

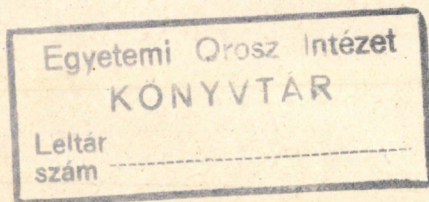
6.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1954.

053/4 13.06
1. SZÁM
12+1

TARTALMÁBÓL

PÁNDI PÁL: Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlésén

ESZE TAMÁS: A Rákóczi-kor irodalma és pulicisztikája (Köpeczi Béla és Klaniczay Tibor hozzászólásával)

SZEBÉNYI GÉZA: Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése

UNGVÁRI TAMÁS: Jegyzetek a Hét krajcáról

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI., MÉNESI-ÚT 11—13)

(SZERKESZTŐSÉG: V., PESTI BARNAHÁS-UTCA 1.)

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

Feladó szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

E szám munkatársai: Pándi Pál egyetemi adjunktus, Esze Tamás levéltáros, a történettudományok kandidátusa, Köpeczi Béla a Könyvkiadói Tanács titkára, Klaniczay Tibor egyetemi docens, az irodalomtudományok kandidátusa, Szabó Géza egyetemi tanársegéd, Ungvári Tamás kritikus, a Csillag belső munkatársa, Tolnai Gábor egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Erdélyi Dezső gimnáziumi tanár (Miskolc), Gyárfás Imre gimnáziumi tanár (Miskolc), Németh G. Béla pedagógiai főiskolai tanársegéd, Szauder József egyetemi docens, az irodalomtudományok kandidátusa, Orosz László tanár (Kecskemét), Mlinárik István pedagógiai főiskolai adjunktus, Pukánszky Kádár Jolán az irodalomtudományok kandidátusa, Abody Béla lektor, G. Kelemen Mária a Könyvkiadói Tanács előadója, Süpek Ottó egyetemi tanársegéd, Rejtő István az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ előadója.

A következő számok tartalmából: Almási Miklós: Gorkij: Jegor Bulicsov és a többiek, Falus Róbert: Jegyzetek az Iliashoz, Harsányi Zoltán: Reviczky Gyula (A költő világeképe — Kritikai-esztétikai munkássága), Jermilov: A Holt lelkekről (A Gogol-monográfiából), Komlós Aladár: Vajda János és a munkásosztály, Lator László: Radnóti Miklós költői fejlődése, Lengyel Dénes: Az irodalom klasszikusai ifjúsági kiadásban, Osváth Béla: Színészetünk és drámai irodalmunk helyzete a szabadságharc idején, Tolnai Gábor: Senczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése, Tóth Dezső: Bajza József. *Vita.* Oltványi Ambrus: Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa, Szabó Ede: Népszínműirodalmunk néhány kérdése (Tóth Ede. A népszínmű útvesztése.), Vargyas Lajos: Hozzászólás Oltványi Ambrus kritikájához, Weber Antal: Nagy Péter »Móricz Zsigmond« c. kandidátusi disszertációjának vitája. *Szemle.* Barta András: Illyés Gyula: Fáklyaláng, Bán Imre: Mikszáth Kálmán: A fekete város, Béládi Miklós: Megjegyzések a Csillag 1953. évi évfolyamához, Nagy Miklós: Barta János: Arany János, Nemeskürty István: Móricz Zsigmond: Betyár, Ortutay Gyula: Illyés Gyula: Hetvenhét magyar népmese, Péter László: Tömörkény István: Válogatott elbeszélések, Poszler György: Katona József válogatott művei, Rejtő István: Haladó hagyományaink (A romániai magyar irodalomról), Salyámsi Miklós: Vajda György Mihály: Schiller, Szalai Sándor: Megjegyzések Fővény Lászlóné József Attila-könyvéhez, Tamás Attila: Georg Forster válogatott írásai, Varga József: Ady, Endre válogatott versei, Vargha Kálmán: Móricz Zsigmond: Elbeszélések III., Weber Antal: Kardos Lajos: Lélektan és irodalomtanítás.

PÁNDI PÁL

BESZÁMOLÓ A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG KÖZGYŰLÉSÉN

Társaságunk 1952. május 29-én tartotta második közgyűlését. Azóta másfél esztendő telt el, s nem eredménytelenül. Igaz ugyan, hogy azt a munkát, melyet az előző vezetőség nem egészen dicstelenül kezdett, mi nem tudtuk folytatni teljes dicsőséggel, de nincs miért szégyenkezünk, nyílt tekintettel tárhatjuk a Társaság tagságára elé hibáinkat, de eredményeinket is.

Másfél esztendő nem nagy idő egy tudomány történetében. A kutatómunka sokszor három-öt-tíz éves távlatban bontja ki magát művekben. De vannak olyan másfél esztendőök, vagy akár csak félesztendőök is, melyek sűrítetten vetik fel egy-egy tudományág kérdéseit, vannak olyan idők, amikor az élet közvetlenül szól bele a tudomány elvi kérdéseibe, egész társadalmi szervezetébe. Kell-e mondani, hogy ilyen időket élünk, kell-e mondani, hogy a mi munkánkat is közvetlenül érinti az az országos mozgás, amelyet a Központi Vezetőség határozata, az új kormányprogram indított meg? A viták, a mélyenszántó eszmecserék korszakát éljük. Forrnak a nézetek, alakulnak a vélemények, szemünk láttára fényesedik ki hazánkban a szocializmus építésének igazsága. S nemcsak épülő házak, megértett falvak, reálisan növekvő jólét hirdetik ezt az igazságot, hanem a felragyogó emberi tekintetek is. A tömegek közelebb kerültek a szocializmushoz, amúgy belülről, mélyen. Sok kétség, nyomás, bizonytalanság alól szabadul most fel az ember, s kell-e mondani, hogy ez a maradéktalan felszabadultság-érzés úgy kell a tudománynak, a mi tudományunknak is, mint növénynek a napfény, földnek az eső?

Négy pontban foglalkozom Társaságunk kérdéseivel. Ismertetni fogom az elmúlt másfél esztendő kiemelkedőbb eseményeit, társaságunk jó munkaterületeinek helyzetét. társaságunk működésének néhány elvi és gyakorlati kérdését s végül a főbb, Társaságunk megváltozott helyzetéből adódó új feladatokat.

Az elmúlt esztendőben jelentős irodalmi évfordulókat ünnepelt az egész ország. Móricz Zsigmond halálának tizedik, Arany János halálának hetvenötödik, Ady Endre születésének hetvenötödik, József Attila halálának 15-ik évfordulóját. Az ünnepségek eredményeikben túlnőttek a szokványos emlékeztéseken. Révai József megnyitó beszédei a Móricz és Ady-ünnepségen nagy segítséget jelentenek XX. századi irodalmunk kutatói számára. Az általa felvetett gondolatoknak alkotó felhasználása és továbbfejlesztése sokban megoldáshoz segíti a XX. század eleji magyar irodalom differenciálódásának problematikáját, vagy Móricz Zsigmond életpályájának fejlődésében való világos áttekintését. József Attila halálának 15. évfordulóján a Társaság tudományos ülésszakot rendezett, amelynek megnyitása alkalmából Lukács György néhány alapvető kérdésre irányította egész József Attila-kutatásunk figyelmét. Különösen hangsúlyozta, hogy József Attila irodalmi helyének világos meghatározásában elengedhetetlen a magyar párttörténettel való beható foglalkozás, elengedhetetlen azoknak a sokszor nehezen kitapintható kapcsolatoknak a vizsgálata, melyek József Attilát a kor különböző irodalmi áramlataihoz, csoportosulásaihoz kötötték vagy azokkal szembeállították. Az elmúlt évek során megjelent József Attila-tanulmányok élénken bizonyították az ilyen kutatások szükséges voltát. Az ülésszak munkájából kiemelkedett Bóka László előadása József Attila költői eszközeiről. Csak sajnálhatjuk, hogy az előadást követő vita nem folytatódott

az Irodalomtörténet hasábjain, s hogy a felmerülő érdekes problémákat nem vitték megoldásig elmélyülő szakmai megbeszélések. Az itt ismertetett, a Társaság által rendezett megemlékezéseken kívül a Társaság résztvett a Petőfi, Gárdonyi, Csokonai évfordulók budapesti és vidéki ünnepein.

Az elmúlt másfél évben a Társaság öt vitaülést rendezett. Képes Géza Horváth János Rendszeres magyar verstaná-ról tartott vitaindító előadást, Nagy Péter MórícZ Zsigmond Erdély-éről, Vargha Balázs a magyar szatírahagyományról, Molnár Miklós a Bánk bánról, Esze Tamás pedig a kuruc költészetről. Ezek az ülések többnyire igen élénkek voltak, különösen a verstani vita, az Erdélyről és a Bánk bánról rendezett vita volt gondolatébresztő. De eredményeik mellett is látnunk kell, hogy ezek a viták *nem voltak eléggé széleskörűek*, keveseket hoztak közelebb az irodalomhoz, nem szabadították fel minden esetben a jószándékú, de hallgató véleményeket. S ami a legnagyobb hiba: a viták nem vertek további hullámokat, *nem teremtettek erős közvéleményt egy-egy vitatott kérdés körül*, — gyakran nem is jutottak túl az aula falain.

Csak felemás eredményekről számolhatunk be a Társaság vándorgyűléseit illetően. Kétségtelenül helyes elvből fakadt az elmúlt időszakban az a célkitűzés, hogy szélesítsük vándorgyűléseink területét, hogy ne csak egyetemi városban rendezzünk előadásokat. Helyes volt, hogy Debrecen és Szeged mellett Kecskeméten, Miskolcon, Pécsen, Kaposváron rendeztünk gyűléseket. Ezeknek az előadásoknak igen nagy sikere volt s nemcsak a vidéki szakemberek között, hanem a közönség széles körében is. Ami azonban ezeknek a vándorgyűléseknek tudományos jellegét illeti, ahhoz sok szó férhet, — nem számítva a pécsi és debreceni vitákat. Munkánk gyakorlatában kissé eltorzult a vándorgyűlések eredeti célkitűzése. Vita-ülések helyett népszerűsítő felolvasások születtek, ami természetesen szintén jó és hasznos, — de ehhez nem szükséges harminc-negyven szakember leutaztatása vidékre. A vándorgyűlések célt értek abban a tekintetben, hogy közelebb vitték az irodalmat a közönséghez. De *nem érték el azt a céljukat, hogy eleven vitákban forrasszák össze a szakembereket, hogy szakmai eseményt is jelentsenek, hogy kovácsolják a tudományos közvéleményt*.

Ennek a féleredménynek, — mely egyébként gyakran jellemezte budapesti vitaüléseinket is, sőt nem egyszer a Nagy Magyar Írók sorozatának kiadványait is — mélyebb oka is van.

Az Irodalomtörténeti Társaságnak éveken keresztül egyik főfeladata volt az országos irodalomnépszerűsítő munka elvi-szakmai és szervezeti-adminisztratív irányítása. Ez az utóbbi időben már mintegy évi 13—14 ezer előadás irányítását követelte, szakmai népszerűsítő brosrak kiadását 15—20 témáról, ellenőrzést, stb. Szívesen végeztük ezt a munkát, eredményei szétszóróztak az egész országban. De ez a nagy feladat szinte felfalta a Társaság vezetőségének munkáját, a Társaság irodájának munkáját, olykor költségvetését is. Egy idő után az irodalomnépszerűsítéssel való foglalkozás a tudományos munka kárára ment, vándorgyűléseken olykor vitaüléseken, de Társaságunk egész munkájában is. Többek között ennek következtében csökkent a Társág vonzóereje a szakemberek felé, tudományos kutatók felé, — s ezért nem tudta helyesen betölteni a Társaság társadalmi funkcióját az irodalomtudomány területén. Erre a kérdésre később még visszatérek.

A Társaság vezetősége a legnagyobb örömmel vette tudomásul azt a határozatot, mely ez év elején egységesen szervezett Társadalom és Természettudományos Ismeretterjesztő Társulat alapítását rendelte el, s amely az irodalomnépszerűsítést is az új társulat körébe utalta. Az új Társulat munkáját a továbbiakban is testvéri szeretettel támogatjuk és ezúton is sok sikert kívánunk működéséhez.

Társaságunk munkájának eredményeit s fogyatékoságait világosan mutatja a fő munkaterületek képe.

Tudományos munkaközösségeink hosszú ideig nem állottak a Társaság munkájának középpontjában. Évekig csak a régi magyar irodalommal foglalkozó munkaközösség dolgozott rendszeresen, itt születtek is szép eredmények. Az utóbbi esztendőben megerősödött a munka a XIX. század második felének irodalmával foglalkozó munkaközösségben. De nem történt

frontáltörés a felvilágosodás és reformkori, valamint a XX. századi munkaközösségben. Mivel foglalkoztak ez év folyamán ezek a csoportok? A régi magyar munkaközösség megvitatta Gerézy Rabán referátumát Pesti Gáborról, valamint Klaniczay Tibor irodalomkutatási szempontból igen eredményes romániai útjának beszámolóját. Ezen a területen számos előtanulmány készült el és van készülóban az új magyar irodalomtörténet számára. A felvilágosodás kori munkaközösség megvitatta Geréb László referátumát az irodalmi népiességről, a XIX. századi munkaközösség Sziklay László dolgozatát Gáspár Imréről, Komlós Aladár tanulmányát *A kozmopolita költészet vitájáról*. A XX. századi munkaközösség századunk irodalmának új kiadási tervéről rendezett megbeszélést, valamint László Imre Nyugat-tanulmányáról.

Mind a négy munkaközösségben a *készülő egyetemi tankönyv* előmunkálatait helyezték középpontba. A bemutatott vagy megvitatott tanulmányok forrásanyagul szolgálnak a tankönyv szerkesztői számára. A feladat nagy, s éppen ezért — látva az eredményeket — nyíltan kell szólni a hibákról is.

A munkaközösség munkája nem folyt elég tervszerűen. Nem tisztázták eléggé a korszak főkérdéseit. Gyakran egy-egy véletlenül adódó referátumot vitattak meg, kellő előkészítés nélkül. A megbeszélések tematikájának ez az ad hoc jellege rontotta a színvonalat, sokszor elkedvetlenítette a résztvevőket, lazította a munkát. Javulás történt ugyan, de a reformkori és XX. századi munkaközösségek máig sem találtak magukra.

A munkaközösségek egy része nem tudta maga köré tömöríteni a szakterület minden kutatóját, vagy akárcsak a kutatók zömét. Szélesbedett hálózatuk, különösen a XIX. századi csoportban, de máig sem elég népesek ezek a megbeszélések, a munkaközösség máig sem vált *a szakemberek otthonává*. Hibás ebben a vezetőség is, mert hosszú ideig nem fordított elég gondot erre a területre. De felvetődik a kérdés: megfelelő alapformája-e a munkaközösség úgy, ahogy eddig funkcionált, az irodalomtörténeti kutatásnak?! Aligha. Egy tudomány országos feladatait nem végezheti el egy társadalmi szerv, melynek sem időbeli, sem szervezeti, sem anyagi-adminisztratív eszközei nincsenek meg az ilyen feladatok vállalásához. Régóta mondjuk s ma talán már közelebb vagyunk a megvalósuláshoz, mint bármikor: szükség van, *elodázhatatlanul szükség van irodalomtudományi kutatóintézetre!* Enélkül csak flastrom-megoldásokkal élhetünk, enélkül nincs biztosítva az új, többkötetes magyar irodalomtörténet, nincs biztosítva a valóban rendszeres irodalomtudomány. Megmondjuk őszintén: van abban valami sértő az irodalomtudományra nézve, hogy a történészek 30—40 munkatárssal, a nyelvészek 40—50 munkatárssal dolgozó kutatóintézete mellett nem tudtuk még elérni, hogy felállítsák az irodalomtudomány kutatóintézetét. Nem a nyelvészekkel, nem is a történészekkel van nekünk vitánk. Hanem az illetékesek értetlenségével, a nehézséggel, a bürokratikus huzavonával, az esztendősi tehetetlenséggel. De hogy teljes legyen az igazság, ki kell mondani: hibásak maguk az irodalomtörténészek is. Az egymás közti harc sokat elvett a kutatóintézetért vívott harc erejéből. Most úgy hírlík, kapunk kutatóállásokat, idővel — jövőre — intézetet is. A tudományos intézmény megfelelő osztályaihoz kell kapcsolni a munkaközösségeket, illetve a munkaközösségeknek az eddiginél sokkal szélesebb és aktívabb hálózatát kell kiépíteni Budapesten és vidéken is.

A Társaság kiadványai között jelentős helyet foglal el az *Irodalomtörténet* című folyóirat. Legutóbbi közgyűlésünk óta Bóka László szerkeszti a lapot, s megállapíthatjuk: a folyóirat színesebb, többoldalú mint eddig; gazdagabb lett szemleanyaga, megpezsdült vitarovata, tárgult munkatársi köre. Idősebb és fiatalabb kutatók értékes tanulmányai jelentek meg hasábjain: gondolatok többek között Bán Imre tanulmányára Apáczai Csere János Enciklopédiájáról, Turóczi Trostler József, Bóka László, Komlós Aladár, Nagy Péter részben vitaindító tanulmányaira, vagy a fiatalabbak közül Hermann István, Sallay Géza, Tóth Dezső írásaira.

Van egy közmondás, úgy szól, hogy a pénz olvasva... s így folytathatnánk: a folyóirat csak kiadva jó. S ha már egyszer kiadták, akkor csak terjesztve jó. Tréfás a szó, de fájdalmas pont ez az irodalomtudomány életében. 1953. áprilisában jelent meg a folyóirat 1952-es

3—4. száma, szeptemberben pedig az ezévi 1—2 szám. Az Akadémiai Kiadó levele szerint az 53-as 3—4 szám csak a jövő év februárjában fog megjelenni. Nem a mi hibánkból. A nyomda rosszul tervez, a nyomda vezetői nem értették meg meg, hogy egy tudományos folyóirat erejét nem utolsó sorban rendszeres megjelenése jelenti. Úgy gondoljuk, hogy hivatásának tenne eleget a vállalat, ha az Irodalomtörténet című folyóiratot időre megjelentetné.

A lap rendszertelen megjelenése rossz hatással van irodalmi közéletünkre, bizonytalanná teszi a tudományos eredmények publikációs lehetőségét, nem szilárdítja, hanem *lazítja ennek a tudománynak a közszellemét*. Ezek objektív tények. Vannak azonban a lapnak más természetű fogyatékoságai is. Tartalmán még nem járt keresztül a határozott szerkesztési elv, a szerzőkkel való elmélyült foglalkozás, a szerkesztés tervszerűsége. Igaz, két szám, ha mégoly dupla is, nem oldhat meg mindent egycsapásra. De jó a hibákkal idejekorán szembenézni. Már most fel kell figyelni arra, hogy aránylag kis teret kap a lapban a XX. századi irodalom, s ez egyben azt is mutatja, hogy az irodalomtudomány nem ad kellő segítséget a mai magyar irodalomnak. Élő irodalmunknak szinte előtörténetéről van itt szó, a ma jobb megértéséről, a tegnap tanulságai alapján. Alig valami történt csak a Nyugat-mozgalom tanulmányozása terén, Babits és Kosztolányi értékelésében. Alapvetőek a hiányosságok az ú. n. népies mozgalom történetének feltárásában. Szinte semmivel sem jutottunk előre az elmúlt évek során a két világháború közti proletárirodalom, a hazai és emigrációs kommunista irodalom értékelő feltárásában. Pedig enélkül suta kézzel nyúlhatunk csak József Attila életművéhez, de mai irodalmunk lényeges problémáinak távlatos megoldásához is. Foglalkozni kell a Horthy-korszak hivatalos és ellenzéki irodalmi életével, úgy, ahogy az egyrészt az uralkodó osztályok, másrészt a velük szembefeszülő tömegek osztályharcában szerepet játszott. S lehetne tovább is sorolni az előttünk álló fontos feladatokat.

Nem nélkülözhetjük tovább a szerkesztőbizottság munkáját. Nemcsak azért van szükség a szerkesztőbizottsági munkára, mert több szem jobban lát, hanem azért is, hogy többet és mélyebben tud a folyóirat szerkesztősége foglalkozni a tudományos munkásokkal. Irodalomtudományi közéletünk egyik centrális problémájához értünk.

Sok olyan cikk és tanulmány jelent meg a folyóirat hasábjain, amelyekből hiányzik a símitó, tanító kéz nyoma, a tapasztaltabb tudós helyreigazító segítsége. Egyetlen konkrét példát szeretnék itt említeni. A múltévi 3—4 számban jelent meg Forgács László fiatal irodalomtörténész írása haladó kritikánk kérdéseiről. Ebben a cikkben sok érdekes és új gondolat áramlik, sok egészséges kezdeményezés villan fel. De sok benne még a kiforratlanság, olykor zavarosság is, sok a pallérozatlan kapkodás, a végignemvitt gondolat. Az egész cikkekre jellemző bizonyos stiláris és tartalmi rapszodizmus, szerkesztetlenség. A tapasztaltabb tudós segítsége, kertészollója sokat javíthatott volna ezen a velejében értékes fráson, — s az ilyen segítség nyilván attól is megkímélte volna a folyóiratot, hogy glóriát fonjon Mitrovics Gyula emléke köré.

Nem foglalkozunk eleget egymás munkájával. Az idők során kialakult valami gépiesség, közönyös kötelességszerűség a tudományos szakmai érintkezésben. Sok mindennel függ ez össze. A professzorok, docensek, vezető tudósok nagyarányú elfoglaltsága is közrejátszik ebben, sokszor a szervezetlenség is. Nyilván lehetne még okokat keresni. De az alapvető ok mégis az, hogy *hiányzik még tudomány-területünkről az összehozó szakmai atmoszféra*, az embereket és problémákat egymáshoz terelő erős tudományos közvélemény. Ennek a hiánynak különösen a fiatalabb kutatók látják kárát. Közmondásos már az fiatal egyetemi oktató-személyzet áldatlan helyzete a tudományos munka területén. A Szabad Nép jelentős cikke az Eötvös Loránd Tudományegyetem irodalmi karának munkájáról erre a problémára is ráirányította a figyelmet. Még rosszabb a helyzet vidéken. *Hosszú még, tarthatatlanul hosszú az út a vidéki könyvtártól, középiskolától, általános iskolától, levéltártól az irodalomtudományi munka tűzhelyéig, a munkaközösségekig, munkacsoportokig, vagy éppen az Irodalomtörténetig.* Sok budapesti és vidéki kutató panaszkodott már közönyről, értetlen-

ségről s ezért — ha mégannyi is az objektív akadály — felelős a Társaság vezetősége. Az akadémiai ösztöndíj és prémium jelentős anyagi és erkölcsi támogatás a kutatóknak. De csak a *szakmai támogatással együtt* érheti el igazi célját. Az egyetemokről évről-évre kikerülő évfolyamok tagjainak elenyészően csekély hányada folytat kutatómunkát tanulmányai befejezése után, pedig hány okos szakdolgozat biztat minden esztendőben további eredményekkel. A legtöbb fiatal tanár számára az állás, a középiskola vidéken vagy akár Pesten is, tudományos ambícióinak, vágyainak kriptája. Nem azért, mert a tanári munka összeegyeztethetetlen a tudományos munkával, hanem azért, mert a fiatal tanár első, nehezebb éveiben nem kap felülről kellő biztatást és segítséget, — s két-három tudományosan tétlen esztendő elvetélteti az egykori friss és vállalkozó tudományos kedvet.

Az emberekkel való tudományos foglalkozásból nagy részt kell vállalnia folyóiratunk szerkesztőségének. S mert kettesben vígabban megy a munka : még e hónapban megjelenik az új Irodalomtörténeti Közlemények, az Akadémia kiadásában. Reméljük, hogy a két szaklap együttes munkája szép eredményekre fog vezetni.

A Magyar Klasszikusok sorozat szerkesztését a Társaság kezdettől fogva fontos feladatának tekintette. A sorozatban eddig 28 kötet jelent meg. Az elmúlt másfél évben több olyan kötet látott napvilágot, amely nemcsak a széles olvasóközönségnek, hanem a szakembereknek is tanulságos. Külön szeretném kiemelni a sorozat Katona József-kötetét, melyet mind a sokoldalú válogatás, mind Molnár Miklós gazdag előszava nélkülözhetetlenül tesz a szakemberek számára. Kiemelkedik a Magyar Klasszikusok kötetei közül a »Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig« című versgyűjtemény Esze Tamás szerkesztésében és előszavával. Ez a minden eddiginél gazdagabb antológiája a kuruc költészetnek, számos újonnan napvilágra került verses-éneket tartalmaz, s forrásul szolgál a kor kutatóinak is. Régi hiányt pótol a Bessenyei kötet is Szauder József előszavával és válogatásában. A sorozat nagy érdemei mellett azonban látnunk kell azt is, hogy irodalomtudományunk bizonytalankodásai, megoldatlan kérdései tükröződnek a Magyar Klasszikusok eddigi köteteiben is, s a jövő tervezésében is. A Magyar Klasszikusok sorozatnak is állást kell foglalnia a Kemény-kérdésben, Gyulai-kérdésben, a XIX. század végi — XX. század eleji próza kérdésében, a Babits-kérdésben és így tovább. Ideje megvitatni a klasszicitás fogalmát is. Amíg Eötvös, Mikszáth, Móricz, Petőfi, Arany, József Attila stb. kiadásáról kellett (és kell, gondoskodni,) — nyílt kapukra talált szakvéleményben és közvéleményben a »klasszikus« fogalma. De hol az az eszmei-művészi határ, ameddig a sorozatnak el lehet, el kell mennie?

A Magyar Klasszikusok sorozat egyre gyorsabb léptekkel halad a befejezéshez. A Társaság vezetősége és a szerkesztőbizottság elfogadta a következő évek kiadási tervét, s eszerint 1956-ra lezárul az egész, mintegy 130 kötetes nagy vállalkozás.

Nem foglalkozom itt a Nagy Magyar Írók sorozattal. Ennek szerkesztésében, tervezésében a Társaság mindeddig nem vett igazán részt s a sorozat eredményeiből és hibáiból is elhamarkodott dolog volna már most következtetéseket levonni. Célunk az, hogy a sorozat kiadásában megszüntessük eddigi formális részvételünket, s minél eredményesebb tartalmi részvételre térjünk át.

Szeretnek rátérni a Társaság munkájának néhány elvi és gyakorlati kérdésére.

Ha igaznak fogadjuk el azt a megállapítást, hogy egy tudományterület életterejének a viták a fokmérői — akkor nem mondhatjuk el, hogy a mi utcánkban pezseg az élet. A Társaság vitái nem váltak sem elvibbe' sem gyakoribbá' az elmúlt évek során, az Akadémiai Állandó Bizottságnak mindmostanáig nem volt főerőssége a nyílt, elvi vita. Annakidején jogosan bírálták az Akadémia első osztályának vezetését az irodalomtörténészek körében, mert bizonyos óvatosság jellemezte ezt a munkát, a hibalehetőségektől való félelem bénító óvatossága. Hiányzott a vitát indító kezdeményezés, hiányzott ebből a vezetésből a tudományos munka számára nélkülözhetetlen szabad vitalevegő pártolása. Történt némi javulás ezen a téren. Megjelent Horváth János nagy munkája »A reformáció jegyében«, megjelent Vargyas Lajos verstan könyve. Bízunk benne, hogy meg fog jelenni Hatvany Lajos Petőfi-életrajza is. A merészebb,

vállalkozóbb szellem tükröződik az Irodalomtörténet hasábjain is. De ez a szélesebbre tekintő tudánypolitika, melynek jeleit kétségtelenül észleljük, *csak akkor igazán elvszerű, csak akkor igazán gazdagító, ha párosul a vitaszellem megélénkülésével.* Egységes az irodalmi közvélemény abban, hogy sem a Horváth János, sem a Vargyas Lajos könyve fölötti vita nem volt kielégítő. De menjünk tovább. Egymás után jelennek meg irodalomtörténeti kis vagy nagyobb monográfiák s nem követi őket tudományos vita. Hasonló a helyzet egyes jelentősebb tanulmányokkal is. A viták nélküli csönd a felszínen korántsem jelenti azt, hogy az elmékben teljes az egyetértés. A nyílt, elvi viták iránti közöny korántsem jelenti azt, hogy a szakmabeliek nem vitatkoznak, hogy az emberekben nem forrnak ellenvélemények. Itt valahol, ott valahol — ha nem is négy-öt, de két-három irodalmár gyakran összehajol fehér asztal felett, hogy kicseréljék nézeteiket. Mi az oka annak, hogy nyilvános vitáink gyakran szélűtöttek? Mi az oka annak, hogy a nyílt elvi viták hiányában gyakran kétféle értékelés alakul ki, egy a felszínen s egy a mélyben, egy a szájon s egy a szívben?

Kétségtelen, hogy része van ebben a vezetőszakembereink közti személyes ellentéteknek, megromlott, — de megjavítható — emberi kapcsolatoknak. A személyi ellentétek mindig odavezetnek, hogy szövevényeikben eltorzul az igazság, meghalványodik az őszinteség. Hiba volna azonban minden bajunk alá ezt az okot tenni oda magyarázatnak s felmenteni magunkat a mélyebb, lényegibb okok feltárásának munkája alól.

A vitaszellem hiányában része van annak a nem helyeseltető magatartásnak, mely a nehéz kérdések, kényes problémák első megválaszolását »felülről« várta. S mert olyan nehéz kérdésekre, mint a Pázmány, Kemény Zsigmond, Babits, Kosztolányi értékelése, nem jött válasz felülről, — hallgatott róluk az irodalomtudomány. Jó ideig nagy ívben kikerülte őket. Csak üdvözölni lehet az olyan vállalkozásokat, mint Bóka László tanulmánya a lírikus Aranyról, Waldapfel József tanulmánya Madáchról. Ezek azonban még meglehetősen elszigetelt kezdeményezések, nem jellemzőek az irodalomtörténetírás egészére. A szabad vitaszellem kialakulását gátolja az irodalomtörténeti munkaterületen kétségtelenül érvényesülő szűk káderpolitika. Két oldala van ennek: egyrészt egy kisszámú vezetőmag kezében összpontosulnak intézmények, szerkesztőségek, elbíráló és döntő funkciók, másrészt az irodalomtudománnyal aktívan foglalkozók széles rétegei perifériális helyzetben maradtak. Gondolok itt arra, hogy a kutatóknak viszonylag kis csoportja vesz csak részt a munkaközösségi megbeszéléseken, még kisebb köre vesz részt aktívan a vitákban, s talán még kevesebb azoknak a száma, akik részt kapnak a fontosabb munkamegbízásokból. Vezető irodalomtörténészeink olyan mértékben vannak túlhalmozva állami, politikai-társadalmi feladatokkal, szervezési munkákkal, hogy ez akadályozza őket a tudományos produktívban. Ugyanakkor a funkciók összpontosulása egy-két-három kézben sokszor olyan monopóliumos helyzetet teremt, *ami gátolja a nyílt elvi bírálat kialakulását s érvényesülését.* Előfordult, hogy az Akadémia jelentést kért a Társaságtól a munkaközösségek tevékenységéről. A Társaság vezetősége frásos információt kért a munkaközösség vezetőjétől. Azt megvitatta, továbbította az Akadémia Állandó Bizottságának, az pedig az első osztály vezetőségének. Ez eddig rendjén is volna — elvben. Gyakorlatilag azonban nem. Mert ugyanaz a kutató vezeti a munkaközösséget, mint aki a Társaság vezetőségében résztvesz, s ugyanő — mint állandó bizottsági tag, önmaga munkáját vizsgálja felül az Akadémián, majd mint osztályvezetőségi tag véleményt mond az állandó bizottság észrevételeiről. Az önmagának való fölé- és alárendeltség komikus helyzetei nyilván a »szűk kör« politikájának káros eredményei. Ahhoz, hogy szabadabb, nyíltabb legyen a vita és a bírálat a mi területünkön, az ilyen »önmagukba visszatérő« lehetőségeket meg kell szüntetni.

Egyes kutatók túlhalmozása, valóságos agyonnyomása feladatokkal és funkciókkal nem csak a központi szervezetben divatos, nemcsak budapesti sajátosság. Egyik érdemes kutatónkat, Bán Imrét, 20 esztendőös gyöngyösi tanárkodás után »kiemelték«, — adjunktus lett a debreceni egyetemen. Vesztére. A debreceni egyetemen ugyanis a következő feladatokat kell ellátnia: előadja a magyar irodalom történetét a legrégibb időktől a XVII. századig,

előadja a XIX. századi orosz és francia irodalom történetét, előadja az irodalmi szakdidaktikát. Ezenkívül tart speciálkollégiumot, vezet speciálszemináriumot, tanítja levelezőtagozaton a XIX. század magyar irodalmát. Ezenkívül a szakszervezet nevelési bizottságának vezetője és a MSZT kultúrfelelőse. Az ilyen »kiemelés« úgy támogatja a tudományos munkát, mint akasztottat a kötel. S lehet-e csodálni, ha Bán Imre úgy emlékszik vissza a tudományegyetem falai közül a gyöngyösi középiskolai tanárságra, mint a tudományos munkalehetőségek eldorádójára. Ezeket a példákat lehetne sorolni tovább.

De szólni kell még másról is. Az irodalomtörténetírás eredményességét, a szabad tudományos szellem kialakulását gátolja kutatóink nem kis hányadának otthontalansága, fel nem oldódott feszélyezettsége vitáinkon, megbeszéléseinken, cikkeikben és tervezetéseikben. Sokaknál ez egyet jelent a hallgatással. Mások az értékelő véleménymondás elől húzódtak a szövegkiadások és bibliográfiai munkálkodások semlegesebb vizeire. Vannak kutatók, akik eltávolodtak az olyan irodalomtörténeti feladatoktól, amelyek a testmelegségig közel állanak a mához.

Mi az oka ennek?

Engedjék meg, hogy a sok és különféle indok közül, — melyek között szerepet játszik nem egy kutató politikai elbizonytalanodása a felszabadulás után — egyet emeljek ki.

Sikerült-e az irodalomtörténetírás területén olyan légkört teremteni, mely bizalmat breszt a bizonytalanokdóban, tudományos vitára bátorítja az előítéleteitől még nem teljesen megszabadult tudóst? Sikerült-e a mi területünkön a kutatók jelentős többségét közel-hozni a marxista-leninista világnézethez — nem felszínesen, külsőlegesen, hanem amúgy mélyen, igazán? S amikor ezzel a problémával foglalkozunk, nem tekinthetünk csak az Irodalomtörténeti Társaság munkájára, hanem szem előtt kell tartani az Akadémia első osztályának irányítói munkáját, folyóirataink munkáját, egyetemeink, oktatási szerveink munkáját is.

Az eredmények nagyok. Népi demokratikus államrendszerünk megerősödése, az ország-építő és országfejlesztő munka nagy eredményei, a haza képének átformalódása vonzóan hatottak azokra is, akik előítéletekkel telve lépték át az 1945-ös esztendő küszöbét. Ezen belül az 1949-ben ujjaszületett Magyar Tudományos Akadémia működése, pártunk és kormányzatunk megnyerő értelmiségi politikája nagy vonzóerőt gyakorolt a tudomány, s így az irodalomtudomány dolgozóira is. Fokozatosan tért hódított kutatóink körében a marxizmus-leninizmus is, amelynek meggyőző hatását nagyban fokozták a mi szakterületünkön Réva József, Horváth Márton irodalomtörténeti munkássága és Lukács György irodalomesztétikai művei. Sokak agyát és szívét nyerte meg a marxizmusnak néhány nálunk is megjelent kitűnő szovjet monográfia vagy tanulmány, gondolok például Vinogradov Stendhal-könyvére, vagy Jermilov Csehov-monográfiájára. Ha végigtekintünk az elmúlt két-három év irodalmi publikációján, láthatjuk, hogy a marxista világnézet kitéphetetlen gyökeret vert a magyar irodalomtudományban. Ma jobb a helyzet, mint három-négy éve. Vitathatatlan a fejlődés a felületes citálástól a marxizmus alkotó érvényesítése felé.

Az eredmények mellett azonban látni kell a hibáinkat is. Az irodalomtörténeti munka annakidején egy túlméretezett ötéves terv alapján indult, amelynek végleges formáját máig sem hozták nyilvánosságra, s melynek csak kis hányadát lehetett teljesíteni. De ha nem is az egészet, a mostaninál jóval többet érhattünk volna el, ha felszabadítjuk a tudományos alkotókedvet, ha erélyesebben vesszük fel a harcot az egyes emberekkel szemben gyakran megnyilvánuló méltatlan bizalmatlansággal. Sokszor egyetlen elkövetett hiba, téves nézet elég volt ahhoz, hogy évekre kihulljon a tudományból egy-egy kutató. Hosszan lehetne sorolni azokat a példákat, amelyek arról tanúskodnak, hogy egyik-másik irodalomtörténész nem is a tudományában, hanem valamilyen állami poszton elkövetett hiba miatt hosszú ideig »bojkottáltak« az irodalomtörténeti munka területén, sokan panaszkodtak arról, hogy ha valami hibát követtek el, hirtelen megritkult körülöttük a levegő, egyedül érezték magukat. Ezt a bizalmatlan, kedvbénító atmoszférát feszítette tovább az a gyakran sértő türelmetlenség, amellyel egy-egy kutató világnézeti útját kísérték. Segítség helyett sokszor merev elutasító

magatartással találkoztak olyan kutatók, akik nyíltan feltárták kétségeiket, világnézeti és szakmai problémáikat. Waldapfel József a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1953. évi nagygyűlési referátumában azt mondta, hogy »ha az ideológiai harc nyílt formában alig jelentkezik is, ne higgyük azt, hogy az ellenség már letette a fegyvert. Különböző ellenséges ideológiák kísértenek még a megjelenő könyvek és tanulmányok részleteiben...« Beszült a szociáldemokratizmusról, megemlítette mint veszélyt a nacionalizmust is. Tolnai Gábor hozzászólásában a klerikalizmust és narodnyikizmust említette. Mindez igaz. De a kérdés felvetésében van bizonyos egyoldalúság. Pártunk központi vezetőségének júniusi határozata és az új kormányprogram nagy nyomatókkal irányítja a szakterület vezetőinek figyelmét arra az igazságra, hogy az irodalomtörténetírás művelőinek nagy többségét az elmúlt 9 esztendő népi államunk mellé állította, hogy már nem egy-két hónap vagy esztendő élményei, hanem egy évtized történelmi tapasztalata fűzi irodalomtörténeinket a demokráciához. Lehetnek emberek, akikben még kétségek élnek, akik fenn tartásokkal vívódnak, de a mi területünkre is döntően az jellemző, ami a fiatal és öreg kutatókat a mi rendszerünkhöz köti és nem az, ami elválasztja. Hogy vannak még téves nézetek, melyek gyakran a szubjektív szándék ellenére is polgári világnézetet, idealista szemléletet tükröznek, — ki vonhatná ezt kétségbe? De igen nagy jelentőségű az a tény, hogy a hazafias tudósok szubjektív szándéka, meggyőződése a demokráciát, a mát erősíti, s nem a tegnapot.

Amikor úgy volt feltéve a kérdés hazánkban: Ki kit győz le, amikor a hatalomért vívott harc állott társadalmi életünk tengelyében, akkor nyilvánvaló, hogy a társadalmi tudományok területén is szinte kizárólagos hangsúly esett a nézetek objektív tartalmára. *Ma sem tagadjuk ezt, a téves nézeteknek ma is a szeme közé kell nézni.* De ma úgy van feltéve a kérdés: Ki kit győz meg? S ehhez a munkához nagy türelem, sok bizalom, s nyílt elvi viták lehetősége szükséges. Félreértés ne essék: mi nem az éberség ellen küzdünk az irodalomtörténetírás területén, hanem az éberség szektáns eltorzítása: a bizalmatlanság ellen. Szerintünk az éberség nem azt jelenti, hogy a némaság biztonságára törekedjünk, hanem azt, hogy vitáinkban küzdjük le az idealista nézeteket, a vulgarizáló és burzsoá formalista tendenciákat. Vitákban, érvekkel. Az a feladatunk, hogy az eddiginél *színvonalasabban* küzdjünk a marxista-leninista irodalomtudományért. Hogy így hozzuk egyre közelebb a szocialista tudományhoz a jószándékú kutatók széles körét. Aki ezt úgy értelmezi, hogy a kormányprogram megnyitotta a sorompókat a különböző reakciós ideológiák előtt, hogy a kormányprogram felszabadította az idealista izmusokat — az téved. Úgy gondoljuk, hogy a kormányprogram a becsületes, hazafias emberek gondolkodására kívánt felszabadító hatással lenni. Nem a régi rosszat igazolja, hanem a lelkekben növő teremtető jót.

Az irodalomtörténeti munka területén elkövetett hibák egy részére felfigyeltünk már a kormányprogram előtt is, igyekeztünk változásokat elérni. Kevés sikerrel. Önkritikánkban erre a tényre kell a legnagyobb hangsúlyt tenni. Láttunk bizonyos hibákat, elvekben és gyakorlatban is, küldtünk is feljegyzéseket ide is, oda is, — segítséget, tanácsokat is kaptunk a munka, a légkör megjavításához. De nem volt elég erőnk ahhoz, hogy fordítsunk a dolgok rossz menetén, pedig más azt helyettünk el nem végzi. Sem a kormányprogram előtt, sem a kormányprogram után. Nem elég nagy vonalakban látni a hiányokat és a feladatokat, a Társaság vezetésének apró munkájában kell a felismeréseket realizálni. Ez pedig csak úgy sikerülhet, ha a Társaság vezetésének jobb munkája mellett megjavul az Akadémia és a Társaság kapcsolata, ha az Akadémia nem pusztán jelentéstkérő ellenőre lesz az Irodalomtörténeti Társaságnak, hanem elvileg irányító szerve. De nemcsak ezt, hanem az irodalomtudomány ügyeivel való behatódóbb és segíteni később foglalkozást is várunk az Akadémiától. Több erélyt a kutatóintézet megszervezésében, gyorsabb ütemet a tudományos munkák megjelentetésében, több és színvonalasabb vitát, — ez az, amire szükségünk van.

Mint a Társaság munkájának eleve elébe vágó elvi kérdéstről szeretnék beszélni végül irodalomtörténet és irodalomkritika kapcsolatáról. Ismeretes, hogy Fagyeyev bírálta a szovjet irodalomtörténezséket, mert elszakadtak az élő irodalomtól. A szónak abban az értelmében,

hogy irodalomtörténészeink nem foglalkoznak mai irodalmunkkal, ez a probléma nálunk nem áll a középpontban. Az irodalomtörténet és élő irodalom szakadásának vannak viszont más, komoly tünetei: irodalomkritikánkból hiányzik az irodalmi távlat, a jelen kérdéseinek történeti mélységű feltárása. A problémafelvetés szűk köre, az élő irodalmi jelenségek elválasztása a nagy, irodalmi folyamatoktól, — ezekben mutatja kritikánk az elszakadást az irodalomtörténettől. Irodalomtörténészeink talán nem is azzal segíthetik elsősorban az élő irodalmat, ha kritikát írnak (bár ez is fontos) —, hanem azzal, *ha irodalmi hagyományunk kérdéseit a jelen felé fordulva elemzik*, ha tudós gondjuk nem merül ki az adatokkal való foglalkozás öncélú örömeiben, hanem eltölti őket a jelenért, a mai irodalomért érzett felelősség. Jermilov Csehov-könyvének egyik megragadó vonása a csehovi problematika (az elbeszélés, a novella hős, a kisémberek kérdése) jelen felé táruló felvetése és elemzése. Nem vulgarizálás az, ha valaki úgy ír igazat Aranyról, vagy Adyról, Mikszáthról vagy Móriczról, hogy a mai költők és írók is értsenek belőle, tanuljanak belőle.

Tisztelt közgyűlés, kedves elvtársak!

Miután az irodalomnépszerűsítés kivált a Társaság munkaköreiből és — reméljük rövidesen — megszervezik az irodalomtudományi kutatóintézetet — újra meg kell határozni a Magyar Irodalomtörténeti Társaság főbb feladatait, munkaterületeit.

1. Továbbra is feladata a Társaságnak a Magyar Klasszikusok sorozat gondozása, az eddiginél hatékonyabb szakmai támogatása a Nagy Magyar Írók sorozatában megjelenő monográfiáknak.

2. Feladata a Társaságnak irodalmi vitákon, konferenciákon keresztül erős irodalomtudományi közvélemény kialakítása. Az irodalomtörténet munkásai számára szilárd, az eddiginél szélesebbkörű tudományos szervezeti kereteket kell teremteni. A Társaság csak akkor töltheti be jól feladatát, ha széleskörű társadalmi fórummá válik, ahol az irodalom kutatói a tudománypolitikai kérdésektől egészen bizonyos érdekvédelmi problémákig hangot adhatnak nézeteiknek. Ennek érdekében tovább kell erősíteni a debreceni és szegedi helyi csoport munkáját, s meg kell szervezni a helyi csoportokat a nem-egyetemi városokban is.

3. Az Irodalomtörténeti Társaság nagyobb szervezeti mozgékonyasága következtében alkalmas lesz arra, hogy eleven kapcsolatot teremtsen irodalomtörténetírás és élő irodalom között, gondolunk itt közös viták rendezésére, az Írószövetség szakosztályai és a társasági csoportok szorosabb együttműködésére.

4. Feladata lesz a Társaságnak a vidéki városok, megyék, helyi irodalmi hagyományainak felkutatása és ápolása, a levéltárak anyagának megismerése és feldolgozása a vidéki csoportok révén. El kell érni a publikációs lehetőségek kiszélesítését, nem utolsósorban a vidéki publikációs lehetőségek megteremtését.

5. Megtisztelő feladata a Társaságnak a magyar írók emlékének ápolása; emlékszobák, esetleg emlékműzeumok felállítása. Tudományos igényű, új eredményeket bemutató irodalomtörténeti kiállítások rendezése, mint amilyen a »Rákóczi és a magyar irodalom« emlékkiállítás volt.

Nagy munka áll előttünk. Azon leszünk, hogy elvégezzük. Azon leszünk, hogy munkánkkal segítsük a marxista irodalomtörténetírás fejlődését, segítsük az élet fele forduló, az életért való tudomány erősödését. Kölcsön útján lépünk tovább:

»Tudományt a munkás élettel egybekötni: ez a feladat, mire a köztársaság férjfiának törekedni kell. Tiszteletet érdemel a tudós is, ki négy fal közt halványulva a multvilág emlékeivel kizárólag társalkodik: de a jelenkorra hatni kívánó polgárnak más pályán kell indulnia. Magányos ismereteket szerezni, hogy azok sokaságra átplántálva közkinccsé váljanak, világos ideákból fátylát gyujtani, melynél az együttélők előítéleteik setétségéből kiléphessenek, régi és új, idegen és saját tapasztalást egyesíteni, hogy a néptömeg előtt vezérelv gyanánt ragyogjanak; szóval minden ismeretet a kor szükségére s kívánataira a jelenlét nemesítésére, s a jövőendő előkészítésére fordítani s a lehetőségig életbe hozni: ezt kívánom én mindazoktól, kik a közdolgozatban forgandók«.

A RÁKÓCZI-KOR IRODALMA ÉS PUBLICISZTIKÁJA

I. ESZE TAMÁS ELŐADÁSA*

A Rákóczi-szabadságharc irodalma

»Mostani szabadtatása idejében hazánknak sokak értelme szerint kard kell több mint könyv« — mondotta Rákóczinak a szabadságharc első esztendejében Ujhelyi István, a XVII. század utolsó negyedének érdemes literátora. »Pennámat leteszem, a fegyverhez nyulok, — Most többet nem írok, csak időtől várok« — így végezte énekét a *Várpalvi Fodor-kódex* névtelen énekese, mikor hírt vette, hogy Rákóczi kurucái átlépték a Tiszát, s az új kuruc támadás, mint a tavaszi áradat, maholnap előnti a tiszai tájakat. A század utolsó nagy harcában, az ország területének felszabadításával végződő nagy török háború idején, sokan idézték nálunk a Cicerónak tulajdonított híres szállóigét: *Inter arma silent Musae*, háború idején a Muzsák nem énekelnek. Mit is keressenek a Muzsák olyan országban, ahol felperzselt városok házai között könyvek, kéziratok széthullott lapjaival játszik a szél.

Ha valaki úgy akar tájékozódni egy kor, egy nemzedék irodalmáról, hogy csak a nyomtatásban megjelent írásokat veszi számba, arra a megállapításra jut el, hogy a XVII. és a XVIII. század fordulóján, bár béke van már, a Muzsák mégsem akarnak énekelni.

Régi történetünknek legsivárabb szakasza az a két évtized, amely Thököly bukásától Rákóczi felkeléséig, a két kuruc szabadságharc között húzódik, mert a teljes reménytelenségnek ideje. A történetírás még nem tárta fel dokumentumait, de nem mond-e eleget róla, sívárságáról, nyomoráról *Emlékiratai*-ban maga Rákóczi? A Habsburg-hatalom teljes erejével gázolja, teljes kíméletlenségével pusztítja a karmai közé került boldogtalan Magyarországot. Sorvad a nemzeti élet, és sorvadni kezd a nemzeti nyelv is. Thököly idejében még a német inspektorok is magyarul leveleztek a Kamarával, a XVII. század végén már elvélt akad iratai között magyarnyelvű jelentés. Mikor az udvar a szegénylegények hegyaljai felkelésének leverése után hűségnyilatkozatot követelt a megyéktől, csak egy válaszolt magyar nyelven a Kancelláriának, a későbbi kuruc mozgalmak tűzfészke: Bereg. Rákóczi — erre a korra visszakéntve — szellemileg tunya, a nemzeti művelődés iránt közömbös nemességről beszél. Valóban, ha a szabadságharcot megelőző évtizedek könyvtermésére tekintünk, azt látjuk: szinte az utolsó darabjág egyházi irodalom. A református igehirdetésnek még akad néhány irodalmi értékű képviselője: Debreczeni Ember Pál, Szentpéteri István, de ők már a hanyatló, halálraftélt protestantizmus képviselői. A kor könyvei arról vallanak, hogy a klérus meg akarja törni a rebellis protestantizmust, hogy az ország engedelmes gyarmata lehessen az osztrák háznak. Kérdés, nevezhetjük-e a kegyességi könyvek hosszú sorát egyáltalán irodalomnak? Az uralomra törő katolicizmus nem mutatja a szellemi frissesség jegyeit, könyvei között feltűnően sok régi könyveinek új kiadása. Ami igazán irodalom, az is mind a múlt öröksége: Balassa istenes énekei, Beniczky Magyar ritmusai. Még él Gyöngyösy, *Murányi Vénus*-át olvasgatják is, sőt házassági eposzainak követője is akad: Kőszeghy Pál megénekli Bercsényi Miklós házasságát Csáky Krisztinával. A század hetvenes-nyolcvanas éveiben nagy események történtek Magyarországon: az első kuruc szabadságharc győzelme, majd hirtelen bukása a török bécsi katasztrófája nyomán, a török hódoltság megszüntetése, nyomában irtózatoss politikai és gazdasági elnyomás, — a *Régi Magyar Könyvtár*-ban felsorolt könyvek azonban mitsem tudnak a magyar történet változásairól. Erdély irodalma is a *Moribunda Transylvania* vértelen orcáját tükrözi bágyadtan, lélektelenül. A század végén lezajlik Misztótfalusi Kis Miklós tragédiája, s már készülöben van a polihisztor Pápai Páriz Ferencé. Az a könyvtermés, amit a századvég a maga irodalmának tekint, elsősorban arra jó, hogy igazolja Rákóczi megdöbbentő képét a lelkieg-testileg tunya, császári, jezsuita iga alatt nyögő nemesi Magyarországról. Talán egyetlen sora sem szolgálta a nemzet érdekét, talán egyetlen mondata sem mutatott a jövő felé. Legfeljebb a múlt fényei lobbantak fel benne.

Volt azonban ekkor egy olyan magyar irodalom is, amelyről vajmi keveset tud a *Régi Magyar Könyvtár*, amelyről semmit sem tudnak a főúri kastélyok, a jezsuita rendházak és a protestáns kollégiumok könyvtárjegyzékei: a kéziratos költészet és a ponyva határán élő s virágzó félnépi irodalom. Ez a kor valóságos, hiteles irodalma, benne sír a megalázott nép, benne lobbann fel az ellenállás szelleme és a jobb jövő reménysége. Hogy mi történt Thökölytől Rákócziig, mi élt a nép szívében, micsoda kínok között vergődött, miben reménykedett, erről minden más forrásnál többet tud a századforduló névtelen költészet. 1689-ben megénekelte valaki a szikszói templom égését, az ének 1694-es kiadásának címlapján ezt olvas-

* Esze Tamás előadása és az azt követő két hozzászólás a Magyar Irodalomtörténet Társaság vitauülésén hangzott el, 1953. november 29-én.

suk : »versbe szedte egy a bujdosók közül.« A kötetbe rejtve van egy vers, amelyben a »maga siralmas sorsát kesergő« haza énekel :

Ki valék tündöklő haza,
Vagyok idegenek váza,
Elhullott szépségem máza,
Szemem megáza.

Idegen kezét nyújtotta,
Javaimat elpredálta,
Nemzetemet megrontotta,
Földre tapodta.

Könnyeim orcámon folynak,
Mert határim pusztítatnak,
Lakosim széllyel bújosnak,
Sírnak s ohajtnak.

Mennyire más a szabadságharcot megelőző évek képe, ha nem a hivatalos irodalom, hanem az efajta versek fényében nézzük! Ez a rejtve élő, de kovászként munkáló költészet arról beszél, hogy a nép készül kezébe venni az ország dolgát. A bújos versek mögött harcra készülő tömegek sereglenek. A nép felkelések sorozatában próbálgatja erejét : visszahull, s megint újrakezdi. Mikor Rákóczi 1703. tavaszán megindult, már tudta, hogy nincs más szövetségese a kezdet nagy munkájában, csak a nép. Csak a nép fogott fegyvert a hazáért, csak az ő költészete énekelt a hazáért.

A Rákóczi-év megnyitásakor azt mondtam, hogy a nagy kuruc szabadságharcnak két örök emlékezetre méltó hőse van : Rákóczi és a harcban álló nép. A nép és a fejedelem szövetségéből kibontakozó szabadságharc történelmünk egyik legértékesebb hagyománya. Midőn irodalmáról akarunk beszámolni, felmérve a nagy küzdelem szellemi eredményeit, elég, ha az író Rákócziról, s írói törekvéseiről és a népi kuruc költészet alkotásairól szólunk, mert e kettőben benne van mindaz, ami a maga korában és azóta is érték, a legmagasabb mértékkel mérve is : irodalom.

*

Tolnai Gábor akadémiai felolvasása már rávilágított : milyen egyoldalú, mennyire hiányos az a kép, amelyet az író Rákócziról alkotott irodalomtörténetírásunk, elsősorban Zolnai Béla alapvető munkássága. Zolnainak igen nagy érdeme, hogy az író Rákóczit kiemelte a méltatlan feledésből, de az ő szemléletében Rákóczi csak a kuruc emigráció írója. A mi érdeklődésünk tárgya a hazai Rákóczi, a szabadságharc hőse és vezére, s mivel kortársai írónak, nagy írónak mondták, mint író is magasztalták, nem térhetünk ki a fejedelem íthóni írói működésének vizsgálata elől azzal, hogy művei nem maradtak fenn korunkra. Levéltárának 1710-ben készült lajstroma el is indít bennünket a kutatómunkában. A szabadságharc archívuma külön kötegben őrizte Rákóczi műveit : a dialógusokat, az orációkat és az *Aurea Libertas* című munkáját. »Méltók arra, hogy cédrusfára írják őket aranybetűkkel« — mondja, — bizonyára nem csak hízélszöveg — a lajstrom készítője. A Rákóczi-kutatás izgató kérdése : hová lettek ezek a művek, megsemmisültek-e, vagy lappanganak valahol? A köteg egyik darabja : Rákóczi gyömrői beszédének fogalmazványa már előkerült, s ismerjük egy olyan imádságba forduló beszédét is, amelyet egyik ütközete előtt mondott katonáinak. S felmerült az a gondolat, hogy a Rákóczi-kor iratai között lévő dialógus-töredékek nem a fejedelem munkái-e? A gyömrői beszédből, országgyűlési előterjesztéseiből, beszédek fennmaradt kivonataiból fel tudjuk idézni a szónok Rákóczit, kiáltványaiból és egyik leveleskönyvében megőrzött politikai fejtegetéséből : az *Egy igaz magyarnak hazája dolgai felől való elmélkedéséből* az *Aurea Libertas* szerzőjét. A munkácsi köteg nem is tartalmazta Rákóczi valamennyi művét, teológiai és katonai írásait nem is említi. Katonái számára írt felekezeti imádságára külső országokban is felfigyeltek, s szószerint belekerült az angol követi jelentésbe. Katonai traktátusa újabb vonással gazdagítja írói képét, s ha helyesen értelmezzük az említett levéltári jegyzék néhány tételét, történetírója is volt szabadságharcnak : hadviselésének téli szüneteiben esztendőről-esztendőre összefoglalta a nagy nemzeti küzdelem eseményeit, s ezzel a maga számára már idehaza előkészítette élete főművét, a szabadságharc történetéről Franciaországban szerzett *Emlékiratai-t*. Végigtekintve az elmondottakon, látjuk : a hazai Rákóczi írói tevékenységének kutatása nem reménytelen feladat, s hogy valóban mulasztást követtünk el a kuruc szabadságharc írói fejedelmével szemben.

Hogy mit olvasott Rodostóban, majd két évtizedre terjedő török bujdosásában, tudjuk Zolnai gondos elemzéseiből. De ki írt csak egy sort is a hazai Rákóczi irodalmi művelt-

ségéről? Szabadságharcának történetét szinte napjainkig emigrációs műven keresztül nézte és értékelte történetírásunk, s belső emberének rajza sem egyéb, mint a vallási meditációkba menekülő kései Rákóczi átvetítése a szabadságharc fiatal hősére. Janzenista eretnekségéről értékes könyvet írtak, de ki merte felvetni korábban Rákóczi hazai eretnekségének, helyesebben: eretnekítésének kérdését, ezt a számunkra fontosabb problémát? Emigrációs irataiból következettetik az itthoni Rákóczi érzelmi életére, vallási felfogására, elhatározásainak és cselekedeteinek indítékaira. Így alakult ki a passzív, elnéző, akarategyenge, meditációkban elvesző Rákóczi képe történetírásunkban a valóságos Rákóczi helyett. A nem egészen jóhiszeműen félrenevelt nemzeti közvélemény bizonyára felháborodott volna, ha valaki megírja: a fejedelem tábori sátrában nem csak Augustinust és Szent Terézt olvasta, hanem *Rabelais-t* és az *Ezeregyéjszaká-t* is.

A hazai Rákóczi írói működésének csak egyetlen olyan részlete van, amelyre a kutatás felfigyelt, de amelyet romantikus túlzásával mindjárt ki is szakított a tudományos vizsgálat köréből: költészetének kérdése. Thaly öt-hat verset tulajdonított neki, elképesztő kritikátlanságával még Rozsnyai Dávid egyik közismert versét is, s — *horribile dictu!* — még a pataki kollégium bújdosásáról szóló kesergő éneket is Rákóczi alkotásának vélte. Francia versének felfedezése óta tudjuk: a fejedelem valóban írt verseket. Egyre sűrűsödnek a bizonyítékok arról, hogy a *Rákóczi buzgó éneke* címen ismert megható vallomás a szabadságharc vezérének hősi elhatározásáról harcának végigharcolására, valóban Rákóczi műve.

A fejedelem magyarnyelvű írásaira is jellemző az *Emlékiratok* és a *Vallomások* tisztá logikája. Az igazságot akarja elmondani őszintén, bátran, sokszor kímélet nélkül. Mísem áll távolabb tőle, mint hogy kápráztasson, álltasson, vagy megtévesszen. Stílusának legjellemzőbb tulajdonsága, hogy erős, világos gondolatai érzelmvilágán keresztül jutnak kifejezésre. Kortársaira rendkívüli hatást gyakoroltak beszédei, pedig igazán nem hízelt nekik. Gyömrői beszéde számtalan másolatban maradt fenn korunkra. Másik beszédére feljegyezték, hogy tisztjei sírva hallgatták. Korának legerterjedtebb, mert legszükségesebb műfaja a szónoklat volt, a politikai és az üdvözlő beszéd sajátos magyar retorikája hatott elsősorban Rákóczi stílusára. Tartózkodó, higgadt ember volt, de ha a nyilvánosság számára írt, vagy beszélt. — e kettő néki, úgy látszik, egyet jelentett —, kitört belőle gazdag érzelmi élete. Stílusa nyugodt, egyenletes, míg sodrába nem kapja az érzelmet, ilyenkor azonban megduzzad, mint a folyó áradáskor, mondatai egymásba torlódnak, az érzelmi hullám súlyos hasonlatokat, fantáziát mozgató képeket hordoz. Mikor azonban a feszültség feloldódik, vagy el sem kezdődik, a humor is megjelenik Rákóczi stílusában, s ilyenkor a paraszthadnagykok és a kövitézek izes szójárásaival fejezi ki magát. Néhány mondat szécsényi pozíciójából: »Ne felejtse el a nyomorúságodat, és szabadságodnak gyászban öltözött sorsát, fiaidnak halálát és külömb külömb kínzásokra rendeltetett teátrumokat! El ne felejtse, mondom, nyomorodott özvegyeidet, árváidat, igaz szolgáltnak kiontatott, még csak nem meleg vérét, mindön minden törvénytelenéseket, lelki-festi szabadságodban való megfogtásaidat szemléled. Ki tetszik valóságosan a színesebb zöldségű békesség olajfájának keserű gyümölcse!« Az országgyűlésen így beszélt a török szövetség tervéről: »Juthat az is eszünkbe, mely kevés effectusi valóának a sok drága materiákban takartatott, arany betűkkel irattatott atnáméknak, az mellel végeinket, várainkat küzönkből szüntelen elvévén, rabbá tevének vala. Jobb tehát neked, édes nemzetem kardodat ellenséged országiba villongtatni, mint sem a pogány alatt, piacokon sort ülvén dohánt, pipát árulni. Kérdem, jobb-e véreddel fegyvereddel visszanyert váraidban a dicsőséges Jézus nevét kiáltanod, mintsem a török Allát nemzedet bosszúságára hallanod? Vallyon ezen segítségnek kihívására ki meri felkötni a kolompot?« Az oráció műfaja a század végén megüresedett, sok volt benne a csillogás, kevés a tartalom, kiveszett belőle az őszinteség és az erő. A szabadságharc nagy élményei újra élő nemzeti műfajj, Rákóczinál művészetté emelték.

Történt már kísérlet a »Rákóczi égisze alatt virágzó« magyar irodalom számbavételére is, Márki irodalomtörténeti vázlatai azonban mégcsak nem is hasonlítanak a valóságra. Nem lehet egy kor irodalmának képét úgy rajzolni meg, hogy csak a nyomtatásban megjelent művekről vesszünk tudomást, s még hozzá azt képzeljük, hogy az egyidejűség együvértartozást is jelent. A Rákóczi-kor irodalmáról szólva, különösen nem mellőzhetjük el a kéziratok műveket, és a bennük megmutakozó irodalmi törekvéseket. Mi nem egyes művekről, hanem Rákóczi irodalompolitikájáról beszélünk, mert ez a rendezőelve a szabadságharc irodalmának: nincs egyetlen olyan terméke vagy jelensége, melyben ne tükröződnék a fejedelem tudatos irodalompolitikája.

Akadtak már olyan emberek is, akik megbotránkoztak azon, hogy Rákóczi országában az irodalmat cenzúra korlátozta, eleinte a fejedelem esetenként való döntései, majd 1707-től a rozsnyói gyűlés határozata alapján. Nem természetes-e, hogy egy szabadságáért, életéért harcoló nemzet vezére a szellem területén sem tűri el az ellenség kártevéseit? Magátólérteendő, hogy a Rákóczi-kor irodalma nem ismeri a l'art pour l'art elvét, mert abban az értelemben nemzeti irodalom, hogy minden részletével a nemzet függetlenségi harcát szolgálja:

a teológia és a publicisztika, a hadtudomány és a költészet egyként fegyver a nemzet harcának erősítésére.

Hogy mekkora változást idézett elő a szabadságharc a nemzet szellemi életében, erre legjobb példa a teológia, a kor irodalmának ez a terebélyes, korábban sok mérges gyümölcsöt termő ága. Még idősebb tagjaiban élt az a nemzedék, melynek gyakori látványossága, utcai szórakozása volt a nyilvános hitvita, melyben olyan atléták léptek porondra, mint a jezsuita Sámbar Mátyás, a *Vén bial orrára való karika* szerzője, vagy a prédikátor Pósa-házi János a *Bensült veres kolop* és a *Göröcsös bot* írója. Ez a vitairadalom, — sokszor csak azért mondható irodalomnak, mert ezt is írták, — kezdett újrálélni a szabadságharcot megelőző esztendőekben. A jezsuiták nagyszombati nyomdája ontja, másfelől az atyák nyilvános ünnepélyeken égetik el a céljaikat keresztező könyveket. Rákóczi országában nincs hitvita, nem azért, mert a fejedelem cenzurája a nemzeti egység érdekében elhallgattatta, hanem azért, mert a vallási kérdést a politika és az országkormányzás területéről visszautalta oda, ahova tartozik: a benső meggyőződés világába. Utaltunk Rákóczi eretnekítésére. Hívó katolikus volt, egyházpolitikája azonban nem katolicizmusában, hanem a korabeli, egész Európán végigszántó uniós mozgalomban gyökerezett, melyben Bossuet és Leibniz nevével is találkozunk. A XVII. század vége felé Magyarországon is agitál a meglepően józan Spinola-féle uniós kísérlet. Rákóczi akkor ragadta meg az uniós-mozgalom adta lehetőséget, mikor ez Róma döntése következtében már tilalmassá vált. Magyarországon azonban már megérintette a teológiai irodalmat. Hithű református szerzők fordítgatják a katolikus kegyességi irodalom javát. Rákóczi legkedvesebb hitbuzgalmi könyvét, amelynek hatása filológiaiilag is kimutatható írásában: Drexelius *Heliotropium*-át korábban Thököly Mikos Kelemenje, Komáromi János, majd a fejedelemnek ajánlva, Ujhelyi István ültette át. Rákóczi kedves rodostói olvasmányával, Bona kardinális *Égre kézen fogva vezető kalauz*-val idehaza találkozott: a debreceni orvos, kollégiumi fizika-professzor Huszti István fordította magyarra. Ez az irodalom bizonyára erősítette Rákóczit abban az »eretnek» meggyőződésében, hogy a felekezetek között nem lényegbeli, hanem csak formális különbség áll fenn, s ez kiküszöbölhető. Ebből fakadtak híres felekezetközi imádságai. Még katolicizmusának bensőséges Mária-kultusza is — verse a bizonyosság erre — szembehelyezkedett a protestánsok ellen fordított Mária-tisztelettel. Rákóczi Máriaja Hábsburg-ellenes.

Egészen természetes tehát, hogy publicisztikája mikor Habsburg-ellenes, jezsuita-ellenes is. A főkegyúri jog kérdésében, Brenner apát vitáiratában már arra felé tart, hogy Róma-ellenessé váljék. Publicisztikájának egyik nagyhatású irata éppen a jezsuitákat támadó és leleplező *Responsum*, amelyet Katona Istvántól napjainkig kisikkasztottak a Rákóczi-kor irodalmából. Szerzője Rákóczi titkos secretáriusa: Ráday Pál, aki nem csupán korának legjelentősebb közírója, de a magyar publicisztika történetének is kimagasló alakja. A *Recrudescunt*, a *Veracius*, *Egy lengyel királyi tanácsos levelei* — mind az ő tollát és tudását dicsérik. A fejedelemnek bizalmas munkatársa. Rákóczival rokon logikája és következetessége; az ő stílusában is érezzük: az okos, sokszor hidegnek tetsző mondatok alatt láva sístereg, de Rádaynál csak átmelegíti, a meggyőződés hevével élénkíti a mondanivalót. Ráday érvei meggyőzték az embereket, Rákóczi érvei elsodorták. Roppant érdekes jelenség, mikor egy-egy közösen szerkesztett kiáltványban ez a két stílus, ez a két rokon és egymástól mégis annyira különböző ember találkozik.

A kor irodalmának nincs olyan ága, ahol Ráday nem munkálkodott volna. Igénynelen, de bájos szerelmes verseket írt egyetlen szerelméhez — feleségéhez. *Leiki hódolás*-ában tökéletesen fejezte ki a református középnyemes lelkiségét. Történeti feljegyzéseket készített bizalmas küldetéseiről, ő fogalmazta meg a szabadságharc közjogi érveit és politikai törekvéseit, s ha kellett, katonai szabályzatokat szerkesztett. Munkásságának igen fontos részlete az újságírás. Szerkesztője, írója, propagátora volt az első magyar újságnak, a kuruc cancellária latinnyelvű *Mercurius*-ának.

Aki ekkor katonai dolgokról ír, Zrínyire is figyel. Zrínyinél jelenik meg irodalmunkban egy korábban ismeretlen műfaj: a katonai traktátus. A Rákóczi-korabeli könyvkiadás legjelentősebb eredménye Zrínyi *Afium*-ának első kiadása, melyet Forgách generális a fejedelemnek ajánlva adott ki 1705-ben Kolozsvárott. Még élt egy tiszamenti faluban, Pütrügyön az agg Tolnai Mihály, Rákóczi jóvoltából gondtalan öregségben, ki Zrínyi katonai elvonit népszerűsítette a korai kurucságban. *Szent had* című kis könyve a Zrínyi-műfajnak egészen sajátos terméke, méltó mesteréhez, s egyben remeke a református prédikáció-irodalomnak. Zrínyi keze mozgatja Rákóczi tollát is, mikor katonai traktátusát írja. A katonai szakirodalomban is kezdeményező lépést tesz: gyalogos testőreinek ezredesét, Szentiványi Jánost megbízta a kitűnő németnyelvű katonai kézikönyv, Böckler *Schola militaris moderna*-jának átültetésével. Zrínyire s a kor francia, német katonai irodalmára épülnek a kuruc hadiszabályzatok, — egész sorozat. Csak szép bevezetések révén van közők az irodalomhoz, mégis szólunk nekik, mert bennük Zrínyi tanítása vált életté, gyakorlattá.

Tolnai példája bizonyítja, Rákóczi mennyire megbecsülte a szellemi embert. A bűdosó Pápai Páriz Ferenc számára ő rendel fedelet és kenyeret, s »egy szabad ország nyomdájában« lát napvilágot »romlott hazánk köpora között« írt *Dictionarium*-a, azóta is élő könyve tudományosságunknak. Rákóczi adatja vissza Debreczeni Ember Pál jezsuita kézre került könyveit és írásait, Debreczeni Ember *Historia ecclesiastica*-ja másik napjainkig élő könyve a kornak. Hogy a szabadságharc első éveinek eseményeit nem takarja, a források pusztulása miatt, homály, nemcsak a historikus Reviczky Imre érdeme, hanem azé is, aki a megbocsátandókat megbocsátva, visszaüllette íróasztala mellé.

Az író és irodalmat irányító Rákócziról szólva Ujhelyi István Julius Caesar alakját idézte fel: »Cajus Julius első római császárt egy golyó bison álló, jobb kezében fegyvert, a balban könyvet tartó embernek írták s példázták le a régiek az inscriptióval: Ex utroque Caesar. Azzal a két mediummal lett ura a világnak.« Rákóczi valóban tudta, hogy a harcoló nemzet tarsolyában a kard mellett illik a könyv, mert a könyv is fegyver az igazságért vívott harcban. A kardot markoló sasmadár méltó jelképe lobogóin és kiállításunk plakátján az igazságért való küzdelemnek.

*

Eddig a felszín irodalmáról szoltunk, a költészet a mélyben virágzott. Van ugyan néhány nyomtatásban is megjelent versünk a Rákóczi-korból: 1703-ban Tasnádi H. István a haza határába érkező fejedelmet Ovidius stílusában írt verssorozattal köszöntötte, műve a szabadságharc elég terjedelmes, de nem nagy értékű latinnyelvű költészetének jellemző darabja. 1704-ben jelent meg a csak nevérol ismert Gubás György jeremiád stílusú hosszú panaszló éneke, nyilván a dunántúli kuruc vereségek hatása alatt keletkezett. Ebben az évben került ki sajtó alól egy a hódoltság szörnyűségeit jaggató ének, utolsó sarja az előző század hasonló tartalmú gazdag veresésének. 1707-ben látott napvilágot Székudvari János históriás éneke Kecskemét borzalmas pusztulásáról: a *Jajhalom*. Szoboszlai Sámuel sólyomkői kuruc kapitány is szerette volna nyomtatásban látni verseit, de éppen akkor kerültek német kézre, mikor nyomdába küldötte őket.

Ha ezek a versek mind elvesztek volna idők folyamán, a Rákóczi-szabadságharc költészetét nem érte volna jóvátehetetlen kár, hiszen java természet kéziratos énekeskönyvekbe takarította be névtelen vagy alig ismert emberek buzgóssága. A vitézi, politikai és szerelmi költészet kincseit ezek őrzik, sajnos többnyire romlott szöveggel, mert az énekek kódexről-kódexre vándoroltak, romlottak, változtak, módosultak. Egyetlen Rákóczi-korból való énekeskönyvünk a *Szencsei-kódex*.

E kéziratos költészetnek jellemző vonása a személytelenség. Akik ezeket az énekeket szerették, nem akartak a hírnév szárnyain kiemelkedni a közösségből, s nem tiltakoztak, mikor a közösség verseiket formálni kezdte a maga érdeke és ízlése szerint. De nem kevésbé jellemző reá az is, hogy népi költészet: az eseményeket a nép szemével nézi és méri. A nép ujjong benne a szabadságharc első győzelmein, melyek az ő győzelmei, a nép siratja a dunántúli és az erdélyi véres vereségeket: a koroncióit, a feketehalmit, a holdvilágit. Jobbágymatonak ujjonganak a táncdalokban: a *Csinom Palkó*-ban és az *Erdélyi hajdútánc*-ban.

A Rákóczi-szabadságharcban viruló kéziratos költészet teljes kivirágzása a XVII. század efajta költészetének. Már jelentkezik Bocskai idejében, Zrínyi környezetében már művészi alkotásokat hoz létre. Az első kuruc szabadságharcban hallgat. A Rákóczi-kort megelőző években a bűdosó-versek járnak, s élnek még a szabadságharc alatt is. A korabeli Divinyi-énekeskönyvben megtaláljuk a *Gondviselő édes atyám* kezdetű darabját, Nyuzó Mihály lovasvitézei is bűdosódalt énekeltek:

Édes lovam, elfogy a fű,
Őszi harmat, hideg szél fű.

A Rákóczi-kor irodalmára vonatkozó kutatás a költészet terén ért el jelentős eredményeket. Sikerkült megállapítania nagyjából a versek időrendjét, s keletkezésük körülményeit is tisztázni tudta. A kutatás eredménye meglepő: a szabadságharc költészete mindössze két esztendőre terjed, s tájak szerint csoportosítható. Erdély és a Tiszatáj énekei már egészen világi énekek, erővel teljes, szemléletes nyelven énekelnek eleinte a győzelem mámoráról, azután a keserves csalódásról. A protestáns többségű keleti tájakon a népnek nincsenek olyan keserves tapasztalatai a Habsburg-uralom katolizálási törekvéseiről, mint a Dunántúlon, ahol a német terror és a földesúri elnyomás brutális vallási kényszerben is jelentkezett. A Dunántúli énekei megőrizték a korábbi prédikátor-költészet jeremiád-stílusát. A tiszántúli és az erdélyi énekekben sincs vallási sérelemről, a Dunántúlon a nemzeti sérelem elválaszthatatlan a vallástól. A költészet javarésze még mindig protestáns eredetű, de a Felvidéken irodalmunk történetében most először — felbukkannak katolikus szemléletű kuruc énekek.

Miért hallgatott el a népi jellegű vitézi költészet a szabadságharc harmadik esztendejében? A verseségeket sirató énekek már a felkelés válságára utalnak. A küzdelem első lendületében mindenki biztosra vette, hogy rövid háborúval teljes sikert fog aratni Béccsel szemben a nemzeti küzdelem, s a győzelem meghozza a jobbágykatonák reménységének teljesülését is: felszabadulhatnak a jobbágyi állapotból. A fegyverbeálló tiszántúli és erdélyi jobbágyok vére hullásáért ezt kívánta, s reménysége Rákóczi ígéreteire támaszkodott. Mikor a nemesség ellenállása miatt a felszabadítás késett, a jobbágykatonák meghasonlottak a szabadságharc nemesi tisztikarával. Utolsó két énekük: a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* és a *Szegénylegények éneke* az osztályharc költészete: »Vége vagyon böcsi szegény legényeknek, de vagyon világa a sok prémeseeknek.« A két szegénylegény-vers egyedülálló terméke kéziratos költészetünknek, s egyben legvirágzóbb szakaszának befejeződése is.

A kutatás arra is rávilágított, hogy a *Rákóczi-nóta* már nem tartozik bele a szabadságharc költészetébe. Új műfajt, új fejlődési irányt jelöl: a XVIII. századbeli új Habsburg-ellenyomás ellen tiltakozik, s legjellemzőbb darabja egy népi gyökérszerű hazafias költészetnek, a *Rákóczi-kesergők* családjának. A *Rákóczi-nóta* köti össze a szabadságharc költészetét a kuruc ellenállás nagy hagyományához visszanyúló műköltészettel. Kazinczy, Kölcsény, Petőfi neve jut eszünkbe, mikor a *Haj, régi szép magyar nép* sorait halljuk. Viszont Ady, aki irodalmunkban először figyelt fel a kurucság teljes értelmére, benne a függetlenségi és az osztályharc összefonódására, a kuruc szegénylegény-költészetből merített, elsősorban a *Beszélgés* ragadta meg.

A nagy kuruc szabadságharc névtelen költészetének a társadalmi gyökérzetét már kezdjük látni, de még nem eléggé ismerjük az irodalmi előzményekkel való összefüggéseit. Milyen irodalmi előzményre vezessük vissza például a *Csinom Palkó*-t vagy a *Szegénylegények éneké*-t?

A szabadságharcnak van nemesi költészete is, sőt ez Petrőczy Kata Szidónia énekeiben magasra emelkedik. Új hangot hozott a protestáns énekköltésbe, a pietisták meleg, közvetlen vallomását, s benne szólal meg a német uralom alatt nyögő, hanyatló Erdély bankódása is. Az első magyar költő-asszony s nagyon sokáig az egyetlen. Őszinte, fogságában is állhatatos hazafisága erős szálakkal köti a szabadságharc irodalmához.

A nemesség rajta kívül nem tud felmutatni egyetlen valamirevaló költőt; költőnek legkülönb tagja, Koháry István megátalkodott labanc. Palocsay *Nay módi*-ja inkább érdekes, mint értékes darabja a kor nemesi költészetének, erkölcsrajzokban szegényes irodalmunk ezért tartja nyilván. Van azonban egy névtelen nemesi versünk, *Descriptio*, a szerencse állhatatlanságáról, egyik legművészibb hazafias verse régi irodalmunknak. Az antik irodalomra, a nemzeti hagyományokra, történeti példákra szívesen hivatkozó nemesi stílus kivirágzása; a kurucság kezdetének nagy nemesi verseit juttatja az olvasó eszébe. Vérszerinti rokona a kuruc orációknak, hangja, hőfoka, szemléletmódja rokonítja. A nemesi költészet kedvelt műfaja a pasquillus, a csúfolódó vers, a versben suttogó vagy kiabáló, durva humorban tobzódó kötekedés. Hogy a középnemesség is hanyatló osztály már ebben az időben, ezt versei is elárulják, a pasquillus úgy hozzátartozik a nemes urak életéhez, mint a búcsúzó vers a temetéshez, vagy a házassági vers a lakodalomhoz. Forgách generális, aki tarsolyában Zrínyi műveit hordja, pasquillusokon jártatja az esztét, de az egyházi férfiak sem idegenkedtek tőle. A tudós Gyöngyösi Pál prédikátort alighanem Rákóczi mentette meg attól, hogy egy néki tulajdonított gúnyvers miatt ki ne közösi a egyházából. Az irodalomnak a szabadságharc hanyatlásának okairól is sok bizalmas mondanivalója van, ha van fülünk a hallásra.

Bocsássa meg a közönség, hogy a Rákóczi-kor kutatója elefejtkezett az időről, s mérteken felül vette igénybe türelmét, érdeklődését. A *Várjalvi-Fodor-énekeskönyv* énekesére hallgatva: »Pennámat leteszem, — Most többet nem írok.« Aki a kor költészetéről még többet is szeretne tudni, vegye elő a kuruc költészetet és hallgassa: a harcban a Muzsák énekelnek. Szépen és igazán, mint egy századdal korábban a kuruc bújosóköltészet atyja: Balassa, s másfél századdal később a kurucság politikai és szellemi örököse: Petőfi Sándor.

II. KÖPECZI BÉLA HOZZÁSZÓLÁSA

A Rákóczi-kor politikai irodalma és külföldi hatása

A Rákóczi-kor irodalmának döntően politikai jellege van: a függetlenségért küzdő nép érzelmeit és gondolatait fejezi ki. Ezen, a minden ízében politikus irodalmon belül, jelentős helyet foglal el a szószérinti politikai irodalom, a publicisztika.

A politikai irodalom egyik legkiválóbb képviselője maga Rákóczi, aki elsősorban politikai író s nem »janzenista remete«, »szent ember«, amint a szellemtörténet szerette állítani. »Minden cselekedetem célja kizárólag a szabadság szeretete volt és az a vágy, hogy hazámat az idegen járom alól felszabadítsam«. Ezek a szavak, melyek az Emlékiratokat bevezetik, fáklyaként világítják meg a fejedelem egész tevékenységét s így irodalmi munkásságát is. Rákóczi írói munkássága életének egyetlen szakaszában sem választható el a függetlenségi harctól, tolla mindenkor ezt az ügyet szolgálta akár a belső felvilágosításról, a harc belső tényezőinek biztosításáról volt szó, akár a külső hatalmak meggyőzése, segítségük elnyerése került napirendre. Hogy mennyire nem távolodott el életének ettől az alapvető célkitűzésétől, azt bizonyítja többek között egyik, 1711. július 29-én, tehát a szatmári árulás után kelt levele, melyben párizsi követének ezt írja: »Újra el lehetne kezdeni a háborút, ami sokkal könnyebb, mint ahogy vélik, még a hűségemben netalán megmaradó tábornokok és más urak nélkül is, akik gyarlóságuk miatt nekem bizony többet ártottak eddig, mint amennyit használtak. Én most is bírom, Istennek hála, az egész nemzet szívét és szeretetét, mit még Károlyi árulása is világosan megmutatott, hiszen sohase tették volna le a fegyvert, ha Károlyi nem hiteti el velük álnokul, hogy az én parancsomra cselekszik. A leghűbb tisztek titokban többször biztosítottak, hogy készek követni parancsaimat s velük együtt — bízást hihetem — az egész nép«. Életének utolsó írásában, a francia udvarhoz 1735. februárjában intézett előterjesztésében, megismétli vallomását: »Én ma is lelkes fia vagyok hazámnak és ma is állom eskümet, hogy fejedelemségem szabadságát és jogait meg fogom védeni.« A függetlenségnek, a hazának ez a szenvedélyes szeretete, a harc vállalása szólal meg kiáltványjaiban, beszédeiben, leveleiben, imádságaiban s ez teszi számunkra olyan értékes Emlékiratait és Vallomását is.

Az egész Rákóczi-szabadságharc egyik alapvető kérdése a külföldi szövetséges keresése, a kedvező nemzetközi feltételek megteremtése volt. Közismert, hogy a fejedelem milyen roppant fontosságot tulajdonított éppen ezért diplomáciájának, amelyet személyesen vezetett. Diplomáciai tevékenységének szükséges velejárója volt a külföld helyes tájékoztatása a magyarországi eseményekről. E tájékoztatás érdekében írta és iratta a különböző kiáltványokat és vitairatokat, amelyek kifejtik a felkelés közjogi, történelmi alapjait, és célkitűzéseit. Ezért írta vaskos köteteket kitévő diplomáciai levelezését s ezért adatta ki a Mercuriust, az első magyar újságot is. A fejedelem nem csupán a külföldi udvarokat akarta helyesen informálni a magyarországi eseményekről, hanem szükségesnek látta az idegen közvélemény igazságnak megfelelő tájékoztatását is. Állandóan olvasta a külföldi újságokat, a Wienerisches Diariumtól kezdve a különböző holland lapokon át a párizsi Gazette-ig s jól ismerte a Magyarországra vonatkozó külföldi történelmi irodalmat is. Mélyen felháborították azok a rágalmak, amelyeket úton-útfélen szórt a magyarokra a Bécs zsoldjában álló sajtó és publicistika. »Tudom, írja Emlékirataiban, — hogy amióta ez az ország elvesztette királyát a mohácsi gyászos ütközetben s a nagyok különböző pártokra szakadtak és I. Ferdinándot választották királynak, azóta a magyar nemzetet minden idegen nemzet történelmében befeketítik, lázadónak, forrongónak, zavargónak nevezik, és minden, amit védelmére mondhatnak, gyanúsna tetszhetik... Még a rágalmozó jelzők is, melyekkel a magyar nemzetet illetik, még azok is vitézségére és nagylelkűségére vallanak, és arra, hogy nem tudja elviselni a szolgaságot.« A száműzetésben írt Emlékiratokkal is az az elsődleges célja, hogy vissza utasítsa a bécsi rágalmakat a szabadságharcra kapcsolatban. Ezt a célkitűzését veszi észre a francia külügyminisztérium, amikor 1730-ban az Emlékiratok kéziratát elolvassák. A kézirathoz csatolt jelentés kiemeli a munka hadtörténelmi jelentőségét, nemes, őszinte hangját, Habsburg-ellenességét s azzal javasolja kiadását, hogy az Emlékiratok igen jó hatást keltethetnének Magyarországon is.

A harcos propagandának, a külföld tájékoztatásának szükségességét a fejedelem így indokolja: »Mennyen azért a világ eleiben igaz ügyünknek istenes folytatása, ellenben az Ausztriai Háznak az dolgok végzésében való színes állhatatlansága, hogy a dolgoknak elmúlása és fegyverünk megmozdítása, ne nekünk, hanem az ellenkező rész szokott keménységének« tulajdoníttassék. Ezért jelenteti meg 1704-ben a Recrudescunt-ot, 1706-ban a békétárgyalások megghiúsulásával kapcsolatos kiáltványát, a Veracius Const- néven kiadott apológiát, 1710-ben az Egy lengyel királyi tanácsos levele c. munkát. ... anyok legtöbbjét titkos kancellárja, Ráday Pál írta, de a fejedelem átnézte őket s így saját véleményét is tükrözik.

Nem célom ezeknek a munkáknak a tartalmával foglalkozni, inkább külföldi hatásukat szeretném lemérni. A korábbi kutatók közül sokan azt állították, hogy ezek a kiadványok lényegében nem értek célt, a külföld nem vett tudomást róluk s ezért nem is járulhattak hozzá a magyar ügy igaz állásának ismertetéséhez. Ennek az állításnak a hamisságát a francia publicisztika példáján igyekszem bebizonyítani.

A francia központosított monarchia már a XVII. század első felében felismerte a közvélemény irányításának fontosságát s ezért 1632-ben engedélyt adott egy Théophraste Renaudot nevű orvosnak, hogy hetilapként megjelenesse a Gazette-et, amely az udvar érdekeinek megfelelően ismertetette nem annyira a belföldi, hanem főleg a külföldi eseményeket, s ezek között a magyarországi híreket is. A Rákóczi-szabadságharc kitörése után a német és holland sajtó elsősorban a francia udvart vádolta a felkelésért, a francia intrikák eredményét látta ebben, s nem szűnt meg hamis híreket is költeni a XIV. Lajos által nyújtott pénzbeli és katonai segítségről. Tudjuk, hogy XIV. Lajos sohasem volt hajlandó szerződést kötni Rákóczival, de azt képtelen volt letagadni, hogy kapcsolatban áll vele. Ezt a kapcsolatot azért sem lehetett letagadni, mert a hollandiai francia újságok a szigorú határzárlat ellenére is behatoltak Franciaországba és tájékoztatták a francia közvéleményt a dolgok állásáról. Ha a Gazette kezdetben próbált is tagadni, később mind nyíltabban és nyíltabban állott ki a magyarok mellett. Jellemző példaként említhetjük meg, hogy amikor Rákóczi 1708-ban tiltakozott az ellen, hogy a Gazette a magyarokat — mint a külföldi sajtó általában — elégedetlenségnek, malcontenteknek (mécontents) nevezte, a szerkesztő utasítást kapott, hogy ezentúl konföderáltak (confédérés) elnevezést használják. Bonac, lengyelországi francia követ írja ezzel kapcsolatban Rákóczinak 1708. március 29-én: »Parancsot adtak a párizsi újságnak, hogy ezentúl a magyarokat konföderáltaknak nevezze s ezt előbb is megtették volna, ha tudták volna, hogy ezzel örömet szereznek Felségednek és a nemzetnek.« Ez a levél egyébként világosan utal arra is, hogy milyen volt a viszony a Gazette és a francia külügyminisztérium között. A Gazette magyarországi anyagát részint német és holland újságokból, másrészt a külügyminisztériumtól kapott értesülésekből s végül tudósítóitól gyűjtötte össze. A magyarországi híreket általában Bécsből, esetleg Gdanskából (Danzigból) keltezte s általában egy hónappal később tudta közreadni, mint ahogy az esemény megtörtént. 1706. november 27-én például »helyszíni tudósítást« küldött Kassáról (a kassai levél október 12-én kelt), melyben a Rákóczi táborában tartózkodó francia tiszt leírja a város ostromát és hősie védelmét, ismerteti Rabutin seregének siralmas állapotát. A Gazette híradásai általában kigúnyolták a császáriak győzelmi jelentéseit, igyekeztek kisebbíteni a magyar vereségek jelentőségét és részletesen ismertették a magyar győzelmeket, hangsúlyozták, hogy a békétárgyalások nem vezethetnek eredményre s kiemelték a magyarok Habsburg-ellenességét. A Gazette sokáig nem hisz a szatmári béke hírének sem, s amikor azt megerősítik, akkor is hangsúlyozza, hogy Rákóczi nem adta beleegyezését, sőt kész folytatni a harcot.

A Gazette általában krónikaszzerűen regisztrálta az eseményeket s nagyon kevés magyarázatot fűzött hozzájuk. Ez semmiképpen sem elégítette ki a közvéleményt, de magát az udvart sem. XIV. Lajos uralkodásának második szakaszát a hanyatlás jellemzi. A hódító háborúk kimerítették az országot, a colberti politika megbukott, csődbe juttatta a mezőgazdaságot. A parasztság elkeseredése felkelésekben tört ki, a burzsoázia és az arisztokrácia egyrésze is elégedetlen volt, s különböző okokból és más és más szándékkal változást kívánt. A Hollandiába menekült hugenották ezt az elégedetlenséget igyekeztek táplálni új hazájukban kiadott időszakos lapjaikkal és pamfletjeikkel. Az abszolút monarchia érdeke megkívánta, hogy a támadásokra valamiképpen válaszoljon. Vauban marsall egyenesen azt ajánlotta a királynak, hogy szervezzen egy pamfletírógárdát, amely harcba szállhat a hollandiai francia publicisztikával. Abban a sajtóharcban, amely ilyen módon kialakult a két tábor között, jelentős szerepet játszott a magyar kérdés is. A hollandiai francia sajtó gúnyosan mutatott rá arra, hogy míg XIV. Lajos a legnagyobb kegyetlenséggel nyomja el a camisardok felkelését, addig támogatja a törvényes királyuk ellen fellázadt magyarokat, hogy míg az országban pusztít a nyomor, pénzbeli segítséget nyújtanak a magyar felkelőknek s hogy ezek révén igyekeznek ismét a török segítséget megnyerni Ausztria ellen. Ezekkel az állításokkal szemben érveket kellett szembeállítani, s az érveket a francia sajtó és pamfletirodalom Rákóczi publicisztikájából merítette.

Az udvar először a szépirodalmi jellegű Mercure galant c. folyóiratot állította propagandája szolgálatába. A folyóirat, amely egykor Thökölyről, Zrínyi Ilonáról közölt híreket, most elég részletesen ismerteti a magyarországi eseményeket s közli a Recrudescent szövegét is. Legérdekesebb a mi szempontunkból az 1705. októberi száma, amely Burnet angol püspöknek a magyarországi protestánsokhoz írt levelét közli francia fordításban. Az angol püspök felszólítja a magyar protestánsokat, tegyék le a fegyvert, s álljanak vissza a császár hűségére, mert aki törvényes uralkodója ellen emel fegyvert, az megsérti magát az istent is. A francia folyóirat vitába száll az angol püspöknek ezzel az állításával s a következőket írja: »A levél,

melyet itt közlünk, olyan élethű képet fest arról a hűségéről, mellyel az alattvalók uralkodóiknak tartoznak, hogy nehéz volna ezzel kapcsolatban szebb és tudósabb dolgot találni is, de a szenvedély annyira elvakította a szerzőt, hogy elfelejtette: Angliában él s minden angol magára kell, hogy vonatkoztassa azokat az érveket, melyeket a magyarországi elégedetleneknek mond el, akiket igaztalanul rebelleseknek nevez, hogy a császárral való megegyezésre bírja őket. A magyaroknak választott királyságuk van és azt csak bizonyos feltételek mellett adják oda; ha e feltételeket nem tartják tiszteletben, királyaikat megfosztják az uralkodói hatalomtól. Az a kiáltvány, melyet néhány hónappal ezelőtt küldtem el önnek (a folyóirat válasza is levélformájú s egy hölgyhöz intézi), részletesen tartalmazza mindazt, amit itt csak felületesen érinthetek. A francia vitáiról a *Recrudescentia* utal, s ebből a kiáltványból meríti érveit, amikor bebizonyítja, hogy a magyarok felkelése teljesen legális, s törvényeik jogot adnak arra, hogy a zsarnokság ellen felkeljenek. Egyébként furcsálja, hogy éppen egy angol vállalkozott arra a szerepre, hogy a magyarokat hűtlenséggel vádolja, hiszen az angolok előzték uralkodójukat.

A *Mercure* galant felhasználja a magyar kiáltvány közjogi érveit, de még mélyebben merít Rákóczi publicisztikájából a kor egyik legismertebb közírója, Eustache Le Noble. Eustache Le Noble (1643—1711), aki kalandos élete során többször megjárta a Bastille-t, 1698-tól kezdve nagy sikert ért el különböző pamfletjeivel. Az *Esprit* de Gerson című iratában a Vatikánt támadta s a gallikánizmus alapítóit fejtette ki, Pierre de touche politique című dialógusaiban főleg Orániai Vilmos ellen hadakozott s ezekben foglalkozott nagy rokonszenvvel Thökölyvel is. 1702-től 1709-ig *Nouveaux entretiens politiques* címen írja dialógusait, amelyekben gyakran is részletesen ismerteti a magyar szabadságharc eseményeit és célkitűzéseit. Le Noble Rákócziban Zrínyi, Thököly ügyének támogatóját látja s mindjárt kezdetben síkra száll királlyá választása mellett. A Thököly-felkelésre emlékezve, hangsúlyozza a török szövetség szükségességét, de ugyanakkor rámutat arra, hogy ez a szövetség csak segédcapatok küldését eredményezheti és semmiképpen sem járhat a török hatalom visszaállításával Magyarországon. A békétárgyalásokkal kapcsolatban nem szűnik meg hangoztatni, hogy azok nem vezethetnek sikerre, mert a Habsburgok nem hajlandók semmiféle komoly engedményt tenni a magyaroknak. Rákóczinak tehát az a kötelessége, hogy a győzelemig folytassa a harcot. Le Noble dialógusaiba néha fabulákat, verses meséket sző s ezekben szerepelteti Rákóczit is. Az egyik verses meséjében Rákóczi az okos orvos, aki a beteg Magyarországot megfelelő orvosságokkal gyógyítja s nem nyúl túl erős orvossághoz, mely esetleg a beteg halálát okozhatja. Ez a túl erős orvosság a török segély volna. 1705 októberi dialógusában Petróczi és Szirmai lépnek fel. Szirmai a bécsi udvar, Petróczi a magyarok álláspontját képviseli a békétárgyalásokkal kapcsolatban. Petróczi érvei lényegében a *Recrudescentia* argumentumai. Egyik 1706-os dialógusában a mediáció eredménytelenségével foglalkozik s elmondja az oroszlán barlangjáról szóló fabulát, melyet a következő sorokkal fejez be:

Ragotski sur ce trait modère ton audace
Ne va point te fourer dans l'antre de Lion.
On voudroit bien t'avoir, mais sitôt qu'en la nasse
Ton ennemi t'aura surpris,
De ta crédulité tu reveras le prix.

(Rákóczi ezzel kapcsolatban mérsékeld vakmerőséged, ne búj be az oroszlán barlangjába. Rá akarnak szedni téged, de amint ellenséged hálójába fog, hiszékenységednek megfizeted az árát)

Egy másik 1706-os pamfletjében Esztergom és Starhemberg párbeszédéből értesülünk a békétárgyalások meghírusulásáról s Le Noble már itt felveti a trónfosztás lehetőségét. Az ónodi trónfosztás hírért nagy örömmel üdvözlí s Rákóczit Cromwell-hez hasonlítja, akit kora legnagyobb politikusának tart s aki ugyancsak elnyerte a protector patriae címet.

Le Noble nemcsak dialógusaiban használja fel a magyarországi eseményekről részint újságokból, kiáltványokból, részint a francia külügyminisztériumtól szerzett értesüléseit, hanem az első Rákóczi-életrajzban is. Valóban, az *Histoire du prince Ragotzi ou la Guerre des Mécontents sous son commandement* című munka Le Noble műve. Le Noble szerzőségét tettelezte fel Márki is, de nem álltak rendelkezésre adatok ennek bizonyítására. A most ismertetett pamfletek összehasonlítása az *Histoire*-ral tartalmi szempontból igazolja Le Noble szerzőségét, de sikerült más adatokat is felfedeznünk, amelyek kétségtelenül teszik állításunkat. Le Noble 59-ik dialógusa (*Nouveaux entretiens politiques*, 1707. jan.) címlapjának hátulján a kiadó az új könyvek között hirdeti: »La vie du Prince Ragotzi ou la Guerre des Mécontents sous son commandement, in 12, par M. Le Noble.« Tehát Le Noble egyik pamfletjén szerepel a szerző megjelölése is. A *Journal historique de Verdun* áprilisi számában pedig ezt olvassuk: »Néhány hónappal ezelőtt Párisban kiadtak egy 12. ívrétű,

434 lapos munkát, melynek címe: *Histoire du Prince Ragotski ou la Guerre des Mécontents sous son commandement*. Elég, ha a szerzőt megnevezzük, hogy előnyös képet kaphassunk a munka stílusának szépségéről és eleganciájáról. *Le Noble úr műve*. Ugy hisszük, hogy ezek az adatok most már véglegesen eldöntik ezt a vitatott kérdést. A munkában sok a pontatlanság, a hiba, de komoly értéke, hogy úttörő jellegű: először próbált meg — mégpedig elsősorban a kiáltványok alapján — összefoglaló képet adni a szabadságharcról, először próbálta megírni a szabadságharc vezérének életrajzát — igaz rokonszenvvel.

Le Noble mellett sokat tett a szabadságharc eseményeinek helyes ismertetése érdekében az egyik francia diplomata, Jean de la Chapelle. »Egy svájci levelei egy franciához« c. vitairatait latinra, németre, spanyolra is lefordították, ami bizonyítja nagy sikerüket egész Európában. Különösen 21., 24. és 44. leveleiben foglalkozik részletesebben a magyar kérdéssel. A publicista teljes felkészültséggel utasítja vissza a bécsi rágalmakat s bizonyítja be a kiáltványok alapján a felkelés jogosságát. 24. levelében kifejti, hogy Bécs zsarnoki módon viselkedett a magyarokkal szemben. A magyar csapatokkal rosszul bánt, nem támogatta a törökök elleni harcukban. Kizárta a magyarokat a hivatalokból, megfosztotta kiváltságaitól, királyválasztói joguktól. Részletesen foglalkozik a pozsonyi országgyűléssel és hangsúlyozza, hogy Thököly tiltakozott e gyűlés határozatai ellen. Thökölyt Sertoriushoz hasonlítja, Rákóczi pedig új Brutusnak nevezi, aki elhossa a magyaroknak a szabadságot, ha jól használják fel a kedvező körülményeket. 1705-ben kiadja a *Recrudescunt*. 1708-ban írt 44. levele dialógus Rákóczinak egy Párizsban tartózkodó követője és egy császárpárti magyar között, aki hadifogolyként került Franciaországba. A császárpárti magyar igyekszik meggyőzni ellenfelét arról, hogy a szabadságharc nem járhat sikerrel, mert Franciaország nem képes és Európa protestáns fejedelmei nem akarják támogatni. A felkelést elsősorban a vallási sérelmekre akarja visszavezetni. A Rákóczi-párti magyar hangsúlyozza, hogy a szabadságharc nem vallásháború, hogy Franciaország nem fogja megtagadni támogatását. A császár, akinek Európában mindenütt nehézségei vannak, még a francia segély elmaradása esetén sem tud győzelmet aratni, mert a magyarok saját erejükből is képesek ellenállni. A »levél« végén Jean de la Chapelle közli Rákóczi manifestumát, levelét a császárhoz, az interregnumot kimondó határozatot és Thököly kiáltványát az örökös királyság ellen.

A kiáltványokat egyébként nemcsak a fent említett időszaki sajtótermékek, vitairatgyűjtemények közlik, hanem a verduni *Journal historique* (régőbbi neve *Clef du cabinet*), a *Nouveau Mercure*, s megjelennek önállóan is.

Mindez — úgy hisszük — hitelt érdemlően bizonyítja, hogy Rákóczi külföldi propagandája nem volt eredménytelen. A kiáltványok érveit az akkori Európa egyik legfontosabb sajtója, kiváló pamfletírók használták fel s innen átkerültek — mint a különböző emlékiratok bizonyítják — az ebben a korban még nem elég széles közvéleménybe is. A kedvezőtlen nemzetközi körülmények nem tették lehetővé, hogy Rákóczi diplomáciai tevékenysége és propagandája kézzelfogható eredményekre vezessen, olyan szövetségest szerezzen a szabadságharcnak, aki tényleges segítséget nyújthatott volna. Rákóczi mély haza- és szabadság-szeretete kellett ahhoz, hogy ezek között a nehéz, kedvezőtlen körülmények között is folytassa a küzdelmet minden téren, a propaganda terén is, s ne hátráljon meg, ne hallgasson el az ügy bukása után sem. Láttuk, hogy Emlékiratait is elsősorban a külföldi tájékoztatása érdekében írta. Emigrációs tevékenységének gyümölcse az irányításával készült és 1739-ben megjelent »A magyarországi forradalmak története« (*Histoire des révolutions de Hongrie*) c. francianyelvű munka is, amely summázza a szabadságharc propagandájának érveit, s Habsburg-ellenességével, a magyar függetlenség követelésével, a reformkor nemzedékét is lelkesítette.

III. RÉSZLET KLANICZAY TIBOR HOZZÁSZÓLÁSÁBÓL

A Rákóczi-szabadságharc legszebb éneke

[A hozzászóló a szabadságharc költészetének néhány művészi problémájával foglalkozott és főleg arra a kérdésre igyekezett választ adni, hogy mennyiben jelentett költészetünk fejlődésében új szakaszt a Rákóczi-kor gazdag hazafias lírája. Az erre vonatkozó fejtegetések megjelentek a *Csillag* 1954. évi februári számában, »Kapádból is csinálj fegyvert!« címmel (269—278 l.). Az alábbiakban a hozzászólás befejező részét, az *Erdélyi hajdútánc*-nak — a *Csillag* említett közleményéből kimaradt — elemzését, közöljük.]

E költészet művészi színvonalának az érzékeltetéséhez vizsgáljuk végül meg a Rákóczi-kor talán legszebb énekét, az *Erdélyi hajdútánc*-ot. Első olvasásra bonyolult, nehezen érthető versnek tűnik. Ez azonban nyelvi nehézségekből ered és abból, hogy a vers

néhány utalásának értelme számunkra homályban marad. Ha azonban leküzdjük ezeket a nehézségeket, feltárul előttünk az ének minden szépsége, művészi gazdagsága.

A vers tárgya egy székely katona hazalátogatása, miután a kuruc csapatokkal végigharcolta már Erdélyt és Magyarország egy részét. Elmondja a versben tapasztalatait, jellemzi azokat a tájakat, városokat, amerre megfordult és köszönti szülőföldjét, szeretteit. Mindez egy szilaj tánc keretében történik, az ének első három szakasza nem is tartalmaz mást, mint a hazaérkező katona vidám kurjongatásait, a táncra való felszólítást, a román dudásokhoz intézett biztatását. A táncnak a ritmusában és hangulatában a táncot járva, kezd bele elbeszélésébe, de közben állandóan utal a jelenre, a tánc, a multság mozzanataira. Egy-egy strofán belül gyakran csak az első sorokban szól harcai színhelyéről, az utolsókat pedig közvetlenül a jelenlevőkhöz intézi: bort követel a gazdától, valamelyik lányt csalogatja vagy az egyik táncossal kötődik. Bravúros szerkezet ez, Arany *Tengerihántás*-át juttatja eszünkbe. Egyszerre, egymásba fonódva bontakozik ki előttünk a múlt: a katona által bejárt országrészek és a jelen: a rég nem látott falubeli érkezésének hírére összecsődülő és táncraperdülő, a megvendégelésben szorgoskodó és bámszkdó ismerősök, szomszédok. A költemény kiválóan érzékelteti, hogy nem egy megrendezett mulatságról, hanem az öröm spontán kitöréséről van szó, azzal pedig, hogy a katona szavai a tánc ritmusához igazodnak és az éneket át meg átszövik a tánc képzetei, mozgásba lendül ez a színes falusi zsánerkép. Helyenként az elbeszélésben emlegetett városok és vármegyék is táncraperdülnek: »Előljárja, rátoppantja Doboka vármegye.«

A katona elbeszéléséből nem kerekedik ki valamilyen történet, összefüggő mese; külön-külön áll az egyes városok, vidékek találó jellemzése. Milyennek látja ez az egyszerű katona az országot? Erre adnak feleletet egyes strofái s rávilágítanak arra, mennyire kinyitotta a szabadságharc az egyszerű parasztok szemét. Van a szavaiban valami fölény; olyan katona szólal itt meg, aki már nincs beleragadva eldugott falujába, hanem világot látott, tud összehasonlítani, ítélni. A városokról, a várakról szólva nyoma sincs szavaiban annak a néha szinte babonás tiszteletnek, amely a feudális korban az elnyomott földhözragadt jobbágyot az urak lakhelyével szemben eltölti. Ellenkezőleg jóízűen gúnyolódik rajta:

Félen tartod az nagy orrod
Déva, Görgény vára,
Barassónak az külfa
Pogácsából rakva,
Jer ki Kata, ha köll néked
Füles habarnica.

Amikor Brassó falait a pogácsához, vagy Felsőbányát »jó kövér szalonnához« hasonlítja, valami népmesei szemlélet, a Hány Jánosok és János vitézek történeteire emlékeztető mozzanat jelenik meg. A két hasonlat ugyanakkor kiválóan jellemzi a végre egyszer hazaérkező paraszt-katona gondolkodását, mint ahogy az egész vers tele van a különböző ételek emlegetésével. Érdeklődésének középpontjában pedig, paraszti észjárás szerint, a termés áll. Több vidékről is megállapítja, hogy »nincs búza benne« és egyben rámutat ennek okaira is: »Amaz tokos rossz kalapos, Mert azt mind megette«.

A tokos (német) által kiélt ország képe bontakozik ki a szemünk előtt és ezzel érzékelteti az ének a kis székely faluban lejátszódó jelenet háttérét alkotó szabadságharc mély értelmét. Ezt természetesen a paraszt szemével teszi: a harc azok ellen folyik, akik megesszik az ország búzáját. Az Erdélyi hajdútáncban nem találjuk meg a többi — korabeli — versből megismert fejlett politikai állásfoglalást: ez itt nem is volna helyénvaló, művészi törést okozna, nem illene a hazatérésnek, az otthon viszontalításának hangulatába. Még a Csinom Palkó fenyegetőzéseivel is hasonlókat sem találunk itt. Amennyire helyén való volt ilyesmi abban az énekben, amely az ellenséget diadalmasan üldöző katonák környezetében született, annyira nincs rá szükség a katona és az otthon megható találkozásának megörökítésekor. A kuruc énekekben elengedhetetlen politikai mozzanat itt a művészi egységhez igazodva, finom megoldásokban jelenik meg. Ilyen a búzát megevő német emlegetése és ilyen az egyik legszebb strofa is:

Haja Tisza, haja Duna,
Száva, Dráva vize!
Mindeniknek mikor árad,
Zavaros a vize;
Az német is hogy általjött,
Megváltozott ize.

A természet, a hazai folyók is részeseivé válnak itt a küzdelemnek, zavarossá válik a vizük az ellenség átkelésékor.

A hódítókkal szemben ellenséges folyók motívuma felhívja a figyelmet a népi költészet természetszemléletének a megváltozására is. A szabadságharc országot járt, németet vert katonája többet lát a természetből, mint amikor csak a jobbágyi robotot nyögte :

Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő
Gyönyörű folyása,
Nyárad vize, kedves íze,
Rózsa az illatja,
bő terméssel határidat
Isten látogassa!

Korábban aligha elmélkedett a Küküllő gyönyörű folyásán. A Nyárad jó ízét azelőtt is méltányolta és valami paraszti célszerűségnek megfelelően most is elsősorban ezért szereti, de itt már azt is hozzáteszi, hogy rózsza az illatja. Ezt a többletet a szabadságharc hozta, s ez emeli az éneket a költőiség oly magas fokára. A hazai táj szépségei iránt van már szeme a parasztnak, különösen a viszontlátott szűkebb haza, Erdély esetében, amely a kifosztott Magyarországgal szemben — valóságos Tündérországnak tűnik képzeletében. A természet szépségeinek ábrázolásában egészen virtuóz sorok megalkotására is képes az ismeretlen népi költő :

Könnyen csörgő, kövön pöngő
Amaz Kis-Aranyos,

Itt még a köveken tovairamló hegyi folyócska zuhogását is tudja hangutánzással és ötletes belső rímmel érzékeltetni. Említettem, hogy a kuruc katona elbeszélése nem formálódik történetté, hanem külön álló képek sorozata. Bizonyos időbeli sorrend mégis van benne : Budától, Egertől, a Dunától, Tiszától egyre közelebb kerülünk szülőföldjéhez. És ezzel együtt növekszik a költő szeretete, lelkesedése, néha valóságos áhítata az ábrázolt vidékek iránt. Erdélyt szebbnek tartja, mint Magyarországot, Erdély többi részénél szebbnek a Székelyföldet, s ezen belül is a legszebbnek szülőföldjét, Háromszéket :

Marosszékről, Udvarhelyről
Megyek Háromszékre,
Szépségéről térségére,
Nincs mása Erdélyben,
Isten tartsa szaporítsa
Gabonáját benne!

Elbeszélése végére érve, a katona felszabadultan, lelkesen üdvözlí »édes lakóföldjét«, majd a két zárószakaszban a felesége, vagy a kedvese felel neki, és jókedvre, öröme szolít fel mindenkit. Kitűnő szerkezeti megoldás, hogy csak itt az ének végén szerepel maga a hazatérés ténye, amely pedig időben megelőzi a tánc kezdetét. Az események valóságos sorrendjében a feleség szavai után következnenek a katona táncra hívó felszólításai, melyek a vers elején állnak. Így valóságos körforgás jön létre képzeletünkben : újra kezdődik a tánc, s újra az elbeszélés. Az időbeli sorrendnek ezzel a pompás felcserélésével, illetve a jelen és a múlt egymásmellettségével, elérte a költő, hogy énekét a tánc vídám képeivel intonálja és a költemény végére a tiszta, hamisítatlan emberi érzések harmóniájához emelkedjék fel. De további magyarázat helyett álljon itt a befejező három strófa :

Egészséggel, békességgel
Édes lakóföldem,
Kit sóhajtott és óhajtott
Ez napokban szívem,
Im! hogy inték, belelépék,
Megvidula lölköm.

Egészséggel, idvösséggel
Édes szép szerelmem,
Isten hozott és hordozott
Örvendetes hírben,
Itthon már ülj és velünk légy
Együtt szeretetben!

Nohát immár minden ember
Örüljön ez napon,
Nagy jókedvet, víg örömet
Mutasson ez házban :
Az én szívem, mert hazajött
Szerencsés órában!*

* Az eddigi kiadásokban a két utolsó strófa sorrendje az itteninek a fordítottja. Meggyőződés, hogy a fenti sorrend a helyes és a kiadás alapjául szolgáló kéziratban van a hiba. Logikailag és művészileg egyaránt a »Nohát immár...« kezdetű szakasz képezheti csak a befejezést.

IV. ESZE TAMÁS ELŐADÁSA¹

A Rákóczi-kor publicisztikája

A magyar irodalom történetével foglalkozó kutatás csak az utóbbi esztendőkből kezd kibontakozni abból, a korábbi századok irodalmára nézve teljesen hasznavehetetlen szakmai elfogultságból, hogy az irodalom — szépirodalom. Ennek a korlátozásnak nagyon sok kárát vallottuk a múltban. Egészen jelentéktelen históriás-énekekről értekezések sora látott napvilágot, de a mai napig még körvonalalaiban sem ismerjük például az oráció magyar ízekkel és sajátosan magyar szellemmel telítődött műfajának fejlődését. Ezt kell mondanunk a magyar publicisztikára nézve is. A XVII. század gazdag kéziratos politikai irodalmából irodalomtörténetírásunk tudomásulvette Zrinyit, de sem előzményeivel, sem a belőle sarjadó értékes és gazdag termésrel nem törődött. Kéziratgyűjteményeinkben nagy számmal vannak nemcsak hogy kiadatlan, de tudomásul sem vett, pedig a maguk idejében sokat olvasott, sőt sajtó alá készített művek, melyek függetlenségi harcaink Bocskaitól Rákócziig terjedő időszakának nem csupán elsőrendű történeti forrásai, hanem irodalmunk történetének is jelentős emlékei.

A Siralmas Panaszzal a magyar publicisztika történetében új szakasz kezdődik, mert döntő változás állott be Bécs ellen vívott függetlenségi harcaink történetében is. A harcot korábban Erdély fejedelmei vívták a Habsburg-ház ellen, Erdély bukásával a Habsburguralom alatt élő kis Magyarországra maradt a nagy feladat: megvédeni az ország függetlenségét, sőt életlehetőségét uralkodóházával szemben. Függetlenségi harcainkat a tudomány mindig egy síkon ábrázolja, a fegyverrel vívott harc területén, pedig nem kisebb erővel folyt a szellem világában is, az érvek fegyvereivel. A kurucz publicisztika teljesítményei nemkevésbé jelentősek, mint a kurucz fegyver tényei. Míg a szellemi harc lefolyását, céljait, módszerét, irodalmi megjelenési formáit meg nem vizsgáljuk, nem beszélhetünk függetlenségi harcaink teljes értékű és érvényű ábrázolásáról. A Ráday-munkaközösség jól látta a kuruczüldömlmek vázolt kettősségét, és a maga munkaterületén, II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának forrásait gyűjtve és feldolgozva, igyekezett a szellem fegyvereivel vívott kurucz szabadságharc ábrázolására is.

Rákóczival egészen új korszaka kezdődött a kurucz szabadságharcüldömlmeknek. Az új kurucz háborút már az egész Magyarország vívta, nincs többé török hódoltság, az Alföld tömegei részt kérnek és vesznek a nemzet háborújában. Többé nem kell viaskodni azon egymással, hogy kell-e, lehet-e felhasználni a Portát harcaink támogatására. Viszont összeszűkült a nemzeti felkelések közjogi alapja, az Arany Bulla ellenállási záradéka már a múlté, amint hogy 1687 óta történeti emlékké vált a szabad királyválasztás joga, miután már úgys jogi fikcióvá szegényedett. Rákóczi publicisztikájára roppant feladat várt: a tényleges jogi helyzettel szemben kellett igazolnia a nemzet harcának jogosságát uralkodóházával szemben. A kurucz publicisztika történetében tehát 1687 nagy cezúrát jelent, műveit tartalmilag is két egymással lazán összefüggő csoportra osztja. Az új kurucz publicisztika a korábbi kurucz publicisztikából csak indíttatásokat vehetett át, a Habsburg-zsarnokság leghatározottabb történeti érvét, az eperjesi theátrumot is a Thököly után következő idő szolgáltatta.

Roppant érdekes adatunk van arra, hogy Rákóczi milyen tudatosan szakítja el az útját az ótól, az új kurucz publicisztikát a régítől. 1705-ben Ráday Pál ki akarja adni Bártfán, — a kézirat már nyomdában is van, — a kezdeti kurucság egy igen értékes és érdekes támadóvédekező iratát, a Wesselényi-összeesküvésről, mely »hazájok nyomorult sorsán búslakodó

¹ Elhangzott a Ráday-munkaközösségnek a Recrudescunt megjelenése 250. évfordulója alkalmából rendezett nnepi megemlékezésén 1954. II. 23-án.

szívből lött és azok kedvéért, kikben valamely szikrája az igaz magyarságnak lengedez. írásban fel tölt oktatások» — de a fejedelem megtiltotta kiadását. Általában megfigyelhető: amilyen tudatosan akart szakítani a korai kurucság és Thököly hadviselési elveivel, olyan tudatosan mást akart a diplomácia és a publicisztika dolgában is. Hangja is keményebb, magatartása is következetesebb.

Rákóczi publicisztikájáról szólva a történetírás hiányos és kéteshiteű adatok között botorkál. A mai napig nem tisztázta a Rákóczi-szabadságharc történet szemléletének rendkívül jelentős kérdését, nem vette számba a teljes termést, az egyes műveknek egymáshoz és az ellenséges iratokhoz való viszonyát, s nem tisztázta a szerzőség kérdését sem, hogy ne is szóljunk olyan fontos kérdésekről, mint a XVII. században kiteljesedő államjogi irodalom és a magyar publicisztika összefüggése.

A Ráday-munkaközösség nem dicsekedhetik azzal, hogy ezeket a feladatokat elvégezte és az említett problémákat sorra megoldotta. Erre nem is vállalkozott, az ilyen kérdések vizsgálata messze meghaladta volna a forráskiadvány létrehozása által megszabott feladatkörét. Vannak azonban olyan eredményei, amelyek szilárd és biztató kiindulás lehetőségét nyújtják a további kutatás számára. Két számottevő eredményünk van: az egyik a publicisztikai iratok rendjének, összefüggéseinek megállapítása, a másik a szerzőség kérdésének tisztázása. E kettőhöz hozzávehetünk még egy harmadikat is: kutatásaink során hitelesnek bizonyult a jezsuita-ellenes kuruc publicisztika is, melynek hitelét Katonától napjainkig olykor még azok is kétségbevonaták, akiknek ehhez semmi érdekük nem fűződött.

Távol áll tőlünk az a szándék, hogy valakit többnek és nagyobbak mutassunk be, mint amennyi és amekkora valójában volt, de nem kevésbé súlyos hiba, valakit kisebbnek és kevesebbnek látni, csak azért, mert így tanultuk, vagy azt szeretnénk, ha így volna. Történetírásunknak, az irodalomtörténetnek tudomásul kell vennie, hogy Ráday Pál jelentősebb és nagyobb író, mint eddig gondoltuk, Zrinyi és Kossuth között a legnagyobb magyar politikai író. Bebizonyosodott, hogy II. Rákóczi Ferenc publicisztikájának valamennyi alkotása az ő műve: ő írta 1704-ben a kurucok híres kiáltványát: a *Recrudescent*-ot, az ő tollából való a kurucok kiáltványainak hosszú sora, mindegyik továbbzengése, olykor tartalmi és érzelmi gazdagodása a *Recrudescent*-nek; az ő munkája a *Veratius Constantius*, »a magyar fegyver igazságát és ártatlanságát« bizonyító védekező és vitairat a nagyszombati béketárgyalásokra, de egész Európának is; a *Responsio*, amely a Habsburg-uralommal szövetkezett Jézusita-repd kegyetlen, s a XVII. századbeli jeremiádköltészetre is emlékeztető ábrázolása; ő szerzette a kuruc publicista legértékesebb alkotását is Egy lengyel királyi tanácsos levele címmel, s végül a kurucok újságjának, az Igazmondó Magyar Mercurius-nak első három száma is az ő tollát dicséri. Le kell mondanunk arról a feltevésről, amely egy könyvtári katalógusban talált kéziratos bejegyzés alapján vált általánossá, hogy Rákóczi udvari marsallja, Vay Ádám a *Veratius* szerzője. Zrinyi Afiuma a példa arra, hogy az ily nyilvánvaló tévedések milyen hosszúéletűek.

Ráday műveinek vizsgálata egy igen fontos és érdekes irodalomtörténeti kérdést vet fel: Rákóczi részvételének kérdését a kuruc publicisztikai művekben. Ráday azt írja *Önéletírásában*, hogy ő szerzette a *Recrudescent*-ot, Thaly ismerte meg a kiáltvány eredeti kéziratát, rajta Rákóczi igazításaival. Felmerült egy olyan vélemény is multkori előadásunk után, hogy Ráday jelentőségét Rákóczi rovására emeljük ki s ezáltal el is túlozzuk, hiszen a művek voltaképpen szerzője Rákóczi, Ráday megfogalmazza azt, amit a fejedelem tőle kíván, s írásművét a végén ellenőrzi és megigazítja. Akik ezt a véleményt hangoztatják vagy elfogadják, megelégednek arról, a művekben felhalmozódó történeti és jogi műveltség Ráday családi hagyományaiból, Ráday iskolázásából, nem pedig Rákócziéból következett. A fejedelem hosszú évek során tanulta meg a magyar közjogot és a magyar történelmet, s még hosszú esztendőik múltán is szükségét érezte annak, hogy tudását, értesüléseit ellenőriztesse. Rádayban ezt a férfiút találta meg 1703 őszén a tokaji táborban folytatott beszélgetések során, akire szüksége volt, aki műveltségénél, hagyományainál, íráskészségénél fogva alkalmas volt a szabadságharc igazának irodalmi bizonyítására, a kuruc publicisztika megteremtésére. Világos, hogy Ráday nem írhatott olyant, ami ellenére volt a fejedelemnek, de akart-e egyáltalán ilyeneket írni? Tudunk olyan eseteket, — elsősorban Rákóczi országgyűlési proposícióira gondolunk, — amikor Ráday csak végleges formába öntötte a Rákóczi diktálta szöveget, de akinek van füle a hallásra, az ilyen fajta szövegeket első hallásra meg tudja különböztetni Ráday művesebb írásaitól, Rákóczi mondataiban forró retorika lüktet. Érdemes filológiai feladat megvizsgálni az író Ráday és az író Rákóczi egymáshoz való viszonyát, vagy például az Emlékiratok és az Egy lengyel királyi tanácsos rokonságát, az eredmény azonban nem lehet kétséges. Ki meri például közülünk a *Responsiót*, ezt az igaz vörig protestáns írást Rákóczinak tulajdonítani?

Sokkal gazdagabb eredménnyel fog járni az iratok tartalmi elemeinek vizsgálata. Mindegyikben jelen van, egyre erősödő tendenciával a törekvés: minél erősebben élni a multból, igazolni: a kuruc szabadságharc feladata folytatni a Mátyással megszakadt magyar

történelmet, s kiküszöbölni mindazt a nemzet életéből, ami közbeesik: a Habsburg-századokat. Az iratok mindig lírai feszültségűek, mikor a nemzet jövőjébe vetett reménység kerül szóba: »Szánom ezt a hajdan oly szépen virágzott nemzetet, hogy ez a szolgaságnak terhe alatt nyög, amely csalhatatlan kútfeje a bátor szív elvesztésének és az erkölcsök megromlásának. Nem pallérozhatta ki azokat a szép és nagyságos tulajdonságokat, melyekkel született. Annál inkább szánakozom rajta, mert meg vagyok győződve arról, hogy a népek nem a végre teremtettek, hogy a fejedelmek nagyra vágyódásainak szomorú játékai és neveléses mulatságai legyenek, hanem a fejedelmek a népeknek boldogságáért és békességéért állítanak elő, és hogy mindenkikének csak az Istennek kell cselekedetei céljául lenni, akármilyen vélekedéssel legyenek is felelő a magyarok ellenségei.« Ime Hugo Grotius hangja! A író hevesen védi az Arany Bullához fűződő ellenállási fikciót, a belső garanciák követelésénél visszaállítására esik a nyomaték, de a kuruc publicisztika már túllépett a magyar közjog keretsein, Európában jár, s a népek jogáról beszél, modern.

Távol vagyunk még attól, hogy elmondhatnánk: birtokoljuk a kuruc politikai irodalom teljességét, hiszen például csak egy jegyzetből ismerjük a *Jus armorum Austriae* című kis könyvet, »a mely azt a feltételt próbálja meg, hogy a törököknek a szent földhöz való jussok nem olyan törvénytelen és emberséggel ellenkező, mint Ausztriának jussa Magyarországhoz«. De a jelentősebb iratok keletkezési körülményei és rendje tisztázott. Figyelnünk kell arra is, hogy kettős funkciójuk van: tájékoztatni a világot a magyar ügy érveiről, igazáról, a szabadságharc okairól és céljairól, de egyben végezni idehaza is a meggyőzés és a megokosítás szolgálatát. A *Recrudescent* például nemcsak Európa fejedelmeihez szól, hanem megküldetik a felparasztt ezereskapitányoknak is. Az Egy lengyel királyi tanácsos levele franciául lát napvilágot Mecsnikov közvetítésével, idehaza azonban magyar példánya is forog, latin szövegei ismeretese, mert voltaképpen válaszirát a császáriak *Camera Obscura* című terjedelmes iratára, mely viszont a Veratius-sal vitatkozik. A *Camera Obscura* az egyetlen számbajövő publicisztikai irat a tulsó parton, a mocskolódó pamfleteket nem szabad ebbe a csoportba oszтанunk. A kurucok szellemi erejét és éberségét bizonyítja, hogy 1710-ben, mikor már mindennek vége idehaza, a pestis elől bujkálva, a Rákóczi leírta körülmények között, még választ írnak a Camera-ra, olyan választ, amely méltó befejezése, s mondhatjuk: a szellem területén győzelmes befejezése a félszázadra visszatekintő kuruc politikai irodalomnak. A *Responsio* külön ága, de nem új ága; ha a protestáns feyháztörténeti kutatások feltárnák e kor protestáns publicisztikáját, könnyű lenne bizonyítani, hogy egyik, legkiemelkedőbb tagja a nemzeti függetlenség ügyével azonosuló protestáns publicisztika népes, s a Rákóczi-korban is virágzó családjának. Már a laikus-gondolat is megjelenik benne: »A hazaszeretet nemcsak türelmet parancsol, hanem létrehozza a felekezetek egységét is.« A józan ész és a hazaszeretet nevében érvel.

Befejezésül egy idézet az egyik műből: »Nincs már egyéb hátra, hanem hogy ítélte-dre bocsássam, amiket jólelkismerettel mondtam. Itélj felőle és közöld azokkal, akik még róla nem tudnak.«

SZEBÉNYI GÉZA

JÓKAI ÉS A FEKETE GYÉMÁNTOK NÉHÁNY KÉRDÉSE

A polgári irodalomtörténet nem tudta megérteni Jókai életművét, s még legjobb értékelői sem tudták megmagyarázni az író sajátos romanticizmusának és realizmusának gyökerét. Az alapvető ok egyrészt abban rejlett, hogy vele szemben elfoglalt politikai álláspontjuk miatt nem is akarták (Gyulai pl.); másrészt pedig polgári szemléletük korlátai miatt nem is voltak képesek helyesen felmérni az író valósághoz való viszonyát (Mikszáth, Péterfy, Zsigmond pl.), s így művészetének épp a legfontosabb kritériumát nem tudták felismerni. Ezeknek megfelelően kialakult »a mesélő« Jókai-arc, az irracionális, a misztikus Jókai-portré. A valóság jelenlétének legfeljebb egy-egy részletét ismerték el legnagyobb műveiben is, de a mű egészét vagy annak legnagyobb részét pusztán a fantázia termékének tartották. Gyulai álláspontját látjuk minduntalan visszatérni: »Jókai egészében nem írt sikerült regényt, de írt sikerült részleteket...«

A felszabadulás óta sem foglalkozott marxista-leninista irodalomtörténetünk a Jókai-kérdéssel az író érdemének és jelentőségének megfelelő módon. Az eredmény mindössze pár részlettanulmányra — főként egy-egy regény kiadása elé írt bevezetőre — vagy utalásra szorítkozik. De ezek sem alkalmasak arra, hogy megnyugtatóan tisztázzák az író eltorzított képét, hogy elfogadható értékelést tárjanak népünk és irodalomtörténetünk elé.

Ez a helyzet áll fenn még akkor is, ha a két legjelentősebbet vesszük figyelembe. Király István nagyértékű Mikszáth-monográfiája például — néhány valóban alapvető megállapítás mellett — aránytalanul leszállítja Jókai értékét Mikszáthé mellett. Azzal pedig, hogy »a nagy álmodó« alakja mögött nem mutatja meg a korához fűződő konkrét kapcsolatot, elvontá teszi az író alakját, s a valóságtól elszakadt vagy ahhoz alig kapcsolódó fantáziák világába utalja; így az irracionális, misztikus Jókai-kép fenntartását szolgálja. Nagy Miklós pedig a Fekete gyémántok elé írt bevezetőjében sokhelyütt felveszi ugyan a harcot a polgári értékekkel, és előre is viszi a Jókai-kérdés tisztázását, de módszerében és több részletkérdés megítélésében maga is hatásuk alá kerül.

1. A Fekete gyémántok jelentősége és helye Jókai fejlődésében

Jókai helyes értékelésének hiánya arra mutat, hogy nem ismerjük eléggé az írónak, műveinek és a valóságnak egymáshoz való viszonyát. Megelégedtünk és meglegszünk azzal, hogy kizárólag fantáziája, mesélőkedve termékének tulajdonítsuk műveit. Ugyanakkor el-tulozzuk az író egyéniségének súlyát romantícizmusa értékelésében, s ezzel az objektív valóság olyan területeit hagyjuk figyelmen kívül, melyeket pl. egy realista írónál feltétlenül meg-vizsgálunk. Elsősorban a romantikus képzetű és fantáziájú embert látjuk Jókaiiban, nem pedig a társadalmi viszonyai között formálódó nagy író. Ugyonállósítjuk Jókai gazdag fantáziáját, öntevékeny alkotóképeségét, mintha ennek tartalmát és irányát nem is elsősorban a társadalmi valóság, s az ehhez való viszony határozná meg. Király például Mikszáth-monográfiájában a két író értéke és fejlődése, valamint ábrázolási módszere közti különbség indokolásának súlyát a jellem és képesség közti különbségre tolta át (a szilárd, és keményjellemtű Mikszáth és a puha egyéniségű Jókai; »a nagy megfigyelő«, a »bölcs« Mikszáth és a »nagy mesélő«, »a nagy álmodó« Jókai). S Mikszáth alapos elemzése mellett misztikusnak lebeg az élet, a valóság felett a romantikus Jókai (Király : Mikszáth : 39, 40, 251 - 2. l.). De ugyancsak ezt az elvont, társadalmatlan Jókai-képet szolgálja az is, hogy Király a Jókai-hősöknek egyetlen jelentős vonását, a nemzeti függetlenségért folytatott harcat, az íróban pedig egyedül »a nemzeti mércét« tartó értéket emeli ki. A monográfia olvasása köz-ben szinte az a véleményünk alakul ki Jókairól, hogy a maga »tündéri, délibábos, gyerme-kien naiv« egyénisége képtelen a kor más fontos kérdéseit felismerni. Jókaiából az élő, a fej-lődő emberből és íróból szinte semmit sem látunk, mert hol az öreg, 90-es évek »vállveregető« fölénytel kezdett, álmodozva, hátratett kezekkel járó, »Móricz-bácsiját« általánosítja annak egész pályájára; hol pedig az 50-es évek olyan Jókai-regényeit (pl. Egy magyar nábob, A régi jó táblabírák) állítja szembe a pályája csúcsa felé haladó Mikszáthtal (Beszterce ostroma, Noszty fiú esete Tóth Marival), melyeknek eszméi mondanivalóit az író később maga is túlhaladta. Jókai valóságához kapcsolódásának ez a felszínes megítélése elszegényíti Jókai alakját, sőt egész írói pályáját oly mechanikusan és egyoldalúan kapcsolja 67 történelmi jelentőségéhez és következményeihez, hogy ez az írói pálya innen kezdve teljesen kődbevész, jöllehet a 70-es és 80-as évek második felének egyes regényei sok tekintetben felülmúlják az akkori évek Mikszáth-műveit (pl. Rab Ráby, Szabadság a hó alatt, Lőcsei fehér asszony, Kiskirályok).

Nagy Miklós tanulmánya már sokkal realisabb Jókai-képet nyújt s egész pályájára kiterjedő fejlődésrajzot is látunk nála. Azonban, — mivel ő maga sem tartja eléggé jelentős-nek az író és a valóság kapcsolatát — sok esetben kiemeli őt társadalmi viszonyai közü (Berend és Szafrán alakja pl.), s előtérbe lépteti az ösztönös, az önállótlan (Tisza és Jókai viszonya pl.), a saját vesszőparipáján lovagoló író (pl. deizmusának kérdése) a meghatá-rozott világnézettel rendelkező, életét és pályáját elsősorban a saját tapasztalatai alapján formáló, jelentős egyéniség helyett. Ennek megfelelően sikerült ugyan közelebb vinnie ben-nünket a nagy író megértéséhez, sikerült a Fekete gyémántokat az író jelentős műveként bemutatni, de mivel nem nyújtott több esetben elmélyült elemzést, nem is állt módjában némely állítását eléggé hitelessé tenni, (pl. utópizmus jelentősége); vagy pedig túlságosan leszűkítette és így aláértékelt a helyesen felvetődő kérdéseket. (Pl. a regény műfaja, roman-ticizmusának társadalmi tartalma.)

A tanulmány nem fordított elég gondot a mű létrejötté időszakának komolyabb vizsgálatára. Míg Király élesen kiemeli Jókai fejlődésében 1867-et, addig ez Nagy Miklósnál nem kap elég súlyt. Nem látja 1867 szakaszhatár jellegét történelmünkben; e fejlődésünk-ben előállt új helyzetet. Ennek következtében a regény problematikája, az író helyzete a 48 utáni magyar fejlődés általános vonásaiból alakult ki elsősorban, nem pedig a kiegyezés időszakának központba helyezése révén. Így persze a tanulmánynak már ez a hibája is ki-emeli az író közvetlen társadalmi és politikai környezetéből. Emiatt nem vált lehetővé a regény jelentőségének megfelelő értékelése. Emiatt inkább a műnek csak egyes vonásai állnak az író pályaképében, semmint maga az egész mű.

Pedig önként adódik a kiegyezés közvetlen időszakának kiemelése Jókai életművében. Az 1862-ben megjelent Új földesúr óta ugyanis csak 1868-tól vannak jelentősebb regé-

nyei. Viszont innen kezdve egy egész sorozat. Íme a sor : 1868, A szerelem bolondjai; 1869, A köszívű ember fiai; 1869-70, A fekete gyémántok; 1871, És mégis mozog a föld; 1872, Aranyember; 1872-73, Jövő század regénye; 1874, Enyém, tied, övé; 1875, Az élet komédiásai. De még fontosabbnak érezzük ezt a korszakot, ha a regények tematikáját vesszük szemügyre. Új téma jelentkezik bennük, központi problémaként : a kapitalizmus, az ipari kapitalizmus problémája, mely eddig legfeljebb egy-egy regényében, akkor is csak annak perifériáján jelent meg (pl. Egy magyar nábob, A régi jó táblabírák). De még inkább kiemelkedik ez az időszak Jókai működéséből, ha ezeknek a műveknek értékét vizsgáljuk. Azt látjuk, hogy ezekben a regényekben éri el az író pályájának csúcspontját s képes megfelelni azoknak a magasabbfokú eszmei és művészi feladatoknak, melyek a kiegyezés következtében viszonylag gyors, és időlegesen megelénkült hazai kapitalista fejlődés problematikájából adódnak.

Nagy Miklós tanulmányának lényeges fogyatéka, hogy nem veszi észre e nagy regények — különösképen a Fekete gyémántok — mögött ezt a viszonylag gyors fellendülést, s nem látja annak bélyegét Jókai akkori regényalakjain. Ezzel azután a konkrét társadalmi-történelmi talajt vonja ki a művek és az alakok lába alól. (pl. Berend.) Viszont Királynak sincs igaza, amikor az ekkor írt regények mögött csupán »67 győzelmi illúzióit« látja. Ezekben a regényekben ott van a kiegyezés bírálata is. Sőt : a Fekete gyémántok. A köszívű ember fiai, Az aranyember, A jövő század regénye elsősorban a gyarmati függés bírálata. Jókai ugyanis csak annyiban tekintette »első lépésnek« ekkor a kiegyezést, amennyiben az abszolutizmus helyett alkotmányos viszony jött létre, de különben a kiegyezés egyetlen pontját sem fogadta el. Erről beszél számtalan cikke, országgyűlési és választói beszéde s beszél akkori egész politikai magatartása is. »Amit Magyarország állami önállásából visszakapott, kevés arra, hogy megmenthesse magát és királya egyéb birodalmát, de nagyon sok arra, hogy elveszthesse miatta mindkettőt« — volt Jókai véleménye a kiegyezésről áli talában. (Jókai Mór választóihoz, Igazmondó 1868. XII. 27.) Majd három év múlva a Pest Népkörben felolvasott versében még élesebben mondja ki a kiegyezés tarthatatlanságát

»Tanulságul marad a régi mesébül.
Két emberbül egygyé csak szörny alak épül.
Két egésszé ha vál a négylábu bálvány,
Járhat majd könnyebben ki-ki maga lábán.«

(A szíami ikrek)

De különösképen beszélnek erről a 60-as évek végének és a 70-es évek elejének regényei. Ott van ezekben a hatalmas művészi erejű leszámolás a feudális világgal (A köszívű ember fiai); a polgári fejlődésért vívott küzdelem; ezenkívül ott találjuk a kapitalizmus rendjének közgazdasági szemléletig mélyült bírálatát, s egy új társadalom utáni vágyon keresztül a kiegyezéskori Magyarország gyarmati, társadalmi és politikai viszonyainak elítélését (Fekete gyémántok, Aranyember); mindezek után még egy egész regényt (Jövő század regénye) szentel annak az útnak ábrázolására, melyen keresztül szerinte az új, boldog társadalmat, a szabad és független hazát, az egész emberiség számára örök békét, jólétet és haladást hozó világot meg lehet teremteni.

Igaza van Király Istvánnak : »Meddő igyekezet töprengő, megfigyelő bölcsés átfesteni« Jókait. De legalább olyan súlyos hiba származik abból, ha ennek örve alatt a konkrét valóságtartalmat vonjuk ki az író lába alól. Hamis kép alakult ki éppen ezért Jókairól, amikor Király nem vette figyelembe a társadalmi haladás problémáival vívódó, a kiegyezést támadó Jókait.

Az ilyen szemlélet nem veszi kellő figyelembe a regények tartalmát, s nem veszi szemügyre az író fejlődésképét sem. Hiszen ennek a szakasznak, ezeknek a regényeknek tagadhatatlan központi kérdésük a kapitalista társadalom monopolista irányával való szembe-
szegülés, s egy más, egy új társadalom utáni vágy (Fekete gyémántok, Aranyember, Jövő század regénye). Ugyanakkor : ez a *probléma csak az író e legfejlettebb szakaszát jellemzi, és sem előbb, sem később nem jelentkezik*; ez a körülmény világosan kapcsolja azt a regények létrejöttének idejéhez, az író akkori fejlődési helyzetéhez.

Vagy talán azért nem kell ezeket a vonásokat komolyan mérlegelni, mert ezek csak egyszerű költői ötletek, s a romantikus író valamiféle képzelgése? — Már az eddigiek sem mutatták ezt, de még kevésbé mutatja az író 67 előtti pályája.

Már a 48 körüli Jókai-cikkeiben is találunk utalásokat, melyek a nagytőkére s a börtöre vonatkoznak (Esti lapok, 1849. II. 8. pl.) Az 50-es évek folyamán Jókainak ez a fajta érdeklődése csak növekedett III. Napoleon Franciaországának állandó szemmel kísérése révén. De az 1857-es első általános kapitalista válság hagyott csak igazán mély nyomokat Jókai lelkében. Bokorban teremnek ennek hatásaként azok a Jókai-versek, melyeknek tárgya a kapitalista világ bírálata, s e válság alatt nyögő magyar helyzet bemutatása: (pl. 1859-ben : »Egy kis fegyverszünetet«; »Az új aranykor«; »Auspicium«; »Brahma és ba-

jadér»; »Magyar filiszter dal«, 1860 : »Börzefájdalmak«; »Gänzlicher-Ausverkauf«; »Az angyal kétféle imádság közt«) A Börzefájdalmakban pl. a válság ellen doktort kereső kapitalistáról, mondhatnám kapitalista világról így ír :

»Mit használ, ha egy nap jobban vagyok?
Másnap már utolér a pánik,
Mihelyt terhet emelni akarok,
A derekam megroppanik.
A váltólázam nem mulik,
Egymást éri a sok krízisem.
A zsebem gyomra is elromlott,
Nem marad meg benne semmi sem.«

Szinte nincs olyan kérdés, hazai probléma, melyről ennek a nagy válságnak említése nélkül tudna írni. Az egyik versében pl. erősen bírálja a magyar viszonyok pangását, de nem tud megfeledezni »a kinti« életről sem :

»Minden börze tántorog;
Bankárok, kereskedők
pénzüzerek, milliósok,
elvesztették fejüket.
.....
Akinek sok pénze van,
Jajgat, hogy hová tegye?
Akinek meg nincs, azon
Jajgat, hogy honnan vegyen?«

Keserű öngúnnyal így fejezi be :

»Lám, nekünk nincsen, nem is volt,
Nem fáj érte a fejünk :«

(Magyar filiszter dal.)

»1858 újev napján« c. cikkében (Vasárnapi Ujság, 1858. I. 3.) pedig a válsággal kapcsolatban már a munkásság helyzetére is kiterjed figyelme. »A leghíresebb gyárak százanként hagyják kenyér nélkül a szegény munkásságot.« — mondja keserűen. Ha még arra is gondolunk, hogy az 1864—66-os permanens válság újabb alkalmat adott Jókainak (A szerelem bolondjai), hogy kiélezett helyzetben láthassa, s a saját és nemzete sorsán tapasztalhassa a kapitalizmus súlyos ellentmondásait, akkor a magyar és általános európai kapitalista fejlődés hatása alatt támadt, egyre jobban kifejeződött meggyőződésről lehet már beszélnünk, mely a kiégyezés hozta helyzetben annyi tápot nyert, hogy mély írói élményként, központi témaként, regényeiben is felszínre került. 1857 körül még csak mozaikokat, kis képeket ad Jókai jelentéktelen értékű versekben, de ekkor már széles keretben, figyelemreméltó összefüggésekben tárja elénk nemzete jelenének és jövőjének, valamint a kapitalista világnak kérdéseit. Míg 1853-ban (Egy magyar nábob) még inkább csodáljuk a nagytőkés Griffard bankárt, merész vállalkozásaiért, s Lajos-Fülöp Franciaországa még példaként áll előttünk, elmaradt ország előtt — addig 1867 körüli regényeinek központi kérdése már a nagytőkés bírálata és harc a monopolista fejlődést mutató III. Napoleon-i Franciaország ellen (pl. Franciaország képe a Fekete gyémántokban).

Ilyen fejlődés után és ilyen viszonyok között született meg a Fekete gyémántok, mely mintegy összefoglalja mindazt, amit az író és a politikus eddig elért; s ezt ebben a regényben oly nagyszerű egységben tudta összehangolni, mint soha azelőtt, és soha azután. Ebben a szakaszban, de különösen ebben a regényben került ugyanis legközelebb Jókai az objektív valósághoz; ekkor volt képes abból a legtöbbet megérteni s a legtöbbet művésziileg visszaadni. Ha nem is tekintjük Jókait »szemlélődő bölcsnek«, de látnunk kell az eddigi élete folyamán végigharcolt, hatalmas politikai, társadalmi küzdelmek adta számtalan élményét és tapasztalatát; a több mint tízéves újságírói tevékenységét, mely a legszorosabb szállal fűzte korához (a kiegyezés időszakában pl. négy lapnak volt tulajdonosa és szerkesztője). S ha figyelembe vesszük még erős természettudományos érdeklődését, bizonyos filozófiai és társadalomtudományi ismereteit, az akkori munkásmozgalmakban való részvételét — máris világosak az okok, melyek képessé tették Jókait arra, hogy a 67 körüli nagy problémákat felfogja s azokat regényeiben — elsősorban a Fekete gyémántokban — művésziien visszaadja.

De a regény, s az írónak ez az életszakasza nemcsak ilyen előremutató vonásokat rejt magában. Megmutatkoznak már ekkor is azok a korlátai, melyek 48 útja helyett az 1875-ös megalkuváshoz viszik. Ez különösen abban mutatkozik meg, hogy 48 forradalmi törekvései helyett a nemzeti és társadalmi kérdések megoldására a békés utat, az alkotmányos harc útját tartotta követhetőnek. Tiszáról mondott egyik beszédében (Magyar Népvilág. 1881. VI. 19.) maga Jókai fedi fel, hogy pártjának, a balközépnek egyik legfőbb feladata volt, hogy »konszolidáljuk a forradalmat«. Kétségtelen: 48 forradalmának bukásából adódó tapasztalatok miatt nagyobb volt benne a forradalomellenesség, mint a kiegyezésellenesség; jobban féltette nemzetét, az addigi eredményeket a forradalomtól, mint a félgymarmati függéstől. A forradalommal kapcsolatban emiatt a pusztuló nemzet képe járt az szeme előtt, az alkotmányos útban pedig a lehetőséget, az idő hozta lehetőséget látta az erősödére, a forradalom nélküli eredmény kivívására. Így a kiegyezés bírálata mellett mindig ott volt evvel a — szerinte járhatatlan és katasztrófába vívó forradalmi úttal szemben — az alkotmányos világ hozta eredményeknek túlzott, illuzórikus értékelése is. Ez az egyik oka annak, hogy az Ész mégis mozog a föld, »Költői álmá«-ban tudatosan megszépíti Budapest akkori képét; habár nem is ilyen illúli a regény végkicsengése (gondoljunk csak a befejezésre), s mindvégig fontosabb számára a mult példáján, s a jelen eredményein keresztül való, optimista harcrahívás. A fentebb említett korlátok még a Fekete gyémántokban kevéssé látszanak, de már előre vetik árnyékukat. A későbbi regények azonban már mindinkább jelzik azokat, s jelzik, hogy írójuk nem tudja kivonni magát osztálya 1875-ös megalkuvásából.

Ez a megalkuvás döntő jelentőségű Jókai életében, politikai és írói működésében. Pályája két nagy szakaszának mesgyeköve: 1875. Kétségkívül hanyatló ideje ez már az író Jókainak is, nemcsak a politikusnak. Hiszen avval, hogy a politikus melléje állt annak a kormánynak, melyet eddig bíralt, az író is jelentős talajt veszít el lába alól. Kétségtelen az is, hogy Jókai nem is tudja már többé témájává tenni kora nagy, konkrét kérdéseit. Regényei legnagyobb részében, az élet jelentéktelen kérdéseire keres csupán már feleletet.

De még sem lehet ezen keresztül egyszerűen lezárni Jókai további vizsgálatát. Igaztalan, sematikus volna az ilyen Jókai-kép. Igaztalan volna; ha nem látnánk, hogy »hosszabb küszködés után szánta csak rá magát a politikai állásváltoztatásra, s azt is inkább bizonyos illúziók hatása alatt tette, s azoknak a hazai és nemzetközi eseményeknek nyomaszto súlya alatt, melyek például még Vajdában is jócskán hagytak hamis illúziókat.

Míg Jókai 48-ban — ha ingadozva is — a forradalom és szabadságharc útján küzdött, míg 67-ben képes volt úgy tagadni a forradalmat, hogy közjogi mezben is szolgálhatta a haza és haladás ügyét, 1875-ben már a kettő között csak úgy választhatott, ha eldobta eddigi fegyverét, ha feladta az eddigi nagy célok vizsgálatát. Ezért 67 válságát nem a közjogi alapon, hanem az addigi kormányzatban kereste és látta. Ezért hangoztatta egy 1872-i programbeszédében, hogy ha kormányra kerülnek (t. i. a balközéppárt) a 67-es alapot nem rúgnák fel törvénytelenül, csak újabb javaslatokkal jönnek (Igazmondó, 1872. V. 12.). Ezért bírálta mindig elítélőleg a 67-es kormányzatot (pl. 1877-ben két verse: Fény és rongy: Csak a skartot. Cikk: Borotvaélen táncolunk. Igazmondó, 1876. II. 13.), sőt volt olyan alkalom is, hogy ennek uralmát egy klikk abszolutizmusá-nak nevezte (Parlamentizmus? Igazmondó 1872. III. 17.). Ez indokolja, hogy egy szabadelvű kormány, egy szabadelvű párt létrejöttét már pozitívnak tartotta. De ez magyarázza azt is, hogy a harc helyett az időben való bizakodást választotta; hogy amit 67-ben még konkrét feladatoknak látott, ekkor már bizonytalan távblí jövőre bizta. (Pl. a nemzeti függetlenségért vívott harc.) Úgy vélekedett ekkor, hogy »Ausztriával való szövetségünk csak forintokba kerül és nem nemzetiségünkbe«. (Igazmondó. Mondjuk ki az igazat, 1878. VI. 27.), míg ha harcot kezdenénk, Oroszország újra Ausztria segítségére sietne, s az ország széthullana.

Még egy szempontot kell Jókai megalkuvásánál figyelembe venni. Az 1875-ös, Tisza által bejelentett kormányprogram, amely mellé Jókai is csatlakozott a Baloldali Kör értekezletén (Igazmondó, 1875. III. 17.), több lényeges kérdésben megegyezett a 67-ben követeltekkel; és Jókai azért is szavazta meg, mert számított ezek megvalósítására (pl. önálló vámtérlet, nemzeti bank.). Hogy ezek a követelések nem valósulhattak meg, hogy ezekben az osztrákok nem egyeztek bele, az csak a további évek folyamán (1876—78) derült ki. Hogy az ilyen illúziókat tápláló Jókai a következő évek folyamán mégis elfogadta a megváltozott helyzetet, s nem lépett ki a kormánypártból, az különösen az orosz-török háborúval, s a nagy hazai és nemzetközi pénzügyi válsággal magyarázható, mely újból felidézte számára az »orosz veszélyt«. Jellemző, hogy még Bosznia és Hercegovina kérdésében történő állásfoglalását is az »orosz veszéllyel« indokolja (Igazmondó. 1878. XII. 8. Bosznia és Hercegovina).

Ezeknek megfelelően — ha elolvassuk akkoriban írt cikkeit és beszédeit, az a benyomás alakul ki bennünk, hogy Jókai, ha a későbbi helyzetet előre látja, éppen úgy nem fogadta volna el 1875-öt, mint 1867-et.

Erről tanúskodik Jókai mély válsága is, mely a 70-es évek második felében csaknem szembefordította 75-ös magatartásával. 1877 február 28-i cikkében (Hon), arról beszél, hogy

»a politikai pályát az utóbbi idők tapasztalatai után lehagolt kedéllyel és csak keserű köteles-ségérzetből folytatom«. Egy év múlva pedig a józsefvárosi választók előtt ezeket mondja : »Megvallom őszintén, hogy nekem is nem csekély lelkiküzdelembe került az egész harcháború alatt kitarantom. A pártunk ellen minden oldalról bőkezűen szórt vádak. . . nekem is szomorú napokat szereztek. Nekem is egy-egy temetéshez hasonló volt az, amikor egy-egy kedvenc óhajtasomat, minő volt az önálló nemzeti bank előállítása. . . mostoha körülmények kényszerítő befolyása, a javíthatatlan európai pénzügyi helyzet, saját szorultságunk miatt hosszú időre kellett félre tennem. . . « Hogy milyen súlyosnak ítélte meg ekkor Jókai a helyzetet, s mennyire el volt keseredve, azt olyan cikke bizonyítja, melyben már arról beszél, hogy »El vagyunk készülve a meg nem egyezésre, az abból következő különválásra« (Igazmondó, 1876. II. 13. Borotvaélen táncolunk). De több más, 1876-os cikkének 67 időszakára emlékeztető éles hangja, osztrákellenes támadása is erről a hangulatról tanúskodik. (Igazmondó. IV. 30. Ne hagyjátok magunkat ; XII. 10. Osztrákok és a kiegyezés pl.).

Mindezek után nyilván nem csodálkozunk, hogy volt még — ha ritkábban is — 75 után is jelentős írói mindanivalója Jókainak ; s hogy éppen a 70-es évek második felében volt képes két olyan jelentős regényt írni, mint a Rab Ráby és a Szabadság a hó alatt. Azon sem csodálkozhatunk, hogy a 80-as évek közepén, a dualizmus válságának idején, meglátja : nem oda vezetett Tiszáék útja, ahová remélte, hanem egy kiüthetetlen válságba. Ekkor újra megtalálja kapcsolatát a néppel. Itt újra régi fényében csillog az öreg Jókai. A kurucok dicsőséges harcának idézésétől A lőcsei fehér asszony (1882—83) a Kiskirályok (1884.) bírálatán keresztül az uralkodóosztályok között élni nem tudó és nem akaró grófkisasszonytól (Gazdag szegények, 1890.) a nemes úrig (Fekete vér, 1891.) vissz az út ; sőt még ezen túl is az önálló népi hősig : a Sarga rózsáig (1892.).

De ezzel le is zárult a nagy Jókai-művek sorozata. Mind kevésbé érzi magát otthon Jókai a századvég Magyarországon. Mivel nincs már ereje arra, hogy vele szembeszálljon — hiszen ezer szállal kötötte már magához az udvar és Tisza — így nem is lehet többé jelentős mondanivalója. Legfeljebb csak azzal tagadja a nyomasztó jelent, hogy nem törődik már a politikával, hogy az élet apró kérdéseiben merül el. Az 1900 november 11-i, Petőfi emléktáblája előtt tartott beszédében (Vasárnapi Újság) már nem is dicséri úgy jelenét, mint azt az előzők folyamán tette, sőt mintha visszatérne valami a régi harcos optimista hangjából is : »Ha azokat a nagy nemzeti célokat, amelyeket magunk 57 év előtt kitűztünk, nem is sikerült mind elérni, él bennünk a kiolthatatlan reménység, hogy az utánunk következő nemzedék, vagy az azután következő, ki fogja vívni azt az eszményképet, melyet mi kívántunk látni és megalkotni, a mi dicső Magyarországunkat«.

Ez az a fejlődési vonal, melyen Jókai pályája végighalad, melynek kiemelkedő szakasza a kiegyezéstől a megalkuvásig terjedő idő s melynek központi helyén áll a Fekete gyémántok. A jelent bíráló, a jövőt kereső író áll ekkor előttünk, s ezt az író-t váltja majd fel élete utolsó szakaszában a romantikus antikapitalista. Ekkor már csak tagadni tudja a valóban beköszöntő imperializmust, a monopólikapitalizmus nálunk is bekövetkező világát, de hősképet ellene harcba küldeni már nem tud, mint ahogy még küldött a kiegyezés körüli időkben.

2. A Fekete gyémántok történelmi háttere. Az objektív valóság és a mű kapcsolata

Jókai helyes megítélésének, a mű helyes értékelésének központi kérdése : mennyi áll a mű mögött az objektív valóságból? Tárgyának, korának, társadalmának, politikai és egyéb eszmearamlatainak milyen vonásait mutatja be az író?

Ha ezen a szemponton keresztül szemléljük a Fekete gyémántokat, ugyancsak szembe-találjuk magunkat a polgári irodalomtörténet misztikus Jókai-képével. Ugyanis ez a regény egyik legjelentősebb példája volt számukra az író nagyszerű mese- és fantázia-készségének, és semmi olyat nem láttak benne, ami azt a valósághoz fűzné. A felszabadulás utáni néhány esztendőben is ez a vélemény állt fenn, mint ahogy lényegében alig változott ekkor még valamit a régi Jókai-kép.

Hubay Miklósnak az Irodalmi Újságban megjelent cikke mozdította el a regény értékelését a régi polgári szintről. Hubay a regény mögött álló olyan fontos korabeli vonatkozásokra mutatott rá, melyek eleve megdöntötték az addigi polgári értékelést. Kimutatta ugyanis, hogy a regénybeli Sámuel apát és Kaulman nagytőkés alakja mögött Danielik címzetes püspök és Lagrand-Dumenceau nemzetközi tőkés, nagyvállalkozó áll, s Jókai az ő 60-as évek folyamán lezajlott nemzetközi méretű manipulációit dolgozta fel a regényben. (A magyar egyházi vagyonra egy hatalmas méretű nemzetközi kölcsönt vegyenek fel, s ezzel a Vatikán hatalma világszerte megerősödjön.) Ezt a szempontot használta fel és szélesítette ki a Fekete gyémántok bevezetőjében Nagy Miklós, s vetett fényt a regény és az élő valóság még szorosabb kapcsolataira.

De a kapcsolat megmutatását nem végezte mindig helyesen. Abban, hogy a Fekete gyémántokat a »riportregény nemesebb fajtája«-ként állította be, lényegében Gyulainak az az álláspontja tért vissza, mely a valóság egyes részleteinek szinte naturalis visszaadásáig ismeri csak el a mű, az író és a valóság kapcsolatát. Ezzel a szemlélettel nemcsak helytelenül értékeljük az író, de alaposan le is csökkentjük a mű értékét. Ennek következménye azután az, hogy Nagy Miklós az általa ismert egyetlen történelmi tényhez (a Danielik-ügyhöz) való viszonyításon méri le a mű és írója értékét. Ezt a helytelen nézőpontot oly következetesen viszi keresztül a tanulmány, hogy még a főhős, Berend alakjánál is nagyobb jelentőséget tulajdonít az életből vett példa hatóerejének, mint az alak, az író önálló eszméiségének, társadalmi valóságtartalmának. »Mindenestre kettőjük pályája (már mint az életből vett példáké) erősen hozzájárult ahhoz, hogy Berendben az úri és tőkés vonások nem kapnak erős hangsúlyt, hanem a tudós és demokrata áll elsősorban szemünk előtt«. — mondja ki a tanulmány.

Ezzel a helytelen állásponttal szemben azt látjuk, hogy sokkal erősebb és szélesebb Jókainak a valósághoz való viszonya, mint az eddigi tanulmányok azt kimutatták. Jókai kora és társadalmi »hús-vér« embereként kell szemlélnünk. Ebből természetesen következik az is, hogy a regény mögött is sokkal szélesebb lesz a konkrét történelmi-társadalmi háttér, mint azt Nagy Miklós kimutatta. Az alábbiakban kiderül ugyanis, hogy Danielik személyéhez egyéb ok miatt is nyúlt az író, mint eddig ismertük, s ugyanúgy társához : Lagrand-Dumanceauhoz is. S ezeken túl más — eddig teljesen ismeretlen — tényekre, eseményekre fogunk rávilágítani, melyek még konkrétabbnak és gazdagabbnak mutatják a mű és kora kapcsolatát.

De kezdjük mindjárt Danielik személyével. Jókai nemcsak a Nagy Miklós említette eset miatt figyelt fel rá, hanem annál jelentősebb, nemzetközi fontosságú okok miatt is. Ugyanis Danielik közvetlenül a regény megírása előtti időben (1868-ban) ismét a magyar és nemzetközi politika érdeklődési körébe került. Miután már az ismert eset révén jó kapcsolata volt a bécsi körökkel, — egy nemzetközi politikai próbálkozás szócsovévé tették. Cikksorozatot írtak vele bécsi körök a Pester Lloydban, s e cikkek az osztrák politika semlegességének feladásával egy francia-osztrák szövetség lehetőségét vetették fel, Poroszország-ellenes céllal. Hogy ez a javaslat milyen nagy port vert fel, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a francia és a vatikáni követ siettek üdvözölni a magyar külügyminisztert ebből a jelentős alkalomból. Egy ilyen politikai fordulat veszélye — mely háborúba sodorta volna az országot Ausztria érdekében, s a Vatikán befolyásának magyarországi megerősödését vonta volna maga után, Ausztria pozícióit úgy megerősítette volna, hogy a dualizmus helyett abszolutizmus fenyegethetett, mi több még a cári Oroszország bevonását is jelenthette volna ebbe a szövetségbe, ami a nemzetiségek megerősödő mozgalmával járt volna — olyan nagy felzúdulást keltett a magyar liberális és osztrák dualista-barát körökben, hogy a kormányzati körök kénytelenek voltak az ügyet elejteni. (Lásd erről Wertheimer Ede : Andrassy élete és kora ; Halász Imre : Egy letűnt nemzedék.)

Ez a mozzanat ad még nagyobb jelentőséget a Danielik-ügynek a Fekete gyémántokban. És ez magyarázza meg azt is, hogy Kaulman éppen úgy képviseli az osztrák, mint a francia érdekeket; hogy III. Napoleon Franciaországa olyan nagy súlyt és olyan erős bírálatot kap Jókainál.

De nézzük a Danielik-ügy másik alakjának, a regényheli Kaulmannak történelmi szerepét. Itt is azt kell látnunk, hogy sokkal több áll mögötte, mint azt Hubay Miklós vagy Nagy Miklós látta. Lagrand-Dumanceau a 60-as évek Magyarországnak nem elsősorban az egyházi vagyonnal kapcsolatos tervei miatt volt hírhedt alak, hanem különböző vasúti és bányavállalkozásai révén (L. : Lederer Emma : Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon.). S a regény alapvető mondanivalója is éppen a szén kérdésével, mint a szabad és jövő ipari fejlődés zálogával kapcsolatos. »A szén mozgatja a világot« — mondja ki a regényben Jókai. De a regény egész hatalmas perspektívája is ezen a problémán keresztül vetődik fel : a jelent összeköti az emberiség messzi múltjával, s eszközt ad a boldog jövő megteremtéséhez. Azonban Jókai azt is érezteti, hogy ez a jövő csak független országban és a fenyegető monopólióke feletti győzelem esetén következhet be.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a regény bondavölgyi bányája mögött is konkrét vonatkozás húzódik meg : a 60-as évek legnagyobb vasúti spekulációja, a Pest-losonci vasút létrejötte rejtőzik mögötte, nem pedig valamiféle fantazmagória. Lederer Emma fentebb idézett könyvében »a grundalási vasúti panamák« első klasszikus» hazai »példájának» nevezi ezt a spekulációt. A vállalkozás alapját a szén képezte, mely a Szepes-gömöri vasiparnak főproblémája volt. Itt hozták létre a Szent István bányatársaságot. Ez azonban tulajdonképpen csak fedőszerv volt egy nagystílű vasútépítkezés megindításához, melynek alapját a szénbányászati jog és a szédlelgésből eredő jövedelem képezte volna». Ezért »...a szénbányával, mint jövedelmezőségi alappal spekulálhattak, így a társulattá való alakulást tényleges tőke nélkül, a szénbányára való hivatkozással megindíthatták«. »Egy időben ezzel megindult a sajtókampány a vasút népszerűsítése érdekében. A bécsi Presseben, Wande-

rerben és a Pester Lloydban egyszerre jelennek meg cikkek 1863 január és március között, melyekben a vasút jóvedelmezőségét és a közszentartalékok óriási értékét reklámozzák. (U. o.)

Mint látható, e vállalkozás minden lényeges mozzanatát és a Lederer Emma könyvében nagyszerűen elemzett igazi jellegét ott láthatjuk a Fekete gyémántok Bondavölgyében és Kaulmann vállalkozásában. De Jókai nem egyszerűen »elmeséli« ezt a vasúti ügyet, — nem is az egész esetet mondja el — hanem csak a legjellemzőbb vonásokat emeli ki nagyszerű valóság-érzéssel. Viszont Toldy István, a Deák-párt történetírója, aki 1872-ben »A jó hazafiak« c. színművében ugyanezt a témát dolgozza fel — a Bondavölgy elnevezést meg is tartja — már nem tudja visszaadni a vasút-ügy tipikus vonásait, hanem csak a Jókainál említést sem nyert, kis részletek hűségére tud törekedni.

De, hogy Jókai szeme előtt nem egyszerű riport-témaként álltak ezek az események, hanem, hogy ő azok révén világosabban felismerte kora társadalmi valóságát, s az abban rejlő fejlődési tendenciákat, — ezenkívül más is bizonyítja.

Amint láttuk, Jókai a Danielik-ügyet összekapcsolta a Pest-losonci nagy vasúti panamával. De Jókai még tovább megy: összekapcsolja ezt egy másik nagy vasúti kérdéssel: az erdélyi, ú. n. keleti vasút ügyével. A losonci vasút esetében tulajdonképen csak a hasonló panamákra jellemző tipikus vonásokat emeli ki, s leplezi le ezeken keresztül a monopóliátke gyűlöletes arcát, — de a regény cselekménye már az erdélyi vasúttal kapcsolatos eseményeket tükrözi. Ilyenek pl. a vasút megszerzésére irányuló bécsi lépések; Sámuel apát bécsi útja stb. (Lukács Béla. A magyar keleti vasút. 1870.) Az első esetben arról van szó, hogy Bécs csak úgy akarja megadni a vasúti engedélyt, ha a magyar képviselők bemennek a Reichstagba. Mivel azok ezt megtagadták, legalább az erdélyieket szeretnék volna erre a lépésre rávenni a vasúti engedély fejében. A másik mozzanat Danielikkel kapcsolatos. Haynald erdélyi püspök — mivel nem volt hajlandó alávetni magát Bécs követeléseinek, valóban nem állt ekkor az udvar kegyeiben; s Sámuel apátnak valóban lehettek reményei az erdélyi püspökség elnyerésével kapcsolatban, sőt a primási szék is elérhetőnek látszott, mert az akkori primás Szcitovszky valóban öreg volt, s 1867-ben meg is halt. (Még csak azt jegyezzük meg, hogy Lagrandnak mindkét vasúti vállalkozásban volt szerepe.)

Nagy Miklós a továbbiak folyamán kiemeli Jókai nagyságát, amiért a Danielik-ügyet kiszélesítette az arisztokrácia bírálataivá. De ebben is téved a tanulmány. Nem az író fantáziájának szüleménye ez a kiszélesítés, hanem az ilyen vasúti vállalkozásoknak természetes velejárója a hazai arisztokrácia és az idegen tőkés szövetsége. Lagrand minden hazai vállalkozásánál is ugyancsak megtaláljuk ezt a jellemző vonást.

Az itt felsoroltak mutatják, mennyire benne élt Jókai a 60-as évek közéleti harcaiban, s milyen szorosan kapcsolódik korához a Fekete gyémántok; s milyen érzékenyen reagál az író a jelentős hazai és nemzetközi eseményekre. Természetesen — ezeken kívül — még mindig találhatunk (pl. a házasságkötés problémája Franciaország esetében) egyéb, új konkrét kapcsolatot is a regény és a valóság között, de azok legfeljebb csak még inkább bizonyítják az elmondottak igazságát.

3. A regény ábrázolási kérdései. A mű romantizizmusa és realista vonásai

Az eddigiek alapján is világos, hogy milyen helytelen volt a polgári irodalomtörténet Jókai-portréja, a Fekete gyémántok »fantazmagóriás« értékelése. Kora társadalmi viszonyai, osztályviszonyai között formálódó nagy íróról kaptunk képet, aki több művén keresztül — de különösen a Fekete gyémántokban — képes kora objektív valóságának lényeges vonásait ábrázolni.

Ezt a szerepét azonban nem a realista író módszereivel éri el elsősorban. Ábrázolási eszköze a romantizmus. Ez már maga is mutatja, milyen korlátok között volt csak képes Jókai a valóság problémáinak művészi megjelenítésére. Nem szabad azonban ezt a romantizmust misztifikálni. Ennek jellege és tartalma szoros kapcsolatban van az író fejlődésével, a társadalmi s a politikai viszonyok alakulásával. Ennek megfelelően különböztethetünk meg három szakaszt Jókai romantikájában.

1. Forradalom előtti romantika.
2. A forradalom bukásától 1875-ig.
3. A megalkuvás utáni (1875 utáni) romantika.

Ez a romantika általában a megalkuvásig (1875-ig) haladó jellegű. Értéktelenné válik többnyire már ezután. Viszont ki kell emelni a kiegyezéstől a megalkuvásig (1867—75) terjedő időt, mint a legértékesebb művek szakaszát.

Jókai romantikája már fiatalkori művészetének is jellemző vonása. Ez a romantika a francia romantikusok, — az ú. n. »franciás« irány — Sue és Victor Hugó-hatását mutatja. Azoknak a hatását, akiknek művészete tért hódított nálunk, mert haladó íróink benne az újat látták a régivel szemben, mert benne eszközt láttak, mellyel a klasszicizmus, és a szenti-

mentális világfájdalmas német romantika ellen küzdeni lehet. (A 30—40-es évek Victor Hugó-vitája világosan tanúskodik erről.) E romantikát megtaláljuk Vörösmartynál, Eötvösnél, Petőfinél és Jókainál is. Láthatólag tudatosan alkalmazzák e romantika túlzó eszközeit, hogy ezáltal is hangsúlyozzák új irodalmi és politikai törekvéseiket.

Eppen ezek miatt a vonások miatt meg kell különböztetnünk ezt a romantikát a 20-as évek romantikájától. Az a romantika a nemzeti függetlenség vonalán alakult ki, s nemesi szemléletű volt, középpontjában a nagy nemzeti múlt állott. A 30-as, 40-es évek romantikája pedig a társadalmi kérdéseket hangsúlyozta, semmi köze sem volt a nagy nemesi műlthoz. Ennek a talaja már a szűk nemesi szemlélettel való leszámolás után, polgári viszonyaink fejlettebb volta révén alakult ki. Viszont kétségtelen: nagyobb művészi értékeket képviselnek Vörösmartyn keresztl az előbbieket (például a Zalán futása), mert mögöttük nagyobb művészi erővel megformáltak jelentkeznek a haladó gondolat, mint ezekben. A »franciás« művek még csak igen kezdetlegesen tudták kifejezni a felmerülő problémákat. Szerepük ebben a tekintetben főként az volt, hogy a régi elleni harcban új tartalmat és formát hoztak, s a realizmus felé vezető út segítői voltak.

Hogy ez mennyire így volt, azt két tényező világosan mutatja. Az egyik az, hogy emellett a romantika mellett szinte párhuzamosan ott vannak a nép felé forduló, realista igénnyel fellépő művek. Ott látható ez Petőfinél, Jókainál a 40-es években, de bizonyos mértékben Vörösmartynál is a 30-as évek első harmadában. A második pedig: hogy minden nagy reformkori vagy forradalmi írónk túl is lépett ezen a romantikán, s elért a realizmushoz. Ezt legvilágosabban Eötvösnél lehet szemmel kísérni, de látható kisebb vonásokban Petőfinél, sőt Vörösmartynál is. Mindnyájan ez alatt a »franciás« hatás alatt voltak, s ehhez való ideiglenes kapcsolódásuk előbbre is vitte fejlődésüket. Sőt Petőfi révén azt is elmondhatjuk, hogy ez a romantika egy egyedülálló művet is tudott létrehozni az Apostolban.

Ilyen körülmények között indul el pályáján a fiatal Jókai. Ezt tükrözik művei közül a Nepeán sziget, Sonkoly Gergely, Hétköznapiak. Akkori romantikájának nem volt köze a reformkor nagy, Vörösmarty fémjelezte romantikájához, hanem — mint mondtuk — a »franciás« irányhoz tartozott. Igaz, hogy ekkor műveiben a valóság igen csekély jelentőségű tényeit dolgozta csak fel, igaz, hogy ezek írói művészetének igen kezdetleges fokát mutatták, de egy fontos és jellemző sajátosságuk mégis volt. A népies elem, a valóság kis, apró tényei szövednek bele ezekbe a romantikus történetekbe (Hétköznapiak).

Az elbukott forradalom utáni években azután ebből »a rendkívüliség és soha meg nem történtegek világából« — mint Jókai maga mondja — kikerül (mindjobban növekednek nagy regényeiben a realista elemek, és a népies vonások) és »megtanul a földön járni«. Mi jellemző erre a romantikára, illetve annak haladó szakaszára, az 1850-től 75-ig terjedő időszak romantikájára?

Király István felhívja a figyelmet Jókai ekkori romantikája és a nagy reformkori romantika kapcsolatára. Helyesen mutat rá a nemzeti függetlenségre, mint a két romantika közötti azonos tartalomra. Nagy Miklós ezen túl, ennek a romantikának a reformkoritól eltérő, új vonására is figyelmeztet. Ez pedig a társadalmi kérdések előterbenyomulása: »a kapitalizmus hatalmas kezdeményezéseinek költői átélése«. Egyikük sem látja azonban romantikájának pályája legmagasabb szakaszán (1867—75) feltűnő új vonását, mely a jövő, egy új társadalom oldaláról tárja fel a nemzet, a 67-es Magyarország kérdéseit. (Nagy Miklós tanulmányában éles kettősség van ebben a vonatkozásban: utópizmusát részletesen és pozitíven elemzi, de ugyanakkor romantikája vizsgálata folyamán nem használja fel ezeket az eredményeket.) Jókai itt egyesíteni tudja (Fekete gyémántok, Arany ember) a reformkor nemesi romantikája nemzeti függetlenségi tartalmát a társadalmi haladás nagy kérdéseivel. Kapcsolatot teremt ezzel a Márciusi Ifjak eszméivel, Petőfi, Vörösmarty egy-egy felvillanó nagy álmával. (A XIX. század költői; Gondolatok a könyvtárban.). Jókai itt azt is jelzi, hogy a nemzeti függetlenség helyett a társadalmi haladás kérdéseire tolódik át a súlypont. Eppen ezért ebben a szakaszában a nemzeti múlt idézése mellett ott vannak a jelen társadalmi problémái is. Ennek megfelelően ez a romantika máris különbözik a reformkor nagy romantikájától, mely tárgyat kizárólag a múltból vette, és kapcsolódik a romantika másik, reformkori vonalához, a »franciás« irányhoz.

De maga ez a múlttéma is, melyhez az író a jelen harcainak erősítésére hozzányult, különbözött a nagy reformkori romantikáétól. Nem a messzi nemesi nagy múlt volt ez a legtöbb esetben, hanem egészen közeli, tehát inkább konkrétizáló, mint elvont jellegű. Ilyen központi téma volt a 48-as forradalom és szabadságharc. Azaz pontosabban: nála inkább a szabadságharc. Az ehhez fűződő kapcsolat központi jelentőségű e romantika tartalmát illetőleg. Ha ezt vizsgáljuk, akkor még élesebben fog elválni a reformkori romantika és Jókai forradalom utáni romantikája. Kétségtelen ugyan, hogy a reformkor nagy romantikája reformista tartalmú volt, de legtöbb nagy képviselője eljutott ezen keresztül a forradalom és a szabadságharc igenléséig, az abban való személyes részvételig. Funkciója a nemzeti erők olyan összefogása volt, amely a forradalmat készítette elő, mely a forradalom felé mutatott.

Viszont Jókai 48 utáni romantikája az elbukott forradalom talaján keletkezett. S bármennyire melengette is 48—49 dicső harcainak tüze, ez a romantika már a békepárti nemesség útját mutatta. Ez a romantika már súlyos kettősségben szenvedett. Harcolni akart a nemzeti függetlenségért és társadalmi haladásért, ugyanakkor azonban rettegett annak egyetlen eredményes útjától, a forradalomtól, egy újabb szabadságharctól. A 48-at vezető közép-nemesség tüze már csak pislákol, de lobot vetni többé nem tudott. Volt történelmi szerepük még ebben a szakaszban is, de az már csak visszfénye volt 48-as nagyságuknak. Ezekkel összhangban: — minden korlátja ellenére — volt történelmi létjogosultsága, haladó szerepe Jókai romantikájának. Mivel azonban ez a romantika a nemesség vezetőszeréhez kapcsolódott, 1874 után már semmiféle illúzió sem volt jogosult fenntartani, nem is találjuk meg már Jókainál sem.

Nagyon fontos és sajátos vonása van még ennek a haladó szakaszú romantikának: az utópizmus, mely a kiegyezés beköszöntésének, az ezt követő rövid fellendülési időszak ellentmondásosságának (1867—73) terméke.

A romantikának e vonását láttuk már a reformkorban is. De ott ez sohasem kapcsolódott a nagy reformkori romantikához, hanem a »franciás« irányhoz. A polgári, vagy polgári igényű világnézethez kapcsolódott s nem a nemesi szemléletűhöz. Vörösmartynál is például csak a 40-es évek folyamán találjuk meg, amikor levetkőzte már a 20-as évek nemesi Magyarországnak szemléletét, és világnézete erősebb polgári tartalmat nyert. Amikor már átment eme »franciás« romantika hatásán is. Eötvösnél viszont — a másik jelentős képviselőjénél — már első nagy művében, a Karthausiban sem találunk semmiféle kapcsolatot ezzel a nemesi romantikával, hanem tiszta polgári szemlélet jelentkezik benne. Nálunk — az eddigiekből is láthatólag — a reformkorban a liberális nemesi és polgári szemlélethez kapcsolódott elsősorban az utópizmus. Úgy kapcsolódott hozzá, mint olyan útkeresés, mely a békés reformutat igényelte és nem a harcot, nem a forradalmat. Míg Petőfinél az utópista szocialisták világa csak mint egy boldogabb, kiszákmányolás nélküli jövő jelentkezett, mely perspektívát és ezzel erőt is ad a jelenben vívott harcokhoz, kisegít egy válságból, — addig Vörösmartynál még a Gondolatok a könyvtárban című hatalmas költeményében is világosan látható, hogy liberális osztálykorlátok is szerepet játszanak a jövő képének utópista megrajzolásánál. (Mégpedig abban látszik, hogy az odavezető utat látja tipikus liberális állásponton át; a műveltség, a tudat fejlesztésén át, nem pedig az osztályharcon, a forradalmon keresztül.) Eötvösnél még határozottabban megfogható ez. Ott van a Karthausiban, de ott vibrál a Magyarország 1514-ben, Lőrincz utolsó szavaiban is. Nála láthatóan előbbre kerül a jelenből való közvetlen útkeresés kérdése, az efelé való közvetlen agitálás, semmint az utópisták nagyszerű jövőbeli társadalma, mint erőforrás a jelen harcaihoz. Mivel ilyen esetben ez az út menthetetlenül utópista maradt, nem felett meg a magyar nemzeti és társadalmi problémák tényleges megoldása felé mutató útnak, sohasem szolgálhatta a realizmus kibontakozását. Ilyen módon kapcsolódott össze nálunk 48 előtt a liberalizmussal az utópizmus, s ezzel a romanticizmus.

Hogyan áll ez a kérdés a forradalom után, és hogyan áll Jókainál?

Jókai forradalom előtti műveiben nem nagyon találunk utópista vonásokat. Hogy ismert ilyen elméleteket, azt elsősorban egy-egy cikkéből lehet megállapítani. Ha azok láthatólag eléggé át-meg-átszövik is Jókai gondolkodásmódját, szerepük eltérőül a hatalmas, sodró, forradalmi események lázában: Szerepük nem az, hogy a jövőért folytatott harc módszerét és eszközét adják, hanem legfeljebb az, hogy a jelent, a létrejött változásokat értékelje rajtuk. (Életképek, 1848. III. 15. pl.) Ha jellemző is Jókaira a Lamennais-hatás; ha liberalizmusa nyomatékosan jelentkezik is, amikor a szabadság elvén szembeszáll az egyenlőséggel, a kommunizmussal, mely »...mindent egyenlővé tesz« (Forradalom alatt írt művei. Debrecen, 1849. II. 8.) — nem ezek irányítják elsősorban cselekedetét, hanem a forradalom útja és menete.

Megváltozott már ez a helyzet, s Jókai is sokat változott, amikor a kiegyezés után megjelenik nála az utópizmuson át való útkeresés. Ekkor Jókai már régen feladta 48-as »forradalmiságát«, s nem látta járhatónak a szabadságharc útját sem. Emiatt, valamint azért, mert sem belső, sem a külső erőviszonyok nem tették lehetővé 48 céljainak napirendre tűzését, — emelkedett Jókainál központi helyre az utópisták által mutatott út, az általuk elképzelt jövőképek. A forradalmi tettek helyett az utópisták elmélete, a jövőre építő és mindent megoldó emberi értelem jövőt formáló erő igényével lép nála előtérbe. Ez válik módszerré, eszközzé Jókainál. Ez pedig azt jelentette, hogy az író szembekerült a valódi fejlődéstörvényekkel; szembekerült a munkásosztály önálló törekvéseivel, s liberalizmusának osztályharcellenes, reformista jellege domborodott ki mind erősebben.

Azonban nemcsak erről van szó. S Jókai utópizmusához való kapcsolódásának nem is ez a legfontosabb vonása. Sokkal jelentősebb ennél az, hogy egy új, egy szebb, egy boldogabb világ képét csillantatja meg az utópisták társadalmán keresztül a gyarmati elnyomás és a csirázó, külföldi monopólióke súlya alatt kínlódó nemzete számára. Utópizmusának ez a vonása ismét kapcsolatot teremt közte, Petőfi és a Márciusi Ifjak nagyszerű jövőt ígérő álmaj között. Ugyanakkor a maga számára is harci erőt jelent. Ezen keresztül veszi fel a harcot a

nemzeti függetlenségért, s a súlyosan fenyegető társadalmi bajok ellen. Sőt : ezek az elméletek segítségével vannak abban is, hogy a kapitalizmus rothadó tendenciáját észrevegye. Így válik azután lehetségessé, hogy a jövőnek több helyes vonását ismeri fel, s tudja művésziileg ábrázolni. (Delej országa, Senki szigete, Otthon államának egyes vonásai.) Nem a Lamennais-hatás jelentős már nála, hanem a nagy utópista szocialistáké, elsősorban Saint Simoné. Rá is vonatkozik, amit Gorkij a nagy íróról, a múlt nagy művészeiről mondott. »A múlt nagy művészei azért tudtak nagyot alkotni, mert a lelkiük mélyén mindannyian a szocialista társadalom felé vágyódtak«. Jókai-romanticizmusának ez a vonása, párosulva a szebb jövőbe vetett hittel, az állandóan fejlődő, a természet erőit gúzsba kötő, azokat felhasználó ember tudatával, viszi előre egyes hőseit (Berend, Tatrangi), és nőnek ezen keresztül csodálatos, epozsi méretű alakokká.

Azonban nemcsak ilyen korlátlanul előrevívó vonásaik vannak az utópista szocializmussal telített Jókai-hősöknek és Jókai-regényeknek (Fekete gyémántok, Jövő század regénye) Van bennük valami szenvedő szentimentalizmus is. Ez sok esetben borítja el hamis köddel és burkolja érzélgős frázisba a helyesen meglátott főkérdéseket, a felismert ellentmondásokat. (Például »tisztességes« üzleti nyereség és a »szédelgés« szembeállítása a Berend-Kaulman vitában ; vagy, a fokozatos fejlődés olyan szembeállításával ugyancsak ebben a vitában, mely »a mértéktelen gyorsasággal« száguldó fejlődéssel szemben a fejletlenebb Magyarország számára lehetőséget nyújt a kapitalizmusban uralkodó ellentmondások elkerülésére, kijavítására.) Ezek az eszméi korlátok azután a Fekete gyémántok egyes részeit (Delej ország rajzában is pl.) hamis romantizmus szövik át vagy egyes alakok útját úgy rajzolják, hogy azok (Árpád, Evila pl.) nem harcolnak a felismert hibák ellen, hanem egyszerűen azzal tagadják ezt az életet, hogy otthagyják az otthon szegényesebb, fejletlenebb, de patriarchális, békés, nyugalmas világaért. Ugyan ezek a káros, hamis vonások végső fokon feloldódnak az utópizmusban (Berendnél, a főhősnél pl. csak közgazdasági elméletében mutatkozik meg ez a vonás, és egyébként hiányzik belőle), de jelenlétük mégis csak az utópizmus problematikus voltára mutat.

Azonban ennek a kispolgári romantizmusnak nemcsak ez a jelentősége a romantizmus és az író szempontjából. Alapvető funkciója az, hogy Jókai közvetlenül ezen a szemléletén keresztül kapcsolódott kora nagy kérdéseihez és kapcsolódott az utópizmushoz is. Úgy értelmezhető ez : hogy romantikus kispolgárként állt szemben a kapitalizmus hatalmas méretű magyarországi vállalkozásaival, s a monopóliumok csírázó hatalmával, melyek hazája jelenét és jövőjét inkább fenyegették, mint segítették, hiszen velük fejletlen viszonyai miatt versenyezni nem tudott. Erre reagált közvetlenül, így pl. a Magyarország önálló pénzügyei c. cikkében (Hon, 1869. IX. 10.): »Én csak a becsületes, jóalapú vállalatokról beszélek, a szédelgés hadd hulljon«. De hasonlóképpen beszél józsefvárosi választói előtt is, vagy a Fekete gyémántok Delej országában, vagy akár a Jövő század regénye bevezetőjében. Ahogy aztán Jókai ezeket az élményeket feldolgozta magában, s kereste a kiutat, jutott el az utópista szocializmushoz. A közvetlen élmény-tartalmat tehát a műveknek ebben a vonásában kell keresni, s az utópizmus már az ezt követő elvont gondolkodás eredménye. — Így kapcsolódik össze Jókainál az utópizmus a kispolgári romantizmussal, így lesz alkotó eleme általános romantikájának ; világosan konkretizálva azt a kiegyezés közvetlen időszakára, a külföldi nagytőke nagyobb mérvű beáramlásának időszakára.

Ha azt kérdeznénk, kik ezek a Jókai-hősök? — ismét látnánk azonosságot a nagy reformkori romantikával. Nemesi hősök ezek ugyanis éppen úgy, mint amazok. A közép-nemesség vezetése oldaláról foglal állást Jókai éppúgy, mint Vörösmarty. De ugyanakkor mégis nagy különbség is van köztük. Vörösmarty hősei a nagy nemzeti küzdelmek történelmi alakjai voltak (pl. Árpád, Szent László, Zrínyi). Jókai hősei ritkán a múlt nagy történelmi alakjai, inkább a közelmúltból valók, vagy ritka emberei a jelennek, vagy egyszerűen a jelen vonásaiból konstruált alakok. Jókai ugyanis ekkor már nem fordulhatott olyan nagy nemesi hősök felé, mint még Vörösmarty a 20-as években. Előtte már csak a polgári tudatú nemes lehetett nagy érték ; csak ez számíthatott arra, hogy az 50—60-as évek harcában vezető szerep jut számára. De míg Vörösmarty esetében ezek a hősök a történelmi fejlődés által indokolt alakok, addig Jókai esetében az ő jövőt formáló vezető szerepük, hősi jellegük már csak illúzió, ha egyben történelmi illúzió is. Emiatt hősei, alakjai mögött sok esetben igen kevés a történelmi hitelesség. Különösen a jövő oldaláról nézve található rajtuk sok hamis, erőszakolt vonás. Ilyen esetekben rendszerint nem azoknak kellene magukon hordozniuk a helyesen megértett, előremutató vonásokat, hanem más osztály — elsősorban a munkásosztály képviselőinek. (Pl. a Fekete gyémántok, a Jövő század regénye esetében.)

Mégis ezeknek a Jókai-hősöknek, ezeknek a Jókai regényeknek nagy szerepük és jelentőségük volt a maguk korában és van ma is. Mivel magyarázható ez? Elsősorban azzal, amire már az előbb utaltam : azok a kérdések, melyeket Jókai bemutat, helyesek s koruk jelentős kérdései közé tartoznak. És a rájuk adott válaszok is sok esetben helyes válaszok (pl. a gyar-mati elnyomástól mentes ország fejlődhetik csak szabadon ; a monopoltőkés arca ; a klérus

szerépe; az ember korlátlan fejlődési képessége; a munkásosztály kérdését napirendre kell tűzni stb.) A legtöbb esetben pedig fejletlen viszonyainknak megfelelő válaszok (pl. a dualizmus fenntartása mellett való állásfoglalás; a munkásosztály új világot, jövőt teremtő erejének fel nem ismerése). Azt érzi az olvasó, hogy erőt meríthet belőlük, hogy érdemes harcolni nagy és nemes célokért, a hazáért, a szebb jövőért.

Sajátos vonásuk emellett a korabeli Jókai-hősöknek, hogy bármennyire is hordoznak magukon csodálatos vonásokat, mégis élő, közvetlenül megfogható, érzékelhető emberek. Még a nagy eposzi tulajdonságú hősök mögött is (Berend, Tatrangi) ott érezzük a valóságos embert. Ezeket a hősöket nem a saját önös céljaik mozgatják, hanem hazájukért, népükért, s az egész emberiségért akarnak küzdeni. Ez a demokratikus jelleg éppen a nép képviselőihez való kapcsolatukban, vagy azokhoz való hasonlításában derül ki. Gondoljunk csak Baradlay Richárd és Pál csicskás, valamint Berend és Pál szolgájának kapcsolatára. Mindkét esetben úgy érezzük, hogy csak a helyzetük közti egyenlőtlenség tesz megkülönböztetést közöttük, mert azok a nagyszerű tulajdonságok, melyek Baradlayban és Berendben már kifejlődtek, csírájukban megvannak bennük is. Ezt abból is érezzük, hogy mindkettőnek igazi támaszuk éppen ők. Gondoljunk csak Richárd és Pál igazán egyszerű emberi kapcsolataira; s hogy sok tekintetben Pál, a legénye az érettebb, a tapasztaltabb, a biztosabban látó és ítélő, s Richárd az irányított, az oktatásra, vezetésre szoruló. De nem tudjuk elfelejteni azt a jelenetet sem, mely Berend és öreg szolgája között játszódott le, mikor a bányába kellett leszállni, vagy amikor a tűzoltókészülék hatalmas hatása alól csak ő mentes Berenden kívül.

Nagy jelentőségük van ezeknek a népi alakoknak Jókai fejlődésében. Hogy ezek az alakok éppen az író fejlődésének csúcspontján jelennek meg, éppen akkor, amikor a legnagyobb méretű hősei küzdenek — rámutatnak e hősök s Jókai gondolkodásának, céljának népi, demokratikus tartalmára. Romanticizmusának újabb vonását mutatja ez. Ez fejeződik ki stílusban, sokszor a mű szerkezetében, a cselekmény vezetésében, és társadalomrajzában is. Egyes regényeiben ez a vonás olymódon jelentkezik, hogy önálló népi alakok vagy egész betétresek szerepelnek folklór-elemekből (Egy magyar nábob, A régi jó táblabírák, Szegény gazdagok, Kőszívű ember fiai, Fekete gyémántok).

Ezek a legfontosabb vonásai Jókai romanticizmusának, első nagy korszakában: a forradalom utáni időtől 1875-ig. Természetesen ezek a vonások nem találhatók meg minden akkori regényében. Az egész szakaszon végig azonos azonban a romanticizmus forradalom-ellenes, reformista, liberális, polgári igényű nemesi jellege. Az 1860-ig terjedő korszak romantikájában a *nemzeti függetlenségi* tartalom az elsősorban domináló, míg 1867 után a *társadalmi jelleg* lép előtérbe. Míg 1860-ig a nemesi vonások láthatók jobban, 1867 után már a polgári vonások érvényesülnek. 1860-ig a polgári fejlődés igényét inkább csak a mezőgazdaság kapitalizálódásán át hangsúlyozza (Egy magyar nábob), és Széchenyi a példája (Vasárnapi Ujság, 1861. I. 6. Széchenyi feltámadása), 1867 után pedig az ipari kapitalizmus kérdése izgatja, s Kossuth nevével harcol ellenfelei ellen. 1856-ban »egy nemzeti gazda«-t emel ki példaképpen a Vasárnapi Ujságban (V. U. 1856. I. 13. Elettképek napjainkból. Egy nemzeti gazda korunkban), 1867 után azonban számtalan cikket ír és beszédet mond ipari fejlődésünk propagálásáért. Míg 1856-ban a gyarmati elnyomók kezéből a polgárosodást sem akarja elfogadni (A régi jó táblabírák), addig 1867 után már nemcsak a polgári fejlődésért küzd, de a fegyarmati rendszer lezárását is csak ettől reméli, sőt egy ezen túlmutató újvilágtól, az utópista szocialisták világától.

Az író harmadik korszakában továbbra is a társadalmi problémák az uralkodók. A nemzeti függetlenség kérdése lekerült a napirendről. Így az egész korszak folyamán csak egyetlen műve van, mely ezt dolgozza fel: A lőcsei fehérasszony. Itt került ismét kapcsolatba Jókai a reformkor nagy romantikájával. De mennyire más az már, mint az előbbiek. Itt már a lőcsei polgárok a harc vezetői, nem pedig a nemesség. Ekkor már hiányzik Jókainál osztálya vezetésére vetett bizalma, mely még a kiegyezés időszakában mindent legyőző középneemeseket teremtett. (Rab Ráby ugyan megpróbálkozik még ilyen szereppel, de el is bukik, s legfeljebb az a remény él benne, hogy az általa »vetett mag« majd még kikel. Tanussy Manó [Kis Királyok] pedig már nem is marad hazájában, Amerikában terem magának életlehetőséget). Korábbi művei romanticizmusának egyik jelentős oka küszöbölődött ki ennek a téves illúziónak háttérbe szorulásával, levetkőzésével. Éppen ezért általában az jellemző erre a szakaszra, hogy az író legnagyobb művei elsősorban nem a romanticizmus, hanem a realizmus nyomait viselik magukon (pl. Rab Ráby, Kis királyok, Sárga rózsák).

Király István Mikszáth-könyvében erről a Jókairól nem beszél. Király könyvében csak azt a Jókait látjuk, akinek hatása alatt Mikszáthban »a nemesség történelmi vezető szerepébe vetett reakció« téveszme pályakezdetén gyökeret vert. De míg Jókait emiatt súlyosan elítéli a monográfia, addig Mikszáthot ugyanezért megmentei. Pedig ez fordítva, sokkal helytállóbb. Mikor Jókainál vezetőszerep jogával léptek fel ezek a nemesi hősök, az történelmi illúzió volt. De amikor Mikszáthnak csak »A század végére« foszlottak szerte ezek az

»illúziók« (108. 1.), akkor ezt már csak az író személyes korlátjával lehet elsősorban magyarázni.

Jókai romanticizmusa — mint mondtam — nem elsősorban jellemző ekkori nagy műveire. Olyan művekben találjuk meg ekkor uralkodóan, melyek értéktelenek. Abból eredeztetik ezek gyökerüket, hogy Jókai felismeri: nálunk is beköszöntött a III. Napoleon-i rothadó világ, hiába küzdött ellene a 67 körüli regényeiben. Mivel a Kommun lezajlása óta teljesen visszahőköl a munkásosztálytól, nincs semilyen bázisa többé, amelynek segítségével küzd-hessen ezek ellen az elnyomó viszonyok ellen. Magányossá válik ebben a világban. Csak úgy tagadja, hogy elfordul tőle. Így jönnek létre most már olyan romantikus antikapitalista kicsengésű regényei, mint: Egy az Isten; A pénz nem boldogít; Ahol a pénz nem Isten. Másrészt megerősödnek a francia romantika haladás-ellenes vonásai (Szeretve mind a vérpadig, Egy kalandor regénye stb.) Illetve a múlt reakciós hagyományaihoz vonul (amikor pl. a győri csata nemességét dicsőíti a Névtelen várban); vagy a nagy elődök olyan témáit dolgozza fel (Bálványos vár pl.), melyek a nacionalizmus veszélyét rejtik magukban. Más esetben pedig jelentéktelen kérdések központba helyezése által (pl. Egy asszonyi hajszál) mutatkozik meg Jókai romantikájának tartalmatlan jellege.

De ha ezek miatt az okok miatt kevés nagy műve keletkezett is az írónak akkori korszakában, a Lőcsei fehérasszonnyal olyan regénysorozatot indít el, melynek csúcán már az önálló népi hős áll. (Sárga rózsák). Itt már önállóan az eddig ötvöző elemként jelentkező *népmesei romanticizmus*: túlnő a többi vonáson, kapcsolatot talál 48 demokratizmusával.

Jókai romanticizmusának jellegét, tartalmát — láthatólag — a különböző fejlődési szakaszok, az egyes regények mögött megbúvó konkrét problémák adják meg. De Jókainál a realizmus kérdésével is foglalkoznunk kell, mert művészetét, regényírói módszert az is jellemzi. Sőt: egyetlen olyan nagy regénye sincs, melyben ennek a két vonásnak keveredését, ellentétét vagy összhangját ne láthatnók. *Jókai romanticizmusának és realizmusának együttes megjelenése: a forradalom utáni kor ellentmondásosságának terméke.* Az író életművének első szakaszában a romanticizmus az alapvetően jellemző, míg a realista vonások másodlagosak; a 75 utáni hanyatló szakaszban pedig a nagy regények fővonását a realizmus adja, s a romanticizmus a másodlagos; — mégpedig elsősorban azért, mert 1875-ig a magyar társadalom bővelkedik a fejletlen viszonyok adta történelmi illúziókban, míg később az osztályfrontok bizonyos mértékben tisztázódnak (pl. a középnemesség kormányhoz való csatlakozása), az illúziók történelmi létjogosultsága megszűnik, létrejön a realista ábrázolás lehetősége.

A Fekete gyémántok romantikus és realista vonásainak viszonya pl. így fest: a regény célja az volt, hogy a gyarmati elnyomás és a monopolkapitalizmus fenyegette helyzetből megmutassa a győztes, kivezető utat. Ez az út nyilván csak romantikus módon mutatható meg, hiszen a megoldás csak utópia, illúzió lehet a munkásosztály forradalmi elméletének hiányában. A megoldásért harcoló író azonban azt a jelent is bemutatja, amelyből kiutat keres, és ez már valóban realista feladat. És Jókai a valóságból viszonylag sokat tud visszadni, tehát bírálni is. (Pl. a monopoltőke; a klérus; az ország elnyomottsága stb.)

De vegyük szemügyre ebből a szempontból a szerkezetét. Nagy Miklós kimutatja, hogy a regény szerkezete a kritikai realisták műveire emlékeztet lényeges vonásaiban. Viszont a regény főhőse, Berend romantikus jellegű; míg ellenpárja, a haladásellenes erők képviselője, Kaulman: realista alak. A realista alakok közé lehet sorolni Sámuel apátot is. Csanta uram, Spitzhauser, továbbá: a börze alakjai, valamint Mahok plébános, Salista gróf: realista típusok, epizód-figurák. Romantikus arcképeket rajzol Szaffránnál, Evelinnél, Angela grófnőnél, Tibald hercegnél, Waldemar hercegnél.

Jókai romanticizmusának tehát jellemző sajátossága, hogy realista vonások vegyülnek össze vele. A Fekete gyémántok fejlődést is mutat ugyanakkor a korábbi regényeihez képest. Míg pl. az Egy magyar nábob realizmusa anekdotikus természetű volt, addig a Fekete gyémántokban a realista ábrázolási módszer kiszélesedik, hiszen a regény bonyolultabb, polgári viszonyainak ábrázolása már nem lehetséges a feudális viszonyokra mért szűk anekdotikus-realista módszerrel.

Nagy Miklós beszél ennek a két vonásnak a regényben elfoglalt szerepéről, de annak megmagyarázására nem vállalkozik, — s nem tudja megvilágítani a két vonás végső egységét, ami a 67-es Magyarország objektív ellentmondásosságából, s az írónak ahhoz való viszonyából ered. Jókai ugyanis országa helyzetét a múlt és a jövő nagy perspektívájába helyezi el, s ennek megfelelően kettős módszert követ. A jelen bírálatát, egyrészt a jövőt képviselő, az új vonásokat képviselő pozitív hősön, Berenden keresztül mondja ki; másrészt maguknak a negatív jelenségeknek, alakoknak realista ábrázolása által. (Pl. Kaulman börze). Mármint annak megfelelően, hogy milyen lehetőséget adnak a regény megírása idejének történelmi-társadalmi viszonyai, s hogy milyen ebben az időben az írónak a valósághoz való viszonya — képes Jókai az egyik kérdésben helyes, a másikban helytelen álláspontot tükrözni. (Gondoljunk pl. arra, hogy milyen nagyszerűen igaz Csanta alakja, s milyen torz Szaffráné.)

4. Az író világnézete és az objektív valóság szerepe a regény ábrázolási kérdéseiben

Ha a Fekete gyémántok legszélesebb mondanivalóját nézzük, Jókai az emberiség, a világ keletkezésének, fejlődésének és jövőjének kérdésére foglalta nemzete jelenét és jövőjét. Az általa mutatott út azonban nem vezet a célhoz. A jövőt illető elképzelései legnagyobb részükben tévesek, torzak, megvalósíthatatlanok, utópisták. A regény tehát nem a múlt vagy jövő helyes képét adja — nem realista képet ad — hanem annak romantikus, regényes formáját.

Mindezek alapján egy objektív idealista világnézetű író látunk magunk előtt, aki-nél központi helyet foglal el Hegel és az utópista szocialisták ideológiája. De kétségtelen az is, hogy ezek az ideológiák csak pályája csúcán, a kiegyezés körüli időkben mutatkoznak meg teljes világossággal. Korábban, vagy későbbben legfeljebb csak némely vonása fedezhető fel egyes cikkeiben, regényeiben, vagy beszédeiben. Így pl. maga beszél arról, hogy a forradalom előtt Rousseaut, Saint Justöt, Victor Hugot olvasta; de hogy Lamennais-t is ismerhette, arról csak egyes cikkeinek állásfoglalása beszél, meg talán egy-két kisebb műve. (Pl. Rácok Magyarországon. Életképek 1848. V. 21.) Vagy arról, pl., hogy a saint-simonizmussal foglalkozott volna, sehol sem tesz említést, de arra építi a Delej országát, s a Jövő század regényében már ismert fogalomként kezeli («communistikus, saint-simonista törekvésekkel» vádolja a reakciós, dualista kormányzat a haladás erőit). Hogy más utópista, társadalomelméleti hatások is érték volna, arról viszont legfeljebb csak a Jövő század regényének bevezetése tudósít bennünket, melyben számos ilyen művet sorol fel. (Mórus. Cabet, Campanella stb.) Vagy arról például seholsem szól, hogy Hegellel foglalkozott volna, de a Fekete gyémántokban ennek az iskolának szinte minden lényeges vonása megtalálható. De ugyanakkor 1898-ban Petőfi halálának 50 éves jubileuma alkalmával (Vasárnapi Újság. 1898. III. 13.) már ugyancsak ismert fogalomként használja a »világsszellem« megjelölést, mint a történelem mozgató-erőjét. («A sors, a világsszellem, a történet ma ellenkező irányba vitte el... hazánkat... mint amerre te akartad...») Így jelenlegi ismereteink alapján több esetben nem tudjuk pontosan rögzíteni, hogy mikor és honnan került kapcsolatba Jókai ezekkel az elméletekkel. (Ez még a további kutatómunka feladata.) Az viszont kétségtelen, hogy a kiegyezés körül olyan mélyen gyökereztek az író gondolkodásmódjában, hogy művei (Fekete gyémántok, Jövő század regénye), s világnézetének legfontosabb vonásai lettek; hogy később elhalványuljanak, s műveiben együtt sohase jelentkezzenek többé. Leginkább a hegeli filozófia hatása figyelhető meg mégis ezután is, de már csak a misztikus, haladásellenes elemeivel, s elvétve csak az utópista, de inkább csak antikapitalista vonásként.

Az is kétségtelen, hogy ezek az elméletek ott voltak a közélet porondján, az írói berkekben 48 előtt, de ott voltak 48 után is. (L.: A saint-simonizmus magyar visszhangja: Turóczy-Trostler József. Irodalomtörténet, 1949. 2. sz.; Révész Imre: Az utópikus szocialista gondolat magyarországi hatásaihoz. Századok, 1950. 1. sz.) Jókai kétségkívül találkozott velük mindkét esetben: 48 előtt és 48 után. 48 előtt e hatás kétarcú volt. A nemesi és a polgári liberálisok a hegeli és utópista tételekből a forradalomellenességet és a materializmusellenességet tanultak meg. Azok a legnagyobb haladó költőink és íróink azonban, akikre e két irányzat hatással volt, pozitív vonásait vették át. Hegeltől a dialektikát és bizonyos tételes-vallásellenes, az ateizmus felé mutató vonásokat; az utópistáktól pedig a jövőben való bizakodást (Pl. Petőfi, Vajda Péter, Vasvári.). De a két ideológiának elmélyített és alapos átvétele, s összeolvasztása egyetlen nagy íróknál vagy költőknél sem történt meg. Az osztályharc frontjai ugyanis annyira kiéleződtek a forradalom előtti időben, hogy nem volt lehetséges kompromisszum a két nagy elmélet pozitív és negatív vonásai között; a haladáshoz való viszonyuk szerint választottak közülük, s nem tartották meg a bennük jelentkező kettősséget. Ez csak az elbukott forradalom után történhetett meg, amikor majd a kevésbé kiélezett osztályviszonyok között egyértelműen veszik át a bennük rejlő forradalomellenes jellegét, de megtartják, igyekeznek megtartani haladó vonásaikat is. Persze ezek a haladó vonások már csak igen korlátozottan jelentkeznek, csak a reformista út igényében mutatkoznak meg.

Így találjuk meg ezt a szemléletet pl. Madách: Ember tragédiájában, így jelentkezik Erdélyi János munkásságában is. De míg Madách elsősorban a hegeli történet-filozófiát át kereste a forradalom utáni magyar helyzetből adódó kiutat (L.: Herman István: Madách: Ember tragédiája. Irodalomtörténet, 1952. 3—4. sz.), Erdélyinél viszont már az utópista szocializmus nyert nagyobb tért (L.: Heller Ágnes, Erdélyi János. Filozófiai Évkönyv. 1952.). Jókainál ugyanakkor egyenlő súllyal jelentkezett mindkettő. De míg például Madáchnál és Erdélyinél az utópista szocializmus nem ad erőt konkrét cselekvésre, addig Jókainál az életben megvalósítandó közvetlen feladat. (Mindazok az intézkedések, melyeket Berend bányájában munkásai és a saját helyzete megjavításáért hoz, melyekkel a monopólióke ellen védekezik — az utópista szocialisták eszközei). S ha a hegeli, cselekvő, történetformáló ember jelenik is meg Madáchnál, de sokkal inkább hívják harcra az akkori nagy Jókai-hősök (Berend, Tatrangy).

A hegeli filozófia miféle vonásai domborodnak ki Jókainál? És utópizmusának mik a legfőbb jellemzői?

Az egyik legfontosabb a hegeli tétel szerint, hogy a világon kívül van egy felsőbb lény, mely azonban nem dogmatikus vallási fogalom, hanem az ész abszolútuma. Ebben az értelemben mondja Jókai a Fekete gyémántokban: »...Istennek lenni hideg gondolat«. De ugyanolyan értelemben nyilatkozik a Jövő század regényében is az öreg Tatrangiról: »...tudják felőle, hogy istentagadó. Nem titkolja, hogy ő semmi olyan Isten nem hisz, akinek eleje és vége van, akit ha haragítanak, haragszik, ha kibékítik, kibékül, ha jó szót adnak neki, ajánlódik.« A hegeli filozófia egy másik fontos eleme: a nagy ember kérdése. A nagy ember az Istennek — vagy akár mundhatjuk »világsszellemnek« — (Hegel mindkettőt használja) küldötte a földön. Missziót teljesít, mint ahogy Berend is magáról vallja. Feladata az, hogy az abszolút szellem céljait szolgálja a földön, az emberiség fejlődését az abszolút szellem felé segítse. Az ember, mondja Jókai »hasonlóságot követel az Istenhez, átveszi annak tulajdonait... amikor meghal, egy másik életet követel magának.«

A fentiekből két fontos mozzanat következik. Az egyik az, hogy az abszolút eszmén keresztül az ész, az ismeret mindenható szerepe domborodik ki, mint amely a társadalom, a világ fejlődését vezeti. A jövő képének, az odavezető útnak ábrázolása ennek megfelelően »az ismeret« segítségével történik, s Jókai is a történelem legmagasabb fokának, az utolsó fejlődési foknak az ismeret uralmát tekinti (Jövő század regényének bevezetése). A másik fontos mozzanat: az abszolút eszmében a harmonikus, a világban megtalálható objektív ellentéteket feloldó boldog társadalom képe jelenik meg elvont eszme formájában. Így az az út, melyet a történet folyamán meg kell tennie az emberiségnek, hogy a boldog társadalomhoz elérkezzék. »Hegel szerint... az abszolút eszme fokozatai«, — objektíve »a misztifikált társadalmi fejlődés«. (L.: Molnár Erik: A történelmi materializmus ideológiai előzményei. A német idealista filozófia). A nagy ember, amikor az abszolút eszmét szolgálja, tulajdonképpen felismeri »mi az, amit az idő megkövetel« (u. o.); s az ember, aki »hasonlóságot követel az Istenhez«, tulajdonképpen a boldog világot óhajtja s az ennek megteremtéséhez szükséges teremtő erőt. Ha tehát — eszerint — az emberiség a nagyszerű új világot el akarja érni, olyan nagy emberekre van szükség, mint Berend. Az emberek feladata éppen ezért az, hogy őt példaképüknek tartva kövessék, hiszen ő az abszolút eszme, az Isten földi megbízottja, a fejlődés földi vezetője.

Viszont az ember feladata és szerepe nem mechanikus egyszerűséggel kapcsolódik az Istenhez. A deizmusnak az az álláspontja jelentkezik Jókainál, amely az Isten, a teremtő szerepét befejezettnek látja a világ teremtésével, azután már az emberé minden feladat. A Fekete gyémántok kezdetén például ott látjuk az Istentől teremtett világot, de közvetlenül utána kizárólagosan az emberi tettenő diadalát figyelhetjük meg. A Jövő század regényében pedig már a természet erőt igába hajtó, már a csillagvilág, az új bolygók meghódítására törő embert látjuk, aki majd úgy teremti már, mint maga az Isten. »Eddig teremtettem én, most teremts te tovább« — mondja az Isten a Fekete gyémántokban. Majd az író folytatja: »S az ember folytatja az Istent.« Az embererőt Istenerővé igyekeznek emelni »Tatrangiek is a Jövő század regényében. Ezt az egész kapcsolatot (az ismeret, az Isten és az ember) pregnánsan fejezi ki Jókai e néhány sorban: »Az ismeretek diadala lesz az, amidőn az a halandó, aki azt mondja magáról: én vagy az Isten, leveszi kalapját azon halandó előtt, aki azt mondja: én vagyok az ember«. Ezekre a nagy Jókai-hősökre (Berend, Tatrangi) világosan alkalmazható az, amit Molnár Erik mondott Hegellel kapcsolatban: »A látszat mellett szól, hogy céljaikat önmagukból merítik, és amit tettek, egyéni ügyük«. (L.: Molnár Erik: A történelmi materializmus idealista előzményei. A német idealista filozófia.)

Hatalmas jelentőségű Jókai fejlődésében, hogy az ember és az Isten, a jelen és a jövő ilyen kapcsolataig eljutott. Erre csak azok a jelentős tapasztalatok és harcok tették képessé, amelyekben a kiegyezés előtti időben (1862—67.) résztvett; amikor felismerte, hogy állandó, szüntelen erőfeszítéssel lehet csak a jobb jelenért és a szebb jövőért harcolni. De a hősök (Berend, Tatrangi) e küzdelme nem folyik egészen Hegel filozófiája szellemében. Jóllehet az előbb jelzett vonások világosan mutatják Hegel hatását, mégis e hatás, egyrészt nem mélyült el eléggé — inkább »közéleti« elmelet maradt — másrészt az utópista szocializmussal való kapcsolat miatt azzal összekeveredett; így több esetben ezek a tételek elnyomják a hegeli vonásokat. Így jelentkezik pl. az abszolút eszme értelmezésének leegyszerűsített, racionalista jellege. Emiatt Jókai hőseire inkább a jellemző, hogy »az ember saját munkája által lett emberré, hogy az emberek maguk csinálták történelmüket...«, semmint az, hogy »tevékenységük által« valami egészen más is jön létre, mint ami szándékukban van«. (Lukács György: Az irracionális alapvetése a két forradalom közötti korszakban. Filozófiai Évkönyv. 1952.)

Ez az ember, a Fekete gyémántok, a Jövő század regénye, s a többi 67 körüli regények embere nem a misztikumot, nem az elvont ideálokat hajszolja, hanem az élet, a jobb, a szebb élet alapjait igyekszik megteremteni. Ezen még az sem változtat, hogy az elébe állított hatalmas méretű feladatok természetszerűleg hoznak elvontságot magukkal. Nem lehet letagadni

az írónak azt az érdemét, hogy a *kiegyezés körüli egyes regényeinek történelmi kerete* (Fekete gyémántok, Jövő század regénye) *történelemformáló, világtéremtő nagysággá emeli az embert, magát is.* Jellemző e Jókai regények történelmiségére, hogy nagy perspektívájuk ellenére konkretizáló célzatúak elsősorban. (Egy magyar nábob, Fekete gyémántok, És mégis mozog a föld. pl.) Ez az oka annak, hogy még egyes közvetlenül társadalmi célú regényei is történeti jellegűek, s a történeti regény egyes elemeit hordozzák magukon. A Fekete gyémántokban pl. ez a történetiség olyan erős, hogy a történelmi regény meghatározás állna legközelebb műfajához. (1875 után a történetiség más vonásai, kisebb értékű, kevésbé konkretizáló vonásai lépnek előtérbe.)

A Fekete gyémántok Jókaijánál azonban a jövőért folytatott küzdelem a történetiségen belül egészen a világ anyagiságának problémájáig hatol le, s az ebben élő objektív törvényszerűségek — ha természeti törvényszerűségek, vagy gazdasági törvényszerűségek is — felismerését követeli. Ezért kutatja Berend és Tatrangi a természet törvényeit. Az emberi nagyság mértéke lesz ez a törekvés azokban a regényekben, amelyek a jövő perspektívájában tárják elének a jelen kérdéseit (Fekete gyémántok, Jövő század regénye.) Milyen hatalmas lesz itt az ember! »A halál palotájának folyósói azok, amiket vakmerően bejárt« Berend a Fekete gyémántokban. »Acélszív és köhomlok kell ahhoz, hogy az ember oda le merjen szállni, és egyedül, senkiül vezérése hatalom. Az egyik a titkok titkát és bekopogtasson az évezredek óta alvó nagy csodaiba az örök természetnek.«

Ez a szemlélet természetesen következik a deizmusnak abból a tételéből, amely az isten munkáját befejezettnek tekinti a teremtéssel, s így a már megteremtett világ a saját anyagi törvényszerűségei szerint él tovább. Ezért: ha az ember ura akar lenni a világnak, fel kell ismernie, fel kell kutatnia annak törvényeit. Hogy mennyire előtérbe tolódott Jókaijánál a deizmusnak éme rejtett materialista (mechanikus materialista) vonása, mi sem mutatja jobban, minthogy az író szerint »A természetnek örök törvényei... ellen magának a teremtető erőnek sem szabad véténie«. Itt azután teljesen érvényesül a hegeli ideológia ama vonása, hogy »...bármint gondol is róla maga Hegel, objektív magja ateista«. (Lukács György: Az irracionálisizmus alapvetése a két forradalom közötti korszakban. Filozófiai Évkönyv, 1952.)

Így természetes az is, hogy ezeket a törvényeket nem a vallás tudományellenes, misztikus tanainak segítségével lehet megismerni, hanem csak azok ellenére, a természettudományok, a társadalomtudományok ismeretén keresztül. Nagy természettudós ezért Berend és Tatrangi is. Sőt: ateista mindkettő. De nem kell pap a Delej országában sem, sem a Senki szigetén, sőt Theudelinda grófnő is kiábrándul bigott vallásosságából. De a tudomány és vallás, a tudás és hit kibékíthetetlen ellentétét kimondja Jókai közéleti szereplésében is: »A tudás és a hit két ellentétés hatalom. Az egyik a cselekvés, a küzdelem, a haladás; a másik a nyugalom«. — (Igazmondó, 1870. II. 27.)

De ez az ideológia, mely elsősorban a Fekete gyémántokban fejeződik ki, még a fent említett előremutató vonásaival sem jelenti már ekkor a haladás filozófiai fegyverét. Jóllehet az elbukott forradalom utáni magyar viszonyok között volt történelmi jogosultsága, de a munkásosztály marx-engelsi filozófiája mellett már elavult. Misztikus, idealista, predesztinációs jellegű vonásai miatt nem lehetett már vele sokra jutni még hazánk fejletlen viszonyai mellett sem. Világosan látható ez 1875 után, amikor már az ember korlátlan cselekvőképességéből »fatalizmus« lett Jókaijánál, a mechanikus materialista vonásokból pedig spiritizmus; a nagy hősök eltűntek, s ahol mégis megjelentek, nem a nagy és szép emberi célok, hanem az irracionálisizmus jellemzi őket. (pl. Rákóczi-fia.)

Hogyan jelentkezik ez a kettősség a Fekete gyémántokban?

Az, hogy Jókai idealista módon látja a világ teremtetését; hogy deista álláspontonról látja az ember harcát a fejlődésért, — misztikus kiindulópontot és misztikus kimenetelt ad a regénynek. Ez a körülmény érteti meg nagy mértékben a Fekete gyémántok romantizmusát is, mely az ábrázolásban megmutatkozik a regény kezdetén, de ott villózik továbbra is; sőt romantikus keretbe kerül Berend harca is: a magyar nemzeti és társadalmi problémák megoldásáért folytatott hatalmas küzdelme is. Hogy a misztikus elem milyen szervesen kapcsolódik a regény cselekményébe, arra bizonyíték, hogy a monopólió elleni harc győztes befejezése után következő fejezet ismét az abszolút eszmeként értelmezett isten és a harcoló ember közötti kapcsolatot tárgyalja a fentebbiekhez hasonló módon.

Ezek a misztikus mozzanatokon kívül jelentős szerepet játszanak a realista vonások is. Azonban — láthatólag — Jókai még ekkor, legfejlettebb szakaszában sem tud a deizmuson túljutni. Ez az oka a regény némely paradox, kettős megoldásának. Így pl. a Delej országában nincsen pap, nincsen vallás, de van istenhit, — s ehhez éppen a természettudományos ismeret vezet el. Nagy Miklós helyesen mondja, hogy ez »naív utópia«, de az már nem helyes, hogy ez az az írónak »még egyéni vesszőparipáit is világosan tükrözi«. S amikor tovább így folytatja: »...a különösöket még csak fokozza az, hogy a tökéletes társadalomhoz még csak nem is erkölcsi tökéletesítés kell, mint az utópisták hirdették, hanem egy kifejezetten anyagi tényező: a mágnesség szokatlan erős érvényesülése, — akkor nem jelöli meg az alap-okot,

a deizmus hozta kettősséget, hanem vesszőparipát lát benne elsősorban ahelyett, hogy egy világnézet lecsapódására ismerne. Azt látna benne, hogy Jókai továbbjutott ugyan az utópistáknál, de nem tudta levetkőzni a deizmust. Különben is a delej, mint anyagi erő, és az erkölcsi vonások jelentősége, mint a társadalom fő jellemzője, nincsenek ellentétben egymással, hanem inkább egymás mellett állnak fenn. Ugyanis igaz, hogy az anyagi vonások nélkül nem létezhetne ez a tökéletes társadalom sem, de ugyanakkor a társadalom irányító jellegét mégis csak az erkölcsi vonások képezik. Jókai itt sem jutott el oda, hogy a természetben érvényesnek látott materialista vonásokat a társadalomra alkalmazni tudta volna.

Jókainak ez a kettős arcú, de lényegében idealista álláspontja hozza magával, hogy az ő világában az eszmék kapnak irányító szerepet. Így lesz nála vezetőerő a tudomány; s nyer jelentős helyet Berend találmánya a Fekete gyémántokban, sőt az egész Jövő század regénye már egyetlen találmányra épül. Ennek megfelelően az emberiség egész fejlődésében alapvető és irányító tényező lesz az eszmék harca. »Hitem erős abban, hogy az emberiséget egy-egy eszme viszi koronként előre, s visszautat nem enged.« (Jövő század regényének bevezetése) — fejezi ki az író e nézetét.

A hegeli történetfilozófia azonban legfeljebb csak elvi és általános szempontokat adott, de a jelen és jövő közvetlen és konkrét feladatainak megoldására, a fenyegető társadalmi bajokkal kapcsolatos kérdések — pl. a termelés és elosztás, a munkás és tőkés ellentéte — megoldására eszközt nem adott.

Jókait pedig ezek a kérdések ekkor rendkívül erősen foglalkoztatták. Rájuk irányította figyelmét az a nagy politikai harc, melyet ekkor folytatott. Felhívta rájuk a figyelmet a III. Napoleon-i Franciaország Kommun felé mutató, hatalmas válsága. De különösképpen felhívta figyelmét e kérdésekre a kiegyezés utáni hazai helyzet. A viszonylag nagy mértékben megrendülő kapitalista fejlődés, s a mind erősebben érezhető kiszolgáltatottság és gyarmati megkötöttség; a külföldi tőkék nagyarányú beáramlása a tőke-szegény országba — a társadalmi-gazdasági kérdések felé terelték a közélet, a politika s az író figyelmét. E figyelem azonban nem irányulhatott pusztán az egyszerűen a polgári fejlődés kérdéseire. Az érte folytatott küzdelem már a polgári társadalom problematikus voltára utaló kérdéseket is hozott felszínre. Ezeket elsősorban az vetette fel, hogy nálunk akkor indult meg egy nagyütemű kapitalista fejlődés, amikor Európa vezetőállamaiban már annak rothadó jelei kezdenek mutatkozni (a 60-as évek folyamán megjelennek már a monopóliumok csirái); s az, hogy ezek a vonások már a beáramló külföldi monopóliumok révén nálunk is jelentkeznek. Ugyanis hazánk — a gyarmati elnyomottság és fejletlen viszonyai ellenére is — már belevonódott a világkapitalizmus forgalmába, a vasutak fő útvonalait megépítették, vagy megkezdtek építeni azokat, az ipar elemi fejlődésének feltételei biztosítva vannak. . . » (Lenin Vál. I. 963. 1.)

De ezeken kívül még egy fontos tényezőre kell a figyelmet felhívni; arra, hogy a regény megírása előtti időben, 1869-ben tört ki egy újabb nagy kapitalista válság, melynek réme fenyegető árnyékként terpeszkedett a még alig induló hazai fejlődésre is. Ijesztő fantomként jelenik meg a válságtól való félelem az ellenzéki pártok sajtójában, Jókai számos cikkében és beszédében. (Pl. Magyarország önálló pénzügyei. Hon. 1869. IX. 10.; Felszólalás a bankügyi vitában, Igazmondó, 1869. X. 31.) Valóságos vízióként támadt fel ekkor Jókaiában az elmúlt válságok emléke (1857, 1864—66.), komor árnyék öntötte el szeme előtt a kiegyezés Magyarországnak jelenjét, de még sötétebb — válsággal fenyegető jövőjét. A kiegyezés éles bírálata, a gyarmati kiszolgáltatottság, és hazája, népe, jövője iránti aggodalom cseng ki számos akkori megnyilatkozásából. »Ha a pénzpiacra sikerül zavart előidézni, — mondja a Magyarország önálló pénzügyei c. cikkében — akkor azt az utolsó földműves is megérzi. . . Emlékezzünk arra az időre, amikor a bécsi nemzeti bank a magyarországi hitel megszűrése által megakasztott minden adás-vételt az országban . . . Most éppen hasonló korszak küszöbén állunk.

Itt van a temérdek ifjú vállalat . . . Drága kamatláb mellett semmi magyarországi iparvállalat nem versenyezhet a külföldi olcsó tőkék mellett virágzó ipar-vállalatokkal . . . Akkor egy börzépánik előáll, a bécsi bank felemeli a diszkontot, beáll egy Bankrennen. Egyik bank a másik után nyargal, de a depotokat felmondják, a részvénytulajdonosoknak minden áron a pénzpiacra kell vetni a részvényeit, hogy a depotokat kiválthassa, ezzel aztán sorra buknak az iparvállalatok maguk . . .

Ilyenkor tűnik azután ki, Magyarország milyen szorult függésben van Ausztria egyedárus pénzpiacaitól.

Nem képes magán segíteni. A dualista testvér pedig nem segít rajta, mert annak érdekében van az, hogy ő elbukjék és minden iparvállalata tönkremenjen.

A magyar kormány és az új kiegyezkedési korszak panegyristái, maguk a miniszter urak legelől, még csak egy év előtt is mily ragyogó szavakkal hirdették, hogy a kiegyezkedési politika egészséges, mert a temérdek keletkező iparvállalat az egészség tanújele.

A helyzet ezzel szemben : A bécsi pénzpiac minden öt évben rendszeren megteszi Magyarországnak azt a mulatságot ; a pesti pénzpiacot csak úgy tartja, mint egy szpongyát, enged

neki, hogy az itthon meggyült fölösleggel teleszívja magát, ekkor markába fogja, kifacsarja szépen».

Azt hiszem, nem vitás, hogy tévedett Király István, amikor az ekkori Jókairól azt állította, hogy »delibábos, fantáziája elsiklott a valóság felett«, s hogy a kiegyezéshez a kritikátlan igenlést kapcsolta volna. Ellenben az igaz, hogy eddigi tapasztalatainak (eddigi válságok) általánosítására készítette ez a fenyegető válság és felismertette vele a polgári társadalom problematikus voltát, kiváltotta belőle a monopólikapitalista fejlődés elleni tiltakozást, s egy új világ óhaját. Hogy valóban erről van szó, hogy valóban ez ebben az időben Jókai központi kérdése — csak két körülménnyel szeretném igazolni. Az egyik: Berend még csak egyetlen monopólistával harcol; de már a Jövő század regényében tovább szélesíti az író ugyanezt a problémát, s Tatrangi már s az Otthon új típusú állama, az egész monopólikapitalista világ ellen veszi fel a harcot: »... a nagy finánc hatalmasságok innen és túl az Oceánon előre látták ezt a rájuk nézve veszedelmes irányzatot, mely a pénz hatalmát az egyes felvergődött kezekből lassan ki kezdi venni, szétszítja azt az egész tömegre, mely minden egyedáruságot megszüntet, a nagytőkéket helyükből kimozdítja, s az üzlet terén a milliós kicsinyeket védelmezi a milliomos óriások ellen. Mindannyian összeküldtek ellene, a parányi államcska ellen nem szegyelei az egész világ minden pénzkirálya egy óriási ligát alkotni...« — A másik: Jókai, regényein kívül is megfogalmazza ezt a monopólikapitalista ellenes, új világot óhajtó álláspontját. A Res publicáról írott cikkében (Igazmondó, 1872. IV. 14.) az Egyesült Államokhoz hasonló európai res publica létrejöttének kérdéséről szólva, a nemzetek közti béke kérdését fejtegetve az új világ bekövetkezésének legfontosabb feltételét abban látja: »... ha az a nagy harc, mely még most csak keletkezésben van, a munka és a tőke-pénz közti óriási harc, amely most már egész Európát reszketteti, mindkét fél közös megegyezésére meg lesz oldva és elpihentve...« A Jövő század regényének bevezetésében pedig ugyancsak »a tőke és munka között«-i »örök harc«-ot jelöli meg központi kérdésként, de itt már meg is akarja mutatni a véleménye szerint ebből kivezető utat. »S nem önkényt jön-e e tudat nyomába az a hit, hogy ez nem folyhat örökké így.«

Ezen a hiten alapszik ez a mű.

Ebből a dilemmából s azokból a problémákból, melyeket a kiegyezés hozta helyzet horzozott magában — az utópista szocialisták elméletén át próbált Jókai kiutat keresni. Ez az elmélet azonban ekkor már nagyon kétélű fegyver volt. Miután Marx és Engels műveiben megfogalmazást nyert a dialektikus és történelmi materializmus, miután Európaszerte növekedtek a munkásosztály önálló megmozdulásai, s az uralkodóosztályok vezette különböző szervezetekkel szemben az önálló munkásszervezetek, munkáspártok megalakítása folyt — ezt az elméletet az uralkodóosztályok, vagy a munkásosztály árulói már éppen a munkásosztály osztályharca elhárítására igyekeztek felhasználni. Egyes elveit megpróbálta demagóg módon pl. maga III. Napoleon is felhasználni. De erre épült a Schulze-Delitsch polgári liberális mozgalom is Németországban. Lényegében ezzel a céllal alakították meg nálunk is a liberális körök a 60-as évek munkásegyleteit. S a fentebbi okok hozták létre 1868-ban a liberálisok vezette Buda-Pesti Munkásegyletet is.

Azonban a hazai vállalkozások haladásellenes jellege még nem domborodott ki olyan egyértelműen. Szerepet játszottak ebben a még fejletlen viszonyok és a gyarmati helyzet. Az első azért, mert az elbukott forradalom után csak a Fekete gyémántok megrása körüli időben jutottunk oda, hogy a munkásosztály megerősödése lehetővé tegye az önálló munkás-egyletért vívott harc megindítását; s mert a létrejött Általános Munkás-egylet sem felelt meg a munkásosztály osztályharcos törekvéseinek (lasallei opportunisták elveken épült fel). A gyarmati helyzet pedig azért, mert az osztrák kormányzat ezt az önálló munkás-egyletet a kiegyezést támadó ellenzék ellen igyekezett felhasználni (Nemes: Az Általános Munkás-egylet története 1863—1873). Mivel ez a munkás-egylet »államsegélyes« alapon indult el, s mivel egyes vezetői osztrákrábrát szimpátiát mutattak, a Buda-Pesti Munkás-egylet — »ön-segélyesség« miatt, s mert ellenzéki képviselők (balközép és szélső bal) alapították — az önálló nemzeti politika és társadalmi fejlődésért folytatott harc illúzióit hagyhatta maga mögött.

Ez a helyzet az oka annak, hogy az utópisták elmélete még történelmileg indokoltan jelentkezik Jókainál, hogy ez — minden korlátja mellett is szolgálhatja még a nemzet és a munkásosztály érdekeit. Ez a helyzet tette azután lehetővé azt is, hogy Jókai — a magyar munkásmozgalom kezdeti lépéseinek résztvevőjeként — olyan személyes tapasztalatokat és élményeket szerezhetett (ott volt az első munkásképző egyesület alakításától kezdve a Buda-Pesti Munkás-egylet megalapításáig, résztvevett az egyesület válságában, a lasallei munkás-egylettel szemben vívott harcban), melyek arra készítették, hogy a jelen és jövő nagy kérdéseit márcsak a munkásosztály ügyének megoldása révén lássa keresztülvihetőnek.

De Jókainak e törekvése még ilyen körülmények mellett is messze van attól az egyértelműségtől, mely az utópista szocialisták tanait a maguk idején jellemezte. Sokkal erősebben nyomolnak előtérbe Jókainál azok az osztálykorlátok, melyek már ugyan az utópista szocialista gondolkodóknál is megvoltak, de háttérbe szorultak a munkásosztály ügyének,

az elnyomott milliók ügyének szolgálata mögött. A nagy utópista szocialisták ugyanis még szolgálhatták a munkásosztály érdekeit anélkül, hogy választaniok kellett volna a polgári demokratizmus és a forradalmi demokratizmus között, hiszen a munkásosztály fejletlensége, a forradalmi elmélet és mozgalom hiánya nem tették még vitássá az uralkodóosztályok vezető szerepét. De Jókai ezt már nem tehetette meg. Már választania kellett a kettő között, hiszen megvolt már a forradalmi munkáspárt és elmélet Németországban, s nálunk is útjára indult az önálló, munkásosztály vezette szocialista mozgalom.

Jókai választott is. Világosan foglalt állást a forradalmi demokratizmussal szemben a polgári demokratizmus — pontosabban: »a polgár-nemesi« liberalizmus — oldalán. Így a munkásosztály önálló útjával szemben az uralkodóosztályok vezetőszerpe mellett döntött. A munkásosztály forradalmi törekvéseivel szemben az osztályharc-ellenes, békés útát hangoztatta. Amikor pedig az utópisták elméletén át kereste a válságból kivezető jövő útját, a Marx-Engels által már megcáfolt, járhatatlan utat és megvalósíthatatlan világot hirdette romantikus módon. Mennyire az uralkodó osztályok érdeke felé tolódott már el Jókai idejében az utópista szocialisták elmélete mögötti demokratikus tartalom! Míg Saint Simon pl. mindig és mindenki előtt elsősorban »a legszámosabb és legszegényebb osztály« sorsával törődik, addig Jókait már jelentősen befolyásolja a munkásosztály forradalmi erőitől való félelem is. Ez világosan látszik Szaffrán alakjának torz jellegében, de ott van Berend magatartásában is, aki csak akkor teszi bányája »gazdáivá« munkásait, amikor a sztrájktól, vagy attól kell félnie, hogy a részvénytárs jobb ajánlata folytán munkások nélkül marad. A nagy utópisták és Jókai utópiizmusuk mögött viszont feltétlenül azonos az a tartalom, mely a forradalomtól való kiábrándulásban jelentkezik. Emellett azonban lényeges különbség az, hogy a forradalomtól való kiábrándulás a Fekete gyémántok megírása idején a forradalomtól való félelemben, a forradalom elleni céltázas küzdelemben ment át Jókainál. A Fekete gyémántok keletkezésének egyik fontos oka rejlik ebben. Azok az 1868—69-ben feltámadt agrárszocialista mozgalmak állnak mögötte, azok a kisebb-nagyobb munkásmegmozdulások és sztrájkok, melyek arré-kenyszerítették Jókait, hogy támadja a forradalomra törekvőket, számtalan cikkében véde-kezzen maga is »a forradalmiság« vádjá ellen. (Pl. Mit akar az ellenzék? Forradalmat, vagy reformot? Hon, 1869. II. 4.; Az a földosztás U. o. III. 31.; Egy pár szó az ellenzékhez. U. o. X. 17.; Igazmondó, 1868. IV. 26. Jókai siklósi beszéde; Levélváltás Ludvig és Jókai között. U. o. 1868. V. 3.). Még csak erősítették ezt azok a különböző pesti sztrájk-mozgalmak (nyomdász és szabóipari), melyeknek leküzdésében maga Jókai is résztvevett; vagy azok a harcok, melyeket az ő alapító tagsága mellett megalakult liberális vezetésű Buda-Pesti Munkásegyletben vívtak, melyek végül is annak bukásához, s az önálló Általános Munkásegylet megalakításához vezettek. Láthatólag: szinte az utolsó pillanatot ragadta meg az író, amikor még hazai viszonylatban történelmileg indokolt az utópista szocialis-ták elmélete, s az ilyenféle állásfoglalás. Hiszen alig egy év múlva (1870.) pl. már hatásosan működik az önálló munkáspárt, s a Kommun után már a marxi-engelsi forradalmi irányzat is érvényesül nálunk. Az ilyen állásfoglalás ezután már elsősorban a szubjektív korlátoknak tulajdonítható, s csak kevéssé a társadalmi viszonyoknak. De maga az író sem vállalkozik többé arra a feladatra, hogy a munkásosztály és az uralkodóosztályok érdekeit úgy azono-sítsa, mint ezt a Fekete gyémántokban megtette. A Jövő század regényében pl. a monopóli-tőke elleni harcban Tatranginak már nem is a munkásosztály a szövetségese, — mint pedig volt Berendnek — hanem egészen irreális valami: a krakkói katonaság, a székelyek, az ősmagyarok ázsiai utódai. A Jövő század regénye után pedig már nincs is olyan regénye Jókainak, melyben kérdés lenne »munka és a tőke« közötti harc, mivel maga nem látott már kiutat belőle. 1882-ben (A szociáldemokrácia helyzete Európában és Észak-Amerikában. Nemzet, 1882. IX. 10, 12, 13. 14) írt cikkében a főprobléma már az, hogy nyíltan szembeszálljon »a London-ból irányított«, társadalmi forradalomra és kommunizmusra törő, Marx-Engels vezette for-radalmi szociáldemokrata párttal, nem pedig, hogy egy szebb jövőért, az ember által ki nem zsákmányolt emberek társadalmáért küzdjön, mint azt tette a Fekete gyémántok, az Arany-ember megírása idején.

Jókai demokratizmusa tehát a Fekete gyémántok megírása idejében is távol állt a nagy utópisták demokratizmusától s szembenállt a forradalmi demokratizmussal. Viszont a nép iránti szeretetét, a munkásosztály és az összes dolgozók jobb jövőjéért folytatott küzdelmét (Bonda völgye pl.) meg nem látni, lényeges hiba. Nem venni figyelembe az író olyan világ utáni vágyát, mely megszünteti az embernek ember által való kizsákmányolását, megszünteti az állam elnyomó, erőszak-szervezeti jellegét, ahol nincs születési előjog, ahol ki-ki esze és munkája után él, képessége és munkája szerint részesül a termelt javakból (Delej országa, Jövő század regényének Otthon állama pl.) — az író legnagyobb értékének fel nem ismerésé-hez vezet. Ez a vonása teszi Jókait olyan nagygyá, emeli osztálya legjobbjai közé; s kapcsolja velünk össze. Mivel azonban ennek a világnak különböző vonásai társadalomilag még nem létez-tek, az író vagy konstruálta azokat az utópisták elmélete alapján, vagy esetleg bizonyos személyes tapasztalatait (a munkához való viszony, a technika jelentősége pl.) általánosí-

tolta a regény cselekményében. Ilyen körülmények miatt is elkerülhetetlen volt számára a romantikus ábrázolási mód. Ez a romantika egy új világ iránti bizalom tudatában és vágyában keletkezett, harcra hív ezért, s vállalja a harcot a hazáért, a nép jobb jelenéért és szebb jövőjéért.

Ugyanakkor viszont ez az utópista szemlélet a valóságban nem járható utat követ. Olyan kívánságokat, óhajokat takar, »mely nem támaszkodik társadalmi erőkre, és melyet nem erősít a politikai osztályerők növekedése, fejlődése« (Lenin V, I. 806. 1.) Ez már azt is mutatja, hogy az író utópizmusából adódó romantikájában káros vonások is vannak, melyek alkalmasak lehetnek arra, hogy ábrándokat, hamis illúziókat keltsenek. Ilyen hamis illúzió volt Jókainál pl. az, hogy »Az új társadalom felülről, a vagyonos osztályok közreműködésével, a felvilágosodott, művelt közvélemény nyomása alatt, békés eszközökkel, fokozatosan, nem pedig alulról, erőszakkal fog létrejönni.« (Molnár Erik: A szocializmus történetéből. A saint-simonizmus). Ennek a nézetnek értelmében kap az osztályharcos Szafrán torz, romantikus vonásokat, s díszlenek hamis, le nem leplező romantikus vonások a regény egyes arisztokratáin (Tibald herceg, Angéla, Waldemár).

Jókai azonban nem csak azért nyúlt az utópista szocialisták elméletéhez, mert annak segítségével látta megoldhatónak a hazai, társadalmi problémákat. Hanem azért is, mert annak alkalmazása esetén megmaradhatott volna az alkotmányos ellenzék szerepében. Ugyanis az utópisták nézete szerint: »Nem a politikai szervezet megváltoztatása az út, hanem a társadalmi fejlődés, a gazdasági fejlődés.« (U. o.) Ez a nézet tükröződik a regényben, amikor a Kaulman elleni harc nincs összekötve az Ausztria elleni politikai harccal, s egy egyszerű, harc nélkül elért kormányválság keretében oldódik meg a probléma.

A fentiekben Hegel és az utópista szocialisták elméletének azokat a legfontosabb vonásait láttuk, amelyek hatást tettek Jókaira; melyek életfilozófiája, világnézete kialakításában — a kiegészítés idején, de különösen a Fekete gyémántok megírásakor — nagy szerepet játszottak, fontos helyet biztosítottak maguknak a Fekete gyémántok ábrázolási módszerében. Ezek az elméletek nem valamiféle »töprengő« bölcslet mutatnak, de olyan embert, akit határozott, tudatos nézetek irányítanak. Nem voltak ezek az elméletek alapos, tudományos elmélyültséggel kidolgozott nézetek — messze fölötte állt e téren akár Madách, akár Erdélyi — inkább a fogékony, az érdeklődő, a nagyműveltségű ember élményekből, olvasmányokból szerzett és kialakult állásfoglalását mutatták. Erre utal részben az a tény, hogy pályája további során az utópista szocializmus szinte egyáltalán nem, a hegeli filozófia pedig csak misztikus, reakciós vonásaiban található meg. De erre utal az is, hogy egyik rendszer sem jelenik meg nála teljes egészében. Ha leglényegesebb vonásai meg vannak is, másokat elhagy vagy más elméletek, tapasztalatok alapján megváltoztat.

Igy emeli ki pl. a hegeli tanokból az istent, mint az ész abszolútumát, s az embert, mint annak folytatóját, sőt továbbteremtőjét. De már ugyanakkor a fejlődésnek azt a hármas fokozatát, amelyet Hegel hirdet, nem tartja be, hanem négy korszakot különböztet meg. »A klasszikus kor a költészet által emeli fel az embert. A héber az erkölcsi törvényt ismertette meg. A jézusi tan a szeretet vallásával váltotta meg. Még hátra van számára a legnagyobb tökély fokára emelő megdicsőülése: az ismeret.« (A Jövő század regényének bevezetése.) Ez a nézet ugyanakkor nem azonos az utópistákéval sem, ha erkölcsi alapelvében Saint Simon — esetleg Comte — hatására lehetne is gondolni. (Viszont azok is csak 3 fokozatot különböztetnek meg: teológiai, metafizikai, pozitív szakaszt.)

De vegyünk még egy példát: az utópista szocialisták hatását. Ez a hatás, olyan eklektikus elméletet mutat, melyben Saint Simon nézetei az uralkodók. De könnyen felismerhető még Fourier és Owen befolyása is. Még ezeken kívül is láthatjuk azonban többféle, kisebb közvetítő elmélet nyomát (esetleg Pecqueur, Chevalier). Belejárhatnak ennek az utópizmusnak az összképébe a Jövő század regénye bevezetésében említett Cabot, Morus, Campanella eszméi; vagy akár még másoké. (További kutatások feladata e kérdés pontosabb felderítése.) Mindenesetre a Delej országának társadalomrajza Saint Simonra utal elsősorban (pl. az állam gazdasági és kulturális funkciója; a termelés és elosztás tervszerinti működése; az anyagi javak elosztása kinek-kinek munkája, kinek-kinek képessége szerint történik; megszűnik minden rang és előjog; embernek ember által való kizsákmányolása). De ugyanakkor valószínűleg Fourier hatására mutat a kapitalizmus egyes vonásainak éles bírálata, s a kispolgári szempontok előtérbenyomulása. Owen nézeteinek hatása pedig Berend tárnájában domborodik ki, melyet Berend a győzelem után átalakít: »minta-munkásteleppé«.

De ezek a vonások sem mechanikus vegyületei a régi elméleteknek, hanem magukon hordozzák már a jelen fejlettebb osztályviszonyainak megfelelő tapasztalatokat és eredményeket is. Így például szó sincs már Jókainál a saint-simonizmust annyira jellemző vallásos, hierarchikus szervezetről, hanem éppen ennek éles bírálata látszik. Fzzel szemben viszont a tudósnak jut a legnagyobb szerep, s háttérbe szorítja a bankár jelentőségét is. (Jövő század regénye Otthon államában Tatrangi helyzete Sevérussal szemben pl.). S általában: a természettudományos nézetek előtérbenyomulása, a technika szerepének nagyobb súlya (a repülő-

gép jelentősége). Vagy: kerabeli, sőt 48 előtti gyakorlat volt a saint-simonizmust részvénytársasági formával összekapcsolni a nagyipar igényeinek, a kapitalizmus fejlődésének megfelelően (III. Napoleon Franciaországában volt pl. nagy divat.). De megtaláljuk ilyen ismeretést is Trefort Ágostonnál is már 1840-ben. (Kisebb dolgozatok. Anyagi érdekekről.) Jókainál a Fekete gyémántokban is előre veti már árnyékát ez a megoldás, amikor Berend vállalja a részvénytárná vezetését. De a Jövő század regénye már egészen ezen épül fel, azzal a különbséggel, hogy Jókai ezt a formát demokratizálja, s éppen a monopolizáció elleni harcra, a széles, munkás és kispolgári tömegek bevonására használja fel.

Ezeknek a nézeteknek ilyen, különböző keveredése két lényeges szempontra hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy nem lehet ezeket egyszerű, fel nem dolgozott átvételeknek venni; másrészt nem lehet érdekességi szempontoknak tekinteni regénybeli megjelenésüket. A kiegyezés körüli küzdelmek, viszonyok hatása alatt formálódó író veszi itt át az általa megismert különböző társadalomtudományi, filozófiai és természettudományi elméletek közül azokat és úgy, amelyek és ahogyan összhangban állnak akkori társadalmi, politikai és egyéni helyzete szerette tapasztalatokkal.

Igy természetesen nem túl lényeges az (legalábbis ennek a tanulmánynak a szempontjából), honnan jutottak Jókaihoz ezek az elméletek. Hogy pl. Saint Simonot eredetiben olvasta-e; vagy a 48 előtti időben szerzett tudomást róla a magyar publicisztika révén, vagy esetleg a 60-as évek folyamán ismerkedett meg vele: akár a Buda-Pesti Munkásegylet révén, akár a párizsi szocialista mozgalmakban szerepet játszott, majd a Hon szerkesztőségébe került, s a hazai munkásmozgáshoz is belekapcsolódott Horn Edétől; vagy éppen Victor Hugó által szerzett bizonyos utópista nézeteket, hiszen kedvenc olvasmánya volt már a forradalom előtt is. (Olvashatótt tőle akár ekkor is, mert a Nyomorultak pl. a 60-as években; — 1862-ben — jelent meg nálunk). — Éppen úgy nem lényeges itt az sem, hogy a regényben szereplő természettudományos vonásokat a 30–40-es években megjelent Tudománytárból ismerte-e meg vagy máshonnan merítette. Mindenesetre az kétségtelen hogy a Tudománytár az író kedvenc olvasmánya volt, (az Egy magyar nábobbal kapcsolatban maga beszél pl. arról, hogy felhasználta, merített belőle), s ebben a gyűjteményben olyan tanulmányok is vannak, melyek Cuvier és Ampère nyomán a föld keletkezését és fejlődését úgy ismertetik (Az emberfaj előtti föld T. 1835. 76. 1.; A föld tudománya Ampère szerint. 1834. 182. 1.), mint azt a Fekete gyémántokban Jókai. Vagy van pl. ismertetés ezekben a számokban »Az éjszarki mágneses földsarok« felfedezésének körülményeiről és a földsarok viszonyairól is, mely több vonatkozásban azonos a Delej országgal kapcsolatban megismertekkel.

Az eddig elmondottak alapján megállapítható, hogy a fentebbi átvett nézetek már nem tartoztak a haladás élenjáró fegyverei közé, a tudományosság vonásait már kevéssé hordozták magukon: viszont lényegében megfeleltek a kiegyezés körüli magyar társadalmi és politikai viszonyok fejletlen állapotának, jellemzők azokra, sőt több vonásukban feltétlenül előre mutatnak. De ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a bennük átvett korlátok sokban hozzájárultak a Fekete gyémántok romanticizmusához (pl. a föld keletkezésének és az ember megjelenése előtti fejlődésének tudománytalan ábrázolása hogyan ad regényes, romantikus jelleget; vagy a delej olyan jelentősége és hatása, mely a Delej országában fellelhető).

Jókai világnézetének kérdését tehát nem lehet elszakítani romanticizmusától; — illetőleg: romanticizmusát nem lehet helyesen megmagyarázni világnézete komoly mérlegetelése nélkül. Nagy Miklós tanulmányában ki is mondja ezt. A hiba azonban ott van, hogy nem elemzi eléggé, ugyanakkor téves is az a megállapítása, hogy Jókai romanticizmusának egyedüli oka: világnézete.

Az első esetben az író világnézetének elnagyolt, nem elég tudományos elemzése az ösztönös Jókai-kép fenntartását segíti elő. A második esetben még inkább kidomborodik a tanulmány hibája, hogy az író elszakította kora, társadalma viszonyaitól, hiszen művésze sajátos vonásának legfontosabb okát, az objektív valóság hatóerejét nem is jelöli meg ilyenként. Az első esetben pl. olyan lényeges hibát követ el, hogy együtt említi Lasallet az utópistákkal; jöllehet a kettő nemcsak nézeteiben, de a magyar viszonyok hozta gyakorlatban is lényeges különbséggel jelenik meg. Hiszen — mint már mondtam — Jókai a Schultze-Delitsch mozgalmon keresztül éppen ő ellenük harcolt.

De még jelentősebb hiba az, hogy Nagy Miklós nem helyesen értékelte azt az új társadalmat, amely Jókainál megjelenik. »Osztálykülönbséget megszüntető társadalom után«-i vágyáról beszél egyik helyen (20. 1.), viszont amikor a Delej országát elemzi, ilyenről nem szól, hanem egyszerűen idézi az állam társadalmi rendjére legjellemzőbb részt. (»... az állam minden gyár, bánya, összpontosított erőt követelő iparműhely ...«), amely viszont egy kispolgári osztályállamot mutat.

Ez utóbbit alapján látható, hogy Jókai vágya nem mutatott osztályon kívüli társadalom felé (ahol ilyen megjelenik pl. Aranyember, Senki szigete, ott inkább patriarchális nagycsaládi viszony van csak, de ezzel sem érzük az író fenntartás nélküli azonosulását). Jókai vágyott egy új világ felé, de ez a vágy legfeljebb abban áll, hogy az embernek ember álta

történi kizsákmányolását megszüntesse. Jókai nem jutott el odáig, hogy megértse azt a társadalmat, melyben nincs magántulajdon. Liberális osztályszemlélete és a természetjog hatása alatt ítőzik az egyenlőségtől, s fél — az ő értelmezése szerint ezen alapuló — kommunizmustól, mely »mindent egyformává tesz« (Jókai forradalom alatti művei. Esti Lapok, 1849. II. 10.). »Áll a kommunizmus; mindenki minden hivatalt visel és nem kap érte semmit. A miniszter maga varr magának csizmát és a varga manifestumokat és törvényjavaslatokat szerkeszt. Pénz nincsen. Minden a státusé. Van egy közös státuskassza, melyben semmi sincsen... Így élnek az emberek, mint halak a vízben« — írja az Esti Lapokban hasonló élel. (1849. I. 19.) De a Jövő század regényében is ezt mondja ki, amikor arról beszél regényében, hogy a regényben »nem lesznek ikáviai emberek«. (Jövő század regényének bevezetése.) A kommunizmusban és a kommunistában a forradalmat, a társadalmi rend erőszakos felforgatását látja (A szociáldemokrácia helyzete Európában és Észak-Amerikában. Nemzet, 1882. IX. 10, 12, 13, 14.) olyanok részéről és érdekében, akiknek semmijük sincs. Ennek megfelelően »egy rongyos léhűtő, aki máséból szeretne élni a kommunizmus egy forradalom előtti szatirájában (Rácok Magyarországon. Életképek, 1848. V. 21.); de ugyanez a szempont tér vissza 1868-ban is. »Kik aljas önérdékből a könnyen hívő népnek soha el nem érhető boldog napokat hírdetnek, amikben dolgozni és fizetni nem kell, csak készhez ülni, kik osztózást hírdetnek a birtoktalanoknak a birtokosok vagyonában, vagyonközösséget, s a hatóság rendeleteinek ellenszegülését«. (Igazmondó, 1868. IV. 26.) Egy évvel később pedig a Pesti Népkör megnyitását már az istennek ad hálát, hogy »... a kommunizmusra nem hajlandó országunkban semmi tisztességes és becsületes ember«. (Igazmondó, 1869. XII. 26.)

Jókai tehát sem szubjektíve nem vágyódott az osztály nélküli társadalom után, sem pedig a Delej országának társadalomrajza nem mutat erre. Ebben az utópizmusban — mint ebből az elemzésből is látható, s mint már mondtuk — erősen előtérbe nyomultak azok az osztálykorlátok, melyek az utópista szerzők korában még kevésbé látszottak. Erőteljesen mutatkozik meg ennek burzsoá, javított kapitalista társadalom jellege. Kevésbé látszik ez még a Fekete gyémántok-ban, de annál élesebben már a Jövő század regénye. Otthon államában.

A második esetben nem veszi észre Nagy Miklós, hogy Jókai romantizmusának alapvető oka a forradalom bukása utáni fejletlen, magyar viszonyokban keresendő. Hogy Jókai művészi gyengesége: a kiegyezés Magyarországnak gyengesége; ellentétei a porosz utas, feudális maradványokkal telítődött ország ellentétei. Hogy a fejletlen viszonyok számtalan jelentős történelmi illúziója adja az alapját Jókai írói művészetének, mely el is múlt, amikor fejlettebbek lettek az osztályviszonyok, amikor lepleződtek azok az illúziók.

5. A Fekete gyémántok alakjai

Jókai alakjai a polgári irodalomtörténet szemében vagy a valóságtól elszakadt, csodálatos hősök voltak, vagy szürke epizód-figurák, akiket az író az életből vett példák után alkotott meg. Nagy Miklós tanulmánya felveszi a harcot ezek ellen a nézetek ellen. Kimutatja, hogy Jókai nagy regényeiben a főhősök nem is mind angyalok vagy ördögök, hanem egészen reális életük van némelyiküknek, mások pedig még csodálatos tulajdonságaik mellett is sokban kapcsolódnak a valósághoz. Viszont azok a megállapítások, melyeket tesz, és azokkal az elemzésekkel, amelyekkel az egyes alakokat értékeli, több esetben maguk is csak a fantáziák világában élő írókat mutatják, nem pedig azt derítik fel, hogyan nőnek ki ezek az alakok koruk világából, problematikájából. Ugyanakkor nem teszi fel a kérdést: mi is az oka, hogy a nagy Jókai-hősök mellett ott találjuk a realista alakokat? Ezeket legfeljebb egyszerű egymásmellettségben tárgyalja, anélkül, hogy egy-től fakadottságukat kiemelné. Anélkül, hogy az író valósághoz való viszonyának kérdését és az objektív valóság hatását látna létrejöttükben. Elemezzük a továbbiakban ennek a szempontnak megfelelően az egyes alakokat.

Van egy érdekes megállapítása Nagy Miklós tanulmányának a Jókai-hősök elvontságának magyarázatára, miközben Péterfyvel és Mikszáthtal vitázik. »A hősök elvontsága és elrajzoltága ugyanis alapvetően a társadalmi helyzet és Jókai romantikus törekvéseinek ellentmondásosságával függ össze« — mondja a tanulmány. Ez nézetem szerint igen jó és fontos megállapítás. A kérdés csak az, hogyan ítéljük meg a Jókai egyes nagy regényei mögött jelentkező társadalmi helyzetet, s milyen romantikus törekvéseket tulajdonítsunk az írónak. A jelen esetben — tehát a Fekete gyémántok esetében, s pl. Berend alakjánál a tanulmány egyik kérdésre sem adott jó választ, s így a helyes tétel elvesztette értékét. Azzal pl. hogy a tanulmányban a 67-es kiegyezésnek csak »történeti következményei« domborodnak ki és Nagy Miklós nem mutat rá a kiegyezést követő öt éves viszonylagosan nagy hazai, kapitalista fejlődésére: elveszi a reális talajt az e korbéli Jókai-regények alól, s így módon maga is az elvont Jókai-portrét támogatja. A másik hiba az, hogy Jókai romantikus törekvéseit csupán a polgári társadalomért folyó küzdelemre szűkíti le, amikor Berend alakjában pusztán ezeket

a vonásokat találja meg, s így annak számos, ezen túlmutató, felénkmutató fontos vonását nem is említi vagy ha említi is, nem tudja megmagyarázni. (23—24. 1.) Ez az elemzés azért is hibás, mert már Jókai utópista társadalmának elemzésénél helyesen mondja ki, hogy »Jókai a kapitalizmust felváltó világról álmodott«, azzal viszont, hogy ezt a helyes megállapítását a tanulmány Berend elemzésénél nem alkalmazza — sőt csak a polgári haladás eszméinek érvényesülését látja benne — megteremti azt a kettősséget, hogy a regény főhősét elválasztja attól a társadalomtól, melynek jegyében az küzdött jelenje ellen a jövőért. Szinte nem is nagyon érthető, hogyan lehet Berendet elválasztani attól a társadalomtól, melyet ő maga állít bíráltként a jelen társadalma elé. Ezt csak úgy lehet elképzelni, hogy a tanulmány elválasztja az író korától. Vagyis: Jókai úgy álmodozott, hogy azt nem hozta kapcsolatba a jellel. Vagy másként: Jókai álmái nem a jelen nagy küzdelmeiből nyerik alapjukat, nem az akkori magyar viszonyokból, hanem egyszerűen ezekről független, fantáziajátékok. Nem látja meg a tanulmány azt, hogy Berend a bányájában éppen azokkal az eszközökkel harcol, amelyek majd — szerinte — valamikor a Delej országához vezetnek. Pedig Berend maga is felhívja erre a figyelmet: elfogadja ugyan a részvénytárna vezetését, de a követendő utat az ő bányáján keresztül mutatja azzal, hogy bizonyos próbák, jó emberi tulajdonságok esetén lehet csak bányájába bejutni. Új utat akar mutatni az író, ahol nem a pénz számít, hanem az ember; ahol öröm a munka; ahol jólét, tudomány és nemes erkölcsök jelzik a nagyszerű életet.

Berend alakjában többet kell látni ezért a polgári társadalomért küzdő hősnél. Berend alakjának elvontsága nem abból fakad elsősorban, mert »Jókai liberális demokratizmusa, amely a polgári haladás eszméinek érvényesülését akarta megmutatni a társadalomban, szükségszerűen győzedelmeskedő, pozitív alakokat állít művei középpontjába. Valójában azonban ilyen hősök alig akadnak, hiszen a kapitalizmus már védekezésre szorult Európáig szerte, forradalmi korszakának humanizmusát megtagadja, minden nemes emberi törekvést megfojt kisszerűségével és sivárságával«. Berend elvontságának legjelentősebb vonása az új élet, az új világ kérdésével kapcsolatos. Berend egyes vonásai új embertípus vonásait hordják magukon. Gondoljunk csak arra pl., hogy a tudomány, a technika szerepe milyen világosan áll rajta keresztül Jókai előtt. Vagy arra, hogy milyen hőrosziva emeli Berend alakját a bányatűz eloltása. Az sem közömbös, hogy nagysága éppen abból fakad, hogy céljai és tettei egybekapcsolódtak munkásai és az emberiség érdekeivel. Vagy egy másik esetben pl. amikor a regény elején a föld méhébe szállva látjuk Berendet, amint csak úgy sugárik belőle az emberi bátorság és a mindent megismerő képesség. Hogyan látjuk magunk előtt a Bondavölgy népét, amely már, mint Berend — »megszokja a munkát, mint élvezetet, nem mint sanyarú izzadást«. Ezeket a vonásokat nem lehet realista eszközökkel ábrázolni, hiszen társadalmilag egyáltalán nincsenek. Ezek kialakulására, kialakítására legfeljebb a lehetőség teremtdött meg Jókai szemében a nagy ipari fellendülés láttán. Ez a helyzet adja számára a bizalmat a jövőre, a harci szellemet, a győztnudást hőseinek.

Berend alakja tehát erőt merít 67-ből, mint az abszolutizmus fölött aratott győzelem fegyvertényéből, de felelősségérzetet, súlyos kötelességvállalást is mutat másrészt: azt mutatja, hogy az író elégedetlen a kiegyezéssel, s harcba hív a nemzeti függetlenségért és a társadalmi haladásért. Így kapcsolódik össze az új világért folytatott küzdelem Berendnél a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelemmel. Illetőleg — mint már a tanulmány más részében tárgyaltuk — meg kell fordítani a kérdést: *a gyarmati elnyomás hívta fel Jókai figyelmét a társadalmi problémákra, s a nemzet szabad fejlődéséért vívott küzdelem, országának az osztrák és nemzetközi nagytőke — mondhatnánk a kialakuló fináncsőke — köreinek való kiszolgáltatottsága vezette rá a polgári társadalom megoldhatatlan ellentéteire, s arra a tudatra, hogy ezért már csak egy új világ jegyében küzdhet. Ausztria monopolhelyzete és minden idegen nagytőke monopolhelyzete hazánkban, s az a sajátos történelmi helyzet, hogy a mi polgári fejlődésünk 67-től neki-rugaszkodó szakaszában már ott vannak a kapitalizmus rothadását jelző vonásai is: az idegen monopóliumok adják meg a valóságbeli indokát Berend új világkeresésének és az ennek kiharcolásához szükséges magasabbrendű, új emberi tulajdonságoknak, a rajta látható új vonásoknak.*

Ezt a tendenciát Kaulman alakján keresztül, Berend magatartása által, Berend és Kaulman nagy közgazdasági vitája révén hangsúlyozza ki Jókai. Nagy Miklós erre a beszélgetésre nem fordított gondot. Pedig fontos lett volna, mert ezen keresztül mondja ki Berend, illetőleg Jókai azokat a gazdasági alapelveket, amelyek szerint a közvetlen jelennek haladnia kell. De figyelni kellett volna arra azért is, mert ezek nem egyszerűen kimondott tételek, hanem Berend a részvénytárna elleni egész harcát ennek jegyében vívja meg. Sőt olyan fontosnak tartja ezeket az író, hogy amikor a részvényvállalat sikere a zeniten van, akkor is módot talál ennek újbóli kiemelésére. Ha a tanulmány nagyobb gondot fordított volna erre a vitára, ha figyelemmel kíséri Berendnek itt és másutt kimondott »reguláját«, »kétszerkettőjét«, akkor érthető lenne számára »... miért ragaszkodik minden másfajta, létét egyedül biztosító megoldással szemben (t. i. Berend) a Kaulmannal való szembenálláshoz, az Evilához való

hűséghez». Akkor megérti Berendnek »nagy anyagi áldozatokat igénylő gondoskodását munkásai iránt, melyekért azok egyáltalán nem harcoltak». A tanulmány nem vette figyelembe ezt a fontos beszélgetést, mert lebecsülte Jókai tudatosságát, s így Berendet is jelentéktelenebbnek értékelte, éppen a legjelentősebb vonatkozásban, a jövő felé mutató tendenciákban. Ha Nagy Miklós helyesen tekinti is Jókai nagy alakjait is tételszerűeknek, de ő maga még annál is tételszerűbbeké teszi őket, amikor a tanulmány elején a jövőbe mutató Jókait úgy hangsúlyozza, hogy azt éppen a főalakon keresztül nem igazolja.

De nézzük: mi derül ki ebből a Berend-Kaulman-féle nagy vitából?

Kaulman a nagyitőkes vállalkozót, Berend a kistőkés vállalkozót képviseli. Kaulman a monopolista képviselője, aki kimondja: »A mai világban minden erő a konglomeráció után törekedik«. Célja: »... a heverő kincseket felszínre hozni, a stagnáló kapitalisnak gyorsforgalmú csatornákat nyitni, a sok apró tőkét egy nagyra egyesíteni... S az eredmény olyan konzorcium, »mely egyfelől a poroszországi szén konkurrenciáját megöli, másrészt az angol vasúti síneket és gépvast leszorítja az osztrák piacról. És mit állít ezzel szembe Berend? — Egyrészt szembeállítja a munkával szerzett jövedelmet és magát a munkát. »De nem válok meg semmi pénzért a tárnámtól. Ez nekem életemem, mint a csíknak az iszap« — vágja oda Kaulman búsas hasznót ígérő ajánlatára. Másrészt: a szabad verseny oldaláról áll a kevesek uralmát, az egyeduralmat követelő Kaulmannal szemben. Harmadrészt: a profitorra való termeléssel szembeállítja a szükségletre való termelést; a konkurrencia, az anarchia, s az abból adódó válság törvényével szembeállítja az arányos, a tervszerű fejlődés elvét. Miután lefesti Berend Kaulman előtt »az erőszakos« vállalkozás sorsát, ezt a regulát mondja ki: »Szerintem minden iparvállalatnak a maga természetes útján kell kifejlődni. Erőnkhoz és piachoz mérten kezdeni, a munkásokat magunkhoz vonelni, hozzáink édesgetni, összetanítani, lassan, de biztosan terjeszkedni, kicsinyben experimentálni, a készre alkudni, s inkább szívósan kitartani, mint rohammal megindulni. Mikor pedig a Kaulman-féle vállalkozás a csúcspontján áll, így mondja ki Berend kétszerkettőjét: »Ez a nagyszerű részvényvállalat a rettenetes igazság ellenére akar dolgozni. A legkönnyelműbb pazarlással épít, szerez, alakít, szerződöt, vásárol, elad; mind, mind a kétszerkettő ellenére. Nincs ennek az a célja, hogy a jövedő haszonért dolgozzék, hanem a pillanatnyi rögtöni sikerért«.

Felvetődik a kérdés: nem egyszerűen valamiféle kispolgári romantikusról van szó Berend alakjában, aki a monopolkapitalizmus hozta hatalmas versenyt nem bírva, szentimentálisan szeneveleg, s a múlt viszonyait, a szabadverseny kapitalizmust sírja vissza, mitsém látva annak idejétmúltságából? Nem arról van-e szó, hogy Berend szeretné megállítani a fejlődés kerekét, hogy a maga kistőkés érdekeit biztosítsa? Nem a kisüzemi termelés mellé állt a nagyüzemi helyett? — Nagyon lényeges ezekre a kérdésekre a válaszadás, hiszen ettől függ Jókai utópizmusának értéke. Hiszen ettől a választól függ, hogy Jókai vajjon valóban egy előremutató, új világról álmodott-e, vagy pedig csak egy romantikus antikapitalizmus, egy jelentől elvonuló kispolgári, romantikus elvágyódás szülte a Delej országa társadalmát?

Ha végigolvassuk a regényt, ha szemmel kísérjük a nagy vitát, látnunk kell, hogy Jókaiiban valóban éltek kispolgári romantikus vonások. Ott kísért ez a kisüzem és a monopóliumok szembeállításában, a nagy és a kis fejlődési perspektívának a kisüzem számára való előnyös feltüntetésében. Ott látjuk az ellentmondást a monopóliumok és a mellettük fennálló szabadverseny között, a fináncitőke óriási »műveletei« (óriási profitjai) és a szabad piac »tisztességes« kereskedelme között... »(Lenin V. I. 1016. I.) De ott látjuk ezt a kispolgári romantikus vonást a külföldi és a magyar helyzet regénybeli szembeállításában is. Abban, hogy a regény szerint az ország fejletlen viszonyai miatt nem kell követni a nyugati, válságba vívó tendenciát, hanem más utat lehet találni annak elkerülésére, a kapitalizmus bizonyos megjavítása révén. Érvényes rá az, amit Lenin mond erről a módszerről: »A romantikus megpróbál a fennálló rend ellentmondásainak fejletlenségére támaszkodni«. (Lenin. A gazdasági romanticizmusról). Lényegében erre hivatkozik a Buda-Pesti Munkásegylet (melynek Jókai alapító tagja volt) 1868-i alapító beszéde is mikor ezeket mondja: »Nálunk a munka és a tőke között nincs még olyan elkeseredett ellentét, a munkásosztály helyzete még nem olyan ijesztő. Ezért »nálunk a társulás nem elmérgesedett társadalmi bajok gyógyszere, hanem előleges orvoslás akar lenni. A kispolgári romantikának ezek a vonásai át meg átszövik a regény eszmei irányát és kifejezést nyernek a mű romantikus ábrázolási formájában. Ezek az illúziók, a fejlődés vonalában téves nézetek, részben Berend alakjának romanticizmusát színezik, részben más alakokon (Árpád, Szaffrán, Evelin) jelentkeznek, részben pedig a regény végső kicsengésében nyernek kifejezést.

De ha ez az elmélet erősen hatott is Jókaira, és a műre, mégis nyomatékosabbak azok a vonások, amelyek az író és művét ezekről elválasztják. Ennek az elméletnek ugyanis az a legfőbb jellemvonása és korlátja, hogy »... gyakorlati óhajaiban a jelent a múlttal hasonlított össze, nem pedig a jövővel« (Lenin: A gazdasági romanticizmusról.). Jókai ezzel szemben viszont »... abba az irányba nézett, mely felé a valóságos fejlődés is tartott«. (U. o.) Így volt azután képes elfogadni az utópista szocialisták új világát, a kapitalista társadalom

első szocialista bírálatát. Végő fokon ez az elmélet nyomja rá bélyegét a Fekete gyémántokra, ha össze is fonódik ugyanakkor ezzel a kispolgári romanticizmussal. (Összefonódnak könnyen, mert vannak azonos vonásaik. Ilyenek pl. a fejlődés békés, fokozatos útja, az erkölcsi jellegű vonások, stb). Hogy valóban ez a nézet jellemzi Berend álláspontját Kaulmannal szemben, arról vitájukon kívül — Delej ország társadalomrajza is meggyőző bennünket; ahol a konkurrencia, anarchia, s az ebből következő válságok; a szükségletre s nem a profitra termelés; az arányos fejlődés kérdését az egyetlen helyes úton: a termelőeszközök — habár részleges is, de — társadalmi tulajdonba vételével oldják meg.

De a Delej országán kívül másutt is megmutatkozik az, hogy Jókai túllép e fejlődésellenes, kispolgári romantikus állásponton. Jókai nem akarja »termelési formává« változtatni a kisüzemi termelést, hanem csupán kiindul belőle, mint a fejletlen, gyarmati elnyomás alatt álló hazai viszonyokra jellemző vonásból. Ennek megfelelően Berend a monopolista részvénytársaság bukása után vállalja is annak vezetését. Vállalja is azt az utat, melyen a kor nagy vállalkozásai kifejlődtek. A Jövő század regényében pedig Jókai hőse már egy egész államot alapít és vezet ilyen szempontok szerint.

Berend tehát teljesen új alak irodalmunkban. Egyes vonásai olyan jelentősek, hogy túlemelik őt a polgári társadalomért küzdő hőskönn, s velünk, az új világot építő emberekkel kötik össze. Ezek a vonások hordozzák magukban Berend romanticizmusának legnagyobb értékeit, s adják elvontságának egyik jelentős okát.

De mindjárt azt is láttuk, hogy más vonások is találhatók Berend romanticizmusában. Ezek a vonások a kispolgári romanticizmus jegyeit mutatják, melyek hamis és téves utópiákat takarnak és keltetnek. Ez Berend elvontságának, elrajzoltságának másik oka.

De az utóbbi ok már arra is felhívja a figyelmet, hogy nem lehet Berend és a Jókai-hősök »elvontságát«, »elrajzoltságát« pusztán az író romantikus törekvéseinek tulajdonítani. Nagy szerepük — a legtöbb esetben alapvető szerepük — van ebben azoknak a történelmi-társadalmi viszonyoknak, melyek hatása alatt ezek a művek, ezek a hősök megszülettek. Azok a kispolgári illúziók ugyanis pl. amelyekről fentebb beszéltünk — a kiegyezés körüli fejletlen magyar viszonyokból erednek. De ugyancsak erre utal az a másik fontos illúzió is, mely a 48-at vezető nemességet tartotta még mindig a nemzeti és társadalmi harcok vezetőjének. Ez adja meg azután Berend és más Jókai-hősök elvontságának, elrajzoltságának újabb fontos okát.

Nagy Miklós meghatározását tehát — mely szerint a hősök elvontságának okát a társadalmi helyzet és a társadalom viszonyairól tett megállapításaira. (Válogatott I. 806. l.). »Mennél kevesebb szabadság van egy országban, mennél szűkösebbek a nyílt osztályharc megnyilvánulásai, mennél alacsonyabb a tömegek felvilágosultságának színvonala, — rendszeren annál könnyebben keletkeznek politikai utópiák, és annál tovább tartják magukat.« Ezeket az utópiákat azoknak az osztályoknak érdekei szülik, melyek a régi rend... ellen harcolnak, és ebben a harcban nem foglalnak el önálló helyzetet. Az utópia, az ábrándozás ennek az önállótlanlanságnak, ennek a gyengeségnek szüleménye. Ezek a tételek magyarázzák meg olyan illúziók és utópiák eredetét, mint pl. a nemesség (középnemesség) jelentős, esetleg vezető szerepe a nemzet jövőjéért vívott harcban; a munkásosztály problémájának megoldása polgári vezetéssel; a dualizmus, mint járható út stb. Mivel ezek az illúziók, utópiák polgári viszonyaink gyengeségét, a vezető osztályok gyengeségét mutatják, önállótlanlanságukat, bállyal a jövő felé vezető útra néznek, sok olyan vonás van Berendben is, mely a múlt felé húzza vissza. Olyan feudális vonások, melyeknek már semmi létjogosultságuk sincs a nagy haladó hőskönn. (Pl. Berend nemesi tulajdonságainak előtérbe kerülése Pesten.)

Berend elvontságának, romanticizmusának tehát két nagy jellemzőjét lehet kiemelni. Az egyik: a jövőbe mutatós síkján alakult ki, a szebb, az új világ iránti igényében. A másik: a nemesi múlt visszakísértő hatása alatt jelenik meg, s Jókai még le nem vetkőzött nemesi korlátait mutatja. De még az előremutatós útján is találunk kettősséget. Ebből tisztán világít ki a nagyszerű, minden ember számára boldogságot hozó új társadalom utáni vágy, de ott van már az az ellentét is, hogy az idevezető út gyakorlatban nem járható. E romanticizmus többszínűsége a sajátos magyar porosz utas viszonyoknak, a polgári fejlődés követelésében, de ugyanakkor a beléje vetett hit megrendülésében, ezen keresztül egy jobb társadalom, egy más világ történelmi szükségszerűségében leli magyarázatát. Berend harcán keresztül, a kiegyezés körüli magyar viszonyok problémái vetődnek fel. Azt jeleníti meg Berend alakja, hogyan áll a gyarmati elnyomás alatt kínló országunk az imperializmus fenyegető előszelében. Berend alakján keresztül a polgári fejlődésben lemaradt, tőkeszegény magyar viszonyok állnak szemben az extraprofitra éhes, idegen monopolistáival, s a rajtuk keresztül még súlyosabban fenyegető gyarmati elnyomással.

Azonban kétségtelen, hogy Berend csak védekező — mondhatnám — várakozó állásponton áll a monopóliók véreségéig, s csak miután az elbukott, lesz támadó hős belőle. Nagy Miklós helyesen látta meg ezt a kettősséget Berend szerepében. E kettősség megmagyarázására azonban nem vállalkozott, mert az objektív valóság és a mű kapcsolatát az egész tanulmány folyamán nem világítja meg kellő súllyal. Pedig ez a kettősség is arra mutat, mennyire szoros volt a kapocs a regény és kora valósága között. Vagyis valóban objektív helyzet az, — mind az önkényuralom alatt, mind pedig a kiegyezés után — hogy a gyarmati iga vagy a félgymati függés miatt csak a védekezés lehetett fegyverünk az idegen monopóliók behatolásával szemben. A gyarmati, félgymati helyzet bukása az ország tökeszegénységének, gazdasági és pénzügyi függésének megszűnése kellett volna ahhoz, hogy a külföldi monopóliók ellen a passzív védekezés helyett valamiféle aktívabb magatartás váljék lehetségessé. (Mint ahogy a regényben össze is kapcsolódik e két tényező. Kaulman bukásában, Berend támadó szerepének kibontakozásában nemcsak Szafran tettének van szerepe, hanem — egy kormányváltás formájában — a gyarmati függőség megszűnésének is). E történelmi helyzetnek megfelelő igazságot mondott ki ezért Jókai a tereźvárosi választók előtt 1869-ben: »... a minden országos pénzügyet monopolizáló bécsi fináncfejedelmek klikkjével nincs más kiegyezés, mint vagy levetkőzünk előttük, vagy begombolkozunk előttük«. Természetes tehát, hogy ugyanez a passzív kicsengés uralkodik Berenden is a helyzet megváltozásáig. Viszont nem szabad elfelejteni, hogy ha szubjektív erőink és az objektív történelmi helyzet nem is tette lehetővé eme Ausztriához fűződő közjogi viszony szétszakítását, az író és osztálya korlátját, gyengeségét is nagymértékben kell látni az ilyen megoldásban, mivel nem is vállalkozott volna ez az osztály, — sem Jókai — az Ausztriához fűződő bilincsek erőszakos szét szakítására.

A másik magyarázat, mely Berend e kettősségének megértésére alkalmas: az utópista szocialisták (elsősorban Saint Simon) egyik fontos tételén keresztül adódik. Ez a tétel kimondja a fejlődés szükségszerű és elkerülhetetlen voltát, melyet azonban a tudomány képes előre felismerni s ennek megfelelően a fejlődést gyorsítani vagy lassítani. Berend ennek a tudománynak a birtokában érezte magát, kimondja a maga reguláját, kétszerkettőjét. Ennek a törvényszerűségnek az ismeretében tudja, hogy Kaulmanék vállalkozása el fog bukni. Berend számára ezért csak egy feladat van: hagyja Kaulmant sorsára, hiszen annak vállalkozása »a rettenetes igazság ellenére« működik. Annakra erős Berendben ez a tudat, hogy amikor minden veszve látszik már, amikor már mindenki elhagyja, akkor sem inog meg: »De maradt e nagy leveretés közepette egy igaz, változatlan jó barátja, aki nem hagyja kétségbeesni: a kétszerkettő« — mondja ki a regényben.

Ennek a törvénynek van azonban még egy fontos vonása, amely már nem passzív szemlélődést, hanem aktív magatartást követel. Azt követeli ez a vállalkozóktól, hogy javítsák, sőt állandóan fokozzák a munkásság jólétét. Mert a munkásosztályhoz való viszony a jövő alakulásának alapvető tényezője, mint Berend Kaulmannal folytatott vitájában ki is mondja. Berend ennek tudatában keményen harcol is munkásai megnyeréséért, jólétük állandó fokozásáért (megelégszik pl. a bánya fél-jövedelmével), Kaulman viszont mit sem törődött ezzel a tervvel, mit sem törődött munkásai igazi érdekével. Míg Berend segítségükkel, szövetőségük révén megteremti a jólétet Bondavölgyében, s rálépett az új világ, a Delej országa felé vezető útra — addig Kaulman vállalkozása ellene fordítja a munkásosztály erőit, el is pusztul vállalkozásával egyetemben.

Berend passzív magatartásából, s abból, hogy támadó hős volfában is csak a tudós vonásai emelkednek ki, következik az is, hogy a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelem a gazdasági harcon kívül más formát nem ölt. A gazdasági törvények érvényesülése — eme gazdasági materializmus — egyúttal azt is jelenti, hogy az Ausztriához fűződő viszony megoldását Jókai a társadalmi fejlődésen keresztül látja elérhetőnek. Egy egyszerű kormányváltás megoldja Ausztria és Magyarország viszonyát, megszűnik az abszolutizmus, illetőleg a jelenben — megszűnnek a kiegyezés fejlődést akadályozó béklyói.

Ha ez a nézet az frónak a közjogi viszony melletti állásfoglalását jelenti is, ha világos is az, hogy ez a kiegyezés elvének elfogadását jelenti, — ezt az álláspontot mégsem lehet egyszerűen Tisza és a balközéppárti illúziókkal azonosítani, mint azt Nagy Miklós tanulmányában tette. Egyrészt azért nem, mert a történelmi hűségnek nem felel meg; másrészt, mert ezzel Jókai önállóságát, tudatosságát lebecsülve bábfiguraként látjuk, helytadunk a polgári Jókai-képnek.

Milyen volt Jókai és Tisza viszonya egymáshoz? és milyen a dualizmushoz, a kiegyezés körüli időben? — merül fel a kérdés.

Jókai és Tisza álláspontja azonos volt annyiban, hogy mindketten a dualizmus közjogi alapján állottak. Viszont máris meg kell különböztetni álláspontjukat, amikor a dualizmushoz való viszony tartalmát és célját nézzük. Jókai a dualizmus tartalmában pusztán az uralkodó személye közösségében álló kapcsolatot látott, mely biztosítja a nemzet teljes politikai és anyagi függetlenségét, s a külső támadások elleni védekezést szolgáló szövetséget jelent.

Tisza ezzel szemben több lényeges kérdésben helyeselte a kiegyezést, egész ellenzéki magatartása csupán taktika volt, hogy ezáltal kifogja a szelet a radikálisabb ellenzék vitorlájából, egyengesse a maga kormányrajutását.

E két nézetnek megfelelően nem is volt ekkor egységes a balközép párt. Tisza csoportjával szemben ott állt Jókaié és emellett még ott volt Giczyé is. Hogy közülük Jókaiék hangja volt a legradikálisabb, azt a korabeli irodalomtörténet (Gyulai: Jókai a hírlapíró) és a kor történetírása (Toldy István: Őt év története) is mutatja. Gyulai azt mondja, hogy Jókai »egész hírlapírói munkássága 1867-ig kevésbé követelő, mint később«. Toldy István szerint pedig a kiegyezés különböző intézkedéseit a Hon, — Jókai lapja — támadja a legkeményebben a balközép oldaláról. De élesen elválasztotta Jókait Tiszáéktól az is, hogy Jókai ezekben az években a szélső bal felé is orientálódott, (A Buda-Pesti Munkásegyletben együtt is harcolt a szélsőbal képviselőivel. Pl. Vidacscsal), s mind fokozottabban kerül szembe Tiszával.

Ez ellentétek komolyabb kiéleződése 67 vége felé kezdődik. Jókai nem akarja például, hogy pártja belépjen a delegációba, mert az a közös ügyek elfogadását jelentette volna. Ennek az ellentétnek következtében Tisza megindíttatja a Hazánkat; szükségesnek látja, hogy a Honnal szemben önálló lapja legyen. Jókai tovább folytatja a kiegyezés támadását ezután is; sőt a delegációkon túl a közös ügyek ellen általában is. Jókai és Tisza ellentétére vet fényt az 1868 végi népi megmozdulásokkal kapcsolatos állásfoglalásuk is. Tisza »a társadalmi rend fenyegettetik« jelszó alatt a szélső bal ellen támad, le akar törni minden demokratikus, népi törekvést; Jókai ugyanakkor ezt nem helyesli, ellene szól pl. a Pesti Demokrata Kör feloszlatásának, ha el is ítéli ugyanakkor az erőszakos megmozdulásokat. Ezzel összhangban a 69-es választások alkalmából a szélső bal és a balközép között felmerülő egyesítési lehetőségeket Jókai támogatja, míg Tisza ellene van. Az ellentétek közöttük olyan lényegesek kezdenek lenni, hogy Tisza Jónak látja egy újabb, saját vezetése alatt álló lap megindítását — így indul meg 1869-ben az Ellenőr.

Ezek voltak a Jókai és Tisza között felmerülő főbb ellentétek. Ezután is felmerültek még ilyenek, de mind ebben a keretben mozogtak, részben enyhültek is. Egyrészt megerősödött Tisza helyzete, másrészt Jókainál is kezdtek nagyobb tért nyerni osztálykorlátai. Jókai nem tudta megtalálni 48 útját, s így nem a néppel való szövetsége erősödött, hanem Tisza politikájához való kapcsolata. Nem tudta vállalni a munkásosztály, a nép forradalmi törekvéseit, így nem tudta vállalni már a nemzeti függetlenségért vívott szabadságharcot sem. A párizsi Kommün után már választani kellett és Jókai az előbbieket ismeretében csak az uralkodóosztályok oldalára állhatott. Persze még akkor is bizonyos illúziók hatása alatt tette ezt, s többször visszasírt benne a nagy múlt emléke egy-egy nagy regényében, de most már politikai téren mégis csak elfogadta Tisza útját. Sőt a hazai (válság, munkásosztály forradalmi erőinek növekedése) és a nemzetközi helyzet (a háborús fenyegetés: a lezajlott porosz-francia háború, orosz-török ellentétek fenyegetése, balkáni problémák) hatása alatt Tisza eddigi útját látta helyesnek, s nem a saját magáét.

Ezekből is látszik, hogy állandó vívódás jellemzi Jókait, a kiegyezés időszakában. De szó sem fér ahhoz, hogy Tiszával azonosítani lehetne. Hiszen vívódása éppen abból származik, hogy küzdött az osztályhelyzete adta út ellen: megpróbálta szolgálni hazáját és népét, amikor osztályának már ehhez nem sok érdeke fűződött. Tiszánál nem látunk vívódást, következetesen szolgálta haza- és népellenes politikáját, legfeljebb egyes demagóg taktikai lépéseket tett.

Láthatólag nem lehet Jókai nézeteit egyszerűen balközéppárti, Tisza-féle szempontoknak tekinteni. Megvolt a lényeges különbség Jókai és Tisza között s Jókai forradalom utáni magatartásának rugóit és vonásait nem a balközéptől, hanem elsősorban saját tapasztalataiból — főként 48–49-es tapasztalataiból — merítette. A balközépi utat lényegében azért vállalta és tartotta meg, mert az egyeztet saját tapasztalataival és nézeteivel.

Az eddigiek folyamán kiderült, hogy Jókai valóságához való viszonya sokkal jelentősebb, mint azt Nagy Miklós tanulmánya mutatta. Így nem látszik elfogadhatónak Nagy Miklós állítása, hogy Jókai hősei a »történet feletti eszmévilág« részei lennének, hogy »Jókai is ilyen történet feletti eszmévilág részesének tartja hőseit«. Különösképpen nem fogadható el, ha ehhez hozzá vesszük, hogy olyanoknak is kellene lenniök, kiknél »... pusztá véletlenség az, hogy nem jelennek meg már korábban a történelem folyamán«. Ezek az alakok korukból nőnek ki, ami velük szemben felhozható az az, hogy olyan vonásaik vannak, melyek őket korukon túlemelik. Az meg, hogy Jókainak olyanok lettek volna a nézetei, az már csak azért sem igaz, mert a jövő század regényének bevezetésében maga különböztet meg négy korszakot a fejlődésben, sőt még annak állandó előrehaladását is kimondja. Ugyanakkor a tanulmány — a liberálisok nézeteire hivatkozva — nem veszi figyelembe az utópista szocialisták Jókaira tett hatását sem, amely pedig annak történelem-szemléletét konkrét történelem-társadalmi tartalommal tölti meg, egyértelműen kapcsolva azt a munkásosztály problematikájához.

Nagy Miklós Berend esetében nem mondja ki világosan a fentebbi nézetet, de nem is száll szembe vele. Csöndes egyetértése látszik a történetfelettség irányában. Ez pedig így semmiképpen sem fogadható el. Abban az értelemben kétségkívül megvan, hogy Berend szinte lebeg egyes, nagyszerű, előremutató tulajdonságaival az új, a boldogabb jövőendő, a Delej országa és a jelen silánysága között. De arról szó sincs, hogy jelenlétét nem a konkrét viszonyokban éreznék gyökerezni. Eszünkbe se jutna pl. arra gondolni, hogy az általa képviselt kérdések már jóval előbb felmerülhettek volna, hogy nem a 67 körüli viszonyok problémáira akart választ adni, hanem általában kortól és időtől független problémákra. Világosan realizálják helyzetét a 60-as évek regénybeli eseményei, az a kevés kor és társadalomrajz is, amely a regényben szerepel. Aztán a munkásokkal való kapcsolata, s a befejezés teljesen leegyszerűsíti Berend itt-ott már eposzi méretű alakját.

Viszont — az előremutató vonásokon kívül is — van mégis valami Berend alakjában, amit elvontnak érzünk. Van valami benne a munkásból, a nemesből, a vállalkozóból, az arisztokrata körök kifinomult tulajdonságaiból, a tudásból, a demokratából, a nagy szerelmes hősből, stb. Miből táplálkozik ez a regénybeli ábrázolási mód? — vetődik fel a kérdés. Ennek két oka van. Egyrészt az akkori magyar viszonyokból származik, másrészt az utópista szocialisták ideológiájából. Berend osztálya, a középnemesség magát tartotta az ország hivattott vezetőjének, lényegében a középosztálynak a nép és az arisztokrácia között. (Berend ezt ki is mondja a regényben, amikor arról beszél, hogy sem a köznép, sem a nagyurak nincsenek otthon, s az ország minden terhe egy szűk rétegre hárul.) Kétségtelen, hogy a regény megírása idejében nem látszott még más történelmi erő, vezetőerő, mint a polgárosodó középnemesség. Viszont ez az osztály — kettősségénél fogva — nem lerombolni akarta a régít, hanem összeolvasztani az újat vele, a régi és az új osztályok együttműködése, osztálybékéje, nemzeti egysége alapján. A feudalizmusból a kapitalizmusba való bekécs átnövést propagálták. Ez a magyar helyzet megegyezett az utópista szocialisták ama tételével, amely a vagyonos osztályok megnyerését, és a munkásosztály patronálását, a fölötté való gyámkodást mondja ki, s így gyakorlatilag osztályok fölé emeli elméletüket. Ez az osztályok fölé emelkedés ad Berendnek elvont jelleget, de nem emeli őt történetfeletti magasságba.

Berend mellett az érzellemmel teli, »jóindulatú« munkáslány Evila áll. Nagy Miklós helyesen mutat rá Evilával kapcsolatban Jókai népiességére, de ugyanakkor elvonttá teszi alakját és kiemeli a regénybeli tényleges funkciójából, leszűkíti Jókai eszméi mondanivalóit, mikor róla csak mint parasztlánnyról beszél, s nem köti magát Evila osztálykategóriájához megfelelő mértékben. Ez lényeges hiba, hiszen Evilának jelentős szerepe van a regényben, éppen munkás mivoltából következően. Ilyen pl. az: hogy Szafránon kívül ő az egyetlen önálló munkásfigurája a Fekete Gyémántoknak, s így a regény objektív kicsengésében feltétlenül figyelembe kell venni ebbeli szerepét. Továbbá: a regény alapvetően a magyar kapitalizmus kérdéseit, s nem a feudalizmus kérdéseit veti fel, s Evilának központi helyzete van abban az értelemben, vajjon kié lesz a munkáslány, kihez áll szövetségesnek: a monopólistákéhoz, a forradalmi munkásosztályhoz, vagy az ezekkel szembenálló, erőszak nélküli, osztálybékés fejlődés alapján álló magyar kistőkés bányatulajdonoshoz. Aztán még egy fontos szempont. A regény utolsó pillanataiban végül is Evilán múlik, hogy mi legyen Berend és Kaulman sorsa. De — mint ahogy Szafrán is Kaulmanék ellen fordult, s tönkretette a részvénytárnát — úgy Evila is nyíltan Berend mellé áll, amikor nem megy feleségül Waldemarhoz Sámuel apát minden erőlködése ellenére sem; s ezzel megpecsételi az idegen monopólisták sorsát.

Látható, hogy nem lehet Evila szerepét azzal elintézni, hogy: »... benne testet ölt az író vágyódása a szépség és tisztaság után«. (Nagy Miklós). Ez igaz, és szorosan kapcsolódik a népmesei motívumok regénybeli szerepéhez, de ezen túl kell mennie a vizsgálatnak, mélyebben kell elemezni Evila alakját.

Evilának, mint mesei alaknak a vizsgálatánál két vonást kell kiemelni. Az egyik: a nép fiának kiváló tulajdonságai, képessége, mely: ha más viszonylatban is, de Berend nagysága mellé emeli. A másik, mely őt alapvetően népi alakká teszi: az a lényéből áradó egyszerű közvetlenség, mely még az olyan jelenetekben is ott van, ahol nagyvilági nő szerepében áll előttünk. (Pl. Párizsban sok esetben, a 33 próba tipikus francia romantikája ellenére) Evila sehol sem esik ki ebből a szerepből.

De benne van Evilában egy tapasztalatlan, jóhiszemű, romlatlan gyermeklány vonása is. Helyesen mutat rá azonban Nagy Miklós, hogy hiányoznak belőle azok a vonások, melyeket egy munkáslánytól feltétlenül el kellene várni. »Evila-Evelin... a kapitalizmus legalsóbb fortélyainak tárgya — egy kisse beavatottja is — anélkül, hogy ez a legkisebb belső kétséget váltaná ki belőle« — mondja a tanulmány. Jókai féltő gonddal lebegtetni Evilát a regény problémái fölött, hogy ne kényszerüljön kikököteni ebből az őt annyira jellemző szelíd tisztaságból és naív gyermekdedségből. E módszeren keresztül azonban az író tudatos, eszméi célja is kiviláglik. Az, hogy Evilában, a nép másik önálló képviselőjében olyan alakot mutasson be, aki teljesen szembenáll a Szafrán-féle osztályharcos munkásokkal, meg az ugyan-csak erőszakos eszközökkel küzdő Kaulmanokkal. Evila éppen azért, csak úgy tudja tagadni

a rothadó burzsoá világot, hogy maga tiszta és becsületes marad, hogy — amikor Árpád révén rájön a művészet igazi kérdéseire — csak önmaga képességén át akar érvényesülni; hogy mikor azt látja: ebben a világban azt megkapni nem lehet, elmegy inkább újra szent talicskázni. A kis bányászlány elment, visszament abba az országba, ahol — úgy véli — megkapja munkája révén még a becsületet, s ahol az az ember van, aki »nem fűgghet semmi úrtól, nem fűgghet semmi másától, mint saját lángeszétől«. Olyan ember van ott Berend személyében, akit ebben a világban megtalálni nem tudott, mert abban a világban ilyen emberek nincsenek.

Jókainak ez az eszmei célja és korlátja kettősséget idézett elő Evila alakjában. Két részre szakad Evila alakja. Amikor előttünk megjelenik a bányában, igazi népi alak, s testet ölt benne az író demokratizmusa, népszerűsége (Feltétlenül van Evila regényeleji megjelenésében paraszti jelleg. Gondoljunk a népdalra és a lány leírására). De ezután az író annyira kiszakítja környezetéből, hogy pl. az az egyszerűség, közvetlenség, amely mindvégig megőrzi a kapcsolatot a regényeleji Evilával, Párizsban már nem a munkáslányt juttatja eszébe, hanem legfeljebb egy ártatlan, kedves művészcsmetét (ezen még az sem segít, hogy népies kifejezéseket találunk beszédében szöve). Vagy ott van egy másik példa. Tibald herceg előtti utolsó szerepe. Ott is legfeljebb egy szeretetreméltó és szeretetsóvárgó — de raffiniériára is képes — lánykát látunk, de eszünkbe se jutna a munkáslányra gondolni. Igaz, hogy a népmese szerkezeti motívumait megtaláljuk elszórvva ebben a szakaszban is, de itt már erősen jelen van a francia romantika hatása is. Elég, ha csak »a 33 féle asszony«-ra gondolunk. Evila a regény végén visszanyer valamit ugyan a népi romantikából, de ez már nem eléggé meggyőző. Észrevehetően jelentkeznek az író szubjektív céljai. Azt viszont hangsúlyoznunk kell, és ez Jókai valóság-érzékét mutatja, hogy az osztályharc nélküli út propagálására nem tudott olyan komoly alakot teremteni, mint pl. ennek ellenkezőjére Szafrán személyében. Szafrán alakjához mértén elég gyenge, erőtlen Evila alakja.

Szafrán Pétert határozottan erős, éles vonásokkal rajzolta meg. Egyetlen alakja a regénynek, kiben erős kontrasztba állítja a »jó« és »rossz« vonásokat. Az egyetlen szereplője a regénynek, akinek jellemében egyáltalán megvan ez a kettősség. A többieknek, vagy egyáltalán nincs; vagy csak rossz tulajdonság, vagy csak jó; vagy pedig az egyik aránytalanul áll a másik felett. Szafránnal viszont már fellépése első pillanatában érezzük az ellentét vonások hozta feszültséget, s a benne érlelődő, cselekvésre váró hatalmas erőt. Nagy harc szele veti előre árnyékát, hatalmas harc folyik is a regény egész tartama alatt Szafrán eme két éne között, míg győzedelmeskednek a tragikus vonások, megoldódik sorsa, s feloldódik a regény rejtett, központi konfliktusa a Kaulman—Szafrán, a monopóltőkés és osztályharcos munkás ellentéte. Így Szafrán a regény egyetlen olyan alakja, aki nem készen lép elő, hanem akiben megvan a fejlődési lehetőség ábrázolásbeli alapja.

Jelentős helyzetre mutat ez. Utal elsősorban arra, hogy Szafrán alakjának megformálása az író mély, belső vívódásainak eredménye; nem egyszerű romantikus figura. Utal továbbá arra is, hogy Jókai és a munkásosztály viszonya még megközelítőleg sem állott olyan tisztázottan, mint a többi regénybeli kérdések. Itt van pl. ez a nyilvánvaló kettősség: Berend regénybeli megnyilatkozásaiból kétségkívül Szafrán végső útjának, cselekedetének elítélését látjuk; de mégis: az író egyes jeleneteiben olyan megértő finomsággal érzeteti igazát és megértésre jogosultságát. (Pl. utolsó bécsi beszélgetése Evelinnel; helyzete a részvénytárna lakomáján), olyan egyszerű tulajdonságokat érzékeltet rajza (pl. kiváló munkás; sziklaszilárd, kemény, talpig ember), hogy sokkal erősebben cseng ki az olvasó előtt az egész ember alakja iránti rokonszenv, a példa követésének vágya, semmint az elítélés, az ilyen úttól való eltántorodás. Berend maga is csak egyetlen ponton nem »sérthetetlen«, ez Szafránnal kapcsolatos tette.

Szafrán alakjában látható kettősség magyarázatát az író kettősségében kell keresnünk. Az egyik oldalon ugyanis felismerte Jókai: hogy a jövő útja a munkásosztály erejének és jelentőségének növekedését fogja hozni; hogy enélkül az osztály nélkül nem lehet, sem a jelen, sem a jövő nagy kérdéseit megoldani; hogy nyomasztó helyzetük gyökeres megjavítása szükséges a jelenben, s a kizsákmányolás megszüntetése a jövőben. De a másik oldalon ugyanakkor félt is ettől az úttól; sőt a szeme előtt lebegő egyszerű jövő esetleges tönkretörőjét is látta benne. Szafrán regénybeli útján keresztül nemcsak az utópista szocialisták nézete jut kifejezésre, hanem sokkal erősebben domborodik ki Jókai liberális osztálykorlátja is. Nemcsak a nagy utópistáknak azt a nézetét fejezi itt ki, mely szerint »a proletariátust elég erősnek« tekintették arra, »hogy felkelésével anarchiába döntse a társadalmat«, de arra már képtelennek tartották, hogy az új világot, »a szocialista társadalmat felépítse« (Molnár Erik. A francia utópista szocialisták.) — hanem a munkásosztály forradalmi útjától való félelem, attól az úttól való elrettentés, arra a veszélyre történő figyelmeztetés is rejlik benne. Abban, hogy Szafrán a monopóltőkés Kaulman vállalkozását tönkreteszi, nemcsak azok, de az egész uralkodóosztály felé való fenyegetés is hangzik. Abban, hogy Szafrán osztályharcos útja tragédiába fut, s hogy Berend vezetése hozza meg a munkásság jólétét, nemcsak az utópisták-

nak azt az általános nézetét kell látnunk, mely a munkásosztályban »végeredményben gyámkodásra szoruló osztályt« látott —, hanem azt is, hogy Jókai osztályának a középnemességnek a jövő megteremtésére, a munkásosztály vezetésére való hivatottságát hirdeti. Abban, hogy Szafrán »rossz« tulajdonságait végül is győzedelmeskedtek a »jó« tulajdonságai felett, s ugyanakkor a munkásai jólétével törődő Berend munkásaiban a »jó«, a nagyszerű tulajdonságok nyertek tért —, ez nemcsak az utópisták »nevelési« elvének fontosságára hívja fel a figyelmet, hanem arra is akar utalni, hogy az akkor megalakult önálló munkásegylet, a munkásosztály önálló útja nem a helyes út, pusztulásba viheti osztályát is.

Felmerül a kérdés: a hazai viszonyok adják-e a munkásosztály problémájához az élménybeli alapot? Vagy az igaz, amit Nagy Miklós állít, hogy »Szafrán Péter azt is megmutatatta egyúttal, honnan eredtek Jókai ismeretei a proletáriátusról; nem a hazai munkásmozgalomtól félt, amely akkor még csak az érdekképviseleti, betegsegélyző programnál tartott, hanem a franciaországitól«. Nagy Miklósnak abban teljesen igaza van, hogy nálunk akkor még a munkásosztály gyenge, forradalmi fellépésétől félni nem kell: — legalábbis olyan fellépésétől, mint amely Franciaországban fenyegetett a regény megírása idején, s amely a Kommünhöz vezetett. De ha elfogadjuk azt, amit Nagy Miklós hangsúlyozott, akkor Szafrán csak tényleg fantázia-szülte alak lesz s vele csak az elvont Jókai képet lehetne támogatni. Nagy Miklós állítása így nem fogadható el. Ugyanis Jókait a magyar helyzet motiválta a Fekete gyémántok megírására, Szafrán alakjának megteremtésére. A kiegyezés körüli hazai viszonyok adták ehhez a legfőbb alapot. Annak köszönheti létét, hogy a magyar társadalomban kezdtek csírájukban megjeleni nemcsak a munkásosztály problémái általában, hanem a munkásosztály fenyegetése is.

Ne feledjük el, hogy a regény megírása előtt majd egy évvel megbukott az uralkodóosztály vezetése a munkásosztály szervezkedése terén. Megalakult a munkásosztályvezetett Általános Munkásegylet. S ugyanakkor különböző béremelő sztrájkok is folytak. Sőt a felvidéki bányákban véres összeütközésekre is sor került a munkásság és a karhatalmi alakulatok között (Hon. 1869. IV. 15.). Jókainak tehát nem kellett Párizsba menni tapasztalatokért, mert — ha kicsiben is, de felszínre hozták már a hazai viszonyok is a munkásosztály fenyegető vonásait.

S Jókai ugyanakkor mindezeket közvetlen élményei alapján ismerte meg. Ugyanis résztvett az első munkásképző egylet megalakításában, alapító tagja volt a Buda-Pesti Munkásegyletnek, dísztagja az akkor alakult Pesti Szabók Önképző Egyletének. Ebben az időben alakul továbbá egy másik munkásképző egylet (Pest-Budai Munkásképző Egyet), melyben viszont a Hon szerkesztője, Horn Ede vett részt. Sőt: a Hon nyomdájában nyomják a Tánccsisz-szerkesztette Munkások Újságját, melyben Jókai is írt egy-két cikket. Jókai még az országgyűlés elé is visz munkásügyet: 1869-ben a Nyomdász Önképző Egylet kérelmét terjesztí a Ház elé. De Jókai nemcsak a fentebbi formában, hanem a szabók és nyomdászok sztrájkja révén is kapcsolatba kerül a munkásosztály problémáival. (lásd: Nemes. Az Általános Munkásegylet története.) Mindkettőben tipikus liberális álláspontot foglal el. A bérköveteléseket eleinte támogatja, de amikor ezek a munkabeszüntetés eszközhöz nyúlnak, vagy további követeléseket terjesztenek elő, akkor a munkaadók pártjára áll a munkásokkal szemben. És ha még Jókainak ezekhez a tapasztalataihoz hozzávesszük, hogy 68 vége felé ország-szerzte nagy földfoglaló, »kommunistikus« mozgalmak voltak, akkor megtaláljuk az »érzékeny« író számára azt a légkört, mely képessé tette őt a munkásosztály és a tőkések ellentétének irodalmi feldolgozására. Olyan ábrázolására, amely még a csírájában jelentkező problémára hívja fel a figyelmet nagy művészi erővel.

És hogy Jókai a munkásosztály és a tőkések ellentétét ilyen világosan felismerhette, ahhoz hozzásegítették a franciaországi események is, amelyek fejlettebb formában mutatták ugyanezeket a vonásokat. A Hon ekkori számai csak úgy sugározzák a Kommün előtti forradalmi hangulatot. Sztrájk sztrájkot követ, s a munkásmegmozdulások egész sora mutatja a munkásosztály félelmetes erejét. Abból a néhány sorból pedig, ahogyan a lap a világhíres Creusot-i sztrájkra reagált, már a Fekete gyémántok levegőjét, Szafrán alakját érezzük: »Ha azon felül meggondoljuk — mondja a cikk — hogy a köszenbánya és a vashámor munkásai erős alkatuknál és durva természetüknél fogva a legrettegettebb munkásosztályhoz tartoznak, könnyen elképzelhetjük magunknak a veszélyt. A veszély nemcsak Franciaország szénválságát fenyegeti«. (Hon, 1870. I. 15.) Hogy Jókai ezekre a franciaországi eseményekre tudatosan is fel akarta hívni a figyelmet, mutatja a francia mérnöknek, Raunénak, »a creusoti bánya növény-déke«-ként való bemutatása.

A fentiek szerint nem hiszem, hogy vitás lehetne: Szafrán alakjának eredetét a hazai viszonyokban kell keresni. Alakja abból a történelmi helyzetből nyeri létét, amelyben a magyar munkásosztály lerázta magáról az uralkodóosztályok »gyámkodását«, megkezdte önálló útját, s fenyegető megmozdulásaival felkelti a magyar uralkodóosztályok tőle és a forradalomtól való rettegését. De a még nálunk csírájában megjelenő tendencia felismeréséhez hozzásegítették Jókait az akkori franciaországi, fenyegető munkásmozgalmak is.

Ennek a helyzetnek, ennek a tendenciának a felismerése — s a két ország fejlettségi viszonyai közötti különbség — néhol kispolgári romantikus következtetések levonásához viszi az író. Ilyen az is, hogy szembeállítja a regényben a külföldi és a magyar munkást. A jószellemű magyar munkás szembeállítása »a titkos társulatok szövetségesei«-ként bemutatott külföldi munkásokkal, világos szembenállást jelent az osztályharcos munkásosztállyal is. Jókai ezen a kétes vonalon ebben a regényében még nem megy tovább, győznek felettük jövő felé mutató céljai. De érezzük, hogy itt az a Kemény Zsigmondtól származó reakciós nézet kísért, amely szerint a magyar nép tulajdonsága a józanság, s idegen tőle a forradalom eszméje. Míg Kemény ezt a magyar parasztságról mutatja ki, addig Jókainál már a magyar munkásság szemléletében mutatkoznak ilyen vonások. Itt még csak kísért, de a Jövő század regényében erősen hangsúlyozott motívumként szerepel. Ezen a vonalon később annyira jut Jókai, hogy szembeállítja a hazafiságot és az osztályharcot, a józanságot, az emberi becsületességet és a forradalmat. Sőt e vonatkozásban párhuzamot von a leggyűlöltebb és legjobban bírált ellenségével, a klérussal. »A párisi vereségekben épúgy nincs francia patriotizmus, mint a római bibornokokban olasz patriotizmus. Nekik csak politikai ideáljaik vannak, ebben felolvad a hazaszeretet«. Majd tovább így folytatja: »Nálunk a hazaszeretet fölötté áll a politikai ideáloknak... nincs egy számbajöhető töredéke a nemzetnek, mely politikai ideálját, legyen az republikánus, vagy ultramontán, feudális, vagy demokrata, a mindennek fölött álló eszménynek alá nem rendelné: a hazaszeretetének«. (Politikai ideálok és a hazaszeretet. Hon. 1871. IV. 15.) »A magyar munkás józaneszű, becsületes és hazafi«. (A szociáldemokrácia helyzete Európában és Észak-Amerikában. Nemzet. 1882. IX. 10.)

Igaza van Nagy Miklós tanulmányának, amelyben Szafrán torz voltát Jókai osztályfélelmének tulajdonította, s romantikája legrosszabb oldalának látja. Szafránon keresztül látszik leginkább, mennyire tévedett Jókai a jövő vezetését illetőleg. És Szafránon keresztül jelentkeznek legszembetűnőbben Jókai osztálykorlátai, téves illúziói. Azt jól látta, hogy a monopoltőke sirásója az a munkásosztály lesz, melyet azok maguk teremtek meg. De azt már nem látta, hogy a munkásosztály fog diadalmaskodni, nem pedig valamelyik uralkodóosztály. Ez az oka annak, hogy Szafrán alakjában éppen a francia romantika nem haladó vonásai jutnak előtérbe, s rajta keresztül a legerősebbek a kispolgári romantikus vonások is.

*

Berend, Evila és Szafrán alakjában szembetűnőek a regény romantikus vonásai. Ezek az alakok azt is kifejezik, hogy milyen szoros volt a kapcsolat ebben az időben Jókai és kora között. Rámutattunk arra is, hogy ezek az alakok az akkori magyar valóságból nőttek ki, ha elsősorban romantikus alakok is, s csak másodsorban származnak a valóság és az író romantikus törekvéseinek ellentmondásaiból. A fejletlen és sajátos magyar viszonyok adta illúziók űltenek testet Jókai romantikus alakjaiban. Annak a magyar valóságnak adják irodalmi kifejezését, amelynek viszonyai általában még nem értek meg a realista ábrázolás számára, legfeljebb csak néhány részletében.

Ennek megfelelően vannak olyan vonásai is az ekkori magyar viszonyoknak, melyek már társadalmilag teljesen lelepleződtek (legalábbis lelepleződtek a valóság tükrözésére hivatott nagy író előtt). Ezeket Jókai realista eszközökkel tudta ábrázolni. Például az idegen monopoltőke, az uzsorás kistőke, a klérus, a falusi alsópapság, III. Napoleon Franciaországa esetében. Ennek megfelelően a realista alakok közé tartoznak: Kaulman, Sánta uram, Sámuel apát, Spitzhauser, Mahok plebános. Realista módon mutatja be Jókai a külföldi monopoltőke, a klérus és az arisztokrácia nemzetellenes szövetségét is.

De vegyük szemügyre ezek közül a legfontosabbakat: a nemzetellenes szövetséget, ennek tagjait, és Franciaország regénybeli szerepét (különös tekintettel Árpád alakjára).

Ha a monopoltőke, a klérus és az arisztokrácia szövetségét vizsgáljuk, ha látjuk is azt, hogy ezen keresztül a kiegyezés Magyarországnak egyik legjellemzőbb és legfontosabb vonását ragadta meg az író — mégis azonnal szembetűnnek Jókai korlátai is. Míg Kaulman tipikus alak, míg Sámuel apát lényegében realista figura, ha nem is felel meg a tipikusság minden követelményének — addig Tibald herceg már nem realista alak. Egyrészt nem fejezi ki azt a tipikus helyzetet, amelyet az arisztokrácia valóban elfoglalt ebben a szövetségben és az idegen vállalkozásokban, másrészt nincs meg vele szemben az író egyértelmű haladó állásfoglalása sem. Ennek megfelelően Tibald herceg nem aktív és kezdeményező résztvevője ennek a vállalkozásnak, hanem inkább belekényszerített szereplője. Emiatt olyan emberi vonásokkal ruházta fel az író, amely nemcsak hamis rokonszenvet, de még együttérző sajnálatot is kelt irányában. Jókai láthatólag a monopoltőkét nagyobb veszélynek tartja, mint a feudális maradványokat. Ezért a harcot elsősorban a monopoltőke ellen folytatja, és az arisztokráciát úgy kezeli, mint amelyik majd békésen belenő polgári fejlődésünk vonalába. Jókai világosan látja ugyan az arisztokrácia haladásellenes osztályszerepét (gondoljunk pesti búcsúszavaira, s a pápai zuáv, Salista ögróf alakjára), de lehetségesnek, sőt szükségesnek tartja az arisztokrácia egy részének a haladásért folyó harcba való bekapcsolódását. Nem lát vezető osztályt az

arisztokráciában, mint még az Egy magyar nábob megírása idején, de messze van már Jókai attól is, amikor Dózsa forradalmával fenyegette őket, amikor Lőrinc pap így beszélt róluk: »Ki hát a mi legnagyobb ellenünk? ... A főurak«. Az író korlátai világosan mutatkoznak meg abban, hogy Tibald herceg, s a legjelentősebb arisztokrata alakok (Angéla grófnő, Walde-már herceg) romantikus, mégpedig hamis romantikus tartalommal jelennek meg előttünk.

Sámuel apát alakjáról azt mondtuk, hogy realista alak, de nem felel meg minden esetben a tipikusság követelményének. Ez már azt is mutatja, hogy bizonyos kettősséggel kell számolnunk. Miben áll ez a ketősség? — abban, hogy Jókai könyörtelenül, minden szentimentalizmus nélkül leleplezi a klérust Sámuel apáton keresztül, de ugyanakkor a regény végén mégis »egy nemes gesztussal« útjára bocsátja (Evelin erkölcsi tisztasága előtt meghajolva önként visszavonul), nem pusztítja el, mint társát, Kaulmant. Ha pedig még azt is figyelembe vesszük, hogy Berend győzelme után a Bondavölgyében »az erényjutalom« kiérdemlésének egyik fő szempontja, hogy »szorgalmasan jár templomba« — a Delej országában pedig nincs már pap, sem templom — akkor a polgári irodalomtörténet szemével nézve, a saját magával is ellentétbe kerülő, fantazmagóriás Jókai állhatna előttünk.

Azonban — mint ahogy eddig is tapasztaltuk — szó sincs erről. Meghatározott és következetesen alkalmazott eszmei álláspont kifejeződései e regénybeli megoldások. Mi az oka ennek a látszólagos ellentétnek? Mi az oka ennek a kettősségnek? Okát, egyrészt az író eszmei álláspontjában, másrészt azokban a tapasztalatokban kell keresni, melyeket pályája során szerzett.

Jókai tapasztalatai azt mutatták, hogy a klérus 48-ban és azután is mindig eszközként állt a gyarmati elnyomók oldalán s mindig a haladás ellen foglalt állást, de mégis az általa megjelölt jövő elérésének eszközeként akarta felhasználni szervezetüket.

Ezt a dilemmát úgy akarta megoldani, hogy: egyrészt a klérust, mint politikai tényezőt kell megsemmisíteni, világi befolyását kell megszüntetni, működését csupán egyházi ténykedésekre szűkíteni, másrészt: meg kell majd szüntetni az egész szervezetet, de úgy, hogy előbb felvilágosító szervvé alakuljon át, a haladó tudományok tanítójává az eddigi vallási intézmény helyett.

A »Milyen fából faragják a bibornokot« c. költeményében pl. még Sámuel apátot eltéltő szavaknál is súlyosabb és élesebb hangon szólal meg:

»Ki a legszorgalmasb alvó
Annak lesz e hivatal jó.
Ki soha semmit nem tanul,
Az be is jut hivatlanul.

Kinek egyetlenegy gondja,
A jó pince s a jó konyha:
Várhat jót a Vatikántul,
Ahol »vota ponderantur.«

Aki sötétséget terjeszt,
Testvérgyűlöletet gerjeszt,
És a syllabust hirdeti
Bíbor süvegét viheti.

Még egy verset említünk meg, amely szatíra a kiegyezés felé, de egyben a klérus felé is. Ebben a versében, 1869-ben emlékezik vissza március 15-re, s a Nemzeti dal egy változatában mondja ki bírálatát. Íme egy pár sor a »Március 15-én«-ből:

»A magyarok Istenéré
Esküszünk! hohó barátom!
Tiltja ezt a koncordátum; —
A magyar számára nincsen
Külön kiváltságos isten:
»Egy van és az római.« —
Ez is közös ügy; direkte
Az imádság nem mehet be;
Csak szent delegáción át
Szabad hozzá szólni«.

De ezek mellett ott találhatók Jókai szemléletének korlátai is. Az a korlát nyomja rá bélyegét erre az éles antiklerikálizmusra, hogy a valláshoz való viszonyt egyedül az ismeretek fokától teszi függővé. Nem látja, hogy ennek oka elsősorban a társadalomban, az osztály-társadalomban van, amely bizonytalanná teszi az elnyomott osztályok életét, s így elsősorban azért keresnek vigasztalást a vallásban, nem pedig ismereteik szűk perpektívájá miatt

Jókai Szaffránnal folytatott beszélgetésében ki is mondja ezt a tételt, mely szerint: hiba, hogy nem jár Szaffrán templomba, neki szüksége lenne rá, nem, mint Berendnek, aki minden bajával támaszul fordulhat az észhez. Jókai ugyan nem a nép elnyomására és műveletlenségben tartására akarja felhasználni a vallást, hanem inkább a tudományos műveltség terjesztésén keresztül a nép számára is elérhetővé akarja tenni az ismeretek legmagasabb fokát, de mégis kísért az a burzsoá nézet, hogy annak megszerzésére elsősorban az uralkodóosztályok képesek. Ha arra gondolunk, hogy Evelin, a másik munkásalak mélyen vallásos, és hogy Szaffrán vallástalan, ha azt látjuk, hogy Evelin csupa jószág, akiben nincs semmi bosszúállás, még a megsértőjével szemben sem, Szaffránnal pedig a vadságot és az ellenség könyörtelen gyűlöletét látjuk,

akkor könnyen vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ennek oka a valláshoz való viszonyban is gyökeredzik. Itt láthatólag a vallás szükségességének olyan sejtelme áll fenn, amely azt az elnyomott osztályok számára, a nép számára mégis csak műhatatlannak tartja, mert különben a nép vad, osztályharcos, forradalmi tulajdonságai léphetnek előtérbe. Tehát Jókainak ez a nézete itt újra forradalom-ellenes, osztályharc-ellenes nézetekkel keveredik.

Eszerint tehát a vallás, az egyház eszköz a nép forradalmi tulajdonságai »megszelídítésére«, de ugyanakkor eszköz arra is, hogy a magasabb, haladó tudományok megismerését elérhetővé tegye. A Fekete gyémántok idején a nép egyszerű gyermeke, Evelin olyan vallásos, hogy még kezét is csókol Sámuel apátnak, de a Jövő század regényében már: »A népszerű természettudományos előadások... lehetetlenné teszik az ortodox mesék érvénybenmaradását, s kényszerítik a papot, ha a nép előtt akar járni, az ismeret lámpáját vigye kezébe«. Itt már nincs hatalma az egyháznak a lelkek fölött, de a Fekete gyémántok Magyarországon van még. Amit Jókai fantáziája, romanticizmusa könnyen megoldhatónak mutat a Jövő század regényében, annak ellentmondásossága világosan mutatkozik a jelen gyakorlatának reális fényében Sámuel apát alakjának kettősségében. A jelen viszonyai ugyanis még szükségessé tették Jókai előtt az apát olyan visszavonulását, mely az egyházat nem, de annak politikai célkitűzéseit lerombolja. Viszont ebből a helyzetből Sámuel apát már csak úgy menekülhet, ha különbséget tesz az erkölcs és az egyház között. Már csak úgy marad kiút számára, ha Evila tiszta erkölcsét nagyobbának tartja az »Angyalvárnál«.

Az »Angyalvár« már utal arra, hogy a Vatikánnak igen fontos szerepe van ebben a kérdésben. De ezen túl — s azon a magyar helyzeten kívül, melynek révén kialakult Jókai egyházellenes állásfoglalása — a Vatikán, Olaszország és Franciaország kapcsolata állt előtte tanulságként. Nagyon sok cikke és verse bírálja III. Napoleont és a Vatikánt az olasz egység elleni mozgalmak miatt, Garibaldi elleni támadásuk miatt. Ugyanakkor még élesebben támadja a Vatikánnak a Csalhatatlansági bulla alapján nyilvánosságra jutott olyan célkitűzéseit, melyek Magyarországot is közvetlenül érintették. Ezekben a főkérvésekben a gyarmati rendszer még súlyosabb elnyomó kísérletét látja, s felháborodva kel ki a Vatikán s annak támogatói: a magyar ultramontánok és osztrák centralisták ellen. Egy 1869-i cikkében ezeket mondja el a kísérletekről: »A római egyházi birodalom végerőfeszítést indított az ókori néprabság visszaállítására«. (Egy pár szó az ellenzékhez. Hon, 1869. X. 17.) Majd nem sokkal később így bélyegzi meg a Csalhatatlansági bullát: »Egy örült dogma, melyet az olasz főpapok teremtettek az olasz kormány elleni védelmükre, midőn uralkodást, földbirtokot ez a kormány tőlük elvette«. (Öt év alatt. Hon, 1871. IX. 5.)

Jókainak ezek a tapasztalatai tették lehetővé, hogy megalkossa Sámuel apát alakját, s bemutassa rajta keresztül a mindenre kész, semilyen eszközben és módszerben nem változó egyházi reakció arcát, mely a monopoltőkével szövetségben harcol nép- és nemzetellenes céljaiért, akkor épúgy, mint most.

Nem tudok egyetérteni Nagy Miklóssal, aki azt állítja, hogy az ördögűző jelenetben Sámuel apát dicsfénnel övezve kerül elénk, s így Jókai az apát alakjában olyan ellentétes vonásokat mutatott volna, melyek a fentebb hozott példák adta egységes képet megzavarnák. Igaz-e, hogy Sámuel apát hősként áll előttünk az ördögűző jelenetben? Ez csak akkor igaz — véleményem szerint — ha Theudelinda grófnő szemével nézzük Sámuel apátot. Hiszen az olvasó egyetlen pillanatig sem hiszi el a grófnőnek, hogy víziói mögött valóban az ősök szellemének feltámadása, megjelenése lenne. S mikor olyan jeleket találunk, amelyek kétség-telenné teszik, hogy azok nem pusztá víziók, azonnal valami cselszövére gondolunk. Amikor pedig az ördögűző jelenetet olvassuk, inkább derülünk a helyzet komikumán, különösen a grófnőn, akire nézve éppen az adja az éles szatírárt, hogy csodát lát az egyszerű személyzeti orgiában.

De valóban probléma merül fel közvetlenül az ördögűző jelenet utáni beszélgetéssel kapcsolatban. Az ördögűzés alatt nem hittünk az apátnak, de amikor Pest állapotáról hallunk tőle oly igaz, bíráló szavakat, akkor már nem tudjuk, hányadán vagyunk vele. Rokonszen-vünket azonban még ekkor sem nyeri el. Sőt a beszélgetés vége felé már újra feltámad gyanunk vele szemben. (Amikor a pénzkérdésről szól). Már vagy fél oldallal odább pedig, a fejezet végén helyrebillen a mérleg: sejtjük, hogy Sámuel apát valami szélhámoságáról van szó. Ugyanis az író e szavakkal zárja be a fejezetet: »Theudelinda gyermekké lenni érzi magát

örömében. Úgy tekintett a papra, mint valódi atyjára. Mint arra az emberre, kit nemes, jó volta minden tekintetben kijelölt azon egyedüli alakként, akit szeretni lehet, szabad, szükség.

Meglehet, hogy meg is érdemelte ezt a pap.

... Hanem annyi bizonyos, hogy ezzel a bondavári uradalom az egyik birtokos lába alól ki volt húzva ... »

Az író még nem mondja meg ugyan miről van szó, csak sejteti, növeli a feszültséget. Még a következő fejezetben sem leplezi le az apátot, majd csak az ezután következőben, Kaulmannal folytatott beszélgetése alkalmával.

Tehát kétségkívül vannak a regényben olyan rövid pillanatok, amikor nem vagyunk teljesen tisztában az apát alakjával, de ez igen hamar megoldódik. Ennek a pillanatnyi bizonytalanságnak oka az, hogy az író ismét romantikus ábrázolási módszerhez nyúlt, hogy ezáltal fokozza a regény feszültségét. Igaz, hogy ez a realista ábrázolás rovására ment, de alkalmas volt arra, hogy mélyebbé tegye a leleplezést, élesebben hangsúlyozza ki Sámuel apát aljasságát.

Jóllehet Sámuel apát visszavonulása már Franciaországban történik. Evelinnel folytatott beszélgetése révén, s Evelin ekkori végső állásfoglalása dönti el Berend győzelmének sorsát és itt folyik le Kaulman és Waldemar nagy mérkőzése, a regény minden szála ide szalad össze, mielőtt a szintér újra Magyarországra kerülne — Nagy Miklós mégis alig foglalkozik valamit a regénybeli Franciaországgal, annak szerepével. Márpedig ennek a jelentősége abban is felismerhető lett volna, hogy maga Kaulman is osztrák és francia bankár egy személyben, s hogy hazája után egyedül itt ad az író társadalomrajzot. Mintegy ezen, a legfejlettebb európai kapitalista országon, ennek társadalmi viszonyain keresztül akarja az író végső, összefoglaló bírálatát kimondani a rothadó, kapitalista világról; s pozitív példaként akarja vele szembeállítani annak a Magyarországnak képét, amelynek Bonda-völgyéből új élet, új és szebb jövő lehetősége, biztatása árad ki. A társadalmak közötti szembeállítás itt található meg, és itt lehet meg egyedül. Bécsben ugyanis harcok folynak, mégpedig az ellenség központi táborából Magyarország felé irányuló veszélyes támadások indulnak ki. A belga tőzsdén pedig az európai kapitalista világ pénzfejedelmiei, monopolizőrök kíméletlen birkózása folyik a mind nagyobb nyereségért. Franciaország ugyanekkor — mely biztos irányító hatalmasságként áll az európai kapitalista világban — már csak ennek gyümölcseit élvezi, nem hadszíntér, hanem vállalkozó.

Itt az a probléma, hogy mi az eredménye a monopolizőrök vezetésének, a nagytőke uralmának? Az író válasza lesújtó. Ebben a világban a klérus az úr. Ebben a világban zuáv-toborzó koncerteket rendeznek Garibaldi ellen. Ebben a világban az az úr, akinek sok pénze van. Egyedüli urak, mindenható urak az egyház urai mellett a nagytőkések. Ebben a világban nincs helye a művészetnek. Csak akkor, ha pénzes támogatók állnak mögötte. Ez a világ ébreszti rá Evelint arra, hogy ő nem ide való. S ez a világ teszi a zöngoratornáját járó Árpádot éles bírálójává.

Árpád alakjánál azonban meg kell állnunk, mert Nagy Miklós tanulmánya nagyon lebecsüli regénybeli jelentőségét. Nagy Miklós szerint csak az a szerepe, hogy a két színén folyó cselekményt összekapcsolja. Ez a megállapítás pedig legfeljebb a bécsi idoszakra — a 33. próba idoszakára — vonatkozhat, de nem Franciaország esetében. Itt sokkal nagyobb, sőt központi jelentőségű a szerepe. Ugyanis az író általa mondja ki nyílt bírálatát erről a világról. Az előző részekben Berend játsza a mérce szerepét, itt Árpád tölti be ezt a feladatot. Gondoljunk csak arra, hogy nélküle az egyetlen pozitív alak Evelin lenne. Viszont Evelinnel nem mondathat ki semmiféle bírálatot sem, mert alakját úgy fejlesztette, hogy a politikai és osztálytartalom nélküli, gyermeki naívság legyen jellemzője. Ennélfogva sem belülről, sem kívülről nem képes leleplezni semmit sem. Rajta keresztül különben ez már csak azért sem lehetséges, mert maga is részese a bécsi machinációknak éppúgy, mint a párizsi rothadó életnek. (Pl. azért van regénybeli művészi sikere, mert egy herceg kitarítottjának tekintik; vagy Garibaldi-ellenes pápai zuáv-toborzóra akar jótékony célú hangversenyt rendezni, stb.) Evelin ama funkciójának, hogy általa elérhetővé és érzékelhetővé tegye az író a bírálendő, a haladás, a nemzet- és népellenes világ titkait — nem csak az lesz következménye, hogy magát Evelint is csak naívsága menti meg a világos elítéltetéstől, hanem az is, hogy valakinek másnak kell kimondani környezetéről a bírálatot. Bécsben erre még nincs szükség, mert Berend állásfoglalásának hatása (Berend párhuzamos pesti szereplése, a halinák bécsi szerepeltetése, rajtuk keresztül kimondott szatíra), világosan érezteti az író állásfoglalását. De Párizsban már egészen más természetű a színhely. Oda az eddigi vonások hatása kevésbé terjed ki, nincs olyan szoros kapcsolat közte és Magyarország, közte és Berend között, mint az előbbinek. Itt feltétlenül szükség van olyan alakra, aki a Berendben konkretizált eszméi álláspontot továbbvigye. Árpád Berend alakjának, gondolatainak és bírálatának a továbbvívója más körülmények között.

De erre mutat, s e környezet fontosságát jelenti az is, hogy az írónak néhány kedvenc — már a regény megírása előtt született — gondolata jut benne kifejezésre. Több cikkében,

versében, beszédében kimondott és elmondott véleménye jelenik meg itt. Amikor pl. Árpád elmondja Eviliának, hogy ő »vörösinges«, s hogy nem zongorázik zuáv toborzóra, hanem inkább maga is Garibaldihoz állana — eszünkbe jut az a sok vers és cikk, amelyet Jókai Garibaldiról írt (pl. Garibaldi, Szüreti dal, Non possumus, Garibaldi ebédje), vagy a párizsi zuávokról írt verse. (Toborzó pápai zuávokhoz.) Garibaldi című versében például (1867) ezeket írja :

»Nincs már többé szabad nemzet,
Csak egymásra törő csordák,
Akik egymás szabadságát
Parancsszóra eltiporják.«

Jókai mély és tiszta vágya a nemzeti szabadság után ad tollára ilyen erős bíráló szavakat, melyeknek visszhangját ott érezzük Árpád szavaiban is, s Franciaország bírálatában is. De ott van Árpádban ennek az egész III. Napoleon-i rendszernek éles bírálat is. — Amiket Evelinne mond, az nemcsak annak hibáira mutat rá, hanem ennek az egész társadalomnak a rothadtságára is. Árpád gazdasági vita helyett már a szeme előtt feltűnő konkrét tényeket, Kaulmanék világát bírálja. Jókai egyik cikkében »aulikus, börzevezér, jezsuitahad«-nak nevezte III. Napoleont uralkodó klikkjével együtt (Hon, 1870. VIII. 26). Mennyire találó ez a regénybeli Franciaországra! Csak éppen magát Napoleont nem látjuk. De éppen eleget szerepel Jókai verseiben és cikkeiben.

Felmerül az utolsó kérdés : miért fordult Jókai ilyen nagy figyelemmel Napoleon és Franciaország felé?

Nyugodtan mondhatnánk : mert ebben az időben Európa vezető hatalma volt, s Jókai, aki rendkívüli módon érdeklődött a nemzetközi kérdések iránt, természetesen felfigyelt rá. De Jókai érdeklődésének más, közvetlenebb okai is vannak. Az pl. hogy az Osztrák Magyar Monarchia helyzetének alakulásában mindig jelentős tényező volt Franciaország, s III. Napoleon Franciaországa is. Most csak két olyan fontos eseményre utalok, mint Sadowa és Königrätz (Jókai : »III. Napoleon és Magyarország«, Hon, 1873. I. 11.) A másik lényeges ok III. Napoleon gyakori háborúiban keresendő, mely miatt állandó figyelmet követelt annak minden lépése (Jókai : »Vajjon milyen újévi köszöntőt fog mondani ő?«) De Jókai különösképpen azért is szemmel kísérte, mert őt okolta elsősorban a különböző európai s ezt követő nagy magyarországi börtöncikázásokért, és az ezt követő válságokért. (Több cikke és verse mutat erre. Ilyen versek pl. Jóslatok, Csak Monaco nem hódol meg. A vörös herceg. Concurrentia az elisumban. Minden ember prolongál. Cikkei közül például : Magyarország önálló pénzügyei). Mivel ezek Magyarországot gyarmati kiszolgáltatottsága miatt különösen sújtották, szinte csüngött Jókai szeme III. Napoleon minden megmozdulásán. Az egyik versében például így ír róla, s e kérdésekről :

»Napoleon minden évben
Mond egy nagy orációt.
Produkálja nagy stentorral
Az ultima rációt.
Meglátogatja Rotschildet,
Háborúi kölcsönt hirdet,
A nagy csizmákba belépik.«

Tovább így folytatja :

»A sok hazai vállalat
Fel-felüti a fejét.
Nehogy a nagy hallgatásban
Még utóbb elfeledjék.
Lelenház, vasút, állatkert,
Kiknek száma egész koncert,
S a városligeti posvány!
Egymás sarkára taposván
Jönnék — és prolongálnak.«

(Minden ember prolongál.)

Jókai ezekből a — véleménye szerint — Franciaországból irányított börze-krízisekből azt látta, hogy ott helytelen irányú társadalmi fejlődés jutott uralomra, — amely nem az iparra épít, hanem a spekulációra, a gründolásra ; mely a népek gyarmati elnyomására tör, s hol a legnagyobb a munkásosztály nyomorúsága is a mértéktelen profithajhászás miatt. Jókai nemzete gyarmati elnyomottságán, Franciaországból szerzett ismeretei révén felismerte a kapitalizmus rothadó irányát, s Berenden, de az egész Fekete gyémántokon keresztül egy boldogabb, egy szebb jövő vágyát állította szembe a monopolkapitalizmus gyűlöletes világával.

De — mint már mondtam — e szembenállás közben, a monopoltőke ellen folytatott harc közben kispolgári romantikus vonások is megmutatkoztak. De itt még főlegük emelkedik az író utópista szocialisták nézete segítségével. Evila és Árpád jogosan tagadják ennek a Franciaországnak világát. Ha ők maguk nem is látnak ennél tovább, Berenden keresztül mégis a jövő felé mutató vonások uralkodnak a regény fővonásaként.

Így látja Jókai népe és nemzete helyzetét a kiegyezés Magyarországon és az európai fejlődés keretében. És ennek felismerésében, meghatározásában fontos szerepe jut a regénybeli Franciaország számára.

*

A tanulmány folyamán végigtekintettük Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdését, igyekeztünk rámutatni arra, hogy mennyire helytelen az elvont, misztikus, irracionális Jókai-portré. Jókai nagyságát éppen az adja meg, hogy képes volt nagy haladó korszakában a nemzet és a társadalmi haladás legégetőbb kérdéseit felszínre hozni, ezeket az akkori magyar viszonyoknak megfelelő szinten megválaszolni.

Nyugodtan lehet azt a mércét alkalmazni rá, melyet maga állapított meg a Politikai divatok előszavában, 1862-ben: »Hiába mondjátok, válasszatok külön a magánéletet a közélettől; ne írjatok mindig irányregényeket... nem lehet szót fogadni, lehetetlen ez.« Amíg Jókai ebben a szellemben cselekedett, addig művészete is magas fokon volt. Amikor ez a szempont élete és harca folyamán gyengült, majd szinte teljesen elveszett — megszűnt az író éltetőereje is, s művészete mindinkább elvesztette értékeit.

Fantáziájának kérdése is csak ezen a szemponton keresztül érthető meg. A polgári irodalomtörténet úgyszólván kivonta belőle a valóságtartalmat, és úgy önállósította, mintha ez a fantázia a valóságtól, az író helyzetétől, eszmei és politikai küzdelmeitől függetlenül létezne. (De fellelhető ennek a szemléletnek maradványa még ma is Király István Mikszáth-monográfiájában, és Nagy Miklós Fekete gyémántok-tanulmányában is, mint arra rámutattunk.) Pedig ha az író nagy és kis műveit végignézzük, ha a Fekete gyémántok problémáját alaposan végiggondoljuk, akkor azt kell látnunk, hogy ez a fantázia csak akkor válik öncélúvá, amikor az írónak nincs elég szoros kapcsolata az objektív valósággal, amikor nem áll elég biztosan a haza, a haladás valamelyik kérdésében (pl. Szafrán, Evelin). Amikor ez a kapcsolat elég szoros, akkor Jókai fantáziája arra szolgál, hogy az objektív valóság kritikus vonásait emelje a cselekmény gazdagítása és vezetése által művésziileg mind magasabb szintre. Ez utóbbi esetre a legjobb példa a Fekete gyémántok, az előbbire pedig a Jövő század regénye. Az utóbbi jelenség mutatkozik meg általában az író haladó korszakának nagy regényeiben, az előbbi túlnyomórészt 1875 után.

Romanticizmusának okát tehát az író valósághoz való kapcsolatán kívül a 48 utáni fejletlen magyar viszonyok adják, melyek fejletlenségük következtében telve vannak történelmi illúziókkal, így realista ábrázolási lehetőséget általában nem, csak részleteiben mutatnak. Jókai romanticizmusának funkciója tehát az, hogy az elbukott forradalom utáni fejletlen magyar viszonyokat az irodalomban ábrázolja, fejlesztésükért, előbbrevitelükért harcra hívjon a maga rendkívüli képességű hősein keresztül.

Ezek a fejletlen osztályviszonyok hozták magukkal azt is, hogy a nemességnek (közép-nemességnek) még mindig központi szerepe volt a nemzet nagy kérdéseinek eldöntésében. A kiegyezés időszakában is még erre a nemességre támaszkodik a gyarmati helyzet felszámolásáért vívott harc. 1867 ugyan eloszlatta azokat az illúziókat, hogy ez az osztály még egyszer 48 forradalmi útjára léphet; — de az még akkor nem lett nyilvánvaló, hogy alkotmányos ellenzéki szerepében sem lehet tőle már semmit sem várni. Ezt az illúziót majd csak 1875 leplezi le, amikor ez az osztály feladja eddigi követeléseinek jelentős részét, s kormánypárttá lesz. Azonban még ehhez is maradnak irányában bizonyos illúziók (pl. Mikszáthnál), hiszen egy nyilvánvalóan korrupt, arisztokrata kormány helyébe került Tisza. De a 90-es évek folyamán ezek az illúziók is végleg lelepleződtek, nyilvánvalóvá vált a nemesség elősdi haladásellenes szerepe.

Ezek között a sajátos magyar viszonyok között Jókai romanticizmusának az volt a szerepe, hogy *harcba hívjon a nemzeti függetlenségért és társadalmi haladásért; hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való, felülről irányított, békés átmenetet propagálja; népszerűsítse a feudális erők ebbe való békés belenyúlását osztálya, a középnemesség vezetésével.* Jókai írói nagyságát dicséri azonban az, hogy legnagyobb műveiben ezen is túl tudott jutni, s 67 körüli szakaszában egy új világ utáni törekvés és vágy keretében segítette és bírálta a jelenért folytatott küzdelmet. A »nagy álmodó« Jókai-kép tartalma, igazi értéke ez. Álmodozásának más mozzanatai márcsak jelentéktelen kérdések felé, vagy teljesen hamis kérdések felé irányítják a figyelmet. Ez mutatkozik meg mindinkább 75 után. Tartalatlanságot mutat már ekkor ez a romanticizmus, mint ahogy zsákcát, válságot mutat az az út is, melyért ez küzdött, melynek létét köszönhetette.

Jókai írói nagyságát dicséri az is, hogy minden korlátja ellenére sohasem lett történelmietlen. Igaz, hogy célkitűzései, álmai, tervei — mint minden romantikusé — könnyen megvalósíthatónak látszanak, éppen a valóságos érdekek figyelmen kívül hagyása következtében» (Lenin, A gazdasági romanticizmusról), s így sok esetben hamis, járhatatlan utat mutatnak — de soha nem hirdette azokat tovább, mint amíg történelmileg indokolt illúziók voltak. Jellemző erre a helyzetre, hogy megalkuvása után, 1875 után jelentős regényeiben nyomát sem találjuk pl. annak a nemesség vezetésébe vetett bizalomnak, amely még előtte hatalmas méretű hőseket hozott létre. Sőt, bizonyos nyílt bírálat is hangzik el bennük a 80-as évek Magyarországanak visszasságairól, társadalmi viszonyairól. (Rab Ráby, Kis királyok, Fekete vér, Gazdag szegények pl.)

Igaz, hogy Jókai romantikájának haladó jellegéhez is hozzátartozik »egy káros hazugság« (Király István); hiszen nemesi hősei, Berendjei és Tatrangiai semmiképpen sem hivatottak arra, amit a regényben vállaltak és véghezvittek. De ezek a 48 utáni, 67 körüli magyar viszonyok ellentmondásaiból, korlátaiból erednek.

Hogy mennyire így van ez, hogy írói nagyságát mennyire nem vesztette el Jókai még 75 után sem, azt az is bizonyítja, hogy a fejlettebb viszonyoknak, s az így eltűnőfélben lévő illúzióknak megfelelően már nem a romanticizmus, hanem a realizmus jellemzi elsősorban nagy regényeit. De ennek igazolására szolgál még egy körülmény. A Fekete gyémántokban figyelemreméltóan kapcsolódik össze a romanticizmus és a realizmus. Viszont írói pályájának ekkori szakaszában már e kettő bizonyos mértékig elválik egymástól. Romanticizmusával már nem tud jelentős művet alkotni az író, s pejoratív értelemben elmondhatjuk rá azt, amit Lenin mond a két módszerről: »... a romantikus elfordul a valóság fejlődés konkrét kérdéseitől az álmok felé, ezzel szemben a realista megállapított tényekben a konkrét kérdés konkrét megoldásának kritériumát látja«. (Lenin, A gazdasági romanticizmusról).

Míg Jókai haladó korszakában romantikus módszerrel is a jelen tennivalóira akar választ adni, s az utópista szocialisták elméletét is az élet megjavítására akarja felhasználni, addig ebben a szakaszban romanticizmusával már csak jelentéktelen, hamis tartalmakat fejez ki. (Kivéve a Sárga rózsát, ahol viszont a folklór romantikája keveredik a realista vonásokkal.) Ugyanis ebben a történelmi szakaszban már megvannak irodalmunkban a realista ábrázolás objektív feltételei és így ha az író a valóság jelentős vonásait adta vissza, mindig realista művet alkotott; amikor nem tudott hű lenni a valósághoz, romantikus művet teremtett; de nem előreivót, mint a múltban, hanem retrográd értékűt.

UNGVÁRI TAMÁS

JEGYZETEK A HÉT KRAJCÁRRÓL

Egy induló író első kirobbanó sikere, izgalmasan szerteágazó, mindenképpen figyelemre méltó jelenség. Véletlen szerencse, vagy olyan szükségszerű találkozása-e az alkotó belső indulatának s a társadalom igényének, amely az elektromos kisülés erejével ad helyzeti energiát az eddig ismeretlen, de egy művel a parnasszusra lépő művésznek?

Ennek a kérdésnek igaz művészek esetében élet veszi a későbbi bizonyíték, a nagy mű; általában pedig az eleve helyes kérdésfeltevés, amely a társadalom általános s az irodalom sajátos törvényeiben keresi a siker magyarázatát. S ha még ehhez a vezérmotívumhoz az életrajzi és lélektani indítékok is legalább felhangokként elhangzanak — nem egy hamis irodalomtörténeti szájhagyományról lefoszlik a legenda s a szóbanforgó mű az olvasóban a valóságos keletkezéstörténet poétikus ízeivel gazdagszik.

Így van ez Móricz Zsigmond *Hét krajcár*-jának olvasásával is. Az iskolásgyermek, vagy a járatos olvasó úgy pergeti le magában a hét krajcár könnyekkel-nevetős történetét, hogy megszületésének regényét is hozzáfűzi. A fiatal Móriczot látja maga előtt, aki izgatottan lesi Osvát móddal elismerő szavait. Osvát írásokat kér tőle s a bő termékenységű fiatal író, aki akár naponta minden »erőlködés« nélkül írt novellát, színdarabot, verset, el is küldi egyik művét, amelyet azután a *Hét krajcár* átnyújtásának történelmi pillanatában a nagy szerkesztő visszaad a szerzőnek.

De ez csak a dráma utolsó felvonása. A második születéshez, az íróvá születéshez messze út vezet a csécei parasztházból a bárónő ösökkal büszkélkedő paplány-anya mellől, a vállalkozóvá kapitalizálódott apa erős védelme alól a napfényes debreceni coetuson a vas-
kalapos Sárospataki Kollégiumon át a pesti élehetetlen uraskodásig s az *Ujságnál* végzett, kényszermunkánál alig jobb újságíró-robotig. Mennyi élmény, örökség és szerzett tapasztalat, amelyet a Kisfaludy-társaság jóvoltából Szatmárt járó Móricz a nép megismerésével mélyített el s rendszerez! Ezek az élmények azonban egyelőre egy hamis illúzió fonálára felfűzve fénylenek. Az irodalmi hagyományok, amelyeket követett, csak lefogták igazi hangját. Jókai romantikája, amely a későbbi Móriczban pátoosszá nemesedett — még nyomasztó árnyékot vet a fiatal Móriczra. Mert Jókaiiban az életet széppé, idillivé festő író látta akkor. Később maga is bevallja: »Folyton a falu úri osztályának élete körül járt a tollam, de ezt a világot erőszakkal bájosnak, kedvesnek, finomnak, valami normálisan felüli habszerűen kellemesnek akartam bemutatni. Az irodalmat elsősorban szórakoztatónak, valami szebb, s jobb világba vezetőnek, az életet valahogy a meglévőnél jobbnak akartam megrajzolni: tudatlanságul és mégis sémaszerűen csak boldog emberekkel és így csak véletlen helyzetekkel kísérleteztem.« (Nyugat 1922.)

Móricz azonban itt nem állt meg, mert tovább ment a társadalom élete, amelynek legkisebb rezdüléseit is magábaszívta már ifjúkorában, s amelyet már korai regényei is tükröznek némileg. De igaza van Erdei Ferencnek: »Ha minden símán megy tovább, s írói tehetsége meg nem találja a lázadó lélek kifejezéseinek igazi útját, lehetett volna szerkesztő, vagy képviselő, aki a függetlenségi politika útján válik a nép és a nemzet szószólójává.

Nem ment minden símán. A századeleje a forradalmak érlelődésének kora volt. S ez olyan életanyagot adott az írónak, amellyel, ha helyes, egységes világnézet szempontjából rendezi, s magas igényei vannak — művészig is meg tud birkózni.

De a század eleje a forradalmak elvetélésének kora is. Ezért az erő és ellenerő vonalai sokszor láthatatlanok, s egységes haladó világnézet aligha alakítható ki magányosan, a munkásosztálytól elszigetelten. Csak olyan nagy egyéniségek ismerték fel a kor által feltett nagy kérdésre, a polgári forradalom megértésének, továbbfejlesztésének kérdésére a választ, mint Ady. Ő, a költő, aki a társadalom ellentmondásait műveiben oly sokoldalúan reprodukálta s oldotta meg, ő és társai nyitották rá Móricz szemét, mi is készül az országban. Móricz — itt ezt aligha lehet részletesen ismertetni — csak ismeretlen lehetőségek jöttét érezte, vagy méginkább a társadalom nyomását, amelynek fizikai törvények szerint is robbanást kell szülniök. A *Hét krajcár-ig* — mint írja »... feltétlenül, de lelki szorongásokkal éreztem magam hozzákapcsolva valami ismeretlen új lehetőségek világához s csak a gyűjtőszikra hiányzott, hogy kirobbanjon belőlem a felraktározott energia.«

Nyilvánvaló, hogy ez a felraktározott energia semmi más, mint a valóság tartalékolta, napfényre kívánczó, de belső börtönre kárhoztatott ismerete. S ami felszínre hozta, az az érlelődő forradalom, amely a Nyugat-ot is táplálta.

Mint írja — »akkor indult meg a Nyugat, ott már éltek, ... új neveknek egész áradata egyszerre, Ady Endre már nagy láng s mellette Révész Béla, Kaffka Margit és Gellért Oszkár, Bíró Lajos, Csáth Géza, Szép Ernő és Kosztolányi Dezső, Jób Dániel és Kemény Simon, Nagy Lajos és Szini Gyula, soha nem hallott új nevek, készen és vígan ficáncoltak, kora sihederek, elébem csaptak... Nem az én mezőmön, de mezőn, nem az én utamon, de életúton.«

*

Ez a folyamat ébreszti Móriczot, s most már valóban csak a gyűjtőszikra kell, amely felszabadítja a felraktározott energiát. Második kisfiának halála volt az a fizikai állandó, amelynél az új minőség jelentkezett. Erre a szomorú eseményre visszagondolva ő sem csak az elemi csapás mindent megrázkódtató élményére gondol; hanem általánosítja a személyes élményt; megvillantja, hogy benne a lelki seb társadalmi harcban szerzett sebeket is felfakasztott. »Ott (i. i. a *Hét krajcárban*) az életnyomorúságnak olyan mélységében jártam, hogy elszakadt a fonál, mely a közrend köldökéhez fűzött.« (Jókai, Nyugat 1922. II. 1434.)

Ez a vallomás, ha mögéje képzeljük a novellát, egy másik hasonló vallomását idézi, amelyben egy sokkal korábbi eseményt elevenít fel sokkal későbbben. Járt ő már az élet-nyomorúságnak ilyen mélységeiben, amikor népköltési gyűjtőként gyalogolta az országot. Erről írja: *«Ott háltam a béresek és a szegény pusztai és faluszéli családok dunnái alatt s hallgattam a szívből fakadt kitöréseket és csöndes elmondását olyan dolgoknak, amiket ökölbesorított kézzel lehetett csak hallgatni... Szegénység, éhség, nélkülözés, mint valami természetes elem vette körül ezeket az életkeket.* (Nyugat, 1933. I. 31.)

Ilyen sebeket szakított fel az egyéni élmény. A *Hét krajcár*-ban is az az új, amely az egész addigi novellairódomtól s részben Móricz munkáitól elkülönzi, hogy szereplőit a szegénység, a kitaszítotttság, *mint természetes elem veszi körül*. S gyűjtő hatásának titka is a sírásra váltó kacagásban, derűben van; *a dolgok csendes elmondásában*. Ez a hang a népet idézi. Szinte először szól valaki szépprózában a nép hangján a népről. A nyomorúságot nem a szenny és piszok meghökkentő, nyárspolgárbosszantó, naturalista módján tárja az olvasó elé. Nem a szegények szennyesét teregeti, hanem kincseit mutatja. Mondanivalójához nem is illik egy állóképszerű tabló, inkább a klasszikus novella mintájára valami különlegességében egyedi esetet választ; hiszen nem valami élethevágóan fontos dolog kell az édesanyának, hanem »csak« szappan, »csak hét krajcár.« De ez az egyedi eset társadalmilag mélyen tipikussá éppen azzal válik, hogy nincsenek »csak«-ok, hanem az író a szegény embereknek az élethez, a *teljes élethez* való jogát vallja és követeli. Ott van tehát egyfelől a novellában a szegénység, amely természetes elemként veszi körül az embereket, az a világ, amelynek gyönyörű erkölce, szereteten alapuló szépsége mintegy az idillek képeit idézi s ott vannak másfelől az ebből az életből kinövő emberi igények, amelyek egy ellenséges fojtó világba nyúlnak át s amelyek éppen az ellenséges világban kielégíthetetlenek. Ennek a két világnak az összeütközése a novella alapja.

Móricz ezt az összeütközést áttételesen mutatja be, később is gyakori módszerével; lencséjét csak az egyik küzdő félre irányítja s a másik mozdulatait csak aszerint tudjuk, hogy az egyik milyen csapásokat osztogat vagy kap.

A *Hét Krajcár* központi figurája, az anya is ilyen novellahős, akinek minden vonásán érzik, hogy tiszta jellemével milyen társadalmi környezetben él. »... olyan édesdeden tudott nevetni, hogy a könny csorgott a végén a szeméből s köhögés fogta el, hogy majdnem megfojtotta.« S a krajcárok keresése közben, amikor kacagás tölti be a putrit: »Már nagy vörös rózsák égtek az anyám arcán az izgatottságtól s a munkától. Nem volt szabad dolgoznia, mert mingyárt beteg lett tőle. Persze ez kivételes munka, a pénzkereséstől nem lehet eltiltani senkit.«

A vidámság, kacagás, amely halálos betegség tünetét idézi, a munka, amelyben természeténél fogva derű s boldogság van, kimerültséget, iszonyú fáradtságot okoz ebben benne van a dolgozók életének ellentmondása. Ez az a *konfliktus*, amelyet Móricz novellája ábrázol. A *konfliktus a tipikus alak és tipikus környezet, a belső derű s a rideg külső, ellenséges környezet ellentmondásából táplálkozik*. S itt megmutatkozik, hogy a móríci világnézeti alap általános demokratizmusának megerősödése hogyan tükröződik a *Hét krajcár tipizálásának módjában*. Ha csak a szegények nyomorát mutatta volna be, s ennek a nyomornak hűsbavágó naturalisztikus színeit ecsetelné, az általános környezet egyben az alakok életének egyedüli és közvetlen meghatározójává és valóságává válna. Eltűnnék a tiszta erkölcsiség s a nyomasztó külső világ dialektikája, tehát a konfliktus, helyette egy egységes burzsoá valóság változtathatatlannak látszó képe tűnne elő; s ehhez csak a sajnálat s megértés liberális ideológiája kapcsolódhatna.

Móricz általános demokratizmusa azonban, amely a tipizálás módjában is érvényesül, pozitív ideálokat keres a szegények között. Ez a vágy az emberi boldogság, tisztaság után az emberiség minden nagy kritikai realistájában élt, noha művük középpontjában egy ellenséges világ tagadása állott. *De tagadni csak egy eszmény nevében lehet!*

A Balzacoknak, Dickenseknek, Gogoloknak és Scsodrineknek voltak eszméik. Persze, ha alakban, típusban testesítették meg az eszményt – világnézetük roppant úrjai miatt gyakran a hamis illúziók, a dickensi jó nagybácsik figurái keltek életre. Vagy az erkölcsi tisztaság gyengeséggel párosult s a kapitalizmus ellentmondásai miatt konzervatív színekbe öltözött, mint a Pons bácsi Smucke-ja, illetve Cesar Birotteau. Az erős, harcos, pozitív alakok pedig csak a művek perifériáin léphettek a barikádra; Michel Chrestien Balzacnál epizódisztá.

De a kritikai realistáknál sokféle vetületben látható az eszmény. Bírálatak, tagadásuk például azt mutatja be, miként fejlődik ki egy egészében jó jellemben a karrierizmus, az opportunizmus, hogy adja el a társadalom az emberek lelkiismeretét, míg végül maga az egyes ember is tökélet kovácsol belőle. Az emberek erkölcsi rothadásának bemutatása is a fennálló világ tagadása. Persze a hangsúly itt is a kritikán van; nem nihilisták tagadják az embert, hanem a társadalom szorításának hatását mutatják. A realistáknak az emberi jellemről vallott felfogását talán a legszebben Tolsztoj fogalmazta meg a Feltámadás-ban. *»Az emberek olyanok, mint a folyók: a víz mindenütt egyforma és mindenütt ugyanaz, de minden folyó hol keskeny, hol sebes, hol széles, hol csendes, hol zavaros és meleg. Ilyenek az emberek is. Minden ember magában hordja az összes emberi tulajdonságok csiréit, s egyszer az egyik bukkan fel, máskor a másik, s néha az ember egyáltalán nem hasonlít önmagára, noha ugyanaz marad, ami mindig is volt.«*

Móricz is a kritikai realizmus útját járja. A külső és keserű világ tagadása nála is úgy történik, hogy a szűk partok közé beszorított igényeket, életet mutatja. S ő, a huszadik századi kritikai realisták között páratlanul, tovább is lép. A dolgozó osztályok között arra ismer rá, ami a folyóban a szűk és omladékos partok ellenére is tiszta; *az állandó vízre*: az édesanya büszke jellemére, s magas erkölcsére.

A jellemnek ez a szépsége nem a ráaggatott pompás jelzőkben csillog, hanem a cselekmény sajátos bonyolításában, a konfliktus kidolgozásában teljesedik ki. Móricz itt a költői ellentét s visszajára-fordítás, a túlzás eszközével dolgozik. *Látszólag* megszépíti ezt a nyomorúságos életet azzal, hogy a nincstelenség tragikumát a játékos keresésben feloldja. Valójában azonban azzal hat, hogy ez az élet természetes elemként veszi körül az alakokat. *Látszólag* megalázkodó embereket fest, akik még a koldustól is pénzt fogadnak el, hajlékonyabb-e hát a derekuk, mint az alamizsnán élőkődő? Nem, Móricz nem ezt ábrázolta. Ez az egyszerű asszony, akinek prototípusa a nemesi paplány, a Nyilasok vére, akit a nyomorúság tanított meg alázatos büszkeségre, felemelt fejjel viseli a csapásokat, azért fogadja el a hetedik krajcárt, az utolsót, mert *felelősséget érez az élettel szemben*. A szegénységnek olyan gesztusa ez, amely nem a szerzésben töltött napok »egyszer hopp, másszor kopp« filozófiáját éli. Csak akkor fogadja el, amikor érzi, hogy úriasság lenne visszautasítani *»Hadd el lányom, nekem nem hibádzik.«* mondja a koldus a jámbor arcú öreg ember«. Az anyának azonban »hibádzik« a krajcár: neki az életben minden fontos, minden érték, mindenütt kincs lelhető, *valami, ami az élethez hiányzik*. Ez az eszmei tartalma a keresés mozzanatának a novellában.

S a hetedik krajcár hogyan vándorol a kis család kezébe! Mennyire szokatlan és különös világ tárul fel a novellában, azzal, hogy a koldus adja a hiányzó pénz utolsó darabját. Móricz írja, hogy apja, Móricz Bálint fejtette meg ennek a jelenetnek jelentőségét, mikor az ellenkező lehetőséget ajánlotta fiának: Miért nem lökted oda azt a hét krajcárt annak a koldusnak! Ez az úriasszony talán illett volna a novella indításának jókai hangjához, s ahhoz a lecsúszott, deklaszált családhoz, amelyek életét a kezdő mondatok vázolják fel. De Móricz az frás hevében túllendült ezen és ahogy a nevetés a műben egyre inkább tragikus színészetté válik, úgy nő a lecsúszott Soós család története, amelynek ez a generációja már csak ínséget látott, a szegény emberek életének, erkölcsének tükrévé. S ennek az életnek törvényei nem azonosak a közrend szokásait szabályozó ítéletek zárt rendjével, amelyben a koldus nem jön emberszámba. Nem véletlen, hogy Móricz a Jókairól szóló vallomásaiban fedi fel a Hét krajcár új vonásait, továbblépését Jókai. Apja véleményén értette meg: *»Mintha kinyilatkoztatás történt volna«,* hogy a koldustól kapni a garast *»ez az, éppen ez az, amit hoztam.«* S ismételjük csak a részben már idézett szavakat: *»Ott az életnyomorúságnak olyan mélységében jártam,*

hogy elszakadt a fonál, mely a Közrend köldökéhez fűzött: elfogadtam a koldustól az alalmazsnát, mert a koldus végre nem koldus volt, hanem ember... Embertárs... Ugyanaz, aki én... csak erősebb, mert fent van: él.

Elszakadni a közrend köldökétől Móricznál egyet jelentett avval, hogy ne a »polgári jövőt, az emberek közt való szép rendet, a jól megrendezett világ helyességét« prédikálja, hanem általános demokratizmust hirdessen, amelynek értékrendszerében a koldus is ember.

*

A cselekmény ilyen formálása tehát *eszményt* fejez ki: tiltakozást a nyomorító renddel szemben s a dolgozók szeretetét, életük komolyságának igenlését.

Az eszménynek a kritikai realistáknál való hasonló felbukkanására az orosz forradalmi demokrata kritikusok figyeltek fel. Dobroljubov tiltakozott az olyan irodalmi hősök ellen, akik teljességgel »környezetük idegei«. Igen, ő már hősöket követelt, akik szembeszállnak a környezettel. De a dobroljubovi kritika megérteti azt is, hogy az az író, aki nemcsak a pusztulás eredményeit fejezi ki, *hanem együttérez a dolgozókkal* — *lépést tett a lázadó, s az erős hős felé*. Dobroljubov az olyan művekről, ahol a hőst agyonnyomja a környezete, így írt: »Elképzelelő valami óriás szörnyeteg, amelyet »rossz környezetnek« vagy »hétköznapi valóság«-nak neveznek. A szörnyeteg ellen holmi pufók csecsemőket állítanak szembe, akik együgyűek, semmit sem tudnak, semmihez sem értenek, mindenhez bizalommal fordulnak és belső erőtlenségük következtében valóban teljesen a »környezetüktől« függnek. Azt mondják, nincs is másfajta ember, mert a mi környezetünk pontosan ilyené változtat mindenkit, aki belé kerül. Tegyük fel, hogy így van. De akkor mi az író feladata? Az, hogy ugyanannak a »környezetnek« tartozékaként alkotásainak szereplőit is éppen olyan elutasítóan kezelje, éppen olyan elutasítóan viselkedjék velük szemben, mint ahogy mindennel, ami körülveszi őket. Ha a mi környezetünk... elpusztít minden jót is... , ha így van, akkor világos, hogy ebben a környezetben nem is lehet mást keresni, mint tárgyat a legkíméletlenebb szatíra számára«.

Az itt jellemzett móddal szemben Móricz lát jót az egyszerű asszonyban, az édesanyában. Egy ellenálló *közvetlen* környezetet állít a mindent rosszra és visszájára fordító »külső« valósággal szemben. Így párosul demokratizmusa mély humanizmussal.

Annak az írói magatartásnak, hogy nem egy mindennel engedelmes, hanem büszke és tiszta hőst rajzol, s ezért nem a szatíra, hanem a meleg líraiság hangján szól alakjáról, van világnézeti alapja. Dobroljubov is azt fűzi hozzá előbbi megjegyzéséhez, hogy a szatíra tárgyát a kiváltságos osztályok környezete adja, s az író, ha észreveszi a dolgozó népet, ha sikerül megtalálni az orosz élet sivárságában »*fellelhető eszményi alakokat*« — nagy tetterre vállalkozott.

Az író eszménye azonban nemcsak abban jelenik meg, hogy milyen alakot választ főhősnek, hanem mondanivalója s a mondanivalót kifejező kompozíció, a jellemek egymáshoz való viszonya, a cselekmény fordulatai is, — sőt kritikai realistáknál talán elsősorban — tükrözik. Bjelinszkij írja Gogolról, hogy nála az eszményképet »*nem dicsítésnek kell tekinteni (tehát hazugságnak)*, hanem *mint kapcsolatot, amelyben a szerző úgy állítja egymás mellé az általa teremtett típusokat, hogy ez a kapcsolat kifejezze az alkotásaiban előadni kívánt gondolatait mondanivalóját*«.

*

Hogy Móricz Hét krajcár-jában új mondanivaló tört felszínre, az már a novella formai jegyeinek megváltozásánál is látható. Nagy Péter figyelte meg, hogy a korai Móricz elbeszélések vagy ellesett párbeszédeket adnak vissza, vagy pedig a poent uralkodik bennük a valóság hű ábrázolásának rovására. Ez a novellaforma még nem él eléggé az első pillanatra nem valóságosnak, bizarrnak tűnő költői túlzással.

De már a *Hét krajcár* cselekményének központi magva éppen egy költői túlzás, báto túllépés hétköznapi jelenségeken, az átlagoson való felülemelkedés, a tipikusig. Részben már elemeztük, hogy a koldustól elfogadni a pénzt mit is jelentett az alakok ábrázolásának

szempontjából. *Ilyen élet is van* – mondja a cselekménynek ez a mozzanata, s ennek a mondánivalónak folytonos erősítésével azt szuggerálja az olvasónak: *csak ez az igazi, a szép, a tiszta, az erkölcsös élet*. De Móricz evvel a motívummal azt is kifejezte, hogy ez a szépség az akkori társadalmi valóságban csak felemás módon érvényesülhet. Az, hogy az anya koldustól fogad el pénzt, az éppen ezt a felemasságot tükrözi. Még a koldusnál is szegényebbek sugározza ez a mozzanat s érzékelteti, hogy ez a szépség egy fejetetejére állott világban valósul meg. A költői túlzás az idillt a tragédiába viszi át. A hétköznapiaságtól való eltérésnek tehát *iránya van*, politikai mondanivaló jelenik meg benne, ez mutatja meg, hogy a dolgozók élete egy fonákjára fordult világban maradt tiszta, de ugyanakkor elviselhetetlen; önmagában szép, de a külső valósághoz való viszonyában iszonyú, így válik a novellából csendes elmondása olyan dolgoknak, amelyekre ökölbesorul az ember keze.

A cselekmény tárja fel tehát azt az *általános, országosan* tipikus környezetet, amelyben az alakok mozognak, a cselekmény terenti meg a *Hét krajcár*-ban azt a drámaiságot, ellentétet, amely az alakok belső igényei, céljai és a környező világ között feszül. Így tipizál a cselekmény. Az anya alakja önmagában nem típus. Nincs is típus, mint »olyan«, a típus csak egy határozott cselekvésben, tettben, elhatározásban, más típusokhoz való viszonylatában lesz azzá, ami. S éppen azért, mert egy cselekvésben, vagy cselekményben mutatkozik meg az embernek a társadalomhoz való viszonya, a cselekmény társadalmilag tipizálja a mű alakjait. Ez az értelme az ismert engelsi formulának: »*tipikus alak, tipikus helyzetekben*«. S itt mutatkozik meg Malenkov elvtárs szavainak mély értelme: hogy a *tipikus a pártosság legfőbb megjelenési formája a művészetben*, s hogy a tipizálás legfontosabb eszköze a bátor, költői túlzás. Ha a *Hét krajcár* anyafigurájának csak jellemvonásait nézzük, elszigetelten azt, hogy egyszerű, tiszta, büszke asszony – úgy tűnik: az író eltér az életigazságtól, mert ez a jellem nem tükrözi, hogy az akkori Magyarországra a dolgozók elnyomása, elnyomorodása volt a jellemző. Ha azonban az egész novellát nézzük, azt, hogy a játékos keresés vért hoz az anya ajkaira, ha a koldussal szembeni viselkedését, a jelenet eszmei magvát, hogy ezek még a koldusnál is szegényebbek – tipikus alakokat látunk tipikus körülmények között. És észrevesszük azt is, hogy Móricz ezt a novellát csak határozott világnézeti tudatosodás után írhatta meg, mert ennek az egész cselekmény-formálásnak, a jellemek ilyen tipizálásának politikai tartalma van: az, hogy *egyszerre tud lázítani a fennálló rend ellen s ugyanakkor határozott eszményt szembeszegezni: a dolgozók erkölcsét a fennálló renddel szemben*.

*

A befejezés fordulata a *Hét krajcár*-ban, szintén az író világnézeti és művészi fejlődésére utal. Korántsem kipoentírozott a novella vége, hanem mintegy hangulati feloldása az egész eddig fokozott feszültségnek. Művészi nagyszerűsége ismét abban rejlik, hogy *látszólag* ellene szól mindannak, amit az író az egész novellában mondani akart, valójában pedig elmélyíti a novella igazságát.

Miután a koldus a gyerek kezébe nyomta a hiányzó hetedik krajcárt, az elbeszélés lélekzetvételhez juttatja az olvasót, hiszen együtt van a hiányzó pénz – megoldódott a cselekmény központi kérdése. A novella konfliktusa azonban több, mint amit a cselekmény hétköznapi valósága mutat. A szegények igényeinek összeütközését ábrázolja a külső, ellenséges világgal. Ha az író nem akar eltérni az életigazságtól, nem mutathatja be azt, hogy ezek az igények mindig megtalálják kielégítésüket. Ezért adta Móricz az elbeszélésnek azt a váratlan fordulatot, hogy amikor összegyűlt a pénz, feltárja, hogy az egész keresés hiábavaló volt: » – Jókor van együtt a pénz, hiszen ma már nem moshatok. Setét van, oszt lámpaolajom sincse. Tehát hiába van szappanra, a hét krajcár csak csepp a tengerben, új és új igények ébrednek, a szegénység, mint tátott torok, soha nem szűnő éhség jelenik meg itt. A befejezés eszmei mondanivalójában is a liberalizmustól idegen, demokratikus ideológia tükröződik, amely nem a pillanatnyi megoldásra, hanem gyökeres átalakulásra izgat, azt tartja egyedül lehetségesnek.

Vajjon ez a befejezés, hogy a hét krajcár hiába gyűlt össze, nem kell semmire, nem »üti«-e a novellának azt a mozzanatát, hogy az anya a koldustól azért fogad el pénzt, mert mindent meg tud becsülni, mert a krajcárra valóban szüksége van? Nem veszi élet annak az erkölcsi komolyságnak, az étellel szemben érzett felelősségnek, amely az elbeszélés-alkotta jellemben megnyilvánul?

Nemhogy élet veszi, hanem a konfliktust erősíti. Az anya erkölcsi nagyszerűsége egy idegen világ szorításában érlelődik nagygyá, a tiszta víz szűk partok között folydogál. A dolgozók erkölcsében Móríc a pillanatnyi nagyszerűsége túl *képességet* villant fel a jövőre, azt, hogy ha ezt a szépséget és komolyságot nem szorítja egy ellenséges környezet, csak akkor bontakozhat ki teljességében, óriás gazdagságában.

De hogy mindez egy fejetetejére állított világban létezik, a novellának a sajátos hangja érzékelteti, amelyet *könnyesen-derűsnek*, *nevetősen-tragikusnak* neveznek.

*

»Nem volt más mit tenni, mint tiszta szívből kinevetni nyomorúságunkat« — mondja a kisgyerek. Ennek az életnek tragikus oldala a pénztelenség, az igények örök kielégíthetetlen-sége nem nyílt összeütközésben nyilatkozik meg a szereplők előtt, hanem áttételesen; mint ebben a formájában leküzdhetetlen valóság, *mint természetes elem*. S következésképpen nincs más mód a világ öröknek tűnő, természetes szükségyszerűségétől megszabadulni, csak a nevetéssel. Az örök kielégíthetlenség világában az *egyszeri igény* kielégíthetetlen-sége már nem tragikus, hanem az egész élet tragikumához viszonyítva, »egyszerű ügy«, könnyűnek tűnik az élet szörnyűségével szemben. De azt, hogy ez az egész élet szörnyű, azt éppen ennek az egyszeri esetnek a nevetségessége hozza felszínre. Hiszen a derűnek ez az eleme nem áll önmagában a novellában: mert az egész élet tragikuma aláfesti az egyszeri eset derűjét.

»Jól rendelték azt az istenek, hogy a szegény ember is tudjon kacagni.

Nemcsak sfrás-rívás hallik a putriban, hanem szívből jövő kacagás is elég. Sőt az is igaz, hogy a szegény ember sokszor nevet, mikor inkább volna oka sírni. . . És az is igaz, hogy soha már én e jövőendő életemben nem kacagok annyit, mint gyermekésem pár esztendejében.

Hogy is kacagnék, amikor nincsen már piros arcú, vidám anyám, aki olyan édesdeden tudott nevetni, hogy könny csorgott a végén a szeméből s köhögés fogta el, hogy majdnem megfojtotta«.

Ezekben a mondatokban látszik, mi ez a kacagás, amely könnyedségnek, az élet könnyenvevésének indul s — mindig egy véres valósággal találja szemközt magát, amely egy sajátos, tragikus alapszínű életnek egyes mozzanatait teszi elviselhetővé. *Ez a kacagás kisebb tragédiával szembeni magatartás a nagyobb tragédia árnyékában*. Ezért nincs elmosó szerepe az írásban, hanem hangerősítő és lázító.

S mennyire az eszmei mondanivalót szolgálja! A nagyobb tragédia komor színeiben jelenik meg az a bizonyos szorító, ellenséges külső környezet, amely minduntalan beleszól a szegények életébe, minden apró jelenség irányítója, amelynek azonban csak esetleges apró megnyilvánulásai győzhetők le. Hét krajcárt össze lehet guberálni, a hét krajcár megszerzésén kacagni is lehet, de a hét krajcár nem változtat ezen az életen, sőt éppen tragikumát hozza fel.

Ezért nem sorolható a Hét krajcár sem az idill, sem a tragédia címszáva alá. »Nem minden bánat nő a tragikumig — mondja Csernisevskij — nem minden öröm grációzus vagy komikus«. Csernisevskij itt a költészet körének leszűkítése ellen harcol, támadja azokat, akik csak tiszta és desztillált esztétikai kategóriákban tudnak gondolkodni s nem akarják elismerni, hogy »A költészet köre: az élet és a természet egész köre; a költő szempontjai az élet különböző jelenségeit illetően éppoly különbözők, mint a gondolkodó fogalmai a különböző jelenségekről; a gondolkodó a valóságban sok dolgot talál a szépen, a fenségesen és a komikuson kívül«.

A *Hét krajcár* ilyen, jól ismert esztétikai kategóriákkal alig klasszifikálható hangon szól. Éppen azért, mert Móricz tudta, érezte, hogy a valóság bonyolultabb az esztétikánál s hogy az írásművészet minden eszköze a mondanivalót szolgálja.

*

Ilyen eszköze az írásnak, de különösen a novellának a hangulatfestés is, amely a *Hét krajcárban* az elbeszélés egyik legfontosabb eszköze. Legfontosabb eszköze, de nem *egyedüli* eszköze. A hangulatfestés, mint minden írói eszköz, csak akkor jogosult, ha az emberábrázolásnak közvetett, vagy közvetlen része. A dekadens irodalom azonban a hangulatfestés elemét szinte kizárólagossá tette: az emberek cselekvése helyett csak benyomásokat, ezeknek a benyomásoknak a valóságos világtól elvonatkoztatott lelki átélését ábrázolta. A hangulat által a cselekményt szűrték ki a regényből és novellából. Gondoljunk csak egy olyan regényre, mint Sartre *L'âge de la raison*-ja (Férfikor). A főhős, Matthieu a filozófiatanár, az egész regényben egy tettének következményén rágódik. Gondoljunk Julien Green *Leviathan*-jára, ahol szintén az elkövetett cselekedet utóhatásairól van szó. S az egész század dekadens irodalmának fiók-Dosztojevszkij-ei hasonló technikával építik műveiket. A cselekvés helyébe meditáció, hangulati benyomások lépnek, az embert érzetkomplexumok gyűjteményévé oldják fel. Nem nehéz ebben az irodalomban a machizmus reakciós filozófiáját éppen ebben a vonásban felfedezni.

A realista írónál a hangulat a jellemábrázolás része, a mondanivalónak alárendelt elem. Hangulati erősséget a realista író nem az egyes tettek következményeinek szubjektív feloldásával ad, hanem a *cselekvő ember lelkiállapotának változásait, az embernek és természetnek egy hirtelen, sajátos, kapcsolatát érzékelteti*. Nem az eredmény érdekli a realistát, hanem a folyamat maga. Gorkijnál figyelhető ez meg talán a legteljesebben.

A Klim Számginban — ahol pedig a témánál fogva a legerősebben fenyegetett az, hogy a bomló értelmiség rothadási bűzét az elmúlás elégiájával széppé színezzék és igazolja is — nagyszerűen, leleplező eszközként használja a hangulatfestést. Emlékeztet az a jelenet az első kötetből, amikor Számgin barátja, Borisz elsüllyed a jégben. Akkor Klim azt hallja valahonnan: »Volt itt valamilyen fiú? Vagy nem volt itt senki?« Ez a mondat sokszor előbukkan, megfordul Klim fejében, felidézi azt a téli napot, a korcsolyázást a tavon: a sokszoros ismétlődés hatalmas hangulati tartalommal tölti meg ezt a mondatot. A jelenetben Számgin megfutamodik a cselekvés elől. S a mondat s a hangulat akkor bukkan fel mindig a regényben, amikor Számgin kénytelen rádöbbsen, hogy mennyire cselekvésképtelen, üres törtető kis karrierista, akinek léte nincs tettei által igazolva, aki valahol az élet periferiáján helyezkedik és onnan akar beleszólni a lényeges dolgokba. Megérzi, hogy csak vendég az istenek asztalánál, hogy abban a nagyszerű történelmi folyamatban, amely a szeme előtt játszódik, epizodista csupán.

Ennyi mindent képes kifejezni ez az egy hangulattal, érzelemmel telített, konkrét eseményhez kötött mondat Gorkijnál.

Móricz is él ezzel az eszközzel, szuverénül és bátran.

Nézzünk egy ilyen részletet A *Hét krajcár*ból.

»Leguggolt a földre s olyanformán tette le a fiókot, mintha attól félt volna, hogy ki-repülnek; úgy is borította le, egyszerre, mint amikor kalappal lepkét fog az ember.

Nem lehetett azon nem kacagni.

.....

* Hozzányúltam a fenekével felfordított fiókhoz.

Psztt ifesztett rám az anyám, — csendesén, még kiszökik. Te még nem tudod, milyen fűrge állat a krajcár. Nagyon sebesen szalad az, csak úgy gurul...

Jobbra-balra dőlünk. Sokat tapasztaltuk már, hogy igen könnyen gurul a krajcár.

Ennek a részletnek sajátos hangulata van. Ez a hangulat az elbeszélésben megjelenített tárgyi világból nő ki; a gépfőkből, amelybe az anya a varrásból keresett krajcárokat szokta dugni. A gépfők a gyermeknek régi emlékek és tapasztalatok felidézője. Nem a tárgynak van azonban hangulata, noha az idézi fel; hanem emberek, alakok lelkivilágának, amelyben a tárgy fontos emlékeket ébreszt s az egyszeri eset mögé felsorakoztatja a múlt képeit, amelyen az emberek pillanat súlyát méri.

A hangulat tehát az alakok lelki atmoszféráját jeleníti meg, ugyanakkor egy egyedi esethez kapcsolódó asszociációkat idézve, elmélyíti az olvasó ismeretét arról a világról, amelyben a novella játszódik. Az idézett részletből is világos, hogy hangulati tartalma azért van, mert a pillanatnyi vidám keresés mögött megmutatja, hogy milyen keserű élményeik vannak a szereplőknek a guruló, soha-nem-kezükből-lévő, mindig hiányzó krajcárokról. Ugyanazt szolgálja tehát, amit a novella többi művészi eszköze: az egyedi eset mögött megmutatni az általánost, a pillanatnyi derű mögött a félelmesen tragikust, a szegények bensőséges, tiszta élete mögött az ellenséges, szorító világot.

*

Sokat lehetne még a *Hét krajcár* művészi sajátosságairól írni. De ennek a rövid kíséreltképpen íródott dolgozatnak csupán az volt a célja, hogy megmutassa: *a világnézeti tudatosodás egy próbán* hogyan nyilvánul meg a típusok megformálásában, a cselekmény bonyolításában, a konfliktus kialakításában, a művészi eszközök szuverén alkalmazásában.

A *Hét krajcár* a magyar novellairodalom egyik legjelentősebb darabja. Irodalomtörténetileg azért, mert egy nagy író pályáját egyengette, mert újat hozott már megjelenése időpontjában a magyar irodalomban: a dolgozók, a szegény rétegek első igazi ábrázolása, megjelenítése. De tanulsága ezen túlmenően elvi és útmutató. Ez a nagyszerű elbeszélés klasszikus példája annak, hogy az író állásfoglalása, pártossága, hogyan érvényesült a nép életének művészi újjáteremtésében. Arra figyelmeztet ez az írás, hogy a múlt nagy íróitól korántsem a formát kell csak ellesnünk és megtanulnunk, hanem hazafiságukat, pártosságukat, népi-ségüket is elemeznünk és követnünk kell. Követnünk kell ... és lehet is!

TOLNAI GÁBOR

AZ EGYETEMI IRODALOMTÖRTÉNETI TANKÖNYV MŰFAJÁNAK KÉRDÉSE*

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége határozatot hozott irodalmunk története nagy kézikönyvének elkészítésére. A kézikönyv elkészítését megelőzően — ugyancsak az Akadémia Elnökségének határozata értelmében — el kell készíteni egyetemi oktatásunk céljaira a magyar irodalom története négykötetes tankönyvét, 1956. végéig, összesen 140—150 ív terjedelemben. A munkálatok felelőseül Tolnai Gábort, az egyes kötetek főszerkesztőit, illetőleg szerkesztőit teendőinek ellátására pedig a következőket jelölte ki az Akadémia vezetősége:

- I. kötet (Az ősköltészettől — Bessenyeiig) Kardos Tibor, Klaniczay Tibor, Tolnai Gábor,
- II. kötet (Bessenyeitől — 1848-ig) Baróti Dezső, Szauder József, Waldapfel József,
- III. kötet (1848-tól — 1905-ig) Barta János, Nagy Miklós, Sőtér István,
- IV. kötet (1905-től — napjainkig) Bóka László, Király István, Nagy Péter.

Az Akadémia Elnöksége határozatának értelmében az egyetemi tankönyvvel kapcsolatos munkálatok még 1953. nyári hónapjaiban megindultak. Igen nagyszámú irodalomtörténész, régi szakemberek és fiatalok kaptak megbízásokat előmunkálatokra, irodalomtörténetünk különböző feltáratlan kérdéseinek felkutatására és kidolgozására. Az előmunkálatokat végző szakemberek közül többen már el is végezték a rájuk bízott feladatokat.

*

Egyetemi irodalomtörténeti tankönyvünk előmunkálatai során legsürgősebb feladatunk volt: kialakítani a feldolgozási módszert, azt a műfajt, ami a tankönyv létrehozásakor minden munkatárs részére kötelező érvényű.

A négy nagy kötetben feldolgozandó anyag irodalmunk fejlődésmenete szerint különböző kérdéseket vet fel, a műfajok természete, a kifejezőeszközök, az irodalom fejlődésének törvényei más és más feldolgozási részletmódszert, más és más műfaji részletmegoldást igényelhet. (Pl. A központosított monarchia irodalmának elemzésekor mást, mint a felvilágosodás kora, mást a kapitalizmus, vagy megint mást, mint az imperializmus irodalmának elemzése és szintézisbe egyesítésekor.) Az eltérés azonban csak a műfaj rész megoldásánál jelentkezhetik. Az egész műnek egységes szempontú analízist kell nyújtani és az analízisnek egységes szempontú szintézisben kell foglalhatni.

1. Általános vonásokban milyen feldolgozási módszerre, milyen műfaj kialakítására kell törekednünk irodalomtörténetünk első marxista-leninista megformálásakor. — Olyan műfajt kell kialakítanunk, amely irodalomtörténetünknek helyes marxista-leninista analízisét alapvető marxista-leninista szintézisbe egyesíti. Szintézisünknek tükröznie kell irodalomtörténetünk egészén, az irodalom alkotásain keresztül a régi és az új harcát, a népi

* Az egyetemi irodalomtörténeti tankönyv fontosságára való tekintettel szeretnénk, ha folyóiratunk olvasói is megtennék e tervre vonatkozó észrevételeiket, javaslatukat. Szerk.

elemek jelenlétét és előtérbenyomulását, a népköltészetet, a realizmus fokozatos kibontakozását, irodalmunk nemzeti jellegének kérdését, az irodalmi nyelv fejlődését.

2. A periodizáció kérdésének megoldása további munkálataink során a legsürgősebb láncszem. Éppen ezért az Irodalomtörténeti Társaság négy munkaközössége a legközelebbi jövőben meg fogja vitatni az egyes korszakok periodizációs kérdéseit. Az egyes munkaközösségek vitáinak eredményét a szakemberek széles nyilvánossága előtt is meg fogjuk tárgyalni. A periodizációs vitákat úgy fogjuk megrendezni, hogy a viták során kialakuljon irodalmunk fejlődésrajza. A kialakított periódusokon belül rendezendő a korszak irodalomtörténetének anyaga, általános elvi problémái, a korszak analízise és szintézise. A periodizációnak szem előtt kell tartani, hogy a tankönyv négy kötete nem jelent négy elvi egységet, a négy kötet csupán az egyetemi oktatás szükséglete szerinti tagozódás. A tankönyv létrehozása során a korszakokat, a periódusokat kell alapvető egységnek tekinteni. A periódusokon belül következnie az anyagot tárgyaló fejezetek az irodalomtörténeti anyag logikai rendjében.

Irodalomtörténetünk periodizációjánál alapvető szempont, hogy ne az úgynevezett »történelmi katasztrófák«, hanem a nagy megmozdulások, a fellendülések legyenek a periódusokat kezdő jelenségek.

3. A világirodalom nem rekesztendő ki, s nem is rekeszthető ki tárgyalásunkból. Ugyanakkor, amidőn fejtegetésünk az irodalmat a magyar társadalom, az osztályharc tükröződéseként magyarázza, utalnunk kell a világirodalomra, az orosz irodalomra és a szomszédnépek irodalmi fejlődésére.

Nem feledkezhetünk meg arról sem — eddig alig vettük figyelembe —, hogy Magyarország irodalomtörténete folyamán soknemzetiségű állam volt. A magyar irodalom elemzését nem lehet elszakítani a velünk együtt, hasonló társadalmi feltételek között élt népek irodalmával való összefüggésektől; meg kell rajzolnunk a párhuzamosságokat, ki kell fejteni, hogyan jelentkeztek a mi irodalmunkban megvalósult formák az ő irodalmukban? mit kapott a magyar irodalom tőlük? miként segítette a mi irodalmunk az ő irodalmuk fejlődését?

Feldolgozásunk során történelmi módszert kell alkalmaznunk. Irodalmunk fejlődését kell bemutatnunk; a hangsúlyt az irodalomtörténeti fejtegetésekre kell helyezni. A történetiség előtérbehelyezése nem zárja ki, sőt szükségessé teszi írói arcképek megrajzolását. Az írói arcképekben azonban nem valami statikus, hanem történelmi ábrázolásra kell törekednünk. Az arcképek nem lehetnek szintézisen belüli »kis monográfiák«, hanem a szintézis fejezetei; hangsúlyozva az írónak az előzményekhez, az örökséghez kapcsolódó szárait ugyanúgy, mint előremutató vonásait.

5. A burzsoá irodalomtörténetírás kritikájának, valamint az irodalmi művek szövegkiadásainak az irodalomra vonatkozó irodalomjegyzéknek helyet kell kapni a tankönyvben. Az irodalomjegyzék (technikailag a fejezetek végén helyezendő el) nem léphet fel a teljesség igényével, csupán a fontos, a lényeges irodalmat kell megadnunk, azoknak a műveknek a jegyzékét, amelyekről az egyetemi hallgatóknak tudni kell. Szem előtt kell tartani azonban azt a szempontot is, hogy kibontakozzék a hallgatók számára az irodalomtörténeti kutatás, egyes kérdésekre vonatkozó története. Ily módon bibliográfiánk nem lesz száraz felsorolás, hanem a felsorolás tartalmazni fog rövid, néhánymondatos értékelést is. A nagyigényű burzsoá feldolgozások bírálata esetenként szerepelhet a fő szövegben is, a fejtegetések menetébe illesztve.

6. Az anyag elrendezését illetően a következő szempontok alakultak ki: minden periódus és alperiódus általános fejezetekkel kezdődjék. Itt kell helyet kapni a korszakra vonatkozó általános kérdéseknek. Itt kell bemutatni a világirodalom rövid összefoglalásaként az orosz és a szomszéd népek irodalmának fejlődését, a mi irodalmunkkal való összefüggéseit. Ugyancsak itt kell szólni olyan kérdésekről, mint a renaissance, barokk, felvilágosodás, romantika, stb. A hazai kép általános megrajzolását az irodalmi élet ábrázolásáb

foglaljuk bele: a történelmi és társadalmi fejlődésnek az irodalom fejlődése szempontjából legfontosabb momentumait. (Részletes történelmi és társadalmi elemzés nem szükséges, mivel az egyetemi történelmi tankönyv meg fogja előzni az irodalomtörténeti tankönyvet.) Az irodalmi élet képében részt kell kapnia a kulturális kérdéseknek: képzőművészet, zene, színház, népköltészet, írásjelrendszer, könyvtörténet, tudomány, oktatás, hírlap- és folyóiratirodalom, stb., stb. Szó lehet arról is, — korszakok szerint változva, — hogy a fenti kérdések egyike-másika külön fejezetben tárgyalassék. Feltétlenül külön fejezetben kell foglalkozni az egyes periódusok műfaji kérdéseivel. (A könnyebb áttekinthetőség érdekében az egész tankönyvben szedéstükrön kívüli kis címek alkalmazandók.)

A fenti általános fejezet vagy fejezetek nyomában kell következnie a tulajdonképpeni irodalomtörténeti fejezetnek, mégpedig olyan periódusokban, ahol a nagy arcképmegoldás, illetőleg kisebb arcképcsoportok együtt-tárgyalása a megfelelő az arcképmegoldásoknak, ahol műfajok szerinti tárgyalása megfelelő, ott a műfajok szerinti tárgyalásnak. A fejezetek részletes elrendezésére még nem teszünk általános javaslatot. A tankönyv egyik felölőse konkrét anyaggal kapcsolatban kidolgoz azonban a közeljövőben egy prospektet, a prospektet meg fogjuk vitatni és a vita alapján alakítjuk ki a végleges megoldást.

A tankönyv célja érdekében — ugyanakkor, amidőn irodalmunk első marxista-leninista szintézisét adjuk — szem előtt kell tartanunk az egyetemi oktatás szempontjait. A közvetlen célnak kifejeződésre kell jutni munkánk módszerében, a mű didaktikai szempontjaiban ugyanúgy, mint stílusának megvalósításában. A tankönyv stílusa nem lehet essay-stílus, sem a pozitivistá irodalomtörténetírás érzékeltetésre képtelen »stílusa«, de ugyanúgy nem az egyetemi oktatásba is beférkőzött bürokrata: »jelentés-« »feljegyzés«-stílus. Egy próbafejezet megvitatásával ki kell alakítanunk egyetemi irodalomtörténeti tankönyvünk megfelelő stílusát.

HOZZÁSZÓLÁSOK MAKAY GUSZTÁV TANKÖNYVKRITIKÁJÁHOZ*

1.

Helyesnek tartom, hogy az Irodalomtörténet szerkesztősége a folyóirat 1953. évi 1—2. számában közzétett tankönyvbírálatot vitaindító cikknek közölte, s hogy a hozzá kapcsolódó megjegyzéseket elsősorban a magyar irodalmat tanító középiskolai tanárok köréből várja. — Az is helyes volna, ha a szerkesztőség kérné és várná megjegyzéseinket a folyóirat egy-egy más vonatkozású cikkéhez, közleményéhez is, — jótékonyan alakítanak ki az ilyen felhívásokból megszülető, kisebbbényű megjegyzések is irodalomtörténeti közvéleményünket (ez a sokat emlegetett »irodalmi közvélemény«-nél is fogyatékosabb, — nem is beszélünk róla, pedig szükséges!), azonkívül oszlatnának valamit a lapnak ma még kissé arisztokratikusan »egyetemi«, sőt »budapesti egyetemi« légköréből is.

Szívesebben vettem volna, ha a Makay Gusztáv cikkéhez fűzött szerkesztőségi megjegyzés nemcsak annyit árult volna el, hogy a tankönyvkritika »több értékelésével nem ért egyet a szerkesztőség«, hanem megírta volna azt is, röviden, a határozott irányú vitát mindjárt meg is indítva, hogy *mivel* és *miért* nem ért egyet! — Így féltő, hogy szétfolyó, mozaik-szerű, végső soron eredménytelen lesz az a kép, amely »szervezetlen« hozzászólásainkból kialakul.

A bírálatban vizsgált tankönyv (és szöveggyűjtemény) alapján az elmúlt 1952/53. tanévben is tanítottam az általános gimnázium IV. osztályát is. Ezt azért bocsátom előre, mert a nem középiskolai tanárokból álló szerkesztőség véleményével ellentétben én, tapasztalataim birtokában, nagyjából és egészében egyetértek a vitaindító cikk szerzőjének, Makay Gusztávnak értékeléseivel. Szükséges azonban azt megjegyezni, hogyha a tankönyv esetleges újabb kiadása Makay Gusztáv minden javaslatát, kifogását érvényesítené: a tankönyvet tankönyvi formában és terjedelemben nem lehetne megvalósítani. Van egy kis túlzás, egy kis maximalizmus az ő igényeiben!

* Az Irodalomtörténet 1953. évi 1—2. számában közzeltük Makay Gusztáv kritikáját — az általános gimnáziumok IV. osztályának magyar irodalomtörténeti tankönyvéről. A tankönyvkritikával kapcsolatban több levelet kapott a szerkesztőség, ezekből közlünk most két hozzászólást. A vitát következő számainkban folytatni kívánjuk és továbbra is várjuk a tankönyvet tanító gimnáziumi tanárok újabb észrevételeit, és kritikai megjegyzéseit.

Hozzászólásomban nem töreksem teljességre; — a vitaindító cikk problémáiból, illetve a hozzá kapcsolható problémákból csupán a következőket ragadom ki:

1. Jelenlegi irodalomtörténeti tankönyveink közül valóban a most szóbanforgó, két kötetes megoldásának van a legtöbb előnye, ez a legjobb, a legjobban bevált, bár még mindig csak úttörő érdemű, nem teljesen kifogástalan. — A II. osztályos tankönyv típusa nem jó, zavart kelt, zétfolyóvá teszi az egyes anyagrészek tárgyalását. (Olyasmit akár ugyanis elvégezni ez a tankönyv, ami a tanár feladata lenne, a kétkötetes IV. osztályos tankönyvhöz hasonló megoldású tankönyv birtokában, azt pedig ami e tankönyv feladata, nem végzi el. A Makay-bírált IV. osztályos tankönyv megszabadult a két előző osztály tankönyvének főhibájától; ebben a nálunk is jólismert szovjet tankönyv, az úgynevezett »Tyimofejev-könyv« példaadásának alkotó módon történt felhasználását tapasztalhatjuk.

2. Nyomatékosan szeretném hangoztatni, hogy a középiskolai tanítási gyakorlathoz csakis a két kötetes megoldású tankönyv adhatja a segítség maximumát: az egymással jól összehangolt irodalomtörténeti kézikönyv és a szemelvénygyűjtemény együttese.

3. Fel kell vetnünk a három-kötetes megoldás szükségességét is. Ugyanis: nincs irodalomelméleti, műfajelméleti, verstani összefoglalás tanáraink, tanulóink kezében. Ilyen kézikönyvnek, természetesen: középiskolai igényekhez és lehetőségekhez méretezve, de feltétlenül a kor színvonalán álló tudományos fokon: marxista-leninista módszerrel megírva, — épp úgy végig kellene kísérnie tanárainkat a középiskola négy évfolyamán, mint a nyelv-tankönyvnek!

4. A tankönyv egyes részleteire rátérve, Karinthy Frigyesztől a szövegtankönyvnek feltétlenül kellene közölnie valamit az »Így írtok ti«-ből, az író legnépszerűbb s a kritikai állásfoglalás tekintetében is legbátrabb művéből. Szemléletessé tenné pl. az öncélú költszet csődjének vagy más hibás írói magatartásnak megértését.

5. József Attila tárgyalását a tankönyvben, rendszeresség szempontjából, nem tartom szerencsésnek. Nincs olyan szakadék József Attila költészetében, hogy a huszas és a harmincas évekbeli szakasz külön-külön fejezetsorozatokat igényelne. Én így tárgyalom: Élete. — A szegényemberek életének, sorsának ábrázolása. — A szerelem. — A pártosság. — Az osztályharcos, forradalmi munkásosztály költői ábrázolása. — A munkásosztály nevében az egész dolgozó néprért. — Humanizmusa. — Az igazi hazafiság nagy nemzeti költője. — A magyar proletár költészet megteremtője. — Formaművészetének, művészi kifejező eszközeinek összefoglalása. — Összefoglalás.

6. Egyetértek Makay Gusztávval abban is, hogy a felszabadulás utáni irodalomtörténetünk, élő íróink tárgyalása, a tankönyvben szétszórt, rendezetlen, nehézkes. A most is dolgozó nagy írókat ebben a korszakban kellene összefüggően tárgyalnunk, a Horthy-korszak irodalmánál csak jelezni őket. Ha 1945-ig írók szerint haladtunk, itt is maradjunk meg ennél a módszernél. Ez nem zárja ki, hogy műfajok szerinti vagy akár témák szerinti összefoglalásokat, befejezésül, röviden ne tartalmazzon a tankönyv.

7. Valóban tanulhatóbb, helyesebben: tanulható tankönyvet kívánunk. A tankönyv sajátos műfaja a közérdekű irodalomnak, s egyetlen döntő kritériuma van értékének: a tanulhatóság! Tanuljanak ezutáni tankönyveink szerzői Sztálintól. Megtanulhatják tőle, hogyan kell fordulatot, egyszerű, szemléletes szövegezésű stílusban tanítani, akár a legnehezebb témákról, problémákról is. Sahogy Sztálin nem restelte a pontokba foglalás, az ábécé kis és nagy betűivel, a római és arab számokkal való kiemelés, áttekinthetővé tétel »fogását« használni, ne resteljük ezt tankönyvíróink se. Szánjanak több időt munkájukra, dolgozzanak elmélyültebben, gondolják át előbb tervüket és — tömörítsenek! »Gyorstalpalással« nem lehet jó tankönyvet készíteni!

8. Ebből már következik, hogy a bírált tankönyv stílusán is sokat kell még tökéletesíteni! Még sok a rossz értelemben vett »újságíró« szövegezésű hely ebben a tankönyvben is, sokszor locsog, szózuhatagba fullaszt egy-egy részletét, fontos és szép kérdéseket is!

9. Az ú. n. összefoglalások ne az előző fejezetek lényegének »mogyoróhéjban« történő megismétlései legyenek, hanem új szempontokból, magasabb igénnyel végezzék el az életmű egészének összegező értékelését, tekintsenek vissza és előre a nemzeti és világirodalom történetében!

10. Makaynak teljesen igaza van abban, hogy a szövegtankönyv mindenegyes szemelvényét el kell látnia a tankönyvszerkesztőknek — éspedig a leglelküimeretesebb következetességgel — a megírás és a megjelenés dátumával!

11. A műelemzéseknek, epikus és drámai szemelvényeknek, ezenkívül az összekötő szövegeknek is — az én véleményem szerint is — a szövegtankönyvben, a szemelvények után van a helyük! Irodalomtörténeti tankönyvünk csak az elvi és történeti ismeretanyagot rendszerezze!

12. Végül fel szeretnék vetni egy olyan kérdést, amelyre Makay Gusztáv nem gondolt vagy nem tért ki bírálatában: teremtsünk összhangot a gimnáziumi történelem — és irodalomtörténettanítás között. A történelem tananyagának megfelelő előrelátással meg

kell előznie az irodalomtörténeti tananyagot. Ne legyen kénytelen az irodalom tanára akkor tanítani a Tanácsköztársaság vagy a Horthy-korszak irodalomtörténetét, amikor a tanulók a történelem tanulásában csak a millenáris korszaknál járnak még. Mennyivel több műelemzést, szemelvénybemutatót, évközi részismétlést, nem utolsó sorban pedig mondatelemzési, helyesírási és stilizálási gyakorlatot tudnánk végezni akkor, ha a proletárdiktatúra vagy a fasiszmus kérdését tanulóink már a történelemórákon megtanulták volna akkorra, amikor ezekre a fogalmakra a magyar órákon már szükség van.

Gyárfás Imre

II.

A IV. osztályos magyar tankönyv az előzőkkel szemben sok újat hozott. Új értékeket és új hibákat is.

Érték a tanulók birtokában már maga az a két kötetes hatalmas irodalmi anyag, amit a tankönyv nyújt. De hiba, hogy ez az anyag nehezen válik elmebeli értéké. Olvasmány — annak ellenére, hogy tankönyv — érdekes. Sokszor szinte az az érzése az embernek, hogy a tankönyv szerzői versenyre akarnak kelni az írók és a költők stílusával. De amikor ennek a választékos szövegnek a megtanulására kerül sor, már jelentkeznek a bajok. A tanulók vagy »beakarják vágni« a leckét, s akkor beletörik a bicskájuk, vagy csak a saját szavaikkal akarják elmondani, s akkor az ékes mondanivaló üressé, lapossá válik. Megnehezíti a tanulást a sok idézet, bár ez a megértés szempontjából helyénvaló. Igaz, nem egy olyan idézettel is találkozunk, melynek értelmezése már maga is alapos magyarázatot igényel.

Ady költészetének a tárgyalásánál különösen a részletek értékesek. Egységes képet nehezen tudunk alkotni, mert az anyag nagyon felaprózódik, széteső lesz. A fejezetek logikai rendjének helyessége is vitatható. A legtöbb költeményt úgy is a teljes szöveg alapján tárgyalják meg, nem feltétlenül szükségesek tehát a hosszú idézetek. Vannak olyan versek is a szöveggyűjteményben, melyekről az irodalomkönyvben nem esik szó (ez a kisebb hiba), de elemez a könyv szövegismertetés nélkül olyan költeményeket is, melyek a szöveggyűjteményben nem találhatók. (Pl. Sipja régi babonának). Sok elemzés olyan, hogy csak akkor érti és élvezi az ember, ha a vers szövege előtte van. S tekintve, hogy a tanulók sok költeményt nem ismernek egész részletesen, ezeknek az elemzéseknek megtanulása igen nagy nehézségeket okoz.

A Léda-verseket röviden intézi el a könyv, nem ismerjük meg belőlük igazi lényegüket. Nem ártana hangjukat, hangulatukat a Csinszka-versekével összevetni.

Több figyelmet érdemelnének a pénz-, halál-, istenek-versek is.

A szimbolizmus lényegét ilyen magyarázat után nehéz megérteni.

Alapos és sokoldalú Kaffka Margit »Színek és évek« c. regényének elemzése. De érdemes-e több mint négy oldalon elemezni olyan regényt, amelyből a tanulók legfeljebb tíz oldalnyi szemelvényt ismernek?

Tóth Árpád »Az új isten« c. versét közli a szöveggyűjtemény, de a versnek legalább a fele idézet-formájában a tankönyvben is szerepel.

Nem tartom szerencsésnek az írók munkásságának kettészakítását, még ha két különböző korszakhoz tartoznak is. (Illyés Gyula, Déry Tibor, Szabó Pál, Illés Béla, stb.)

Szabó Dezső munkásságát csak negatív oldalról jellemzik a tankönyvírók.

A regényelemzésre igen jó példa Móricz Rokonok-ja. Nem ártott volna azonban a regény szerkezeti felépítéséről is írni néhány szót. Nem érezzük helyénvalónak, hogy a tankönyv a Móriczcal, különösen Móricz utolsó regényeivel foglalkozó fejezetek után tárgyalja Babitsot és Kosztolányit. Juhász Gyuláról is jobb volna valahol Tóth Árpáddal egyidőben szólni.

József Attila életrajza tulajdonképpen a költő curriculum vitae-jének a felhígtása, de elég szerencsésen. — Egyik ifjúkori versének »vadezüst«-jével talán kár egy teljes féloldalon foglalkozni. — A harmincas évek költészetének ismertetése és jellemzése kissé elaprózódik, szétesővé lesz. Kevesebb szempont nagyobb egységet biztosított volna.

Aránylag rövid és így nem elég teljes művészi eszközeinek ismertetése (Ady 10, József Attila 2 oldal).

Radnóti aránylag túl részletesen foglalkozik a könyv (8 oldal).

A felszabadulás utáni irodalomban szinte a rendszertelenségig rendszerezik a könyv írói mondanivalóikat. Részleteiben érdekes és tanulságos olvasmány, de ennek alapján nehezen alkotnak maguknak a tanulók összefüggő képet erről az anyagról. A cél nyilvánvalóan az, hogy ne az egyes írókról, hanem a kor irodalmáról alakuljon ki egységes kép. De ez elmosódik, szétesik. Az írókat, költőket nem látjuk fejlődésükben. Inkább csak az irodalom témái, problémái jelennek meg előttünk.

A világirodalmi rész — valószínűleg külön szerző tollából, — az eddigiektől eltérő módszerrel, helyenként túlméretezett részletességgel mutatja be a szovjet irodalmat.

Erdélyi Dezső

ADATOK ÉS ADALÉKOK

NÉMETH G. BÉLA

A KOSZORÚ

(Az irodalmi ellenzék egyik folyóiratáról.)

Irodalomtörténetünk egyik legkevésbé ismert és szinte teljesen föltáratlan szakasza az Arany öregségétől Adyig terjedő időszak. A nagyokról — Mikszáthról, Vajdáról, Reviczkyről, sőt még Komjáthyról, Tolnairól, elvétve Peteleiről is — jelent meg egy-egy cikk, tanulmány, a korszak irodalmi élete, írói közléte azonban majd egészében ismeretlenségbe sülyedt. E korszak irányainak, írói csoportosulásainak, törekvéseinek és kísérleteinek: irodalmi életének feltárásához, megismeréséhez és feldolgozásához alkalmas módszernek látszott ez időszak irodalmi lapjainak feldolgozása. A következő dolgozat ennek a munkának egy része. Elsőnek ebben a munkában a Petőfi-Társaság lapját, a Koszorút dolgoztuk fel, mert helyzeténél fogva melegágya, gyűjtőmedencéje, fókusza lehetett, vagy lehetett volna a hivatalos irodalommal szembenálló irányoknak. Az azonban, természetesen, semmiképpen sem lehet igénye és feladata ennek a dolgozatnak, hogy a Koszorúban szereplő egyes írók egész működéséről adjon képet és mondjon ítéletet, célja mindössze a lap minél teljesebb bemutatása.

1

1879 január 1-én Koszorú címmel a Petőfi Társaság kiadásában új, nagynyolcadrét alakú folyóirat indult meg.¹ A címet több régi magyar szépirodalmi lap viselte, legutoljára Arany János magasszínvonalú lapja a hatvanas években. A címválasztásra sem a szerkesztői programban, sem egyebütt a lapban nem találunk magyarázatot, utalást.

Az első szám borítólapján Szana Tamás aláírásával meglehetősen sovány, színtelen, jellegtelen, általánosságokban maradó program olvasható, mely inkább előfizetési felhívás, semmint szerkesztői program. Szól arról a nemzetmentő küzdelemről, melyet az irodalom Bach kormányzása idején vívott. »Ne adja az Ég, hogy még oly sötét napok virradjanak ránk, mikor e küzdelem újra szükségessé válhat még«, — mondja e küzdelemre visszatekintve, majd a következőkben határozza meg az új lap célját és jellegét: »... Társaságunk fél, hogy nemzeti sajátosságainkból kivetkőzve a hazafiság nálunk csak pusztá szavá, üres fogalomná változik. Ez ellen a jelenség ellen kíván küzdeni a Koszorú, e tisztán szépirodalmi tartalmú havi folyóirat. De sem a Társaságtól feltett hazafiság, nemzeti gondolat tartalmát, sem annak veszélyeztetőit nem határozza meg közelebből. Hasonló hangú, hasonló tartalmú felhívást bőven olvashatunk e korban, bármilyen »egylet«, részvénytársaság alakulásáról, új lap megjelenéséről lett légyen is szó. Ehhez a beköszöntőhöz csatlakozik a kiadónak, Rautmann Frigyesnek a következőkben összegeződő, elsősorban nőolvasókra számító felhívása: A lapot »oly kiállításban kívánom nyújtani, hogy a legnevesebb külföldi folyóiratokkal versenyhezessen s minden olvasóasztal méltó díszét képezze«.

Ezekben az években az ország legtekintélyesebb, hivatalosan is támogatott, reprezentatív szépirodalmi lapja, a Budapesti Szemle magánelőfizetőinek száma nem haladja meg a hétszázat. Pedig az olvasókedv általában növekszik — az előző évben alakul meg az első igazán modern nagy, kapitalista lapvállalkozás, a Légrády-féle Pesti Hírlap, — a lapok gomba-

¹ A Koszorút 1879—84-ig Szana Tamás szerkeszti, 1885-ben Ábrányi Emil veszi át a szerkesztést, de már ekkor igen nagy szerepe van Palágyi Menyhértnek; 1886-ban Ábrányi neve mellé kerül Palágyi is a lap homlokára »főmunkatárs« megjelöléssel s a lap szerkesztését és irányítását ebben az évben nagyjából ő végzi. A kiadó 1879—80-ban Rautmann Frigyes, 1881—85-ig Aigner Lajos, végül 1886-ban Székely Aladár.

módra szaporodnak, a nyomdatermékek száma rohamosan emelkedik. A Koszorú szerkesztői programja azonban semmiképpen sem alkalmas arra, hogy visszaszerezze a szépirodalomtól elfordult olvasóközönséget, megtörje a szépirodalommal szemben megnyilatkozó közönyt, meghódítsa az egyre bővülő, új olvasóközönséget. Milyen filozófiai-esztétikai eszmék szolgálatában áll, milyen világnézeti, irodalmi irányelveket képvisel az új folyóirat, milyen társadalmi-politikai mozgalmakkal tart rokonságot, melyik rétegre, osztályra számít, miben különbözik a meglévő lapoktól s szembenáll-e velük? — mindezekre a kérdésekre nem kapunk feleletet.

A lap leendő írógárdájáról is szűkszavúan csak annyit mond Szana: »a Petőfi-Társaság tagjai«. S valóban a lap irányában 1884–85-ben bekövetkezett változásig — egy-két kivételt nem tekintve — a Társaság tagjai írják a lapot. A valóságos cél tehát: orgánumot teremteni a Petőfi-Társaságban tömörült írócsoportnak.

Szana programjánál többet mond azonban ezekről a kérdésekről ifj. Ábrányi Kornél cikke. Vén írók, fiatal óriások címmel² csevegő hangú helyzetképet ad irodalmi állapotainkról és ezekben a Petőfi-Társaság helyéről s céljáról, tekintettel az újszülött lap feladataira. A cikk szerzőlött szűklátókörű, felületen mozgó, problémalátása egyrétű, már-már a naivitás határán jár. Kérdésmegoldása kezdetleges, kedélyes szellemességre és közhelyekre oldódó. Irodalmi életünkben mutatkozó ellentétek szerinte két forrásból fakadnak: egyrészt a maguk erejében módfelett bizakodó, kiforratlan, egyénieskedő fiatalok bizalmatlanul szemlélik a meghiggadt, bölcs, sokszor túlságosan is fontolgató öregeket, másrészt azok, akik méltatlanul mellőzötteknek érzik magukat, engesztelhetetlenek a beérkezettek iránt, akik viszont szövetkezve védik helyzetüket. Nemzedék- és érvényesüléskérdésről van tehát szó csupán. Ezek az ellentétek jogosultak, hiszen »a természet örök törvényeinek« felelnek meg: a támadást el kell viselni — mondja az öregek felé — hiszen — »tőlünk tanulták«. A Petőfi-Társaság feladata a közvetítés, a kompromisszum megteremtése a két tábor között. Elvekről, irányokról itt sem esik szó. Azzal azonban, hogy az »öregek«, a »tekintélyesek« elnézését, megértését, majd segítségét kéri, akaratlanul elismeri azok elveinek irányító jogát. Az irodalom hierarchiájában, — mert a társadalom mintájára és annak méltánylása alapján álló hierarchiáról van szó — ennek a helynek, szerepnek a vállalása egyúttal értékítélet is: a Petőfi-Társaság az irodalom második frontja, másodcsapata. Mindkét jellemvonás rendkívül lényeges és döntő: a Petőfi-Társaság egész működése folyamán és főnállásának nagy részében a Koszorú is megtartja e közvetítő kompromisszumos jellegét, sohasem viszi kenyértörésre az irodalom uralkodó köreiből és irányával a harcot és sohasem készül fel, hogy átvegye az irodalmi élet irányítását, mindig másodrangú írók gyülekezete marad, — hogy politikai szóhasználatlaltal éljünk —: sohasem válik kormánypárti ellenzékké. Minden bizonnyal ez az egyik oka, hogy sem Vajda, sem Tolnai, de még Reviczky és Komjáthy sem támaszkodnak irodalomirányítói törekvésükben erre az adott szervezetre.

Ábrányi nézeti és magatartása döntő fontosságú egyrészt, mert a Társaság kevésbé kulturált tagjai az Ábrányiakban látják — elsősorban franciás műveltségük s a francia színpad ismerete következtében — a világirodalom beavatottjait, másrészt mert a nemesi társadalom, helyesebben: társaság irányában származásuknál, összeköttetéseiknél fogva — a sok honorácior közül — ők képviselik a Társaságot s így a lap szerkesztésében irányító, a Társaság működésében pedig hangadó szerepük van.

A lap kompromisszumos, közvetítő és másodrangú jellegével függ össze harmadik döntő vonása: heterogenésége világnézet s esztétikai elvek, s egyenlensége nívó tekintetében. Vajda Húsz év múlva című remeke mellett Kisteleki Ede, Boruth Elemér, Szmracsányi Paula versei, Reviczky igényes, nagy műveltségre valló kritikái mellett Büttner Lina aforizmái, a dilettáns román királyné, Carmen Sylva novellái. (Igaz, hogy e vonás egyik kényszerű eredőjét az előfizető — főképpen — hölgyközönségben kell keresnünk, hiszen a lap léte tőlük függött.) Ugyanabban az évfolyamban mind mereven elutasító, mind lelkesedő mondatokat találhatunk Zoláról, Hugaról, Keményről, ugyanabban az évfolyamban az ortológusokkal egyetértő és őket támadó cikk is jelenik meg. A Petőfi-Társaság sohasem szerveződött egységes fronttá, hiányzott a szervező: a közös világnézet, a közös cél, s a Koszorú sem vált sohasem egészen határozott egységes arculatúvá. Mégis e kérdés tekintetében a Koszorú világos fejlődést mutat: legjobban kidomborodik ez a heterogenés és egyenlenség az 1881–82. évfolyamban, majd fokozatosan csökken s az utolsó, az 1885–86. évfolyam az előfizetőknek tett, már említett engedményektől eltekintve, meglehetősen egységes.

Éppen e fokozatos átalakulás alapján a lap életében két egymástól jól megkülönböztethető, de nem mereven és hirtelen elváló periódust különböztethetünk meg, s ennek alapján tárgyaljuk külön a két szakaszt.

A Koszorú »tisztán szépirodalmi lap«, hangsúlyozta Szana, az első szerkesztő. Próza és verses, eredeti szépirodalmi művek, írói arcképek, irodalomtörténeti, művészeti vonatkozású tanulmányok, színházi és könyvkritikák adják a tartalmát. A lap első periódusában a tulajdonképpeni szépirodalom, a másodikban a kritikai, elméleti rész van többségben. 1882-ig szépirodalmi fordítást egyáltalán nem közöl, versfordítást is csak elvétve; 1882-től az előfizetők igényének engedve (— hihetetlenül nagy mennyiségben jelennek meg könyvalakban vagy füzetesben külföldi, többnyire gyenge regényfordítások, —) sok fordítást ad külföldön divatos, harmad-, negyedrangú írókból. Ennek oka egyrészt az, hogy elsőrangú művek fordítási jogának megszerzéséhez, fordításához nincsen elég anyagi fedezetük, másrészt Zola-szerű vitatott íróktól való fordítás kétségesse tenné a sikert a már említett előfizető hölgyközönségnél. Így marad a biztos, szintelen semlegesség. A fordításoknak csak a második periódusban van elvi jelentőségük, ezért az első periódus tárgyalásánál figyelmen kívül hagyhatjuk őket.

1882-ig főképpen novellát közöl, ezután egyre több folytatásos regényt. Ezek a novellák tárgyukat nagyjából a vidéki, s ezen belül a paraszti életből veszik. Témaválasztás, stílus és szemlélet egyaránt a népszínmű. »Derűtség, könnyed érzelmek, együgyű észjárás... a szenvedély tetőfoka a verekedés... jó kimenetelű vége«, — jellemzi Rakodczay Pál³ a második periódus jólátású dramaturgia ezt az irányt. Az író tehetsége abban mutatkozik meg, hogy a majd mindig azonos témát és már teljesen készen kapott, készre festett bábukat új csoportosításban mutatja be. »Egypár sallangos frázis és többé-kevésbé sikerült nóta kíséretében feltálat szerelmi civódás«, — határozza meg ennek az iránynak tematikáját Tóth Edéről szóló tanulmányában, a lap második periódusában Szánthó Kálmán⁴. A teljesen kialakult, zárt téma-, karakter- és tipuskészlethez hasonló módon zárt, állandósult, sztereotip nyelvi anyag kapcsolódik. E novellák gyakran azt a benyomást keltik, hogy a nyelvi anyag, egy-egy fordulat, szólás, közmondás határozza meg a történet menetét, hogy a történet e sztereotip, állandósult nyelvi anyag mechanizmusának van alávetve.

Hogy mennyire készen kapott, a valóságtól elszakadt, önállósult, műtermi életet élő anyagról, egyfajta buklikáról van szó, mi sem mutatja jobban, minthogy a szegénylegény-gazdaglány-féle, nagyon is kézenfekvő kiinduló helyzet sohasem vezet a falu rétegződésének s ezen belül való harcának meglátásához.

E novellák faluszemlélete alapvetően nemesi: a falu patriarchális egység, élén az urasággal, illetőleg a gazdag bíróval. A szerelmespár mellett szereplő mellékfigurák elsősorban a hivatalokkal, s a parasztságon kívüleső osztályokkal érintkező személyek: kisbíró, kántor, zsidó szatócs, cigányok, stb. Nyelvükön is sajátosan megmutatkozik ez a szemlélet a nemesi latinság töredékeinek állandó használatában: porta, familia, rektor, fundus, juss, ámbitus, stb. szinte minden oldalon előkerülnek. Összevetve a fordítások nyelvét e novellákéval, vagy akár a népszínművékével, azt tapasztaljuk, hogy a fordítások nyelve meglepően modernebb: a hetvenes-nyolcvanas évek népszínművének nyelve mintegy húsz-harminc évvel korábbi nyelvi állapotot tükröz.

E novellák szerzői jórészt a fővárosban élő vidéki, kis-középnemesi származású, polgári foglalkozásra kényszerült írók. Közvetlen élményeik lehetnek volna a parasztságról, anyagukat mégis népszínmű-reminiscenciák adják. »A szerző emlékei foszlányaiból alkotott, azokból az emlékekből, melyek színi pályáján lelkén tapadtak« — mondja Kiss Mihály színésziról Berényi Pál⁵, a lap második korszakában, jellemezve egyúttal nemcsak a népszínművek élményanyagát, hanem a 70—80-as évek novellairodalmának nagyobbik részét is. (A népszínmű élményanyagának, kialakulásának vizsgálata azonban már nem lehet célja ennek a dolgozatnak; arra azonban mégis utalnunk kell, hogy irodalomtörténetünk túlságosan is homogénnek tekinti a hetvenes-nyolcvanas évek népszínműirodalmát, pedig jelentős kísérletek történnék új irányzat létrehozására. — Elég az Abonyi-féle népdramára, vagy még korábban, Tóth Ede sok részletében realista igényű kísérleteire emlékeztetnünk.)

Az elbeszélések tekintélyes hányada az arisztokrácia és dzsentrivilág életéből meríti tárgyát. Az arisztokrácia világát rajzoló novellák nem sokkal hitelesebbek a parasztnovelláknál, jóllehet egyesek egy egész életen át hűséggel variálgatják a high life részint jókaitól, részint a francia romantikától vett sémáit. Vagy ütődöttek ezek a minduntalan felszarvazott grófok vagy nemesen fennkölték; kártyáznak, csábítanak, párbajoznak, vadásznak vagy filantróp hajlamaikba halnak bele. A vasúti panamak részeseit, a nagybankok jövedelmeinek társélvezőit, parlamenti erőszakoskodások szervezőit, sokmillió magyar paraszt kiszípolozóit nem találjuk ezekben a novellákban. Jellemző, hogy az e csoporthoz tartozó kritikus,

³ 1883. 653.

⁴ 1885. 239.

⁵ 1885. 63.

Prém József Beniczkyne Bajza Lenkét mint az arisztokrácia életének hű ábrázolóját dicsőíti⁶ s példának állítja művészi és szociális-humánus szempontból egyaránt: »legújabb regénye is alkalmat ad neki, hogy az előkelő osztályt, annak fény- és árnyoldalait bemutassa... előnyei a műnek a társadalom hű, élettéljes rajza... Beniczkyne Bajza Lenke sokkal komolyabb törekvésű tehetség író társnőjénél. Mi már az első regényeit is megkülönböztette az olcsó-hatású regényektől: a társadalmi tendencia vagy a lélektani probléma-fejtés.«

A novellák egy kis, de szándékánál fogva fontos csoportja a nagyvárosi élet ábrázolását és bírálatát tűzi ki céljául. Vértesi Arnold és Váradi Antal e csoport legjellemzőbb szerzői. Idegen, főképpen franciamintákat próbálnak pesti környezetbe plántálni s így novelláik anyaga vajmi kevés magyar szint mutat, inkább általában a nagyvárosra jellemző. A városi életet azonban nem belülről, a polgári életforma általános, lényegi tartalmában, sajátágaiban ragadják meg, hanem külső, esetleges ríktó, rendőri rovatba tartozó elfajulásaiban s így nem is sikerül annak jelenségeit, ellentmondásait bizonyító hitelességgel feltárni. Vértesi Arnold egyik novellájában a gazdag kereskedő a lovasúton kilopja a szegény ötvöségéd feleségének füléből a javításra kapott gyémánt fülbevalókat, amelyek egy vasárnapra boldoggá teszik az asszonyt, hogy aztán a benne tettest nem sejtő asszonykának szerelmi zsarolás árán pénzt adjon férje megmentésére.⁷ Váradi Antal éhező lumpenproletár gyereke pénzt lop a sarkon ülő koldusasszony kezéből, s mivel lelkiismerete nem hagyja nyugodni, vissza akarja csempészni a pénzt, ekkor azonban látja, hogy az asszony megfagyott.⁸

Így bírálat helyett a — főképpen Vértesinél — föltétlenül tiszteletreméltó szándék ellenére, érzelmes moralizálás, — s különösen Váradinál — kenetes karitás, olcsó koldus-romantika adja az elbeszélések alaphangját.

Mind e novelláknak azonban közös vonása, hogy éltető lelkük az ötlet. Jókai-tiszteletük legfőbb oka annak kifogyhatatlan ötletgazdagsága. »A művészet tulajdonképpeni orgánuma a fantázia« — vallja a lap első korszakának kritikusa, Irmei Ferenc. A fantázia, a mese amit a kritikus mindig megdicsér, mindig számonkér. A regényírás újabb iránya kevés súlyt fektet a bonyodalomra... még szerencse, hogy Jókai Mór nem hódol a divatnak. Beniczkyne legfőbb érdeme: törekszik arra, hogy »ami nemeset és jót akar közölni velünk, azt érdekfeszítő mese folyamán közölje velünk,«⁹ — magasztalja Prém Beniczkyne. Jól szcenírozott, ügyesen szerkesztett helyzetek sorozata s az utolsó jelenet hatásosan csattantja el az ötlet lényegét magába foglaló elengedhetetlen poént. »A fordulatok elmésen vannak megokolva« — fejezi ki Ábrányi Emil elismerését egy novellával kapcsolatban.

Nemcsak szemléletükben, nyelvükben, hanem előadásmódjukban is magukon hordják e novellák színházi ihletésüket, jellegzetes vonásuk a színpadiasság. A történet elméskedő dialógusokban halad előre, s ha megszakad a dialógus, megtörik a történet. A reflexív vagy leíró részeket is minduntalan no, ám, hát, persze, ugyan már, márcsak-féle, az élő beszéd lazakötésű szövésére jellemző, áthidaló, szünetkitöltő szócskák szakítják meg.

3

A széppróza mind e vonása tömörítve jelenik meg a lírában: népies-népszínműves tárgy és hang, drámaszerű felépítés. A Petőfi-epigonok helyzetdal-szerű népdalt zengenek, az Arany-követők balladát. A lap második periódusában D. F. K. aláírású kritikus Reviczkyről szóló bírálatában így foglalja össze a líra tematikáját. »Oronte és Trissotin-poézis, mely rimes bókokat szór, a köznapi élet erőszakot dicsérete, Petőfi reminiscenciák, bombasztok, egetverő hasonlatok, verses rendszabályok, hogy hogyan bánjunk a nőkkel, csinálmányok mindenféle megholt, hűtlen és bukott kedvesekről.«¹⁰ »Alig lehetett mást olvasni, mint vagy népies szerelmi verseket, vagy hazafias rugaszkodásokat (Petőfi apró tanítványaitól), vagy balladákat az Arany iskolájából« — panaszkodik, méltán, Reviczky.¹¹ A formát illetően pedig ugyancsak Reviczky egy másik kritikájában így határozza meg e líra jellemző vonásait: »... divat a lírát is drámának csinálni, megvan a kezdete, bonyodalma; ha művészi befejezése is (— művészkedő, ügyeskedő poénszerűséget ért Reviczky ezen —) akkor annál jobb.« A költő maga sem érzi hitelesnek érzéseit, ezért olyan expozíciót igyekszik teremteni, amelyből kényszerítő erővel adódjék, következzék a megzengett érzelem és a befejezés csattanója.

Külön szint mutat a lap költői között Ábrányi Emil lírája. Családi örökségként élete nagyobb részén — utolsó éveiben széles ívben fordult el egykori irányától — tiszteletreméltó hűséggel énekel a szabadságról, ihletője azonban inkább maga a szó, amelynek tartalma,

⁶ 1884. 670.

⁷ 1880. 22.

⁸ 1880. 366.

⁹ 1883. 187.

¹⁰ 1883. 305.

¹¹ 1884. 718.

jelentése mindvégig tisztázatlan marad s nem egyszer éles belső ellentmondásokat mutat. Byron és Hugo költői világának ikercsillaga s nem menthette meg szándékainak tisztasága sem az epigonok sorsától: azt vette át mestereitől, ami bennük legkevésbé maradandó, a kissé túlságosan is módszeres és rendszeres világmegvetést s a néha túlságosan is csak a jól megszerkesztett helyzetből adódó fenkölt pátoszt, formai és nyelvi csillogást. Ebben az időben az ellenzéki báró Kaas Ivorért lelkesedik (— Kaas néhány cikket is írt a Koszorúba —) verset ír hozzá, mely megmutatja szociális törekvéseinek alaphangját, tartalmát és határait:

»Te fölkaroltad a síró nyomort
Mely bús inséget roskadozva hord,
Te koldusok tanyáját fölkerested,
S levetted róluk a súlyos keresztet
Mit a hatalmas nábob otthagytott»
A gazdagot

»Előre üzi gögje hiú láza,
S mohóságában hogy láthatna meg
Aljas szegényt ki koldul, sír remeg,
S akit legfeljebb — ha útjába hoz
Rossz sors ilyet — lovával letapos...
Sok gazdag tán szív nélkül születik
Mért oly hideg, mint pénze? Oh pedig
Kitől fakadjon a földön segély,
Ha tőle nem ki oly bőségben él,
Hogy asztalának dús fölőslégén
Lakmározhatna egy tábor szegény...
Csak egyszer látná mily szörnyű a száj,
Mely éhtől fagytól elkékülve kér
És összes vágya egy falat kenyér
Csak egyszer lökné, félre a garázda
Cselédet s vinné a szegényt házába
Mondván amíg részvétnék könnye hull
Sivár szemében: nos Lázár egyél!»

Érdeme marad azonban, hogy meleg emberi részvétellel fordult az elesettek, elnyomottak felé, hangot akart adni szenvedéseiknek, bár hangja sohasem volt az elnyomottak hangja. A városi szegénység élete ábrázolásának egyik úttörője marad, ha nem ismerte is fel az élet nyomorúságának okait s ha gyakran éppenséggel nem különlegesen jellemző vonásain, jelenségein át kísérelte is meg, hogy bemutassa, érzékeltesse azt. Néhány, a lapban több ízben szereplő költő határozottsággal sem egyik, sem másik periódushoz nem osztható, bár mindkettővel több-kevesebb rokonságot mutat. Kiss József szelid bánatú, elégikus önleletrajzos, visszatekintő, vagy halk nosztalgiajú, de mindig virtuózan megírt verse (— Reviczky túlságos megszerkesztettséget, szavalásra számítást vet a szemére —¹². Endrődi romantikusan-heinés ihletésű, csillogó technikájú szerelmes és természeti költeményei, s végül Szabó Endre néhány zsánerképe alkotja ezt az anyagot.

4

A lap állandó kritikai rovata az Irodalmi Szemle. Az első periódus vezető kritikusa Irmei Ferenc. Irmei világnézete, társadalomszemlélete, kritikai elvei és módszerei, kultúrája azonos az uralkodó irodalmi irány kritikusaiéval, Gyulaiéval. Ez az oka annak, hogy, — bár féktelen gyűlöletet érez Gyulai és az Akadémia ellen — kritikája legtöbbször csak személyeskedéssé fajul, negatív értelművé lesz, részletek kipécézéséig jut el, de sohasem mélyül elvi, sohasem szélesül frontális támadássá. Kritikája lényegében sértődött antikritika. Minden alkalom és tárgy támadási lehetőség számára. Ha Chernel Kálmán Köszegeiről szóló városmonográfiájáról, ha Bogosich Mihály egyházzenei tanulmányáról ír kritikát, végül mindig »Pál úr«-nál, a »kis költőbe szorult nagy intrikus«-nál köt ki. Minden, amit Gyulai dicsér, szemében legfeljebb másodrangú. Kemény, szerinte, »nem tudott a regény műformájával megbirkózni« Arany László alig nevezhető költőnek. Jókairól, Vajdáról tirádákat zeng s legfőbb érdemüknek az Akadémiával való szembenállásukat tartja, de a szembenállás okainak helyes elemzéséig nem jut el, elsősorban személyes okokra vezeti vissza azt. Nem is lát különbséget a kettejük Gyulai-ellenessége között. A sértődött személyeskedésnek ebben az epés áradásában kritikájának föl-fölcsillanó értékei is elmerülnek. Vajdáról például helyesen jegyzi meg, hogy az

¹² 1884. 718.

uralkodó irodalmi körök előtt elsősorban nem irodalmi, hanem politikai műveieért lett kegyvesztett, üldözött. Aranyt nagyon mértéktartóan dicséri ez a kritika vagy hallgat róla. Legfeljebb burkolt, közvetett vágásokkal elégszik meg: a túlzott műgondot csepi és Aranyra gondol, a fantáziát magasztalja az invencióhiánnyal szemben és Aranyra gondol, Jókai olvasottságának örül s bizonyos elbeszélő-költemények népszerűtlenségére céloz s Aranyra gondol.

Hosszabban elemeztük Irmei tevékenységét, nem működésének fontossága, hanem a lap és a kor többségben lévő kritikusaival való jellemző volta miatt.

A lírához hasonlóan a kritikában is külön szint képviselnek az Ábrányiak és a körük csoportosuló írók. Hangjuk könnyedebb, közelebb áll az újságíráshoz, pontosabban: a csevegő társasághoz, magatartásuk engedékenyebb, ugyanakkor ideált is próbálnak az Akadémiával szemben állítani. S mivel a maguk táborában nem találnak kellő tehetséget, — Vajda magatartását nem értik, nem érthetik e sok predikátumos ellenzékiek, akik tiszteletreméltó szándékaik ellenére is oly sokat megőriztek a magyar nemesség szemléletmódjából; Reviczkynek már ismert és jó neve van, de annyira még nem, hogy neve jelszó és program lehetne s magatartása is mindvégig határozatlan; Komjáthy pedig csak szűk körben ismert s igazában még pályája elején áll — a Vigny Chatterton-jában megtestesülő, de magyar talajon és ebben a táborban feltétlenül fiktív romantikus költőtípust próbálják átplátnálni. »Szalmaszék«, »padlászoba«, »láztól csillogó szem«, »hörögő hattyúdalk« s minden más romantikus kellék szerepel abban a cikkben, amelyben Ábrányi Emil az igazi költő képét megrajzolja.

Az Ábrányiakat határozottan sem a lap első korszakának, sem a másodikának írógárdájához nem lehet sorolni. Személyes kapcsolataik, rokonszenvük, vállalkozó- és kezdeményezőkedvük, szellemi mozgékonyságuk mintha a második periódus írócsoportjával rokonítaná őket, társadalom- és művészetszemléletük, ízlésük, igényeik s a tekintélyek — V. Hugo, Byron, Dumas, Sardou, Augier, Coppée, Chamisso, Pailleron, stb. — akiket eszménynek tekintenek s akikre érvként hivatkoznak, mégis inkább a lap első szakaszának írói közt jelölik meg helyüket.

A kritikai részhez szorosan csatlakozik a lap megítélése szempontjából rendkívül fontos Petőfi-irodalom: szöveg- és adatközlések, visszaemlékezések, ferdítés-ismertetések. Ezek a Petőfi-kommentárok azonban semmivel sem járulnak hozzá az akadémikus Petőfi-kép tisztításához, sőt nem egy esetben hozzájárulnak a további torzításhoz. Jókai egyik megemlékezése¹³ szerint, ha Petőfi föltámadna, láthatná, hogy mindaz, amit megálmodott — megvalósult, de azt is láthatná, hogy egyben tévedett: »van szeretett király« és az Magyarország királya. Jancsó Benedek Petőfi forradalmi verseiről értekezve¹⁴ jól válogatja össze anyagát, de magyarázat helyett azzal mentegeti a költőt, hogy »királygyilkolási mánia« vett rajta erőt. Mentségére megemlíti, hogy Miltonon is mutatkoztak ilyenfajta mánia jelei. A lap 1883-as évfolyamában először közli a Gyűldei ifjakhoz című vers teljes szövegét, a szerkesztőnek azzal a tömítő megjegyzésével: »érdekesnek találtuk közlését, bár mint a kihagyások igazolják, később maga a költő is igaztalannak találta a papság ellen intézett heves kifakadásait. A költemény így, ahogy van, jellemzésül szolgálhat Petőfi akkori hangulatának.

Szinte egyetlen cikk, amely a nép forradalmát idézi, K. Becknek, a magyar származású, Freiligrath baráti köréhez tartozó, német költőnek visszaemlékezése.¹⁵

Az élesszemű Bodnár Zsigmond egy cikkében a magyar liberalizmus jellegét elemezve megállapítja, hogy annak lényegi jellemzője a kompromisszum. Példaképrámutat arra, hogy az állítólag liberális magyar állam igen jól megfér a feudális egyházzal, az állítólag liberális polgárság együttműködik az arisztokráciával és buzgón tiszteli a feudális tekintélyeket. A nemesség hatalmi túlsúlyát is látja Bodnár s ezért ironikusan »nemzeti liberalizmus«-nak nevezi ezt a sajátosan magyar, felemás, hibrid liberalizmust. A Koszorú első periódusának írói e »nemzeti liberalizmus«-hoz tartoznak. S feltűnő hasonlóságot mutatnak — bár analógiák felállítására mindig a belemagyarázás veszélyével jár — az úgynevezett ellenzéki 48-as pártokkal. Különösen a nacionalizmus, sovinizmus kérdésében mutatkozik meg ez a párhuzam élesen: 48-as, pusztá szólamná vált jelszavak ott, Petőfi neve, Petőfi szelleme nélkül itt. Hamis pátozú, öblöshangú hazafiság mindkét vonalon s ami legfőbb: még a kormány magatartásán is túlvért »nemzetteltő« demagógia a nemzetiség ellen.

A lap második periódusának irányát az első periódusával szemben, — a Bodnár-adta ironikus »nemzeti liberalizmus« megjelöléssel ellentétet állítva — kézenfekvő és kínálkozó volna »polgári liberális«-nak nevezni. Ez az ellentétezés azonban félreértés, hamis eszmetársítások, a történeti tényeknek meg nem felelő irányzatösszekapcsolások lehetőségét, veszélyét rejti.

¹³ 1882. 407.

¹⁴ 1881. 490

¹⁵ 1879. 457.

Ezért csak fenntartással alkalmazhatjuk ezeket a megjelöléseket. Egyrészt ugyanis az első korszak liberalizmusának kevés köze van a reformkor nemesi liberalizmusához (— Bodnár is csak ironikusan használja ezt a megjelölést a jelenre alkalmazva —), másrészt egy összefoglaló megjelölés erőszakos egységesítést jelentené a második korszak íróinak, márpedig ezek »liberalizmusa« között meglehetősen nagy különbségek vannak.

Természetesen mutatkoznak e korsszakban is az előbbire jellemző jelenségek, írnak a lapba továbbra is az első periódus írói, mint ahogy az első periódusban is szerepeltek a második korszakhoz kapcsolódó egyéniségek: alaphangról, alapszínről van szó csupán.

A második periódus jellegét megadó írócsoport tudatos, egységretörékvő — bár belső ellentmondásokkal küzdő — céljait és ellenfeleit világosan meghatározó fronttá fejlődik. A kritikai, elméleti és szépirodalmi rész összhangosítása, koordinálása egyik bizonyító jelensége ennek az alakulásnak. Palágyi Menyhért, Tolnai Lajos, Rakoczay Pál — terminológiai különbségekkel — Reviczky, s mások határozottan állástfoglalnak a realizmus mellett, s ugyanakkor Tolnai lesz a lap reprezentatív írójává. Regényfolytatásai, novellái jelennek meg szinte kivétel nélkül minden számban, s a két Palágyi, Reviczky, Bodnár ír róla közösséget vállaló, kiálló, programszerű kritikát. Tolnai a romantikától éppen úgy elhatárolja a maga művészetét, mint a naturalizmustól: »... a Dumas gavallér muskétásai, mindenütt ottermő Monte Christo, Victor Hugo óriásai, Valjean Jánosai, ideális ifjai, kik szavalva esnek el, mint a színpad elegáns hősei, kiknek csak a hajaszáluk sem görbül meg a tragikus küzdelemben nincsenek sehol. sehol e prózai világon.« De nincsenek meg — Istennek legyen hála — a valódi költészetben Zola Emil trágár, kimustrált asszonynepei sem; sokrétű, gazdag és intenzív az élet akárcsak »Shakespeare idejében« csak ne az utcáról felszedett specialitás, kinek inkább az arca fogott meg, s nem a lelke, legyen az ábrázolás célja. Swiftet, Thackerayt, Smollettet, Molièret, Dickens, Goethet, Turgenyevet, Eötvöst, Manzoni jelöli meg ideáljaként, majd Jókai felé irányítva folytatja: »Hagyd, oh hagyd köves Arabiát, beduinjaival vén szerelmes szultánjaival, nevetnének azok rajtad, mint mi a jó franciák magyarjain... fessd nekünk a szomszédodat, kivel a kenyér miatt örökös harcban élsz.«¹⁶

Reviczky ugyancsak többször kikel a naturalizmus ellen; ha elfogadnók, azt ismernők el »hogy a fénykép magasabb fokon állna, mint a festészet összes remekei«, de ugyanakkor határozottan állást foglal Tolnai s a realizmus mellett, mert »az igazságot a valót, az életet adja vissza, úgy ahogy van.« Sokszor hivatkozik Arany Vojtinájának tanítására, magáévá téve azt.

Palágyi Menyhért »tisztult realizmusnak« nevezi Tolnai művészetét,¹⁷ rámutatván egyben néhány hibájára is. »A nagy realisták«, »Thackeray, Dickens, Turgenyev« rokonának tartja. Ha Tolnai sötét képet mutat a magyar társadalomról, »ne a költő, hanem a társadalom legyen az«, akit emiatt bírálat érhet.¹⁸ Tolnai szerinte az »aki a nemzeti költészet tradícióit nemcsak folytatja, hanem új utakra is tereli... felvette a múltnak hagyatékából azt, amit a nemzeti szellem veszeltyetése nélkül elhagyni nem szabad, s egyúttal eldobta azt, ami a haladást akadályozhatta volna.«¹⁹ Arany és Eötvös tradíciói folytatójának tekinti.

A naturalizmussal bár nem értenek egyet, elismerik érdemeit, különösen a nagy mesterről, Zoláról szólnak lelkes magasztalással. A naturalizmus hibái ellenére is »ki tagadná Zola embarszerető igaz költészetét« mondja Palágyi Menyhért. A valószínűleg a fiatal Ambrus Zoltánt rejtő Pont álnévű kritikus — stílusa, érvelésmódja után ítélve, s mert Ambrus, aki saját nevén is ír a lapba, később is gyakran használta ezt az álnévet — Bródy Don Quixote kisasszonyáról szólva azt írja, hogy »a naturalizmus oly zászoló, mely alatt küzdeni szép és érdemes«, s szemére veti Bródynak, hogy regénye nem mindenben öregbíti a naturalizmus hírnevét.²⁰ Tolnai mellett több ízben szerepelnek a lapban a polgári társadalom ábrázolására törekvő írók, elsősorban Gözdu és Petelei, s a csoport többi tagja, különösen Reviczky meleg rokonszenvvel fogadja, főképpen Peteleit.

Igen jellemzőek és fontosak azok a megállapítások, melyekhez a magyar regény útját vizsgálva jutnak. Palágyi Menyhért rámutat a magyar regény kettős útjára: egyik oldalon Jókai—Vas Gerebén—Mikszáth: anekdota-, novellafüzérből szövődő, mesélő, elsősorban eseményregény, Eötvös—Kemény—Tolnai: jellemfejlődést, sorsot megragadó elemzőregény a másik oldalon. »Mi lesz a magyar regényből Jókai után... de nem is azt kellett volna kérdeznünk mi következik Jókai után, inkább azt, hogy mi lesz a magyar regényből Eötvös, vagy Kemény után, mert folytatást csak itt várhatunk.«²¹ A folytatást Tolnaiban látja, mert bár

¹⁶ 1884. 57.

¹⁷ 1885. 88.

¹⁸ 1884. 398.

¹⁹ 1886. 53.

²⁰ 1886. 46.

²¹ 1885. 627.

elismeri az éppen népszerűsége delelője felé tartó Mikszáth realista értékeit, alapvetően polgári, esztétikai-világnézeti igényeinek nem felel meg. Később Vas aláírással kemény kritikát közöl a Koszorú Mikszáth ellen A lohinai fű című elbeszélése megjelenésekor, kesernyésen állapítva meg, hogy Mikszáth a provinciális adomázás, a szentenciázás, hatáskeresés, poenhajhászás sekélyességébe tévedt.²² S jöllehet mindig elismerik realista részleteit, művészetét, Mikszáth — bár meleg barátság fűzi a csoport több tagjához, pl. Reviczkyhez — nem az ő emberük.

Az általuk állandóan hirdetett és követelt realizmusról meg kell azonban állapítanunk, hogy módszerében a pszichologizmus, világnézetében a schopenhaueri pesszimizmus kettős színeződését mutatja. (Természetesen csak színeződésről és nem azonosságról van szó.) Minduntalan megnyilvánuló Kemény-tiszteletük egyik oka is bizonyára ez. Eötvöst nagyon tisztelik. Keményt nemcsak tisztelik, szeretik is.

A regényhez hasonlóan realizmust, társadalomábrázolást követelnek a drámától is. A népszínművel türelmetlen megvetéssel bánnak, s hangsúlyozzák, hogy — mint Rakoczay Pál, Szánthó Kálmán, Palágyi Menyhért és Berényi Pál többször is rámutat — míg »népdramává nem válik«, míg nem mutatja be a nép életét a maga sokrétűségében, nem számíthat irodalmi értékre és hatásra. Igazában azonban a városi-polgári élet megjelenítését szeretnék látni. Rakoczay elismeri a Proletárok értékeit, de szemére veti Csikynek, hogy sok darabjában »épen mivel a társadalom megfigyelésében a külső jelenségeknél tovább nem megy«, alakjai gyakran élettelenek, nem hitelesek.

A regény és drámaírás területén hirdetett nem mindig azonos és tisztázott jelentésű realizmussal párhuzamos programmadó és összefogó jelszó a lírát illetően a »filozófiai költészet«. Költők és kritikusok — Reviczky, Komjáthy, a Palágyiak, Bodnár — gyakran és szívesen használják ezt a megjelölést. Nem egy meghatározott filozófiai irányhoz való tartozást, hanem költői, emberi magatartást jelent ez a megjelölés: a költő érzelmeit, gondolatait, az élet minden jelenségét valamiféle határozott — ha még oly egyéni is — világnézet szintézisébe próbálja állítani és ennek segítségével megérteni és megértetni azokat. »A lírikus essenciája a világnézet« — mondja Reviczky. A Tolnainak a prózában juttatott szerepet Vajda tölti be a lírában. bár ő Tolnainál jóval kevesebbet szerepel a lapban. Nem Vajda »filozófiájával« értenek egyet, hanem Vajda sorsára feleletet kereső magatartásával. Vajdában — írja Palágyi Menyhért, — »a metafizikai érzék, mely a nyugat nagy költőit jellemzi, felette nagy mértékben érvényesül.«^{22a} Másutt meg azért magasztalja Vajdát, mert »líránkat a paraszti gondolkodás süppedékeiből kiemelték. Gondolkodás, ész, egyéniség, tehetség, munka ennek a polgárságra annyira jellemző értékrendszernek sarkpontjai.« A konzervatív eszmék helyébe liberálisak léptek; a nemesi henyélést polgári munkakedv« kell hogy felváltsa, — mondja Berényi Pál. A gondolkodás és munka korszakának kell következnie. Vajda céljai és a csoport szemlélete között világos az összefüggés.

Reviczky, Rudnyánszky, Palágyi Lajos, s az utolsó évfolyamban Komjáthy e líra jelentős nevei, az ő költészetük jellemzése azonban már meghaladja e dolgozat keretét.

6

A lap második periódusában az elméleti-kritikai rész meglehetősen többségbe kerül. Ezt az eltolódást éppen ebben a kritikai részben kibontakozó vonások teszik érthetővé.

A gondolat, amely összefogó keretet és harci egységbe szervező célt ad valamennyiöknek: európaiság, európai magyarság. Ezt a gondolatot kiterjesztik a nemzeti élet minden területére: irodalomra, állami-társadalmi, gazdasági életre egyaránt. Valószínűleg a fiatal Ambrus Zoltán írja azt a cikket a kritikáról amely, megállapítja a tespedésben mutatkozó válságot a nemzeti élet egészére általánosítva azt: »nemcsak az irodalom az, ami tesped, hanem a nemzeti közszellem.«²³ Rudnyánszkyról szólva pedig megállapítja, a válság általános érzetét is: »...százfelől hangzik a panasz, vád, gúny állapotaink felett... de hogy hol fészkelja baj, egyik sem látszik érezni.«²⁴ Az irodalom területén az új iskola a »filozófiai irány« az, amely kivezet a válságból »Az irodalmon belül oly áramlatok jelentkeznek, melyek költészetünket nemzeti alapon, európai alapra fogják emelni« Palágyi Menyhért szerint pedig az új iskola érdeme az, hogy hozzálátott a munkához: »hogy magyarságunk európai jellegét öltönn«.²⁵ Európai a leggyakoribb jelzők, európaiság a leggyakoribb fogalmak, európai magyarság a leggyakoribb szókapcsolások

²² 1885. 6 25.

^{22a} 1885. 28.

²³ 1886. 195.

²⁴ 1886. 183.

²⁵ 1885. 28.

egyike kritikai írásaikban. Az a kérdés tehát, mit jelent szóhasználatukban: európaiság. Ez a szó szinte valamennyiöknél társítja a polgárosodást, polgári világ, polgári társadalom stb. kifejezéseket, szinte azok szinonimájának számít. Ennek az írói csoportnak központi kérdése a magyar polgári berendezkedés, művészi síkon: a polgári irodalom megteremtése, a polgári-városi ízlés uralomra juttatása. Késérő gúnyolódással támad Ambrus e nagyon kívánt fejlődés ellenzőire. »Nincsen bennünk semmi különös, nem vagyunk többé európai specialitások, nincsen külön magyar globus, magyar pszichológia, logika, ma holnap még iparunk és kereskedelmünk is talán lenni és akkor örökre vége a magyaroknak, mert neki a régi tradíciókat kell őriznie. Óvakodjunk a polgárosodás fekélyétől.«²⁶

Míg az első nemzedék Gyulaiékat támadva végső elemzésben mégis azonos alapon állott velük, ez a csoport elvi harcot indít a nép-nemzeti irány ellen, mégpedig azért, mert hivatását betöltöttnek, lejártnak, a polgári társadalom problémáinak kifejezésére alkalmatlannak tartja azt. Bodnár világosan rámutat Gyulaiék irányára és a magyar társadalmi berendezkedés összefüggésére: »úgy vagyunk (t. i. az irodalommal és esztétikával — NG.) mint a politikával, melyben az uralkodó nézetek az uralomra jutott osztályok . . . következményei.«²⁷

Ez a felfogás határozza meg magatartásukat az Arany-iskola irányában. Ellentétben az előző nemzedékkel, Gyulai költői-írói érdemeit elismerik; Ambrus Zoltán megleghangú tanulmányt ír róla. Lírai hitélet, formai tudását, arányérzékét és a szépprózában fegyelmet dicsérve.²⁸ Hasonlóképpen ír róla Reviczky is, s az Arany-tanítványok legjobbjának tartja.

Arany számukra már irodalmunk egyik legnagyobb klasszikusa. Tiszteletük iránta egy pillanatra sem szűnik, s egyeseknél — mint például Reviczky-nél a rajongás határait éri el. »Ő a mi Goethénk«, — írja, s szóhasználatában Goethe az írói s emberi teljesség kifejezése. Jellemző módon, Aranyban az európai műveltségű magyart tisztelik, a realista szemléletű elbeszélőt, a sorsával küszködő lírikust, az elvi alapon álló esztétikust, a nyelvművészt, aki Reviczky szerint alkalmassá tette nyelvünket arra, hogy azon minden érzést ki lehessen fejezni. Ezért, — világirodalmi esztétikai műveltsége, realista szemlélete miatt, — tekinti Palágyi Menyhért Tolnait Arany folytatójának, örökösének. Ezért mondja Reviczky »a magyar irodalom legnagyobb tanítójának«, s valóban tanultak is tőle: írásaikat át-meg átszövi Arany ismerete, számtalanszor tér vissza egy-egy Arany-érv, egy-egy Arany-mondat öntudatlanul is. Jellemző az is, hogy a Toldi szerelme megjelenésekor Bodnár azért támadja Aranyt — nem véve tekintetbe a trilógiából adódó művészi kötelezettséget, — mert egy, szerinte holt, a polgári életet tükröző realizmusra alkalmatlan műfajt művel roppant tehetségével.²⁹

Rendkívül fontos az, hogy Arany és Gyulaiék között mindig éles különbséget tesznek, sőt szembeállítják Arany hatalmas esztétikai műveltségét, európai látókörét, Gyulai — szerintük — sivár, vékonyka kultúrájával, szűk, partikuláris merev szemléletével, s ami még fontosabb, Arany szellemi, elvi örökösének a magyar szellemi élet fejlődésének láncolatában nem Gyulait, hanem Tolnait tekintik, s a költészet Arany szellemében, szándékában való továbbépítőit pedig maguk körében, a »filozófiai iskolában« vélik felismerni. Gyulaiék legfőbb bűnét abban látják, hogy elállják az Aranyhoz vezető utat s adósok maradnak Arany értelmezésével, s az iskolában hamis képet, magyarázatot adnak Aranyról. »Aranyt azért magasztalta Gyulai és Szász Károly, mert sem az egyik, sem a másik a nagy mester nyomdokain haladni vagy utat mutatni nem tudott. Legjobb mód valamit hatásától megfosztani, ha agyonmagasztaljuk, vagy agyonhallgatjuk«. Igen lényeges annak az elvnek érvényesítése, hogy élesen megkülönböztetik a modorbeli, betűszerinti és a szellemi, szándékszerinti örökösöket, s az utóbbiak javára billentik a mérleg nyelvét.

Ez az elv még jelentősebb a Petőfi örökségéhez való viszonyuk meghatározásában. Petőfiben az új szenvedélyes hirdetőjét, a haladás költőjét, a polgárosodás üttörőjét, a forradalmárt, de jellemző módon: szűkítve: elsősorban a szellemi, irodalmi forradalmárt látják — bár sohasem tévesztik szem elől a társadalmi forradalom harcosát sem. »Bámulatos — támadja Palágyi Menyhért az Akadémiát, — hogy mialatt Petőfit egekbe emelik az ő eszméi érintetlenül hagyják közéletünket. Hiába, a jó kommentár ártalmatlanná tudja tenni a leg-szebb dolgokat is. Ma minden okos ember tudja, hogy Petőfi legjelentősebb művei az ő alföldi tájképei.«³⁰ Másutt pedig így ír: »azok a kritikusok, kik Petőfiben csak a népdal megnevesítőjét látják csak a fél Petőfit ismerik el... az ennek költői jogait kivítva s ezért több, mint egy műforma megteremtője... zálog arra nézve, hogy a lírai költő a nemzeti formákon belül szabadon fejtheti ki egyéniségét.«³¹

²⁶ 1885. 190.

²⁷ 1881. 55.

²⁸ 1882. 167.

²⁹ 1881. 55.

³⁰ 1886. 81.

³¹ 1885. 28

Ez az Arany- és Petőfi-kép is igazolja, hogy a csoport központi kérdése a polgári társadalom, a városi-polgári műveltség megteremtése. Ezek a célok és a mód, ahogyan ezeket a célokat elérni törekszének, természetesen magukon viselik a 67 utáni magyar viszonyok meghatározó bélyegét. Ez szabja, határozza meg a kiegyezés utáni korszak két égető kérdéséhez — a parasztkérdéshez és a magyar függetlenség kérdéséhez — való viszonyukat is.

A parasztság kérdésével közvetlenül sohasem foglalkoznak, nem tudják még, ami Adyék számára már világos, hogy a magyar polgári forradalom vagy átalakulás megvalósítása a parasztság problémáinak legalább részleges megoldása a parasztság szövetsége nélkül lehetetlen. Elvetik a népek nemesi-patriarchális, s népszínműves szemléletét — s egyáltalán minden külön »népszemléletet« — s a parasztság ábrázolóira is kötelezőnek tartják a realizmus egyetemes elvét. »A népszínmű nem külön műfaj, — hangoztatja Szánthó Kálmán Tóth Edéről írott tanulmányában. — Eppen úgy beleillik a tragédia fenséges koncepciója, mint a helyzet-vígjáték legalsó komikuma... a nép emberei szintén emberek... gerincoszlopuk egyetlen csigolyával sem rövidebb, agyuk semmivel sem silányabb... mint, kik frakkban járnak.«³²

Ezt az állásfoglalást azonban nem lehet csupán a felvilágosodás örökségének tulajdonítani. A kiegyezés utáni polgárság megalkuvása és minden forradalmian társadalmi akciótól irtózó magatartása nyilatkozik meg itt is. Ez a kompromisszumra való hajlam világosan megmutatkozik a kiegyezéshez való állásfoglalásukban is. A kiegyezést, bár nem értenek vele egyet, modus vivendinek, kivezető útnak, tehát helyesnek is tartják, megalkotóit dicsérik, s mint adott tényt tudomásul veszik. »Álláspontjához nem kötötte az igazságot, megvilágíthatatlan fanatizmussal, — dicséri Berényi Pál Eötvöst, — számolt a helyzettel és körülményekkel, megalkudott a történelemmel, s a legpraktikusabb napi politikustól csak az különböztette meg, hogy szerette a nagy perspektívákat, ismerte a történelmet és sohasem az egyest látta, hanem az egészt, s az egész emberiséget.«³³ Palágyi Menyhért meg Gyulaiék és a kiegyezés viszonyáról szólva így ír: »Ami a politikában helyes volt (t. i. a kiegyezés — N. G.) azt a kislelkűség, a költészetbe, esztétikába vitte át«³⁴ Radványi pedig Endrődiről írva kritikát, érthetőnek tartja, hogy »a kiegyezés a jeremiási siralmakat és kasszandrai jóslatokat elhallgattatta« s hogy éppen ezért »Endrődi békét hagy a hazafiságnak«.

Számukra a cél a polgári berendezkedés megteremtése az adott helyzetben, s amint nem látják a polgárság és parasztság kérdésének viszonyát, ugyanúgy nem látják a polgári demokrácia elválaszthatatlan összefüggését sem a nemzeti függetlenség kérdésével. Keménytiszteltek egy másik, s talán legjelentősebb összetevőjét e kompromisszumos jellegben kell keresni.

E felfogás jegyében foglalnak állást a kozmopolitizmus nagy vihart felvert kérdésében is. A kozmopolitizmus vádját valamennyien igazságtalannak tartják, elvetik, nyomtatékosan jogot tartanak a nemzeti jellegre, elengedhetetlen feltételnek tartják azt. »... nem szabad azt következtetnünk, — védi fegyvertársait Bodnár, — mintha korunk poétái nem szeretnék hazájukat, vagy mint Arany vádolja őket — kozmopolita szellemnek hódolnának.«³⁵ Palágyi Menyhért pedig éppen azért dicséri Tolnait, mert a nemzeti költészet tradícióit nemcsak folytatja, hanem új utakra is tereli, felvette a múltnak hagyatékából azt, amit a nemzeti szellem veszelelyeztetése nélkül nem szabad elhagyni, s egyúttal eldobta azt, ami a haladást akadályozhatta volna. Ugyanakkor felismerik azt is, hogy a kozmopolitizmus vádját az ellenfél diszkreditáló taktikai fegyverként használja, játssza ki ellenük. »Gyulai mióta Arany a kozmopolita költészet szót kiejtette folyton ezen vesszőparipázik. Kozmopolita költészetten pedig az oly költészetet érti, mely a kicsinyes alexandrin faragáson tülemelkedve, formában és tartalomban európai színvonalra törekszik — állapítja meg a valószínűleg Palágyi Lajost rejtő Pallos álnevű kritikus.«³⁶ Még világosabban fogalmazza meg Palágyi Menyhért ezt a felismerést: »... átvették Aranytól a kozmopolita jelszót, mely a haza árulónak esztétikai analogonja, hogy egészen biztosan ölhessenek.«³⁷

Állásfoglalásuk hasonló a kozmopolitizmust illetően Kossuth véleményéhez, amelyet ez Szanához e kérdésről írt, a Kossuthban közölt levelében fejtett ki: »Őn pedig panaszt emel a magyar szépirodalom újabb kori iránytalansága s (ami ezzel szükségserűen együtt jár) hanyatlása felett, s e panasz sem nem túlzott, sem nem igazságtalan... de miként ne legyen a szépirodalom iránytalan, mikor a társadalmi élet erkölcsi is iránytalanok... Önöknek nemcsak egyes írók könnyelműségével, vagy silányságával, s azon kiadóknak non olet elvű úzérékésével, kiknek az üzlet mérlegében az erkölcsi rugók nem számítanak, hanem egy tár-

³² 1885. 239.

³³ 1885. 349.

³⁴ 1885. 115.

³⁵ 1885. 450.

³⁶ 1885. 306.

³⁷ 1885. 576.

sadalmi betegséggel is van dolguk... »Harcolni kell a kozmopolita szemlélet ellen, »de a magyar műveltségnek magyar zománcú európai műveltségnek kell lenni, amely saját nemzet-egyéni tipussal bír, de európai épűgy, mint az angol, francia, olasz, német műveltségnek meg van a maga nemzeti típusa, de mindegyik európai.«³⁸ A kozmopolitizmust egyedül a gyakran végletekben mozgó, s a csoporthoz nem mindig szorosan kapcsolódó Bodnár vállalja. »A kozmopolitiszmus feljebb áll a nacionalizmusnál, jobban összeillik a bölcsészeti világnézettel, mely új és forradalomra vezet.«³⁹ De ha mélyére nézünk e véleményeknek, itt is internacionalizmus és nacionalizmus szembeállításáról van igazában szó.

Az ellenzéki pártok szópuffogató, »nemzetföltő« sovíniszta hordóhasú kortes-hazafiságától megundorodták, látták, hogy politikai tőke kovácsolásáról van szó, demagógiáról, mely eltereli a szerintük központi kérdésről: a polgárosodásról a figyelmet, s mivel, mint említettem, nem látták a függetlenségi kérdés és polgárosodás igazi összefüggéseit, s a 67-et mint adott alapot elfogadták; nem találhatták meg a hazafiság új koruknak szóló jelentését, koruk meghatározta új tartalmát, annak formáit. Így érthető csak Reviczky Endrődivel kapcsolatos, már említett nyilatkozata, s az, hogy Bodnár szerint a hazafias költészet korában Tóth Kálmán kvalitását megütő költők területe.

A kialakuló magyar munkásság kérdéseivel sem foglalkoznak külön, azonban egy-egy félmondatból majdnem szövetségesi rokonszenv tűnik elő, s a forradalom számukra, ha nem is szükségyszerűség, sőt elkerülendő, de azért állandóan meglévő és elfogadott történeti lehetőség. Rudnyánszky verseiről írva Ambrus nem azt helyteleníti, hogy hangot ad a — szerinte — forradalmi szándékoknak, hanem, hogy nem hitelesen ad hangot e szándékoknak.

Kivétel e téren Rádl Ödön tanulmánya irodalmi állapotainkról, mely érezhetően a párizsi kommun emlékében fogant. Bár a cikk felfogása a lapra és erre az írócsoportra nem jellemző — pia fraus lenne ezt állítani — jellemző a cikk megjelentetése, bizonyíték az említett rokonszenv mellett. Íme néhány lényeges részlet a cikkből.⁴⁰

Filozófiai megalapozottságú költészet felelhet csak meg szerinte a kor kérdéseire. Csak az elégítheti ki az olvasók vágyát. »Az igazságnak csak akkor van meggyőző ereje, ha nincs véletlenül felfedezve, hanem ha deductive le is van vezetve... erre pedig a naturalis tehetség nem elegendő, ehhez bölcséleti oktatás rendszer, spekulatív szellem, megkülönböztető tehetség és mély szemlélet kell... Nem azt vitatom én, hogy a mai költészetnek szakítania kell minden tradícióval, nem azt, hogy az egyén a mai poézisben nem egysítál többé, hogy szív és kedélynyilvánulásait el kell hallgattatnia, s e helyett természettudományi, állattani, politikai, vagy szociális kérdésekről énekelni... csak vegye számba a reális alapot a költő, melyre a század helyezkedett, ne higgye senki, hogy a kor fogékonytalan az ilyen költészethez, mindenütt mindenkorban vannak sebzett emberi szívek... Oh nagy fájdalom sajog a szocializmus lázító elkáprázató teóriáért küzdő munkás kék zubbonya alatt, míg a munka sziszifuszi harcát végigküzdi a tőke égbekiáltó zsarnoksága ellen. — Oh nagy, nagy félelem sajtolja össze a trónok hatalmasait, kiknek koronái fölé sötét árnyékot kezd vetni a phrigiai sapka... és ez a kor volna fogékonytalan a költészetre, annak vigaszára... Az emberi az emberben ugyanaz marad örökké, csak a hangnak kell változnia, melyre azzal hatni akarunk, ma nem a pástorsíp korát, hanem a harci riadóét éljük. Lépjön hát erre a térre a költő, hajoljon le ezekhez a fájdalomhoz, adjon hangot ezekhez a küzdelmekhez, ezeknek az örömeknek, ennek a bánatnak, bátorítsa ezt a csüggedést, lelkesítse ezt a haladást... álljon a harcolók sorába, mutasson irányt, mely nagy ideálok felé tör.«

Ennek a csoportnak a műveltsége alapvetően polgári. Elég Reviczky vagy Palágyi Menyhért egy-egy kritikáját elolvasnunk, hogy képet alkothassunk arról a valóban nagy irodalmi, esztétikai, filozófiai műveltségről, mellyel a csoport rendelkezik. Ideáljaik és igényeik magasak, s ha az előző korszakról elmondhatjuk: Byron und kein Ende, nálunk Goethe — »a polgári korszak reprezentánsa« — a leggyakoribb érv és név. Tanulságos az előző korszak egy-egy kritikáját e csoport valamelyik tagjának tanulmányával összevetni. »Versei legnagyobb részben fennkölteni gondolkodású, eleven költő kedélyű, bár nem kiváló eszmei gazdagságú, de mévelt igényű gyöngéden érző, melegen író és sziklahitű íróra vallanak — írja az első periódusban Karlovsky Endre Halász Dezős költeményeiről, majd így folytatja: »tántorítatlanul támaszkodik a hit szilárd oszlopára... a modern székszis árnyékától sem érintett lelke«. Brődy naturalizmusa ellen Tóth Sándor pedig ilyen érveket sorakoztat fel: »Bölcsődalaimtól kezdve olyan világot festettek elém, mely lelkem szabad kiejét javallta, az uratlan bércék, a vitázó fellegek a szélmoraj egyfelől és a csevegő patak, bűgő gerlice, lombos erdő öle másfelől az én költészetem... Az élet csakugyan tele van bajokkal, de a nyomor élet iskola erősíti a nagyot, megtöri a kicsit.«

³⁸ 1882. 345.

³⁹ 1886. 450.

⁴⁰ 1882. 294.

Ilyen és hasonló bírálatokkal esztétikai elvekre támaszkodó elemző módszer világnézeti alapú értékelés áll szemben a második csoport kritikáiban. Világszemléletük, műveltségük eklektikus. Igen jelentős hatást gyakorolt úgyszólván mindegyikükre Schopenhauer filozófiája, bár a hatás mértéke különböző fókú a csoport egyes tagjainál. Ez a hatás azonban semmi esetre nem zárja ki egyéb irányzatok alapos ismeretét és ez irányzatok elemeinek műveltségükbe, szemléletükbe való olvasztását. Palágyi Menyhért pl. cikksorozatot ír a német klaszszikus filozófia nagyjairól, s erős Hegel-hatást mutat, míg Bodnár írásai a franciák és angolok alapos ismeretéről tanúskodnak. Schopenhauer esztétikai vonatkozásban gyakorolta rájuk a legnagyobb hatást, nem beszélhetünk azonban tanainak dogmatikus átvételéről és érvényesítéséről. Az ellen az állítás ellen pedig — védekezés és ellentmondás a feudális tábor részéről — a leghatározottabban tiltakoznak, hogy ennek a csoportnak tagjai azért látják olyan sötétnek, ostromozandónak a magyar világot, mert a schopenhaueri világnézet szemüvegén nézik azt. Azokat, akik elégedetlenek »minálunk önmagukkal, s a világgal meghasonlott kedélyeknek, világtájdalmas ábrándozóknak szokás nevezni. Az önmagukkal meghasonlott emberek pedig számításán kívül esnek.« — írja egy Tolnai-kritikájában a valószínűleg Palágyi Menyhérttel azonos Spectátor jelzésű kritikus.⁴¹

Egyik legfőbb ellentmondása a csoportnak éppen a bénító filozófia iránt mutatott rokoinszenvében van, s ennek a rokoinszenvnek tápláló gyökere nyilvánvalóan a 67 utáni magyar polgárság tétova magatartásában keresendő.

(Műveltségük alapos megvizsgálása szükségesnek látszik, — például Turgyenjevhez, az oroszokhoz, a lírikusokhoz Sladkovičhoz, a szlovák irodalomhoz, vagy Hebbelhez való viszonyuk — hiszen érveiket legtöbbször irodalmi, filozófiai művekből veszik; ez azonban tanácsosabbnak látszik folyóirat kapcsán, amelyet egészében ez a csoport tart kezében.)

A második korszak bírálatainak nyelve, szemben az előző periódus dagályos, fennkölt, nagyon is irodalmi nyelvéhez viszonyítva, a városi köznyelv testvére. Az előző korszak nehézkes, iskolás, mondvacsinált élceit, csattanóit, szellemes, a mindennapi városi életből motíváló fordulatok váltják fel. Felismerik, hogy nyelvi megújulást, gazdagodást is kell, hogy jelentsen az új polgári kultúra. Ezért hadakozik Bodnár olyan elszántan Szarvas Gábor írása ellen, s ezért fordul Ambrus az ortológiaiával gyilkos gúnnyal szembe: »Nincsen bennünk semmi különös, nem vagyunk többé európai specialitások, nincsen külön magyar globus, magyar pszichológia, magyar logika. . . óvakodjunk a polgárosodás fekélyétől — ez az ortológia szelleme«⁴² Ezért dicséri Reviczky Endrődi nyelvi újításait, s vállalja maga is az újítás ódiáját, ezek az írók általában egy-egy napilapnak is munkatársai s így valóban élő a kapcsolat bennük a napi élet köznyelve és az irodalmi nyelv között. Bevett szokás volt irodalomtörténetünkben »zsidó zsurnalizmus« harci kiáltással a századvég újságírására a nyelvrontás anatómáját sütni, de azt, hogy ennek a hírlapírásnak köznyelvünk, városi életünk nyelve, a modern magyar nyelv mit köszönhet, alig is vizsgálta meg valaki.

Már említettem, hogy ennek a dolgozatnak nem lehet az a célja és feladata, hogy az érintett írók egész írói tevékenységéről képet adjon és bírálatot mondjon. Arra azonban mégis utalni kell, hogy pályájuk későbbi szakaszán közülük jónéhányan erős ívben jobbra kanyarodtak; a Palágyiak csak úgy, mint Rudnyánszky, Koroda, Bodnár, vagy Gáspár. Érdekes, megoldásra váró kérdése irodalomtörténetünknek az a különös jelenség, hogy e nemzedék tagjainak egy része lekanyarodva az általa tört útról, nemcsak hogy nem érti meg Adyt, hanem egyenesen szembefordul vele. (Pl. Rádl híres támadása Ady ellen) A lap második periódusában uralomra jutó csoport célja társadalmi téren a polgári berendezkedés és a polgári demokrácia, irodalmi síkon a polgári irodalom és műveltség megteremtése; a nép-nemzeti irányt befejezetteknek tekintik, szükségesnek látják és vállalják új irodalmi irány létrehozását. Céljaik szempontjából összefoglaló tanulmányokban értékelik irodalmunk hagyományait, nem egyszer saját képükre és hasonlatosságukra alakítva azokat. Egyes területeken radikális harcot indítanak, másutt azonban, a magyar polgárság fejlődésébe ágyazottságuk folytán, nem látnak tisztán vagy kompromisszumra hajlanak. Vajdához és Tolnaihoz való viszonyukat az határozza meg, hogy míg Vajda és Tolnai-alapelménye, harcraserkentő öntudatforrása 48, az övek a 67 után kialakuló nagyvárosi, helyenként radikális polgárság magakeresése, harca, s így irodalmi és világnézeti küzdelmeikkel, kísérleteikkel ók is Ady és a magyar polgári forradalom jelentős előfutárai és előkészítői sorába tartoznak.⁴³

⁴¹1886. 9.

⁴²1885. 190.

⁴³Ez a dolgozat két évvel ezelőtt készült. Az azóta feldolgozott folyóiratok, lapok (Röpke Ivek, Irodalom, Magyar Szemle, Új Nemzedék, Aradi Hírlap stb.) anyaga természetesen egy sor újabb szempontot adott, s ezek érthető módon, több részben módosítják az itt bemutatott anyag megítélését. Részletfeldolgozásokra azonban szükség van, mert az anyag csak így hozzáférhető, s a részletek módosítása az összefoglaló feldolgozásban elkerülhetetlen.

SZEMLE

ZRÍNYI MIKLÓS LEVELEI

Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléstesi Markó Árpád
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1950.

A két Zrínyi Miklós körmeneti levelei (közvetette Iványi B.) című kiadvány után a Markó Árpádé jelentős lépés Zrínyi, a költő világának és világnézetének, politikai művének és emberségének szélesebb feltárása felé. A gyűjtemény jelentőségét maga Markó így határozza meg: »Ha a jövőben egy, Zrínyi életével, munkásságával foglalkozni kívánó kutató íróasztalára teszi Iványi említett munkáját és ezt a könyvemet, — igen sok, hosszadalmas, fáradságos kutatómunkától szabadul meg, mert időrendben sorolva kapja Zrínyinek eddigi feltaltalt valamennyi levelét«.

Míg Iványi a Batthyányakkal való levelezést publikálta, Markó sokfelől (régibbi kiadványokból is) összegyűjtött 74 Zrínyi-levele a címzettek szélesebb körében oszlik meg, ami a tartalmi differenciálódásra is utal. Nem a magánélet gondjai, hanem a közügy iránti szenvedélyes érdeklődés lángjai csapnak ki ezekből a levelekből, köztük ama leghíresebbekből, amelyek Zrínyit a maga s nemzete sorsa fordulóján mutatják.

A legszuggesztívabb s vissza-visszalapozásra csábítóan szép az a levélsorozat, mely Zrínyinek Erdélybe vetett reménysegeit, majd e remények szétfoslását tartalmazza. A II. Rákóczi Györgyhöz írott levelek (8 db.) nyíltan így vallanak: »Az magyarok heában nyitják fel az szemeket, ha nem lesz kibén bizniok. Erdélyi fejedelem ha nem ad melegséget és bátorságot az jó magyaroknak, mit használ az vigyázás«. (1655 febr.) »Az isten engedjen, hogy Erdély által virradjon meg szegény magyarnak«. (1657. jan. 24.) Az 1657-i katasztrófa után ezek a remények megsemmisülnek. Ezentúl a magáramaradt politikus keserűségével ír »szegény, csaknem utolsó veszélyben jutott hazánk«-ról (Győr vm. rendjeihez, 1659. jún. 24.), »a mi megromlott és csaknem teljességgel elpusztult hazánk és nemzetünk«-ről (Zala és Somogy alispánjához, 1660. okt. 25.) s nem kesereg, hanem buzdít is ezzel: »Édes öcsémuram, mely igen vész hazánk, nem-

zetünk« (Csáky Istvánhoz, 1663. ápr. 28.). A levelezés gerincén ez az 50-es évek derekától az utolsó emlékiratig, a II. Rákóczi György bukása és a Habsburg-ellenes tervek kudarca utáni újabb feladat vállalásáig, a törökelleni harc megszervezésének gondjáiig terjedő változás vonul végig.

Az 1650-es évek elejének törekvései a hadvezetés, a török elleni küzdelem megszilárdításával homályban maradnak. Az évtized elejétől csak egy, nem török-vagy németellenes, hanem szociális természetű ügy tér vissza többször is a levelezésben: a jobbággyfelkelések ügye. A kötet első, erre vonatkozó levele 1653. okt. 9-én kelt. 1654-ből, 55-ből, 57-ből és 59-ből több levélben tér vissza erre a témára, már nemcsak Erdődy felkelt jobbággyainak ügyére, hanem a zágrábi káptalan békétlenkedő jobbággyai ellen tett intézkedésekre. A levelezés közép-pontjában, fővonalaiban a haza függetlenségének, szabadságának ügye áll, de a melléktema, a jobbággyfelkeléseké sem alacsonyabbrendű: a külpolitikai kérdésekkel küzdő Zrínyi alakját a belpolitikai, társadalmi gondok legfontosabbika felől világítja meg, mintegy hazafiassága, honvédő heroizmusa szociális, belső tartalmának meghatározásához segítve bennünket. Zrínyi feudális nagybirtokos, egyizben hivatalából kifolyólag is fegyveresen kell megfékeznie a lázongó jobbággyokat. Ugyanakkor azonban feltűnő eréllyel érvényesül belpolitikájában a dolgozó nép védelme, szemben a nagyurakkal, szemben az egyházzal. Itt nem csupán a feudális nagybirtokos jólfelfogott egyéni érdeke érvényesül, hanem annak a messziretekintő politikusnak és érző, igazságot követelő embernek állásfoglalása, akit »a vitézlő rend csaknem imád« (a nádori emlékiratból) s aki így vádolja legutolsó írásában a népnyomorgató osztrákokat: »Szép kis segélyhad az olyan, mely váramat elveszti, szigetemet elpusztítja, jobbággyaimat szétkergeti és megöli! Mindezt — bár nekem óriási kárt okoztak — nem fájlalom annyira, mint azt, hogy katonáimat, akik annyi éven át nemcsak a szigetet

védellemezték meg, hanem Felsőged tartományát, Stájerországot is — elűzték otthonukból s csak az isten tudja, hogy hová kergették őket, feleségükkel, gyerekeikkel egyetemben».

Ez az igazságot követelő, nagyúri túlkapásokat megtorló, néppel együttérző Zrínyi Miklós írja, hogy »el is intéződött volna az ügy« (Erdődy s jobbágysai között) »ha Erdődy Imre gróf oly hajthatatlanul nem viselkedik«. Ez az igazságot osztó Zrínyi magának a királynak is (III. Ferdinándhoz, 1655. szept. 18.) megírja, hogy a lázongó jobbágyságok letartóztatására »nem igen van szükség«, a pör a korlátlan hatalmát gyakorolni akaró földesúr és a jobbágyság között folyik, akik »kérelmeikben szolgálataik mérsékléséről és azok szabályozásáról beszélnek, azt állítják, hogy még a korábbi, türhetetlenül súlyos szolgálataik terhet sem képesek elviselni«. A következő, mondatkezdő szóból érteni meg Zrínyi rokonszenvét a jogosan tiltakozó jobbágyságok iránt: »*Mindazáltal kétségtelen, hogy van közöttük egy összeférhetetlen természetű ember...*« Az is igen jellemző, hogy Zrínyi nem egy esetben tartózkodó álláspontot foglal el a felkelőket elnyomni kívánó urak és papok követeléseivel szemben, s nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy nagyon sok múlik az urakon. Így a fentebbi, Erdődyre vonatkozó kijelentésében, így a zábrábi káptalanra tett megjegyzésében: »ami pedig a békés megoldást illeti, a káptalan emberei semmi megbízást elismeri, még kevésbé elfogadni nem hajlandók«. (III. Ferdinándhoz, 1654. okt. 19.) Nemcsak az a Zrínyi nyilatkozik itt meg, aki »soha az pap uram grátiában nem gyönyörködik« (II. Rákóczi Györgyhez, 1656. jan. 1.), aki nem »nap után járó fű vel pap után járó fő« (Ruchichhoz, 1658), hanem az átfogó, országos gondjában a békét, a megegyezést követelő, nemzeti politikus. Hogy ezt a megegyezést nem a jobbágyság megnyomortásával, nem az urak erőszakoskodásainak eltűrésével kívánja létrehozni, azt az említetteken kívül egyéb nyilatkozata is bizonyítja, pl. a Mikulich Sándor elleni súlyos, sok nemes és nem-nemes személy panasza nyomán emelt vádja (III. Ferdinándhoz, 1656. júl. 30.).

Ezek a levelek jól világítják meg azt az utat, melyen Zrínyi — élete végére — odáig érkezett, hogy meg kellett vallania: a nemzeti felszabadító hadsereg részére a paraszt »jobb amaz eltunyult nemesnél«. »A haza védelmének ügyével annyira összeforrott, hogy ezen a ponton merészen át tudta törni osztálykorlátait« — írja Klaniczay Tibor (Magyar Klasszikusok Zrínyi-válogatásának bevezetőjében, 1952.). Fejlődésének éppen ezt az irányát jelzik az említett levelek. Azt a fejlődést, melynek végén Montecuccolinak is ezt vágja arcába fellebbez-

hetetlen ítéletként: »Többet tud a nép« (t. i. mint te) »hacsak annyit tud is, amennyi szükséges; azt legalább is megértették, hogy Te a lángborult Magyarországra nem vizet, de olajat öntöttél.« (Válasz Montecuccoli röpiratára, 1662.).

Ez a szociális téma azonban alárendelődik a nagy hazafias, politikai célkitűzéseknek. Ezeknek változását és végül a török elleni elszánt harc tényeit, a magáramaradó Zrínyi komorságát, vállalkozásainak izgatott légkörét ismerjük meg a legtöbb levélből. Ez a téma szövi át leginkább folytatólagosan az egész levélgyűjteményt és ez csendül ki abból a nyolc megrázó zárólevélből, melyek kezdetben még a friss szándékról, az ostromra készülődésről, az ágyúk és csapatok kéréséről, majd a külföldről beérkező pénzkező jóleső, buzdító hatásáról szólnak, hogy hamarosan helyt adjanak az olyan keserű tapasztalatok leírásának, mint az, hogy »micsoda reményse lehet jövődre is szegény hazánknak az ilyen szegény nélkül való hadakban« (Esterházy Pálhoz, 1664. ápr. 11.) s hogy abban az I. Lipóthoz intézett keserű vádiratban fejeződjének be, mely minden reményt vagy illúziót szét tép a császáriakkal, a gyűlölt németekkel való együttműködés tekintetében. Hűvös értekezés és közvetlenül, forrón előlobbanó hevület, mely, egy szál kardban bízó keserűség és gúnyos tiszteletadás a királynak, egy egész hadviselés minden hibájának szintézise és a harcosok viselkedésének premier planban való megjelenítése, madártávlat és közelséglátás úgy váltakoznak ebben az emlékiratban és úgy szövik át néha egymást, hogy Zrínyinek egyik legszuggesztívabb tartalmú, egyik legszebben szerkesztett, latin nyelvben is kitűnő stílusú művévé avatják.

Korántsem volna teljes a Zrínyi-levelekről adható kép, ha nem hangsúlyoznánk ismétlen azt, mennyire a fejlődést, az élet változását tükrözik ezek a levelek. Tárgyaltuk ezt politikai vonatkozásokban, érdemes azonban egy kissé a világnézeti változást is figyelemmel kísérni. Mennyire másként beszél a szerencséről, a fátumról, a sorsról, a korábbi levelekben s mennyire másként a későbbiekben! Amikor Pálffy Pál »szerencséről« ír (a nádori emlékiratban), azt domborítja ki, hogy a jó igyekezettel nem mindenkor jár együtt a jó szerencse is és csak másodszorban említi Pálffy erkölcsi fogatékosságait; így 1653-ban; az 1663-i nagyszerű levélben (valamelyik erdélyi barátjához) is említi a gonosz fátumot, mely »minden jó tanácsokat az ineditabilis necessitással excludál mitőlünk szegény magyaroktól«, de sokkal nyomatékosabban emeli ki a maga elszántságát: »ultro provokálom az fátumot«; míg a korábbi levelekben erősebb a rezignáció, a fátum determinista értelmezése, a későbbiekben, bár Zrínyi mindinkább

egyedül marad, a hősi elszántság, a sorssal való párviadal akarása nyomul előtérbe; míg nem ezt is kimondja legutolsó írásában: »sohasem akartam, azok módjára, akik hibáikat szépitgetik, ebben a dologban a balsorsra hivatkoznia...« »hűségesebb gondoskodással, nagyobb elszántsággal, végül az ellátás jobb megszervezésével és intézésével a dolog könnyen eredményesebben végződhetett volna, olyan módon, amit némelyek így határoznak meg: jó szerencse«. Zrínyi egyre határozottabban látja az őrá s a magyar-ságra háruló feladatot, s e feladat elvégzésének lehetőségét: különben nem adná fel ilyen határozottan régi sors-filozófiáját.

Sok egyéb vonatkozásban is tanulságos Zrínyi eddig elszórtan tanulmányozható nagy leveleinek egyidejű áttekintése. Látjuk a diplomatikusan hajlékony és — elvének megfelelően — disszimulálni tudó Zrínyit, amint például III. Ferdinándnak kondoleál, cirkaalmasan kívánva, hogy a »legfelségesebb Házból sohase haljanak ki a királyok«, s ugyanőt, aki pár hónappal később II. Rákóczi Györgyhöz írott levelében (1655 febr.) nem titkolt örömmel fejtegeti, hogy »a császár beteges és erőtlén és minden ember prófétálja halálát«, de ugyanígy egész családjá is érezt a halálra. — Látjuk Zrínyi antiklerikalizmusának politikai hátterét s megértjük, miféle tapasztalatokból s töprengésekből születhetett meg ez az éppen nem egyházas ítélet a gondviselésről: »Málta szigetét földrengés teljesen feldúlta. Ha ez igaz, nem tudom, miképpen fogja hittanunk megmagyarázni, hogy a szerencsétlenség miért éppen a jókat sújtja«. Látjuk a maga családjára, hősi múltjára büszke Zrínyi alakját és még az író is, aki könyveket tudna írni a németek álnok praktikáiról (nádori emlékirat), aki, miután megküldte az erdélyi fejedelemnek a Vitéz hadnagyot, visszaveszi korrigálásra, aki pontosan rámutat egy-egy olyan művének, mint a Mátyás tanulmány vagy az Áfium genezisére. (Egy-egy, a konkrét teendőktől egyáltalán el nem szakított, de terjedelmesebb és értekezés-

szerű levelének a diskurzus műfaji elnevezést adja s ezzel arra is utal, hogyan függenek össze műfajilag a Vitéz hadnagynak diskurzusai a gyűjtőkötetttől függetlenül nagyobb művekkel).

Markó Árpád szorgalmas munkája kétségtelenül oly pozitívumot adott, hogy a kiadás negatívumait egy-egy pillanatra elfeledteti; sajnos, negatívumokról mégis kell beszélnünk. Nem szólnunk arról, hogy a szövegközlésekben sajátos tarkaság érvényesül (betűhűség, átirrt szövegek, modern magyar fordítások), ezeket a szerkesztő kellően megokolja. De semmivel sem menthető az, hogy a fordítások nem mindig megfelelőek (a Magyar Klasszikusok Zrínyi-szövegközléseiben ezért is kellett számos esetben helyesbíteni: a virtust Markó kiadványában erénynek olvassuk, pedig ez vitézséget jelent, a glóriae acquirendae intentiót hírszerzésnek, pedig dicsőség szerzése stb.), nem menthető az, hogy a kiadvány hemzseget a sajtóhibáktól, van lap, hol 4—5 is van (pl. 23. l.), nem menthető egy olyan ostoba és nevetséges félreértés a regiszterben, mint az »Overo Mercurio olasz író« (171. l.), melynek utalt 34. lapszámát megkeresve, a következőket találjuk: »Mercurio Overo historia de Vittorio Seri«, magyarul »Mercur vagyis Vittorio Seri...« története.

A kötőszövből és címből összetákolt olasz író neve nem menthető, különösen, ha ez Seri (helyesebben Siri) nevét ki is szorítja a regiszterből. — A kiadvány ilyen értelmű tanulságait is le kell vonnia a szerkesztőnek és mindenekelőtt a kiadónak. Ilyen kiadvány nem válik becsületére az Akadémiai Kiadónak.

E kiadvány óta számos kiadatlan Zrínyi-levelet találtak. Ezért ismertetésünket s bírálatunkat azzal a kíváncsággal zárhatjuk, hogy a legnagyobb örömmel látnók az eddig napvilágra került Zrínyi-leveleknek egy korpuszba való egyesítését s komoly, tudományos igényű kiadását.

Szauder József

MIKSZÁTH KÁLMÁN: ÍRÓI ARCKÉPEK

Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Bisztray Gyula.
Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

Mikszáth irodalmi cikkei válogatott gyűjteményének címe s különösen a kötet bevezetésének címe (Mikszáth Kálmán »irodalomtörténete«) némileg mást, többet sejtet, mint ami a kötetben van. Az »írói arckép« megjelölés a kötetnek csak azokra a cikkeire illik, amelyek a Magyar Regényírók Képes Kiadása című sorozat egyes kötetének éléről való, az irodalomtörténet fogalmát pedig

még így, időzójelben sem meríti ki Mikszáth egyes írókról és irodalmi kérdésekről való véleményeinek, elszórt és különféle indítékú és kicsengésű nyilatkozatainak összegezése.

A kötetben összegyűjtött cikkek időben is, fogantatásuk okát vagy célját tekintve is s — ami ezzel jár — műfaji tekintetben is igen változatosak. Vannak közöttük nekrológok, illetve egyéb, hajál alkalmából írt

cikkek: Arany János meghalt, Arany a ravatalon (1882), Szigligeti Ede (1878), Jókai halálára (1904), Thaly Kálmán (1909). Vannak egyéb, alkalmi jellegű megemlékezések: Március tizenötödike (1908), Petőfi Sándor (budapesti szobrának felállítása alkalmából, 1882), Gyulai Pál nyolcvan éves (1906) és nem szorosan alkalomhoz kötött kisebb írások: Ha Petőfi élne (1898), Jókai mint képviselő (1884), Tóth Ede (1878). Vannak kritikák: Mikor a hőhért akasztják (Gyulai, 1893), Csiky Gergely: Szép leányok (1882), Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés (1886), Papp Dániel: A rátótiak (1898). Vannak valódi írói arcképek, rövid élet- és pályarajzok: bevezetők a Magyar Regényírók kötetéhez: Verseggy Ferenc (1. köt, 1911), Fáy András (2. köt, 1908), Jósika Miklós (10. köt, 1905), Gaál József (4. köt, 1905), Nagy Ignác (5. köt, 1908), Jókai Mór (21. köt, 1905), Vas Gereben (28. köt, 1906), Pálffy Albert (35. köt, 1904), Pulszky Ferenc (26. köt, 1909), Csiky Gergely (41. köt, 1904) Vadnai Károly (38. köt, 1904), Baksay Sándor (37. köt, 1907), Tolnai Lajos (49. köt, 1905), Beöthy Zsolt (42. köt, 1908), Bródy Sándor (57. köt, 1906), Iványi Ödön (44. köt, 1905), és Justh Zsigmond (53. köt, 1905). Van végül négy előszó az Egyetemes Regénytár Almanachjához (1892, 1901, 1906 és 1910) és két epilógus: Jókai Mór élete és kora (1907) és A Noszty fiú esete Tóth Marival (1908) című műve végéről.

A cikkek legtöbbszörének alkalmi, műfaja nem kedvez a határozott, elvi jellegű kritikai állásfoglalásnak. A nekrológokra az illik, amit Mikszáth a gyászárról ír egy helyen: »A fájdalom színe fekete. S a fekete színnek nincsenek fokozatai.« De a gyász többé-kevésbé uniformizáló feketéjének, amelybe Mikszáthnál mégiscsak a nagyok, az arra méltók öltöznek, többet árt a határozott állásfoglalásnak az ünneplés és az elfogultság. »Nemcsak nagy kritikus, de legjelesebb élő költőnk is« — állapítja meg Gyulairól nyolcvanadik születésnapján, miután — igaz, tizenhárom évvel előbb — ezt írta: »Most látja az ember, hogy Gyulai igen közepes poéta« (s ennél különbeket is). Bisztray Gyula bevezetője szerint Mikszáth igazi állásfoglalását az utóbbi, a születésnapi cikk tartalmazza, véleményem szerint azonban ennek a cikknek a hangját legalább annyira befolyásolja az, hogy ünnepi alkalomra készült, amint az előbbiét a Gyulai kedvezőtlen bírálata miatti nehezítés. A kritikák legtöbbje sem mond tárgyról sok lényegeset: részben azért, mert Mikszáth érezhetően elfogult (Gyulai ellen, Beöthy mellett), részben azért, mert tárgya nem túlságosan jelentős (Csiky kisebb jelentőségű drámája), részben pedig azért, mert nem merül el a tárggyal való alapos foglalkozásban (Papp Dániel regénye). Érződik a műfaj-

okozta korlátozás az írói arcképeken is. Már az is bizonyos aránytalanság-érzetet kelt, hogy nagyjában azonos terjedelemben foglalkozik egyáltalán nem azonos nagy életművű és egyáltalán nem azonos jelentőségű írásokkal. A kifogásokat úgy kell elmondania, hogy azért minden író jótulajdonosságai minél inkább kidomborodjanak, hiszen célja elsősorban nem a kritika, hanem az ajánlás, az olvasási kedv felkeltése. Az írói arcképek nem is kritikai, méltató jellegűek, inkább életrajziak: Mikszáth az író élete élvezetes elbeszélésével igyekezett az olvasók érdeklődését felkelteni. A művek boncolgatásával, megítélésével kevesebbet foglalkozott, bár akad néhány rövidsége ellenére is igen találó jellemzése. Ezt azonban gyakran a kor kritikai irodalmából szűrte le, s igen jellemző, hogy Jókait a róla írt írói arcképben Gyulai, Pálffy Beöthy szavaival jellemzi. Irodalmi véleményei leghitelesebb szócsovéineak az Almanach-előszavak és az epilógusok tűnnek. Ezekben valóban elvi jelentőségű problémákkal foglalkozik.

Az irodalmi cikkek legtöbbszörének lényeges mondanivalója nem is a szorosan vett, a cím szerinti tárggyal kapcsolatos. Mikszáth nem kicsinyes pedantériával, hanem írói szuverenitással kezeli tárgyait: önmaguknál fontosabb eszmei mondanivaló szolgálatába állítja őket. Bisztray bevezetőjében helyesen mutat rá, hogy például Verseggy vagy Pulszky nem írói jelentősége, hanem történelmi szerepe, illetve regényének történelmi tárgya miatt kapott helyet a Regényírók sorozatában: egyikük részese volt a Martinovics mozgalomnak, másikuk írt róla. Az írói arcképek sem arra szolgálnak mindig és elsősorban, hogy irodalmi érdemeken ítélkezzenek, hanem arra, hogy rajtuk keresztül a magyarság, az emberiség, a haladás ügyében ítélkezessen az író. Pulszky Ferencről szóló cikkének lényege például ez a bekezdés: »Mint dúsgazdag földesúr kezdte szolgálni az országot, s mint szegény lateiner rokkant meg s halt meg 1879. évi szeptember hó 9-én. A millióját (ennyit ért a szécsényi uradalom) elköltötte a közügyekben, hogy hetven éves jubileumakor egy darab emlékpénzt veressen neki a társadalom... Mind ritkábbak lesznek már az ilyen cserék.« Ítélet ez, ha nem is irodalmi, ítélet Mikszáth kora közéleti erkölce, a milliós panamák, visszaélések erkölcstelensége fölött. Pálffynak sem gyenge regényeit dicséri, hogy megszerezze számára az olvasó rokonszenvét, hanem ezt írja róla: »Egyszerű típusa volt a magyar régi nemes embernek, aki nem tudott se bohém lenni, se stréber.« Ez a saját korával való ítélkező szembeállítás adja a reformkor és a szabadságharc íróiról rajzolt arcképei, jellemzései alaphangját. Nem mulasztja el a szembeállítást sehol, amikor alkalom kínálkozik rá. Fáy életrajzát

írván, mikor arra kerül sor, hogy hatalmas tervekkel, használni akaró lélekkel Pestre jön, ezt szúrja közbe: »Ne tessék félreérteni, nem stréber ő. Nincs még akkor az a faj«. Ugyanennek a cikknek a végén ironiába forduló elégikus hangon siratja el a mostaninál sokkal különbb multat: »Félszázad múlt el azóta, hol van ez már mind? Mi lett az ő kedves alkotásaiból? A szőlőt megette a filoxera, a ferencvárosi bájos paradicsom helyén buta bérkaszárnnyak meredeznek, nagy port vert regényei, színművei többé-kevésbé elavultak. Csak takarékpénztára fejlődött ki nagyobbban, mint amilyennek valaha álmodta. Csak a pénz halhatatlan.« A Petőfi-cikkben a legélesebben állítja szembe Petőfit saját korával. »Minek jöttetek hát ide ünnepélyt tartani? — kérdezi szobra leleplezésekor. »Petőfinek? Ne árnítátok magatokat, Petőfihez nem ez a méltó ünnep. Ti nem az örökséget becsülték meg, amit hagyott. Ti csak tört ültök, lakomát csaptok, mert az nektek jól esik.« De nemcsak a személyeken, az irodalmi viszonyok összehasonlításán is azt méri le Mikszáth, hogy milyen nagy a hanyatlás. »A magyar irodalom elpusztulóban van...« ...szemlátomást tönkreemegy literatúránk, amelyet annyit gondoztak, ápoltak az előbbi nemzedékek. (1891-i Almanach előszó.) A kozmopoliták idegen levegőjétől és a »ködmön-szagú« népieskedőktől egyaránt félténie kell irodalmunkat. Úgy találja, hogy a régi, patriarchális irodalmi viszonyokat felváltó nagytömegű sajtó-termelés eleve lehetetlenné teszi a fiatal tehetségek felismerését és fejlődését. Akkor a közönség áttekinthette az irodalmi életet, a kritika figyelt, s ha valakinek Vörösmarty megveregte a vállát, írónak ítélnék számított. »Petőfit ő emelte, nem félt, hogy el fogja homályosítani. Jókai első regényeinek Nagy Ignác szerzett kiadót, pedig tudta, hogy el fogja homályosítani. Madáchot Arany János fedezte fel, Tóth Edét Szigligeti és így lehetne folytatni akár-meddig.« Ma azonban senki nem tudja elolvasni valamennyi lapot, ki tartaná hát számon a kezdőket. Kiadók első kötetet senkitől nem adnak ki. A lapok legfeljebb saját munkatársaik műveit kritizálják (helyesebben: magasztalják), egyébre nincs hely. De »ha Krumply Nándor orsz. képviselő valami sületlen megjegyzést tesz a folyósón, vagy a klubban, azt ritkított betűkkel szedik...« A szabadságharc annyiszor emlegetett nagy nemzedékének legszebb, legszívbemarkolóbb elsiratása azonban az Arany halálára írt cikk. Lehetetlen nem idézni belőle: »S éppen azért nagy a mi veszteségünk, mivel az embert kell siratnunk — hiszen a költő ezer évig fog élni — de e tündöklő alak, ki már szobor volt, míg élt, itt a törpék, a haszonlesők, irigyek, elvtagadók és szolgalelkűek között, kidőlt innen, s

nincsen hová tekinteni többé... nincs hová... meglátni embervoltunk méltóságát.«

Nincs Mikszáth tanulmányainak még egy olyan állandóan visszatérő motívuma, mint a reformkor és szabadságharc dicső alakjainak felemlegetése, legtöbbször a jelen törpességével való szembeállítás kedvéért. Jelen-tős szerepet kap azonban irodalmi tárgyú cikkeiben, műveiben a Jókaiért való kiállítás is. Jókait mint az olvasóközönség, a nemzeti közérzület megszólaltatója védi Gyulai kritikai vaskalaposságával szemben. Hatalmas életrajzot s kisebb cikkeik egész sorát írja róla. Mesészövéseinek kiválóságát, előadása érdekességét és szépségét, nyelvét, aranyos humorát dicséri, a szerkezet és jellemzés terén elkövetett hibáit azonban ő is elismeri. Mégis úgy gondolja, hogy az előbbieken való kiválóság feledtetni tudja az utóbbiakban elkövetett hibáit. Kedvenc fogása, hogy Gyulait idézi, midőn az Jókai erényeit magasztalja, vagy arra hivatkozik, milyen sikere van Jókainak külföldön, holott a fordítás épp legfőbb kiválóságától, nyelve zamatától fosztja meg.

Mikszáth nem kritikátlan bámulója Jókainak, nemcsak írói munkásságának, hanem egyéniségének gyarlóságait is meglátja és megmutatja. Mégis néha mintha eltúlozná Jókai jelentőségét irodalmunk fejlődésében. Arra helyesen mutat rá, hogy Jókai vízvonalasító a magyar irodalomban a kifejezés, az előadás terén. Jókai után nem lehet úgy előadni, mint előtte, s még harmad-negyed-rangú írónk is »szébben találják« a maguk nem túlzottan értékes mondanivalóját, mint másutt az elsőrendű írók. Nehol azonban az látszik, hogy Mikszáth maga is többre értékeli a csak az előadás technikájában járatos, a szépen találó és jóízűvé fűszerező írókat, mint a komoly mondanivalót darabosabban, fanyarabban előadókat. Egymás mellett áll a kötetben Tolnairól és Baksayról írt jellemzése. Megállapítja ugyan, hogy Tolnai »magvas«, »olyan, mint az ó-bor«, azt is, hogy Baksay »a kompozícióban nem leleményes, tárgyaiban kissé egyoldalú, ...fantáziája kicsiny.« A végső sommázásban mégis Baksay lesz a »hatalmas talentum«, Tolnait az olvasó szemében mind lejjebb szállítja Mikszáth ilyenféle mondatokkal: »Regényér lassan indulnak, úgyszólván egy kopár hegyen kell magát átküzdenie az olvasónak...« »Történetei nem meglepők, nem is nagyon érdekesek...« ...»hovatovább ereszkedik alá a gyűlölködés lejtőjén.« »Csak egy barátja maradt... az író-tolla. De ő ezt sem becsülte meg. Füstélynak használta. S visszafelé, Eötvössel szemben is igazságtalanná teszi Mikszáthot Jókai-központú szemlélete. Nem írt ugyan róla tanulmányt, de elszórt megjegyzései s az, hogy csak egy regényét vette be a Regény-írók sorozatába Jókai négy, Jósika és Vas

Gereben három, Pálffy Albert s többek két regényével szemben, eléggé mutatja, hogy írói jelentőségét nem értékelte kellőképpen.

A századvégi polgári irodalom realista törekvéseinek megítélésében problematikus Mikszáth álláspontja. Igaz, hogy Justhról, Iványiról, Bródyról, Papp Dánielről elismerően írt, s az első három egy-egy regényének a Regényírók sorozatában való megjelenítésével a közönséghez való útjukat egyengette, de az is igaz, hogy általában mégis konzervatív álláspontból ítélte el a polgári irodalom törekvéseit, s bizonyos nyugati és orosz írók másolásában, a hazai problémák iránti közönyben, dekadens témák hajhászásában, magyar vezetékeknévű Nanettek és Szónyácskák teremtesében látta kimerülni tevékenységüket. S nemcsak amit mondott, hanem ami mellett némán ment el, az is ítéletének bizonytalanságát mutatja. Helyesen állapítja meg Király István Mikszáth-könyvében, hogy Mikszáth »nem egyszer eltévedt az irodalmi viták összegubancolódtott kérdései között«, »nem egyszer Beóthy Zsolték álláspontjában közelébe került«. Bisztray előszava, amely olyan pontosan gyűjti össze Mikszáth kisebb jelentőségű nyilatkozatait is minden XIX. századi íróról, a századvégre és a XX. század első évtizedére vonatkozóan igen szűkszavúvá válik. A kötet végén közölt »tudnivalói« sem tartalmaznak ezen a területen útbaigazítást, az Almanach-előszavakat például sommásan, öt sorban intézi el. Pedig épp ennek a problematikus területnek jobb megvilágítása lett volna fontos bővebb szemelvény- és jegyzetanyaggal.

Külön tanulmányt igényelne Mikszáth elvi jellegű, irodalomelméleti állásfoglalásainak áttekintése. Ebben az ismertetésben megelégszünk néhány »lelőhely« megjelölésével. Az irodalmi élet, a könyvkiadás, a fiatal írók nevelése kérdéseivel s azzal a problémával, hogy kinek a számára készül a magyar irodalom, az Almanach-előszavakban találkozunk. Jókai-könyve epilógusában a pozitivistá irodalomtörténészek gyakorlatát ítéli el, akik minden csip-csup adat összehordásával és maradéktalan felhasználásával akarják írói egyéniségek képét megrajzolni. A Noszty fiú esete Tóth Marival című regény utóhangjában a valóság ábrázolásának szükségessége és — a nálunk elterjedt felfogással vitatkozva — jogosultsága mellett foglalt állást. Ez az állásfoglalás azonban azt is mutatja, hogy bár másutt helyesen ítélte meg a realizmus és a naturalizmus különbözőségét, a kettő határát mégsem látta eléggé világosan. Abban ugyanis, hogy a regény eszményének a riportot tartotta, s a kompozíció kereksegérő le akart mondani, naturalista felfogás vagy legalábbis naturalista terminológia felé való közeledést láthatunk.

Az igazság kedvéért mindenesetre meg kell jegyeznünk valamit. Ha Mikszáth írókról vagy elméleti problémákról vallott nézeteivel vitatkoznunk is, mindig csak annak elismerésével tehetjük, hogy korlátai ellenére rendkívüli jelentőségűt cselekedett ezen a téren is. Tolnait nem értékelte ugyan annyira, mint megérdemelte volna, mégis Tolnait nemzedékek irodalmi közvéleménye csak az általa kiadott regényből ismerte meg. A meginduló polgári irodalom törekvéseivel szemben ugyan gyakran az akadémikus reakció érveit hangoztatta, de volt-e nála keményebb bírálója korában az Akadémia betokosodása miatti kulturális közönynek, szellemi sivárságnak? A realizmust ugyan nem határolta el mindig szerencsés és félreérthetetlen módon a naturalizmustól, de nem mutatott-e iránymintát akkor, amikor a témában és kidolgozásban életszerűséget követelt, s ezt a követelést a Jókai regényein elferdült ízlésű közönség fülébe harsogta? Rá kell mutatnunk Mikszáth szemléletének korlátaira, de ha érdemeit mérjük, kora szellemi nullpontjához kell mérnünk. Nem szakmabeliként s nem szorosánvett irodalmi tanulmányokban, hanem újságcikkekben s előszavakban is többet tett az irodalomtörténet és kritika terén, mint egy-két kivétellel bárki kortársai közül.

A maguk korában rendkívül népszerűek voltak Mikszáth irodalmi cikkei. Ugy hisszük, nincs túlzás benne, hogy Singer és Wolfner Almanachja, a Franklin Társulat regénysorozata sikerét elsősorban Mikszáth előszavaitól várta. Mikszáth előszavai pedig nem utolsósorban ragyogó stílusuk miatt hatottak.

Mikszáth irodalmi cikkei stílusát elsősorban a novellisztikus előadásmód szabja meg. Az írói arcképek életrajza mind egy-egy kis novella. Legtöbb éppúgy anekdotaszerű történetkével vagy általános jellegű elmélkedéssel, megállapítással tartalmazó »nekifohász-kodással« kezdődik, mint Mikszáth egyéb novellái. (Pl. Jósika, Pálffy, Csiky, Bródy, Iványi.) Az Almanach-előszavakban még kedvenc alakját, Katánght is fellépteti, s maga is így elmélkedik műfajáról: »Az a kedvenc ötletem támadt, hogyan kellene megírni úgy az előszót, hogy a novella is benne legyen?«

Írói arcképei alkotásmódját jól megfigyelhetjük, ha Verseghyről írt töredékét feltehető forrásával, Toldy Ferenc Magyar költők élete című műve Verseghyről szóló fejezetével összehasonlítjuk. Az adatok egyezése, a sorrend s néhány kifejezés egyezése valószínűsíti, hogy Mikszáth ezt az életrajzt használta forrásként a korban töle már meglehetősen távoli s nem túlságosan ismeretes életű és munkásságú író életrajza megírásához.

Toldy annyit említ Verseghy származásáról, hogy apja nemes és sötiszt volt.

Mikszáth elmékedést fűz hozzá: abban az időben a nemeselek anyagi elhelyeztetését az mutatta legjobban, mi lett a fiúkból. Toldy megemlíti, hogy anyja özvegyen maradt, s a fiú az iskolában jó előmenetelt ért el. Mikszáthnál ebből kép és jellem lesz: a könyveket búvó, szelíd fiú jó bizonyítványt hordoz haza korán megözvegyült édesanyjának. Toldy részletezi sokféle tanulmányát: mikor, hol és mit tanult. Mikszáth mindebből két mozzanatot ragad ki, s két hasonlattal érzékelteti: polihisztor volt, mint Brassai Sámuel, és annyit hányatott, mintha nem is pap, hanem zsoldoskatonára lett volna. S rögtön ironikusan paradox tanulságot is von le életéből: »Nem jó sokat tudni. A sok tudása rontotta meg életét s akadályozta meg diadalmas sikerekben.« Persze ennek a mondatnak ironiája nem Verseghy, hanem kora ellen irányul, amelyben nem volt jó sokat tudni, mert vérpad és börtön várt a legkiválóbakra. Toldy megemlíti, hogy Verseghy Pesten tartott beszédeit mindig sokan hallgatták, még távolabb lakók is. Mikszáthnál ebből is kép, jelenet lesz: »Vidékről jött be bricskák, hintókák a nemesség, egész szekértáborok támadtak a templom táján.« Toldy leírja, hogy zenével is foglalkozott, hárfázott, énekelt, s azután arra tér át, hogy szerzetének eltörlése után tábori pap lett az Óbuda fölötti kiscelli katonalakban. Mikszáth ezt a két adatot egy színes képben kapcsolja össze: »A falombok meséket sugnának neki az Óbuda fölötti kiscelli katonalakban, a levegőben melódiák és füttyök röpködnek, mint szárnyas giliszták. Verseket ír, zenét költ, sőt énekel is. Nincs a művészi és szellemi foglalkozásnak az az ága, amellyel ne próbálkoznék...«

Az irodalomtörténet száraz adatai így és hasonlóképpen alakulnak színes képpé, életté és érdeklődést keltő reflexióvá a művész Mikszáth tollán. Stílusa cikkeiben sem különbözik novelláinak, regényeinek előző közvetlenségével ható stílusától. »Egy kis vidám locsogás az olvasóközönségről és egyébről« — írja címül 1903-i Almanach-előszava fölé, s az egyszerű, közvetlen csevegés hangulatát fel tudja kelteni az egyébként szigorú ökonómiával szerkesztett írói arcképekben is. Cikkei stílusán írói korszakai hangváltozásait sem nehéz felismerni. Az Arany János nekrológ, mint a bevezető helyesen emeli ki, A jó palócok hangjára emlékeztet, amelynek tövében keletkezett, a Szigligetiről és Tóth Edéről írt cikkek szentimentalizmusa némileg még kiforratlannak mutatja a kezdő Mikszáth stílusát.

Egy-egy íróról többször, több alkalommal is írt. Ez az oka, hogy egy-egy megfogalmazás, kép vagy kifejezés gyakran vándorol át egyik írásából a másikba. Jókai-cikkei például csaknem mindenestül megtalálhatók

Jókai-életrajzában, de mi egyebek is azok, mint előkészületek a nagy műre, vagy annak kicsengései. De nemcsak írói személyiségek képpé rögzítődött vonásai vagy a róluk alkotott kifejezéssé jegecesült vélemény kifejezési ötletek, képek, hasonlatok sőt jelzők is. Az »irodalmi tízparancsolat« nemcsak az egyik Almanach-előszóban, hanem a Beöthy-ről írt arcképben is fellelhető. A népmeséből vett kásahegy — a sok kitérő a regényben, amelyen az olvasónak keresztül kell rágnia magát — szintén több helyen megjelenik; Jókainál, Dickensnél cukorból van, Tolnainál ellenben kopár és kietlen. A nekrológok kedvelt képe a fáról letörő gally. Ezt igen kifejező fokozással alkalmazza: Reviczky lehulló leveléhez, Csiky letörő gallyhoz, Aranyt a fa leszakadó koronájához hasonlítja. A humor szó, csaknem mindig, amikor előfordul, »arany«, »aranyos« jelzőt kap Mikszáthnál. Az ilyesfajta ismétlődések — találhatnánk még, különösen ha szépirodalmi műveit is bevonnók a vizsgálódásba — némi egyhangúság-érzést keltenek. De csak így összegyűjtve. Mikszáth írásaiban mindegyik helyen van.

Magáról a kiadásról a következőket írhatjuk:

A válogatás lehetővé teszi, hogy Mikszáth irodalmi nézeteit megismerjük belőle. Legfeljebb a Kemény-arcképet és az Almanachok még néhány előszavát hiányolhatjuk. Bár nehezen vitatható annak a szempontnak helyessége, hogy a Jókai-életrajz egységét nem kell megbontani, mégis szívesen látnunk volna belőle itt is néhány olyan részletet, melyekben a kor irodalmi viszonyainak képét mutatja be Mikszáth.) Pl. A Pílvax-asztal, A tizek, A műhely és környéke.) Bisztray Gyula előszava, amelyben áttekinti mindazt az apróbb, elszórt nyilatkozatot is, amelyet Mikszáth egyes írókról tett, alapos, jó munka. Főntebb már említettem azt a hiányt, hogy a századvég és a XX. század eleje íróira vonatkozó megjegyzéseket nem gyűjtötte össze. Alapos és bő tájékoztatást nyújt Bisztray a »Tudnivalók«-ban és a jegyzet-szótárban is. Hogy az Almanachokról többet kellett volna írnia, szintén említettem már főntebb. (Igen érdekes lett volna azt is közölni, az egyes Almanachok milyen novellákat tartalmaztak.) Előfordul még néhány apróbb hiányosság: nem közli, honnan való a Pálffy Albert-cikk Beöthy-idézete, nem ismerteti a Szigligeti, ill. a népszókmű körül zajló vitát, helytelenül jelöli meg a Március tizenötödike című cikk Jókai-életrajzbeli változatát, a cikkben foglalt változata ugyanis nem A nagy nap, hanem az Egy kis hullámlás című fejezet. A jegyzet-szótár hiányossága, hogy az előforduló idegen szavak kiejtését nem mindig tünteti fel.

Mindent összevetve: a kötet megjelenése nemcsak a Mikszáth iránt érdeklődő olvasókönység, hanem az irodalomtudomány számára is hasznos, mert összegyűjtött anyagaival jó képet ad Mikszáth irodalmi véleményeiről, bevezetőjében pedig utat mutat egyéb irodalmi tárgyú cikkei, nyilatkozatai megismerésére is. *Órosz László*

MÓRICZ ZSIGMOND: ELBESZÉLÉSEK I-II

Válogatta és sajtó alá rendezte:

Nagy Péter, Vargha Kálmán (I. kötetet), Illés Endre (II. kötetet).

Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1953.

A Szépirodalmi Könyvkiadó sorozatot indított el Móríc sz műveiből. A nagy regények mellett kiadásra kerülnek az elbeszélések is. A már megjelent kötetek igen jelentősek a nagyközönség, de az irodalommal bővebben foglalkozók számára is.

Az eddigi gyakorlattal szemben a szerkesztők időrendben állították össze a kötetek anyagát. Ez a módszer mindenképpen előnyös: világosabb képet kapunk a nagy író eszméi és művészi fejlődéséről, megfigyelhetjük az igazi Móríc sz-elbeszélés műfaji sajátosságainak kialakulását, aminek részleteiből megvizsgálásával mindmáig adósak vagyunk.

Az elbeszélés kisebb igényű műfaj, mint a regény. Terjedelménél fogva sem vállalkozhat szélesebb társadalomrajzra, egy kor képének átfogó megrajzolására, hosszabb fejlődési folyamat bemutatására. Egy-egy eseménylánc érdekesebb pontja érdekli vagy gyakran csak egy emberi arc, egy jellem.

És mégis: a Móríc sz-elbeszélésekből, mint apró mozaikokból kikerekedik a kor arca. Az élesszemű olvasó könnyen észreveszi, hogy az apró, gyakran minden különösebb érdekesség nélküli események, egy-egy típusról adott portré szerű rajz milyen szorosan kapcsolódik a kort mozgató erőkhöz, mennyire a belőlük fakadó jelenségeket ábrázolja. Az élet felületén megfigyelt emberi arcok, események érezhető összefüggésben vannak a kor mozgatóerőivel. A Móríc sz-elbeszélések melyre mutatnak.

Persze, a pályakezdő Móríc sz még botorkál, súlyos művészi örökséggel küszködik.

A múlt század végi, a XX. század eleji próza Jókai és Mikszáth ragyogó tollából él. De a megváltozott viszonyok, a kapitalizáció, dzsentri-halál, paraszt-nyomor, kivándorlás... kifejezésére ez már mind inkább alkalmatlan. Hamisnak látszik a jókaias pátosz, ha a nyomorgó munkásról, kivándorolni készülő szellemről beszél az író, és keserű lesz a humoros csattanóra épített történet, ha a kapitalizmus létrehozta súlyos kérdésekről van szó. A Jókai és Mikszáth utánzók hada ezért inkább nem érintette a kor komoly problémáit és több évtizeddel azelőtti témákat dolgozott fel. Azok pedig, akik tollukat a közönség szórakoztatása mellett magasabb célok, az igazságosabb

gával jó képet ad Mikszáth irodalmi véleményeiről, bevezetőjében pedig utat mutat egyéb irodalmi tárgyú cikkei, nyilatkozatai megismerésére is. *Órosz László*

társadalmi rend megteremtéséért folytatott harc szolgálatába állították, megpróbálták lerázni magukról a nyomasztó örökséget, hogy az új élet problémáihoz megteremtsek a megfelelő kifejezőeszközöket.

Ezek közé tartozott Móríc sz Zsigmond is.

*

Ha az olvasó végiglapoz az Elbeszélések I. kötetében, szinte pontról-pont-ra végigkísérheti az igazi Móríc sz-elbeszélés kialakulásának útját. (Ezt megkönnyíti az is, hogy a kötet összeállító ennek figyelembevételével végezték a válogatás munkáját. Kár azonban, hogy csak a második, bővített kiadásban.) A magáratallás, a saját hang kialakítása szorosan együttjár Móríc sz mondanivalójának erősödésével. Tartalom és forma egységének ragyogó bizonyítéka ez az írói fejlődés. Egyik erősíti a másikat. Az új problémák és az erre adott móríc sz vélemény sürgeti az új formát; ez pedig, szinte születése közben, lépésről-lépésre szorítja ki az örökséggel együttjáró témákat, alproblémákat.

Az I. kötet darabjainak egy elég nagy hányada még érezhetően az elődök kezénymát mutatja. Gyakori a *humoros életkép, anekdotára épített elbeszélés*. Ilyenek többek között: A bécsi bútor, A pincekurátor, A biblia, fedele... Ez utóbbi pl. még sajátosan mikszáthi ízű. Egy humoros ellentétre épül a történet.

Borcsa Aron, tiszaháti tiszteletes az irodalom rajongója. Leányait azonban sorra az irodalommal hadilábon álló férfiak viszik el feleségnek. Nem úgy azonban a legfiatalabbat, Boriskát, aki a szomszéd község daliás lelkészébe, a kitűnően táncoló Miklósbba szerelmes. A fiatalember ellátogat a lányos házba, de megborzad és elálmosodik a Rimay-versektől, amelyeket végig kell hallgatnia. És mégis mi történik? Miklós otthon bosszúsán vágja öreg bibliáját az asztalra, s íme: a felrepedt fedőlap alól eredeti Rimay sorokkal teleírt lapok bukkannak elő. A felfedező nevét még a pesti lapok is közlik. Az öreg tiszteletes pedig boldogan adja lányát egy ilyen nagy tudóshoz.

Jókai elbűvölő mese-stílusa, eszményített alakjai láthatók pl. a »Borura derű« c. elbeszélésében, amely a szabadságharc utáni évek

eseményeit dolgozza fel. — Egy szegény lelkész lányának és a földesúr fiának naívan egyszerű és tiszta szerelme adja a keretet. Ez még egészen Jókai nyelve:

»Andor lepattant a pejről s Esztiike önfeledten borulhat a karjába.

Végre, valahára,

— Vártál rám?

— Mindig!

A magyarok istene egy arany sugárt bocsátott rájuk, mely fényességgel vonta be a boldogság szigetét, az öröm oázisát.» stb.

A földesúr és a gazdag parasztok összejátszanak, meg akarják akadályozni a földosztást. Az öreg földbirtokos szembekerül a saját fiával. A drámai pillanatban azonban a helyzet komikumba csap át és a közhangulat az osztrák elnyomást képviselő Hrcspka cseh katonatiszt ellen fordul. A közös ellenség egyesíti az eddig szembenálló magyarokat, a földesúr megenged és győz az igazság. — Jóízű humor, drámai pillanatok, eszményi szerelem, idealizált hősök és valószínűtlen megoldás — a Jókai mesevilág minden kelléke jelen van ebben az 1904-ben írt elbeszélésben.

Gyakoriak ezekben az években (de még majd később is fel-felbukkannak) a divatos betyártémák és a kedves humorról átszőtt életképek, Böhm Pál meglevenedett festményei. Fiatal házások együttélésének első napjai (Kokas, Csitt-csatt...), derűs kis történetek (Mari néni, Aranyos öregek, Dohányosok...), amelyekben azonban lassanként már megcsillan a részvét, együttérzés, a könnyes humor. A legszebbek talán ebben a csoportban a régi iskoláról, diákletről szóló elbeszélések. Tankönyveink kitűnően használhatják a: Misike, Pityóka iskolába megy, Rektor bácsi, Rojtos Bandi, A karcerben, Fillentő... és egyéb munkákat.

Az anekdotikus csattanótól a mély és szinte líraiság felé való tolodás, amely igen alkalmas a társadalom aljára kerültek iránti együttérzés kifejezésére, nagy nyereség Móricz fejlődésében, nagy lépés a »Hét krajcár« felé.

Pedig nehéz és küzdelmes lépés volt ez, hosszú évekbe került, míg megtette; s azután is hányszor csúszott még vissza egy-egy rövid időre. Széttépett, ki nem adott elbeszélések, regénytöredékek jelzik a kor uralkodó írásmódjával folytatott birkózást:

»Egyáltalán érthetetlenül lassan jöttem rá a saját írásom módjára. S ennek Jókai volt a legfőbb oka. Már huszonéves, huszonöt éves voltam, s már csaknem egy évtized óta elvettem magamtól érzésben a Jókai világszemléletét, amely bennem, egy élettől elvált, valahogy az élet fölé emelkedett, színes, ragyogó képalkítás volt és még mindig nem bírtam a gyakorlatban elszakadni a hosszú idő óta megszokott, beidézett módszertől.

Az írásaimon magam éreztem az üres, felületes, a dolgoknak a felszínével foglalkozó vergődést s nem tudtam rajta változtatni. Kétségbeesve s undorral néztem a leírt szóra, amely nem volt az enyém.» (Jókai tanulmány, Nyugat 1922)

Megvoltak a témái, fiatalokora tele volt élménnyel, a szegények életével, de nem tudta megírni. Ehhez új tollra volt szükség, új szavakra, új módszerre. Ha a régivel nyúlt hozzájuk, elsikkadt a lényeg, megszépült a rossz, enyhe humor borított be mindent. Megrekedt a felszínen.

1908—1909-ben jön a változás. Megírja a »Hét krajcár«-t.

A »Hét krajcár«, amelyről maga Móricz mondja, hogy fordulatot jelent a művészetében, központi helyet foglal el a kötetben is. Az elbeszélés fájón mosolygó hangja az első igazi kísérlet az új forma, új kifejezőeszközök felé, amelyekkel már igazi parasztot, igazi szegény embert lehet megfesteni. Benne van ebben a műben a későbbi Móriczra annyira jellemző drámaiság is. Persze egyelőre még feloldva, enyhítve, de benne van:

»Fuldoklás jött rá a kacajtól. Keserves, öldöklő fuldoklás... Ez a fél mondat egye-síti a régi és az új Móricz hangját.

Ugyanezekben az években (1907—1910) egyre gyakrabban találkozunk Móricznál a nagy polgári elbeszélők egyik kedvelt formájával — a *portréval*. Nem a cselekmény érdekessége, váratlan fordulat, vagy a történet tragikussága utal bennük a korra, hanem a megrajzolt emberi arcok, jellemek. Rendszerint egy-egy párbeszéd tölti ki ezeket a munkákat, ami azonban elég Móricz kezében arra, hogy érdekes, a korra nézve tipikus vonásokat mutasson be. A falusi és kisvárosi élet érdekesebb alakjai jelennek meg előttünk (Mári néni, Aranyos öregek, Inter pocula stb.). A finom humorról meg rajzolt portrék mellett azonban komorabb színek, feszült emberi kapcsolatok is megjelennek (A koszorú, Bent a kupában, Éjjeli szállás, stb.). Ez lesz később a vidéki, unalmas élet, kispolgári eseménytelenség bemutatásának egyik leggyakoribb formája.

Kitűnő példa erre, többek között, a II. kötet kezdő novellája, az »Interieur« (1913). Miről szól? Szinte mottóként írhatnánk fel a kezdő sorokat: »A nagyvendéglő étterme ma végtelenül szomorú. Kis borús téli napban gunnyasztanak a kisváros csüggedt szárnyú házai s az utcán százával álldogáló bundás parasztok a bennszülötték szívós megszokottságával tűrik a gyászos, ónszín napot.«

Ez a kisváros. A házakból ugyanaz az eseménytelenség, kicsinyesség árad, mint az emberekből. Vajjon mi történhet egy ilyen helyen? Ketten térnek be a vendéglőbe: Müller úr és Orosz úr. Ebédelnek, semmiségekről beszélgetnek. Az albró jön: »Lő-

távolból, egy hang nélkül fogadja az urak diszkrét köszönését s megy a helyére, mint a nemesvérű paripa . . . A kutyája kövéren és lustán heveredik be a sarokba. » Ugyancsak háttérnek megjelenik a lecsúszott föld-birtokos. Néhány vonás, és máris el tudjuk képzelni magunknak : » . . . ő az, aki hajdan négy lovon járt be mulatni ide, s ma díjnok a járásbíró-ságon. Csöndesen, illedelmesen, de közönnnyel emeli meg a kalapját ; felteszi a fogasra s alá akasztja a bundáját. » Benne van ebben, hogy most egyszerű hivatalnok, függ a följebbvalóitól, de ugyanakkor mégis fölöttük áll, egy régi világ emlékeiben él. Müller úr és Orosz úr továbbra is fecsegnek, a két másik vendég szinte némán üli végig az ebédet. Aztán hazamennek.

*

A változás, a feszültség, tragikum előtérbe-lépése szükségképen történik. A gyermek- és diákkori tapasztalatok kibővülnek. A fiatal író bejárja az országot, népdalokat, népmeséket gyűjt. És közben figyel, hallgatja a szegény ember panaszát, apróbb bajait. (»Éjjeli szállás«).

Egyre világosabban látja a gazdag-szegény ellentétet, észreveszi a falu rétegződését, az ellentétes érdekek ütközését, az osztály-harcot. Választ keres, magyarázatot akar. Különösen a háborús években lesz erős ez a keresés. Matolcsy Miklóssal, a Fáklya (1917) főszerkesztőjével mondatja ki : »Ő uram adj nekem erőt a legnagyobbra, hogy megtaláljam az igazságot . . . hogy lássam már mi itt a dolgom, mi a szerepem, mi a rendeltetésem. » A valóban helyes választ az osztályharc tudományos ismerete nélkül nem találhatta meg. Innen van hőseinek sokszor olyan tragikus tépelődése, útkeresése. Ez már a Fáklya megírása előtti években, a háború alatt is erősen meghatározza elbeszéléseinek jellegét. A változás persze nem egyszerre történik.

A már említett humoros életképek, ha ritkábban is, de vissza-visszatérnek a háború alatt is. Néhány művében érdekesen találkozik a kedves, néha fájó humor a komoly, tragikus tartalommal. Ilyen volt a »Hét krajcár«. De más művében is megtalálható ez a kettősség. A férfi-nő kapcsolatának gyakran tragikus fojtottságát »A cicá meg a macska« c. elbeszélésében még nem tudja teljesen a farsallomnak megfelelő formába önteni. A fulladt, izgalommal teli légkört többször enyhíti mosolyra készítő, lágyabb hangulatú részlet.

A mondanivaló komolyságát azonban sok minden elárulja : az ispán lelkiállapotának részletes rajza, a pár soros tájrajzok, sőt az egyes szavak is. Pl. Az ispán kéri a feleséget és »kimeredt szemmel, vágytól szétbgygyant ajakkal néz belé a szemébe, a lelkébe. » Ez a

fél mondat jellemzi talán legjobban azt a mély, ugyanakkor feszült emberi kapcsolatot, amit a helyenként kedveskedő forma elrejt.

A későbbi művekből eltűnnek az enyhítő motívumok, s a férfi-nő kapcsolata szinte brutális őszinteséggel, túlzón nyers formában jut kifejezésre : Csipkés Komárominé, A százsziinselyem keszkenő, Epizód stb. Ezekben a munkákban a feszült, nyomott légkört (itt-ott még később is) a naturalizmusra emlékeztető nyersség, fulladt, erotikus kapcsolatok adják.

A »Csipkés Komárominé«-ban például minden a szerelemről beszél. Még a táj is : »Gyönyörű nap volt. Kemény, buja, vakító színek. Vadzöld a fű, a falomb, élesen fehér a meszes út ; szemetszúróan csillog a tócsák vize. » A képek rendkívül erősek, meglepőek (»Mintha bunkóval vágta volna a fiatal ember homlokára . . .«), a szavak szinte kiugranak a sorokból. Fokozások, szokatlan jelzők (»Asszonyéhes férfiak«) adják a mű nyomott, fullasztó hangulatát.

A régi és az új forma még sokáig együtt él, egymás mellett, gyakran ugyanazt a témát dolgozva fel. A változás mégis gyors, szinte hónapok alatt történik, mintha csak az első láng, az első szikra kellett volna, hogy robbanásszerűen elinduljon. Ez a szikra volt a »Hét krajcár«. A gyermekkori emlékek, küzdelmes ifjúkor, az igazság keresése rákényszerítették az íróat az új szóra, a szavak új kapcsolására, egy új művészi formára. És ennek az új formának egyik legjellemzőbb vonása a drámaiság.

Ebben a típusban is megtaláljuk a portrét. Móríc nemcsak az események tragikus kimenetelével bír drámái, feszült légkört teremteni. Az ő számára elég egy párbeszéd, néhány érdekes arc és az emberi kapcsolatok fojtott, nyomott hangulatát, máris képes érzékeltetni : Csata, Ki a tanyára . . . stb. Gyakoribb persze az a típus, amelyben maga a cselekmény drámái : Tragédia, Itthon stb.

Nagy utat járt be Móríc. A pályakezdő művek, majd a későbbi szelid együttérzés-líraiság után megtalálja a saját hangját, s ezzel közelebb jutott a társadalmat mozgató erők helyes bemutatásához.

*

Mi jellemzi a sajátos, drámái erejű Móríc elbeszélést?

Nem rajzolja részletesen az előzményeket. Általában az esemény-lánc *utolsó részletét*, a tragikus befejezés előtti jelenetet ragadja meg. A jól ismert »Tragédia« c. elbeszélésben közvetlenül a halál előtti napon indítja el a cselekményt. »Ki a tanyára« c. munkája egyetlen párbeszéd. Megtudjuk, hogy a gazda elhatározta, kölcsönt vesz fel, ott-hagyják a falut és kimennek a tanyára. De a fiatalasszonyban felborzad a jövő képe :

egyedüllét, piszok, műveletlenség, nehéz munka... és nem tud rajta segíteni. Menni kell. Az ő életében ez volt a tragikus fordulat. Ami jön, azt már könnyen elképzelhetjük.

A szüksézszerűséget, az előzmények, vagy gyakran a következmény elhagyását pótolja a rendkívül erős, tömör jellemzés. Ebből következnek az események valószínűsége.

Mindig valamilyen *éles ellentét*re építi az elbeszéléseit. Élések, feltűnőek voltak az anekdotikus csattanók is, de jelentőségük, befolyásuk a hős életére korántsem olyan döntő. Általában az életben gyakran megjelenő formában adja ezeket az ellentéteket; nem egyszer megtoldva a politikai általánosítással. Az élet közvetlenségével hat, de úgy vezeti az eseményt, úgy formálja meg a jellemeket, hogy az olvasó megérzi az ellentét társadalmi gyökerét, okát. A II. kötet különösen bővelkedik ilyen művekben.

»Az asztalos« a legsikerültebbek közül való. Egy falusi asztalos tanító-családból nőszül. A feleség azonban nem tudja megérteni a férfit. Uralkodik rajta, durva és lekicsinylő vele szemben. Egy heves összecsapás végén, a különben szelíd lelkületű asztalos hirtelen haragjában leszúrja az asszonyt. A tragikus esemény bekövetkezése az előző jelenetekből érthető. Egy-két oldalas beszélgetés elég volt Mórícznak arra, hogy megmutassa: milyen válaszfal rejtőzik a falusi intelligencia (pl. tanító-család) és a kisiparosság között. Ebből vezeti le a férj-feleség ellentétét.

A kötet záró elbeszélése: »A birkaitató válu«. Rövid jelenet: meghalt az öreg zsellér és a fiai osztozkodnak a szegényes örökségen. Az osztozkodás alatt halálosan meggyűlölik egymást. Miért?

»... megjelent köztük, amit eddig itthon nem ismertek, a magántulajdon, minden borzalmas szenvedélyével s átkával és kést tudtak volna verni egymásba a rossz motyókért, amit még felkajtatnak.«

A rendkívül erős egyénítés mellett gyakori Mórícznál az ehhez hasonló *politikai általánosítás, típus megfogalmazás*, ami nagy mértékben elősegíti az ellentétek mélyebb társadalmi jellegének megértését. A típusalkotás tudatosságára vall a »Miháj« főhősének egyik vallomása:

»... hát te azt hiszed, én egy kivételes Miháj vagyok, egy Miháj, mi?«

Különösen gyakori ez a portréban. Nézzük meg pl. a »Geöjthe bátyám« c. munkáját. A rövid elbeszélés fanyarul humoros beszélgetésből áll, amelyre egy találkozás ad alkalmat. Egy bizonyos Iván beszélget erről-arról az öregúrral. Az egyik adoma után

»Iván felnézett az öregúrra, aki kurtára rágott, sörtekemény szőke bajusza alatt jóízűen rágcsálta az adomáit és igen csodálkozott azon, hogy egy ember, aki hetven éves, élni és vidáman érezni tud; hogy

adomák álarca alá tudja leplezni életének nagy nyomorúságát. Geöjthe bácsi úgy sétált előre, mint akinek vidám, boldog és gondtalan az élete.«

Az idézet, amellett, hogy a felület mögötti lényeg megértéséhez közelebb visz bennünket, még egy szempontból érdekes. Móríczt ritkán ad leíró jellemzést, még a hős külsejét sem írja le részletesen. Az ő sajátos, drámai lüktetésű elbeszélései nem engedik meg a hosszabb leírásokat, nem szakítja meg hosszabb időre a párbeszédet, hacsak nem egy bonyolultabb lelki folyamat megmagyarázásáról van szó. Általában *rögtön belevág az eseménybe*. A hősök jellemvonásait, külsejét szűken rajzolja, s azt is *szorosan beleillesztve az elbeszélés mozgásába*. Az író közvetítő bemutatása helyett ezért gyakori nála pl. az, hogy a hős belenéz a tükörbe és nézi magát. Ezt aztán már le kell írnia az írónak is, hiszen a hős nézi magát! Ugyancsak gyakori, hogy az egyik szereplő szemügyre veszi a másikat. Itt találjuk pl. a »Kinek hogy szolgál a szerencse« c. elbeszélését, amelyben a kapitány egy honvédt faggat az otthoni eseményekről: »A kapitány bámulva nézte az embert, ahogy ott állott két-háromhetes borotválatlan, maszatos képpel, szomorúan, lógva, a szeme meredt s a sapkája ellenzője hátfelé volt! már kunkorodva, mint régi harcosoknak szokott...«

És ezek a szűkreszbott, az események sodrában adott rövid képek mégis elegendők ahhoz, hogy az egyes szereplőket jól elképzelhessük magunknak. Nem is elsősorban ebből, hanem a beszélgetésből. A móríci elbeszélésben, akárcsak a színpadi drámában a legfontosabb jellemzési eszköz a *mozgás és a beszélgetés*. Maga az író, mint harmadik személy, igyekszik láthatatlan maradni. Ha csak lehet, még a szereplők bemutatását, az annyira fontos általánosítást is a hőseivel mondatja el. Neki elég, ha néhány szóval megmagyarázza hőseinek mozdulatát, kéztartását vagy pillantását. Ezek a néhány-soros közbeszúrások szükségszerű kiegészítései a mozgásnak, párbeszédnek, mert a hősök érzéseit, lelkivilágát ismerteti velük, amit színpadon a játék pótol.

Vegyünk példát a felsoroltak igazolására. Az »Áthelyezés« (1915) egy hivatalnok életének fontos mozzanatát örökíti meg. Lamberger úr kihallgatásra megy az igazgatóhoz. Megtudjuk, hogy megcsalta a felesége és ő ezért más vidékre szeretné áthelyeztetni magát. Kérését teljesítik, de amikor éppen menni készül, jön egy telefon-jelentés: a felesége agyonlőtte magát. Ez az esemény Lamberger úr életében talán a legnagyobb; a szürke kis hivatalnok pillanatra az érdeklődés középpontjába kerül. Móríczt olyan élesen rajzolja meg, néhány vonással, a jellemét, hogy az eddigi és ezutáni életét könnyen elképzelhetjük. A jellemrajzban a

beszéltetésé az elsőség. A külsejéről mind-össze ennyit tudunk meg:

»Vastag, tövig nyírt, kerek feje izzadt, a galléra fölött két mély ráncba gyűrődött a tarkóján a haj, szalonkabátja megfeszült a gomboknál...«

Most belép az igazgatóhoz:

»Az igazgató mereven ránézett. Szúrós barna szemeit ahogy beleszegezte a testébe, mintha nyílást szúrt volna rajta, amelyen kifütyül a gáz, az öntudat.«

Már ismerjük is. Olyan ember, aki a hivatali hatalmasságok előtt összehúzza magát, nincs önálló véleménye. Az igazgató pillantásán keresztül adott jellemzést a továbbiakban konkretizálja Lamberger úr beszédmódjával és viselkedésével. Figyeljük meg, mennyire ezt fogja igazolni mindkettő. Lamberger úr most az igazgatóra néz:

»A szemei szinte odafeküdtek a vezér-igazgató elé az asztalra, úgy néztek föl a hatalmasra farkcsóválva, rettegve, fél-szóval félg vakantva.«

A tekintetben rejlő, azon keresztül megnyilvánuló jellemvonások még messzebbre mutatnak: egy alázatos, rettegő kutya-gazda viszonyt elevenít meg Móricz a kapitalista bányavállalat igazgatója és egyik kishivatalnok közötti jelenetben.

Lamberger úr el is vesztí a fejét, zavarban van, keresi a szavakat, szinte gondolkodás nélkül, ide-oda kapkodva beszél:

»Kéremalásan az este kiküldetésbe mentem Rudolftelepre, az új salakhányó... Mikor a vonatra felültem, kérem még mit sem gondoltam. Azonban utitársam nem lévén, gondolataim... Szóval eszembe jutott, hogy a feleségem!... Én azonban megjegyzem, soha nem hittem, mert én férfi vagyok s én felőlem beszélhetnek, amit akarnak... még azon, hogy a feleségem szeret zongorázni, semmit se találók!« stb.

Hogy mit tud Móricz belesűríteni egy mozdulatba, arra nézve álljon itt egy másik példa.

A II. kötet egyik kitűnő elbeszélése a »Nemezis« (1913) Kisvárosi kép a jó feleséget kereső mérnökről, a férjhez menni akaró vénlányról, a diákkori emlékeknek élő öreg doktorról... Péter beleszeret egy fiatal, több férfivel is játszó csinos kislányba. Meglátogatja, de együttlétüket a lány nővére, a vénlánynak maradt Böske zavarja meg. A fiatal lány beszalad a szobába és Péter egyedül marad Böskével. Kézfogással üdvözlök egymást:

»Péter egy pillanatra megfogta s tiszteletteljesen el is eresztette. A lány alig akarta elvenni, s mintha a levegő fenn-tartotta volna, lassan süppedt le a karja, csüggedten és végleg.«

Egy egyszerű kézfogás. De mit mond? Azt, hogy Péter hüvös és érzéketlen (alig fogta

meg a kezét) és bizonyos sajnálkozó, tisztelettel vegyes tartózkodás él benne a vénlánnyal szemben, ami még a megzavarás miatti bosszúságot is legyőzi. És Böske? Nem akarja elvenni a kezét, szeretné a férfit, de amint megérzi annak hidegségét, lemondás (lassan süppedt le a karja), majd teljes reménytelenség tölti el (»csüggedten és végleg«). Vajjon hogyan fognak beszélgetni egy ilyen kézfogás után? Semmiségről és unottan:

— »Hogy van Böske kisasszony?

— Köszönöm.

— Szép este van.

— Igen.

— Itthon van a bácsi?

— Igen.

Újra csönd lett.«

Ezek a példák egyben fényt vetnek Móricz írásművészetének egyik fontos vonására: a mozgás és beszéltetés összhangjára, következetességére.

Ez az összhang kiterjed a magyarázó betoldásokra, stílusesszüközökre, képekre is. Móricznál annyira a hős él, hogy a képek, magyarázatok az ő érdeklődési köréből, foglalkozásából, helyzetéből valók. Mintha mindez csak az ő gondolata, ki nem mondott érzése lenne. A sok szép példa közül vizsgáljuk meg egyik háborús elbeszélését, az »Erdei kis piros virágok«-at (1915).

Egy borzalmas menetelés leírása az egész. Frontra mennek a katonák, csak éppen ők nem tudják. Nekik mást mondtak. Végre mikor megérkeznek, megkérdik a hadnagytól:

— Hol vagyunk?

— A fronton.

A fronton!... Egy pillanat alatt ez a szó végigrobbant, mint ezernyi patron. Mindenkinek kifordult a lelke a sarkából.«

A válasz hatásának a leírása szinte már a nemsokára meginduló harcot vetíti előre, vagyis kitűnően alkalmazkodik a helyzethez és egyben elárulja a katonákra tett hatását.

Hová jutott Móricz 1904-től! A már egy-izben említett jókaiás ízű »Borúra derű« c. elbeszélése aránytalan. A kis, ártatlan, szerelmes Esztikének alig van szerepe a történetben, mégis két és fél oldalon írja le a lánynak fájdalmát, ahogy a kedvesére vár. És a képei! Nem a hősből, annak lelkéből valók. Itt még az író beszél, aki egyelőre a közönség megszokott igényei szerint rója a sorokat. Íme Esztike szívének ijedt dobogását ilyen ritmikus ismétléssel próbálja rögzíteni:

— Csitt! ne dobogj! Beteg van a háznál! Csitt! ne dobogj! kedvesed apja rossz doktora ennek a betegnek! Csitt! ne dobogj! mert ebből sok baj lehet, égszakadás, földindulás!«

Mire lesz képes Móricz tolla 1915-ben. Az egyszerű ismétlés, felsorolás a történet eszmei tartalmát is meg tudja sejtetni az

olvasóval (Lásd később a háborús elbeszéléseknel).

A kedveskedő, népszínmű-képek elég gyakoriak az 1905—6—7, sőt ritkábban még a későbbi években is. A »Sustorgós ropogós tafotába« (1909) c. elbeszélését is ilyenl kezd:

»Az alsóvégen van egy kis házikó. A mesében sincs külön. Höfetherre, fényesre nreszelve, magas szalmatetején gólya — az eresz alatt fecske vert tanyát. A kedélyes tornác gerendáján cserepes virágok... Itt lakik maga a boldogság.«

Az olvasó a régebbi művekhez hasonló humoros, kedves történetet vár. De mást kap. Kerek Péter, a gazdag paraszt házába megérkezik a legkisebb lány, aki Pesten ment férjhez egy tisztviselőhöz. A kevés szavú, zsugori gazda csak várja, várja, hogy lánya bejelentse, mennyit fizet a vendéglátásért. Mikor ez nem szól, ő támad rá:

»Nem sül ki a szemed? Idegennek, akihez semmi közöd, tudsz fizetni, az apádnak meg nem? Ez a gyermeki szeretet? Mi?«

Megdőbbentő a zsugori paraszt jelleme. Majd így zárja a történetet:

»A bogárhátú, gólyafészkes kis ház úgy mosolygott fehér falaival a meleg, ragyogó napsütésben, mint az emberi boldogság, jóság, a mese utolsó kedves emléke.«

A történet, jellemek és a keret éles ellentéte szinte azt példázza, hogy mennyire hamis volt az idilli forma, a problémánélküli boldogságfestés. Íme régi képek, de új szerepben! Később is fogja még használni ezt az ellentétet pl. a Fáklya-ban (1917), Árvácskában (1941) stb.

A stílus is nagy változáson ment keresztül. Az igazi Móricz kép úgy belesimul az esemény menetébe, annyira a mozgó, vitázó hős pillanatnyi érzése, hangulata, hogy szinte már nem is az író adja.

*

A sajátos móriczi elbeszélés kialakulásának útja felismerhető a II. kötetből is. Persze már nem olyan élesen, mint az I. kötetből. Van itt is humor, adoma, meleg líraisággal rajzolt életkép (Lopják a szőlőt, Selyemhernyó, Lucerna, Macska...), de a súlypont már eltolódott. Sőt gyakran a humor is keserűzű, halálszagú. A régi világ, az adomázva pusztuló dzsentri világ ez.

»A kappan«-ban (1913) elmondja Móricz, hogyan ugratják be az elszegényedett, lezuлт földbirtokost a parasztok. Bizony már ez is megtörténik:

»...ahogy az urak egymás arcára tévedt szemmel felügyeltek, mintha a halálra-váltság fakó színét látták volna meg egymás arcán...«

Ugyanerről beszél a »Geöjthe bátyám«. A lírai pátosszal rajzolt történetek közül messze kiemelkedik a szegény végvári vitézek életéről szóló »Mese a zöld fűvön« (1913). A Balassi-versek hangulata, színe kel életre benne.

De a kötet nagyobbik felét már a kitűnő, jórészt drámai feszültséggel rajzolt portrék és az erős drámai cselekményű elbeszélések foglalják el.

Az esemény nélküli portrék közül kiemelkedik az: »Interieur«, »Papnek a vásáron«, »Reggeli kaszinózás«, »Piros már a szőlőlevél«... a cselekményükben is drámai, sokszor tragikusan végződő elbeszélések közül pedig a: Miháj, Nemezis, Az asztalos stb.

A kötet utolsó harmadát már a háborús elbeszélések töltik ki: Gyermeksrás, Erdei kis piros virágok, Két tűz között... stb. Az ember szeretete, majd egyre inkább a háború értelmetlensége, borzalma vádol ezekből a művekből:

»Miért is marsol itt háromezer ember, hová marsol, minek is halad előre a gyönyörű hegyek alatt, ahol utat vágott magának, ahol felmérte az egész természet maga alá az Ember. Bizonyára valamely grófé az az erdő; valahol a vezérkarban... azoknak jó dolguk van...«
(Erdei kis piros virágok)

1914-től kisebb tévedéseken keresztül egyre egyenesebben visz az út a »Szegény emberek« felé.

Persze vigyáznia kell. Háborúellenes elbeszéléseket a lapok nem közölnek, főleg az első években. A mondanivaló így aztán pl. a roham leírásának félelmetességéből, vagy nem egyszer egy-egy rövid képből adódik.

Az »Erdei kis piros virágok«-ban a hegy-csúcsok bemutatása is elárulja, mi az író véleménye a kapitalista érdekekért kirobbantott világháborúról:

»Mély durranás, a hegyek kétszer-háromszor visszaverik. Ágyúdörgés volt. Kis csend, újra durranás, kis csend, megint újra durranás. Csak figyelni kell, távol, pontosan, mint az óraütés, az ágyúdörrenés és a hegyek csúcsa fáradhatatlanul, gyengén mind utána mondja, fennhangon számolja, zokogva ismétli, könnyesen újra a hangot, amit soha még hegy-csúcsok nem hallottak.«

A Móriczra annyira jellemző mély líraiság, amit gyakran az ehhez hasonló ritmikus ismétléssel ér el, itt is a szegény bakával való együttérzést fejezi ki.

Egy év múlva már pontosabban és erősebben fogalmazza meg ezt az együttérzést.

*

Gazdag gyűjtemény az Elbeszélések I - II. kötete. Megismertet az író kezdeti nehézségeivel, művészetének kibontakozásával és emellett rengeteg tanulságot ad. Sok-sok

jellegetes emberi arcot, jellemző történetet ismerünk meg, amelyek mind a korabeli társadalom mozgatóerőinek megnyilvánulásai, megjelenési formái.

Az elbeszélések kiválogatása gondos munka. Csak helyeselni lehet az időrendi összeállítást, mint legmegbízhatóbb támpontot, ami megkönnyíti az író eszmei-művészi fejlődésének áttekintését. A válogatás azt mutatja, hogy a szerkesztők tudatosan is szemelgett tartották ezt a szempontot. Kár, hogy az I. kötet első kiadása aránylag szűkre méretezett, így ebben még nem érvényesülhetett eléggé. A második kiadás pótolta, helyrehozta ezt a hiányt.

Móricz kezdő műveinek, főleg a meséknek a kihagyása helyes volt, (egyét ad a kötet mutatába).

A jelentősebb elbeszéléseket tekintve a két kötet csaknem teljesnek mondható. Van azonban még néhány olyan mű, amit helyes lett volna bevenni. Főleg a háborús évek alatt, de már az azt megelőző években is sok karcolat, riport jelent meg Móricz tollából. Egyik-másikról azonban nehéz eldöntünk, melyik műfajhoz tartozik. Elbeszélésnek, karcolatnak is vehető. De nem is ez a fontos. Néhányuk bekerült a II. kötetbe (pl. »Aki úr, az úr«) több más viszont nem (pl. »Pénz a bánat-flastroma«). A hiányt egy önálló riport-karcolat kötet kiadásával lehetne pótolni.

Erősen megrostálták a szerkesztők a háborús elbeszéléseket. Nem látszik eléggé az a nagy út, eszmei fejlődés, amelyet Móricz a háború kitörésétől 1916-ig, a »Szegény emberek«-ig megtett. Pedig egy ilyen folyamat rendkívül tanulságos és meggyőző.

Különösen sokat mond az író nézeteinek változásáról »A kárpáti vihar«, amely 1915-ben jelent meg az Érdekes Újság ingyenes mellékleteként. Az aránylag terjedelmes elbeszélés (vagy akár kisregény) nem szerepel a II. kötetben (sőt a már azóta kiadott III. kötetben sem). Pedig jelentős. Ebben a műben találkozunk az író régi és új nézetei.

Móricz és az akkori haladó magyar értelmiség várt valamit a háborútól, egy pontosan el nem képzelt és csak homályosan látott nagy változást:

»... ez fogja meghozni az egész magyar fajnak a méltó jövőt.« (63. old.)

Ez a nézet több helyen átszop a haza féltésének érzésébe, hiszen a határon áll a muszka és özönlének a menekültek. Vagyis harcolni kell.

De vajon nincs-e a háborúnak egy még mélyebb, rejtett oka? És vajon a fentiek ellenére érdeke-e a harc a földtelen parasztnak? Kínlódvá, újra és újra felteszi magának a kérdést. Legalább tízszer szögezi szembe katonáinak a mű főhőse, Dóry Bandi: miért harcolsz?

A gondtalan mulatozások után bevonult fiatal hadnagy eleinte így gondolkodik: »Háborúba megy... Harcolni... A hazáért... A haza... Csupa gyerekkori emlék és érzés.«

Debrecenben harctériekkel találkozik. Morcosak, fáradtak, unottak. Kiűtnék az újoncok lelkes csoportjai közül. Dehát miért?

Már a határon van, fegyverrel a kezében: »most gondolt először arra, hogy embert ölni, emberre vadászni indulnak.«

Egy sovány kis paraszt ajánlkozik tisztiszolgának. Beszélget vele: Van földed? — Nincs; házad? — nincs; miből élsz? — a két kezemből.

»Elnézte a suta szőke bajszú embert.

Az arca piros volt, a szeme kék. Nap-számos ember. S hogy áll itt a haza határán, hogy áll itt a nagy bércek alatt.

Védi a hont, melynek Árpád vére győzelemmel csorga szent földre... S ugyan mit nyerhet, ha a nagy csaták győzelmesen fordulnak?... Azt, hogy haza mehet tovább kapálni a földet, tovább ásni, szántani, forgatni a földnek szentelt hantját s tovább éldégléni a sovány kenyéren, amelyhez csak azért ragaszkodik, mert gyerekkorától úgy szokta s amelyhez csak azért kanalaz egy kis habart levest, hogy könnyebben esúsz-szék...« (29. old.)

A mű eszmei mondanivalója tehát még kettős. Benne van Móricz nézeteinek tisztázatlansága, sok konvenció, de ugyanakkor az új válasz is, amelyből alig egy év múlva kinő a »Szegény emberek« világos, egyértelmű nézőpontja.

Az olvasók olyan műveket is megtalálnak a két kötetben, amelyek eddig csak napilapokban jelentek meg. Ez különösképpen azért jelentős, mert néhány bányász-téma, kivándorlókkal foglalkozó elbeszélés válik így ismertebbé.

Csak helyeselni lehet azt, hogy a szerkesztők olyan munkákat is besoroltak a két kötetbe (még ha aránylag gyöngébbek is), amelyek színben, gondolatföredékekben már a későbbi nagy regényeket ígérnek. Az irodalomtörténészek, de az irodalommal bővebben foglalkozó olvasók is szívesen fogadják ezeket.

Több helyen találunk gondolatot az 1917-ben írt Fáklya-ból (Jánoska, Judit lelke). Az Úri muri-ra gondolunk »A kappan« egyik gondolatánál; a »Tragédia« az »Egy-szer jóllakni« korai feldolgozása; a »Csöndes tűz« egyik párbeszéd-föredéke pedig szinte szöszszerint azonos az »Égi madár« egyik jelenetével stb.

A két kötet, a felsorolt szerkesztési hibák ellenére, jó szolgálatot tehet az iskolai oktatásban és Móricz művészetének szélesebb körű megismertetésében.

Mlinárik István

A MAGYAR DRAMATURGIA HALADÓ HAGYOMÁNYAI

Összeállította Csillag Ilona és Hegedűs Géza,
Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

A még megírandó magyar dramaturgia első lépése ez az olvasókönyv. Történeti sorrendben szemelvényeket ad olyan írók műveiből, akik a magyar dramaturgia haladó hagyományait képviselik. Hogy első lépésnek nem lett volna-e célravezetőbb néhány dramaturgiai írónak folyóiratokban és napilapokban széjjelszórni, sőt kéziratban heverő műveit egybegyűjteni, az mindenesetre erősen vitatható. Itt elsősorban Rakodczay Pálra gondolok, kinek a neve elő sem fordul a kötetben. Pedig nála harcosabb és forradalmibb szellemet keresve sem találhatunk a magyar dramaturgiai irodalomban. Mint kívülmaradt, keserűen döngötte egész életében a beérkezettek várait. Cikkjei és munkái részint nehezen hozzáférhető lapokban, részint a Széchenyi Könyvtár kézirat-tárában eltemetve várják a feltámadást és méltán, mert mindig jövőbemutatók.

A szemelvényes kiadás nem kezdett, hanem összefoglalás s a jó kritikai kiadások alapjaira kell épülnie. Ez a dramaturgiai olvasókönyv sem tár fel nehezen hozzáférhető szöveget, inkább már összegyűjtött cikkek kiadásából merít. Így Hevesinek mind a négy cikkét kissé egyoldalúan Az igazi Shakespeare c. kötetéből veszi.

A legolcsóbb kritikai álláspont antológiákkal és egyéb szemelvényes kiadásokkal szemben annak a kérdésnek a felvetése, hogy vajjon miért ezt a darabot közölték és miért nem azt és a felvett anyag helyett másikat ajánlgatni. Ez fölöttébb terméketlen dolog; a szerkesztők maguk is össze tudnának állítani még jónéhány olvasókönyvet a rendelkezésre álló anyagból és alkalmasint hosszú és súlyos vívódás árán szabdalták be a kiválasztott darabokat a rendelkezésre álló terjedelem Prokrustes-ágyába. Ép ezért mellőzöm ezt a pontot, bármennyire sajnálom is a kimaradt Greguss Ágostot vagy Ignótust. Csak egyetlenegy hiány felett nem lehet némán elsiklani s ez Ambrus Zoltán. Itt elsősorban nem a századforduló utáni Ambrus Zoltánra gondolok, a Színházi Esték már megcsontosodott Ambrus Zoltánjára, hanem a nyolcvanas évekre, Verhovay Függetlenségének és a Fővárosi Lapoknak munkatársára, aki a haladó dramaturgia zászlóvivője, aki bátran hangoztatja a színház közönségnevelő feladatát és nekiszegezi a gúny fegyverét a burzsoá színházlátogató közönség korlátolt sznobizmusának.

A szöveg elé előszó és bevezetés járul. Az elsőben Háy Gyula körvonalazza a dramaturgiát érintő marxista-leninista álláspontot s ennek kapcsán vázolja a megírandó magyar dramaturgia irányelveit; találóan mutat rá

arra, hogy a magyar dramaturgiában központi helyet foglalnak el a magyar drámai nyelv kérdései, hisz színházunk nyelvvédő intézménynek indult, akár az Akadémia, olyan korban, amikor a magyar nyelv volt nemzeti létünk egyetlen mentővára.

Hegedűs Géza bevezetése azokat a szempontokat ismerteti, melyek a szerkesztőket a szövegek megválogatásánál vezették és a korszakbeosztást, mely szerint az anyagot taglalták. Maga is elismeri, hogy ez a korszakbeosztás vita tárgya lehet. De minden korszakbeosztás csak szükséges mankó. A fejlődés folyamatos és csak ritkán vannak vitathatatlan határok, mint 1849 vagy 1945.

A legnehezebb feladat annak eldöntése volt, hogy kinek a dramaturgiai munkássága képviseli haladó hagyományt s ezt sok helyen meggyőző érveléssel támasztják alá a bevezetés és a mű legsikerültebb része, a közölt művek szerzőinek munkásságát részletesen ismertető jegyzetek. Igen találó az a fejtegetés, mellyel Gyulai munkásságát minden látszólagos konzervativizmusa ellenére a haladó hagyományokhoz sorolja, értékelve benne nemcsak a realista ábrázolásmód szószólóját, hanem a magas színvonalat és a nagy felkészültséget is. Ép ezért érthetetlen, hogy viszont Henszlmann Imre dramaturgiai munkásságát, noha nagy műveltségét és kitűnő ízlését felismeri, »reakció« címszó alatt szőröstül-bőröstül sutba veti. Henszlmann munkássága nemcsak azért erősen jövőbemutató, mert a Shakespeare-kultusznak első nagy készültsgű hazai harcosa, hanem mert Bajzával szemben a művészeti realizmus szószólója. Erre csak a Vajda Péter Othello-fordításával kapcsolatos polémia idézem. Bajza az Othello 1842-i Nemzeti Színházi előadása alkalmával az Athenaeumban megtámadta a fordítót, Vajda Pétert a fordítás »illelmet sértő« kifejezéseiért, úgy, hogy Vajda egy mentegetőző nyilatkozatban megígéri, hogy Othello legközelebb »kitisztítva« jövőnd színpadunkra. »Ezzel szemben Henszlmann a közönséget rója meg, »mely a természetet saját nagyságában s lepel, máz és divatöltöny nélkül nem tűrheti.« Henszlmann a realizmust szegezi Bajza kispolgári szalon-ízlésével szembe. Munkáiban bőven lehet haladó hagyományokat hordozó szemelvényeket találni. Hevesi Sándor a XIX. század első harmadában mint a haladó hagyományok hordozója szerepel Shakespeare-kultuszával. Pedig Henszlmanntól egyenes vonal vezet hozzá a fejlődésben; a francia drámától és színjátszástól még sokkal erősebben elfordul, mint Henszlmann Imre. Nélkülözve

benne a »germán mélységet«, nemcsak a romantikus drámát dobja sutba, de a francia klasszikus tragédiát is, üres deklamációnak minősítve azt.

A könyv nemcsak szakembereknek szól, hanem elsősorban a közönség széles rétegeinek. Ezért nagyon helyesen jegyzetstótar és idegen szavak magyarázata járul hozzá. A jegyzetstótar rendkívül nehéz műfaj: tömören a lényegre kell adnia. Sajnos ez az összeállítónak nem sikerült. Rendkívül sok benne a henyé, semmitmondó szöveg. Egy kissé dolgozó osztályunk lebecsülésének érezzük az efféleket: »Beethoven, Ludwig van, Nagy demokrata bécsi zeneszerző.« Ugyanazon a lapon lejjebb: Beranger (helyesen Béranger) Jean Pierre de, nagy francia költő.« Björnson, Björnsterne Martinus nagy norvég drámaíró» viszont Bernhard

Sarah a legnagyobb francia színésznő és így tovább. Ihsen például »a legnagyobb norvég költő és drámaíró« Fő művei a Vadkacsa, Rosmersholm, Peer Gynt stb.« Ebből a felsorolásból nem lett volna szabad a Norát kihagyni, amely előadása idején szenzációs hatást tett s amelyről Ambrus Zoltán valóságos értekezést írt.

Nem épen szabatos, sőt félrevezető meghatározás »Bayreuth, város Németországban. Wagner itt adatta elő operáit.« Ezek csak kiragadott példák és számuk száporítható volna. Az idegen szavak magyarázatai sem mindenütt találók (pl. raffineria = ravasz-ság). Nagy baj egy ilyen, nem szakembereknek készült könyvben a témák sajtóhiba, főképp a tulajdonnevekben, ez fölöttébb megzavarja a kezdő olvasót.

Pukánszkyne Kádár Jolán

ERDÉLYI JÁNOS: VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI TANULMÁNYOK

Összeállította és bevezette Heller Ágnes.
Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

Komoly tudományos adósságot törlesztett a Művelt Nép Könyvkiadó, amikor Heller Ágnes összeállításában kiadta Erdélyi János válogatott esztétikai tanulmányait. A kötet megismertet bennünket jeles esztétánk életével, jelentőségével, négy általános esztétikai, három népköltészeti tárgyú tanulmányával (pontosabban tanulmányrészletével) és Petőfiről, Aranyról, Madáchról szóló írásainak egy-egy töredékével. A kötet válogatása jó, alkalmas arra, hogy szélesebb körökben is ismertté tegye Erdélyi János működését, de nem rossz tudományos mementónak sem: hátha még nyújthat nekünk többet is Erdélyi János és talán mások is az elfelejtettebb írók, nagy tudósok közül?

Nem célunk a könyv alapos bevezetőjének ismételgetése, még kevésbé volna célszerű néhány meg nem említett adatot habarni az ismertető kötetanyagába. Vegyünk szemre most csak egy-két kérdést.

Bonyolult társadalmi okok magyarázzák a múlt magyar prózájának viszonylagos elmaradottságát líránkkal szemben. (Révai József ezzel kapcsolatos következtetései közismertek.) Cseppet sem könnyebb azonban az a kérdés, hogy miért állunk még rosszabbul az értekező próza területén? Úgy gondolom azért, mert a viszonyítás leggyérteleműbb normáit, a legmagasabbfokú tisztánlátást ez a műfaj igényli. Nem tagadhatjuk, hogy pl. a realizmus diadalának jelensége máshol, mint a szépprózában nem képzelhető el. A különbséget bizonyos fokig több nagy íróknál érzékelhetjük, a kritikus Möricz Zsigmond nemcsak artistikus értelemben, de elsősorban ideológiai kevesebb, mint a prózáiról Möricz, nem is beszélve Mikszáthról. Ez a probléma Erdélyi

Jánosnál is. Amikor műveinek – igen komoly jelentőségéről beszélünk, itt kell a mértéket megszabnunk. Erdélyi elméleteiben a XIX.-ik század legjobb hazai eredményeinek népszerűsítője, de a társadalmi körülmények és a műfaj természetének összejátszása miatt olyan problémák tudományos megoldásának igényével találkozunk szembe, amelyeket nem tud Petőfi költői világképével egyenlő értékben megoldani.

A másik ok is társadalmi. Erdélyi előtt nem állottak olyan lépcsőfokok, mint például Petőfi előtt Csokonai. Petőfi működése nemcsak korszakos jelentőségű indítás előre, de betetőzés is visszafelé, életműve a példa erejével válasz a költészet minden, Petőfi indulásáig felvetett kérdésére. Erdélyinek nem egy ember erejére és életére méretezett feladatai voltak műfajának megteremtésében. Ha talált is előzményeket, mindezek túlnyomóan egyéb irodalmi munkák melléktermékei voltak, nem rakódtak le valamiféle fővonal-mellé olyan értelemben, mint líránkban, de akár prózáinkban is. A tudományos import sokszor konzervatívabbnak és hátráltatóbbnak bizonyult, mint a kutatás addig ismert eredményei. (Ennyiben szinte meglepő a hasonlóság a kor és a XX.-ik század eleje között.) Ha helyet keresünk Erdélyi arcképének haladó hagyományaink pantheonjában, valahová Sylvester, Apáczai, Kazinczy mellé kellene elhelyeznünk, a nagy önzetlenek mellé, akik önálló eredményeiket, önálló alkotói profiljuknak kialakulását, lényegében önmagukat égették fel a máglyán; az áldozat elégett, de égve maradt a máglya.

Ezt azért is hangsúlyozzuk, mert az egyébként a legszigorúbb tudományos igényeket

kielégítő bevezető tanulmány kissé túlságosan Erdélyi mértékéből indul ki és ide tér vissza. Nem érezeti kellően Erdélyi méreteinek, jelentőségének igazi területét. Ugyanakkor a tanulmányok elolvasása után az olvasó ahhoz képest, hogy a bevezetőből (elismerem, hogy félreértések következtében, de végtére ez is tényező) egy most felfedezett magyar Csernisevszkijt vár, mondjuk több ideológiai korláttal, de legalább is Csernisevszkijt megközelítő képességekkel, — csalódik. Ez a csalódás, természetesen azé a csalódóé, aki Aristotelestől hasznosítható természettudományos ismereteket vár, Leonardotól megvalósítható repülőgéptervrajzokat és Vörösmarty novelláitól olvasmányt! — mondhatná valaki. Ez az igazság egyik része. Az igazság másik része azonban az, hogy haladó hagyományainknak a maguk helyén van fényük és meg kell különböztetnünk irodalmunk napjait, holdjait, csillagait, meteorjait; mert ezek *objektíve* különböznek egymástól.

Erdélyi János esztéta volt, osztályhelyzetéből, szemléletéből, működésének történelmi idejéből, alkataból következően az esztétáknak abból a fajtájából, aki széleskörű ismereteit az időszéri irodalmi és irodalompolitikai kérdések megoldására fordítja. Nem szakadt el az élő irodalom anyagától, amely egyetlen alapja lehet és kell, hogy legyen bármely helyes esztétikai rendszernek és gyakorlatnak. Ugyanakkor helyesen emeli ki a bevezető, hogy »Erdélyi János volt a magyar kritika történetében az első (és a dialektikus materializmus megjelenéséig egyben az utolsó is), aki kritikái munkásságát teljesen *egységes filozófiai* alapon folytatta...« — majd »... Hegel *esztétikájának* legjobb konkrét elemzéseit, melyekben a dialektika a leglényesebben érvényesül, átveszi, magáévá teszi.« Erdélyi dialektikája korántsem formális; céljában a realizmusba átjátszó dialektika. Erre a viszonylag egységes rendszerre épülnek Erdélyi szemléletének azok az elemei, amelyeket a sajátos magyar történelmi valóság csiholt ki; ilyen a viszonya Petőfihez, a népköltészethez, Kossuthhoz, Aranyhoz, a szabadságharchoz. Ugyanakkor és ezzel párhuzamosan (némi, nem kifogástalan interferencia-különbséggel) mohó művelődési vágyának és filozófiai olvasmányélményeinek eredményei is ettől a csontvázról kapják meg belső tartásukat. Ott alkotja a legmaradandóbbat, ahol legegységesebben látja a kérdéseket: népköltészeti tárgyú tanulmányaiban. Három ilyen tárgyú tanulmánya közül a maga idején a Népköltészet című jelentette a legtöbbet. »A bizonyítás módja az, hogy megmutassa; a műalkotás szépségének alapja és oka első sorban nem a stílus, hanem a tartalom« — írja Heller Ágnes — »s az ezekből kinövő, ezekhez szükségszerűen kapcsolódó s velük kölcsönhatásban álló leglényegesebb formai elemek« — De ezen is túlléphetünk Erdélyi

tanulmányának értékelésében. Erdélyi írja: »Akárki szerette igen szépek vannak a népköltemények közt, mert micsoda érdek kötötte volna úgy a nép nyelvére, hogy századokig énekelje azokat?« Ez még többet jelent a tartalom és forma viszonyának a népköltészetnél különösen kínálkozó, helyes felvetésénél. Olyan esztétika ez, amelyben nem elszigetelt, normatív hőmérőskála dönt, hanem esztétikai tényező a népköltészet szerzőjének és birtoklójának: a népnek ízlése és hagyománya. Ennél többet ebben a kérdésben kevesen mondtak ki és, hogy Erdélyi tudatosan mondja, többi írásai bizonyítják. A magyar népköltészetről szóló tanulmányában már a helyes elv gyakorlati felhasználásának példáit olvashatjuk. Erdélyi itt sikeresen harcol a népköltészet lenézői ellen. »Megjegyzendő pedig, hogy a nemzet irodalma rendszerint akkor fordul egész szeretettel népi költészetéhez, mikor már (saját kiemelésem A. B.) félreismerhetetlen jeleit adá művelődésének... a műveletlen osztálynak és költészetének méltánylására bizonyos előhaladási fok szükséges.« Ez az érv a tudomány eszközeit lényegében már kora osztályharcának szolgálatába állítja, hiszen nem titok, hogy a népköltészet lenézése és a műköltészettel való történelmietlen, tudománytalan, hátrányos összehasonlítása honnan ered. Nem esik abba a hibába, hogy anakronisztikusan értékeli a külföldi minták felé forduló Kazinczyt. »Kazinczy kora leginkább külföld utánczásában folyik el, helyesen... de nem mondhatnók, hogy azóta nem haladánk, s ennél fogvást a népköltészet megkedveltetését visszalépésnek csak a balga fogja tekinteni.« — írja.

Mélyreható Népköltészet és kelmeiség című tanulmányában is. Itt a népköltészet és az úgynevezett »nagy« költészet viszonyát tárgyalja. Példaanyagából ugyan az tűnik ki, hogy részben nyitott kapukat dönget, mert nem látja Csokonai és Petőfi *eredményeit* (törekvéseiket igen), de itt már nem a népköltészetről, »mint olyanról« beszél, hanem eredményeit a nemzeti költészet szempontjából vizsgálja és a nemzeti költészet szempontjából felhasználhatóként elemzi például más népek költészetét is.

Az egyes magyar költőkről írott tanulmányainak jelentőségét csak az érti, aki ismeri a kor irodalompolitikai, azaz politikai harcait. Petőfi-tanulmánya szinte Ady Petőfi tanulmányának elődje; teljes egységben látja Petőfit, a költőt és Petőfit, a következetes állásfoglalót, az egész nép nevében szóló egyet a népből. »Az ő költészete felelet azon kérdésekre, melyeket, tudva, nem tudva, koronként intéz költőjéhez a nemzet.« Aranytanulmánya a rossz értelemben vett Aranyklasszicizálás elleni vitáit; kár, hogy a szemelvény rövidsége miatt csak csökkentebb mértékben vall Arany teljes megér-

téséről; helyes értékelését bizonyítja azonban az, hogy ez a kép alapján különbözik attól, amelyet az irodalmi Deák-párt festett a nagy költőről, hogy géniusának vitorláit törekvéseinek szelébe fogja.

Kevésbé méltányos a Madách-tanulmány Persze a végső szót itt igen nehéz kimondani, mert a tanulmány értékelése az Ember tragédiájának értékelésén áll vagy bukik, itt pedig a végső szó még nem mondatott ki. Madách levelében hevesen és elfogultan tiltakozik Erdélyi kifogásai ellen, különösen az ellen, hogy Erdélyi szerint megragalmazza, gúny tárgyává teszi a szocializmust. „... bár kétségbeesve azt tartja (t. i. az ember, A. B.), hogy eddig tett minden kísérlete elvesztegetett erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre...» — válaszol Madách Erdélyi érvére, amely szerint Ádám szubjektív kiábrándulása a »szocializmusból« egyben a szocializmus objektív elbukásának Madách-i koncepciója. Persze Madách válasza nem kielégítő, a kérdés azonban mégsem olyan egyszerű, mint ahogyan Erdélyi vázolja. A hiba gyökerei nyilvánvalóan nem Madách rágalmazási szándékaiban vannak, hanem abban, hogy szemlélete nem véletlenül asszimilált olyan olvasmányélményeket, amelyek az általa rajzolt képet »szocializmusnak« neveztezték vele. De még itt is meggondolandó, hogy az utópista szocialisták terve, ha valamiképpen megvalósul (amelynek feltételezése természetesen abszurd játék a lehetetlennel), nem olyan lett volna-e, mint amilyennek Madách bemutatja? Arról is el lehetné gondolkodni, hogy mennyit lát meg Madách a falanszter-jelenetben éppen a monopolkapitalizmus ellentmondásaiból, ha szemlélete megakadályozza is abban, hogy tudatosítsa; mit bírál és mit kompromittál akaratlanul. Mindenesetre ennek a tanulmánynak is vannak olyan elemei, amelyek a Madách-vita kimenetelétől függetlenül mindenképpen helytállnak. Ő oszlatja el először azt a legendát, amely szerint Madách gondolati anyaga jelentős, de nyelve faragatlan, ábrázolása kezdetleges.

Esztétikai tanulmányaiban is komoly eredményeket ért el Erdélyi. Ha röviden össze akarjuk foglalni ezeket az eredményeket,

elsősorban úttörő jellegükről kellene beszélnünk. Helytálló esztétikai fogalmakkal közelíedik az irodalmi jelenségek felé, a műalkotást kollektív munka, kollektív előzmények eredményének látja, pillanatra sem felejt el a tartalom elsőlegességét. Meglepően időszerű néhány gondolata. Színhatásról című tanulmányában a drámát már egy intenzív totalitásként, más műfajok törvényeivel nem egyíthető, autonóm műfajként felfogó koncepció dereng, ugyanakkor szembeszállás a hatásvadász »szinpadszerűséggel«, a műfaji modorossággal.

Nehéz és jó munkát végzett a kötet bevezetője és összeállítója, Heller Ágnes. Munkája egészében sikerült. Legfeljebb néhány szemelvény hajszálnyira szeletelését roghatnánk fel. Alapos, elmélyült munka a bevezető tanulmány. Annyiban azonban elmarasztható, amennyiben nem úttörő jellegű. Irodalomtörténetünk gyakorlatában a bemutatásra kerülő író egy kicsit adatoknak, történelmi eseményeknek, irodalmi pártoknak, általunk soha nem ismert személyek kijelentéseinek, utalásoknak, évszámoknak, sokszor erőszakoltan előrangot adott analógiáknak konglomerátuma, valamelyik marxista klasszikus a maga összefüggésében jelentős; de nem erről a tárgyról tett kijelentésének nagypecséjtével. Nem jellemzőek ezek a karikírozott hibák erre az értékes tanulmányra, de hatásuk oly módon érezhető, hogy fontos elemeket szorítanak ki még távollétükben is: például az író egyéniségének érzékletes bemutatását. Mindezt nem az ideológiai profil rovására kérjük, hanem éppen ennek konkrétá tétele érdekében. És hadd tegyünk néhány formai megjegyzést is. Heller Ágnes győzi szemléletes és érthető stílussal, ugyanakkor dacol a közérthetőség vulgárisan értelmezett követelményével és nem esik abba a hibába, hogy gúgyogva népszerűsködik komoly, tudományos, megfelelő terminológiát igénylő kérdések tárgyalása helyett. Álljon hát ellen másfajta nyelvi csábításoknak is. Bevezetőjében Erdélyi »központi magot képez« »élesen kiemel«, »megragadja a dialektikát«, stb. Az ilyen fordulatok nem hagyják érvényesülni Heller Ágnes önálló nyelvi fantáziáját. Pedig ezen a ponton mindannyian nagyon sokat tanulhatunk Erdélyi Jánostól.

Abody Béla

KAFFKA MARGIT : HANGYABOLY

Bevezette; Bodnár György,
Szépirodalmi Kiskönyvtár, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1953..

»Nem más ez, hidd el, mint az élet kicsiben; ázalagok egy csöpp vízben, ahogy egy divatos író mondja.« — írja maga Kaffka Margit egyhelyütt a Hangyabolyról.

A kisregényt, utolsó művét Kaffka 1917-ben, egy évvel tragikus korai halála előtt

írta. A Hangyaboly gyöngyszemként illeszkedik Kaffka életművébe, állomás, mely lezárás és kezdet is egyszerre. A mese kerete látszólag szűk, a bonyodalom számai nem nyúlnak messzire, a történet itt sokkal egyszerűbb mint előző regényeiben. Mégis, az

igénytelen mesét átforrósítja a benne lüktető eleven élet, a cseppben az egész tenger ízei, sava, színei vibrálnak.

Nem véletlen az, hogy Kaffka, aki következetesen gyűlölte mindazokat az erőket, amelyek béklyóba verik a társadalmihaladást, és lázasan kereszte egész életén át a kivezető utat, — műveiben újra és újra felidézi és kipellengérezzi a klérus lelkeket mérgező tevékenységét. A Hangyabolyban ez válik központi témává.

Mint valamennyi művénél, itt is személyes élményből merít. A szatmári irlalmasrendi apáciskola ingyenes növendéke önmagán tapasztalta a klérus fullasztó, életellenes hatását, nevelését. Kevés olyan írónk van, aki ennyire közvetlenül mindig személyes élményét írta meg — ahogy Móricz Zsigmond jegyzi meg róla — műveiben az életet írta tovább, élte tovább. A szubjektív konkrétság azonban nem jelent Kaffkánál leszűkülést, mert minden művén érződik az életet és eseményeket értékelő és ítélő ember, mélyen átélt gondolata, gondolati programja.

A Hangyaboly nem egyszerűen leánykori zárdai emlék. A mikrokozmosz nyüzsgése, a feketeharisnyás lányok, a betörőktől holtra ijedt apácák riadt futkosása, az elhízott, vörösarcú, szerelmében betegesen sóhajtozó Kunigund nővér, sok intrika, zürzavar, értelmetlenség; mindez kísértetiesen egy nagyobb hangyaboly felbomlott, eszeveszett nyüzsgését idézi.

Az események látszólag csak a zárdá falain belül játszódnak, de a zárdai történetek ábrázolásában Kaffka tisztultabb látással az egész akkori társadalmi rendről mond ítéletet. Mégis látnunk kell, hogy a csepp nem azonos a tengerrel, — és ebben rejlik a Hangyaboly egyik korlátja. Nevezetesen az, hogy a társadalmi mondanivaló egésze nem közvetlenül hat, hanem bizonyos áttétellel, szimbolikusan. Kaffka nem tudja az eszmei tartalmat (azt, hogy a klérus a kapitalizmus erőivel összefonódva eltorlaszolja a haladás útját és az újat akaróknak ez ellen lázadniuk kell) teljes szélességében és mélységében kibontani. Ez az oka, hogy a kisregénynek nem sikerült teljes művészi szuggesztivitással elhítenni, hogy az életnek ez a történelmi igazsága. Ez az oka annak, hogy bizonyos értelemben egyedinek, ahogy Bodnár György vezetőjében mondja: kuriózumszerűnek hat. És végül ez az oka annak is, hogy a Hangyaboly megírása után is a Színek és évek maradt Kaffka legnagyobb alkotása.

Azt jelentené-e ez, hogy Kaffka az első nagy regény, a Színek és évek után nem fejlődött meg, vagy esetleg hanyatlott volna? — Nem, távolról sem jelenti azt. A Színek és évek a fejlődés egyik fokán a csúcs, a kibontakozás, míg a Hangyaboly egy magasabb fok kezdeti lépése.

A világháború döntően befolyásolta Kaffka Margit fejlődését. Borzalmas felismerést jelentett számára. Mikor a Hangyaboly fródott, még ezerszámra estek el az értelmetlen háború frontjain a magyar katonák. Ő, aki az 1912-es forradalmi hangulat idején hittel és aggodva remélte, hogy »netán lesz valami« és asszonyvért kínált a barikádoknak, — keserűen tapasztalta, hogyan vetélődik el a forradalom. Törvényszerűen bekövetkezett az, aminek jönnie kellett; a reakciós erők összefogtak és belesodorták az életet a »kínál és jajjal teli« imperialista háborúba. Ez a történelmi lecke alakította tovább Kaffka gondolkodását. Hozzásegített ahhoz, hogy most már ne csak, — mint a Színek és években — a romlottan széthulló feudális osztályok idejétmúltságáról mondjon kérelhetetlen bírálatot, hanem továbblépve, a burzsoá radikális illúziókkal is leszámolva keresse a megoldást, a jövő útját.

Hogyan jelentkezik ez a világnézeti tisztulás a Hangyabolyban?

Természetesen az eszmei tartalom, a társadalmi mondanivaló itt is, mint Kaffka Margit valamennyi művében, szorosan összefonódik az alaptémával, a nőkérdéssel. Az apácázárda a korabeli nőnevelés egyik fellegvára. Mire nevelik itt a fiatal lányokat? Az élet szeretetére, függetlenségre, helytállásra — vagy pedig passzivitásra, lemondásra, az élet tagadására, halálra? Kaffka szenvedéllyel, eleven válaszal: az egyház »alkalmatlan arra, hogy az élet számára embert neveljen.

A Színek és évekhez hasonló erővel, a művészi eszközök széles skálájával ábrázolja, hogy a Hangyaboly világa torz, élettelen világ. Utólérhetetlen finomsággal tudja érzékelteni azt, amit el akar mondani. Példának csak egyetlen, a regény legelső mondata: »Ebben a szép, nagy öreg kertben olyan volt bizony az édes, szeptemberi ragyogás, — ez a tisztán szétesurgó sűrű arany a levegőben — akárcsak a többi, valamennyi kertje fölött a szomszédságnak, a városnak«. Ezzel az egyetlen mondatból már levegőt teremt. Levegőt, amiből mindjárt érezzük, ebben a kertben nem természetes a szeptemberi ragyogás. Itt ellentét van a kertből áradó élet és a kertben élők között. Mesterien fejleszt tovább ezt a kezdő gondolatot, a regény egyik fő mondanivalóját: a hangyaboly a keréketörött életek halál-birodalma. Ez a mondanivaló önmagában még nem jelent lényegesen újat Kaffka korábbi műveéhez, pl. a »Levelek a zárdából«-hoz képest. A zárdá belső életét, a pártoskodást és pártharcokat azonban Kaffka nem írhatta volna meg, így a világháború érlelő és eszméltető nagy társadalmi tanulságai nélkül.

A zárdában pártharcok dúlnak. A konzervatív apácák harcolnak a reformokat hirdetők ellen. Az, ahogyan Kaffka a pártharcokat

ábrázolja, ábrázolni tudja, mutatója, meddig jutott világnézeti fejlődésében. A konzervativizmus bírálatát már korábbi műveiben is elmondta. Akkor, amikor az elnyomott asszonysorsokat siratta, könyörtelenné vált. Gondoljunk csak a Színek és évek Portelky Magdájára és a bomlásnak indult dzsentri családjára. Mikszáthi, möröci hangon tör itt fel a kérlelhetetlen bírálat, amelyet néha mégis beárnyékol valami bizonytalan, romantikus vágyódás a kapitalizmus szelétől még meg nem érintett, szép, cigányos, virtuosus, bálozó, egészséges, patriarkális élet után. A multtal leszámol, de az újat még nem leli. A kapitalizmussal összeszővődött feudális Magyarország zűrzavaros jelenségei között eligazodni, a születő újat, előrevívót megtalálni, — nehéz. Kaffka felismeri, hogy a nő problémája a kapitalista társadalomban nem oldódik meg. Ez a felismerés kergeti öngyilkosságba a Mária éveinek hősnőjét. Az öngyilkos Mária fájdalmába beleéreződik Kaffka mély szomorúsága is. Hinni szeretne, többet várt a kibontakozó, polgárosodó társadalomtól, a meginduló új szellemi mozgalmaktól. Van ebben a fájdalomban előremutató, meg rossz is. Előremutató annak a felismerése, hogy a kapitalista társadalom nem nyújt megoldást, de ez a fájdalom még nem leszámolás. A hősnő tragikus sorsának ábrázolásával olyan kétségbeesést idéz, amilyent csak az érezhet, aki valamiben, amihez szeretet és nagy remények fűzték, mélyen csalódott. Ilyen hamis remények kötötték Kaffkát a századelejen kibontakozó kapitalizmus látszólag elevenebb, frissebb, nyüzsgőbb virágzásához. Az az idő, melyet a polgári társadalomba vetett hit és e hitből való kiábrándulás közötti vergődés foglalt le, — hátráltatta fejlődését, gátolta gondolatainak szabad, egyenes szárnyalását, visszatartotta attól, hogy továbblépjen, másutt keresse a megoldást, a jövő perspektíváját.

Kaffka emberi és művészi becsületessége a záloga annak, hogy a háború nagy felrázó élménye után mindig tovább és egyre előbbre jutott volna, a régiből való »állandó kifeléménés« életútján. De korai halála félbeszakította a bizakodó emberi és sokasodó írói terveket.

A jövő perspektívájának felismerésétől, a fejlődés egyetlen igaz útjának megtalálásától halála előtt már nem sok választotta el. Ehhez azonban először a polgári társadalommal való teljes leszámolásra volt szükség. A Hangyaboly már ennek a második foknak kezdő lépése. A kisregény főalakjának, Virginiának, a reformokért küzdő nővér harcának és e harc csődjének bemutatásában ez a leszámolás megtörténik. Néhol még itt is szimpátiával fordul a reformisták felé, de — mesészővéssével lényegében illuziótlan ironiával leplezi le: a konzervatívok

és reformokat sürgetők célja azonos: fenn tartani a régi, megszokott rendet. A két párt csak abban különbözik, hogy más úton próbálja a válságossá fordult helyzetből a régi rendet kimenteni. Kaffka az eszmei mondanivalót mesterien alátámasztja a regény kompozícióival is. A regény első felében dűlnak az ádáz pártharcok, folynak a korteskedések, az intrikák. A regény közepe táján szörnyű veszélybe keveredik a hangyaboly népe. Betör a kinti világ, — megbolygatja, felforgatja az eddigi megszokott életet. Anélkül, hogy ennek — a korabeli kritikusok által olykor izetlenné talált — jelenetnek a szerepét túlbecsülnénk, fel kell figyelni regénybeli funkciójára. A kisregény cselekménye ezen az eseményen fordul meg. A botrány, a kinti világ durva támadása az, ami az apácázárdán belül a két párt teljes összebéküléséhez vezet. A rémület hatása alatt kötnek kompromisszumot a reformisták a konzervatívokkal, nyújtanak testvéri jobbot egymásnak, — a haladás legkisebb vívmányairól is önként lemondva, ahogy kint az életben is a különböző polgári pártoknak a haladás nevében vívott egymásközi hadakozása azonnal visszajára fordult, amikor a hatalmon kívülrekedtek oldaláról érezték az erők feszítő, fenyegető nyomását.

Virginia nővér célkitűzéseinek teljes csődjét, hazug voltát ábrázolva, akaratlan is kifejezi, hogy leszámolt a burzsoá reformista politikával. A Jászi Oszkár-féle radikális programot, mint másutt írja: »fából vas-karikának« tartja. Nem véletlen, hogy halálakor Fenyő Miksa ezekkel a szavakkal emlékezik meg róla: »... Régen nem láttam, de úgy el tudom képzelni, hogy a forradalmat szenvedélyesen helyeselte és helyeselt volna minden újabb forradalmat...«¹ A 10-es évek eseményei érlelték Kaffka világnézetét, művészetét. Ez fejeződik ki a Hangyabolyban is.

Az eszmei tisztulásért vívott harc elért eredményei és korlátai Király Erzsinek, a regény egyik főalakjának megformálásában tükröződnek szembetűnően. Az előző regények nőalakjainak sorsa általában a régi út járhatatlanságát és a keresést példázta. Király Erzi, — mint ahogy Bodnár György bevezetőjében is megjegyzi: lázad. A zárda életrendjét nemcsak belső tiltakozással, de tettekkel is ellenzi, — és kitör ebből a világból. Az új, tisztultabb világ eszményét, a célkitűzést azonban Kaffka nem tudja megmutatni. Király Erzi, mai szóval élve, a regény pozitív hőse, kitör ugyan a zárda világából, de az, amit ezzel szembeállít, nem más, mint egy homályos, kétesértékű, szaba-

¹ Fenyő Miksa: Kaffka Margit *Nyugat* 1918. 773. l.

dos szerelmi kapcsolat és hamis függetlenség. Az alak egyenesvonalú fejlődését, tisztaságát zavarja ez a háttérben maradó, de az egész kisregényen végighúzódo szerelmi történet. Kaffka szöcsöve a regényben Király Erzs. El is hisszük, amit rajta keresztül az író mond, de azt már nem hihetjük, hogy az út, amit a régivel leszámolva Király Erzs. választott, célhoz ér. Az egyéni lázadás szükségszerű gyengesége tükröződik művészig itt az emberábrázolásban.

A Hangyaboly Kaffka Margit írói fejlődésében új állomást jelez. Bátorabb a téma, keresetlenebben, egyszerűbben jut kifejezésre a mondanivaló. Elevenbe vág a bírálát.

A regény megjelenésekor a korabeli kritikusok ennek megfelelően fogadták. Tóth Árpád a barát és irodalmat mélyen értő kritikus az elsők között üdvözlí a Nyugatban Kaffka új könyvét. Külön kiemeli, hogy Kaffka már az igaz írókra vallóan nem »keresi« a témát, számára az élet maga az állandó ihlető. De azt is meglátja, hogy valami új következett be Kaffka fejlődésében: »Egy hangyaboly, mely azonban az élet gazdagságával zsi bong. Igen, ezt a regényt már a megértő olvasó számára egy új aranykulcs nyitja: az élet intenzív lüktetésének keresése mindenben.«² Kritikai felelősséggel és lelkiismeretességgel foglalkozik a regény hiányaival, gyengéivel is. De minden szavát áthatja az író bátor műve iránti szeretet és megbecsülés. Ugyan-ebben az évben még egy elismerő kritika jelent meg a Hangyabolyról, Hatvany Lajos tollából a Pesti Naplóban. Ő is elsősorban azt üdvözlí a Hangyabolyban, ami ebben az időben szokatlanul szép, az igazság állhatatos és kendőzetlen kimondását: »Kaffka Margit azzal az áhítatos és dacos könyörlete sséggel, mely keménykötésű könyveit jellemzi, ahhoz a témához nyúlt, melyet a *Nebántsvirág* óta csak zenekísérettel szoktunk meg.«³ — Ezzel aztán vége is lett az elismerő, a regénnyel érdeméhez méltón foglalkozó kritikák sorának. Annál ádázabb azonban a reakció sajtóorgánumainak hangja. Vannak, akik ezért a kisregényért Kaffkát legszívesebben kitessékelnék a magyar irodalomból. Elég néhány példa arra, hogy érzékeli a felháborodásból, mennyire szúrta a hatalom birtokosainak a szemét az a fény, ami Kaffka igazságot szóró lámpájából rájuk világított: »Nem regény ez, hanem valóságos pamflet, az irodalmiság álcájába bújt támadó irat az apácázárda ellen.«⁴ — írja Várdai Béla,

a Magyar Kultúrában és végül megállapítja: »Ezt a pamfletet is nyugodtan kitessékelhetjük a regényirodalomból.« Az »Élet« cinikusan, gúnyosan jegyzi meg a könyv kapcsán: »De úgy látszik, a nyugatisták programjában nem lát egyebet antikrisztianizmusnál.«⁵ később Kaffkáról pedig: »S Kaffka Margitnak ez az állomása, attól tartunk, nem átszálló, hanem végállomás.« — A Budapesti Szemle igyekszik akadémiai magaslatról foglalkozni a kisregénnyel, látszólag kerüli a szavakkal való olcsó dobáldozást, hosszan foglalkozik Kaffka pongyola nyelvével, de még ez az objektivitással tetszelgő cikk is kétségbevonja, hogy a Hangyaboly irodalmi alkotás, rásütve a bélyeget: »Ez már nem is irodalom, hanem — nevezzük nevén — pornográfia.«⁶

A megjelenés éveiben a kritika érdemtelenül keveset és igaztalanul foglalkozott Kaffka remek kisregényével. Az író már nem érthette meg azt, hogy műve megfelelő elismerést kapjon. A következő évtizedekben is kevés az olyan írás, mely pótolta volna ezt a hiányt. Említésre méltó, szép cikkben emlékezett meg 1920-ban a Nyugatban Király György Kaffka Margit írói munkásságáról. Nem foglalkozik bővebben a Hangyabollyal, de azt, amit mond róla, elfogadjuk: »Kétségtelenül ez a kisregény, mely szerkezetében is a leggyengésebb, Kaffka Margit írói művészetének a legtisztultabb fokát mutatja, bár mélységben és erőben soha nem tudta elérni első regényének a magaslatát.«⁷

Majdnem egy évtized is beletelik, míg újabb, komoly elemző tanulmány jelenik meg Kaffkáról 1929-ben, a Korunk-ban, Kemény Gábor tollából. Kemény Gábor azért találja különösen időszerűnek Kaffka Margit emlékét idézni, hogy akkor, »mikor az írástudók árulásáról folyik a vita« — példa legyen Kaffka következetes becsületessége. A Hangyabollyal külön nem foglalkozik a tanulmány, de egyes megállapításai ezt a művet is helyesen világítják meg. Arról, merre kutatta Kaffka a jövő útját, így ír: »Erre a kérdésre nincs megnyugtató, nincs pozitív felelet, a jövőbeli törvény keresése pótolja ezt a hiányzó igenlést, egy olyan törvényt, amely ma még csak utópia.«⁸

A 30-as évek elején jelent meg néhány önálló monográfiakíséret Kaffka Margitról, a magyar nőírókról. Boross István, Dénes

² Tóth Árpád: Kaffka Margit új regényéről, *Nyugat*, 1917. november 15.

³ Hatvany Lajos: Hangyaboly, *Pesti Napló*, 1917. 168. sz.

⁴ Dr. Várdai Béla: Kaffka: Hangyaboly, *Magyar Kultúra* 1917. 516. l.

⁵ a. j.: Modern könyvek, Kaffka; Állomások, Hangyaboly, *Élet* 1917. 468. l.

⁶ —S: Nő író a nőkről, *Budapesti Szemle* 1917. 170/466. l.

⁷ Király György: Kaffka, *Nyugat* 1920. január.

⁸ Kemény Gábor: Kaffka Margit és a szociális lelkiismeret, *Korunk*, 1929. 108. l.

Tibor, Ágoston Julián megállapításai a Hangyabolyról nem sok újat mondanak. Eljutnak addig, hogy felismerik, a Hangyaboly hőse maga az élet és benne a társadalom kicsinyített képe tükröződik. Bánhegyi Jób azonban még 1932-ben is gyűlölködő szenvedéllyel ír a Hangyabolyról: »Nincs a magyar irodalomban még egy mű, amelyben ilyen sívár felfogás tükröződjék a szerzetesi intézményről és amely ennyire idegen lélekkel közelednék az apácák nemes életességéhez. A Hangyaboly sajnálatosan szerencsétlen záróakkordja Kaffka Margit írői munkásságának és nem találunk mentő körülményt, melyet ennek a művészetlen és csak rosszindulatú cinizmusból született regénynek védelmére felhozhatnánk.«⁹

Az említett írásokon kívül (Radnóti Miklósnak kiváló és mélyreható Kaffka könyve kivételével, amivel azonban nem célunk ez alkalommal foglalkozni) nem igen jelent meg értékelés a legnagyobb magyar asszonyíró munkásságáról, regényeiről. A 20-as években azok, akik emlékeztek Kaffkára és emlékeztek Kaffka alkotásaira, újra és újra szinte lelkiismeretfurdalással adtak hangot annak, hogy érdemtelenül keveset foglalkozunk Kaffkával. Schöpfung Aladár is így vall 1928-ban, Kaffka halálának 10. éves fordulójára alkalmából írott

cikkében: »De az az érzésem is van, hogy a magyar irodalom és közönség nem érdemelte meg Kaffka Margitot.«¹⁰ — Írt ugyan Kaffkáról időközönként, részben szubjektív emlékek révén, vagy évfordulókon visszaemlékezve, Füst Milán, Tersánszky J. Jenő, Feleki Géza, Gyulai Márta, Németh László és mások, de ezek az írások nem pótolták azt a hiányt, amit Schöpfung Aladár is érzett.

Mint nemzeti haladó hagyományunk annyi nagy értéke, Kaffka Margit művei is igazán csak a felszabadult Magyarországon találták meg az utat a néphez, kapták meg méltó helyüket a magyar irodalomban. Ma már tízezrek keresik és olvassák Kaffka műveit, köztük a remek kisregényt, a Hangyabolyt, mely megérdemelten kapott helyet a magyar klasszikusok sorában, a Szépirodalmi Könyvtár sorozatban. Nem végeztünk el azonban még mindent, amivel Kaffka Margit írői munkásságának tartozunk. A felszabadulás óta ugyan már jelentek meg értékes cikkek, tanulmányok a nagy kritikai realista írónőről, azonban hiányzik még Kaffka egész munkásságát feldolgozó és értékelő monográfia. A marxista magyar irodalomtörténetírásnak ezt az adósságát is minél hamarabb le kell rónia.

G. Kelemen Mária

SÓS ENDRE: ZOLA

Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1952.

Nagy fába vágta Sós Endre a fejszét, amikor hozzáfogott Zola életművének magyarázó értékeléséhez. Nagy és nehéz volt ez a feladat, mert olyan könyvet követelt az írótól, amely egyrészt népszerű voltában méltó lesz Zola műveinek magyarországi megbecsüléséhez, másrészt tudományos alapon tisztázza e megbecsülés mibenlétét. Sós Endre munkája igyekezett megfelelni e követelményeknek. A tisztelet hangján lehecskés említeni ezt a hatalmas anyagot feldolgozó, tömördek forrásmunkát, réngeteg lelkiismeretes utánajárást, biztos adatok seregét magabafoglaló könyvet. De éppen az említett tudományos és népszerű igényt nem sikerült maradéktalanul egybeolvasztania. Hol az egyik, hol a másik oldalra billen az ábrázolás folyamata és ebből rajzolódik ki a könyv fő hibája: a részletek aránytalansága és a nagy elvi kérdések elnagyolása. Anekdotikusan, széttört mozaikokban tárgyalja az eseményeket és ennél fogva a tényeket nem sikerül mindig a lényegre sűrítenie. Az aránytalanság azonban nemcsak a fejezetek folyamában, hanem az egyes fejezeteken belül

is tapasztalható. A könyv körülbelül fele részében a kor történetének leírásával foglalkozik. Ez a rész a maga nemében lelkiismeretes, kitűnő korpék. De Zoláról itt csak zárójelben esik szó. Nem vette figyelembe Sós Endre azt, hogy ilyen módon a második részben, ahol a regényeket elemzi, szinte ismételnie kell önmagát, hiszen Zola műveinek egésze a második császárság sötét történetét tárja elénk. Az egyes regények társadalomtörténeti alátámasztására, vagy helyenként Zola tévedéseinek kiigazítására felsorakoztatott korabeli események sokkal zártabb, sokkal áttekinthetőbb jelleget adtak volna a könyvnek.

Már a bevezetést vegyes érzelmekkel olvassa az ember. Itt ismerteti az író az úgynevezett Zola-problémát. Az első oldalak idézethalmának láttán önkéntelenül is azt gondolja az olvasó, hogy ez a mű egy félénk ember munkája, aki a saját és mások megnyugtatósára nagy emberekre hivatkozik és inkább jegyzeteit, mint véleményének egységkövacsoló jelenlétét érezzük a mondatok mögött. Ott azonban, ahol az író már teljes meggyő-

⁹ Dr. Bánhegyi Jób: *Kaffka* (A Pannonhalmi Szemle Könyvtára 2. sz. 1932.)

¹⁰ Schöpfung: *Kaffka Margit* most tíz éve halt meg. Nyugat 1928. 710. l.

zódásával sorakoztatja fel a maga igazát bizonyító tényeket, lendületes egységben áradnak a sorok. Természetes, hogy valamely kérdés ily módon való ismertetésében csak a szakember nem téved el. Az egyszerű olvasó nem kap világos képet, illetve csak többszöri elolvasás után éri azt, hogy megismerte a Zola-problémát.

Mindjárt a könyv elején a a szemrehányás éri Zolát, hogy legtöbb regényében csak egy-egy részét ábrázolja a pusztuló polgári társadalomnak. Ha Zola életművéből kiszakítunk egy regényt, akkor valóban erre a megállapításra jutunk. Helytelen lenne azonban így vizsgálni és ennek nyomán ilyen ítéletet mondani Zoláról. Hiszen Zola terve, célja az volt, hogy egészet adjon. Az egész pedig részekből tevődik össze, amelynek mindegyike hozzájárul a végső cél, a kor jelentős problémáinak kerek egészet adó ábrázolásához. Zola regényciklusai hatalmas panorámája az akkori életnek. Ott nyüzsg a számító bankár, a korrupt császári udvar, a jóleltől ragyogó kispolgár, ott vannak a papok sötét üzelmeikkel, ott szenved a munkásság, a parasztság és az újért lelkesedő művész. Emiatt, a társadalom egészét ábrázoló jellemvonása miatt lett Zola életműve vörös posztó a polgári világ szemében. Ezt egyébként Sós Endre sikerülten illusztrálja könyvének abban a remek részében, ahol Zola műveit az aktualitás szempontjából vetíti rá a mai francia polgári világszemléletre és ily módon leplezi le a Zola műveit elferdítő, rágalmazó vagy agyonhallgató polgári irodalomtörténetet. Ugyanakkor realizmusának kiemelésével és megvilágításával megrajzolja azt a Zolát, akit mi szeretünk és nagyra értékelünk.

A történeti korszak rajzában részletessége és pontos számadatai ellenére is taláunk kifogásolni valót.

III. Napoleon uralmának lejtőjéről írva megemlíti a szerző az úgynevezett liberális kormányt, amelyet a császár azért nevezett ki, hogy az ellenzék győzelmét némiképp ellensúlyozza. Ha nem is terjedelmesen, de mégis meg kellett volna magyarázni ennek az időzójelbe tett liberális kormányznak a mibenlétét. Annál is inkább, mivel a »Kegyelmes úr«-ban Zola maga is érzékelteti ezt a politikai manővert.

A 33. oldalon a porosz-francia háború kitörésekor fennálló katonai állapotokról, a Siècle folyóiratról és a »Rougon-Macquart« ciklusról beszél Sós Endre. Tömören, minél kisebb helyre akarja bepréselni a széleskörű ismereteit. A fennálló állapotok miatt a Siècle, melyben a »Rougon-Macquart« ciklus első regénye megjelent, beszüntette működését. Sós Endre szerint a ciklus így igazán csak a második császárság korában indulhatott meg. Itt valami tévedés van, mert hiszen a folyóirat beszüntetésének idejében

a második császárság már végnapjait élte. A könyv e része az érthetelenségig tömörnek sikerült.

Ugyanezen oldalon esik szó magáról a porosz-francia háborúról is. Ez a rész sem világos az említett tömörség miatt. A háború kitörésének okait, körülményeit pontosan tisztázni kellett volna. Az egy-két szavas utalások csak azok számára teszik érthetővé ezt az egész tény- és eseménykomplexumot, akik amúgy is ismerik a kort. Hogy mivel avatkozott bele III. Napoleon Poroszország belügyeibe, hogy mi volt a porosz politikai rendszer reakciósságának a lényege, nem fejt ki a szerző. Kifogásolni lehet ennél a fejezetnél, hogy tartalma nem arról beszél, amit a cím ígér. »Zola harca a békeért« cím alatt sokkal több a történelmi mozaikkó, mint Zola békeharca. Erről csupán egy ötszoros idézet tanúskodik, pár mondatos keretben.

Kissé zavarja az olvasót Thiers szerepének tisztázatlansága. A könyvből nem tűnik ki világosan, hogy mikor fordított háttat Thiers monarchista nézeteinek. A 35. oldalon még monarchista, amikor 1871-ben a kormány fejévé lett. A 39. oldal szerint ugyanezen időben már úgy vélte, hogy a polgári köztársaság az adott körülmények között a monarchiánál is jobban biztosítja a nagytőkések érdekeit. Ennek az ellentmondásnak feloldását nem lett volna szabad az olvasóra bízni. Tömörségében is nagyszerű részlet azonban a Párizsi Kommunál foglalkozó fejezet. A Kommun pozitívumait, hiányosságait egyszerűen, ideológiailag tisztán ismerteti Sós Endre.

Ellent kell mondanunk Sós Endrének ott, ahol azt írja, hogy az első regényciklus főcíme »Rougon-Macquart-család« lett. Ez nem így áll még akkor sem, ha magyarra fordítjuk a címet. A ciklus főcíme: »A Rougon-Macquart-ok«. A család szót a fordító nyilván magyarázatként tette oda. Ez azonban szükségtelen, mert Zola maga adja meg a magyarázatot az alcímbe.

A könyv második részéről, tehát a regényelemzésekről elmondhatjuk, hogy egészében komoly munka. Friss szemmel vizsgálja Sós Endre a regényeket és helyesen, mindig rámutat Zola tévedéseire, utópisztikus szocialista elképzeléseire, ábrázolásmódjának hiányosságaira és minden sötétsegen átragyogó optimizmusára. Nagy értéke ennek a résznek, hogy a regényeket első vázlataiktól kezdve ismerteti a szerző Zola harcainak, problémáinak sokaságával együtt. Így, ezeken keresztül ismerjük meg az igazságért fáradhatatlanul küzdő Zolát.

Dicséret illeti Sós Endrét azért, hogy a »Rougon« szerencséjét végre arra a magaslatra helyezte, amit ez a kitűnő regény valóban megérdemel. Olyan mű ez, amelyet

bátran sorolhatunk Zola legnagyobb és legmaradandóbb alkotásai közé.

A »Párizs gyomra« ismertetésében a szerző kissé elnagyolja a politikai momentumok elemzését. A regény sokkal több figyelmet fordít erre, ellentétben Sós Endre állításával. Az ellenállási mozgalom izzását, a rendőrendszert remek rajzát adja ebben Zola. Inkább ezt kellett volna a szerzőnek az olvasó elé vetítenie, mintsem hogy egy oldalon keresztül idézze a »hússzimfóniát«. Igaza van abban, hogy Zola leíróművészetének illusztrálására ez a legalkalmasabb, de mégsem ez, hanem Florent-ék ellenállási mozgalmát, amit olvasás közben a regény gerincének érzünk.

A »Plassans meghódításáról« írva lehetőség adódott volna Sós Endrnek arra, hogy Faujas abbé halálával kapcsolatban pár vonással szemléltesse Zola naturalizmusának megborongató végleteit. Mert az elmegyógyintézetből kiszabadult François Mouret nemcsak hogy saját házát rágyújtja a papra, hanem még a torkát is átharapja. Ehhez lehetett volna kapcsolni a következő regény naturalista extremitását is, amely a temetés komor hangulatába merült és a bűnös pap áldozataként meghalt ártatlan leányon sajnálkozó olvasót arra készíti, hogy nehezteléssel tegye le a könyvet. A temetés közben ugyanis megjelenik az abbé gyengeelméjű huga és végigkiáltja a temetőn: Serge, Serge megborjazott a téhen. Megkapóan szép

értékelést ír Sós Endre az »Emberirtó«-ról. Ez a rész a nagy regény méltó kommentálása. De a többiek sem alábbvalóak, akár a »Hülgyek öröme« kitűnő ismertetését, akár az »Életöröm« optimizmusának kiemelését, akár az »Állat az emberben« hatalmas szimbólumát nézzük is. Hiba azonban az, hogy a regények szerkezetéről, amelyek Zolánál nagy mértékben elősegítik a világnézeti mondanivaló kibontakozását, nem történik említés.

Finom érzékkel választotta Sós Endre befejezésnek Anatole France gyászbeszédét, amellyel a nagy mestertől elbűsúzva, még egyszer összefoglalja Zola életművét. Ki is foglalhatná szebben össze, ki találna magasabb szavakat a nagy és szép munka dicsőítésére, ha nem Anatole France? De ha senkisé ismertetett volna elismerően Zoláról, akkor is halhatatlanná tette volna az a szeretet és bizalom, amellyel a századforduló magyar munkásai »Zola elvtársat« körülvették. Vajjon hányak adatott meg e kor írói közül, hogy a legmegtisztelőbb, a legbizalmasabb szóval elvtársnak nevezzék?

Sós Endre könyve fogyatékosságai ellenére is jelentős lépés afelé, hogy ez a szeretet még erősebben kösse Zolához azokat, akik ma aratói annak a vetésnek, amelyet a Germinal tőke elleni gyűlölettől izzó munkásnépe a barázdába szórt.

Süpek Ottó

IVÁNYI ÖDÖN: A PÜSPÖK ATYAFISÁGA

Bevezette: Czibor János.

Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1952.

Iványi Ödön, mint a kor legtöbb írója, újságíró volt. Pályáját Nagyváradon kezdte a »Bihar« című napilap szerkesztőségében. Hosszú időn keresztül végezte a kezdők lélektelen, taposómalom-munkáját. Öngúnnal így ír fiatalkori éveiről: »egy kisváros nyomorúságaival, rendőri híreivel, kegyetlen kutyapecéréivel, bedugult kanálisaival, szétmálott fiakkereivel veszkélődtem, s csak melleleg végeztem díszmunkát, t. i. eljegyzési híreket, batybál-referdákat...«¹ A riporteri munka mellett már néhány írói szárnypróbát is tesz, az újságok hasábjain már novellák is jelennek meg tőle. Közülük az öt legérdekesebbet összegyűjtötte és 1879 elején »Rajok és elbeszélések« címen kinyomatta.

1881-ben egy váratlan esemény kilendítette eddigi életéből. Nézettérése támadt Lukács Gyula volt nagyváradi képviselővel. Párbajoztak. Iványi nemcsak néhány vagást

kapott, hanem a párbaj miatt másfél hónapi állami fogházra is ítélték. Büntetését Vácon töltötte. A váci fogházban megismerkedett egy miniszterrel, »aki szerepet játszott a világtörtételemben«. A miniszter Frankel Leo volt, az 1871-es Párizsi Kommun harcosa, a magyar munkásmozgalom egyik megalapítója, az első magyarországi munkásújság, a németnyelvű »Arbeiter Wochen Chronik« szerkesztője. Iványi a tisztelet és csodálat hangján ír Frankel Leo Kommun alatti tevékenységéről: »*históriai szereplése, politikai s szociális hitvallásának radikalizmusa, európai műveltsége... mások becsülését s rokonszenvét biztosítják számára... barátság jött létre közöttünk, s noha [Frankelt] a hotel de ville jelgyűjtésével vádolják ellenfelet, büszke vagyok barátságára, mert tudom, hogy rágalmazták.*»² A fiatal vidéki újságíró sokat tanult a »Kommün

¹ I. Ö.: Bismark a vidéken. Arad és Vidéke, 1884. XI. 29.

² I. Ö.: Váctól—Aradig. Arad és Vidéke, 1882. XII. 22.

miniszterétől». Későbbi munkásságában bátrabban, határozottabban ír politikai és társadalmi kérdésekről.³

A váci fogságból szabadulva, Iványi rövid ideig még Budapesten tartózkodott. Megismerkedett a főváros kavargó életével, a kapitalista fejlődés jelenségeivel, a tőzsde- és bankspekulációkkal, a nagy bérkaszányák sötétjében lezajló tragédiákkal s a nagyváros éjszakai életével. De hamarosan visszatér vidékre, 1882 őszén már az »Arad és Vidéke« belső munkatársai sorában találjuk. Most már nem mint a rendőri és helyi események szürke krónikása vesz részt a lap szerkesztésében, hanem neve egyre gyakrabban szerepel a vezércikk- és tárcáirók sorában. Aggódo figyelemmel kíséri a külpolitikai eseményeket. A régi szabadversenyen alapuló kapitalizmust a monopolista kapitalizmus: az imperializmus váltja fel; a világot a kapitalista államok teljesen felosztják egymás között. Lázás sietséggel katonai koalíciók létesültek. Így jött létre 1882-ben a hármasszövetség Németország, Ausztria-Magyarország és Olaszország részvételével. Az imperialista hadikészülődések, katonai tömb alakítások előestéjén ezt írta Iványi: »szürke és tragikus az európai látkör, hanem e bús világ hátterében hadvezér-paszomántok, szuronyok, vontcsövű ágyúk ércfénye csillan föl s e borzasztó csillogás az istenadta, jajgató népnek fénytelen tekintetében torlik meg — lesújtva, elnémítva őket... azért ontotta a szabad eszmék egész óceánját annyi termékeny halhatatlan jó s azért hagyta ránk a politikai s társadalmi jogok és törvényeknek békét, igazságot biztosító rendszerét, hogy egy chiffrírozott távirat, egy kabinetben ejtett sültógás, udvari ebéden mondott toaszt váljék az államok egymáshoz való viszonyának, a kor történelmének irányítójává?«⁴. Fájó szívvel írja Franciaországról,⁵ hogy az 1793-as forradalom jakobinusai nem kelhetnek fel sírjukból.

Iványi is, mint annyi sokan mások, nagy érdeklődéssel figyelte Oroszország helyzetét, az orosz nép életét. III. Sándor cárrá koronázásának alkalmával vetette papírra az alábbi gondolatokat: »... a tömeg alig tud számot adni arról: mi történt. Csak érzi, hogy gonoszul megy az élet; hogy a csinovnik rabló, a bot kemény az akasztófa félelmes, a koplalás nem jó dolog; hogy háborúk vannak, amelyekből sokan nem térnek vissza; hogy Oroszország oly nagy és szép és mégis olyan szűk és agyonszorító benne minden... Folyik a láthatatlan

munka a tömegek rétegeiben, míg egyszerre tény gyanánt áll előttünk, hogy e mozdulatlan népmasszában valami forrong..., hogy a cárság fenntartó oszlopai... s az egész ragyogó bíboros mindenség egy ideig-óráig ellendlő, vékony takaró felett kevélykedik — lába alatt a forradalom elementáris tüze...«⁶. A cári rendszer szörnyűségei ösztönözték Iványit egyik korai regény-kísérletének megalkotására. 1883 őszén huszonhat folytatásban közölte *A cárnő* című regényét.⁷ (Ezt az irodalomtörténeti kézikönyvek *A cár* címen mint, ismeretlen elkallódott művet tartották számon.) A regény cselekménye a XVIII. század végén, Katalin cárnő korában játszódik le. Az író nyilvánvalóan valamilyen német történeti forrást használhatott, erre mutatnak hőseinek németesen írott nevei. A regény előterében a cárnő viharos szerelmi élete áll, a háttér és a cselekmények sorozata pedig feltárja a cári rendszer szörnyűségeit, a legfenekletlenebb önkényt, a politikai száműzetéseket, az orosz nép kegyetlen kihasználását. A szörnyű kegyetlenkedések sorozatát tartalmazó regény inkább csak Iványi írói fejlődésének egyik állomása, művészi szempontból nem annyira értékes.

Az író azonban nemcsak a világpolitikai események érdekelték, hanem fokozott figyelmet fordított a hazai élet alakulására is. Többször élesen támadó cikkeiben foglalkozott az akkori minisztereinkkel, Tisza Kálmánval. Egy zalai parasztlázadással kapcsolatban írja: »... A minisztereinköt ugyanis nem konfundálják legkevésbé sem a napok izgalmas eseményei. Ő excelenáciája a bábeli zűrzavar közepett államférfiúi közönnyel nyújtózik a díványán és csöndes emésztés közt olvassa a magyar klasszikusok kommentátorát, mintha szó sem lenne semmiféle bevérteji zsidóról, agyonlőtt magyarról...«⁸. Ebből a korból származó novellái és rajzai az elmélyültebb ábrázolás és a csiszoltabb stílus mellett társadalmi szemléletének fejlődéséről is tanúskodnak. *Egy nagy úr kalandjai*⁹ c. novellája egy zsupori pénztárcájában játszódik le. Szereplői az 1, 5 és 10 forintosok. Hogy unalmukat elűzzék, elmesélik kalandjaikat. Egyszer csak közbük csöppen egy előkelő százforintos, »a nagy úr« és ő is elmondja élettörténetét. Az a sok kaland, vér és becselenség, amelyen keresztül ment, jellemzőek a kapitalista társadalomra. Egy szegény vidéki leány tragédiájáról

³ Európai rabszolgáélet. Arad és Vidéke, 1884. IX. 20. — Excellenciás rokkantak. Arad és Vidéke, 1885. III. 14. — Tisza Kálmán és a bihari gazda. Alföld. 1887. IX. 23.

⁴ I. Ö.: 1883. Arad és vidéke, 1883. I. 1

⁵ I. Ö.: Ordók és címek, Alföld, 1887. X. 19.

⁶ I. Ö.: O Pycb Arad és Vidéke, 1883. V. 27.

⁷ I. Ö.: A cárnő, Arad és Vidéke, 1883. XI.—XII.

⁸ I. Ö.: Szilánkok. Arad és Vidéke, 1883. IX. 12.

⁹ Arad és vidéke, 1883. II. 10.

szól az *Összetörve*¹⁰ c. novellája. A szerencsétlen leányt egy fáradalmait a kisvárosban kipihenő fővárosi aranyfiú elcsábítja, majd aljasul elhagyja. A szerencsétlen nő a kisváros pletykái elől a halálba menekül. A *Borforráskor*¹¹ című elbeszélésében pedig durvalelkű úrgazdagról ír, aki vagyonát katonai szállításokkal szerezte. Egyetlen lányát ivópajtásához, egy kiélt katonatiszthez akarta adni. Egy alkalommal a maga választotta vő-jelölttel behatolt leánya szobájába, hogy kiereszkolja az eljegyzést. A leány a részeg emberek elől a boros-pincébe menekült, ahol az erjedő borok párája megölte.

Iványi Ödönnek a társadalmat fürkésző szeme nem siklott el érzéketlenül a munkások élete fölött sem. Megrázó, reális képet fest *A gyár leégett*¹² c. rajzában a munkásnyomorról, amelyet betetőzött a gyár elpusztulása. Szép munkásnovellája *A hazatér*¹³ is. Egy munkásasszony pincelakásában hozza világra gyermekét. Hirtelen, munka közben lepték meg a fájdalom. Varrt. Harminc krajcárért kicsi, gyermekeknek való halotti ruhákat készített. Ebből tartotta el magát. Az abbamaradt munkáját sógoronője folytatta. Késő éjjel zörgettek. Magas férfi lépett be, az újszülött apja. Hónapokig távol volt. Börtönben ült, t. i. a gyár felgyújtásával vádolták. Azonban kiderült, hogy a gyújtató maga a tulajdonos volt, mert így akart megmenekülni a csődtől. A börtönben megviselt, összetört férfi boldog szeretettel nézte feleségét és az újszülött gyermekét. A novella egyszerű, szeretettel teli hangja kiemelkedő. A nélkülöző munkáscsaládot nem szertelen színekkel, hanem a valóság ecsetvonásaival festi. Az elbeszélés epikus hangja élcsessé, ironikussá válik, amikor a gyáros aljasságáról ír: »... A tulajdonos a láng közé akart rohanni, azonban idejében hagyta magát lefűleltetni. Majd elmezavar tüneteivel mutatkoztak rajta, de midőn a biztosító társulatokkal szerencsésen leszámolt, nagy járadéssággal visszazokkentették a rendes kerékvágásba. Egész világos elmével emelte a gyújtogatás vádját egy ségedgépészre.« A munkás hathónapi küzdelem után kapta meg igazát, amikor »a gyárost, ki éppen Badenben pihente ki szörnyű ijedségét, egyenesen a langyos fürdő-kádából emelték ki a rendőrök és vitték az igazságszolgáltatás jeges zuhanyára alá.« Ez a novella már feljes írói fegyverzetében mutatja be Iványit.

A majd másfél évtizedes újságírói munka gyümölcse érett meg utolsó regényében. A *püspök atyafiság*-ban. A regény először

1888 őszén az »Alföld« című újság hasábjain jelent meg, könyvalakban csak egy év múlva. Iványi élete főművét már betegesen írta. Korábbi tudóbaja kiüjtült, s a betegség a regényírás közben többször erőt vett rajta. Néhány hátralevő esztendejét felváltva, hol a gyógyhelyeken, hol a szerkesztőségek íróasztalánál töltötte. Keveset ír már, Arco-i tárcái a gyógyulásban reménykedő bizakodását tükrözik.

1891 őszén visszatért szülővárosába, Nagyváradra és az ottani helyi lapnak lett a szerkesztője. Az újság politikai célkitűzéseit vázoló vezércikkében a polgári haladás igényeit fejtette ki. Ez a hang nyilvánul meg a hét eseményeit tárgyaló politikai tárcáiban is. Bár a haladásba vetett hittel, mégis maró öngúnnyal ír a polgárság erőtlenségéről: »megérdemeljük, hogy a született arisztokrácia lenézzen bennünket s legfeljebb arra érdemesítsen, hogy néha-néha, mint lövésre szalonka-rajnak, közibénk puffantson. A lövés után, a vér láttára zajunk egy küssé, de aztán annál dühátosabban, megrökönyödötten bámuljuk, páriaként porbaomlva e dicső fényes lövöldöző bramin-ösztályt, mely rajtuk tapos... Mindazonáltal nem kell a reményről lemondani, hogy eljön már az idő, amikor, egy vagy más formában megkapja a leckét az egyenlőségi elv valósulásának minden címeres akadályozója. A mi pettyhűdt energia nélkül való korunk után majd jön egy olyan másik, amelyben meglesz az ahhoz való férfiaság és keménység...«¹⁴

Iványi Ödön egész élete művében a haladó polgárság képviselője volt. Joggal érezte elődjének és látta benne a vidéki polgári újságírás egyik harcosát Ady Endre. De e harcos író egészsége rohamosan romlott, sok szenvedés után 1893-ban, fiatalon, harmincnyolc éves korában meghalt.

A *püspök atyafisága* Iványi nagy írói bátorságáról tesz tanúságot. Témáját kora társadalmi életéből meríti. A püspök Bacsó Gergely atyafisága, a Bacsó-család, elősdi dzsentrí népség. Rokoni sáfarkodásukra bízott váregyházi püspöki birtokot tönkretették, a püspök értékes műkincseit, földjeit, erdejét tudtán kívül elkótyavetyélték. Amikor Bacsó Gergely tudomást szerez erről a szörnyű pusztításról, agyvérzést kap és meghal. A dzsentrí siserehad, amely már a saját birtokán kívül egy püspöki birtokot is felfalt, új áldozat után néz. Bacsó Kanuthoz, az államtitkárhoz fordulnak nagy, munka nélkül jövedelmet hozó állásokért. Bacsó Kanut Bacsó Fülöpnek, a rokoni had vezér-

¹⁰ Arad és Vidéke, 1883. VII. 8.

¹¹ Arad és Vidéke, 1884. XI. 9.

¹² Arad és Vidéke 1884. XI. 21.

¹³ Arad és Vidéke, 1883. VIII. S.

¹⁴ I. Ö.: A hétről, Nagyvárad, 1892. V. 29.

farkasának tanácsára igyekszik távoltartani magát a kérelmező rokonságtól. Nem önzetlenül adta ezt a jótanácsot Fülöp. Távoli terveivel vannak az állami pozícióban lévő rokonnal. Hogy állandó pénzzavarán segítsen a már miniszter Bacsó Kanut nevében közbenjárást vállal egy nagy építkezés ügyében. Ezért százezer forintot vesz fel. Eredményt azonban nem ért el. Az érzékeny veszteséget szenvedett bankár meg akarja bukztatni Bacsó Kanutot. Fülöp közbevetette magát, halálos párbaft vív és ezzel megmenti miniszteri rokonát a bukástól.

A regénye e néhány szóban ismertetett cselekménye a társadalom sokrétű ábrázolásához vezet. Egyik újságíró barátjának novelláskötete elé írt bevezetőjében Iványi megjegyzi: »Nagy előnyük a zszornaliszta íróknak, hogy az irodalmi kreálás folyamatán minduntalan szembe kell fordulniok a redlis élettel és foglalkozni kell vele.«¹⁶ A fővárosi és vidéki újságírói munka nyújtotta az élményanyagot regénye alakjainak megírásához. A vidék jellegzetes figurái bontakoznak ki az élődsi Bacsó-rokonság bemutatása kapcsán. A magát képviselőnek megválasztatni akaró Bacsó Béni kedvessége a háza udvarán egybegyűlt kortesekkel, a »féltucatos« Bacsó Dóri alázatos udvariaskodása a volt pálinkafőző Piffli Tamás előtt, a vallás palástjába burkolt »Jó szív« és »Jó lélek« egyesületek frivol előadásai, a női rajongás közép-pontjában álló püspöki titkár alakja mind az írónak a »realis élettel« való kapcsolatának terméke. Ugyanígyen realitás a múlt század nyolcvanas éveinek Budapestjéről ábrázolt jelenetek is. A tőzsde »aranyborjú körül sustorgó« örült károsza, a nagy pénzügyi és politikai terveket szövögető bankárok, a hatalmas kártyacsaták a kaszinóban, a parlamenti élet, a főváros sajtóörkölcsei és a kialakuló irodalmi élet egy-egy jellemző jelenetének bemutatásával élénk és plasztikus tudja tenni regényét. Ezenkívül Bacsó Kanut szerelmén keresztül megismerjük Bacsó Pétert, akit a család katolikus része iránti anarchikus gyűlölete ideig-óráig a társadalmi haladás táborába vezet. Az ő alakján keresztül, mondhatnók, még a magyar munkásmozgalomból is felillant valamit.

A regényt a korabeli olvasók nagy érdeklődéssel fogadták. Beszédés bizonyítéka ennek, hogy rövid idő leforgása alatt két újabb kiadást ért meg. Természetesen a kritika már tartózkodóbb volt, tartalmi ismertetésén kívül legfeljebb arra szorítkozott, hogy egyes alakjai mögött megpróbálta az író muntaképeit megkeresni. Mikszáth Kálmán a Magyar Regényírók sorozatában újra

kiadta a művet és előszavában megjegyezte, hogy Iványi »nyelvezete gondos, színes, folyékony, élvezetes, formája elég könnyed, szerkezete átgondolt. Van érzéke a jellemző és a finom árnyalatok iránt. A mai társadalom nem egy jól rajzolt alakját kapjuk A püspök atyafiságában.«¹⁶ A korabeli közönségsiker és Mikszáth elismerő véleménye után a regény, szerzőjével együtt a hivatalos irodalomtörténetírás súllyesztőjébe került. Bár nyilvántartották, de a regény társadalomkritikáját egyre inkább elsikkasztották. Császár Elemér »A magyar regény története« című művében¹⁷ kétségbevonja Iványi regényének nemzeti jellegét. Várkonyi Nándor irodalomtörténetében¹⁸ már nem is vitatja a társadalomábrázolás nemzeti vonásait, a figyelmet csak a lélekrajzra tereli. Ezek után érthető, hogy a regénynek az 1940-es évek elején megjelent újabb kiadása egy-két újságkritikán kívül alig keltett feltűnést.

Iványi regénye, mint irodalmi örökségünk legjava, csak napjainkban, a nép államában foglalta el az őt megillető helyet. A püspök atyafiságának újabb kiadása még jobban hozzásegíti népünket múltjának, a múlt politikai és kulturális haladásáért folytatott küzdelmének megértéséhez. Amennyire tanulságos e regény még hibáival együtt is, annál zavaróbb és félreérthetőbb a regényt magyarázó előszó. Czibor János előszava magánviseli az eddigi Iványi-képek közös hibáját: csak magát a regényt vizsgálja, nem veszi figyelembe írójának művészeti és politikai fejlődését. Czibor Iványi novelláiról beszélve megelégszik csupán egy semmitmondó mondat, megállapítva, hogy »...a városi-polgári élet új témái inkább csak tetszetős felületükkel mutatkoznak meg ezekben az írásaiban, a valóság mélyebb kérdéseit, bár sokszor észrevette őket, még elkerülte vagy csak érinti egy új szemlélet korai jóhiszeműségével, s zavart tájékozatlanságával.«¹⁹ Természetesen nem feladata egy regény előszó-írójának a teljes, részletes írói fejlődés megábrázolása, de amennyiben a tárgyalt mű és írója fejlődése meg kívánja, káros nem kitérnie erre is. Ennek mellőzése Czibor előszavában oda vezetett, hogy amikor beleilleszti Iványi regényét kora többi alkotásai közé, arra a megállapításra jut, hogy »a kritikai realizmus egy olyan Tolnaitól, Mikszáthtól eltérő jellegűségben jutott megoldásra Iványinál, mely

¹⁶ Mikszáth Kálmán: Előszó I. Ö. : A püspök atyafisága c. regényéhez. Bp. 1905. VIII. p.

¹⁷ Császár Elemér: A magyar regény története. Bp. 1939. 354. p.

¹⁸ Várkonyi Nándor: A modern magyar irodalom. Bp. 1927. 138. p.

¹⁹ Czibor János: Előszó I. Ö. : A püspök atyafisága c. regényéhez. Bp. 1952. VII. p.

¹⁵ I. Ö. : Előszó Sas Ede : Álarc nélkül c. kötetéhez.

az író magatartásában és ábrázoló munkájában egyaránt a pártatlanságra, a tárgyilagos szemléletre törekszik s ebből s jelfogásból már eleve következik az írói állásfoglalás hiánya.²⁰ Ezt a különös realizmust azonnal el is kereszteli »tárgyilagos realizmus«-nak, és hozzáteszi, hogy ez »a feltétlenül leghaladóbb írói módszer«. Ezzel talán azt akarja állítani Czibor, hogy az osztálytársadalomban, a kapitalizmus korában élhet író, aki pártatlanul lebeg osztályok között és fölött? Nem, ennek lehetetlenségéről maga is megvan győződve és megelégedve megállapításáról, nyolc lappal később az elősdi dzsentrikről írva az alábbi mondatot írja le: »Valahányszor előkerülnek a regény folyamán, Iványi is kilép szemléletének tárgyilagosságból s szinte boldogan használja az ironia hangját.«²¹

Ezekután rátér Czibor a regény elemzésére. Elemzése középpontjában Bacsó Kanut áll, s a vele kapcsolatban kifejtett gondolatok köré csoportosítja a mű többi szereplőjét is. Többszöri visszatérő gondolata, hogy Iványi »regénye megépítésénél a városi polgárság hőseit, a polgár-államférfi új alakját [Bacsó Kanutot] állítja a középpontba, ennek az új hősként a személye és problémái adják meg azt a rendező elvet, amely szerint jelméri a társadalom egészét.«²² Ehhez szintén több ízben hozzáfűzi, hogy Bacsó Kanut a polgári értelmiség sorából került a miniszteri székbe. (Elképzelése alátámasztására Czibor egy helyen megcsillantja annak lehetőségét is, hogy Bacsó Kanut ábrázolásában Iványi előtt az első magyar polgári származású miniszter, Wekerle Sándor alakja lebegett. Wekerle azonban csak a regény megírása után 1889-ben lett miniszter). És vajjon milyen eszközökkel harcolt ez a »polgári értelmiségi« államférfi Tisza Kálmán kormányában a polgárság érdekeiért? Semilyennel. »A polgári értelmiségi hős számára — írja Czibor — nem annyira gazdasági-politikai téren jelentkeznek a kapitalista átalakulás kérdései, mint inkább csak az életforma, az egyéni magatartás területén.«²³ Furcsa harcosa lehet az új társadalomnak — gondolja az előző olvasója — és bizonyára a régi puritán polgárok késői őseit látja benne. Ha tovább olvassa az idézett mondatot, akkor azt is megtudja, hogy miben állt Bacsó Kanut polgáriassága »... ha megvizsgáljuk, miben is áll polgáriassága, legelőször is olyan eredményre jutunk, hogy őszinte erkölcsi felháborodással téli el a mágnaskaszinó kártyacsatáit...«²⁴ Az elemzésnek

ezt az eredményét ellenmondásokkal megterhelve még azzal is kiegészíti Czibor, hogy több ízben emlegeti Bacsó Kanut züllött, érdemtelen dzsentri rokonságát, amely követeli, »hogy jellemkedő pályáján cipelje magával őt az új világ dolgos, becsületes hőse.«²⁵

Dzsentri vagy polgár végeredményben Bacsó Kanut? A kérdésre maga Iványi ad választ. A regény elején az új államtitkár új fogatáról írva megemlíti, hogy a fényesre mosott lovak és a csillogó kocsi a püspök-nagybácsi ajándéka, de emellett arra is céloz, hogy Bacsó Kanut államtitkári kinevezésénél a magas egyházi méltóságban lévő rokon is közrejátszott. Néhány lappal később a kaszinói urak az ujdonsült államtitkár szerencséről bészelve megemléstettek, hogy a püspök bérbeadja Bacsó Kanutnak a váregyházi püspöki birtok egyik nagy uradalmát. Erre azért volt szüksége, hogy anyagi helyzetét állásához méltó színvonalra tudja emelni. A regény folyamán később a már miniszterré lett Kanutról megjegyzi az író: »Az udvarnál is jó szemmel nézik rá — az egyetlen miniszterre, akinek, mint tartalékos huszártisztnak, bizonyos, a katonai szellemű legfelsőbb körökben előnyére tudott katonás tempói voltak, s aki, mint kitűnő lovas, résztvevett az udvar vadászataiban...« Ez a néhány, az író jellemábrázolásából kiragadott példa világosan mutatja, hogy Bacsó Kanut alakjában szó sem lehet arról a feltételezett írói szándékról, amely szerint a miniszter polgári származású és a polgárság törekvéseit képviselné. (Megjegyzésül, ha már polgári értelmiségit keresünk a regényben, ennek képviselője csupán Veron, a munkáját szerető, megaláztatott tanítónő, akit Czibor helytelenül kispolgárnak jelez.) A regénynek — kivéve az egyik parlamenti jelenetét, ahol Bacsó Kanut visszautasít egy rágalmazást és ezzel saját magának biztosítja a miniszteri széket — nincsen egyetlen olyan részlete sem, amely a politikai élet porondján mutatja be a főhőst. Nem vesz cselekvően részt abban a politikai körképben, amelyet Iványi felvázol. Bacsó Kanutról kialakult képünkben első-sorban emberi vonásai kerülnek előtérbe. Az író mindenekelőtt bemutatja a rangbeli emelkedés, a pozíció-biztosítás vágyát. Jellemző jelenet, amikor a regény elején a korzó terrasán a gondjaira bízott proletár gyermekeket eteti, azon gondolkodik, hogy ez vajjon nem árt-e politikai hírnevének. Arra az eredményre jut, hogy nem, sőt »demokratikusságának híre növekednék s azzal együtt — a népszerűsége is.« Nem válogatja meg azokat az anyagi eszközöket sem,

²⁰ i. m. XIV. p.

²¹ i. m. XXII. p.

²² i. m. XII. p.

²³ i. m. XVI. p.

²⁴ i. m. XVI. p.

²⁵ i. m. XIX. p.

amellyel egyre növekedő személyi kiadásait biztosíthatja. A börzén játszik, az első alkalommal, amikor Bacsó Fülöp kártyán nyert pénzt ajánl fel kölcsöne törlesztésére, visszautasítja, mert tudja, hogy vér tapad a pénzhez, a veszteség miatt öngyilkos vére. De amikor más alkalommal a bankártól kapott, megvesztegetésre szánt pénzt megosztja Fülöppel észébe sem jut, hogy a pénz eredete után érdeklődjék, hanem elfogadja. Bacsó Fülöp válik Kanut sorsa irányítójává szerelme terén is. Kanut szerelmes Veronba, Bacsó Péter lányába, feleségül akarja venni. Amikor azonban Fülöp rádöbben, hogy csak úgy tudja fenntartani magát, ha gazdagon nőül és választásul Gridi Biás lányát és milliós hozományát ajánlja, Bacsó Kanut nagy lelki tusa után lemond Veronról és eljegyzi a milliomoslányt. Csak a kipattant botrány akadályozza meg a házasság megkötését.

Valószínűleg Bacsó Kanut alakjának ezek a jellegzetes vonásai alakították ki Cziborban azt a gondolatot, hogy a főhős emlegetett polgársága csupán erkölcsi síkon nyilvánul meg. Mivel helytelenül elemzi a regény főhősét, a regény egészének értékelése is elhibázott. Bacsó Kanutot, mint a polgárság „születő illúziói” kifejezőjének tekinti, és ebből kiindulva szerinte az egész regény cselekményét ezek az illúziók vezetik. A regény egészét értékelve a következő eredményre jut: „... megtörténik az a ritkábbfajta trófi félrefogás, hogy a jellemükben és körülményeikben tipikusan megteremtett hősök sorsa a cselekmény folyamán fokozatosan lesiklik az események reális útjáról s mire elérkezik a jövőt jelző megoldásig, már az illúziók álmvilágában jár.”²⁶ Ez a megállapítás csak részben helytálló. A regény végén Bacsó Kanut azzal, hogy tudtán kívül belekeveredett a panama-ügybe, közel áll a bukáshoz, csak Fülöp hirtelen, önfeláldozó halálós párba és nyilatkozata menti meg. Gridi Biás lányával az eljegyzés már a közelgő botrány előszelére felbomlott. Kanut számára újból szabad az út Veronhoz. Bacsó Péter elégtétellel veszi tudomásul a miniszter-rokon visszatérését leányához. Czibor számára, aki Bacsó Kanutot a regény elejétől a polgári eszmék cselekvő képviselőjének tekinti, a regény végén teljesen Fülöp irányítása alá került regényhősök úgy látja, hogy az az illúziók világába merült. Az előbb elmondottakból azonban kitűnt, hogy Kanut passzív hőse a regény politikai eseményeinek, így csupán az tekinthető illuzórikusnak, hogy Bacsó Kanut a panama-botrány említett elsimítása után is megmaradhatott miniszternek.

Bacsó Péter alakjának félreértése is hozzájárult ahhoz, hogy Czibor a regény megoldását álmvilágban járónak tekintse. Róla a következőket írja: »Bacsó Péter alakjának trófi megfogalmazását úgy nevezhetnénk, hogy: félretípiizálás. Az író a szocialista munkásmozgalomnak éppoly tipikus hőst akarta megteremtteni benne, mint amennyire tipikusnak mondjuk Biás Máté bankvezérnek, az illúziók "nyersanyagából" azonban nem jutott többre a lázadó kispolgár egyébként élethű és nagyjából rokonszenves típusára.«²⁷ Ezt feltételezni Iványiról túlzás. Láttuk, hogy Frankel Leóval való megismerkedése hatással volt rá, írásaiban ábrázolta a munkások életét (ez a regényében is meg nyilvánul, amikor leállított gyárakról és nyomorában részeges munkásról ír). A szerzett munkásság célkitűzéseit azonban nem értette meg. Erre mutat az 1892-es nagyváradi május 1-vel kapcsolatos írása is, amelyben egyaránt út a munkásmozgalomra és az államhatalomra is. Bacsó Péter nem a munkásmozgalom félretípiizált hőse, hanem a dzsentri család lecsúszott, anarchista kispolgára, akit a gazdag rokonság elleni gyűlölete juttat el ahhoz, hogy a munkásmozgalom ideológiájából a maga anarchikus nézeteit látszólag támogató gondolatokat átvegye.

Visszatérve a regény befejezésének problémájához, a regény első, az újságban megjelent és a későbbi könyvben közölt változata között lévő eltérést az mutatja, hogy Iványi maga is vívódott a végső megoldással. A korábbi változatból a stílári javításokon kívül több olyan részt ki kellett hagynia, amelyek éles politikai mondanivalójuk miatt nem kerülhettek be a könyvformában megjelent regénybe. Így pl. az új kiadás 25. lapján a képviselők műveletlenségéről írva megjegyzi, hogy még azt sem tudják, hogy hol van a képtár. Ehhez az első változatban hozzáfűzte: »A királyok képcsarnoka! Az egészen más! Azt bezzeg nézik, frekventálják egész éven át. A koronák tetején kezdve meg a szemlét s az amatőr lázas kíváncsiságával lesve, hogy tők. lesz-e, avagy makk?«²⁸ Vagy egy másik helyen teljes egészében kihagyta azt a részt, amelyet az ellenzék látszatellenzéki-ségéről írt: »Neki [Bacsó Péternek] szalonellenzék vagyunk, csupa illendőség és glaszesztű. Jó és becsületes politikát az utcán csinálhatni.« A regény az első változatban Bacsó Fülöp halálával végződik, aki újból közelhözza egymáshoz az általa szétszakított szerelmespárt, Kanutot és Veront. A befejező jelenetben Apostol Máté, az ellenzék vezére és Kanut jóbarátja interpellál a miniszterelnökhöz a panama-botrány ügyében. Meg-

²⁶ i. m. XIII. p.

²⁷ i. m. XXVI. p.

nyugodva veszi tudomásul, hogy Bacsó Kanutnak nem volt szerepe abban. A regény utolsó soraiban Kengyel Valér morális bukásáról olvashatunk, aki arra a hírre, hogy természetes testvére és ádáz ellensége, Kanut feleségül veszi Veront, teljesen összeomlott. Ez a befejezés — noha a törés itt is megvan, Bacsó Kanut itt is megmarad miniszternek — kevésbé viszi a regényt happy-end-hez. A későbbi változat befejezéséről ezt már kevésbé mondhatjuk el, de Veron ábrázolása szempontjából teljesebb. Bemutatja Iványi, hogy azok a megaláztatások, amelyekben Kanut Veront részesítette, nem múltak el nyom nélkül lelkében, csak az anvaság érzése oldja fel teljesen.

Iványi nagyszabású regénye nemcsak kora társadalmáról ad szélesen ábrázolt képet, hanem az egész korrajzot belehelyezi a nyolcvanas évek feszült világpolitikai eseményeibe. Szó van a regényben a galíciai határvillongásokról és II. Sándor cár megöléséről. E nagy témát méltó köntösbe öltöztette az író. A regény szerkezete figyelemre méltó. Az első száz oldalon jellemző, sorsdöntő jeleneteken keresztül mutatja be alakjait. Legfeszültebb része a műnek azoknak a jeleneteknek sora, amelyekben bemutatja az ősdi Bacsó-rokonságot a maguk mindennapi semmittevésükben, akiket a jelenet végén szoborra merevít a püspök haldoklásának híre. Ilyen előkészítés után indul meg valójában a regény cselekménye. A gondosan szerkesztett regény stílusa is figyelemre méltó. Nem érzéketlen Iványi a dinamikus jelenetek ábrázolása iránt sem. Plasztikus a munkából hazasietők délutáni képe. Egy másik jelenetben szemünk elé varázsolja a Múzeum-kert koratavaszi délelőttiének hangulatát. Az éjszakai Duna háborgó, sötét hullámainak leírásával egyúttal kifejezi hőse lelkében dúló érzelmi viharokat is. Írói képei, fordulatai kifejezőek, keresetlenek.

A szegény proletár-gyermekek megjelenését a fényes úri korzón így jelzi: »A mezítlábas invázió, gyanakvó, kémkedő tekintetek között, mint a tarlón átvonuló nyúlcsalád... nyomult előre«. A miniszteri vizsgálat hírére szétrebbent Bacsó-rokonságról így ír: »A jég-eső nem verhet jobban szét piacot, mint ahogy a családi nagy tanács szétrebbent.« Képeivel ironikusan jellemzi szóban forgó alakjait. Erling bankárról megjegyzi: »Télivér bankár volt. A számok, összegek úgy hatottak rá, mint a trombitász a katonalóra: csupa fül és figyelem lett.« A helyzet jellemzésére néha egy jól megválasztott szóval is megfelelő hangulatot tud teremteni. A táncoló Bacsó Kanutról írja: »Az estély közönsége, mely még soha nem látott keringelő minisztert, majdhogy meg nem tapsolta a kegyelmes úr hőstettét.« Joggal írta Iványiról halála után Mikszáth: »Nagyobb kár a fácskáért, melyen csak egy szem cseresznye termett, mint amely már meghozta sok évben a maga gazdag termését.«²⁸

A regény újabb kiadásával kapcsolatban még csak egy megjegyzésem van: helyes lett volna ehhez a kötethez is szömagyarázatot fűzni. Iványi is, mint századvégünk legtöbb írója, számtalan ma már elfelejtett szót használ. Így például meg kellett volna magyarázni, hogy a *konstáblér* jelentése 'rendőrbiztos'; *baréttá*-é 'sapka'; *sinecurá*-é 'keves munkával járó hivatal'. Ezeknek a nagyrészt idegen szavaknak megmagyarázásán túl határozottan félreértést kelt az olvasóban a *proletár* szó használata. Bacsó Péter több ízben beszél *proletárvér*-ről, *proletár fattyú*-ról, *proletár lány*-ról. A proletár szónak ebben az időben a mai jelentéssel egyidőben lecsúszott, elszegényedett, idegen szóval: deklasszált jelentése is volt. Ilyen értelemben használja Csiky Gergely is egyik drámája címeként (*»Proletárok«*).

1952.

Rejtő István

²⁸ Mikszáth Kálmán: Előszó I. Ö.: A püspökatyafisága c. regényéhez. Bp. 1905. VII. p.

LÁSZLÓ IMRE, a magyar irodalomtörténeti stúdiumok aspiránsa, 1954. március hó 29.-én, hosszú szenvedés után, elhunyt. Irodalomtörténetírásunk egyik legnagyobb reménysége szállt vele a sírba. Nem művek őrzik emlékét, hiszen csak néhány szárnypróbálgatása jelent meg eddig nyomtatásban, hanem az a példamutatás, amivel kiérdemelte mesterei, évfolyamtársai és tanítványai megbecsülését. László Imre példát mutatott nekünk elvi magatartásával, benne harmonikus egységbe forrt az ideológiai tisztaság és a társadalmi munkára való fenntartás nélküli készség, a nagy koncepciók iránti vonzódás és az aprólékos filológiai munkában való fáradhatatlanság, a kritikai éberség és az önálló alkotó szellem. Ideológiai biztonsága természetes összhangban volt esztétikai igényességével, aminthogy elsődleges irodalmi érdeklődése töretlen összhangban volt stílári és nyelvi elemzőkészségével. Kitűnő tudományos képességeivel az igazi nevelőt jellemző »Érosz«, a nevelés kérdései iránti szüntelenül buzgó szenvedély társult. Ez a szenvedély, a tudós és a nevelő szenvedélye, halála ágyáig vele maradt; egyre elviselhetlenebb fájdalmai közepette is szakadatlanul dolgozott, nagyperspektívájú terveket kovácsolt, készült arra a feladatra, melynek betöltésében a halál megakadályozta. Emberi egyénisége mindenkit magához vonzott, aki felismerte éles kritikája megett a gyengéd és hűséges személyiséget, aki felfedezte, hogy a megvesztegethetetlen kritikájú ember milyen emberséges megértéssel fordul ingadozó, kételkedő társaihoz. Korai halála megkönnyeztet, de példája hat és ösztönöz. Benne véltük felismerni új világunk egyik jellegzetes egyéniségét, a fiatal kommunista tudóst. Azt hisszük, hogy az ő példáját követjük, amikor nem megtört életpályáján könnyezünk, hanem új erőt merítve példájából, megkíséreljük félbehagyott életművét befejezni.

Bóka László.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlése

December 18-án tartotta a Társaság ezévi rendes közgyűlését. Bóka László ügyvezető elnök megnyitó szavai után Pándi Pál titkár mondta el beszámolóját az elmúlt másfél év munkájáról. A titkári beszámolót e számunk más helyén közöljük. A beszámolót vita követte.

A vita után a közgyűlés megválasztotta a Társaság tisztikarát. *Diszelnök:* Lukács György. *Tiszteleti tag:* Horváth János. *Ügyvezető elnök:* Barta János. *Alelnökök:* Baróti Dezső, Juhász Géza, Király István.

A vezetőség tagjai: Bán Imre, Koczás Sándor, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós, Tóth Dezső, Vargha Balázs, Vargha Kálmán. *A választmány tagjai:* Bóka László, Esze Tamás, Hegedűs Géza, Horváth Károly, Kardos László, Kardos Tibor, Keresztúry Dezső, Klaniczay Tibor, Koltay-Kastner Jenő, Komlós Aladár, Köpeczi Béla, Margócsy József, Nagy Miklós, Nagy Péter, Sötér István, Szauder József, Tolnai Gábor, Trencsényi-Waldapfel Imre, Turóczi-Trostler József, Waldapfel József.

Vándorgyűlés Szegeden

Október 17—18-án Szegeden rendezte a Társaság ezévi második vándorgyűlését. A vándorgyűlésen résztvettek a Társaság Délmagyarországi Csoportjának szegedi és szegedvidéki tagjai, a budapesti vendégek közt a Magyar Írók Szövetségének több tagja, a Nyelv és Irodalomtudományi kar magyar szakos külföldi ösztöndíjas csoportja, irodalomtörténeti kutatók és aspiránsok.

A vándorgyűlés tudományos előadását Baróti Dezső egyetemi tanár, az irodalomtudományok kandidátusa, a Délmagyarországi Csoport elnöke tartotta Csokonai Vitéz Mihályról.

A vándorgyűlés keretében rendezte a Csillag, az Írószövetség folyóirata első vidéki irodalmi estjét. Az irodalmi esten résztvettek: Déry Tibor és Kónya Lajos Kossuth-díjasok, Csóri Sándor, Hubay Miklós, Karinty Ferenc, Kuczka Péter, Sándor Andrásh, Tamási Lajos. A műsort Király István Kossuth-díjas irodalomtörténész, a Csillag szerkesztője vezette be. Közreműködött az írókon kívül Palotai Erzs, Török Erzsébet Kossuth-díjas előadóművész és Vásáry Tamás zongoraművész.

A gyűlés második napján került sor a Magyar Irodalomtörténeti Intézetben rendezett József Attila és Radnóti Miklós kiállítás megnyitására és a Délmagyarországi Csoport közgyűlésére. Baróti Dezső a kiállítást megnyitó beszédében hangsúlyozta, hogy az itt összegyűjtött néhány dokumentum csak csírája annak a nagyobb kiállításnak, amely-

nek anyagát hamarosan össze fogják gyűjteni a Délmagyarországi Csoport kutatói.

A Délmagyarországi Csoport közgyűlését Baróti Dezső elnök beszámolója nyitotta meg. Megállapította, hogy a megalakulás óta eltelt másfél évben a Délmagyarországi Csoport még nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ennek egyik fő okát az irreális tervezésben látja. A megalakuláskor öt munkacsoport felállítását határozták el, vállalták Juhász Gyula kritikai kiadásának előkészítését, József Attila szegedi, makói és hódmezővásárhelyi kapcsolatainak felkutatását. Mindezek a tervek csak tervek maradtak, a csoportban számottevő munka nem volt, bár az egyetemen és főiskolán dolgozó kutatók eleget tettek egyénileg vállalt kutatási feladataiknak. A csoport szervezett munkájának hiánya egyrészt az egyetemi oktatásban mutatkozó túlterheltségre, másrészt a középiskolákban és általános iskolákban működő tanárok megszervezésének elhanyagolására vezethető vissza.

A közgyűléssel újjáalakuló Délmagyarországi Csoportnak — mondotta Baróti Dezső — feltétlenül vállalnia és teljesítenie kell a helyi hagyományokkal kapcsolatos kutatási feladatokat. Ezek közül a legfontosabbak: a XIX. század második felével foglalkozó munkaközösség tervében Gárdonyi, Mikszáth és Tömörkény szegedi éveinek feldolgozása, a XX. századi munkaközösségben pedig Juhász Gyula, József Attila és Radnóti Miklós életével kapcsolatos kutatások. A beszámolót vita követte.

„A Rákóczi-kor irodalma“ (Vitaülés és kiállítás a Nemzeti Múzeumban.)

November 21-én vitaülést tartott a Társaság a Nemzeti Múzeum dísztermében a Rákóczi-kor irodalma címmel. Esze Tamás előadását, Köpeczi Béla és Klaniczay Tibor hozzászólását a számunk más helyén közöljük. A műsor keretében Árkos Gyula, az Ifjúsági Színház tagja kuruc verseket adott elő, Török Erzsébet énekművésznek kuruc-dalokat énekelt.

A kiállítást november 22-én Bóka László, a Társaság ügyvezető elnöke nyitotta meg. A kiállítás előkészítésében a következők vettek részt. Rendezők: Esze Tamás és Keresztúry Dezső, segédrendezők: Marek Zsuzsa és Nemeskürty István, a rendezőbizottság tagjai: Tolnai Gábor és Klaniczay Tibor (Irodalomtörténeti Társaság), Waldapfel Eszter és Windisch Éva (Országos Széchényi Könyvtár), Maksay Ferenc (Országos Levéltár), Tóth Gyula (Hadtörténeti Levéltár), Mihalik Sándor (Országos Történeti Múzeum), tervezőgrafikus: Illés Árpád.

A kiállításnak jelentős sikere volt, már az első héten 4200-an nézték meg. A budapesti és vidéki gimnáziumok és általános iskolák növendékei csoportosan tekintették meg a kiállítást.

A rendezők: Keresztúry Dezső és Esze Tamás több ízben tartottak szakmai vezetést a pedagógusok és irodalomtörténészek csoportjai számára.

Bóka László megnyitójában a következőket mondta:

„Tehetség nélkül nincs írói nagyság, de az írói nagysághoz nem elegendő a mégoly nagy tehetség sem. Nagy jellem is kell hozzá. A kimondott szónak a megetté rejlő erkölcsi érték adja meg azt a nemes aranycsengést, melyre a késő századok új idők új dalaihoz szokott füle is hangérzékenyen ügyel, — a tehetség és a jellem aránya szabja meg az írói művek klasszikus harmóniáját, ez ad nekik százados visszhangot. A mi irodalmunk klasszikusai ebben az értelemben

klasszikusok. A végvári vitézség nagy lírikusa, Balassi, csatában esik el, a honvédő hazaszeretet első nagy magyar epikusa, Zrínyi, nemcsak buzdít, az ősök példáját idézve, a harcra, hanem maga is a harcok hőse. A nemzeti függetlenség és a világszabadság legnagyobb költője, Petőfi, életét adja eszményeiért, Ady, József Attila nemcsak nagytehetségű költők, hanem megfélemlíthetetlen harcosai is a felismert igazságnak. Még azok is, kiknek nem kenyerük a harc, még azok is megállták a jellem aranypróbáját: az édesszavú, boroskedvű Csokonai a szép szabadságról dalol éneket, a keleti álmok mesevilágának hangját tudó Vörösmarty nem álmodozik, mikor a szabadságért folyik a harc, hanem olyan Harci dalt ír, melynek ritmusába a Marseillaise ritmusa riad, a méla Arany nemcsak a reménykedés korában ír Toldit, hanem a megrendelt óda helyett a Walesi bárdokat alkotja meg s az anekdóta-pattintó Mikszáth népszerűsége árát sem sokalja azért, hogy a Különös házassággal, A Noszty fiú esetével arcába vágjon a papos, uras Magyarországnak. S elsoroljam-e mind a számon kívül maradt nagyokat és kicsinyeket, akik azért büszkeségei irodalmunknak, mert szavuk szép muzsikájában ott csendült a jellem aránya?

Irodalmunk büszkeségeinek ebbe a sorába kívánkozik II. Rákóczi Ferenc is, aki nemcsak nagyságos fejedelem, de nagyságos méretű író is volt. Ez a kiállítás azt van hivatva megmutatni, hogy a kuruc harcok korának legnagyobb politikusa és hadvezére, korának legnagyobb írója is volt, hogy körötte, mint az irodalom igazi nagyjai körött, eleven szellemi élet gyűrűzött, hogy ihlető hatása a múlt évszázadok során sem ernyedett el. A kiállítás tárloi az író, a kultúrpolitikus, az utókort is megihlető Rákóczi képét tárják elénk.

Tud-e, tudhat-e olyat mutatni ez a kiállítás, amit nem tudtunk eddig Rákócziról. Hiszen eddig sem volt titok, hogy Rákóczi kezében nemcsak az országló pálca, nemcsak a kard forgott biztosan, hanem az írótoil is. Ámde eddig főként a politikai élet elevenjéből kiszakadt, száműzött Rákóczi irodalmi működéséről esett szó, az emlékező, élete számvetését készítő, az irodalmi élet élő kútfejeitől elsdort magános öreg fejedelemről. Ez a kiállítás éppen azt van hivatva megmutatni, hogy az államügyeket intéző, a harcokat irányító Rákóczi is író volt, hogy udvara követ s vezéri sátora előtt a pástot nemcsak generálisok csizmája, s diplomaták csatos cipellője taposta, hanem írók, tudósok, művészek, tanítók saruja is, hogy ahol a zászlaját feltűzte, ott virágozott a szép-irodalom, gyümölcsöt termelt a tudomány, zene zendült, színek s formák bomlottak a szemek elé s iskolák épültek, melyekből

az igazság fénye világolt. Rákóczi eleven hatása nemzeti kultúránkra akkor kezdődött, amikor égő falvakról lánggal lobogó tüze volt az író lámpása. Ez a kiállítás azt mutatja meg, hogy Rákóczi irodalmi működése és kultúrpolitikai tevékenysége nem a nagyúri dilettáns, nem a vagyonos mecénás kedvtelése volt, hanem a kora problémáira fölértő író belső parancsát követve írt, s művelődéspolitikája politikai céljainak volt tervszerűen, következetesen alkalmazott eszköze. Ez a kiállítás máig ható tanulsággal tanítja, hogy a kultúra nem üvegházi dísznövény, hanem harcban születik és azonmód harci eszközzé válik, hogy a fegyverek zaja közt nem hallgatnak a Múzsák, hanem messze-zengő hangon harsogják harci dalukat. Ez a kiállítás általános tanulságával azt tanítja, hogy ahol fellobog a nemzeti függetlenség és a társadalmi szabadság zászlaja, ott az irodalom, a művészet, a tudomány is lángot vet. Amit ez a kiállítás bizonyít, az egybehangzik 1848/49, 1919 történelmi tanúságtételével s azzal a kulturális forradalommal, melynek mi is boldog munkálói lehetünk.

Nem kis tanulsággal szolgál ennek a kiállításnak az a része sem, mely kitekintést nyújt Rákóczi korából az utókorra, napjainkig. Azt bizonyítja, hogy korántsem elegendő megkülönböztetni a haladó hagyományt a visszahúzó, tehernek maradt, kolonc-örökségtől. Még csak az sem elegendő, hogy a haladó hagyományt feltárjuk s megmutatjuk, hogy nagy eleink hogyan harcoltak értünk. A kiállítás perspektivikus része azt bizonyítja, hogy a haladó hagyomány részt vesz a ma harcaiban is, nemcsak emlék és példa, hanem eleven harcstárs s így az ellenség fegyvere őt sem kíméli. Igyekszik ha már el nem fojthatja, megmihisíteni, hatását csökkenteni, értelmét félrevinni. Nemcsak a hagyomány harcol értünk, nekünk is harcolnunk kell a hagyomány igaz értelméért. Meg kell mutatnunk, hogy a kincses örökség félkézkmalmok kezén semmivé olvad, az ellenség erejét növeli, meg kell mutatnunk, hogy a mi Rákóczink Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Ady lantján él és hat tovább s nem a történelemhamisítók, hagyomány-hígítók, harcból tragikus bukást forszírozók kezén. Rákóczi történelmi nagyságának titka az volt, hogy a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás követelményét össze tudta kötni, hogy harcát a közép- és kisnemességre és a szegényparasztságra bízta, tehát a nemzet többségére számítva politizált, hogy nagy céljaiért mindent latba vetett, vagyonát, egyéni boldogságát, nagy tehetségét. Nekünk nem kell az a Rákóczi, akinek zászlajáról a pátria, a haza neve mellől a libertas, a szabadság szent neve hiányzik, nekünk nem kell az a nagyúri cico-más nagyságos fejedelem, akinek történelmi

képéről hiányzik Esze Tamás és a meztelábás jobbágyok serege, mi nemcsak a francia udvarban is kifénylő szellemű Rákóczi hercegre vagyunk méltán büszkék, hanem arra a megtörhetetlen jellemű, deres szakállú számúzóttre, akit Mikes hűséges szeme örökölt meg s akinek neve mindig harci jelszó volt, valahányszor rabsorsunkban ki- gyúlt a forradalmi harc tüze.

Nem látványos-mutatós kiállítást tárunk dolgozó népünk elé. Ez a néhány szerény tárló nem kápráztatja el a múzeumlátogatót, hanem arra készíti, hogy hajoljon fölé s avult írásokból, foszlado lapú ódon könyvek- ből olvassa ki a Rákóczi-kor eleddig leg- kevesebb méltánylásban részesült tanítását. Vonzó feladat s aki elindul e tárlók során, megéri majd a magyar műveltség forra- dalmi fejlődésének magávalragadó sodrát. A kiállítás kézen vezeti a látogatót, s talán eszébe sem jut, hogy ami így egyszerűen s fejlődésében tárul elé, milyen aprólékos kutatómunka eredménye. Szinte egyenként kellene méltatnunk mindenkit, aki ennek a kiállításnak rendezésében részt vett, tudó- sokat, múzeológusokat, levéltárosokat, ter- vezőket, grafikusokat, technikai segéde- ket. Mindőjüket köszönet illeti, de hadd szól- junk most névszerint csupán a kiállítás

éldozatos munkájának vezérkaráról, Esze Tamásról, Keresztury Dezsőről, és Wald- apfel Eszterről, kik közül Esze Tamás — nomen est omen — egy emberöltőt töltött a Rákóczi-kor irodalmi emlékeinek felkuta- tásával, tudományos értékelésével, feltára- sával s akinek köszönhető, hogy ez a kiállítás nemcsak az eddig tudottak szemléltető összegezése, hanem tudományos esemény is, mert olyan adalékokkal gazdagítja tudásun- kat, melyek eddig a tudomány számára sem voltak ismertek. S hadd említsük meg a segédrendezők közül Marek Szusztát, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Karának kitűnő hall- gatóját, aki tanulmányai és mozgalmi mun- kája közben már aktív részese volt e ki- állítás munkájának. A tudósok között már ott áll a diák, a jelen sarkában ott a jövőndő. Így méltó ez ehhez a kiállításhoz, melynek nagy központi történeti alakjai mellett ott állnak azok a hajdanvaló íródeákok is, kik az iskolát odahagyva táborba szálltak s kiknek nőit akkor is zengték s szájról- szájra adták a nagy harc emlékét, mikor lehanyatlott a zászló s eltört a kard, s máglyán égett a könyv.

A jövőndőt nem lehet megölni.»

Vita a XX. század íróinak új kiadásáról

A Kiadói Tanács felkérésére a XX. századi munkaközösség november 26-án szűkebb- körű megbeszélést tartott annak eldöntésére, hogy mely műveket kell megjelentetni a korszaknak azoktól az íróitól, akiknek alapos marxista értékelése még nem készült el. Szabolcsi Miklós rövid bevezetője után élénk vita indult, amelyben Devecseri Gábor, Pándi Pál, Komlós Aladár, Czine Mihály, Bokor László és mások vettek részt. A vita a következő művek új kiadásáról folyt:

Bródy Sándor válogatott novellái, Bródy Sándor: A nap lovagja, Bródy Sándor: Dada, Molnár Ferenc válogatott karcolatai és novellái, Ambrus Zoltán: Berzsenyi dinasztia, Oláh Gábor: Heten vagyunk, Som- lyó Zoltán: Nyitott-könyv, Szomorj Dezső: Párisi regény, Cholnoky Viktor válogatott novellái, Szini Gyula válogatott novellái, Csáth Géza: válogatott novellái, Török Gyula: Porban, Török Gyula: Zöldköves gyűrű, Szép Ernő válogatott versei és novellái, Juhász Gyula összes versei, Tóth Árpád összes versei és műfordításai, válogatott prózai írásai, Balázs Béla válogatott művei, Barta Lajos válogatott művei, Babits Mihály összes versei, Babits Mihály: Kártyavár, Babits Mihály: Halál fiai, Kosztolányi Dezső válogatott versei, Kosztolányi Dezső válogatott novellái, Kosztolányi Dezső:

Édes Anna, Kosztolányi Dezső: Pacsirta, Kosztolányi Dezső: Aranysarkány, Kosztolányi Dezső válogatott irodalmi tanulmányai, Kosztolányi Dezső: Erős várunk a nyelv, Karinthy Frigyes: Tanár úr kérem!, Karinthy Frigyes: Így írtok ti!, Karinthy Frigyes: Utazás a koponyám körül, Karinthy Frigyes válogatott novellái, Karinthy Frigyes válo- gatott karcolatai, Krúdy Gyula válogatott novellái, Krúdy Gyula: A vörös postakocsi, Krúdy Gyula: Szindbád, Krúdy Gyula: Rezeda Kázmér, Nagy Lajos: Kiskunhalom, Tersánszky J. Jenő: Kakuk Marci, Ter- sánszky J. Jenő: Legenda a nyúlpaprikás- ról, Gelléri Andor Endre válogatott novellái, Papp Károly válogatott novellái, Hunyady Sándor válogatott novellái, Hunyady Sándor: Családi album, Szabó Dezső válogatott irodalmi tanulmányai, válogatás Szabó Dezső kisebb prózai munkáiból, Tamási Áron: Ábel a rengetegben, Tamási Áron válogatott novellái, Kassák Lajos: Egy ember élete I—III., Schöpplin Aladár válogatott irodalmi tanulmányai, Bölöni György: Az igazi Ady, Heltai Jenő válogatott versei, Heltai Jenő válogatott novellái, Heltai Jenő: Family Hotel, Heltai Jenő: Néma Levente, Németh László: Bűn, Németh László: Iszony, Szabó Pál: Emberek, Veres Péter: Számadás, Veres Péter: Falusi krónika, Darvas

József: Szakadék, Darvas József: Egy parasztszázad története.

Ezen kívül javasolta a munkaközösség, hogy kezdjék el a XX. századi lírai antológia szerkesztésének előmunkálatait. Ebbe az

antológiába belekerülne a XX. század költészetének minden jelentős alakja; itt kellene tisztázni a munkásmozgalmi költészet kérdéseit, valamint a népies mozgalommal összefüggő egyes problémákat.

Komlós Aladár beszámolója Komjáthy Jenőről

A XIX. század második felével foglalkozó munkaközösség november 5-én vitatta meg Komlós Aladár nagyobb tanulmányát Komjáthy Jenőről.

Az életrajz során Komlós Aladár új adatokat ismertetett az első versek kronológiájára, Komjáthy egyetemi tanulmányaira és 1886-ban Balassagyarmaton lezajlott fegyelmi vizsgálatára vonatkozóan. Erősen kiemelte Komjáthy eltávolodását a schopenhauerizmustól, foglalkozását Spinoza tanításaival. Megrajzolta a költő polgáriiskolai tanárságának nyomorúságos viszonyait Szelicén, ismertette irodalompolitikai cikkeit, Tisza Kálmán és az irodalom c. vázlatát. Költészetét méltatva kiemelte forradalmi hangjait, amelyek azonban homályos célokat, mintegy a költők és filozófusok eszményi államát tűzik ki célul. Komjáthy a nagy ember nevében »a kéj és szabadság« eléréséért harcolt a »zsarnokság és nyomor« ellen, de a harc által elért eredményekből mindenkit részesíteni kívánt s ezért nem volt Nietzsche követője. Forradalmi verseivel elszakíthatatlanul együtt járnak szinte hipnotikus önáltatást sugárzó költeményei, melyek egy panteista misztika körvonalait rajzolják ki.

Komjáthy Jenő mélyen idealista és izolált költő, de idealizmusa nem engedmény a fideizmusnak, izoláltsága nem jelent elszigetelődést a forradalmiságtól, hanem mindkettő a sajátos századvégi magyar viszonyok között (ehhez természetesen hozzájárultak a költő egyéni körülményei) gúzbakötött, bizonyos fokig deformált forradalmiság megnyilatkozása. Lírája testetlenségében szinte egyedülálló költészetünkben, eredetibb és merészebb minden kortársánál, de csak egy része mutatja a valóságot — mi ezt a részét emeljük ki elsősorban, szemben Babitsékkal, akik az önáltató álmot csodálták benne. Inkább Ady elődje forradalmi törekvései miatt, mint Babitsék l'art pour l'art osztoportjéé.

Az előadást követő vitában Sötér István kiemelte Komlós Aladár tanulmányának eredményeit, összevetve azt a korábbi feldolgozásokkal. Sötér Komjáthy nyelvével foglalkozva megállapította, hogy formailag figyelemreméltó Komjáthy szintelen, nem plasztikus nyelve, verselésbeli egyhangúsága. Képpanyágában kevés az új vonás, sok mindenben Bajzáékra emlékeztet. Mindent

összevetve Arany irányához képest nála formai hanyatlás mutatkozik. Mátrai László szerint Komlós Aladár nem ítélte meg eléggé pártosan Komjáthy Jenő világnézetét, nem nézte a materializmus és idealizmus harca szemszögéből. Komjáthy súlyos teherterele a misztika, minthogy a 19. század végén már semmiféle haladó misztika nem képzelhető el. A költő, — Sötér által helyesen megvilágított formai hanyatlása — végső fokon tartalmi hanyatlásnak tűnik. Komjáthy Jenő minden lázongásával együtt is a modern »harmadik út« első nagyarányú képviselője nálunk.

A vita többi résztvevői általában visszatartották Mátrai László túlságosan merev, a kor összefüggéseit figyelembe nem vevő elgondolását, de több számottevő ponton nem értettek egyet az előadóval sem.

Igy Németh G. Béla rámutatott arra, hogy Komjáthy Jenőnél a spinozai »amor intellectualis« hatása van olyan erős, mint a miszticizmusé. Mind Németh G. Béla, mind Bikácsi László hiányolták Komlós koncepciójából, hogy Komjáthy Jenőt nem állította be eléggé az ú. n. ellenzéki irodalom láncolatába. Bikácsi László szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni Komjáthy Jenő következetes ellenzéki ségét a hivatalos irodalommal szemben. Komjáthy nem lehetett »A Hét« lírikusa, mert ennek a folyóiratnak az ő lázongása túlságosan sok lett volna.

Harsányi Zoltán nem találta mindenben igazságosnak a Komjáthy és Reviczky között vont párhuzamot — szerinte nem hangsúlyozódott kellőképpen, hogy Reviczky többször nagy erővel mondott ellent a schopenhauerizmus embertelen végkövetkeztetésein.

Nagy Miklós szerint Komjáthy Jenőt nem lehet »harmadik utasnak« tekinteni. A Nyugat »harmadikutasait« az esztétizmus, a külső társadalmi viszonyokkal való rezignált elégedettség, s helyette a lélek belső világába való emigrálás jellemzi, ami Komjáthyból teljesen hiányzik.

Németh G. Béla hangsúlyozta, hogy a költő antiklerikalizmusa erősen társadalmi eredetű, nem pusztán filozófiai jellegű. Szerinte Komjáthy Jenő az új tartalmakhoz új formai elemeket is talált, ha nem volt is fordulatot jelentő újító.

A kiadásért felel: Mestyán János

Kézirat beérkezett: 1954. I. 26. — Példányszám: 2400 — Terjedelme 105 (A/5) ív

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

IRODALOMTÖRTÉNET

1954.

1. SZÁM

<i>Pándi Pál</i> : Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlésén	1
<i>Esze Tamás</i> : A Rákóczi-kor irodalma és publicisztikája (Köpeczi Béla és Klaniczay Tibor hozzászólásával)	10
<i>Szebényi Géza</i> : Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése	24
<i>Ungvári Tamás</i> : Jegyzetek a Hét krajcárról	60

VITA

<i>Tolnai Gábor</i> : Az egyetemi irodalomtörténeti tankönyv műfajának kérdése	69
Hozzászólások Makay Gusztáv tankönyvkritikájához	71

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Németh G. Béla</i> : A Koszorú	74
---	----

SZEMLE

<i>Szauder József</i> : Zrínyi Miklós levelei	86
<i>Orosz László</i> : Mikszáth Kálmán: Írói arcképek	88
<i>Mlinárik István</i> : Móricz Zsigmond: Elbeszélések I. II.	93
<i>Pukánszky Kádár Jólán</i> : A magyar dramaturgia haladó hagyományai	100
<i>Abody Béla</i> : Erdélyi János: Válogatott esztétikai tanulmányok	101
<i>G. Kelemen Mária</i> : Kaffka Margit: Hangyaboly	103
<i>Süpek Ottó</i> : Sós Endre: Zola	107
<i>Rejtő István</i> : Iványi Ödön: A püspök atyafisága	109

TÁRSASÁGI HÍREK

Ara: 8,— Ft

Előfizetés félévre: 12,— Ft

A BEÉRKEZETT KÖNYVEK JEGYZÉKE

- Arany János** válogatott művei IV. (Tanulmányok — cikkek — levelek). Sajtó alá rendezte: Barta János. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 556 l. 30.— Ft.
- Barta Lajos**: Magyar világ. (Elbeszélések) Bev.: Bölöni György, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 227 l. 13.— Ft.
- Batsányi János** összes művei. 1. Versek. Sajtó alá rendezte: Keresztúry Dezső, Tarnai Andor. Akadémiai Kiadó, 1953. 591 l. 100.— Ft.
- France, Anatole**: A Lúdláb királynő. Nyársforgató Jakab meséi. Ford. és bev.: Vas István. Jegyzeteket írta: Lontay László. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 312 l. 18.— Ft.
- Goncsarov**: Oblomov (Orosz Remekírók). Ford.: Németh László. Új Magyar Könyvkiadó, 1953. 437 l. 23.— Ft.
- Nagy Péter**: MórícZ Zsigmond. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 416 l. 30.50 Ft.
- Sárosi Gyula** kisebb költeményei, prózai munkái, és levelezése. Bev. és jegyzetekkel közzétette: Bisztray Gyula. Akadémiai Kiadó, 1954. 644 l. 100.— Ft.
- Sevcenko**: Kobzos. (Válogatott költemények) Ford.: Weöres Sándor. Ill.: Ferenczy Béni. Új Magyar Könyvkiadó, 1953. 342 l. 24.50 Ft.
- Somlyó Zoltán**: Válogatott versei. Vál. és sajtó alá rendezte: Somlyó György. Bev.: Illés Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 240 l. 30.— Ft.
- Sötér István**: Eötvös József. Akadémiai Kiadó, 1953. 418 l. 60.— Ft.
- Turgenev**: Egy vadász feljegyzései. Ford.: Áprily Lajos. Ill.: Zádor István. Új Magyar Könyvkiadó, 1953. 329 l. 17.— Ft.
- Vajda György Mihály**: Schiller. (A Kultúra Mesterei) A Schiller-idézeteket Gáspár Endre fordította. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 225 l. 16.50 Ft.
- Victor Hugo** válogatott versei. Szerk.: Köpeczi Béla. Bev.: Illyés Gyula, a jegyzeteket Köpeczi Béla írta. Ford.: Endrődi Sándor, Gáspár Endre, Geréblyés László, Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Jánosy István, Kardos László, Kálnoky László, Kosztolányi Dezső, Lator László, Nemes Nagy Ágnes, Rába György, Radnóti Miklós, Somlyó György, Szabó László, Szalay Fruzsina, Szász Károly, Vargha Gyula. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 287 l. 33.— Ft.

Terjeszti a Posta Központi Hirlapiroda Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon: 180-850

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat:

Budapest, V. József nádor-tér 1. üzlethelyiség: Telefon: 183 0.52

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1954.

Egyetemi Országos Intézet
KÖNYVTÁR

Leltár
szám

2. SZÁM

TARTALMÁBÓL

TÓTH DEZSŐ: Bajza József

JERMILOV: A »Holt lelkek«-ről

TOLNAI GÁBOR: Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése

LÁSZLÓ IMRE: A Nyugat kérdéséhez

LENGYEL DÉNES: Az irodalom klasszikusai ifjúsági kiadásban

FALUS RÓBERT: Jegyzetek az Iliáshoz

VITA

SZEMLE

TÁRSASÁGI HIREK

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI., MÉNESI-ÚT 11—13.)

(SZERKESZTŐSÉG: V., PESTI BARNABÁS-UTCA 1.)

Szerkesztőbizottság

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

Feloldó szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

E szám munkatársai: Tóth Dezső tudományos kutató, Jermilov Sztálin-díjas szovjet irodalomtörténész, a filológiai tudományok doktora, Szenczi Miklós ny. egyetemi tanár, Tolnai Gábor egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, László Imre (1930—1954) aspiráns, Lengyel Dénes a Központi Pedagógiai Továbbképző Intézet docense, Falus Róbert lektor, Weber Antal aspiráns, Szabó Ede tanár, kritikus, Oltványi Ambrus tanár, Vargyas Lajos egyetemi docens, a zenetudományok kandidátusa, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Varga József aspiráns, Béládi Miklós aspiráns, Bán Imre egyetemi adjunktus (Debrecen), Vargha Kálmán egyetemi tanársegéd, Poszler György tanár (Mosonmagyaróvár), Barta András a Magyar Irodalomtörténeti Társaság előadója, Szalai Sándor egyetemi tanársegéd, Péter László egyetemi könyvtáros (Szeged).

A következő számok tartalmából: Almási Miklós: Gorkij: Jegor Bulicsov és a többiek, Eckhardt Sándor: Jegyzetek a Balassi-verskézirathoz, Grétsy László: Ady versmondattai, Harsányi Zoltán: Reviczky Gyula arcképehez (A költő világképe — Kritikai-esztétikai munkássága), Lator László: Radnóti Miklós költői fejlődése, Németh G. Béla: Három ellenzéki folyóirat a századvégről, Osváth Béla: Színészetünk és drámai irodalmunk helyzete a szabadságharc idején, Pirnát Antal: Forgách Ferenc, Tamás Attila: Somlyó Zoltán. *Vita:* Győry János: Kardos László válogatott műfordításai, Horlai Györgyné: Hozzászólás M. Földes Anna Arany esztétikája c. tanulmányához, Kiss Ferenc: Néhány szó a Felhők-ről, Zsadányi Nagy Árpád: Hozzászólás a gimnázium (III. osztály) magyar irodalmi tankönyvéhez. *Adatok és adalékok:* Péter László: József Attila-filológia. *Szemle:* Fekete Gábor: Illyés Gyula: Ozorai példa, Margócsy József: Megjegyzések a Légy jó mindhalálig kiadásaihoz, Nemeskürty István: Möricz Zsigmond: Betyár, Orosz László: Bessenyei György válogatott művei, Ortutay Gyula: Illyés Gyula: Hetvenhét magyar népmese, Rejtő István: Haladó hagyományaink (A romániai magyar irodalomról), Salyámosi Miklós: Vajda György Mihály: Schiller, Szabó Ede: Gorkij: Hárman, Szobotka Tibor: Lenau válogatott versei, Tamás Attila: Georg Forster válogatott írásai, Weber Antal: Megjegyzések Nagy Péter Möricz Zsigmond monográfiájához.

TÓTH DEZSŐ

BAJZA JÓZSEF*

A Bajzáról szóló megemlékezések nem véletlenül kezdődnek annak latolgatásával, vajjon milyen jellegűek érdemei, az okok, melyek miatt számontartjuk emlékét, idézzük munkásságát. Nem mintha nehéz volna választani szépírói és kritikai, közéleti, irodalompolitikai tevékenysége között. Korában népszerű lírája jelentős ugyan, novelláinak stílusa csiszolt, gördülékeny, mégis tevékenységének másik, rá jellemzőbb és jelentősebb hányada örököltette meg nevét. De éppen munkásságának ezt a részét nehéz röviden és megnyugtatóan értékelni. Van benne valami, természetesen történeti és nem személyes értelemben vett sajátos, egyedülálló, nem tudjuk egykönnyen kihez hasonlítani. Az irodalmi kritika és közélet embere volt kétségtelenül, de messze Kazinczy után és jóval Gyulain innét. Miben áll ez a sajátos jelleg, mi volt Bajza történeti szerepe, helye a magyar irodalomban, — vetődik fel elsőnek a kérdés. Végleges választ persze egy ünnepi megemlékezés keretében erre nem adhatunk, legfeljebb néhány, a kérdéssel kapcsolatos gondolatot szeretnénk felvetni.

Az elmaradt feudális Magyarország történelmi válasza a francia forradalomra, mint tudjuk, nem bontakozhatott ki a politikai cselekvés, a politikai mozgalmak útján, a polgári és népi erők gyöngesége miatt szükségképpen tolódott át az irodalom, a nyelvújítás síkjára. Bessenyeinél más színezésben, mint később Kazinczynál, de az irodalom, a nyelvművelés mintegy a politika hordozója volt, s ennek megfelelően az irodalmi, kritikai polémiai, a prozódiai, nyelvújítási és nyelvészeti harcok a politikai haladás és maradás megütközésének voltak fórumai. Bajza bizonyos értelemben *utódja* a felvilágosodás és nyelvújítás nagy irodalomszervezőinek, és programadóinak, polémiai fejlettebb irodalmi viszonyok közt folytatói a korábbi pöröknek. Az alapvető különbség azonban az, hogy Bajza korában éppen megváltozóban van, illetve a 40-es években megváltozik az irodalom és politika egymáshoz való viszonya. Bajza történeti jelentőségét, tevékenységének sajátos jellegét főleg az adja meg, hogy az ő életműve tükrözi és segíti világosan azt a történelmi fordulatot, amikor az irodalom nem egyedüli hordozója többé a haladásnak, mikor az irodalom e bizonyos értelemben politikát helyettesítő szerepe kezd megszűnni, mert születőben van már maga a politikai élet. A reformkor, főleg a 40-es évek elejétől már a politikai cselekvés korszaka. Mit jelent ez történetileg? Egyrészt azt, hogy Bajza az utolsó, aki még irodalomról szólva elsősorban politizál, sőt ő sem folytathatja ezt a politiko-kritikai tevékenységét mindvégig. Nagy irodalmi pörei a 30-as évek elejére esnek, amikor a politikai élet kibontakozóban volt, de politikai tartalommal egyre inkább átitatott irodalmi, közéleti tevékenysége az Athenaeum megszűnésével a 40-es évek elején véget ér. Éppen akkor, mikor kibontakozik Kossuth fellépése nyomán a pártok harcát, politikai sajtót megteremtő igazi politikai élet. Bajza akkor történetírói munkásságával, akadémiai beszédével, az Ellenőr, majd 48-ban Kossuth Hírlapja szerkesztésével kifejezetten politikai pályára lép, azt mondhatnók, kiderül róla, hogy igazán eddig is politikus volt, csak ezt a politikát eddig az irodalmi közélet területén művelte.

Az, hogy Bajza az utolsó, aki még elsősorban az irodalmi közélet frontján viszi előre a társadalmi haladást (és persze az irodalmat is) egyszersmind azt is je-

* A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1954 február 22-ülésén elmondott megemlékezés.

lenti, hogy ő az, aki az irodalom keretei közt a legerősebben politizál. Bajza a politika nagy irányító eszméinek polgárjogot vívott ki az irodalom területén, az írói respublicáért folytatott harcával az irodalmi életet a társadalmi életnek, nemzeti köztudatnak szerves részévé, a politikai kibontakozás közvetlen segítőjévé avatta, szétzaggatva ezzel egyszersmind bontakozó irodalmi közéletünk feudális béklyóit is. Mindezzel együtt járt, hogy nála a felvilágosodás már nem felismerés, nem a kultúrprogramm alapja, hanem operatív harci eszköz, vitagyakorlat, továbbá, hogy míg az irodalom korábbi harcai nagy jelentőségük ellenére is, szűk közönség előtt zajlottak le, addig Bajza mint vitázó és mint szerkesztő, természetesen a megnövekedett irodalmi lehetőségek alapján, kiszélesítette és nevelte, egyáltalán megteremtette az irodalmi közvéleményt. Ahhoz, hogy a személyes élmények Petőfi költészetében majd közüggé válhassanak, ahhoz először magát az irodalmat kellett közüggé tenni. Bajzánál megváltozik az irodalomszervezés jellege is. Míg eddig az irodalmi élet a szalonok, körök, személyes kapcsolatok láncán épült csupán, Bajza irodalom-szervező tevékenysége már a reformkor nagy intézményeihez, az Akadémiához, a Nemzeti Színházhoz is kapcsolódik, s olyan eszközökkel rendelkezik, mint a majd modern értelemben vett sajtó és így tovább. A madártávlati kép elaprózása helyett azonban lássuk inkább közlőül magát Bajza életművét.

I.

Bajza pályája a nyilvánosság előtt mint lírikusé indul meg a 20-as évek elején, de ennek a lírának hangütéséből, tartalmából, a költő Bajza magatartásából semmit sem következtethetünk arra az elméletileg tájékozott, kritikus ítéletű fiatal emberre, aki 1828-ban az Epigramma teóriájával fellép és rövidesen teljes fegyverzetben vívja meg első és sok tekintetben legnagyobb jelentőségű harcát. Erre az időre, a fiatal Bajza hivatástudatának kialakulására, öntudatlan harcrakészülődésének idejére Toldyhoz írt kötetremenő levelei derítenek fényt. Ugyanakkor ezek a levelek megvilágítják a fiatal Bajza lírájának eszmei gyökereit is. Ezek a levelek is egyfajta szentimentális, idegen tájakra, nem egyszer halálba vágyódó, a líráéval rokon életérzésről tanúskodnak, de arról is vallanak, ami a lírai kifejezés küszöbén még nem tudott túllépni: ennek az életérzésnek társadalmi genezisééről. A sok bolyongás-önemésztő tétlenség, természetimádat, embergyűlölet és halálvágy hangulatainak társadalmi gyökerei itt, e levelek segítségével kitapinthatók. A fiatal Bajzát, mikor a természet csodálatos összhangjával szemben az »emberi világra« tekint, elfogja a halálvágy: »mely nagy változás, mely nagy disharmónia — kiált fel — annyira, hogy az élet elveszti minden kellemeit s az ember méltán eseng a halálért«. (VI:122)¹ Amit ő a maga diákállapotáról mond, általánosítható s maga is szinte az egész emberi életre érvényes általánosítással fogalmazza meg: »egyikünk sem mehet önarakra, minden nyomon utunkba vág valami, s mi kénytelenek vagyunk azon valaminek fejét hajtani, s úgy lépni amint ő akarja. Libertas humana?! A bohóknak legnagyobbika volt, kinek fejében ezen idea legelőször születhetnék«. (VI:88.) Ez a »valami«, amit ő sem tud megnevezni, végső soron maga a feudális légkör, amelynek fojtó levegőjét a pesti életet megismert s most Pozsonyban vagy Orosziban hányódó Bajza kétszeresen érzi. Ez a valami szánta őt katonának s mikor ezt kikerülte, ez kényszerítette őt a ius patrium tanulására »amelyet kisgyermekként kell memorizálni, különben lehetetlen tudni«. Ez ejti kétségbe apja halála után, mikor a család anyagilag tönkremegy, s kezdetét veszi a keserű testvéri huzavona, amelynek végén mindössze 300 hold jut Bajza kezére. Az 1825-ös országgyűlés elején ujjongó fiatalembert ez taszítja a társadalmi politikai csatlósá legmélyére: »azt kérded barátom, mint élek? Nem élek én, hanem csak vegetálok, mint a növények. Minden érzés nélkül lenni nem térszen élni. Ah ez a Diéta! Ez igen sokat ártott

¹ Kötet és lapszám itt és a továbbiakban: *Bajza József összegyűjtött munkái*. Harmadik bővített kiadás. Életrajzi bevezetőkkal és jegyzetekkel ellátta Badics Ferenc. Hat kötet, Budapest, 1899—1901.

nekem. Bárcsak ne jöttem volna el. Azok a sok szép, nagy képzetek, melyeket én magamnak hazámról s nemzetemről csináltam, s melyek bennem annyi szép nagy hevületeknek ingerei voltak, mind-mind összeomlottak» (VI: 175) írja egy félévre azután, hogy a lelkesedő elragadtatás hangján számolt be Széchenyi akadémia-alapító gesztusáról. Korántsem valami sajátos, Bajza-féle, veleszületett melankóliáról van tehát itt szó, amit Péterfy tanulmánya² óta oly következetesen emleget a Bajza-irodalom, s amelyet ugyanúgy Bajza 49-utáni lírájának előköltészetévé tettek, mint ahogy a fiatal Vörösmarty azonos gyökerű pesszimizmusától húztak mások egyenes vonalat az Előszóig, vagy a Vén cigányig. De — és ez a másik, még fontosabb vallomása e leveleknek — a pesszimista életérzés már most, a fiatal Bajzára sem jellemző teljes egészében. Közélettel, irodalommal, politikával szemben nem csupán érzelmi síkon megjelenő antipátiái, hanem tudatos kritikai állásfoglalásai vannak, s nem egy olyan kérdést érint, nem egy olyan jellemvonása csillan meg, amelyek később kibontakozva a bajzai életművet és karaktert jelentik. Mélyen elégedetlen kulturális állapotainkkal, gúnyos ingerültséggel ír szülőföldjének nemeseiről, akik az Auróra neologizmusa miatt »tűrhetetlenül és szertelenül makacsokodnak» (VI: 21.). Néhány valóban harmadrangú történelmi munka olvasása közben kijelenti: »botránkozásig uralkodik íróinknak nagyobb felekezetében a teoriátlanság» (VI: 23.); észreveszi a »literatúránkat elborító lelketlen sereget», s helyteleníti Toldy szándékát, hogy német lapba akar írni recenziót: »a mi literátorainknak van szükségük a tanításra, ezt eszközözd. Bárcsak azt látnám már, hogy munkáink nem külföldi nyelven és helyen ítéltetnek meg többé, midőn ok nincs rá» (VI: 38.) vetődik fel Bajzában a kérdés kapcsán a hazai kritika szükségességének gondolata. S az irodalomkritikai, erkölcsi érzéknek ugyanilyen oktató agitatív formában adja tanújelét, mikor figyelmezteti Toldyt: »valahányszor ítélni kell munkádról, akkor soha nem vagy nekem barátom, hanem idegen» (VI: 46.). Mikor viszont Toldy az ő híre-tudta nélkül önkényes változtatásokkal közölteti verseit, elvi alapon, felháborodva utasítja vissza az eljárást: »egy nemzetnek a literatúrája nem gyermekjáték, hogy abból kényünk szerint, amikor tetszik, tréfát űzhessünk. Tisztelni kell a publikumot, mert érdemi, hogy tiszteltessék... Továbbá tisztelni kell az író és szeretni kell az ő szabadságát» (VI: 124). S Trattner önkényeskedései miatt panaszkodó barátjának kijelenti azt is, hogy ő inkább nem adná ki munkáját, hogysen diktátornak ismerjen el valakit — »ily megátalkodott republikánus vagyok én» — teszi hozzá. Ugyanilyen dacos dobantással vágja oda, hogy a nádor »ha százszor fogja tiltani is az ujitást, én leszek a legelső, ki reá nem hallgatok». — S hogy ez az irodalmi-kulturális republikanizmus milyen eszmékben, politikai magatartásban gyökeredzik, arra jellemző, hogy Toldyt Pozsonyból egy politikai összeesküvésről értesíti, (VI: 33) hogy a tiltott Historia Revolutionumból Rákóczi kiáltványát másolja ki barátjának, (VI: 105) hogy a klérusról, kinyilatkoztatásról is teljesen felvilágosult nézetei vannak. »A papi ármányok mindig aktivitásban voltak, mióta a világ áll és sok nevezetes dolgot tettek, mindég ők kormányozták a népeket indirekte és tudták a világot kények szerint fülén fogva hurcolni, vajjon tehát a sötét századokban nem koolhatnak-e egy bibliát jövődő alapjául az ő hatalmuknak?» — veti fel Toldynak, aki azzal gyanúsítja, hogy hisz a kinyilatkoztatásban, holott mint írja ez még »gyermek logikus koromban is neveltség volt már előttem» (VI: 35—36). Nem csoda, ha kijelenti, hogy »Voltaireknek kellene támadni köztünk, kik a kultúrában való resolútióra szemünket nyitogatják s bennünket ahhoz jó előre szoktatnának» (VI: 106). Maga is nemcsak Lessingje, Voltaire-e is volt a magyar kultúrának, új körülmények között alkalmazója a felvilágosodásnak, s hogy az 1825-ös országgyűlés kompromisszumára sem csupán hangulati elkeseredéssel, hanem demokratizmusára jellemző konkrét politikai bírálattal reagál, arról egy bátyjához írt levele tanúskodik: »mindeddig az mondatott az egész országgyűlés lefolyása alatt, hogy az adózónép földhözragadt szegény, a teher nagy mely nyakában van... ámdé szépen könnyítettek rajta most, midőn a contributiót egész négy millió conventionális pénzre felemelték! Honnét

² Bajza József 1821—1828. *Budapesti Szemle*, 1882. 321. 1.

fizeti ezt meg az a szegény paraszt, akinek semmije nincs, ha az 1812-ben határozottatott 5 millió bankót nem tudta kifizetni? Nincs mód benne, végtére felzendül ez a nép ily rettentő elnyomások alatt, mely nemcsak a természeti igazság, de minden józan emberiség ellen is van. Azonban ezeket nem lehet csudálni, azt tudva, hogy egy-kettőt kivéve... az ember van itt az országgyűlésen, amely mindig csak az udvar kívánságait protegálja, mert mindenik csak önhasznát keresi és hivatalokra igyekszik magának utat csinálni. Az egész Dieta nem ér egy fapénzt, az elejét nagy tüzzel vitték, azt gondoltuk, hogy minden reformáltatni és a legjobb lábra fog tételni s íme most látszik mily hamar ellobbant a szalmatűz» (VI : 402).

Mindezt nem azért mondtuk el, mintha Bajzából néhány kiragadott levéldízet alapján politikust akarnánk kreálni, mégcsak a leveleire jellemző pesszimista hangulat uralkodó jellegét sem akarjuk kétségbe vonni, de csak így érthetjük meg a későbbi, közéleti Bajzát s épp e levelezésben érthetjük szinte tetten, hogyan kapcsolódik később kibontakozó életműve a magyar felvilágosodás ideológiai és kultúrpolitikai hagyományaihoz és a jelen politikai harcaihoz. Nemkülönb az is világos, hogy lírája és napi gondolkodása közti szakadás már itt megvan. Mindezek a haladó ideológiai tartalmak nem képesek még áttörni a kötött forma tartalmi konvenciókat is őrző ellenállását. Erre később kerül sor, amikor e hűssá és vérré vált, harcokban megpróbált vélemények egyöntetű világnézetévé kovácsolódnak: a tartalommal együtt felbomlanak ekkor az almanach líra megoldásbeli konvenciói is.

II.

Első tanulmánya, az Epigramma teóriája, 1828-ban a Tudományos Gyűjteményben jelent meg. A közel ötíves munka terjedelme egymagában jelzi Bajza nagyraszántságát, esztétikai, filozófiai felkészültségét, tudományos lelkiismeretességét. Mégis a felvetett témához szorosan fűződő, legnagyobb részt Lessing és Herder nyomán inkább összeállított, mintsem megalkotott anyag sok tekintetben vitatható, módszerében kissé aprólékos, túlzottan kategorizálni igyekvő³. Igazi értéke nem is az epigrammáról közvetlenül kifejtettekben van, hanem bizonyos irodalompolitikai nézetek és állásfoglalás érvényre juttatásában. Maga Bajza a tanulmány elvi indokolását nem esztétikai-poétikai területről, hanem az irodalmi közélet területéről veszi, s éppen ez az indokolás és az anyag tárgyalásán szüntelenül átütő közvetlen társadalmi szándék az, ami teszem Berzsenyi dolgozataitól az Epigramma teóriáját megkülönbözteti. Fejtegetéseinek célja, írja Bajza, nem az, »hogy az epigrammát valami nagyobbá tegyék, mint ami valósággal... az inkább céljok, hogy költőink látván, mily sokra kelljen ily parányi körben is ügyelniök... studiumra önként vonassanak» (V : 74). Az epigramma teóriája nem az epigramma-írás területén meglévő, hanem a magyar irodalom egészét jellemző teóriátlanság ellen szól. Bajza ezzel a figyelmeztető kijelentésével, — és ez elsősorban a jellemző — nemcsak az írók, költők felé, hanem az olvasóközönség felé fordult. Vitázik azokkal a nézetekkel, melyek azt hangoztatják, hogy »mi olvasók mi célra tépelődjünk a műtélők transzcendentális vizsgálataikkal, holott azok nekünk sem hasznosak, sem irva nincsenek? Mi pedig — felel a kérdésre — éppen az ellenkezőjét véljük». Az olvasók közül »Némely nem tudja felfogni a költő célját, más a jót fonákul értvén tévedések közé merül s hol virágok voltak, mérget lelt s elveszté magát velők, a legnagyobb rész pedig csak mulatni tudta ott, hol a tanulság leggazdagabb forrásai buzogtak» (IV : 9—10). Bajza végső soron magából a közönségből indult ki, az írók közti teóriátlanság legsúlyosabb következményét is az irodalmi élet vetületében mérte fel, mondván, hogy ilyen elméleti tájékozatlanság miatt »nem csodálhatjuk, ha olvasóink a poétai művektől idegenkedni kezdenek». Ugyanakkor emellett a közönségből kiinduló kritikai álláspont mellett magát a közönséget is nevelni — a bajzai életmű sajátos dialektikája, — lényegében a modern kritika kötelező tövénye. Hogy mennyire egy eleven, lélekző, emberekből álló irodalmi élet jegyében fogantak eszté-

³ Patai József: *Bajza és Lessing Egy. Phil. Közl.* 1908.

tikai ítéletei is, arra misem jellemzőbb, minthogy a Thewrewk-féle epigrammákkal kapcsolatban súlyosan elítéli az elburjánzó mitologizálást, éppen az olvasókra, pontosabban a már nem nemesi, nem klasszikus műveltségű közönség polgári igényeire való hivatkozással. Maga a véleményeket, ellenvéleményeket idéző, velük vitatkozó agitativ stílus — különösen a bevezető és kritikai részben — ugyancsak e közönség szüntelen és elvi számontartásának vetülete.

De a sors nem tanulmányírássra, elméleti munkák gyarapítására szánta, pályája éppen fordított irányú, mint Kölcseyé, aki kritikákkal indult, és tanulmányokkal folytatta, aki kritikái visszhangjától lényegében még meghátrált. Bajza elméleti munkával indul, de annak kritikai állásfoglalásáért helytállva tovább viszi a harcot. »Éreztem, hogy teóriai vizsgálataim sokakat fognak fejemre lázítani« mondja előre s gyanúja nem volt alaptalan. Az a Szentmiklóssy, akinek Bajza éppen az önképzés hiányát vetette szemére, rövidesen »cáfolta és igazította« Bajzát hibás érvekkel, s ami még jellemzőbb, 15 éves írói öntudatában sértve, személyeskedő fordulatokkal. Így született Bajza első vitairata Az epigramma teóriája, ügyében. Mi ennek a folyamatnak lényege? Az, hogy teóriákat írni lehet, de alkalmazni nem, hogy az írók éretlenek erkölcsileg, felkészületlenek tudományosan az elvi vitákra vagy a kritika elfogadásra. Annyit jelent mindez, hogy nincs meg a légköre, polgárjoga a műbírálatnak, azt személyes sértésnek veszik és személyeskedő éllel verik vissza, magyarul, hogy a műbírálatokból kritikai élet helyett pör Jesz, polémia — irodalmi életünk polgárosodásának e jellegzetes átmeneti és éppen a kritikának utat készítő műfaja.

Hogy pörről, pörökről beszélünk, az irodalmunk fejlettségi állapotára vet csak fényt, de nem vet árnyat Bajza megnyilatkozásainak elvi jellegére. Pörei mind szerveződő, feudális béklyóiból kibontakozó irodalmi életünk egy-egy gyakorlati, de éppen Bajza által elvi jelentőségükben megragadott kérdése körül és nem személyek körül forogtak. Mindannyiszor a polgári demokratikus irodalmi morálnak egyengetnek utat, megfogalmazzák és elismertetik a forrásban, erjedésben lévő irodalmi közélet új jelenségeit és törvényeit és kíméletlenül összezúznak irodalmi életünk e nagy átalakulásának korszakában mindent, ami arégit képviseli a bontakozó újjal szemben. A lexikon-pör elvileg azt a követelést foglalja magában, hogy az irodalom becsületesen szolgálja a közönséget. Bajza a fejletlen, könnyen hívő, ahogy ő mondja »homályból most fejlődő polgárokat« védte a »felületes tudománnyal« szemben a »himpellér kezek által« készült, »áltudomány« terjesztő üzleti vállalkozástól. A pör a kiadóknak a közönséggel szemben; becsületre kényszerítése volt, és elvileg az irodalmi hitel kérdése körül forgott. A Pyrker-pörben, amelyben Kazinczy arisztokratizmusa és kozmopolitizmusa került összeütközésbe az újnemzedék hazafias irodalom-értelmezésével és demokratizmusával, Bajza csak támogatta az első vonalban harcoló Toldyt. De Horvát Istvánnal, a feudális történetírás kolosszusává, teljes fegyverzetben kel harcba, s az ámokfutó, régiség-bálványozó, a feudális uralkodó osztály illúzióin fogant történetírással a »hypotézisek etymologico-historicus Codexével« a Rajzolatokkal az oknyomozó polgári történettudomány elvi követelését állítja szembe. Az Auróra-pörről Bajza maga mondja, hogy az »tanulságul szolgálанд azon magyar író kollégáimnak, kik a munkák eladásában még nem eléggé tapasztaltak«, s valóban a hivatássá és üzletté váló irodalom egy gyakorlati törvényét, a szerzői jog elvét tisztázza és fogalmazza meg, az írói respublica, legalább viszonylagos anyagi és szellemi függetlenségének e zálogáért vív harcot a kiadói nyereségvágygal és annak szolgálatába állott áltekingteltyekkel szemben.

Ezeknek az egyenkénti ütközeteknek közös jellemzője ugyanakkor a tekintélyi elvi az irodalmi érdemekre, vagy társadalmi előjogokra hivatkozó tekintélyi elv megsemmisítése. Kazinczy, Horvát István, a nagy jutalom megosztásával kapcsolatos vitában Kisfaludy Sándor nemzedéki előnye és fölénye bukik el, s ezzel együtt az arisztokrata pártfogókra vagy tetemes birtokra támaszkodó irodalmi élet⁴; Dessewffy ellen írt Fellejtében pedig Petőfi előtt, ha nem is a politikai, de az írói republika megteremtéséért folytatott harc során a

⁴ A magyar sajtó 250 éve. Budapest, 1954. 51. l.

feudális előjogokra a legnagyobb csapást méri. Függetleníti az irodalmat a nemesi kegyúrⁱ patronálástól, a mecenási mindenbe beleavatkozástól, mitsemtudástól, a polihisztóri dilettantizmustól, függetlenséget és egyenlőséget teremt az irodalom világában, ahol »nemes vagy báró, gróf vagy herceg... egyforma jussal bír«, ahol »nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőséget«. A felvilágosodás ideológiája, amelynek Bessenyei szórta el magvait, s amellyel két író-generáció csak elszigetelten és elméletileg élhetett, itt ért *közvetlen* társadalmi ható és alakító erővé. Berzsenyi elméleti felismerése »az ész az isten, mely minket vezet« itt válik harci jelszóvá és gyilkos vitagyakorlattá. Az észreokra hivatkozásnak demokratikus polgári tartalma miatt volna, mint Bajza mondja »vakság kívánni, hogy ő (Dessewffy) még okoknak is engedjen! Hiszen ez ellenkeznék az ő ideája szerint a magyar nemesi cardinális praerogatívákkal!«

Nemcsak a tekintélyi elv ellen, ugyanakkor egy másik fronton, a pénz a kiadói nyeregsévgágy hatalma, nemzetileg is megalázó önkénye ellen is harcolt Bajza. Szembeszállt a »merkantilis« célokkal az »olvasók meghódítására készített csellemmel«, magyarul a hitvány dolgok reklamírozásával. Az Auróra-pör kapcsán sem csupán az írói tulajdonjogot védi meg, de tiszta jogérzékkel a felháborodás hangján sorolja fel Károlyi szerződészegéseit, hogy a megállapított papírnál rosszabbat használ, a kikötött metszeteket gyengébb művészekkel készítteti, a kötettest olcsón és silányan oldja meg: mennyi apró, az egész irodalmi életnek mégis mennyi fontos feltétele! S harcol e pörökben a kontárság, beképzeltség és készületlenség, az áltekinthetység s az olyan ostoba elvek ellen, hogy mindenki csak abban bírálhat, amiben alkotott, kigúnyolja a citátumokkal való hadakozás avult módszerét, s a feudális irodalom számtalan csodabogarát — mindannyiszor, »a természet legfelségesebb ajándéka« — az ész nevében.

Ami azonban a legfontosabb, ezt a harcot nem a maga, hanem a közönség nevében vívja. Nem mintha a közönségnek olyan határozott, kialakult véleménye lett volna a kérdésekről, koránt sem, de Bajza éppen azáltal neveli a közönséget, hogy feltételezve, előlegezve a publikumnak ezt a tájékozottságot, az ő nevében vív, őt idézi, vele érvel és rá hivatkozik, s éppen ezzel neveli, érdekeltté teszi magát a közönséget is. Ez a közönség nevében szólás nem is valamilyen elvszerűen leszögezett álláspont, sokkal inkább egy szemléletmód, magatartás, mondhatnánk stílussá vált hivatástudat. Nemcsak arról van szó, hogy például a lexikon-pörben eleve a közönséget védi, hanem a közönség szüntelen, a vitastílus jellegét megadó szemelőtartásáról: »most az olvasó nem azt kérdi többé, ki ítélte meg... hanem azt, hogy ítélte meg, micsoda okokból és principiumok szerint« a lexikont, oktatja Döbrentéit. »Én a Figyelmeztetést nem az urak számára, hanem a publikumnak írtam, s az elolvasta« — vág vissza nemtörődömséget mimelő ellenfeleinek. Amikor azzal gyanúsítják, hogy maga is lexikont akar kiadni, s csak »bosszúból s önhaszon« miatt támad, a maga sérelmét és védelmét a közönségével egygyé kapcsolja, mondván, hogy ellenfelei megtanulhatták volna »hogy egy tekintetre méltó olvasó publikumot hazug költeményekkel megjátszani illetlen, alacsony tiszteletlenség, és nem szabad« és így tovább. Vitáinak alapállása a kérdések közvélemény felől való megfogása, beállítása, vitáinak szerves módszere az »opinio publica« szüntelen tanúul-idézése. S ez egyben az adott konkrét kérdések elvi síkra emelésének módszere is, amennyiben így iktatja a személyek közé a nyilvánosságot — magát a nyilvános közvéleményt is teremtve és alakítva ezáltal. Bajza érdeme, hogy az országban többé nemcsak természről és országgyűlésről, hanem tudva, tudatlan az irodalom elvi kérdéseiről is folyt szó. Nem véletlen, hogy a lexikon-pör vitáirait különnyomatokban jelenteti meg és terjeszti a fővárosban. Figyelmeztetésének hatásáról is ezért írja boldogan Toldynak: »micsoda lármát csinál ezen kis jráska itt a két városban«, hogy »minden felé a kávéházakban és tracteurökben beszéltek és disputáltak felőle«. »S már két hete, hogy publikumunk elébe jött, és még mindig tárgya a beszédnek«. S ezen az alapon hiszi, hogy a lexikon-pörnek »végkép elhatározó befolyása lesz a magyar literaturára« (VI : 321.).

Vitastilusát is ez a nyilvánosság erejére támaszkodó és mozgósító szándék, valamint egy hallatlan demokratikus öntudat, ellenfeleinek teljes megsemmisítési szándéka jellemzik. Bizonyos, hogy Pázmány óta ilyen vitatkozója nem volt közéletünknek, s hogy stílusa indulatkeltő erejében, szenvedélyes fűtöttségében és tiszta logikájában a publicisztika terén Adyig szinte páratlanul áll. Milyen gúnyos lejtést tud adni válaszában az »Úr, drága Döbrentei úr« — szólam szüntelen közbeiktatásával s micsoda legyintéssel tudja az ellenfél érveire »az apróságokra« odavetni: »transmittó«, milyen gúnyos fohászokkal tud az ég felé fordulni, s máskor, hogy tud vátesként süvölteni: »Jaj akkor a magyar literaturának, jaj az ész kulturájának egész egyetemleg, ha felette mágnási kény diktátorkodik, ha az igazság őszinte szavát hatalomszó harsoghatja le«, (szinte a Török Áfium Zrinyije jut eszünkbe). Nem véletlen, hogy a fiatal Möriczot is Bajza stílusa ragadta meg legjobban⁵.

De honnan Bajzában e hihetetlen öntudat és magabiztosság, mi az, ami végsősoron irányítja ítélőképességét, melyek végső szempontjai, min alapszik elvi biztonsága? Kétségtelen, hogy társadalmi-politikai tisztánlátásán és tudatosságán. Bajza nagyon jól látja, hogy ezekben az ütközetekben nem csupán az irodalomról van szó »a haladás elve az, — mondja Horvát Istvánnak, — miket az új iskola rendíthetetlenül elvének vall, az új iskola, melyhez nemcsak nyelvi vagy literátori, hanem általában minden haladás barátai tartoznak« (IV : 337). E nagy perek időben Széchenyi országot-mozgató, gúnyos, kritikus előítéletromboló működésével esnek egybe. Erre az időszakra, a 30-as évek első felére igaz az, amit a Nemzeti Társalkodó 1836-ban írt: »Bajza a literaturában az, ami gróf Széchenyi a politikai pályán«⁶. Jellemző, hogy egy helyen a hízelgő kritikát is Széchenyi szavaival bélyegzi meg, Bajza látta, hogy itt »iskolák«, frontok állnak egymással szemben, amelyek nem szakadnak meg az irodalom, hanem folytatódnak a politika területén. Toldy is — ő ugyan aggodalmasan, — de mégis fölismeri Bajza harcának ezt a társadalmi politikai jelentőségét. A Dessewffynek adott Felelettel kapcsolatban írja: »... nem tulajdonítok az írtóztató válasznak nagyobb súlyt a valónál ha állítom, hogy az oly harcot kezdett meg, mely a polgári téren sajnos folytatásra ad példát és ösztönt, tudniillik a felső rendek makacs-kodó ellenzéke által gyuanyaggal saturált légkör csak a szikrát várta«. Bajza azonban ilyen aggodalmak iránt érzéketlen volt. Sőt »nekem még egy másik pöröm is lesz nemsokára« írja Toldynak 1830 március 1-én, gróf Széchenyinek Hitele kijött, igen interessáns munka, de sokat fog megharagítani, mert tele van sarcasmusokkal« (IV : 571.), — akár Bajza periratai, gondoljuk hozzá, s akár a maga-szította vitákban, ugyanolyan harcra készen fogadkozik: »aki a Hitelre haragudni fog, az ellenem is mind felzudul. Nem véletlen, hogy a Kritika Lapokban, amelynek mellékleteként jelentek meg a »lexikoni per« Dessewffyhez szóló észrevételei, Dessewffyt egyben, mint a Taglatat szerzőjét is bírálja, mert könyve »széles és haszonvehetetlen, parlag és sovány, mint a kecskeméti homoksíkok«. Bajza *történelmileg* volt tudatában a magyar társadalom, a magyar irodalom helyzetének, s érvei ítélete nem egyszer kifejezetten ebből a tiszta *kortudatból* táplálkoznak, tudatosítva is egyszersmind a kor átmeneti alakulót, fejlődő jellegét. »Az a kor már elmúlt hála az egeknek nálunk is; midőn az írók egymásnak csak bólogattak«, érvel egy helyen, másutt Horvát Istvánt nyugtatja meg, hogy »sujtogatásai« sem nagy publikumot, sem nagy dicsőséget nem fognak szerezni »időszakunkban, mely a *haladás időszaka*«. Döbrentei álmait is azon észrevétellel zavarja meg, hogy most a XIX. században élünk; a Muzáron szerkesztésének bírálatakor is egy élő, alakuló olvasóközönséget tart szem előtt, amelynek, »nagyobb serege, mint tudjuk esztétikai tárgyokban... még csak járni tanuló gyermek, s ha azt akarjuk, hogy járni jól is és minél hamarabb megtanuljon, kezén kell előbb vezetni« (IV : 161). A »lexikoni«-perben ugyancsak a »homályból« most fejlődő polgárokat védi az áltudomány ellen.

⁵ Bajza nagy polémái. 1828—1831. Válogatott irodalmi tanulmányok, Budapest, 1952.

⁶ Idézi Szűcsi: 152. l.

Bajza harcosságának, elvi szilárdságának gyökeréig értünk ezzel el. Bajza pártossága harcos és következetes irodalompolitikai álláspontja abban gyökeredzett, hogy az irodalmat az egész társadalmi élet szerves részének tekintette, s hogy éppen ezért az irodalmat is a társadalmi-politikai haladás folyamatában, mint mozgó, változó alakuló jelenséget tudta vizsgálni, s ítéleteit a régi és új kiélezett szembeállításával alakította ki. Innen állításai, megnyilatkozásai mélyén az a hallatlan hit és hivatástudat, a meggyőződés szuggesztív ereje, az elavult iránti gyilkos indulat, s minden, még törékeny újnak ápoló, segítő számontartása és szeretete.

III.

Bajza a Kritikai Lapok Vezérszavában kitűzte a célt: »kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos«. Azonban már magából az ál-Goetheket, ál-Schillereket emlegető, szolgálai csúszás, bálványozás és kontárság ellen fogadkozó, »pártok szellemét« ébresztő Vezérszóból nyilvánvaló volt, hogy nem lehetett még itt szó igazi műbírálatról. A Kritikai Lapok jelentősége elsősorban nem is rossz és jelentéktelen munkákkal foglalkozó bírálataiban, hanem abban van, hogy e nagy pörök forumává, ahogy Kőlcsey nevezte: »csatapiaccá« lett.

1836 végén megszűnt az Auróra és a Kritikai Lapok, s megkezdődött az Athenaeum kora, Bajza irodalmi közéleti pályájának második, az elsőtől jellegben, feladatban, szerepben eltérő szakasza. Milyen irányú volt ez a fejlődés, illetve eltolódás? Mindenekelőtt Bajza továbbhaladt a publicitás biztosításának területén. Már 1834-ben a Kritikai Lapokban alapos elemzés alá vette a Szemere alatt hanyatlani kezdett Muzáriónt, s elemzését azzal a követeléssel zárta, hogy a szerkesztő »ügyekezék elvek és systema szerint« dolgozni. Maga a téma-felvetés, egy folyóirat megbírálása és az elvszerű szerkesztés követelése mutatja, Bajza mennyire felismerte a folyóiratoknak »a szellemi közlekedés léghajóinak« — ahogyan ő nevezte — jelentőségét. 1835-ben Széchenyi eszméit szolgáló politikai napilap alapítására tesz maga is kísérletet, az engedélyt azonban éppen szabadelvű nézetei miatt nem kaphatta meg. Ilyen előzmények után alakítja át az évi zsebkönyvet hetenként háromszor megjelenő folyóirattá, a szabálytalan időközökben megjelenő Kritikai Lapokat hetilappá. A másik vonás, hogy megváltozik polémiáinak jellege. A Vörösmarty-Bajza-Toldy triumvirátus az Akadémia, Nemzeti Színház, az Athenaeum kézbentartásával monopóliumhelyzetbe jutott. Bajza most már sokszor, mint irodalomszervező áll a kintrekedtek, vagy nagyobbra törők támadásainak keresztútjében s e támadások mögött nem egyszer pénz és álláskérdés, vagy lapkonkurrencia áll. Nem is annyira nagy útközeteket vív, mint inkább szüntelen és részben kénytelen csatározásokat folytat. Fontos azonban, hogy e csatározások egyre inkább és egyre nyiltabban közvetlen politikai jelleget öltenek. Legádázabb ellenfele, a kormánytámogatást élvező Hirnök, amelynek aulikus, konzervatív, trónra és oltárra felesküdt szerkesztője Orosz, a tehetséges és anyagilag kiszolgáltatott Csátót szerzi meg céljainak, később pedig a reakciós Csaplovicsot uszítja az Athenaeumnak. Támadja őt a klerikális Sion, szembe kerül a Dessewffy Aurél szerkesztette konzervatív Világgal, a Kelet Népe vita során Vörösmarty Kossuth-párti cikkének közlésével a hajdan fegyvertárs Jelenkorral, az arisztokráciával szemben »hunyaszkodó és rimányos« hangja miatt bíralt Honderüvel és tovább folytathatnánk. A politika a viták anyagán szemlátomást átüt, s Bajza érdeme, hogy velük, s egyáltalán az Athenaeum haladó szellemű szerkesztésével éppen a 36-os országgyűlést követő politikai nyomás idején már nemcsak az irodalmi, hanem bizonyos mértékben a politikai élet szervezője is, és előkészítője Kossuth Pesti Hirlapjának. A harmadik és az irodalom számára közvetlenül fontos jellemzője e szakasznak azonban az, hogy a nagy útkészítő pörök után még mindig ugyan csatározások keretében, de megindul, életrekel a folyamatos és állandó kritika, s nem egy elvi vitapont körül a lapok között maga a kritikai élet. Az Athenaeum Játékszini krónikája és Lapszemléje Bajza tevékenységének közvetlen területe, már elsősorban nem pörforum,

a történelmi hangsúly itt már elsősorban magán a kritikai gyakorlaton van. Bajza azonban nem magában a bírálatban válik ki, nem bírálataival megteremtője kritikai életünknek. Az 1841-től meginduló Lapszemle főleg a líra területét kivéve, többnyire helyes, mégis szükségképpen elnagyolt bírálatokat enged csak meg, színibírálatait elemzésben, dramaturgiai, költői ízlésben Vörösmarty bírálatai felülmúlják. Színibírálatai, dramaturgiai vitái és szüntelen csatározásai abból a szempontból nyernek inkább jelentőséget, hogy magának a pörök nyomán kialakult kritikai életnek normáit fogalmazzzák meg, viszik be az írói és olvasói köztudatba. Bajza itt már mintegy maga felidézte szellemmel viaskodik. Ő, aki valósággal megteremtette az irodalom kérdéseinek a nyilvánosságot, a kritikai élet feltételét, most már arra figyelmeztet: »a nyilvánosság maga, tanulságos ideák s nézetek terjesztése nélkül, ha még négyszer oly nyilvánosság leend is« (V : 61) nem hozhat eredményt. Míg a pörök a kritikai nyilvánosság megteremtéséért, egyáltalán a kritika jogosultságának elfogadtatásáért folytak, itt már a kritika mennyiségi növekedésével, avatatlan gyakorlásával kapcsolatban a színvonal, a tartalom, az elvi jelleg követelése lép előtérbe. A kritika hatalmas fegyver, s illetéktelenek, felelőtlenek kezébe kerülve, öncélú »hatalomszóvá« fetisizálódhat, az újdonsülteknek a mindenhatóság illúzióját adhatja, s adta is. Hazucha a Budai színészeket »mániásoknak«, »széltől zugó és gőztől keringő fejűeknek« nevezi, az egész társaságot rosszabbnak tartja a »felbőszült gulyánál« s kijelenti, hogy felhagy a kritikával, mert a színészek nem követik tanácsait. Megható, hogy a keménytollú, kíméletlen Bajza, hogyan figyelmeztet válaszában azokra a nehézségekre, amelyekkel a színészeknek szüntelenül küszködniök kell, s a kritika elemi követelményévé teszi, hogy annak »multhatatlanul kötelessége mindenkor a körülményeket is figyelembe venni. Ezáltal a kritikát látszólagos szuverénitásból alárendeli a hazafias segítő szándéknak, visszakapcsolja rendeltetési helyére: a művészet, a társadalom szolgálatába. A »méltalom« a célhoz vivő szándék« a hazafiúság pártos, segítő követelményeinek felállítással mai bontakozó szocialista realista irodalmunk kritikájának is példát mutat (V : 9).

Szembeszáll a szavakkal való megbélyegzés módszerével, a »hatalom szó« kritikájával: »magukban a szavakban nincs cáfoló erő, bármilyen erők legyenek is ezek szavak néha, hanem csak a dolgokban és értelemben, melyet a szavak kifejeznek«. A kritika motiválásának, a tartalmi érvelésnek ez a nála állandó megkövetelése mai kritikánknak és irodalomtörténetírásunknak is szól, amelyek nem egyszer érdemben kifejtetlen hatalomszavakkal — »ez narodnyik«, »ez szociáldemokrata«, »ez dekadens«, stb. kifejezésekkel bélyegeznek nem annyira meg, mint inkább le ellenséges nézeteket. Ő, aki polémiáiban ellenfeleit személy szerint is méltán megtáncoltatta, a kritikánál már a mű és a személy elválasztását tartja szükségesnek. Megjelenik nála az író védelmének motívuma. Kioktatja a Rajzolatok bírálót, hogy a kritikus, aki javítani akar, aki a szerzőt a maga álláspontjának akarja megnyerni az azon »ne gyakorolgassa elmésségét« »öntsük ki haragunkat ... a bukott műre, de szerzőjét, Istenért ! ne bánt-suk, ... nehogy írónk elvonuljanak a pályától, hol a koszoru oly kétes ...« védi máskor egy bukott darab szerzőjét (V : 340) és így tovább : Bajza már nem morális előítéletekkel harcol a kritikáért, hanem magával a kritikával vitatkozik, a kritikai élet belső törvényeinek és moráljának megteremtéséért.

De bírálatai, különösen dramaturgiai vitái és színibírálatai érdemben is jelentősek. Egyáltalán a Pesti Magyar Színház felépítésétől Bajza tevékenységének súlypontja a színügy, amelynek felvirágoztatásáért hallatlan áldozatokat hozott. Először 1837 júliusától 1838 januárjáig, később 1847 júniusától 1848 májusáig volt a színház igazgatója. Pontosabban »pénztárnoka, gazdája, rendezője, cancellistája, tisztartója, diszitője, ruhagondviselője, egyszóval sclávja« ahogy Csátónak írja (VI : 430). Közben végig vívja az operaháborút, amelynek során személyes becsületét is kikezdi, s megírja nagyjelentőségű Szózatát a Pesti Magyar Színház ügyében. Ennek a hallatlan energiát felőrlő évtizedes harcnak a színház alapvető megszerzése mellett kettős jelentősége volt. Egyrészt az ő harca, elsősorban a Szózat

elgondolásai nyomán a megyei patronátus alatt álló színház országossá, nemzetivé lett, kikerült a választmány hatásköréből, melynek tagjai, mint Bajza írja »jó falusi gazdák, vagy ügyes spekulánsok, derék tábla- vagy szolgabírák, főjegyzők, vagy alispánok, de színház-igazgatásához annyit értenek, mint én a bonctantudományhoz« (V : 100), és legalább is elvileg egy felelős, de szakértő és szabadkezet kapott igazgató irányítása alá került. Másrészt elvi jelentőségű és tanulságú az opera-háború, melyben Bajza az idegen operakultusszal szemben a színház nemzeti jellegét jobban biztosító drámai színjátszás mellett foglalt állást. Hogy a színház nemzeti ügy, eddig is tudott és emlegetett dolog volt, de Bajza volt az, aki ebből színigazgatási gyakorlatot, és ami még fontosabb, esztétikai elvet csinált. »Nekünk mindent alá kell vetnünk ezen fő eszmének : nemzetiség, mindent, így a művészetet is ennek gyarapítására használunk«. Ezen az alapon száll szembe az idegen operakultusszal, egyszersmind leleplezve azokat, akik »hazafiutlanságukat művészetszeretetükkel palástolják« (V : 72), akiknek a magasabb színvonal ürügyén »ubi bene, ibi patria«, egyszóval az öncélú esztétikát és kozmopolitákat. Nem igaz, hogy ő az operával általában szállt szembe, színbírálataiban nem egy operaelőadásról elismerően, zeneszeretettel szól és nagyon is világosan felismerte az opera nemzeti jelentőségét. »Nem állítom, hogy zeneművészet általában, s különösen az operai ne fejezhessen ki nemzeti érzelmeket, sőt ellenkezőleg azt hiszem, hogy operák által fog idővel nemzeti zenénk kifejlődni« — írja a Szózatban, — s későbbi vitái során is ismételtelen elhatárolja az operaellenességet az idegen operakultusz-ellenességtől. De talán legfontosabb, hogy Bajza e harc során nem csupán a színügy és művészet nemzeti érdekeknek történő alárendeléséért harcolt, hanem megfogalmazza ennek az intézménykérdésnek esztétikai oldalát, nevezetesen eljut a művészetek nemzeti jellegének felismeréséig és követeléséig. »Mi oka, teszi fel a kérdést, hogy nálunk a Rákóczi indulójának nagyobb hatása van a közönségre, mint Bellini bármely áriájának? Sebbe-e ezen induló, művészibb és szabályszerűbb-mint Bellini művei? ezt alig mernénk állítani ! Az ok másban nem lehet, mint a nemzeti sajáttságban, melyet ezen induló kifejez ... Napjainkban minden nemzet nagy figyelmet kezd fordítani a nemzeti sajátosságokra táncban, zenében, poesisben, egyedül nálunk vannak bölcsék, vagy túlfinomodott majmok, vagy nevetséges kozmopoliták, kik erre megvetőleg tekintenek« (V : 117). Jellemző, hogy itt még a Szózatban, ez az elv nem fő érv, csak jegyzetbe szorult eszmefuttatás. 1846-ban, Nemzetiség és nyelv című akadémiai beszédének lesz ez egyik vezérgondolata.

Bajzát színigazgatói tevékenysége tette, ha nem is nagy, de avatott, hozzáértő, főleg a színészi munkára reflektáló színikritikussá, akinek a bírálatai a még kezdő, hagyományt nélkülöző területen Vörösmarty bírálatai mellett úttörő jelentőségűek. Dramaturgiai és logikai leckéiben Goethe nyomán, s kritikai gyakorlatában aprólékos gondnal foglalkozik a színpadi beszéddel, harcol az éneklés, a vers öncélú ritmizálása ellen, helyesen jelöli ki a középutat a versritmus érzékeltetése és a logikai tagolás közt, egyformán követelve, hogy »színészeink tanuljanak metrikát valahára«, s ugyanakkor »igyekezzenek behatolni a szava landó költemény értelmébe« (V : 34). Ajánlja színészeinknek, gyakorolják a hangos olvasást üldözi az egyéni beszédhibákat és a tájszólást, mert hiszen a »színész nem egyes hely, tá- vagy megye, hanem az ország és nemzet gyönyörködtetésére játszik«, ugyanakkor parasztszerepekben meghagyja a tájnyelv jogosultságát. Szüntelenül követeli a tiszta, érthető beszédet, s a mindig tartalomhoz, »műfaj, karakter, helyzet, indulat, kor, nem«-hez igazodó, változó deklamációt.—

Számontartója a színészi mozgásnak, tanítja a színészeket járni, ülni aprólékos utasításokat, észrevételeket tesz kéz- és fejtartásra, arc-mimikára, a színésznek a színpadon való mozgására, nem egyszer a rendezői munka kérdéseit érintve, s gyakran a néző, nem egyszer a »karzat derék népe« gyakorlati észrevételei alapján. Ilyen természetű tanácsaiban is, mint mindig, a tartalomra van tekintettel. Meghajlást és közelhajlást, mimikát és kéztartást a társadalmi ranglétra, a helyzet tartalmi jelentése szerint minősít, az érzelmkifejező moz-

gások kritikájánál is helyzetből, jellemből, az érzelmi állapot fokából indul ki. Éppen ezért bírálatai sohasem általánosak, hanem személyhez, alkalomhoz szólóak, konkrétan motiváltak. Küzd a színészi munka gyermekbetegségei a színpad förtelmes Hárpyája, a szerep nem tudása és az ebből következő improvizálás ellen, ismételten foglalkozik a hiúsági alapon öltözködő színészekkel, akik »a művészetet typus és karakter nélküli kacérkodásra, ruhaprodukciónvá alacsonyítják« le. Szóvá teszi a tapsvadászatot, tanítja a színészeket a kritika mérlegelésére és elfogadására és figyelmezteti őket: »akarat kell a tehetség mellé és fegyelem és tanulás ... örök, szakadatlan, nem csüggedő szorgalom«. Ugyanakkor harcol a színészek megbecsüléséért, önművelésük lehetőségeinek biztosításáért, szabadidejükért, ellene van az agyonjátszatásnak. Színházi szabályzatát is, a szükséges fegyelmezési törekvés mellett a színészi munka segítségének szelleme hatja át.

Bajza dramaturgiai munkái a színjátszásnak főleg ezekkel a kérdéseivel foglalkoznak, de nem kevésbé fontos ezekben a francia dráma hegemoniájáért folyó harca a híg német romantikával szemben. Már a Regényköltészetről szóló tanulmányában úgy véli, hogy »nemzeti karakterünk ártalmára van« a »léleknek a legveszedelmesebb betegsége« a német érzélgés. Most a német drámáról mondja, hogy azok a nézőt »német érzélgéshez« a színészeket »hamis páthosz és hibás recitációkhoz szoktatják« (V: 29), amelyek »hosszadalmasan korholódó tudós értekezésekkel« vannak terhelve, »melyeket a való élet minden este megcáfol, sőt kinevet a színházban«, melyekben »a sok tudományoktól nem látni az életet, a csupa teoriától a praxist, mert csak »valljuk meg, tudományt étellel összekapcsolni, oly mesterség, melyet nem a német írók találtak fel. Eötvössel — korábbi gúnyos megdicsőítőjével — most egy fronton harcol a francia drámai litteratura mellett, s ha nem is az esztétikai és politikai tudatosság olyan fokán, de nagyjából ugyanazokkal az érvekkel, s Eötvöstől eltérően kiélezetten a »könnyekben áradó német drámával« és »sörszagú vígjátékokkal« szemben. Henszlmannal folytatott vitájában, de színírállataiban is a közönség állásfoglalására hivatkozva a francia dráma hatásosságát, lebilincselő cselekményességét hangsúlyozza egészen addig a tévedésig, hogy a cselekményt a jellemnek elé helyezi, szétválasztva a két összetartozót. Míg a német drámát antirealizmus miatt ítéli el, a franciát a realizmus jussán igazolja: »szeretem őket, mert életet ábrázolnak oly híven és valóan, hogy a hallgató ismert személyeket vél látni és hallani« (V: 176). Emellett Eötvösével párhuzamos érv, hogy a francia drámákat »erkölcsi irányukért« józan ész javalta tanakért« becsüli, mert bennük »a vétek egész mezeitelenségében van ugyan felmutatva, de egyszersmind pellengére is téve úgy, hogy mindenkinek meg kell azt utálnia. Hogy ezalatt voltaképpen mit értett Bajza, kitűnik abból, ahogy pl. Raupach Királylány, mint koldusnő c. drámájának támad s abban a német dráma feudális erkölcsi-ségét állítja kiméretlen pellengérré (V: 268). Ebben a harcban ha nem is mindig Bajza érveinek, de alapvető állásfoglalásának igaza volt. A francia romantikus dráma minden túlzása ellenére aktivitásával, lázadó szenvedélyességével, cselekményességével magasabbrendű és demokratikusabb jelenség volt a színház világában, mint a német dráma, nem beszélve arról, ami Henszlmannak fájt, hogy t. i. a nemzet azért hajlamos a francia drámák megkedvelésére, mert állandó célzások esnek bennük a »szabadelműsége«.⁷ Sugyanakor ne felejtsük el, nálunk a cselekményesség, színi hatás különös súllyal esett latba. Ez nálunk — Bajza tanít rá — több volt mint pusztán dramaturgiai kérdés, ez a Nemzeti Színház látogatottságának, fennmaradásának, egy szélesebb drámakultúra kialakításának kérdése volt, amelyben a nemzeti dráma megszülethetett, mint ahogy a francia romantikus dráma ténylegesen inspirálta Szigligetit, Czákót, Telekit.

⁷ V. ö. *A magyar dramaturgia haladó hagyományai*, Budapest, 1953. Bajza Józsefről szóló jegyzetével. 342. l.

Az életrajzi adatok tekintetében Szücsi József *Bajza életrajzára* (Budapest, 1914.) támaszkodom. — Bajza egész pályája megítélésében több szempontot adott Négyessy László *Bajza József emlékezete* c. akadémiai emlékbeszéde, *Budapesti Szemle*, 1905.

De Bajza érveinek jórésze, pl. a francia dráma realizmusának első pillanatra kissé meglepő érve is érthetővé, sőt igazgá válik, ha a valóságtól reakciós irányba elrugaszkodott német dráma szentimentalizmusával szemben harcoló érvként vetjük latba. Tegyük még ehhez hozzá, hogy Bajza korántsem volt kritikátlan magasztalója a francia drámának, látja hibáit is, hogy »jellemzéseik néha felületes kézzel vannak téve«, hogy »némi tulságoktól nem mentek« s a Játékszini krónikában legalább annyi francia romantikus drámát bírál, mint ahányat méltat. Bonyolítja a helyzetet, hogy Henszlmann a francia drámát többek közt úgy is támadta, hogy a sikertelen Shakespeare-előadásokat is a francia drámakultusz rovására írta. A vitában ezzel szinte elkerülhetetlenné vált a látszat, hogy Bajza a francia drámát Shakespeare ellenében is propagálja, holott ez a dolog lényegét tekintve nem áll. Amikor Bajza válaszában elmondja kifogásait Shakespeare ellen, hogy tudniillik »nagy költő, de nem magyar költő« hogy, Anglia nem Magyarország s végtére az emberiség több mint kétszáz évvel korosabb Shakespeare idejénél« stb. (V : 163) — ez inkább rossz dialektika, mintsem Shakespeare-ellenesség. Annyi igaz, hogy Bajza kissé klasszicizáló, arisztokratikus ízlése nem mindenütt bírta el Shakespeare erős realizmusát, a III. Richárddal kapcsolatos megjegyzései legalább is ezt sejtetik. Azonban nem erről volt szó. Nem igaz az a vád, hogy az Athenaeum Shakespeare-ellenes lett volna, hiszen itt jelent meg Egressy tanulmánya Coriolánról és Hamletről, vagy gondoljunk Vörösmarty Shakespeare iránti lelkesedésére, de mindenekelőtt Bajza itt megjelent bírálataira, amelyek mindegyikében a legnagyobb tisztelet és elismerés hangján szól Shakespeareről. Bajza éppen Shakespeare nagysága miatt fogadja fenntartásokkal a Shakespeare-előadásokat, amelyek a hazai közönség és színház drámakultúrájának fogyatékosága következtében alacsony színvonalúak és sikertelenek. Ugyanakkor a magyar művészet fejlődése érdekében maga is kijelenti, hogy »igen kíváncs volt a Shakespeare műveit nálunk is megkedveltetni, meghonosítani« (V : 295), a Shakespeare-előadásokat maga is színpadi ünneppé szeretné tenni. Bajza nem Shakespeare-t becsülte le, hanem nagyon is világosan látta a magyar színpad és közönség teherbíró képességét.

Drámapírálatai kapcsán még egy elvi kérdés merül fel, nevezetesen, hogy ezekben szüntelenül felbukkan az »anyagi világ« a mindennapiság országának« a »természetnek« — és a »művészi világ«, a »művészi szép«, a »magnemesített természet« szembeállítása és pedig az utóbbi javára. A dramaturgiai és logikai leckékben bőven kifejti Goethe nyomán ezt az elméletet, amelynek idealista terminológiája egyformán lehetővé teszi, hogy benne a naturalizmus elleni állásfoglalást, vagy valami antirealista arisztokratikus művészi álláspontot sejtünk. A gyakorlatban azonban Bajza a természet és művészet szembeállításával legfőképpen a naturalizmus ellen, a művészi színjátszásért küzdött. »A természet szolgai utánzása kizárja az idealizálást és a művészetet a mindennapiság körébe vonja« mondja egyik bírálatában (V : 224). Másutt egy francia történeti rémdráma borzalmaival kapcsolatban tesz különbséget a dokumentumok és a művészet igazságai közt, mondván : »nem mindent hiszünk el színműfónak, mit a történet író oklevelekkel bebizonyít, vagy bebizonyíthat« (V : 274). Ismét más bírálatban : »a színpadon nem meztlen valóságot, hanem az élet művészileg magnemesített képeit kell visszatükrözni« (V : 298). Dramaturgiájában, a természet ilyen helyes értelmű »magnemesítésének« elve nem elsősorban esztétikájának idealizmusa miatt, hanem nagyon is érthetően azért kap hangsúlyt, mert vele a még sokban provinciális ízléshez igazodó, nyersen hatásvadászó játékmódot igyekezett kulturáltabbá tenni.

IV.

Az Athenaeum azonban s vele együtt a Játékszini krónika 1843-ban megszűnt. A 40-es évek magyar közéletének tükre, összefogója és irányítója már csak modern napilap, s nem az átmeneti típusú Athenaeum lehetett. Az Athenaeum megszűnésének okát maga Bajza mondja meg, az utolsó pillanatban is a maliciozus találgatásokra vágva vissza : »az Athenaeumnak előfizetők tekintetében csak a politika ártott, egyéb semmi«, a »Pesti Hirlap

csábítá magához az olvasókat» s általában a politikai ébredés, mely ébredésnek, teszi hozzá Bajza, *senki sem örvendett őszintébben, mint mi*. Nem üres fordulat volt ez a megjegyzés. Hiba volna, ha az Athenaeum megszüntetésében, egyáltalán Bajza nyilvános irodalompolitikai szereplésének megszakadásában félelmet, a 40-es évek második felének irodalmi politikai radikálizálódásától való meghátrálást látnánk. Nem eszméivel, csupán tevékenységének területével hagyott fel. Erről tanuskodik ezidőben előtérbe került történetírói munkássága, fordításai és kompilációi, melyek témaválasztásukban, forrásaik megválasztásában híven tükrözik demokratikus, liberális történelemszemléletét, felvilágosultságát, antiklerikálizmusát, s melyek közvetlenül szolgálták a 40-es évek második felének politikai erjedését. 1846-ban a reformkori fordulat évében születik Bajza egyik legragyogóbb politikai írása, a nemzetségről és nyelvről mondott akadémiai beszéde, amely politikai tisztánlátása, függetlenségi szelleme, hazafias páthosza, a nemzeti sajátosságról elmondott fejtegetései miatt ebbe az előadásba nem férő külön elemzést kívánna. Az Ellenzéki Kör is őt bízta meg az Ellenőr szerkesztésével: egyszóval nem politikai meghátrálásról, ellenkezőleg, egy kibontakozó politikai pályáról van itt szó.

Most, a 40-es évek közepén éri el lírája is tetőpontját. Bajza költészete érdekes probléma. Kazinczy és Kölcsey s nyomukban a német Matthiesson, Hölty, Salis inspirációkon nevelődött. Lírája valóságos iskolát teremtett, a kor kisebbkaliberű költőinek majd mind-egyikéről elmondhatjuk, hogy Bajza modorában kezdett írni, dalai közül számosat megzenésítettek s a városi közönség szalonvilága szívesen énekelte őket. Mindenestre nem árt hangsúlyozni, hogy ami lírájából utánzóinál és sokban utánzóin keresztül népszerűvé vált, azt hangban, tematikában, eszmeileg maga Bajza saját költői fejlődésében jóval meghaladta, hogy az almanach-jelleg, szobalíra-jelleg, amit már az iskolában éppen az ő költészetével kapcsolatban tanultunk meg, korántsem jellemző költészetének egészére, hogy Bajza lírája modorban és eszmeileg követi a reformkor társadalmi átalakulásának nagy változásait. (Nem kétséges emellett természetesen, hogy habár költészetének csúcsát nem is ebben a jellegzetes szeráfi költészetben éri el, mégis lírájának egészére ennek hangütése jellemző.) 1822 és 1825 közt roppant nagy gondolat alakított verseiben jóformán semmi szemléletes, tárgyi elem nincs, ami helyhez, időhöz, konkrét élményhez kötné a verset. Sem a kor, sem az egyén valósága nem üt át a nyelvileg és hangulatilag erősen általánosított sorokon. A levelek kapcsán elemzett pesszimista életérzés élményszegénysége lehet talán e mögött. Maga Bajza is erről vall, amikor ezt írja: »valókat eddig én még soha nem tudék festeni, nálam minden álmodozás, kigondolás a legszorosabb értelemben vett költemény». Az 1825-ös országgyűlés lelkesedése hoz először, ha nem is modorbeli változást, de tematikai bővülést. A vidám, tetterős, hazafias motívumok beszövésevel a Főti dal felé mutató Boréneke, a Száműzött honszerelmének vallomása, a Mohács emléket idéző Andalgás, a Kazinczyt magasztaló epigramma a nemzeti ellenállás ihletét mutatják. A mozgalom visszaesésének idején egészen 1832-ig, ez nagyjából Vörösmarty fejlődésének is válságos szakasza, kevés verset ír, és érdekes, hogy nyoma sincs még e versekben annak a népiességnak, amelyik Kisfaludy Károly, Vörösmarty költészetét ebben az időben termékenyíti meg. A népiességről ugyan Kisfaludy Károly három népdalával kapcsolatban bőven kifejti teóriáját Toldyhoz írt levelében (1828 július 31.). Amiből kiindul, hogy »a természetben a szép sehol sincs együtt hanem elszórva s a művész ezen szépet ... gyűjti egy szempont alá össze», hogy a »művészetet — ilyen értelemben — magán a mindennapi természet felül kell emelni» — lényegében helyes. Alkalmazva már vitatható. A népdalokat ugyanis »természet produktumoknak» véve, azt kívánja a költőtől, hogy a »nép szájában támadt dalt öltöztesse művészi alakba, nemesítse meg művészi gonddal.« Ez a teória lényegében Kölcsey gyakorlatának elkésett megfogalmazása s így érdemi jelentősége nem igen van. Annál inkább, mert ekkor már a Bú kél velem, a Hervadsz, hervadsz c. Kölcsey-dalokat Kisfaludy népdalaival kénytelen szembehelyezni, s elvei nyomán Kölcseyvel szemben Kisfaludy Károly népdalait veti el,

mert ezekben »nincs művészi gond, hanem olyanok, mintha egy szerencséskezű falusi nótárius készítette volna«. Szellemesen jegyzi meg Péterfy, hogy Bajza nem gyanította, hogy később a nótáriusok közt egy Arany János is támadhat. Petőfit is nyilván e teóriája alapján buzditja később metrikus népdalokra.

Mégis Bajza költészete a népiesség indítására fejlődött tovább. A 30-as évek első felében ír, persze csak elméletének korlátai közt népies intonálású helyzetdalokat, mint a Vitéz búcsudala, Halászegény dala, A betyár stb. De ezeknél jelentősebb, hogy a népiesség vezette rá egyáltalán a helyzetdal megoldásra s ezzel a maga lírai mondanivalója sokkal objektívabban, élményben, hangulatban, nyelvben konkrétebben, szemléletesebben jelenhetett meg.

De Bajzát lírájában ugyanebben az időben, a 30-as évek első felében kibontakozó politikai lírája viszi tovább. Az Apothezis, a leverte lengyel szabadságharc valóban méltó felmagasztalása, a más népek szabadságát is számontartó reformkori hazafiság egyik legszebb ihletésű verse, amely megelőzi Vörösmarty lengyeltárgyú verseit, s azoknál, ha művészi erőben nem is, de a politikai mondanivaló konkrétségében és főleg optimista kicsengésében messzebb mutat. A vezér búcsújában is az ész mindenható tűzében, a népjogot védelmezők igaz ügyében bizakodó, tudatos történelmi optimizmus ragad meg, amelyet még a szabadságharc bukása sem tudott Bajzában megtörni. A rabköltő »a halvány Cassiust«, »Brutus véres hadát« s a kor »félistenét« Washingtont szeretné énekelni, s Bajza politikai radikalizálódására jellemző, hogy verseinek 1836-os kiadásában Borénekéből a vers korábban már megjelent két szövegével szemben kitörli a király nevét.

Az Athenaeum korszaka alatt Bajza lírája elnémult, verset alig ír, s 1845-ben szólal meg újra, mint kizárólagosan politikai lírikus. Szabadságharc előtti lírájának tetőpontja az ekkor írt Honfidal, amelyen kézzelfoghatóan érzik ugyan a Szózat hatása, de annak mozgósító jellegével szemben éppen személyes, vallomások dalszerű formájában a reformkori hazafiság egyik legszebb hitvallása. Költői fejlődését mutatja az is, hogy míg korábban, a 30-as évek közepén, hazafias versei nagyrészt még helyzetdalok voltak — (A száműzött, A vezér búcsuja, A rabköltő), itt már a Honfidal, az Ébresztő, a Deákhoz írt epistola a személyes lírai megnyilatkozás közvetlen formái. E versek hangjának már vajmi kevés köze van az almanach-lírához, a közösségi téma pátoszának szárnyán ez a líra erőteljessé és meggyőzővé, személyesen és nemzetileg is sajátossá érett. Végső sorban a történelem, közvetlenül a nagy szerkesztő- és költőtárs Vörösmarty költészete formálták, emelték eddig a pontig az egyébként költőnek nem elsőrangú tehetség Bajza líráját.

A forradalom és szabadságharc idején azon a területen veszi ki részét a nemzeti erőfeszítésből, amelynek fontosságával maga is annyira tisztában volt, amelyen a legnagyobb gyakorlattal rendelkezett s amelynek megteremtésében maga is részes volt: a publicisztika terén. Országos fontosságú helyet tölt be: a nemzet vezére és a legszélesebb tömegek közt az összekötő feladatát vállalja és teljesíti becsülettel: Kossuth Hírlapját a szabadságharc, sőt a 19. század első felének legjobban szerkesztett, legolvasottabb napilapjává teszi. Magától értetődő, hogy nem pusztán szerkesztői gyakorlat, hanem Kossuth politikai elveivel való következetes azonosulás okán vállalta ezt a nem kis önfeláldozást igénylő munkát, és ért egy benne a szabadságharc történetétől elválaszthatatlanul összeforrt sikert. Közéleti szerepe ezzel befejeződött. A főváros visszafoglalása után Futár címen újraindított lapjából már csak egy, minden közleményben az április 14-i alapokon álló szám jelent meg. Ezután már Világos és a bujdosás következett. Szabadságharc utáni költeményei életében már nem hathattak. Később is közülök nem egyet elszemérmeskedtek, megcsonkítottak a Bajza-kutatók és kiadók.

Hadd essék még néhány szó erről a bukás utáni líráról, amely a magyar költészetben is külön helyet biztosít a fájdalomban nem egy helyen nagy költővé emelkedett Bajzának. Ez a líra azért jelentős, mert benne az eltiport ország fájdalma mellett a zsarnok iránti lázadás

és megvetés nagyobb, erőteljesebb hangsúlyt kap mint bárkinél, (talán az egy, de későbbi Walesi bárdokat kivéve) és mert az eljövendő új forradalomvárás, sőt forradalomra való buzdítás tudatosabban, *konkrétabban és korábban* jelenik meg benne, mint bárki másnál. Ami Vörösmartynál a zsarnoki vérontás csend, hó és halálba meredő víziója, az nála a Habsburg-ház vérkutyájának szilaj, gyűlölettel teli megbélyegzése. Ami Arany verseiben visszfény és óvatos emlékidézés, az nála Szolnok, Sarló, Isaszeg dicsőségének magasratartása. Ami Tompánál allegória, Vörösmartynál tisztító vihar, az nála a politika nyelvén megfogalmazott forradalomvárás. Ez az istennel perlekedő, elemi erejű zsarnokgyűlölettel és történelmi bizakodással telt líra a széles tömegek Világos-utáni hangulatának *legközvetlenebb* tükre. Ebben az eszmeiségben van érdeme, a művészi kidolgozás már egyenetlen. Ragyogó versszakokat kidolgozatlanok váltanak fel, a nyelv, a vers logikája nem egyszer megbomlik, annyi munkában, harcban megőrölt szelleme nem bírta el már e nagy fájdalmak, e végletes indulatok gyötrelmét. 1855 november 21-én öntudatának egy tiszta percében, titkolódzó családját kijátszva még beáll nagy barátja, Vörösmarty temetési menetébe, később a múltból már csak Kisfaludy Károly él emlékezetében, akinek neve említéskor mindannyiszor velőig ható zokogásra fakad. 1858 március 3-án halt meg, de emléke él s emlékét különös tisztelettel idézzük mi, akiknek ugyancsak egy új irodalmi közéleti morál kialakítása és megszilárdítása jutott osztályrészül. Harca nem volt ment tévedésektől, esztétikájában ott kísért az idealizmus és esetenként bizonyos arisztokratizmus. Kritikáiban nem tudta még a műhöz szóló és közönséget nevelő feladatot elvi egységben látni, politikai állásfoglalásában felüti fejét a nacionalizmus, s mint politikus sohasem tudott olyan demokrata lenni, mint amilyen az irodalom területén volt. Mégis megingathatatlan jellemével, szilárd elhűségével, annyit kárhoztatott pártos szenvedélyével példaképe az irodalom és a nemzet, a nép sorsát együttlító kritikusnak. Életműve igazolja, amit a Játékszini Krónika Végzavában ír: »Az igaz szó, mely tiszta forrásból vette származását, nem hangzik eredmény nélkül.« Valóban, haladó eszméken nagyra növekedett harcos életműve mai irodalmunk, kritikánk, egész kulturális közéletünk egyik elevenen buzgó, gazdag éltető forrása.

JERMILOV

A »HOLT LELKEK«-RŐL*

Gogol hatalmas erőfeszítés árán írta meg a »Holt lelkek«-et. Egész lelkierejét összeszedte s elvetett útjából mindent, ami munkájában akadályozhatta. 1837 márciusában még kétségek gyötrik: arról ír, tudja-e majd folytatni Puskin halála után a Puskin sugallta művet. De már áprilisban új hangulat vesz rajta erőt — férfias elhatározottság, hogy folytatni fogja a harcot. Tudatára ébred, hogy a »Holt lelkek« megírásával Puskin végakarátát teljesíti. 1837 áprilisában így ír Zsukovszkijnak: »Folytatnom kell megkezdett nagy művem, mert Puskin erre szavamat vettem; a mű alap gondolata az ő alkotása, s a munka szent hagyatékká vált számomra. Azért becsülöm most meg életem minden percét, mert nem hiszem, hogy sokáig fogok élni...«

Ez a munka, amelyet Gogol Puskin szent hagyatékának érzett, úgy rajzolódott ki előtte, mint az orosz élet enciklopédiája. Azt tekintette feladatának, hogy megbélyegezze, erkölcsileg megsemmisítse mindazt, ami Oroszország haladásának útjában áll, s hogy megmutassa a jövő felé vezető utat. Nagy hősi tette készült fel s fenntartás nélkül, maradéktalanul belevetette magát a munkába. Amikor Gogol a »Holt lelkek«-et írta, kétségtelenül

* Részletek V. Jermilov Gogol-monográfiájából.

Puskin lebegett szeme előtt, talán Puskin nevetése csengett fülében — mintegy Puskinnak olvasta fel művét.

A »Holt lelkek« első kötete az igazi Oroszországnak — Gogol, Puskin, Belinszkij Oroszországnak — nagy diadala.

Pavel Ivanovics Csicsikov, a »Holt lelkek« főhőse, a társaság kedvence legteltesebben testesíti meg azt az embertípust, amelyet Gogol szívből gyűölt. Csicsikov éremlytően simamodorú ember, illemtudó úr, akinek jólnevelt külseje visszataszító mocskot rejteget. Gogol a mű egész folyamán hangsúlyozza, hogy Csicsikov tisztas külseje a hős egyik jellemző vonása. Csicsikov valóban a »társadalom támaszai« közé tartozik.

»Tudnunk kell, hogy Csicsikov a lehető legválasztékosabb ízlésű ember volt. Bár pályája kezdetén ápolatlan és faragatlan emberek társaságában kellett élnie, lelkében megőrizte a tisztaság iránti érzékét; szerette, ha a hivatali íróasztalok fényezett fából készültek és minden előkelő volt körülötte. Sosem ejtett ki a száján illetlen szót és mindig felháborodott, ha másoktól állásukhoz, hivatalukhoz nem méltó kifejezéseket hallott. Az olvasó bizonyára szívesen veszi tudomásul, hogy Csicsikov minden második nap fehéreneműt váltott, a nyári forróság idején pedig minden nap, mert még a legkevésbé kellemetlen szag is szörnyen bántotta. Ezért valahányszor Petruska bejött hozzá, hogy lehúzza csizmáját és levetkőztessen, egész idő alatt szegfűszeget vett az orrába, és gyakran olyan ideges volt, mint valami fiatal leány...«¹ (pp. 340—341).

Gogol alkotásában állandóan visszatérő téma az az ellentét, amely a kiváltságos osztályok képviselőinek külső jólféltése és belső rútsága között mutatkozik; ez az ellentét Pavel Ivanovics Csicsikov alakjában nyeri el a legmagasabbrendű művészi általánosítást. Csicsikov testesíti meg a vagyonos osztályok tisztas viselkedését, illemtudó beszédmódjukat, csiszoltságukat, kikent külsejüket, megnyerő modorukat.

Csicsikov alakja történelmileg azért újszerű, mert már egy új társadalmi alakulatnak jellemző figurája: a polgári, kapitalista viszonyoké, amelyek éppen ebben az időben kezdtek maguknak utat törni a hűbéri-jobbágytartó társadalom testén keresztül, az eredeti tökefelhalmozódás korszakában. Csicsikov Gogol szemében a *pénzember* gyűlöletes alakja — a pénzeszsák, a pénzzel és adásvételi szerződésekkel teli utiládika, olyan ember, akinek egész lelke ebben a ládikában, a pénzhajhászásban, a vagyonszerzésben merül ki.

A vagyonszerzés szenvedélye határozza meg Csicsikov egész magatartását, minden egyes tettét. Gazember-e Csicsikov? — teszi fel a szerző a kérdést. »Miért volna gazember? Miért ítélnék meg másokat olyan szigorúan? Gazemberek manapság nincsenek nálunk; csak jószándékú, kellemes emberek vannak; de olyanok, akik, az általános megvetés ellenére is, szégyenszemre, nyilvánosan odatartják arcukat a pofon elé, legfeljebb ketten-hárman vannak és még ezek is erényességről beszélnek mostanában. Leghelyesebb, ha Csicsikovit jó gazdának, vagyonszerzőnek nevezzük; a szerzési szenvedély az oka mindennek, amiatt történnek olyan dolgok, amelyekre azt szokták mondani, hogy *nem nagyon tiszták*. Igaz, hogy az ilyen jellemben már van valami visszataszító...«²

A Csicsikov-féle jellem és azok a »nem nagyon tisztá« ügyek, amelyek mindig visszataszítóan, elrettentően hatottak Gogolra — a pénzszerzéssel, vagyonharácsolással kapcsolatos ügyletek — ezek a legborzalmasabb dolgok, amik az életben előfordulnak. És nincs szörnyűbb és aljasabb valami annál az embernél, akit a pénz szenvedélye kerített hatalmába!

Ilyen ember a mindenki által szeretve tisztelt Pavel Ivanovics Csicsikov.

Az üzlet, amellyel foglalkozik, éppúgy, mint a vagyonhalmozás nevében folytatott minden egyéb ügylet, a »nem nagyon tisztá« dolgok közé tartozik.

A »Holt lelkek« tárgyválasztása lángészre vall. Gondoljunk mindenekelőtt magára Csicsikov kalandjaira. Mint a »Revizor«-ban, itt is a gogoli költői módszer jellemző vonásával

¹ Gogol: Holt lelkek. Ford. D. Guthi Erzsébet. Bp. 1952. 221—222. lap

² U. o. 229. lap.

találkozunk : a külsőleg szokatlan jelleg és a belső tipikusság összekapcsolásával : az »anekdóta jellemzőnek bizonyul, az adott rend, az adott társadalom mély, tipikus törvényszerűségei fejezi ki ; az anekdotikus jelleg magának a rendnek, az adott társadalomnak a fonákságát hangsúlyozza. A gogoli költői módszernek ez a vonása, amely fontos újítást jelent a kizsákmányoló társadalmat leleplező kritikai realizmus irodalmában, különösen a szatíra területén, a »Holt lelkek«-ben alapvető szerepet játszik.

Adomaszerű Csicsikovnak az a kísérlete, hogy »holt lelkek« vételével és eladásával, nemlétező jobbágyság megszerzésével, légvárakra épített spekulációval, a külső formával űzött játék segítségével szerez magának vagyont ; terve azon alapszik, hogy a birtokokon dolgozó jobbágyság összeírása közötti időszakokban sok jobbágy meghalt, de az összeírási jegyzékekben egy ideig még élőként szerepel. Csicsikov a semmivel igyekszik spekulálni. Hiszen ez pusztán anekdóta! A szerző, költői módszeréhez híven, itt újra lehetőséget nyújt arra, hogy művét mulatságos adománnyá, bár egy terjedelmes »komikus« regény arányaivá nőtt adománnyá tekintsük.

De vizsgáljuk meg kissé közelebbről ezt az »anekdotát« s rögtön látni fogjuk, hogy a Csicsikov-féle spekuláció igazi, belső mivoltát éppen az jellemzi, hogy szokatlanul világos, sűrített formában a tipikus kapitalista nyereségvágyának számos jellemző vonását egyesíti — azt a nyereséskedési hajlamot ábrázolja, amely a profit érdekében semmitől sem riad vissza.

A csicsikovi kalandorságra mindenekelőtt jellemző, hogy közvetlenül érdekelve van a járványos betegségekben, ragályokban, az éhínségben, a rossz termésben, mindabban, ami lehető legtöbb embert dönt szerencsétlenségbe és halálba. Ez Csicsikov »vállalkozásának« a lényege.

Csicsikov mindjárt a regény elején úgy mutatkozik be az olvasóknak, mint »gyakorlatias«, megfontolt ember, aki melegen érdeklődik a járványokkal kapcsolatos minden kérdés iránt. A vendégfogadóban pontosan kikérdezi a pincért a vidék egészségügyi viszonyairól : »nem dúltak-e a kormányszószágban bizonyos fertőző betegségek, valamiféle járványos hidegjelés, pusztító forrolás, himlő, vagy más efféle, s minderről olyan kitartóan, olyan aprólékos pontossággal, hogy az már többnek látszott pusztán kíváncsiságnál. A vendég magabiztos fellépésében volt valami tekintélyteltség, és rendkívül hangosan fújta az orrát.«³

Csicsikov fülének semmi sem kellemesebb, mint amikor Manyilovtól azt hallja, hogy a parasztok között nagy a halandóság. A Korobcskával folytatott beszélgetésben, amelyet mintha teljesen áthatna a komikum s amely látszólag csak az ügy formai oldalára, a halottak jegyzékére vonatkozik, az olvasó hirtelen megdöbbenve ébred rá az ügylet durva tárgyi oldalára, annak a valóságára, amiről az alku folyik : »különben is a csontjaik meg a sírjaik itt maradnak a helyükön, az átvétel csak papiroson történik« — jelenti ki Csicsikov.⁴ Ezek a szavak borzadályt keltenek, mert szemléletesen teszik az olvasó előtt a csicsikovi spekuláció lényegét. Csicsikov egész terve egy pilléren nyugszik : minél több a csont meg a sír, annál jobb. A hős minden illemtudása mellett sem bírja eltitkolni örömét, amikor Szobakevics arról beszél, milyen nagy a halandóság Pljuskin parasztjai között.

— Még a börtönbe zárt rabok is jobban élnek, mint ők. Halálra éhezeti az embereit.

— Csakugyan? — kérdezte Csicsikov mohó érdeklődéssel. — Szóval azt mondja, hogy az ő emberei közül sokan halnak meg?

— Hullanak, mint a legyek.

— Csak nem? Mint a legyek ! És szabad kérdezni, milyen távolságra lakik innen?

— Öt versztnyire.

— Öt versztnyire ! — kiáltott fel Csicsikov és úgy érezte, hogy kissé hevesebben dobog a szíve.⁵

³ U. o. 6. lap.

⁴ U. o. 47. lap.

⁵ U. o. 91. lap.

A pénzes ládika hevesebben ver Csicsikov mellében!

A Pljuskinnal folytatott megbeszélés során Csicsikov még nehezebben tudja leplezni elragadtatását, amikor a betegségekről, az éhínségről, a »szököttek« nagy számáról, a magas halandóságról értesül. Pljuskín elmondja neki, hogy »az az átkozott forroláz egész sereg erős muzsikáját pusztitotta el«.

» — Ne mondja! És sok halt meg? — kérdezte Csicsikov részvétteljes érdeklődéssel.

— Sok bizony.

— Szabad tudnom: számszerint mennyi?

— Vagy nyolcvan lélek.

— Ugyan! Lehetséges ez?

— Nem szoktam hazudni, bátyuska.

— Engedjen meg még egy kérdést: ezek mind a legutóbbi revízió óta haltak meg?

— Hiszen ha csak annyian haltak volna meg! Hálát adnék az istennek. De a revízió óta legalább százhusz pusztult el.

— Csakugyan? Olyan sok? Százhusz? — kiáltott fel Csicsikov és meglepetésében még a száját is nyitva felejtette.

— Öreg vagyok én már ahhoz, hogy hazudjam, bátyuska, a hetvenes éveimet taposom — dörmögte Pljuskín; látszott, hogy bosszantja ez a csaknem örvendező felkiáltás. Csicsikov is tudatára ébredt, hogy valóban nem illik ilyen részvétlennek mutatkozni mások baja iránt, ezért sürgősen felsóhajtott és őszinte sajnálatát fejezte ki.⁶

A sír szerelmesének ujjongása, aki emberi csontokra építi karrierjét!

Visszataszító az a »himnusz«, a diadalmas pénzesládikának az éneke, amely kitör Csicsikovból, miután különösen sikeres ügyletet bonyolított le a halott jobbagyok ügyében az élőhalott Pljuskinnal.

John Ruskin azt mondta egyszer, hogy a zsugori nem tud énekelni elvesztett kincseiről. De a zsugori a megszerzett kincsekről sem tud énekelni. Mindkét dolog kívül esik a dalon, a költészetben, az emberi érzések körén. Énekelni a pénzesládika nem tud. Csicsikov jellemzésében a pénzesládika rendkívül fontos szerepet játszik: az emberek *tárgyasításának* mód-szere ebben a műben különösen mély értelmet nyer.

Csicsikov életében azok a megszentelt pillanatok, amikor egyedül marad a ládikával. Milyen ünnepélyes és jelentőségteljes pillanat az, amikor a regény elején, Csicsikov megérkezése után, beviszik szobájába a »vörös fából készült, nyírfa-berakásokkal díszített ládikát«. Ó, ez a ládika! Csicsikov minden értéktárgyat ebbe rakta bele, még a színlapokat és az esküvői meghívókat is — egész élete ebben volt összpontosítva. Milyen jól ismerjük ezt a ládikát, valamennyi rekeszével, kihúzható titkos fiókjával együtt! Gogol azért írja le olyan részletesen, mert ez a ládika — Csicsikov szíve. Igaz, hogy minden igyekezetünk ellenére sem tudjuk meg, mennyi pénz van benne, a gazdája olyan gyorsan húzza ki és tolja vissza a titkos kis fiókot, *szívének legbelsőbb rejtékét*. »A ládikám!« — kiáltja Csicsikov a börtönben — »az egész vagyonom abban van! Vérrel, verejtékkel, évek munkájával, nélkülözések árán szereztem én azt!...⁷ A ládika Csicsikov egész élete, sőt annál is több: maga az ember.

És ez a ládika most dalban tör ki. Pljuskintól hazatérve, akitől oly előnyös feltételek mellett szerezte meg a holt lelkeket, »hősünk ... kitűnő hangulatban volt. A nemvárt szerzeményt valósággal ajándéknak tekinthette. És minden oka megvolt erre: nemcsak holt lelkek, hanem még szököttek is, összesen kétszázegynéhány ember! Hiszen érezte ő már a Pljuskín falujához vezető úton, hogy valami nagy nyereségre fog szert tenni, de ilyen ragyogó eredményre semmiképpen sem számított. Egész úton szokatlanul vidám volt, fütyörészett, dúdolt, kezét, mint valami kürtöt, szája elé tartotta és trombitált, végül olyan furcsa nótára zendített

⁶ U. o. 113—114. lap.

⁷ U. o. 335. lap.

hogy Szelifan csak hallgatta, hallgatta, álmélkodva csóválta a fejét és dűnnyögve mondta : — No lám, lám, hogy danol az úr !⁸ (pp. 342—347).

Csicsikov kalandorsága a nép szerencsétlenségén alapszik, arra épít. Mikor Csicsikov gigondolta a maga »üzletét«, kiszámította a valószínű nyereséget, akkor önmagával folytatott beszélgetésében egyáltalán nem finomkodott a kifejezésekben és természetesen nem ontott könnyet az emberi szenvedés miatt, hanem nyíltan és leplezetlenül örült neki : »Most van a legkedvezőbb idő, nemrégén járvány pusztított és hála istennek elég sok jobbágy halt meg.«⁹ A szeretetreméltó Pavel Ivanovics egész lelkéből hálát adott istennek, hogy sok ember pusztult el. Mikor a különböző korok és népek Csicsikovjai magukra maradnak, akkor vége a szép szavaknak és kertelésnek — magányukban azért könyörögnek, hogy minél több ember jusson koldusbotra, haljon meg, pusztuljon el. A »Klim Szamgin életé«-ben Gorkij azt mondja, hogy a bankár a földrengésbe is hajlandó pénzt befektetni, ha az megfelelő százaléku profitot ígér. Csicsikov egész alakja, egész jelleme arról győzi meg az olvasót, hogy ez az ember szívesen fektetne be pénzt a járványok és az éhínség terjesztésére — összeütné a bokáját, kissé oldalát hajtáná a fejét és örömmel fogadná az ajánlatot.

Ilyen a pénzember alakja az orosz irodalomban, a hurzsoá üzletember első ábrázolása. (p. 340—348).

Az embernek mint öncélnak megvetése — Marx szerint a pénzembernek ez a valóban tudatos szempontja és erénye : ez a megvetés jellemzi a kisebb-nagyobb polgári üzletembereket és kalandorokat. Az emberi lélek cinikus megvetése hatja át Csicsikov valamennyi »vállalkozását«, ez színezi minden tettét, egész magatartását, ez tör elő szavaiból is, annak ellenére, hogy »nem nagyon tiszta ügyeit« hallatlan ügyességgel tudja csiszolt, finom, megtévesztő frázisokba burkolni.

Csicsikov utazása egyik udvarházból a másikba feltárja az olvasó előtt a jobbágy-sorsban élő parasztság képét : a köztük dúló betegségeket, éhínséget, a szörnyű halandóságot, nyomort, a jobbágyok »szökésének« nagy számát. Gogol nemcsak a nemességet rajzolta meg a »Holt lelkek«-ben — a típusait a »részezes tiszteknek, krakélereknek, kártyásoknak, vásári hősöknek, kutyapecéreknek, verekedőknek, botozóknak, háremtartóknak«, de a szép-lelkű Manyilovoknak is (ld. Lenin »Gercen emlékezete« c. cikkét ; Lenin itt Gercen »Vég és kezdet« c. cikkéből idéz)¹⁰ — a regény arról is képet ad, hogyan élt a jobbágyi parasztság ezeknek az uraknak a hatalma alatt. Az urak és a parasztok viszonyát keresztül-kasul áthatotta a durva embertelenség és az önkény. Gogol művében izzik a tiltakozás a feudális rendszer ellen. A mű egyúttal tiltakozást fejez ki a *pénzember* hatalma, a kifejlődő vállalkozások rablószellemé ellen is. Ebben az értelemben elmondhatjuk, hogy a művet kapitalista-ellenes pátoasz hatja át. Gogol megfigyelte a nyugateurópai életet, tanulmányozta az üzletembernek Oroszországban még új, akkor feltűnő típusát, s ez segítségére volt abban, hogy írói lángszével rátápiintson a kapitalista vállalkozás szellemének számos tipikus vonására.

A halál mint a profit forrása : ez teszi a csicsikovi »üzletet« oly iszonyatossá. Nem hiába írta Gercen : »Holt lelkek? Van valami ebben a címben, ami önmagában is borzalmat kelt.« Csicsikov »napoleoni« kalandjában a profit százaléka egyenesen arányos a halálesetek számával.

Az emberek között kialakult viszonyok illuzórius volta, torzított ferdesége egy olyan társadalomban, ahol az ember tárggyá változott, ahol az igazi emberi értékeknek, az élő emberi léleknek semmiféle jelentőséget nem tulajdonítanak — a gogoli alkotásnak ez az állandóan visszatérő témája különös mélységgel tárul elénk a »Holt lelkek«-ben, éppen azért, mert hűbériségellenes irányzata mellett Gogolnak ez a műve már a kapitalista szellem ellen is tiltakozik. (pp. 350—352).

⁸ U. o. 122. lap.

⁹ U. o. 228. lap.

¹⁰ Lenin az irodalomról. Szikra 1949. 16. lap.

A *holt lelkek* témája itt újabb, mély és fontos vonatkozásban tárul elénk: mint a *kézpénz* holt lelke, amely természeténél fogva tagadja az eleven, közvetlen emberi viszonyokat, elveti az embernek, mint *öncélnak* az értékét. A kézpénz holt lelke számára semmi emberi nem létezik, emberi vonásokra nincs is szüksége — az ilyen felfogás szerint az ember csak a pénzeszsák *hordozója*. A vagyonszerzés, a harácsolás undort és megvetést ébresztett Gogolban — ezért tudott oly mélyen beléjük látni.

A »Holt lelkek« *témájának, elgondolásának zsenialitása* — ez a valóban puszkini-gogoli zsenialitás — megmutatkozik a főtéma átfogó és sokoldalú voltában, a különféle jelentések, aspektusok, változatok gazdagságában is. A *holt és élő* lelkek fogalmainak szembeállítás a különböző irányokban mélyül el Gogol költői alkotásában. Mialatt a téma csengését hallgatjuk, különös erővel kap meg annak a lírai kitérésnek a mélysége és fontossága, ahol Gogol arról beszél, hogy »furcsán van berendezve a világ: a vidámság szempillantás alatt bánattá változik, ha elég sokáig állunk előtte...«

A »Holt lelkek«-et nem lehet nevetés nélkül olvasni. A *diadalmas nevetés* ez, amely az ember derűs természetéből fakad, amikor a világos emberi értelem a sötétségen diadalmaskodik! De ebbe a nevetésbe a borzalom könnyei vegyülnek oly társadalom szörnyű törvényeinek láttára, melyben az eleven emberi lélek tárggyá, holt lélekké változik. A komikum megmarad, de ugyanakkor tragikumba csap át: e két elem folytonos egymásbafűződése Gogol művészi titka.

Hallgassuk figyelmesebben azokat a komikus párbeszédeket, amelyeket Csicsikov Korobocskával, Szobakeviccsel és a többiekkel folytat, s hallani fogjuk, hogyan tör elő, a beszélők akaratától és tudatától függetlenül, saját szavaikban az *igazság* — az erőszakon alapuló társadalom borzalmas igazsága. Ezekben a beszélgetésekben az embert lélektelen tárgynak, az eleven lelket holt léleknek tekintik. Figyeljünk Csicsikov és Korobocska párbeszédére, álljunk kicsit tovább a vidám kép előtt — s meg fogjuk látni, hogy e szereplők szemében nincs különbség az élő és a holt lélek között, meg fogjuk érteni az alkudozás tragikus humorát.

» — Igazán, apám, holtakat én még sosem adtam el... Élőket igen, ezelőtt három évvel is átadtam a protópópának két lányt, száz rubelével és nagyon meg is köszönte, híres jó cselédek váltak belőlük, maguk szövik az asztalkendőket is.

— Igen, igen, csak hogy nem élőkről van szó, az isten áldja meg őket. Nekem holtakra van szükségem!¹¹

Az élőkről úgy beszélnek, mint a holtakról, a holtakról úgy, mint az élőkről. A lélektelen Csicsikov és Korobocska beszélgetésében ezek a fogalmak azonosulnak. A regény nyelvi zsenialitása éppen abban rejlik, hogy a szó nagy mestere megdöbbentő művészettel elszólásokra *készletli* alakjait, akik számukra *észrevétlen* cinizmussal *kifejezik* a borzalmas igazságot. Gogol ezzel azt hangsúlyozza, hogy jellemalakjainak fel sem tűnik az általuk kötött alku valódi embertelen természete.

Tragikus a komikum Csicsikov és Szobakevics alkudozásában. Figyelemreméltó már maga az a nevetéses árkülönbözet is, amellyel a holt lelkekért folyó alku megindul. Szobakevics száz rubelt kér darabjáért, Csicsikov — nyolcvan kopejkát ajánl fel. Ilyen fantasztikus különbség rendes alkudozásnál nem igen fordul elő: az árkülönbözet szokatlansága az egész alku szokatlanságát, magának az üzletnek a fantasztikus jellegét hangsúlyozza. Gogol azonban nemcsak a szóbanforgó megegyezés fantasztikus voltát emeli ki, hanem magának annak a lehetőségnek fantasztikus fonákosságát és szörnyűségét, hogy emberi lelkeket eladni és vásárolni lehet! Hiszen Csicsikov kalandor spekulációja éppen erre a lehetőségre épül.

Az *élő és holt lelkek* azonosítása egyenes következménye annak a felfogásnak, amely az embert adás-vétel tárgyának tekinti. Ez az azonosítás már a Korobocskával folyó alku-

¹¹ Gogol: *Holt lelkek*. Bp. 1952. 46. lap.

dozásban is megdöbbsentette az olvasót — itt azonban, Csicsikov és Szobakevics alkudozásában sokkal szélesebb, általánosabb és ezért még borzalmasabb jelentőségében tárul elénk. Nevetséges, de egyben borzalmas — minél nevetségesebb, annál borzalmasabb — hogy Szobakevics úgy kezdi feldicsérni »áruját«, mintha ez az »áru« élő ember lenne. Úgy dicséri a halott jobbágyokat, mint Korobocska a két leányt, akiket a protopópának adott el, darabonként száz rubelért — ugyanazon az áron, amelyet Szobakevics kér egy *holt* lélekért. Az olvasó előtt egyre jobban megvilágosodik a regény tragikus témája, mindaz a keserűség és harag, amelyet Gogol ebbe a művébe összpontosított. *Az író úgy állítja elénk a holt lelkek adás-vételét, hogy világossá válik: éppen így folyik az eleven lelkek adás-vétele is.* Gogol így módon rendkívüli élességgel leplezi le az olyan társadalmi viszonyok *leketlenységét*, amelyek között teljesen közömbös az ember, az emberi lélek, s ezért nem számít, *élő vagy holt lélekről van-e szó: az eleven lelket a holt lélekkel tartják egyenértékűnek.* A kizsákmányoló társadalom egész lényegét felfedi az a mondás, amelynek durva cinizmusát a párbeszéd résztvevői észre sem veszik — Szobakevics úgy ejti ki ezeket a szavakat, mint a sarki boltos, aki hozzá szeretne csapni valamit az árhoz:

» — Szóval ön szerint az emberi lélek csak annyit ér, mint a főtt répa.«¹²

Gogol a »Holt lelkek«-ben leleplezi az olyan társadalom törvényeit, amelyben »az emberi lélek csak annyit ér, mint a főtt répa«; ez a leleplezés mérhetetlenül túlhaladja a feudális-jobbágytartó rend kereteit. A gogoli leleplezés haragos ereje töretlenül megmaradt, sőt még jelentősebb mértékben vonatkoztatható korunk kapitalista társadalmára, amely már egyes-nesen banditára valló megvetést mutat az ember, az emberi élet iránt. Gogol nagy hagyományt teremtett meg az orosz irodalomban — azt a hagyományt, amely leleplezi a kizsákmányoló társadalom *leketlenységét*, az embermilliók szerencsétlenségéből élő *parazita osztályok holt lelkét*. Nagy hagyományt alapozott meg az orosz irodalomban — leleplezte az ember *tárgyasítását* a kizsákmányoló társadalomban. Amikor az orosz irodalom egyik legkiválóbb alkotásában — Osztrovszkij »A hozomány nélküli menyasszony« c. darabjában — a hősnő erre az emberi tudat számára elviselhetetlen felismerésre jut: »Pusztá tárgy vagyok«, akkor tudjuk, hogy Gogol génusza alapozta meg az orosz irodalomnak ezt a leleplező, humanista hagyományát; ez az irodalom a maga egész jellemző erejével ítéletet mondott a kizsákmányoló társadalom felett és mélyrehatóan feltárta, hogy az ilyen társadalom törvényei nem egyeztethetők össze *az emberrel és az emberiséssel*.

Gogol szatirikus írásművészetének egyik jellemző vonására már Belinszkij felhívta a figyelmet a »Revizor« bírálatában: »ebben a vígjátékban nincs egyetlen szó sem, — írta a nagy kritikus — amely ne folyna szigorú és kérlelhetetlen következetességgel magából az eszme lényegéből és a jellemek valóságából.« Belinszkij hangsúlyozta, hogy »mindegyik jellemalak minden egyes szavával feltárja önmagát, de egyáltalán nem azért, hogy csupán megnyilatkozzék, hanem hogy szükség szerint részt vegyen a darab cselekményének menetében. A szereplők ajkán elhangzó minden egyes szó vagy arra vonatkozik, hogy a revizort várják, vagy arra, hogy már a városban van. A revizor személye az a forrás, amelyből minden kiindul s amelyhez minden visszatér. Ezért van az, hogy minden szó a maga helyén van, minden egyes szó feltétlenül szükséges és egyiket sem lehet elvenni vagy mással helyettesíteni. Ezért van az is, hogy Gogol vígjátéka művészi egész, önmagába zárt külön világ...«

Gogol szatirikus leleplezéseiben nincs semmiféle erőszakoltság: a vádló leleplezés olyan szervesen kapcsolódik bele a cselekmény természetes menetébe, olyan szükségszerűen folyik magából a meseszövegből és a szereplő személyek jelleméből, oly szoros kapcsolatban van az adott helyzettel, hogy az olvasó vagy szemlélő nem szándékos »leleplezésnek«, hanem a tárgyból folyó természetes motiválásnak érzi. Gogolnál a tárgy mindig »az a forrás, amelyből minden kiindul s amelyhez minden visszatér.« Gogol művészi módszerének ezzel a fontos

¹² U. o. 97. lap.

vonásával van kapcsolatban az előzőleg már érintett körülmény — az, hogy az író igen fontos gondolatait »mellesleg«, »futólag«, szinte »észrevétlenül« említi meg.

Csicsikov megvásárolta a holt lelkeket, de a szerződés érvényesítéséhez a forma kedvéért tanúk is kellenek. Szobakevics ezt a tanácsot adja neki: »Küldjön el máris az ügyészért, az sosem dolgozik, bizonyosan most is otthon lebzsel, mindent Zolotuha alügyész csinál helyette, akinél nagyobb tolvaj nincs az egész világon; az egészségügyi felügyelő is naplopó, az is bizonyosan otthon ül, ha ugyan nem ment el valahova kártýázni, de akad még itt elég, közelebb is, például Truhacsevszkij, Beguskin, ezek mind semmittevők, csak terhére vannak a földnek.«¹³

Ily módon, szervesen a meseszövéshöz kapcsolódva, elvonul előttünk a város naplopóinak serege, betekintést nyerünk a hivatali rendszerbe: a lusta főnök helyett mindent a helyettese végez, aki merész »harácsolásokra« használja fel ezt az alkalmat — végül pedig az általánosított gondolatot halljuk a sok semmittevőről, aki csak terhére van a földnek; az író mindezt »mellesleg« említi meg, a mese fejlődése során. A gogoli írói modernak ezt a jellegzetességét Belinszkij művészi szempontból már megvilágította; ennek a módszernek a segítségével törte át Gogol a cenzúra korlátait is. A kritikai megjegyzések »futólagos« természetének köszönhető, hogy a cenzúra időnként valóban nem vette észre a gogoli szatíra élességét, könyörtelen haragját. (pp. 357—361).

Gogol haladó kortársai azonnal megértették az író lángeszű elgondolását: a Csicsikovok, Manyilovok, Szobakevicsek, Nozdrjovok, Pljuskinok — valóban holt lelkek! — kiáltott fel Gercen. És valóban, milyen megdöbbenő újszerűség, merészség, mélység van a gogoli koncepcióban! Hol fordult az valaha elő, hogy egy író *élő halottaknak* ábrázolta a kizsákmányoló társadalom uralkodó osztályait! Gogol műve halálos ítéletet mondott a feudális rend felett: a műnek ezt az eszméjét és jelentőségét maguk a jobbagytartók is jól megértették. Nem véletlen, hogy az íróhoz intézett levelek egyikében ezt olvassuk: »Sok földesúr egészen kikelt magából és halálos ellenségének tekinti önt«. Így valósult meg Gogol előre látása, aki a »Holt lelkek« alkotása közben azt írta Zsukovszkijnek, hogy »újabb rétegek« fognak ellene támadni. Mint a »Revizor« megjelenése után, Gogolt most is hajszával fenyegették. A hivatalnokok éppúgy felháborodtak a »Holt lelkek«-en, mint a földesurak. K. Lebegejev, a Miklós-kor ismert vezető hivatalnoka, akit később szenátorrá neveztek ki, ezt írta naplójában a regényről: »a szerző rejtett szándéka nagyon is világos: a mai rendszert, a mostani hivatalnokosztályt parodizálja...« Így tehát a barátok és az ellenségek szemében egyaránt nyilvánvaló volt, hogy Gogol az egész akkori »rend« alapjait robbantja fel.

Elkísérjük Csicsikovot utazásain, s mindegyik földesúr arcképén, akivel Csicsikov társalgásba kezd, felismerjük a szellemi halál *más-más válfaját*. Ezeknek a Csicsikov látogatta élő holttesteknek legneveletségesebb és egyúttal legszomorúbb vonása az, hogy mindegyikük teljes, sajátos *jellem*. A jellem mint az emberekben eltemetett *emberi természet* visszhangja, emléke! De éppen azért, mivel mindegyiküknek megvan a maga sajátos jelleme, Csicsikov látogatása egy-egy földbirtokosnál mindig új, különleges, mély témát jelent, mindegyiknek megvan a maga jellegzetessége, amely eredeti hanggal gazdagítja az egész mű főtémáját. A »Holt lelkek« *témájának* zsenialitása, klasszikus jellege abban rejlik, hogy mély, szerves kapcsolatban áll a szereplő személyek *jellemével*. A tárgy mintegy *vizsga* elé állítja a jellemeket: mindegyikük ugyanazt a feladatot kapja — felelnie kell Csicsikov ajánlatára, mindegyikük másképpen oldja meg a feladatot. A személyek jelleme az adott válasz sajátosságában, annak a reakciónak természetében nyilvánul meg, amelyet Csicsikov ajánlata bennük kivált. Nehéz lenne más példát találni, ahol tárgy és jellem ily harmonikusan megfelelne egymásnak. Hangsúlyoznunk kell azt is, milyen helytelenül értelmezik a költői alkotás kérdéseit, köztük a kompozíció és a tárgy problémáit azok az irodalomtudósok, akik Gogolt gyöngének tartják

¹³ U. o. 136. lap.

a tárgy kidolgozásában, de »helyette« erősnek a jellemzésben. Az író nem lehetett volna nagy a jellemzésben, ha nem remekelt volna a tárgy kidolgozásában! A jellemek nem tárhatják fel sajátosságaikat, ha nem tűznek eléjük feladatot megoldásra, ha az író nem készíti őket *cselekvésre*. Klasszikusnak az olyan tárgyat kell tekintenünk, amely legteljesebb lehetőséget nyújt a jellemek megnyilvánulására.

Milyen harmonikusan simul egymáshoz Csicsikov és Manyilov a jólneveltségben, a »kellemes modorban«! Manyilov valóban őszintén beszél, amikor kijelenti, hogy Pavel Ivanovics látogatása számára »májusi ünnep, szívünk névnapjának ünnepe«! Manyilov mintegy megtestesülése a »kellemes modornak«, annak »tisztá« formájában, függetlenül minden »mellékes«, gyakorlati céltól. Csicsikov »kellemes modora« csupán eszköz a napoleoni elgondolások megvalósítására. Manyilov szemében a »kellemes modor« öncél, a »művészet a művészetért« egyik megnyilvánulása. Manyilov alakjának jellemző vonása a jellem hiánya, szeretetreméltósága nem rejt semmi mást, csak ürességet. De Manyilov édeskés mosolya, amely oly ostoba és nevetséges a maga üdvözült idiotizmusában, éppen annyira félelmetes, mint Szobakevics leplezetlen, állatias durvasága. A tettett manyilovi szeretetreméltóság alatt a jobbágytartó rendszer bestialitása lappang: a manyilovi »ábrándozás« nem egyéb, mint teljes közömbösség a való élet, a nép szenvedései iránt.

»Hogy Manyilov milyenfajta ember volt, annak talán egyedül isten a megmondhatója. Vannak emberek, akikről azt szokták mondani, hogy se ilyen, se olyan: mint a közmondás tartja: se hideg, se meleg. Talán Manyilovot is ezek közé kell sorolni. Jókülsejű ember volt, arcvonásából nem hiányzott a szeretetreméltóság, de ez a szeretetreméltóság túlságosan édesnek, cukrozottnak tetszett; modorában és egész lényében volt valami rokonszenvet és barátságot kolduló hízélgés. Mosolya megnyerő, haja szőke, szeme kék volt. Ha az ember beszélgetni kezdett vele, az első pillanatban okvetlenül azt gondolta: »milyen kellemes, jóra való ember!«, a második pillanatban semmit sem gondolt, a harmadikban pedig azt gondolta: »ördög tudja, midolog ez!« és odébb állt; ha pedig mégis ottmaradt, halálos unalom fogta el. Manyilovtól hiába várt az ember valami élénkebb, vagy érdeklődést eláruló szót, amelyet bárki mástól hallhatunk, ha olyasmiről folyik a beszéd, amihez ért. Minden embernek van valami kedvtelése... szóval mindenkinek van valami bogara, de Manyilovnak nem volt semilyen.¹⁴

Az édeskés mosoly alatt nem rejtőzött semmi, csak üresség! Ez az édeskés mosoly félelmetes is a maga holt egykedvűségében az eleven élet, az élő emberek iránt. Akkor is olyan verőfényesen ragyogó marad, amikor cinizmust rejteget. A manyilovság gogoli leleplezésében talán a legjellemzőbb ecsetvonás az az ajándék, amellyel a Manyilov-házaspár meglepi Pavel Ivanovicsot.

»Manyilov hirtelen elővett a bundája alól egy összegöngyölt, rózsaszínű szalaggal átkötött írat-tekerceset.

— Mi ez?

— A muzsikok.

— Á! — Csicsikov rögtön szétbontotta a tekerceset, átfutotta a sorokat és elragadtatva állapította meg az írásról, hogy milyen szép, milyen tiszta. — Gyönyörű írás! — kiáltott fel — nem is szükséges lemásolni. És még cífrázatok is vannak a szegélyén! Ki rajzolta ilyen művésziesen ezt a díszkeretet?

— Azt már ne is kérdezze — mondta Manyilov.

— Talán ön?

— A feleségem.

— Ó, istenem! Igazán furdal a lelkiismeret, amiért ennyit fáradozott miattam.

— Csicsikovért semmi fáradság nem sok.¹⁵

¹⁴ U. o. 18—19. lap.

¹⁵ U. o. 130—131. lap.

A csalás és a bűn, rózsaszín szalaggal átkötve, díszkeretben — ez a manyilovság értelme a nemesi és polgári társadalomban. Ez a cifra ajándék boldogtalanságot, nyomort, éhezést, halált rejtget. Van-e visszatartóbb emberi életeknek ilyen »névünnepi« elajándékozásánál! És van-e valami, ami jellemzőbben fejezné ki a kizsákmányoló társadalom lényegét, mint az ilyen ajándék! (pp. 371—375).

Csicsikov éppen azoknál a látogatásainál vall kudarcot, amelyek nem tartoztak bele utazási tervébe, éppen olyan személyektől szenved vereséget, akikkel — véleménye szerint — az »ügylet«, a holt lelkek megvásárlása, legkönnyebben fog menni, akikkel kapcsolatban, minden jel szerint, semmiféle bonyodalomtól nem kellett tartania.

Korobocska és Nozdrjov meglátogatása nem tartozott bele abba a napoleoni haditervbé, amelyet Csicsikov a holt lelkek megszerzése céljából kidolgozott. Korobocskához véletlenül, váratlanul tér be, miután a csézából kiborult. Manyilovtól Szobakevicshez igyekezett — de a sors nem akarta, hogy egyenesen oda jusson: Korobocskától való távoztában még Nozdrjov ölelő karjaiba esik, akivel egészen váratlanul egy útmenti vendégfogadóban találkozik. És éppen ezek az előre nem látott, »terven kívüli« találkozások Korobocskával és Nozdrjovval bizonyulnak végzetesnek Csicsikov számára!

Fontos az a körülmény is, hogy minden élettapasztalata, ügyessége, emberismerete ellenére Csicsikov a Korobocskával és Nozdrjovval való találkozás alkalmával teljesen együgyűnek bizonyul. Túlságosan biztos benne, hogy legkönnyebben itt fog menni a dolog. Milyen bonyodalmakra is számíthatna az ostoba nőszemély és a mindenre kész Nozdrjov esetében? Annál is inkább, mivel mindkettőjük számára, józan ésszel átgondolva a dolgot, előnyösebb, ha eladják vagy elajándékozzák holt jobbjáikaikat. Ezért is beszél Csicsikov minden teketória nélkül Korobocskával. Nozdrjov esetében sincsenek kétségei. »Ebben van valami, — gondolta magában Csicsikov, — csakugyan elmegyek Nozdrjovhoz is. Mennyivel rosszabb ő a többiekénél? Csak olyan ember, mint más, és még veszített is kártyán. Látszik rajta, hogy mindenre kapható, tehát valószínűleg ingyen is ki lehet tőle csálni egyetmást.«¹⁶ S bár a »józan ész« és a számítás Csicsikovnak ad igazat, tervei mégis halomra dőlnek. Ennek oka az, hogy *a jellemek olyan váratlan oldalai* lépnek előtérbe, amelyek teljesen megfelelnek *az adott jellem logikájának*, de nem abban az egyenesre beállított, logikailag kifogástalan, egyszerűsített értelemben, ahogy Csicsikov ezeket a jellemeket számításba vette. Az élet bonyolultabb és gazdagabb, mint ahogy erre akár a legravaszabb, a legtapasztaltabb szélhámosok számítanak... Az egyszerű, mondhatni »tárgyi« váratlanságoktól kezdve egészen a jellemek kiszámíthatatlan vonásáig az élet tele van váratlan elemekkel. Kétségtelen, hogy Korobocska ostoba nőszemély, s hogy emberi számítás szerint bele kellene egyeznie Csicsikov ajánlatába — de ki tartotta volna *annyira* ostobának és okvetetlenkedőnek, hogy bemenjen a városba, megtudni, mibe jön most egy holt lélek? Nozdrjov valóban »mindenre kapható«, kártyán is veszített, amellet könnyelmű ember, ingyen is ki lehet tőle kunyerálni egyetmást — mindez kétségtelenül igaz. De ki gondolt volna arra, hogy mindezen tulajdonságok mellett Nozdrjovban nyugtalan hév is van, s hogy a gazfickó a maga módján önzetlen? Könnyelműsége nem valami határozatlan, általános vonás, hanem jellegzetesen *nozdrjovi* formában jelentkezik, abban a szenvedélyében, hogy mindent a világon elcserél: »Puska, kutya, ló — mindezeket hajlandó volt cserélni, de egyáltalában nem a nyereség kedvéért, csak agyafurtsága, nyughatatlan, élénk vérmérséklete hajtotta rá.«¹⁷ Pavel Ivanovics azt a hibát követte el, hogy nem vette számításba mindezeket a váratlan vonásokat. Gogolnál állandóan visszatérő gondolat, hogy a kalandorság, még a szélhámosok legravaszabb számítása sem nyújthat szilárd alapot, mert a kalandor vagy a váratlannal találja magát szemben (»Revizor«, »Holt lelkek«), vagy még nagyobb ravaszsággal és fufanggal (»A játékosok«). A Csicsikovok és az Iharevek, a »játék« és a kalandorság világában minden bizonytalan. (pp. 379—381).

¹⁶ U. o. 62. lap.

¹⁷ U. o. 64—65. lap.

Manyilov jellemének, a világirodalom egyik legzseniálisabb szatirikus jellemalakjának valóban hatalmas, széleskörű általánosító jelentősége van. És mély értelem, fontos jelentőség rejlik abban is, hogy Manyilov monumentális leleplező alakja éppen az orosz irodalomban teremtődött meg, az orosz irodalomban, amely egyedül az igazságra törekedett s amely mindig irtózott a valóság kendőzésétől. Abban a kérlelhetetlen harcban, amely a manyilovság, csicsikovság, pljuskinság, hlesztakovság, később pedig a golovljovság, glupovság, oblomovság, a »sötétség országa«, a prisibejevség ellen folyt — ebben az éles, megalkuvás nélküli, könyörtelen harcban az orosz irodalom, az orosz nép nemzeti jellege nyilvánult meg. *A művészség itt egybeolvadt az eszmeiséggel, a politikával. Minél művészebbek, monumentálisabbak, általánosítottabbak — vagyis minél tökéletesebbek, tudatosabbak, minél jobban átgondoltak, tipikusabbak voltak a szatirikus jellemalakok, amelyek a rosszat és a sötétséget pellengérré állították és ostromozták, annál érettebb és tudatosabb volt a nemzet gyűlölete a gonoszság és a sötétség ellen, annál világosabban tárult fel a gonoszság lényege, annál élesebben és hevesebben folyt ellene a harc, annál magasabb fokra emelkedett az orosz nép nemzeti, eszmei és politikai öntudata. A gonosz ábrázolásának művészi tökéletessége és tipikus volta önmagában is tanúbizonysága és kifejezése volt annak a ténynek, hogy a nép egyre nagyobb érettséget mutatott a gonosz ellen folyó politikai harcban. Az a nemzet, amely megteremtette a Manyilovok, Csicsikovok, Pljuskinok, Szobakevicsek, Nozdrjovok, Hlesztakovok, Golovljovok, Ugrjum-Burcsejevek, Oblomovok, Prisibejevek szatirikus alakjait, minden más nemzetnél teljesebben, világosabban, mélyebben felismerte ezeknek a jelenségeknek gonosz voltát, teljesebben, mélyebben megtisztult, megszabadult tőlük, felkészült nagy forradalmi tetteire, amellyel megdöntötte a gonosz uralmát s véglegesen megtisztította hazáját mindenféle szennytől és undokságtól. (pp. 381—382).*

A szellemi halál, a letarolt élődi »lélek« temetésének motívumát legmélyebben és legteljesebben a Pljuskinnal foglalkozó fejezetben fejti ki az író.

Ezt a fejezetet mindjárt az első sorától kezdve síri, temetői színezés hatja át. Elégikus hangulatba vezet be az ifjú érzésektől való búcsúzás — »Ó, én ifjúságom! Ó, én fogékony frissességem!« —; szomorúság lengi körül Pljuskin házát, ezt a sírboltot, amelybe egy ember van eltemetve. — »Ez a furcsa kastély — írdatlan, mérhetetlen hosszúságában — valamely elaggott rokkantira emlékeztetett« —; ... Pljuskin kertjének festői rendezetlensége egy elvadult, dúsan tenyésző temetőkert képét idézi fel; a szobákból olyan hideg lehelet árad felénk, mint valami pincéből; végül megjelenik Pljuskin maga, ez az élő holttest, az ember gyászos gúnyképe. Mennyire leverő minden ebben a fejezetben, milyen bánatra hangol az a gondolat, hogy az egyedüli élő dolog a temetőkert szépsége! Pljuskin házában még a legyek is halottak.

A temető szépsége mindig bánatot ébreszt. Az elégikus hangulatba, amely ezt a fejezetet bevezeti, szomorúság vegyül — szomorúság amiatt, hogy az ifjúságot öregkor váltja fel, utána pedig a halál következik. Ez Gogol zenei bevezetése a temetőkert szépségének témájához. De most maga az itt eltemetett halott jelenik meg, s alakja feldúl minden szépséget. A »Szörnyű bosszú« halott szereplői is elűtnek a sírkert elégikus hangulatától, felkavarják, sértik a képzeletet — éppígy sérti, zavarja az emberi érzést ez az élő holttest. Mindaz, ami szép, költői, *emberi* az emberben — mindez tiltakozva kiált fel az ilyen rútság ellen! Ez a művészi magyarázata annak, hogy Gogol a költői és zenei motívumok ilyen gazdagságával ábrázolja ebben a fejezetben az embernek az élet szépsége iránt érzett sóvárgását: azért teszi ezt, hogy még élesebben kiemelje Pljuskin bántó rútságát, amely nem illik az emberi alakba.

A harácsolás, kapzsiság és fősvénység gyalázatos értelmetlensége — ezek a szenvedélyek a magántulajdonon alapuló társadalom szükségszerű termékei — Pljuskin alakjában az általánosításnak addig soha nem tapasztalt erejével fejeződik ki, az ember miatt érzett bánattal és *szégyenkezéssel* vegyülve.

Pljuskin alakjának általánosító jelentősége nemcsak a feudális-jobbágytartó társadalomban leplezi le a harácsolás értelmetlenségét. Pljuskin házában megpenészedik a kenyér, hasztalanul pusztul el mindaz, ami az éhes és nyomorgó parasztok életét biztosíthatná. De vajjon a szörnyűséges kapitalizmus, amely már régóta az emberiség gúnyképévé lett, nem semmisít-e meg millió és millió tonnányi búzát? vajjon az emberiség mai elősdiének pljuskini raktáraiban nem rothad-e el mindaz, ami száz és százmillió éhínségtől pusztuló ember életét biztosíthatná? A gogoli általánosítás széles távlata abból ered, hogy a lángeszű művész mélyen behatolt a rablójellegű harácsolás lényegébe s feltárta annak szerves kapcsolatát a pljuskini embergyűlölettel.

Pljuskin alakjának általánosított volta Pljuskin *élettörténetében* is megnyilvánul. Ebben lényegileg egy egész történelmi alakulat élete pereg le előttünk, kezdve az ifjúságtól, amikor az alakulatnak megvolt még a létjogosultsága, megvoltak benne a józan észre valló vonások, egészen az elősdi rothadás koráig. Pljuskin mindazokat a tipikus vonásokat egyesíti magában, amelyek a feudális-jobbágytartó rend történelmi kimerültségéről tanúskodtak. Egy egész alakulat jellemvonásainak egy személyben való *rendkívüli* összpontosítása: ez ad olyan széles, *tipikus* távlatot az általánosításnak. Pljuskin alakjában az orosz irodalom halálos ítéletet mondott a feudális-jobbágytartó társadalom felett — bár maga a jellem alkotója nem tudott volna ilyen világosan számot adni művének jelentőségéről.

Miért van az, hogy Pljuskin alakja, amely konkrét történelmi feltételekből, a feudális-jobbágytartó rend válságából, közelgő összeomlásából született, annyira rokon korunk elagott, gyors pusztulásra ítélt kapitalista rendjével? Azért, mert mindkét esetben elősdi rothadásról, a vég, a sír közelségéről van szó. Gogol lángeszű művészi érzéke nyilatkozott meg abban, hogy Pljuskin egész alakját a temető, a sírbolt szomorú, fagyos leheletével vette körül.

A társadalom egész felső rétegének lélektelen, holt volta — ezt a témát variálja állandóan a regény, s mindegyik variáció egyszerre komikus és tragikus jellegű. (pp. 388—390).

Gogol művészi alkotása előrevetítette a forradalmi demokrata esztétika számos fontos tételét, köztük a csernisevskijji esztétikának azt az alapvető megállapítását, hogy *a szép: az élet*. Ez a gondolat a »Holt lelkek« egyik sarokköve: a társadalom elősdi felső rétegének halódásával szemben a nép *eleven élete* áll — ránehezedik ugyan a halottak hatalma, de mégis szép, hatalmas, tele lendülettel, az élet ragyogó színeivel!

A »Holt lelkek« minden sorát átzengi az elnyomott nép *élő lelkeről*, a hazáról szóló fenséges ének. Gogol költői erejének legjobb tanúbizonysága, hogy a holtak kinevetése nála összekapcsolódik az örök élő, — a nép és a haza sorsa feletti bánattal, Oroszország fényes jövőjébe vetett hittel. A haza és a nép fenséges dala nemcsak a lírai kitérésekben zeng — ez a dallam az egész regényen végigvonul, mindent áthat ünnepélyes, bánatos, haragvó hangjával. A népelet hatalmas tengere hullámozik előttünk — mindenben a tenger mozgását érezzük, szinte látjuk felkavart hullámain, amelyekbe időnként lázadó hullámok is vegyülnek, mint például Kopejkin kapitány történetében. (392—393. lap).

A nép halhatatlan lelke él — csak ez él egyedül! Milyen mély, belső értelem van a műnek abban a részletében, ahol Szobakevics úgy kezd beszélni halott jobbágyairól, mintha élnének! Ő maga, a jobbágyi lelkek élő tulajdonosa, *halott* — de meghalt parasztjai ének! Mi marad meg Szobakevicsből, minden »alapossága«, masszívsága ellenére — mi marad meg a világ valamennyi Szobakevicséből? Üresség, pusztaság, a semmi — de a halott parasztok után megmarad a munkájuk, tapasztalatuk, az élet építése, amely egyik nemzedékről a másikra száll. *Csak a nép halhatatlan!*

Elég, ha Gogol közvetlenül *népi* témára, a népelet ábrázolására tér át — rögtön nyíltan felzeng az a dal, amely rejtve ott szól a mű minden szavának mélyén: a lírai töprengés a nép és a haza sorsáról. Nézzük például ezt a prózába beleszótt költői tájleírást:

»Ez már az országút, amelynek mindkét oldalán ismét felbukkantak a versztjelző oszlopocskák, a postamesterek, a kutak, az igásszekerek, a szürke falvak, a szamovárok, parasztasszonyok, fürge, szakállas gazdák, akik tele marék zabbal futnak ki az útmenti fogadó udvaráról, a szakadtbocskorú gyalogutasok, akik elkutyagolnak nyolcszáz versztnyire is, az élénk városkák, fabódékkal, liszteshordókkal, bocskorárusokkal, kalácsokkal és más apróságokkal, a tarka vámsorompók, a tatározott hidak, mindkét oldalt a végeláthatatlan mezők, a földesurak utazókocsijai, olykor egy lovaskatona, aki ólomgolyókat tartalmazó »Ilyen-meg-olyan üteg« felírású, zöld ládát visz; a zöld, sárga és frissen feltört fekete szántó-föld-csíkok, messziről felhangzó ének, fenyőfák csúcsai a ködben, a távolban elenyésző harangszó, varjak, sűrű rajokban, mint a legyek és a végtelen láthatár...»¹⁸

Csodálatos ez a költői tájleírás, amelyben Gogol, az orosz népdal szellemében, a bánatot a szabad szárnyalással kapcsolja össze — a határtalanul előmlő bánatba a végtelen térség és a roppant erő érzése vegyül. Népdalainknak ez a mélységesen orosz, nemzeti, utánozhatatlan sajátossága Gogolon és Nyekraszovon keresztül a szovjet irodalomnak is szerves részévé lett. Gogol művészetének titka ez, hogy ily messzire, a végtelenbe tolja ki a tér határait s e térségen belül mindent dallal tölt meg. Mindent, még a legprózaibb tárgyat is dalszerűvé tenni, a szomorúság és az erő ősi lírájával telíteni, mindent dallal átítani — ez Gogol titka, ez az a hatalmas újítás, amellyel a művészi prózát gazdagította, ledöntve a próza és a költészet közötti korlátokat és ezzel soha nem látott mértékben kiterjesztve a széppróza területét.

Nehéz feladat volt Gogolnak a »Holt lelkek«-ben formát találni a lírai elmélkedések számára, hiszen a regényben nincsen dalban fogant hős, akinek érzéseiben és gondolataiban természetes lenne a lírai lendület. Ezért a Szobakevics parasztjainak sorsára vonatkozó gondolatokat — ezt a népi sorssal foglalkozó dalt, amely évtizedek múlva a »Ki boldog Oroszországban?« c. költeményben, Nyekraszov állampolgári lírájában csendül fel újra — Gogolnak Csicsikov ajkán kellett megszólaltatnia. De az a hatalmasan zengő ének, amely ebben a tűnődésben megszólal, széles, epikus hullámaival messze elveti magától Csicsikovot, elmosza testes alakját áradó útjából. És feltárul előttünk a muzsikoknak a sorsa, akik »valamikor csakugyan muzsikok voltak, dolgoztak, szántottak, részegeskedtek, fuvaroztak, megcsalták a gazdáikat«¹⁹, látjuk a »szökött« jobbágyokat, akik az éhezés, a rabság elől menekültek — feltűnnek előttünk az asztalosok, ácsok, csizmadiák, hajóvontatók, mesteremberek, munkások és mondahősök alakjai!

»Aha! Ez az a Probka Sztjepán, az a dalia, aki gárdistának is bevált volna! Ez, gondolom, bejárta az egész kormányzóságot, övében szekercével, vállán a csizmájával, egésznap eledele egy garas ára kenyér, két garas ára szárított hal volt, hanem azért a pénzeszacskóban minden alkalommal vitt magával haza vagy száz ezüstrubelt, sőt talán állami bankjegyeket is, amelyeket vászonnadrágjába varrt be, vagy csizmájába rejtett. Hol pusztultál el? Talán jó pénzért a templom kupoláján dolgoztál, sőt talán a kereszting is felkapaszkodtál, ott lecsúsztál a gerendáról és lezuhantál a földre, a melletted álló Mihej bácsi pedig csak vakargatta a tarkóját, aztán megszólalt: »No, Ványa, te ugyan megjártad!«, azzal, körülölevezte a derekát kötéllel és felmászott a helyedre.«²⁰ Ime a gogoli lírai intonáció, amellyel egyenesen a néphez fordul — az a jellegzetesen orosz költői intonáció, amelyet Nyekraszov örökölt és fejlesztett tovább! Elvonul előttünk a nyomorgó parasztok sorsa, akiket egyik börtönből, tömlőcből a másikba űznek. »Hiába, elcsípett a rendőrkapitány, mert nem volt igazolványod. Ott állsz előtte bátran a szembesítésnél...«

És felhangzik a szabad és hatalmas, örök orosz motívum, a merészségről, a Volga széles térségeiről — az a téma, amely megindította Puskin »Énekeit Sztjenka Razinról«, amelyet Gogol folytatott és Nyekraszov, később pedig a volgai születésű Gorkij fejlesztett ki egész

¹⁸ »Holt lelkek«, Bp. 1952. 208. lap.

¹⁹ U. o. 126. lap.

²⁰ U. o. 127. lap.

gazdagságában — ez a motívum, mély, hömpölygő és szabad, mint az orosz folyó, amelyről dalol. A Volga győzelmes, hősi melódiája zúg Gogol művében is. »Abakum Firov! Hát te miféle szerzet vagy, barátocskám? Ugyan merre csavarogsz most? Talán a Volgára vetődtél és úgy megszeretted a szabad életet, hogy beálltál a burlákok közé?...«

A volgai hajóvontatók témája, ez a jellegzetesen orosz költői téma, amely a nép hősiességéről és szomorúságáról szól, amely Gogol, Nyekraszov, Repin, Gorkij műveiből árad felénk, a mi fülünkben ünnepélyesebben, hatalmasabban zúg, mint Gogol kortársai számára. S mihelyt ez a téma megszólal, Gogol művébe szabad levegő tolul, minden taraszbulbai színezésben kezd csillogni: »minden orosz, bármilyen korú, állású és vagyoni helyzetű is, eltűnődik, ha elgondolkodik az élet szertelenségein«. A következő mondatban Csicsikov már teljesen eltűnik szemünk elől: maga a költő lép be nyíltan a dalba, az elbeszélő már közvetlenül saját nevében beszél. »Csakugyan: hol lehet most Firov? Talán élénken, vidáman sűrű-forog a gabonaszállító hajók kikötőjében, talán kupeczekhez szegődött be? Felpántlikázott, felvirágozott kalapban zajosan nevetgélnek a burlákok, búcsúzkodnak kedvesüktől, feleségüktől, a sudár, természetes, szalagokkal és nyakláncokkal ékeskedő lányoktól, asszonyoktól, itt is, ott is körtáncot lejtene, énekszó hangzik, az egész tér csak úgy pezseg, a nagy zenebonában pedig teherhordók kiáltoznak, szitkozódnak, nógatják egymást, kampókkal kilencpudós zsákokat emelnek a hátukra és lármásan zúdítták a borsót és búzát a hajók mély üregeibe, zabbal és darával teletömött, hatalmas zsákokat hengergetnek, távolabb, a piacon pedig nagy halmokban állnak a zsákok, gúlákba rakva, mint az ágyúgolyók, míg végül ez az egész gabona-arszenál a mély hajókamrákba kerül s a végtelen flotta libasorban elindul a tavaszi vizeken úszkáló jégtáblákkal együtt... Ott aztán belegebédtek a munkába, burlákok! Együtt, mint ahogy az előbb tomboltatok, vígadtatok, vállaltatok a munkát és a verítéket és vonszoltátok a kötelet egyetlen dalra, amely végtelen, mint Oroszország...«²¹

Az orosz ember szívének ebben a leírásban minden ismerős és drága. Mi már ismerjük a Gogol megkezdte dal folytatását, ismerjük a burlák-téma egész nagy távlatát és szomorúságát:

S a széles, néma víz felett
Ütemre húzva a hajót
Jajongtak gyászos éneket,
Szívtépőn, iszonytatón.²²

Mi tudjuk, milyen nehezen vonszolták az igát a burlákok, milyen fáradtsággal töltötték meg gabonával a hatalmas hajók gyomrát Gorkij regényeiben (»Foma Gorgyjejev«, »Gyermekkorom«, »Egyetemeim«) — ezért csak mi tudjuk teljes mértékben méltányolni Gogol lángelméjét, aki ennek a hatalmas, haragos, szabad orosz dalnak első énekese volt.

1843 április 10.-én Gercen ezt jegyezte be naplójába: »Az 'Otyecseszvennije Zapiszki'-ben ma cikket olvastam a 'Holt lelkek'-ről — a melléklet a regény néhány részletét is közli, többek között az orosz táj leírását (téli és nyári utazás). Mikor ezeket a sorokat olvastam, valamilyen tehetetlen szomorúság fojtogatta a torkomat — Oroszország, ez a pusztaság, olyan élénken élelem, korunk élető kérdései oly fájdalmasan törtek rám, hogy szinte zokogni kezdtem... Mély, nehéz álom tart mindenkit fogva. Miért ébredtünk mi fel ily korán? — jobb lenne aludni, mint ahogy minden alszik körülöttünk...«

Gogol a korabeli Oroszország leghaladóbb fiainak érzéseit fejezte ki művében — bánatukat és hitüket hatalmas hazájuk nagy, napsugaras jövőjében. Belinszkij joggal írhatta 1847-ben, hogy a »Holt lelkek« felülmúlja az orosz irodalom minden addigi alkotását, mert az eleven társadalmi eszme mélysége megbonthatatlan egységben párosul benne a képek és jellemek határtalan művésziiségeivel. Gercen azt írta, hogy a regény »keserű szemrehányás,

²¹ U. o. 129—130. lap.

²² Nyekraszov vál. költeményei, Bp. 1950. p. 76.

de nem reménytelen hangulatú», mert szerzője »látja a merész, erőteljes nemzetiséget»: a szerző hite az orosz nép fényes jövőjében »szilárd alapon nyugszik, mert a vér frissen kering az orosz ember szívében». Maga a mű is élő tanúbizonysága annak, hogy az orosz nép szívében »frissen kering a vér»: a haragos és megvető nevetés a nép magasrendű erkölcsi fölényét fejezte ki urai felett, Gogol műve prófétai módon előrevetítette az orosz nép győzelmét, a holt lelkek kísérteties, szívós hatalmának pusztulását. (pp. 401—405).

De Gogol irtózva gondolt arra, hogy a »pénzember» gyűlöletes hatalma Oroszországban is megszilárdulhat. Kereste, milyen módon harcolhat a pénzember félelmes hatalma ellen — és nem találta meg az utat. »Szörnyű dolog ez, honfitársaim!» — kiáltott fel. A pénz átkozott hatalmának megszilárdulása, a forradalmi megrázkódtatások lehetősége, a pénzember »napoleoni» cinizmusa — mindezek a gondolatok borzadással töltötték el. Megértette, hogy az ilyen ember — a »játékos», a kalandor, a *gazember* — nem lát semmiféle különbséget az élő és a holt emberi lélek között s ezért habozás nélkül fogja megsemmisíteni az élő emberi lelket, vagy — »Napoleon módjára!» — az emberi lelkek százazreit, millióit. Gogol megboradt azoktól az új, ördögi bűnök növekedésétől, amelyek a pénzember növekvő hatalmát kísérték, és nem tudta, mit lehet ezzel szembeállítani, miben lehet menekvést keresni. Egész alkotásában lényegileg Belinszkijvel haladt egy úton, amikor könyörtelenül leleplezte a feudális-jobbágytartó rendet és a már Oroszországban is gyökeret verő új, kapitalista viszonyok embertelen voltát. De kettőjük útja elvált, amikor Gogol belefogott a »Holt lelkek» második részének megírásába. A regénynek ez a folytatása, a harmadik résszel együtt, Gogol elgondolása szerint Oroszország fejlődésének igazi útjait és eszményeit tükrözte volna vissza. Az író előtt most teljes nagyságában feltornyosult az a probléma, lehet-e harcot vívni a pénzember hatalma ellen, s milyen úton haladjon a haza a jobb jövő felé?

Mit lehet tenni azokkal a szörnyű »magvakkal», amelyek életre keltek? Az új viszonyok »magvaiban» Gogol csak borzalmat és bűnt látott, csontokat és temetőt, halált, mindenfelé csak halált — a »Holt lelkek» címlapjára is ezt rajzolta félelemtől reszkető keze. És Gogol zavarodottan, kínzó, lélekemésztő szellemi tusakodásában egyre világosabban, egyre reménytelenebbül kezdte belátni, hogy *nem tud* felelni erre a kérdésre: mit tegyünk?

Azok a fejezetek, amelyek a »Holt lelkek» tűzbevetett második részéből fennmaradtak, arra mutatnak, hogy Gogol sokat töprengett azon, milyen erőket vihetik Oroszországot előre. Láthatólag azon is gondolkozott, nincs-e a pénzembernek mégis valamilyen pozitív, történelmi hivatása; erre utalnak Gogolnak azok a szavai, hogy Csicsikov vagyonszerző szenvedélye nem »önmagából», hanem valamilyen felsőbb erőből fakad; igyekezett felderíteni, nem rejtőzik-e Csicsikov »hideg létezése» mögött valami, ami talán hasznos hazájának. Gogol világosan látta, hogy a Csicsikovok *erőt* képviselnek: nem ok nélkül mondja Csicsikov a »Holt lelkek» második részében, hogy ő »nagy embernek» született. És Gogol igyekezett megérteni ennek az erőnek a lényegét. Innen erednek a Csicsikovok »megszelidítésére» irányuló naív kísérletei: rá akarja beszélni őket, mondjanak le napoleoni spekulációikról, a vállalkozás útjáról, amelyen elkerülhetetlen az összeomlás — félelmetes, embertelen energiájukat patriarchális mederbe kívánja terelni: ez a lényege Kosztanzsoglo Csicsikovhoz intézett valamennyi intelmének, ezért szerepel Kosztanzsoglo mint Csicsikov pártfogója és védnöke. Kosztanzsoglo tisztán üzleti érveléssel igyekszik meggyőzni Pavel Ivanovicsot (Gogol jól tudta, hogy Csicsikovra másféle érvek nem hatnak), hogy *szilárd* gazdagság csak erényes, patriarchális alapon nyugodhat. Csicsikov ingadozása a regény második részében mind e körül forog: kövesse-e a Kosztanzsoglo javasolta erényes utat, vagy ismét spekulációkba vesse-e magát — vagyis meg lehet-e »szelidíteni» a Csicsikovokat, a burzsoáziát, meg lehet-e menteni Oroszországot a pénz hatalmától és a »proletárságtól». Az ilyen reménykedések reakciós, utópisztikus volta már Gogol művében is kiderül: az élet haladt a maga útján és kikacagott minden reakciós vágyálmot, amely visszafelé szeretne volna fordítani menetét. Gogol nem vette észre, hogy a jótékonykodó Kosztanzsoglo is a vállalkozás útjára lépett

és gyárakat épít — igaz, hogy ezek »különleges«, erényességen alapuló gyárak, Kosztanzsoglo saját birtokán, a »szántóföld mellett« épülnek, csupán a mezőgazdaságot egészítik ki s nem járnak »proletársággal«! Gogol, a realista, az igazság nagy harcosa nem vette észre, hogy ő maga is a manyilovság útjára lépett, amikor a milliókat harácsoló vállalkozót, adóbérlőt kezdte eszményíteni. Egyébként helytelen azt mondani, hogy Gogol ezt nem vette észre — ha így állt volna a dolog, akkor nyilván nem égette volna el a »Holt lelkek« második részét. Gogol érezte, hogy valamennyi reménye talajtalan, életképtelen. Ami magát Csicsikovot illeti, a második részben ugyanolyan aljas gazember, undorító fráter marad, aki a főkormányzó csizmáját csókolgatja — »utálatos féreg, arra sem érdemes, hogy az ember széttapossa«, csúszó-mászó ember-ládika, akiből a pénz undok szaga árad (a latin közmondás ellenére a pénznek itt igenis van szaga).

A »Holt lelkek« második részének írása idején Gogolnál különös erővel nyilatkozik meg a múlt eszményítése, a tiszta, harmonikusan szép, egyszerű és közvetlen »ifjúkori« viszonyok újjászületésének ábrándja. Az író életművében ez tragikus folyamat. A reakciós irányzat már az »Arckép« és »Róma« c. elbeszélésekben is megnyilvánult, de ott még elnyomta, háttérbe szorította a gogoli alkotás fővonala, a haladó, népi irányzat; ezek a reakciós vonások most új minőségbe csapnak át és uralkodóvá válnak...

Gogol ily módon ugyanazokat a feudális viszonyokat kezdte eszményíteni, amelyeknek embertelenségét ő maga leplezte le jellemalakjaiban hatalmas, igazi művészettel. A megmerevedett rendszer félelmetes vádlója most e rend védelmezőjeként lép fel. Kosztanzsoglo személyében a parasztok atyját és jötevőjét látja, erős bástyát a kapitalista rabló-civilizáció ellen, s nem látja (vagy legalábbis e fejezetek írása közben nem veszi észre) hogy Kosztanzsoglo ugyanaz az ember, mint Szobakevics — a különbség csak az, hogy alakja itt szimpatikusnak van megrajzolva. (pp. 406—410).

Gogol tanácstalan volt, nem látott megoldást, önmagát vádolta, mert nem tudta megmutatni az igazság felé vezető utat. Úgy érezte, kötelessége pozitív megoldást nyújtani. Kínozta, gyötörte az a gondolat, hogy szatirikus műveivel csupán negatív feladatot teljesített. Nagyon szívére vette azokat a vádak, amelyekkel a reakciós tábor, különösen a szlávofilok illették. A vádak között szerepelt a hazafiatlanság és Oroszország megrágalmazása, azon az alapon, hogy Gogol nem ábrázolt műveiben »pozitív hősöket«. Kétségtelen, hogy Gogol tragédiájában, abban a szakadatlan gyötrődésben, amely lelki életének szinte egyetlen tartalma lett a halálát megelőző évtizedben, s melynek során a legraffináltabb kínzásokat mérte önmagára, igen fontos szerepet játszottak azok a vádak, amelyek a pozitív hősök hiányát s ezen az alapon hazafiságának erőtlenségét vetették szemére. Az is kétségtelen, hogy amikor Gogol a »Holt lelkek« megjelenésével kapcsolatos teendők elintézése végett Moszkvába utazott, éppen szlávofil »barátainak« unszolására iktatta be regényébe azt az ígéretet, hogy a mű későbbi részeiben pozitív hősöket fog ábrázolni: valami sugárzó erényű férfit és egy gyönyörű orosz leányzót. Belinszkij megérezte, hogy ez az ígéret halálos veszélyt jelent Gogolra, a művészre. Túl sokat ígért! — figyelmeztette Belinszkij — oly sokat, hogy az nem teljesíthető. Belinszkij tisztán látta, hogy Gogol ígérete nagy veszélyt rejt magában: a feudális valósággal való kibékülés veszélyét. Gogol nem teremthetett pozitív hősi alakot, mert ilyen kísérlet nála elkerülhetetlenül a jobbágytartók eszményítésével járt együtt. Nem volt közvetlen kapcsolata a felszabadító eszmékkel; a nemesi forradalmárok eszméi érintették ugyan lelkét kora ifjúságában, de — mint láttuk — csupán elvontan humanisztikus, nem pedig forradalmi jelentőségük révén. A kifejlődő raznocsinyec forradalmiság sem hagyott nyomot Gogol szellemi fejlődésében, noha a gogoli alkotás objektíve éppen az átmenetet jelzi a nemesi forradalmiság időszakából a raznocsinyec forradalmiság időszakába. Gogolnak nem volt közvetlen kapcsolata kora forradalmi mozgalmával s ezért nem kereshetett pozitív hősöket a Gercenek és Ogarjovok, a Belinszkij nyomdokában haladó fiatalság, azokra a felszínre törő, friss erők között, amelyekről Belinszkij Gogolhoz intézett levelében írt. Gogol

világnézete, személyes környezete, a valóságról kialakult felfogása eleve kizárta ezt a lehetőséget.

Gogol előtt a pozitív hős az orosz irodalomban a nemesi forradalmiságból merítette tiltakozása erejét, Gogol után a forradalmár raznocsinyec lesz pozitív hőssé. Gogol átmeneti helyzete az orosz forradalmi mozgalom fejlődésének két időszaka között abban is megnyilvánult, hogy az író ugyan új társadalmi hőst vezetett be az irodalomba a »kisember« képeiben, de nem tudott olyan raznocsinyec környezetből származó pozitív hőst ábrázolni, aki *tevékeny* szereplő lett volna, nem csupán a sajnálkozás tárgya. Gogol ugyanakkor mélységesen átérzte, hogy Oroszországnak szüksége van aktív hősrre, aki kimondja az orosz népnek a várva-várt szót: *előre!* — aki vezére lesz a gonoszság, igazságtalanság, sötétség elleni harcnak. A »Holt lelkek« második kötetének írása idején ezért elkezd kiagyalni egy eszményi főkörmányzót (ebben a jellemalakjában magára a cárra gondolt, akinek ideális munkaprogrammot kívánt előírni Oroszország megmentése érdekében), egy eszményi földesurat, sőt még egy eszményi adóbérlőt is. A feudális-jobbágytartó valóságnak ilyen eszményesítésére egyrészt saját álláspontjának belső logikája ösztökölte Gogolt, másrészt a hazafiatlanság vádjá, amellyel főleg a szlávofilok illették, s amely nagyon bántotta az író. A szlávofilok mindenáron a feudális valóság védelmezésére igyekeztek rábírní Gogolt (»Részletek barátaimhoz, írt leveleimből« c. művét csak tapintatosságból bírálták, nem mintha lényegileg nem értettek volna azzal egyet). A reakciós »barátok« arra unszolták Gogolt, hogy a jobbágytartók köréből izzadjon ki »eszményi jellemeket«, s ezt úgy állították be, mint hazafias kötelességet. Gogol kapcsolata a nemességgel, a nemesi felfogással többek között éppen abban nyilvánult meg, hogy az író engedett ennek a demagógiának. Bebeszélték neki, hogy megsértette a Szobakevicseket, s mivel ezt a bántalmat nem »tette jóvá«, nem »ellensúlyozta« azzal, hogy ugyanezen Szobakevicsek közül egyeseket »pozitív« hőökként állított volna be — ezzel megsértette Oroszországot! Nevezetesen ezzel kapcsolatban Dobroljubov szavai »A népiség hatásának fokáról az orosz irodalom fejlődésében« c. tanulmányában. Gogol, írta Dobroljubov, »nem tudta végigjárni a magaválasztotta utat. Az élet aljasságának ábrázolása megrémítette; nem ismerte fel, hogy ez az aljasság nem a népelet sorsa, nem látta be, hogy az aljasságot könyörtelenül üldözni kell s nem szabad attól tartani, hogy ez magára a népre is árnyékot vethet. Eszményeket akart élénk állítani, amelyeket sehol sem tudott megtalálni; ezért ... visszafelé ment, egészen Karamzinig: Murazovja csupán Frol Szilin másolata, Ulinykája pedig a Szegény Liza halvány utánzata«.

Amint a »Revizor« megjelenését követő hajszát Gogol úgy tekintette, mintha valamennyi honfitársa rátámadt volna — éppúgy összekeverte, azonosította, egybeolvasztotta felfogásában a különböző Oroszországokat: az igazi, népi Oroszországot és az urak hazug Oroszországát. A raznocsinyec forradalmárok szellemi fejlődésük során eljutottak annak a felismeréséhez, hogy *két Oroszország* van. Gogolnak ez a felismerés nem adatott meg. (pp. 416—419).

Ford.: Szcenzi Miklós

SZENCZI MOLNÁR ALBERT ÉRTÉKELÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Dézi Lajos még a múlt század végén terjedelmes műben megírta életrajzát és félezer oldalt meghaladó kötetben kiadta naplóját, levelezését s egyéb iratait.¹ A Dézi-féle kiadványokon túl a XIX. század végéig csaknem 40, az azóta eltelt félévszázad leforgása alatt is közel húsz értekezés, közlemény és cikk jelent meg Szenczi Molnár Albertről, életének egy-egy részletéről, különböző műveiről.² Mindezek mellett, alig van irodalomtörténeti és történelmi összefoglalás, mely rövidebb-hosszabb formában ne tárgyalná pályáját, műveit. Nagy szám a hatvanat meghaladó Szenczi Molnár-irodalom! Bacsányi Jánosról nem sokkal több írás látott napvilágot. De míg a Bacsányi-irodalomból a megújuló Magyarország első jelentős politikai költőjének fővonásai alapján véve kibontakoznak, — ha ez a kép sok tekintetben elmélyítésre, korrekcióra szorul is —, addig a Molnár Albertről megjelent írások alig sejtetnek valamit a tudós, a költő és az író működésének irodalomtörténeti jelentőségéről, műveinek igaz értelméről.

— Miként látták? miként láttuk Szenczi Molnár Albertet a múltban? — Ha megkíséreljük összegezni a róla megjelent irodalmat, s kirajzoljuk belőle arcképét, szétfoszló, ködös vonások bontakoznak ki előttünk. A múlt századi feldolgozások — beleértve Dézi életrajzát is — lényeges irodalomtörténeti értékelést nem nyújtanak; adatfeltáró értékük van legjobb esetben. A múlt századi irodalom legjelentősebb terméke, hatalmas anyagával, gazdag jegyzetapparátusával a Dézi-féle iratpublikáció, mely Szenczi Molnár művei mellett máig a legfőbb forrás számunkra. Naplójának, levelezésének és írományainak részletes feldolgozása teszi használhatóvá Dézi életrajzát is. A XX. századi közlemények sem vitték lényegesen előre róla alkotott ismereteinket. Szerb Antalt népszerű irodalomtörténetében magával ragadta Molnár Albert hányatott élete.³ Összefoglalása során értékes észrevételeket tesz. Hangsúlyozza Szenczi hazafiságát, de ugyanakkor szinte kozmopolita frót lát benne, akinek életalapja »a protestánsok nemzetfölötti összetartása« volt. Molnár Albert műve — Szerb Antal szerint — már életében elavult, működését elszigetelt jelenségnek tekinti nem fedezi fel sem az előzményekkel való összefüggéseit, sem művének előremutató vonásait. Éppen ellenkező előjelű hibákat tartalmaz Németh László esszéje.⁴ Nagy meglevenítő készséggel, sok érdekes, de inkább tetszetős, mint igaz szempontot vet fel. Egyik első olyan írása ez Németh Lászlónak, amelynek kérdésfelvetése egy évtizeddel később majd a jobboldali népies, »mély magyar« konstrukcióba fog torkolni.

A Szenczi-irodalomnak egy-két kivételtől eltekintve általános vonása, hogy az aprólékos elemzés során nem látják az egészet. Egyik tanulmány a zsoltárokkal foglalkozik, a másik a szótárral s a grammatikával, a harmadik az Institutió-fordítással, de egyik tanulmányíró sem látja a különböző műfajú és típusú művek között a szerves összefüggést. Részekre szabdalták Molnár Albert életművét, boncolgatták a részeket, s az egyes részeknek a többivel való összefüggését, szétválaszthatatlanságát, a különböző művek globális egységét, az egyazon cél megvalósítása iránti törekvést nem tartották szem előtt. Ilyen módon megformálódott egyrészt egy tudós szótáríró és grammatikus képe, másrészt egy szakállas próféta, a kálvinizmus három legfőbb könyvének magyar fordítója, illetőleg gondozója, a zsoltároknak — és Kálvin János Institutiójának átültetője, s a Károli-biblia átdolgozó kiadója. És még egy kérdés: a XIX. század második felében és a XX. században, midőn a Szenczi-irodalom

¹ Szenczi Mo'nár Albert Bp. (Magyar Történelmi Életrajzok) 1897. — Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és írományai, Bp. (Magyar Tudományos Akadémia) 1898.

² Az 1897-ig megjelent Szenczi Molnár-irodalmat Dézi Lajos összeállította: Szenczi Molnár Albert naplója ... c. kiadványában, XVII—XX. l.

³ Magyar Irodalomtörténet, Bp. (Révai) 1946. 86—90. l.

⁴ Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk, Protestáns Szemle, 1928.

többsége napvilágot látott, szótára és grammatikája már csupán történelmi jelentőséggel bírt, a velük való foglalkozás a magyar nyelvtudomány »szakfeladatává« vált.⁵ Zsoltárfordítása továbbra is élő anyaga volt a kálvinista egyház szertartásának, biblia-kiadását és Institutiófordítását is elsősorban egyháztörténeti értéként tartották nyilván, egyéb műveiről pedig alig esett szó. Ilyenformán Molnár Albertben jobbra a magyar kálvinizmus alakját becsülték, a haladó magyar kultúra érdekében folytatott nagy munkásságának kérdése nem került előtérbe, XVII. század eleji történelmi jelentőségére nem voltak tekintettel. S azáltal, hogy Szenczi a magyar kálvinizmus alakjaként élt a köztudatban, — ha összevetés nem is készült közöttük —, Pázmányhoz mérték. A Habsburg-uralom magyarországi szálláscsinálóját, a burzsoá reakciós irodalomtörténetírást mind magasabb talapzatra emelte, a Bocskai és Bethlen politikáját követő, a 30 éves háború Habsburg-ellenes szárnyának ideológiáját képviselő Szenczi Molnár Albert pedig háttérbe szorult. Tanulmányokban, összefoglaló monográfiákban nem hiányoztak a Molnár Albert iránti elismerő szavak, az elismerés azonban bizonyos objektívista jelleget öltött, s az objektívista értékelést egyenlőségjellel kötötték össze bizonyos fajta lekezeléssel.

Szenczi Molnár Albert művének marxista-leninista értékelésére mindeddig nem történt kísérlet. Klaniczay Tibor egyetemi jegyzetében világos áttekintést rajzol pályájáról.⁶ Hangsúlyozza Molnár Albert működésének haladó jelentőségét, minden magyar kortársánál modernebb világkép kialakítására irányuló törekvését. Összefoglalása azonban természeténél fogva nem is törekedhetett arra, hogy a Molnár Alberttel kapcsolatos sokrétű kérdésekre feleletet adjon. Szenczi Molnár életművének marxista-leninista értékelése régi irodalomtörténetünknek egyik sarkkérdése. A történelmi valóságnak megfelelő magyarázata munkásságának kihatással kell, hogy legyen az őt megelőző, a vele kortárs és a nyomában következő magyar irodalom jobb megértésére.

Tanulmányunkban nem rajzolhatunk teljes képet pályájáról, nem elemezhetjük működésének egészét. Néhány kérdést óhajtunk csak felvetni, amelyeknek kibontásával, úgy véljük, Molnár Albert helyes értékelésének útját egyengethetjük.

Akkor született (1574), midőn a protestantizmus már több mint egy évtizede feladva harcos, haladó törekvéseit, kompromisszumot kötött a feudalizmussal. Ifjúsága arra az időre esik, midőn félévszázados bűvópatak élete nyomán ismét feltört és társadalmi harcot formáló erővé vált a humanizmus. Valamikor a humanizmus volt a fő eszmei támogatója a reformációnak és most a protestantizmus megalkuvása után ismét a humanizmus oldalán fogjuk megtalálni legjobbjainkat, a humanizmus segítője, előmozdítója lesz a fejlődésnek.

Molnár Albertet származása, társadalmi helyzete, körülményei a haladás útjára vezetik. Életének döntő eseményei a polgárosodásért vívott harchoz, a humanizmus eszméjéhez kapcsolják. Nagyszombat és Pozsony között egy mezővárosban, Szencen született. Szenc vásári központ volt már a XVI. században, Léva, Érsekújvár, Pozsony és Bécs kereskedői egyaránt látogatták vásárait. A jellegzetes mezőváros lakossága kereskedett, mestersegeket üzött és szőlőműveléssel foglalkozott. Polgári származású Molnár Albert is. Születésekor apja Szenc egyik leggazdagabb polgára volt. A háborús esztendőkhöz alatt vagyona egy részét elveszítette, a háza maradt csak meg, szőlője s egy darab szántóföldje. A későbbi időben teljesen elszegényedik. Molnár Albert minden írása, már ifjúkori levelei is arról tanúskodnak, hogy polgári öntudatot örökölt otthonról, s a polgári öntudat mellett a legszebb nemzeti hagyományaink egyikét: Mátyás király Magyarországnak hagyományát. Szépapja János, Mátyás király seregében szolgált, s Molnár Albert apja gyakran beszélt fiainak Mátyás királyról, Mátyás király harcairól, amelyeknek szépapjuk, János is részese volt.⁷ Bizonvára

⁵ Szótárának részletes elemzését adta Melich János: *A magyar szótáriródlalom*, Bp. (Nyelvészeti Füzetek, 46. sz.) 1907.

⁶ *Klaniczay Tibor*, Magyar Irodalomtörténet t. II. kötet. Bp., 1953. válogatlan utánnnyomás 58—69. 1.

⁷ V. ö. Dézsi, *Szenczi Molnár Albert* Bp. (Magyar Történelmi Életrajzok) 1897. 10—11. 1.

még a gyermekkori emlékekben gyökeredzik az a párhuzam, amelyet szótára harmadik kiadásának ajánlásában Mátyás király és Bethlen Gábor között megvont.⁸ De nemcsak származása, későbbi fejlődése is csaknem minden állomásával a polgársághoz kapcsolja. Midőn apja özvegyen maradt és teljesen elszegényedett, a szenci iskolában folytatott két tanulmányi esztendő után, fia nevelését egy Szabó (Sartor) Farkas nevű vándordiákra bízta. Ettől kezdve Szenci következő évei összeforrnak a régi műveltségünkben oly jelentős — és kellőképpen maig meg nem világított — vándordiák életével. Szabó Farkassal a szencinél nagyobb, győri iskolába kerül. Innen győri diákokból álló csoportban végigjárja az országnak egy sor polgári városát. A diákcsoport útja összekapcsolódott a bécsi kereskedőknek, a kassai és a debreceni vásárra igyekvő szekérkaravánjával. Áruszállító szekerekre felkérkedzve haladnak, útjuk a polgári kereskedő útvonal: Kassa, Debrecen és — az ekkor erősen fejlődő mezőváros — Nyírbátor. Innen kerülnek Göncre, ahol megfeszített erővel dolgozik a bibliafordítás utolsó ívein az öreg Károli Gáspár. Molnár — mint ismeretes — korrektorként, kifizetéként segítkezik a bibliafordítás befejezésénél, nyomtatásánál. A bibliafordítás során munkatársával etimológiai kérdések fölött vitázó Károli Gáspárnál részesül Molnár először tudományos élményben. Göncről Debrecenbe kerül tanulni, Debrecenben elolvas minden magyar könyvet, ami csak kezéig ér. Másfél évet tölt itt, 1590-ben távozik a fiatal kollégiumból. Ismét visszatér Göncre, ahol Károli Gáspártól megkapja a második segítséget: ajánlólevelet Kassára, ahol magántanítója lesz egy polgárgyerekeknek.⁹

Németországi vándorlásai során az elmaradt hazai, mezővárosi fejlődésre még csak nem is emlékeztető, fejlett polgári városokban él. Mindenütt a polgárság erejét tapasztalja; a mindennapi életben ugyanúgy, mint a főiskolákon, ahol tanul. Naplójában szól arról, hogy életében egyszer volt igazán boldog: Strassburgban. Nem véletlen naplójának ez a lírai hangmegütésű kitétele. Strassburg Molnár Albert tanulmányai idején haladó, kálvinista, polgári humanista vezetés alatt állt. Polgári irányítású volt a város egyeteme és polgárgyerekek számára alapított kollégiumban élvez Molnár teljes ellátást, lakást, nyugodt tanulási lehetőséget. Midőn az egyetem és a város a feudalizmussal kompromisszumot kötött lutheránusok kezébe került, a haladó kálvinizmushoz, a polgári fejlődéshez hű Molnár Albertnek el kellett hagynia Strassburgot. De míg itt tanul, megkapja fejlődésére és későbbi munkásságára a döntő indításokat. Strassburgban érik ki benne teljességgel a humanista polgári igény. Strassburg egyeteme a késői humanizmusnak egyik központja. Itt tanít — mint erről legutóbb Turóczi-Trostler József írt — Bernegger, a német humanista történetírás kiváló alakja.¹⁰ Itt professzor Dasypodius, a nagy humanista szótárírónak — Molnár Albert mintaképének — fia, a kiváló matematikus, akinek matematikai értekezéseit mellékkereset szerzése céljából Molnár másolja. Itt tanít orvostudományt a híres Hawenreuter, aki Berneggerrel és Dasypodiussal egyetemben, nagyrabecsülte a fiatal Molnárt, a strassburgi egyetem legkiválóbb diákjainak egyikét. Mit tanult ez a kitűnő magyar diák Strassburgban? Feleletet ad erre a kérdésre az egyetem egykori tananyaga. A humanisztikus és teológiai studiumokon kívül a kor színvonalán álló természettudományokat. Latin, görög és héber nyelv mellett földrajzot, csillagászatot, matematikát, fizikát és orvostudományokat.¹¹

Ez alkalommal csak utalhatunk rá: a késői humanizmus centrumában ismeri fel a magyar műveltség emelése érdekében végzendő feladatait, itt kap végleges indításokat tudományos és irodalmi működéséhez. Nem véletlen, hogy szótárának megszerkesztéséhez is itt kezdett hozzá! A humanista Strassburgban érik meg benne — végül — a magyarországi ellenreformáció támadásainak megindulása idején a meggyőződéséhez

⁸ *Lexicon Latino—Graeco—Ungarum*. Jam recens tertia cura recognitum, Heidelberg, 1621. — RMK. I. 513., RMK. III. 1330.

⁹ Az életrajzi adatok a Dézsi-féle életrajzból, valamint Dézsi Sz. M. A. naplója... c. kiadványból valók.

¹⁰ Turóczi-Trostler József, *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez*, Irodalomtörténet, 1953. 3—4 sz. 335. l.

¹¹ V. ö. 7. sz. jegyzet, 38—45. l.

minden körülmények között hű, de ugyanakkor minden felekezeti elfogultságtól mentes gondolkodás.

Abban az időben, midőn Molnár Albert tudományos működését megkezdi, Magyarországra mind fokozottabb mértékben nehezedik a Habsburgok nyomása. Ez az idő az, midőn legjobbjaink felismerik, hogy a török veszélénél az ország fokozott kizsákmányolására törekvő Habsburg-veszély a súlyosabb. A legjobbak, élen Magyarival és Rimay Jánossal, irodalmi síkon is felvetik a kérdést. Molnár Albert — ha távol is él hazájától — az ország középponti kérdését ugyanolyan jól látja, mint az itthonélő legjobbak. Látja, sőt mindenkinél világosabban felismeri azokat a teendőket, amelyek az adott körülmények közepette leginkább reálisak. Míg Magyar bár élesen felveti a középponti kérdéseket, de a Pázmánynyal folytatott vitában alulmarad és Rimay János, aki ugyancsak jól látja a helyzetet, s műveiben reagál az eseményekre, azonban a Habsburg nyomásra megalkuszik, addig Szenczi Molnár Albert egy jöttányi megalkuvás nélkül következetes és eredményes munkát végez az általa helyesen felismert reális területen. Az ő életműve lesz a század elején az egyetlen, ami következetesen kapcsolódik az előzményekhez és nagy teljesítményeivel építően előremutat a közvetlen és a távolabbi jövő felé.

Mi az a felismerés és megvalósítás, ami Szenczi Molnár Albertet messze kortársai fölé emeli? Felismeri a polgárosodásért vívott harc szükségességét, de felismeri azt is, hogy a XVII. század eleji végtelenül elmaradt és az elmaradottságon túl állandó háborús pusztításoknak kitett Magyarországon a polgárosodásért való közvetlen társadalmi harc nem járható út. — Nem tagadom, a Molnárnál két évszázaddal fiatalabb Kazinczyra és Révai József Kazinczy-elemzésére gondolok, midőn e két leírom.¹² — Szenczi kitűnő vitázó, hisz svájci tartózkodása idején nagy sikerrel vesz részt tudományos vitában. De a feudalizmussal kompromisszumot kötött hazai protestantizmusnak az ellenreformációval folytatott polémiáiban nem vesz részt. Állandó problémája a hazájától való távollét, gyötri a honvágy és a lelkiismeretfurdalás; hazatérjen-e és itthon végezzen közvetlen feladatokat, vagy kint alkossa meg azokat a műveit, amelyeknek megvalósítását maga elé tűzte? Külföldi barátaival is nem egyszer vitázik a kérdés fölött és arra a meggyőződésre jutnak, hogy odakint jobban szolgálhatja hazáját, mint Magyarországon. Nagyszerű realizmussal olyan műveket ad hazájának, népének, amelyek a polgári fejlődés előmozdításához leginkább szükségesek. Jelképes, hogy magyar-latin szótára ugyanabban az időben jelenik meg, midőn Pázmány kiadja feleletét Magyar művére.¹³ Molnár Albert mintegy a magyar nyelv szókincsének lajstromozásával válaszol a bécsi zsoldban álló Pázmány fokozódó reakciós támadásaira. Szótárához hasonló funkciót tölt be Grammatikájával, amelynek létrejötte semmiképpen sem egyszerűsíthető le azzal, hogy a magyarul tanulni akaró Móríc hesseni fejedelem felszólítására készítette.¹⁴ Szótárán és Grammatikáján kívül három főművével, a Zsoltárfordítással, a Károli-biblia átdolgozott, új kiadásával és Kálvin Institúciójának lefordításával a XVII. századi polgári haladás alapmunkáit teszi hozzáférhetővé.¹⁵ Ezekkel az angol polgári forradalom ideológiáját jelentő művekkel fegyvert ad a 30-as években szervezkedni kezdő demokratikus törekvésű, hazai puritánus mozgalomnak is. Ily módon Tolnai Dali Jánosnak, Medgyesinek és végül Apáczai Csere Jánosnak játszik a kezére. De mindezek a művek túlmutatnak a XVII. századi haladó utódokon is. Szótárának görög része egyedülálló a XIX.

¹² V. ö. Révai József, *Kölcsey (Irodalmi tanulmányok c. kötetben, Bp. Szikra, 1950. 8—12. l.)*.

¹³ *Dictionarium Latino Vngaricum*... Per Albertum Molnár Szenciensem Vngarum... Nürnberg, 1604. — RMK. I. 392—393. l.

¹⁴ *Novae Grammaticae Ungaricae ... libri duo*. Authore Alberto Molnar Szenciensi. Hanau, 1610. — RMK 422.

¹⁵ *Psalterium Ungaricum*. Szent David... százötven Soltari az francia notáknac és verseknek módgyokra most uyonnan Magyar versekre forditattac es rendeltettec a Szenci Molnar Albert által. Herborn, 1607. — RMK. I. 407.

Szent Biblia... Caroli Gaspar Elöljáróbeszédével. Ez masodic kinyomtatást igazgatta néhol megis jobbítottá Szenci Molnar Albert. Hanau, 1608. — RMK. I. 412.

Az keresztyeni religiora es igaz hitre való tanítás. Mellyet Deakul irt Calvinus Janos... Magyar Nyelvre fordított Molnar Albert. Hanau, 1624. — RMK. I. 540.

század közepéig,¹⁶ zsoldárfordítása mélyen beleágyazódik költészetünk fejlődésébe, talán a népköltészetbe fokozottabb mértékben, mint a műköltészetbe. Institúció-fordítása a magyar tudományos nyelvnek mindmáig kellően nem értékelt alkotása, ugyancsak túlmutat azon a korszakon, amelyben létrejött. Bátran mondhatjuk, hogy a magyar nyelv előrevitele terén végzett munkássága Kazinczyig kiterjedő jelentőségű.

Munkásságának jelentősége az utolsó 120 esztendő irodalmában elsikkadt. De világosan látták jelentőségét a régiek, a XVIII. század tudósai és írói, majd a XIX. században Kazinczy és Kölcsey Ferenc egyaránt. Párizs Pápai, aki szótárát folytatta, nem egyszer hangsúlyozta a maga módján mindezeket. Bod Péter, aki Szenczi Molnár emlékének egyik legnagyobb őrizője volt, »közjóra« születtet emberként ír róla.¹⁷ Pápai Sámuel »nagyemlékeztű magyar literátor«-nak nevezi, s egyebek mellett így ír róla: »Ezen időben tüzes vetekedések gyulladván a vallás dolgában, szint oly buzgó törekedések támadtak a tudományok üzésében...«, az utóbbi szavakkal Szenczi Molnár Albertre céloz.¹⁸ Kazinczy szerint Molnár Albert azon írók sorába tartozott, akik kanonizáltak nyelvi szokásokat, újításokat, olyanokat, »melyeket minden régi és új literatúrával bíró nemzet tiszteli; — azt a szokást, amelyet rész szerént az idő, rész szerént a jó írók hoznak bé«.¹⁹ Kölcsey Szenczit a nagy hagyományaink között idézi. 1815-ben írja Kazinczynak, midőn kritikái miatt támadás indul ellene, elkeseredett hangon, kissé kiábrándulva, végül nagyszerű patosszal a jövő felé mutatva: »Mi egyéb éránt megünk a magunk utunkon, eltérhetetlenül. Mi tudjuk, hogy nekünk igazunk van, s hogy az van, mutatja Illyés, Zrini, Szenczi Molnár, Gyöngyössi István, s még a Debreceni Énekeskönyv által is a *nyelv természete*. Hogy kiabálnak, jól van, Adelung is kiabált, még Goethe és Kolbe idejében is, mit nyert vele?»²⁰

Szenczi Molnár Albert műveinek elemzése során kiderül, hogy azok eszmei tartalom tekintetében ugyanúgy, mint a stílus dolgában a polgári törekvések kifejezői. Zsoldárfordításával minden elődjétől különbözve, új, magasigényű, műfordítói gyakorlatot vezet be. A XVI. század fordítói gyakorlatával, de Balassi és Rimay parafrázisaival is ellentétben, Molnár Albert tudatos, a szó valódi értelme szerint a modern műfordítás útjára lép. Rálép erre az útra, de meg kell jegyezni, hogy megvalósítása még nem teljes egészében a modern műfordítói elv keresztülvitele. Császár Ernő a század elején részletes összevetésekkel kimutatta Szenczi zsoldárfordításainak a XVI. századi hazai előzményekkel való összefüggéseit, valamint a Károli-bibliához való viszonyát. Párhuzamba állította szövegeit a Lobwasser-féle zsoldárokkal, amelyekből fordítását készítette és Marot-Béza francia zsoldáraival, amelyekkel átültetését ellenőrizte. Császár Ernő megállapította, hogy a francia dallamok érdekében Molnár arra törekedett, hogy verssorainak hosszúsága és a versszakok szerkezete azonos legyen az eredetivel. De azt is kimutatta, hogy a zsoldárok tartalma tekintetében korántsem tart szem előtt ilyen következetes, fordítói hűségre törekvő igényt. Egyes esetekben híven tolmácsol, máskor alig lehet fordítását fordításnak tekinteni. Vannak szakaszai, amelyek szószerint megegyeznek az eredetivel, azután váratlanul néhány versszak a zsoldár hangulatát követi csupán, eltérve az eredeti szövegtől, hogy későbbi szakaszokban ismét szószerinti fordítást nyújtson.²¹ A Szenczi és a Lobwasser szövegek összevetése arra az eredményre vezet, hogy Molnár Albert fordításai akkor a legszebbek, amikor nem hűek, midőn a magyar fordító szabadjára engedi a zsoldár hangmegütése nyomán, egyéni mondanivalóját. Ilyenkor szárnyalnak szavai, költői

¹⁶ V. ö. Melich János. i. m. 140. l.

¹⁷ Magyar Athenas, H. n. 1766. 181. old.

¹⁸ V. ö. Badićs Ferenc, Az első magyar irodalomtörténetíró, Irodalomtörténeti Közlemények, 1979. 263. l.

¹⁹ V. ö. Kazinczy Ferenc bírálatát Beregszászi Nagy Pál »Dissertatio philologica de vocabularum derivatione ac formatione in lingua Magyarica« és Sipos József »Ó és új Magyar, vagy rövid értekezés, miképen kelljen az Ó-Magyarssággal az Újat egyesíteni« c. munkákról. — Tudományos Gyűjtemény, 1817. XII. füz. 87—105. l.

²⁰ Kölcsey levele Kazinczyhoz, 1815 május 30. (Váczy, Kazinczy levelezése, XII. kötet, 518. l.)

²¹ Császár Ernő, Szenczi Molnár Albert zsoldárai, Irodalomtörténeti Közlemények, 1914. 157—170., 279—299., 403—417. l.

feszültség hevíti át az ótestamentumi versszakokat. Gyönyörű költői hangvételt érezünk ilyenkor, midőn Dávid zsoltárainak fordításán belül Szenczi Molnár Albert elmondja leg-személyesebb mondanivalóit.

Kétségtelen, midőn Molnár Albert a zsoltárok fordításához hozzázédkelt, a lefordítandó anyaggal teljes értelemben azonosult. Olyan világot fedezett fel a zsoltárokból, amely nagymértékben azonos volt az ő egyéni érzelmvilágával. A zsoltárok érzelmvilága az ő érzelmvilága volt, a fordítás megformálásában a maga élményei számára talált tükröt. Olyan ember fordította magyarra a zsoltárokat, aki rengeteg szenvedésen ment keresztül, akinek élete szakadatlan küzdelem volt, aki éhezett, küszködött munkalehetőségei megteremtéséért, nem egyszer már önbizalma is megrendült, s gyakran meghasonlott önmagával. Ki az, aki ne érezné a sokat szenvedett Molnár Albert személyes találkozását a zsoltárköltő szavaival, midőn így ír:

»Töröltessenek el azok,
Az kik kergetik életemet,«
(143. zsoltár)

Vagy az ilyen két sorban:

»Szégyenítsd meg Uram őket,
Kik kergetik életemet«
(35. zsoltár)

De akár ebben a gyönyörű, elégikus hangú szakaszban:

»Óh ha szárnyaim lehetnének,
Mint a galamb ha repülhetnék,
Én elrepülnék messze földre,
Elmennék e népek közül
Pusztát keresnék ezentől.
ahol nyugodalmam lehetne.«
(55. zsoltár)

S végül nem Szenczi Molnár Albert gondolkozását fejezi-e ki tömör mondataival a következő versszak:

»Az hazug emberek
Nálam nem kedvesek,
Az tettető csalárdokat
Szívem szerint gyűlölöm.
És nagy távol kerülöm
Az álnoksággal járókat.«
(24. zsoltár)

Molnár Albert személyes mondanivalóinak tükröt ismerte fel Dávid zsoltáraiban és az eredeti szöveget fokozott mértékben megtöltötte személyes mondanivalóival. De vajjon elszigetelten egyéni, individuális mondanivaló-e a zsoltárokból kifejeződő líra? Ha elmélyedünk a zsoltárokból, a válasz egyedül csak az lehet, hogy nem. Molnár Albert egyéni mondanivalója közösségi mondanivaló, a mezővárosi parasztpolgárság mondanivalója. A zsoltárokból a hazai mezővárosi polgár érzelmvilága, jobb élet utáni vágyódása jut kifejezésre, annyira, hogy nem egy esetben a zsoltárok tájai, természeti képei a magyar vidékek, Molnár Albert születésének vidéke képeit idézik szemünk elé. Részletes elemzésre most nincs mód, de egy észleletesebb idézet is megvilágítja állításunk helyességét. Jó példa a 65. zsoltár 7. 8. és 9. szakasza. Ezek a szakaszok a mezővárosi polgár kérdéseit, vágyait, jobb élet utáni vágyó-

dását fejezik ki, tömör világossággal. A veteményeket, a szántóföldeket felfrissítő eső, a bőséges termés utáni vágy hangja szárnyal a zsoltárban. A »sik mező« Balassi Bálint költői képe itt már nem a vitézi élet színtere, hanem baromcsordákkal teli mező. A szántóföldek sűrű gabonával, a hegyoldalak pedig szép búzavetéssel ékesek. A három szakasz a XVII. század eleji mezővárosi polgár legszebb líráját, vágyódását juttatja kifejezésre:

»Az te kutaidból az vizek
Soha el nem fogynak :
Hogy az szép földi vetemények
Szaporodhassanak.
Az barázdákat megitatod
Az szántóföldeken,
Az vetést szép esővel áldod,
Hogy bőven teremjen.

Megkoronázod az esztendőt
Nagy-sok jóvaiddal,
Lábaid nyoma kövérségöt
Csöppöget nagy zsirral.
Lakóhelyei az pusztáknak
Folynak kövérséggel.
Hegyek és halmok vigadoznak
Nagy bőv termésekkel.

Az szép, sik mezők ékesednek
Sok baromcsordákkal :
Villagnak az szép szántóföldek
Sűrő gabonákkal.
Az hegy-oldalak, mezőföldek
Szép buza nevéssel
Örvendeznek és énekelnek
Nagy gyönyörűséggel.«

A zsoltárok mélységesen aktuális mondanivalót tartalmaztak a kortársak számára. Az aktuális mondanivalót világosan, a magyar nép törekvéseinek megfelelően, egyszerű kifejezésekkel, lírai realizmussal fordítja Molnár Albert. Nincs szövegében semmi keresettség, meg tudja találni a legváltozatosabb dallamok és versformák számára a magyar nyelv legmegfelelőbb kifejezőeszközeit a költői örökség jelző és hasonlatkincséből, valamint a maga kifejezőeszközeinek forrásaiból. A magyar vers európaizálódása Balassival kezdődik és Szenczi Molnárral folytatódik. Az európaizálódás ugyanúgy vonatkozik az eszmei mondanivalóra, mint a formára. Eszmei mondanivalója nagymértékben új, formai tekintetben pedig alkotása egészen váratlan, ugrásszerű megvalósítás.

Levelezése, de más, egykorú iratok is arról tanúskodnak, hogy dallamai, verseinek ritmusa a magyar fül számára kezdetben idegen, elfogadhatatlan volt. Fordításának első kiadása 1607-ben jelent meg.²² A megjelenés után nem egyszer felmerült a zsoltárok éneklésének kérdése hazai barátaival folytatott levelezésében. Asztalos András nagyszombati polgár Molnár Albert egyik támogatója pl. így ír: »... minthogy az magyarok nem tanulják az musicát, nem találják fel az nótáját mindeneknek.«²³ Asztalos a zsoltárok francia, a magyar fülnek idegen dallamára céloz. A 150 zsoltár 130 dallamával, a versek ritmikájával szemben

²² V. ö. 15. sz. jegyzetet.

²³ Asztalos András levele Szenczi Molnár Alberthez, 1609 szeptember, 10. Dézsi, Szenczi Molnár Albert naplója ... 323. l.

áll a magyar nép, nem tudja magáévá tenni. Pedig az egyház is tesz egyet és mást annak érdekében, hogy a zsoltárokat énekeljék. Samarjai János írja 1632-ben: »A szent gyülekezetben, noha magán éneklő deáki sereget tartunk: mindazáltal a községnek is velünk való éneklését javalljuk.....«²⁴ Kétségtelen, hogy még 1632-ben sem magától értetődő mindenki számára Molnár Albert zsoltárainak francia dallama. Ha nem így volna, nem írná ugyancsak Samarjai János a következőket: »A mely gyülekezetnek penig az éneklésben módgya nincsen, azt érette nem kárhoztattuk...«²⁵ A 30-as évek folyamán azonban megtörténik a zsoltárok áttörése. Vajjon mi idézi elő ezt az áttörést? Bizonyára lassan a dallamok is kezdenek meghonosodni, kissé áthangolódva ugyan, azonban a nép magáévá teszi. De nem a dallamok meghonosodása idézi elő első fokon az áttörést. Az áttörést a szövegek eszmei mondanivalója idézi elő. Molnár Albert zsoltáiraiban felismeri a nép a maga világát, líráját. A tartalommal megtalálják a kapcsolatot és a tartalom tulajdonbavételével fokozatosan kezdik elfogadni a dallamokat is. Egyedül az eszmei mondanivalóval való azonosulás tud polgárjogot biztosítani idegen formáknak, így tapasztaljuk ezt legtöbbször költészetünk későbbi fejlődési szakaszaiban; Molnár Albert esetében pedig csak így történni lehetett.

Molnár Albert, aki személyes lírájával és a mezővárosi polgárság lírájával hevítette át Dávid zsoltárait, prózai műveit is átítatja személyes mondanivalóival. Latin nyelven írt naplójában gyerekkorának, ifjúkori fejlődésének és férfikorának olyan eseményeit is megörökíti, amilyeneket ő előtte magyar író nem tartott megörökítésre érdemesnek. Az emlékezés stílussteremtő erejével írja le gyerekkori élményeit, — a legelső emléktől kezdve, amire visszaemlékezik; — a hároméves korában látott üstököst, midőn kicsiny gyerekként leesett egy farakásról, s azt, midőn a kemence padján elaludt és csaknem odaégett. Ő az első magyar író, akinek szemében az apró esetek, a kicsiny jelenségek nemcsak megörökítésre méltóak, hanem emberi fejlődésének is részei. Későbbi működésének gyökérszárait keresi, kutatja, ifjúságának, gyerekkorának élményanyagában, kitűnő elemzőkészséggel. — Bethlen Miklós vagy Rákóczi Ferenc emlékirataiban találjuk majd meg ennek a szemléletnek kiértett, fejlett formáját. — De nemcsak naplóját jellemzi ez a stílustulajdonság, levelezése is telítve van személyes anyaggal, személyes hanggal; ő az első magyar író, akinek életrajzát apró részletességgel meg lehet írni, a maga által feljegyzett adatok alapján. (Ide tartozik az is, hogy Szent István Molnár Albert nemcsak az írásbeli megörökítés területén, hanem minden életével kapcsolatos tárgyi dokumentumot, emléket megőrzésre érdemesnek tartott. Nemcsak levelezését, hanem még baccalaureatusi koszorúját is őrizte vándorlásai során és gondoskodott arról, hogy életének dokumentumai az utókorra fennmaradjanak.) Mindezek a polgárnak, a polgári írónak a jellemvonásai.

De kanyarodjunk vissza e polgári tulajdonságnak prózai művei stílusában való elemzéséhez. Idézhetnénk a Ziegler-féle *Discursus de summo bono* című bibliai és világi históriákat tartalmazó, késői, 1630-ban megjelent fordításából.²⁶ A kérdés élesebben vetül azonban, ha nem szépirodalmi igénnyel írt műből vesszük a példát. Tudományos műveinek bevezetései, de még maguk a tudományos passzusok is, pl. szótárának magyarázatai, telítve vannak életrajzi adatokkal, szubjektív, személyes megfogalmazású kitételekkel. Akármennyire különösnek hangzik, még grammatikájának példatárában is felismerhetjük a tudós elemzése mögött a személyes lírai hangot. Nézzük ezt a kérdést közelebbről. Grammatikájának példatára a példák többségében személyes mondanivalót tartalmaz. A példatárban, midőn magyar keresztnéveket sorol fel, a három keresztnév között ott szerepel »Mátyás«, Mátyás királyra gondolva, akinek alakja családjában is élő hagyomány volt. Példatárában is kifejezi magát

²⁴ Samarjai János, *Az Helvetiai vallason levő Ecclesiáknak egyhazi ceremonijakrol, es rend tartásokrol valo kőnyvetske*... Lőcse, 1636. RMK. I. 662.

²⁵ Samarjai i. m. 44—45. l.

²⁶ *Discursus de summo bono*. Az legfőbb irol. Ennekelotte Iosquinius Betvleius által Hanoviaban bocsattatott ki. Mellyet... Magyarra fordított Sz. M. A. Lőcse, 1630. RMK. I. 594.

a mezővárosi polgárság fia, midőn a példák között bőséggel sorakoznak ilyen szavak, mint »eke«, vagy »malom«. A »De cognomatione« cím alatt az első példa: »Hunyadi nemzetiből való.« Egy másik példában ismét felmerül a nagy nemzeti hagyomány: »Mátyás király.« A városnevek között mindig »Buda« szerepel az első helyen, nem valamelyik német város, pedig ennek is lenne indoka, hiszen Móríc hesseni fejedelem részére készíti a Grammatikát. A »Buda« városnév után következik Molnár Albert másik kedves városa, majd hazájának folyója, így: »Budavára«, »Poson«, »Posonvára«, »Poson városa«, »Duna vize«. Egy másik példában eleget tesz a kötelező humanista udvariasságnak is: »Kinek írom ez könyvet?« — majd válaszul: »Mauritius fejedelemnek«. És utána, egy lélekzetvételnél közömbös példa, majd ki ne érezné a legszemélyesebb lírát: »Kit keressz?«, »Téged«, azután a hazagondoló vándor: »Mi újság Budában?« — s a válasz: »Semmi«. Nem kétséges, magára gondol, mikor ilyen példát ad: »Gyalog legén«. Ismétlem, többnyire hazájára utaló példákat idéz, s nem németországiakat: »Erdély bév, bévséges, bévségesebb, bővelkedik arannyal, borral, búzával«. De, ha nem hazai példát idéz, a nem hazai példa nyomán azonnal Magyarországra tér vissza: »Ravaszok az olaszok«, s utána: »törökök vadnak Budában«. A Grammatika egyik passzusában elmondja szinte életútjának vázát: »Debrecenben tanult« — »Posonból jönek« — »Kassára ment« — »Visszamegyen Szenczre« — »Gönczön neveltetett föl« — »Szenczen lettem ez világra«, majd odébb: »Németországba jöttem Magyarországból.«²⁷

Még egy utolsó idézet a Grammatikából. Ez az idézet megfejtést nyújt a kutatás számára Szenczi Molnár Albert prózastílusának kialakulását illetően is. Ezt írja egy helyt: »Az mostani Philosophusok között, legbölcsebb Goclenius.«²⁸ Ki volt ez a Goclenius és milyen megfejtést nyújt stílusa kialakulását illetően? Goclenius Rudolf (1547—1628) marburgi professzor. A marburgi egyetemen egy sor magyar tanítványa volt, s tanítványai közé tartozott, mégpedig a legkedvesebb tanítványai közé Szenczi Molnár Albert. Goclenius és Molnár Albert között bensőséges, személyi kapcsolat volt. Midőn 1611-ben Molnár megnősült, Goclenius üdvözlő verset írt lakodalmára.²⁹ Goclenius nem tartozott korának élenjáró gondolkozói közé, de amit alkotott, azzal mégis a haladást mozdította elő. Filozófiájában Ramus dialektikáját és Arisztotelész logikáját igyekezett közös nevezőre hozni. A kortársak »marburgi Platon«-nak és »keresztény Arisztotelész«-nek nevezték. Legfontosabb művei azonban nem azok, amelyekben Ramust és Arisztotelészt közös nevezőre igyekezett hozni, hanem 1590-ben megjelent »Psychologia«-ja.³⁰ Ez a mű a filozófia történetében a nagy spanyol humanista Vives után — akinek működését Szenczi szintén ismerte, — az első rendszeres lélektan, modern értelemben vett pszichológia. Goclenius pszichológiájának elemzésére és Molnár elemző módszerével való összevetésére itt nincs mód. Annyit szögezünk csak le, hogy Molnár Albert személyes hangú, saját életének eseményeit, körülményeit, lírai hangon elemző prózastílusa, személyességének még tudományos műveiben is jelenvaló sajátossága Goclenius pszichológiájának ismeretére megy vissza. A tudós professzor pszichológiáját Molnár Albert a próza gyakorlatában megvalósítja. A kérdés helyes értelmezéséhez hozzátartozik, hogy Goclenius nemcsak »pszichológiát« írt, hanem fróilag, ugyancsak személyes, elemző stílusban fogalmaz. Goclenius nyomán Szenczi Molnár Albert prózájában jelentkezik irodalmunkban először az a polgári próza-stílus, amely már mer beszélni érzelmeiről, könnyeiről. Az érzelenek, a szívnek a szabadsága jelentkezik itt magyar nyelven, a prózában először. Polgári stílus ez, az érzelenek, a szívnek a lázadása, végelemzésben lázadás a feudalizmus ellen.

Régebben ennek a stílusnak első jelentkezését Kemény János emlékirataiban fedeztem fel, s Kemény János emlékirataitól kiindulva vezettem le a fejlődés útvonaltól Tótfalusi Kis Miklóson keresztül a csúcspont felé, Bethlen Miklós Önéletírásához és Rákóczi Ferenc Emlék-

²⁷ Idézeteink a Grammatika . 17. sz. jegyzetben idézett kiadásából valók: 44., 79., 63., 164. 167., 168., 173., 174., 192. l.

²⁸ A Grammatika i. kiadása 180. l.

²⁹ V. ö. Dézsi, Szenczi Molnár Albert naplója ... 450. l.

³⁰ Gocleniusra lásd: Rudolf Eisler, Philosophen—Lexikon, Berlin, 1912. 205—206. l.

irataihoz.³¹ A régebbi megállapítás az elmondottak után korrekcióra szorul. Az új polgári stílus, Szenczi Molnár Albert prózai műveiben jelentkezik először a magyar irodalomban. Nem véletlen, hogy prózájának folyton-folyvást visszatérő jelzője az »édes« jelző. Ha már Grammatikájából idéztük a példák többségét, idézzünk erre is a Grammatika példatárából: »édes beszéddel vigasztal«. ³² És az »édes« jelző mellett a másik ugyanilyen gyakran jelentkező jelző a »kedves«. Ilyen kapcsolásban: »kedves szabadulása«. ³³ Ezek a jelzők önmagukért beszélnek és jellemzik a stílust, amelynek Szenczi Molnár Albert első képviselője a magyar irodalomban.

Legvégül még egy kérdés a stílussal kapcsolatban: ez az elemző, személyes hangmegütésű stílus minden elemében realista stílus. A valóság vetül benne a személyes hangon keresztül, az egyén szubjektív szűrőlencséjén át. A szovjet tudomány *pszichológiai realizmusnak* nevezi e stílust, amely — mint írják — szükségszerű megelőzője volt a kritikai realizmusnak. Helyes, hogyha ezt a terminust a hazai irodalomtörténetírásban is meghonosítjuk.

Befejezésül a következőket: Molnár Albert régi irodalmunk történetének egyik fordulópontján a XVII. sz. első három évtizedében alkotta meg művét. Életművével összekötő kapocs, híd a XVI. sz.-i reformáció és a XVII. sz.-i angol polgári forradalom ideológiája nyomán továbbhaladó polgári fejlődés között. A reformáció nagy határkövének Károli Gáspár bibliájánál indul el pályája és életének utolsó esztendejével már beletorkol a puritánus mozgalomba. Mondottuk, hogy zsoltár-fordításával, a Károli-biblia új kiadásával és az Intitutió-fordítással az angol polgári forradalomnak — Engels szavaival a polgárosodásért vívott európai harc második szakaszának — teljes ideológiai fegyvertárát rendelkezésére bocsátotta a hazai puritánoknak. De nemcsak fegyvert ad annak a mozgalomnak, amely a feudális egyházi szervezet megdöntésére irányuló törekvéssel, végső fokon a világi feudalizmus megdöntésére is irányt vesz, hanem életének utolsó éveiben, személy szerint is közeljut a puritánus mozgalomhoz.

Miként a puritánusok, a skolasztikus logika helyett Ramus logikáját vallja ő is eszményképének. Jellemző, hogy Pázmány Péter, aki elismeréssel nyilatkozott Grammatikájáról, de a Grammatika módszere ellen tiltakozott és ez a módszer Ramus módszere volt. ³⁴ A puritánusokat megelőzve, elsőnek szállt síkra Magyarországon a nevelés mellett. Ugyancsak őket megelőzve felveti az anyanyelvi oktatás problematikáját! És végül: 1633-ban, halála előtti esztendőben kezébe kerül az angol polgári forradalom ideológiájának egy másik fontos műve, ami már a puritánus gyakorlatnak a műve, Bayle *Praxis-pietatis*. A Praxis-pietatist a puritánus Medgyesi Pál fogja lefordítani és megjelentetni 1636-ban. ³⁵ Adatunk van arra, magától Medgyesitől, hogy a mű fordításához elsőnek Magyarországon Molnár Albert kezdett hozzá és az öreg Szenczi Molnár Albert volt az, aki Medgyesit a mű lefordítására bízta. Medgyesi a következőket írja erről a kérdésről a maga Praxis-pietatis fordításának bevezetésében: »1633-ban b. e. Molnár Albert érkezék Erdélyből, az keresztény patrónus uraktól collecta-gyűjteni és itt kin jártában talál egy Gemmariusnál ez Praxisra német nyelven (mivel minden keresztény nemzetek többire, már ezt nyelvekre fordították). Midőn az Könyvnek becsülhetetlen hasznosságát látná, mindgyárt ugyan utában Etseden mulattában, fordításához kezd, s az elein egy néhány levelet csak hamar meg is fordított. Azonban érkezék hozzánk is Debrecenben; és mikor az Könyvnek mondhatatlan nagy hasznát beszélné,

³¹ V. ö. Bethlen Miklós *Önéletírása* új kiadásához írt bevezetést (Bp., 1943). — Erdély Öröksége c. erdélyi emlékiratokat tartalmazó sorozat VII. kötete (*Erdély változása*) elé készített bevezető tanulmányt (Bp., 1943). — E két tanulmány megjelent *Végzetes Esztendők* c. válogatott tanulmányaimat tartalmazó kötetben is (Bp., 1945). — Foglalkoztam ezzel a kérdéssel a Magyar Tudományos Akadémia 1952. évi nagygyűlésén tartott előadásomban (*A magyar felvilágosodás előzményei*), valamint *Rákóczi Ferenc, az író c. tanulmányomban* (A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának Közleményei V. köt. 1—4. sz. 1954.).

³² *Grammatika* i. kiadása 182. l.

³³ V. ö. 42. zsoltár, 7. verse.

³⁴ V. ö. Rátkay György nagyszombati lelkész 1611 február 22-i levelét Molnár Alberthez. (*Décsi, Szenczi Molnár Albert naplója*... 366. l.).

³⁵ *Praxis Pietatis*. Az az: Kegyesseg-Gyakorlás. Melyben be-foglaltatik, mint kellyen az Hívő keresztény embernek, az Isten és a maga igaz ismeretiben nevezkedni..., Debrecen, 1636. RMK. I. 657.

jelentem, hogy olvastam volna én is a Könyvet, sőt egy néhány darabokat belőle egyben szedegetvén, ki is botsáttam volna. Megörüle annál inkább b. e. jámbor, és kéré mindgyárt, hogy ez német fordítást az angliával egy-két tekintettel vetnők össze. És holott az német fordításban nagy változások, tsonkaságok és kiváltképpen az levelek szélén feljegyzett Szent Irás locusinak s régi paterek mondásinak (mellyekből méh módon gyűjtögette az Könyvnek első szerzője ez méznél édesebb munkát) elhagyási tapasztaltatnak vala ; felette igen kezdett engem kérni, hogy az angliai nyelvből fordítanám meg egészen a Könyvet szintén oly formán a mint ott vagyon.) És több ilyenét beszédünk után egyet ez elébbiek közül töllem elvivén ; hogy Erdélyben meg visszament ; nem sok idő múlva, halála előtt csak hamar, püspök uramat levele által találta meg, hogy az egész Könyvnek fordítására engem őkegyelme kényszerítene ; a maga felül említett fordításocskáját is Cum Nominum sui et mei Inscriptione (melyet most is nálam tartok) kiküldötte : s így fogtam osztán derekason az fordításhoz. Ezeket pedig nem azért számlálom elő, hogy ez dologhoz való fogásomat kényszerítés által lötnék jelentsem ; távoly legyen az : hanem az az fordításnak alkalmatosságát, kezdeti-folyását ; és annak az hazája hasznára született b. embernek is újabb és végsőbb jó igyekezetit emlékezetben hagyhassam». ³⁶

»Nemcsak magunknak születünk, hanem születésünknek egy részét hazánk tulajdonítja magának.« Szótára 1611-ben megjelent kiadása előszavában írja ezeket a gyönyörű pátozú, a legnagyobb hazafiak vallomásaival egyenértékű szavakat Molnár Albert. ³⁷ Életművén, első alkotásaitól az utolsókig az a mély hazafiaság vonul végig, amit ezekben a szép szavakban kifejezésre juttatott. Műve egészében nagyszerű hazafias cselekedet, de a mű mögött, magukban a művekben, a levelezésben személyes hangon kifejeződő hazafisága is példaadóvá teszi alkotásait, nevelő munkánk nélkülözhetetlen forrásává.

Hadd fejezzem be a tanulmányt Kemény Józsefnek Kazinczy születése 100. évfordulóján Molnár Albertről megfogalmazott szavaival. Nem kétséges, hogy Kemény József, midőn Szenczi Molnár Albertről ír, nem kis mértékben Kazinczyra is gondol : »... ha valaki az inségnek és keserűségnek minden sulya alatt is haladni tud, és az egyéb iránt is soha könnyen meg nem szerezhető tudományok fény- és diszfokát elkeseredett lelkének véres veritékével szakadatlan párosult fáradozásai által még is eléri, akkor az ezer meg ezerszer többet tett, s többet érdemelt mindenkinél.« ³⁸

LÁSZLÓ IMRE

A NYUGAT KÉRDÉSÉHEZ*

A Nyugat folyóirat századunk első harmadának legjelentősebb irodalmi mozgalmát jelzi. Jelentősége nemcsak abban áll, hogy fennállásának időtartamában kiemelkedik irodalmi folyóirataink közül, hanem abban is, hogy a magyarországi imperializmus irodalmi életének megértéséhez ad kulcsot. Nem volt a korban jelentős író, akivel így vagy úgy lényeges kapcsolatban ne állott volna. Ismeretes, hogy Ady életében milyen centrális, hol előrevivő, hol marasztaló szerepet játszott. Ady nagy kortársának, Móricznak is a Nyugat adta meg az érvényesülés lehetőségét. S kettőjük mellett ugyanerről tanúskodnak a többiek is : Babits,

³⁶ Medgyesi Pál 35. sz. jegyzetben i. m. 4a—5b levél.

³⁷ *Lexicon Latino—Graeco—Hungaricum*... Auctore Alberto Molnar Szenciensi. Hanau 1611. RMK. I. 427.

³⁸ Kemény József, Szenczi Molnár Albert emlékezete, Új Magyar Múzeum, 1895. I. 310. I.

* László Imre ezt a tanulmányát aspiráns-munkája során készítette, előkészültként a Nyugat-mozgalom rendszeres feldolgozásához. Szerénységeben nem gondolt közzétételre, csupán a Társaság XX. századi munkaközösségében bocsátotta vitára. E vita után, felkérésre, át akarta dolgozni, erre azonban korai, tragikus halála miatt nem kerülhetett már sor. (Szerk.)

Juhász, Tóth Árpád is. A Nyugatkérdés megoldása nélkül a nagy frói egyéniségeknek az egész kor irodalmának megrajzolása meddő kísérlet.

Ma már világosan látjuk, hogy a folyóirat és a körje tömörülő írói erők időben és tartalmukban sem egységesek. A Nyugatnak szükségképpen két nagy, egymástól elváló korszaka van. A határvonal: 1919, a Tanácsköztársaság időszaka. Ez a fontos történelmi dátum egész társadalmunk és így irodalmunk, egyes fróink életében új korszak kezdetét jelenti. A változás világosan tűnik elő azoknak az íróknak és költőknek a munkásságában, akik alkotóéveik derekán érik meg a munkásosztály uralmát és időleges vereségét. Móricz Zsigmond életművében 1919 fontos határkő, egy új művészi korszak, a kritikai realizmus nagyarányú kibontakozásának kezdete. Babits költészetében a tartalom és a forma terén egyaránt éles a változás. Ami ilyen élesen jelentkezik az egyes frók munkájában, az még hatványozottabban érezteti hatását az irodalmi élet egészében, az írói mozgalmak, folyóiratok arculatának alakulásában. 1919 után a Nyugat fokozatosan, de elég gyors ütemben elveszti valóságos ellenpártját, a feudálkapitalista kultúrpolitikával ténylegesen szembenálló jellegét, »megtisztítja« önmagát a haladógondolatoktól, s a Horthy-kor »hivatalos ellenzékének« szerepét játssza. A Nyugat már megindulásakor sem volt egységes, a polgári progresszió magatartásában és elveiben sok tétozázó, a dolgozó nép érdekeitől idegen vonás van, de ekkor még nem zárkózik el mereven a haladás igazi erőivel való szövetségtől.

A Nyugat 1908-ban indult meg. Fenyő Miksa 1907 áprilisában így írt Hatványnak:

»Körülbelül 100 címre küldöttem felhívást az Ön névjegyével és az eredménnyel meg vagyok elégedve. Több mint húsz előfizető jött ezen a révén. . . Azonkívül nagyon lelkes leveleket kapunk a Figyelő régi előfizetőitől, akik buzgón gyűjtenek. Az eddigi kilátások elég kedvezőek, s az én véleményem szerint könnyűszerrel összegyűjthetünk 600—650 előfizetőt, szóval hiányozni fog 600—400. Szóval erkölcsi sikereink számát megint gyarapítjuk eggyel. Én szeretném, ha meg tudnók csinálni, egy darab kultúra volna, vagy mondjuk kulturális kezdés. Valami azok számára, akiknek nem az Új Idők kell«.

De ezúttal a próbálkozás nem járt sikerrel. Egy évre rá újabb előfizetési felhívás jelen meg, s megindult a Nyugat. Fenyő egy másik levelében így emlékezik vissza az alapítás körül személyes és anyagi ügyekre:

»Kezdetben volt a Figyelő. Talán tudod, hogy csináltuk. Nyolcan álltunk össze és fizetünk havonta személyenként 30 koronát, s irtuk egy krajcár fizetés nélkül a lapot. (Jómagam egy harmadrészt a lapnak). A Figyelő megszűnt. De nem szűnt meg a mi arra irányzott szívósságunk, hogy újból lapot csináljunk, mely fóruma volna minden új és fiatal tehetségnek és mindig azzal a magától értetődő gondolattal, hogy Osvát csinálja a lapot, aki a Magyar Géniuszban először szálaltatta meg Cholnokyt, Szinit, Kaffkát, Jób Dánielt, Adyt, Eleket, s akinek ítélete s olvasni tudása, emberekkel való bánitudása kész garancia a jó szerkesztésre. Összefogtunk és megcsináltuk a Nyugatot. Te — bár nem tartottad irodalmilag jogosultnak a vállalkozást s kissé kedvetlenül szemlélted az ügyet — szíves voltál hozzánk mindjárt az elején, száz előfizetővel segítettél bennünket, s azonfelül is ahol csak tehetted, kezünkre jártál. Ugyancsak Te voltál az, aki mikor már mi anyagilag mozogni sem tudtunk, a Gonda-féle akciót lehetővé tetted. De az a Gonda-féle akció sem változtatott semmit a lap szerkesztési elvein, illetőleg azon a vitatott elven, hogy a lapot Osvát a maga irodalmi meggyőződése szerint szerkeszse. Te aztán mindjobban belemelegedtél az ügybe. Úgy érezted, hasznos úgy, melyért érdemes áldozatokat hozni, s megvásároltad Gondától a lapot. Arra a jogi tényre nem akarok hivatkozni, hogy Gonda azt természetesen csak úgy adhatta el, hogy a lap szerkesztése marad, mind eddig volt. De igenis, arra hivatkozok, hogy mindannyian úgy fogtuk fel a dolgot, s mely a mi érzésünk szerint velünk összeforrt. Mi így fogtuk fel, hogy igenis, Neked részed legyen a lap dolgaiban, mert hisz az áldozatkészségednél fogva megillet, de hogy ez nem jelentheti az irodalmi elvek tangálását, melyek gyakorlása közös megegyezésből hosszú gyakorlat folytán Osvátot illette meg.«

A fiatal polgári frók nem először kísérelték meg, hogy külön csoporttá szerveződve hallassák hangjukat. A Hét és köre őket sem elégítette ki. Sok tekintetben túljutottak már azon, az irodalmi problémákon és követeléseken, amelyek a Hetet, a magyar »városi« irodalmat létrehozták. A múltszázad nyolcvanas, kilencvenes éveiben a városi élet, a kapitalista jellegű

fejlődés helyeslése volt az, ami a Hét széles táborát létrehozta. Ebben a táborban egymás mellett fértek meg a Heine-epigonok, a századvégi szalonlíra és a francia naturalizmus. Kiss József vezérlete alatt Bródytól kezdve Ambrus Zoltánon át Herczeg Ferencig sokszínű írógárda alakult ki. Olyan művészi csoportosulás, amely a kapitalista fejlődésnek, a nagyvárosi kultúra kialakulásának köszönhetette létét. Ők a magyar viszonyoknak megfelelően nem indítottak frontális támadást a feudalizmus kulturális erői ellen. Megegyezésre törekedtek, polgárjogot akartak nyerni.

Az imperializmus beköszöntésével kiélesedő ellentétek nemcsak a politikai életben, a 67-es államrend válságában, hanem a kultúra, az irodalom terén is jelentkeztek. A falusi és városi irodalom egymással ütköző jelszava, ha az irodalmi köztudatban uralkodott is még, már nem fejezte ki a társadalom reális érdekeit, igazi ellentmondásait. A városi polgári irodalom csakúgy eltávolodott a néptől, mint vele szemben a nép-nemzeti jelszávéval fellépő erők. Ezt a tendenciát világosan megmutatja az Új Idők 1907-ben megjelent cikke:

»Nekünk érdekünk, hogy Kiss József felé forduljon most a nemzet hálás tekintete. Hiszen a szellemi élet majd minden vidékén valóságos pórlázadás dühöng.«

Való igaz, hogy megrémítette őket a kulturális »pórlázadás«, a festészet harca az akadémizmus ellen, Bartók és Kodály első kísérletei, s a megszólalása annak az írónak, Ady Endrének, aki mindenkinél jobban látta és fejezte ki a kor igazi követeléseit. Jóllehet, Kiss József lírájában jelentős nyomot hagyott a polgári liberalizmus szóbeli kacérkodása a szabadgondolkozással és a forradalommal, de a század első évtizedének magyar problémáit helytelenül válaszolta meg. A Hét élesen fordult szembe Adyék modernségével:

»Mi neveltük fel a mai publikumot és mi neveltük fel a mai író generációt nagyrészen... Ma is élén állunk a haladásnak... bár ízlésünk kizárja hasábjainkról a legmodernebb modernség hóbortjait, szigorú mértékünk kizár minden olyan genáliskodást, amely alapjában nem más, mint éretlenség.«

Ez az elzárkózás nemcsak Adyval, de Móriczcal vagy akár Tóth Árpáddal szemben is érezhető. A Hét és táborá nemcsak Ady demokratikus forradalmiságával, hanem a Nyugatmozgalom egészével szemben tagadó állásponton volt. Ady és Móricz demokratizmusát ég és föld választotta el a Hét liberális programjától. De még a Nyugat körül tömörülő burzsoá írók sem egyszerűen folytatói a múlt-század-vége polgári mozgalmának. A világosabban látók elszakadtak a Héttől s a fiatalok nem is találták meg az utat hozzá. Hiába igyekeztek ők maguk is később »kidalgozni« a Hét és a Nyugat folytonosságát, saját életük cáfolja meg törekvésüket.

Az imperializmus kialakulásának megfelelően 1900-tól kezdve egyre szaporodnak a folyóiratalapítások vagy kezdeményezések, amelyek akár tudatosan, akár nem, de mind a kilencvenes évek mozgalmától való elszakadás kísérletei. Az egyes lapok vezető írói legtöbbszörre a Héttől jönnek. Ott töltötték inas éveiket, de valamilyen nyugtalanság, lázadozás a fennálló viszonyokkal szemben, új utakra kergeti őket. A széles társadalmi bázis hiánya miatt törekvéseik nemigen realizálódnak s a gombamódra szaporodó lapokból csupán néhány szám jelenik meg. A tisztavirágéletű szerkesztőségek körül kavargó, heterogén írógárdák alakulnak ki. 1901-ben az Új Magyar Szemle közgazdasági rovatában megtaláljuk a későbbi radikálisok tekintélyes részét: Halász Imrét, Vámbéryt, Vészit. Ugyanakkor az irodalmi részben a lap folytatásokban közli Rákosi Viktor Elnémult harangok című regényét. Az 1903-ban induló Jövendőnél Bródy, Ambrus és Gárdonyi (később Heltai) a szerkesztő, de a lapban Kaffka vagy Erdős Renée mellett a szociáldemokrácia »hivatalos írója« Csizmadia Sándor is dolgozik. 1906-ban Dutka Ákos, Kosztolányi, Bodor Aladár, és Fülep Lajos pedig egy katolikus szellemű folyóirat munkatársai lesznek.

E kavargás ellenére e kezdeményezéseknek mégis két fő, néha egymásba kapcsolódó típusát lehet megkülönböztetni. Az egyik oldalán vannak a nyílt társadalmi, politikai programmal fellépő lapok, amelyek — különösen Bródy kezdeményezései, — a magyar kispolgárság egyes rétegeinek rebellióját fejezi ki. A »cilinderes Tiborc« az önmagával való elégedetlenség

hangulatában tesz pontot a Fehér Könyvek végére, s 1903-ban újból megpróbálja felvenni az egyszer elejtett feyvert. A Jövendő című lap programjául írja :

»A nagy emberi és ezzel összefüggő nemzeti igazságokat keressük, és ezért már most jelezzük, hogy nem vagyunk elragadtatva közállapotainktól, elégedetlenek vagyunk politikai, irodalmi, művészeti és legfőbbképpen társadalmi viszonyainkkal. És látunk eseményeket, tudunk szövődésekről és áramlatokról, amelyek halálos veszedelmek. Ezekkel az áramlatokkal keressük majd a heves összeütközéseket..... a főfelekezetek kezdenek egymással szemben felállni, de igazában van-e több verekedő felekezet, mint kettő : a hatalmasoké és az elnyomottaké, a gazdagoké és a szegényeké?»

Ezek a sorok határozott szembenállást fejeznek ki a hivatalos Magyarországgal, de érezhető ennek a magatartásnak kispolgári korlátoltsága, amely a maga kisszerűségét, a határozott tettektől való megriadását a »kicsinyes pártpolitika« elvetésébe, valamiféle »nagy emberi« frázis köntösébe akarja csomagolni.

A nyílt politikai programmal fellépő csoportosulások mellett ott vannak a csupán kulturális elégedetlenségnek és a művelődési vágynak hangotadó próbálkozások. Legtöbbjük igazi mozgatója már Osvát Ernő és mellette Fenyő Miksa. Egy 1901 nyarán megjelent előfizetési felhívás leszögezi, hogy az Új Figyelő a »tudományos, irodalmi, művészeti, és társadalmi élet magasabbrendű jelenségeivel« fog foglalkozni. A felhívást hitelesítő 8 aláíró — köztük Osvát és Fenyő is — a »rokonérzéssű művelt olvasóközöniséget« hívja a lap táborába, mert a lap íróitól »a szép érdekein és az igazság közérdekén kívül minden más érdek idegen.« Az Új Figyelő nem jelent meg, de a kezdeményezők nem adták fel a reményt, megpróbálkoztak a Magyar Génusszal, s ezután 1904 decemberében új előfizetési felhívással, a Figyelő című lap megindításának tervével állottak elő. Az első számban Osvát Ernő híres cikke, a tehetségek elsikkadása fölötti bánat adta meg a programot. A tehetség védelmében írta :

»Törekvések, melyek megbecsülik egymást, egyéniségek, kik békében élnek és nem kívánják, hogy mindenki az ő módjukon legyen boldog, vagy inkább boldogtalan : ezek a jövő emberei és törekvései.«

Az individuum féltése így vezet Osvátnál és a lap egészénél az elvi eszmei szempontok háttérbeszorulásához, Elek Arthur és Fenyő Miksa véleménye szerint :

»A lap egyedüli célja : a szabadabb formák megvalósítása, és elismertetése, védekezése a Petőfi és Arany mindent homálybaborító hatása alól.«

A burzsoá irodalomtörténet e századeleji folyóiratokat s különösen a Figyelőt a Nyugat közvetlen elődjének tekintette. Fenyő Miksa írta, a Figyelővel kapcsolatban :

»Osvát Ernő sarkaiból hajtotta ki az ablakokat, az ajtókat úgy, hogy mikor egy esztendő múlva ez a folyóirat is megszűnt, már nyomában, szinte közvetlen hatásként kialakult a magyar irodalomban a friss, bátor tradíciók nyűgétől felszabadult, önmaga erejére eszmélt szellem, mely néhány esztendő múlva a Nyugat folyóirat révén a magyar irodalomban ellenállhatatlan erővel érvényesült.«

Való igaz, hogy ekkorra a Figyelő s később a Szerda körül már kialakult a Nyugat majd egész írógárdája. A Nyugat és az előző folyóiratok összrendelésében azonban mégis van különbség. És éppen ez a különbség az oka e lapok gyors pusztulásának s a Nyugat viszonylag tartós fennmaradásának. Ezt egyesek igyekeztek csupán véletlennek feltüntetni. Úgy vélték, hogy az anyagi támogatás hiánya volt a gyors bukások oka. Egyes mecénások kényekedvőtől tették függővé az irodalom fő irányainak kialakulását. Nem akarták észrevenni, hogy a Nyugat fennmaradásában a társadalom s az irodalom fejlődésének törvényszerűsége mutatkozott meg. A Nyugat egyrészt valóban folytatás volt, de másrészt kezdet. Kezdet annyiban, hogy a lap hasábjain akarva-akaratlan tükröződtek a társadalom nagy változásai, a dolgozó nép problémái is.

A Nyugat, és ugyanabban az évben a Holnap megalakulása elválaszthatatlan azoktól az eseményektől, amelyek a magyar társadalom életében 1905—1908-ig végbementek. Ezek a

kezdődő forradalmi válság esztendei. Olyan idők, amikor minden embernek nyíltan helyt kellett állnia. Ez a néhány év formálta Adyból, a demokratikus érzelmű publicistából, a lángoló forradalmár költőt. Ekkor sir fel Ady kétségbeesett kérdése: »mit ér az ember, ha magyar?« Erre ad választ az egyre konkrétabb forradalmi szándéktól lobogó versek sűrűsödő sokasága. Az 1908 végén megjelenő kötetben ezek a költemények már külön ciklust követelnek, ahol a munkásosztályhoz írott versek nagy száma jelzi, hogy »Hunniában valami készül«. A nemzetközi és hazai forradalmi válság nemcsak Adyra hatott ilyen nagy erővel. Ezek nélkül az események nélkül érthetetlen az a változás is, amely Móriczot a Hét krajcár megírásához vezette. A családi tragédia — gyermekének betegsége — csak végső ösztönzője volt annak, hogy kifejezze elszakadását az úri világ erkölcsétől s a szegénység könnyes-mosolygó élete mellett tegyen hitet. Ezek az évek rajtuk kívül még egy sor nagytehetségű fiatal író és költőt érleltek művésszé. Móricz növekvő demokratizmusában s különösen Ady egyre határozottabb forradalmi lírájában a dolgozó nép társadalmi törekvései kaptak hangot.

Magának a radikális beállítottságú, polgári intelligenciának a változása is egyre szembeeszköbbs. Az imperialista fejlődés bizonyos kérdésekben szétválasztotta a nagyburzsoázia és e réteg törekvéseit. A »polgári progresszió« Jászi Oszkár és vele együtt a radikálisok köre »hangot adott bizonyos kispolgári rétegek rebelliójának a félf feudális magyar imperializmus ellen.« (Révai József). De ez az út nem Adyék, nem a plebejus forradalmiság útja volt. »Nem arról volt szó, hogy a parasztságra támaszkodjanak a feudális nagybirtok és politikai uszálya ellen, hanem sokkal inkább arról, hogy a kereskedelmi tőkében próbálják életrekelteni a szabadkereskedelem hagyományait és a régi liberális antifeudális lendületet.« Céljuk ugyan a feudális maradványok elleni harc, de eszményképük az imperializmusba forduló »civilizált nyugat«. Radikalizmusuk lényege nem a népforrádalom igénylése, hanem a fennálló viszonyok »ésszerű« kritikája. A polgári radikalizmus két tűz közötti helyzete nem lehetett tartós. Kialakulásával együtt megindult bomlása is. Ellenzéki útjuk tele volt megtorpanásokkal, kompromisszumokkal. Az »ésszerű« kritika érdekében felhasználják a marxizmus terminológiáját is, de Marx tanai-ból »kihajigálták a legfontosabbat a proletárforradalomról, a proletariátus diktatúrájáról szóló tanítást« (SzK(b)P története). Révai József mutatott rá arra, hogy a radikálisok kialakították a legális marxizmus magyar válfaját. Ez a törekvés nálunk is alá akarta rendelni a munkásmozgalmat a burzsoázia érdekeinek. Nem véletlen a szoros kapcsolat a polgári radikálisok és az opportunisták szociáldemokrata vezetők között. De ez a legális marxizmus azt is megmutatta, hogy a munkásmozgalom, a szocializmus kezdett a magyar társadalom központi kérdésévé válni.

A legális marxizmusnak ez a térhódítása világosan meglátszik a Nyugat első évfolyamában. Míg az előző folyóiratokban alig találkozzunk olyan írásokkal, amelyek a munkásmozgalommal, vagy a szocializmussal foglalkoznak, addig a Nyugat hasábjain 1908-ban számos a szocializmussal behatóan foglalkozó kritika, tanulmány vagy szépirodalmi mű van. És még ennél is nagyobb azoknak a cikkeknek a száma, ahol valamiféle »szociológiai« történelemszemlélet válik uralkodóvá. A Nyugat polgári szárnyának ez a hangja világosan mutatja a rokonságot, amely különben is összefűzi a Nyugatot a Huszadik Századdal és a Társadalomtudományi Társasággal. Persze nem lehet merev azonosságot feltételezni a polgári radikalizmus és a »nyugatos« írók között, de kétségtelen, hogy a hivatalos kultúrával való szembenállásuk és ennek a korlátozottsága is a polgári radikalizmuséhoz hasonló, sokszor egyező forrásból táplálkozott. Hiába hangzott el a felszólítás: »pengessünk lírát vagy írjunk tudományt, de ne csináljunk politikát a Nyugatban, se arisztokratikusát, se demokratikusát.« (Gellért Oszkár: Neomongolizmus.) Mégis minden sorukkal, még a politikátlanság hirdetésével is politizáltak. A hivatalos »persekutor esztétikától« való félelem útján ez az írói csoport nem az igazi hagyományokhoz fordul, hanem szinte minden közösséget megtagadott a nemzet haladó kultúrájával is. Ezek az írók és esztéták a saját sorsukon érezték a feudális kultúrátlanság halálos szorítását, de csak ezt érezték, s a nép ezer bajára nem kerestek orvosságot. Eszményük nem a haladó nemzeti és társadalmi érdeket szolgáló művészet, hanem a nyugati imperializmus

kultúrája volt. A művészet látszólagos szabadsága, a burzsoá kultúra tobzódó haláltáncra vonzotta őket. Tiltakoztak a hazai »tehetségtemető« ellen, de ezzel csak a valóságtól elforduló dekadens művészetet tudták szembeszegezni. Kulturális lázadásuk így is kifejezte a társadalom egészének nyugtalanságát, a forradalom érlelődését. Azonban lázas új keresésük, tiltakozásuk sokszor idegen volt a nép ügyétől és így szükségképpen eltorzult. Tiltakozásuk során nem jutottak el odáig, hogy meglátták volna: a feudális múlt mennyire összefonódik a fináncióke képviselőivel. Horizontjuk nem terjedt túl a kapitalista fejlődésen.

Az egész modern irodalmat még mindig a városok, tehát a kapitalista fejlődés kialakulásához kapcsolják (Schöpplin Aladár: A város). Ignótus is ehhez köti az új kultúra kibontakozását:

[A magyarság karakterét] »ősidőktől fogva majdnem mindmáig a sajnos még mindig meglehetősen extenzív mezőgazdaság határozta meg, annak megfelelő birtokbeli, igazgatási és politikai intézményekkel. Ipar, kereskedelem s az ezekkel járó városi élet ezekhez képest idegenség...«

Saját irodalompolitikai céljuk eléréséért mondják, hogy »e politikának türelmen kell kezdődnie, sőt a türelem ez a politika.« De Ignótusnak és társainak is meg kellett látni, hogy a munkásosztály, a dolgozó nép forradalmasodása, a magyar társadalom és így a kultúra központi kérdése lesz. A tényeket tudomásul kellett venni:

»E téren is áll az osztályharc: a munkásság az irodalomban is csak maga válthatja meg magát, nem bízhatik másban, mint magában s pálmája nő a kövek alatt, amelyekre a bugris esztétika akarja lecsüggeszteni.«

Ignótus mégis megkísérli, hogy a munkásság irodalmát összeegyeztesse a maga »erősen polgári l'art pour l'art esztétizálás«-ával:

»...ezek a szépségek szépségek a politikai izgatás melléke nélkül is semmi egyéb szempontból nem nézve, mint a szépség kedvéért való szépség szempontjából.«

A mozgalmat és művészetet eltéríteni a forradalmi útról, ezt a célt szolgálja az esztétikai egyezkedés, csakúgy, mint a szociáldemokráciával való kacérkodás.

Világos, hogy ez a lényegében ellenzéki, de mégis sok ponton megtorpanást mutató elv nem volt azonos Adyével. Ő az egész irodalmi »háborgásban« az eljövendő forradalom »villámtüzes« bizonyosságát látta. A költészet az ő számára — csakúgy, mint Petőfinék — a forradalom előkészítője volt... Az irodalomban harci kürtök zenéjét akarta hallani, olyan zenét, mely tettekre serkenti a népet.

Hajh kürtösök, rohanjatok
Nagy kürt-szóval elébe:
Boldogtalan szomorú nyáj
Ez a magyar föld népe.

A két egyhelyben táborozó sereg — az egyik részről Ady és Móricz plebejus demokratizmusa, a másikról pedig a »polgári progresszió« erői — ellentmondása, véleményeltérése világosan megmutatkozott. Ady forradalmi íásaival legtöbbször a Nyugaton kívül jelentkezett s ezt a folyóirat szerkesztői szívesen vették. Azonban még a Nyugaton belüli írásai is nagy távolságot mutatnak Ignótus híveitől.

Ignótus a Nyugat első évfolyamában fejti ki, éppen Adyval kapcsolatban, a maga eszmeiségétől elforduló esztétikájának egyik sarkátétét:

»A művészetnek semmi egyéb törvénye nincs, mint ez az egy. Tudd magadat kifejezni.«

A felmentés a művek tartalmi, eszmei értékelése alól Osvát egyik alapvető szerkesztési elve volt. Mennyire szembenáll mindezzel a lap hasábjain belül Ady véleménye. Dutka Ákos verseskönyvéről írja:

»Erre a szép, komoly daloló emberre ráfogták, hogy semmi más, mint lelketlen Ady-utánzó. Így lakol mindig a fendőzletlenség, a szívbeli bátorság s a ravasz fogások ignoranciája. ...

Magyar és emberi fájdalmak fájatják Dutka Ákos szívét, s aligha tehet róla, ha ezek a fájdalmak sokszor-sokszor elnémtják benne a művészt.»

Ady nem az úgynevezett »művésziesség« oldaláról közeledik a vershez, — habár meglátja az itt mutatkozó hibákat is — hanem a tartalom, a »magyar és emberi fájdalmak« oldaláról. Szinte ez az első megfogalmazása a Hunn új legenda büszke realista ars poetikájának. Ady mellett Kaffka is a művész világnézetének fontosságáról, az író »hit«-éről beszél.

Ezek az ellentétek élesen ütköztek ki a Holnap körüli vitában s a duk-duk afferben. Ady egész életében szembenállt azzal a felfogással, amely a városi irodalom jelszavával az írók működését csak Budapestre akarta korlátozni. Kedvelt gondolata volt a kultúra decentralizálása. Ez is oka volt annak, hogy szívesen csatlakozott a nagyváradí írók kezdeményezéséhez, a Holnap írói gárdájához. Ez a csoport büszkén vallotta magát Balassi, Csokonai, Petőfi és Vajda igaz örökösenek s példaképeül Adyt állította maga elé. Ebben a programban és nem annyira a konkrét művekben nyilvánult meg, hogy a Holnap következetesebb a haladás irányában, mint a Nyugat. A Nyugat szerint »amint a dolgok ma állanak, többet adhat nekünk a Nyugat, mint az egész magyar irodalom«. A Holnap programja és Ady követése érleli meg a Nyugat jobbról jövő kritikáját. Osvát egyedül Babitsot védi meg Kemény Simon lesújtó kritikájával szemben. S ebben Babits kétségtelenül kiemelkedő tehetsége mellett az is szerepet játszott, hogy a társult írók közül ő követte legkevésbé az Ady járta utat. Ez látszik meg abban, hogy Osvát később egyenlő számban akarja közölni Ady és Babits verseit.

A Holnappal Ady sem volt megbékülve. De őt nem az haragította, hogy követői vannak, hanem az, hogy olyan »ravasz kis emberek«, »intellektuális taknyosok« kapaszkodtak belé, akik nem követik őt eléggé, akik elfelejtettek »magyarul is megtanulni«. Kemény Simonnak az fájt, hogy Adynak követői akadtak, Adynak pedig az, hogy ezek a hívei nem igazi hívek. Igaz a duk-duk cikk elhamarkodott és taktikailag elhibázott volt, de mégis kifejezte, hogy Ady többre vágyott, mint amit kényszerű fegyverbarátai adni tudtak.

A Holnap megjelenése újabb jó alkalom volt arra, hogy a hivatalos irodalom támadást indítson a »modernnek« ellen. A támadás középpontjában továbbra is Ady állott, de kiterjedt a Holnap és a Nyugat egész körére. A támadás elhárításának közös gondja háttérbe szorította a belső ellentmondásokat s kialakította a Nyugat platformját, amelyben sok egymásnak ellentmondó nézet volt, de amely ideig-óráig mégis együttmaradt. Ignotus ekkor is megkísérelte, hogy Ady »haragvásait lányduzzogássá« csendesítse. Ady büszkén vallotta a maga költészetét a forradalom előhírnökének. Ignotus pedig kijelenti, hogy nem forradalomról, de »szabadságharcról« van szó, az irodalom »szabadságáról« mindenfajta politikával szemben. A támadás mégis arra kényszerítette a Nyugatot, hogy a Holnapról alkotott véleményét megváltoztassa.

A Holnap-vita és a hozzákapcsolódó duk-duk ügy mutatta meg először a »modern irodalom« éles ellentmondásait. Már ekkor nyilvánvaló, hogy »a modern polgári irodalomban is két irányzat volt: a polgári irodalom Ady és Móricz plebejus demokratikus irányzatával sosem alkotott igazi egységet.« De ellentmondásos módon éppen ezek a viták voltak azok, amelyekben a Nyugat platformja kikovácsolódott. A Nyugat majd minden munkatársának van ekkor egy közös érdeke is: kivédeni a hivatalos irodalom több oldalról induló támadását. 1908-9 volt a magyar társadalom fejlődésében az a különleges időszak, amikor a dolgozók demokratikus érdekeit kifejező irodalom már teljes gazdagságában jelentkezett és amikor a polgári intelligencia egyes rétegei még őriztek demokratikus illúziókat: az önálló — a feudalizmustól független — polgári fejlődés illúzióját. Ez az oka annak, hogy a Nyugat alakulásakor a mozgalom belső ellentmondásai nem vetették széjjel a lap kereteit, s a duk-duk nem a szakításhoz, hanem az egység időleges erősödéséhez vezetett. Ady — ha érezte is, hogy az őt követő polgári körök lényeges pontokon különböznek tőle — bennük mégis a reális szövetségest látta.

Az összefogás szükségessége, a meglévő ellentmondások mellett határozta meg a Nyugat programját. A programnak szánt Kelet Népeinek konkrét tartalma, új folyóiratot indokló ereje nincsen. De nem is lehetett, mert az ellenzékiiség tág keretén belül olyan különböző erők ütköztek, amelyeket konkrét, többirányba terjedő iránymutatás nem tudott összefogni. A mozgalom és a lap tartalmi egységének hiánya legjobban Osvát szerkesztési munkájában mutatkozott meg, Osvát hallgatólágalosan elismerte, hogy az új folyóirat a »modern« törekvések szócsöve és a főszólyt, a formai tökélyre, a műgondra helyezte. Osvát mindezt elvszerűen, az irodalomhoz mester módjára értően végezte. Tevékenységének iránya kifejezte a mozgalom akkori szükségleteit s így szükségképpen vezető egyéniséggé tudott kifejlődni. Ez indokolja Ignotus véleményét Osvátról : »... az egyetlen, aki Magyarországon olyasféle lapot tud együtt tartani, mint a Nyugat«.

A plebejus demokratikus és a modern polgári irodalom szövetsége csak időleges lehetett. A Nyugat története egészen 1919-ig a szövetség állandó bomlását mutatja.

A dolgozó nép forradalmasodása az 1908—12-es években a Nyugaton belüli mindkét erő lényeges változásához vezet. Az egyik oldalon Ady költészetének forradalmi árama egyre erősödik, a másik oldalon pedig mind nyilvánvalóbb lesz a »polgári progresszió« belső bomlása. Ekkor folyt le »a magyar burzsoázia politikai, irodalmi, publicisztikai képviselőinek lezüllése«. Ekkor válik Vészi Ady barátjából, radikális lapszerkesztőből Tisza István székértőlőjává. Ignotus pedig a »persekutor esztétika« elleni harcot összhangba hozta, és egyre inkább alárendelte az Andrássy-féle reakciónak. Kicsi, de érdekes dokumentuma ennek az »érdekesegyesítő« politikának egy 1911 táján Hatvanyhoz írott levele :

»Nem adok neki egy évet és egy táborba kerülünk Andrássyval vagy Justtal s a szocialistákkal, vagy mind a négy frakció együtt lesz.«

1912-ben választja el Babits a maga új-kívánását élesen a tömegek, osztályok forradalmi megnyilvánulásától. Ennek a bomlásnak teljes kibontakozását jelöli Ady rezignált megjegyzése a radikális párt megalakulásáról.

Persze a bomlásnak voltak ellenkező irányú tünetei is. 1913 körül erősödik Tóth Árpád költői hangváltása, az első kivezető lépés a kezdeti dekadenciából. Ugyancsak ez a kor, a forradalmasodás kora viszi Kaffka Margitot a realista regény megírása felé. De ezek az írók, különösen Kaffka egyre inkább elszakadnak a »polgári progresszió« hivatalos vonalától s e kör hivatalos irodalmi képviselői az imperializmus eszmeellenes áramlatai felé fordulnak. Érthető, hogy ezek a változások a Nyugat lassú bomlásához vezetnek.

1910-ben a Renaissance megalakulása és főként Ady »Petőfi nem alkuszik« című cikke a bomlás első tünete. Ady önálló, a Nyugattól élesen eltérő értékelését adja az irodalmi hagyományoknak. Elég, ha csak Babits Petőfi és Arany-cikkét említjük meg összehasonlításul. A bomlás első tünete a Nyugat szerkesztőit az egység megerősítésére serkenti. Ezt a célt szolgálja a Nyugat Kiadó létrehozása. Fenyő Miksa beszámol arról, hogy ekkor szerződtetik Babitsot (évi 400 Kr-ért) s hogy Ambrus Zoltánt is főmunkatársul akarják megnyerni. Ez a terv bizonyítja, hogy a Nyugat vezetői a bomlást nem az Adyhoz való közeledéssel, hanem az öncélú művészet képviselőinek fokozott bevonásával akarják megakadályozni. De ez a manőver szükségképpen nem vezet eredményre, mert egy év múlva újra élesen jelentkeznek az ellentétek a kiadó munkájának akadozásában. Mindezek a legkiélezettebben az Osvát—Hatvany párbajban mutatkoztak meg. A pereskedés mögött meghúzódó igazi kérdés Ady szerepének értékelése volt. Osvát a »fiatalok megszólaltatásának ürügyén, Ady centrális helyzetén akart gyengíteni«. (Más kérdés az, hogy Ady még ilyen körülmények között is kénytelen volt megmaradni a Nyugat mellett, ha nem akart teljes egészében elszigetelődni.)

Hatvany kiválása után röviddel újabb támadás indul meg a polgárság oldaláról Ady ellen. Most az esztétika örvén akarják kimutatni, hogy a nagy költő már hanyatlóban van. S ennek az útnak végső állomása az, amiről Hatvany így számol be :

»Ady hiába készítette sajtó alá *Nagy-Hitető* című kötetét, a kifizetett honorárium dacára sem vállalták a kiadást. Kilenc íróársával szemben ezt a megalázást kellett megérni Adynak 1914-ben.«

A 14—18-as háború csak látszólag hozta közelebb egymáshoz a Nyugatot és Adyt. Valójában éles különbség volt Ady harcos szembeszegülése és a Nyugat mindenfajta erőszaktól írtózó háborúellenessége között.

Így bomlik fel tíz egynéhány év leforgása alatt az 1908-as, belső ellentmondásoktól mentes platform. A Nyugat pozitív jelentősége nem ott mutatkozik, ahol a plebejus törekvésekkel szemben szólal meg, hanem ott, ahol mégiscsak érintkezése volt a kor döntő, előrevivő kérdéseivel. S mert ez az érintkezés 1919 előtt egyre halványulóbb formában, de megvolt, lehetett a Nyugat a század első két évtizedének reprezentatív irodalmi orgánuma.

LENGYEL DÉNES

AZ IRODALOM KLASSZIKUSAI IFJÚSÁGI KIADÁSBAN

Irodalomtörténeti kutatásaink a kultúrforradalom óta az egyre fejlődő olvasóközönség irodalmi nevelését nagy mértékben szolgálják. A szakcikk és monográfiák nagy költők és írók pályáját közérthetően adják elő, így jelentős közönségsikerük is van. Haladó hagyományaink felfedezését azonnal nyomon követi a jegyzetes kiadás vagy a gazdag antológia. Az egyetemi szöveggyűjtemények és kritikai kiadások nagyon népszerűek az olvasóközönség előtt. Mindez azt mutatja, hogy irodalomtörténeti kutatásunk helyes úton jár, és olvasóközönségünk nagy érdeklődéssel fordul haladó irodalmi hagyományunk felé. Tankönyveink általában nyomon követik a tudomány fejlődését, így az ifjúság megismeri a klasszikus írók szövegeit és a marxista irodalomtörténetet. Az iskola teljesíti hivatását a haladó hagyományok megismertetésével és értékelésével, ezáltal olvasókat nevel tanítványjaiból, azonban ezek az irodalmi ízléssel és igénnyel fellépő gyermekek nem jutnak megfelelő magánolvasmányhoz. A magyar- és világirodalom klasszikus hagyományait éppen az irodalomtörténeti kutatásnak kell feltárnia és értékelnie, hogy gyermekirodalmunk kiadói megfelelő munkát végezhessenek. Az Ifjúsági Könyvkiadó több kötet megjelentetésével már tett ebben az irányban lépéseket, azonban ez a kezdeményezés nem méltó a gazdag hagyományhoz és nem is nélkülözheti az építő bírálatot és az útbaigazító tájékoztatást.

A gyermekirodalom egyik főforrása a népköltészet. Ez a dolgozó nép világszemléletét ismerteti meg a gyermekekkel, nevelőértékének legnagyobb jelentősége ebben áll. A népköltészet nyújtja a gyermeknek az irodalmi szépség első élményét. Az altatódalok, a gyermekdalok, ritmikus mondókák, játékos kiszámolók a kisgyermek életének kísérői. A kisgyermeknek szóló mesék a világot ismertetik meg a gyermekkel. Az állatmesék a háziállatok és vadállatok életét és természetét mondják el a hallgatónak. Az állatmesének sokszor tanító célzata van. A »Kutya szeretne lenni« a munka megbecsülésére tanít: aki nem dolgozik, ne is egyék.

A reális vagy novellisztikus meséknek a gyermek nevelésében nagy jelentőségük van. Ezek a valóságot ábrázolják: Az események a falu életének realitásából folynak. Ebben a falusi valóságábrázolásban a szegényparaszt és a zsírosparaszt, úr, pap és jegyző ellentéte világosan megmutatkozik. A reális mese határozott világnézetet sugároz: a béreslegény sikerét mondja el, a szegényember igazát hirdeti. A »János szöga« mese sok változatban országszerte ismeretes. Benedek Elek »Haragszik-e gazduram« címmel írta meg. Ez a mese a falusi osztályharcot művészién ábrázolja: a gazdag bíró nem akar bért fizetni szolgáljának, de az ésszel él, és mindenből kifürösztí zsugori gazdáját. Az »Igazság és Hamisság« a szegényparaszt és

gazdagparaszt jellemének, életének különbségét mutatja, a győzelem a mesében a jószívű szegényemberé. A reális mesék egy másik csoportja a király (nagyúr) eszén túljáró szegénylegény (leány) történetét mondja el. Tankönyveink is közlik a népszerű »Kistérdszéli Katica« meséjét, aki Imre király felett többszörösen diadalt arat. Az okos leány, vagy bölcs vén paraszt figurája jelenik meg a Mátyás király nevéhez fűződő mesék egy részében. Ezek a nép okos fia (leánya) és a király között teremtenek kapcsolatot, a gonosz udvari urakkal szemben. A reális mesék némelyike a társadalombírálat elemi fokához juttatja el gyermekhallgatóját. Ilyenek az »Üssed, üssed botocskám« mondanivalójára emlékeztető mesék. Ebben a mesében a jószívű szegényember segíti azt, aki bajba jutott, ezért egymásután három ajándékban részesül. A gonosz kocsmáros és ennek felesége elcsalja a két ajándékot, végül azonban a harmadik ajándék, a csodabot addig veri őket, amíg vissza nem adják a lopott kincseket. Ekkor a király is beleköt a szegényemberbe. De öfelségével is elbánik az üssed botocska, így lesz a szegényemberről olyan király, akit minden alattvalója szeret. A kis mese világosan tükrözi, kit érez a szegényember ellenségének, s miképpen képzei a jobb világot: a kocsmárossal és a királlyal leszámol és egy szegény emberre akarja bízni az országot. Nagy nevelőértéket tartalmaznak a bolondokról szóló történetek. Ezek mulatságosak, de nevetetve tanítanak is. A bolond Mihók, az okos Kati s más ilyen mesealakok — a néphumor kitűnő megnyilvánulásai, — mindent fordítva csinálnak, vagy helytelenül oldanak meg. Az esküvőn azt mondják: »Az isten őrízze meg az efféle változástól s a megszorodottnak adjon vigasztalást«. A bogáncsot pusztító embernek azt kívánják: »Isten adjon ezerannyit« stb. Ezek a tréfás negatívumok a helyes cselekvés illemkódexét is elmondják, nevetéssel ítélkeznek arról, aki ezt nem ismeri.

A reális meséhez közel állanak az anekdóták. Ezeknek világnézeti jelentőségére még tudományos irodalmunk sem mutatott rá kellőképpen. Minden nagy gyűjteményünk egészen vegyesen közli a »tréfás« szövegeket, nem gondolva arra, hogy ezekben az anekdótákban az osztályharc éppen oly élesen megnyilvánul, mint más műfajokban. (Ebben egyébként a külföldi mintákat követik.) Ha nagy gyűjteményeinkben lapozgatunk, egymás mellett találjuk Petőfi, Kossuth vagy Mátyás király anekdótáját a 67-es megalkuvó kiegyezésről, Erzsébet királynőről vagy a magyar arisztokrácia nagylelkűségéről szóló történetekkel. Tóth Béla »Magyar anekdótakincs«-e, Gracza György »Nevető Magyarország«-a ennek tipikus példáját mutatja. György Lajos kutatása és népszerű könyve (Világjáró anekdóták) pedig kizárólag a világirodalmi összefüggéseket vizsgálja, s ebben is arra törekszik, hogy magyar anekdótakincsünket szoros kapcsolatba állítsa a nyugati népek anyagával. Ha a marxista tanítás tudományos megvilágításában vizsgáljuk az anekdótákat, azt látjuk, hogy ezek mindig valamelyik társadalmi osztály (réteg) népszerűsítését és egy másik réteg kinevetését szolgálják. Jellemző ebből a szempontból (bár százával kínálkoznak a példák) a Magyar anekdótakincs V. kötetének két anekdótája. Az »Aki erősebb« c. történet hőse K. hontmegyei főszolgabíró. Erős ember. »Ha kellett, széttépett egy pakli kártyát, elharapdálta a négykrajcárosokat, fölemelt bal- és jobb kezével egy-egy természetes embert.« Ez az erős férfiú 48 után már nem élhetett nemesi előjogával, mégis rákiáltott egy vele szembehajtó szekér gazdájára: »Térj ki!« Az izmos parasztember nem hallgatott rá, erre birokra szólította és földhöz vágta: »Most már aztán térj ki az útból, paraszt!« Az anekdóta beállítását világosan mutatja, hogy ezen a kaszinózó táblabírák mulathattak, akiket bántott a nemesi jogok megcsorbítása, és elégtétellel töltötte el őket az a tudat, hogy némelyik úr testi erejével »fenntartja nemesi jussát«. Ugyanez a kötet közli az oláhfalviak kérését (ezt egyébként Jókainál is olvashatjuk), akik túljárnak a császár és főleg a forspontot követelő idegen katonatisztek eszén. Aláíratják öfelségével a privilégiumot: Akinek lóva nincs, járjon gyalog. Így szabadulnak meg a forspont állításának kötelezettsége alól. Ez az anekdóta a dolgozó nép ötletességét mutatja, hallgatói és olvasói a dolgozó nép szempontjából ítélik meg az eseményeket, nevetésük a császár és a katonatisztek rovására csendül fel. A népi anekdóták rövid, fordulatos és csattanóra épített

mulatságos felépítése kitűnő nevelőértéket tartalmaz mind tartalmi, mind formai szempontból, helyes válogatásuk és adaptálásuk gondos munkát igényel.

A tündérmese a gyermekek képzeletére hat. Erkölcsei motivációjának nevelőereje az etikai nevelés alapjait biztosíthatja. A király vagy a szegényember három fia közül mindig a harmadik ér el sikert, aki jóságával állatsegítőket szerez magának, a másik kettő az irigység vagy a fősvénység áldozata lesz. Az erkölcsi jószág jutalmát minden tündérmese megadja: ez a népköltészet optimizmusából következik. A jók megjutalmazása és a bűnösök büntetése olyan változatos, színes és gazdag történetek során kerül a gyermekek elé, hogy a moralizálás gondolata fel sem merül bennük s mégis igazságérzetük, helyes ítéletük jóról és rosszról már a mesék olvasása során kialakul.

A nyelv- és fejtörők, a találós kérdések a gyermekek kifejezőkészségét, megfigyelőképességét fejlesztik, és megteremtik a logikus gondolkodás feltételeit. A »mit sütsz kis sücs« vagy a »répa, retek, mogyoró« olyan hangok gyakorlását segíti, amelyek képzésével sok gondja van a gyermeknek. A »Hányat lép a veréb egy évben?« vagy »Meddig van a patkó a lovon?« (Ameddig a kovács fel nem veri, mert attól fogva a ló van a patkón) típusú kérdések a megfigyelést erősítik. A találós kérdések más csoportja: »Hogyan kell farkast, kecskét és káposztát egy csónakon átszállítani?« ötletes gondolkodásra nevel.

A közmondásgyűjtemények éppen olyan kevésbé veszik figyelembe az osztályharcot, mint az anekdótagyűjtemények. Lexikális vagy tematikus sorrendbe rendezik az anyagot, holott itt is hangsúlyozni kell a társadalmi mondanivalót, amely a közmondásokból kicsendül. Az urak így beszélnek: »Sülve jó a paraszt, akkor is a fene egye meg.« »Huncut a paraszt, mihelyt egy arasz« stb. Ezzel szemben a szegényembernek is megvannak a maga közmondásai »Úrtól, bolondtól mindent fel kell venni«, »Hús tart gazdát, lé a szolgát«, »Nagy úrral egy tálból cseresznyét ne egyél«, stb.

A hazafias nevelés szempontjából nagyon jelentősek népmondáink. Ezeknek elhanyagolása a közelmúlt súlyos mulasztása volt. A honfoglalás mondái, a hősmondák (Kinizsi, Toldi stb.), a helyi mondák (egy-egy hegyről, folyóról), a haza megszerettetésének és a szülőföld költői birtokbavételének eszközei. A táj szépségét a monda történelmi tartalommal tölti meg. A várrom a régi dicsőséget, a hegytető a kurucleset, a Galamboskő a tatárjárást idézi a hallgató emlékezetébe.

A felszabadulás után a népköltészet iránt nagy érdeklődés mutatkozott. Különösen a szomszédnépek meséi keltettek figyelmet, mert ezekről a magyar faj supremáciáját hirdető Horthy-korszakban az olvasóközönség nem kaphatott képet. Az Anonymus könyvkiadó szerencsés kezdeményezéssel sorozatot indított, amelyben a magyar és külföldi mesék kötetei jelentek meg. Ezeknek a gyűjteményeknek a mesemondáson kívül az volt a céljuk, hogy megismertessék a gyermekekkel a szomszédnépek világát. A fasizmus gyűlöletet hirdetett a szomszédos országok ellen, ez a könyvsorozat meg akarja szeretetni a mellettünk élő népeket. A sorozat kötetei bevezetéssel kezdődnek. Ez ismerteti a mesélő nép földrajzi és történelmi körülményeit. Rámutat arra is, hogy a mesekincs a népek közösségének birtoka. A dolgozó nép fiainak minden országban egy a vágya: megszabadulni az urak igájából és békességben élni becsületes munkából. Ha ezt sokmillió ember évszázados mesemondása adja elő gyermekeinknek, ez világnézeti nevelésünknek legbiztosabb alapja lesz. Az Anonymus könyvkiadó mesegyűjteményei (Bodrogekői mesék, Orosz mesék, Moldvai mesék, Afrikai mesék) olyan szövegeket válogatnak, amelyek a gyermek előtt magyar változatukban gyakran már ismertek. A mesemondók így mutatnak rá — helyesen — a kapcsolatra, amely a népek gondolatvilágát összeköti. A mesék előadása, nyelve figyelembe veszi a gyermek szókincsét, értelmi fokát. A kötetek Ortutay Gyula és Binét Ágnes gondozásában jelentek meg. Ez a szerkesztés egyfelől a népköltészet, másfelől a gyermek igénye szempontjából biztosítja a sorozat színvonalát. Kár, hogy egységes mesemondó hang megteremtésére nem törekcsenek az egyes kötetek fordítói, holott erre jó példát mutatott Benedek Elek négy színes mesekönyvének előadás-

módja. (Az Arany, Ezüst, Kék és Piros mesekönyv a világirodalom nagy mesegyűjteményeiből ad gazdag anyagot kitűnő átdolgozásban.)

A kultúrforradalom megindulása, illetőleg az Ifjúsági Könyvkiadó megalapítása előtt még néhány szórványkezdeményezéssel találkozunk, amelyek egy-egy kötet kiadásáig jutottak el. Beke Ödön »Csalóka Péter« c. kötete rövid magyar mesegyűjteményt nyújt a gyermekeknek. Az egykorú kritika már felhívta a figyelmet a könyv gyengeségeire (olykor túlozva is), annyit itt is megállapíthatunk, hogy a tudós szerző nem mélyült el eléggé a mesék előadásának tanulmányozásába, s nem volt képes megoldani a mesemondó stílus kialakítását. Értékes gyűjteményt adott ki Kresz Mária a találós kérdések, fejtörők színes, élénk és mulatságos összeállításával. A gyűjtő néprajzi tudása irodalmi stílussal párosul. Bár ez úttörő és helyes próbálkozás, amelyet folytatni kívánatos, mégis felvetjük hibáját is: a kötet nagyon tömény formában nyújtja az anyagot. Szerencsésebb eljárás volt Benedek Elek »Jó Pajtás« című gyermekújságjának gyakorlata, ott a közmondások és a nyelvtörők a mesék, elbeszélések, versek és más szövegek között, illetőleg azok után szerepeltek.

Az Ifjúsági Könyvkiadó sok értékes magyar és külföldi mesekönyvet adott ki. Szép formában jelentette meg Benedek Elek Magyar mese- és mondavilágának válogatott meséit, díszes alakban adta ki Bazsov nagy mesekönyvét és sok más értékes és hasznos kötetet. Kiemelkedik a kiadás újszerűségével Arany László: »A kóró és a kismadár« című meséjének kiadása. Ebben a kis könyvben a meseközlésnek nagyszerű formájával találkozunk: az eredeti íz, ritmus megőrzése mellett nyelvi gazdagság és irodalmi stílus jellemzi. Arany László apja tanítása nyomán eltalálta a mesemondás hangját, kis kötetének sikerét ez magyarázza meg. Ezt a mesemondó hangulatot nyelvben és stílusban később Benedek Eleknek sikerült megformálni, az újabb meseközlés sokszor meg sem látja ezt a problémát, máskor pedig nem tud megbirkózni vele. Ebben a hiányosságban szenvednek még legjobb mesésköteteink is. Legújabb és leggazdagabb gyűjteményünket nemrég adták ki, Illyés Gyula: »Hetvenhét magyar népmese« címmel. Ez a kötet tartalmában gazdag, kiállításában kitűnő, ára is olcsó, így valóban nyeresége gyermekirodalmunknak. Elemzése azért tanulságos, mert reprezentatív munka, amelyet nagy buzgalommal, fáradsággal és költséggel állítottak elő és a közelmúltban jelent meg.

Illyés Gyula hetvenhét magyar népmeséjét Katona Imre válogatta. A válogatás szempontjai nem világosak, az egyes mesék forrását nem közli, csupán a felhasznált mondákat idézi. Olyan meséket közöl nagy számban, amelyeknek jó változata nemrég jelent meg, vagy éppen közismert. Így »Térdszéli Katicát«, amely az általános iskolai olvasókönyvből minden gyermek előtt ismert, »Fából faragott Pétert«, amely éppen Katona Imre nemrég megjelent nagyon értékes kis kötetének jó meséje és »Csinosomdrágát«, amely címlapon szereplő mese a kiadó utolsóelőtti kötetében. A gyermekolvasót csalódás éri az ilyen válogatás következtében, mert már olvasott mesét adunk ismét a kezébe, és azt a tévhitet keltjük benne, hogy a népköltészet olyan szegény, hogy mindig ugyanazt az anyagot kell a gyűjtőnek variálnia. Elvileg sem helyeselnethetjük a már gyermekek számára adaptált mesék válogatását, mert pl. Arany László szövegét átírni nem lehet, viszont minden mesemondónak saját hangján kell az egész könyv hangulatának megfelelően írnia. Ez a megoldás idegen hangot hoz a könyv egységébe. A válogatás elvi bizonytalansága a mesék átírására is rányomja bélyegét. Illyés Gyula, legnagyobb prózaírónk, méltán halhatatlan a halandók között, azonban ez a mesekönyve nem üti meg minden téren a színvonalat, amelyet tőle vár gyermekirodalmunk. A mesék átírója nem mindig veszi figyelembe kis olvasói szokincset, szellemi színvonalát. Olyan szavakat, kifejezéseket használ, amelyek még felnőtt embernek is gondot okoznak, a gyermekolvasó számára pedig egyszerűen érthetetlenek. Mindjárt az 5. lapon »A kis gömböc« c. mesében ezt olvassuk: »Mikor a malacot már jól meghízalták, vagy ahogy ők mondták, annyira zsundították, hogy kétujjnyi zöld volt a hátán, megölték, a húsát felrakták a füstre, a gömböcöt pedig felkötötték a padlásra a legfelső gerendára a kémény mellé a szelemenre.

Ötőjüknek csak annyi volt a kis malac húsa, mint egy eperszem. Már az *orja, nyulja*, feje mind elfogyott». Ez a kis idézet öt olyan kifejezést tartalmaz, amelyet 8—10 éves gyermekek általában nem ismernek. Némelyik olyan, hogy felnőtt embert, sőt szakértőt is zavarba hozhat. Miért volt erre szükség? Nézzük meg ennek a mesének egyik változatát Arany László kiadásában: »Egyszer megölték a kismalacot, a húsát felkötötték a padlásra. Már kolbásza, hurkája, sonkája, mindene elfogyott a kis malacnak, csak a gömböce volt még meg.« Ha Arany László 18 éves korában ilyen szöveget írt, majd 1872-ben a Magyar Népköltési Gyűjteményben is közreadta, szabad-e 1953-ban ennyi nehéz és érthetetlen szóval megrontani ezt a közérthető mesét?

A hetvenhét népmese előadása nem teljesen egységes, érezzük a gyűjtések nyersségét, ha szép volt a változat eredetileg, itt is az maradt, ha nyelvileg dőcögött, ez nem változott meg az átdolgozás során sem. Így az »Erős János« c. mesében ezt olvassuk: János »még egy szikrát sem akart egyik helyről a másikra tenni«. (69. l.) Ugyanebben a mesében: »A bíró azt gondolta, a cserjét vágta ki, a legszebb bokrokat, kettőt«. Ebben a mondatban a bíró az alany. A következő mondatban már János lenne: »Másnap megint kihajtja a juhokat, a tarisznájába akkor se tettek semmit.« Az alanyváltozást a mese írója nem veszi figyelembe. (70. l.) A »Tündér Ilona és Árgyélus« című mesében a vén boszorkányról mondja: »Volt egy sípja, melyet ha megfúj, akit akart, elaltatott vele. Most is kihúzza a sípot, elfordult és sípolt és attól Árgyélus úgy elaludt, hogy azt sem tudta, hogy a világon volt-e valaha?« (99. l.) Itt a mesélő akadozását, amely kétszeres relatív mondatba, majd újra alárendelt mondatokba bonyolódik, a közlő semmiképpen sem segíti. Már e néhány példa világosan mutatja, hogy a mesemondó hangot ebben a kötetben nem mindenütt találjuk meg, s a népmese helyes közlésének művészi módját ebben a kötetben sem sikerült teljesen megvalósítani.

A népköltészet, s elsősorban népmese helyes közlése csak néhány elvi kérdés tisztázása után lehetséges. Ezeket a kérdéseket haladó hagyományunk segítségével oldhatjuk meg helyesen. A már kitűnően adaptált változatokat, Arany László és Benedek Elek néhány klasszikus meséjét adjuk ki külön egyes mesék vagy kisebb kötet formájában. Ezeket átírni vétek lenne, mert elrontanók őket, változatlanul pedig nem illeszthetjük egy egységes előadású meséskönyvbe.

A gyűjteményes válogatás és közlés klasszikusa Arany László, aki jórészt apjának köszönheti mesegyűjteményének sikerét. Arany János egy tanulmányában¹ bőven foglalkozik a mesegyűjtés és közlés problémáival. A gyűjtő rátermettségéről és feladatáról ezt írja: »A jó gyűjtő mindenek felett egy tökéletes mesemondó képességeivel legyen felruházva. A nép közt, ennek fonóházaiban, pásztortüzeinél forogván, úgy szólva ott nevekedvén fel, bírja ennek ne csak nyelvét, egyes kitételeit, hanem egész eszejárása, képzelődése, modora az elbeszélésben ki nem törölt befűkkel vésvé álljon emlékezetébe. Olyan legyen ő, ki ha ama körben marad, születve volt a vidék legügyesebb mesemondója gyanánt szerepelni.« Majd: »Az előadási, öltöztetési modor annyira hatalmában álljon, hogy ha valamely mesének pusztá vázát kapná, képes legyen azt olyanná tenni, mintha a legjobb mesemondó ajakáról vette volna. Legyen érzéke fölismerni a legcsekélyebb idegenszerűt, ami netalán leírói, segédgyűjtő által a mese anyagába vegyült s tudja azt kár nélkül eltávolítani. . . több variáns közül tudja kiválasztani a legépebbet, legteljesebbet«. Arany János tanácsadása ma is kötelező érvényű útbaigazítással szolgál. A mesegyűjtő és közlő ebben az időben egy személy, a gyűjtött anyag pedig egyszerre tudományos és szépirodalmi céllal készül. Ezt az eszményt Arany László a maga idejében meg is valósítja. Ma már a tudomány más igénnyel lép fel a gyűjtővel szemben, így most a meseközlő számára hasznosítjuk a tanácsokat. Arany János »gyűjtője« azonban a mi értelmezésünk szerint közlő, tehát felfoghatjuk a már összegyűjtött meseanyag válogatójának és átírójának. El kell fogadnunk az első követelményt: a mese

¹ Arany János Összes prózai művei és műfordításai, 566—567. l.

közlője (átdolgozója) olyan legyen, mint a legjobb mesemondó. Ezt érezte Benedek Elek is, amikor a Magyar mese- és mondavilág előszavában ismételt hangsúlyozta: »A magyar népé ezért az érdem elsősorban. Az ő lelkének kincsei e mesék. Én csupán a nép mesemondó fia vagyok.« A mese közlője a nép nyelvének és eszejárásának kitűnő ismerője legyen. Helyes érzéssel kell kiválasztania a jó előadót, a szép változatot. Ha az előadás »osztéghát«, »aszon- gyák« (Arany János idézete) kifejezései akadályoznak, javítani, változtatni jogos és szükséges. Az összekevert sorrend (a hármas tagolás előadásában) természetes, eredeti formáját kell megadnunk, az emlékezetből kiesett, összecserélt neveket helyreigazítanunk. De nem szabad a mesébe belekölni. Arany találóan írja erről: »A legjobb gyűjtő sem vehet magá- nak szabadságot arra, mi a *hivatott* mesélőben nagy érdem, hogy a mese anyagát megvál- toztassa, lényegesebb részeket tadjon bele, szóval, hogy a *meseköltés* folyamatában mint tényező szerepeljen.

A helyes meseközlés alapvető feltétele a mesemondó előadás megteremtése. Ez sikerült a maga korában Arany Lászlónak, sikerült Benedek Eleknek is. Klasszikus meséiket átdolgo- zás nélkül adjuk ki ezután is és meg kell tanulnunk tőlük a mesemondás művészi módját, hogy a mi gyűjteményeink felvegyék a versenyt a klasszikus mesékkel. A mesemondó stílus kérdését az Ifjúsági Könyvkiadó pályázattal tűzhetné napirendre. Nagy íróink részvétele a pályázaton a meseközlés új virágkorát teremthetné meg.

A népköltészet gazdag anyagát az utóbbi időben szinte kizárólag a népmesékből ismer- ték meg a gyermekek. Pedig hasznos könyvecske volt Katona Imre »Fábólfaragott Pétere« is, amely anekdótákat tartalmazott. Gazdag anekdótagyűjteményeinket célszerű lenne felkutatni, hogy szép és hasznos könyvet írjunk belőle a gyermekeknek. A magyar mult gazdag anekdótákban. Ezek Mátyás király, Petőfi, Kossuth képét mulatságos epizódokban mutatják meg az ifjaknak. A földesurat, a Habsburg-házat és a főpapságot sok-sok anekdótánk teszi nevetségessé. A helyesen szerkesztett anekdótáskönyv a gyermekek világnézetét formálja. A babona ellen kitűnően harcolhatunk Hatvani professzor »varázslatainak« tréfás előadásával. A szöveg felvilágosult diák-szerzője nevetségessé teszi a babonát, s ezzel győzelmet arat fölötte.

A közmondások és találós kérdések önálló kötetben nem szereznek élvezetet, fáraszt- ják a gyermekolvasót. Annál nagyobb szerepet szánhatunk ezeknek a gyermekujáságokban vagy mesés-, anekdótás-könyvek tarkításában.

A népmondák kérdése szorosan összefügg a mesemondó stílus kialakításának problé- májával. Ezeknek nyelve és előadásmódja sokszor darabosabb, nehezkesebb, másrészt keve- sebb is a változat, így válogatni sem lehet a szebbjét. A mondák a magyar történelmet adják elő a gyermekeknek. A honfoglalásról, a kalandozásokról, Hunyadiról, Mátyásról, Toldiról, Kinizsiről a gyermeknek sokat kell olvasnia, mielőtt tankönyvében találkozik nevével. A mon- dák könyve komolyan, az anekdóták gyűjteménye tréfás formában adja elő a történelmet, mind a kettő nagyraihivatott: a gyermek történelmi ismereteit megalapozza és hazafias érzé- sét elmélyíti.

Nagy költőink és íróink több remekművet írtak gyermekeknek. Ezeknek kiadása a felszabadulás óta rendszeresen folyik, egymás után jelent meg Arany János: »Rózsa és Ibolya« című verses meséje, Petőfi: »Arany Lacinak« című költeménye, majd a klasszikus ifjúsági regények és elbeszélés kötetek Mikszáth: »Két koldusdiák«, Móricz Zsigmond: »Légy jó mindhalálig«, Móra Ferenc: »Kincskereső kis ködmön« és »Furfangos Cintula« című könyve. Örömmel fogadjuk az Ifjúsági Könyvkiadó helyes kezdeményezését. Valóban minél több és minél nagyobb számú klasszikus művet kell adnunk a gyermekeknek. Ezen az úton fejleszt- jük izlésüket, így ismertetjük meg őket hazánk nagy költőivel és íróival. Fontos követelmény ezen a téren a szerzők tisztelete: ők tudják, hogy mit akarnak mondani a gyermeknek, szöve- güket megcsonkítani és megváltoztatni súlyos hiba. Nem fogadhatjuk el a »Légy jó mind- halálig« 1952-es kiadását, amely a csonkításnak kiáltó példait mutatja. »Nagy úr« jellemző

politikai elmélkedését úgy megnyirbálja a kiadás, hogy sokszor a gondolat lényege vész el. Olykor nem is értjük, mi vezethette a csonkítót eljárásában. Így a hazáját szerető fiú ilyen elragadtatással szól népéről: »Amit más meg tud tanulni, azt a magyar is tudja!... A magyar jobban tudja! mert ennél nincsen serényebb, munkásabb és hasznavehetőbb nép a világon!... Nincs itten semmi baj ebben az országban: csak a politika!« Ebből csak az első mondat szerepel a csonka kiadásban. Pedig ez határozott és bátor állásfoglalás a diák száján: egyedül az egykorú politika bűnös a magyar nép szenvedéséért s nem a dolgozók butasága, tehetetlensége ennek az oka. Kimarad egy bekezdés, amely Nyilas Misi lelkiállapotát rajzolja, amikor Bella kisasszony is hallgatja az órát: »Szerette volna, ha ez a délután örökké tartott volna, soha ilyen frissnek, okosnak, tüneményesnek nem érezte magát, most egyszerre mindent meg tudott volna tanítani, a legnehezebb dolgokba is belefogott s már nem Sanyikának magyarázott, hanem valami magasabb cél volt előtte, egészen magasztosan akarta magát kifejezni s olyan szavakat használt, amiket soha máskor nem mert volna kimondani: mint »költőiesene«, »szellem«, »illatos virág« s efféléket.« Ez a jellemző részlet is elmarad a megcsonkított kiadásból. Misi és Bella beszélgetésére rá sem lehet ismerni, annyira megcsonkították. Ebben szól Misi a nagy Móricz-élményről, a tüzes gép felrobbanásáról és anyja varrónői munkájáról. Az egyik legszebb kapcsolat ez az író szubjektív élménye és alakjának szavai között. Misi ezután többek közt ezt mondja: »Szegény rokon ne menjen gazdag rokonok közé, mint szegény, mert akkor szobalány lesz belőle és mosogatócselédnek használják. De ha úgy megy oda, mint hasonló úr, vagy még gazdagabb úr, akkor megbecsülik s kedvébe járnak.« Erre Bella felel: »Ebben teljes igaza van, Misike, szegény leány csak gazdagon mehet közéjük.«

Folytathatnók a példákat, de ez a néhány kiragadott részlet is mutatja a csonkítás fokát. Ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy igazat akarunk közölni a gyermekekkel, a csonka vagy átfrt szöveg nem igazság. Ez az eljárás mindenképpen káros, a régi kiadások alapján hamisítónak tartja a gyermek a szöveg közlőit, másrészt amikor iskolai tanulmányai során szólnak pl. Móricz korlátairól, fejlődéséről s ez nem tükröződik olvasmányaikban, amelyek a szerzőt életének minden szakaszában fejlett marxistának kívánják mutatni.

A csonkításnak másféle, de éppen olyan súlyos formáját találjuk Móra Ferenc: »Kincskereső kis ködmön« c. regényének kiadásában. Itt nem mondatokat és bekezdéseket törölnek, »nagyvonalúan« megy a csonkítás: »A gyémántcserép« c. fejezetet teljesen elhagyják. Pedig ebben a fejezetben mondja el a szerző, hogy édesanyja eladja fekete kakasát, csak-hogy fiának megvehesse az »Ezeregyéjszakát«. Itt olvasunk arról, milyen hatást tesz a nagyfantáziájú gyermekre a csodalámpa története. A templomi jelenet kihagyását megértjük, de nem bocsátjuk meg az »Apám« című költemény törlését, nem értjük és nem is bocsátjuk meg. Ebben a versben az öreg szűcsnek állít emléket költő-fia. Móra szentimentális itt is, de apja halálát minden költő sírva énekl meg, megható és elérzékenyítő szép vers ez, amelyet a fejezet végére szánt a szerző. A gyermekolvasó sírva fakad a vers olvasásán s ilyenkor érzi meg, mennyire szereti apját, de ez a lektort nem hatja meg, kihúzza könyörtelenül. Így üldözi Mórát síron túl is a cenzúra vörös ceruzája...

Az Ifjúsági Könyvkiadó klasszikusainak meséit is közli, kiadta Kazinczy Ferenc és Fáy András stb. állatmeséit. Ezek a kiadványok helyesen törekszenek a múlt értékeinek felhasználására, azonban a mesék tanulsága sokszor elvont, a nyelv is komoly nehézségeket okoz, így a tanító mesék közlésének ez a formája nem látszik szerencsésnek.

Értékes kiadványok (és tervek) jelennek meg legújabbban: nagy költők és írók olyan művei, amelyek felnőtteknek szóltak egykor, de most a gyermekirodalom értékes darabjai lettek. Petőfi: »Pató Pál úr«, »A magyar nemes« és »János vitéz« c. költeménye, Arany János »Nyalka huszár«-ja, Garay: »Obsitos«-a stb. A prózaírók közül Jókai és Mikszáth elbeszéléseit készül az Ifjúsági Könyvkiadó megjelentetni, terveinek megvalósítását sokezer gyermek várja türelmetlenül.

Az Ifjúsági Könyvkiadó szép és hasznos tervéhez néhány javaslattal járulhatunk. Arany János költeményei a magyar multat művészi világitják meg. Kiadhatnók a »Rege a csodaszarvasról« c. versét szép illusztrációval. Ennek nagy előnye lenne az, hogy a honfoglalás korát legnagyobb epikus költőnk előadásából ismernék meg a gyermekek. Néhány szó kíván csupán magyarázatot, a rajzok mindent megvilágítanak, a költemény nyelve egyszerű. Ha ez a kiadás sikerrel jár, talán szerét ejthetnők a »Kevcháza« megjelentetésének is, bár ennek a nyelve sokkal nehezebb. Arany balladáihoz Zichy Mihály művészi illusztrációit használhatjuk fel. Bár a balladák általában nehezen érthetők és komorak, mégis felvetjük pl. »Rozgonyiné«, »Mátyás anyja«, »Szibinyáni Jank« és »Pázmán lovag« kiadásának gondolatát. Arany János humora kitűnő »A bajusz« és »A fülemüle« című versében. Ezeket a költő maga is népnevelésre szánta, a babona és felesleges patvarkodás elleni harc pedig ma is időszzerű. A versek nyelve semmit sem veszített az idők folyamán frissességéből. Ezeknek kiadása hasznos és sikeres lesz.

Jókai Mór elbeszéléseiből éppen a gazdagság miatt nehéz válogatnunk. »A kis Dekameron« című ifjúságnak szánt kiadvány ad ehhez némi segítséget. A 48-as harcokat, a távoli népek szabadságháborúit (A megölt ország, Bořvár stb.) kell ebben a kötetben a gyermekélményekkel, komáromi történetekkel variálni. Ha a gyermekek megismerik az ifjú Jókait, aki később március 15-e egyik hőse, majd a szabadságharc legnagyobb krónikása lett, akkor a kiadvány elérni célját.

Mikszáth Kálmán elbeszélései közül már könnyebb válogatni. Itt nem szabad megfedkezünk »A gyerekek« és a »Magyarország lovagvárai« című kötetéről. Ha a válogatás anyagának elolvasása elmélyíti a gyermekekben a család és a haza megszerettetését, akkor méltó lesz Mikszáth Kálmán emlékéhez.

Nem értékeltük eddig a magyar gyermekirodalom haladó hagyományát. Bár a Horthy-korszak, a gyermekirodalmat is a sovinizmus és klerikalizmus szolgálatába állította, nem lenne helyes a lappangó értékekről megfedkezünk. Hiszen ebből a korból már eddig is kaptunk a legismert műveket Móricz Zsigmond vagy Móra Ferenc tollából. Itt nem lehet célunk a mult kritikai vizsgálata, most csupán néhány szerzőre és műre hívjuk fel a figyelmet, azzal a céllal, hogy újabb kiadások lehetőségét felvessük.

Sebők Zsigmond »Kujon és Kaján« c. kötetének sok kedves elbeszélése ma sem veszítette el időszzerűségét. A könyv nyelvének sem ártott az idő. Különösen »Vigyázz« kutyára kell figyelnünk, ő a württembergi huszárok kutyája. A 48-as hősi harcokban »Vigyázz« is résztvesz. Sokszor segít gazdáinak, a magyar huszároknak. Mikor a haldokló honvéd utójára emeli fel a nemzeti zászlót, amely már-már az ellenség kezébe kerül, »Vigyázz« ugrik oda, foga közé kapja és megmenti a 48-as szabadságharc lobogóját.

Benedek Elek gyermekversei között (Kisbaconi versek, Apa mesél c. kötetekben) sok olyant találunk, amely méltó új kiadásra. A népmondák alapján kitűnően megírta a honfoglalást (Honszerző Árpád, Hazánk története, Magyar mese- és mondavilág) és több történeti mondát. Ezeknek összeállítására és megjelentetésére most hézagpótló volna az iskolai történelem- és magyartanítás szempontjából is.

A közelmult haladó hagyományát őrzi gyermekkorunk sok szép emlékének teremője, Fábián Gyula ifjúsági író és művészlelkű felesége, Biczó Ilona, jeles illusztrátor. Benedek Elek erdélyi »Cimbora« című gyermeklapjának dolgoztak, mert nem adták el tollukat a Horthy-korszakban: az igazságra nevelték a gyermekeket. Fábián Gyula »Szilassy Bálint magyar diák élete« c. regénye szinte minden átdolgozás nélkül is kiadható. Ez a kisregény történelmi képet fest a XVI. századi Magyarországról. Nem az úri világ rajza ez, hanem a dolgozó népé. Az iskolai ünnepélyen Bálint diák jobbjágy barátja így beszél: »Engedtessek meg nekem, hogy az én magyarul írt versemet Sűket uram élénkelhesse, mert az én hangom bizony nem eléggé kellemes«.

Honti uram (az iskola tanára, aki latinul követel mindent) föl pattant: — Mit akar amice? Paraszti nyelvezeten akar itt valami zagyva dolgot énekeltetni? Mit gondol? Csak latin és görög nyelven lehet a poézist szolgálni. Énekeljék a versét a parasztok, domine!

— Paraszt vagyok! Tudok latinul. De magyarul érzek, és magyar érzést magyar szó illet! — Ezután eléneklik az ifjú dalát, amelyet a »Kettesdi törökveszedelemről« írt.

Gyermekeink irodalmi kultúrája nagy szegénységet mutat világirodalmi szempontból. Sürgősen meg kell ismertetnünk őket az orosz klasszikusok remekeivel. Köztudomású, hogy a nagy prózaírók, Tolsztoj, Goncsarov és mások műveiből gyermekkiadás készült a Szovjetunióban. Így a »Háború és béke« c. regény alapján Rosztov Petya gyermekkorát, huszárkalandjait, majd halálát mondja el a gyermekeknek készült kiadás. Oblomov gyermek-kora (Goncsarov) kitűnő kisregényt nyújt, ügyes átdolgozással teljes befejezett egészet ad. Victor Hugo »Nyomorultak« c. regényéből Gavroche alakját emeljük ki, Dumas Három testőrének és a Monte Christónak ugyancsak rövidített, gyermekkiadására van szükség. Nagyon fontos a Robinson helyes kiadása. Nem a megtérő bűnöst, hanem a maga erejéből civilizációt teremtő ember alakját akarjuk benne látni. Nagy gonddal kell Swift Gulliverét átdolgoznunk. Hiba lenne csupán a keretet megőrizni a társadalmi mondanivaló nélkül, mint ezt a multban tették. A hazug társadalomnak minden oka megvolt arra, hogy a legerősebb szatíráról féljen. Nekünk az a célunk, hogy a könyv társadalmi mondanivalójából mindent megőrizzünk, amit a gyermek életkori sajátosságainál fogva megérthet belőle. Látni akarjuk az óriáskirály haragját, aki az egykori Anglia viszonyainak ábrázolása közben felháborodik, nevetni akarunk a tudósokon, akiket az elmélet elvakított, meg akarjuk ismerni a bírák és ügyvédek aljasságát, az egykori Anglia társadalmának számos bűnét.

Dickens Copperfield Dávid című regénye rövidített, ifjúsági kiadásban joggal válnék népszerűvé. Ez a regény a gyermek élményeinek ábrázolásával világítja meg az angol iskolázás, majd az egész társadalom fonákságát. Nagy nyereség lenne Mark Twain Koldus és királyfi c. regényének kiadása is. Az elcserelt gyermekek romantikus története alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy az angol középkor megrázó képét szemléletesen tárja az ifjú olvasó elé. A koldus-sorba jutott királyfi meglátja a nép nyomorát, rá kell ébrednie a kormányzat számos hibájára és a feudális urak visszaélésére. A babona elleni harcot szemléletesen ábrázolja a boszorkány-per jelenete. A király elé egy asszonyt és leányát hurcolják, akiket azzal vádolnak, hogy ha lehúzzák harisnyájukat, szörnyű vihar keletkezik. Erre a király parancsot ad: húzzák le a harisnyájukat. Az udvar rémülten tiltakozik a király parancsa ellen, mert ez a kísérlet megdöntené a babona erejét. Az ilyen szemléletes ábrázolás nagy nevelőerőt tartalmaz: az olvasó rájön, hogy a kísérlet az ok és okozat összefüggésének vizsgálatára biztos fegyver a babona ellen. A királyi udvarban egy parasztfiút vesszőznek meg, ha a királyfi nem tudja feladatait, mert a trónörökös teste szent és sérthetetlen. Lehet-e gyermekolvasó számára jobban érzékeltetni az igazságtalanságot, amely ezt a társadalmi rendet jellemzi? Tamás úrfi kalandjainak teljes kiadása az egykori amerikai nevelés szemforgató ájtatosságát gúnyolja ki. Kiadása a vasárnapi iskola álszentelkedésének leleplezésével is nevelési sikert jelentene.

Az Ifjúsági Könyvkiadó nehéz feladat előtt áll: fel kell virágoztatnia gyermekirodalmunkat. Ebben a munkában nem nélkülözheti az irodalomtörténet támogatását. Folyóiratunk feladata, hogy a gyermekirodalom felvirágozását cikkeivel rendszeresen támogassa.

JEGYZETEK AZ ILIASHOZ

Több mint két és félezer éve gyönyörködtetik hallgatóikat, illetve olvasóikat a homérosi eposzok. E két eposz (melyeknek keletkezése között kb. egy évszázadnyi különbség van, s ezért az Iliást költő Homéroszt meg kell különböztetnünk az Odysseia szerzőjétől) századokig élt a nép körében, dalosok ajkán, csak az i. e. VI. század derekán foglalták írásba őket.¹

»A barbárság felső fokának legvirágzóbb szakaszát írják le a homérosi költemények, különösen az Ilias. Fejlett vasszerszámok, kovácsfujtató, kézimalmok, fazekaskorong, olaj- és borsajtolás, fejlett, az iparművészetbe hajló fémfeldolgozási, koci és harckoci, bordázott és fedélzetes hajók építése, a művészi építészet kezdetei, fallal körülvelt városok tornyokkal és bástyákkal, a homérosi eposz és az egész mitológia — ezek annak az örökségnek legfőbb javai, amelyet a görögök a barbárságból a civilizációba átvettek.«²

Így jellemzi *Engels* azt a korszakot, melyet az Ilias tár elénk. Olyan korszak ez, amelyben már feltűnnek a civilizáció egyes elemei (a magántulajdon kezdeti formája, az uralkodó réteg — a »királyok« — és az egyszerű nép szembekerülése, a rabszolga-tartás csírái), de még erősek a nemzeti társadalom összetartó kapcsolatai (közösen osztják el egy-egy hadivállalkozás után a zsákmányt, a népgyűlés határoz a legfontosabb dolgokról, törzsek és nemzetségek szerint fegyverkeznek az ostromra induló görögök stb.)

A nemzetségben élő egyes ember élete-halála elválaszthatatlan a közösség sorsától. Egyéni kezdeményezése, ereje, bátorsága, ügyessége — a termelő eszközök fejletlensége miatt — csak úgy érvényesülhet, ha törzse vagy nemzetsége többi tagjaival együtt indul közös vállalkozásokra, s éppen ezért csak meghatározott előnyökhöz juttathatja. A nemzetség sokáig féltékenyen őrökdi azon, hogy senki soraiból ki ne válhasson, szembe ne kerülhessen a közösséggel. Ezt az uralkodó termelési mód, a közös szerzés és elosztás biztosítja. Másrészt a nemzetség egyes tagjainak tetteiért az egész közösség felelős, sérelmeit együttesen torolják meg. A kollektív életnek kollektív vallás és erkölcs felel meg.

A termelőerők fejlődése, a személyi tulajdonnak fokozatosan magántulajdonná való átváltozása, a nemzetség vezetőinek különválása, majd szembekerülése a közösséggel nemcsak a régi társadalmi viszonyokat változtatta meg, hanem az ember elképzelését is saját sorsáról. A vagyon és gazdagság mind kevesebbek kezén halmozódott fel, a régi nemzetség tagjainak mind nagyobb része került ezek uralma alá. Egyre jobban csökkent a közösség egyenlősítő ereje, s ezzel párhuzamosan nőtt a lehetősége annak, hogy egyesek — vagyonuk és hatalmuk birtokában — önálló vállalkozásokba fogjanak. A közösségi érdeket mind jobban háttérbe szorítja az egyéni érdek, a közösségi erkölcs és felelősség helyét pedig ez a felfogás foglalja el: mindenki önmagáért felelős.

Most már nem a közösség dönt az egyes ember cselekedeteiről, kötelességeiről, egész élete folyásáról — az egyén a maga ura lesz.

Azelőtt alig állt módjában, hogy különböző cselekvési módok között válasszon — hiszen a nemzetség törvényei szerint kellett mindenben eljárnia — most lehetősége nyílik arra, hogy egymaga mérlegelje elhatározásait és tettei következményeit. A magántulajdon megszüli az individuumot s ami ezzel együtt jár, az osztályokat és osztályharcot, majd pedig az államot.

Mindez természetesen hosszú, sok évezredes fejlődés eredménye. A régi hagyományok és törvények még sokáig abroncsként tartják össze a bomló nemzeti társadalmat (a közösségen belül a legnagyobb vagyonra és befolyásra szert tett családok körömszakadtáig védik

¹ Az alábbi dolgozat a szerteágazó homérosi problematikának csupán egy kérdésével foglalkozik: a szabadakarat és a bűn Ilias-beli ábrázolásával.

² Marx—Engels: Válogatott Művek. Szikra 1949. II. köt. 186. l.

e hagyományokat s a nekik kedvező társadalmi berendezkedést). Az egyes ember tehát már föllépett a történelem színpadára, de még ott él a régi közösségen belül, amelyet persze — a termelés társadalmi jellegénél fogva — nem is nélkülözhet: »csupán« annyi történik, hogy a közösség két részre bomlik, egy kisebb, kizsákmányoló és egy óriástömegű, kizsákmányolt osztályra.

Lassan, tapogatózva teszi első lépéseit a gyermekkorába lépő emberiség. Sem a természeti, sem a társadalmi jelenségeket nem képes megmagyarázni, mindenben rejtelmes titkokat lát s kénytelen »felsőbb«, számára megközelíthetetlen hatalmak létezését feltételezni.

»Az állatvilágból kiváló első emberek minden lényeges dologban éppoly nem-szabadok voltak, mint maguk az állatok, de a kultúrában elért minden haladás egy-egy lépés volt a szabadság felé.«³

A tudás, a természet erőinek fokozatos megismerése és felhasználása lépésről-lépésre szorította vissza a mágiát, a társadalom mozgató erőinek misztikus volta azonban tovább élt. Egy-egy balul kiütt vállalkozás, vagy szerencsétlenül végződő háború arra intett: nem lehet kiismerni az istenek szándékait. Az ember »szívében s lelkében« ott él a »tudat«: tetteinek következményeiről felsőbb hatalmak döntenek, végső fokon nincs módjában, hogy cselekedeteit maga irányítsa.

Az ősközösség bomlásával uralomra jutó réteg a maga helyzetének igazolására használja ki az istenek megfellebbezhetetlen döntésében való hitet: tőlük ered minden, nem szabad hát megbolygatni a társadalmi berendezést, — csalfa illúzió csupán, hogy az ember maga szabhatja meg sorsát. S valóban: abban a társadalomban, ahol Odysseus botütései még gyorsan el tudják hallgattatni a királyok ellen lázongó Thersitést, balsikerre van kárthatva minden kísérlet, mely a fennálló rend megváltoztatását célozza.

*

Istennő haragot zengj, Péleidés Achileusét,
vészest, mely sokezer kint szerzett minden achájnak,
mert sok hősnek erős lelkét Hádésra vetette,
míg őket magukat zsákmányul a dögmadaraknak
és a kutyaéknak dobta. Betelt hát Zeus akaratja,
akkortól, hogy először váltak szét civakodva
Atreidés, seregek fejedelme s a fényes Achilleus.

(Devecseri G. ford. — I. 1—7)

Ezzel kezdődik az Ilias. Az első perctől kezdve ismerjük tehát az eposz témáját, tartalmának egész lényegét és megtudjuk azt is, hogy minden, ami történt, Zeus akaratából ment végbe. Később értesülünk arról is, hogy mi lesz a görög sereg sorsa és Trója ostromának kimenetele; a város végzetét rég eldöntötték már az istenek, maga Zeus sem gondolhat komolyan arra, hogy ezt megmássa.

Homéros — aki a költő és a történetmondó szemével nézi az eseményeket s az istenek világát éppugy bebarangoltatja velünk, mint a szembenálló felek táborát, — az istenek akaratával magyarázza és szentesíti a történeteket. Ez természetes is: másképp nem is értelmezhetette az eseményeket, hiszen a ködbe vesző trójai háború gazdasági és társadalmi-politikai okait igazán nem ismerhette. Maguk a hősök csak sejtik a végső kimenetelt. A görögöknek még elindulásuk előtt, Aulis kikötőjében jósolta meg Kalchas, a jóvendőmondó, hogy csak a tizedik esztendőben veszik be a várost (II. 292—331); a trójaiak is kaphattak jóslatot a harc kimeneteléről, hiszen Agamemnón és Hektór ugyanazokkal a szavakkal mondja:

³ Engels: Anti-Dühring. Szikra 1950. 118. l.

Mert hisz a lelkemben s a szívemben jól tudom úgyis,
eljön a nap, mikor elpusztul szent Trója egészen
és Priamos, meg népe a jódárdás Priamosnak

(IV. 163—165 ; VI. 447—449.)

Am ha a végzet úgyis előre meg van írva, mégpedig megmásíthatatlanul, akkor való-
jában miért is küzdenek, miért próbálják siettetni, illetve gátolni? Egyrészt azért, mert az
istenek korántsem mindig fedik fel titkaikat (amit Homéros tud és tudat, maguk a hősök
csak egyes, kivételes esetekben látják előre!) ; másrészt meg az ember nem feltétlenül bízik
az istenek szavában. Bőségesen van is rá oka, hiszen egy-egy csaló álom, vagy félrevezető
jósjel nem egyszer tépázza meg az olimposiak szavahihetőségét. Végül és legfőképpen : az
istenek igazi szándékait nem ismerő ember bízva bízik saját erejében — hátha sikerül meg-
változtatnia az égiek terveit. Az istenekre való hatás — egy-egy önfejű elhatározás, vagy
istensértés képében — azonban csak apró vonásaiban tudja módosítani a végzetet, meg-
rendíteni nem képes.

... A végzet elől, azt mondom, senkise futhat,
jótól, vagy rossztól miután megszülte az anyja —

(VI. 488—489)

vígasztalja feleségét az utolsó csatába induló Hektór. Csakhogy ezt a végzetet az emberek
alig ismerik, ezért harcolhatnak ellene utolsó lehelletükig, ezért lehet látszólagosan szabad
akaratuk.

»Szívükben s lelkükben« tudják, hogy mi lesz a harc vége, de a görögök az átmeneti
vereségektől elkésérítve, a trójaiak meg reménykedve gondolják : hátha megmáltják előbbi
döntésüket az istenek. A sors meghatározottságának hite a harcolni akarás és próbálás opti-
mizmusával fonódik össze — Homéros természetesen az előbbi mellett foglal állást. Ő, az
istenek tolmácsa tudja, hogy minden emberi próbálkozás eleve kudarcra van ítélve, ha nem
vág össze Zeus akaratával. Csak néha figyelmezteti egy-egy jósjel, vagy isten feltűnése a
hősöket csatájuk kimenetelére, utólag viszont mindig isteni kedvezésnek tulajdonítják győ-
zelmüket s az isteni jóakarat megvonásának a balsikereket.

Az Ilias valamennyi hőse bizonyos benne, hogy sorsa meg van írva, de hogy mikor
és milyen körülmények között éri el a vég, azt egyedül Achilleus látja előre — éppen ez emeli
az Ilias valamennyi többi hőse fölé :⁴

mert anyjától ezt sokszor hallotta titokban,
roppant Zeus tervéről mindig tőle kapott hírt.

(XVII. 408—409)

Már az I. énekben megtudjuk, hogy miben áll Achilleus végzete. Együtt ülnek a »szürke
víz partján« Achilleus és anyja, s együtt bankódnak azon, hogy a dölyfös és kapzsi Agamemnón
elvette Achilleustól zsákmány-ajándékát, a szép Briséist. A hős kiönti szíve minden bánatát
s kéri Thetist, hogy eszközölje ki Zeusnál — viszonzásul az ő bántalmáért — a fővezér meg-
büntetését.

Válaszul így szólt erre Thetis sűrű könnyeket ontva :

Jaj, minek is dajkáltalak én, átokra ki szültem?

Bárcsak a bárkánál könny nélkül, nem keserítve

ültél volna : hisz életed oly rövid, és sok időd nincs :

most már nemcsak gyors ez a végzet : a legszomorúbb is ;

ennyire gyászterhes sorsúnak születtek otthon.

(I. 413—418)

⁴ Hektór is csak általánosságban, Trója elestével kapcsolatban gondol a halálra, az általa elejtett,
haldokló Patroklos vészjósló szavaiban is kételkedik (XVI. 851—861), csak akkor világosodik meg
előtte, hogy Achilleus elől nincs többé menekvés, amikor — az utolsó összecsapás során — maga Athéné
adja ezt tudtára (XXII. 297—303).

A rájuk váró harci sikerekről a többiek is kapnak égi híradást, arról is, ha haláluk még *nem* közelít (pl. Hektór : VII. 52. k.), de Achilles tudja egyedül, hogy Trója alatt el kell pusztulnia. *Tizenhatszor* említi az eposzban ő, vagy édesanyja, hogy ez a halál elkerülhetetlen — ebben tehát egyikük sem kételkedik. Vagy talán mégis? Hisz Achilles kétízben is azzal fenyegetőzik, hogy hazahajózik, eszéágában sincs Agamemnon kedvéért meghalni. De ha már oly mennydörgő hangon fenyegetőzik, miért nem hajtja végre elhatározását?

Az első esetben — Héra parancsára — Athéne tartja vissza a heveskedéstől és megígéri, hogy megtorolja a rajta esett sérelmet (I. 207—214); a második alkalommal viszont — amikor Agamemnón követeit utasítja el — már semmi sem indokolja tétovázását. Este még így beszél :

Áldozok én holnap Zeusnak meg az égilakóknak,
és a hajóim jól megrakva a vízre kisiklok,
s láthatod is, ha kívánod, s épp van gondod ilyenre,
hajnalban hallal-teli Hellésponton úszni
bárkáim s bennük buzgón evező daliákat :
és ha a nagynevű Földrázó is kedvez az úton,
harmadnapra talán a rögös Phthiába elérek.

(IX. 357—363)

Eljön a hajnal, újult erővel lángol fel a harc, ő azonban még mindig tétlenül

... a magas bárkának hátsó végiben állott,
onnan nézte a vad diadalt s a futást, a siralmast.

(XI. 600—601)

Nincs tehát sem áldozat, sem készülődés — Achilles vár tovább :

most hiszem én, hogy térdemhez futnak könyörögni
mind az achájok, mert iszonyú nagy baj közelít már.

(XI. 609—610)

De ezt bizony korahajnalban még nem láthatta, egyébként is úgy tesz, mintha előző este szót sem ejtett volna a hazatérésről. Meggondolásról, vagy megbánásról tehát nincs szó (különben sem olyan jellemű ember, aki egykönnyen vonná vissza szavait — épp ellenkezőleg : hevessege és önfejűsködése viszi bajba) : Achilles szándékosan »felejtette el« fenyegetőző beszédét, amit — sorsa tudatában — nem is gondolhatott komolyan.

Thetis rajongásig szereti egyetlen fiát, mindent elkövet az érdekében, arra azonban kísérletet sem tesz, hogy hazatérésre bírja. Gyermekével együtt búsul, aggódik, vagy örül — végig azzal a tudattal, hogy Achilleusra már ott leselkedik a gyors halál, nincs menekvése.

Egyetlen hely van az egész eposzban, amely mást mond : a IX. ének említett jelenete, ahol Achilles — utoljára — minden elkeseredését és mérgét kiönti Agamemnón ellen.

Édesanyám, az ezüstlábú Thetis, isteni asszony,
mondta, hogy engem *kettősvégzete* vár a halálnak
Hogyha a trójai vár körül itt maradok verekedve,
elvész visszautam, de sosem hervadhat a hírem :

ámde ha megtérek szeretett földjére hazámnak,
 elvész nagy hírem, hanem éltem hosszúra nyúlik,
 és gyorsan nem is ér el végzete már a halálnak.
 Sőt, hiszen adnám én e tanácsot a többinek éppígy :
 visszahajózni! mivel végét már nem lelítek meg
 nagyfalu Trójának ; nagyonis terjeszti fölébe
 dörgő Zeus a kezét, s bizakodnak benne a népek.

(IX. 410—420)

És mégsem megy haza, pedig az életet, a békés, nyugodt családi otthont mindennél
 többre tartja — épp idézett szavai előtt fejt ki ezt (IX. 393—409). Ha valóban kettős végzete
 várná a halálnak, *ha rajta múlta a választás*, talán nem a görög ember szemében mindennél
 drágább életét választaná? Anyja nem igyekeznék rávenni, hogy megtérjen Phthiába? *Dehogyne!*
 Csakhogy sem előbb, sem később nem esik említés arról, hogy Thetis tényleg
 mondta azt, amire itt Achilleus hivatkozott. A visszatérés lehetősége, az élet választásának
 lehetősége sehol másutt nem fordul elő, sőt Thetis így beszél :

Jaj, nyomorult, átokra ki szültem a legderekabbat,
 megszülttem fiamat ragyogónak, büszke erősnek,
 legderekabb hősnek, s fölserdült, mint fiatal fa,
 és ápoltam, akár dús kertben a drága palántát,
 majd pedig elküldtem Trójába a görbe hajókön,
 hogy harcoljon a trójaiakkal : *s már soha többé*
nem fogadom Péleus házában mint hazatérőt.

(XVIII. 54—60 ; v. ö. XVIII. 436—441)

Thetis, az istennő ne tudná, hogy amit egyszer a végzet (a Moira) megírt, azon sem
 isten, sem ember nem változtathat? — Ismételjük : tizenhatszor mondja vagy ő, vagy
 Achilleus, hogy *nincs választás*, legföljebb annyi bizonyos, hogy otthon, az elindulás előtt
 Achilleus még nem tudott erről (XVIII. 324—328).

De ha most, az ostrom tizedik esztendejében, minden kétséget kizáró bizonyossággal
 ismeri sorsát, miért mond mást Agamemnón követelnek? Fel kell tételeznünk, hogy ez alka-
 lommal — szavai nagyobb nyomatékának kedvéért — nem a színtiszta igazsággal érvelt.
 (Mellesleg, Agamemnónnak nincs tudomása Achilleus végzetéről, hiszen akkor nem ígérné
 feleségül a lányát hazatérésük után : IX. 141—148.) Ugyanígy rínak ki jelleméből a békés,
 csöndes életről mondott szavai, *ugyanebben* a vitában.

A végzet elfogadása és a kiút keresése közti választás lehetősége Achilleus számára
 sincs meg, nem ezzel magaslik ki a többiek közül : *a végzet ismerete és vállalása avatja a leg-
 nagyobb hőssé*. Becsülettel harcolnak a többiek is : Hektór városa megvédéséért, Menelaos
 a felesége visszaszerzéséért, stb. Mindkét fél harcosait és vezéreit fűti a bajtársiasság érzése
 csakúgy, mint a dicsőségvágy. De a sok-sok ezer férfi közül Achilleus az egyetlen, aki mesz-
 szibbre lát, előre, akivel az istenek pontosan közölték sorsát. Sok emberi gyöngéje van neki
 is : a végtelenségig önző, zsarnok, az ellenséggel szembeni kegyetlensége az istenek nem-
 tetszését is kiváltja, de a Zeus titkaiba való (részbeni) beavattóság mindenki mástól meg-
 különbözteti.

Achilleus minden bizonnyal úgy szerepelt már a Homéros előtti mitológiában is, mint
 roppant erejű, mindenki másnál vitézebb hős. Homéros osztja azt a népi nézetet, hogy ki
 mennél vitézebb, annál nagyobb ember : ezért következik Achilleus után Aias a görög tábor-
 ban (II. 768 kk.), s ezért a legkiválóbb Trójában Hektór (XXIV. 66 kk.) Ezzel párosul Achilleus
 alakjában a végzet ismerése — a legtöbb, amit Homéros szemében ember elérhet.

Változtatni az ember úgysem képes a sorsán, egyetlen célja és feladata tehát, hogy az adott határokon belül vitézül megállja a helyét, az teheti az istenekhez hasonlóvá. A többiek kicsinyek, vakok, Achilleushoz képest — emberi szemmel mérve kiválóak lehetnek harcban, szervezésben, tanácsadásban, de végső fokon öntudatlanul, csak a jelent látva cselekszenek.

A homérosi eposzokat, de különösen a régebbi keletű Iliast jellemző fatalista szemlélet annak az állhatatos emberi törekvésnek a gyümölcse, hogy ne véletlenekhez, hanem bizonyos objektív törvényszerűségekhez szabja életét, de gátja is a további fejlődésnek, mert ezeket a törvényeket nem a valóságból, hanem az istenek önkényes szándékai-ból igyekszik levezetni.

»Az akarat szabadsága — írja Engels — nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy szabadon dönthetünk. Mennél *szabadabb* tehát egy ember ítélete egy meghatározott kérdésben, annál nagyobb *szükségyszerűséggel* lesz ez ítélet tartalma meghatározott; míg a tudatlanságon alapuló bizonytalanság, amely sok különböző és egymásnak ellentmondó döntési lehetőség között látszólag önkényesen választ, éppen ezzel bizonyítja nem-szabad voltát, azt, hogy a tárgy uralkodik rajta, holott éppen neki kellene azon uralkodnia.«⁶

A mitológiai s általában a vallásos szemlélet pontosan ennek az ellenkezőjét vallja: a »tudatosság« ott annyit jelent, mint vállalni az elkerülhetetlen végzetet, eleve lemondani az azon való uralomról, a szabadságról. Ezért nincs szomorúbb hőse Achilleusnál az egész Iliásnak. Hogy végkép nem esik *létségszám* sorsán, az abból ered, hogy mitológiai szemlélettel méri az élet értékeit is, és — ha már földi létét meghosszabbítani nem tudja — legalább harci dicsőségével akarja biztosítani a halhatatlansághoz vezető utat.

E szemlélet visszasságának másik oldalát a többi hős magatartása példázza. Tudatlanságuk szüli látszólagos szabad akaratukat. Ezért próbálkozik Agamemnón azzal, hogy a saját feje szerint döntsön és cselekedjék, vagy azért remélheti Hektór, hogy diadalt arat Achilleus fölött (XVI. 860 k.), stb.

A végzet nem-ismerése legalább az emberi akarat bizonyosfokú szabadságának, az önálló és felelősséggel járó döntések illúziójával ajándékozza meg az embert, a vallás még ettől is megfosztja. — A tudomány már bontogatja szárnyait (a civilizáció hajnalán vagyunk!), de a társadalmi fejlődés törvényeinek ismerete még teljesen hiányzik. Szükségszerű tehát a vallásos világkép uralma az emberek tudatában. Az állatvilágból való kiemelkedéskor egy test — egy lélek a vallás és tudomány; később elválaszthatatlan ikertestvérekként élnek egymás mellett; a civilizációban pedig tűz és víz — kibékíthetetlen ellenségekké válnak.

*

Abban a társadalomban, amelynek tagjai szabad akaratukat látszólagosnak tudják s mindent, ami az emberrel történik, az istenektől származtatnak, még nem juthat szerep a bűn fogalmának sem.

Ezzel függ össze Homéros pártatlansága a háború kérdésében. Nyilvánvaló, hogy nem állhat sem a görögök, sem a trójaiak *pártján*, minthogy az egész háború kirobbanását és kimenetelét isteni végzésnek tulajdonítja. A szembenálló felek persze reális okokkal igyekeznek alátámasztani a maguk igazát — a görögök azzal, hogy jogosan állnak bosszút Helené elrablásáért, a trójaiak meg azzal, hogy saját városukat és családjukat védik a háborúban. Homéros azonban jobban »tudja«, miről van szó: az istenek akaratának teljességéről, ezért ábrázolhatja egyforma rokonszenvvel a két tábor legkiválóbbjait, ezért nem tarthatja egyik felet sem bűnösnek.

Egyszer kerül csak szóba, hogy Paris megsértette Hérát és Athénét (XXIV. 28. kk.) s a sértés kiváltotta harag okozta Trója vesztét — másutt nem beszél erről a költő. Ha minden szándék és tett az istenektől ered, nem is lehet senkit elmarasztalni. (Jellemző kivétel ez alól

⁶ Engels: Anti-Dühring. Id. kiad. 118. l.

Thersités esete. A királyi parancs ellen bujtogató közkatoná nem hivatkozhat isteni útmutatásra. . .)

Így látják az eposz hősei is: az Olympos uraira való hivatkozás kézenfekvő eszköz arra, hogy vétkeik vagy hitványságuk alól tisztázzák magukat. — Parist pl. egyformán szidalmazzák a görögök is, trójaiak is, mert semmibevette Menelaos vendégbarátságát s e nagy tiszteletben tartott törvény megsértésével valamennyiükre tengernyi bajt és szenvedést zúdított. Fivére, Hektór gorombítja le leginkább felelőtlen asszony-szenvedélye s a csatában tanúsított gyávasága miatt :

Gyász-Paris, arcra remek, csábító, nőkbe bolondult,
bár ne születnél, vagy pusztultál volna te nőtlen,
Én bizony azt kívánnám s jobb is volna valóban,
mint hogy ilyen szégyen légy most mindenki szemében.

— — — — —
Lám ugye nem várod be Arés-kedvelt Menelaoszt?
Megtudnád, kinek őrzöd most viruló feleségét.
S nem használna a lant, s mindaz, mit adott Aphrodité,
és arcod se, hajad se, mikor porral keveredsz el.
Gyáva a trójai nép, másképpen már bizonyára
kőből volna köpeny rajtad, mert oly sok a vétked.

(III. 39—42 ; 52—57)

Ilyen heves szidalmakat bizony nem könnyű visszautasítani — különösen azért, mert minden szavuk igaz. Paris minden tagjában reszket, szégyenkezik is, de azért kivágja magát :

Hektór, ennyi igaz, joggal, nem jogtalanul szidsz.

— — — — —
Mégse gyalázzad ajándékát arany Aphroditénak,
nem vethetjük el azt, ami isteni híres ajándék,
istenek adják, ember meg nem szerzi erővel.

(III. 59 ; 64—66)

Hasonlóképpen hivatkozik az istenekre Helené : sem ő, sem Paris nem tehet semmiről, Zeus mérte rájuk sorsukat (VI. 344—358 ; v. ö. Priamos szavait : III. 162—166). Achilleus is úgy érzi, nem hibás abban, hogy Agamemnón elleni haragjával s a harcoktól való tartózkodásával egy ideig a trójaiak javára billentette a háború mérlegét. Nem ő az oka ennek — mondja —, hanem valami felsőbb erő :

Bár a viszály odaveszne az isteni s emberi szívből
és a harag mely a bölcsesziüt is méregbe borítja :
édessége a csurgó mézénél is erősebb,
míg kebelünkben elárad, füstként felgomolyogva.

(XVIII. 107—110)

Hasonlóképpen igyekszik Agamemnón is a végzetre hárítani viszályukat :

Gyakran mondtak már az achájok nékem ilyesmit,
ócsároltak elégszer, bár oka nem vagyok ennek,
mert Zeus tette, s a Moira, s Erinnyis a ködbebolyongó :
gyűlésen szívembe ezek dobták a vad Ártást,
aznap, amint Achilleus zsákmányrészét eloroztam.

(IX. 85—89)

Így látják valamennyien, ha — saját hibáikról van szó. Hivatkoznak az istenekre, de látják a dolog másik oldalát is: a társadalom ellen vétő bűnösöket csak meg kell büntetni, akárkinek a felbízgatására hibáztak is, hiszen enélkül minden rend felbomlana, semmi nem tartaná vissza az embereket az önkényeskedéstől. Ezért keverednek Helené szavaiba a lelkiismeretfurdalás hangjai, ezért szidja Hektór továbbra is meghunyászkodó öccsét s ugyanazt mutatja az Achilleus és Agamemnón közt lezajló kibékülési jelenet is. — Achilleust csatába úzi vad harci szenvedélye s a Patroklos elstén érzett fájdalma. Kurta szavakkal akarja elintézni kibékülését a fővezérrel, de Agamemnón — aki érzi, hogy elsősorban ő a hibás — hosszú és komikusan cirkalmas választ ad neki. A Héraklés születéséről szóló mítoszt is elmeséli, csak hogy nyomatékot adjon a beszédnek és bebizonyítsa, hogy az Ártás istennője okozta az ő fennhéjázó kapzsiságát. Achilleus persze türelmetlen: bánja is ő most Héraklést, meg a locsogó Agamemnónt, minden megígért engesztelő ajándékával együtt, Odysseus vacsorára buzdító sürgős-forgása is csak mérgeket — számára csak egy a fontos: mielőbb megbosszulni kedves barátjának, Patroklosnak halálát! Ezért inti le a fecsegő fővezért:

Hírneves Atreidés, sereget-vezető Agamemnón,
 adsz-e ajándékot, mint ígérted s ahogy illik,
 vagy megtartod, csak tőled függ: most a csatára
 gondoljunk gyorsan: ne veszítsük pusztá szavakkal
 itt az időt: hisz még végzetlen a nagyszerű munka.
 Hadd lássák Achilleust ismét az előcsapatokban,
 érckelevézzel amint pusztítja a trójai hadsort.
 S törjetek elszántan viadalra a férfiak ellen.

(XIX. 146—153)

S amikor a kibékülés tiszteletére áldozatot mutatnak be, nem mond esküt — mint Agamemnón —, nem is fogadkozik, hanem az ünnepélyes alkalomhoz alig illően

fölkelt s harcszerető Argos seregéhez ekép szólt:
 Zeus atya, lám iszonyú átokkal sújtod az embert:
 meglehet, Atreidés sohasem haragítja a lelkem
 ennyire keblemben, soha nem hurcolja a lányt el
 éntőlem, gonoszul, s tiltó szavam ellen: azonban
 Zeus kívánta, hogy oly sok acháj vesszen, bizonyára

(XIX. 269—275)

Ezekben a szavakban nemcsak az fejeződik ki, hogy Achilleus minden felelőséget elhárít magától, hanem az is, hogy a »gonoszul s tiltó szava ellen« cselekvő Agamemnón védekezését csak fenntartással fogadja el: meglehet, bizonyára csak Zeus az oka mindennek — ő igazán nem tudhatja, nem is törődik vele.

Nemcsak Achilleus, meg sok más görög vezér tartja hibásnak Agamemnónt (pl. Nestor: IX. 108 k., Patroklos: XVI. 269.) — ő is bevallja magának, de persze csak ha Achilleus nincs ott, hiszen vele szemben mégiscsak meg kell védenie a tekintélyt (IX. 115 k.).

Valamennyien amellet vannak tehát, hogy a törvények megszegőit meg kell büntetni, de ott lappang az a gondolat is, hogy hátha az ember nem is felelős tetteiért, — az istenektől származik minden baj. Ebben ugyanaz, a kor átmeneti jellegéből fakadó kettősség nyilvánul meg, mint az ember önmaga végzetéről alkotott elképzelésében: a sors végső fokon mindig érvényesülő meghatározottsága s az istenek szándékainak nem-ismeréséből származó, egészséges aktivitás.

Az emberek és istenek viszonyának Ilias-beli ábrázolása is azt bizonyítja, hogy Homéros tagadja az akarat szabadságát s így tagadja a bűn elkövetésének lehetőségét is. Egyetlen

halandó sincs, aki az istenek ellen merne törni; e tekintetben áthidalhatatlan szakadék tátong a két világ között. Ha egy isten közvetlenül avatkozik be az eseményekbe — márpedig ez sokszor megesik —, az az ember, aki előtt felfedi magát, tüstént engedelmeskedik szavának, hiszen sokszor tapasztalhatta: nem ajánlatos az olymposiakkal szembeszállni. Ilyesmire csak akkor kerülhet sor, ha egy másik isten ad rá engedélyt: pl. Diomédésznek Athénéé (V. 124—132).

Az a kor, amelyben még ismeretlenek az osztálykonfliktusok, elképzelni sem tudja, hogy valaki a királyoknál is sokkal hatalmasabb istennel szembefordulhat.

Mind a szabad akarat, mind a bűn fogalma a történelmi fejlődés terméke, s mindkettő a magántulajdon kialakulásával függ össze. Az újabb keletű Odyszeiában már sok olya elem van, amely ennek kibontakozását tükrözi. Feltűnnek az olyan jóslatok, melyek maguknak a hősöknek erőfeszítésétől teszik függővé az események alakulását (I. 287 kk., XIII. 421 kk.); megnő az ember felelősségtudata (I. 7 kk. III. 130 kk., IX. 338, X. 26 k., XVII. 286 kk., stb.); kezd szerepet kapni az a bűnhődés, mely a tudatos vétket (I. 32 kk., IV. 499 kk., VIII. 266 kk.), a kapzsiságot a meggondolatlanságot vagy gőgöt (III. 130 kk., XII. 379 stb.) követi. Évszázadoknak kell azonban még eltelnie s egy új osztálynak kialakulnia Homéros után, míg ez a szellemi élet egyik központi problémájává válik.

Akkor születik majd meg a görög dráma.

NAGY PÉTER „MÓRICZ ZSIGMOND» C. KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

Nagy Péter kandidátusi disszertációjának nyilvános megvitatása az első ilyen jellegű alkalom volt tudományos életünkben. A magyar irodalom egyik legkiemelkedőbb alakjával foglalkozó mű feletti vita nagy érdeklődést keltett és pozitív eredményekkel, meggondolkasztató problémák felvetésével járt. Jelezte az újrendszerű tudományos fokozat elnyerésével kapcsolatos magas igényt, rávilágított a marxista-leninista magyar irodalomtudomány eddigi fejlődésére, a megtett út eredményeire. A nyilvános vitát Rusznák István, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének bevezetője után, melyben az első kandidátusi disszertáció vitájának jelentőségét hangsúlyozta, Ligeti Lajos akadémikus nyitotta meg, majd *Nagy Péter* mondotta el bevezető szavait:

Szeretnék itt egy-két szót szólni arról, hogy mi indított disszertációm témájának megválasztására. Írók műveinél, ha kissé is keresünk, az indítékok között legtöbbször ott szerepel valamilyen személyes mozzanat is, amely hathatósan közrejátszott a mű gondolatának megszületésében, az egész kialakításában. Ugyanezt a kérdést a tudományos művek esetében nem szoktuk feltenni: általában megelégszünk annak a vizsgálatával, hogy az abban felmerülő kérdések s az arra adott válaszok társadalmilag időszerűek-e, formulázásuk, megoldásuk helyes-e, megfelelnek-e a tudományos kutatás és általában a tudományosság feltételeinek? Pedig meggyőződésem, hogy szinte minden ilyen munkánál is van egy olyan személyes mozzanat, amely az alkotót éppen efelé a téma felé irányította.

Legyen hát szabad nekem röviden itt erre a személyes részre is pár szót vesztegetnem. Amikor majd négy évvel ezelőtt erőteljesebben hozzákezdtem ahhoz, hogy megismerkedjem Móricz Zsigmond életével és munkásságával, efelé nagyon sok erő hajtott. Elindított az a tény, hogy ha Móricz nem is tartozott már a »tilalmas« írók közé, de általános zavar, s e zavar okozta csend uralkodott körülötte. Alakját, műveit, ezek horderejét és aktuális harcunkban való jelentőségét még nem láttuk tisztán, és sokan inkább hallgattak a kérdésről, mintsem hogy ne tudjanak választ adni esetleg. Éreztem azt, hogy erre a kérdésre meg kell keresnem a választ, s ennek akartam minél előbb eleget tenni.

Ugyanakkor azonban dolgozott bennem a személyes elkötelezettség érzése is... — Könyvem megírása nemcsak tudományos munka volt számomra, hanem mely emberi élmény is: amit kora fiatalságomban elmulasztottam, s ami miatt sokszor és sokféleképpen furdalt a lelkiismeret, azt, úgy éreztem, ezekben az években lassan-lassan jóvátettem azzal, hogy a hajdani személyes élménytől hevitve egyre mélyebben igyekeztem leszállni Móricz Zsigmond műveinek és életének tárnáiba, hogy amit ott találok, átadhassam azoknak az egyre növekvő tömegeknek, amelyek hazánkban olvasóvá s egyre inkább Móricz Zsigmond olvasójává válnak. Műemet tudományos munkának szántam, de ugyanakkor kalauznak is; remélem, hogy az egyszerű olvasó számára is sikerül hasznosat adnom, hozzásegítve elemzésemmel egy-egy regény s az egész móriczi életmű helyesebb megértéséhez. Munkámban — az életrajz vonalán — elsősorban írói fejlődésrajzot kívántam adni, megmutatni azokat a társadalmi, történelmi erőket, amelyek Móricz Zsigmond művészetére befolyással voltak, s főként azt a hatást, amelyet ezek az erők az ő művészetében kiváltak. Művészetének különösen azokat az elemeit tartottam fontosnak kiemelni — természetesen a többi jellemző jegyek elhallgatása nélkül — amelyek beható ismerete mai irodalmunk, elsősorban prózánk fejlődése szempontjából nézetem szerint döntőek. Dolgozatomat kezdettől fogva nem zárókönek, hanem indításnak reméltem: indításnak a fokozottabb és szélesebbkörű Móricz-kutatás felé.

Ezután Nagy Péter ismertette dolgozata vázlatát. Ezt követően Bóka László, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a disszertáció első opponense, mondotta el opponensi véleményét.

Nagy Péter Móríc-z-monográfiája hézagpótló munka: Móríc-z Zsigmond életművének első nagyobb szabású marxista-leninista igényű tudományos színvonalú feldolgozása. Féja Géza, Juhász Géza és Németh László felszabadulásunk előtt írott művei az úgynevezett sajátos magyar »narodnyikizmus« termékei; sem arra nem alkalmasak, hogy a tudományos kutatás elé újabb feladatokat rojjanak, sem arra, hogy akár felsőoktatásunk, akár új olvasókörzönségünk igényeit szolgálják. A felszabadulás után történt ugyan kísérlet Móríc-z Zsigmond marxista-leninista értékelésére, de ezek a művek — elsősorban a »Móríc-z Zsigmond ébresztése« című emlékkönyvre és Király István úttörő jelentőségű tanulmányára gondolok — egyrészt eklektikus szempontjaik, másrészt a friss értékelésből fakadó túlzásaik okán ma már nem használhatók fel. A Magyar Klasszikusok sorozat Móríc-z előszavai viszont Móríc-z életművét nem tekintik át egészében, azok az ünnepi megemlékezések pedig, melyek Móríc-zal foglalkoznak (Révai József és Darvas József emlékbeszédeire gondolok) adtak ugyan helyes szempontokat Móríc-z új értékeléséhez, de az ünnepi megemlékezés műfajának korlátai között mozogtak. Nagy Péter monográfiája az első olyan mű, amely terjedelmében s a felvetett kérdések teljességében egyaránt méltó feldolgozása Móríc-z Zsigmond életművének. Különleges érdeme az, hogy jóllehet a tudományos monográfiák szakmai követelményeire igazodik, mégis azzal az igénnyel készült, hogy egyben Móríc-z Zsigmond életművének a széles olvasórétegek felé irányuló feldolgozása is legyen. Így Nagy Péter műve hézagpótló, a valóságos szükségletet kielégítő, a múlt szemléletével szembeeségülő s a tudományos eredmények népszerűsítését egyként szolgáló munka.

Móríc-z Zsigmond a magyar kritikai realizmusnak — Eötvös József óta — a legnagyobb alakja, kinek helyét a világirodalomban is biztosítja az, hogy talán Thomas Mann életművét nem számítva, az egyetlen olyan kritikai-realista, ki a polgári irodalom hanyatlása idején is realista tudott maradni és kései műveiben egy, a kritikai realizmus korlátain túlmutató, forradalmiság kifejezője volt. Nemzeti irodalmunkban ő jutott legmesszebb a realista ábrázolás művészi eszközeinek felhasználása terén, ő lépett túl az elbészülő irodalmunkban uralkodó naturalizmuson, illetve anekdotizmuson. A típusalkotás művészetében máig sem haladta túl senki, a jellegzetes regényszerkesztési módja a lassú, szélesmedrű expozíciót követő sürített drámaiság, mindmáig el nem ért példa élő irodalmunk számára. Természetábrázolása, érzékelés képeinek szemléletessége, a nyelvi eszközökkel való jellemzés terén elért eredményei ugyancsak példamutatóak.

Mit mutat meg, illetve magyaráz meg mindebből Nagy Péter műve?

Nagy Péter elsősorban azt az aspektust igyekszik megállapítani, ahonnan Móríc-z Zsigmond a társadalmi valóságot szemléli és úgy mutatja be Móríc-z Zsigmondot, mint a parasztság íróját.

Nagy Péter a régi, közkeletű (Féja, Schöpflin, Szerb Antal) magyarázatokkal szemben azt mutatja ki, hogy Móríc-z nem származása adottságát követve válik a parasztság írójává, hanem egy mindinkább tudatossá váló politikai fejlődés következtetés, ha nem is botlástalan, küzdelmes útján.

Ebből a szempontból mutat rá a Móríc-z-életmű forradalmi jelentőségére, de ugyan-csak innen leli magyarázatát műve korlátainak is. Móríc-z életművének nemcsak a régi és az új harcában elfoglalt helyén társadalomformáló erejét s emberi példaadásának máig is eleven hatását mutatja meg, hanem ezekből kifejezve értékel irodalmi, esztétikai jelentőségét is.

A harmadik fejezetet (Az individuum kivirágzása) méltatva Bóka László a következőket mondotta: Ennek a fejezetnek elkülönítését Móríc-z pályafutásának első, fölfelé ívelő szakaszától s így bizonyos értelemben középpontba állítását, két dolog teszi indokolttá. Egyrészt az, hogy 1919 vízváltató jelentősége egy nagy író életművének tükrében így sokkal plasztikusabban domborodik ki, másrészt így világosabban tud rámutatni arra az újdonságra, amely Móríc-z alkotóművészetére döntő befolyást gyakorolt: megismerkedett a dolgozó néppel mint politikai hatalommal. Egyben bőven mód nyílik arra, hogy Móríc-znak a forradalom bukása utáni fejlődését érthetőbbé tegye annak ábrázolásával, hogy Móríc-z a forradalmak alatt sem jutott el a szocializmus jelentőségének teljes felismeréséhez. Fény derül arra, hogy fejlődése már a forradalom alatt, a Tanácsköztársaság uralmának idején megakadt, hogy a nyugati imperialista hatalmak intervenciója megzavarta és az osztályellentéteket hamisan feloldó nacionalista összefogás, megbékélés tévútjára vezette. Bizonyára tetszetősebb lenne Móríc-z pályájának második felét pusztán az ellenforradalom brutalitásával magyarázni s látszólag több mentséget találhatnánk így Móríc-z számára. De ez csak látszat, Móríc-z magatartása a forradalmak alatt nem szorul mentésre, a forradalmak utáni útkeresését sem szükséges mentegetni. A forradalmak alatt eljutott odáig, ameddig az pályafutásából természetesen következett — kevesen jutottak el odáig, mint ő! — s a forradalom bukása után, ha útja egyenesét nem is lelte meg mindjárt, a kevés becsületesek közé tartozott. (E tekintetben

talán csak Juhász Gyula állítható mellé.) Éppen a forradalmak alatti megtorpanása s a forradalmak bukása utáni megrendülése, tehát a reális helyzet feltárása teszi még megbecsülendőbbé hűségét s ez növeli meg értékét annak a harcnak, melyet a fasiszmus idején, annak ellenében, megharcolt.

A kötet második fele három hatalmas fejezetben vezet végig Móricz írói fejlődésének második szakaszán (Uri muri ; Betyár ; A mi írónk). Ez a monográfia testesebb része, annak jeléül, hogy Nagy Péter nem esett bele annak a vulgarizáló felfogásnak csapdájába, mely abból kiindulva, hogy Móricz életművének első szakasza egyenes vonalúbb, zavartalanabb fejlődést mutat, nem ismeri fel, hogy pályájának második felére esnek Móricz legjelentősebb, a mi jelenünk felé mutató alkotásai, hogy itt van Móricz pályájának súlypontja... — Éppen ezért sikerült neki Móricz életművének egy olyan végső értékelése, mely nem fedezi el a mű végzetes korlátait, ezért tudja kijelölni helyét nemcsak a hazai, hanem a világirodalomban is, Ady és József Attila között, illetve Gorkij megett, de egyébként mindenki, bizonyos vonatkozásban Thomas Mann előtt is. Féltreéthetetlenül mutat rá arra, hogy Móricz egy forradalom érett osztálybázisáról jutott el a tevékeny hazaszeretet (népszerűtet) és az emberszeretet (harcos humanizmus) magasára.

Persze elismerésünk nem fenntartás nélküli. Néhány alapvető elvi kérdésben s néhány részletmegoldásban nem könnyű elfogadnunk Nagy Péter felfogását.

Irodalomtörténetírásunk egyik jellegzetes hibájaként szoktuk emlegetni, hogy szakmunkáink az irodalomtörténeti kutatást a történettudomány példatárává degradálják : az írók csupán mint osztályhelyzetük kifejezői kapnak hangot s így ábrázolásuk sematikussá válik, a művek nem művészi sajátosságukban, hanem csak direkt politikai tartalmuk szerint osztályozódnak s így értékelésük vulgarizáló eljárás. Nagy Péter irodalomtörténetírásunk egy kevésbé emlegetett, de nem kisebb hiányosságára hívja fel figyelmünket : az irodalomtörténeti ábrázolás *történeti* jellegének elsikkadására.

Ezzel kapcsolatban Bóka László utal arra, hogy Nagy Péter néhány sommás mondatban összefoglalja a tárgyalt korszak történeti problematikáját vagy még egyszerűbben idéz néhány mondatot valamelyik történeti kézikönyvből a korszaket összefoglaló jellemzésére. Mintha az irodalomtörténeti sematizmustól és vulgarizálástól való féltében ki akarná dobni a történelmet kosarából, a kortörténetet válik művében sematikussá, vulgárisá. Másodszer abban nyilvánul meg a történeti ábrázolás hiánya, hogy az irodalomtörténeti fejlődés is háttérbe szorul, utalásokká, jelzéseké szűkül, függetlenül a magyar irodalom történetének egészétől, a Móricz korának irodalmi mozgalmaitól. Nagy Péter utalásai, jelzései helyesek, amint fentebb megállapítottam, helyesen jelöli ki Móricz helyét irodalmunk történetében, de nem ábrázolja meggyőzően Móricz helyét a fejlődés folyamatában. Ennek következménye harmadjára az, hogy Móricz írói fejlődése túlságosan autochton fejlődésnek tűnik fel, illetve individuális motívumokkal magyarázódik. Utóbbira különösen jellemző Ady és Móricz viszonyának ábrázolása.

Irodalomtörténetírásunk egyik aggasztó jelensége az, hogy nincs filozófiai perspektívája. Az irodalomtörténeti vulgarizálásnak és szimplifikálásnak egyik forrása az az értetlen közöny, amellyel irodalomtörténetíróink elfordultak az egyes korok filozófiai eszmévilágától. Lehet-e a »Sárány« hűsét vagy az »Isten háta mögött«-et, a regény sajátos relativizmusát, Nietzsche említése nélkül tárgyalni? Lehet-e Móricz regényeinek naturalista vonásait a naturalizmus filozófiai értelmezése nélkül egészen megvilágítani? Értelmezhető-e Móricz életművének paraszti korlátozottsága a narodnyikizmus problematikájának felfedése nélkül? Vajjon érintetlenül hagyta-e Móricz Zsigmondot, éppen az »Erdély« megalkotásánál, a pozitivizmus és a szellemtörténet hamis alternatívája? A tények, az a fogadtatás, amiben éppen a »Magyar Szemle« részesítette Móricz regényét, nem erre mutatnak. Vajjon helyes-e szemethúnyni afelett, hogy a kor parasztheregyeinek van egy egybehangzó biológiai-vitális-exisztenciális jellege? Nem elegendő figyelemztetés-e a »Fáklya« arra, hogy Móricz elmékedései mögött meghatározott filozófiai elméletek után tapogassunk? — Ezek olyan kérdések, melyekre Nagy Péter monográfiája adós maradt a felelettel.

A sajátos esztétikai kérdések felvetése terén sem elégít ki Nagy Péter monográfiája... — Vajjon (pl.) nem akkor jutunk el egyik központi problémánkhoz, a típusalkotásnak, a tipikus jelenségek ábrázolásának megértéséhez, ha nyomon követjük azt az alkotó folyamatot, ahogyan az író az egyedi és egyszeri élményektől eljut az általánosító tipizáláshoz? Vajjon nem ez az elemző munka hiányzik irodalomlemelésünkben, vajjon nem ennek híján topogunk még mindig egy helyben Engels, Lenin és Malenkov megállapításainak említésénél?

Bizonyosfokú esztétikai érdektelenségre mutat az a körülmény is, hogy Nagy Péter monográfiája meglehetősen mostohán bánik a műfaji kérdésekkel. Móricz Zsigmond épp olyan vízvázlászó szerepét tölti be a magyar novella, regény és drámairodalomban, mint Ady a lírában, — műfaji tekintetben is. Móricz nemcsak Jókai, de Tolnai és Mikszáth után is éles

fordulat (például az anekdotizmus kérdésében) és — amivel Nagy Péter a legmostohábban bánik! — a magyar dráma történetében elhatározó szerepe van.

A monográfia megalkotásában is akad néhány egyenetlenség. Az első fejezet és a későbbiek között mutatkozik bizonyos stílusterés. Az első fejezet esszészzerűsége és a későbbi fejezetek tanulmány-stílusa nem illik szervesen egybe. Az első fejezetben az életrajzi adatok sokkal nagyobb súlyt kapnak, mint a későbbiekben, viszont adatközlése sokkal kevésbé exakt, mint a későbbiekben, visszakísért a multból az intimus, irodalomértő befelé utaló glosszázó hangja, túl sok benne az ismertnek vélt adatokra való utalás s kevés a félreérthetetlen adatközlés. Általában: az egész művön végighullámszik az életrajzi monográfia és az értékelő monográfia közötti ingadozás. (A helyes megoldás természetesen a kettő egybeolvasztása lenne!)

Fentebb említettem, hogy néhány részletkérdésben nem értek egyet Nagy Péter felfogásával. Ezeknek részletes kifejtése a mű egészének értékelését nem befolyásolja... — Ennél fontosabbnak tartom azt, hogy rámutassak Nagy Péter Móríczt értékelésének egy olyan bizonytalanságára, amely pozitívan értékelhető s amely a disszertáció megvédése körüli vitának kardinális kérdése lehet. Ez a bizonytalanság Móríczt irodalomtörténeti helyének kijelölése terén mutatkozik. Nagy Péter kandidátusi disszertációja félreérthetetlenül leszögezi azt az álláspontot, hogy Móríczt Zsigmond életműve »Nem tudja megadni az ország egészének képét, mert művéből, mint szemléletből is hiányzik a döntő tengely: a munkásosztály szemlélete, s a munkásosztály hivatásával, szerepével számot vető társadalomábrázolás«. Ezen az elvi alapon állapítja meg, hogy Ady és József Attila mellett Móríczt Zsigmond »egy hajszálnyira« mindig lemarad és »saját korszaka magyar irodalmának reprezentatív alakjává magasodik«. Ezekkel a tételekkel, melyek egyébként megegyeznek a közfelfogással, Nagy Péter monográfiájának egésze nem hangzik egybe... — Nagy Péter felfogását nyilván az béklyózza le, hogy regényében az úgynevezett »extenzív totalitás«-t keresi s mivel nem meri beérni az »intenzív totalitással«, illetve azzal, hogy egyetlen kérdés beható felfejlesztése pótolhatja a társadalmi kép extenzív ábrázolását, izlése, lelkesedése ellenére sem meri Móríczt kora reprezentatív alakjává tenni.

Az Ady utáni korszaknak három főkusza van: Móríczt regényei, József Attila lírája és Révai József tanulmányai. Ezek nagyjából egyenrangúak. Nagy Péter tételeiből nem ez tűnik ki, de értékelésének elemei erre mutatnak. Nem helyesen értekel, illetve formuláz, de helyes ösztönnel keresi a megoldást. Vajon pusztán annak a ténye, hogy Móríczt — minden paraszti korlátozottsága ellenére — egy antifasiszta forradalmiságra utal életműve legjelentősebb részével, nem elegendő arra, hogy kora legnagyobbjai között foglaljon helyet? Ez az az aspektus, melyből nézvést a kitűnő Thomas Mann életművénel is fontosabbá válik működése, jóllehet Thomas Mann teszi a polgári kritikai-realisták között a leghatározottabb lépést a Szovjetunió jelentőségének elismerése terén.

Nagy Péter monográfiáját irodalomtörténetírásunk egyik legjobb alkotásának tartom, és javaslom, hogy bocsássuk megvédésre.

Nagy Péter válasza Bóka László bírálatára

Sok mindenben egyetértek azzal, amit Bóka László hiányossággént megemlített. Így egyetértek vele abban, hogy művemben nem sikerült mindenütt biztosítani annak kellő történeti tárgyalását.

Opponensem bírálatában, a történeti ábrázolás hiányosságaival szoros kapcsolatban, helyesen beszél művem fogyatékoságairól az irodalomtörténeti folytonosság, fejlődés ábrázolása terén. Mórícznak nagy elődei: Keménnyel, Jókaival, Mikszáthtal, Tolnaival való kapcsolatára több helyütt utalok munkámban, azonban ezeket a kapcsolatokat részletesen nem fejtem ki sehol, s ez kétségtelenül művem legsúlyosabb gyengéi közé tartozik. E téren azonban — úgy vélem — a hallgatás sokszor jobb, mint az elhamarkodott, kellő kutatásokkal alá nem támasztott, felületes általánosítás. Ahhoz, hogy pontosan meg tudjuk jelölni: mi az, amiben Móríczt adósa nagy elődeknek, mi az, amiben esetleg ma még előttünk is rejtett vonásait, tulajdonságait fejleszti tovább, bontakoztatja ki, s mi az, amiben messze túl-lép rajtuk, — ahhoz meggyőződésem szerint egy ember egyetlen munkája nem lehet elegendő.

Móríczt irodalomtörténeti helyének kijelölésével kapcsolatosan veti fel opponensem Móríczt és Ady viszonyának kérdését. Szerinte kettejük barátsága az én munkámban csak »individuális motívumokkal magyarázódik«, s azt kéri számon, hogy »miért ismerte fel Móríczt az első percben Ady jelentőségét, mi kötötte Adyhoz sirig tartó elvi hűséggel?« A magam felfogása szerint művem éppen nem individuális motívumokkal, hanem elvi okokkal magyarázza meg a két kortárs-zseni kapcsolatát. Hiszen éppen arról beszéltek, hogy Móríczt nem találhatott a hangjára mindaddig, amíg meg nem érezte, hogy »Magyarország terhes volt a demokratikus

népforradalommal, s hogy ezt még az alkotáshoz szükséges tudatossági fokon sem képes látni mindaddig, amíg nem ismeri meg Ady költészetét.

Mélyen egyetértek opponensemmel abban, amit művem — és általában a magyar irodalomtörténeti kutatás — és a filozófiai diszciplína mostoha viszonyáról mondott. Valóban, magamnak is hibája, mondhatni mindnyájunknak hibája, hogy oly kevéssé vesszük számba az irodalomtörténeti problémák filozófiai vetületét, illetve a filozófiai irányzatok, divatok befolyását és hatását az egyes írók s egyes irodalmi irányzatok útjára, fejlődésére, esetleg befulladására.

Nem értek ennyire egyet opponensemmel abban, amit a sajátosan esztétikai kérdésekkel kapcsolatosan mondott. Véleményem szerint nem a műfaji kérdések iránti érdektelenség jellemzi művemet — mint inkább az, hogy a műfaji kérdéseket s ezek tisztázását nem próbálom összefogni, hanem hol itt, hol ott, ahol az életmű s a konkrét anyag lehetőséget nyújt számomra, tárgyalom — sokszor nem is eléggé általános érvénnyel. Inkább a tömörítés és kellő általánosítás hiánya az, amely — érzésem szerint — művem hibája, mint az érdektelenség.

Munkámnak ez a gyöngéje azonban szintén egy műfaji gondból keletkezett: saját könyvem műfajának gondjából.

Másik kifogása, hogy mostohán bánok Móricz drámaival, holott azoknak elhatározó szerepük van a magyar dráma történetében. Ennek az állításnak az első fele teljesen igaz. Móricz drámaival szándékosan nem foglalkozom érdemben e könyvben, s ezt világosan le is szögeztem, mindjárt a *Sári bíró*-ról szóló rész után. Nem foglalkozom velük azért, mert megítélesem szerint Móricz drámái nem gazdagítják azt a képet, amelyet az emberről és a művészről egyéb alkotásai elemzése során kialakíthatunk; nem foglalkozom azért, mert véleményem szerint a móríci drámák nem mennek túl sem gondolatilag, sem művészi megformáltság tekintetében prózai írásain, hanem innen maradnak azokon.

Az esztétikai problémákkal kapcsolatosan opponensem szememre veti azt, amit az élmény és alkotás viszonyáról írtam. Mindaz, amit elmond, mélyen elgondolkoztató; ugyanakkor azonban a jelenlegi helyzetben meg vagyok győződve a magam álláspontjának helyességéről... — És mégis igen meggondolkoztató figyelmeztetésnek tartom azt, amit ezzel kapcsolatosan Bóka László mondott. Irodalomtudományunknak még ki kell alakítania, azt hiszem, azokat a módszereket, amelyekkel az ilyen pozitív tények kutatását valóban eredményessé teheti, azokat a módszereket, amelyek felhasználásával a pozitív tények kutatása nem öncél, hanem valóban a tipikus megformálás alkotói folyamatának megfigyeléséhez, elméleti általánosításához vezethet.

A Bóka László által felvetett kérdés elméletileg teljesen jogosult, izgalmas probléma. Könyvem egy-egy helyén, mint a *Galamb papné* esetében, a *Fáklyánál* vagy a *Kiseredei angyaloknál*, a *Rab oroszlámnál*, a *Csibénél* stb. utalok is a valóság egyes, általam ismert elemeire, amelyeknek transzponálásából született az irodalmi alkotás.

Műve szerkezetét elemezve Nagy Péter a Móricz életmű szakaszairól beszélt: A mű gerincét, terjedelemben és jelentőségében is legnagyobb részét alkotó három fejezet világosan három nagy szakaszra bontja Móricz életét, életművét, követve ebben azt a periodizálást, amelyet Révai József adott Móricz-jubileumi beszédében: 1908-tól 1918-ig az általános demokratikus, 1920-tól 30-ig a kritikai realista és 1930—42 között a népföradalmi út keresésének szakasza... — Opponensem viszont a mű szerkezetének ismertetése közben — bár nem tiltakozik az én beosztásom ellen elvi vagy gyakorlati megfontolások alapján — lényegében csak két szakaszt lát Móricz írói fejlődésében, az 1919 előtti és utáni periódust... — Meggyőződésem — s azt hiszem, ehhez munkám elegendő bizonyító anyaggal is szolgál, — hogy az 1929—32-es nagy gazdasági válság olyan mélyreható változásokat hozott a magyar dolgozó tömegek s a magyar uralkodó osztályok életében egyaránt, hogy ezek iránt egy, a néppel annyira együtt élő, lélekző író, mint Móricz Zsigmond nem maradhatott közömbös; a népnomor és a forradalmi hullám fellendülése, a fasiszmus gyors előretörése és a közelítő, majd kitörő világháború olyan mélyreható változásokat hoztak gondolkodásában, amelyek művészi alkotásaiban is megjelentek, s amelyek külön meghatározható jegyeket mutatnak, jogosan választhatók külön az előző korszak művészi törekvéseitől és megformálási módszereitől, anélkül természetesen, hogy ez a világlátásbeli és művészi módszerbeli változás valamiféle törést jelentene Móricz művészetében.

Bírálom joggal veti fel azt, hogy én lényegében az extenzív totalitást kérem számon Móricztól, amikor azt mondom, hogy nem tud a társadalom teljes képének ábrázolójává válni; ugyanakkor nem egy regényével kapcsolatosan állapítom meg, hogy az valójában az egész országt képévé tágu. De nem tudtam, s ma sem tudok abból a dilemmából kikerülni, hogy lehet-e a társadalom teljes, hű és reális ábrázolásáról beszélni a XX. század első felében annál az írónál, aki ugyan irodalmunkban példátlan mélységgel és gazdagsággal ábrázolta a

korszak egyik alapkérdését, a paraszti nyomorúság és a nagybirtokos urak ellentétét, de akinek nem, vagy alig volt szeme és szava a korszak másik alapkérdése, a proletariátus és a kapitalista töke antagonizmusa számára? Lehet-e a társadalom hű képe egy olyan életmű, amelyből hiányzik a proletariátus — abban a korszakban, amelyben már fennáll a Szovjetunió, amelyben él, dolgozik, harcol a Kommunisták Magyarországi Pártja? Munkámban erre a kérdésre lényegében nemlegesen válaszoltam, azért helyeztem el Móriczot úgy, ahogy opponensem körvonalazta; az ő kérdésfeltevése ebben a meggyőződésemben újra megingatott, s remélem, hogy a kérdésre adandó végleges válasz kialakításához a vita további menete is hozzá fog segíteni bennünket.

Nagy Péter választát követően Király István, az irodalomtudományok kandidátusa, a disszeitáció második opponense mondotta el véleményét.

Király István opponensi véleménye

Nagy Péter monográfiájának legnagyobb érdeme, hogy fő vonalaiban hű és igaz képet ad Móricz Zsigmondról. Értékelésének alapelvei az igazságra tapintanak... — Nagy hozzáértéssel és felkészültséggel oldotta meg irodalomtörténetírásunk egyik legfontosabb kérdését, Móricz Zsigmond értékelésének kérdését. Ebben látom monográfiájának fő érdemét. Tanulmányának részlet értékei közül csak néhányat ragadok ki. Polemikus éllel választom ki őket. A monográfiának azokat az érdemeit említem, amelyeket némileg példamutatónak érzek.

Ilyen először is a műelemzések gazdagsága és sokasága... — Érdeme a monográfiának az életrajzi anyag gazdagsága, Móricz emberi egyéniségének hű rajza... — Végül kiemelném a könyv stílusát. Irodalomról szólni csak irodalmian lehet; Nagy Péter tudja ezt: stílusának van ereje, hőfoka, vannak színei. Érdemként kell ezt hangsúlyozni, holott magától értetődő lenne. Elég elolvasni azonban néhány történelmi és irodalomtörténeti tanulmányt, hogy lássuk: mennyire nem magától értetődő még ez.

Móricz elődeihez való viszonyát elemezve Király István több bíráló megjegyzést tesz:

a) Nagy Péter túlságosan elszakítja egymástól Móricznak Jókai és Mikszáth nyomán haladó korai fejlődési szakaszát (1900—1908) és a későbbi, a saját hangjára rátalált Móricz Zsigmondot. Mi más ez, mint a lebecsülése annak a hagyománynak, amelyben Móricz bele-
nőtt, amelyet örökre kapott.

b) Nagy Péter abban a kérdésben, hogy Móricz kritikai realizmusának a dzsentri-téma áll középpontjában, csak speciális Móricz-problémát lát, mint illet próbálja megválaszolni: nem veszi észre, hogy ez a probléma kritikai realizmusunk s általában a XIX. századi regényirodalmunk egészének a problémája. Megint nem látja a kapcsolatot Móricz és elődei között.

c) Az összefüggés szem elől vesztesére utal az is, hogy Móricz elbeszélő művészetének néhány sajátosságát, mint például a drámaiság, a novellisztikus szerkesztés stb. Móriczon belül maradvá próbálja megoldani. Nem veszi észre; hogy ezek a kérdések prózairodalmunk egész fejlődését számbavéve válaszolhatók meg csak helyesen.

Ezek a kiragadott problémák mutatják, hogy Nagy Péter helytelenül értékeli némiképp irodalmunk folytonosságát, helytelenül látja Móricz viszonyát elődeihez, konkrétan Jókaihoz és Mikszáth-hoz. Elvontan igaz az a tétel, hogy Móricz forradalmian újat jelentett a magyar próza fejlődésében. De rögtön hamissá válik s eltorzul, ha ez az elvont igazság úgy konkrétizálódik, hogy semmi köze se volt az előző fejlődéshez, ha Móriczot szembeállítjuk Jókaival és Mikszáthtal... — Nem látja és nem hangsúlyozza, hogy irodalmunk fejlődésének valóságos képe nem az, hogy a Jókai, Arany, Mikszáth után tatóngó szakadék, nagy űr, s majd mindettől függetlenül, sőt ezt az örökséget tagadva, nyugati hatásokra indul meg egy új polgári-városi színezetű irodalom. Épp ellenkezőleg: szoros szál köti össze a századelő legnagyobb íróit az előttük járó nagy klasszikusokkal.

Alapjaiban helyesen látja Nagy Péter a kor irodalmi háborúságainak frontvonalait, de mintha némileg itt is eltolódna a hangsúly. Szinte egyforma súlyú ellentétet konstruál egyrészt Móricz és a hivatalos irodalom, másrészt Móricz és a Nyugat esztéta-szárnya közé. Csak azt veszi észre, amiben szembenállt Móricz Babitsékkal, s szem elől veszi, amiben szövetségesek voltak... — Irodalomtörténetírásunk Babits, Kosztolányi s általában a Nyugat esztéta íróinak értékelésében csak végleteket ismer, s Nagy Péter is végletekben gondolkodik. Meghamisította a valóságot az a szemlélet, amely Babitsot akarta megtenni a XX. század magyar irodalmának reprezentatív alakjává. De torz és egyoldalú az a szemlélet is, mely ez ellen harcolva szinte minden értéket megvon Babitstól. S Nagy Péter belesik ebbe a hibába. Holott a végletes, elnagyolt megfogalmazások csak zavart okoznak.

Móricz pályája első szakaszának kérdéseit boncolva Király István megjegyzi, hogy: Nagy Péter túlértékeli az első szakasz Móriczában a kritikai realitást. Könyvének itt van a legtöbb bizonytalankodó, elnagyolt része. Belemagyarázóan, sokban vulgarizálva értelmezi

pl. a Hét krajcárt. Szerinte a Hét krajcár a kizsákmányolás kiváltotta munkásszolidaritás novellája. »Tulideologizálja«. Turi Dani végső, anarchista, céltalan tettében nem korlátot, hanem erényt lát: a feudalizmus elleni paraszti forradalmiságot. A forradalmak előtti Móricz kritikai realista látásának túlhangsúlyozását mutatja a Jószerencsét Rasovszkyjának és a Fáklya Matolcsy Miklósnak értékelése. Nagy Péter elemzésében túlságosan nagy a távolság ezek között a hősök és az író között, — indokolatlanul megnöveli mindkét regény bíráló tartalmát.

A történelmi elemzés hiánya Móricz pályájának második szakasza tárgyalásánál is megfosztja magát: Nincs tisztán, világosan megválaszolva: milyen történelmi élmények érték meg Móricz kritikai realizmusának kibontakozását. S hiba az is, hogy Nagy Péter elképzelésében szinte töretlennek, egyvonalúnak látszik Móricz pályája 19 és 30 között, holott töresek: hullámvölgyek voltak benne.

Az Erdély értékelése: Ez a kérdés szerintem Nagy Péter Móricz tanulmányának egyik legvitathatóbb pontja. Az Erdélyre valóban jellemző a történelmi atmoszféra nagyerejű művészi megjelenítése, de nem jellemző rá — s ebben téved Nagy Péter — a történelem belső menetének mély megértése... — Mi Nagy Péter szerint az Erdély főmondanivalója? A feudalizmus és a polgárosodás erőinek a harca; egy kispolgári demokráta álláspont fordul itt szembe a feudális erőkkal. Szerinte Báthory alakjában a feudális oligarchiának, — azaz történelmi áttételen át kora ellenforradalmi urinak országot pusztító esztelenségét leplezte le Móricz. Báthory és Bethlen ellentétében a feudális úri hanyavetiség és a polgári építőmunka ellentétét rajzolta meg.

A regény-adta anyagon kívül igénybe veszi Nagy Péter Erdélyről alkotott koncepciója igazolására Móricz cikkei, másjellegű megnyilatkozásait is. De történelmietlenül. Főérvként egy 1935-ben íródott cikket idéz. Móricz azonban a Tündérkert-et 1921-ben írta, s mennyit változott közben a magyar élet, mennyit változott Móricz. Miért nem azokat az érzéseket, hangulatokat nyomozta inkább Nagy Péter, amelyek a Tündérkert írása idején 1921-ben éltek Móriczban? Miért nem olyan cikkek világnézeti mondanivalójára támaszkodott, mint pl. a Vérig vágó erkölcsi sarkantyú vagy a Julius Caesarról írt Móricz kritika? Mennyire tisztábban jelezték volna ezek a cikkek azt a talajt, amelyben a Tündérkert fogant. Kételemek éltek ekkor Móriczban: megváltoztathatja-e az életet a nagy álmodók nagy száguldása, a forradalmak vihara. Keresett valami óvatosabb »józanabb, realisabb« utat. Igaz: kispolgári liberális demokratizmus kap hangot az Erdélyben, de ennek a kispolgári demokratizmusnak kétféle vágott az éle — nemcsak a feudális úri osztályok ellenforradalma, hanem a nagy álmodók csinálta forradalmak ellen is. Nemcsak a józan építőmunka volt itt szembeállítva az esztelen pusztítással, hanem a megalkuvó reformista út is, a forradalmi úttal. Nemcsak bírálat van a Tündérkertben, hanem kétely, kiábrándulás, pesszimizmus is. Elvászthatatlanul egybefonódik a kettő.

Később Király István Móricz népiségének néhány problémáját fejtegette: Irodalmunk egyik legjellemzőbb sajátja, egyik legszebb megkülönböztetője a népisége, közelsége a nép életéhez, s ami elvászthatatlan ettől: humanista optimizmusa, élet és emberszeretete, hite az emberben, hite a népben. A világirodalom nagy irodalmi közül talán csak az orosz irodalom hasonlít ebben a miénkhez.

S megvan ez a sajátos népiség Móricz Zsigmond művészetében is. Igaza van Nagy Péternek, ideológiailag nem tudta Móricz átfogni maradéktalanul korát, de kevés író van, aki annyira közel élt volna a néphez, annyira belülről ismerte volna a népet, s annyira hitt volna a népben, mint ő. S ezt nem látja eléggé Nagy Péter. Néhány kérdést ragadok ki, amely mutatja ezt.

Nagy Péter Móricz idilljei közül csak a szegényparaszti környezetben játszódozó s így közvetlenül társadalmi mondanivalót hordozó Pillangót értékeli igazán. Elutasítja viszont — szinte maradéktalanul — az olyan szép, megkapó idilleket, mint a Harmatos Rózsa, vagy a Kerek Ferkó... — Nem paraszti környezetben, nem népi környezetben játszódnak ezek a regények? De az érzések, amelyeket felragyogtatnak: népi érzések. A népdalok lelke szólal meg bennünk. Nagy Péter nem veszi ezt észre: eltorzul kezén a két mű értéke.

Móricz népiségének, népközelségének szemelőlvesztésével elszegényíti itt-ott Nagy Péter Móricz kritikai realizmusát is. Így például a Fáklya, a Szegény emberek vagy a Boldog ember értékelésében... — Fontosnak tartom Móricz népközelségének, népiségének ilyen erős hangsúlyozását. Nemcsak azért, mert multunk nagy irodalmának nevelőerőjét csak ezt látva tudjuk igazán felszabadítani. Fontosnak tartom ezt a kérdést jelen irodalmunk szempontjából is. Irodalmunk csak akkor lesz valóban pártossá, ha tovább viszi, tovább fejleszti multunk irodalmának ezt a nagyszerű népközelségét, népiségét. Pártosság és népiség elválaszthatatlanok egymástól. Ahhoz, hogy irodalmunk igazán pártos legyen, kevés az, ha az író ismeri a marxizmus nagy igazságait, kevés az, ha megvan benne a társadalom problémái.

nak, a nép életének áttekintéséhez szükséges eszmei, gondolati magaslat. Az igazi pártossághoz egy ugyanolyan, sőt sokkalta nagyobb népközelség is szükséges, mint amilyen Móriczra és a magyar mult többi nagy írójára jellemző.

Nagy Péter koncepciójának egyik alapvető, az egész művet végigkísérő elve: Móricz nem nöhetett saját korszaka irodalmának reprezentatív alakjává, realizmusa szükségszerűen töredékes és elvetett maradt, mert nem tudta kiküzdeni magának a proletár osztályálláspontot. Kérdés, hogy helyes-e így ez a tétel? Tény az, hogy az imperializmus korában, a proletárforradalmak idején, a szocialista realizmus a legmagasabb fokú realizmus. De következik-e ebből, hogy bizonyos konkrét történelmi viszonyok között, mint például a magyarországi ellenforradalmi korszak, a kritikai realizmus eszközeivel már nem lehetett elérni nagy reprezentatív írói magaslatokra?... — Igaz, hogy Móricz Zsigmond nem volt szocialista realista, de ebből nem következik, hogy realizmusa »töredékes«, problematikus realizmus volt: mint kritikai realista nagyot, átfogót, reprezentatív tudott alkotni, s alkotott is.

Nagy Péter válasza Király István bírálatára

Köszönöm Király István tüzetes és elmélyedő bírálatát, amely egyes pontjain meg- egyezik Bóka Lászlóéval, más pontokon pedig ellentétes első opponensem állásfoglalásával; meggyőződésem, hogy az így felmerülő kérdések feletti vita mindnyájunkat előbbre fog segíteni.

Nem értek egyet opponensemvel abban, amit Móricz és a Nyugat esztéta szárnyának viszonyáról, illetve az arról művemben adott képről állít. Továbbra is fenntartom, hogy helyes volt élesen meghúzni a határvonalat Móricz és az esztéta szárny között. Egyáltalán nem hiszem, — amint az opponensem szavaiból közvetett módon kitűnik — hogy Móricz valahol középen állt volna, Ady és Babitsék között.

Opponensem észrevételeinek egy jelentős része foglalkozik Móricz Zsigmond fejlődésének kérdéseivel. Kifogásolja azt az összképet, amelyet Móricz írói pályájának első szakasza — művem második fejezete — végén adok. Észrevételével teljesen egyetértek. Ez az összefoglaló valóban helytelen: ahelyett, hogy Móricz művészetének bizonyos állandó elemeit hangsúlyoznám, itt élesebben és világosabban kell meghatároznom éppen ennek az első korszaknak a jegyeit, sajátosságait, elsősorban azt, hogy mit jelent — világképzetileg, művészetileg — Móricz fejlődésének általános demokratikus szakasza, mit jelent ezen belül, hogy felépésétől kezdve a parasztság írója.

Ugyanakkor nem érthetek egyet abban, hogy e szakaszban túlhangsúlyozom Móriczban a kritikai realistát. Nem tagadom, e korszakában is már határozottan keresem és igyekszem kimutatni azokat az elemeket, amelyek majd Móricz fejlődésének második korszakában, 1920 és 1930 között fognak kibontakozni. De ugyanakkor már itt is keresem és hangsúlyozottan mutatom ki azokat az elemeket, amelyek valóban széles kibontakozáshoz, általános érvényhez csak a harmadik periódusban, 1930 után jutnak.

Opponensem a *Tündérvár* értékeléséről mondott végkövetkeztetéseiben azt állítja, hogy az a kritika, amely a Báthory-Bethlen ellentétpárban megnyilatkozik, kétélű volt: Báthory alakja ugyanakkor vágott a feudális úri osztályok ellenforradalma felé, amikor a nagy álmódók csinálta forradalmak ellen is. S ennek megfelelően Bethlen alakja nemcsak a józan építőmunka, hanem a megalkuvó reformista út is. Ez a felfogása egy lépéssel közelíti az én felfogásom felé: korábban csak azt ismerte el, hogy Báthory alakja a forradalmi út kifejezése, ezen keresztül Móricz forradalom utáni megtorpanása nyilatkozik meg. Most már kettősséget enged meg az alakban: a forradalmi út és az ellenforradalmi út kritikája egyszerre Báthory alakja, az ő felfogása szerint. Elfogadható-e ez?

Korábbi értelmezését azzal tisztítottam el, hogy Móriczról, akiről tudjuk, hogy a forradalomhoz sem szóban, sem írásban soha hűtlenné nem lett, ha nem is nagyon hitt egy forradalmi kibontakozás lehetőségében, erről a Móriczról elhihetetlen, hogy — ha bármilyen súlyos sérülése is volt a forradalom bukása — ennyire szembefordult volna azzal, s hogy képes lett volna mindezt az esztelen kártevést, öncélú pusztítást, amit Báthory alakjába halmoz, áttételesen a forradalomnak tulajdonítani. Ez a forradalom megrágalmazása lett volna, amelyre Móricz sohasem volt képes, és jól tudjuk, hogy az ő prózájára is állott az, amit Ady a maga költészetről mondott éppen Móricz Zsigmondnak: »Én-fajta versekben az ember nem kertel«...

Király István látszólag az én felfogásomnak tesz-koncessziót újabb magyarázatával, azonban megítélésem szerint ez a magyarázat még veszedelmesebb, mint volt. Ha Báthoryt mint a forradalmi út dezilluzionált kritikáját fognók fel, ez ugyan igen súlyos szépséghibája lenne Móricz fejlődésének, szégyenteljes megtorpanása lenne az embernek és a művésznek egyaránt, de erről az álláspontjáról lenne még mindig út tovább, előre; elképzelhető lenne saját álláspontjának újabb revíziója, újabb közeledés a forradalmi állásponthoz. Mint mondtam,

erre a felfogásra nincsen szükség, ezt a magyarázatot nem teszi szükségessé és nem indokolja semmi. ... Nagy Péter a továbbiakban eredeti felfogása mellett hoz fel újabb érveket, majd a Móricz népiségével kapcsolatos észrevételekre válaszol.

Opponensem észrevételeinek jelentős része azzal foglalkozik, hogyan látja művem Móricz Zsigmond népiségét, illetve e téren milyen hibákat követtem el.

Király nem ért egyet Móricz korai idilljeinek, a *Harmatos rózsának* és a *Kerek Ferkónak* a tárgyalásával. Úgy látja, hogy »szinte maradéktalanul« elutasítom mind a kettőt. Szeintem ez az ítélet nem igazságos. Mind a kettőben kiemelem a tiszta, szép, emberi érzelmek találó és mély rajzát, amely számunkra ma is élvezetessé teszi ezeket a műveket. Igaz viszont, hogy többet is számonkérlek tőlük, s erre a nagyobb számonkérésre kényszerít a művek saját, belső problematikája, de kényszerít az is, hogy megmutathassam azt a fejlődési utat, amelyet — a *Harmatos rózsától* a *Pillangóig*, vagy éppen a *Rózsa Sándorig* — Móricz maga ezen az úton megjár.

Móricznak nincs szüksége arra, hogy szemlélete korlátait, művészete gyöngéit elkenődzzük, hogy a »népdalok lelke« kedvéért hallgassunk azokról az éppen nem előremutató vonásairól, amelyek műveiben hol itt, hol ott bukkannak fel. Ezeket kimutatni feladatomnak érzetem, s feladatomnak érzem ma is: éppen azzal szolgálom a magyar irodalom ügyét, ha nem csinálók Móriczból mítikus hőroszt, hanem emberi és művészi valóságban ábrázolom: így is olyan súllyal billen a mérleg az ő javára, mint egyetlen más prózaíróknál sem.

Nagy Péter választát a következő szavakkal zárta: Válaszomban talán a nálunk megszokottnál nem egyszer élesebb hangot ütöttem meg. Ezt szándékosan tettem, mert itt most az volt a feladatom, hogy opponenseimmel szemben megvédjem munkámat, abban kifejtett nézeteimet. Egyben meg vagyok győződve arról, hogy az elvi problémák világos, éles felvetése, amint azt opponenseim tették, s az ugyanolyan világosságra és elvi élességre való törekvés a magam részéről csak elősegítheti azt, hogy ennek nyomán valóban tisztázó vita induljon.

*

Nagy Péter válasza után következő hozzászólások során *Kardos Pál* a Sárarany kapcsán a hőnek szimbolikus voltát fejtegette. Tagadta a narodnyikizmus befolyását a műre, ő Túri Dani alakjában a bukásra ítélt erő tragikumát hangsúlyozta. Nem ismerte el a dekadencia beszűremlését a regénybe, erősen kiemelte a Sáraranyinak az előző irodalomtól elütő vonásait, melyek különösen az akkori ifjúságra voltak nagy hatással. Az iskolák levegőjét betöltő sok idealizált, eszményítő tanulság után, mely elszíntelenítette az életet, ezek az írók, a Móricz-féle írók megmutatták, hogy milyen az élet a maga valóságában.

Komlós Aladár a freudizmus magyarországi elterjedésével kapcsolatban mondott érdekes adalékokat. A továbbiakban főként Nagy Péter Nyugat-értékelésével szállt szembe. Méltatta Osvát szerkesztői gyakorlatát, tagadta, hogy Osvát a l'art pour l'art irányzatát erőszakolta volna a fiatal írókra. Vitatta Nagy Péternek azt az állítását, mely szerint Móricz nem érezte jól magát a Nyugat körében. Ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy Babits 1916-ban neki ajánlja a Gólyakalifát, utalt továbbá Füst Milán ódájára, Ady verseslevelére, Kosztolányi cikkére. A Légy jó mindhalálig-ról szólva bírálta Nagy Péter álláspontját, mely Móricz 1919 utáni stílusváltozását emeli ki. A mű meleg liraiságát hangsúlyozza, tagadja a ridegség, szenvtelenség vádját.

Király István újból felveti Móricz elődeihez való viszonya fokozott kidomborításának szükségességét. Az a tény, hogy a Jókai—Mikszáth—Móricz-féle fejlődési vonalat Nagy Péter nem mutatja be meggyőzően, ahhoz a veszélyhez vezethet, hogy irodalmunkban a naturalizmus fog előremutatónak és újnak tűnni. *Király István* szükségesnek tartja a Nyugat plebejus-demokrata szárnya és az esztéta-vonal megkülönböztetését. *Komlós Aladár* szemben leszögezi, hogy Osvát irodalmi elveit illetően a l'art pour l'art híve. A népiség kérdésével kapcsolatban annak három tartalmi ismervét sorolja fel: 1. eszmei azonosulás a néppel, 2. a nép-élet ábrázolása, 3. a nép ismerete, népközelségben való élés. Nagy Péter dolgozatában az első két ismervé a népiségnek szerepel, elemzi ezeket a kérdéseket, a nép ismerete, a népközelségben való élés problémája azonban nem kap kellő súlyt.

Lőrincze Lajos nyelvi szempontból fűz néhány megjegyzést Nagy Péter disszertációjához. Megjegyzéseinek rövid tartalma:

1. Sajnálatosnak tartja, hogy ez a terjedelmes és szép mű a nyelvi kérdésekkel viszonylag igen keveset foglalkozik. Ez nemcsak Nagy Péter hibája: az irodalmi nyelv igényes, módszeres vizsgálatában aránylag nagyon kevés modern kutatásra támaszkodhatott volna.

2. Említést tesz Nagy Péter Móricz Zsigmondnak azon törekvéséről, hogy irodalmi multunk néhány alkotását saját korában is ható elővé tegye, de nem foglalkozik a Móricz által átírt Kemény, Szigligeti, Tolnai stb. művek nyelvével. Pedig az egész vállalkozásban

ez a leglényegesebb. Jó alkalom lett volna a művek régi és új formáját összevetni: ebből kiderült volna Móricz nyelvi eszménye, s egyben az irodalmi nyelvi ízlés változása. De jó lett volna felújítani ezt a régl pert a kérdés elvi vonatkozásai szempontjából is: megvizsgálni a világnézeti hátterét annak az egyhangu felháborodásnak, amelyet Móricz átirásai az akkori sajtóban kiváltottak.

3. A nyelvjárások irodalmi felhasználásának a kérdését érinti ugyan Nagy Péter, de igen futólagosan. Megállapításait nem bizonyítja. Lényeges megállapítása, hogy »Jó György valójában irodalmi nyelven beszél el« igen vitatható. A mű inkább azt mutatja, hogy Móricz hangtanilag, alaktanilag, mondat szerkezet tekintetében tájnyelven beszélteti hőseit. A tájnyelvet még az ortográfiában is hangsúlyozza (pl. ojan, mifen, Miháj stb.). Mindezekre igen sok példát idézett Lőrincze.

4. Amit Nagy Péter Móricz archaizálásának módjáról ír, azzal egyetért Lőrincze csak kissé elnagyoltnak, hézagosnak találja. Megjegyzi, hogy ez a probléma az előzővel együtt külön disszertáció témája lehetne.

5. Befejezésül foglalkozott Lőrincze Nagy Péter művének a nyelvével, s néhány pongyolaságra hívta fel a figyelmet.

Móricz Virág érdekes személyes vonatkozású adatokkal gazdagította a vitát. Megemlítette, hogy Ady nagyságát Móricz milyen hamar és milyen nagy erővel ismerte fel, mert rendkívül kifejlődött benne a minőség felismerésének érzéke. A Tündérkerttel kapcsolatban elmondotta, hogy Móricz Zsigmondot eleinte Dózsa-téma foglalkoztatta, amint ezt számtalan jegyzete, írása, előadása bizonyítja, s mikor ezt nem lehetett megírni, fordult az Erdély-témához. Bethlen alakjában pedig a semmiből jött, közösségért dolgozó embert akarta ábrázolni, aki egy ország életével, vagyonával próbált helyesen gazdálkodni. Móricz Virág arra is kitért, hogy milyen fontosnak tartotta Móricz Zsigmond a dráma műfaját, a kifejezésnek milyen hatalmas eszközét látta benne. Móricz drámáinak különös jelentőséget ad az is, hogy a népbútorító operettek uralma idején jelentették meg az igazságot a színpadon.

Bóka László ismét Móricz drámáiról beszélt. Ezek a drámák forradalmi hatást keltettek az akkori színpadon, szétfeszítve a hagyományos dramaturgia kereteit. Különleges erője ezeknek a drámáknak az új követelményeknek megfelelő színes, szenvedélyes drámai nyelv megteremtése. Az élmény és mű viszonyának az opponensi véleményben is kifejtett kérdésére visszatérve Bóka László a szövegbe nyersen átvitt feljegyzések, párbeszédek, élményekkel kapcsolatban azt fejtegette, hogy ezek szervesen beilleszkednek az alkotásba, nem rínak ki abból. Ezeknek a nyers élményeknek a művészi felhasználásában a szerkesztés (konceptió) a döntő.

Ezután *Révai József* levelének felolvasása következett, akinek bíráló megjegyzései számos ponton érintették a vitában felmerült lényeges kérdéseket. (Megjelent a Társadalmi Szemle 1953. decemberi számában):

»Általános véleményem a könyvről: határozottan pozitív. Alapos, nagy anyagismeretre épül, látszik, hogy komoly, elmélyedő munkát végzett. Alapfelfogása is lényegében helyes.«

Révai József megjegyzést fűzött a mű történeti jellegéhez: »De ugyanakkor, amikor kifogásolom a könyv túlságosan kronológiai (tehát: nem eléggé elméleti), túlságosan »történeti« jellegét, kifogásolom egyszersmind azt is, hogy nem *eléggé* és nem *igazán* történelmi. Tudniillik nem eléggé élet- és korrajz... — Fentiekből folyik: az utolsó fejezet és az egész könyv közt bizonyos ellentmondás van. Tudniillik az utolsó fejezet (A mi irónk) átveszi az én Móricz korszak-beosztásomat (általános demokratikus, kritikai realista, népforradalmi útkeresés korszaka), de az egész könyvben, az előző fejezetekben ez a korszakbeosztás (ami nemcsak különleges periodizálás, hanem egyben elvi értékelése is a móríci művészetnek és e művészet *fejlődésének*) csak alig-alig van meg, mint elvi alapgondolat, mint kiinduló pontja a móríci mű marxista értékelésének. Az utolsó fejezet bizonyos fontos megállapításai ezért nem összefoglalásként, az előbbi fejezetek általánosításaként, hanem meglepetésként hatnak... — Könyvében ez a három korszak túlságosan mint stílus-probléma jelentkezik, pedig ez a szempont csak másodlagos. De már előbb is, Móricz 1918–1919 előtti és 1919–1930-as korszaka közti különbség, mint a »drámai«, »impresszionista« stílus és a »lehangadt« ábrázoló stílus különbsége jelentkezik, nem pedig mint az »általános demokratikus« és a »kritikai realista« álláspont, magatartás, világnézet, mint a történelmi helyzet különbsége.«

Révai József kifejti, hogy Nagy Péter nem mutatja be elég meggyőzően, hogy Móricz a *parasztság* írója: »Hogy Móricz a parasztság írója, ez nem 50 százalékgig mínusz és 50 százalékgig pluszt jelent. Nem állítom, hogy könyvében ez így van, kissé túlozok. De mégis: túl sok a kritika Móriczcal szemben! Egyes bagatell — újságcikk — hibáit minek kikaparni és idézni oly bő részletességgel? Ezek a tévelygések jellemzik Móriczt? Emlékezzék csak, hogyan kezelték a Szovjetunióban Gogol hibáit az évfordulók? Én nem a hibák elkenése mellett vagyok. Móricz tévelygéseit és világnézeti gyengéit feltétlenül bírálni kell. De könyvében a bírálat lexikális részletessége eltorzítja az arányokat Móricz pluszai és mínuszai között.«

A »körkép«, az extenzív totalitás kérdésére tért ki azután Révai József: »Ha Móríc z a magyar társadalom bizonyos centrális kérdéseit vetette fel, akkor nem baj, hogy »körképét« nem adott, nem döntö, hogy »kihagyta« a munkást, nem baj, hogy nem ábrázolta és nem vetette fel a magyar társadalom valamennyi (hanem csupán egyik) centrális kérdését. Magyarországon — Móríc z rá a bizonyíték — 1907-től 1942-ig (és különösen 1919—1930 között) lehetséges volt polgári-demokratikus, helyesebben: paraszti-demokratikus alapon nagyszabású kritikai realista regényt teremteni, nemcsak proletáralapon, szocialista realista alapon! Ez a döntö! Móríc z paraszti-demokratikus korlátait kimutatni és bírálni nem a »körkép« követelmény alapján kell.

Az Erdély-probléma: »Szerintem Báthory pendantja Móríc z »pozitív« dzsentrí figuráinak: Kerek Ferkónak, Szakhmárynak stb. Abban igaza van, hogy Báthory alakja sehogy sem sikerült: a »nagyságot«, amelyet Móríc z szuggerálni akar, nem érzi és nem hiszi el senki.

Másrészt helyes-e azt állítani, hogy Bethlen Gábor alakjánál Móríc zot a felső osztályokkal való összefogás illúziója vezérelte? Talán elenyésző mértékben ebből is van valami. De nem ez a döntö. A Tündérkert Bethlenje — szerintem — messzemenően analóg Heinrich Mann: Henri IV-jával, tehát lényegében *antifasiszta* regény, persze az akkori viszonyoknak megfelelően el is tér és kevésbé jó is, mint H. Mann regénye. A felső és alsó osztályok »összefogása« akár reformista illúziójával, akár fasiszta demagógiájával.

Révai József is aláhúzza az opponensek véleményét Móríc z és elődei viszonyával kapcsolatban: »Végül: gyenge Móríc z beállítása a magyar irodalom folytonosságába, fejlődésébe. Az utolsó fejezet Móríc z irodalmi elődeit túlnyomóan és egyoldalúan a pozitív hős oldaláról nézi. Általában az elődökhöz való kapcsolódást túl sommásan intézi el. Jókait, Mikszáthot eközben erősen lebecsüli. Móríc z nagyságának kiemeléséhez erre semmi szükség nincs.

Nagy Péter válaszában összefoglalta a vita során felmerült kérdéseket. Reagált Révai József levelére, bírálatának lényeges pontjait elismerte. Megköszönte a vita során említett érdekes adalékokat. Több vitatott kérdésben, mint például a móríczi dráma, az Erdély-probléma, megmaradt eredeti felfogásánál. A Király Istvánnal folytatott polémiával kapcsolatban további tisztázás szükségességéről beszélt.

Nagy Péter végső válasza után a bizottság határozathozatalra vonult vissza, majd Tolnai Gábor a Tudományos Minősítő Bizottság titkára elemezte a vita tanulságait.

Nagy Péter »Móríc z Zsigmond« c. — azóta nyomtatásban is megjelent — műve alapján elnyerte az »irodalomtudományok kandidátusa« tudományos fokozatot.

(Összeállította: Wéber Antal)

SZABÓ EDE

NÉPSZÍNMIRODALMUNK NÉHÁNY KÉRDÉSE

(Tóth Ede. — A népszínmű útvesztése.)

»A mi korunk drámai művészete a XIX. századtól olyan örökséget vett át, amelynek egyrésze időközben elértéktelenedett.«

(Hevesi Sándor: A színház.)

I.

Ha a népszínmű hanyatlásának körülményeit kutatjuk, az okot illetően épp a látszólagos virágzás tetőfokán bukkanunk nemvárt meglepetésekre. Tóth Ede kirobbanó sikere, zajos ünnepeltetése, majd később mindmáig tartó irodalomtörténeti túlértékelése: válságtűnet és hamisítás. Ami az előbbi, a válságot illeti, az a kortársak előtt is világos volt, — az utóbbit tisztázni mai feladatunk. Szigligeti indulására, a népszínmű eredeti irányára gondolva, nem kétséges, hogy Tóth Ede a műfaj félresiklásának, útvesztésének beteljesítője. Nem azért lehettek és voltak »pígonjai, mert nagy tehetség volt, hanem mert egész munkássága követendő példát adott a népszínmű torz »fejlődésének« legalizálására. A kor társadalmi, politikai viszonyainak kényszerítő hatására erényként könyvelték el azt, ami hiba volt s

a műfaj kiszáradására vezetett : a realista középfajú drámát felváltó hazug, idillikus parasztabrázólást.

Rendkívül jellemző Tóth Ede első népszínművének — amely már ilyen idillnek tekinthető — népszínházi bemutatója 1875. január 15-én. »Mély hatás. Tapsot megköszönni vánnyadt-képű, kenderhajú, vézna alak jelenik meg, kopottas barna télikabátban. Még nagyobb taps. Nagyszürek : Blaháné, Tamási és Ujházi. Forró este : költőt avatnak.« — írja *Verő György*.¹ — S valóban : Tóth Edét úgy fogadják, mint valami páratlan üstököt a magyar költészet egén. *Váradi Antal* úgy emlékszik vissza rá, mintha mese lett volna egész élete, rövid pályafutása. »Költői szép mese, amelyet novellisták képzelete teremt nyomorban élő genieről, aki hosszú, kínos küzdelem után egy reggel, mintha álomországban ébredne, ott találja magát álmodott egében, az ünneplés, közeliismerés virágos mezején. — Betölthetetlen ürt hagyott maga után.«² *Szigligeti* »tűzszlop«-hoz hasonlítja, amely hirtelen tűnt fel, s midőn legjobban gyönyörködünk fényében, ellobbant. *Mikszáth* már óvatosabb : nem beszél a műről, csak Tóth Ede arcképét villantja fel egy-két találkozás tükrében, meleg, emberi portrét rajzol a szegény, hányatott életű komédiásról. Rokonszenves, csöndes és szerény haldoklót ismerünk meg a kortársak emlékezéseiből. Tétován, riadtan, kissé értetlenül viseli a hirtelen nyakába szakadt hírnevet. A záporozó, kritikátlan dicséretet után lassan ugyan kialakul a józan értékelés is, de »A falu rossza« évtizedeken át kasszadarab s még idegen nyelvekre is lefordítják. Vajjon mi az oka a nagy sikernek? Miért válik Tóth Ede a kor tudatában egyszerre nagy költővé? Talán személyes emberi varázsa és megható sorsa miatt? Mert a darab önmagában véve egyáltalán nem indokolja ezt a diadalt és főleg : semmi alapot sem nyújt arra, hogy íróját »genie«-nek vagy »tűzszlop«-nak tartsuk.

A falu rossza

Feledi Gáspár, bíró (gazdag paraszt), nevelt lányába, Bátki Tercsibe szerelmes Göndör Sándor szolgaleány. Tercsi azonban eljegyezte magát Lajossal, Feledi fiával. Sándor elkeseredésében kocsmázó, duhaj »falurosszá« vált. Az eljegyzés estéjén rálő Tercsire, s később, amikor visszakerül a bíróságról, nekitámad Feledinek. Emiatt újból le akarják csukni. Visszatérésekor a kocsmában mulat. Hajnaltájt odalopózik Tercsi, aki azt hiszi, hogy Lajos mulat, és Boriska (Feledi édeslánya), aki titokban szereti Sándort. A két lány hajnali leselkedése a kocsmá körül kitudódik, Feledi ki akarja tagadni Boriskát, aki erre elbujdosik és öngyilkosságot kísérel meg. Göndör azonban, szintén elbujdosóban, megmenti. Időközben Tercsi ártatlansága is kiderül, Göndör feleségül veszi Boriskát és minden a legjobban végződik : a falurossza megjavul. — Nagyjából ez a darab cselekménye.

Sokan foglalkoztak ezzel a színművel s hibái egyrésze már a korabeli kritika is rámutatott. *Verő* ezt írja : »A darabról már leszűttebbek a vélemények, mint voltak az első mámor hatása alatt. Már tudjuk, hogy a részletigazsággal (zsáner) telített mű egészében (dráma) *elhízázott* alkotás. Göndör Sándor, a színmű vezéralakja, tragikus hősnék indul és melodramatikus szánalom poshadt vízen evez ki a révbé.« Kis monografiájában *Pap Károly*³ részletesen eleri a falu rosszat. Szerinte az első felvonás : lélektanilag indokolt, finomszövésű expozíció, s a továbbiakban a kérdés az, hogy a bonyodalom és a kifejlés méltó-e ehhez az indításhoz. Rámutat arra, hogy a második felvonás Göndör Sándor drámai küzdelmének voltaképpen magvát kettévágja (Bátki Tercsi házasságával). Sándornak nincs miért harcolnia már. Megtörik a cselekmény, erőtlenné, bizonytalanná válik a cél, s a dráma hősnék nincs is közvetlen köze a bonyodalomhoz. »Göndör már rég letűnt a színről, miatta történik ugyan minden, de nem általa, az eredmény sincs sorsára semmi pozitív behatással.« A harmadik felvonás giccses befejezéséről ugyanaz a véleménye, mint *Verő*nek.

Az elemzések, kritikák lényegében mind erről az oldalról : a lélektan és a drámai kompozíció oldaláról közeliednek a műhöz, s eszerint dicsérik vagy hibáztatják. A népszínmű funkciójának kérdését eldöntöttnek vélik, társadalmi mondanivalót nem várnak, de nem is tűnnek el tőle szívesen. Hiszen már a pályázat is ezzel a — politikum-ellenesnek nevezhető — igénnyel döntött. De erre még visszatérünk. Most a darabban kapcsolatban egyelőre annyit állapítsunk meg, hogy a mese naív, és kétségtelenül törs van benne a második felvonástól kezdve. Nem az a fontos, hogy Feledit, a gazdag parasztot jóindulatúnak, szinte Sándor atyai barátjának ábrázolja Tóth Ede, hanem az, hogy Göndör egyéni sérelméből, Feledikkal való szembeállításból nem bontja ki a falu osztályharcának igazi képét. *Verő* érzi ezt, amikor azt mondja, hogy Göndör Sándor tragikus hősnék indul. A szolgaleány

¹ Blaha Lujza és a Népszínház.

² Tóth Ede válogatott munkái. Bevezetés.

³ Pap Károly : Tóth E. élete és munkássága. 1894.

és a nagygazda kibékíthetetlen ellentétéből azonban nem harc és nem tragédia, hanem békés kiegyezés lesz Tóth Edénél. Sándor bekerül a Feledi-családba, s ezzel az író még azt a csekély-mértvű társadalombírálatot is szirupba mártja, amit a szerelmi konfliktusra épített téma megengedett volna. Tercsi és Sándor viszonyában pedig — a háttérben Finum Rózi alakjával — ott feszül az igazi dráma lehetősége. De ezzel csak jóval később Móricz tudott valamit kezdeni, Tóth Ede és kora nem. Csak a zsánerhez volt érzékük. Ahogy Kosztolányi mondaná: »Mert idegen és őrült az egész, De nyájas és rokon velem a rész.« Forrongásban lévő, tisztázatlan korszakokra és tisztázatlan világszemléletű írókra jellemző ez, akik visszariadnak a valóság értelmezésétől. A falu teljes képe vigasztalan ebben a korszakban, s a közönség idillt vár. Meneküljünk hát a nyájas és megnyugtató részletekbe. Az »egészében elhibázott« mű így válik apró részleteiben hitelessé, érdekessé. A falu rosszában is. Az író rokonszenvét alakjai iránt különösen Finum Rózinál érezzük. Meleg szeretettel rajzolja meg ezt a falu társadalmából számkivetett, kissé kikapós menyecskét, aki őszintébb, becsületesebb és szegényebb a többieknel, nem is túrik meg hát maguk között. Feledi gögjét, szívtelenségét is az mutatja legjobban — lánya kitagadásán kívül — hogy amikor a nagyszájú komaasszonyok gyalázni kezdik az eljegyzési vacsorára meghívott Rózsit, egyszerűen sorsára hagyja. Az előbb jóindulatúnak neveztük Feledit, most gögösnek. Nem ellentmondás ez? De igen, — s az ellentmondás Tóth Ede szándékában van. Kell, hogy gögös legyen, de csak bizonyos mértékig, — a világért sem szabad ennek a gögnek komoly konfliktust előidéznie. Feledi jellemét így »preparált« jellemnek vehetjük: bizonyos, hogy mindig az író idilli végcélja szabja meg Feledi viselkedését. Jóindulatúnak is kell lennie, különben hogyan fogadná be Sándort a családba? — A mellékalakokban nem találunk ilyen mesterkelt ellentmondásokat. Finum Rózi mindvégig ugyanaz a vidám, nótáskedvű asszony marad, csak kitaszítottasága miatt érzett mély, benső szomorúsága növekszik, amikor Sándor visszautasítja szerelmét. Gonosz Pista is egy anyagból öntött kítűnő figura. A szemtelen, tolvaj, hazudozó, furfangján végül is rajtavesztő csósz, akit nevetető helyzetekben, izes »bemondásokkal« feldozolva komédiázniat végig az író az egész darabon — mégsem típus — mégsem ahogy a többi mellékszereplők sem azok. (a cigányok, vagy a komaasszonyok pl.) A típus egy alacsonyrendű fajtáját képviselik csupán: sablonok. Gonosz Pista túlságosan egyénített alak, túl van a típuson, a többiek pedig minden egyéniséget nélkülöznek, színesen vagy színtelenül: közhely-figurák a típus színvonalát el nem érve. Ügyes és ötletes viszont a cselekmény bonyolítása, meglátszik rajta, hogy írója, az egykori vándorszínész, jól ismeri a színpad technikáját. Nyelve is eléggé izes és tiszta.

Mégsem mondhatjuk el róla, amit *Váradi*, hogy: »a sablonosba veszni kezdő népszínmű ereibe új, friss, tiszta vér ömlik: nemcsak az alakok népiesek, de az erős drámai cselekmény minden fázisa törülmetszetten igaz, magyar, s a népnek lelkéből-lelkedzett születte.« Minden látszólagos természetessége ellenére *A falu rosszsa* megtévesztő idill, s — amint ezt már három évvel később, 1878-ban *Haraszi Gyula*⁴ is leszögezte — visszaesést jelent a népszínmű fejlődésében.

Az elvek tisztázása

Miért visszaesés ez a mű, s miért fogadta a közönség és a kritika mégis lelkesedéssel? Hogyan lehetséges az, hogy a népszínmű, — ez a »valótlan műfaj«, amint *Hevesi Sándor* nevezte — hosszú időn át uralkodó műfajjá tud válni a magyar színpadon? — Hogy ezekre a kérdésekre megtaláljuk a helyes feleletet, először tisztáznunk kell a népszínműnek mint műfajnak a művészi elveit, amennyire azok fejlődése folyamán kialakultak.

Gyulai már 1863-ban hiányolta a népszínmű elméletét, s a maga részéről így próbálta meghatározni a műfajt: »A magyar népszínmű fővonásai: formában határozatlan drámai stíl, szellemben demokráciai irány, tartalomban magyar élet genke-képi vonásokban, tragikomikai oldalról, népzene és népdal kíséretében.« — Klasszikusan tömör megfogalmazás, amelyből azonnal kiemelhetjük a demokratikus szellemre célzó utalást. Szigligeti *Csikósával* a népszínmű érettségének arra a fokára emelkedett, amikor már a népi szereplők állnak előtérben, s az úri elvetemültség és a paraszti becsület harcában az író valóban realista társadalomképet ad. A közelgő forradalom előszele érződik a *Csikósban*, (1847) de Szigligeti korai műveiben általában is, — és *Gyulai* még 1873-ban is megrójjá a népszínművet azért, mert »részvétet igyekezett kelteni a társadalom alsóbb osztályai iránt, sokszor igen is kivrívóan, a felsőbb osztályok rovására«. *Verő* is megjegyzi, hogy »a *Csikós* nem tiszta fajmű; mondhatnám, iránydarab, amennyiben drámáját az úr s paraszt közötti összeütközésből meríti.« Érthető, hogy a szabadságharc elbukásával, majd a kiegyezéssel, részint lehetetlenné,

⁴ Ellenőr. 1878.

részt kényelmetlen örökséggé vált a népszínmű kezdeti forradalmisága. A Gyulai álta fanyalovga említett »demokráciai irány« viszont egyre jobban idomult a kényszerkörülményekhez. Amit Szigligeti olyan helyes irányba indított el — a realista népdráma felé — a fejlődés megakad, s elsősorban éppen magánál Szigligetinél láthatjuk ezt, akinek későbbi népszínművei már nyomába sem érnek a forradalom előttieknek. A népdramára irányuló törekvés megmarad ugyan, de eredménytelen, kivéve talán Szigligeti *Lelenc*-ét és Abonyi *A betyár kendője* c. színművét. Szigeti is ezzel kísérletezik a *Violá*-ban, de *A vén bakancsos*-sal már a jellemvígjáték felé fordul. (1855). Az ötvenes évek népszínművei szándékukban többnyire még demokratikusak, de fénykorról legfeljebb csak a termékenység szempontjából beszélhetünk. A népszínmű a betyárron:antika, a történelem és az etnográfia irányában tájékozódik s hamarosan megkezdődik az elvek és az elmélet átállítása, meghamisítása is.

Megkerülve a kérdés lényegét, elsikkasztva a népszínmű eredeti forradalmi-realista szándékát, — műfaji, drámaelméleti kérdést csinálnak az egészszről. Salamon Ferenc és Gyulai kifogásolják a komoly és víg elemek keveredését, határozott karaktert, műfaji tisztaságot követelnek. Ez rendjén is volna, ha a »tisztaság« nem járna együtt a valóságtól való egyre nyiltabb elszakadással. Kialakul az a felfogás, hogy a Szigligetitől »korszerűnek« nevezett mondanivaló elavult, s *Pap Károly* 1894-ben már így ír: »Ázáltal, hogy Szigligetiék a drámai összeütközést mindig az előkelő osztály és a nép fiai között támasztották, lassankint homályosult a tudat magáról a népről (!), a cél elhomályosítá az eszközt.« Természetesen, ő is érzi, hogy az okoskodás sántít: »Ha a népszínmű fogalmát keletkezése nyomán és célzataiból kellene meghatároznunk, ami helyes is, jogos is, t. i. *küzdeni benne a nép érdekében*, miként Szigligeti és Szigeti, akkor Tóth Ede nem tett hát semmi különösét, sőt, még annyit sem, mint elődei, mert nem harcol szemmeláthatólag érdekükben.« Nagyon figyelemreméltó és árulkodó ez a megállapítás és feltétlenül igazolja tételünket, hogy: Tóth Edével kezdődik a népszínmű hanyatlása. Még árulkodóbb az az ügyes látszatdialektika, amellyel Pap Károly feloldja az ellentmondást. Szerinte mégis fejlődés a tóthedei népszínmű, mert *túljutott* a néprért való harc problémáján s úgy ábrázolja, úgy nézi a népet, hogy egyetemes polgári jogokat ad neki — papíron — amennyiben »kimondja és bebizonyítja, hogy a nép egyszerű gyermeke is méltó és képes a legerősebb lelki összeütközésekre.« Mondanunk sem kell, hogy ezzel a »joggal« már Szigligeti is felruházta a népet, de tudta, hogy ez vajmi kevés. Ebből a fából-vaskarika elméletből jóval később — *Ember Ernő*⁵ tanulmányában — már egyenesen ki-látszik a lőláb: »Maradjon el egészen a népszínműből a főúr-pór szembeállítás — hiszen 1848 ugys meghozta a jobbágyság felszabadulását (!) — merítse a népszínmű egész cselekvényét a népeletből, tárja fel a népi lélek mélységeit...« Hogy annak a bizonyos népi léleknek a mélységeiben még mindig az elnyomottság, a keserűség, a földesúri embernyúzás miatt érzett gyűlölet, a mindennapos megaláztatás a döntő élmény — ki törődik ezzel? — hiszen olyan szép az elmélet: legyen a népszínmű ártatlan falusi káprázat, magyar idill, nem baj, ha irreális is. A vita persze folyt, hogy reális középfajú dráma, vagy önálló, idilli műfaj legyen-e a népszínmű. Voltak akik az előbbi követelték és elvetették a »cifraszűrös, selyem-rokolyás, sírvavigadó« népszínművet (Beöthy, Szász, Harsányi K.), sőt, Gyulainak sem volt ezekről sokkal jobb véleménye, mint, mondjuk, a Petőfi-epigonokról. Mégis: a »műfaji tisztaság« apolitikus, félrevezető követelése, amely összhangban volt a közönség igényével, a kor színházi viszonyai s az erős, önálló alkotótehetség hiánya — végül a népszínmű útvesztését eredményezték. A hatvanas évek végén már annyira lehangyatlak a népszínmű, hogy jogosultsága is vitássá válik. 1867 után lendül fel ismét, elsősorban a sorozatos pályázatok hatására. A Nemzeti Színház igazgatóságának 1874-ben száz arany pályadíjjal meghirdetett népszínműpályázatát nyeri meg végül *A falurossza*, s erre a darabra elmélet és közönség-igény egyaránt felujjong. A kritikusok azért, mert végre megszületett a tisztá népszínmű, amelyben urak és parasztok »elavult« ellentéte nem zavarja műélvezetünket, — s a közönség azért, mert »a népszínmű, vagy mondjuk így: a falu rendkívül érdekli a város-lakót. Olyan jól esik néha-néha a csöndes, hangulatos, békés, idillikus falura menekülni a város idegölő lármájából.«⁶

II.

Nincs is benne semmi meglepő, hogy a fentemlített idézet ellenére ugyanekkor az idillikus faluból a városba menekül cselédnek vagy munkásnak a paraszt s később tengerentúltra vándorol. A korszak megkívánta a hazugságot, hiszen hazugság volt már anyateje, a kiegyezés csalóka édessége is. Látszatra minden rendben van, gyors ütemben folyik a kapi-

⁵ A magy. népszínmű története. 1934.

⁶ Verő: i. m.

talizálódás, és a főváros legfontosabb teendője a nagy építkezéseken kívül, hogy 50%-nyi német lakosságát minél hamarabb megmagyarosítsa. Feltétlenül számításba kell vennünk ezt az asszimiláló célzatot is a népszínmű elburjánzása mögött. A városi német és vegyesajkú polgárságnak be kellett mutatni a magyar falu életét *élvezhető* formában. Hogyan is maradhatott volna őszi népszínmű, mikor zsákbamacskát kellett árulnia! Hiszen a valóság, »a magyar Ugar« nem vonzott, nem magyarosított volna! Hazudni kellett: lovagias, tüzes magyart, tejfel-mézzel folyó Kanaánt, — falut, ahol tűzről pattant menyecskék cicáznak a daliás legényekkel (mind megannyi Blaháné és Tamási); falut, ahol mókás, nevetgetően rokonszenves figurák vannak, és az élet egyetlen problémája a szerelem, de sok dal, könny, csók után az is boldogan végződik. — Hogyne örültek volna Tóth Edének, aki annyi jószándékkal, annyira becsületesen hazudott, s méghozzá szép, ritmikus prózában! »Tóth Ede eredeti és önálló tehetség volt, azonkívül ismerte a magyar népet.« A róla szóló irodalomnak ez a stereotip megállapítása már a kortársaknál is felmerül, de igen csekély alapja van. Hevesinek valószínűleg igaza van abban, hogy a Tóth-Csepreghy féle népszínmű *nem is akart* reális parasztszínmű lenni. Ha elfogadjuk ezt, akkor nincs sok értelme Tóth Ede népismeretére hivatkozni, mert fölösleges ez a népismeret. Ha viszont nem fogadjuk el, s legalább a szándékot feltételezzük Tóth Edében, — akkor azt kell mondanunk, hogy vagy nem ismerte a nép igaz problémáit, vagy nem merte megírni. Mindkét esetben baj van — s erről művei tanúságok. Tóth Ede népismerete felszínes, írói bátorsága csekély. Ő is csak ünneplőruhában szerette látni a népet: a lelki problémák egyszínű, szerelemillatú ünneplőjében. Ám ha legalább a valódi ünnepi lényüket ragadta volna meg... (mint Ady »A Kalota partján«-ban). De ál-ünnepek a népszínmű ünnepei, s a Tóth Edéé is az.

Érdemes összevetni A falu rosszat legkomolyabb vetélytársával, *Abonyi Lajos: Panna asszony leánya* c. népszínművével. Nem mintha az utóbbi színdarabnak jobb lenne. Nehézkesebb is, a cselekménye is túlbonyolított, alakjai sem nyújtanak annyi lehetőséget a színésznek, mint Tóth Ede darabja. De ha figyelünk arra, hogy a cselekmény 1847—48-ban játszódik, akkor már gyaníthatjuk, hogy valamit őriz a népszínmű régi hagyományából.

Berkeszi Péter, földbirtokos nemesúr, akinek házassága boldogtalan volt, házába fogadta Panna asszonyt, s tőle egy leánya, Cicelke született. Az apa nagyon szereti a bájos, eleven leányt, de anyját, Panna asszonyt szegyélli jobbagyszármazása és műveletlensége miatt s nem is veszi feleségül. A darab bonyodalma ott kezdődik, hogy Berkeszi »tékozló« unokaöccse, Zoltán váratlanul hazatér, s ugyanakkor felbukkan Stanci nevű unokahúga is. Stanci az örökséget szeretné megkaparintani magának, s ezért mindent elkövet, hogy Cicelkét eltávolítsa az útból. Zoltán beleszeret Cicelkébe, de a lányt apja Köncsögi Micuhoz, a gazdag birtokosfiúhoz akarja adni. Rubint, az ispán is szerelmes Cicelkébe, sőt, bizonyos félreértett pajkosságok azt a látszatot keltik — s Rubint el is hiszi — hogy a lány is szereti őt. Köncsögiék vizítje ugyan — Stanci mesterkedései és Panna asszony viselkedése miatt — botrányosan végződik, de Micu mégis el akarja venni Cicelkét. A »jószerű« Stanci erre azt a tanácsot adja Cicelkének, hogy szökjék meg Zoltánnal. A megbeszélte randevu azonban egy névtelen levélben Rubintot és Köncsögi Micut is elhivatja. Egy újabb botrányos jelenet után Panna asszony és leánya, valamint Berkeszi közt végleg kiéleződik a helyzet. Cicelke Bocskor apóhoz, a szegény zsellérhez — dédapjához — menekül, s visszaöltözik paraszti ruhába. De így sem éri jól magát, hiszen apját nagyon szereti és Zoltánért is fáj a szíve. Bocskor apó furfangja azonban leleplezi a vagyoni miatt áskálódó Stancit, apa és leánya egymásra talál, s a megkomolyodott Zoltán feleségül veszi Cicelkét. —

Látnivaló: nincs ebben a darabban valami különösebb drámaiság. De az úr-paraszt ellentét — ha nem is nagyon szerencsésen és eléggé letompítva — itt még felmerül. Berkeszi és parasztjai közt egy jelenet, a vidék nemesasszonyainak bojkottja Berkeszi ellen Panna asszony miatt, Cicelke elmenekülése az úri környezetből zsellér-dédapjához s a darab számos kitétele arra vall, hogy *Abonyi* — megváltozott körülmények között, kevésbé harcosan — Szigligeti régi útját próbálja folytatni, ebben a színművében éppúgy, mint *A betyár kendőjében*. Nem mutatja be a jobbagyság nyomorát, lázongását, de utal rá, s az öreg Bocskor apó szeretettel festett alakja, szembeállítva Stanci úri hitványságával, még mindig politikum, ha kissé vérszegény is. Szigligeti azonban ekkor már — talán Gyulai hatására a »műfaji tisztaság« elméletét tette magáévá a népszínművel kapcsolatban, s érdeklődése is elfordult a falusi témától. (*A sztrájk*-ban már a proletáriátussal foglalkozik) De az is igaz, hogy könnyedség, magyaros nyelv és színpadtechnika szempontjából *Abonyi* darabjánál jobb A falurossza, s így Szigligeti ennek ítélte a pályadíjat. Tulajdonképpen valóban csak ő egymaga ítelt, mert az ő szavazata döntött. A bírálóbizottság négy tagjának (Gyulai, Vadnay, Feleki, Szigeti) ítélete ugyanis kettő-kettő arányban megosztott A falurossza és A Panna asszony között. Az indokolásban Szigligeti úgy nyilatkozott, hogy A falurosszában »inkább van benső drámai élet s inkább is van a népeletből merítve.« Kétségtelenül igaz és helybenhagyható megállapítás, különösen, ha számításba vesszük, hogy *Margitay Dezső* Cserebogár c. népszínműve,

a másik esélyes darab, az egészen hazug, romantikus próbálkozások közé tartozik. Cselek-ménye mesterkelt, félreértésekre épül (szegénylány, akiről kiderül, hogy bárókisasszony stb.) és egészbenvéve problémátlan is. Nem lehet hát azt állítani, hogy ez a pályázat nagy eredménnyel zárult. Tóth Ede művében is igazában a tévútra jutott népszínműt koszorúzták meg és vonták dicsfénybe, hogy ennél a fénynél aztán még élesebben szembeötlővé váljék a csőd.

»A kékszemű, szőke, csöndes, szelíd emberke, közepes színész« — (ahogy *Kassai Vidor* visszaemlékszik rá) nem is álmódott ekkora sikerről. A már említett népszínházi első előadáson Blaháné játssza Finum Rózsit, Tamási Gündör Sándort és Ujházi Gonosz Pistát.

Színészek, színház

A színészek szerepénél meg kell állnunk, mert egy dráma sikere felerészben a játéko n múlik.

Hevesi »áldramának«, librettonak nevezi az olyan művet, amelyet a színész alakít élménnyé s az ő halálával végleges feledésbe merül. — Tóth Ede korában a népszínmű jó-részt ilyen librettóvá vált: a színésztől függött sikere és bukása — legalább kétharmad-részben. A falu rosszat — szerencséjére — a korszak legnépszerűbb színészei ismertették meg a közönséggel.

Noha *Blahánéről* egyes kritikusok megállapították, hogy hangja tremolázó, önmagát és nem a szerepet játssza, — mégis elbűvölte Pestet. 1862-ben, 12 éves korában került Molnár György budai népszínházába, a kórusba, Molnár bukása után vidékre, majd ismét Pestre. A hajdani kis Kölesi Lujza, aki mint br. Splényi Ödönné halt meg, a hetvenes-nyolcvanas években Blaháné és Soldosné névvel egyaránt virulóan szép volt, játéka — tisztelői szerint — harmonikus, eleven, színes, a hangja kedves és megnyerő. Ösztönös művésztemperamentum volt, de alig több. Mégis a népszínmű, sőt: a Népszínház egész működése elválaszthatatlan az ő szereplésétől. S ugyanígy *Tamási József* is jelentős mértékben hozzájárult a műfaj népszerúsítéséhez. Duhaj és betyáros tempói, hetyke bajusza, prémes mentéje, magyar ruhája éppoly utánozhatatlan, mint kordován csizmája, ébenfa fokosa, hajnalig tartó cigányozásai. Szép férfi, szenvedélyes, rapszódikusan játszó színészgyéniség. »A melodramai szavalás wagneri magaslatán áll« — mondja róla Verő.

Blaháné és Tamási »sztárkultusza« legalább annyit árt a népszínműnek, mint amennyit használ. Bizonyos idő után e két színész fejlődésképtelensége (a közönség igényével is össz-hangban) végleg gátjává válik a műfaj fejlődésének. Testükre szabott szerepeket kívánnak mind a ketten. A pergőnyelvű, kardos menyecskek angyalian piciszájú, tüzesen nótázó alakítója, aki zúgó tapsorkánok között lép fel estéről-estére az operettekben is (minden énekes-táncos szubrett legbájosabb őse), nem tud túljutni ösztönös játékán, a drámai alakításhoz nincs ereje. Tamási is sokszor színtelen. Akármilyen szépen szaval, akármilyen érces a hangja (népszínházi szereplései korában már ebből is sokat veszít), igazában csak egy-két, egyéniségéhez közelálló népszínműi típust tud őszinte átéléssel megjátszani, elsősorban Gündör Sándort s a hozzá hasonló, elkeseredett falurosszákat. Nem szélesskálájú művész hát egyik sem, de nem is törekszenek erre. Minek? Hiszen enélkül is ők a közönség kedvencei. »Ajkaikon csodás szépségben csendült meg a magyar nóta, a magyar szó... Valami boszorkányos varázslattal a szűk színpadra varázsozták a nagy magyar pusztákat, a nádasok hangulatát, a falu költészetét... *Olyan szép, olyan vonzó volt az ő előadásukban a népelet*, hogy még a jó német honpolgárok is tömegesen jöttek gyönyörködni benne. És aki egyszer eljött, eljött másszor is, százszor is... s egyszercsak azt vette észre a jó német polgártárs, hogy a magyar nóta bűbajos hangjai mellett lassan-lassan belopta magát a szívébe a magyar szó... Ők (t. i. Blaha L. és Tamási) tették teljesen magyarrá a vegyesajkú Budapestet.«⁷ — írja az elragadtatót kortárs. »A magyar nóta bűbajos hangjai« — igen: ennek a félnép, fél-műzenének andalító hangjai mellett fullad öngyilkosságba az »úri muri«, vándorol ki a magyar paraszt a »szép«, a »vonzó« népeletből és szervez egy-két évtized múlva aratósztrájkot. Ennek a zenének könnyű, édes dallama mellett ki is gondolna a füstös odúkban lassan növekedő munkásosztály nyomorára? Kinek jut eszébe a sok gazdát cserélő váltó, az államadóságok tömege, a korrupció, a közéletnek mindaz a rothadtsága, amit majd nemsokára Mikszáth leltároz! A falu rossza minden sírva-vigadó népszínműnél hatásosabb volt a maga látszat-reálisával s még amazoknál is jobban elkendőzte a falu valódi helyzetét. Ha ehhez még hozzávesszük Blaháné és Tamási »parasztábrázolását«; teljes a kép, és egyenes a vonal a milleneum görögtüzes hazugságáig. Sőt, még tovább is: a pusztuló dzsentrí magyarnótás kábulatáig, a fedáksáris operettek papundekli-»hazafiságáig«, a fojtogató, kibírhatatlan rohadást árasztó brettli-giccsig.

⁷ Váradi Antal: Bevezetés Tóth Ede válogatott munkáihoz.

Vajjon igazán a közönség igénye volt ez? S ha igen, — milyen közönség?

Rákosi Jenő igazgatásával és közönségszervező munkájával foglalkozva nagyon jellemző dolgot árul el Verő a Népszínház történetéből. A közönség »törzse: a páholyok s a földszint egyrészenek előkelő bérlői alkotják. . . A földszint első sora a *Nemzeti Casinó* uraié, akiket hangadókul ismer el színész és közönség: *jaj annak a darabnak, amelynek 2-ik felvonása után ez a széksor tüntetően kiürül!* . . . Ezekkel hűségben csak a legfelsőbb karzat publikuma versenyez. . . A tágas állóhelyeken esténként majd mindig ugyanazok a lelkes népbárátok verődnek össze. Ezek nem is hederítenek a Casino uraira s a maguk tetszése szerint indítanak tapsot. . . Ha a földszint már únja a tucatos kihívásait, azzal felelnek a püssze-
gésre, hogy végigtapsolják a felvonások közét.»

Fontos körülményre hívja fel figyelmünket ez a rövid, de eleven, szemléletes helyzetrajz. Arra ugyanis, hogy a színészek és a színház anyagi érdekeit az igazgató nem veszélyeztethette a Casino urainak megbotránkoztatásával. A karzat bizonyára már csak tüntetésképpen is tapsolt volna a valóságot feltáró, merész színdaraboknak, látva a mágnások sápadozását, hallva püsszegésüket, — de a színház másnap becsukhatta volna kapuit, anyagi támogatás híján. Mert a kérdés másik oldala az, hogy a karzat tömegeinek sem öntudata, sem pénztárcája, sem igénye nem volt olyan jelentős, hogy egy színigazgató rájuk merjen támaszkodni. Ízlésében is és politikai meggyőződésben is heterogén ez a »karzat«. A főváros népe 48 óta tarkává, vegyessé vált, nincs is, ami egységbe forrassa: nem az a nép ez már, amely Petőfi Nemzeti dalára lelkesen zúgta a refrént, hogy »Rabok tovább nem leszünk!« Kispolgárok, kézművesek, lateinerek, régen elszakadtak a falutól, s a hazug idillnek ők is éppúgy tapsolnak, mint a Casino urai, legfeljebb egy-egy demokratikus célzásnál jobban összeverik a tenyerük, mert kellemes látvány a nagyurak nyugtalan fészkelődése. Egyébként zene, tánc, látványosság, könnyű szórakozás kell nekik is.

Az operett, a vígjáték, a bohózat és a látványosság ebben a korban már komoly versenytársa a népszínműnek. Ezek alkotják már a *Budai Népszínház* műsorának jórészét is, pedig a színház homlokzatán ott ékeskedik a felirat: »*Hazafiság a nemzetiségnek.*«

Nem kárbavesztett fáradság, ha összeállítunk egy rövid statisztikát a Budai Népszínház első évről. (Égeni Elek sűgő: A Budai Népszínház első évi emlénye 1861-ik évről c. feljegyzéseiből *Kassai Vidor* minden bemutatott színdarabot felsorol.) Eszerint: az ünnepélyes megnyitás előtt Molnár György társulatának tagjai a Budai Nyári Színkörben 1861. ápr. 2-ától szept. 14-ig 43 színdarabot adnak elő. Ebből:

népszínmű:	12 (közte: A vén bakancsos, A csikós, A cigány)
operett:	2
vígjáték:	14 (közte: Fenn az ernyő, nincsen kas)
énekes	
vígj. és bohózat:	5 (közte: A peleskei nótárius)
drama:	10.

A Budai Népszínház megnyitása után, szept. 14-től dec. 15-ig 65 darabot játszanak.

Ebből:	
népszínmű:	14 (Szökött katona, több ismétlés és jelentéktelen művek)
operett:	1
vígjáték:	21 (közte: Csalódások)
énekes	
vígj. és bohózat:	4. — Ez összesen 40 darab, a többi revü és komoly dráma. (Említésre méltó közülük kettő: a Bánk bán bemutatója szept. 17-én és Dobsa Lajos: I. István király c. drámája dec. 14—15-én.)

Láthatjuk, hogy ha kevés is az operett, — a vígjáték és bohózat viszont túlsúlyban van. A népszínműelőadások javarészt felújítások vagy olyan gyenge próbálkozások, amelyek egy-két előadás után csöndesen lekerülnek a műsorról. Szigligeti a népszínmű felvirágzását szeretné azzal is biztosítani, hogy külön színházba költözteti 1875-ben. A kísérlet nem válik be: a *Pesti Népszínház* is egyre jobban rászorul a bohózatokra és látványosságokra. S hogy miféle is volt egy ilyen látványosság, arra is hadd idézzek a »Dráma a tenger fenekén« c. szörnyszülött művel kapcsolatban, példakép a kor igen gyakori műsorpolitikai eltévelyedésére: »A tenger feletti s alatti képek: az óceán viharos felszíne, mesés vízínövények, állatok, polipok, úszó halak, korall-paloták, hajóroncsok stb. álló negyedóráiig vonulnak el a bűvárok (nézők) szemei előtt.« Népszínmű, bohózat, látványosság, — ez a három főattrakciója a színháznak, a többi csak töltelék. De lassan töltelékké válik a jobb sorsra érdemes népszínmű is. Pedig, akármennyire eltorzult is, bizonyos mértékű nevelőhatását nem tagadhatjuk. »A falu

* Kassai Vidor: Emlékezései.

rossza szept. 8-i estéjén — írja Verő — a Párisból hazalátogató Munkácsy Mihállyal mi is örvendünk, hogy az ő legénykorában divatos 'Höher Peter' és 'Rothe, rothe, rothe' helyett most a 'Rózsabokorban jöttem a világra' Budapest fölkapott nótája. — Nem nagy eredmény ez, ha meggondoljuk, hogy a népszínmű sokkal többre lett volna hivatott, de a semminél mégis több. Hogy csak ennyire vitte, abban egyformán bűnös a kor hivatalos irodalompolitikája, az írók, a Casino urait kiszolgáló színház és a színészek, a fővárosi lakosság »falusi idill«-igénye.

III.

Igazságtalanok vagyunk hát Tóth Edéhez, hiszen ő a sívárságba, a népszínmű pangásába, a látványosságok és bohózatok közé vet be egy valódinak tűnő, üde és gördülékeny, falusi levegőt árasztó darabot. . . Az alapvető bajt azonban nem szépíthetjük. Az elmondottak után nem lehet kétséges, hogy *A falurossza* — bár vannak erőnyei is és írója szándéka becsületes — végső fokon a népszínmű útvesztésére lett igazolás és mentség. Idill kellett, akkor is, ha ebből hazugság születik, s Tóth Ede egy hibátlan idillel tesz babért a jobblétre szenderült népszínmű sírjára. Tagadhatatlan színpadi kvalitásokkal, helyenkint költőileg fogalmazza meg műve egész elgondolásával — a csődöt.

Mégegyszer: A falurossza. — A tolonc.

A mű cselekményét már ismertettük. Pusztán a mondanivalóból is látható, hogy a szerelemre-szűkített problematikájával, a paraszt lelki életének (ahogy Tóth Ede és kora képzelte) ábrázolásával jellemző példáját nyújtja az idilli népszínműnek. Céltalan lenne a darab további elemzése. Elég, ha annyit mondunk róla — s ez súlyos elmarasztalás — hogy a darabból, teljes és gyökeres átalakítása nélkül reális, előadható színművet formálni nem lehet. Még a főtéma mellett húzódó mellékeselemek sem adnak alapot egy ilyen átdolgozásra. A korabeli kritika leginkább a mellékalakokat dicsérte. Tehette: olyan kitűnő színészek, mint Ujházi, vagy Kassai Vidor keltették nagyszerű életre Gonosz Pistát, s a többi szerepekben is a színészek emelték jóval nivója fölé *A falurosszát*. Nyelvi izességét is sokat emlegették. Bizony, ma már kissé megfakult ez is. Könnyed, jólpergő és tisztá nyelv, de mégsem igazi paraszti nyelv: többnyire stilizált. (Emeljünk ki belőle próbakép egy-két párbeszédet. — *Göndör*: Hejh! kiesett a világ feneké! se apám, se anyám, se szeretőm . . . senkim a világon; magam pedig a bolondját járom! *Gonosz*: De van jó embered; például itt vagyok én. *Göndör*: Kend is az ellenséghez pártolt. *Gonosz*: Én lennék ellenséged? Ócsém! ne káromold az eget. Hiszen anyád sem szerethetett jobban, mint én. — Vagy egy másikat: *Göndör*: Hej, Bátki Terci, Bátki Terci! de megölted ezt a szegény szivet! Árvaságban hagyta, idegenbe üződ, s jaj, bús életemet de megkeserítet! . . . (távoli hangszó) Kongasd, vén robotos! búcsúztatót húzol, az a ti rosszatok messze útnak indul, s nem hagy itt egyebet csak ideje javát, csendes szeretetét, nyugvó halottakat, meg egy hűtlen leányt!) Megfakult, — mondtuk, de persze csak akkor, ha a realista regények paraszti nyelvet kérjük rajta számon. Egyébként — s ez az idézetből is látható — dallama és ritmusa van, sokszor szinte versebe fordul ez a beszéd. Többnyire egészen természetesnek, élőbeszédszerűnek is hat és csak a főszereplők ajkán válik olykor patetikussá, enyhén érzelgőssé. Voltaképpen Tóth Ede is a könnyebb megoldást választja: majdnem irodalmi köznyelven beszélgeti szereplőit és úgy teszi népiesse, hogy időnkint népiesnek ható szólásokat illeszt beszédükbe. »Húzd ki a tengelyed, ha iszapba ragadt.« »Seperjen mindenki a saját háza előtt.« stb.) A darab népdalbetétei sem igazi népdalok: féligmeddig mesterkelt, népdallal kevert szövegek, amelyekhez Erkel Gyula szerzett zenét.

Mindent összevéve: *A falurossza*, úgy, ahogy van, — ha értéktelenné vált is az idők folyamán — Tóth Ede munkái közül tagadhatatlanul kimagaslik. Néhány jó mellékalak, néhány mulatságos helyzetkomikum, tiszta nyelv. Ennyi, amit *A falurossza* javára írhatunk. De ennyi is elég volt ahhoz, hogy a nyomorék színművek garnadájából diadalmasan kiemelkedjék, és szerzőjét nagy költőként ünnepeljék. A későbbi csalódás ezen az értékelésen már nem változtatott. A korábbiakban felsorolt külső és belső okokon kívül a »nyomorgó zseni« romantikus képzele is növelte a hirtelen siker ragyogását. Tóth Ede csakugyan szörnyű nélkülözéseken ment át, mint ezt néhány prózai visszaemlékezéséből tudjuk, s a pályázat váratlan megnyerése, az ügyes és drámainak ható, nagy színészekkel prezentált népszínmű visszavonhatatlanul felé fordította a közönség rokonszenvét.

Ezt a rokonszenvet már a »*Tolonc*«-cal sem játszhatta el, pedig a Tolonc és a Kintornás család meg sem közelíti *A falurossza* színvonalát, legalább színpadi hatás és emberábrázolás szempontjából semmiképpen sem. Tóth Edénél *A falurossza* kivételes felülemelkedés volt saját színvonalán, s másik két műve — minden igyekezet ellenére — dilettáns próbálkozás

csupán. A valószerűtlen érzelmű szerelmi konfliktusról itt sem tud lemondani, s hiányzik belőle a taláلهkony művészi alakítóerő. Már Pap Károly megállapította, hogy a *Kintornás család* fordított hasonlóságban van A falu rosszával: az utóbbiban a hűtlen leány hűga békíti meg az elhagyott legényt, — az előbbiben viszont egy elhagyott lány a hősnő s a csábító testvére teszi jóvá a hibát. Mindkét esetben hamis és erőltetett megoldással van dolgunk. A különbség annyi csupán, hogy a Kintornás család alakjai már nem is nagyon élnek: Károly jósa a valószínűtlen, Laci jellegtelen, Juci ama bizonyos »tűzről pattant« sablon, s a »potyafiskálisnak«, Dáma Nácinak, aki legalább jóízű figura, nincs is igazi szerepe a cselekményben.

A *Tolonc* is rossz darab. Egy szempontból azonban mégis fejlődést jelent, vagy mindenestre kísérletet a népdrama irányában.

A 70-es években játszódik, közvetlenül a kiegyezés után, részint Budapesten, részint egy kis mezővároskában. Meséje meglehetősen naiv.

Kontra Fridolin budapesti »magánzó« polgári kényelemmel berendezett lakásában kezdődik a cselekmény. Kontráné másodszor ment férjhez, s első házasságából született fia, Miklós (aki mellesleg mészárosmester) szerelmes a cselédányukba, Angyal Liskába. Az indulás elég szerencsés, de a továbbiakban Tóth Ede fantasztikus történetbe bonyolódik, apagyilkos anyával, mesterként lopási históriával, méregivással és happy-enddel. Liskát lopás miatt — noha ártatlan — kitoloncolják Pestről, visszamegy szülőfalujába, ott találkozik züllött, gyilkos anyjával. Miklós utánamegy, de kételkedik a lány becsületében, s ezért Liszka halálosan elkeseredik. A II. felvonás vége és a harmadik felvonás már tiszta papírosromantika. Az egész nekibúsult társaság a kocsmában iszik. Miklós, persze külön, aztán »Ördög« Sára (a gyilkos anya), Mravcsák, a szerelmes vándorlegény-betörő és végül Liszka. A lány leül Ördög Sára mellé és italt rendel, mérget önt bele. Váratlanul meghallja Miklós keserű nótázását s felindultságában véletlenül Ördög Sára poharába is tölt a méregből. Mravcsák reménytelen szerelmében az utolsó eszközhöz folyamodik: el akarja kápráztatni Liskát s felkínálja neki a lopott ékszereket, amelyeket a lány azonnal felismer. Közben anyjával is felismerik egymást. Ugyanakkor viszont a méreg is hatni kezd. Miklós elfogja Mravcsákot, Ördög Sára meghal, Liskát kórházba viszik. (Erre a jelenetre mondta Tóth Ede, hogy vagy örültség, vagy »shakespeare-i gondolat«. Azt hiszem, nem nehéz eldönteni, hogy egy harmadik lehetőség is van: giccs. (A harmadik felvonásban aztán Liszka meggyógyul, ártatlansága kiderül, a fiatalok egymáséi lesznek, Kontráné elhagyja urát, kibékül Miklóssal, lányává fogadja Liskát. Kell-e még egyéb?) — A darabban jellemábrázolásról beszélni túlzás volna. Halvány, vértelen alakokat mozgat a szerző, talán Kontráné és Mravcsák kivételével. A főszereplő Liszka: végig passzív, átszenvedi a három felvonást. — Szigligeti jót akart, amikor azt tanácsolta Tóth Edének, hogy térjen át a kispolgári szereplőket ábrázoló középfajú drámára, mert a faluval kapcsolatban úgysem tudna még egy olyan jó népszínművet írni, mint A falurossza. Saját érdeklődése is vezethette Szigligetét, mivel ebben az időben már a városi szegények élete felé fordul figyelve. Az öreg mester helyes irányba igyekszik terelni fiatal — és általa tehetségesnek vélt — tanítványát, Tóth Ede azonban csak a kezdő lépésekig jut el. A Toloncból nem születik meg a realista népdrama, bár első felvonása jellemző képet ad a városba került fiatal falusi lány szomorú cselédsorsáról, kiszolgáltatottságáról. A darabnak ez az egészséges tendenciája elsikkad s a végén csak az érzelmes dilettantizmus és az idilli befejezés marad.

Tóth Ede egész szereplése — szándékán és akaratán kívül — a népszínműirodalom zsákkutája. Amit utánóztak (A falurossza) és példának tekintettek, az a hanyatlás szülötte, s amiben előremutató törekvés van és némi egészséges csíra (A Tolonc), az már nem a népszínmű keretein belül valósult meg.

1875 nyarán írja a Toloncot, amely szintén első díjat nyer, s 32 éves korában, 1876. febr. 26-án meghal tudóbban. Szigligeti búcsúztatja, s a magasztaló megemlékezésekben újra ott ükrözdök a népszínműirodalom csődjé, amelyből még egy olyan közepes értékű darab is kivezető útnak látszott, mint A falurossza.

Ha áttekintjük népszínműirodalmunk fejlődését nagyreményű indulásától káros illúziókat teremtő, eltorzult formáig, szükségesnek látszik, hogy irodalmi hagyományunknak ezt a területét végre alapos kutatóssal felmérjük s irodalomtörténeti térképünkre bejelöljük az esetleg még ma is járható utakat. Tóth Ede útja nem tartozik ezek közé, de mégsem céltalan foglalkoznunk vele tanulságképpen és jellemző fejlődéstörténeti mozzanatként. Ez a tanulmány hézagos: felvetett gondolatai bizonyára számos helyen kiegészítésre szorulnak. Meg kell rajzolnunk az előző korszak képét — a népszínmű fénykorát — és a további válságokat is, a Népszínház harmadik évének nagy sikerével, Csepreghy Sára csikójával kezdődő korszakot, bővebben kell foglalkoznunk a színészek szerepével s a népdrama kérdésével, Abonyi és mások működésével. Mindez azonban, a tanulságok összegezésével együtt, más, soronkövetkező tanulmányok feladata lesz.

Egyre hatalmasabb arányokban kibontakozó tudományos életünk örvendetes jelenségei közé tartozik a verstani problémák iránti érdeklődésnek az a figyelemreméltó megélnkülése, melynek már mintegy két éve tanúi lehetünk. Ez a verstani rőneszázns (mely a tudomány e területét évtizedek óta jellemző teljes pangás állapotának remélhetőleg egyszersmindenkorra véget vetett) elsősorban két mű megjelenésének tulajdonítható. E művek egyike, *Horváth János* »Rendszeres magyar verstan«-a az eddigi kutatások eredményeinek óriási anyagismeretre támaszkodó, nagyszabású szintézisét adja. A másik munka, *Vargyas Lajos* »A magyar vers ritmusa« c. műve viszont ezekkel az eredményekkel sokban ellentetes és a verstan több alapkérdését is más megvilágításba helyező új magyarázattal lép fel nemzeti versritmusunk mibenlétére vonatkozólag, — ezáltal vitára, helyesló vagy ellentmondó állásfoglalásra készítve a magyar vers ügyében érdekelteket: költőket és muzsikusokat, nyelvészeket és irodalomtörténészeket egyaránt. A verstan ugyanis egyáltalán nem valami teljesen önálló, más területektől szigorúan elhatárolt disciplina, — éppen ellenkezőleg: szinte valamennyi problémája megoldhatatlan egyéb tudományágak eszközeinek felhasználása nélkül. S Vargyast azért kell verstani vizsgálatokra különösen illetékesnek tekintenünk, mert ő nemcsak az irodalomtörténetnek, hanem a zenetudománynak és a folklorisztikának is hivatott művelője, aki könyvében többféle szakterület eredményeit igyekszik egységes szemléletbe összefogni.

Vargyas elmélete mindenekelőtt abban tér el a hagyományos felfogástól, hogy a magyar vers ritmusát nem zenei fogantatásának vallja, hanem a beszélt nyelv sajátágaiból eredezteti. (Hadd említsük meg, hogy *Stokmár* szovjet kutató — Vargyas könyvével körülbelül egyidejűleg megjelent munkájában — az orosz versritmusra nézve hasonlóképpen elveti a dallamból való származtatást. *Stokmár* szembeszáll a szöveg és dallam elválaszthatatlanságát hirdető nézetekkel s az orosz népköltészet ritmusát az orosz népi nyelv bizonyos vonásaiból vezeti le.) Vargyas szerint a magyar vers ütemei nem zenei eredetűek és nem is a szóhangsúly hozza létre őket. A hangsúlyt, melyet korábban a magyar ritmus legfőbb tényezőjének tartottak, de melynek már *Horváth János* sem tulajdonít »taglalástindító, csak a ritmus-érzék ictusigényét alkalmmilag kiszolgáló« szerepet, Vargyas szinte teljesen kikapcsolja a ritmikából. A vers ütemei szerinte a beszéd tagolásából, a beszéd során elkülönülő értelmi egységekből, (szólamokból) alakulnak ki bizonyos időbeli határokon belül; a kereteiket és lehetőségeiket meghatározó szabályok, melyeket Vargyas nagy óvatossággal és körültekintéssel igyekszik megfogalmazni, tehát elsősorban mondattani jellegűek.

Nincs itt terünk részletesen ismertetni ezeket az (elég bonyolult) szabályokat, melyeket Vargyas a »relatív szólamszerűség« gyűjtőneve alatt foglal össze, csak a legfontosabb alapelvekre utalhatunk. Ez alapelvek értelmében korántsem kötelező, hogy minden szólam csak egy ütemet foglaljon el; egy szó, vagy szólam átnyúlhat a következő ütembe is, de akkor azt teljesen ki kell töltenie. Ha viszont valamely szó elválik a hozzá szintaktikailag legszorosabban kapcsolódó szótól és olyan szóval kerül egy ütembe, mellyel mondattani kapcsolata lazább, úgy hibás ritmust kapunk. (Pl. a »Szívünkben szent/tűz lángolt« sor ritmusa azért döccen, mert a jelzett szó elválik jelzőjétől és az állítmánnyal kerül együvé; viszont »Szívünkben szent/lángolás« már jobb ritmust adna.) Két különböző szólamba tartozó szó találkozására egy ütemen belül tehát ellentétes a magyar ritmus törvényeivel.

Természetesen itt nyomban felmerül az a kérdés: ezek a szintaktikailag tagolódo egységek miért és hogyan keltik fel bennünk az időegyenlőség érzését, ami tudvalevőleg minden ritmus alapja? Vargyas itt egy (műszeres mérések során megfigyelt) hangtani sajátásra hivatkozik: e szerint hosszabb szavakban a hangok megrövidülnek és fordítva, rövidebb szóban ugyanazokat a hangokat hosszabban ejtjük. (Pl. a tát-tátog-tátogat-tátogatók-tátogatókat sorozatban — *Gombocz Zoltán* megfigyelése szerint — az első »á« és természetesen minden egyes további hang a példákban annál rövidebb, minél hosszabb az utána következő hangsor.) A hosszabb szavakat tehát általában gyorsabban ejtjük ki, a rövidebbeket pedig lassan. Ezt az egyes szavakra vonatkozó fonetikai megfigyelést analogikusan általánosítja Vargyas a szorosan egybemondott szólamokra is: úgy véli, hogy beszéd közben a tudatunkban élő szintaktikai egységeket is hosszúságuk szerint kisebb vagy nagyobb nekifutással kezdjük és vége felé ellassítjuk. Ezáltal ezek az egységek különválnak (ez adja beszédünknek az értelmes tagolást), másrészt pedig — éppen a különböző mértékű gyorsítás révén — a különböző hosszú részek kiegyenlítődsére törekednek s ha beszédünknek olyan egységekből állítjuk össze, amelyeknek kiegyenlítődsége egyenlőségérzetet tud kelteni bennünk, akkor jön létre a versritmus. (Persze, — mint erre maga Vargyas is rámutat, — minthogy szólamok kiejtésére vonatkozólag fonetikai méréseket eddig egyáltalában nem végeztek, ez a magyarázat egyelőre pusztá hipo-

* Akadémiai Kiadó, Bp., 1952.

tézisnek tekintendő; s a Vargyas könyvéről rendezett akadémiai vita során utalás történt a Vargyas kiindulópontjául szolgáló, egyes szavakkal kapcsolatos mérések megbízhatatlan, tudományos igényeket ki nem elégítő voltára is.)

A következő lépés annak meghatározása: milyen terjedelmű részek tudnak kiegyenlítődni úgy, hogy ritmust érzünk bennük. Itt Vargyas felhasználja a magyar ritmikának azt az Arany Lászlótól felfedezett alapelvét, amely a »négyosztagos ütemhatár« törvénye néven ismeretes. A négyosztagos ütemet azonban Vargyas nem tekinti a magyar ritmus kizárólagos vagy alapformájának, csak az ütem szótagszámának felső határát látja benne, és utal arra, hogy hosszú szavak nemcsak a negyedik szótagjuk után kezdhetnek új ütemet: öttagú szavak esetében ez a határ a harmadik szótag után is előállhat. (Pl. Magyaror/szágnak édes ol/talma.) Hosszú szavaink tehát mindig két aszimmetrikus félre tagolódnak (3+2, 4+2, 4+3 arányban) s e jelenség éppen a rövidülésben találja Vargyas szerint magyarázatát — hiszen a szavak gyorsuló eleje és lassúbb vége időegyenlőséget, azaz ritmust csak két ilyen aszimmetrikus félre tagolódba érzetethet velünk. Látjuk: Vargyas a magyar versritmus valamennyi jellemzőjét (köztük a »négyosztagos ütemhatár« törvényét) a beszélt nyelv tulajdonságaiból vezeti le; szerinte »a versritmus a mindennapi beszédben meglévő nyelvi tendenciák sűrített, stilizált megvalósítása«.)

Azonban ehhez az elméletének lényegét összefoglaló megállapításhoz Vargyas csak könyvének utolsóelőtti fejezetében jut el. A megelőző fejezetek Vargyas rendkívül gazdag anyagon alapuló ritmikai kutatásainak eredményeivel ismertetnek meg. Mindenekelőtt megvizsgálja szöveg és dallam viszonyát a népdalban (szemeltartva történetének valamennyi stádiumát), hogy állást foglalhasson a versritmus nyelvi vagy zenei fogantatásának kérdésében. E vizsgálódások tanulságát azután a következőképpen summázza: »Az egész népzene tehát, minden korban azt mutatja, hogy nem a zene ritmusa hat a szövegre, hanem a szöveg ritmusa a zenére« (48. l.).

Vargyas kísérletet tesz a magyar népzene történeti fejlődésvonalának megrajzolására is (a rubato típusú, szabad előadású dalokat éppúgy figyelembe véve, mint a feszes ritmusúakat) és úgy látja, hogy a fejlődési sor elején kötetlen ritmikájú formákat találunk; ilyen elsősorban a recitatív jellegű sirató és talán a táncszerű kötetlenséget képviselő gyermekdal. A következő fejlődési fok a kanasztánc, ez már szabályozott terjedelmű, de bizonyos szótagszám-szabadság és ritmusváltakozás még megfigyelhető benne. (Ennek a számtalan változatot felmutató, népzeneinkben és népköltészetünkben igen gyakori ritmusfajtának, amely egyébként a középkorban Európaszerte elterjedt, ú. n. »vágáns-ritmussal« analóg, Vargyas külön fejezetet szentel s e fejezet eredményei mind zenei, mind irodalomtörténeti szempontból nagyjelentőségűek). A fejlődés végén a mai népzeneben uralkodó, szabályozott szótagszámu, kötött ritmusképletek állnak.

A magyar vers történetében Vargyas hasonló szakaszokat különböztet meg. Az első fázist középkori verseink képviselik: ezekben a szótagszám szabad, az ütemkapcsolatok sorrendje és az ütemek szótagszáma kötetlen. (Könyve idevágó fejezetében Vargyas középkori költészetünk több alkotását, köztük a Mária-síralmat és a Szent László-éneket részletesen elemzi és ritmizálja.) A következő stádiumban a sorok szótagszáma szabályozódik, de ezen belül az egyes sorok ritmusa továbbra is kötetlen marad. Ilyenfajta versnek tekinti Vargyas a »Szabács viadalát«, s ennek a típusnak kései példáját látja a »Szigeti veszedelem« tizenkettésében is. (Zrínyi ritmusával a könyv egy egész fejezete foglalkozik, melynek problémáira még visszatérünk.) Az utolsó fok a teljes kötöttség, mind a sor, mind az ütem szótagszáma névze. Ez a XVI. század elején jelentkezik és rövidesen a magyaros verselés szinte kizárólagos formájává válik.

Könyvének a mértékes versről szóló fejezetében Vargyas arra a kérdésre keres választ: hogyan viszonylanak az időmértékes formák nemzeti versritmusunkhoz, miben állnak közel sajátosságaihoz és miben térnek el tőle. Először a klasszikus versszak-képleteket vizsgálja meg és arra az (elsősorban Berzsenyi költészetéből leszűrűt) megállapításra jut, hogy a magyar vers hangzásához aránylag ezek állanak a legközelebb. Ezután röviden tárgyalja a hexametert és a trocheust, majd hosszasan időzik a jambikus verselés problémájánál. Vargyas szerint a jambusból mindaz hiányzik, ami a magyar versre jellemző, a jambus törvényei ellenkeznek nyelvünk törvényeivel. Költészetünk jelentős gazdagodását látja viszont a jambus fokozatos megmagyarosodásának és a merev képlettől való elszakadásának ama folyamatában, amely betetőzését Ady verselésében éri el. (Már itt szeretnénk megjegyezni, hogy bár Vargyas merev jambus-ellenességét semmiképpen sem oszthatjuk, könyvének e jelenségekre vonatkozó megfigyeléseit igen fontosaknak és értékeseknek tartjuk — annál is inkább, mert számos tény mutat arra, hogy a magyaros és időmértékes verselés ilyen keveredését, egymásba való átjatszását, az ú. n. »szimultán-ritmust« kell újabb verselésünk legfőbb fejlődési irányának tekintenünk.)

Csak e mintegy hat fejezetre rugó zene- és verstörténeti fejtegetések után kerül sor a magyar versritmus nyelvi magyarázatára, melynek lényegét már fentebb ismertettük. Ezt követi a magyar ritmusnak más nyelvek ritmusrendszerével való rövid összehasonlítása, melyből Vargyas azt a következtetést vonja le, hogy a magyar ritmus alapjául felvett kiegyenlítő-dés csak egyes nyelvekben: így a magyarban és valószínűleg a rokon finn-ugor és török nyelvekben válhatott ritmusalkotó tényezővé.

A könyv utolsó fejezete a sorok kifejlődésével és kölcsönhatásával, a vers ritmikai szerkezetével foglalkozik. »Vers van... azonos ritmusú sorok ismétlődése nélkül is» — szögezi le Vargyas (211 l.), s még tovább menve, éppen a különböző ritmusú sorok vegyítésében látja a művészi ritmuskompozíció legnagyobb hatáslehetőségét. Az egyes versek elemzésénél szerinte a vers tényleges nyelvi anyagát kell figyelembevenni, nem pedig a ritmikai alapsémát, mert az utóbbi nem egyéb, mint a költő kiindulópontját adó ötlet, melytől a megvalósulás felismerhetetlenül távolodott el.

Kétségtelen: ez az elmélet, melynek itt csak fővonalait vázolhattuk, számos újszerű, ritmikánkban eddig még fel nem merült megállapítást tartalmaz (nem is beszélve megannyi találó részletmegfigyeléséről), — de mégsem lehet azt állítani, hogy Vargyas ritmusfelfogása a magyar verstani irodalomban teljesen előzménytelen. A magyar versritmus zenei fogantatását valló elméletekkel szemben (amelyek végső soron mind Arany János híres tanulmányára nyúlnak vissza), már régebben jelentkeztek a versritmust a beszéd értelemszerű tagolásából eredeztető koncepciók is. Már *Arany László*, akinek »Hangsúly és rythmus« c. töredékes tanulmányára Vargyas is gyakran hivatkozik, kapcsolatba hozta a vers ütemeit a mondattani szólamokkal, anélkül azonban, hogy ez utóbbiakban látta volna a versritmus egyedüli meghatározóit.

Bizonyos vonatkozásban Vargyas előzményei közé kell sorolnunk *Gábor Ignác* annak idején oly heves vitákra alkalmat adó elméletét is. Gábor szerint a magyarban minden hangsúlyos szó — mint a nyelv legkisebb számottevő értelmi egysége — külön ütemet alkot, a magyar vers tehát a különböző hosszúságú szavak által létrehozott, teljesen szabálytalanul váltakozó ütemekből áll. Ez a teória persze olyan ritmizálást vont maga után, amelyet a magyar ritmusérzék képtelen volt versnek érezni. (Erre könyvének bevezetőjében utal Vargyas is. Az ő felfogását egyébként elég nagy távolság választja el a Gáborétól; hiszen például a Gábornál döntő fontosságú hangsúlynak szerinte semilyen szerepe nincs ritmikánkban.)

A versritmust elsősorban értelmi tényezőkből származtató felfogás fejlettebb fokon jelentkezik *Németh László* »Magyar ritmus« c., az 1940-es évek elején megjelent művében. Németh László már nem a hangsúlyos szóból, hanem egy nagyobb beszédegységből: az ú. n. »tag«-ból indul ki, ezt tekintti a magyar ritmika alapvető kategóriájának. Bár a »tag« fogalmát nem határozza meg teljes szabadsággal, mégis nyilvánvaló, hogy az szintaktikai kategória és lényegében a Vargyas-féle »szólammal« azonos. A magyar verstörténetre vonatkozó felfogása is több pontban megegyezik Vargyaséval. Vargyas könyvének lényeges előnye azonban, hogy minden merevsége ellenére sem ítéli el oly egyértelműen verselőnünk újabb fejleményeit, mint ahogyan ezt Németh László teszi. Németh László ugyanis szinte mindazt, ami ritmikánkban a XVI. század és Ady között történt, kizárólag hanyatlásnak látja, Vargyas viszont még a (szerinte is magyartalan) jambustól sem tagad meg bizonyos pozitív vonásokat.

Az ilyenfajta, a magyar versritmus mondattani jellegét hirdető nézetek legmagasabb színvonalú, legigényesebb formáját minden bizonnyal Vargyas Lajos elméletében kell látnunk. Ezt a helyet nagy apparátusa, vizsgálatainak alapossága és módszeressége eleve biztosítja számára. Ámde Vargyas művének e rokonszenves és tiszteltetreméltó vonásai mellett felettébb vitatható, problematikus oldalai is vannak. Az a kétségtelenül termékeny és magas színvonalú vita, amely Vargyas könyvéről a Tudományos Akadémia rendezésében lefolyt, e problémákat inkább csak felvetette s még egy-két újjal is szaporította, mintsem lényegesen továbbfejlesztette vagy éppen megoldotta volna őket. A jelen bírálat természetesen még sokkal kevésbé léphet fel a végső tisztázás és döntés igényével — mindössze néhány rövid észrevétel formájában kívánjuk kifejtetni a vitás kérdések némelyikére vonatkozó véleményünket.

Mindenekelőtt Vargyas könyvének egyik központi problémájáról: nyelv és zene, szöveg és dallam viszonyáról kell szólnunk. Ha el is fogadjuk a versritmusnak a beszélt nyelvből való eredeztetését, (bár a vers keletkezésének a történelemelőtti időkben lejátszódott folyamatait ma már lehetetlen rekonstruálni), a nyelvi és a zenei tényezőket akkor sem állíthatjuk olyan mereven szembe egymással, mint ahogyan ezt Vargyas teszi. Elvégre a versritmust és a dallamritmust ugyanaz a ritmusszöztön hozza létre, már ezért is valószínű, hogy közöttük elsősorban nem ellentét, hanem állandó kapcsolat és kölcsönhatás áll fenn. Nem szabad megelégednünk magának a nyelvnek, a beszédnek az eredendő dallamosságáról, hiszen az — ahogyan Szabolcsi Bence írja egy régebbi tanulmányában — »az emberi művelődés legősibb és legszívósabb életű jelenségei közül való«; és fel kell figyelnünk Szabolcsinak arra a megállapítására is, hogy »a dallam legősibb formáját nem igen tudjuk a beszédétől elválasztani«.

A dallamnak a versritmusra való hatását Vargyas csak mint egyes dallamoknak egyes versekre tett hatását fogja fel és a dallam szerepét túlságosan szűk térre korlátozza: »A dallam — írja — valami keretet ad, vagy már eleve kizár bizonyos lehetőségeket a szöveg alakulásából» (48. l.). Am Szabolcsi joggal mutat rá arra, hogy a dallam többet is tehet ennél: felébreszthet és felszabadíthat olyan képességeket, amelyek a nyelvben addig elrejtve lappangtak és kibontakozásuk csak bizonyos dallamformák inspiráló hatásának köszönhető. Vargyas Szabolcsival szemben azzal érvel a versritmusnak egyedül a nyelv által meghatározott volta mellett, hogy ma már nem ismerjük azokat a dallamokat, amelyeket pl. Faludi vagy akár Arany egyes bonyolult ritmikájú versei követtek, és e verseket mégis ritmikusnak érezzük. Ez természetesen igaz, de Vargyas nem gondolja meg: éppen e különleges dallamformák, melyekkel a sugallatukra született versek hosszú időn át elválaszthatatlan kapcsolatban állottak, tették fogékonnyá a magyar ritmusérzékét arra, hogy az ilyenfajta versek ritmusát nem énektől független, önálló szövegritmust is megérezze és befogadja. Ugyanakkor az is világos, hogy a dallamok e formateremtő, inspiratív erejének megvannak a határai (Csokonai »Daphnis hajnalkor« c. verse, melyre Vargyas hivatkozik, éppen e határokat példázza) és helyesen látja Vargyas: a nyelv természetével, törvényszerűségeivel ellentétes formákat semmiféle dallam nem kényszeríthet rá tartósan a nyelvre.

Vargyas azonban nemcsak ennyit mond, hanem — a zeneiséget teljesen kikapcsolva — minden versritmust kizárólag nyelvi (s ezen belül főleg mondattani) tényezők függvényének fog fel. Ez a merev és egyoldalú nézet többek között arra a jelenségre sem tud magyarázatot adni, hogy teljesen értelmetlen szövegű versek — pl. játékos gyermekmondókák — is lehetnek kifogástalan ritmusúak. Mi viszont (Horváth Jánossal egyetértve) úgy véljük, hogy a versritmus sajátosságait nyelvi és zenei, értelmi és hangzásbeli mozzanatok egyaránt meghatározzák s az egyes versek ritmikai tagolódását éppen e kétféle tényező viszonya: küzdelmük, vagy harmóniájuk, összhangjuk, illetve antagonizmusuk szabja meg.

A sorozatosság elvét, a ritmikus rend sorozatos ismétlődését Vargyas nem tekinti a versritmus lényeges ismérvének. Egyes verssorok ritmusának a vers többi soraira való analogikus hatása szerinte csak igen szűkreszabott keretek között érvényesülhet. »Minden sornak — írja — saját nyelvi tényei miatt van ilyen vagy olyan ritmusa, nem a másik sor ritmusa miatt» (109. l.). (Ezzel kapcsolatban utalunk Csorba Győző megjegyzésére, aki a »Dunántúl« c. folyóiratban közölt bírálatában kijelenti: azok a szabályok, amelyeket Vargyas éppen e nyelvi tényekből levon s ritmikánk alapelveinek tart, sok esetben oly komplikáltak és szövevényesek, hogy követésükre az átlagos magyar ritmusérzék egyszerűen képtelen.)

A sorozatosság tagadásából szükségszerűleg adódó következményeket találóan és pregnánsan jellemzi Horváth János: »E szerint tehát minden verssorban szinte folyvást csak »keletkeznek« a nyelvből valami, aminek már *vers* lehet a neve; mintha a *vers*nek nevezett ritmusnem még ma sem volna feltalálva: örökké »in statu nascendi« volna, s máig sem volna megállapodott szerkezetei, formakeretei». Ilyen vagy ehhez hasonló, meghökkentő és abszurd kijelentést Vargyas könyvében ugyan sehol sem olvashatunk — Horváth János szándékosan kiélezett fogalmazása mégis az egész elmélet egyik leglényegesebb gyöngéjét ragadja meg.

A kérdést történeti szempontból nézve persze igaz (s ezzel a magyar verstan művelői eddig is tisztában voltak), hogy a versejlődés elején valóban kötetlenebb, a sorozatosság elvét kisebb mértékben megvalósító formák állanak s csak később váltották fel őket a ma is uralkodó szabályozott, kötött ritmusképletek. Am Vargyas ebben a fejlődésben (ha nem is mondja ki ennyire nyíltan) voltaképpen visszafejlődést lát és sajátos módon éppen a fejletlenebb, lazább ritmikájú formákat minősíti magasabbrendűeknek. (Ebből az következik, hogy minden fejlődés legfőbb törvénye: az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé haladás a magyar verselés történetében nem érvényesül.) Zrínyi verseléséről írva, egyhelyütt azt hozza fel Zrínyi ritmusművészetének bizonyóságaként, hogy a »Szigeti veszedelem« tizenkettésében (amennyiben azokat az ő ritmizálása szerint olvassuk) »soha kétszer nem ismétlődik egymásután a tagolás« (157. l.). Innen már csak egy lépés kell ahhoz, hogy a valóban minden kötöttségtől mentes, semmiféle sorozatosságot nem ismerő *szabadverset* valljuk a magyar költészet ideális formájának. Vargyas maga ezt a lépést nem teszi meg; s az ő ritmusfelfogása — bizonyos időbeli tényezők (elsősorban a négy szótagos ütemhatár) elismerése folytán — többnyire megőrzi versszerű jellegét. (E jelleg ugyanis hiányzik a szabadversből, mert az másnak, mint a ritmikus próza egyik válfajának nem tekinthető.) A szabadvers kérdése fel sem merül Vargyas könyvében, de elméletének ezt a végső soron a szabadvers felé mutató tendenciáját a (vele mindenben egyetértő) Németh László akadémiai felszólalása elég határozott formában fogalmazta meg.

Vargyas művének egyik igen jelentős pozitívuma, hogy verstani vizsgálódásait nem holmi elvontan teoretizáló szándék irányítja, hanem az a több ízben hangsúlyozott cél, hogy e vizsgálatok tanulságait, a belőlük fakadó ösztönzéseket mai költőink is gyümölcsöztethessék.

Ezt a feltétlenül követésemelőt szándékot csak helyeselni lehet, s ugyanilyen örömmel üdvözljük Vargyasnak nemzeti ritmikánk rehabilitálására, rejtett szépségeinek feltárására irányuló törekvését is. Viszont nem hisszük, hogy szerencsés gondolat lenne költőinket a lazább ütemezésű, kötetlenségükben a szabadverssel rokon ritmusfajták felé orientálni s nem tudjuk osztani Vargyasnak a jambikus verseléssel kapcsolatos elutasító álláspontját sem. A jambusnak mint nyelvünk törvényeivel ellenkező, »nem igazán magyar« formának teljes elvetése ugyanis egyrészt az utolsó 150 év magyar költészetének oroszlánrészét, klasszikus költőink legnagyobb alkotásait másodrendű nemzeti értéké degradálná, másrészt pedig mai költészetünk egyáltalán nem kívánatos elszegényedését eredményezné. E (verselésünk további perspektívaival összefüggő) kérdések eldöntésére azonban amúgy sem az elmélet, hanem egyedül a költői gyakorlat hivatott; a végső szót nem a metrikusok, hanem költőink fogják kimondani, akiknek részvételét az eddigi viták során sajnálatos módon nélkülöznünk kellett.

Ami a magyar verstörténet Vargyas könyvében felvázolt elképzelését illeti, már említettük, hogy e koncepció lényege: a középkori szabadütemű verstől a későbbi kötött formák felé való fejlődés eddig sem volt ismeretlen verstani irodalmunkban. (Legrégibb verses emlékeink ritmusát a korábbi kutatás többnyire latin eredetijük ritmusából próbálta levezetni.) Itt legfeljebb Vargyas ama feltevésével lehetne vitába szállni, mely egy szabályozott szótagszámú, de egyébként ritmikailag teljesen kötetlen versfajta iktat be e fejlődés egyik közbeeső stádiumaként. Nem világos ugyanis, hogy a továbbra is szabad ritmusú sorok milyen körülmény hatására szabályozódnának éppen csak szótagszám tekintetében. Gábor Ignác, aki e kérdésben a Vargyaséhoz hasonló álláspontot képviselt, ezt a változást a rím fellépésének tulajdonította, kijelentve, hogy a rím csupán azonos szótagszámú sorokat csendíthet össze, — de e nézet merőben alaptalan voltára Gáborral szemben annakidején már Babits rámutatott.

Zrínyi verselésének Vargyas-adta magyarázatát (mely éppen ebbe az átmeneti verstípusba sorolja a »Szigeti veszedelem« tizenketteseit) már egyedül a most említett megfontolás alapján is erős fenntartással kell fogadnunk. Zrínyi ritmusa tudvalevőleg verstörténetünk egyik legnehezebb, s egyszersmind legtöbbet vitatott kérdése, melyre a kutatás máig sem tudott teljesen meggyőző, végérvényes feleletet adni. (Különben e téren a filológiának is van még tennivalója: érdekes tanulságokkal szolgálhatna például az eposz szövegének a Zrínyi Pétertől származó horvát változattal való tüzetes összevetése is.) A legvalószínűbb megoldásra szerintünk Horváth János talált rá, aki (Kodály egy felfedezéséből kiindulva) úgy véli, hogy Zrínyi verssorai valamely aszimmetrikus, recitatív jellegű dallamot követtek, s a gyakori metszethibákat éppen e dallam metszettelen volta indokolja. Horváth János feltevésének helyességét támogatja a költemény kéziratának az 1651-es első kiadás szövegéhez való viszonya is. A nyomtatott szöveg ugyanis a kézirat csonka szótagszámú sorait rendszerint (akár a sormetszet rovására is) 12 szótagúakká egészíti ki, ez az eljárás pedig nyilván a dallam igényeihez való alkalmazkodásnak tudható be. Fel lehetne ugyan vetni azt az elgondolást is (és mintha könyvének 163. lapján Vargyas is erre célozna), hogy a bécsi kiadás ismeretlen korrektora Zrínyi intencióit félreértve, egyszerűen a korabeli műköltészet megszokott követelményeihez akarta hozzáigazítani az eposz verselését. Ebben az esetben azonban a cezurat aligha áldozta volna fel többibben a szótagszám kedvéért, hiszen a kor ritmikái követelményei között a hibátlan metszet legalább annyira komoly szerepet játszott, mint a pontos szótagszám.

Hosszan foglalkoztunk a Vargyas műve kapcsán adódó problémákkal és nehézségekkel, de nem azért, mintha a munka egészére elsősorban a negatívumokat éreznénk jellemzőnek. Erről semmiesetre sincs szó. A könyv mérlege feltétlenül pozitív: Vargyas nemcsak számos értékes részletmegállapítással gazdagítja verstanunkat, hanem a mondattani tényezők ritmikái szerepének erőteljes kiemelésével egy eddig eléggé elhanyagolt, lényeges szempontra hívja fel a figyelmet, melyet a további kutatómunka során sokkal nagyobb mértékben kell majd érvényesíteni. Ám ha művének egyedüli érdeme bátor problémafelvetése, sok tekintetben újszerű állásfoglalása lenne, ez már önmagában véve is megokolná, hogy megjelenését tudományos életünk fontos eseményének tekintsük.

Oltványi Ambrus

Úgy érzem, elnézést kell kérnem az olvasótól, hogy még mindig kiállok a könyvem körül folyó vitában; hiszen azt már rá kellene bíznom az olvasókra. Ha megoszlanak a vélemények körülötte, akkor úgyis lesz, aki megmutatja a hibákat az érvelésben, ha pedig csak ellenvélemény merül fel, akkor dőljön el a kérdés a könyvemben elhangzott érvek és az új ellenérvek alapján. Ha mégis elfogadtam a szerkesztőség megtisztelő felszólítását, nem azért van, mintha nem tudnám kívánni a vita alakulását, hanem mert úgy érzem, könyvemtől függetlenül is hozzá kell járulnom magának a kérdésnek mielőbbi tisztázásához. Ahol tehát újat tudok mondani, vagy pontosabb megfogalmazásban, ott megjegyzéseket fűznék Oltványi Ambrus fejtegetéseéhez.

Ő is az egyik legtöbbet vitatott kérdést veti fel, amikor kifogásolja a zenei és nyelvi tényezők szembeállítását. Pedig itt nem is szembeállításról van szó, hanem pontos szétválasztásról. Hogy erre milyen szükség van, mutatja, hogy mindig a »nyelvnek, a beszédnek az ereendő dallamosságára« hivatkoznak, mint annak bizonyítékára, hogy a zene belejátszik a nyelvi ritmusba. Tisztában kell lennünk azzal, hogy ez az ú. n. »zeneisége« tisztán *nyelvi* tényező: a szavak hangtestének valami olyan ritmikai, vagy hangzási sajátsága, amit mi a *ránk tett hatása alapján*, költői hasonlaltat zeneiségnak nevezünk, ahogy hangszínről is beszélünk, vagy táncoló ritmusokról, beszédes szemről stb. Azonban ez a verbális kapcsolat nem jogosít fel arra, hogy ezekben a jelenségekben a zenének, dallamnak kívülről jövő hatását lássuk, amely a nyelvnek ilyen vagy olyan tulajdonságot kölcsönöz. Az a megállapítás pedig, hogy »a dallam legősibb formáját nem igen tudjuk a beszédétől elválasztani«, *legalább* olyan mértékben engedi meg a nyelv hatását a zenére, mint fordítva.

Ennek a tényezőnek kikapcsolása után két szerepben kell megvizsgálnunk a dallamnak nyelvre gyakorolt hatását: 1. *formaadásban*, 2. a *forma megvalósításában*. Ezt a két dolgot jól meg kell különböztetnünk, különben továbbra is két malomban fogunk örülni, akárcsak az eddigi viták során. Formák, ritmusképletek, kerülhetnek az énekből a költészetbe, olyan formák, amelyek a nyelv eszközeivel kialakíthatók. Ennyiben a zenének az első szerepét sosem tagadtam. Az a szerepe, hogy »felébreszthet és felszabadíthat olyan képességeket, amelyek a nyelvben addig elrejtve lappangtak...« ugyanezzel tartozik. Bizonyos formák talán nem fejlődtek volna ki magából a nyelvből, jöllehet lehetőségek; az ilyen lehetőségek csak az idegen — zenei — példa követése közben kerülnek alkalmazásba. Ilyen pl. az antik, időmértékes formák hatása, vagy a XVI. században divatba jött ötös ritmusok, — Szabolcsi Bence szerint gagliarda-eredetűek — melyeknek alapja, a 3 + 2-es ütemkapcsolat nyelvünkben lehetséges, ritmusrendszerünkbe beleillő s azelőtt, mint egyik variáció, elő is fordult, de e nélkül a zenei hatás nélkül valószínűleg sosem alakult volna ki az a gazdag flóra belőle, amely XVI—XVII. századi énekkincsünkben található. *Formaadás* szempontjából tehát mindkét irányban lehetséges a hatás, s itt az én döntésem a szöveg javára csak a *népköltészetben* és csak a *fejlődés nagy vonalaiban* érvényes. Vagyis, ha a népdal történeti útját követjük, legrégebbi típusaitól kezdve, úgy látszik, hogy inkább a szövegek nyelvi sajátságai hatottak vagy hathattak a zenére, semmint fordítva. S ezt a gagliarda-formák sorsa is igazolja: bármilyen népszerűek voltak is valamikor, bármennyire lehetségesek is nyelvünkben, a népdal saját törvényű fejlődése szinte teljesen kisorsította a gyakorlatból, holott a népet sem hagyta k hatása nélkül.

Az általam cáfolt elmélet azonban ezen túl, a *forma megvalósításában* s feltételez zenei hatást. Eszerint ahol a nyelvi hangsúly eltér a forma kívánta hangsúlytól, oda a bennünk lévő formaérzék tétet hangsúlyt, s ez a formaérzék zenei örökség nyelvünkben. Azért mondanánk versben, hogy »bóldogtalan/-sága«, vagy »Hazamennék, / de nem tudok«, vagy »Szívünkben szent / tűz lángolt«, mert a bennünk élő formaérzék így kívánja, annak ellenére, hogy a nyelvi hangsúly nem elégíti ki ictus-igényünket. Ezt már valóban tagadom. A kérdés ugyanis az: kell-e válogatnunk a nyelv elemei közt, hogy akármilyen versforma ictus-igénye hangsúly nélkül is kielégüljön. Jó lesz-e a ritmus, ha akármilyen szavakkal töltjük ki az ütemeket, csak a sor szótagszáma legyen pontos. Mert ha a bennünk zengő forma ad ritmikai ictust olyan helyen is, ahol a nyelv nem ad, ebből az következik, hogy bármilyen szöveg kiadja a ritmust; hogy bármilyen hat szótag 4 + 2 ütemkapcsolatot éreztet, pl. a következő is: »szívünkben szent / tűz ége;« bármilyen nyolc szótag 4 + 4-et, tehát pl. »szívünkben szent / tűzek égtek« és hogy az eredeti, hét szótagos mondat jó 4 + 3-as ütem. (Prózaibb szövegrészekről nem is beszélve!) Így nagyon könnyű dolga volna a költőknek! Nem kellene minden sorban jó ritmust írni; elég egy-két sorral felkelteni a ritmusképlet érzetét, azután, már csak a szótagszámra kellene vigyázni, a többiit megtenné maga a forma. Nyilvánvaló, hogy válogatni mindig kell, hogy nem minden nyelvi elem ad ritmust egy versformában sem,

tehát a nyelvi elemekben kell valami sajátágnak lennie, ami bennünk ilyen vagy olyan (vagy semilyen) forma érzetét kelti. Ha pedig azok a szövegrészletek, amelyek egy-egy versformában jó ritmusaik, bizonyos esetben megfelelnek a hangsúlyos elmélet követelményeinek, máshol nem, abból nem az következik, hogy az utóbbi esetben a formaérzék, a zenei emlék segít, hanem az, hogy az elmélet nem helyes. Kell lennie olyan magyarázatnak, amely megtalálja a közös nyelvi okot az összes szövegrészekben, amelyek egy bizonyos ritmust érzetnek. Ezt kíséreltem meg könyvemben, s erre várnék cáfolatot, vagy helyeslést.

Nem lehet cáfolat viszont »szabályaim« komplikált volta. A gyakorlat úgysem a szabályokból indul ki; ha így volna, máig nem lehetett volna »hangsúlyos magyar verset« írni, minthogy soha senki sem foglalta szabályba, hogy mikor jó egy ütem, amelyben nincs hangsúly és mikor rossz. »Hangsúlyos vers, ahol nem minden ütemben kell hangsúlynak lennie«, ez egyszerű szabály, még ha hozzávesszük is a különböző sorfajtákat példatárnak. A költői megvalósítás ennél komplikáltabb, de az ösztön pótolja az elméletet. Ilyen egyszerűen én is meg tudom fogalmazni elképzelésemet a gyakorlat számára: szabadszótagszámú ütemek, melyekben a szintaktikai egységek egy vagy két ütemmel esnek egybe. S példatárnak oda-tehetem a Márisiralmat, a László-éneket, Zrínyi egyes helyeit, a többit végezzé el az ösztön! Én csak az *elmélet* megalapozása miatt mentem bele a bonyolult részletekbe s ez elkerülhetetlen, mivel a jelenségek bonyolultak. A jambus meghatározása is milyen egyszerű: különböző számú rövid és hosszú szótagkapcsolat egymás után. A költők ezen az alapon rendkívül sokféle gyakorlatot fejlesztettek ki, aminek szintén ki lehetne elemezni összes törvényszerűségét. De azt hiszem, minden költőnek belefájdulna a feje, ha tudná, hogy milyen bonyolult »szabályok szerint« kell dolgoznia.

Nem cáfolat az értelmetlen gyermek-mondókák példája sem. Ezekben többnyire csak a magasabb értelem hiányzik, annyi értelem van bennük, amennyi a szintaktikai viszonyok érzetetésére kell. (Pl. Pad alatt, pad alatt pallantyu.) Az olyanfélékben pedig, mint »An-tán-té-nusz, szó-raha-té-nusz« stb. csakugyan nincs semmi, még szó sincs. Azonban még itt sem külső, zenei hatás ad ritmust, hanem annyi nyelvi sajátág, amennyi még itt is van: szótaghosszúság. Ilyenfajta mondóka nyilván nem lehetséges olyan nyelvekben, amelyekben a szótaghosszúságnak nincs fonológiai jelentősége.

A sorozatosság a másik fontos vitapont. Állandóan ismétlődő, azonos ritmusú sorok nélkül tehát »in statu nascendi« volna a vers! Ha ezt a történeti fejlődés szempontjából gondolta Horváth János, akkor annyit jelentene, hogy ő csak a mai, kötött ütemű magyar verseket tartja valódi versnek, a Márisiralmat például csak a vers-megszületése előtti stádiumnak. Ha a költő szempontjából gondolta, akkor nem jelez vele semmi különbséget nyelvből származó és zenei eredetű, vagy kötött és kötetlen vers között, mert hiszen a leg-szigorúbban ismétlődő ritmusú sorokat is külön-külön létre kell hoznia a költőnek, bármennyire is vannak a versnek »megállapodott szerkezetei, formakeretei«. Ha pedig az olvasó ritmus-élményére vonatkozik kijelentése, akkor vajjon melyik elmélet szerint van in statu nascendi a ritmus: amelyek szerint már az első sorban, annak nyelvi tényezőiből kell megértenem — ha jó a vers! — s azután minden sorát ugyanúgy, önmagában; vagy pedig amelyek szerint bizonyos *ismétlődés* szükséges hozzá, ami tehát önmagában feltételezi a »status nascendi«-t bizonyos számú ismétlődésig, egy egyszerű hét-, vagy nyolcsoros vers esetén is legalább a második sorig, de egy alkaiosi strófa esetén a nyolcadik sorig, amíg a négy különböző sorból álló strófaképlet legalább egyszer megismétlődött. (S az első hét sorra nézve ez az állapot fennáll egészen a másodszori újraolvasásig.) S hol végződik be a »status nascendi« egy középkori sequentiánál, amelynek versszakpáronként más és más a ritmusképlete?

Egyáltalán minek kell ismétlődnie, hogy sorozatosság létrejöjjön? Azonos szótag-számú, azonos ütemű soroknak? Vannak 7, 6, 7, 6 szótagszámú és hasonló más formák is. — Vagy elég a sorpárnak, vagy négy soros versszaknak ismétlődnie? Hát a strófátlan vers, amelyben különböző hosszú sorok váltakoznak, mint az Apostol? Vagy jambusban ez lehet, ütemes versben nem? Mi az ütemes vers legkisebb eleme, amely, mint a jambus-láb, megadja az azonosság érzését a különböző hosszúságon belül is? Bizonyos állandó ütemkapcsolat? Akkor nem éreznénk ritmust a Márisiralomban. Talán a pusztá ütemszám? Még az új, kötött népdalban is vannak különböző ütemszámú sorok, amelyekben pillanatra sem törik meg a ritmusérzés. (Példák könyvem 216. lapján.) Nem marad más hátra, mint az, hogy a *ritmus elemi egységének kell állandóan ismétlődnie*. A magyar ritmus legkisebb egysége az ütem; ha az állandóan ismétlődik, bármilyen kapcsolatban, akkor egy pillanatra sem szűnik meg a ritmusérzésünk. (Még klasszikusainknál is van erre példa: Petőfiének Arany Lacihoz írt verse.) Ugyanígy a mértékes versben a »lábak«-nak kell mindig jelen lenni, bármilyen kombinációban (s kevert ritmus esetén valamelyiknek a kettő közül.) Itt jutunk el a próza-ritmus és szabad vers helyes értelmezéséhez: prózaritmus van akkor, ha ritmusos részek ritmustalanokkal váltakoznak, vagyis ha a ritmus alapelemei csak időnként tűnnek fel, nem ismétlődnek állandóan. A szabadversben pedig vagy ugyanez van, vagy még ezen belül

is elmosódik a különbség, mert a »ritmusos részek« is homályosan érezhetők. Az én elképzelésem tehát nem a négyszótagos határ alkalmazásában különbözik a szabadversétől, hanem mert állandó ütemekkel számol, még ha azok szabadon változók is. (A Máriasiralom sem szabad vers!)

Zrinyi ritmusával kapcsolatban felteszi a kérdést bírálóm, hogy miért szabályozódtak volna a sorok csak szótagszámukban, ha általában szabadritmusúak maradtak. Nyilván két összetevő hatott: egyrészt az ütemkapcsolatok szelekciója, ami nagyjából egyenlő hosszú sorokat hozott létre már a Pannóniai énekekben és a László-énekekben, másrészt az európai, kötött sorfajta hatása. Ez a stádium nem szükségszerű, mert az ütemszelekció közvetlenül is létrehozhatja a kötött ütemkapcsolatot, de lehetséges, s amennyiben létrejött, a fejlődésnek csak ezen a szakaszon jöhetett létre.

Nehezen elfogadható az az állítás, hogy Zrinyi nyomtatott kiadása a szerző szándékát híven tükrözi s arra filológiai következtetéseket építhetünk. Eckhardt Sándor Balassinak életében kiadott munkáján mutatja ki az akkori nyomdák önkényes eljárását a költő kéziratával szemben. (Erről bővebben, Zrinyivel kapcsolatban lt 1951. 464. lapon írtam, a 7. jegyzetben.) Különbösen sem jelent e korban a szótagszám-kiegészítés dallamhoz való alkalmazkodást, amikor a Hofgreff-énekeskönyvben (sőt még XVIII. századi kéziratokban is) még a kották alatt sincs mindig a kottafejeknek megfelelő számú szótag. Ami pedig a metszetek »feláldozását« illeti, nem tudom, megvizsgálta-e Oltványi a változtatásokat ebből a szempontból. Ugyanis akár 13-ast, akár 11-est javítottak ki 12-re, nem kellett szükségszerűen megváltoztatni a metszetet is. (6 + 7, 6 + 5 esetén az úgyis »jó« volt s a változtatás után is maradhatott, kivéve, ha az első félsorban változtattak; 7 + 6, 5 + 6 esetén úgyis »rossz« volt s vagy az is maradt, vagy megjavult.)

Most már csak három elvi természetű állítására szeretnék reflektálni. Az első az, hogy én a fejlődés végén álló jelenséget kisebb értékűnek tartom, mint az elején állót. Ez az álláspont nem is olyan bűnös, ha a fejlődést dialektikusan értelmezzük. Minden fejlődés egy jelenség-sor fokozatos kifejlődését jelenti, de egyúttal egy olyan jelenség-sorral is kapcsolatos, amelynek kifejlődése ellentétes értelmű. Jelen esetben a ritmus egyre élesebb lett, egyre szabályosabb, viszont egyre merevebb is, folyton veszített változatosságából. S még abban sem térnénk el a kulturális élet dialektikájától, hogy mikor ez a fejlődés az önmaga ellentétébe fordul, akkor visszanyúlnánk a közvetlen megelőző korszakon túlra, hogy visszatérjen az, ami a fejlődés előtt volt, csak magasabb formában. (Arról se feledkezzünk meg, hogy az a kor, amelyben ez a fejlődés végbement — Balassitól a nyelvújítás megindulásáig — egyébként sem a költészet emelkedésének ideje.)

A másik az, hogy fejtegetéseimből az utolsó 150 év költészetének ledegradálása következik. Ez még akkor sem volna igaz, ha teljesen elmarasztaltam volna klasszikusainkat ritmus tekintetében. Attól még remekművek lehetnek alkotásaik! Nem az-e a Vén cigány, vagy az Emberek akkor is, ha rimelése pl. korántsem áll olyan magas fokon, mint Aranyé, vagy a nyugatosoké? Egyik vers egyben nagy, másik másban. De ritmusukról is igyekeztem kimutatni, hogy éppen a legmagasabb ihlet pillanataiban ösztönösen megvalósították a legmagasabbrendű, magyar ritmust. Nem mindig, s azért én sem mindig lelkesedem a jambusért; csak akkor, amikor »magyarul« írják. Akkor viszont már nem igen jambus.

A harmadik kérdés ehhez kapcsolódik. Elszegényedést jelentene-e, ha a költők az általam jellemzett, szabadabb magyar ritmusfajtát alkalmazzák. Nyilván már csak azért sem, mert oly igen egyszerre az úgysem menne, ha elkezdenék is, csak azt jelentené, hogy ez is megjelenne az eddig használt formák között, ez pedig gazdagodás. S ha az idegenszerű és merev jambust költőink olyan sokhúru hangszerré fejleszthették, nem tehetik meg ugyanezt egy szabadabb, anyanyelvyszerű, már önmagában is sokféle lehetőséget megengedő formával? Végül nem vagyok biztos benne, hogy a jambus 150 év óta kiaknázott lehetőségei még mindig gazdagságot jelentenek s bármiféle megoldása az újság ingerével hat-e ma is.

Sajnos, itt már megszűnik a bizonyítás lehetősége s a tudományos vita értelme. Egyet-érték bírálómmal abban, hogy a költői gyakorlat kérdéseit rá kell bízunk a költőkre és az időre.

SZEMLE

BARTA JÁNOS: ARANY JÁNOS

Művelt Nép Könyvkiadó Bp., 1953.

A múlt évi Arany-évforduló rányitotta szemünket a nagy alkotó munkásságának egy-két kevésbé ismert részletére. Íróink és kritikusaink a valóságban és írásaikban is letették koszorúikat a múzeumkerti szobor talapzatára, de az értékes kezdeményezések ellenére, mint *irodalomtörténészek* csak most, Barta János könyvével ünnepeltük meg méltóképen a költő halálának 70. fordulóját.

Barta János műve nemcsak magasszínvonalú és széles olvasórétegeket is szem előtt tartó összefoglalása az eddigi Arany-kutatás legjáva megállapításainak, hanem többvontakozásban új értékelést, új összefüggéseket is mutat fel. Pályaképének lényeges vonásaival feltétlenül egyetérthetünk: igaz, hogy Arany egész életműve nagy törekvés a nép nemzetévalásának problémáit kifejező költészet megteremtésére. Igaz, hogy a nemzeti költő szerepéről csak akkor mondott le, amikor társadalmi fejlődésünk már jóvátehetővé lett az 1848-ban felragyogó demokratikus útról. Igaz, hogy béna korával küzdve egyben-másban irányt vesztett, vagy félúton állt meg, de így is modern epikus költészetünk megalapítója lett és felbecsülhetetlen örökséget hagyott ránk. Még konkrét időrendben sem téved Barta János: valóban a Pestre kerüléssel kezdődik meg Arany népiességének lassú eltávolodása korától, és a korszerű haladó követelményektől. Ezt az egészében helyes portrét az tette lehetővé, hogy részletvonásai is sokszor közelebb járnak az igazsághoz, a közelmúlt elemzéseinél.

Bóka László »A lírikus Arany« c. tanulmányában úttörő módon emelte ki Arany elnyomatáskori lírájának jelentőségét, azt, hogy ezekből a versekből a forradalmi napokhoz ragaszkodó, Petőfit vállaló, de egyszersmind a kilátástalan években önmagával meghasonló költő arca tekint ránk. A balladákban azonban nem látja a nemzeti élet új mondanivalóit, róluk csak megrovása van Ady szavaival: »Hallgatnia kellett s el kellett hallgatni (t. i. az Arany-lírárt, N. M.), mert Hunnia népe balladát akart« vagy tartózkodó ítélete: »(a Katalinban N. M.) Nem a társadalom bünteti meg a kegyetlen,

lányát befalaztató, halálba kergető apát, hanem önmagában leli bűnhődését,... mint a balladák hősei ... az Arany-balladák szerkezetének minden erőnye fölcillan már benne és megoldása, az individuális, lélektani megoldás, a pszichologikus tragédia már a későbbi Aranyé.« Barta könyvének egyik legértékesebb fejezete ezzel szemben éppen a balladák tárgyalása. Helyesen mutat rá arra, hogy a balladák emberei földiebbek, nyersebbek a többi elbeszélő művek alakjainál, nyers, ösztönös vonásaikat nem burkolja a költő az egyéb művekből oly jól ismert idill, vagy humor fátylaiba. Ez a vérben-vasban, gyarlóságban fogant világ mégsem pesszimizmusra és döbrent félrevonulásra tanít: nagyszerű alakjai megannyi harcbanívó példa, vad ösztönösségű zsarnokai gyűlöletessé válnak, olvasva őket, elutasítjuk az osztálytársadalmak egyént béklyózó konvencióit. A »belső büntetés« nem a magánéletbe menekülés költői kifejezése, hanem annak lehetősége, hogy a győzedelmeskedő elnyomás ellenére is megjelenhessen a szabadság-eszme fennmaradásába vetett hit. Nincs is az 50-es évek ballada-termésében tisztán lélektani érdekű mű (legfeljebb a Bor vitézt tekintethetjük ennek) s a késeiekből is csak a Tetemrehívást, Éjféli párbaít, Ünneprontókat állíthatjuk melléje. Az igazság az: irodalomtörténetírásunkat eddig annyira megragadta a 49 előtti Arany-epika idilli-mondai realizmusa kivételes (történetileg csak kivételes) naív harmóniája, hogy megfeledkezett arról a sokkal összetettebb, de nem kisebb realizmussal megrajzolt valóságról, ami az 50-es évek legkiválóbb epikus műveiben, elsősorban a balladák egész sorában él.

És ha balladákról beszélünk, hogyne ejtenénk szót a Buda haláláról, amit Ady Arany legjobb balladájának nevezett. Barta elemzése kiemeli a hun rege kettős gyökerét: a nemzeti hagyományokat, s XIX. századi magán- és közélet bonyolultságát, ami az eposz hangjával szemben a regény elemeit követelte meg. Barta — helyesen — a regényszerűségben nem a pusztá formai újítást látja, (bár az sem volna lebecsülendő), hanem az állam-

ról, politikáról, magánélet és közélet viszonyáról alkotott újszerű mondanivaló műfaji megfelelését is. A gazdag életanyag, a sokhelyt felbukkanó friss líraiság, s a trilógia végső fokon jövőbe vetett bizalmat sugárzó tanítása tűnik elsősorban a szemébe: kissé megfeledez a nyomasztó végzet-hitről, a nép széles rétegeinek epizodikussá válásától. Ez hiba, de ennek ellenére értékelése még mindig közelebb jár az igazsághoz, mint azoké, akik a testvérharcot tisztán privát erkölcsi konfliktusnak látták, amelybe Attila céltalan hódításvágytól fertőztetett nagyúrként lép be. Attila szimbolikus, időtlen tükrözése a nemzet kivételes tulajdonságainak, de hősi magaslaton áll: heroizmusa elvont, de mégiscsak előremutat a tragédia sötétjén át. Arany nagy eszméje a modern eposzról csak ilyen ellentmondásos alakban valósulhatott meg; de ki tagadhatná, hogy maga az eposz eszméje mégis a kor mély kívánságaiból fakadt, Közép- és Kelet-Európa ekkor magasralobbanó nemzeti törekvéseiből: »Korunk vezéreszméje a nemzetiség, már előttünk lobog; s hogy ez ne volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költemény-nemre, alig hihetem. A nemzetiség éppen a múltnak folytatása a jelenben és jövőben: semmi alak nem képes annyira kifejezni, mint az eposz.« (Hebbel bírálót.)

Háttérbeszorított darabja volt a Toldi szerelme a polgári tudománynak, de a miénknek is. Nem a lovagkor dicsőítése-e, »Lajos király bandériumainak pingálgatása« kérdztük Móríc szavaival, ha belenézünk. Barta korántsem elemzi ezt olyan sokoldalúan, mint a Buda halálát, de gondosan elhatárolt alkotóelemei közül magasratartja Miklós és Piroska szerelmének nagyszerű emberismerettel felépített történetét. Tárgyilagossága e bemutatás »korlátját« sem engedi elhallgatni (»A szerelmi háromszög... vívódásainak éppen az az egyetlen hibája, hogy alig fűzi valamely szál a korhoz, a szélesebb közösséghez«), de vajjon nem érdekes-e a korlát helyett egyszer a mögöttes lévő tájra is vetni egy pillantást? Az sem henyé megjegyzés, hogy a nápolyi hadjárat leírása csak addig tűnik anakronizmusnak, ameddig nem gondolunk a hazai realista történeti regény elsikkadására, Jókai ebben az évtizedben még egyeduralgó romantikájára.

És jut még a kisebb művekre is egy fény sugar: a mesterkélt drámai, tematikájában kisserű Murányi ostromának mégiscsak van egy jó tulajdonsága: Arany Wesse-lényiben rajzolja meg 1848 előtt az egyetlen olyan hőst, akinek belső énjében folyik le a küzdelem — állapítja meg a szerző a balladák ismertetése során.

Bár Barta János az Arany-életmű sok figyelmen kívül hagyott haladó mozzanatára,

rejtett szépségére hívta fel a figyelmet, aligha vádolható azzal, hogy szépítgetni, retusálni akarna. Arany népiességének szerepváltását, a jelentől való meglehetősen elszigetelődését a legkevésbé sem igyekszik titkolni. Nemcsak műve fővonala domborítja ezt ki, hanem gyakran ismétlődő kijelentései is előhozzák. Észreveszi, hogy 1861-ben Arany a népköltésztől már elsősorban formateremtést vár, nem a népisors őszinte megmutatását, nem kerüli el figyelmét a Hebbel-bírálat elutasító magatartása a jelenkori tematikával szemben. Gyanakszik még a Vojtina Ars Poeticájának eszményített realizmusára is. Míg kutatóink, élükön Lukács Györggyel a realista típusalkotás programját ismerték fel a költeményben a naturalizmussal szemben, addig ő a befejezésből, »az önmagánál szebb, dicsőbb természet« emlegetéséből, a mindennapi élettől való tartózkodás igényét hallja ki. Feltevése vitatható, hiszen a költő mint irodalmi irányzatot mindig nagyratartotta a kritikai realizmust (Puskin, Gogol, Tolnai Lajoshoz intézett buzdításai), de saját írói célkitűzéseiben csak csekély helyet juttatott neki. A polgári világ elől való művészi elzárkózásnak minden bizonnyal a kapitalizmussal szembeni bizalmatlanságban kell gyökereznie. Szól a könyv arról is, hogy a kiegyezés sem lázadóvá, sem megelégedetté nem tette Aranyt, csak a változtathatatlanba való belenyugvás keserves érzését növelte naggyá benne. Nem feledkezik meg a 48 előtti költő Petőfitől eltérő irodalmi felfogásáról sem, utal Petőfi népiességének elsősorban aktuális-politizáló, Aranyénak a történelmi hagyományokat kiegészíteni akaró jellegére. Aligha helytálló azonban az az állítása, hogy Petőfi a népköltészet (népies műköltészet) uralomrajuttatásával befejezettnek tartja a nemzeti költészet megteremtését, ellenben Arany a nemzeti költészet létrehozásában a nemesi költészetre is támaszkodni akar.

Mármost az a kérdés, mit ért Barta János a nemesi költészetben, az almanach-lírárt és a Honderűt, vagy egyszerűen a reformkor mindazon költőit, akik nemesek voltak. Az előbbit sem Arany, sem Petőfi nem akarta beolvasztani a nemzeti költészetbe, az utóbbiaktól azonban Petőfi sem zárkozható el eleve. Vagy talán feltételezhetjük, hogy Petőfi nem akarta felhasználni Vörösmarty és Kölcsey értékeit, akiket ő maga oly sokra becsült?

Barta János nemcsak új vonásokat és részleteket igyekszik festeni az Arany portréra: nem feledkezik meg az 1849 előtti, »kanonizált« művekről sem. Bőven kimutatja az Elveszett Alkotmány művészi hibáit, melyekről eddig az új felfedezés lelkenedezéssel feledkezett meg irodalomtörténet-írásunk, de — felhasználva a szovjet esztétika

kezdeményezéseit — vonzó képet fest a komikus eposz szatirájának ötletességéről, friss változatosságáról, csak a paródiái célzatról nem beszél. Újszerű gondolatot vet fel a Toldival kapcsolatban is (a végvári vitézek hagyományainak érvényesülése Miklósnak a lovagkortól eltűnt jellemében), de igazán kerek egészet a Toldi Estéjéről ad. Teljes joggal száll szembe azzal a Gyulaitól eredő, és Schöppflin Aladár közvetítésével egészen napjainkig elható felfogással, hogy Toldi a »pusztulásra ítélt réginek őszinte... meggyőződéses képviselője.« Talán még egy fokkal jobban lehetne hangsúlyozni, mint a monográfia teszi: Arany egész 49 előtti történet szemléletét téveszti szem elől, aki így okoskodik. Hiszen történeti visszapillantásainak középpontjában mindenkor a »durva, nyakas, megigázhatatlan«, de egyszersmind »merész, őszinte, tisztá« (mennyire illenek e jelzők Toldira!) magyarság áll a »szolgailag csúszkáló udvaroncok« ellenében. Ezt a fejezetet legfeljebb Sötér István találó megállapításával lehetne kiegészíteni: Lajos nagyszerű szavai a haladás szűkegességéről könnyen fakadhatnak a márciusi napok légköréből, hiszen a Toldi Estéje első fogalmazásának végén 1848. március 20. áll keltezőként.

Mielőtt a könyv hibáiról és hiányairól bármit mondanánk is, meg kell állapítanunk, hogy a terjedelme eléggé szűkreszabott. Nem hiszünk, hogy Arany Jánosról ne kellett volna legalább ugyanolyan részletes tanulmánykötetnek készülnie, mint Mikszáthról, vagy Móriczról. De még a terjedelem korlátait figyelembevéve is, többször erős hiányérzetünk támad olvasás közben. Olyan pontokat hiányolunk, melyeket a szerző minden nagyobbarányú különleges kutatás nélkül is feldolgozhatott volna, hiszen Arany munkássága és élete pozitívan a irodalomtudományunk legjobban felmért területe volt.

Mindenekelőtt rendkívül egyoldalú az ötvenes évek lírai termésének rajza. A közölték nyomán az olvasó nem igen alkothat fogalmat magának Arany akkori honfibúval teli, de az egyéni panaszok regiszterébe is átsapó, meghasonlott, nem egyszer pesszimista, a családi kör melegebe menekülő költeményeiről. Pedig versek — és kicsoda versek! — hosszú sora tartozik ide, s róluk megfeleledkezni nem kell, de nem is szabad. Belőlük érthetjük meg a Bach-korszak dermesztő telét, a sok epikus töredéket, a növekvő hallgatást, de sötétjük mellett új fényben ragyognak fel az ellenállás szításának, a bizakodásnak emlékei is a lírai versekből és balladákból. S ez a hiány csak annál indokoltanabb, hiszen Bóka László »A lírikus Arany« c. tanulmányában már kommentálta is az idetartozó darabok legtöbbszörét. A líra tárgyalásában egyébként az is kifogásolható, hogy

a bő — talán olykor túl bő idézetekhez — nem járul elegendő verselemzés, s még az idézetekből is kimarad egy-két feledhetetlen vers (Magányban, Rendületlenül, Tamburásdregúr, Epilógus, Mindvégig; az utóbbinak még a címe se merül fel).

Jóval többet adhatott volna Barta János az életrajzi anyagból is. Amit kaptunk — gondolkunk csak elsősorban Arany szüleinek bemutatására, az Arany-porta erkölcsi légkörének, a színészkaland következményeinek leírására, a nagykőrösi környezet pillanatképére, az mind szeretettel megírt részlet. De mennyi mély emberségű, nevelőerővel teli mozzanata van még ennek az életnek, amiről nem történik említés! Hol maradt a tankönyvkészítő lelkes tanár, tanítványainak eszményképe? Hol a költő csodálatosan sokoldalú érdeklődése, mely a kínaiaktól, indusoktól, Firduszín át Hebbelig ível, — de nem marad meg az irodalom mezőin, hanem átsap a nyelvészet, történetírás, etnográfia területére. Nem kellene-e jobban megismernünk az odaadó, gondos családapát, s a hű barátot, oly sok tehetség felkarolóját? Amellett — Arany nem száraz hivatalnok az Akadémián sem, ott is igyekszik — nem minden siker nélkül — a magyar tudományos élet pulzusán tartani a kezét.

Alig tudunk meg valamit műfordításairól, nagyszerű Shakespeare és Aristophanes tolmácsolásainak csak puszta ténye kerül említésre. Holott ezek nemcsak a műfordításunk történetének ritka ragyogású lapjai, hanem egyben-másban meg is világítják a nagy hallgatás évtizedét. Többet érdemelt volna a Bolond Istók is (szemben az utóbbi időben érdemén felül dicsért Katalinnal), aminek csak első részéről esik szó, de a vele kapcsolatos nagyigényű társadalombíráló szándék, a II. ének sokszínű líraisága, rezignált humora, pompás képe a vaskalapos oktatásról — mind számon kívül marad.

Feltűnően szűkszavú A nagyidai cigányok értékelése is, holott ez ma Arany egyik legvitatottabb, sokaktól egyenesen elvetett munkája. Azzal egyetérthetünk, hogy ennek rügjója is »hazafias érzés volt«; »Arany e művében sem tagadta meg magát a szabadságharcot«, de ennél jóval többet is elmondhatnánk. A nagyidai cigányok leleplező szándéka nem szerencsés, mert nem tetszik ki belőle kit és mit, milyen rétegeket, pártokat, időszakokat ítél el a szabadságharcból az író. Jöcskán van igazság Móricz Zsigmond szavaiban — akármilyen túlzott igényeket támaszt is —: »Megrajzolta a letört cigányforrongást, de nem merte a forradalmat felismertetni a rajzban. Túl objektíválta. Túlságosan is cigánybandát szerepeltetett Nagyidán, s a cigánytipusokban nem találjuk meg a mi forradalmunk hőseit.« Persze az effajta nyíltsisakú bírálat valószínűleg

a tévedések tömegével járt volna együtt. Hiszen az eseményekről csak a forradalmi demokraták, vagy a marxizmus álláspontjáról lehet előremutató kritikát írni; minden másfajta — egyénileg tiszta szándékú szemlélet — (gondoljunk csak Szabó Ervinre) gyakorlatilag a forradalom értelenségének hirdetéséhez, az ugrásnélküli fejlődés előtérbe helyezéséhez, nem egyszer maguknak a forradalom-elleneseknek (Görgey, Kemény) elismeréséhez vezetett. Ez történt Arany Jánossal is. Semmiképpen sem volt egy véleményen ő a geszti Tiszakör megcsontosodott ókonzeratívjaival, felfogásának kialakulásában sokkal nagyobb szerepet játszott mindaz, amit a Szemere-minisztérium Kossuth-ellenes légkörében hallott, amit Petőfi, Egressy s a többi radikális értelmiségi mondott el neki a nemesi következtetésekről. Persze ezek az észrevételek Arany lelkébe hulltak, abba a lélekbe, amely ekkor már hajlott az élet elsődlegesen morális megítélésére, abba a lélekbe, amit politikai nézeteiben némi paraszti szűklátókörűség nyugtázott. Arany elsősorban *alulról* nézte 1848—49-et, s erről a nézőpontról bizony nagyon ríkítónan feltetszett a nagy idők sok gyermekbetegsége, a törtéetők, elősdiék, szájhősök, hetvenkedő katonák ágalása, a közizagazgatás felbomlása stb. Az *alulról* való kiindulás azonban minden konkrétságával együtt is az ösztönösség veszélyeit, a nagy történelmi látószög elhanyagolásának veszélyét hordja magában. (Erről más vonatkozásban igen jó képet ad Lukács György Erckmann Chartriánról Cöterről, a plebejus történeti regény más XIX. századi képviselőiről írva, a Történeti regényben.) Irodalomtörténetírásunk elismeri a Farkó Tamást, melyben megvannak a következetes demokratikus szemlélet alapelemei 48-cal kapcsolatban, s aztán számonkéri ugyanezt a tudatosságot az egész nagy folyamattal szemben. Holott nyilvánvaló, hogy *egy jellemre, egy epizódra* vonatkozólag a költő megtalálhatta a plebejus bírálat hangját, de ahhoz már nem volt elegendő a paraszti alap, hogy az egész forradalmat igaz valójában leírhasa. Talán ezt érezhette maga is, amikor nem adta fel a cigány-anekdota kereteit.

Sokan talán kétségbevonják azt, hogy A nagyidai cigányok paraszti állásfoglalást tükröz: de gondolják meg, mennyire visszatér a kétségtelenül paraszti elégedetlen éget hangoztató Koldusének egy fontos motívuma a IV. ének ama jelenetében, amikor Gyűgyü, Kanálos, Degesz meg a Félsemű Toportyán megannyi »harcon elesett vitéz« juttalom adására szólítja fel Csórit: »Hát bizony mi, vajda, valamikéskét váránk, Amiből tengédjék özvegyünk és árvánk?«. S a válasz? Groteszkbe fordított igazi nemesi pátoasz »Lesz majd emlék etek, olyan mint egy torony!«

Arany véleménye távolról sem azonos e kérdésekben Keményével, vagy Gyulainak a Romhányiban kifejtett nézeteivel. Első látásra úgy tűnik: abban megegyeznek mindhármán, hogy a forradalmi radikálisokat részben irreális álmodozóknak, részben nagyhangú, önző demagógoknak tekintik. Csak-hogy az álmodozást Gyulai meg Kemény egészen más okokból tartják irreálisnak, veszélyesnek, mint Arany! Ők ketten úgy látják, hogy az ábránd megakadályozza a nyugodt, lassú fejlődést, örvényekbe, kilátástalan harcokba csábít. Mennyire más a helyzet A nagyidai cigányokban! A »békés, józan megoldás« híve itt Gerendai, aki ravaszul és gyáván oszon ki a várból, Csóri és a cigányok nem abban hibáznak, hogy magukra vállalják a várvédelmet, hanem abban, hogy nem nyúlnak elég emberül a harchoz; Csóri álmodozása azért bűnös, mert helyette az ellenség kudarcát kellett volna időben észrevenni és döntő győzelemre kihasználni! A mű esztétikai jellemzéséről csak egy észrevételt: humora, satírája ironikus elemei egészében néve szervezesebbek, kevésbé korhoz és helyhez kötöttek, mint az Elveszett Alkotmány esetében, de túlhazbásuk sokszor már fárasztó; a világirodalom nagy satíráiban nagyobb aművészi higgadtság, több helyet foglalnak el más esztétikai értékek (tragikum, morális pátoasz, nagyarányú reális bemutatás stb.)

Az itt felsoroltakon kívül van néhány olyan központi kérdése az Arany-kutatásnak, melyeket sürgősen napirendre kell tűzünk. Ilyenek elsősorban: Arany és az irodalmi Deák-párt, Arany és az utókor, Arany antikapitalizmusa. Természetesen ezek bármelyikének valóban tudományos feldolgozása messze meghaladta volna egy népszerűsítő monográfia célkitűzéseit. Véleményünk szerint azonban Barta Jánosnak itt a Mikszáth-könyv eljárását kellett volna követnie, ahol Király István »Mikszáth művészetének néhány problémája« címmel külön nagy fejezetet szentelt néhány alapvető összefüggésnek, s ha nem is végleges megoldást, de nagy-súlyú vitaindítást adott velük kapcsolatban. Annál feltűnőbb ezek elhagyása, hiszen részleteiben a legtöbb problémáról szó esik, de nem kellő mélységgel. Az antikapitalizmust például csak a hallgató esztendőkkal kapcsolatban említi a tanulmány, de nem tér ki annak esetleges paraszti, gyarmatosítás-ellenes stb. vonásaira. Egyáltalán nem kerül elő az Arany-hagyomány továbbélése, pedig ezen a téren nagyon sok téves elképzelés uralkodik. Sokan úgy gondolják, hogy Arany legfeljebb egyes művészi részleteiben vált irodalmunk élő hagyományává, de múltba mélyedő szándékaival már Adyék szakítottak (sőt talán Reviczkyék is) s így a mi korunk annál kevésbé teremthet folytonosságot vele.

Az Arany-könyv két fő gyengeségének néhány fontos, tisztázatlan kérdés elhanyagolását tartjuk, továbbá azt, hogy nem hozta eléggé emberi közelségbe irodalmunk egyik leghíresebb alkotójának életét. Újlag hang-

súlyozzuk azonban, hogy a mű így is számottevő nyeresége irodalomtörténetírásunknak, s szerzője a leghívatottabb egy összefoglaló nagy Arany-pályakép megírására.

Nagy Miklós

ADY ENDRE VÁLOGATOTT VERSEI

Szerkesztette a Magyar Írók Szövetsége és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Ady-bizottságának megbízásából *Bóka László, Bölöni György, Hatvany Lajos, Király István*. Sajtó alá rendezte: *Vargha Kálmán*. Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1952.

Századunk mindeddig legnagyobb magyar költője születésének hetvenötödik évfordulójára jelentette meg a Szépirodalmi Könyvkiadó a költő válogatott verseit. Ady Endre versei már a felszabadulás előtti Magyarországon is széles körben voltak népszerűek. Több kiadásban adták ki összes verseit. Az összes versek kiadása mellett különféle válogatások is napvilágot láttak. Verseinek kiadása megsokszorozódott a felszabadulás után, hisz az új Magyarország építői nagy elődjüket tisztelik Ady Endrében.

Felmerül a kérdés: mi értelme van annak, hogy verseiből válogatásokat adjanak ki a múltban és adunk ki mi is? Hiszen Ady egész életműve, ezen belül egy-egy verskötetete zseniálisan megkomponált művészi egész, ahol minden kötetnek és ciklusnak megvan a társadalmi és politikai értelme. Mielőtt erre a kérdésre felelnénk, világosan kell látnunk azt is, hogy Ady verseiből nemcsak kiadók készítettek válogatásokat, hanem a nép is elvégezte azt. Ady költészete saját korának ellentmondásossága, bonyolultsága folytán nem olyan kristálytisztá, — formájában és tartalmában népi — költészet mint a Petőfié, hanem »ellentmondásos egység«. (Révai József) A nép — a munkások, parasztok, a haladó értelmiség — ebből a bonyolult, ellentmondásokkal teli, de lényegét tekintve gyökeréig népi költészetből elsősorban azokat a verseket érezte szívéhez közel állóknak, amelyekben a költő legkevésbé ellentmondásosan, kevésbé áttett-módon adott hangot a nemzeti élet soronlevő nagy kérdéseinek: tehát a magyarság-verseket és forradalmi verseket érezte leginkább magáénak. A nép tehát ösztönösen a lényeget ragadta meg. Nem mondhattuk ezt el a felszabadulás előtti hivatalos válogatásokról: ezek eltorzították a költő arcképét. Előszóval helyezték előtérbe a vallásos, a vívódó Adyt, de elfelejtették arra rámutatni bevezetésekben, hogyan következett mindez Ady korának társadalmi valóságából. Idealizálták Ady magányosságát és mégcsak meg sem próbálták feltárni, hogy Ady menekülni igyekezett ebből az egyedüliség-

ből. Másfelől előtérbe állították a magyarság versek íróját, a fajtáját és népét sirató nagy költőt, s nem véve tudomást arról, hogy ez a lírai hang a megkésített forradalom miatt érzett keserűségből fakadt és egyben a nép passzivitását is ostromozza. — Igyekeztek megtenni Adyt a »tragikus magyarság« koncepció szellemi ősenek. Nagyjában-egészében ezek a vonások jellemezték egyfelől a hivatalos körök, másrészt a népiesek egy részének Ady-szemléletét s a kiadásukban megjelent Ady-válogatásokat. Ezek tehát valamilyen szempontból eltorzították a költő képét válogatásaikban.

A felszabadulás után Révai József Ady-tanulmányai nyomán bontakozott ki Ady igazi képe s ez a tanulmány derítette fel Ady költészete ellenmondásosságának s az ezt művésziileg tükröző szimbolizmusnak társadalmi gyökereit. Ezzel döntő fordulat történt az Ady-értékelésekben. Az olvasók körében hatalmas érdeklődés nyilvánult meg Ady életműve iránt. Az összes művek többszöri kiadása mellett ezt igyekeztek kielégíteni a válogatások. A válogatások terén kétféle ideológiai elhajlás történt: a szocialdemokraták csak Ady forradalmiságát hangsúlyozták, s ezzel leegyszerűsítették, elszegényítették Ady költészetének roppant gazdagságát, amely a gondolkodó ember csaknem minden kérdésére választ keresett. A népiesek egyrésze tovább vitte Ady képét, válogatásuk is jellemző módon ezzel a címmel jelent meg: »Az ütések alatt.«

A népnevelés országos nagy feladatait tekintve szükség van Ady verseinek válogatott kötetére, hiszen az irodalommal éppen most ismerkedő olvasót megzavarhatja és elriaszthatja Ady sajátos művészi kifejezési formája, és első olvasásra nem tudja kiválasztani azokat a verseket, amelyek megismerése után kedvet kap a többihez is. Egy jó válogatásnak tehát átfogó képet kell adnia Ady életművéről, amely egyben fejlődéskép is, és a jellemző vonásokat kell tükröznie.

Az előttünk álló válogatás teljes egészében kielégíti ezt az igényt. A költő egész élet-

művéből válogat, s verseinek mintegy harmadát tartalmazza.

Nagy erénye mindenekelőtt, hogy nem retusálja a költő arcképét, hanem lényegét tekintve Ady igazi képe bontakozik ki ennek alapján. A kötet szigorúan kronologikus rendben közli a verseket. Ez feltétlenül helyes módszer. A verseskötetek és ezen belül a ciklusok művészi koncepcióját egy válogatás természetesen nem tudja megartani. Különben is: a ciklus rendjét csak a költőnek van joga megbontani. Rendkívül helyes elv, a kronologikus rend, különösen az utolsó Ady-kötetet — »Az utolsó hajók«-at — tekintve, amely csak a költő halála után 1923-ban jelent meg. Így természetesen ennek a posthumusz kötetnek a darabjai is beépülnek az időrendbe.

Jobbán érzékelhetővé teszi a fiatal Ady művészi fejlődését is a kronologikus rend. A korai Ady-kötetéből csak azokat a verseket tartalmazza, amelyeket maga Ady is felvett az Új Verseskbe. Viszont az időrend lehetővé teszi, hogy valamelyest lássa az olvasó az Új Verssekhez vezető fejlődést is. Szigorúan tudományos szempontból különösen nagy haszonnal jár ezt a kronológiát alaposan szemügyre venni. Fény derül például Ady cikluskomponáló módszerére. Az 1907-ben írt »Szent Lélek karavánja« című verset 1913-ban veszi fel A magunk szerelme c. kötetbe s egyúttal megteszi cikluscím-adó versé is. Ugyancsak ebbe a ciklusba helyezi az 1913-ban írt »Igaz, uccai álmok« c. versét is. Így komponálja meg tehát egyetlen, igazán egészében véve forradalmi ciklusát, amely zömében a közvetlenül 1912. május 23. előtt, vagy után írt verseket tartalmazza. E versek idehelyezése azonban indokolt, és sajátos szint és hangulatot ad a ciklusnak. A válogatás természetesen nagyon helyesen mindkét verset a megjelenés évébe (1907—1913) helyezi el. Ez a kronologikus elhelyezési rend tehát lehe-

tővé teszi, hogy Ady fejlődési képe rendkívül plastikusan bontakozzon ki előttünk.

Annak ellenére, hogy a kötet lényegében helyes és igaz képet ad Adyról, sajnálattal kell megállapítanunk néhány nagy, vagy bizonyos szempontból jellemző vers kimaradását. Ady korai versei közül kimaradt: »A könnyek asszonya«, »Meg akarlak tartani«, »Elűzött a földem«, »A vár fehér asszonya«, »Búgnak a tárnák« s későbbiek közül: »A könnyek haszna«, »A mentő glória«, »Álmodik a nyomor«, »A menekülő Élet« —, hogy csak a legnagyobbakat említsük. Természetesen nem kívánhatunk teljességet a válogatástól, de úgy érezzük, hogy az említett versek Ady fejlődési képének is jellemző darabjai. »A könnyek asszonya« és a »Meg akarlak tartani« például jellemzően mutatják a fiatal Ady sajátos stílusát, jelzőit, ahol az érzelmek izzása valósággal megolvastja a szavakat. (a »csókos valóság« s ehhez hasonló összetételek). »A könnyek haszna« a szocializmushoz való közeledésnek érzelmi mozzanataira derít fényt, »A menekülő Élet« amellett, hogy művészileg is nagy vers, Ady gondolkodásának sokrétűségét, mélységét is feltárja, valamint fejlődésének egy szakaszára is fényt vet. Hiányoljuk végül, hogy az 1912-ben írt »Margita élni akar« c. verses regénykísérletből egy-két jellemző részletet nem mutat be a válogatás. Idekíváncsított volna a kezdődének egy része, vagy a századeleji fővárost és irodalmi életet meglevenítő strófák. Végül két filológiai pontatlanságot szeretnénk szövéteni. Az 1914-ben megjelent »Fáradtan biztatjuk egymást« c. verset 1913-ba, az 1915-ben megjelent »Vallomás a szerelemről« c. verset 1914-be sorolták be.

E fogyatékok megemlítése ellenére is elmondhatjuk, hogy ez a válogatás végre az igazi Ady Endrével ismerteti meg népünket.

Varga József

MEGJEGYZÉSEK A CSILLAG 1953-AS ÉVFOLYAMÁRÓL*

Múlt év őszén a Központi Előadói Iroda ülésein a Csillagot éles, jogos bírálát érte. A felszólalók közül többen foglalkoztak azzal, milyen felelősség terheli a Csillag szerkesztőségét az irodalmi életben elburjánzott káros jelenségek miatt. A bírálát óta eltelt esztendő során a Csillag jelentősen megváltozott, gazdagodott, tartalmasabb, olvasmányosabb lett, rálépett arra az útra, hogy betöltse eredeti funkcióját, valóban vezető, irányító orgánuma legyen mai irodalmi

életünknek. A Csillag ma már nemcsak névleg reprezentatív folyóirata irodalmunknak, az 1953-as év elejétől színesebb, érdekesebb anyagot nyújt olvasóinak. Ez a gazdagodás eszmei jellegű: az előző évi számok sokszor sematikus, nem egy esetben szektáns szellemével szemben merész, nagyvonalú szerkesztési politika eredményeire figyelhetünk. S ez annál jelentősebb, mert a Csillag felfrissülése irodalompolitikánk általános irányának megváltozása előtt ment végbe, ill. kezdődött el.

* Vitaindító beszámolóként elhangzott a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi karának Magyar Irodalomtörténeti Intézetében, 1953. október 24-én.

A szépirodalmi anyag megpezdülése, az új arcok feltűnése még abban az időben kezdődött, amikor az irodalmi élet egészét némileg merően értelmezett óvatosság bénította. A Csillag „előreszaladását” a kormányprogram igazolta ugyan, mégsem egyértelműen csak pozitív eredményeket hozott az új szerkesztői munka. A Csillag nem vonta le vagy nem akarta levonni akciójának összes következményeit, sok esetben, elsősorban elvi kérdésekben elmulasztotta a nyílt állásfoglalást. Így jött létre az a helyzet, hogy a folyóirat nem tudott egészében megnyugtató választ adni azokra a kérdésekre, amelyeket önmaga vetett fel. Adós maradt olyan válaszokkal, amelyek éppen az új vezetés szelleméből várhatók lettek volna. Az előrehaladás, a színvonalemelkedés szembeszökő és nagyon sok ígérettel biztató. Új szellemről, megváltozott arculatról beszéltek, anélkül, hogy valamiféle szakadékok feltételeznék a múlt és ezévi Csillag között. Folyóiratunk az Írókongresszus óta az Írószövetséget képviseli, s mai irodalmi életünk vezetésére hivatott. Ezt a nagy kulturális szerepet most kezdi betölteni, az eddigi sok tekintetben formális szerepe most telítődik hatékony tartalommal.

A Csillag szépirodalmi és irodalompolitikai súlyának megnövekedését két egymással összefüggő jelenség mutatja leghatározottabban. Az egyik: törekvés irodalmunk nemzeti egységének további megerősítésére, a másik: szabad tér biztosítása különféle irodalmi irányzatok harcának. A szerkesztési politikának ez a tendenciája egybehangzik a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán Révai József által kifejtett irányvonallal:

»A klikkszellem gátolja annak a kulturális egységfrontnak a kialakulását és megszilárdulását, amely a művészet, a tudomány terén megfelelője a népfrontnak, a pártunk által vezetett nemzeti egységnek. Nyílt, elvi viták, szabad, elvi bírálat és kulturális nemzeti egység: ezt a hármas és mégis egységes feladatot kell szem előtt tartanunk, kulturális, elsősorban művészeti életünkben.«

A szerkesztési politika biztonságáról vall az, hogy az irodalom nemzeti egysége és az irányzatok harca nem különváltan, nem önmagában, mintegy öncélú szerkesztői gondolatként jelent meg, hanem a pártos irodalomért való harc részeként. Azzal, hogy a Csillag tágitotta kereteit és nem riadt vissza egy-egy újszerű, sajátos írói, költői szemlélettől, alkotómódszertől, nem adta fel a szocialista realizmusért, a pártos irodalomért folytatott szívós eszmei küzdelmet. Ellenkezőleg, éppen ezzel serkentette a legmegfelelőbb módon, mondhat-

juk: az irodalomhoz leginkább illően a pártos művészet további kibontakozását, így domborodott ki meggyőző erővel, hogy a Csillag főáramában a szocialista realista alkotások igényével föllépő művek állnak. Nem eszmei kapitulációt, hanem művekben mérhető előrelépést hozott az új szerkesztés jelenlegi viszonyainkat konkrétan fölmérő irányító munkája. Elegendő említeni — anélkül, hogy teljesség volna a célunk — Aczél Tamás, Benjámin László, Kónya Lajos, Kuczka Péter, Méray Tibor, Sarkadi Imre, Szabó Pál, Szeberényi Lehel, Urbán Ernő Csillagban megjelent újabb munkáit.

Az utóbbi időben egy sereg olyan íróval találkozunk a Csillag hasábjain, akik régóta nem publikáltak semmit. Az irodalom különféle tájairól jöttek ezek az írók, a Csillag szerkesztősége olyan ereket kapcsolt be irodalmunk vérkeringésébe, amelyek hosszabb, rövidebb időre, világnézeti és egyéb okok miatt eldugultak. A Csillag e kezdeménye előtt is ismeretes volt, hogy »útítárs« írókra szükség van, méltányolni, támogatni, segíteni kell a becsületes szándékokat, a népi demokráciához őszintén közeledő, a néppel való találkozás útját kereső írókat, de az útítársakkal valahogy úgy volt irodalompolitikánk, hogy működtek »jól beváltak«, »biztos« útítársak s nem igen keresték a lehetőséget, hogyan lehetne a meglévő kereteket — az elvek feladása nélkül — minél szélesebben támogatni. A megszólaltatott írók máris új tartalmakat, új művészi színeket jelentenek. Megszólalt a tanulmányíró Németh László, a műfordító Szabó Lőrinc, Áprily Lajos; versekkel jelentkezett Jankovich Ferenc, Berda József, Takáts Gyula, Weöres Sándor; olvashattuk Tamási Áron regényrészletét, illés Endre tanulmányát stb. Az újra megszólaló írók egyes nézeteivel, stílusbeli felfogásával lehetne vitatkozni — talán a Csillag is vitakozhatott volna —, de most nem ez a legfontosabb. Elsősorban az az örömdetes, hogy a szerkesztőség a szűkkeblű módszereket elvetve, bátran kezdeményez; kezdi megvalósítani, a gyakorlatba átvinni a Pártnak azokat az irodalmi célkitűzéseit, amelyek az utóbbi időkben háttérbe szorultak.

De nem tehetne-e a Csillag többet is ennél? Igaz, hogy ez a kérdés nemcsak a Csillagot illeti, vonatkozik ez egész irodalompolitikánkra, egész irodalmi életünkre, s ha mégis a Csillaghoz fordulunk, tesszük ezt eddigi munkája biztató sugallatára. Kimerítette-e a Csillag az összes lehetőségeket, nincsenek-e írók, költők, akiknek megszólaltatása reménnyel kecsegtetne? Gondolok Sinka Istvánra, aki a múltban sajátos tehetségét, népi erejét és eredetiségét nem tudta megóvni az egész költészetét mélypontra sodró világnézeti fertőzésektől — ma nem találhatna vissza a néphez? Nem ismerem Sinka jelenlegi

körülményeit, de bizonyos, hogy azok az okok, amelyek részben indokolták világnézeti eltéréseit, ma már nagyjából Sinka szempontjából is megszűntek tekinthetők. Ezeken az okokon a népies tábor ideológiai bizonytalanságát, Sinka társadalomból való kirekesztettségét értem. E kérdés jogossága abban rejlik, hogy Sinkának olyan értékes alkotásai is vannak, amelyeket számon kell tartanunk, költészetére nemcsak a parasztság romantikus felnagyítása, az elmitizált, eltorzított politikai perspektíva a jellemző, hanem az is, hogy az igazi költő teremő erejével szövegezte meg a szegényparaszti világ nyomorúságát.

Rá kell térni Nagy Lajos esetére is. Nagy Lajost a múltban radikális, soha meg nem alkívó demokratizmusa miatt háttérbe szorította a hivatalos irodalompolitika, inkább csak egy szűkebb kör ismerte s szerette, és egész életművének kiteljesítéséhez éppen egy megértő és előrelendítő olvasóközönség s irodalmi közvélemény kellene. Nagy Lajos az utóbbi időkben nem kapta meg a megérdemelt szerető támogatást; a Csillagközönség két novelláját s ez bizonyára biztosított arra, hogy Nagy Lajos állandó olvasói lehetünk. Megemlíthető ugyancsak kérdő hangszóval, Füst Milán is, mert a költő Füst Milán hosszú ideje hallgat. Részben az elmondottakkal függ össze, hogy a Csillag különböző irodalmi irányzatok, stílusok színterévé kezd válni. Benjámin László, Kónya Lajos, Tamási Lajos, Simon István és mások mellett Vas István, Jankovich Ferenc, Takáts Gyula, Sipos Gyula versei tűnnek fel, Urbán Ernő és Aczél Tamás prózája mellett Nagy Lajos és Tamási Áron elbeszélése, ill. regényrészlete. Arról nem lehet szó, hogy a Csillag gazdagodását csupán a bemutatkozó új arcokon mérjük — bár ez is feltétlenül jelentős eleme. A gazdagodás mélyebb értelműnek mutatkozik, s a régi költők alkotómódszerének, témaválasztásának változatosságában is megfigyelhető. Egyetlen példát ragadok ki: Kónya Lajosnak az októberi számban megjelent versei észrevehetően olyan költői keresésről tanúskodnak, amelynek eredményei a költői szemlélet tágulásában, a nyelv merészebb kezelésében máris felfedezhetők. Tematikai, stílusbeli élénkséget hoznak Vas István, Jankovich Ferenc, vagy akár a fiatal Boda István versei — a neveket itt is lehetne még tovább sorolni.

Gazdagodott a Csillag a műfajok terén is: a szerkesztőség az utóbbi időkben igen energikusan meghonosított egy szórványosan már korábban is jelentkező műfajt, az ú. n. széljegyzetet. A megjelölés látszólagos igénytelensége mögött nagyon hasznos és nagyon tanulságos tartalmak rejtőznek. Ezek az írások nem lépnek fel a tanulmány vagy a

kritika rendszerező, összefoglaló, bíráló igényével, kötetlen formában, közvetlen előadásban tájékoztatnak az írói alkotóműhely belsőbb ügyeiről, aktuális és fontos irodalmi kérdésekről stb. Olyan cikkekre gondolok, mint Szabó Pál: Munkák és napok, Aczél Tamás: Vihar Ferkó, Harcos politikai költészetet, Németh László: Munka közben, Urbán Ernő: Néhány szó a szatíráról, Örkény István: Margóra, Pándi Pál: Kritikai jegyzetek stb. A széljegyzet a gyors reagálás, az éles polémiák, a legváltozatosabb tartalmak műfaja, s mint ilyen persze nem mint műfaji kuriózum fontos. Az írói alkotófolyamatot ábrázoló széljegyzet pl. igen fontos lehet, már amiatt is, mert az írói alkotófolyamat kérdéséről alig találunk megnyugtató marxista írást, s ha az író elmondja anyaga művészi formálása közben szerzett tapasztalatait, nehézségeit s örömeit, a a kritikusnak, olvasónak egyaránt tanulságos, mert finomabb részletekre hívja fel a figyelmet, közelebb enged a műhöz, mélyíti a kapcsolatot az író és olvasó között. Emlékeztetek pl. Somogyi Árpád vagy Mészöly Dezső jegyzeteire. Bármennyire érdekes és fontos azonban a széljegyzet —, nem lehet egyeduralkodó, nem helyettesítheti a kritikákat. Nem is követeli magának ezt a megtisztelő jogot, inkább a szerkesztőség ruházta rá szinte tudtán kívül. A széljegyzetek és a kritikák közti aránytalanságon a szerkesztőségnek változtatnia kell.

Az különösen örövendetes, hogy az irodalommal határos művészetek, tudományok is hírt adhatnak magukról a Csillagban. A Csillag tudatosan tágtítja köréit: képzőművészeti, történeti, nyelvművelési tanulmányok, cikkek jelennek meg egymás után. A színikritikák hiánya viszont feltűnő.

Helyet ad a Csillag a fiatal költőknek, Boda Istvánnak, Csóori Sándornak és másoknak. Külön említésre méltó, hogy a szerkesztőség felújítja a felszabadulás előtti folyóiratok módszerét: egy-egy költőtől egyszerre több verset közölnek.

Összefoglalóan: a Csillag gazdagodása, sokszínűvé válása egyben sematizmus elleni harc eredményeit jelzi. Nem azt akarom mondani, hogy sematikus vers vagy próza alkotás már egyáltalán elő sem fordul a Csillag lapjain. Ezekre a sematikus alkotásokra nem is volna nehéz dolog rámutatni. A szerkesztésben megnyilvánuló friss törekvések azonban egyre inkább uralkodókká válnak.

A referátum elején szó volt arról, hogy a Csillag színvonalának emelkedése korántsem problémamentes. Amellett, hogy hangsúlyozzuk a Csillag nagy eredményeit — elsősorban ez a jogosult —, azokat a fogyatékoságokat is meg kell mutatni, amelyek a sok tekintetben gazdagabb tartalom szomszédságában még fokozottabban tűnnek elő. Teljesnek és

megnyugtatónak azért nem érezhetjük a színvonal emelkedését, mert hiányzik még az egységes kép, az új törekvések összefoglalása, nyílt feltárása. Maga az említett tény — az »új« írók, költők bemutatkozása — elvi magatartást jelent, de a Csillag inkább sejteti az elvi alapot, a válasz eldöntésével, a megoldással az olvasóra hagyatkozik. Nem új programot várunk a Csillagtól, mert a program nem változott, nem változhatott. De a szerkesztői gyakorlat mutatja: több ponton módosult a programhoz vezető út megítélése. A Párt- és írókongresszus által elérendő célnél felvetett követelés, hogy legyen nyílt, őszinte harc az irodalmi irányzatok között, megvalósulóban van. Egy sereg új s nem egy esetben bizonyára művészi jel is eredménnyel járó írói szemlélet, stílusfelfogás bukkant fel. A Csillagnak irodalmunk ilyen megpezsdítésében elsőrendű szerepe van, folyóirataink közül elsőnek nyitotta tágra kapuit — nem az ellenséges irányzatok, hanem a jószándékú, őszinte, becsületes közeledések előtt. Azonban az irodalom nemzeti egysége felé való törekvés, valamint a különféle irányzatok nyílt határozott elvi alapjának megfogalmazásával mindeztől adós maradt a Csillag. Ez az eljárás — merész kezdemény a szépirodalmi, s széljegyzet-rovatban, csönd a kritikai rovatban — Sötér István szavaival — legtalálékosabban óvatos duhajkodásnak nevezhető.

A Csillag egyik legsúlyosabb fogyatékosága az, hogy a kormányprogram és az irodalom összefüggéseinek feltárására éppen csak nagyon távoli kísérletet tett, különben szó nélkül ment el az egész ország életében hatalmas fordulatot hozó határozatok mellett. Az a merész új színeket bemutató szerkesztői politika, amelyről az előbb szó volt, egy tágasabb s mondjuk ki: szabadabb irodalmi légkör megteremtésével a kormányprogram értelmében munkált már hónapokkal a program elhangzása előtt. De közvetett módon. A szépirodalmi rész »merészsége« állandóan csak fokozódik (Veres Péter, Laci c. kisregénye. Örkény István regényrészlete). Nem is erről van most szó — e biztató jelenségek elméleti megalapozása hiányzik, s a kritikai munkában való érvényesítése, azaz: a közvetlen, nyílt beszéd. Mert újra nagyon időszerű, most fokozottabban talán, mint Nagy Imre és Rákosi Mátyás beszéde előtt a Pártnak az a követelése, hogy legyenek »nyílt, elvi viták«, legyen »szabad, elvi bírálat«. A kormányprogram elhangzása óta három száma jelent meg a Csillagnak, de egyik számban sincs meg a jele annak, hogy vezető irodalmi folyóiratunk megkezdte volna ezt az elméleti, kritikai munkát. Mindenki érzi, mindenki tudja, hogy a látványos »minden rendben van« felszín korántsem mutat igaz képet, nem azt jelenti, hogy

valóságosan is minden rendben volna. Igaz, a Csillag következetes hallgatása nem kivétel jelenség, egyéb irodalmi folyóirataink hasonló bémultságban szenvednek. Csodálkozni lehet azon, hogy a kritika ilyen nagy jelentőségű fordulatot szórványosan, biztos védőállások messzeségéből kommentált csupán s inkább az írók voltak azok, akik több nyilatkozatot, elmefuttatást adtak közre ebben a kérdésben. Így mindjárt a kormányprogram elhangzása után az Irodalmi Újság közölte Szabó Pál vezércikkét. Szabó Pál ebben az egyetlen cikkében nem tisztázhatta mindent, nem is az elméleti kérdések megoldásának az igényével lépett fel: szép cikke az írók a nép iránti hűségéről, helytállásáról, fokozott felelősségéről vall. Kónya Lajos és Örkény István azonban bátrabban és mélyebben nyúltak bele az égető kérdésekbe, mint azt eddig kritikásaink tették.

Mit tett a kritika?

A Szabad Népből megjelent bírálat Sebe-
rényi Lehel Hét nap c. kisregényéről az első olyan írás, amely a kormányprogram és az irodalom viszonyával foglalkozik egy konkrét mű kapcsán. Nyomban hozzátehetjük, nem szerencsés módon, nem olyan módon, hogy a kérdések előrevitelét segítette volna. A Hét nap nem hibátlan alkotás, azok a hibák, amelyeket a bírálat említ, megvannak a műben. Itt az a sajnálatos eset történt, hogy a cikk olyan igénnyel kéri számon az írótól műve fogyatékoságait, mintha az ábrázolás hasonló jellegű tökéletlenségeit a kormányprogram előtt is ugyanolyan módon fel tudta volna, vagy fel akarta volna tárni. A kritika világosan kimondja, hogy valami új kezdődött az író nagyobb felelőssége, az »igazat írni« parancsnak mélyebb megszívlelése. Ezt az álláspontot lehet helyeselni. Helyeselhetjük, ha a kritika azt mondja az íróknak, hogy ismerje meg minél jobban, teljesebben a nép életét s ne riadjon vissza a nehézségek ábrázolásától. Az önkritikai hang hiányzik a cikkből: nemcsak az író, de a kritikus is felelős azért, és nem kis mértékben, hogy a Hét nap írója egy-két esetben az ábrázolás sematikus, hamis útját választotta. Mivel a kritika kritikájának leghalványabb gondolata sem csillant fel, a cikk írói egy félrevezető folytonosság látszatát keltették: mintha a kritika mindig ilyen szempontok szerint folytatta volna működését. Ezt senki sem hitte el. Nagy Péternek az Irodalmi Újságban Csóori Sándorról megjelent cikke szintén nem járult hozzá a helyzet megoldásához. E két cikken kívül alig említhetnénk valamit. A Csillagban közölt Simó-Keszi vitának a lektorok és írók viszonyáról, Pándi kritikai jegyzeteinek szintén nem volt az összes főkérdéseket átfogó igénye.

A Csillagnak, mint reprezentatív irodalmi folyóiratnak meg kellett volna kezdenie az

általános-elvi jellegű cikkekben és a kritikai gyakorlatban egyaránt ezt a felelős munkát. Elvi jelentőségű vitáinkról megnyilatkozásokra égető szükség lett volna, mert nyilvánvaló, senki sem foghatja fel a kormányprogramot, az ország gazdasági, társadalmi életében végbemenő fordulatok előidézőjét olyan varázsvesszőnek, amely az irodalomban automatikusan érezteti hatását. A kormányprogram sem a szocialista realista irodalom esztétikáját, sem az irodalom pártosságát egy pillanatra sem tette kétségessé. Arra lett volna szükség, hogy a párt által kitűzött helyes irányvonalat irodalompolitikai konstellációk, kritikai tevékenység, csökkent írói felelősségtudat, a szocialista realizmus egyes tételeinek túlhajtott vagy helytelen, hamis kezelése hogyan torzíthatták el s ezek a nagyobbára irodalom-politikai jelenségek hogyan hatottak vissza, hogyan tükröződtek az írói alkotásokban.

A Csillagnak ez a mulasztása azért súlyos, mert irodalmi életünk főereje a döntő pillanatban magára hagyta az irodalmi életet hallgatásával.

Ha a kritikai rovatnak aránylagos szegénységéről szólunk, jelentős részben erre a mulasztásra gondolunk. De ettől eltekintve is: a kritikai rovat nem ér fel a Csillag egyéb területeinek gazdagságához. Jellemző, hogy több jelentős műről nem vett tudomást: az Ozorai példával egyetlen cikk sem foglalkozik, hiányzik Illés Béla Honfoglalásának a bírálata, nem találjuk az utóbbi időkben megjelent kiemelkedő szovjet regények kritikai méltatását sem. A tanulmányokat tekintve az egyik legértékesebb szám az áprilisi volt (Jermilov, Bóka László, Ortutay Gyula, Végvári Lajos, Major Máté tanulmányai jelentek meg ebben a számban).

A kritikai rovat viszonylagos gyengeségét csak aláhúzta Bodnár György Déry Tibor: Simon Menyhért születése c. kisregényéről szóló bírálata. Bodnár György cikkének hibáit Pándi Pál az októberi számban kitűnően elemezte. A Csillag annak idején megjegyzés nélkül, tehát helyesléssel közölt egy olyan írást, amely azzal kezdte, hogy Déry Tibor a Simon Menyhérttel »előrelépett, de még a régi úton.« Bodnár György megrágalmazta az író törekvéseit, mert eltorzította az egész mű tendenciáját. Déry már egyáltalán egy helytelenül rossz irányba felnagyított, megnövesztett kritikai zuhatagból messzemenően téves következtetéseket vont le. A Fehér pillangó vita során kijelentette, hogy egyesek azt követelik, az író »írja meg, ami legyen és nem azt, ami van.« A Fehér pillangó vitának ez az eltorzítása, amely mindenekelőtt a hozzászólások torzítását összegezte, oda vezetett, hogy Déry Tibor egyes írásaiban került minden pátozst, lelkesítő szenvedélyt, egy keresetten

pátozstalan, szürke mindennapiságot ábrázolt. A Simon Menyhért születése valóságos, szocialista életünkre jellemző helyzetből kinövő humanizmusa, forró szenvedélye éppen hogy írói áttörést jelentett a nagy, patetikus témák irányában.

Az Almáskert-vitába is bekapcsolódott a Csillag, azonban Urbán Ernőnek e cikke egy sereg kérdést nyitva hagy, éppen az esztétikaiakat. (Bár az sem hihető, hogy Veres Péter szatírájából a támadó él hiányzik, a szatíra elengedhetetlen vonása: a harag, az indulat a rosszal, az ellenséggel szemben.) Urbán Ernő a szocialista realista szatíra igényét hirdeti, de nem ad konkrét elemzést róla. A szocialista szatíra megkívánja a rossz pozitív cáfolatát: pozitív figurát kíván. De bizonyára nehéz írói feladat a pozitív figura élő, valóságos, meggyőző ábrázolása olyan közegben, amely telítve van a felháborodás, a gúny, a nevetetés sokszínű elemeivel. Az a veszély vár az íróra, hogy a pozitív figura kellő művészi erő híján elvont morális oktatás szöcsöve lesz. A szatírában a negatív figurák, a jellemek az író torzító-nagyító eljárásáról ismerhetők fel. A gúny fegyverével torzító-nagyító módszer olyan atmoszférát teremt, amelyben az író művészi-formai nehézségei e torzításoktól mentes pozitív figura kibontakoztatása közben kerülnek napfényre.

A Csillag kritikai vonalának problematikuságát jelzi Hegedűs Géza az Irodalmi Újság augusztus 15-i számában megjelent »Érdekeesebb irodalmat — és demokratikus kritikát« c. cikkének Csillagbeli visszhangja. Hegedűs Géza kétségtelenül eltúlozza a kritikáról szóló megállapításait, de a súlyosabb hibát nem itt, hanem az irodalom jellegéről, funkciójáról szóló részben követte el. Az irodalom nagy nemzet-pedagógiai szerepe felett nem lehet ilyen hangnemben humorizálni. Így ír Hegedűs Géza:

»Mert egyetlen egyet ne feledjünk el, író és kritikus elvtársaim, hogy a jó könyv ugyan nemcsak gyönyörködtet, hanem szolgálja a haladást, tudatosít, nevel, oktat ésatöbbi, ésatöbbi, de nagyon kevés olvasó (és általában igen nagyképu olvasó az), aki azzal nyitja ki a könyvet, hogy »na most egy kicsit tudatosodni akarok«, vagy »na most ettől a könyvtől még haladóbbá akarok válni« avagy »na most elvárom, hogy az író egy kicsit neveljen engem, mert némiképp nevetlen vagyok.«

Az irodalom nevel is, elsősorban nevelnie kell, megengedhetetlen azonban, hogy ezt a szerepét háttérbe szorítsuk az érdekesség, az olvasmányosság túlbecsülésével.

Vannak a cikkből olyan gondolatok, amelyek érdemes elgondolkozni, bár heves,

indokolatlan túlzások itt is akadnak. Hegedüs Géza felveti a kritika felelősségének kérdését. Azt állítja:

»Kritikánk egyszerűen elfelejtette, hogy az irodalmat a népnek, a tömegeknek írják. Ha pedig egy-egy vakmerőbb író mindenek előtt az olvasók igényére gondolt és lázasan kereste a találkozást az olvasókkal, hogy tudván kérdéseiket, azokra feleljen és ne a kritikus-tanítóbácsik számára készítsen írásbeli feladatokat, akkor a kritika egykönnyen rásütötte a tüzes bélyeget: »a tömegnek uszályába került«. A kritika szinte rá akarta kényszeríteni az író, hogy szakadjon el a tömegektől s írjon a kritikának.«

Hegedüs Géza cikkéből ezt a részt idézi Pándi Pál a Csillag októberi számában. Pándi elutasítja Hegedüs Géza állítását, mondván »Hegedüs Géza hangja itt már szinte a rágalmazásig fajul. Vajjon a hang túlzó élességétől eltekintve nincsen-e igaza Hegedüsnek? A kritika, az átlagkritika nagyban felelős azért, hogy rossz irodalmi közélet kialakulhatott. Pándi azt írja, hogy általánosságban Hegedüs Géza nézeteit sem nem helyeselhetjük, sem nem vethetjük el, mert csak a konkrét vizsgálat jogosult. Egyes kritikák konkrét elemzése is nagyon fontos, a legnagyobb mértékben jogosult Pándi »Kritikai jegyzetei«-nek a módszere is. De ugyanilyen mértékben kívánatosak az általános megállapítások, hiszen nemcsak egy-egy kritikus tévedéseivel állunk szemben, kritikánk egészében is élték és hatottak rossz tendenciák is. Egyes konkrét kritikák, tanulmányok vizsgálata csak akkor válhat eredményessé, ha megvan az igény a tanulságok általánosítására, ha kiemelkedünk a részletek mégoly kitűnő elemzéséből, s a kormány-programm utáni időszak új feladatainak megoldására törekszünk. Szűkkörű konkrétság éppoly kevesetmondó volna, mint a levegőben lógó, nem a konkrét elemzés talaján felemelkedő általánosítás. Pándi Pál fogalmazásában a »konkrét vizsgálat« némiképpen az egész helyzet áttekintése elé emel akadályt.

Nem történt-e a kritika részéről visszaélés a tipikus pozitív hős fogalmának esztétikai alkalmazása terén? Nem járult-e hozzá a kritika is a sematikus irodalom továbbéléséhez azzal, hogy nem tudta elég színvonalasan képviselni a szocialista realizmusnak a mi korszakunkra vonatkozó megállapításait? A kritikák egy része csak deklaratív harcot tudott folytatni a sematizmus ellen, merev, mozdíthatatlan keretekkel frissebb irodalom kibontakozását hátráltatták. Másrészt: a sematizmus ellen hadakozva, nem vették észre sok esetben az új élet ábrázolá-

sára törekvő friss, esetleg kezdetleges, mégis biztató szándékokat.

Természetesen ezek a megállapítások nem vonatkozhatnak minden kritikusra és minden kritikára, s nem is lehet csak a kritikára hárítani a felelősség teljes súlyát. De Hegedüs Géza cikkében természetesen igény nyilatkozott meg, túlzásai ellenére, mert elsőnek vetette fel a kritikai s az irodalmi élet egészében megnyilvánuló hamis, káros tendenciák kivizsgálásának a kérdését. A kritikai rovat gyengeségére mutat, hogy nem találkozunk nagyobb összefoglaló, teljes írói portrét megrajzoló tanulmányokkal.

Említettük már, hogy a Csillag a »kétfrontos« küzdelemből derekasan kivette a részét. Vannak azonban jelek, amelyek mutatják, hogy a szerkesztőségnek ezen a téren még lesz tennivalója. Említsük először Illés Béla regényrészleteit. A Honfoglalás első részének értékre felesleges volna most figyelmeztetni, a Csillagban megjelent folytatásoknak inkább azokat a művészi gyengeségeit tanulságos idézni, amelyek már az első kötetben is jelentkeztek. A Honfoglalást jellemezte bizonyos vázlatosság, epikai elcsúszás, a valóság leegyszerűsítése. Ennek nem mond ellent a téma egyébkénti gazdagsága, a cselekmény fordulatossága sem. (A vázlatosság mutatkozik pl. az alakok fejlesztésében: Doktor Tolnai Péter »oda-fordulása a néphez« nincs epikusan előkészítve; előfordul, hogy alakjainak nagy belső változásait csupán leírja, de nem ábrázolja. Vázlatosságra mutat annak a tragikus színek magán viselő helyzetnek kurta elintézése, amikor Kovács Márton egyszerűen kijelenti, hogy alkalomadtán a magyar katonák ellen tudná fordítani a fegyvert.)

Illés Béla egyik legtudatosabban »politikus« írónk. E nagy és sajátos írói erőny megnyilvánul műveinek egész atmoszférájában, a típusok kiválasztásában, világnézeti arculatuk megrajzolásában, a konfliktusok élességében stb. Az utóbb megjelent részletekben azonban a dokumentumjelleg az érzéletes ábrázolás rovására erősödik s ezért Illés Béla sajátos írói ereje bizonyos fokok eltorzult: a »politikus« tendencia az alakok életes teljességének kárára mintegy meztelenül, közvetlenül, egyebet kizáróan jelentkezik. Az ábrázolás akkor válik művészileg hitelessé, ha a típusok világnézeti arculata a teljes emberi gazdagság részeként jelenik meg.

Másik példának Asztalos Sándor Beloianniszról szóló költeményének utóhangja kínálkozik. Asztalos eddigi költeményeit a stílus szenvedélyessége tette egyénivé. Ez a szenvedélyesség mai irodalmunkban sok tekintetben egyedülálló naív, népi-balladás látásmódból fakad, amely kezdettől kétarcúnak bizonyult: roppant nagy szenvedélyeket

tudott életre keltetni, de konkrét élményszerűség hiánya miatt a túlfűtött indulatiság sokszor a csúcsponton megtört, kifulladás, elvont álpatosszá színtelenedett. Ezt érezzük a Beloiannis-z-költemény utóhangjában is.

A Csillag szépirodalmi anyagának más jellegű problémáira hívja fel a figyelmet Örkény István regényrészlete. Elhamarkodott dolog volna egy regényről első megjelent részlete alapján végleges ítéletet formálni, annyi talán megjegyezhető mégis, hogy az író a mai értelmiség erkölcsi alapjainak keresésében a reformkori progresszív polgáriságig nyúl vissza, onnan eredeztetve a jelen értelmiségének erkölcsi tartását. Nem a témát illeti ez az észrevétel, — hiszen a témáról csak elismeréssel lehet szólni —, hanem azt az írói szemléletet, amely ezen a réven túlnagyítja Bónis alakját. — Gyárfás Miklósnak a Rosenberg-házaspárról írt

színdarabjában a dramaturgiai megoldás látszik vitathatónak.

Hézagos összefoglalásunkból is kitetszik, hogy a Csillag legkevésbé sem közömbös jelenség, ellenkezőleg: mai irodalmi életünk fókuszaként magabagyújt egy forradalmi korszak legjelentősebb motívumait. Az 1953-as évfolyam summázata izgalmas dokumentuma felszabadulás utáni irodalmunk egyik legérdekesebb fejezetének. Egy sereg kibontakozó új tendencia szemtanúi voltunk, míg végiglapoztuk az 1953-as esztendő tíz füzetét.

Ezek a sok széppel biztató csírák azonban a merészebb elvi kezdeményezés éltető levegőjét áhították. A Csillagnak derekas részt kell vállalnia az új helyzet tisztázásából, munkája enélkül mindig csak félmunka marad.

Beládi Miklós

MIKSZÁTH KÁLMÁN: A FEKETE VÁROS

Mikszáth Kálmán válogatott művei, Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1953, Sajtó alá rendezte Rubinyi Mózes. Illusztrálta: Szántó Piroska.

Mikszáth utolsó művét, nagyigényű történeti regényét, 1908 okt. 18-án kezdte közölni a Vasárnapi Ujság, a legutolsó igen terjedelmes közlemény 1910 jan. 2-án jelent meg, a folytatások 1909 január—februárjában az író betegsége miatt szüneteltek. Valószínű tehát, hogy Mikszáth ezt a művét is hosszú időn keresztül alakította ki, és a szöveg szinte csak folytatásról folytatásra nyerte végső alakját. Minthogy a nagy író a regény első közlése után néhány hónapra, május 28-án meghalt, s az irodalmi kritika azonnal Mikszáthegységéletművének felmérésével került szembe, a regény méltatása, behatóbb elemzése elmaradt. Könyvalakban való megjelenése után, 1911-ben, Sebestyén Károly röviden szólott róla *Regények és regényírók* c. tanulmányában (Magyar Figyelő, 1911, II. 159—162), s Rákosi Viktor életművével és Tormay Cecilia *Emberek a kövek között* c. regényével együtt ismertette. Azóta minden összefoglaló Mikszáth-monográfia szól róla, Király István elemzésének terjedelmét és mélységét azonban egyik sem éri el.

Mikszáth szemmel látható becsvágygal készítette és beható történeti tanulmányokra építette *A fekete város*-t, a jelen kiadás utószavában Rubinyi Mózes helyesen emeli ki azt az inspiráló hatást, amelyet történészekből álló baráti köre, főleg Takács Sándor és Horánszky Lajos, gyakorolt reá. Érdeklődési irányuk nemcsak a mélyebb értelmű függetlenségi politika vonalán esett egybe (bár Horánszky éppúgy szabadelvű párti,

majd munkapárti képviselő volt, mint Mikszáth), hanem bizonyos mértékig az anekdotikus történelemszemlélet vonalán is. Ez utóbbi megállapítás főleg Takács Sándorra vonatkozik, akinek egész munkássága apró, sokszor kuriózum jellegű adatok gyűjtéséből és mesteri értelmezéséből, a XVI—XVII. század végvári világának novellisztikus rajzából áll, s erős Bécs-ellenes pátosz fűti át. Horánszky Lajos 1907-ben Bacsányi-életrajzot jelentet meg, s benne igen nagy teret enged a »felségárlási« per tárgyalásának. Úgy érezzük, hogy mindennek van némi szerepe *A fekete város* szabadságharcos eszmei vonatkozásainak kialakulásában, de abban is, hogy a regény nagyszabású koncepciója ellenére sem tud igazán kiszabadulni a Mikszáth számára oly kedves anekdotikus szerkesztés ölelő karjaiból. Quendel apó háreme vagy a Gyurgyik-keresztelő »kunststückjei« az eszmei mondanivaló seminő interpretációjával nem indokolhatók, s szórakoztató érdekességek maradnak csupán. Az anekdóta Mikszáth egyik nagy erőssége, de egyben művészi korlátja is.

Mikszáth egyébként *A fekete város*-ban áll legközelebb az igazi nagy történeti regényhez: a korszak megválasztása kitűnő, a nagy nemzeti szabadságharc éltető levegője átmelegíti a történetet, amely sajnos, mégsem tud a kuruc kor nagy regényévé lenni. Senki Mikszáthnál élesebben nem látja az idegen abszolutizmus vasmarkában vergődő nemzet kihatástalan helyzetét, a nemzeti

szabadságharc szükségét és szépségét, a regény mégis megreked az anekdóta vonalán, mert Görgey Pál és Lőcse város pere anekdóta, ha nagyszabású és tragikus csattanóval végződő anekdóta is. Király István úgy véli, hogy ez a központi anekdóta a kor nagy történelmi eseményeitől távoleső nemesipolgári jelentéktelenség művészi kifejezése, a Rákóczi-szabadságharcban csak felszívvvel és osztályérdekeitől korlátozottan részvevő nemességnek és a szűklátókörű, kapzsi, idegen polgárságnak kritikája. Ha ez valóban helytálló, akkor az anekdóta tipikus, és jól kifejezi a Rákóczi-kor lényegét. Ehhez azonban az kellene, hogy az író makacs következetességgel mindent erre az alapeszmére vonatkoztasson, mint például Stendhal a *Chartreuse de Parme*-ban, s minden alakjában, minden epizódban ezt a nemesi-polgári jelentéktelenséget mutassa be. A *fekete város* minden olvasója tudja, hogy ez távolról sincs így. Egy percig sem állítjuk, hogy Mikszáth regényében nincs nyoma a kritikának, különösen a polgárság irányában, de az is kétségtelen, hogy mind Görgey, mind Fabricius alakja szinte heroikus vonások hordozói, mindenesetre az író rokonszenvét nagy mértékben bírják.

És itt van magyarázataink Achilles-sarka: a nemesség iránt érzett rokonszenv. Futtában megjegyezhetjük, hogy Fabriciusban is azok a vonások vonzóak, amelyek őt, a polgárt, szinte nemessé teszik: bátorsága, elvhűsége, gavallérsága, gazdag érzelmi élete, az anyagiak iránti közömbössége, mindaz tehát, ami Fabriciust oly élesen ellentétbe állítja a Nustkorbok és Mostelek polgári kicsinyességével, a garastól korlátozott várospolitikájával. Igen jellemző Mikszáth felfogására, hogy Görgeyt nem Nustkorb, hanem csupán a hozzá csaknem hasonló Fabricius képes legyőzni. A regényben megrajzolt nemesség pedig nem a *Gavallérok* és *A Noszty fiú* gentryje. Ez a nemesség a Thököly-kor szabadságharcosaiból vagy ezek fiaiból áll, a Bónis Ferencnek és Szepes Pálók nemzedéke ez, s legigazabb képviselőjében, Görgey Jánosban, még a regény lapjain is történetformáló. Mikszáth még élete legvégén, *A Noszty-fiú* megsemmisítő kritikája után is nosztalgias vágyódással fordul a nemesi múltba, s azt nem egy tekintetben különböngnek látja saját koránál: »A régi magyar urak még másképp fogták fel az igazságszolgáltatást. Nem könyvekben lapoztak, mikor az igazságot keresték, hanem azoknak az életviszonyaiban, akik az igazságért hozzájuk fordultak... A bírói székben rendszerint egy-egy patriarcha ült, egy mérlegelő bölcs, egy hatalmas úr, és nem a paragrafusok rabszolgája. A törvény különben is gyaló volt, a kiszolgáltatói ellenben józanészű tekintélyek, hát miért kellett volna a gyaló

törvényt mindenkép respektálni? Azelőtt a bírák voltak jobbak, mint a törvények, tehát a bírák ítélték, nem a király ő felsége, hanem az ő saját nevében, a saját eszükéből. Azóta úgy látszik, a törvények jobbak a bíraknál és minden megváltozott.» (191. l.). Vagy egy másik idézet: »A magyar nemesség nem volt exkluzív intézmény. Nem Isten csodája, hogy még áll hazánk, mint a poéta éneklí, hanem ennek az intézménynek egyszerű következménye. Jól kigondolták ezt az ősapák, Isten nyugosztálja őket a haló porukban. Ahol egy kis erő mutatkozott, akár értelmi, akár vagyoni erő, azt mindjárt fölshipantotta a nemesség. Akinek sok esze volt, vagy sok pénze, azt bevették az alkotmány sáncái közé. Kívül csak az erőtlenség maradt.» (199. l.). Érdemes volna tüzetesen végigelemezni, mennyi joviális együttérzés árad a Görgei begyűlekező nemesség szórakozásainak rajzából (200—203. l.). Ezek után az idézetek után nem tudunk egészen egyetérteni Király István megállapításával: »Itt az osztályt övező hamis történelmi dicsfényt kezdte osztalni. Ábrázolta a nagy igazságot: akadtak történelemformáló nagyok a múlt nemes urai közt, de az osztály maga sohasem volt történelmi.» (198. l.). A megállapítás utolsó mondata tökéletesen igaz, ez az osztály sohasem volt történelmi, de Mikszáth annak érezte és mutatta be. Az írónak a nemesség iránt érzett egészen Jókai-szerű rokonérzése még a labanc Eszterházyra is kiterjed: »Jómájú, rokonszenves öreg úr, valóságos inkarnációja a paraszt észnek, mely azonban mindenféle modern ismeretekkel van megpatkolva. Amellett nagy úr, de nem dölyfös, egy kissé erőszakos, de nem igazságtalan, szeszélyes, de mindig okos.» (356. l.). Az meg, ahogyan a jellemtelen Bibókat az árulásért kifizeti — egy zacskó arannyal, egy kályhafűtő kinevezéssel s huszonnégy bottal — a legkurucabb olvasó rokonszenvét is megnyeri a palatinus számára: »A nemesember nem szokott ládákat fölfeszíteni és kályhalyukakban spionkodni.» (360. l.). Nem kétséges, hogy Mikszáth a magyar nemességet gyakorta Jókai optikájával látja »történelmi osztálynak«, de annak látja.

Megerősíti ezt az állításunkat a Görgey Pálról adott nagyszabású jellemrajz is. Alakjának megalkotásában sehol sem látom azt a »szikkadt gúnnyú tárgyilagosságot« (Király István i. m. 201. l.), amellyel Mikszáth — állítólag — a nemesek és polgárok helyi érdekű harcait követte. Egészen bizonyos, hogy Mikszáth megveti a kiegyezés korának elősdivé zuhlott gentry figuráit, a »se hús, se hal« polgárságot, érezet is ebből igen sokat Bibók vagy Nustkorb alakjában, de Görgey Pált együttérző odaadással festi. »A vármegye legjobb feje« dührohamai ellenére is gyengéd lélek, akít a siron túl is tartó szere-

lem fűz elhalt feleségéhez, méltányos és becsületes ember, s a nemzeti ügy mellé is inkább kiábrándult, keserű világnézete miatt nem áll oda, nem pedig magyar érzés hiánya miatt. Kuruc vendégei és az utókor irodalomkritikája által is cinikusnak minősített híres mondása: »Aki a népért sír, utóljára szeme se marad« (220. l.). inkább azt jelenti, hogy tudja ő: van a népnek sírni valója elég, de őt keserű élettapasztalatai nem teszik alkalmassá a nép gyógyítójának szerepére. Ott van János bátyja, akit ő is szeplőtlen jellemnek, »nagy orakulumnak« tart! Görgey Pál Mikszáth rajzában imponáló alak, s nem hiszem, hogy lenne *A fekele város*-nak olyan olvasója, aki a regény végén ne sajnálná a szepesi alispán tragikus sorsát. Ha Mikszáth el akarná ítélni a nemesség történeti múltját, ezt legjobban Görgey alakjának bemutatásával tehetné. Úgy érezzük, hogy Sebestyén Károly ügyesen ragadja meg a mű alapeszméjét, amikor így ír: »... az oligarcha nemesség ... gondtalanul, a maga hatalmától megmámorosodva, törvényt nem ismerve, lesüllyed az emberölés és még a legjobbakban is — aminő Görgey Pál alispán — torz és ártalmas vonásokkal terhelt. Mi a vég? A polgárság következetes és kitartó akarata rettentő diadalt ül a nemesség hanyag és vigyázatlan közömbösségén.« (Id. hely 162. l.) Torz és ártalmas vonásokat Mikszáth valóban rajzol Görgey Pál portréjára is, de egészében véve, mint osztálya képviselőjét értékes embernek mutatja be.

Ismeretes, hogy Mikszáth regényének forrása Görgey István egy családtörténeti tanulmánya volt (Századok, 1904). Meggyőződésünk, hogy nemcsak tárgyat és apró adatokat kapott innen, hanem a koncepciót, az eszmei mondanivalót is befolyásolta bizonyos mértékben. A tanulmány végén Görgey István (polgári foglalkozása szerint közjegyző) azon aggódik, hogy a családi múlt dicsősége megronthatja fiatal rokonainak jellemét. »Aggódalmamat azonban — írja — eloszlatja, amit egy jó barátom levelében olvasok: »Nem az a veszélyes, amit a német *Ahnens-tolz*-nak nevez; hanem a modern nagyzás, élvhajászat, munkaiszony és renyhéségből megalkotott *gentry-erkölcs*. Ez az, mi tönkreteszi régi családjainkat. Őseink is büszkéek voltak familiájukra. De ennek volt etikái értéke és alapja. Mert aki öröklött nevére s ennek becsületére tart, az nem könnyen vetemedik aljasságra. Ezt tartották a régiek. De amellettt egyszerűek, vagyonukhoz viszonyítva takarékosak és állapotjuk szerint munkások voltak, s ezen erkölcsük s egyéni súlyuk által megtartották tőkevagyonukat és meg-megújították helyöket a társadalomban, míg utódjaik *köznemese*k-ből többrészt gentryk lettek (de azért még nem *gentlemanek* is) és egyéb eléggé ismeretes hibáik

segítségével kellett, hogy tönkre menjenek.« (Id. h. 160. l.). Jó lenne tudni, ki volt Görgey Istvánnak ez a barátja, lehet, hogy az erős kritikának ennévtelessébe burkolása írói fogás csupán Görgey részéről. Annyit minden figyelmes olvasó lát, hogy Mikszáthnak a magyar nemességről alkotott nézetével pontosan megegyezik: dicséret a múltnak, éles erkölcsi megrovás a gentryvé züllött jelen számára. Nézetünk szerint ezt tükrözi *A fekele város* is.

Hogy a múltnak mennyire ez a nemesi szemlélete tartja hatalmában Mikszáthot, arra jó példa Esze Tamás alakjának rajza. A tarpai parasztvezért, akit még brigadéros korában is kigúnyoltak vagy lenéztek a nagyúri és középnemes főtisztek, »Esze úrnak«, »tekintetes úrnak«, sőt »Tomy úrnak« emlegetik a regény lapjain (219, 226. l.), Mikszáth Görgey Jánoshoz hasonló, csak szangvinikusabb úriembert formál belőle (1703-ban!), akivel alig mer kiállani a birokra szólított parasztleány. Esze Tamásnak történelmileg hiteles arcképéből egyetlen vonás sincs a Mikszáth-rajzolta alakon, holott az Thaly Kálmán munkái révén századunk elején eléggé ismeretes volt. Őszintén meg kell vallanunk, nem tudjuk, mi vitte Mikszáthot e feltűnő anakronizmusba.

Fabricius alakja művészi jelentőségében nem mérkőzhet Görgeyével, a regényben hosszú ideig inkább epizód-figura, szerelmes trubadúr, mikor a hatalom kezébe kerül, akkor is fontosabb számára, hogy Rozália szerelméről megbizonyosodjék, s Görgeyn állott bosszújában sem mutatkozik magasabb eszmei tudatosság, mint azt Király István helyesen kifejti.

Elemzésünkben arra akartunk rámutatni, hogy Mikszáth a jelenből való minden kiábrándulása és *A Noszty fiú* keserű kritikája után is bizonyos patriarchális dicsfényben látja a nemesi múltat. Nem tudjuk egészen magunkévá tenni azt a nézetet, hogy a kiábrándult Mikszáth a történelem köntösében bírálja a hazug jelent, és a Katánghyáról rántja le a leplet őseik emberileg törpe világának bemutatásával.

A regény csodálatos művészi értékeiről ezúttal ne essék szó. Király István Mikszáth-elemzése után az olvasónak nem sok gondot okoz, hogy a sajátos mikszáthi művészet jegyeit ebben a regényben is megkeresse. Az egész mű a stílusremekelésnek olyan foka, amellyel Mikszáth önmagát múlta fölül. A magyar elmesség, az igazi *esprit* sehol sem csillog oly finoman, sehol sem oly hajlékony, mint ebben a prózában. Legyen elég egyetlen példa:

»Azonban olyasfélét is sottogtak némelyek, ... hogy amikor az est palástja ráborul a görgői kastélyra, gyakran látni libbenő árnyakat a falakon s hallani szoknyasuhogást

az elhagyott folyosókon... A puritán erkölcsű Görgey-család szűkebb köreiben méltó bosszúságot keltettek az ilyen szárnyra eresztett pletykák a *vademberről*, csak a jó humorú Görgey János, Pál jóval idősebb testvérbátyja ütötte el tréfával:

— Nem hiszem ugyan, de ha teszi se bűn. Tíz esztendeje már, hogy a szegény Karolina meghalt. Hiszen nincsen fából s ha abból volna, se fejta egyetlen sír fölött. Különben még az is kidől tíz év alatt. És végén kinek mi köze hozzá? Az ember úgy szaporítja a jobbágyait, ahogy lehet.

Ezért a szóért aztán jól hátbavágta János urat a felesége, Jánoki Mária, de a sógor dolga ezzel lekerült a fekete tábláról... « Ahány mondat, annyi ötlet, s mennyire jellemző a magyar úr cinikus fölényére, amellyel az efféle ius primae noctis-ügyeket még legjobbjai is (akik maguk nem tették) kezelték és kezelik Mikszáth korában is.

A vallási dolgokban szkeptikus vagy fölényesen mosolygó bölcs ebben a regényben is számtalan helyen megmutatkozik. A fehér hótakarón védtelenül maradó nyulacsák ügyében így elméskedik: «Hát az isteni törvények nemcsak idelent szegnek meg, hanem már *ott fenn* kezdődik az ignorálásuk?» — A kegyetlenséggel vádolt Nustkorbót így védi Mostel uram, a városi tanács ideiglenes elnöke: «Aztán pedig azt kell venni, hogy mi itt a várost képviseljük és nem az Istent...» — Roppant mulatságos Rafanidesz tiszteletes úr prédikációjának szatírizálása, aki a Lőcsét ért szerencsétlenséget azonnal alkalmul használja ki, hogy Sodomáról és Gomoráról mennydörögjön.

Annál különösebb, hogy ez a páratlan stílusérzék az archaizálásban azonnal megbotlik. A regénybe több levél van beiktatva, de mindegyikben akad néhány feltűnő zökkenő «... némi-nemű dologban van keveredésem Varga uramnál, erdőmesternél, ki lakik vala a szabadkai erdőben.» (250. l.). Az élő beszéd szépségeinek nagy mestere a történeti stílus megteremtésében nem veteledhet Móricz Zsigmond *Erdély*-ének korszerűen hiteles, mégsem bántóan ódon nyelvével.

Néhány szót kell még szólnunk a sajtó alá rendezés munkájáról. A szöveg a Vasárnapi Újságban megjelent első kiadásé, néhány félreértést, apróbb hibát a kiadó helyesbít. Munkája e téren kifogástalan. A kötethez elég részletes magyarázó szótár készült. Ezekről a magyarázatokról Veres Péter egy ízben már szigorú, de igazságos bírálatot mondott az Irodalmi Újság hasábjain. (Ott a *Kiskirályok* magyarázatainak pongyolaságáról esett szó). Több filológiai elmélyedés, figyelmesebb kutató munka, az olvasó nagyobb megbecsülése szükséges helyes elkészítésük-

höz, mint amennyit a szerzők rendszeren rászánnak. A *fekele város* jegyzetanyaga a jók közé tartozik, mégis meg kell állapítanunk néhány hiányosságát. Magyarázatlanul maradt *assinelli* (helyesen *asinelli*, apró halfajta), *tsalmot* (helyesebben *irva* csalmot v. csemelet, szőrrel átszőtt atlaszszövet), *barátgaras* (ígért, de soha meg nem adott jószág), *csepesz* (takaró, fejfedő; egyébként székely tájszó), *érsekes ember* (kevély, rátarti), *sintelt ösvény* (kitaposott; a sinleszt igéből), *grisli* (apró pénz, nyilván a gríz-dara szóból), *kollár* (bognár, kerékgyártó), *arkánium* (titok, titkos szer). — A *progolát* (444. l.), tulajdonképpen porgolát vagy porgolád olasz eredetű (v. ö. pergola = lugas) régi és ritka magyar szó, j. lentése: vesszéből vagy sövényből font kapu. A Magyar Oklevélszótár és a Magyar Tájszótár ismeri. (L. Takács Sándor: Porgolád-kapu MNY. 1905. 413. l.). — Nem egy esetben a magyarázónak meg kellene egy kissé korrigálnia Mikszáthot, aki például a *tarcolánt*, forrását félreértve, valami hitvány szövettajtának tartotta, holott a legdrágább és legnehezebb selyem volt, amint az Radvánszky Béla ismert művéből (Magyar családélet és háztartás a 16—17. században, Bp. 1896.) könnyen megállapítható. Egyébként ennek a szónak a magyarázata is hiányzik, sőt a szövegben sajtóhibával *tarlocán*-nak szerepel. — A *pixidarius* magyarázataként a következőt olvassuk: «a székely nemeseknek harmadik osztálya, a gyalogosok vagy darabontok.» Ez persze magában igaz, csak azt nem tudjuk, hogy a gyalog-székelyek mit keresnek Lőcsén. A szó — mint köztudomású — *puskást* jelent. Ilyen volt a székely darabont, de ilyen volt a lőcsei hajdú is, mert *pixidá*-val (önémet die Büchse) szolgált. Az *olajkár* (és nem *olajkáros*!) magyarázatával nem elég ennyi: «vándor olajkereskedő». A régi magyar élet e jellegzetes alakjai orvosságárusok voltak s nagyon kerestek levén, igen nagy utakat tettek meg, mint Mikszáth is mondja. Magyary-Kossa Gyula orvostörténeti művei sűrűn emlegetik őket. — A *fürmender* magyarázata nem pontos. Mint a szó eredete (ném. Vormünder) is mutatja, afféle tribunus plebis volt, magyar városokban nevezték *szószólónak* is. Mindezek persze apróságok, de Mikszáth klasszikus szövege megérdemli a tudományos odaadást.

Még valamit az illusztrációkról. Szántó Piroska képei általában finomak és ügyesek, de nem értjük egészen, miért kell a szatirikus célnak groteszk eszközökkel, bizonyos gyermekes technikával megteremteni. Az alakok csaknem minden képen bábjátékgfiguráknak tetszenek, s az 504. lap után lévő kép (Görgeyt kivégzésre viszik) ellenállhatatlanul kómiкус benyomást tesz. Nem hiszem, hogy ez megfelelné az író szándékának. Az illusztrálás

hasonlít a műfordításhoz, a művésznek az író talmácsolnia kell, nem pedig korunk szempontjai szerint szatirizálnia. Persze ez

felfogás dolga: a jelen sorok írója *A fekete várost* nem érzi szatírnak.

Bán Imre

MÓRICZ ZSIGMOND: ELBESZÉLÉSEK III. (1916—1919)

(Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei) Sajtó alá rendezte: Illés Endre. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1953.

A Szépirodalmi Könyvkiadó eddig három kötetben adta ki Móricz Zsigmond időrendben összegyűjtött elbeszéléseit 1919-ig. Ezek a vaskos kötetek és a sorozat immár nagyjából felmérhető arányai újra Móricz hatalmas epikai termékenységére hívják fel figyelmünket. A tizes években három-négy év elbeszélés- és novellatermése már meg is tölt egy-egy jókora kötetet. Pedig ez nem is teljes anyag: az *összegyűjtött művek* sorozata átmenetet, afféle esztétikai közép-arányost jelent a *válogatott* és az *összes* művek gyűjteménye között. De így is — ilyen széles keretű válogatási elv mellett is — hány remek kisépikai alkotást találunk egy-egy kötetben!

A sorozat kronologikus rendje nyomán az elbeszélések egymásutánjában az író fejlődésének vonala is felfedezhető, hol élesen, szinte grafikonon ábrázolható következetességgel, másutt bizonytalanabban, elmosódottabban. Az első kötet elbeszéléseinek időrendje (1900—1912) az előbbi változatot képviseli, különösen 1908—1909-ig világosan kirajzolódik az író fejlődésének útja. Az első kötet elbeszéléseinek sora arról a valóban drámai erejű küzdelemlről tesz tanúságot, amit Móricz saját hangjának megtalálásaért az új mondanivalók kifejezésére alkalmas írói ábrázolásmód kialakításaért folytatott. Az 1908 előtt írt elbeszélések legtöbbje a Mikszáth-írások derűs-anekdotikus hangulatát idézik ott is, ahol filológiailag kimutatható Mikszáth-hatásról nem is beszélhetünk. Jókai hatalmas példája is egyre nyomja még a fiatal Móriczt. Jókai hatását különösen néhány korai írásában érezni, legfeltűnőbbben a *Borura derű* c. elbeszélésében. De maga vallja, hogy Jókai fogta le a kezét egészen a *Hét krajcárig*. Persze az írói fejlődés útján nem olyan mechanikus következetességgel váltják egymást az állomások, mint egy menetrendben. 1903-ban például megírja *Az atyafiság* c. elbeszélését, amely már a későbbi, fejlettebb és gazdagabb Móricz-írások szemléletét és ábrázolásmódját igéri. Jóllehet ezt a novellát még sok szál fűzi a bátorító példához, Tolnai Lajos írásaihoz. Az író révéberkezését sem lehet egyértelműen csak a *Hét krajcár*hoz kötni, noha Móricz is a

Hét krajcárt emlegette ilyen vonatkozásban. (Persze a *Hét krajcár* jelentőségének megítélésében Móriczt is befolyásolhatta az a tény, hogy a *Hét krajcárral* nyert polgárjogot a Nyugat írói között.) Ma már Móricz életművének történelmi és irodalomtörténeti távlatában úgy tűnik, hogy a *Hét krajcár* inkább egy korábbi szakasz lezárása, betetőzése. A *Hét krajcár* nem távoli rokona az olyan fajta tragikus kicsengésű Mikszáth-novelláknak sem, mint például a *Bede Anna tartozása*. Az új szemlélet, az új ábrázolási mód élménye mindenesetre nagyobb erővel ragadja meg az olvasót a *Hét krajcár* nyomán támadt novellákban a *Judith és Eszterben*, a *Márkusban*, a *Százzsinselyem keszkenőben*, a *Sustorgós, ropogós tatotában*, a *Magyarosban*, a *Tragédiában*, a *Csatában*. Ha a felszabadító újat szubjektíve a *Hét krajcárban* találta is meg Móricz, annyi bizonyos, hogy nyomban a *Hét krajcár* után továbblépett egy lépéssel. Mintha Móricz, egyik nemrégén publikált¹ levélbeli megjegyzése — bár némileg más összefüggésben — erre a kiérezhető különbségre utalna: »... eddig bizonyos fokú gögből és daczból ezen a téren óvakodtam kimutatni az igazi szennyeseimet. Csupán a *Judith és Eszterben* engedtem, — s a *Hét krajcárban* is némileg a tartózkodásból.« Ezekben a novellákban olyan figurákat ragad meg az életből, a paraszti világból, amelyeknek párját hiába keresnénk írókortársai, vagy elődjai műveiben, vagy akár Móricz korábbi írásaiban. Ezek a novellahősök már nem afféle kuriózumok, mint a *biblia fedele* Borcza Áron tiszteletese, mint a Rektor bácsi, mint Rakoncza Ábris, a »pincekurátor«, vagy az eszelős táncát járó bolond parasztasszony Dorkó. Nincs sorsukban semmi esetleges, (csak egyéni) történetüket nem az anekdóta fordulatai bonyolítják már, hanem valami mélyebb sorsszerűség, többnyire a társadalom életének hol rejtve ható, hol nyílt emberi összecsapásban kirobbanó törvényszerűsége. A *Márkus* harangozója, a *Tragédia* Kis Jánosa, a *Judith és Eszter* Esztere, vagy a *Sustorgós*,

¹ Belia György — Sándor Anna: *Schöpfung Aladár hagyatékából*. ITK. LVII. évf. 1—4. sz. 1953, 337. l.

ropogós tafotába Kerek Péter már vérbeli és merőben új típusok irodalmunkban. Az emberi küzdelmek, összeütközések írói megélevenítesében Móricz emberábrázoló ereje is tovább fejlődik és mindezzel együtt az író előadásmódja is átalakul, az elbeszélő-anekdotikus modort, a tömörszerkezetű, drámai feszültségű novellisztikus előadásmód váltja fel. Az egyének összecsapásában a falu szembenálló osztályai vívják meg harcukat. Ezekkel a robusztus erejű nagy novellákkal egyidőben írja a *Sáraranyt* is. Természetesen az ezt megelőző korszak hangja sem vész el. Az 1911-es *A peregrinus*, *A nemes kocsis*, a *Füsti fecskék*, a *Vízit*, vagy az 1912-es *Kölcsönkenyer* *visszajár* c. írásai inkább a korábbi elbeszélések folytatásai hangban, szemléletben, témában, előadásmódban. (Az 1920-as években az anekdóta új virágzásnak indul Móricz műveiben. De ez már másfajta anekdotázás: az *Úri muri*, az *Ebél*, vagy az *Esőleső társaság* anekdotái mindig kritikai élű, leleplező történetek. Ebben a korai szakaszban azonban sokszor ott sem használja ki az anekdóta kritikai vagy éppen satirikus lehetőségeit, ahol a téma is és Mikszáth hagyománya is e felé vihetné (*Pincekurátor*.)

Az író többéves nehéz küzdelem árán kialakította a maga világát, az ezután következő szakaszt pedig, az 1910-es évek elejétől kezdődő korszakot, inkább a tematikai gazdagodás jellemzi. A korábbi évek erősen paraszti tárgyú érdeklődése, falusias környezetű világa kiszélesül. Érdeklődéssel fordul a vidéki kisvárosok felé, egyik kiváló novellájában a fővárosi kishivatalnokok háborús napjait rajzolja meg, a történelemből is merít, és a legerősebb tematikai újdonságot maga az egykorú történelem szolgáltatja számára, a világháború frontélményeit írja meg karcolatban, elbeszélésben, novellában. Az igazi nagy Móricz-novellák ezután sem ritkák, ha nem terem is már olyan gazdagságban egy-egy év, mint az 1908-as, 1909-es esztendő. 1913-ból a *Mese a zöld fivőn*, 1914-ből a *Csata napja*, 1915-ből a *Zsuzsanna Klagenfurtban*, az *Erdei kis piros virágok*, a *Reggeli kaszinózás*, vagy a *Birkailató* válú a nagy klasszikus íráskor szintjére szökik fel. Mégis valahol az 1912-es esztendőből egy-egy év elbeszélés-anyagának összképe mintha valami megtorpanást, megállást jelezne. Persze az írói alkotás módjának is megvan a maga ritmusa, nem multhatja az író felül minden második, vagy harmadik írásában önmagát, de ezeknek az éveknél kb. 1915-ig az alapszínét mégis az olyanfajta kisebbjelentőségű, néhol hamisan érzelmes vagy kevésbé eredeti elbeszélések adják meg, mint a *Nemesis*, a *Fájpírág*, a *Szerelm csók nélkül*, a *Selyemhernyó*, vagy a rövidebb lélekzetűekből *A kappan*, a *Lopják a szőlőt*, vagy a *Szerelm*. (Az sem közömbös, hogy az e fajta írásokkal sokban rokon *Nem*

élhetek muzsikaszó nélkül, szintén ebben a periódusban, 1914-ben jelenik meg a Pesti Hírlapban.) Annyi bizonyos, hogyha egymás mellé állítjuk e sorozat első (1900—1912) és második (1912—1915) kötetét, egészében az első kötet anyaga az erőteljesebb, az eredeitibb.

Az ilyenfajta összehasonlítással kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy e sorozat egy-egy elbeszéléskötetének időkeretét szükségképpen nem annyira elvi jellegű korszakhatárok, mint gyakorlati, terjedelmi stb. okok határozták meg.

Így a minket ez esetben részletesebben érdeklő harmadik kötetet sem, mint Móricz fejlődésének önálló korszakát, elhatárolható szakaszát vizsgáljuk, hanem csak mint négy év (1916—1919) — Móricz pályájában igen fontos négy esztendő — elbeszélés- és novellatermesének gyűjteményét, a kötet, az összeállítás szerkesztési elveit is érintve.

A harmadik kötet anyagából elsősorban a háborús témájú íráskor tűnnek ki mennyiségben is, érdekességben is. A kötet valamennyi háborús novellája érett és maradandó írói alkotás. Tudjuk, nem egykönnyen jutott el Móricz ide. Nem találta meg könnyen azt az elvi meggyőződést, azt az alapot, amelyből ezek az íráskor táplálkoznak. A háború első hónapjaiban ő is a háborús propaganda hatása alá került. A fejét vesztett tömeg háborús hangulatában nem látta meg a felülről jövő hivatalos inspirációt, valami hatalmas vitalizmus kirobbanását vélte ebben a százalmas tömegmámorban. Erkölcsei tisztulást is várt a háborútól, a jobb jövő eljövését, a tepszedes évtizedei után. Ez az elképzelés a korabeli sajtó háborús publicisztikájában sem idegen gondolat, gyakran emlegetnek hasonlókat. Karinthy egyik háborúellenes írásában meggyőzően le is leplezi — sok egyébvel együtt — az efféle szövegek hazugságát.² Móricznál azonban még ezek mögött az elkoptatott tételek mögött is ott érezni a szubjektív és időleges meggyőződés hitelét. A hamis elképzelés mélyén a tiszta szándékot. Egy ideig vissza-vissza tér nála ez a gondolat és konkretizálódik is. Nagy Péter Móricz-könyve idézi³ Móricz *Átokverte orosz föld* és az *Orosz vérpatlak* című cikkét. Az utóbbiban (1915 januárjában jelent meg a cikk) többek közt arról ír, hogy »az orosz népet ez a mostani háború fogja rávezetni arra, hogy magára eszméljen... A háború után, akár győz az orosz hadsereg, akár nem, meg fognak újulni tiszteres, százszoros erővel a lázadások, a szervezett források... Az emberiségnek, ha egyéb haszna nem lenne a háborúból, az az egy meglesz, hogy egy százmilliónál na-

² Karinthy Frigyes: *Jövendő*. Krisztus vagy Barabás. (Háború és béke) é. n. 194. l.

³ Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*, 1953. 94. l.

gyobb tömege boldogabb sorsot vív ki magának. «Pár héttel később többek közt ezt írja egyik cikkében: »Most kell ebben a háborúban megijodnia az elvénhedt Európának, ahogy a tűzben ifjúvá születik a mesék agg főnixszamadara... Nagy háborúk után mindenkor nagy pótló munkák, nagy felszabadulások kezdődnek, de olyan még soha, mint most amilyen.«⁴

A frontélmények nyitják ki teljesen a szemét. Haditudósítóként kerül saját kérésére a frontra. Levélben kéri Tisza István közbenjárását, hogy önállóan, mint író elmehessen a harctérre, egészen a lövészárkokig. Tisza teljesíti kérését, de válaszeleveníben elfogult kritikái megjegyzéseket tesz Móricz irodalmi működésével kapcsolatban. »Azt írta nekem — írja Móricz Tisza leveléről — hogy reméli, hogy kinn a harctéren megismerem a hős magyar katonát és megszeretem, mert eddigi műveimből úgy látja, hogy az az író vagyok, aki a magyar parasztot csak elítéli és egyáltalán nem szereti. Ez természetesen nem okozott nekem semmi aggodalmat, mert hiszen én nem kritikát kértem a miniszterelnöktől, hanem segítséget, hogy kimehessek; hadd nézzem meg odakinn saját szememmel is azt a magyar parasztot, akit szerinte nem szeretek.« Még magasrangú tiszt is kalauzt is kap Móricz a frontra, Tisza bizonyára reménykedett egy kicsit abban, hogy a háborús sajtónak még megnyerheti Móriczot.

Móricz valóban a saját szemével nézett körül a frontokon és volt bátorsága ahhoz, hogy megírja az igazságot, már amennyire a háborús cenzúra engedte. Néhol a teljes érthetelenségig csonkították meg a cenzorok a cikkeit. 1915 júliusában jelenik meg a Világban az *Erdei kis piros virágok* c. frontnovellája. Azt mondja el benne, hogy egy tartalékszázad hogyan kerül ki váratlan parancs folytán a tűzvonalba. Hogyan kerülnek a »puskaporot még alig szagolt« újoncok a halál ijesztő közelségébe. Mintha Móricz is ezzel az írásával esett volna át valamiféle tűzkeresztségen, a maga módján való »háborús« író tűzkeresztségén. Az olvasót a front, a háború valóságával döbbsenti meg ez a nagyszerű írás. Ettől kezdve írja maradandó értékű frontnovelláit. Még ebből az évből, 1915-ből való az *Őt korona*, a *Fiakereső*, a *Két tűz között*. Legértékesebb háborús tárgyú írásait az Elbeszélések harmadik kötetében találjuk, az 1916—17-es anyagban. Ami szemléletbeli bizonytalanság volt Móriczban a háború első hónapjaiban és első évében, azt kikorrigálta az élet, a hatalmas tapasztalatanyag. Csodálatos szívóssággal munkált benne már ebben az időben is a valóság meg-

ismerésének vágya. A többi haditudósító megmosolyogja, minek törtet ki a frontmögötti biztonságos vezérkari kastélyból a tűzvonalba, a bakák közé. (Ő meg Jászi Oszkár elvontságán derül, aki arra hivatkozva marad távol a tűzvonaltól, hogy a háború ügyis teoretikus jóslatait fogja igazolni, nincs szüksége követlen élményekre.) Kötet-számra írta jegyzeteit. Ugylátszik itt a fronton szokja meg az állandó jegyzetést, ami aztán élete végéig elkíséri. »A papír s a ceruza minden szemérem nélkül állandóan a kezemben volt, de ez különösen a háború alatt vált valóságos mániámmá...« — vallja évek múltán háborús visszaemlékezésében.⁵ Ady a háború első pillanatától kezdve elválasztja a maga harcát, a »magyar Pokollal« való harcot a hódító háborútól és 1914 júliusától kezdődően versben, cikkben újra meg újra felemeli tiltakozó szavát. Móriczot belsőleg készülletlenül éri a háború hulláma, hiányzott belőle Ady biztonsága, tisztánlátása, de rendkívül erős valóságérzéke előbb-utóbb őt is kivette az ingoványból, mint életében máskor is, későbbben is, többször. Már az első frontról küldött karcolataiba és elbeszéléseibe is a hamis tendencia ellenére a gazdag megfigyelések egész tömege kerül és egyre több olyan reális mozzanat és részlet, amely ellentétben áll e cikkek, elbeszélések irányzatával (pl. *Kárpáti vihar*, *Gombaszedés*.)

Ennek a nagy átalakulásnak a hitelét legtisztább háborús írásainak művészi ereje bizonyítja. 1915 nyarától az *Erdei kis piros virágok* megírásától kezdve háborús novellái méltó folytatásai a *Hét krajcár*- és a *Tragédia*-kötetek klasszikus írásainak. Ezekben a művekben újra magára talált. Harctéri írásainak legjavát most látjuk így együtt a második és méginkább a harmadik kötetben. Ebben a jó válogatásban így egymás mellé rakva, jelentősebbnek tűnnek ezek a novellák, mint eddig gondoltuk volna. (*Napsütéses réten*, *holdvilágos éjszakán*, *Orosz cigaretta*, *Kárpáti emlék*, *Egy szegény fecske*, *Hőskor*, *Szarvasbögés 1914-ben*, *Idegsokk*, *Sic itur*...). Az egyik elbeszélés erősíti, kiegészíti a másikat. Úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint egy összefüggő ciklus darabjai és — ami a legfontosabb, — egészükben megrázó erejű összképet adnak a világháborúról, a frontok pokláról. A nagy realista tömörítő erejével egy-egy képben egy-egy jelenetben a háború egész borzalmát érzékeltetni tudja. A harcterek világát Móricz realista novelláiból minden bizonyítással teljesebben átélni az utókor, mint Molnár Ferenc sokkal terjedelmesebb és sokkal több részletet megőrző haditudósító-gyűjteményéből, (hogy a legszínvonalasabbat említsük e műfajból), vagy akár az *Elsodort falu* naturalisztikus-apokaliptikus háborús lapjai-

⁴ *Tavaszi élé*, Világ, 1915. 45. sz.

⁵ *Emlékszem*. Szegény emberek, 1939. 148. l.

⁶ *Emlékszem*. Szegény emberek, 1939. 147. l.

ról. Móricz harctéri novelláinak talán csak a festészetben van rokona: Mednyánszky László. Mednyánszky ecsetje tudott egy-egy képben olyan sokat elmondani a lövészárkok világából, mint Móricz legjobb háborús írásai.

De Móricz háborús írásából a derűs színtől sem hiányzik és ez semmit sem tömpít az összkép borzalmán. Az egyszerű parasztbákák humorát, leleményességét is észreveszi. Milyen szeretettel rajzolja meg az idegen városban botladozó-bámészkodó két székely katonát. (*Két kis magyarok*), vagy milyen felejtethetetlen az a kis derűs jelenet, amikor a bakák a lövészárkok közé tévedt fehér macskával játszanak. (*A macska*) Paraszt szemlélete új színekkel gazdagodik. Az egyszerű bakák értékes emberi vonásai is jobban megmutatkoznak a front keserves napjaiban. Ahogy a bakák tisztjeik mellett szorgoskodnak, buzgólkodnak, érezni, hogy nem a szervilizmus hajtja őket, nem is valami patriarális érzés, csak emberi szóra éhesek, jó szóra és emberi magatartásra (*Orosz cigaretta*, *Kárpáti emlék*), de a tiszt tekintélyt óvó rideg és embertelen formalizmus minduntalan ráébreszti őket szolgavoltukra. Egy idejétmúlt társadalmi rend tarthatatlansága, anakronisztikus grotesksége a frontélet közelségében még jobban kiviláglik. Ahol fény villan Móricz háborús írásai — 1915 után — ott mindig a magyar bakákról szól, elgyönyörködik szívósságukban, ügyességükben, emberségükben. De ez az érzés mindig fájdalmas tanulsággal párosul benne már ebben az időben. A fronton szerzett tapasztalatai nap mint nap megerősítik és elmélyítik benne azt a felismerést, amit először 1910-ben az ököritői tűzvész nyomán tört rá elemi erővel, hogy a nép értékes tulajdonságai értelmetlen életben fecsérlődnek el, a hivatalos vezetőréteg nem alkalmas arra, hogy a népet vezesse. A nép és a magyar vezetőréteg között áthághatatlan szakadék van. Jelentős és korszakjelző regényét a *Fáklyát* is ezek a tapasztalatok, a háború tapasztalatai érelik meg benne. Újra előveszi korábbi regénypróbalozását, a *Lobogó szövétneket*, amelyet már 1910-ben közölni kezdett a *Világban* és ebből növeszti ki a *Fáklyát*. »Most újra rám szakad a be nem végzett munka kielégítetlenségének izgalma — írja a Nyugat 1917. májusi számában, a *Fáklya* közlésének megindulása alkalmából. — A régi elgondolás keretében valami mélyebb korpék tűnik fel előttem: a vér és acélözön, a világháború, mint államrendszer előtti élet. Nehéz és fullatag levegő, most már modhatjuk: a vihar előtti csend.« Móricz intenzívebb történelmi érdeklődése is valahol itt kezdődik a háborús évek, a *Fáklya* megírása körül. A világháború előtti kor felé már ugyanazzal a lázas érdeklődéssel fordul, mint majd későbbi, multidéző regényeiben a millénium kora, Báthori Gábor és Bethlen

Gábor Erdélye, vagy 48 felé, hogy a jelen égető társadalmi problémáinak gyökerét korábbi évtizedek, vagy évszázadok történelméből kitapintsák.

A front Móricz számára nem külön földrés, nem egzotikum, a front világát is ezer szál köti az otthon, a hinterland, a civil társadalom világához. És nemcsak érzelmi szálak. A civil élet, a polgári társadalom törvényszerűségei a fronton sem szűnnek meg, sőt bizonyos vonatkozásban még inkább kiéleződnek. A *Sic itur* érdemrendet hajhászó ezredese, már a háború utánra gondol és a maga karrierje érdekében egész századokat kerget egy kockázatos vállalkozás során a halálba. A *Szarvasbőgés 1914-ben* nagyszerűen megrajzolt spekulánsa pedig nemcsak névben, de típusban is rokona Cseörgheő Csulinak. A frontnovellák mellett az otthoni életet is megrajzolja, a háborús nyomor vigasztalanságát, nyomott légkörét. (*Sírató*, *Mindenütt jó, de legjobb itthon*.)

Móricz nemcsak a háború igenlésétől került ekkorra már nagyon messze, de társadalomkritikája is jelentős mértékben élesedik és gazdagodik. Így jut el a *Szegény emberek* megírásához. Művészi tömörítő ereje ebben a legtökéletesebb. Az egész háborús kor fojtott légköre ott feszül ebben a klasszikus novellában és egy egész háborús nemzedék tanulsága: állattá züllesztette az embert ez a háború, de megtanította gondolkodni, a legutolsó, a legelesettebb ember is tudja már, hogy nem az az ellenség, aki a lövészárokból farkasszemmel néz vele, hanem azok, akik halálba vezényelték.

A nem-háborús tárgyú vagy hangulatú írásai közül a híres és többször átdolgozott elbeszélése az *Égi madár* a legjelentősebb alkotás. A kötet legtökéletesebb novellája. A novellaíró Móricz első nagy korszakának, a *Hét krajcárral* kezdődő realista parasztnovelláknak a folytatása, nemcsak témában és szemléletben, hanem drámaiságában is. De sokkal motiváltabb, gazdagabb amazoknál, lélekrajzban, társadalomkritikában egyaránt. A *Márkus*, a *Sustorgós*, *ropogós tafotába*, a *Végvacsora*, vagy a *Magyarosan* parasztjaiban van valami visszatérő, szinte egybevágó vonás, — mint a Móricz-irodalom már régen észrevette — zsugori, kuporgató anyagiasság, másrészt vak indulatosság, verbő erotika és vaskos kegyetlenség. Egy-két jellemző és általa felfedezett paraszti jellemvonással farag ki egy egész embert. Néhol egyoldalúan túl is hangsúlyozza ezeket az »új« vonásokat parasztjaiban, nyilván a korabeli irodalom hamis paraszt szemléletének, papírfiguráinak visszahatására. Az *Égi madár* nagygazdája már sokkal összetettebb, bonyolultabb figura, mint emezek. Az *Égi madárban* a polgárosodó paraszt útjának már későbbi stádiumát rajzolja meg Móricz. Komáromi már nem

kuporgató, hanem urizáló és pöffeszkedő gazdagparaszt, gyáva és erkölcstelen, már megrontotta a vagyont, szerelmi vetélytársát csendőrökkel akarja lehetetlenné tenni. A falu szembenálló rétegeinek ellentéte, a családot feszítő és szétvető osztályharc — Móricz gyakran visszatérő témája — is itt bontakozik ki a legteljesebben, minden eddigi novellájához mérve. Még egy új vonása van ennek a remek novellának. Az a tisztáncsengő, szép líra, amely végül az egymásratalált emberpár boldog örömet hirdeti, amely szinte átalakítja a történetet végén a novella nyelvét, stílusát, a *Pillangó* és az *Árvácska* sajátos mórirczi lírai realizmusát igéri már.

A későbbi nagy művek csírája a kötet több novellájában felfedezhető. Már említettük, és Nagy Péter könyve is utal erre, hogy a *Sic itur* már a kritikai realista korszak egyik korai megnyilatkozása. Legszembetűnőbbben a *Nihilista* c. elbeszélésben található meg egy későbbi regény, a *Rokonok* csírája. A *Rokonok* és a *Nihilista* kapcsolata ma már közhely. Ezzel kapcsolatban csak azt jegyezzük meg, hogy Kopjáss e novellabeli őseinek, a *Nihilista* állatorvosának purifikátor szerepe éppoly ellentmondásos, mint majd Kopjássé lesz. Kicsinyes sértődésből megy el a mézszárszékre, ahol a botrányos húsavágást felfedezi: eszébe jut, hogy az állatorvos-kolléga sógora a patikusnak, aki imént köszönet nélkül elfordult tőle.

Az 1919-ből való *A nevelő* c. novellája már a *Légy jó mindhalálig* élményköréből fakad. A novella hősenek emberi sérelmeiben ugyanazok a lelki, másrészt társadalmi rúgók mozognak, mint majd Nyilas Misi történetében.

A következő korszak nagyobb műveit jelző írások közül még a *Vidéki hírek* c. kisregényre érdemes felfigyelnünk. A Kiskúnságon játszódik, a *Kerek Ferkó* és az *Úri muri* környezetében, a múlt század utolsó esztendejében, tehát nem sokkal a milleneumi évforduló, az *Úri muri* cselekményének ideje után, a *Kivilágos kivirradtig* időpontja után egy évvel. Első látásra igénytelen história, olyanféle írás, mint az előző évek néhány elbeszélése, amelyek mintha valami időleges megtorpanást jeleznének Móricz kispikájában, mint a *Nemezis*, vagy a *Szerellem csók nélkül*. A könnyű kisvárosi szerelmi párcserék történetének hátterében azonban (és ez a háttér sokszor nagyon is előre ugrik ebben a kisregényben) a kiskúnsági civis-életformának néhol olyan kritikáját adja Móricz, ami szintén egy későbbi korszakának jelentkezését mutatja, ha nem kötődik is a *Vidéki hírek* közvetlenül valamelyik későbbi művéhez, az *Úri muri*hoz is csak színtérben és hangulatilag. Az emberek életét apró, érdektelen ügyek és kicsinyes pletykák mozgatják és irányítják ebben a kúnsági kisvárosban. A város vezetőrétegének egyetlen szellemi táplálékát a vá-

rosi zuglap és melléklete jelenti, az anyák és lányok leleménynélküli és igénytelen férjvadászataikat szövik, az alacsony és színvonalatlan életből csak egy-egy pezsgős éjszaka jelent némi kitorési lehetőséget. Petőfi-ünnepre készülnek, Petőfi halálának 50-ik évfordulóját ünnepli a kúnsági kisváros. A kisvárosi vezetőréteg fantáziátlan formalizmusa, hazafiaskodásának tartalomnélkülisége a Petőfi-ünnepség előkészületeiben lepleződik le a legtisztábban: a nők óriási lantot készítenek nefejejsből, két palmaággal, alul pedig rózsacsokorral. Az ünnepély után bált rendeznek majd, mert mint a társaság egyik hölgytagja véli, Petőfi is szeretett táncolni. . .

A kisváros füledt, tepsedő világát Móricz már mesterien ábrázolta öt évvel korábban is *Az Isten háta mögött* c. kisregényében, de az *Isten háta mögött* színterét, a kis felvidéki várost, mint egy zárt különvilágot tekintette még Móricz, ahogy a regény ötletéhez is egy felvidéki utazás során jutott. A *Vidéki hírek* Künterebése már nem kuriózum számára, több ennél, izgató és fájó probléma: az alföldi magyar kisváros társadalmi kérdései foglalkoztatják.

A kötet elbeszélései közül öt írás származik a forradalmak hónapjaiból, az *Új földesurak*, és a *Lakodalomváltás* 1918 végeről, a *Hotelportás*, a *Nevelő* és a *Fejsze* 1919-ből. Az új világ igenléséről, egyértelmű vállalásáról valának ezek az írások. Nem sok novellát írt ezekben a mozgalmas hónapokban, riportot, újságcikket, annál többet, — egy kötetre valót. A sűrű és gyors reflexiók ideje volt ez Móricz pályájában. De ez a néhány elbeszélés azt mutatja, hogy a sok friss benyomás szépirodalmi kifejezésére is volt igénye, regényt is akart írni a termelőszövetkezetek életéről. A kötet 1919-es anyagából a *Fejsze* jelzi a legnagyobb írói szándékot: egy szerencsétlen asszony öntudatraébredése a novella témája.

A kötet anyagában hat olyan elbeszélés is van, amely most jelent meg először kötetben. Két háborús írás, a már említett *Sic itur* és a kissé mérsékelt *Unalmas nap a fronton*, mely váratlanul érdekesen végződik, vagy *Árgilus és Tündér Ilona*, egy Vörösmarty soraival bökölgető hadapródról.

A hat »új« novella közül a *Hercegi kegy* a legsikerültebb. Kitűnő szatirikus írás egy szervilizmusába beletorzult urasági gyakornokról, akinek végül mérhetetlen alázatossága, gerinctelensége okozza vesztét. A *Pej paripám Pejko* Móricz betyártörténeteinek gyűjteményét gazdagítja egy szép és elfelejtett betyárnovellával és azt is jelzi, hogy Móriczot szinte minden korszakában foglalkoztatta a betyárromantika. A további két novella (*Máli néni*, *Fellegjáró*), különösen az első, szintén megérdemelte, hogy kiemeljék a

korabeli sajtó lapjairól MórícZ Zsigmond összegyűjtött elbeszéléseinek sorozatába.

A sajtó alá rendező válogató-munkáját csak dicséret illetné, ha nem maradt volna ki a kötetből két ezidőből való kiváló novella, a *Kakastollas ember* (1916) és a *Péter körülnéz lány után* (1917). A *Kakastollas ember* a földes-úri réteg és a csendőrség egymás kezére játszó érdekszövetségét mutatja meg egy hetvenkedő csendőr önéleplező szavaiból. Az utóbbi novella egy leánynézőbe járó parasztfiú apró kalandjait mondja el. Kis vidám történet, de nem az első korszak paraszti idilljeire, a *Csitt-csattra*, vagy a *Kokasra* emlékeztet, hanem már a sokkal későbbi *Boldog emberre*. Azt idézi nemcsak a novella színtere, a tisztaháti táj, de a hangulat és az előadásmódja is. Szerkezetileg sem olyan kikerekített, mint

korai derűs paraszti írásai, népiessége is mélyebb, hitelesebb, akárcsak a 30-as, 40-es évek MórícZ-epikája. Nehol szinte úgy hat, mintha valóban a Boldog emberből lenne kiszakítva. Befejezettsége mellett is valami szélesen hőmpolygó epikát éreztet az olvasóban.

E két novella művészi értékéhez nem fér szó, nyilván az időrend eltevesztéséből maradhattak ki a harmadik kötetből. Helyes lenne a következő kötet elejére, vagy végére pótlólag betenni, mert ez a két nagyszerű írás nem maradhat el MórícZ elbeszéléseinek gazdag gyűjteményéből.

A kötet értékét Ferenczy Béni nagyszerű illusztrációi is emelik.

Vargha Kálmán

KATONA JÓZSEF VÁLOGATOTT MŰVEI

(Magyar Klasszikusok). Sajtó alá rendezte Solt Andor, bevezette Molnár Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1953

Katona József életműve a magyar dráma-irodalom kezdete és csúcspontja is mind a mai napig. Művében az addig szinte nem létező, legalábbis gyermekcipőben járó magyar dráma európai színvonalra szökken és a shakespearei drámai realizmus mélységével ábrázolja a Szent Szövetség Magyarországnak problémáit. Katona munkássága hatalmas költői vízióval vázolta fel a társadalom méhében készülő forradalom perspektíváját és egyben tragikumát is. A reformkorszak irodalmában ő volt az első, aki egyetlen drámai koncepció keretén belül döbbenetes erővel ábrázolta mindazokat az ellentéteket, amelyek jellemzőek voltak a társadalmi fejlődés adott szakaszára, és egyben történelmi jellegűek is voltak. Katona életművének megszületését, a világirodalmi színvonalú, az antik tragédiák, és Shakespeare mértékével mérhető magyar dráma létrejöttét a XIX. század első felének társadalmi fejlődése tette lehetővé. Ez a társadalmi fejlődés dobta felszínre most már félreérthetetlenül a magyar nemesség és az idegen udvar, valamint a nemesség és a jobbágyág az adott társadalmi forma keretein belül meg nem oldható ellentétét és ezáltal megteremtette annak lehetőségét, hogy a társadalom helyzetét hatalmas, társadalmilag és lélektanilag hiteles, tragikus erejű konfliktusba sűrítve lehessen ábrázolni. Katona pályája pazar kezdete lehetett volna egy olyan irodalmi fejlődésnek, amely vetélkedhetett volna az i.e. V. század görög és a XVI–XVII. század angol fejlődésével. Az V. század Görögországa az antik demokrácia virágkorát élte, de már érződtek azok az erők, amelyek a görög demokrácia bukását előidézték, és egyre jobban mélyült

a szakadék az alapvető osztályok között előrevetítve egy következő fejlődési szakasz árnyékát. Angliában pedig a bomló feudalizmus és a kialakulóban lévő polgári rend határmeggyéjén született meg a dráma nagyszerű fejlődése, amely fejlődés csúcspontját Shakespeare művészete jelentette. A magyar társadalom hasonló nagy változások és ellentétek korát élte a XIX. század első felében és nem a magyar írók tehetségén múlott, hogy a nagy ellentétek kora nem nyerhette el méltó ábrázolását nagy magyar drámák sorában, hogy Katona kezdeményezése egészen a mai napig egyedül áll irodalmunkban, és nem követte értékben még csak hozzá hasonlítható dráma sem.

Katona műveinek értékelése a magyar irodalomtörténetírás egyik állandó problémája volt, különböző politikai és esztétikai felfogások hívei harcoltak Katonaért és a most már több mint egy évszázados harc folyamán bekövetkezett az a helyzet, hogy Katonát kisajátította az irodalomtörténet. Tudósok olvasták és elemezték Katona műveit, tanárok kötelező olvasmányak jelölték ki a Bánk Bán-t és a diákok megtanulták a tankönyvek sablonjait, de éppen ezért Katona művét kezdte ellepni a könyvtárak pora, mint ahogy az minden pusztán irodalomtörténeti érdekességű életműnél be szokott következni. Annak ellenére, hogy színházaink folyamán állandóan játszották a Bánk Bánt, Katona műve még mindig nem vált ható és ma is alkotó kulturális tényezővé népünk életében, és ami a legfontosabb, nem tartozik népünk állandó olvasmányai közé. A Bánk Bán nemes hagyomány minden olvasó és színházlátogató ember számára, de csak ha-

gyománnyal és nem olvasmány, mindenki tisztelget érte, ha Katonára gondolt, de senki sem olvassa úgy a műveit, mint ahogy Mikszáthot, vagy Móriczot olvassa. Ennek az állandó olvasmányból pusztán irodalomtörténeti problémára való süllyedésnek egyik oka az, hogy az irodalomtörténészek ahelyett, hogy megtisztították volna a drámat minden félreértéstől, még növelték a homályt a mű megértése körül, a másik pedig az, hogy mindeddig hiányzott a könnyen hozzáférhető, jó jegyzetekkel és világos, érthető előszóval ellátott kiadás, amely minden homályt eloszlatott volna, és lehetővé tette volna Katona életművének tökéletes megértését. Ezen a hiánynon akar segíteni a Magyar Klasszikusok sorozata, amikor Molnár Miklós válogatásában és bevezetésével közreadja Katona válogatott műveit. A könyv legfőbb feladata az volt, hogy az eredeti szöveghez a lehető legnagyobb hűséggel ragaszkodva közölje Katona legfontosabb munkáit, és bő jegyzeteivel, a tudomány mai állását összefoglaló előszóval lehetővé tegye a tökéletes megértést, amely előfeltétele annak, hogy Katona ezután irodalmunk egyik legolvasottabb szerzőjévé váljék.

Az új kiadás egyik legfontosabb feladata tehát az volt, hogy kedvelt, mindennapi olvasmánnyá tegye Katona műveit, de irodalmunk jelenlegi helyzetében volt még egy másik fontos feladata is. Katona koráról azt mondtuk, hogy olyan korszak volt, amely bőven dobta felszínre a drámai erejű ellentéteket, és alkalmas talajt szolgáltatott a magasszínvonalú nemzeti dráma megszületésére. A mi korunk is bőven vet fel konfliktusokat, irodalmunk egyik központi kérdése éppen azért az új magyar dráma. Írók számára, akik az új magyar dráma megteremtésén fáradoznak, kritikusok számára, akik bírálják az új darabokat és színházlátogatók és olvasók számára, akik az új irodalom igényes közönsége akarnak lenni, kevés tanulságosabb olvasmányt ajánlhatnánk, mint Katona műveit és Katona drámaírói művészetének alapos tanulmányozását. Az új Katona-kiadás tehát szinte tankönyv lehet az íróknak és példa a mai magyar élet konfliktusainak ábrázolásában, mérce lehet a kritikusoknak követelményeik felállításában és nagy segítség minden olvasónak művészi ízlése csiszolásában. Dicséretére legyen mondván a könyv szerkesztőinek, hogy ezt a szinte pedagógiai-nak nevezhető szempontot a művek válogatásánál, az előszó és a jegyzetek készítésénél nem tévesztették szem elől.

Mint magából a kötetből kitűnik, a szerkesztés legfőbb szempontja a művek érthetővé tétele volt — ezt szolgálták a bő és színvonalas jegyzetek — valamint az, hogy Katona művészi fejlődését mutassa be a kez-

det romantikus drámáitól a Bánk Bán-ig és betekintést nyújtson Katona művészi fellegedésébe, alkotó módszerébe is.

A könyv közli mindazokat a műveket, amelyek a mai olvasó számára megmutatják Katona drámaírói művészetét és amelyek keletkezésük idejében és tárgyukban közel esnek a Bánk Bánhoz, így ismeretük feltételül szükséges a Bánk Bán keletkezésének és valódi mondanivalójának tökéletes megértéséhez. Azok a drámák, amelyeket az új kiadás tartalmaz — a Bánk Bán, a Jeruzsálem Pusztulása, a két Ziska-dráma és a Rózsa — már az érett nagy drámaírókat mutatják, aki világirodalmi csúcspont ugyan csak a Bánk Bán-ban ér el, de a többi drámája is jelentős, nagy alkotása irodalmunknak. Ezzel a válogatással a szerkesztés eleget tett az egyik követelménynek, amelyet az új kiadással szemben támaszthatunk, a legjobb művek kiválasztásával elősegíti azt a célt, hogy Katonát a magyar irodalom egyik legolvasottabb szerzőjévé tegyük, de szem elől téveszti a másik nagy feladatot. Elmulasztja azt a lehetőséget, hogy Katona első romantikus rémdrámáinak szemelvényes bemutatásán keresztül egyetlen hatalmas ívben mutassa be a nagy író fejlődését az első esetben kezdeményezésektől a Bánk Bán-ig, a háborzongató romantikus történetektől a világ drámairodalmának egyik csúcspontjáig. Az első drámai próbálkozások jól kiválasztott szemelvényei megmutatták volna, hogy milyen világnézeti változásokon, témakörbeli tágu-lásokon, jellemábrázolásbeli mélyüléseken és stílusbeli csiszolódáson kellett átmennie Katonának addig, amíg hangot adhatott Tiborc keserűségének és Petur lázongásának. Amíg megformálhatta Ziska és Berenice, majd fejlődésének legmagasabb pontján Bánk és Gertrudis jellemét.

Az új kiadás tehát elmulasztja a drámai művek kiválasztásánál a fejlődés bemutatásának szempontját, de ugyanakkor kiválóan egyeztetni a közérthetőség és a filológiai pontosság követelményeit.

A drámákat részint az első kiadások, részint Katona apjának másolatai alapján közlik, és szinte szövegkritikai kiadásra emlékeztető pontossággal törekednek mindenütt az eredeti szöveg Katona stílusára jellemző nyelvi sajátosságainak visszaadására, s a magas tudományos igény mellett a bő és világos fogalmazású jegyzetanyag a drámák megértését és népszerűsítését szolgálja.

A könyv Katona legjobb drámái mellett közli híres tanulmányát a magyarországi »játékszíni költőmesterség« elmaradottságának okairól, és ami az írók és olvasók nevelése szempontjából még ennél is fontosabb: Kisfaludy Ilkájáról írt nagyszerű bírálatát. A drámák válogatásánál hiányoltuk a nevelő szempontot, ennek a tanulmánytöredéknek

a közlésénél ki kell emelnünk annak érvényesülését. Ez a töredékben fennmaradt bírálat nemcsak azt mutatja meg az olvasónak, hogy Katona az ösztönösségről és különleges alkotói csodáról szóló vele kapcsolatos elméletekkel szemben — irodalmunk egyik legképzettebb és művészigleg tudatosabb alkotója volt, hogy tökéletesen ismerte a világ-irodalom nagy drámáit és a drámaírási minden technikai fogását, hanem, ma is szinte kötelező olvasmány lehetne minden drámaíró, minden kritikus és minden igényes olvasó, színházlátogató számára.

Ma sem lehetne a dráma műfaji sajátságairól és a nagy dráma feladatairól sokkal többet elmondani, mint amit Katona ebben a zseniális bírálatban elmond. A dráma a nagy társadalmi ellentétek és a nagy lelki konfliktusok ábrázolásának műfaja. Erre céloz Katona, amikor Kisfaludy Ilka c. drámáján számonkéri az igazi drámai ellentétet és megmutatja, hogy a homályos meseszöveg, a romantikus és valószínűtlen fordulatok még nem jelentenek igazi drámai konfliktust. Mennyit tanulhatnak és kell is tanuljanak ebből a mostani drámaírók.

Katona azt is világosan kifejti, hogy az igazi tragikus hős bukásával egyben felemelő hatást is gyakorol az olvasóra, vagy nézőre és a tragikus hős harca és emberi alakja példa is lehet. »A drámának célja embert tenni a világ elébe, nem oktan öldöklöt, nem fenevadat«. A dráma tehát nemcsak az a műfaj, amely nagy ellentétek ütközését, nagy társadalmi és lelki konfliktusokat ábrázol, hanem egyben olyan hőst is bemutat, akinek emberi nagysága, jelleme követendő példa, akinek tragikus bukása valami felemelő érzést kelt, szinte új harcba buzdít. Vulgarizálás lenne azt mondani, hogy Katona itt a mai »pozitív hősről« beszélt, de mindenestre a drámai hős példamutató voltának fontosságára, a nagy dráma jellemtisztító erejére utal.

Vagy mennyit tanulhatunk azokból a megjegyzésekből, amelyeket Katona a cselekmény bonyolításának technikájával és a szereplők jellemrajzával kapcsolatosan tesz. A cselekménynek minden felvonásban, minden egyes jelenetben előre kell haladnia a végső kifejlődés felé, nem topoghat a cselekmény egy helyben egy pillanatig sem, mert ez vontatottá teszi a darabot és oldja a feszültséget. Az eseményeknek és helyzeteknek mindig meg kell örízniök a valószínűség látszatát, mert különben megszűnik az a valóságélmény, amellyel a drámának hatnia kell a nézőre. A jellemek kialakításának legfőbb eszköze a biztos lélektani megfigyelő képesség. Apróságnak tűnik, de egy egész lélekrajz hitelessége múlhat az olyan apróságon, amire Katona felhívja a figyelmet. »Ahol célját érte az indulat, ott vége is szakad,« Nagy érzelmi

kitörés után az indulat hőfoka elérkezik arra a pontra, ahol már tovább fokozni nem lehet, mert a további fokozás nem a néző nagyobb részvételét eredményezné, hanem komikus hatást keltene, egy ilyen apróságon egy jellemrajz hitele, egy jelenet s végső fokon az egész dráma hatása mulhat. Katona alkotói tudatosságának magas színvonalát bizonyítja állásfoglalása a monológok kérdésében. Magában csak az örült beszél — mondja Katona, — a drámaíró is csak akkor beszélgetheti alakját monológ formájában, ha a hős lelki felindulása olyan magas hőfokú, hogy az lélektanilag indokoltá teszi a magányos érzelmi kitörést. Ha ez a magas indulati hőfok nincs meg, akkor lélektanilag indokolatlan a monológ és azt árulja el, hogy a szerző a hős szándékát csak ilyen formában tudja közölni. Az Ilka-bírálat mondanivalója és technikai útmutatásai ma is nagyon tanulságosak, mindeki számára.

Azt hiszem nem kell bizonygatnunk, mit jelenthet az élő magyar irodalom számára a Katona-hagyomány állandó ápolása és ébrentartása. Csak két kiragadott példán keresztül szeretném megmutatni, hol érzem az élő drámai irodalomban azt, hogy hatott, és hol érzem, hogy hatnia kellett volna a Katona-drámák és a Katona-féle dramaturgia nemes hagyományának, amelynek népszerűsítését ez a könyv hivatott szolgálni.

A Katona-hagyomány felhasználását és továbbélését jelenti korunk legnagyobb és legnemesebb veretű magyar történeti drámája, Illyés Gyula Fáklyaláng-ja. A darab legkiválóbb része, a feszültség és konfliktus csúcspontját jelentő második felvonás drámai izzába, helyenként Katona egyik legremekesebb részletére, Bánk és Gertrudis vitájára emlékeztet. Ha a konfliktus nem lenne a végsőig kiélezett és a színpadot nem ülné meg a magasfeszültség légköre, akkor egy olyan hosszú párbeszéd — mint amilyen a Fáklyaláng második felvonását kitölti — menthetetlenül unalmasná válna, de ez a felvonás nemcsak nem unalmas, hanem egyenesen lélekzetelállítóan izgalmas, mert Kossuth és Görgey párharcának izzóan forró levegőjében Kossuth jelleme a maga teljes nagyszerűségében bontakozik ki és szinte szobrot állít magának, Görgey pedig minden tehetséggel és erkölcsi sivársággal együtt szinte meztelenre vetkőzik a néző előtt és közben állandóan alakul a cselekmény, a színpalak mögött formálódik a történelem és bebetör a színpadra, hogy alakítsa a nagy párharc lefolyását és sodorja a drámai kifejlődés felé, amely Kossuth gyakorlati verektségét, de teljes erkölcsi győzelmét és Görgey gyakorlati győzelmét, de teljes erkölcsi megsemmisülését jelenti.

A második felvonás drámai ereje a Katona-hagyomány legjobb folytatása. De vajjon

van-e valaki, akinek ha mélyen a vérebe ivódott a Bánk Bán, nem jutott volna eszébe Tiborc, aki »hajdanában sokat tett Jáderánál«, amikor Józsa megízleli a vizet, hogy nem mérgezett-e, mielőtt Kossuthnak átnyujtaná. Szó sincs arról, hogy Illyés, Kossuth és Józsa viszonyában »lekopirozta« volna Bánk és Tiborc viszonyát, hanem arról van szó, hogy a Tiborcok és a Józsaák azonos lelkialkatúak, és ezért más történeti helyzet ábrázolása közben, más drámai helyzet belső logikája szerint is hasonlóan cselekednek. Persze Kossuth és Józsa, Bánk és Tiborc viszonya nem azonosítható, de mint ahogy Bánk mögött ott áll Tiborc, hogy harcát igazolja, úgy áll ott Kossuth mögött Józsa, hogy az igazság bélyegét rányomja Kossuth cselekedeteire.

A Katona-féle drámai hagyomány folytatását jelenti Görgey ábrázolása is. Görgey alakja a nagytehetségű és kiváló tulajdonságokkal rendelkező hadvezér, aki képességeivel nem a haladás ügyét szolgálja, hanem hűségének és nagyravágásának áldozatul esve, a reakció táborába kerül és éppen képességein keresztül válik veszedelmes és gyűlöletes ellenséggé — az ellenségábrázolás legművészebb produktuma és ugyanazok az eszközök teszik alakját annyira plasztikussá és annyira gyűlöletessé, amelyek Gertrudis alakját megformálták.

Az elmúlt napokban került a kezembe Gyárfás Miklós drámája a »Hűség«, amelyet a Csillag októberi száma közölt. A dráma rendkívül érdekes olvasmány, amely azt bizonyítja, hogy az író ügyesen bonyolítja a dráma cselekményét és feszültséget is tud teremteni. A konfliktus éles, a dráma egy-egy pillanatra valóban megrázó erővel tudja érzékeltetni azt, hogy a közélet elaljasodása milyen romboló hatással van a magánéletre is, azaz a széles társadalmi téren végbemenő tragédiát egy síkban tudja ábrázolni egy család tragédiájával, a közéleti és családi tragédiát egyetlen konfliktusba sűríti. De mennyire javára vált volna ennek a sikerült drámának az Ilka-bírálat tanulságainak a levonása, ha megszívlelte volna a szerző azt, amit Katona a drámai helyzetek valóságosságáról mond, akkor az egész tragikus lelki történet, a hősök fizikai bukását és erkölcsi felmagasztosulását, ami az ellenséggel való nagy harcból bontakozik ki, nem építette volna arra a valószínűtlen drámai helyzetre, amely szerint a siralomházban lévő elítéltek a kormány küldöttében egy percre is jóbarátot láthatnak. Vagy Gertrudis alakjának tanulmányozása mennyivel előbbé és plasztikusabbá tette volna az ellenség alakját. A »Hűség« ellensége ravasz és kegyetlen, ez elég ahhoz, hogy alakját gyűlöletessé tegye, de még mindig nem elég plasztikus, ez az ellenségábrázolás még mindig egysíkú, egy oldalról való ábrázolás. Gertrudis nem ilyen, ő nemcsak ravasz és

kegyetlen, hanem eszes és kemény anyagból faragott is, s ezáltal alakja nemcsak plasztikusabb, hanem gyűlöletesebb is. Ez az ellenségábrázolás mozgósítóbb erejű, mint az egyoldalú beállítás. Javára vált volna az is a drámának, ha Katona nagy példája nyomán drámaibbá, tömörebbé, keményebb veretűvé teszi szereplőinek nyelvét, kerüli a patetikus dikciókat, amelyben a hősök önmagukat jellemzik, mintegy az utókor számára, és jobb lett volna, ha inkább a cselekmény sódrában szemléletesen bontakoztatta volna ki a szereplők jellemét. Azt hiszem nem szükséges több példát említenem, mindenki előtt világos, hogy miért fontos drámaírói munkánk számára a Katona-hagyomány eleven, ható tényezővé való tétele, amely ennek az új kiadásnak egyik legfontosabb feladata volt.

Molnár Miklós bevezetője, ugyanúgy, mint Katonáról írott kiváló könyve minden bizonyítással hozzá fog járulni ahhoz, hogy Katona művei — nemcsak a Bánk Bán — kedvelt olvasmánnyá váljanak és hogy a Katona-drámák hagyatéka élő irodalmunkban ható tényezővé váljon. A bevezetés nagyjából követi Molnár Miklós könyvének menetét, először bemutatja nagy vonalakban Katona életét és tárgyalja a reformkor előtti Magyarország társadalmi helyzetét. — kár hogy ezt nem a Bánk Bán elemzése közben teszi, — majd pedig bemutatja az író művészi fejlődését az első lovagdrámáktól a Bánk Bánig. A tanulmány legnagyobb részében nagyon szellemesen, dicsőrendő részletességgel és felkészültséggel elemzi Katona remekét, a Bánk Bánt. A bevezető tanulmány azzal az igénnyel készült, hogy a széles olvasóközönség számára közérthető, de ugyanakkor tudományos színvonalú és pontosságú képet nyújtson Katona munkásságáról. Nagy hiánya azonban, hogy helyenként a két követelmény nincs egymással teljes összhangban, néhol a tudományos igény a közérthetőség rovására érvényesül és a tanulmány egyébként világos stílusa egyes részeknél az irodalomtörténészek »tolvajnyelvévé« torzul.

A tanulmány egyik hibája az, hogy a társadalmi helyzet rajzát elől, a tragédia elemzésétől függetlenül adja és így a társadalmi kép és a tragédia egyes mozzanatainak összefüggése a »nem szakmai« olvasó számára nem lehet mindig világos. A bevezetés eleje részletesen elemzi a társadalmi helyzetet, de a tragédia elemzése és a társadalmi kép bemutatása között nincs meg a szoros kapcsolat. Pedig ennek a bevezetőnek félreérthetetlenül le kellett volna szögeznie azt, hogy a Bánk Bán a lehető legmagasabb művészi színvonalon és a legnagyobb eszmi pontossággal tükrözi a maga korát. Azt a kort, amelyben a magyar nemesség nagyrésze érdekeiben sértve érezvén magát Ferenc abszolútizmusától, erős gyűlölettel fordul szembe az udvar-

ral, és amelyekben a jobbágyság terhei oly magasra szöknek, a nép nagy részének élet-nívója olyan alacsony, hogy a feudális gyarmati rendszer válsága a haladóbb főúri koponyákban is kezd már kirajzolódni.

A nemesség lázong az udvar ellen, a jobbágyságban pedig gyűlik a keserűség, amely majd az 1831-es koleralázadásban robban ki hatalmas erővel. Ennek az egész korai fejlődésnek tragikuma, hogy a nemesség lázongása — Petur idegengyűlölete — és a jobbágyság forrongásai — Tiborc keserűsége — egymástól függetlenül buzognak, nem is tudnak egymásról és nincs, aki közös nevezőre hozza azokat. Ennek a kezdetleges forradalmi fejlődési foknak — tudatos vagy ösztönös, de mindenesetre nagyszerű művészi ábrázolása a Bánk Pán.

▼ Petur nem tud és nem is akar tudni arról, hogy Tiborcnak is panaszai vannak, Tiborc pedig ha ismerné is Petur indulatait, nem bízna a vele való együttműködés lehetőségében, hiszen magával Bánkkal szemben is fenntartásai vannak mindaddig, amíg Bánk tettével nem bizonyítja be, hogy hajlandó harcbamenni a nép igazságáért. Az érdekegyesítés, a jobbágyság és haladó középnemesség harcának közös nevezőre való hozása a Bánk Bán születésekor még messze van, ezt a helyzetet ábrázolja Katona, hiszen művében Petur és Tiborc nem is találkoznak, nem is tudnak egymásról.

Ebben a történeti helyzetben mi lehet a sorsa annak a hősnek, akinek a felfogása emelkedettebb a Peturénál.annyiban, hogy látja annak nemesi osztálykorlátait, de saját főúri méltóságánál és konzervatív elvi korlátainál fogva Tiborc következetességéig felemelkedni nem tud, csak együttérez vele. Ennek a hősnek, aki sem a nemesi ellenzék, sem pedig a jobbágytömegek élére állni nem tud, hanem szerepével mintegy összekötni akarja azokat, de sikertelenül, — mert az adott történeti helyzetben ez nem is sikerülhetett — feltétlenül bukás a sorsa. Bánk nem érzi teljesen maga mögött a békétleneket, mert hiszen látja azok lázongásának fogyasztósságait, Tiborc néma támogatását ugyan állandóan érzi maga mögött, de teljesen azonosulni vele sem tudhat, és így szinte magányosan harcol egy egész uralkodó rend ellen. Ehhez még az is hozzájárul, hogy harcának igazában néha ő maga is megінog. A magányos harcos pedig, aki nem is teljesen biztos saját harcának igazában, egy uralmi rendszerrel szemben biztosan elbukik. Bánk harca Katona szemében, az ő korában szükségszerűen nélkülözte a széles tömegbázist és így szükségszerűen bukott el. Ez világosan következett a társadalmi helyzetből, a forradalom távoli perspektívájából. Talán ezt kellett volna a bevezető tanulmánynak a társa-

dalmi helyzet és a tragédia elemzésének segítségével bemutatni.

A bevezetés nagy érdeme a Bánk Bán szereplői jellemének tökéletes bemutatása. Molnár Miklós kiválóan elemzi Bánk lelkitusáját a tett végrehajtása előtt, bemutatja Bánkot, akiben fokozatosan, saját királyhű eszméi ellen vívott izzó feszültségű harcban születik meg Gertrudis megölésének gondolata. Bánk a nép sorsát és saját gyalázatát látva, egyre közelebb került a végső leszámolás gondolatához, de amikor Gertrudis kiküldi, engedelmesen elindul kifelé, majd abban, hogy a királynő visszahívja, most már a sors újját látva suttogja: »Vége, vége már neki«, és a tett végrehajtása utáni őszinte első rezdülése, hogy megretten saját bosszújától. A tanulmány nagyszerűen elemzi ezt a lelkitusát.

Nagy érdeme a bevezetésnek az is, hogy nem »Tiborc panaszá«-ról, hanem Tiborcról beszél, azaz bemutatja azt, hogy Tiborc nem csupán a paraszti keserűség megszólaltatója, hanem egyben több is annál, a drámanak nagyszerűen jellemzett, plasztikus, élő alakja. Tiborc és Bánk viszonyának elemzése, kapcsolatukban az egység és az ellentét bemutatása egyébként a tanulmány legkiválóbb része.

A tanulmány és egyben az egész Katonakérdés legfontosabb és legnehezebb problémája az ötödik felvonás, Bánk tragikumának kérdése és ez az a pont, ahol elismerve a tanulmányban kifejtett következetes álláspont érvelésének logikus voltát és sok igazságot, mégis — nézetem szerint — vitába kell szállni a tanulmány szerzőjével.

A tanulmány álláspontja röviden összefoglalva körülbelül a következő: Bánk a nép sorsának felismerése és családi életének összeomlása után, Tiborc vadbeszédének és Melinda gyalázatának hatására leszámol a királynővel, akinek a személyében összpontosul a merániak minden aljassága. Bánk saját világnézeti korlátaival vívott iszonyú erejű harcban jut el a végső leszámolásig és ennek a harcnak a során az indulat kezébe adja ugyan a tört, de régi királyhű álláspontját, neveltetésének korlátait mégsem sikerül teljesen legyőznie; mindjárt a tett végrehajtása után első gondolata megrettenés. Az ötödik felvonásban jogos bosszúállóként jelenik meg és büszkén vágja a királyné koporsójához a hatalom jelvényét igazának, tette helyességének tudatában. Azonban ekkor hírvl hozzák, hogy Petur »alattomos gyilkos«-nak nevezte a tettét és megtudja Bánk azt is, hogy Melinda elcsábításában a királyné közvetlenül ártatlan volt, Ottó aljas merényletéről nem tudott, mert őt is álomporral altatták el. Bánk saját tettének jogosságába vetett hite erre összeomlik, felülkerekednek benne főúri osztály-

korlátai, nem tud mindvégig kitartani a nép ügye mellett, a nép sorsáért állott bosszú és saját családi tragédiája szétválik benne és tettének jogossága bizonytalanná lesz. Ez okozza lelki összeomlását, ez tragikumának legfőbb gyökere.

A tanulmányban kifejtett álláspont nagyon sok igazságot tartalmaz, azonban nem tartalmazza a teljes igazságot. Talán a könyv ismeretterjesztő jellegére való tekintettel egyszerűsítette le ennyire a szerző Bánk tragikumának kérdését, amely szerintem sokkal összetettebb probléma. Az ismeretterjesztő jelleg nem követeli meg a tragédia nagy problémájának leegyszerűsítését, csupán annyit kíván, hogy a még nem egészen megoldott kérdést közérthető nyelven tolmácsoljuk. A probléma illetően való leegyszerűsítése a tudományosság követelményének feladását jelenti a közérthetőség miatt és hiányérzetet is kelthet az olvasóban.

A tanulmányban kifejtett álláspont helyesen mutat rá Bánk tragikumának egyik gyökerére, azonban, ha csak ennyire szűkítünk le a tragikus megoldás problémáját, akkor sokkal egységesebbnek látnánk a drámát, mint amilyen az a valóságban, és talán maga Bánk alakja is veszítene az értékéből. Melyek azok a tények, amelyek azt bizonyítják, hogy a tanulmányban kifejtett álláspont nem magyarázza meg tökéletesen a hős tragikus összeomlását?

Az igaz, hogy a királynő megölése után Bánknak szinte első gondolata a saját tettétől való megrettenés:

»Ne tapsolj hazám —

Ni — reszket a bosszuálló,

de az ötödik felvonásban igazának biztos tudatában lép a király elé és adja vissza a hatalom jelét:

»Király! Gertrudisod koporsó-

aljára vágom a hatalom jelét —«

Ekkor jön annak a híre, hogy Petur átkozta az »alattomos gyilkost« és hírül hozzák azt is, hogy a királynő nem tudott Melinda elcsábításáról. Bánk kétségtelenül megretten ezekre a hírekre, de nem omlik össze, az utasító szöveg ezt mondja Bánkról: »Oszlopmódra állott, földre szegezett szemekkel, a »földre szegezett« szemek talán a tett jogossága fölötti töprengést jelentik, de az, hogy »oszlopmódra állott« kizárja azt, hogy még most lelki összeomlásról lenne szó. Bánk nyugalma akkor borul fel, amikor Mihál »kicsiny mártír«-nak nevezi fiát, és akkor omlik Bánk össze, amikor behozzák a halott Melindát, akkor omlik össze, amikor nyilvánvalóvá válik, hogy a vele szembenálló erők erősebbeknek bizonyultak és összeűzták teljesen családi életét. Melinda halálára történik ki belőle a szavak, amelyek azt bizonyítják, hogy tragédiája, összeomlása most már teljes:

»Nincs a teremtésben vesztes, csak én!

nincs árva más több, csak az én gyermekem«

E.yébként is az egész ötödik felvonás azt bizonyítja, hogy tragikumának nem egyetlen és nem legfőbb rugója az, hogy összeomlik tette jogosságába vetett hite. Hiszen tettének igazolója Tiborc, az ötödik felvonásban, az összeomlás pillanataiban is mögötte áll és magatartásával és pusztá jelenlétével bizonyítja Bánknak azt, hogy helyesen cselekedett. Nem indokolja Bánk összeomlását — ha csak a tett jogosságának szempontjából nézzük — a király magatartása sem. Endre egyáltalában nem biztos a dolgában és magatartásával inkább csak növelheti Bánk önbizalmát, mint megtörheti azt, mint ahogy szó sincsen Bánk megtöréséről mindaddig, amíg Melinda haláláról nem értesül, hiszen még egyenrangúként visszautasítja, hogy kettőjük perében a király bíraskodjék. A király még a felvonás végén is, Bánk teljes összetörése utániszavai-
val még inkább alátámasztja a tett jogosságát mint elítéli azt:

»Előbb mintsem magyar hazánk —

előbb esett el méltán a királyné«.

A király és egyben a tragédia utolsó szavai is szinte Gertrudist hibáztatják a történetek miatt.

Bánk tragikumának tökéletes megértéséhez és megértetéséhez csak az vezethet, ha Bánk osztálykorlátaiból származó lelki vívódásán kívül figyelembe vesszük azt a tényezőt is, hogy annak a magányos harcosnak, aki cselekvése mögé nem tud egy erős osztályszövetséget létrehozni — mint ahogy Katona korában nem is lehetett — az egész ellenséges uralkodó társadalmi rendszerrel szemben el kell buknia. Katona a Szent Szövetség korában nem is ábrázolható másképp, mint úgy, hogy a forradalmi tettet végrehajtó nemesi hős tömegbázis hiányában magányossá válik és elbukik. Bánk olyan drámai hős, aki a feudális elnyomó rendben a népet szerető és a nép igazságáért harcolni kész felvilágosult nemeset képviseli, és a feudális udvar morális zuhlottságában egy már fejlettebb társadalmi rend erkölcsi normáiért harcol. Az ilyen hősnek az egész társadalommal szemben el kell buknia, annál is inkább, mert saját osztálykorlátai miatt harcának igazában nem tud mindig és feltétel nélkül bízni. Katona tehát a forradalom távoli perspektívájának megfelelően realisan ábrázolta annak a szükségszerűen magányos hősnek a sorsát, aki a Szent Szövetség korában harcba indul a népért és egy magasabb erkölcsiséget. Ugyanakkor világosan kell látnunk azt is, hogy Katona drámai ábrázolásának megvannak az előzményei a világ drámairodalmaiban.

A görög drámairodalomban a tragikum forrása rendszerint a kérelhetetlen végzet beteljesülése a drámai hősön, a végzet telje-

sülése rendszerint független a hős jellemétől. Oedipus tragédiája csupán azt bizonyítja, hogy az ember fölött maradéktalanul uralkodik a végzet, és ez akarata ellenére beteljesedik rajta. Az Antigone mutat előre a drámairodalom későbbi fejlődése felé, ahol Antigone, a tragikus hős a természetes érzelmek szabadsága nevében veszi fel a harcot a zsarnokság ellen és ebben a harcban erkölcsileg felmagasztosulva bár, de elbukik. Antigone sorsa nem tőle függetlenül teljesedik be, hanem magasabb erkölcsiségénél fogva szembenáll a zsarnoksággal, de egyedül elbukik az egész társadalommal szemben.

Az antik fátumtragédiák hagyományait nagy jelentőségű, új lélektanomotívummal gazdagítja Shakespeare. Nála is állandóan visszatér az a motívum, hogy a hős elbukik az egész társadalmi rend ellen vívott magányos harcában, de a Shakespeare-tragédiákban rendszerint maga a hős is okozója tragikumának azáltal, hogy harcát nem elég következetesen, nem igazának feltétlen tudatában vívja. A tragédiák ezen fajtájának legklasszikusabb remeke a Hamlet. A Hamlet és a Bánk Bán között magától kínálkozik a párhuzam. Hamlet bosszút akar állni atyjáért, aki a feudalizmus teljes erkölcsi anarchiájának lett az áldozata, és az őt körülvevő társadalmi rend züllöttségét egy magasabb erkölcsi eszmény álláspontjáról bírálja. Érti, hogy »kizökkent az idő«, de nem minden fenntartás nélkül vállalja a »kizökkent idő helyretolásának« feladatát. Bánk pedig tudja, hogy »énram tévé le a szegény paraszt elfáradt csontjait«, de csak rettenetes lelkitusa után vállalja azt, hogy harc árán is érvényt szerez a »szegény paraszt« igazának. A hőroz Bánk és a »galambepéjú« Hamlet tehát állandóan saját korlátaikkal küzdve látnak hozzá a »kizökkent idő« helyretolásához. A Bánk Bánban egy titán vergődik saját királyhű felfogása és a nép igazsága között, Shakespeare remekében pedig egy filozófus tépelődik bosszúja jogossága fölött. Egyik sem készül következetesen a bosszúra, Bánk engedelmesen kifelé indul, amikor a királynő kiküldi, és csak indulata csúcspontján használja a királynő által felragadott fegyvert, Hamlet

pedig, amikor saját bukása elkerülésével számolhatna le a királlyal, azzal áztatja magát, hogy az imádkozó király a mennybe menne és így bosszúja eredménytelen maradna. Végül is nem saját maga ránt kardot, hanem a király újabb fondorlata adja a kezébe azt. Bánk és Hamlet tragikus bukásának az oka tehát részben azonos, ugyanis mind Hamlet, mind Bánk tragikumát részben az okozza, hogy ingadoznak harcuk következetes véghezvitelében.

Bánk tragikumának lelki gyökere és Hamlet tragikuma tehát a hősök különböző egyénisége ellenére nagyjából azonos. Bánk tragikumának a másik gyökere társadalmi, amelyben harca az egész társadalom ellen lelki okoktól függetlenül elbukik.

A társadalommal szembenálló és szükségszerűen elbukó hős alakja nem ismeretlen a shakespearei tragédiák világában. A Julius Caesar Brutus lényegében hasonló okok miatt bukik el. Brutus egy percig sem kételkedik tette jogosságában, Caesar szelleme, aki Brutus sátrában könyörtelenül Philippi mezejére felé mutat, nem Brutus lelkiismeretfurdalásának mélyéből lép elő, hanem egyszerűen a szükségszerű bukás beteljesülésének közeledtét jelzi. Brutus azért bukik el, mert tömegbázis nélkül száll szembe az egész társadalmi renddel és ezért saját erkölcsi nagysága és igazsága ellenére buknia kell, ugyanúgy mint Bánknak.

Bánk tragikuma tehát összetett. Bukása társadalmi és lelki okokból tevődik össze, Hamlet és Brutus tragikumával is rokon és mindkettőt egyesíti magában. Tragikuma objektív társadalmi okokból és saját osztálykorlátaiból származó lelki vívódásából következik.

Ennek a két szempontnak az egyeztetése talán még teljesebbé tette volna Molnár Miklós kitűnő tanulmányát. A megoldatlan Katona-kérdés maradéktalan bemutatása, az egész összetett probléma feltárása nem rontotta volna le a könyv hatását, hanem talán még fokozottabb igényességre készítette volna az olvasót.

Poszler György

ILLYÉS GYULA: FÁKLYALÁNG

Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1953

Több, mint másfél év telt el a Fáklyaláng, felszabadulás utáni drámairodalmunk legjelentősebb alkotásának bemutatója óta. A budapesti követő debreceni és szegedi bemutatók egy-egy állomását jelzik annak a sikersorozatnak, melynek során a dráma meghódította az országot. Az előadásról-elő-

adásra — különösen a második felvonás végén — felviharzó orkán-szerű taps híven kifejezi, hogy az írónak sikerült nemzeti multunk óriásának, Kossuthnak alakját úgy megformálnia, hogy titáni harca és lángoló hazaszeretete lelkesítő példaként álljon előttünk. Különösen jellemző fokmérője ennek a siker-

nek az a lelkesedés, amely az ifjúság körében tapasztalható.

A műről megjelent bírálatok és tanulmányok azonban nem tükrözik ezt a lelkesedést. Különösen áll ez Gimes Miklósnak a Szabad Népben megjelent bírálatára, de a hibáknak túlságos hangsúlyozását és az erényeknek bizonyos tartózkodással való tárgyalását más cikkekben is megfigyelhetjük.

*

Legnagyobb élő költőnk több művét ma már méltán soroljuk a magyar irodalom klasszikus alkotásai közé. A magyar paraszt Horthy-korszak alatti nyomorúságát és vágyait tükröző költeményei mellett »A puszták népe« megrendítő erejű vádiratára és a Petőfi-monográfiára vonatkozik ez elsősorban. Az igazi drámai remek mostanáig váratott magára. Az »Ozorai példa« már előhírnöke ennek, de az itt még nagyon is előtérben lévő lírikusnak át kell engednie az elsőbbséget a drámaírónak, aki robbanásig feszülő, éles konfliktust teremtve megalkotja a Fáklyalángot.

Illyés Gyula művészetének egyik alapvető sajátossága az az állandó és szorgos fejlesztése egy-egy témának, melyet a Fáklyaláng születésének vizsgálata során is megfigyelhetünk. Tekintsük át röviden azokat a műveket, melyek ennek a fejlődési folyamatnak szempontjából fontosak.

A Két férfi című filmregény egy rövid jelenete Kossuth és Görgey aradi párharcát villantja fel. A hely és a dialógus szereplői ugyanazok, mint később a Fáklyalángban, itt azonban Görgey főlényé szinte teljes még. Inkább szemvillanások és heves mozdulatok érzékeltetik a fojtott, izzó légkört, az életrehalálra menő harcot.

A Fáklyaláng egyfelvonásos elődjében, a Tűz, víz című rádiódramában rövidebb, tömörebb expozíció készíti elő az összecsapást, s ez előnyére válik a műnek. A minisztertanács leírásában az író még túlságosan ragaszkodik a történelmi tények részletekbenő pontosságához. A dráma magvát alkotó Kossuth–Görgey párharc nagyrészt már kialakult, azonban mivel itt még Csányi szavai vezetik vissza a kormányzót a helyes útra, — a megoldás felemás, ellentmondásos. A mártírhálált válláló közlekedési miniszter alakja Kossuth fölé emelkedik. A nép szerepét csak epizódyszerűen ábrázolja az író. Józsa a háttérbe szorul. A későbbi utójátéknak még nyoma sincs.

A szabadságharc egyik epizódját feldolgozó »Ozorai példa« szintén 1952-ben került bemutatásra. Az ozorai parasztság hősi ellenállásának megelevenítése megmutatja, hogyan tágul ki a paraszti tömegek földszeretete a haza szeretetét, feltárja azt a mély szakadékot, amely a nép és a szabad-

ságharc vezetőinek megalkuvó szárnya között tátong. Ebből az ellentétből fakad a dráma alapvető konfliktusa, melyet a nemesi vezetésben megmutatkozó ellentétek összeütöztetése mélyít el. E két szorosan összefüggő és egymást indokoló ellentét közül az elsőnek előtérbe állításával az író nem tud elég éles és világos konfliktust teremteni. A Fáklyalángban megfordul a helyzet. Előtérbe kerül és a Kossuth–Görgey párharcban végsőkig kiéleződik a nemesség két táborra közötti ellentét. Ennek a küzdelemnek a középpontba állításával az író verbő drámai konfliktust teremt, melyet elmélyít annak a távolságnak a megmutatásával, mely a megalkuvó nemességet a néptől elválasztja.

A felsorolt műveknek e rövid áttekintése is bizonyítja, hogy a Fáklyalángot mint egy fejlődési folyamatnak a csúcát kell vizsgálnunk, csak így értékelhetjük eszmei mondani-
valóját, tanulságát és művészi értékeit.

*

A szabadságharc emlékirat-irodalmának átvizsgálása az író egy másik erényét tárja fel előttünk: a szorgos forráskutatást. Anélkül, hogy itt részletesebb összevetésre vállalkozhatnánk, jellemzőül három fontos forrásmunkára hívjuk fel a figyelmet.

Kossuth emigrációs írásainak, különösen öregkori beszédeinek hatása elsősorban az utójátékkal kapcsolatban mutatható ki. Az aradi végnapokkal Kossuth csak műveinek második kötetében foglalkozik, ahol azokat a lehetőségeket írja le, melyek a szabadságharc továbbfolytatásával kapcsolatban foglalkoztatták. Ezeket a terveket mondja el a Fáklyalángban Kossuth Görgeynek, amikor a további harcra akarja megnyerni.

Kossuth »viddini levél«-nek hatása különösen a kormányzónak Görgeyről alkotott véleményével kapcsolatban érdemel figyelmet.

Görgey »Életem és működésem Magyarországon az 1848 és 1849-es években« címmel kiadott emlékiratai részletesen tartalmazzák azokat az eseményeket, melyek a Fáklyaláng első és második felvonásában lejátszódnak. Görgeynek nem kell túlságosan erőlködnie annak bizonyításával, hogy sohasem rokonszenvezett a Kossuth vezette forradalmárokkal, mindig híven kitartott az »alkotmányosság« keretein belül, s nem rajta múlt, hogy előbb is el nem árulta a szabadságharcot. Ez a mű azonkívül, hogy számos tárgyi adatot szolgáltatott az írónak, sokban segítette őt az áruló Görgey jellemrajzában megalkotásában is. Jellemzésül csak azt a részletet idézzük röviden a könyv 38. fejezetéből, ahol Görgey megmagyarázza, hogy miért igyekezett Kossuthot az öngyilkosságtól visszatartani.

»En komolyan igyekeztem őt rávenni, hogy ezt ne tegye; ő még külföldön is

— mondám — hasznára lehet nemzetének. Az öngyilkosság helyett sürgetve azt tanácsoltam neki: meneküljön. Sőt életének megmentését a hazafias kötelesség színében igyekeztem előtte feltüntetni és az is volt valóban — csak, hogy milyen értelemben volt az énszerintem: erről nem látszott Kossuth sejtelemmel bírni. Szerintem hazafias kötelessége volt Kossuthnak, hogy amire 1849. április 14-ikén tanította a nemzetet, azt a hamis tanát vonja vissza ... Tartottam tőle, hogy a nemzet aligha fogna ellenállhatni a kísértésnek, hogy Kossuth halálát — még az önkéntől való is — ama tanának megpecsételéseként tekintse, mely tantól pedig a nemzetnek okvetlenül el kell fordulnia, ha nem akar azoknak a sorára jutni, akiknek a törekvése oly cél felé irányul, mely elérhetetlen.

Mélyen jellemző az a tömör megfogalmazás, melyben ezek a szavak a dráma során visszatérnek.

Aki átnézi a forrásanyagot, az előtt még teljesebben bontakozik ki annak a művészi alkotókészségnek ereje, mellyel a Fáklyaláng írója életet lehel a holt anyagba, remekművet alkotva abból.

A Fáklyaláng szerkezete még sokban a lírikus Illyésre vall. Két, helyben, időben és cselekményben egységes felvonást egy utójátéknak nevezett harmadik követ, melyben ez az egység minden tekintetben felbomlik. A drámaíró ereje csak két felvonásra futja, az alapvető konfliktus megoldása után következő utójáték inkább olyan, mint egy zsánerkép színpadi meglevenítése.

Illyés a szabadságért küzdő nemzetet, Kossuth hősi helytállását az aradi végnapokban mutatja meg. Gimes Miklós szerint ez a témaválasztás magában rejtja a pesszimizmus veszélyét. A Fáklyalángban sehol sem látunk lehangelőt. A hazaért végsőig kitartó harcra, a hibák állandó gyomlálására buzdít bennünket Kossuth példamutatása. Hatalmas felkiáltójelet, a jelennek szóló vészjeles üzenetet kell látnunk a drámában: az aradi katasztrófához hasonló helyzethez vezet minden olyan szabadságharc, amely elfeledkezik arról, hogy a vezetők sorából kíméletlenül kirotálják a megalkuvókat és árulókat, amely elfeledkezik a legfőbb erőről, a nép erejéről, a legfőbb szövetségről: a nép szövetségéről. Kossuth erényeiből és hibáiból egyaránt tanulhatunk. Nem hiába adta Illyés a drámának először a »Kossuth próbája« címet, a Fáklyaláng valóban elsősorban ennek a próbának a története. Ebben a végsőig kiélezett helyzetben látjuk meg legvilágosabban a szabadságharc fény- és árnyoldalait. Kossuth harcának előterbe állításával Illyés ábrázolni tudja az egész nemzet harcát, hiszen a kormányzó volt az, aki köznemesi származása

ellenére a legközelebb tudott jutni a néphez, »aki alkalmas volt arra, hogy közvetítő legyen a polgári átalakulást nemesi módra és a polgári forradalmat népi, plebejus módra végrehajtani akaró két tábor között.« (Révai József). A témaválasztás ellenére az írónak a bukásban sikerült érzékeltetnie a forradalom ügyének győzelmét, a harcban elért eredményeknek továbbélését, hiszen a küzdelem Világosnál nem ért véget Kossuth élete végéig harcolt, tovább élt a Józsaiban s a reményt, a bizakodást, az optimizmust jelentette számukra. A Szemerkormány utolsó, 1849. augusztus 10-i tanácskozása vezeti be a drámát. Görgey fővezérré való kinevezésének kérdése van a napirenden. Két új nyílik a kormány számára: vagy Görgey vagy a nép mellé állni. Egyiket sem tudják választani, zavarukat, tanácstalanságukat Józsa közhúzárral való szembeállításukkal igen jellemzően juttatják kifejezésre:

Józsa: ... az kellett volna. Hogy a szegénységnek is legyen szava.

Batthyányi: »Legyen« ?!

(Józsa hallgat.)

Vukovics: (Józsa további hallgatására, egy kis indulattal a miniszterek felé.) A kormány minden gondja a nép volt!

Batthyányi: (a miniszterekhez.) Felzabadjítottuk, testvérként közénk vettük a jobbágyságot, az alkotmány padjait.

Józsa: (némi szünet után.) Az urak közt itt hány a jobbágyság? (kínos összepillantás, zavar. Józsa vár egy kicsit, kimegy.)

Batthyányi: Hát ... tíz napja ez még elképzelhetetlen lett volna!

Vukovics: Hallatlan! Ez a kihívó hang!

Aulich: Pedig ez terjed táborszerte újra.

Vukovics: S nincs, aki gátját vetné idejében?

Aulich: De igen! S népszerűsége árán is.

Vukovics: Minél több erőt a kezébe annak. Az a mi emberünk!

Batthyányi: Okosan! Ki az?

Aulich: Görgey.

Vukovics: Azt nem! De ezt sem! Micsoda zavar!

Végül a fővezéri kinevezés ügyében a döntést Kossuthra bízzák. Rá vár a feladat, hogy megküzdjön az árulóval, de ő sem lát még tisztán, hiszen reménykedik abban, hogy meg tudja nyerni Görgeyt forradalmi terveinek. Reménykedését fokozzák az időközben Temesvárnál folyó döntő jelentőségű csatából érkező kedvező hírek.

A dráma gerincét alkotó Kossuth—Görgey párharc a dialógusművészet remeke. Ezt az izzó hangulatú, feszült atmoszférájú élet-halálharcot a temesvári csatából érkező hírek

bontják szakaszokra. Tudjuk, hogy a tényleges hatalom már Görgey kezében van és mégis Kossuthot érezzük erősebbnek, mert az ő oldalán van az igazság. Mindjobban fölénybe kerül, ahogy a multról a jelen és jövő megoldásra váró feladataira fordítja a figyelmet. Törhetetlen optimizmusa, lendületes érvelése és az a taktikája, hogy Görgey híuságára igyekszik hatni, már-már eredményre vezet: a tábornok hajlandónak látszik tovább harcolni. A temesvári csatavesztés híre azonban véget vet minden Görgeyvel kapcsolatos illúzióknak. Kossuth felejtethetetlen buzdító szavai még ebben a helyzetben is reményt sugároznak, még mindig nem tudja megérteni, hogy Görgey sohasem lehet képes az ő forradalmi terveit megérteni.

Kossuth: Kivágjuk magunkat és — hány példát tud rá a történelem — harcolva és hódítva erősödünk.

Görgey: Sarkunkban az ellenséggel?

Kossuth: S előttünk az idővel! Minden perc hozhat megoldást — nekünk csak jót hozhat. A császár és a cár szövetsége ingatag. Seregekben kolera dül. Rögön itt az ősz, idegenben éri őket a tél. Van értesülés, hogy a cár télre nem hagyja itt csapatait. Mi meg — föl Komáromba. . . Ideoda cikázva saját földünkön húzzuk ki a zord időt, fölkészülve egy második, az ideimél még gyönyörűbb tavaszi hadjáratra. Görgey azonban hajthatatlan, a fegyverletét elhatározott szándéka. Előbb azonban kiutat akar biztosítani az öngyilkosságra készülő Kossuthnak a vár körül mind jobban összezáródó gyűrűből. »Nem leszel mártír, — kiáltja tehetetlen dühvel — nem csábítod még halottaidban is az emberek millióit szakadékba, várókba ezeréves szent falak ellen, melyek nagyon is jó, hogy bevehetetlenül állnak.« Ezek a szavak kijózanítják Kossuthot. Megérti, hogy árulóval van dolga, akit kicsinyes híuság, karrierizmus vezet. »Törpe — ebben az egy szóban összegeződik tragikus felismerése, mely nagyon is későn született meg. »Életem megtestesült tévedése« — kiáltja. »Eredj, nehogy te légy szememben az utolsó emlékkép, amit magammal viszek erről a földről.« A megpróbáltatásokkal teli nehéz úton Kossuth elérkezett a sorsdöntő válaszúthoz. A szabadságharc sorsának irányítása már nincs az ő kezében, úgy érzi, hogy már nem tehet a nemzetért semmit. A nép azonban nem feledkezett meg róla. Elküldi hozzá követét, aki megmutatja, hogy az öngyilkosságon kívül egy másik út is van. »Amíg Kossuth megvan, nem lehet baj. Csak Kossuth legyen meg örökké!« — így szól a nép üzenete. Józsa szavai felrázzák az öngyilkosságra készült. »Rád vár a feladat, mondja magát buzdítva —, hogy megindítsd az új harcot, hogy ne engedd kiveszni a magyar nép hitét, győzniakarását.« Újra a szabadságharc

lánglelkű vezérét látjuk magunk előtt: »Kiallok Európa népei elé és odakiáltom nekik: amikor már mindenki feladta, mi utolsóul még vívtuk a nagy harcot, szenvedve, vérezve, pusztulva értetek is, akik egykor majd megnyertek...«

Az utójáték Kossuth és Józsa 40 évvel későbbi, turini találkozását eleveníti meg. A magyar nép üzenetével és jókívánságaival beállító Józsa »kipróbálja« Kossuthot, hogy olyan-e még, mint 49-ben volt. A két öreg nem ismeri fel egymást és ez teremti meg az utójáték felejtethetetlen szépségét, lírai hangulatát. A dráma egyik alapvető eszmei mondanivalója mélyül el itt: csak a nép erejére támaszkodva lehetett volna győzelemre vinni a szabadságharcot. A nép hite és bizalma adta az erőt Kossuthnak az emigrációs élet megpróbáltatásait végigharcolni. »Te tartottál életben — mondja Kossuth Józsnak. Ó az! Akire minden érkező kopogtatására vártam. Eljött Magyarország.«

Kossuth élettörténete a haza felvirágoztatásáért és szabadságáért folytatott szakadatlan küzdelmeknek története. És nemcsak a haza, a haladás külső és belső ellenségeivel kellett megküzdenie, hanem folytonos harcban állt önmagával is. Harcolt azon erők ellen, melyek őt visszatartották attól, hogy izig-vérig népi forradalmár legyen. Mutatja ezt a harcot az az állandó radikálizálódás, mindjobban balfelé fordulás, mely benne a nemzet helyzetének súlyosbodásával párhuzamosan végbemegy. Illyés legfőbb írói érdeme, hogy drámájában süríteni tudja ennek a harcnak a történetét.

A Fákyláng Kossuth portréjának megformálása Illyés mindeddig egyik legnagyobb alkotása. A dráma Kossuthjában egyesíteni tudja a történelem és a néphagyomány hőseit. Ez nemcsak a sokoldalú ábrázolásnak, hanem annak is következménye, hogy az író emberi közelségbe tudja hozni nemzeti múltunk óriását. Sötér István leszűkíti az értékelést, amikor azt állítja, hogy »Illyés azt a Kossuthot mutatja meg, aki a nép szívében él.« Ez azt jelentené, hogy az író Józsa szemszögéből ábrázolja Kossuthot. Nem így van, hiszen Józsa nem látja meg Kossuth hibáit. Fel tudja mérni azt a távolságot, mely a népet a megalkuvó kormánytól (illetve egyes tagjaitól) elválasztja, de »Kossuth apánk« gyöngéit nem látja. Az ő számára, akár csak a nép számára Kossuth több, mint történelmi hős, legendás alakja szimbólum, a szabadság szimbóluma. Ha az író a nép szemléletét érvényesítené, elfogadhatnók azt a szintén felmerült megállapítást is, hogy az író lényegében korlátok nélkül ábrázolja Kossuthot, kritikátlan dicséretében mértéken felül túloz. A dráma nem egy helyén megmutatkoznak Kossuth korlátjai. Kossuth már nem képes összefogni mindjobban szertehulló kormányát, és még

mindig bízik abban a Görgeyben, akiben eddig is számtalanszor csalódott. Amikor az igazi Görgey felismerésével életének legnagyobb tévedését ismeri el, nyilvánvaló, hogy ez nemcsak a tábornokra vonatkozik. Végül lehetetlenül kritikátlannak nevezni azt az ábrázolást, amely éppen Kossuth öngyilkossági kísérletét viszi színpadra. (Horváth Mihály szerint Kossuth sohasem ismerte el, hogy öngyilkossági szándéka lett volna.)

Az író el tudja érni, hogy közönségét magával ragadja Kossuth harca. Reménykedünk, hogy sikerül még megmentenie a szabadságharc ügyét, pedig bármelyik történelemkönyv elárulja, hogy már csak három nap választ el a világosi katasztrófától. És a megoldás érzeti: a harc nem ért véget, felvirrad a szabadság hajnala még.

Kossuth szuggesztív egyénisége, világos és egyenes gondolkodásmódja, mely olyan nagy hatással van környezetére, a nézőteret is magával ragadja. Körülveszik őt a magánember mindennapi gondjai is. Meg kell küzdenie feleségének terhes aggodalmaskodásával, és erőt kell vennie ólmos fáradtságán. Gondja van mindenkire. Józsát részletesen kikérdezi a csongrádi nép sorsáról, és tudatában van annak, hogy a nehéz helyzetben példamutatóan kell állnia a nemzet előtt.

»Egy éven át, ahol megjelentünk, dobogóra vezettettünk; fölhangzott a Himnusz s mi magasra tartott fővel fogadtuk a nép süvegemelését. Arra volt ez előleg, hogy magasra tartott fővel álljunk a nemzet képeiben, ha kell a halál előtt is.«

Kossuth valójában sohasem jutott el a nép jelentőségének olyan felismeréséhez, melyhez a drámában eljut s ez — mint több bíráló is megállapítja — az írói ábrázolás fogyatékosága. Vajjon az lenne az író feladata, hogy pontosan regisztrálja a történelmi eseményeket és tanulmányhoz illő hűséggel írja le hőseinek jellemét? Nem, ezt senki sem állíthatja. Azt a Kossuthot, akinek nevét évtizedeken keresztül írta a szabadság zászlójára népünk, aki oly közel tudott jutni a nép szívéhez, azt joga van az írónak így ábrázolni. És az író nagyon is sokoldalúan készíti elő azt a jelenetet, melyben Kossuth rátalál a népre. A kormány és közte is éppen ebben a kérdésben vallott különböző nézetek emelnek válaszfalat. Józsától meríti az erőt a Görgeyvel vívott párharc legválságosabb szakaszában, és egész természetesnek találjuk, hogy a közhuszár törhetetlen hite és bizalma téríti vissza az élet útjára.

Görgey alakjának remek megformálásakor éppoly erősen égett a gyűlölet lángja az íróban, mint a szeretet Kossuth megalkotásakor. Bizonyára élénken éltek emlékében azok a sorok, melyeket Kossuth »viddini leveleiben olvasott: »En Görgeyt a porból emeltem fel, hogy magának halhatatlan dicső-

séget és a hazának szabadságot vívjon ki! S ő Magyarországot gyáva hóhérvá válna!«

Illyés azt is meg tudja mutatni, hogy Kossuth ellenfele nem volt jelentéktelen ember, erejét egy háta mögött álló egész párt növelte. Hadvezéri képességeit, tudományos képzettségét Kossuth is elismerte. Egyetlen jelenet keretében is meg tudjuk érteni azonban, hogy ez a képességei alapján nagyra hivatott ember hogyan válik a szabadságharc árulójává. Milyen jellemző az, ahogy a német katonai iskola neveltje a hazáról vélekedik: »Haza! Egy német költő azt mondta: Vaterland ist ein... a haza üres szó, de egy leégett malom, az valóság!« A tábornok előre elkészített terv alapján dolgozik a haza elárulásán. S pártja jellemző figurájának, Molnár Ferdinánd törzskari tisztnek állásfoglalása részben őt is jellemzi. (Megjegyezzük, hogy Molnár gondosabb egyénítése fokozta volna a Kossuth—Görgey összecsapás drámai feszültségét.) Kicsinyes hiúságát és karrierizmusát emeli ki az író igen jellemző részletekben is, s el tudja érni, hogy a temesvári csatavesztés után bármennyire is az ő kezében van a tényleges hatalom, őt érezzük vesztesnek, elbukottnak.

»Volt pillanat, — mondja Kossuth — az én szememben is ő volt a 'tetterő'! 'Kemény' katona volt. De csak katona volt, hazafi már nem tudott lenni. Összetévesztette seregét a nemzettel. Zsoldos! Eljátszotta a játékát, a történelem picinyre nyomja össze. A nemzet élni akarása, szabadságvágya, harci ereje Kossuthban, a rothadó uralkodó osztály halálhangulata pedig Görgeyben testesül meg. Összecapásukban jelképesen ezek az erők szállnak szembe egymással. Mégis túlságosan hangsúlyozza az egész szerkezetben és a részletekben is az író Kossuthnak azt a patetikus, nemesi gondolkodásmódját, mely két ember harcának kimenetelétől teszi függővé az egész szabadságharc sorosát.

»Van pillanat, amikor egy nemzet jövőjét két férfi is döntően századokra, jóra vagy rosszra fordíthatja. Amikor egy nép s tán egy földrész kormányrúdjá egy ember kezébe kerül!«

Ahogy Kossuth a tragikus események során mindjobban közeledik a néphez, úgy lép mindjobban előtérbe Józsa közhuszár, a dráma paraszti hőse. A parasztság legöntudatosabb rétegét képviseli, nemhiába a »Viharsarok« küldötte. Öbönne határozott tudattá formálódott mindaz, aminek megértéséig Börcsök az Ozorai példában eljutott. Erő és biztonság sugárzik minden tettéből, annak az embernek biztonsága, aki már világosan látja, hogy merre kell süjtani. Ő sohasem vívódik, valóban úgy áll őt Kossuth mellett, hogy érezzük: a kormányzót az egész nép féltő szeretete és gondoskodása őrzi. Mintha egy Petőfi-zsánkerpő paraszti figurája eleve-

nedne meg az utójáték Józsjában. Minket is eltölt az szeretet és ragaszkodás, mely őt «Kossuth apánkhoz» fűzi, megszeretjük parasztos észjárását, kedves humorát és szinte alig várjuk a percet, melyben a két öreg felismeri egymást, mi is szeretnénk Kossuth ölelésével magunkhoz ölelni őt.

Molnár Miklós hiányolja Józsa jellemrajzában azt, hogy az író nem fejleszti tovább paraszthasét, megmutatva benne a korabeli paraszt-mozgalomnak képviselőjét. Ha így tenne az író, nem tudná megteremteni azt a meleg és közvetlen kapcsolatot, mely a két öreg között a turini jelenetben kialakult, hiszen ezt a Józst Kossuth már nem érthetné meg. Az utójáték pedig éppen azt mondja el, hogy Kossuth harca nem volt hiábavaló, hogy sohasem pártolt el a néptől és emigrációs harcait a népbe vetett rendíthetetlen hite lendítette előre. Kossuth a Fákyláng hőse, az ő fejlődését és harcát ábrázolja az író, helyes, ha elsősorban az ő alakjának kiemelését szolgálja a többi szereplő jellemrajzával is. Józsa továbbfejlesztésének hiányolása olyan, mintha valaki a Kossuth-szobron kifogásolná, hogy a legfontosabb mellékalak, a harcoló honvéd alakja nem magasodik Kossuth fölé.

A minisztertanács tagjait elsősorban együttesen jellemzi az író. Csak Csányi egyénítésére fordít különösebb gondot. Míg Kossuth esetében bátran alakítja a történelmi valóságot az általános érvényű igazság érdekében, a miniszterek megformálásánál nagyon is hatni látszott az a tény, hogy az aradi sorsdöntő napokban a kormány tagja, sorban magára hagyták a kormányzót. Egyesek hiányolják, hogy Illyés úgy ábrázolja a kormányt, mintha Görgeyvel együtt ők is ellenségei lennének. Más vélemény szerint pedig az Illyés ábrázolta kormány és Görgey között nincs lényegi ellentét. Nem érthetünk ezzel egyet, hiszen nem pendülhet egy húron Görgeyvel az a Szemere, aki — Józsa szerint — olyan hangon fogalmaz meg egy kiáltványt, mintha Petőfi írta volna. Nem lehet Kossuth ellensége az a Csányi, aki otthon a maga szép udvarházában ápolhatná a fájó csontjait, a nehéz zihálását, de ő 60 éves fővel is csak vándorol velünk táborról-táborra, a jövő felé, mint valami újkori Álmos-vezér. «Utolsó szavaiban ezrek és ezrek áldozatkészégét, hazafias érzelmeit fejezi ki: »Igyekszem majd emelt fővel állni akár a vesztőhelyen. Boldog leszek, ha megoldom azt is, egyszerűen, módjával... szeretnék névtelen lenni. Csányi László! ezt a nevet senki sem fogja ismerni. Elég, ha azt tudják majd: Egy magyar ember, még egy abból a százezerből, aki megtette a dolgát.»

A magyar nyelv költői gazdagságát és szépségét Illyés ihletett művészete teljes pompájában tárja elénk. A dráma nyelvét mértéktelen archaizálás jellemzi, mely sohasem válik

az érthetőség rovására. A jellemábrázolás sokoldalúságát gazdagítja a beszéd egyéni sajátosságainak kiemelése is. A nagy szónok és agitátor nyelvi teremő erteje bontakozik ki Kossuth nyelvében. Előttünk áll az a férfi, akinek gyújtó hatású szónoklataira egy emberként mozdult meg a nemzetgyűlés, akinek harcba hívó szavaira egész falvak népe állt a szabadság zászlaja alá. És mélyen jellemző a vele szembenálló Görgeyre annak rideg, szenvtelen, némettel keverő kifejezőmódja. Józsa a csongorádiak tájszólásában beszél, az egyszerű nép nyelvének gazdagságát és erejét tárja elénk. Mindezek az egyéni sajátosságok művészi egységbe olvadnak a dráma nyelvében. A cselekmény egy-egy fontos fordulóján egyszerű és rendkívül kifejező költői képek húzzák alá a mondanivalót. A sok kínálkozó példa közül csak egyet: Szemere miniszterelnök így fejezi ki a nép előretörésével megváltozott helyzetet: »Fúj a szél, a híres, a históriai, amely ezúttal nem hozza, hanem hordja a homokot, kikoptatva az állványzatot, amelyen egy-egy ország áll.« Nem sokkal később Józsa bátor kiállításának hatására Batthyány így szövi tovább a hasonlatot: »Ez már nem is az előttünk »állványzat«; mintha alattunk az oszlopnak faragott kö-Atlaszok kezdenének véleményt mondani. Horváth: És kiegyenesedni.»

A második felvonás drámai összecsapásának izzásig hevült szakaszában, amikor Kossuth a temesvári csatavesztés ellenére sem csügged s igyekszik Görgeyt rávenni a harc folytatására, a költő számára szűk lesz a prózai keret, szabadon lüktető jambusokban fejezi ki gondolatait.

Kossuth: Jöjj, küzdjünk tovább!

Görgey: Amikor bizonyos a pusztulás?

Kossuth: Én kétkem. De van alkotó halál is. Van vég, amely csak diadal lehet. Van pusztulás, amely eleve teremtes! Ha itt vesznénk is hősleg — épp azért válna legyőzhetetlenné, amiért nem féltetük eddig sem életünket.

*

Illyés a Fákylánggal hatalmas lépést tett előre a magyar dráma fejlődésének útján. Ismeretes, hogy a megjelenés óta több helyen javította, átdolgozta a drámát. Gellért Endre, a dráma rendezője tanulságos cikkben számol be a Csillag hasábjain arról, hogy az író felhasználva az előadások tanulságait és a közönség kritikáját, megjavította például az első változatban kétségtelenül gyengén induló első felvonást.

Illyés Gyulára jellemző ez az állandó, szorgalmas továbbfejlesztés, ez az állandó harc a jobbért, szebbért, művészibbért. Ezt tudva, remélhetjük, hogy az Ozorai példát és a

Fáklyalángot követni fogja az a szabadságharcra foglalkozó dráma, amelynek hőse költői eszményképe, Petőfi lesz, s amely még

teljesebben fogja megmutatni a szabadságért harcoló nép erejét és hősiességét.

Barla András

KARDOS LAJOS: LÉLEKTAN ÉS IRODALOMTANÍTÁS

Lélektan a tanítóképző 2. oszt. számára. Tankönyvkiadó, Bp. 1953.

A XX. század első felében hallatlan gyorsasággal keletkeztek a legtarkább lélektani irányzatok (az introspekciós szemlélet, az alaklélektan, a freudizmus, különböző karakterológiák, stb.) Ezek a lényegükben reakciós pszichológiai elméletek a burzsoázia kimeríthetetlen ideológiai fegyvertárát alkotják, s az ellenük való tudományos harc sokkal égetőbb fontosságú, mint ahogy ezt az ebben a tárgykörben megjelent, illetőleg hiányzó munkák aránya, illetőleg aránytalansága mutatja. Éppen az elmúlt évtizedek irodalmából tűnik ki, hogy ezeknek az elméleteknek a vonzása alól sokszor olyan elmék sem tudták teljesen kivonni magukat, akik egyébként halhatatlan műveket alkottak. Thomas Mann például, éppen a hitleri fasizmus tombolása idején, a freudizmust mint olyan erőt üdvözölte, melynek segítségével megismerhető a tudatalatti sötét birodalma, s e megismerés annak fékentartását s ily módon az új humanizmus izmosodását szolgálja. Ismeretes a freudizmus káros hatása József Attila késői verseire is. A példákat hosszasan lehetne sorolni.

Rendkívül fontos a tudományos alapon álló lélektan elsajátítása a dialektikus materializmus világnézetének kialakítása szempontjából. A »pszichologizmus« szó fölényes gesztussal kísért hangoztatása, amennyiben az irodalmi alkotás területén, vagy egyebütt lélektani probléma merül fel, nem az erő, hanem a gyengeség jele, végeredményben visszavonulás, melynek az erő látszatát akarjuk adni. A pszichológia fontossága az irodalomtanításban és az irodalmi alkotás folyamatában mindenki által elismert tény, ennek gyakorlati következményei azonban már korántsem olyan magától értetődőek, mint ahogy ez ebből az egyszerű felismerésből következne.

Kardos Lajos könyve hiányt pótló mű. Az idegrendszer anatómiájának és élettanának vázlatos ismertetésével kezdődik, így adva meg a tárgyalt tudatjelenségek megértéséhez szükséges fiziológiai alapot. Az egész mű gerincét Pavlov tanításai alkotják. Ezzel a kitűnően megírt tankönyvvel kapcsolatban nem elegendő azonban csupán azt

kiemelni, hogy a feltételes és feltétlen reflexekről, a serkentő és gátló hatásokról, az első és a második jelzőrendszerrel szülő pavlovi tanítások érvényesülnek. Külön kell hangsúlyozni azt, hogy a tankönyv fokról-fokra haladó logikus felépítésében ezek a problémák a tanulók számára könnyen érthetőek s ugyanakkor a tankönyv változatlanul magas színvonalú. Kardos Lajos könyve hasznos és érdekes (e kettő nem feltétlenül jár együtt) a szaktanár számára, a bőven alkalmazott irodalmi példák révén rendkívül gondolatébresztő az irodalom tanára számára is. Ezek a változatos irodalmi utalások a klasszikus orosz és a magyar irodalom területéről sok esetben közvetlenül járulhatnak hozzá a műelemzések sikeréhez. Például: az emlékképek élénkségével és szemléletességével kapcsolatos Góncsarov-idézet; egy részlet Arany Toldijából, mely az érzelmek testi kifejeződését illusztrálja, ahogy azt a realista művész megfigyeli és felhasználja; az érzelmi irányulások eszméi alapját megvilágító ismert Petőfi-vers, mely Vörösmartyhoz szól, stb. Bár a tankönyv szakjellegű középiskolák — tanítóképzők — használatára készült, egyes fejezeteinek irodalmi vonatkozásai az egyetemi irodalom-oktatásban is felhasználhatók. (Pld. szemináriumi munkában, műelemzésekkel kapcsolatban.)

Az irodalmi alkotó munka és maga a mű számos ponton vet fel lélektani kérdéseket. Az alkotási folyamat és az adott mű helyes megértése szempontjából különösen fontosak az olyan jellegű problémák, mint az alkotó képzelet szerepe a művészetben, az érzelmi hitelessége a lírai, drámai és epikus alkotásban, az alkotó tevékenység lélektani pontosságú ábrázolása az emberi munka leírásában, a jellem kérdése. Hogy ezek a problémák mennyire fontosak az irodalomtanításban, azt megvilágítja a szovjet középiskolák gyakorlata (ami persze nem jelent felmentést a főiskolák számára sem).

»A pszichológia tudományára az irodalomtanárnak nemcsak azért van szüksége, hogy a tanulók rendszeres tanulmányozását helyesen végezhesse. Azért is szüksége van rá,

mert az irodalmi művek magyarázatában a hősök jellemével összefüggő oktatásban az irodalomtanár tulajdonképpen pszichológus: állandóan használja a pszichológiai műkifejezéseket, és pszichológiai jellegű következtetéseket von le. De ezt nem szabad kontár módjára végeznie, úgy, hogy a mindennapi életben elterjedt pszichológiai fogalmakkal él és visszaél, hanem tudományosan, a tudományos pszichológia ismeretére támaszkodva. (Golubkov: Az irodalomtanítás módszertana.)

A művészi alkotások elemzése során természetesen gondosan ügyelni kell a lélektani motívumok tényleges szerepének megfelelő alkalmazására, hiszen éppen az ilyen jellegű — a tartalom és forma viszonyát alaposan feltáró, konkrét műveket mélyrehatóan boncoló — művek hiányából fakadó gyakorlatlanság túlzásokra vezethet irodalomtanításban és irodalomtörténetírásban egyaránt.

Egy lényeges kérdés azonban nem kerülheti el az irodalommal foglalkozó figyelmét; ez a kérdés a jellemmel kapcsolatos. A lélektani értelemben vett jellem a lehető legszorosabban érintkezik a típusalkotás területével. Az adott társadalmi élő lényegét kifejező típus általában lesz konkrét, életszerű, mélyen emberi figurává, ha a művész a történelmileg meghatározottat az egyéni köntösében mutatja be. Az egyéniben megjelenő általános, főként a lelki sajátosságok hű ábrázolása folytán kelti azt az illúziót, amely alapja a művészetnek. Az emberi vonások lélektanilag hiteles ábrázolása elhanyagolásának eredménye: a papírosfigura. A pszichológia, a »lélekrajz« elhanyagolása egyik és nem lényegtelen oka a művészi munkában és a művészi alkotások elemzésében megnyilvánuló spontaneitásnak, amely művészetben és tudományban egyaránt károsan ható tényező. Természetesen téves lenne az irodalomtanítás minden hibáját a lélektannal kapcsolatos tájékozatlanságra és óvatosságra visszavezetni, de Kardos Lajos könyve éppen ezért gondolatébresztő, mert egy eddig kellően át nem gondolt problémával kapcsolatban késztet töprengésre. Hogy a lélektani folyamatok hiteles ábrázolása fontos probléma a gyakorlatban is, az élő irodalomban is, azt Konsztantyin Szimonovnak a Szovjet Írók Szövetsége vezetőségének XIV. plénümán mondott referátuma alapján lehetne megvilágítani:

»Általában véve meg kell mondanunk, hogy kritikusaink túl gyakran nevezték pszichológizálásnak az ember normális életének bemutatását. A drámaírók olykor

felületesen értelmezték a hős alakja hatásosságának kérdését és tetteik közvetlen hatásosságát tekintették annak, de nem mutatták meg a hős lelkében végbemenő harcot.« Az egyik drámát bírálva, a következőképpen folytatja gondolatmenetét: »A hős lélektani szempontból mintegy »ugrást tesz« az egyik méríldkötőtől a másikig. A közönség látja az ugrások eredményét, de nem tárul fel előtte teljességgel az a bonyolult lélektani folyamat, amely Trofimot a nagy belső változásokhoz vezeti.«

A lélektani motívumoknak éppen a mű kidolgozása folyamán, az elképzelt hősöknek az olvasóval való elhitése terén van lényeges szerepük. Az irodalomtanításban, a művek elemzése során pedig a művészi alkotás sajátosságait húzza alá az elmélyültebb lélektani tudás, ily módon segítve hozzá az egyoldalú tartalmi interpretálás kiküszöböléséhez. Kardos Lajos könyvében a tipikus kép kialakításával kapcsolatban idézi Gorkij-t: »feltétlenül szükséges, hogy száz meg száz papot, boltost, munkást figyeljünk meg ahhoz, hogy ezekről megközelítően hű képet tudjunk adni«. Ezek a szavak bevilágítanak a nagy szovjet író műhelyébe s arra figyelmeztetnek, hogy milyen hosszú, fáradtságos a művész útja, míg a valóság kúsza forgatagában megtalálja és olvasója előtt felidézi az élet igazságát. É fáradtságos út egy állomásának megismeréséhez a lélektani műveltség nyújt nem lebecsülhető támaszt.

A tanítóképzők számára írt tankönyv bizonnyára rendkívül hasznos lesz a lélektan tanításban. A tankönyvnek komoly erényei vannak, melyek révén az irodalomtanár is sok jó ötletet meríthet belőle. A könyv esetleges negatívumainak bírálata a szakemberek feladata. Remélhetőleg eljön az idő, hogy — mint a Szovjetunióban — a lélektan tanítása kiterjed a többi középiskolára is. Ez az irodalomtanítás és a szilárd tudományos világnézet kialakítása szempontjából egyaránt szükséges. Sok helytelen nézetnek, világnézeti zavarnak fog ez a körülmény végetvetni. Meg fog szűnni pld. az irodalomban az eltorzított szenielmélet és az irodalmi alkotás folyamatának mitizálása, hiszen a »késztség és alkotó munka — minden emberi tevékenység két fő tényezője«.

Végezetül azzal a fő tanulással szolgál ez a könyv, hogy a pavlovi tanításokon alapuló szovjet lélektan alkalmazása az irodalomban nem vezet pszichológizmushoz. Ellenkezőleg: az irodalom mélyebb megértéséhez s ezen keresztül szeretetéhez visz közelebb.

Wéber Antal

MEGJEGYZÉSEK FÖVÉNY LÁSZLÓNÉ JÓZSEF ATTILA-KÖNYVÉHEZ*

A felszabadulás után, néhány év elteltével, pozitív eredménnyel zárult az a harc, mely egyetlen, reprezentáns proletárköltőnk méltó elismertetéséért folyt. Kultúrára szomjas népünk az elevenen élő magyar költői hagyományok legmagasabb polcára, Petőfi Sándor és Ady Endre forradalmi költészete mellé emelte a megváltást sóvárgó nemzet költőjének életművét, aki nemcsak a két háború közti »pusztulásban«, de a szőlásban is »országos« volt. Ma már a külvárosi nyomortanyák helyett a felszabadult, »szép, szilárd jövőt« építő munkásokhoz, — a »kiszikkadó, nehézszerű parasztok«, »szorongó kivándorlók« helyett a szocializmus útjára lépő parasztságához szól költészete. A költő legmélyebb álmai váltak valóra. De éppen a költő diadalmenete teszi egyre sürgetőbbé, hogy a még értéket tekintve gyér József Attila-irodalmat gazdagítsuk, hogy teljes mélységében fölmerjük költészetének értékeit; s megmutassuk, megoldjuk életművének kérdéseit, problémáit.

E feladatok végrehajtásában: József Attila költői értékeinek keresésében, költői fejlődésének bemutatásában tesz egy lépést előre Fővény Lászlóné könyve, melyben sok új, gazdag életrajzi, költői és prózai anyagot használt fel, gyűjtött össze. Nem tudta ugyan kellő tudományos igénnyel és elmélyültséggel megmutatni a proletárköltő fejlődését, de könyvének egyes jólsikerült részletei előfelendítik a József Attila-kutatók munkáját. Elsősorban a »Nagyon fáj« kötet elemzését emelhetjük ki, melyben bőséges adatokon és gazdag, költői anyagon keresztül mutatja be a proletárlírikus élete végén történt teljes magárahagyatottságát, lírájának ellentmondásait. Felejtethetlen élmény számunkra könyvének néhány utolsó fejezete, melyben testi megtörtésében állítja elénk József Attilát, amint roncolt lelkéből is harci dalt kovácsol népével összeforrott, bizakodó vágya:

S mégis bízom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár! ...
Bízom, hisz, mint elődeinket,
karóba nem húznak ma már.
Majd a szabadság békessége
is eljön, finomul a kín —
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.

Figyelemreméltóak azok az észrevételei is, melyeket a népköltészet József Attilára gyakorolt termékenyítő hatását vizsgálva tesz, s kimutatja: hogy kerül el a költő a

stilizálás formai veszélyét, s hogy törekszik; hogy tör a magyar költészet megújítására. József Attila fejlődésében valóban nagyon fontos meglátnunk, hogy a népköltészethez való fordulása egész életművének éltető eleme; — mind eszméi, mind pedig művészi szempontból. Fővényné — ha vázlatosan is, — de meggyőzően mutatja ki, hogyan fedezi fel József Attila a népköltészetben a nép teremtő, világformáló erejét, másrészt pedig hogyan fejlődik költészete épp a népköltészet segítségével tudatosan a formabontástól a zárt strófaszerkezetű, magyaros ritmusú, csengő rímű formák felé. Kár, hogy nem elemzi részletesen József Attila tudatos formakeresését és formai gazdagságát, öncélúságtól mentes játékosságát, melyet forradalmi mondanivalója szab meg. Fővény Lászlóné szereti és érti József Attilát, jó esztétikai érzékkel elemzi több versének gazdag és sokszor bonyolult képeit, különösen a »Téli éjszaká«-ban.

Ugyanakkor azt kell mondanunk, hogy megrekedt a részletekben, s nem sikerült verselemzéseit, jó megfigyeléseit a tudományos általánosításokig elvinnie. Könyve nagy részében arra szorítkozik, hogy terjedelmes verseket idéz, — azokat részekre, ízekre boncolja, felfejti képeinek, metaforáinak értelmét, jelentését. Sokszor már fölöslegesnek bizonyulnak ezek a magyarázatok, az idézeteknek sokszor prózai szavakban való ismételtetése. Általában fölveti, összegezi a költő fejlődés problémáit, de nem törekszik a megoldásra. Felszínes, sokszor formális az első kötetek összehasonlítása, például annak bemutatása, hogyan harcol a költő az adequat kifejezési formáért, a »Nyugat« emlőin indulva, az új tartalomnak megfelelően. A tudományos módszer a problémák mélyebb okainak feltárását kell, hogy jelentse; annak bemutatását: hogyan és miért távolodik el József Attila a parnasszista lírától, hogyan vetkőzi le a polgári hatásokat művészi kifejező eszközeiben, verskompozíciójában, eszmeiségében egyaránt. Bokor László kritikája a Szabad Nép hasábjain már rámutatott arra, hogy a könyv módszerbeli hibája egyik fő akadálya annak, hogy a szerző tudományos igénnyel bemutathassa József Attila költői fejlődését. Fővényné munkájában valóban elcsikkadnak a költő pályája egyes szakaszai, s a szakaszok közötti különbségek. Sematikus összevetések miatt könyvének leggyengébb része az V. fejezet, melyben a »Döntsd a tőkét...« kötet természetét elemzi. Írói mozgalmakat említ, melyekhez a proletárköltő is kapcsolódott, (pl. Bartha Miklós Társaság, »A Toll« köre) de helytelenül az olvasókra bízta ezeknek megítélését. Pedig mennyire szükséges volna a két híború

* Fővény Lászlóné: József Attila. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

közt irodalmi élet egészében bemutatni József Attila fejlődését, a »Nyugat«-tól egészen a »Szép Szó«-ig. Fővényné felszínesen elintézi a szektáns, proletkultós politikai-művészeti irányzat kérdését, a költőt ért szektáns, elutasító kritikák jogosulatlanságát. A pártköltészet, a pártirodalom születésének »gyermekbetegségeit« nem lehet ilyen egyszerűen elintézni, hisz a párt gyakorlati munkájától való elszakítottág okozta részben József Attila egyéni és költői tragédiáját.

De nézzük csak meg közelebbről a már említett V. fejezetet, melyben a költői fejlődés döntő lépéseit így határozza meg a szerző:

»Eddig elsősorban egyéni életének kérdésein, vágyain keresztül jutott el népe, közössége, hazája nagy kérdéseiig. Most pedig az »édes népe«, az egész haza ügye kerül életének és költészetének középpontjába.« (79. l.)

Ez a fogalmazás megtévesztő, s ugyanakkor ellentmond a »lírai realizmus« elvének, hisz e szerint az egyéni életérzések, egyéni problémák lírai kifejezése nem mutathat meg *tipikus* társadalmi érzéseket. Inkább arról van szó, hogy József Attila egyéni élete problémáinak bemutatásán keresztül, anarchizmusa miatt nem tudta a közösség problémáit eszmeileg helyesen kifejezni.

Vselelmzéseiben is fellelhető ez a felületes gondolkodás, vulgarizálás. Sokszor csak a tematika alapján nyúl hozzá az egyes versekhez; az eszmei elemzést nem támasztja alá eléggé a művészi eszközök vizsgálataival. Különösen olyan kiemelkedő, nagy verseknél érezzük ezt, mint a »Hazám«, »A Dunánál« vagy a »Mondd, mit érlel...« Éppen ezért ezekből az elemzésekből hiányzik a meggyőző erő, mert Fővényné elemzése nem tükrözi, hogy ezek az alkotások művészi eszközeikben is nagyok. Fővény Lászlóné gyakorlatilag azt akarja igazolni, hogy a tematikán dől el a művészi nagyság kérdése, hisz a költő »feltárta a hazája életét alakító osztályharcnak jellegét, a bonyolult osztályviszonyok összefüggéseit, a külföldi elnyomó elleni harc szükségességét és fényt sugároz a jövő felé is« (177. l.). Úgy vélem, túlsok a vulgáris szempont!

Ami pedig az eszmei tartalom meghatározását illeti vselelmzéseiben, néhol az is vitatható, épp a vulgarizálás következtében. Fővény Lászlóné így elemzi a verset:

»Mondd, mit érlel annak a sorsa' — vetette fel a kérdést minden szakasz elején s a vers végén a válaszolatlanul hagyott kérdések ellenére is felhangzik az egyértelmű válasz: a közös sors, az elnyomás, a szenvedések a *proletár-joradalmat* (aláhúzás tőlem) érlelik,

az egymásra utaltaknak együtt kell harcolniuk a proletár utokorért.« (111. l.).

Éppen ez a vulgarizálás mutatja, miért nem sikerült József Attila költészetét, mint *nemzeti* költészetet fejlődésében bemutatni. Az idézett vers egyszerű alkalom lett volna arra, hogy a nemzet egészének költőjét ismerjük meg a 30-as évek elején. József Attila ebben az időben már nem egyszerűsítette le a magyar társadalom kérdéseit csupán a proletárdiktatúra kérdéseire. József Attila ebben a versében a fasizmus elleni közös összefogás szükségességét és realizását emeli ki a Népfront-politika eszmeisége alapján. A befejező strófa nem valószínű, hogy válasz »egyfórmán« a hét versszakban ábrázolt, különböző emberi sorsok kérdéseire, csupán a költő *saját* sorsának kérdésre vonatkozó válasz, vagyis a költő a saját képével zárja a képsort, mintegy lírai fordulatként.

Részletesebben kell szólnunk arról, hogy Fővényné a proletárköltő sajátos, művészi eszközeit, képkötő-módszerét (főleg tájköltészetében) sem elegendő elmélyültséggel vizsgálja. Azt írja egy helyütt, a »Döntsd a tőkét...« kötet verseit elemezve:

»Itt, ebben az új közösségben már nincs helye a különállást a versek bizzar formájával is érzékeltető hangnak... Itt más, súlyosabb, igazabb szavak kellene. Egyszerűek, nyíltak, közvetlenül tanítóak.« (80. l.).

Csak éppen az a csodálatos, hogy a »Füst« c. verset hozza fel bizonyításul a könyv szerzője. Ennek a versnek képei egyáltalán nem »egyszerűek«. Ezek nem »egyszerű«, »közvetlen« hasonlatok:

Kis, nyurga füst virágzik hold előtt.
Ezüsttel köt meg old, hajlong, ledől.
Áttetszel rajta, égi hűvösség.

Fővényné maga is érzi a képek közvetettségét, mert igyekszik azokat az értelem nyelvére lefordítani; — így derül ki, hogy az »égi hűvösség« a halált jelenti. Más versekkel kapcsolatban pedig szimbolikus (?) képkötésről beszél a könyvszerző. Igaz, hogy József Attila az egyszerű képek s a zárt strófaszervezetek felé törekedett. A megismerés alapján alkotott, közvetlen képekkel, mint pl. »apadt mellű kód«, »ráncos szoknyájú hegy«, »csend fülel, motoz a setét«, »borostás állal komorul a zsupp«, »csüggedt borókán fészkel a homály« stb. — nincs nehéz dolgunk: a megismerés régi költői gyakorlat, Petőfi is kedvelte. De mit kezdünk a »Füst«, a »Nyár« vagy a

»Medáliák« c. költemények elvont képeivel, melyek sokszor az egész verset átszövik? Ki tudja pontosan lefordítani az értelem nyelvére a sajátos József Attila-metaforákat: »aranybojtú nyár«, »fonnyadt alkonyat«, »csendes, kévébe kötött reggel«, »a fürgeteg fekete vadezűst«, »csillagra akasztott homály«, »hazám, az eladott kabát« stb....? Nem egyszerű hasonlatok ezek; — a költő nem a jölimert fogalommal világítja meg a kevésbé ismertet. Amikor József Attila azt írja: »A gyolcs ködökben puha varjak ülnek«... — csak a gyolcs és köd azonos tulajdonságaira gondolunk, — de az »aranybojtú nyár« hallatára a nyár képeiből egyszerre sok bukkan fel képzeletünkben: egyesek ringó, aranylő búzatengerre, mások hatalmas függöny aranszínű bojtjaira, többen ismét másra gondolnak. Ez a sajátos képkötő módszer a szabadversek időszakából maradt meg: a szabad asszociációkon, képzet-társításon épül fel, nemkülönben az expresz-szionista hatás mellett magánviseli a szürrealista képkötő módszer nyomait is. József Attila egész életművében él ezzel a képkötő módszerrel, melyben sok kifejező erő rejlik, éppen ezért sokkal pozitívabb értelemben kell róla beszelnünk, mint ahogy azt Fővényné teszi. A weimari »művészeti forradalom« mindvégig nyomokat hagyott a proletárköltő életművében, s ez a hatás művésziileg jelentős gazdagodást jelentett a költő számára, jóllehet *politikailag* visszaesést mutatott, amint ezt Horváth Márton is megállapítja. Ez a hatás komoly előrelépést jelentett József Attila költői eszközeinek fejlődésében, főleg a bonyolultsága mellett is *kifejező* képkötést illetően. 1925—26-ban írt szabad-versei már a »Nyugat«-tól való eltávolodást jelezték. Felszabadította magát elődei kötöttsége alól, kibővítette költői nyelve szókincsét, a tudományos versmondattan szabályainak felhontásával lehetőséget teremtett tágabb gondolatmenetek kifejezésére. Hogy József Attila később is élt a sorjegységet és a gondolat- vagy mondatjegységet felbontó »enjam-bement«-nal, annak elsősorban az a magyarázata, hogy ez a művészi forma lehetőséget teremtett az eszmei mondanivaló, a központi gondolat kiemelésére, aláhúzására. Tehát a szabadvers nem jelent minden esetben modorosságot, gondoljunk csak József Attila egyik nagy versére, a »Szocialisták«-ra.

A szabad asszociáció csak gazdagította, termékenyítette a kifejező képkötés módszereit. József Attila hasonlati, hangulati és érzelmi asszociációkon keresztül éri el sajátos képkötését. Persze, ebből az »esztétikai áttételből« sokszor elvont, absztrakt képek születnek, melyek kissé »hozzáférhetetlenek«, s ezért nem nyúl ezekhez olyan természetes-séggel a munkásság, parasztság, mint Petőfi költeményeire.

József Attila tájköltészetében a szabad asszociációkon épülő képeket az fogja szerves egységbe, ami a természet jelenségeit — látszólagos logikái átugráson keresztül — a dolgozók életéhez, a munkásember életéhez hozza közel. Ez a belső összefüggés adja meg egyik tájversének, az »Eső« c. költeménynek is egységes kompozícióját. A képek mindvégig hasonlati és hangulati asszociációkra épülnek:

Kaszák villannak az egen,
suhogó rendekben dől a zápor.

A kiinduló képre a második versszakban tér vissza, »esztétikai áttételen« keresztül, a természet és társadalom *hasonló* jelenségeinek asszociációja alapján:

Kaszák villognak? Szuronyok.

Vagy nézzük pl. a másik párhuzamos képsort:

suhogó rendekben dől a zápor.
Nagy nyalábokban, szélesen
borul a szál, zizeg, aláhull.

A dolgok, jelenségek közti hasonlóságot így keresi:

futók sortüze vet lobot,
porzik a füst, összeszorított
foggal a föld tömege zendül.
Setét lé bugyog az erekből.

Ismét más hasonlati ugrás:

És búzaszemekként a cseppek
tetőkön pattognak, peregnék.

A zápor-esőcseppek kopogását belső logika alapján hasonlítja a fegyvergolyók csattogásához:

Golyók kopognak, csörögnek boltok...

A természet és társadalom hasonló képei-
nek megtalálásán keresztül válik nála a
természeti vihar társadalmi viharra. A har-
madik strófa lírai fordulata, újabb hasonlaton
át történő asszociációja is látszólagos logikai
bakugrással történik:

Vagy csak motor zúg? S gép szövű
az aláomló puha kelmét?
S a kínzott talajt befödi,
mint orsózaj a fáradt elmét?...
Ősz anyó — kerek tükröt vágott.
Mit láttok benne proletárok?

Hogy Petőfi összenőtt a forradalommal,
ez azt is eredményezte, hogy képei, metaforái
egyszerűek, közvetlenek, hogy nincs szükség
»áttételre«. Petőfi tájköltészetében a »nép
néz szét saját országában«, amikor a föld
birtokbavételére a forradalom objektív és
szubjektív erői készenállnak. József Attila
korában a föld és gyár »lírai birtokbavétele«
a történeti helyzet miatt bonyolultabb;

a fasiszta nyomás és sötétség, az illegalitásba kényszerült párt, s általában a forradalom szubjektív erőinek felkészületlensége miatt a proletárköltő nem beszélhet úgy a magyar tájról, mint a sajátjáról, hanem csak »vérző táj«-ról. Petőfi a forradalmi tömegekkel egybeforrott nemzeti költő szemével nézheti a természetet, a tájat. József Attilának viszont azoknak a nevében kell szólnia, »kikbe e nagy kor beleszorult«, s csak a kitörés vágya, igazsága, reménye szólalhatott meg legtöbbször:

Majd a szabadság békessége
is eljön, finomul a kín —.

József Attila csak »elméletben« szerkeszthette meg a »szép, szilárd jövőt«; izoláltságában csak a »tucásnak« tehetett »panaszt«. Tájverseiben azt az ellentmondást élte át, mely a természet rendje és a társadalom igazságtalansága közt fennállt. A természetet nem parnasszista módra szemlélte, nem is fényképezte, hanem tervszerű, elrendező költői munka anyagának szánta. »Tündöklő realizmusa« túljut minden naturalizmuson, — tájköltészetében együtt jelenik meg ember és természet, szabad hasonlati asszociációkon át, allegorikus képekben.

Ember és természet már Petőfi költészetében egybeolvadt, de amint láttuk, másképpen, mint József Attilánál a »Holt vidék«, a »Téli éjszaka« vagy a »Határ« c. költeményekben. Táj és ember kapcsolatát a realista festészet is kereste, mert számára természet nem volt időtlen és apolitikus téma! A realista festészetben az ember viszonya a természethez azt is jelenti, hogy az ember hogy érzi magát a természetben. A realista festő a táj hangulatában az ember hangulatát is kereste. Ezt az összefüggést hangsúlyozta Horváth Márton is festőink felé a képzőművészeti vitán:

»A szocializmusban nemcsak abban az értelemben változik meg az ember viszonya a természethez, hogy végtelen lehetőségek nyílnak meg a természet átalakítására, hanem abban az értelemben is, hogy az ember másképp érzi magát a természetben: a természet urának érzi magát. Nemcsak a termőföld és a gyár az övé, hanem a hegy is, a felhők és a napfény

— hát miért ne festenénk le mi ezt a mi természetünket úgy, ahogy mi ma látjuk?» (Horváth M.: Megjegyzések a képzőművészeti vitához, 48. l.).

József Attila a munka, az élet örömet kereste az ember és a táj kapcsolatában, de csak annak ellentmondásait élhette át. Eszmei mondanivalója szabta meg tájverseinek hangulatát, — tájleíró verseiben is a társadalom lehelle, cselekvése érződik. Eszmei mondanivalója szabta meg két tájversének, az optimista »Favágó«-nak és a pesszimista »Határ«-nak hangulatát is. Egy képzőművész pontos, a jelenségek lényegébe hatoló illusztrációt készíthetne (s tudomásom szerint Dési Huber készített is) a »Határ« c. költeményhez, amint »országúton, némán vándorolnak ki a jegenyék«. József Attilánál a táj, a munka ábrázolásában az a szocialista követelés fejeződik ki, melyet egyik versében világosan kimondott:

De majd fölállok s zúgom nemsokára —
adjátok meg a munka örömet.

József Attila képalkotó módszerét tehát több dolog indokolja. Elnyomott, feltörő osztály gyermeke volt, sokszor csak rejtetten mondhatta el mondanivalóját:

Ősz anyó — kerek tükröt vágott.

Mit láttok benne proletárok?

A fasiszta nyomás és cenzúra mellett ehhez járult még a megnemértés saját táborán belül és kívül — másrészt pedig a nemzeti versformák tudatos keresése következtében (az expresszionista formabontástól a kötött strófaszerkezetekig, — s az ezeknek megfelelő, szabad asszociációkra épülő képektől az egyszerű, közvetlen képekig) alakult ki verseinek gyémántos-vaspántos keménysége, itt-ott formai zártsága.

Fővény Lászlóné könyve — hibái ellenére — ösztönöz alkotás. Arra ösztönöz bennünket, hogy felhasználjuk, továbbvigyük a könyvében, a problémák felvetésében rejlő tudományos lehetőségeket. Arra buzdít bennünket, hogy további kutatásokra támaszkodva, részletproblémák mélyreható kidolgozásával, megoldásával segítsük az égetően fontos József Attila-monográfia megszületését.

Szalai Sándor

Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1953. — Szépirodalmi Kiskönyvtár 63. sz. — Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Vargha Kálmán.

Mint egész irodalmunk, Tömörkény is most válik igazán népünk kulturális közkincsévé. Örvendetes, hogy az elmúlt években több elbeszéléskötet tette dolgozóink, ifjúságunk széles rétegei számára hozzáférhetővé az író nehezen megszerezhető régebbi kötetinek legszebb novelláit: 1946-ban Ortutay Gyula válogatásában (Szirtsek a partok), 1952-ben pedig Czibor János gondozásában (Kétkézi munkások, Vándorló földek) jelentek meg Tömörkény legjellemzőbb írásai; némelyik kötet több kiadást is ért. Bizonyára éppen a különféle válogatások kapossága, olvasóvá vált népünk megmutatkozó igénye készítette arra a kiadót, hogy 1953-ban a Szépirodalmi Kiskönyvtár sorozatban, korlátozott terjedelemben ugyan, de még nagyobb példányszámban és még olcsóbban jelentesse meg a Tömörkény írói arcát leghívebben visszatükröző 17 novellát. Majdnem harmincezer példányt adott könyvkiadásunk az utóbbi két évben dolgozóink kezébe annak az írónak műveiből, akit a fölszabadulás előtt csak a legnagyobbak — a Tolsztojok, Ady, Móriczok, Juhász Gyulák, Krúdyk, s a legszűkebb szegedi földjei ismertek és szerettek igazán. Még Keresztúry Dezső is csak afféle »népies kismestert« látott benne 1947-ben, sőt a hivatalos irodalom ennél is jelentéktlenebb provinciális népieskedőt. S akik szerették is népi realizmusát, bensőséges parasztábrázolását, kicsit azok is félreismerték. Az igazi Tömörkény portréját egy dombormű plaszticitásával csak az újabb válogatások nyomán tapinthattuk ki: Czibor János újszerű válogatása és Sütér István tanulmánya az egyik válogatás bevezetőjeként ezt a teljesebb, hozzánk szólóbb írói arcot mutatták föl. S a kezünkben lévő kis kötet, benne Vargha Kálmán tömör esszéjével, még élesebbé, kirajzoltabbá teszi irodalmi hagyományaink egyik legtisztelte méltóbb, s csak mostanában méltányolni kezdett teljesítményét, Tömörkény István életművét.

A bevezető tanulmány az íróra vonatkozó életrajzi irodalom, főként Juhász Gyula és Ortutay Gyula tanulmányainak summázataként vázolja Tömörkény életútját, s közben közben jól jellemzi írói-művészi arculatát, sajátos témakörének és elbeszélői eszközeinek fejlődését. A vázlat helyesen ragadja meg a tömörkényi írásművészet erőnyét és korlátait. Ha mégis néhány megállapítást vitathatónak érzünk, azt csupán a Tömörkényre vonatkozó újszempontról analitikus tanulmányok, valamint a Tömörkénynyel kapcsolatban is, de az irodalmi népiesség problematikája révén általában fölvetődő irodalomelméleti tisztázások hiánya magyarázza, hiszen egy

ilyen rövid terjedelmű szintézis csak ilyenekre épülhetne biztonságosan. Gondoljunk csak Tömörkény néprajzias-környezetrajzos nehézségére, amelynek — mutatis mutandis — mai irodalmunkban analóg jelensége lehet a Veres Péter újabb írásaiban hibázott, de makacsul megmaradó szociografikus részletezés; érdemes lenne ezt a kérdést — erőnyeit és gátjait — külön is vizsgálat tárgyává venni. Vagy a Tömörkénynyel kapcsolatban is, mai irodalmunkban való funkciója szempontjából is oly problematikus nyelvjárásság nem érdemelné-e meg végre egy komoly, konkrét irodalmi anyagon végzett elemzést? Mert hiszen nem lehet véletlen, hogy e kérdésekben — pro és kontra — Tömörkény föllépése óta folyik a vita, s amit egykori kritikusai épp a néprajziasság, nyelvjárásság terén kárhoztattak, nem kisebb íróbarát értékelte pozitívként, mint Juhász Gyula. Mindaddig tehát, míg e máig eldöntetlen kérdésekben nincs vitathatatlanul egyértelmű esztétikai álláspontunk, csak nagy általánosságokban beszélhetünk róluk. »A paraszt a maga nyelven beszél Tömörkény legtekélyesebb írásaiban« — mondja Vargha Kálmán, de pár sorral előbb »negatívan értékelhető nyelvi népieskedésnek« ítéli a népnyelvi fordulatok, szólások által »töményített« népiességet. Jó volna — persze nem itt, e szűkre mért helyen — pontosabban szemügyre vennünk: mi az a népnyelviesség, amit a realizmus kritériumaként fogadhatunk el, s mi az, ami túlmegy ezen, naturalizmusba, netán görögáboroskodásba téved. Azt, hogy Tömörkény parasztjai néhol »bonyolult, tudákos modorban beszélnek, a népi és a hivatalos nyelv sajátos keverék-nyelvén« — én ismét konkrét anyagon nézném meg, hátha különleges funkciója, a »hivatal« népre tett hatását tükröző, tudatosan jellemző szerepe van az egyes írásokban. Tömörkény, mint rendőri riporter, tudjuk, jól megfigyelhette épp ezt a jelenséget.

Apróság, de tán érdemes említésre, hiszen Tömörkény nagyságára vet fényt, hogy a nagy orosz író, Tolsztoj, nem csupán »megemlíti« a mi Tömörkényünket egyik könyvében, hanem idézi is egyik írását 1904-ben laikus »breviariumában« (Für alle Tage, ein Lesensbuch). Még kisebb pontatlanság, de miért ne igazítanánk ki, hogy Banner János, aki a huszas évek közepétől Tömörkény néprajzáról adott elő a szegedi egyetemen, nem a néprajz, hanem a régészet professzora volt Szegeden is.

A kötet válogatása — melyet a végén lévő jegyzet meg is okol — az adott terjedelmen belül kifogástalannak mondható. Százharminc

lapon is viszonylag kerek képet ad Tömörkény életművéről, tematikájáról, stílusáról. Más kérdés, hogy az itt szereplő novellák — kétségtelenül a Tömörkény oeuvre legreprezentánsabb darabjai — három kivételével mind szerepelnek az 1952-ben megjelent Czibor-féle válogatottak valamelyikében, sőt egyik-másik (Sztrájkutányán, Kétkézi munkások, Szent Mihály a jégben) immár mindhárom kötetben is napvilágot látott. Ez persze nem a válogató hibája, hiszen neki az új kiadványban is a teljes képet kellett megalkotnia az író műveiből, s ezek nélkül kétségtelenül csonkát nyújthatott volna csupán. Azzal pedig, hogy a Czibor-féle közlésekben indokolatlanul megcsonkított szövegeket az író szándékához híven visszaiktatja, lényegében az eddigiek közül a leghitelesebb, legmegbízhatóbb kiadást nyújtja. De az eddigi kiadások tanulsága sürgősen veti föl a Tömörkény-nyel kapcsolatos új főladatainkat is. Most, miután dolgozóink, tanulóink három válogatásból is egészében hű összefoglalását kaphatják Tömörkény életművének, hozzáláthatna irodalomtudományunk és könyv-

kiadásunk egy többkötetes sorozat megindításához, amely az írónak — ha nem is összes, — de összegyűjtött műveit adná megfelelő ütemben népünk kezébe, s hozzáférhetővé tenné nemcsak az egykori posthumus Tömörkény-köteteket, de Ortutay bibliográfiája segítségével, sőt azt kiegészítve a kötetbe mindeddig nem gyűjtött tárcák, novellák legjobbjait is.

Ha Juhász Gyula talán kissé a lokálpatrióta túlzásával jellemezte is Tömörkényt »a magyar földműves szegénységének legnagyobb írójaként«, annyi bizonyos, hogy Tömörkény több, nagyobb, mint ahogy a polgári irodalomtudomány értékelte. Erre bizonyosság lehet ez a hasznos, ügyes kis kötet is. De épp ez inthet bennünket arra is, hogy Tömörkényt akkor tesszük egészen nemzeti kultúránk közkincsévé, ha e jól-sikerült válogatás után hozzálátunk Tömörkény többi, még alig ismert írásának újrakiadásához is.

Péter László

TÁRSASÁGI HIREK

Irodalomtörténészek kitüntetése

1954. március 15-én *Sötér István* egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora, a Társaság választmányának tagja Eötvös József című monográfiájáért a Kossuth-díj ezüst fokozatát kapta.

1954. április 4-én *Nagy Péter*, az irodalomtudományok kandidátusa, a Társaság választmányának tagja Möricz Zsigmond-tanulmányáért a József Attila-díj I. fokozatát, *Hégedüs Géza* főiskolai tanár, a Társaság választmányának tagja »Mátyás király Debrecenben« c. színművéért és *Pándi Pál* egyetemi adjunktus, a Társaság vezetőségének tagja kritikai munkásságáért a József Attila-díj II. fokozatát kapta.

Vezetőségi tagok munkamegosztása

A Társaságnak decemberi közgyűlésén megválasztott új vezetősége 1954. jan. 18-án tartotta első ülését. A vezetőség határozatot hozott arról, hogy a vezetőségi tagok milyen feladatkör ellátására kapnak megbízást. *Bán Imre* felelős a kutatómunka fejlesztéséért, *Koczás Sándor* a vitaülések előkészítéséért, *Pándi Pál* a felsőbb szervekkel való kapcsolatért. A Társaság kiadványai közül *Szabolcsi Miklós* A Magyar Klasszikus sorozat, *Tóth Dezső* A Művelt Nép kiadványok és *Vargha Kálmán* az Irodalomtörténet c. folyóirat felelőse. A szervező titkár feladatát *Vargha Balázs* látja el. A Vezetőség megvitatta és jóváhagyta a Társaság féléves munkatervét.

Tudományos ülésszak

A Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írók Szövetsége 1953 decemberében tudományos ülésszakot rendezett a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusának az irodalom számára vonatkozó útmutatásainak megvitatására. Az ülésszak első napján *Szigeti József* tartott bevezető előadást a típusalkotás néhány kérdéséről.

Előadása első részében a realista és realizmusellenes áramlatok szakadatlan harcáról beszélt. A tipikust szembe kell állítani az átlagossal. A tipikus és az átlagos különbségét Shakespeare: Velencei kalmár és Gerhardt Hauptmann: Béke ünnep — családi katasztrófa című darabjának elemzésén mutatta be. A következőkben arról beszélt, hogy az adott társadalmi helyzetben legelterjedtebb, legmindennapibb jelenség ábrázolása a múlt század nagy kritikai realista íróinak módszere, s nem tévesztendő össze az átlagábrázolással. Ennek a tételnek illusztrálására Möricz Zsigmond: Tragédia című elbeszélését elemzte. Vitatkozott Illyés Gyulának a pesszimista versekről írt jegyzetével. Végül bírálta azt a helytelen nézetet, hogy a mi irodalmunkban, a szocialista realista irodalomban a realizmus arra szolgál, hogy azt ábrázolja ami van, a forradalmi romantika viszont azt, aminek lennie kell. (Szigeti József előadásának teljes szövege megjelent a Csillag 1954. évi harmadik számában.)

Veres Péter hozzászólásában arról beszélt, hogy írói munkája kezdetén hogyan választotta ki környezetének sok-sok jelensége közül a jellemzőeket, mielőtt még elméletileg ismerte volna a tipikus ábrázolás kérdését. Hivatkozott Ebéd a gypsonon és Tél a gypsonon című elbeszéléseinek megírására, majd Kiss Gáborra, Próbatétel című elbeszélésének hőisére. (Veres Péter hozzászólása megjelent a Szabad Nép 1953. december 19-i számában és az Útközben című tanulmánykötetében.)

Komlós Aladár irodalmunk legismertebb, legemlékezetesebb jellemtipusait idézte fel hozzászólásában.

Bóka László vitába szállt Komlós Aladár megállapításaival, helytelennek mondta az irodalmi hősök tipológiai csoportosítását.

Pándi Pál az eszményítés és felnagyítás különbségéről beszélt. Az eszményítés a valóságnak helytelen idealizálása. A tudatos felnagyítás azonban jelentős vonása a szocialista realista típusalkotásnak is. A szatíra-író a negatív figurák és helyzetek felnagyításában egészen a játékos ábrázolásig elmehet,

ha azonban pozitív jellemet ábrázol az író, akkor nem helyes a felnagyításnak ilyen foka. A következőkben arról beszélt, hogy a fejlődő újnak helyes ábrázolását a legjobb írók sematizmus nélkül meg tudták oldani az új kormányprogrammi előtti időszakban is. Bár a gazdaság-politikai hibák bizonyos fokig megkönnyítették a sematikus irodalom kialakulását, ez mégsem volt szükségszerű az adott viszonyok között.

Vajda László Arany János: Vojtina ars poeticájának néhány részletét elemezte; majd kiegészítette az előadónak a Velencei kalmárról mondott szavait.

Szigeti József összefoglalójában Komlós Aladár hozzászólásával és Pándi Pál egyes megállapításaival vitázott. Véleménye szerint a jelképes ábrázolás nem olyan általános a szatírairodalomban, mint ahogy Pándi Pál véli, Petőfi Pató Pálja például egyáltalán nem jelkép, hanem konkrét költői általánosítás.

Az ülésszak második előadása a konfliktus kérdését vetette fel.

Keszi Imre előadásában a konfliktus-mentesség elméletének vitáját ismertette, hivatkozva a Pravda 1952. április 7-iki cikkére és a Szovjet Írók Szövetségének plenumára. A szatíra kérdéseiről irodalmunkban folyó viták során véleménye szerint a konfliktus-mentesség elméletének csökevényei mutatkoznak meg. Ugyancsak erre a kérdésre vezette vissza a kettős kötöttségű hősről és a lírai költészetben hangot kapó pesszimizmusról folytatott régebbi vitákat. »Nem követelhetjük a költőtől — mondta Keszi Imre —, hogy állandó belső harcáról tudósítson bennünket, különösen a két antagonisztikus osztály közötti nyugtalan hánykolódás értelmében, de nem is tilthatjuk meg ezt neki és semmiképpen sem állíthatjuk, hogy a kétségek nélküli költő feltétlenül különb és magasabbrendű mint a kételkedő». A továbbiakban elemezte Urbán Ernő: Tűzkeresztység és Mándi Éva: Hétköznapiak hősei című darabjának konfliktusát.

*Karinthy Feren*c hozzászólásában kifogásolta, hogy Keszi Imre nagyrészt már megvitattott és elintézett kérdéseket hoz elő, anélkül, hogy lényegesen újabbat mondana, mint a régi, már megcáfolt megfogalmazások. Megemlékezett arról, hogy Mikszáth két regényének átdolgozása során hogyan próbálta tovább fejleszteni drámaiság irányában a regényekben benne rejlő összeütközést.

Benedek András a pozitív hős és az ellenség

ábrázolásának hiányairól beszélt új darabjaikban. Annak a véleményének adott kifejezést, hogy a kettős kötöttségű hős vitájában elsikkadt a drámai ábrázolásnak az a ténye, hogy a hősnek több ellenséggel, ellenségek egész sorával kell megküzdenie. (Benedek András hozzászólásával kritikailag foglalkozott Major Tamás a Színház és Film-művészet 1954. évi második számában.)

Háy Gyula leszögezte, hogy a kettős kötöttség kérdéseivel kapcsolatban már annakidején revidálta álláspontját. A múlthoz és a jövőhöz, a régihez és az újhoz van bizonyos kötöttsége minden drámai hősnek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kettős kötöttség nélkül nem lehet drámat írni.

Hegedűs Géza a tragikus konfliktus jellemző vonásait s a tragédiának drámaíráskban való lehetőségeit elemezte.

Király István szerint az előadóban hiányzott a bátorság, hogy a problémákkal szembenézzen. A tragédia, a szatíra és a drámai konfliktus kérdésében egyformán téves érveléssel próbálta megerősíteni saját régebbi állításait. Különösen feltűnő volt a helytelen okoskodás az őszinteség kérdésében. Révai József azt fejtette ki az Előadói Iroda ülésén elhangzott hozzászólásában, hogy az őszinteség nem lehet döntő kritériuma a lírának. A főkérdés az, hogy milyen valóságtartalmat tükröz a líra. Keszi Imre most úgy vitázik, hogy az őszinteség fogalmába beleveszi a társadalmi valóság tükrözését is.

Nagy Miklós Kemény és Jókai konfliktusait hasonlította össze, s azt a következtetést vonta le, hogy Jókainál a konfliktus nem foglal el központi helyet. Csak néhány realista igényű regényében, mint a Rab Rábyban, a Kis királyokban és Az arany emberben sikerül Jókainak valódi konfliktust teremteni.

Keszi Imre válaszában foglalkozott a hozzászólók egyes megjegyzéseivel.

Pándi Pál zárószavában értékelte a vitát. Kifejezte azt a véleményét, hogy a vita során az elmúlt évek irodalmi kérdéseivel foglalkozó hozzászólások nem vették figyelembe szocialista társadalmunk és gazdaságpolitikánk fejlődésének problémáit és ezért nem is vonhatták le helyesen a kormányprogrammból adódó új feladatokat. Elő lehet és elő is kell venni régebbi kérdéseket, mint például Sarkadi Imre Út a tanyákról című darabjának értékelését, de az elkövetett hibákról is csak úgy beszélhetünk, hogy a jövőben miképpen biztosítjuk kijavításukat.

IRODALOMTÖRTÉNET

1954.

2. SZÁM

<i>Tóth Dezső</i> : Bajza József	121
<i>Jermilov</i> : A »Holt lelkek«-ről	135
<i>Tolnai Gábor</i> : Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése.....	152
<i>László Imre</i> : A Nyugat kérdéséhez	162
<i>Lengyel Dénes</i> : Az irodalom klasszikusai ifjúsági kiadásban	170
<i>Falus Róbert</i> : Jegyzetek az Iliashoz	179

VITA

Nagy Péter »Móricz Zsigmond« c. kandidátusi disszertációjának vitája (Összefoglalta : <i>Wéber Antal</i>)	188
<i>Szabó Ede</i> : Népszínműirodalmunk néhány kérdése (Tóth Ede. — A népszínmű útvesztése).....	198
<i>Oltványi Ambrus</i> : Vargyas Lajos : A magyar vers ritmusa.....	207
<i>Vargyas Lajos</i> : Hozzászólás Oltványi Ambrus bírálatához	212

SZEMLE

<i>Nagy Miklós</i> : Barta János : Arany János	215
<i>Varga József</i> : Ady Endre válogatott versei	219
<i>Béldi Miklós</i> : Megjegyzések a Csillag 1953-as évfolyamáról.....	220
<i>Bán Imre</i> : Mikszáth Kálmán : A fekete város	226
<i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond : Elbeszélések III.	230
<i>Poszler György</i> : Katona József válogatott művei	235
<i>Barta András</i> : Illyés Gyula : Fáklyaláng	241
<i>Wéber Antal</i> : Kardos Lajos : Lélektan és irodalomtanítás.....	247
<i>Szalai Sándor</i> : Megjegyzések Fövény Lászlóné József Attila-könyvéhez.....	249
<i>Péter László</i> : Tömörkény István : Válogatott elbeszélések	253

TÁRSASÁGI HIREK

Ara: 8,— Ft

Előfizetés félévre: 12,— Ft

A Magyar Tudományos Akadémia Jókai-pályázata

A Magyar Tudományos Akadémia Jókai Mór halálának 50. évfordulója alkalmából pályázatot hirdet Jókai életével és munkásságával kapcsolatos nagyobb tanulmányokra, értekezésekre, ötezer, hármezer és kétezer forintos díjakkal.

Pályázni lehet bármely, Jókai életművét érintő témával, de előnyben részesülnek azok a munkák, melyek a nagy író életpályáját, irodalmi és politikai szerepét összefoglalóan értékelik, továbbá, melyek eddig ismeretlen anyagot tárnak, illetve dolgoznak fel.

A pályaművet — két példányban — 1954 december 31-ig kell a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályához benyújtani.

A pályázattal kapcsolatban az I. osztály titkársága ad felvilágosítást, (V., Akadémia-u. 2.).

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályázata

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályázatot hirdet felszabadulásunk tízéves évfordulóján a huszadik század irodalomtörténetével foglalkozó nagyobb tanulmányra a következő témakörökről: 1. Mai irodalmunk egy jelentős alakjának ismertetése és méltatása. 2. Egy XX. századi magyar író ismertetése és méltatása. 3. Irodalmi irányok harca 1919 és 1945 között (egy időszak, vagy egy részletprobléma feldolgozása). A pályaműveket gépírásban, név, cím megjelölésével kell beküldeni a Magyar Irodalomtörténeti Társasághoz (Budapest, XI., Ménesi-út 11—13.). Beküldési határidő 1955 április 4. A pályázat eredményét 1955 július 1-én teszik közzé. Első díj 5000 forint. Két második díj 3000—3000 forint. Két harmadik díj 2000—2000 forint. A legjobb pályaművek publikálásáról a szokásos tiszteletdíj biztosítása mellett gondoskodnak. A pályázattal kapcsolatban a Társaság irodája ad felvilágosítást.

Kiadóhivatal: Akadémia Kiadó Budapest, V., Alkotmány u. 21.

Távbeszélő: 111-010

Felelős kiadó: Mestyan János.

Terjeszti a Posta Központi Hirlapiroda Budapest, V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850.

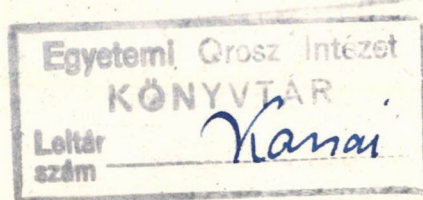
Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat.

Budapest, V., József nádor tér 1, üzlethelyiség: Telefon: 183-922.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1954.

3. SZÁM

TARTALMÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya
vezetőségének határozata a legújabbkori magyar irodalom kutatásáról

LATOR LÁSZLÓ: Radnóti Miklós költői fejlődése

ECKHARDT SÁNDOR: Jegyzetek a Balassi-verskézirathoz

ALMÁSI MIKLÓS: Gorkij: Jegor Bulicsov és a többiek

GRÉTSY LÁSZLÓ: Ady versmondatai

NÉMETH G. BÉLA: Három ellenzéki folyóirat a századvégről

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HIREK

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI., MÉNESI-ÚT 11—13.)

(SZERKESZTŐSÉG: V., PESTI BARNABÁS-UTCA 1)

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

Feladó szerkesztő

BÓKA LÁSZLÓ

E szám munkatársai: Lator László gimnáziumi tanár (Körmend), Eckhardt Sándor egyetemi tanár, Almási Miklós aspiráns, Grétsy László aspiráns, Németh G. Béla pedagógiai főiskolai tanársegéd, Horlai Györgyné tudományos kutató, Péter László egyetemi könyvtáros (Szeged), Ortutay Gyula egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Weber Antal aspiráns, Szobotka Tibor egyetemi kari titkár, Orosz László tanár (Kecskemét), Margócsy József középiskolai tanulmányi felügyelő (Nyiregyháza), Szabó Ede tanár, kritikus, Nemeskürty István tanár, Salyámosi Miklós tanár.

A következő számok tartalmából: Harsányi Zoltán: Reviczky arcképéhez (A költő világlepe — Kritikai-esztétikai munkássága), Juhász Géza: Csokonai zsenyéi, Osváth Béla: Színészetünk és drámai irodalmunk helyzete a szabadságharc idején, Pirnát Antal: Forgách Ferenc, Tamás Attila: Somlyó Zoltán. *Vita:* Győry János: Kardos László válogatott műfordításai, Kardos László: Négy észrevétel Győry János cikkére, Kiss Ferenc: Néhány szó a Felhők-ről, Zsadányi Nagy Árpád: Hozzászólás a gimnázium (III. osztály) magyar irodalmi tankönyvéhez. *Szemle:* Fekete Gábor: Illyés Gyula: Ozorai példa, Nemeskürty István: Goncsarov: Oblomov, Rejtő István: Haladó hagyományaink (A romániai magyar irodalomról), Tamás Attila: Georg Forster válogatott írásai.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYA VEZETŐSÉGÉNEK HATÁROZATA A LEGÚJABBKORI MAGYAR IRODALOM KUTATÁSÁRÓL

A »Szabad Nép« 1954. évi március 15-i számában nagyjelentőségű cikk jelent meg. »Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről« címen. Jóllehet a cikk főként alkotó szépíróink és műkritikusaink számára ad útmutatást, a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya kötelességének érzi, hogy a felvetett kérdésekkel kapcsolatban állástfoglaljon, s a maga munkaterületén olyan határozatokat hozzon, melyek előmozdítják új magyar irodalmunk helyes irányú fejlődését.

A Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya az Akadémia újjászervezése óta egyik legfőbb kötelességének érezte a magyar irodalom haladó hagyományainak feldolgozását, a marxista-leninista irodalomtudomány megteremtését. Megindult az akadémiai kritikai kiadások sorozata és egymás után jelennek meg a legnagyobb íróink életművét feltáró és értékelő monográfiák. Megszervezte az osztály a magyar irodalom egyetemi tankönyvének előmunkálatait és ennek során az irodalomtörténészek legszélesebb rétegét mozgósította irodalmi multunk megoldatlan kérdéseinek tisztázására. Folyóiratainkban és az Akadémia I. osztálya, valamint a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitaülésein, tanulmányok és előadások hosszú sora segítette diadalra irodalomtudományunkban a marxizmus-leninizmus tanításait és szolgáltatta közoktatásunknak, íróinknak, egész dolgozó népünknek haladó irodalmi hagyományaink értékelésének számos helyes szempontját. A magyar helyesírás és a magyar irodalmi nyelv történetének kutatásával nyelvtudományunk is hozzájárult az irodalomtörténeti munka fellendítéséhez.

Az Akadémia I. osztálya tisztában volt azzal, hogy különös felelősség hárul rá — az élő irodalom szempontjából fokozottan jelentős — XX. századi magyar irodalom marxista-leninista feldolgozásakor. Ennek érdekében több nagyszabású munkát indítottunk meg: Ady, József Attila és Juhász Gyula összes műveinek kritikai kiadását, valamint Ady, Móricz, József Attila, Juhász Gyula és Tóth Árpád életművének monografikus feldolgozását. A legújabb évtizedek irodalmának kutatását kívánta elősegíteni az osztály azzal is, hogy az irodalomtörténész aspiránsokat úgy választotta ki, hogy azoknak több, mint fele XX. századi témán dolgozzék.

A vitathatatlan eredmények ellenére az I. osztály vezetősége a »Szabad Nép« cikke ébresztette önkritikával megállapítja, hogy a magyar irodalomtudományt nem állította eléggé élő irodalmunk fejlődésének szolgálatába. Az osztályt súlyos mulasztás terheli azért, hogy a mai irodalom kérdéseivel sem közvetlenül, sem közvetve nem foglalkozott, és az irodalmi vitákban nem hallatta a tuda-

mány szavát. Az akadémiai és az Akadémia irányításával megjelenő szakfolyóiratoknak csak egyike-másika foglalkozott, szoros kivételképpen, az élő irodalom kérdéseivel. A magyar irodalmi kritika hagyománya, — Gyulai Pál, Péterfy Jenő stb. életműve, — mindmáig feldolgozatlan. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság munkaközösségei közül — jöllehet ezeknek irányítása, támogatása és ellenőrzése az osztály feladata — éppen a XX. századi munkaközösség mutatja fel a legkevesebb aktivitást. Az osztály érdekkörébe tartozó munkaterületen eleddig főként olyan monográfiák születtek meg, melyek a XIX. századi s annál régebbi korok alkotóinak életművét elemzik: egyetlen kivétel Nagy Péter »Móricz Zsigmond«-ról szóló monográfiája, de nemhogy élő irodalmunk mozgalmairól és alkotóiról, de még a XX. század felszabadulásunk előtti évtizedeiről sem születtek meg tudományos szakmunkák. A legfőbb mulasztás azonban azzal terheli az osztály munkáját, hogy irodalomelméleti és esztétikai problémákkal egyáltalán nem foglalkozott, jöllehet ezzel adhatná a legpozitívabb segítséget kritikánkknak.

Ezekért a mulasztásokért annál súlyosabb az osztály felelőssége, mivel a saját munkáján kívül őt terheli a felelősség az irodalomtudományi kutatómunka egészéért, beleértve ebbe azt a szakmai nevelőmunkát és tudományos kutatómunkát, amely egyetemeinken folyik.

Mindezeket számbavéve, a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya az alábbi határozatokat hozta s egyben elhatározta, hogy határozatait a legszélesebbkörű nyilvánosság elé tárja, alávetve magát ezzel a társadalmi ellenőrzésnek és kritikának:

1. Az osztály felülvizsgálja terveit s azokat kibővíti az alábbi témákkal:
 - a) a munkásmozgalom hatása legújabb irodalmunk történetére;
 - b) a szocialista realizmus jegyeinek megjelenése és erősödése irodalmunkban;
 - c) az irodalmi műfajok átalakulása a felszabadulás után;
 - d) az irodalomtörténetírás és az irodalmi kritika legújabbkori történetének feldolgozása;
 - e) a felszabadulás előtti irodalmi irányok utóélete a mai magyar irodalomban és irodalmi kritikában.

2. Az osztály lépéseket tesz a Magyar Irodalomtörténeti Társaság XX. századi munkaközösségének újjászervezése és a munkaközösség szakmai vitáinak rendszerezése érdekében. A szakmai viták középpontjában az előbbi pontban felsorolt kérdések álljanak. Az osztály fokozott támogatást nyújt — anyagi és káder szempontból egyaránt — a budapesti egyetem XX. századi magyar irodalommal foglalkozó tanszékének és előmozdítja, hogy a debreceni és szegedi egyetem magyar irodalomtörténeti intézetében a XX. századi magyar irodalom kérdései a kutatómunka középpontjába kerüljenek.

3. Az osztály gondoskodik arról, hogy mind az osztály kongresszusi, nagygyűlési tematikájában, mind az irodalomtörténeti fő- és albizottságok ülésein, s végül a Magyar Irodalomtörténeti Társaság ülésein kellő, arányos helyet kapjanak élő irodalmunk kérdései.

4. Az osztály különös gondot fordít arra, hogy a XX. század irodalmáról szóló, a »Művelt Nép« Kiadásában megjelenendő népszerűsítő munka és a készülő egyetemi tankönyv XX. századi kötete s a hozzá kapcsolódó szöveggyűjtemény mielőbb elkészüljön. A magyar irodalom teljes bibliográfiájának munkálatait úgy szervezi meg, hogy leghamarabb a XX. századra vonatkozó kötet készüljön el.

5. Az osztály előmozdítja azt, hogy az »Irodalomtörténet« c. folyóirat minden évben közöljön összefoglaló cikket az előző év szépirodalmi terméséről, értékelve az abban mutatkozó előhaladást s bírálva annak fogyatékoságait, másrészt szorgalmazza azt, hogy az »Irodalomtörténeti Közlemények« minél gazdagabb dokumentációs anyaggal világítsák meg legújabb irodalmunk fejlődését.

6. Kezdeményezi az osztály azt, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tekintélyes összeggel hirdessen évente pályázatot élő írók munkásságának feldolgozására.

7. Az osztály megszervezi a XX. századi magyar irodalomtörténeti kutatás összehangolását a Történettudományi Intézet és a Munkásmozgalmi Intézet kutatómunkájával, valamint a Magyar Írók Szövetsége munkájával.

LATOR LÁSZLÓ

RADNÓTI MIKLÓS KÖLTŐI FEJLŐDÉSE

1.

Radnóti költészetében első két kötete, a Pogány köszöntő és az Ujmódi pásztorok éneke minden bizonnyal egy fejlődési szakaszt jelent. Erre a korszakára a kor kiüttlanságából és a költő kiforratlanságából magyarázható eszmei és művészi tisztázatlanság jellemző. A polgári társadalom sivár embertelensége elviselhetetlen volt, s az ifjú költőket az izmusok ezerfajta csodaszere várta: valóságos orvosság helyett pótszerek, narkózis — társadalmi újjászületés helyett »művészi forradalom«. Radnóti első két kötetét ilyen, a művészet síkján lejátszódó, nemegyszer hamis vágányra tévedő lázadásnak tekinthetjük az ellenforradalmi Magyarország nyomorúságos viszonyai ellen. Mondanivaló és forma a huszas évek körül divatos izmusok hatását mutatja.

Ezekben a kötetekben szinte programszerű az élet dicsérete. Első kötete »pogány köszöntő«, a mezei, erdei idill, a termékenység, a »pogány mámor« dicsérete a kor kényszerű aszkézisével szemben:

»...köszöntsd a napot, mert most még
feléfordulva állunk és lelkes
földeken, csillanó földeken csörren
ütődő szárba szökkenve a búza.«

(Köszöntsd a napot)

A nap, a lelkes földek, a búza itt nyilván az »élet« jelképei. S a klasszikussá valószínűtlenül táj természetes kellei a »naptestű szűzek, pásztorok és nyájak«. Természetes, hogy a költő kedvese is ehhez a mesterkélt tájhoz idomul:

»...közülünk való
amióta a kedvesem, ő is; birkái
ezüst mezőkön aranyos szőrrel, éjjel
legelésznek...«

(Beteg a kedves)

Ha e különös világban néha a parasztok is megjelennek, ők is csak az »őserő«, a természetesség jelképei:

»...mert rezegve száradó lepkék
visszatérő lelkei közt

döngeti a földhöz most ölelni
a gazda fölcsukló, szerelmes
asszonyát, akinek nyíló
ölében ring a füvek fűttyökbé
fakadása...»

(Vihar után)

Ilyen »papírral ápoltt glóriájú« parasztok e pogány idill élőlényei. De többnyire még ők is hiányoznak, az emberi tájra legfeljebb a »füstölő szerencselepeknek« emlékeztetnek. Egyébként az őzek, madarak, farkasok és más állatok foglalnak el minden helyet. A szerelem is csak ilyen bukolikus formában képzelhető el, lehetőleg bokrok alatt. (Táj, szeretőkkel). A füvek, bokrok, állatok metafizikai rangra emelkednek, s a költő és kedvese végül misztikusan át-lényegül, beleolvad az »élet egyetemes áramába«. (Tavaszi szeretők verse.)

Ez a klasszikusoktól kölcsönzött táj újmódi pásztoraival, növényeivel, állataival vég-eredményben azt jelenti, hogy a költő kivonul a társadalomból, és eltűnik ebben az álom-világban: Radnóti költészetében ez a korszak a tudatos vagy öntudatlan menekülés kora. Ám az élet utáni vágya ilyen kevésbé meggyőző, díszletes tájban fejeződik ki. Az élet »ilyen-fajta felmagasztalása« »jelenti a kapitalista világ szürkéségével szemben az élet teljességére való mély vágyakozást, az élet szépségeiből kisémmizettek lázongását«. »De az életre való szomjú-zás jelentheti a közösség kötelekeitől, a tömegek nehéz, mindennapi életétől és küzdelmeitől, a társadalmi felelősségtől szabadulni akaró »egénység« vágyát is arra, hogy »kiélje« magát. (Révai József). Radnóti első két kötetében az élet, a termékenység felfokozott mámore kétség-telenül magánviseli a dekadencia bélyegét. Nemcsak egy huszonkétéves ifjú »pogányságáról« van itt szó: ez a költői magatartás kortünet. A francia irodalomban a nyilvánvalóan zsákut-cába jutott »tisztá költészet« után a »vitalizmus« országlása következik, melynek elméleti alapjait Bergson rakja le. Ez az irányzat éppoly kevésbé adhatott megoldást, mint a többi »izmus«, hiszen lényegében a társadalmon kívül keresett misztikus vagy kevésbé misztikus üdvözülést. Az újkori pogányság a magyar irodalomban is meglehetősen divatos volt (Ady első köteteiben, Kassák Lajosnál, Szabó Lőrinc első kötetében, sőt József Attilánál és Illyésnél is megszólal ez a hang).

Radnóti első két kötetének legharsogóbb hangja ez a »pásztorének«. Mégis a társadalmi valóság nemcsak így, ilyen áttételesen, a menekülés előidézőjeként jelenik meg költészetében. Már első verseiben felveti az akkori Magyarország néhány égető kérdését. A forradalmi mondani-való azonban csak gondolatfoszlányokban jelentkezik, hibátlan, teljes versben még nem fejeződik ki. A Pogány köszöntő-ben Sirálysikoly címmel foglalja össze azokat a verseket, amelyek társadalmi kérdésekkel foglalkoznak. Gondolatait nem tudja igazán meggyőzően, magas feszültséggel közölni, állásfoglalása azonban rokonszenves és becsületes. József Attila Nem én kiáltok című költeménye jut eszünkbe, mikor a Sirálysikoly legsikerültebb sorait olvassuk:

»Vészes sirálysikollyal ha fölsholtok,
nem hallja senki, pedig
testvéreim,
a milliók
sikoltanak, akik meghalnak valahol.«

Úgy érzi, hogy hangjával a tömegek szólalnak meg, s egy-egy versében valóban sikerül az egymás ellen feszülő erők ellentétét kidolgozni:

»Testvér, én éjjelenként füstfűrtös, fekete
tűzfalak tövében aludtam a szegénység és
gyűlölet álmaival s kiforgatott zsebekkel
ordítottam a szegénység dalát az aranyméhű
kazanok felé.«

(Szegénység és gyűlölet verse)

A vers gazdagok és szegények ellentétét, a tőkés társadalom embert, lelket ölő gépvilágát ábrázolja. (»...s telthúsú fehér álmok szorultak be a szíjak közé«.) Másutt egy-egy, a társadalom peremén hanyódo alakot mutat be, szereti azonban a szélsőségeket, az ábrázolás nem ment a hamis csengésű romantikus elemektől. Ilyen figuráról szól az Elégia egy csavargó halálára, »aki vidám volt és nagyokat izzadt a poros úton« és főleg »ölelni szeretett«. Lényegesebb a mondanivalója az Elégia, vagy szentkép, szövegetlen című költeménynek. A főhős itt is Kakuk Marci-szerű csavargó, de megtudjuk azt is, hogy »az országúton csavargott munkanélkül«. A munkanélkülieket bemutató kép jól sikerül (»Számolta öklein puhuló bűtykeiket s nedveset ástott tenyerébe«). Mikor a csavargót a gróf autója elüti, a tőkés társadalom nyomorékjainak kilátástalan életét kell élnie :

»Dolgozni nem tud, sem csavarogni, már
pörös, vacak iratokkal járkál, éhesen
hivatalról hivatalra, mert nem fizet
a gróf kárért, szemért és patikáért.«

Sajnos a gróf »fehér siktós« szeretője itt is kirí a versből. Másutt a városba került parasztlányok, a lányanyák kérdését veti fel. A megoldás itt is szélsőséges, az ábrázolásmód naturalisztikusan nyers, a probléma azonban kétségtelenül valóságos. A felesleges éhes száj már a közelgő gazdasági válságra hívja fel a figyelmet. (Keseredő) A Hajnali elégia-ban pedig, ha nehéz is a szavak zuhatagából kihámozni, érezhetően forradalmi fenyegetés bujkál :

»...már tilalomfák görbülnek
a földig országoló gondjaink alatt!«

A versbeli »fejszész emberek« nemcsak jámbor díszletül kerülnek a tájba, s erőteljesen mutatja be a költő a »kiteljesedett nyomorból« felizzó forradalmi haragot.

Összefoglalva az eddigieket : Radnóti első korszakára jellemző a még bizonytalan ellenzéki szemlélet, mely sokszor hamis utakra vezet, az itt-ott felbukkanó társadalmi mondanivaló, mely többnyire csak fozslányokban jelentkezik, sok anarchikus vonással. Ebből a becsületes, de tévetege szándékból erednek a korszak stílusa, versformái : művészi elvei is tisztázatlanok még. A versek stílusa mesterkelt, bonyolult, sokszor hamisan csengő. A pontos, egyszerű kifejezés helyett szavak zuhatagát, nehezen vagy egyáltalán nem követhető körmondatokat, zavaros képeket használ. Nézzünk egy példát :

»Szakadt, dúlt ajkunk között forgó
feszülő szavaink is csökká
gömbölyödvé bujdosnak itt a
díszes pillák között egymásba-
akadt csodáló szemünkben és
elhalnak hang nélkül; amire
születnek, az cifra ajándék,
zsoltáros látás és tudós csók
terebélyén sárga rigóknak
szárnyas, csattogó ölelése.«
(Az áhítat zsoltárai)

Az egész vers egyetlen zavaros mondat. A főnevek jelző nélkül vagy egy jelzővel csak elvértve fordulnak elő. A szavak túlbujárganak a mondanivalón, önálló életet kezdenek. A szavak jelentése már nem is fontos, nyomasztó rendezetlenségben sorakoznak egymás mellett. A felelőtlen szóhasználat természetesen zavarossá teszi a képet is. Hogy kerülnek a csökká gömbölyödő szavak a díszes pillák közé, s ha talán a csók zsoltáros látására még születhet is, hogyan születne tudós csókra, önmaga tudós változatára? Vagy nem is arra, hanem a tudós csók terebélyén ülő sárgarigók ölelésére? S ha a tudós csók terebélye még el is képzelhető, mily kevésbé képszerű a rigók csattogó ölelése! Ugyanilyen zavaró benyomást kelt más versekben az »énekes comb« vagy »énekes kar«, a »csörgő fogak«, a »verebek

pengése», hogy csak néhány példát ragadjak ki. De nemcsak a szóhasználat, hanem a mondat-szerkesztés is felelőtlen: »Vak kezeinkkel játszunk szerelmet, mert lila madarak ülnek a ködben.« Az idézett példában az okhatározói mellékmondat ilyenfajta használata (másutt is!) a logikus gondolkodás, a nyelvtani szerkezet félretevéséről árulkodik. Ezek helyett az izmusok »szabad képzettársítása« lesz az egyetlen szerkesztési szabály, »a gondolkodás törvényeinél mélyebb, ősből, irracionális törvényeket« követ a költő. S így függ össze a bomlásnak indult tőkés társadalom, az akkor újszülött gondolkodás és lélektan a stílussal, amely szintén alkotó-elemeire bomlik, s vagy teljes zűrzavar, vagy még ennél is rosszabb »rend« lép az öntudat helyébe. Radnóti maga nevezi később ezt a korszakát »ifjúkori szürrealista kaland«-nak, s ezzel első kötetének értékét is leméri.

E korszakának képei általában szertelenek, a költő szándékolatlan keresi a különöset, groteszket — az is a polgári világ szürkeségének ellenpólusa. (»Süketek lábukat dugták az égbe, a vakok is elmentek már a föld alá, csak a fehér némák ugatnak néha még«). Szereti a profán, megbotránkosztató, polgárpukkasztó képeket. (Arckép, Két szentkép). Képei nem töltik be céljukat, nemhogy szemléletesebbé tennék a verset, inkább zavarják a megértést. (»Gazdagok szusszanó tájai fölött még mindig pára leng és tiszta szavaddal, ahogyan itt állsz: orv vadölők állnak így orozva erdőknek szélén és fiatal életed s kedvesed szép tilos nyúlként csendesen lóg az ujjad hegyén.« »Fáradt két lába két érett gyümölcs a sárban csattog«.) Persze, itt is felvillan már egy-egy tiszta kép (»Szerelmed rámhull kerengve, mint hulló, nagy gesztenyelevél«), az uralkodó elem azonban nem ez.

A bonyolult kifejezési forma, a mindenáron újszerűség szétfeszíti a vers kereteit: Radnóti még sokáig szabadverseket ír, amelyeknél tudatos szerkesztésről alig beszélhetünk. Kétségtelenül ez is egy fajtája a lázadásnak, de legfeljebb kezdetnek jó. Az igazi tehetségek ki is nőtték ezt a formátlan ruhát (József, Illyés s maga Radnóti is).

A tartalomról és stílusról mondottakat figyelembe véve, azt mondhatjuk tehát, hogy a Pogány köszöntő és az Ujmódi pásztorok éneke még kiforratlan kötetek. A tartalmi és formai erjedés a következő két kötetben indul meg, s a kristályosodás a Járkálj csak, halálraitélt! című kötetben fejeződik be. A következőkben Radnóti fejlődésének második szakaszában azokat az elemeket igyekszem megtalálni, amelyek már a nagy költőt ígértek az olvasónak, de foglalkozni fogok azokkal a zavaró elemekkel is, amelyekből még a Lábadozó szél (1933) és az Ujhold (1935) sem mentek.

2.

Úgy vélem, hogy Radnóti költészetében a második szakaszt a Lábadozó szél és az Ujhold című kötetek jelentik. A harmincas évek gazdasági válságai, a munkásmozgalmak átmeneti fellendülése, a fellobbanó forradalmi hangulat s az imperializmus világszerte megmutatkozó tünetei s végül a magyarországi reakció egyre fasizálódó rendszere világosabban vetik fel a kor kérdéseit. Radnóti meglátja ezeket a kérdéseket, s bár sokszor kamaszos hangon (1931. április 19.) s nem hibátlan versekben, de kifejezi a változás utáni vágyát, számol egy esetleges forradalmi átalakulás lehetőségével. A Lábadozó szélre a derűlátás, az Ujholdra a növekvő elkeseredés s annak a költői magatartásnak a kialakítása jellemző, amely véglegesen és tragikusan az utolsó kötetek idején valósul majd meg. E két kötetben sincs még érett, nagy vers, de mindkettőre jellemző az eszmei és művészi forrongás és tisztulás, s ezekben már tartalmi és formai szempontból egyaránt hibátlan, szép részletekkel találkozunk.

Radnóti egyre érzékenyebben fogja fel a világpolitikai változások rezgéseit. Helyesen értelmezett nemzetköziséggel érez együtt az imperializmus áldozataival, a gyarmati, félgymarmati vagy másfajta elnyomásban élő emberekkel. Különösen mély hatással vannak rá az imperialista háborúk. Világosan látja, kiknek a bőrére megy a játek:

»...fütyyel
oszlik a béke! s proletárrhalottak
oszlanak nézd, a fütyülő levegőben!

Átkelt a Wuszung patakon tegnap
a japáni gyalogság
s ágyúk vastag harmata készíti
kínai réteken útját.»

(1932. február 17.)

Tisztulólátására vall, hogy a háborúban nem fajok harcát látja, s nem a japán népet ítéli el — hiszen éppen japán barátjának ajánlja idézett versét. Ezekben az években az utolsó versekig egyre gyakrabban foglalkozik a háború rémségeivel.

Költészetében megszólal az elnyomottak nemzetközi összetartozásának érzése: minden elnyomott sorsát közösnek érzi — kínaiakét, négerké, montenegróiakét és magyarokét. Két versében is foglalkozik a négerkérdéssel. A Ku-Klux-Klannak áldozatul esett néger költő és a maga harcát egynek vallja. (1932. április 24.) Világosan meglátja, hogy nem fajok, hanem osztályok között folyik a harc:

»Mert nagy a Ku-Klux-Klan s néki esik.
Övé a kenyér, szőlő és legelő!
a tej föle itt is néki ráncosodik!«

A versen még mindig érzik a modoros, keresett stílus, de a mondanivaló egyre tisztábban, egyre kevesebb felesleges körítéssel fejeződik ki. A gyarmati elnyomással foglalkozik az Ének a négeréről, aki a városba ment című balladája. A fehérek közé, páriasorba került néger munkás a tőkének esik áldozatul. (»... erején fehérek fene falujában csak a tőke szakajtott.«) A vers végén nagy erővel szólal meg a készülő szabadságharc pátosza:

»Szervezkedtek és dárdákat vertek,
dárdákkal dárdás sorsot fenyegettek....
.....
bokorban kígyók fűtőrészttek és
seregek nehéz szaga szállt:
megindultak a néger proletárok!«

A költő indulatának hőfoka itt már egységes sodrású verssé tudja olvasztani a szavakat.

De nemcsak külföldön, Magyarországon is növekszik a feszültség. Radnóti ekkor már a maga bőrén érzi a kor szorítását: második kötetét elkobozzák, s bíróság elé állítják »ragályos« versei miatt. Költeményeiben egyre gyakrabban bukkan fel valamilyen formában — ha másként nem: mint hasonlat — az elnyomás és vele párhuzamosan a lázadás képzete. Szavai »kakastollak közt menetelnek«, az ég »szuronyos szellővel üzen« a »tűntető pipacsoknak« — a pipacs a lázadás jelképe más versekben is — s a táj »megtelik szipogó ijedelemmel« mikor »két csendőrt, kiket árnyékuk kísér, jön a szántáson tollasan által«.

Egyelőre erősebb a bizakodó hang, Radnóti bízik a társadalmi átalakulás lehetőségében. Magátólértetődően kapcsolja össze magánéletét a munkásmozgalommal. (1932. január 17.) A szerelmi idill ábrázolása után megjeleníti magát, amint »fiatal elvtárrsal ül a kávéház közepén«. Úgy érezzük, hogy ebben az időben a munkásmozgalommal való kapcsolata erősödik. Van ebben a magatartásban még mindig valami kamaszos, kalandos vonás — (»Papírt szedtem elő, ráírtam, vigyázz! társam elolvasta, bölintott s összetépte. Apró öröm kuporgott bennünk, hogy észrevettük« a rendőrt a szomszéd asztalnál) kétségtelen azonban, hogy ekkori költészetének egyik legbőségebb ihletforrását jelenti. Forradalmi hite sok helyen tör fel meggyőző erővel egy-egy kevésbé sikerült versben is. Az előbb idézett vers az uralkodóosztályt fenyegető crescendoval zárul, s ez a hang szólal meg a Férfinapló bevezető versében is:

»Talán vihar jön, mert
simul halasodva a borz víz,
széttette a csönd a lábát
az út fölött és harcoss
zajokkal készül marakodni!«

Türelmetlenül várja és szépen éneкли meg a forradalmat :

»fizessetek nekem két erős cipőt és
elmegyek napnak Indiába sütni, hol
fehér utcákön reggel a lázadás szalad,
szép rőt haján a fiatal tömegekkel!«
(Szél se fúj itt már)

Egyre gyakrabban jelenik meg verseiben a szél, a közelgő vihar (»Szellő jár már ott is a zöldhabos erdőn! Itt szélből hajlanak már a harci fenyők«) — s egy-egy odavetett jelzéből, határozóból megtudjuk, hogy valójában a közelgő forradalomról van szó (»harci fenyők«). Más versekben majd a veszedelmet, a fenyegető háborút jelenti.

A forradalmi láz azonban ábrándnak bizonyult. Az Ujhold-ban Radnóti leszámol korábbi reményeivel. Forradalom helyett most már a növekvő veszélyről dalol, s egyre sötétebb színeket használ. A veszély még nem olyan halálosan komoly, mint a Járkálj csak, halálraítélt! című kötet idején, de nem is pusztá költői ábránd, játék egy téma lehetőségeivel,

»lidércként imbolyog a házkutatás riadalma
s apró fényekkel tévovázik :
villanjon-é, vagy várjon-e még?»

Emlékei közt immár ilyenek is akadnak :

»két férfi lóg két durva bitón
és apró hajakkal sodrott kötél
foszlik a súlyuk alatt....

.....
És mindennap újszülött borzalommal élek.»
(Tört elégia)

A későbbi versekre annyira jellemző, a kor riadalmával megtelő táj egy-egy sorában már tökéletes képbe fogva jelenik meg. (»S lepotyognak a kert fészkei rémülten a fák tetejéről«).

Versei egyre hitelesebbé válnak, mert valóságos élményekről számolnak be, s minél nyomasztóbb ez az élmény, annál tökéletesebb, annál tisztább a kifejezés. Ezek a versek már előfutamok a későbbi nagy versekhez. Egyik versében a kényszerű magány fájdalma is feltör már belőle. (»Tudd, egyedül vagy, mint az első farkas volt az éjszaki rideg erdőn, mikor félfarra dőlt és fűrészelő nyögéssel tépte a húsbapólyált bordát oldalából, hogy nőstényt teremtsen magának...«)

E két kötetben kristályosul szilárdná költői magatartása. A Lábadozó szél-ben első-sorban a harcosságot hangsúlyozza : a forradalmi hangulat átmeneti fellobbanásának korában vagyunk. Közösséget vállal a kizsákmányoltakkal, úgy érzi, hogy »Angyalföld és Lágymányos proletárjainak költője«, »nyelves tűz az urak fejébúbján«, s száján a szó »kürt szava, elvtársainak hangos indulása«. Az Ujhold-ban mintegy hozzáedzi magát az egyre veszedelmesebbé váló magatartáshoz, a »ziháltató kapaszkodó«-hoz, a »halálos hős orom«-hoz. A kötet első verse számvetés eddigi költészetével. Ő maga mondja itt ki azt, amire korábban utaltam : fiatalkori forradalmisága kissé tárgyaltan, kamaszos, anarchikus (Mint a bika). Ettől kezdve a költészet egyre kevésbé játék, egyre kevésbé pózszerű : az út a tömegsír felé vezet. Ebben a kötetben bukkan fel először az elbukás, a vértanúság gondolata. (»Így küzdök én is és így esem el majd, okulásul késő koroknak csontjaim őrzi a táj.«) Nincsenek már félmegoldások, választani kell a kiegyezés, a rendszer feltétlen dícsérete és a lázadás között. (Kortárs útlevelelére) Radnóti két lehetőséggel számol, de valójában már régen választott : a csendes lázadást, a vértanúságot. Az emberi és művészi becsületesség ad neki erőt a közelgő rettenet elviselésére, s ez teszi utolsó kőtetét annyira rokonszenvenné.

Ha Radnóti stílusát vizsgáljuk a Lábadozó szél és az Ujhold című kötetekben, arra a megállapításra jutunk, hogy még mindig sok a zavaró elem, de a tisztulás szinte versről-versre követhető. Még itt is előfordul a bántó szóhasználat (»csámpás zápor«, »csudára kerekedő hangyák«, »duruzsoló ustor«, »sívóvirág«, »két virág szortyogva egymásrahajlik... és rotyogva

nő»). Képei közt sok még zavaros, gyakran dobálja őket egymásra expresszionisztikusan, (1932. július 7.) de már szélsőséges képei is elképzelhetőbbek. (»laposra rémült homlokkal álltak a fák») Még mindig szereti a groteszket (Táj), az exotikusát (Tűzhimnusz, Naphimnusz, Ének a négerről, melyekben a divatos neoprimitivizmusnak hódol), stílusa azonban egyre erőteljesebb (A bika »rázza fejét s fordul, szarván a sűrű, repedő levegővel és dobbantása nyomán gyötrött fű s föld fröccsen a rémült legelőn szét»), s egyre egyszerűbb (»Kilenc perccel nyolc óra múlt, kigyúlt a víz alatt a tűz, és sűrűbb lett a parti fű, hogy az árnyék közé-szorult»). Az Ujhold című kötetben próbálkozik először nemcsak a tartalom, hanem a forma fegyelmével is. Szétfolyó stílusának a zárt forma határozottan jót tesz: tömörségre, gondosságra szoktatja. Első zárt formában írott verse (Vihar után) még ritmusában, rímeiben bizonytalan, a Pontos vers az alkonyatról címűben azonban már csaknem teljesen kiforrott.

Mindezeket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Radnóti most tárgyalt két kötete tartalomban és formában már közvetlenül előkészíti az utolsó érett köteteket. Az első négy kötet elsősorban irodalomtörténeti szempontból értékes, mint Radnóti fejlődésének útjelzői. — A következő kötetek — s különösen a Tajtékos ég — a magyar versirodalom legkitűnőbb könyvei közé tartoznak.

3.

1936-ban jelent meg Radnóti ötödik verskötete, a Járkálj csak, halálraítélt! Ez a kötet tartalomban és formában fordulópontot jelent költészetében. Az az állásfoglalás, amely az Ujholdban még megvalósítandó szándék, készülődés, innen kezdve egyre határozottabb és egyre tragikusabb megvalósulás felé halad. Veszélyes magatartás ez: becsületes és kemény ellenállás a fasizmussal szemben, az elnyomottak nemzetközi összetartozásának hirdetése, a haladás és a humanista kultúra javainak megőrzése.

Radnóti költészetének ebben az időben szinte egyetlen hangja van: meg-megújuló tiltakozás az embertelen társadalmi rend, az imperialista háborúk ellen. Tiltakozásul híven és igazi művészettel fejezi ki a kor kegyetlen sivárságát és zűrzavarát.

Ami eddig sejtetem volt, most egyszerre ijesztő valósággá válik. A távolkeleti imperializmus legmohóbb, legagresszívebb fázisába érkezett: Japán megrohanja Kínát. 1933-ban Németországban hatalomra kerül Hitler. 1935-ben a fasiszta Olaszország Abessziniára támad. 1936-ban kitör a spanyol polgárháború: kenyértörésre kerül a sor demokrácia és fasizmus között. Létrejön a Berlin—Róma—Tokio »háromszög». A haladó mozgalmak Európá-szerre visszavonulnak.

A világpolitikai változások lökései természetesen Magyarországra is elértek. A reakciós Horthy-rendszer egyre nyíltabban lép a fasizmus útjára. Gömbös, a magyar fasizmus tudatos előkészítője és munkása kapcsolatokat talál Hitlerrel és Mussolinival. Ezzel a külpolitikával párhuzamos az ország belső fasizálódása. Az 1930—31-es forradalmi hangulat ábrándnak bizonyult: a magyar munkásmozgalom a fegyveres harc közvetlen előkészítése helyett visszatér a szívós mindennapi munkára.

Mindezekre az eseményekre Radnóti költészete érzékenyen és pontosan reagál. Általában nem adja a pillanatnyi helyzet olyan sokoldalú és olyan biztosan megalapozott elemzését, mint József Attila költészete. Költői alkatánál fogva az események hangulati és érzelmi hangjait üttötte meg elsősorban.

Nem mondhatjuk azonban, hogy megakadt a társadalmi és politikai zsákutca reménytelenségének kifejezésénél. A pusztá tagadásnál többet adott. Mint látni fogjuk, költészetében itt-ott olyan elemi erővel tör fel a »rend» elleni elkeseredett harag, a prófétai düh néha olyan feszültséget ér el verseiben, amely egyedülálló az akkori magyar költészetben. Ugyanakkor sikerült az elnyomott munkásság erejét, a szabadság és béke utáni vágyat egy-egy költeményében valóban hitelesen megszólaltatnia. S javára kell írunk az is, hogy abban az időben keve-

sen tudtak olyan következetesen elzárkózni a reakciós, irredenta, nacionalista ideológia fertőzése elől. Azt is meg kell azonban mondanunk, hogy ez az elzárkózás kétoldali volt: kapcsolatban volt ugyan a munkásmozgalommal, de ez a kapcsolat nem tudta költészetét gyökeresen átformálni. Mindvégig a sziget-magatartás jellemző rá, bizonyos mértékig kényszerűen kiszakadt a társadalomból. Radnóti polgári költő volt, mindvégig az is maradt, önhibáján kívül többé-kevésbé visszhangtalan, de páratlan becsületességgel áll szemben a fasizmussal, s egész halála pillanataig pontosan és hűen számolt be a katasztrófa felé rohanó ország sorsáról, s egy pillanatra sem tévesztette szem elől, hogy a kátyúba jutott társadalom sorsát meg lehet és meg kell oldani. Eljutott addig, ameddig csak haladó polgári költő eljuthatott, s nem rajta múlt, hogy nem lehetett a szó szoros értelmében harcosa a magyar társadalmi átalakulásnak, hanem elsősorban tanúja és vértanúja a magyar fasizmus ijesztő haláltáncának. Önmagán érezhette a rendszer egyre szűkülő szorítását s végül őrlőgő dühét. Költői hivatásként tudatosan és bátran vállalja a tanúságot. Szinte kezdettől fogva készült erre a hivatásra, már akkor is, mikor a veszélynek még csak az előszele ért el hozzá. A »folyton készülő halál«-tól a végső bizonyossáig, a Razglednicák meztelen borzalmáig szinte aszkétikusan edzi magát ehhez a kegyetlen szerephez — a számára egyetlen lehetséges emberi magatartáshoz. Abból az igényből, hogy mindenről becsületesen és pontosan számot adjon, ifjúkori »szürrealista kalandja« után megszületik a tiszta, félreérthetetlen kifejezésre való törekvés.

A társadalom ellentmondásainak kiéleződése és Radnóti emberi és művészi érése magyarázza azt, hogy a Járkálj csak, halálraítélt! versei már tartalmi és formai botlások nélkül adnak hírt a korról. A társadalom kérdései már olyan élesek, hogy az egyértelmű állásfoglalás, a világnézet tisztasága elkerülhetetlen. Azt mondhatjuk, hogy Radnóti megoldotta magában ezt a kérdést. Versei ettől kezdve: harc az eszmei és formai tisztaságért, egészen az utolsó, a fogolytábor borzalmi között született dísztelen, tiszta emberségükben nagy versekig.

Ifjúkori versei lényegében tisztázatlan szemléletből születtek: fel-felcsillanó forradalmiságuk ellenére is magukon viselik a huszas évek dekadens költészetének jellemző tüneteit. A kamaszos, felelőtlen forradalmiság után magatartásának egész súlya csak a Járkálj csak, halálraítélt!-ben válik igazán érezhetővé. Az eszmei tisztaság igénye létrehozza a megfelelő formát: ekkori versei nagy műgonddal készült, világosan szerkesztett alkotások. S miként a mondanivaló, a forma is tiltakozás: a széthulló világgal szemben a rend, a rend tiltakozása a véres rendtelenség ellen. Hogy Radnótinál ez mennyire tudatos volt, bizonyítja egyik utolsó napjaiban írott verse:

»A valóság, mint megrepedt cserép,
nem tart már formát és csak arra vár,
hogy szétdobhassa rossz szilánkjait.
Mi lesz most azzal aki, míg csak él,
amíg csak élhet, formában beszél,
s arról, mi van, ítélni így tanít.«
(Ó, régi börtönök)

Radnóti három utolsó kötetét mind mondanivalójában, mind formájában egy fejlődési szakasznak tekinthetjük. Európában a fasizmus kora ez, Radnóti költészetében a tudatos és szilárd állásfoglalás a fasizmussal szemben. Mégis a könnyebbség kedvéért külön foglalkozom a felszabadulás előtt megjelent két kötettel, amelyek előjátéknak tekinthetők a Tajtékos ég-hez. A Járkálj csak, halálraítélt! és a Meredek út a fasizmus és a háború előszelében, a »lassan készülő halál« jegyében készült, az utolsó a fasizmus egyre fokozódó őrületében. Az előbbi két kötet a halálós ítélet kimondásáról ad hírt, az utolsóban szinte szemünk előtt játszódik le az ítélet kegyetlen végrehajtása.

1935-ben a halál — Radnóti későbbi középponti témája — még kissé irodalmian jelenik meg. Az idillbe — mint ezután egyre gyakrabban — belevegyül a háború rémképe. Rettenetes és játékos elemek keverednek, mintha a háború mégcsak költői téma volna, amit nem is kell egészen komolyan venni:

»fárol szirom hull,
csippenti szél,
sok katona
vigan mendegél,

por száll, bombás gép száll
a por felett,
gáz pójálja
a gyöngye gyermekét,

föld emészt el majd
s ha jó a nyár,
virágot hajt
szívéből a halál.«

(Április.)

A közösség és az egyén sorsa azonban egyre riasztóbban tükröződik a költő tudatában. A világpolitikai helyzet feszültségét mindig egy fázissal előre érezte és fejezte ki. A Háborús napló már 1936-ban úgy számol be a háborúról, mintha már Magyarországon tombolna, holott ekkor még csak újsághírekből értesült a Távolkeleten, Afrikában és Spanyolországban dúló harcokról. Mivel magyarázhatjuk, hogy Radnóti olyan pontosan reagál az eseményekre? Hogy annyira személyes élménye lehetett a távoli háború rémülete? Nyilván nem csak különösen fejlett költői érzékenységevel. Állásfoglalása azt tanúsítja, hogy tisztában volt a háborúk jellegével. Tudta — erre versei szolgálnak bizonyítékok — hogy a spanyol polgárháborúban kik képviselik a nép ügyét. Tudta, hogy a fasizmus hova fog vezetni. A világ még csak »messzi hír«, de már »a félelem sokszor szíven érinti«. Tudja, hogy »tél jön s háború jön«, »gyanakovó reggelek és vészes esték«. Látja, hogy mindaz, ami világméreteken játszódik le, pontosan és ijesztően ismétlődik Magyarországon:

»ellened hajló szuronyok csúcsán
villog a rend feléd.«

(Háborús napló)

Ettől kezdve költészetében egyfelől az idill egyre tisztábban és egyre érettebben fejeződik ki, másfelől a döbbenet egyre közelebbi és egyre személyesebb élményévé válik. Talán éppen ez a polarizálódás adja ekkori költészetének különös feszültségét, amely nem csupán egyes versekben, hanem az egész műben érzékelhető. Eddig a táj költői anyag volt önmagában is, most elveszti ezt a szerepét. A tájnak ezután kettős szerepe van költeményeiben: Az első: a fasizmus embertelen rendjével szemben a békesség és nyugalom. (»Vonulj a hallgatag erdők felé, komisz jövőd úgyis kísér.« — Decembri reggel.) A természet tehát menedék, de egyre ritkábban tudja feledtetni a költő rettenetét. Egyre gyakrabban megtelik a táj is rémülettel, a természet eszközzé válik, a költő személyes érzelmeinek, riadalmának hordozójává. Ez a táj második jelentése költészetében.

»Hiába nézel szerteszét,
mindent elönt a rémület.«

(Októberi erdő)

Vagy gondoljunk az olyan igénytelen kis pillanatképekre, mint az Éjféli vihar. (»Szél tombol a kertben, egy ág leszakadt, a sikongás felhallik egészen a házig. Erdőkön a sikos avarban a hófogu farkas gyorslábu kis őzre vadászik.«) Ezt és az ilyenféle verseket nem tartom allegóriának. Maga a kép azonban s a nyugtalanul neki-nekiiramodó anapsztuszok kétség-telenül valóságos riadalmat fejeznek ki. Radnóti riadalmát 1938-ban. A bárkában heverő

halott halász képe nem pusztá parnasszista játék az ábrázolás lehetőségeivel. A legjelentéktelenebb versek is határozott időben és helyen keletkeztek, s határozottan erre az időre és helyre utalnak.

Vajjon megáll-e Radnóti a rémület kifejezésénél? Azt kell mondanunk, hogy elsősorban ezt teszi. Hírt ad egy rettenetes korról az eljövendő boldogabb kornak. Itt-ott azonban keményen tör fel belőle a rendszer elleni harag, az emberség és a haladás győzelmébe vetett hit, az óhajtott szabadság pátosza. Saját sorsát szinte mindvégig kilátástalannak, menthetetlennek ítéli. Tragikus szemléletét azonban nem általánosítja az egész társadalomra. Lehet, hogy egyéni tragédiákon keresztül, de a társadalom törvényszerűen a megújulás felé halad. Törvény című verse előbb felidézi a »támolygó időt«, (s a természeti képek itt megint kétségtelenül politikai tartalmat hordoznak) majd a hó alá került »földi mozgalom«-ról beszél. Nem kétséges, hogy a magyar munkásmozgalomról van szó. S milyen nagy erővel fejezi ki a »lázadás« győzelmébe vetett hitét :

»Mert fagy készül itt, utána
hull a hó majd s alákerül
kegyetlen a földi mozgalom,

de bujdos ott s egy hajnalon
az új fű kidugja törét.

Törvény ez eddig ér ; erős
a tél, de sűrű lázadás
tör majd belőle fel tömötten.

..... piros
láng a lomb s int, hogy nem felejt.
(Törvény)

A leggyanútlanabb olvasót is figyelmeztetik az olyan kifejezések, mint »földi mozgalom«, a »fű kidugja törét«, a »sűrű lázadás«, a »piros lomb«, amely »nem felejt«, hogy itt nemcsak őszről és tavaszról van szó. S milyen erőteljes, dísztelen kifejezés váltja fel itt már az ifjúkori versek zavaros, mesterkelt, üvegházi burjánzását. Micsoda indulat, valóban prófétai harag tör fel egy-egy versében! A jelzők megriktulnak, s a valódi érzés egycsapásra hitelessé teszi a verset. A rövid sorokba országos düh feszül :

»bennem még
lánggal ég
a tüzes
harapás!

Ételem,
italom
keserű.
Kormozz be
talpig te
fekete-düh!

(Lapszéli jegyzetek Habakuk prófétához)

Költői magatartása most már teljesen tudatos. Újból és újból megfogalmazza a költő feladatát. Olyan példaképek állnak előtte, mint a nagy spanyol forradalmi költő, Garcia Lorca s József Attila, aki mind magatartásával, mind alkotásmódjával érezhetően hatott Radnótira. Garcia Lorca »nem menekült, meghalt«, mert »hova futhat a költő?« S »nem menekült el a drága Attila sem, csak nemet intett« — írja az Első Eclogá-ban.

A költői hivatás : a megvesztegethetetlen tanúságtétel fontosabb az életnél is. Ír, mint ahogy a fa lombot hajt, akkor is, ha tudja, hogy holnap kivágják, mert egyszerűen nem tehet mást. A költői hivatástudat, becsületesség erősebb az emberi félelemnél :

»Agyúdörej közt? Üszkösödő romok, árva faluk közt?
 Írok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint
 ott az a tölgy él; tudja, kívágják, s rajta fehérlik
 bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog iratni holnap
 már a favágó — várja, de addig is új levelet hajt.«

(Első Ecloga)

S valóban e magatartás nem tetszelgő költői póz volt Radnótinál: élete és tragikus halála hitelesítette. Ha arra gondolunk, hogy szinte halála pillanatáig milyen szenvedélyes hűséggel számolt be a világ változásairól és önmaga belső világáról, úgy érezzük, hogy maradéktalanul megvalósította szándékát: tanú lett és vádló az embertelen világ perében.

Költői szándékát legvilágosabban és legművészebben a Járkálj csak, halálraírt! című versében fogalmazza meg ebben az időben. Ez a vers legjellemzőbb és legkitűnőbb darabja ennek a korszaknak. Mindaz, amit az eddigiekben e két kötet verseiről mondtam, megtalálható ebben a költeményben. Az első sor rögtön világosan és könyörtelenül kimondja, hogy a »készülő halál« immár bizonyossággá lett:

»Járkálj csak, halálraírt!«

Ez a kegyetlen őszinteség önmagával és a világgal szemben egyik legfőbb jellemzője Radnóti költészetének. Felesleges sortöltő szavakra nincs többé szükség. A költészet megszabadul a költői iskolák béklyóitól s a legmeztelenebb emberi érzések közvetítőjévé válik. Egyetlen mondatban, tömondatos rövidséggel foglalja össze a költő a szörnyű tanulságot. A következő sorokban megjelenik a természet: az a természet, amely sarkaiból kimozdult, elvesztette idilli szelídségét, átítatódott a költő hangulatával. S a hangulat a korból, a társadalomból érthető:

»bokrokba szél és macska bútt,
 a sötét fák sora eldőlt
 előtted. A rémülettől
 fehér és púpos lett az út.«

A bokrokba búvó »szél és macska« az őszi zord idők, a villámtalan viharok riadalmát keltik az olvasóban. A rend a természetben is megbomlik, a költő lelkivilága magába oldja a tájat. A következő két sor művészi tömörséggel foglalja össze a »rettentő világ« sívár kietlenségét. Egyetlen szónak, a »zsugorodj«-nak olyan súlya van, mint régebben egész szakaszoknak. A sor ritmikailag is megszalad, a mérték is érzékelteti a dinamikus tartalmat, s a »rettentő« három hosszú szótagjánál megtorpan, mintegy feltorlódik. A szavaknak rendkívül erős hangulati tartalmuk van. (A hangutánzó »sziszeg«, a »rozsdás, merev füvek«, a madarak árnya egyaránt a dermedt, télelői hangulatot idézik.) E hangulati előkészítés után fogalmazza meg az utolsó szakaszban a költő programot, az »igazra tanú« magatartás vállalását:

»Ó, költő, tisztán élj te most,
 mint a széljárta havasok
 lakói és oly büntelen,
 mint jámbor régi képeken
 pöttömnyi gyermek Jézusok.

S oly keményen is mint a sok
 sebtől vérző, nagy farkasok.«

Az első sorok a költő megvesztegethetetlen tisztaságát, az utolsó kettő e magatartás veszélyes súlyát mutatják. Az utolsó sorok ríme mintegy visszautal az előző szakaszra (havasok — Jézusok — a sok — farkasok) s ezzel a költő — talán szándéktalanul — formailag is érzékelteti, hogy költői tisztaság és kivetettség ebben a társadalomban összefüggének. A költeményt tömörsége, balladás lüktetése, szerkezete (a kegyetlen tanulság, e tanulság hangulati indoklása, végül a költő számára levonható következtetés) Radnóti legszebb versei közé emeli. A kor ellentmondásai, egymásnak feszülő ellenséges erői világos, egyértelmű állásfoglalást

követeltek. »Virágszülőként« kezdte, de a társadalom kikényszerítette az elefántcsonttoronyból. Radnóti becsületességét dicséri, hogy helyesen tudott választani. Polgári költő maradt, magános és seregnélküli, de magányában azokkal a kérdésekkel viaskodott, melyek az egész magyar nép, az egész emberiség kérdései voltak. Azt az elkeseredett haragot, szabadság- és békevágyat fejezte ki, melyet annyian éreztek abban a társadalomban. A munkásmozgalommal valóban termékeny kapcsolata mégsem volt. Önmagában kellett végigszenvednie az életét :

»Órizz magány! Keríts be lusta ősz!
 Új szégyent ró szívembe az idő,
 s rágódva régi díszes őszökön,
 konokon élek, szívós téli tű.«
 (Elégia)

Úgy érezzük, mintha állandóan egyéni sorsa tragédiájára készülődne. Olyan komolyan és következetesen edzi magát a tanúságtételre, mintha »minden énekében utolsót énekelne«. A készülő halál árnyékában új értelmet nyernek »a világ apró rebbenései« is. Ekkoriban gyakoriak versei között azok az apró pillanatképek, amelyek egyrészt azt jelentik, hogy a szörnyű egészet elviselni nem tudó költő igyekszik belemerülni a vigasztaló részletek szemléletébe, másrészt azt, hogy milyen különös jelentőséget nyernek a halálra készülő ember szemében a legjelentéktlenebb dolgok is, »a kis piszok felett hét apró legyecské«, a »rozsdás tyúkok« amelyek »gödrukben elpihennek« s »a dúc két léce közt remegő könnyű toll« (Itt már ismét megjelent a riadalom.) — egyszerűen azok az apró tények, amelyekre az ember egyébként fel sem figyel. Ezeket a kis verseket az teszi értékessé, hogy a legnagyobb emberi érzés : az élet szeretete érzik bennük. A hitves, az otthon, a ritka nyugodt ünnepi pillanatok olyan egyszerűen és megrázóan jelennek meg verseiben, mint eddig sosem. S talán azért, mert a magyar társadalom és a költő tragédiája egyre inkább érlelődik. A társadalom fejlődésében, a szabadság, a szocializmus győzelmében nem kételkedik, de egyéni sorsának egyre inkább csak a súlyát és reménytelenségét érzi :

»Reménytelen napokra vénülök,
 a régi villogó költőfiút
 konok, nehézkes férfi váltja fel,
 akit ziháltat már a régi út.

Ziháltat s a kacér kapaszkodót
 új váltja fel, halálos, hős orom,
 széljárta sziklaszél felé vivő
 vad út, mejd túlvisz majd e vad koron.

Már onnan jó a szél és hozza híreit,
 füttyölni kezd a fölriadt eresze.
 (Ez volna hát)

Ez a költészet már nem játék, hanem az emberség diadala egy embertelen korban.

4.

Radnóti utolsó kötete 1946-ban jelent meg, kevéssel azelőtt, hogy holttestét megtalálták az abdai tömegsírban. Előző két kötetében is jelentőset alkotott, a Tajtékos ég azonban eszmei tisztaságában, hitelességében, művészi tökélyben, és a benne tükröződő emberi magatartás magasrendűségében minden eddigi könyvét felülmúlja. Tárgyai nem mind újak : sok versben van ugyanazokról a dolgokról szó, amelyekről az előzőkben beszélt. Ám a szabadság és béke utáni vágy sehol még ilyen pátosszal nem hangzott fel verseiben. Próféta dűhe soha nem lángolt ilyen biblikus haraggal, kibomló látomásai soha még nem voltak ilyen riasztóak, egyéni sorsa soha ilyen reménytelen, s ugyanakkor soha nem fejezte ki ilyen vilá-

gosan a társadalmi igazságba vetett hitét. A kötet különös értékét az adja, hogy szinte naplószerű hűséggel számol be a fasizmus pusztító haláltáncáról. Közben azok a lehetőségek, amelyekről az előző kötetekben adott számot, ijesztően megvalósultak. A háború az egész világra kiterjed. Magyarország urai eddigi politikájukhoz híven feltétel nélkül csatlakoznak a rablő-hadjárához. A kormány a németeket egyre szemérmertlenebbül és egyre alázatosabban szolgálja ki.

Radnótit kétszer hurcolják el, másodszor 1944-ben. A bori tábor rémségei következnek, az »erőltetett menet« s végül az abdai tömegsír. A Tajtékos ég első verse, a Hispánia, Hispánia tárgyában nem új: a spanyol szabadságharcosokkal foglalkozott már régebben is. Ilyen széles áradásokkal azonban nem szólt még a szabadságról soha. Egyszerű szavakkal kicsoda gyászt és együttérzést tudott kifejezni:

»Madárfió se szól, az égből nap se tűz,
anyáknak nincsen már fia,
Csupán véres folyóid futnak
tajtékosan, Hispánia!«

A »hírektől mocskos« alkony, az elpusztított, véres, ember nélküli táj azonban nem az utolsó szó a versben:

»De jönnek új hadak ha kell a semmiből,
akár a vad forgószélek,
sebzett földekről és a bányák
mélyéről induló sereg.

Népek kiáltják sorsodat, szabadság!
Ma délután is érted szállt az ének.
Nehéz szavakkal harcod énekeltek
az ázottarcú párisi szegények.«

A »de jönnek« felcsapó daca, az elemi erejű hasonlat, a »sebzett földek« kitűnően érzékelte a szenvedésből támadó győzelmes akaratot. Az utolsó szakasz első sora szinte zenekari zengéssel harsan. A vers különös realitását az utolsó két sor adja. Az előbbi emelkedett pátosz után a tüntető párizsi munkások láthatóvá, szinte megfoghatóvá válnak ebben a képben. A jelző (»ázottarcú«) azonnal érezteti a kép élményszerűségét. A munkásosztály nemzetközi szolidaritásának általános tétele, képszerűen, művészien jelenik meg a versben. A költemény nagy sodrát a forró eszmei tartalom adja: az elnyomás gyűlölete, a gyász érzése, a szabadság szeretete, a tömegek erejébe vetett hit. Ilyen erővel csak még egyszer, 1942-ben tudott szólni a szabadságról. A Száll a tavasz című versre gondolok. Az első szakaszban a vergiliusi bukolikus idill jelenik meg: a tavasz, a csúszó jég, a foltosra sötétülő part, a nap »csecsemőnyi sugára«, a »heverő hegyek«, a rügyek gyöngéd hónalja, a »csiklandós levelek szára« és a »fodros kék tavak«. Már-már azt hisszük, hogy a költő visszatál az elvesztett idillbe, de a következő szakaszban már könnyörtelenül benyomul a versbe a kor:

»Száll a tavasz kibomlott hajjal, de a régi szabadság
angyala nem száll már vele, alszik a mélyben a sárga
sárba fagyottan, alélt gyökerek közt fekszik aléltan,
nem lát fényt odalent, sem a cserjén pöndörödő kis
zöld levelek hadait nem látja, hiába nem ébred.
Rab. S a rabok feketén gyűrűző vad bánata csobban
álmaiban s föld és fagyos éj nehezült a szívére.«

A két ellentétes hangulatú kép — az ébredő természet és a megszemélyesített, dermedten alvó szabadság — feszültségéből elemi erővel csap fel a szabadság utáni vágy:

»Néma gyökér, kiabálj! Levelek, kiabáljatok éles
hangon, tajtékozó kutya, zengj, csapkodd a habot, hal!
Rázd a sörényed ló! bömbölj bika! ríj patak ágya!
ébredj már aluvó!«

Az előző kép dermedt nyugalmával szemben csupa hang és mozgás ez a kép, s az egész természet megindul, hogy kifejezze a költő mondanivalóját. Mintha fulladozó kiabálna levegőért.

Radnóti utolsó percéig sohasem feledkezett meg arról, hogy tiltakozzék a fasizmus barbárságai ellen. A zűrzavarral szemben a tiszta értelem hitvallója, mintha a felvilágosodás kezei folytatója volna. Hősiesen küzdött a végső pillanatig világító öntudatért ;

»Ste hőszín öntudat, maradj velem ;
tiszta szavam sose kormozza be
a barna füsttel égő félelem.«
(Őrizz és védj)

Vagy egy későbbi versében :

»És mégse hagyj el karcsú ész,
ne éljek esztelen!
Ne hagyj el, meggyalázott
édes értelem!«
(Talán)

Az ész és az értelem kultuszának jelentőségét nem szabad túlbecsülnünk. Azt sem szabad azonban elfelednünk, hogy Radnóti akkor írta ezeket a sorokat, amikor a fasizmus a látszólag teljesen irodalmi, politikától független ideológiákat is megfertőzte. Az ösztönök felsőbbrendűségének hirdetése, az irracionális, az »action gratuite« a különféle misztikus elméletek korában mégiscsak politikai állásfoglalást jelentett. S az öntudat, az értelem nem pusztán szemlélődik és számbavesz. Meg kell értenie a világot, számot kell vetnie múlttal és jellel, s meg kell változtatnia a »rossz világ«-ot. A munkásság nagy festőjének, Dési Huber Istvánnak emlékére írott versében így fejezi ki ezt a gondolatot :

»Ember vigyázz, figyeld meg jól világot,
Ez volt a múlt, emez a vad jelen —
hordozd szívedben. Éld e rossz világot,
és mindig tudd, hogy mit kell tenni érte,
hogy más legyen.«
(Nem bírta hát)

Radnóti tehát sorsa hullámvölgyében sem feledkezett meg arról, hogy nem elég a rossz világot pusztán megfigyelni. S tudott hinni abban, hogy — éppen ezért — versét »visszadallolja majd a sziklaszál« és »megértik nagyranövő fiak és leányok« (Nyugtalan órán) Sosem feledte, hogy a fasizmus nem az egész magyar nép arca :

»Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
s tudjuk, miben vétkeztünk, mikor, hol és miképp,
de élnek dolgozók itt, költők is büntelen
és csecsszópók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujjja,
s fojtott szavunkra majd friss szóval ők felelnek.
(Nem tudhatom)

Békét kívánó versei hitvallást jelentenek az emberi alkotó munka mellett. A »felszaggatott táj« helyére a költő látomásában újból emberi táj kerül, parasztokkal, művesekkel, asszonyokkal és gyermekekkel. Ezek a versek önmagukban talán a meddő pacifizmus határát súrolják. De ha Radnóti egész költészetébe helyezzük őket, úgy látjuk, hogy a költő tudott igazságos harcról is, semmiesetre sem fogadott volna el valami békés »fasiszta szolgálati szabályzatot« (L. A la recherche című versét, melyben a spanyol polgárháború hőseiről úgy beszél, mint akik igaz ügyért harcoltak.) S értékelnünk kell Radnóti költészetében az életnek azt a forró szeretetét, mely például a Veresmart-ot átraagyogja. Béke, szabadság, költői és

emberi becsületesség — mindez Radnótinál egyet jelent. »Ki költő és szabad szeretne lenni, egy fényes kés előtt kiálthat-e?« — írja egyik versében. (Csütörtök)

Miközben egyik oldalon egyre tisztábban jelenik meg az egykori boldog családi idill és az eljövendő szabadabb, emberségesebb kor, a másik oldalon egyre haragosabban lángol az »ős düh«, a »konok lobogás«. Olyan kitűnő képekkel tudja gyűlöletét érzékeltetni, mint a Nyolcadik Ecloga prófétája: »A harag teli zsákja valék én.«

Radnóti ijesztő közelségből láthatta a fasizmus végső tombolását. Az Egyszerscak című vers érvényes a költőre is: mint ahogy a versbeli fogoly testében mindenünnen összefut a halálos villamosáram, ugyanúgy érzi magában Radnóti a kor egész felgyülemlett feszültségét. Magyarország sorsa és egyéni tragédiája fáziskülönbség nélkül találkozott. Talán ezért tudta olyan megrendítően és hitelesen megénekelni a »széthulló világ«-ot:

»Tajtékos égen ring a hold,
csodálkozom, hogy élek.
Szorgos halál kutatja ezt a kort
s akikre rálél, mind olyan fehérek.«
(Tajtékos ég)

A nagyszerű kezdő kép — az első sor — rögtön felidézi az olvasóban azt a nyugtalanító kísérteties hangulatot, amelybe a költemény intellektuális magva ágyazódik. A jelző most már valóban arra szolgál, hogy pontosabbá tegye a képet, nem felesleges díszítés. A félelmes háttér kiemeli a »szorgosan« kutató halált, s a felsikoltó év, a vérző erdő, a sötétlő számok tovább feszítik a hangulatot. A szándékoltan hétköznapi, naplószerű befejezés érzékelteti, hogy mennyire valóságos e riasztó világ, amelyben legnagyobb eredmény a pusztá élet megóvása. Az olyan igénytelen című versek, mint a Csütörtök vagy a Péntek már címükkel is azt hangsúlyozzák, hogy a barátok eltűnése, üngyilkossága, gyilkosságok, emberek kiirtása hétköznapi eseményné lettek.

Verseiben megjelennek a háború áldozatai s a géppé aljasult, a tőke eszközévé kényszerült katonák:

»...a hányódó hajók ágyúinál honvágytól részeg
és sárga félelemtől rókázó tengerészek.«

»Emberként éltem én is, ki most csak pusztítók« — mondja a Második Ecloga bombázó-pilótája. Megjelenik a majálisozó kispolgárság, amelyben »megvolna még az emberséghez méltó értelem«, s mégis »nyugodtan ölnék majd, ha ölni kell«.

Az utolsó vers, amelyet még szabadon írhatott, töredék — mint a címe mondja — utolsó és legnagyobb számvetése a »forduló világ«-gal.

»Oly korban éltem én e földön,
amikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben élt s tajtékzott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek.

Oly korban éltem én e földön,
mikor besúgni érdem volt s a gyilkos,
az áruló, a rabló volt a hős —
s ki néma volt netán s csak lelkesedni rest,
már azt is gyűlölték, akár a pestisest.«

Ezután már csak a bori tábor rémségei következtek:

»Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben«
(Hetedik Ecloga)

Hihetetlen emberi és művészi keménységgel viselte el a szenvedéseket. »Magamban élem át mindazt, mi hátra van« — írta egyik korábbi versében. Az A la recherche-ben még egy-

szer lepereg előtte az utolsó évek drámája : a »régi szelíd esték«, a »bölcs borozások«, az elvesztett paradicsom, majd a harcterre hurcolt katonák s a »lepecsételt marhakocsikban« utazók s végül a szabadságharc halott katonái — s mindennek »más távlatot ad a halál«, új értelmet kapnak az emlékek, szándékok és tettek. Mégegyszer megjelenik a haragos próféta, hogy elmondja átkát, mégegyszer egész édességével felragyog az otthon emléke, de a vers szaggatott, el-elfúló lélekzetvétele, az alexandrinusok oldott lebegése érezteti, hogy már ez a lázas szervezet valószínűtlen, álomszerű víziója : »De hisz lehet talán még, a hold ma oly kerek« (Erőltetett menet) És végül a Razglednicák :

»Az ökrök száján véres nyál csorog,
az emberek mind véreset vizelnek,
a század bűzös, vad csomókban áll,
fölköztünk fú a förtelmes halál.«

Az utolsó versek olyan élményekről számolnak be, olyan tiszták és hibátlanok, hogy egyedülálló hely illeti meg őket a magyar irodalomban. Megrázó vádiratok ezek a régi Magyarország ellen, pontos híradások a történelem egyik legsötétebb korszakáról.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy Radnóti utolsó három kötetében eljutott arra a magaslatra, mely számunkra maradandó értéké teszi költészetét. József Attila halála után egyik legjelentősebb költőnk volt. Mindvégig polgári szemléletű költő volt : a polgári költészet eszközeivel — de becsületesen felelt az idő kérdéseire. Egyértelműen elítélte az ellenforradalom korszakának hivatalos politikáját, látta a társadalmi átalakulás szükségességét, mélységes humanizmussal hitt az emberben, az emberiség, a szabadság és igazság győzelmében — s legjobb pillanataiban kifejezte a tömegek történelemformáló erejét. Hitét nagy erővel tudta kidalolni, s talán ennél is nagyobb erővel a kizsákmányoláson, a durva erőszakon alapuló rend, a fasiszmus borzalmait, melyeket érzékenyen már évekkel előre megjegyzett. Mindezt önmagában s önnön élete árán élte át.

ECKHARDT SÁNDOR

JEGYZETEK A BALASSI-VERSKÉZIRATHOZ

Régen nem volt olyan nagy eseménye a régi magyar irodalomtörténeti kutatásnak, mint mikor tavaly Stoll Béla Balassi Bálint sajátkezű versszemelvényeit a Batthyány-levéltárban felfedezte.

A szerencséskezű kutató már a lelet kiadásakor (MNY XLVIII. 1952, 168) jelezte a lelet fontosságát, összehasonlította az eddig ismert szövegekkel, kritikai kiadásunk anyagával és megadta a kézirat valószínű korát: 1593-ra, a költő halála előtti évre helyezve a kézirat keltét.

Mégis úgy gondolom, vissza kell térnünk rá, mert ebből az egy lap papirosból sok mindent lehet még kiolvasni, és olyasmire következtetni, amit eddig nem tehetünk meg, mert a költő saját kezétől csupán levelei és emlékiratai voltak birtokunkban.

I.

Előttünk van tehát öt szakasz vers, amit Balassi maga állított össze szerzeményeiből, mindegyik darabnak külön címet adva.

Mi ennek az összeállításnak az értelme?

Balassi az antik és neolatin költőknél ismerte meg az epigramma műfaját. Nemcsak Marullus, Angerianus, Joannes Secundus, hanem minden valamire való humanista, kortársát

és barátját »Estvánffy«¹ és másokat is beleértve, mind művelte a többnyire egy, két vagy több kisszámú disztichonból álló epigrammát, melynek fölébe szokásszerűen mindig odakerült a téma rövid jelzése.

Az a benyomásunk, hogy Balassi e lapon a magyar epigramma műfaját óhajtotta kialakítani, mint ahogy a Coelia-versek idején is már korábban megkísérelte. Ott két ilyen rövid lélekzetű, egyszer egy kétszakaszos, másodszer egy egyszakaszos epigrammát olvashattunk, és mindegyik élén ezt a megjegyzést: *In eandem fere sententiam* (ugyanarról a tárgyról, kiadásomban 82. és 85. sz.)

Stoll megállapította, hogy az öt darab közül csupán kettő volt eddig ismeretlen, a három másik terjedelmesebb verseiből kiragadott részlet. Mégis mind a három olyan, hogy önállóan is megáll, s ezt az önállóságot szolgálják a tartalmat jelölő címek is, melyek egyáltalán nem utalnak arra, hogy szemelvénnyel van dolgunk.

Így az egyik Julia-versből (48. sz.) kiemelt hangyabolyhaszonlat élére ezt írta: *Az maga elmeienek gyors uottarol az berelem miatt.* Ez a cím elhallgatja, hogy a szakasz egy Juliához intézett szerelmi rapszódia része és azt a benyomást kelti, hogy a költő általában szerelmi ihletének lázas működését akarta külön versben ábrázolni.

Még érdekesebb a 79. sz. Coelia versidézet felirata: *Bannia hogi hainalban kel az berelmesetől el mennij.* Az eredetiben egyáltalában nincs arról szó, hogy a költő távozni kénytelen szerelmesétől, sőt ellenkezőleg a két megelőző szakasz kétségbeesett rimázkodás azért, hogy vegye be végre szerelmébe:

Két szemem világa, életem csillaga, szívem szerelmem, lelkem,
Kinek módján, nevén, szaván, szép termetén jut eszembe énnekem.
Régi nagy szerelmem, ki lőn nagy keservem, végy szerelmedben engem!

Reménlett jóm, kincsem, mi örömmel hintsem én ez árva éltemet?
Ki csak te rajtad áll s nálad nélkül halál, csak tőled² vár kegyelmet,
Hogyha utálád azt, ki téged néz s virraszt s magánál inkább szeret!

Balassi tehát itt a címben nem ugyanahhoz az élményhez kapcsolja versszakát, mint amely eredeti fogalmazáskor ihlette. Mint a külföldi nagy költők, ő is szabadon bánik anyagával, új fikciót fűz hozzá, szerelmi történetét a valóságtól függetlenül alakítja ki. A cím pontosan az ellenkezőjét állítja annak, amit a kodexvariánsban olvashatunk. Az újonnan felfedezett kézirat címe szerint a költőnek egy boldogságban töltött éjszakája után kell elhagynia szeretőjét, mégpedig a közelgő hajnal miatt és az esengő verset a cím segítségével mintegy »hajnali válóénekké« (*aubade*) alakítja.

Költői fikció és valóság ellentéte másutt is szembeszökő. Így a Juliaciklus utolsó darabjában is kedvenc pásztordramájának, Castelletti *Amarillijének* képeit felhasználva hosszan panaszkodik és kéri Juliát, kegyelmezzen meg neki, mert lelke csak »rajta esik, hal, vész«. A szerelmi ciklus tehát elegikus hangon zárul, de a költő szavai szerint a még mindig olthatatlan szerelem jegyében. S íme a záróstrófában Balassi kedves naivsággal — mintegy jelezve, hogy a magyar énekmondó hagyomány zárószakasza fenntartja jogait a kifinomult nyugati formákkal szemben — kijelenti, hogy

Hideg lévén kívől, égvén pengig belől Júlia szerelmétül
Jó hamar lovakért járván Erdél³ földét nem nagy fáradtság nélkül,
Ezt öszve rendelém, többé nem említvén Juliát immár versül.

¹ Az aradi könyvtárban láttam egy Marullus-kiadást, mely Istvánffy tulajdona volt.

² Itt a papírlapon olvasható 'etteől' alak szerint megváltoztattam a kódex 'tőled' alakját.

³ Kiadásomban még 'Erdély', de ld. alább a nyelvi tanulságokat.

Ég ugyan szerelmétől, de a való életben vége az ügynek, mert más az irodalom és más a valóság.

A két eddig ismeretlen versecskénél is meg kell állnunk. Ezek egyike az *Az erdei βoný kezeröl*, másika a *Fulviarol* címet viseli.

Nehéz volna határozottan megállapítani vajjon az első darab egy nagyobb vers töredéke-e, a végén álló etc. jel ugyanis Balassinál pontot is jelöl. El lehet képzelni, hogy egyetlen epigrammaszerű bókverssel van dolgunk. A másodiknál már inkább merném állítani, hogy teljes darab s nem kiemelt töredék, mert a vers célja éppen az, hogy tömören jellemezze a költő egész szerelmi történetét, melyben a két főhős szerepel és a versírásakor járult hozzá a harmadik.

Leth towab Jwlyath, f.leth Inkab Celýath ez Ideýgh Berettem
Attol keferweffen, f.etteöl zerelmeffen, wýgan, mar bwchwth wettem,
Mofth Fwlwýa Eegeth, ký er bennem wegeth, Merth twzen meg gerýettem.

Érezhető, hogy a versnek vége, mert a három szerelem jellemzésének distinkciója megtörtént. Egyébként igen érdekes, amit a költő korábbi nagy szerelméről mond. Eszerint tehát Juliát a legtovább szerette és nagy keserőséggel vált meg tőle, míg Coeliát »leginkább« vagyis legerősebben és »szerelmesen, vígan« vett bucsút tőle. Tehát a Losonczy Anna-szerelem a Julia-korszakban kevésbé volt mély, mint a Coelia-féle, de viszont az udvarlás hosszabb ideig tartott és tragikus hangulatban végződött, amit az elbujdosás idején írt verse (De mit gyötresz engem, 73. sz.), az Illésházinak írt levél és az utóbb megindított infámiaper is tanúsít. Balassinak a Kapy Sándorhoz írt levélben trágár szavakkal kifejezett hetvenkedése igazolja, hogy komoly érzésről eleinte szó sem lehetett közte és a gazdag özvegy között, de lassanként belelovalta magát a hosszú udvarlás alatt, — bizonyosan a régi boldog szerelem emlékeinek segítségével, — egy újabb erotikus lángolásba. De miután egész alkotó zsenijét az udvarlás szolgálatába állította, annál keservesebben eshetett neki a tökéletes elutasítás, melynek oka saját bevallása szerint ő maga volt, mikor annak idején otthagya Annát (Vö. Méznél édesb szép szók, 39. sz.) S akármennyire eseng még a Julia-ciklus végén is a költő, kijelentve, hogy megelégszik azzal, hogy

De ám akár meggyen velem bár szerelem, szabad legyen már véle,
Csak hogy ezt engedje kínom érdekében, hogy az mint felmetszette
Juliát szívemben, szintén úgy versemben is tessék meg szép képe

az igazi hangulatot a »De mit gyötresz engem« kezdetű vers bosszúállást emlegető szakaszai fejezik ki.

Coelia mellett Balassi gondtalan életet élt és ha a költő szavának hinni lehet, teljes sikert ért el Wesselényinénél a dembnoi várban és a krakkói házban. Innen van az a szerelmi diadal emléktől még mindig mámoros »szerelmesen, vígan« kifejezés, mely azt a korszakot képviseli, mikor »kisebb bosszúsággal s elméjének vékony törődésével és hercegekkel való nyájasságban« (42. sz. levél) mulatta idejét. A hercegekhez persze hozzátehetjük a hercegnőket is.

Az epigramma tehát bevilágít a költő lelkébe, mikor ilyen éles szembeállításban jellemzi a két versciklus ihletét.

A Fulvia-ügy persze homályos. Stoll Béla helyesen tapint rá, hogy Fulvia nem lehetett futó élmény, mert a költő Fulviát Juliával és Coeliával helyezi egy vonalba. De amit róla mond, Balassa-közhely, amiből nem sokat lehet kiolvasni: »égeti, véget ér benne, vagyis elbánt vele, tüzén meggerjedett.«

A Bathány Ferenchez írt levél közlése óta tudjuk, hogy a költőnek volt egy Fulviának nevezett ismerőse, akinek egy gyűrűt akart küldeni barátjával (1593 márc. 21). Hogy ez a név is olyan humanista költői fikció, mint a Julia és Coelia neve, ez több mint bizonyos, mert

Fulviára nem kereszteltek senkit az akkori előkelőbb magyar társaságban, még kevésbé a nép között.

Kiadásomban (397. l.) már feltételeztem, hogy Balassi utolsó éveiben, ehhez az ismeretlen hölgyhöz írhatta utolsó szerelmes verseit. Idézzük még egyszer Balassi ide vonatkozó sorait: »Nagyságod elmente után jutottak vala valami új versek elmémre, Poszedarszkynak adtam, Nagyságod kérje el tőle. Nem rosszak bizony, az mint én gondolom. Ha Nagyságod az gyűrőt Fulviának megküldené, bizony oly verseket küldhetnék, hogy az Stalmaster leányának (ha értené ám) megimelyednék az gyomra belé miattal!«

A most előkerült versek aligha voltak azok, amelyeket Poszedarszkynak, a horvát humanistának átadott, mert tudjuk, hogy legfeljebb az utolsó darab keletkezhetett ebben az időben. Ezek a Poszedarszkynak átadott versek, sajnos egyelőre az ismeretlenségben lappanganak, pedig a költő némi büszkeséggel nyilatkozik róluk. Vajjon Fulvia-versek voltak már ezek is? Nem tudjuk.

De a gyűrűhistória sem világos. Kié volt a gyűrű? Feltehetjük, hogy a gazdag Batthyány Ferenc ajánlotta fel neki, mikor összejövetelükkor Balassival az ügyről beszélgettek. S a költőt bámuló mecénás tudta, hogy az ajándékküldés milyen jelentős része az udvarlásnak. Különösen a gyűrűküldésnek volt ebben az időben igen erős szimbolikus jelentősége, és ismerjük Balassi versét (11. sz.), mely csupán egy ilyen gyűrűküldemény magyarázata. Talán egy újabb gyűrűverset írt volna a küldemény mellé és mivel tudta, hogy Batthyány az ő verseit használja fel a menyasszonya körüli udvarlásához, talán arra gondolt, hogy Batthyány Ferenc is versét egy más gyűrűküldeményhez mellékelve megküldhette volna Poppel Évának, ezúttal is, szokása szerint, pávatollakkal ékeskedve.

De Balassinak 1593 július 1-én Pozsonyból írt újabb leveléből kiderül, hogy a gyűrű dolgában Batthyány közben válaszolt neki, valami előttünk ismeretlen nehézségről tudósítva a szerelmes költőt, mert Balassi így ír (50. sz.): »Értettem belőle az Nagyságod hozzám való jóakarátját s azt is, az mit az gyűrű felől írt Nagyságod. Én Nagyságodnak mind az jó akaratot s mind az gyűrűt megszolgálom, mint uramnak, de az gyűrű felől Nagyságod semmit ne szorgalmaskodjék (aggódjék), mert jó őrizetben vagyok, ha Nagyságod kezében vagyok. Nagyságodnál én mindig megtalálom, valamikor kelletik.« Ebből tehát az derül ki, hogy Batthyány nem tudta a gyűrűt elküldeni Fulviának s erre el akarta juttatni Balassihoz, talán versküldeményei fejében.

Bizonyosnak látom azonban, hogy az újonnan előkerült vers nem Fulviának volt szánva, mert akkor a költő nem emlegette volna benne viharos szerelmi életét és nem ilyen tömör összefoglalást adott volna egy hosszabb vers bevezetésekképpen, hanem szokása szerint kifejtette volna kétségbeesett hangulatát, humanista »versszerző találmányokkal« ékesítve.

Mire való tehát ez a vers? A költő nyilván epigrammának szánta olvasói, tisztelői, barátai számára. Tiszta irodalom már ez a kis epigramma, ahol Balassi költői műve fontosságának teljes tudatában jellemzi önmagát és egész erotikus ihletének multját, a költészet síkján és annak eszközeivel.

És ki volt az »erdéli« asszony?

Stoll Béla jegyzetében felteszi, hogy ez a »verstöredék« 1589 telén készülhetett, mikor Bálint jó hamar lovakért Erdélyben járt. A versforma, a belső szakaszaiban is rímelt Balassistrófa arra vall, hogy nem az első erdélyi kaland alatt írt verssel állunk szemben, mert az első ilyen elemeiben is rímelt vers csak a Julia-ciklusban kezdődik, annak ma már elveszett második darabjában, de amelynek első sorából a formát kikövetkeztethetjük:

Egy nagy követséggel küldte sietséggel Vénus hozzám Cupidót...

Bár tudjuk, hogy Balassi már 1587-ben előkészítette Erdélybe szökését, mikor nótaperbe fogták és hogy fontosabb iratait már oda előre küldte, majd Hunyadi Nagy Pállal 1588 elején ornnan elhozatta, mégsem tudjuk pontosan, ki volt a fontos iratok letéteményese, de any-

nyit mégis, hogy egy Bánffy volt: »Im beküldtem Erdélbe is Bánfihoz, hogy pénzemet és portékámat kihozzák.« (1588 márc. 7, 35. sz. levél). Alighanem ehhez a bizalmas barátjához ment 1589-ben is, mikor Uhrin Tamással szállíttatta magát téli időben, hogy lovakat vásároljon továbbeladás céljából. Feltehetjük, hogy talán akkori házigazdájának, egyik Bánffynak felesége volt az »erdéli asszony« s az ő szép kezét örököltette meg a költő gyönyörű ereklýehasonlatával. Egy Bánffy Mihály felesége, Kapy Judit rokona volt szegről-végről Balassinak, de Hunyadi Nagy Pál révén gondolhatunk a székely főkapitány Bánffy Pál fiának Bánffy Gábornak feleségére is, mert Hunyadi Nagy Pál apja a főkapitány szolgálja volt (ld. kiadásom 369. l.) A további kutatásoknak e családok esetleg fennmaradt iratait kellene számba venni.

II.

A fentiekből már kiderül, hogy Balassi összeállításának mi volt a célja. Nem azért küldte el ezt a lapot Batthyánnak, hogy udvarló céljaira felhasználja, mert ezúttal egyetlen darab nem volt alkalmas erre, hanem hogy barátja és annak ismerősei gyönyörködve olvassák. »Kiadta őket, mint ahogy a Balassa-Codex is mondja, a költő nyomán, bizonyos zsoltárokról, hogy »nem is *adja* azokat *ki*, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz« (Varjas-kiad. 80).

A profán irodalom kéziratossága életébe pillanthatunk itt bele, mely Magyarországon túlélte a középkort az irodalmi élet és nyomdai viszonyok kezdetlegessége folytán. Ezért kell ma mozaikokból, jól-rosszul készült másolatokból összeállítanunk az első nagy magyar költő életművét és ezért panaszkodott Balassi már életében Rimaynak, hogy írásait mások »elméjeknek csomós porázára kötvén sok igéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, feslegetik, izetlenítik« (Kiadásomban 381).

Stoll Béla leletének valóban az a rendkívüli jelentősége, hogy itt végre a költő sajátkezű fogalmazásában kapjuk verseit, míg pl. a Balassa-Codex eltorzítva, tömördek hibával őrizte meg az elveszett kéziratok szövegét, úgyhogy számos esetben ma sem tudjuk helyreállítani.

Egészen különösen érdekes maga az összeállítás. Miért éppen ezek a szakaszok kerültek itt össze? Hiszen semmi összefüggés nincs köztük!

A költő verseinek ismerője könnyen válaszolhat: mert maga a költő ezeket tartotta a legsikerültebbeknek. Magunk is az öt szakasz közül kettőt, a hangyabolyhasonlatot és a sűrő Coelia versét már többször idéztük, mint a költő remekeit, amazt, mert nagyszerűen adja vissza a költői ihlet fogalmazásának rejtett folyamatát, emezt mert a legbájosabb képek-ből álló versből való, ahol egyúttal a költő versművészete a legmagasabb csúcson áll. Van ugyan ezekenél mélyebb és megrázóbb is, a felesége elidegenedésekor írt vers (39. sz.), de az éppen élményszerűsége miatt nem volt alkalmas ilyen epigrammaszerű kiemelésre. Ebben a miniatúra antológiában önállóan is használható szakaszok kellettek. Az »erdéli asszony« kezéről írt ereklýehasonlata is ilyen, míg a Fulvia-vers nem annyira szépségeért, mint tömör összefoglaló jelentőségével szerepel a lapon, mintegy záradékképpen.

Ez a szerencsénkre előkerült papírlap tehát közvetve a költő saját ízlésének és költeményeire vonatkozó saját ítéletének próbája. Igazolja egyúttal azt is, hogy végleges költői formájának — legalább is a szerelmi költésben — a maga által kiképzett Balassi-strófát tartotta, mert valamennyi darab ebben a metrumban készült.

III.

A kézirat felfedezője már összehasonlította a verseket a kódex és egyéb kéziratok alapján készült kritikai kiadásom megfelelő szövegeivel. De azért azt hiszem, ezen a téren is akad még mondanivalónk.

Stoll Béla szerint Balassi »a saját verseskönyvéből másolta ki ezt az öt versszakot s másolás közben csiszolta, tökéletesítette.« Megállapítja milyen hibákat és hanyagságokat

követtek el a kódex másolói a helyes eredeti szöveggel szemben. Saját helyreállítási javaslatainkat pedig részben igazolja, részben helyesbíti.

Vegyük a változatokat újra egyenként szemügyre. Az eddig legvitatottabbnál, a 48. sz.-nál írjuk le előbb a kódex szövegét betűhíven (Varjas 55.)

For geried elmémre, mint hangya fébkére sok Uý vers mint fok hangya, ara mert
Bivemben Berelem tüzenek chak te vagy edes langia, Bozatot bum vere, vígaság tételnek
zengő s. gyönyörű hangia.

A kézirat ezzel szemben ezt mondja :

For gerýedt elmémre, mýnth hangya feBekre fok wý werf, mynth fok hangya
Arra merth Bwwemben, gerýehez Bwntelen, Berelmed twzes langya
Zozatod bwm werő wygafagh tetelnek gyönyörw edes hangya.

Az első sor 'geried'-jénél jól látni a tévedés eredetét. A facsimile mutatja, hogy Balassi th-ját milyen könnyű d-nek olvasni. Ugyanígy állunk a 'fébkére' olvasásával is, ahol a másoló a sokszor csak két egymástól távol álló apró vonalkával jelzett e-t nem tudta elolvasni s így hiányosnak tartva a szót egy é-t szűrt közbe a k után, kissé a rimtől is sodortatva.

Ugyanígy a sok fejtörést okozó utolsó sorban is rossz olvasásból eredhet a kódex szövege. Itt éppen megfordítva a 'Szózatod' d-jét th-nak olvasta az első másoló és 'vere'-t olvasott 'vereő' helyett.

Viszont nem tartom elírás hibának, hanem korábbi, első változatnak a többi eltérést. Nem lehet elképzelni, hogy a gépiesen másolók a kéziratban olvasható második sort oly mértékben elferdítették volna, hogy egyes szavakat felcseréltek volna és az egészet másképpen írták volna le.

Már Stoll Béla észrevette, hogy a kis szakaszok itt rímelenek, míg a kódexben nem. Éppen ez a rímhiány lehetett a változtatás oka : a kódex tehát itt variánszt és nem hibás szöveget őrzött meg, csak úgy mint a 'szerelem' szónál, amit a költő magán a kéziratban javít 'szerelmed'-re, hogy a szöveget értelmileg jobban kapcsolja a következő sorban második személyben álló mondathoz. Amikor tehát a költő ezt a szakaszt leírta, már részben módosítva elgondolt szöveget írt le és csak egyetlen szót változtatott magán a kéziratban, a leírás után.

Ilyesmi fordul elő a harmadik sor harmadik szakaszában is, ahol a Kódex szövege teljesen eltér a kéziratétól. A kódex 'zengő s gyönyörű hangja' helyébe 'gyönyörű edes hangja' (értsd : zenéje) kerül, ami talán a végrim fokozottabb érvényesítése miatt történt, mert így az előző sor 'tüzes' szava is rímel az 'édes' szóval. Annál inkább szükséges volt ez, mert az utolsó sor első két hatos szakasza még a végső fogalmazásban sem rímel, tehát a formai tökélyt a költőnek nem sikerült teljesen megvalósítania.

A síró Coeliáról írt versben csakugyan útközben javítgatta a költő szerzeményét. Az első sor apróbb hangbeli változataitól eltekintve ('felben' helyett 'felbe', 'földhez' helyett 'földhöz' áll a kéziratban) a második sor lényegesen módosul. Balassi már megkezdte a kódex változtatának leírását : 'wgy Celya feye', s akkor vette észre mint képzett retorikus, hogy a sorban kétszer fordul elő a 'vagyon' szó (Ugi Coelia feie uagion le fügeztue mert uagion nagi banatia). Kihúzta tehát az 'úgy' és 'feje' szót és a 'vagyon'-t csak a második helyen hagyva meg, kifogástalanul szép sort kapott (Vö. már Stoll Béla, id. h. 169.).

Az utolsó sorban kritikai kiadásomban Varjas olvasatát fogadtam el, aki 'hul mint Gyongi pörögue'-t olvasott ki a másoló bizonytalan írásából s ezt jegyzetben is indokolta (128. l.). Most valóban kiderült, hogy a régebbi olvasat, a 'görögve' volt a helyes. De azért a variáns lehetősége itt sincs kizárva.

A 79. sz. Coelia-vers utolsó szakaszának kézirati változatában is lehet látni, hogy torpan meg a költő írás közben, mert az utolsó sorban már megkezdte a kódex szövegével egyező 'gondom' szó első betűjét, mikor ráeszmélt arra, hogy eredeti szövegezése kissé zavaros :

Uyul zöld bokoris, de nekem akoris gandom chak merő veBély.

A gond nem lehet veszély, gondolta magában s ezért a g betűt áthúzva a sort így alakította :

...dolgom csak gond, bw, weßel.

A költő tehát valóban csiszolgatta verseit, csak úgy mint nagy francia kortársa Ronsard, kinek szövegei számos kiadásán keresztül állandóan módosultak, sokszor egészen eltérő eredményhez jutva.

Balassinál jelenik meg tehát nálunk először ez európai értelemben vett műgond, a versszöveg tökéletességének eszménye, ami mutatja hogy a közvetlen halála előtti évben minő frói becsvágy fűtötte.

Ez a becsvágy : az első európai értelemben vett magyar nyelvű költővé emelkedni, aki a formát és a szépséget épp olyan fontosnak tartja, mint a tartalmat, esetleg még fontosabbnak is. Balassi műgondja magyarázza meg mint alakult ki fiatal tanítványában, Rimay Jánosban is a formai tökélyre irányuló törekvés s a mester valószínűleg ezt vette észre benne, mikor azzal biztatja, hogy ha így folytatja, egy nap még őt is túlhaladja. Persze nem látta meg az ihlet mélységében rejlő nagy különbséget.

Balassinak ezidőben már semmije se maradt az égvilágon : se vára, se vagyona, se felesége, se katonai állása, de büszkén gondolt arra, hogy egy olyan életművet hagy maga után, mely egyszer nemzetének is dicsőségére válik. Irodalmi halhatatlanságra vágyott akkor is, amikor Rimayt halálos ágyán utódául, folytatójául kijelölte : »halála órájában őt vallotta Balassi helyében valónak lenni, de főleg akkor amikor arra kérte, hogy »halálát verseivel örökítse meg.« (Varjas-kiad. 140). Valami magasabb műveltségű magyarságról ábrándozott tehát saját személyén, versein és iskoláján keresztül.

Ez az újonnan felfedezett papírlap tanúsága is. Se pénze, se ügyessége, se összekötetése nem volt hozzá, hogy nyomtatásban adja ki verseit, — talán komolyan nem is gondolt rá, — de kézirati »kiadásban« megteremtette olvasóközönségét, melyet az irodalmi élet kialakításához szükségesnek tartott. Egy elkeseredett pillanatában ugyan azt írta Rimaynak, hogy megelégszik ő azzal is, ha ő és hárman-négyen még rajta kívül megtartják emlékezetét (43. sz. levél), mégis jól esett neki Batthyány Ferenc és környezetének bámulata és barátsága, akit még 1590-ben Krakkóból írt levele szerint addig nem is ismert. Batthyány Ferenchez hozzátehetjük még Ényingi Török Istvánt is, és talán Széchy Tamást is akit legújabbán előkerült verse (Csapodi Csaba még ki nem adott lelete) Balassi közvetlen utánczójának minősít. És ne feledjük a horvát humanista Poszedarszkyt sem, akinek verseit amúgy frissen átadja utolsó éveiben.

Halála után a praktikusabb Rimay kísérletezik azzal, hogy kiadja szerelmes verseit és hosszú előszóban indokolja meg a kiadás jogosságát, de nem tudni mi okból, a terv nem valósulhatott meg, pedig a Julia-pásztor-dráma töredékei arra vallanak, hogy a költő más tisztelői nagyobb sikerrel valószínűsítették meg Balassi szerelmes ihletű műveinek kiadását, mégpedig egy olyan műnél, melyről talán Rimaynak sem volt tudomása.

A papírlap világosan mutatja azt is, hogy Balassi a nevére elnevezett strófáit sem egyfolytában, sem szakaszokra tördelve írta, hanem három sorban minden sort nagy betűvel kezdve, mint a kódex másolói. (A rövid szakaszokra tördeléssel először Rimay Epicediumában találkozunk, míg az istenes énekek kiadásai strófánként, de egyfolytában szedik a szakaszokat.)

Felmerül az a kérdés is, világosabban látunk-e most a kódex szövegének kialakulásában? Egy bizonyos, amit Varjas Béla már annyi finom megfigyelés alapján kifejtett, hogy a Coeliadalogat, szóval a kibujdosás után szerzett énekeket utólag írták hozzá a »költő maga kezével írt könyvé«-ből kiírt énekekhez. Vajjon volt-e Balassinak olyan könyve, ahol valamennyi verse együtt volt? Nehéz volna e kérdésre felelni, de az bizonyosnak látszik, hogy a kódex első részének másolata már 1589-ben készült és a többi darabot utólag írták hozzá más kéziratok alapján s így a fenti papírlapon csak töredékeiből ismert utolsó évek széreimi költészetének termése teljesen kimaradt a zólyomradványi kéziratból.

Milyen tanulságokat vonhatunk le Balassi nyelvének ismeretéhez azokon a tanulságokon kívül, melyeket már Pais Dezső Stoll Béla közlésével kapcsolatban a kézirathoz hozzáfűzött? Pais a 'leth towab' és 'leth inkab' superlativusokról állapítja meg, hogy palóc nyelvi sajátosság, Balassi gyermekkori hozománya nyelvében. Sajnos, kéziratban seholsem találkoztunk felsőfokban álló alakokkal. Ellenben a *Füves Kertecske* első kiadásában és annak lőcsei utánnymotában előfordul ez a palóc superlativus egy 'lett alab valo' kifejezésben⁴.

Tanulságosak még Balassi költői nyelvére a következő alakok.

'Bzüwemben': igazolja, hogy ez a szó, mely a kéziratokban nem fordul elő, ü-s alakban is szerepel Balassi nyelvében. Így igazolva van a 83. sz. vers kezdete: »Az mely keresztyén hű s kiben nincs hamis szű, lelkét ördögtől félti... Viszont számos más helyen, pl. a citeráslányhoz írt versben 'szívét, szíven szívét' stb. áll. 'akkor' egy k-val szerepel itt: 'akor' mint a levelekben. Az 'etteől' alak a mai irodalmi ö-s formát mutatja, míg a kódexben sokszor találkoztunk '-tül' variánsal is, amit a rímek olykor szintén igazolnak.

Nyelvi szempontból a legérdekesebb tanúság a 79. sz. versből vett utolsó szakasz rímelése. Itt a kódex a 'fel kel, ejfél, veszély' rímeket adja (Varjas 124), míg kiadásomban kissé bátortalanul 'felkél, efély, ve/zély'-re igazítottam, megjegyezve, hogy e korban az 'efél' alak is használatos volt s ha ezt írónk be a rímbe és a 'veszély'-t l-es alakra átírnók, tökéletes rímelést kapunk. Az új lelet ezt a feltevést pontosan igazolta. De ezt a javaslatomat nem mertem a szövegbe bevezetni, mert a költő II. sz. emlékiratában a szót lyésítve írta: 'efélykor'.

Mindez arra vall, hogy Balassi nyelvében a tájszólások különféle alakjai és hangjai sokszor keverednek.

Így az l és ly viszonyát tanulmányozva is észrevehetjük két különböző nyelvjárás küzdelmét a költő nyelvében. Az esetek egy részében ly-es alakot ír, de talán ép olyan sűrűn l-es formákat találunk ott, ahol a mai irodalmi nyelv ly-t alkalmaz. A fenti példa is ezt mutatja.

Így a levelekben elég sűrűn előforduló 'király és királyné' mindenütt l-es alakban jelentkezik: 'királ, királné' (pl. az 1. és az 50. sz. levélben), de egy emlékiratában mégis így olvassuk: 'lengiel kyalial' (Vö. Ismeretlen B. B. 256).

Erdély kivétel nélkül 'Erdél' (vö. kiadásomban, 315, 317 és MNy XLVIII. 177), tehát az újonnan talált kéziratban az első darab címében 'erdéli' asszonyt kell olvasnunk.

A sokat vitatott *Végles* várát minden iratában *Viglyesnek* írja Balassi, bizonyosan a helyi ejtés szerint és lyésített alakban olvassuk mindenütt a 'mosoly, mosolyog, osztály, oly, hely, nyavalyás' szavakat.

A 'veszél' és 'efél' esete újra felidézi az l tövű igék 2. személyügyi parancsolójának problémáját is, melynek Balassi verselésében fontos szerepe van. Már a citerás lány énekéhez írt jegyzetemben megállapítottam, hogy e költeménynek egy egész szakasza ilyen alakok rímelésén alapszik és a kódexben a két másolás ellenére is megmaradtak Balassi kivételes tájnyelvi nyelvhasználatának nyomai. A kódex szerint a szöveg:

Monduan ne felj! sőt uégan áll mert tied a szép szemelj
Veres levélj Tromfodra kel chak azért hagi iot reminli
Semmi gonofzt te ne velj.

A 'végan áll!', ami pontosan rímeli a 'tromfodra kel' alakkal, igazolja, hogy itt eredetileg valamennyi alak kettős l-lel állt, s csak a másolók vitték bele a j-s imperativust Balassi nyelvbe. Kiadásomban másutt is rámutattam arra, hogy a kódex ilyen nyomokat megőrzött.

⁴ E szóalak is Balassi szerzősége mellett szól, mert Bornemisznál ilyen nem találunk. Részletesebben kitérek e kérdésre az ITK 1954. 1. számában megjelenő tanulmányomban ahol a *Füves Kertecske* szerzőségének kérdését tisztázom.

Már most érdekes, hogy XLII. Psalmusban (93. sz. 25—28) pontosan ugyanazok a rímek olvashatók egy szakaszban, mint a citeráslány tüzes énekében. De mivel ezt az éneket csak a nyomtatott kiadásokból ismerjük, ott már semmi nyoma nincs Balassi nyelvjárási alakjainak. Szerintünk tehát a szakasz alighanem így hangzott :

De te mindazáltal szomjú lelkem ne féll,
Sőt régi uradban minden ellen reménnl,
Bizván kegyelmében, higy és csendesen éll,
Gonoszt hozzá ne véll!

Még fülébe csengett tüzes énekének ritmusa, mikor már bűnbánó zsoltárát írta a költő. Ugyanebben a psalmusban az utolsó szakasz rímei is valószínűleg hasonlóan hangzottak : 'busull, burull, szorull, fordull' (Simonyi Zs. *Tüzetes magyar nyelvtanában* emlékezik meg erről az imperativusi formáról 407. l.).

Ugyanígy módosítanám kiadásomban a 34. sz. 16. sorában előforduló 'karuly' szót, melyet korábban a kódex 'karuolj' helyébe tettem a rím kedvéért, mely nyilván '-ul' végződést követel, tehát a 'karvaly' Balassi korában is divatos 'karuly' alakot. A fentebbiek alapján alighanem 'karul' állhatott itt, ami tökéletes rímet ad :

Örülök, röpülök nemkülönben mint karul,
Kinek sárga lába lábszíjjakbul szabadul
Nem kesereg lelkem,
Mert megmenekedtem
Szerelem békójábul.

A többi személyekben a levelek j-s alakokról tanúskodnak: 'fzolgalyák, wezerelyen, bekelyem, beöchwlyék, kapalia'. Ezzel szemben áll a 80. sz. vers, ahol a kódex szövege így hangzik :

Miert fzmorkodgyam? s-vigan miert ne lakiam? mert vi{elek banatot!

Ez a verssor szerintem csak a következőképen kap értelmet :

Miért szomorkodjam ? s vigan mért ne lakjam ? mért visellek bánatot?

Mindez arra vall, hogy Balassi nyelvében a lyésített és l-es ejtés állandó kavaro-dásban volt.

Helyesírási szempontból megállapíthatjuk, hogy Coelia nevét magyarosan írja a költő : Celya, míg a kódex mindenütt megtartja a latinos formát, ami szintén nem a másolók érdeme, hanem bizonyosan Balassi helyesírásának első változata. A papírlap még ezenkívül érdekesen mutatja, hogy Balassi helyesírásának a kurzívon kívül volt egy másik variánsa, a címekben használt írás, ahol például nem w jelöli a v és u hangot, hanem mindig az u. Ezt leveleiből is meg lehet állapítani.

Ha arra kerülne a sor, hogy Balassi összes művei új kiadásban kerülnének a közönség elé, az újonnan talált összeállítást véleményem szerint a költemények végén, a maga teljességében kellene közölnünk, mert még a régebbi költeményekből kiemelt szakaszok is új jelentést kapnak ezen papírlapon. Az eddigi kiadásban pedig csak a nyilvánvaló másolási hibákat kellene bevezetnünk.

GORKIJ: JEGOR BULICSOV ÉS A TÖBBIEK

Gorkij a Jegor Bulicsovot 1931-ben, jóval a Nagy Októberi Forradalom után írta. Véletlennek kell-e tekintenünk, hogy ez a tartalmi és formai tekintetben is csúcsot jelentő alkotás másfél évtizeddel a forradalom után jött létre? Úgy gondolom, ez nem véletlen. Már az is e mellett bizonyít, hogy Gorkij ebben az időben fog hozzá a Vászsa Zseleznova átírásához, melyet egészen újszerű koncepciója a Jegor Bulicsov mellé emeli. Magá a Jegor Bulicsov egy készülő tetralógia első darabja, melynek második darabja a »Dosztyigájev és a többiek«, melynek témája szintén a forradalom a júniusi napoktól októberig. Láthatjuk, hogy ebben az időben Gorkij újra a dráma felé fordul, de ezúttal úgy, hogy közben befejezi egyik legnagyobb epikus alkotását az Artamonovokat, és megkezdí a Klim Számgint. Drámái, regényei, melyek ebben az időben keletkeznek, az orosz polgárság fejlődésének, majd rothadásának, a forradalom győzelmének főbb állomásait vetítik elénk. És mi ebben az új? Gorkij mint nagy realista író a forradalom előtt is az orosz élet rejtett mozgató rugóinak feltárója, a forradalmi erjedés ábrázolója volt. Forradalom előtti műveiben is láthatjuk az orosz burzsoá fejlődés különböző szakaszait, irányát, és perspektíváit. Láthatjuk ezt a Foma Gordijevtől, a Három embertől kezdve — az Anyáig, és az Ellenségekig. Azonban ezekhez az alkotásokhoz képest a forradalom utáni művek sokkal *áttekintőbb*, egységesebb keretűek, mégis szélesebb és *hosszabb fejlődést fognak át*. Míg a Foma Gordijevben a kereskedő tőkés lassú átförmálódását írja le ipari tőkessé, mint az eredeti tőkefelhalmozódás egyik etapját, addig az Artamonovok föléli és nagyszabású keretbe foglalja az orosz tőkés fejlődés *egészét*. A forradalom előtt az orosz fejlődés kisebb-nagyobb részletét ennek emberi és társadalmi kérdéseit dolgozta fel Gorkij — most ezeket a problémákat mint egy befejezett és lezárt fejlődés egészét fogja át. És ez szükségképpen van így, nem azért, mert az író nem akart ilyen átfogó képet adni, átfogót abban az értelemben, hogy a fejlődés egészét ragadja meg. — Gorkij már az 1900-as évek elején felveti azt a gondolatot, hogy egy három nemzedékből álló »kupeccsalád« történetét megírja. Tolsztojjal folytatott beszélgetésében fejti ki tervét, melyet Tolsztoj melegen helyesel. Később, 1904-ben már a regény vázlata is elkészült Artamonov címmel. Később 1908–10 között Gorkij Leninnek is felveti a tervét. Lenin azonban rávilágít egy ilyen alkotás problematikus voltára a *forradalom előtt*: »Kiváló téma — mondja Lenin — valóban, ... de nem látom, mivel akarja befejezni. Ilyen véget a valóság még nem ad. Nem, ezt a forradalom után kell megírni, most valamit az Anya stílusában kellene írni.« Láthatjuk, hogy Lenin zseniális módon éppen a mi kérdésünkre adja meg a feleletet, bár a mű megírásának nehézségét, problematikus voltát Gorkij maga is érezte. Lenin látja, hogy csak a forradalom ad olyan perspektívát, ami átfogó egészé tudja összefogni az egész orosz polgári fejlődést. Ez nemcsak azért van, mert a forradalom, megdöntve a burzsoázia hatalmát, bezárja a polgárság fejlődését, az osztályharcnak új formáit nyitva meg. Ez kétségtelenül alapja annak, hogy a burzsoá fejlődés valódi mozgásirányát a multban is helyesen ábrázolhassa. Azonban ez azt is jelenti, hogy a forradalom legélesebb osztályösszeütközéseiben az egyes osztályok és pártok a maguk meztelenségében, »igazi mivoltukban« (Lenin) jelennek meg. Így az író a forradalomban részvevő osztályok belső dinamikájának *legmélyére* tud látni — és ezzel alkalma nyílik arra, hogy a forradalom előtti fejlődést — ahol ez a mély osztályjelleg nem mutatkozik meg ilyen élesen, megfelelő színekben, megfelelő arányokban tüntesse fel. Ezért ez az egyetemesebb, átfogóbb jelleg határozza meg a forradalom utáni művek jellegét.

Nyilvánvaló, hogy ez nemcsak a regényre érvényes. Mutatis mutandis — érvényes a drámai alkotásokra is. Itt azonban rá kell mutatnunk a lenini útmutatás egész bonyolultságára. Ugyanis a dráma nem ad lehetőséget arra, hogy egy család nemzedék-történetét adja. Ahhoz, hogy a burzsoázia történelmi útját érzékeltetni tudja, — ahhoz az kell, hogy ennek a fejlődésnek főbb tendenciáit egy emberben vagy egy konfliktusban egyesítse, koncentrálja.

A drámában szereplő figurák ilyen koncentrált megformálása, a történelmi tendenciák összefogása sokkal inkább csak a forradalom *után* lehetséges, amikor az író már ezeknek a tendenciáknak minden oldalát világosan fel tudta mérni.

Ezen az objektív helyzeten kívül ennek a kérdésnek szubjektív eszmei oldala is van. Gorkij véglegesen a forradalom után, 1925—28 körül számolta fel azokat a kispolgári csökevényeket, mely őt a machizmus, az »istenépítés«, az általános demokrácia területére ragadta. Ebben a világnézeti tisztulásban nagy szerepük volt Lenin türelmes és mélyreható bírálatainak, majd Sztálin eszmei támogatásának, melyek hozzásegítették Gorkijt ezeknek a helytelen nézeteknek leküzdéséhez. Kétségtelen, hogy Gorkij írói gyakorlatában ezek az eszmei gyengeségek kevésbé érvényesültek. Azonban ezek az eszmei-ideológiai korlátok mégis éreztetik hatásukat, különösen a forradalmat közvetlenül követő években (1919—1921). Lenin bírálatának fővonalát éppen e nézetek kispolgári jellegének elítélése alkotja, annak kiemelésével, hogy ilyen nézetek hangoztatása a kispolgári Oroszországban különösen veszélyesek. »Nézetem szerint Gorkij levele nemcsak a kispolgárság, hanem a kispolgárság befolyása alatt álló munkások egy része körében is rendkívül elterjedt előítéleteket juttat kifejezésre. Pártunk minden erejének... arra kell irányulnia, hogy szívósan és minden téren harcoljon ezek ellen az előítéletek ellen.« (Lenin Művei 23. 363. l.) Ugyanez az eszmei alapja Lenin azon bírálatainak, melyeket az 1910—13-as években ír Gorkijhoz. Ezek a kispolgári nézetek a kispolgári Oroszországban nemcsak azért voltak veszélyesek, mert a munkásosztályt megteveszthették... elsősorban természetesen azért, hanem azért is, mert Gorkijt magát is félrevezették: az író illúziói olyan társadalmi kérdéseket takarnak el, melyek az orosz társadalom fejlődésének megértéséhez alapvetően szükségesek. Nem arról van szó, hogy Gorkij meghamisítja az orosz életet, Lenin mindig hangsúlyozta Gorkij realista nagyságát. Hanem arról van szó, hogy mélyebb összefüggéseket ilyen illúziókkal már nem lehet feltárni. Éppen ezért Lenin eszmei-világnézeti támogatása mintegy alapját képezi annak, hogy Gorkij a maga egészében lerántsa a leplet a kispolgári Oroszországról. Többek között ez az eszmei tisztulás járul ahhoz is, hogy az Artamonovok családjának fejlődése fel tudja ölelni az orosz társadalmi fejlődés minden oldalát: a polgári család egyik sarja bolsevik lesz, a másik a kapitalizmus fejlődése új szakaszának képviselőjévé válik.

A drámában létrejövő átfogó és egységes kép megértéséhez talán kulcsot tud adni az ott megjelenő problémáknak epikus felvetése. Korántsem azért, hogy kimutassuk az epikus és a drámai feldolgozás rokonságát, hanem azért, hogy megtaláljuk szemléletének legmélyebb kiindulópontját, melyek a forradalom utáni alkotásaiban közösek. Vizsgálatunk tehát az eszmei tartalom alakulására szorítkozik.

Az Artamonovok legmélyebb történelmi koncepciója a kapitalizmus fejlődésének művészi periodizálása. Ennek a történelmi alapokon nyugvó »periodizációnak« ismerjük már előzményeit a »Foma Gordijevből«. Gorkij most ezt még jobban hangsúlyozza. Láttuk, hogy már terveiben is három nemzedék története merül fel. A forradalom után ez most sokkal konkrétebb lesz: világosan körülhatárolódnak az egyes korszakok. Így az első szakasz az öreg Artamonov Ilja tökéssé válása. Ő még magával hozza a paraszti vonásokat. Az eredeti tökefelhalmozódás paraszti sorból elinduló nagyenergiájú embere ezt tanítja fiának: »A parasztok és a munkások okosabbak a polgároknál. A városiak teste csenevész, feje zűrzavaros, a városi ember mohó, de nem merész. A városiak semmiben sem szeretik a pontos mértéket, a paraszt viszont szilárdan tartja magát az igazság határai között, nem dobálódzik ide és oda.« Azonban ugyanitt rögtön feltárja ennek a fejlődésnek mély ellentmondásait is: az öreg Ilja, de még inkább fia Pjotr érzi, hogy nem tudnak úgy élni, ahogy tervezték, az unalom olyan súllyal nehezedik rájuk, melyet nehezen tudnak elviselni. Pjotr meghasonlik önmagával. Ezt igen érdekesen maga Pjotr vallja be tükörképével folytatott párbeszédében, egy gen megrázó »tükörszövegben«. »Engedelmeskedni kell... töprengett Artamonov —. Kinek? Gazda vagyok, nem szolga. Gazda vagyok, vagy nem? — Hirtelen azonban minden töp-

rengése elvágódott, szétfoszlott a rémülettől: Artamonov azt az embert pillantotta meg maga előtt, aki megakadályozta, hogy életét ugyanolyan könnyen és hozzáértéssel élje le, mint Alexej és a hozzá hasonlók. Ez a más valaki — saját tükörképe. Ez a meg hasonlós azért következik be, mert mint a paraszti népi elemek — nem tud mit kezdeni energiájával, — holtvágányra kerül.

Mindez azonban nem tragikus: Pjotr meg hasonlása csak az új Oblomov tehetetlen lázadása. Gorkij azonban érzékelteti, hogy ez nem az egyetlen út, sőt nem is a fővonal. A második korszakot Alexej képviseli, akinek kombinációi, üzletei az új tőkés fejlődés irányában haladnak. Gorkij zsenialitása azonban ott van, hogy kimutatja a két testvér közti szükség-szerű társadalmi *kapcsolatot*: azt, hogy az imperialista fejlődés nem a régi oblomovi világ megszüntetésével, hanem annak felhasználásával alakul ki. Az *imperialista parazitaság találkozik a régi oblomovi restséggel*. Pjotr problémái, felbomlása éppen ezért csak ennek az új korszaknak kísérelése: a népi energiákra már nincs szükség, az objektív törvények ezeket az energiákat nem használják fel. A harmadik generációban ugyanez a kettősség lép fel: Ilja a bolsevikok mellé áll — kiszakítva magát a polgári hétköznapi élelésből, forradalmár lesz, szakít apjával. Miron pedig tovább folytatja a pjotri vonalat. Az orosz kispolgári élet legmélyebb alapja éppen az, hogy az imperialista fejlődés nem pusztította ki azt az oblomovvilágot, hanem mint egy külső réteg, arra rátelepedett, belőle élt. Ezért játszik Gorkij regényében is olyan döntő hangsúlyú szerepet a Pjotr-Miron vonal.

Az oblomovi ember tehát egész konkrét megfogalmazást nyer. Először is az orosz eredeti tőkefelhalmozódás egyik sajátos vonásával, a parasztból lett tőkessel áll kapcsolatban. Ennek a konkrét történelmi vonásnak elmélyítésével az *egyéniesség felbomlása* és az új burzsoázia születése kap mély megvilágítást. Ez a probléma a századforduló európai irodalmának is igen fontos kérdése. Gorkij azonban túlmegy a pusztá ténymegállapításon, és feltárja ennek a felbomlásnak konkrét történelmi gyökereit, melyek mélyen az orosz eredeti tőkefelhalmozódásba nyúlnak le, és így magát a felbomlást is sokkal mélyebben tudja megragadni és ábrázolni. A modern Oblomov multja az eredeti tőkefelhalmozódásba nyúl vissza, jelene és jövője az imperialista rothadással függ össze. Gorkij nagysága ott van, hogy kimutatja — a forradalom szemléltető példái közül —, hogy a kapitalista útra jutott népi elemek hogyan pusztulnak el, hogyan veszítik el teljes energiájukat, mellyel idáig felverekedve magukat, rendelkeztek. Ez az ellentmondásos folyamat Gorkij művészi ábrázolásában sokkal meg-rázóbb és mélyebb, mint az európai irodalom nagyszabású kísérletei. Az Artamonovokban ezt a felbomlást Gorkij úgy ábrázolja, mint a perspektíva teljes elvesztését — és állandó, belső gyötrelmekbe fúló keresését. Az öreg Artamonov előtt világos és pontosan körülhatárolt cél lebegett: az ellenszenvét kimutató kisváros minden intrikája ellen kiharcolni az elismerést, maga alá rendelni a sok hájas kispolgárt. Az öreg Artamonov még nem látta meg, hogy a plebejus lendület és a véghezvitel tisztán polgári eszközei közt mély ellentmondás rejlik. A következő nemzedék azonban éppen ebbe az ellentmondásba gabylyodik bele: egyre inkább elvesztve plebejus lendületét, maga is a tőkés viszonyok egyik (bár kizsákmányoló) rabja lesz. Most már csak valami elérhetetlen, távoli álomkép és a jelen szürke hétköznapija, sivár kilátástalansága maradt meg, melyből csak a magány, az *unalom* a lehetséges »megoldás«. Ebből az unalmas világból mindig megpróbál kilépni, de a döntő lépésre már nem tudja elszánni magát, visszakanyarodik a kiindulóponthoz, és az önmarcangolás tovább folyik.

Hogy ennek a meg hasonlóságnak egész történelmi keretét láthassuk — egy pillantást kell vetnünk az orosz eredeti tőkefelhalmozódás sajátos kérdéseire, mivel további problémáink is ide fognak visszanyúlni.

Lenin több ízben rámutatott arra, hogy az orosz gazdaság fejlődésében a régebbi és a legújabb gazdasági alakulatok együtt és egyszerre találhatók meg, ugyanakkor, amikor a gazdaságra általában a kisáru termelés üti rá a bélyegét. A mi szempontunk-

ből itt az a lényeges, hogy az orosz gazdasági fejlődés az imperializmus küszöbén a különféle gazdasági alakulatok ellentmondásaival *együtt* lép be, úgy hogy ezek a régi ellentmondások az imperializmus új ellentmondásaival fonódnak össze. Pregnánsan úgy lehetne kifejezni, hogy az eredeti felhalmozódás az imperializmus szerkezeti elméletévé válik. Az eredeti tőkefelhalmozódás nem áll meg a XX. század elején, hanem az orosz gazdaság egyik elemeként tovább folyik. Ezért beszél Lenin *»feudális-militarista imperializmusról«*. Nyilvánvaló, hogy az imperializmus nem független ettől a gazdasági sajátosságtól. A kereskedelmi tőke bizonyos konzervatív tulajdonságokkal rendelkezik. Küzd az ellen, hogy elvesztse a termelésben elfoglalt vezető szerepét és alárendelődjék az ipari tőkének.

Ez természetesen bonyolult folyamat, hiszen ezzel párhuzamosan folyik a forradalmi ugrásszerű változás is, mely a kereskedő tőke átcsapását jelenti az ipari tőkébe. Ez az ellentmondásos folyamat az imperializmus kialakulásával még inkább ellentmondásos jellegű lesz, helyesebben a régi ellentmondások most magasabb fokon reprodukálódnak. Ahhoz, hogy a tőke *»özönvíz előtti formái«* (Marx) a kereskedő- és uzsoratóke felismerje az imperializmusban a tőkés fejlődés új szakaszát, sokkal nagyobb fejlődés kell, mint az ipari tőkének. Éppen ezért az egyszerű kereskedő értetlenül áll az imperialista fejlődés jelenségei előtt. Azonban a nagyobb tőkével rendelkező kereskedő-uzsora már felismeri ennek jelentőségét, már részvényesévé válik az imperializmus üzletének. Sokkal mozgékonyabban reagál az imperialista fejlődésre a tőke fejlettebb formája, mely az eredeti felhalmozódást befejezve, átcsapott ipari tőkébe. Azonban, mivel a kistermelés és uzsora kapitalizmus reminiscenciái, a patriarchalis kizsákmányolás viszonyai még itt élnek, csak a második vagy harmadik generációban látjuk a teljes azonosulást az imperializmussal. Az első nemzedék, bár mindent elkövet az új rend megértése érdekében — mégis régi formákban gondolkodik, — régi eszmék pedig alkalmatlanok az új, megváltozott társadalmi helyzet megértésére. Az első nemzedék — az eredeti felhalmozódás energikus, sokszor plebejus nemzedéke — ezért fog célját veszítve eltévedni, meghasonlani, felbomlani. (Az öreg Artamonov és mint látni fogjuk Bulicsov.) A következő nemzedékek természetesen a legagresszívebb, legbrutálisabb lovagjai lesznek ennek az új életnek, felismerik a megváltozott gazdasági helyzet jelentőségét.

Most már visszatérhetünk az egyéniség felbomlásának kérdésére, Gorkij művészi felfogásában. Az Artamonov-családot az ipari tőke első lépéseitől a forradalomig láthatjuk. Most már meg tudjuk érteni azt az ellentmondást, hogy a második nemzedék, Pjotr és Alexej ellentéte végső fokon milyen gazdasági törvényszerűségeken nyugszik. Alexej felismeri, hogy az eredeti felhalmozódás patriarchalis spanyolfala mögött már befejeződött, és új korszak kezdődött a tőkés fejlődésben. Pjotr előtt azonban ez a kérdés úgy jelenik meg, hogy az új gazdasági törvényszerűségeket a régi reminiscenciák formáiba akarja belegyömöszölni, és mivel ez nem sikerül — értelmetlenül áll előtte. A dolog Gorkij zseniális ábrázolásában azért nagyszerű, mert itt *felbomlást* ábrázol. Ez két dologra nyúlik vissza. Az egyik — az egyszerűbb az, hogy itt mintegy jelzi az eredeti felhalmozódás lezárulását, az ezzel összeforrott emberek és típusok talajtvesztettségét. A másik — lényegesebb és bonyolultabb. Gorkij úgy ábrázolja ezt a felbomlást a fentebb idézett tükörfelennel, hogy Pjotr halványan megsejti, megéri, hogy ennek a céltalan, céljátvesztett életnek az oka valahol az ő saját tevékenységében rejlik. Mintegy megsejti azt az ellentmondást, mely régi, felpatriarchális képzei és modern tőkés, gyáros tettei közt fennáll. Mikor saját képmásában látja ellenségét, megsejti az objektív gazdasági törvények erejét, melyet *öntudatlanul maga segít elő*. A felbomlás tehát itt sokkal konkrétebb, történelmileg meghatározott. Mikor Ibsen Peer Gyntjében hagymát hámozva csak rétegeket talál, és ezt saját magtalan, lényegtelen egyéniségére vonatkoztatja — ez rendkívül pregnáns megfogalmazása a felbomlás *tényének*. Gorkijnál ennél jóval többet látunk. Gorkij mint proletárról felkutatja ennek a felbomlásnak társadalmi és emberi okait. Gorkij zseniálitása ott van, hogy Pjotr halvány felismerésében hangsúlyozza azt, hogy ez a felismerés csak halvány marad. Ugyanis miután saját magában látja ellenségét, ezután nem objek-

tív tények, törvények után kutat, hanem önmagában látva az ellenséget, elfordul annak felismerésétől, hogy itt objektív gazdasági törvények vannak, melyeket maga segít elő tevékenységével. Így magából kiindulva, az *ebből eredő tehetetlenséget emeli sorssá*: Mivel minden tettében valami gátat érez, mely egy régebbi gazdasági forma reminiscenciájából adódik —, ezt a gátat a tehetetlenség objektív magyarázatává teszi. *Igy lesz a tehetetlenség, az unalom, sors.* Gorkij itt is a legvégső konkrétságokig haladva állítja fel az Oblomov-típus »konkrét-általános« (Hegel) alakját: az orosz fejlődés új szakaszának egyik fő típusát.

A forradalom által létrejött nagyobb perspektíva tehát az orosz társadalmi fejlődés egészének megértéséhez adta meg a kulcsot. Ez nemcsak általában érvényes, hanem részleteiben is. Gorkij azoknak az embereknek világát, akik túlküzdik magukat a polgári korlátokon — tehát nem a proletárokat értjük ezen igen történelmién ragadja meg. Az ifjú Artamonov Ilja szakít apjával. Ez a szakítás azonban már nem a Foma Gordijev homályosan megérzett erkölcsi bázisán születik, hanem egy forradalmár eszmei magasabbrendűségén. A sorsok különbözősége is innen magyarázható. Foma leesik a társadalom alja, mocsara világába, erkölcsi magasabbrendűsége végül ebben a mocsárban úszik el. Az Artamonovokban már más a perspektíva. Aki túl tudja magát verekedni a polgári osztály minden valóságos és látszatkorlátaiban, az már nem kallódik el, hanem — ha van elég eszmei ereje —, a kommunista párt harcaiban nyerhet új életet.

A perspektíva világossága hozza e mű koncepciójának újszerűségét is. Már az Ellen-ségekben bővül ez a szemlélet: a morális problémák világosan körvonalazható társadalmi ellentétek vetületei. Azonban a regényben (Orlov házaspár, Matvej Kozsejminyakin stb.) ez a szemlélet tovább él bár a fejlődésirány a fokozott társadalmi konkretizálás, »társadalmasítás«. A döntő *minőségi* változást szintén a forradalom hozza meg. Általában, Lenin figyelmeztetése, hogy a regény befejezése csak a forradalom után írható meg, nagy horderejű elvi jelentőségű ezen a téren. Ugyanis itt nemcsak arról van szó, mint *ezt* már kiemeltük, hogy a befejezés utopisztikus ízü lenne, hanem arról is, hogy az alakok *mindenoldali ábrázolása*, hogy az alakok korlátozás nélkül éljék végig a maguk objektív mozgástörvényei által meghatározott utat, ez nem lehetséges akkor, ha a végcél nem világos, *történelmileg* nem konkrét. Az író természetesen az adott valóságban is feldolgozhatja a társadalmi mozgásirányokat, az egyes típusok mozgástörvényeit, felfedezheti irányát — ezt Marx mint profetikus ábrázolást emelte ki —, de egy nagyobb társadalmi gazdasági alakulat egészét, fejlődését a *maga egészében* megkonstruálni nem lehet. Éppen ezért következik be a forradalom után — az elvi tisztázódás befejezése után — egy minőségileg más koncepció. (Ez természetesen a realizmuson belül értendő: Gorkij 1905-ben is nagy realista volt, akkor sem konstruálta a történelmet!) Itt csak arról van szó, hogy a társadalmi osztályok sokkal világosabbak, a törekvések társadalmilag (gazdaságilag) átláthatóbbak, és átfogóbbak, mint a forradalom előtt.

Az Artamonovokban ez a körülmény az eszmei tartalomból következőleg a művészi formák sajátosságában is megnyilvánul. Gorkij mint a szocialista realista irodalom első nagy alakja az egész klasszikus orosz irodalom betetőzését jelenti. Gorkij kapcsolatai rendkívül sokrétűek az orosz irodalom tradícióihoz. Ezek a kapcsolatok azonban fejlődésének nem minden szakaszában mutathatók ki: írói fejlődésben mindig ahhoz a művészi tradícióhoz kapcsolódik alkotó módon, amely a fejlődés adott szakaszában előrelendítően hathat művészetére. Általában a művészi formák és irányok átvétele egyáltalán nem önkényes, mindig az író sajátos szükségletei szabják meg. Érdekes már most itt az, hogy Gorkijra ifjú korában óriási *emberi* hatással volt Tolsztoj írói zsenije. Azonban írásaiban csak nagyon közvetetten mutatható ki a *művészi* hatás. Úgy gondolom, hogy ez azzal függ össze, hogy Gorkij már nagyon korán az orosz kapitalista fejlődés *ipari* vonalára fordította figyelmét, vagy legalább is mint proletár-író, az orosz proletariátus álláspontjáról tekintette át az orosz társadalmat, és így nem tudta felhasználni Tolsztoj parasztforradalmat ábrázoló művészi eszközeit. Gorkij proletár jellege a

forradalom után sem változott, hanem elmélyül, művészi koncepciója pedig átfogóbb lesz, az egész orosz kapitalista fejlődést akarja megrajzolni. Ezen az alapon jön létre a művészi közelítés Tolsztojhoz. (Persze csak azután, hogy leküzdötte a kispolgári ideológia káros eszmei hatását, mely a kibontakozó parasztforradalommal szembeállította őt, és így eltávolította — rövid időre — Tolsztojtól.) Természetesen itt sem a szellemtörténet »hatásáról« van szó. Sokkal inkább arról, hogy Gorkij az orosz társadalom kérdéseinek művészi feldolgozásánál olyan művészi eszközök használatának látta szükségét, melyek eredete Tolsztojhoz nyúlik vissza. De végső gyökere az orosz társadalom ábrázolásának törvényszerűségében rejlik. A hatások és visszanyúlások ilyen objektív jellegét azért kell hangsúlyozni, mert nélkülük vagy leértékeljük az író művészi nagyságát, mely a tradícióban készenkapott művészi formákat az objektív valóság új törvényeinek megfelelően módosította, vagy pedig a művészi formák keletkezését légbőlkapottnak, önkényesnek magyarázva, látszólag nagyra értékelnénk a költői invenciót, valójában azonban semmit sem mondanánk.

Mi tehát a tolsztoji műhöz való kapcsolat lényege? A realizmus fejlődésének, a tolsztoji mű új szakaszát — az orosz társadalom forradalmi fellendülése által meghatározott új szakaszát jelenti. * Anélkül, hogy ennek a bonyolult összefüggésnek akárcsak vázlatát is felrajzolnók, csak egy művészi sajátóságot szeretnénk itt az összefüggésekből kiemelni. A balzaci realizmus hőseit úgy ábrázolta, hogy végigjáratta, végigharcoltatta velük a kínálkozó lehetőségeket, hogy így az alakok egész szellemi gazdagsága vagy szegénysége napvilágra kerüljön, hogy világosan látható legyen a választott út objektíve lehetséges vagy lehetetlen volta az egyén számára. Ezekben a szélsőséges lehetőségekben írja meg tehát alakjait, melyeket végigjárva vagy tragikusan összeomlanak, vagy ellentmondásokon keresztül, emberi értékeiket sárbataposva fellendülnek. Ennek az ábrázolásnak lehetőségét az adta meg, hogy Balzac korában az alakok a történelem aktív résztvevői lehettek. Tolsztojnál ilyen emberanyag már nem áll rendelkezésére. A kapitalizmus fetisizációja már sokkal inkább *kész formákba* nyomorította az embereket, melyek az ilyen lehetőségeket eleve lehetetlenné tették, esetleges végigjárásukat pedig meggátolták. Lehetetlenné vált, hogy az emberek kitűzött szélsőséges céljaikat a legnagyobb következetességgel járják végig. Tolsztoj megoldása a konkrét anyagból fakad: a kizsákmányolók — a kapitalista földjáradékosok ábrázolásának problémájából. Tolsztoj az élettel való elégedetlenséget ezeknek a kizsákmányolóknak a fejében úgy ábrázolja, hogy feltárja az ebből az életből kivezető út lehetőségét. Az alakok néhány lépést tesznek ennek a lehetőségnek irányába, de végül is érvényesül osztályhelyzetük »tehetetlenségi nyomatéka« és visszagördülnek a kiindulási pontba, hogy később, ugyanilyen sikertelenül egy újabb lehetőség irányába induljanak meg. Állandó mozgás van tehát, az alakok állandóan megindulnak valamerre, de gyökeres szakítás, éles fordulat — mint Balzacnál — nincs.

Mármost Gorkij éppen ehhez a művészi tradícióhoz kapcsolódik. Természetesen eszmiei kiindulópontja döntően más. Tolsztoj a parasztforradalom, a polgári demokratikus forradalom megértése felé tett lépéseivel közelítette meg a parazita járadékos földbirtokososztály ábrázolási problémáit. Gorkij mint proletáriró nemcsak a kizsákmányolók agyában is tudatosodó ellentmondások tisztább megértésével haladja meg ezt az álláspontot, hanem az orosz társadalom egészének mozgástörvényeiről, és az osztályok egymáshoz való viszonyáról is tisztább képe van. Hogy mégis ehhez a tolsztoji tradícióhoz kapcsolódik, annak magyarázata abban rejlik, hogy mint minden művészi eszköz nem az író szubjektív felfogásának eredménye — bár ez is szerepet játszik kialakításában —, hanem a társadalmi valóság helyes visszatükrözésének objektív formája, melynek objektív szerepe és léte van. A fentebb vázolt tolsztoji módszer nemcsak stílusbeli-szubjektív védekezés a modern kapitalizmus művészellenessége ellen, hanem a társadalmi osztályok új történelmi fejlődése által meghatározott mozgásformáknak leírására szolgál. Éppen ezért ez a művészi mód nem kapcsolódik kizárólagosan

* Erről a kérdéstről lásd Lukács György Tolsztoj-tanulmányát.

Tolsztoj nevéhez, az orosz társadalmi élet ábrázolása megoldásának ez szükséges feltétele és így más írónak is alkotóeszköze lehet.

A kérdés azonban ott fordul meg, hogy a művészi módszerek átvétele *milyen módosításokkal jár*, és milyen eszmei és történelmi motívumok szabják meg e módosításokat. Elsősorban történelmi motívumok. Gorkij az orosz kapitalizmusnak sűrját is látva és végigkövetve magasabb fejlettségi fokán, világosabban látja az orosz kapitalizmus és forradalom fejlődését, mint Tolsztoj. Az a világ, melyet Gorkij ábrázol, sokkal zártabb, »készebb«, mint Tolsztojé: a szereplők sokkal inkább börtönben élnek, a kapitalizmus fetisizációjának börtönében. Ebből ered aztán az, hogy a szélsőséges lehetőségek felé való megindulás — ha egyáltalán jelentkezik ilyen lehetőség —, sokszor csak *elmeifuttatás* lesz, a megindulásra már nincs mód, a börtönfalak összehéhúzódtak. Pjotr alakjában ez világosan látható — egész életét, mint szűk börtönt fogja fel — önmagában látva saját élete korlátját — és csak üres álmodásban látja illuzorikus menekülési lehetőségét. Azonban ha kitörési kísérletek történnek, ezek sokkal inkább az osztályhelyzet centruma körül mozognak sokkal nagyobb lassúsággal — mint Tolsztojnál. Ugyanekkor éppen a forradalomból kifolyólag — a szélsőséges lehetőségek *valósággá* válnak, egy nagy centrifugális erővel elrugaskodó magas eszmei szintet elért egyéneknek (Ilja Artamonov). A lehetőségek megvalósulása tehát az ellentétes osztályba való áttérést jelenti, épp úgy, mint Tolsztojnál, — csak sokkal pregnansabban. Tolsztoj a lehetőségek *meg nem valósulását* az osztályhoz tartozás köteleiből vezette le. Gorkija *megvalósulás* más ellentétes osztályhoz kapcsoló lendítő erejét mutatja be. Ezzel a dinamika egészen új vonásai kerülnek a regénybe. A mozgás drámaisága is helyet kap ugyanakkor a tehetetlenség, az oblomovság, mélyebb és vakítóbb megvilágításba kerül.

Ez ismét mély művészi különbségekhez vezet. Már a két regényíró egészen külsőlegesen írói modorában megnyilvánul ez. A Háború és Béke, a Karenjina Anna terjedelme jó néhány-szor meghaladja az Artamonovokat. Mikor Gorkij Tolsztojnak elmeséli tervét erről a regényéről — Tolsztoj helyeslően bólint: »meg kell írni és röviden«. Gorkij ezt a feladatot éppen a *drámai elemek felvételével*, és a nyugodt, lassú, oblomov-szerű világgal alkotott poláris egységgel valósítja meg. A regény hullámzó hangulatvilágára is ebből a tényből kifolyólag kerül nagyobb hangsúly: Pjotr hangulatilag éli át azokat a lehetőségeket, melyeken végig kellene mennie. Ezek a mélytónusú hangulatfestések tehát szervesen a regény eszmei mondanivalójából erednek — nem a modern dekadencia hangulatvilága.

Ezek a művészi eszközök elsősorban epikai eszközök. Mégis mivel az orosz társadalmi fejlődés objektív mozgástörvényeinek ábrázolási formái, a drámai alkotásoknál is találkozni fogunk velük. Természetesen itt nem az epika és dráma azonosítását kell érteni. Itt csak annyit szögezzünk le, hogy ugyanannak az emberi és társadalmi problémának ábrázolására sok tekintetben hasonló a műfaj sajátos törvényszerűségeihez asszimilált — eszközöket találunk. A dráma gyökeresen másképpen dolgozza fel ezt az életanyagot, azonban mégis erre nyúlik vissza: a tehetetlenség, a felbomlás, az ingadozás stb. ott is helyet kapnak. Éppen ezért láttuk szükségesnek, hogy hosszasan foglalkozzunk e regénnyel, ugyanis csak az összmu művészi problémáinak ismerete vezethet el a drámák művészi sajátosságainak megértéséhez.

A forradalom után, a belső világnézeti gyengeségek leküzdése révén tehát egy sokkal átfogóbb koncepciót vív ki magának az író. Ez nemcsak a regényre vonatkozik, hanem drámáira is. Ez a magyarázata annak, hogy 1931–1933-ig, összes művei kiadása alkalmából átnézi régebbi drámáit és javítja, sőt átdolgozza őket. A legjelentősebb változtatást, mint már többször említettük, a Vássa Zseleznován hajtja végre. Mivel itt mély eszmei indoklású változtatásokról van szó — nem lesz érdektelen ezeknek a módosításoknak rövid áttekintése, hogy ezen keresztül felmérhessük a drámaírói eszközökben bekövetkezett változást.

Az eredeti változat alcíme: Anya. Mármost Gorkij átírása abba az irányba halad, hogy még jobban aláhúzza azt az *ellentétet*, mely a proletár anya és Vássa Zseleznova burzsoa

családanya közt fennáll. Ez a művészi törekvés mindenekelőtt a komikus elemek teljes felszámolásához vezet. Gorkij a tragikus motívumok erős hangsúlyozását viszi bele a drámába. Azonban ilyen tragikus koncepció már a régi keretekben nem érhető el. Ugyanis az első változatban nem szerepel forradalmár, a proletár osztályharc még távolról sincs érzékeltetve, bár a darab megírása erről az osztályalapról történik. Az első művészi változás a forradalmár Rachel felvétele. Ez az egész drámai konfliktust *egyszerűbbé* teszi. Ugyanis leegyszerűsödnek azok az eszközök, melyek Vássza igazi lényét leleplezik. Az eredeti dráma, családi dráma: az egyes részvevők Vássza zsarnoki hatalmának eszközei Prohor pénzének megszerzésére. Most ez a családi vonás háttérbe szorul — ezzel minden komikus jelenet végleg elhalványul. Az előtérbe *Rachel és Vássza ellentéte* kerül. Az eszmei párviadal, mely kettőjük között lezajlik, a legélesebben kiélezett osztály- és világnézeti ellentét kifejezése. A darab felépítésének ez a párviadal mintegy összefoglalója. Vássza a legnagyobb könyörtelenséggel viszi végig tervét, hogy Prohort az öngyilkosságba kergesse és így a család megtépázott hírnevét visszaállítsa. Ez a könyörtelenség, az osztályérdek világos felismerése és következetes ingadozás nélküli képviselése nyilvánul meg Rachellel szemben is. Vássza, aki a széthulló családot akarja minden erejével összetartani — a forradalmár Rachel gyermekét maga akarja nevelni — nem akarja visszaadni anyjának. Ez a törekvése azonban messze túlnő a *családi* jellegen. Vássza tudja, hogy ő itt osztályérdeket képvisel és tudatosan küzd Rachel érvei ellen. Ebben az összecsapásban az osztályellentétek elemi erejének szikrája csap ki:

Rachel: Teljességgel nem tudom elképzelni, mit akar csinálni velem? Hogy akarja felnevelni?

Vássza: Ne nyugtalanodj, felneveljük. Mi egyhelyben lakunk, nekünk van pénzünk. A legjobb tanítókat vesszük. Professzorokat. Kitanítjuk.

Rachel: Nem arra tanítjátok, amit egy becsületes embernek tudni kell. Kolja ebben a házban balalajkával, gitárral, zsíros étellel, a részeg Prohor Charpovval és a maga két lányával fog élni... Vássza Boriszovna, én a maguk osztályát ismerem itt Oroszországban és külföldön — reménytelenül beteg ez az osztály. Gépiesen élnek, rabjai az üzletnek, a vagyon szolgálai, csupa olyan dologé, amit nem maguk csinálnak. Itt élnek, megvetik, irigylük egymást, és nem teszik fel a kérdést, — miért élnek, kinek kellene.

Majd később Vássza így felel:

Vássza: Érts meg engem. Nekem Vássza Charpovának nincs közöm ehhez az osztályhoz, azt mondd megdöglök? Ez engem nem érdekel. Én egészséges vagyok. Az én dolgom az én kezemben van, és engem senki sem zavarhat és megijeszteni engem semmivel sem lehet.

Vássza tehát annyira élettelenesen képviseli saját osztályát, oly szenvedéllyel küzd ezért az osztályért, hogy elfelejti azt, hogy őrá is érvényesek azok a törvények, melyek osztályára vonatkoznak. Ez a törvény pedig úgy érvényesül, hogy Vássza minden küzdelme, vasakarata ellenére (Zseleznov — vasból való) már *látni*, hogy ez a család fel fog bomlani. A forradalom következtében pedig szétesik. Már most megindul ez a folyamat. Lányai már nem az ő útját járják, az a pénz, melyet ő felhalmoz, el fog veszni a további felhalmozódás számára. Azzal, hogy a két osztályfrontot ilyen élesen húzza meg, eléri, hogy a dráma sokkal feszültebb, tragikusabb, mint az első változat. Ugyanis Zseleznova nem veszi észre a hanyatlás objektív tényét, nem vesz tudomást saját pusztulásáról. Mint III. Richárd, rendkívüli energiával küzd egy világtörténelmileg letűnő ügyért. Ez a tragikus kiélezettség mintegy a legfőbb jellemzője Gorkij akkori drámáinak. Azonban a tragikus kiélezettség *nem lesz tragédia!* Ezt húzza alá a dráma befejezése: Vássza hírtelen, véletlenül meghal, az egész család, mint a hollók a hullára — lecsapnak a vagyonmaradványokra. Gorkij ezzel a befejezéssel finoman *feloldja* a már megindult tragikus feszültséget. *Vássza hirtelen halálával mintegy le*

akarja rövidíteni azt a világtörténelmi utat, melyet Vácsszának be kell járnia. Azzal, hogy körülötte és önmagában minden cél nélkül felbomlik és összeomlik, hogy minden nagyobb pátoszú *tett* nélkül meghal —, az jut kifejezésre, hogy halála a burzsoázia forradalomban bekövetkező politikai halálát előlegezi. A történelmi véget Vácssza számára a forradalom hozza. Gorkij, hogy feloldja a tragikus feszültséget, Vácssza halálával épp ezt fejezi ki. Azzal pedig, hogy egészen mellékes körülmények között hal meg, kiemeli, hogy oldalán már nincs meg az az objektív történelmi jogosultság, mely megvolt III. Richárd oldalán, mikor a kizsákmányolás egy újabb formája ellen szállt síkra. Azonban a tragikus motívumok megmaradnak éppen ez az ami Gorkij jelen alkotó periódusát az előzőtől megkülönbözteti. Amint láttuk, az átépítés iránya a komikus elemek felszámolása — éppen a családi motívumok háttérbeszorítása, a osztályviszonyok előtérbe állítása révén. Azonban éppen a befejezésnél egy látszólag komikus helyzet adódik: az egész család a vagybírura veti magát. Ezzel oldja fel Gorkij a dráma végén az eddig tragikus irányba megindult cselekményt. Azonban ez sem valóban komikus. Ugyanis mikor a legjobban folyik a »halottrablás«, Rachel figyelmeztető szavát halljuk:

Rachel: (Prohorhoz, aki az asztalon lévő papirok közt turkál) Lopni méltóztatott?

Prohor: Minek? Kiki elviszi a magát.

Rachel: Kiki a magát? Mi van még, ami a maguké?

Ez a végső akkord hívja fel figyelmünket arra, hogy itt nem komédiáról van szó: helyesebben a történelemben Don Quihotévé vált osztály szélmalomharcáról. Vácsszáék sorsát már megpecsételte a történelem, Rachel a vitákban nem tudja legyőzni, meggyőzni Vácsszát, de mégis mint egy történelmi szükségszerűség képviselőjének, végül neki lesz igaza. Ez a befejezés érezteti, hogy Vácssza »véletlen« halála végeredményében *szükségszerű* — csak előbb következik be a *történelmi* végénél.

Az osztályerők pregnánsabb és kiélezettebb ábrázolása karcsúbbá és egyenesvonalúbbá teszi a drámát. Az eredeti drámában, hogy az egész társadalom képét egy drámai konfliktusba tudja sűríteni, sok mellékmotívumra van szükség, hogy a fő mondanivalót alá tudja húzni, ki tudja emelni. Most sokkal világosabban látva a társadalmi osztályok összefüggéseit, ezek a mellékmotívumok eltűnnek —, a dráma koncentráltabb. Ez természetesen a művészi eszközökre is kihat. Amíg az Ellenségek rövid jeleneteiből áll össze a néző előtt egy egységes kép, addig itt az egyes jelenetek közötti *átmenet, kapcsolat* is világosabb és összefogottabb lesz. Az egyes jelenetek kifejezettebben egymásból nőnek ki, az egyik jelenet belső ellentmondásai a másik jelenetben kapja meg további kifejlődését és kirobbanását. A rövid jelenetek így észrevétlenül egy nagy képpé lépnek elő, melyben nem lehet azzal a precízséggel elhatárolni az egyes jelenetek határát, mint az Ellenségekben. Ez a művészi sajátság méginkább előtérbe jut a Jegor Bulicsovban.

Mielőtt Jegor Bulicsov elemzésére rátérnénk, még egy fontos problémát kell megvizsgálunk. A burzsoázia belső problémáinak drámai feldolgozása Gorkij *állandó* törekvése. Láthatjuk, hogy ennek a kérdésnek helyes és *nagyszabású* — mind epikai, mind drámai megoldása csak a forradalom után lehetséges. Nem érdektelen megvizsgálni, hogy a forradalom előtti drámák ilyen *összefoglaló* jellege miért nem sikerülhetett. Ez hozzásegít majd a Jegor Bulicsov konkrétebb megértéséhez. Gorkijnak van egy be nem fejezett, ki nem adott drámatöröredeke: Jákov Bogomolov. Megírásának ideje bizonytalan, valószínű, hogy az első világháború alatt keletkezett. Miért nem lehetett ebből dráma? Gorkij sokkal nagyobb író annál, hogy minden eszmei és kompozicionális ok nélkül egy drámát befejezetlenül hagyjon. A dráma alapfogolata hasonlít a Vácssza Zseleznova alapmotívumára: Jákov Bogomolov egy hidrotechnikus vállalkozó, aki nem veszi észre, hogy a munka öröme tőkés alapon Don Quihote-szerű illúzió. A körülötte levők megmosolyogják őt ezért. Illúziói fényes megvilágításba kerülnek a következő beszélgetésben:

Bogomolov (meggyőződéssel): Akkor maga boldogtalan ember. A boldogsághoz a munka, az alkotás örömet kell érezni tudni.

Bukéjev: A muzsik dolgozik, egész életén keresztül, de boldogságát nem igen látni meg rajta.

Bogomolov erre azzal válaszol, hogy a muzsik nehéz munkája nem engedi meg, hogy érezze, hogy nehéz munkájával a jövő nemzedék életét könnyíti meg. Nyilvánvaló, hogy itt illúziókról van szó. Maga a konfliktus is erre épül, felesége ezért lesz hűtlen hozzá. A dráma ilyen beállítása Csehovra emlékeztet: Asztrov doktor fásítási tervére, és a boldogság 200 év múlva bekövetkező világára. Gorkij mély ellentmondást akar itt feltárni, mely az orosz burzsoázia forradalmi, haladó frázisai és a megvalósulás objektív lehetetlensége, a megvalósítók emberi gyengesége, korrupszája közt fennáll. Azonban az, hogy Gorkij nem fejezte be a drámát, azt mutatja, hogy rájött arra, hogy a burzsoázia osztályjellegét egy ilyen mű nem tárná fel teljesen – nem fogná át történelmileg azt a kort, mely az eredeti felhalmozódás megindulásától az Októberi Forradalomig tart. Éppen ezért Gorkij a forradalomutánra hagyja ennek a feladatnak végleges megoldását. Ugyanis azok az illúziók sokkal erősebben mutatkoznak meg az osztályösszeütközésekben és felszínre kerülnek azok az igazi szálak, melyek a burzsoázia anyagi és társadalmi helyzetének lényegével kötik össze ezeket az illúziókat.

Jegor Bulicsov – kereskedő. Vajjon megoldható-e a modern orosz kapitalizmus ellentmondásainak ábrázolása a tőke egy régebbi formáján keresztül? Vajjon sikerül-e egységes egészbe foglalni a tőkés fejlődés fázisának lényeges vonásait? Kérdésünkre Gorkij műve alapján igennel felelhetünk. Feleletünk azonban előleg: meg kell néznünk, hogy ezt hogyan éri el Gorkij. Problémánk megoldásához újra az eredeti tőkefelhalmozódás fentebb tárgyalt problémájára kell visszatérnünk.

Gorkij helyesen látta meg, hogy az orosz kapitalizmus sokszínű tarka képet mutat, elmaradt feudális termelési viszonyok keverednek, fonódnak össze a termelés kapitalista viszonyaival. Gorkij figyelme éppen ezért történelmileg jogosan az eredeti felhalmozódás problémái felé fordul: ez a folyamat össze tudja foglalni azt a sokféle elmaradt gazdasági viszonyt, mellyel Oroszország az imperializmus új korszakába lépett, ha egyben kimutatja a tőke újabb formáinak megjelenését és fokozódó, vezető szerepét. Így a kapitalista fejlődés *régebbi és újabb fázisának ellentmondásos egységét* is meglátta és ezt tette meg ábrázolása kiindulópontjává. A kereskedő tőke csak akkor tudja betölteni történelmi funkcióját, ha fejlődésének bizonyos szakaszán átcsap az ipari tőkébe, az ipari tőke megteremtője lesz. Az orosz kapitalista fejlődés – Lenin által felfedezett sajátosága abban áll, hogy az átcsapás rendkívül lassú, beteges, vagy egyáltalán nem jön létre. A kistermelőket kiszorító szét-szórt manufaktúrát szervező kereskedő-*(«felvásárló»)*-nak sokkal nagyobb hasznot biztosít, ha nem épít gyárat, nem koncentrálja a munkásokat, mivel így nem kell termelészközöket vennie, gyárat karbantartania stb. Ez természetesen a gazdasági fejlődés erőszakos lassítása. Ebben a tendenciában nyilvánvalóan napvilágra jut az a Marx által jelzett sajátosság, hogy a kereskedő tőke konzervatív jellegű. A kapitalizmus ilyen fejlődése kapcsolatban van azzal, hogy nagy pénzvagyonok felhalmozódására nem volt olyan alkalom, mint Európában, a gyarmatosítás révén. Azonban ez az *álfejlődés* mégis ha lassan is, *megindul*. Az ipari tőkébe átcsapó kereskedelmi tőke fejlődése sokkal gyorsabb, vehemensebb a tőke régebbi formáit kiszorítja eddigi vezető pozíciójából, maga alá rendeli. Az imperialista fejlődést az ipari tőke könnyen meg tudja nyergelni, saját perspektíváját látva benne. A forradalom aztán a kereskedelmi tőke hanyatlását is befejezi, megszüntetve a tőke összes formáit. Mármost nyilvánvaló, hogy az orosz tőkés fejlődés ellentmondásai, hanyatlásának tendenciái sokkal *pregnansabb és kézzelfoghatóbb képet nyerne a kereskedőtípus* ábrázolásánál. Mivel a kereskedő bizonyos tekintetben az eddigi fejlődés bezárója és kiindulópontja is egyben a további fejlődésnek. Gorkij itt valóban a kapitalista fejlődés hanyatlásának és a forradalom fejlődésének centrumába talál.

A történelmi tendenciák helyes felismerése egy kiváló író alapvető kvalitásához tartozik, de kiválóságát ez még nem határozza meg. Helyesen felismert tendenciák az az anyag, amiből sok mindent lehet alkotni, de hogy mi felel meg legjobban annak a történelmileg meghatározott anyagnak művészi forma tekintetében, azt csak a kiváló író tudja felmérni. Gorkij figyelme éppen ezért arra irányul, hogy ennek a történelmi fejlődésnek a *legtípusabb* alakját válassza ki —, melyben az egyéni vonások szélsőséges hangsúlyozása adja az igazi tipikust. Éppen ezért az eredeti felhalmozódás egy olyan alakjához fordul, mely alulról a népből indult el, a tőkés útra magával hozta hatalmas plebejus energiáit. A tőkés világban azonban ezek az energiák feleslegesek — a számoszlopok súlytalanok és így veszendőbe mennek, az egyén lassú pusztulása következik be. Ez Gorkij szemléletének *forradalom utáni* sajátága : most az érdekli, hogy hogyan nyomorítja el az embert a tőkés lét, hogyan nyomják agyon az ember képességeit a súlytalan számoszlopok.

Láthatjuk, hogy Gorkij az orosz kapitalizmus ábrázolásának mindenoldalúságára törekszik : nemcsak történelmileg helyes tendenciák kiválasztására, hanem ennek a tendenciának emberi megvalósulása, torzító hatása is fontos számára : csak így lehet a forradalom világtörténelmi jelentőségét művészileg érzékeltetni.

Jegor tehát alulról indult el. Éppen ezért sokkal tisztábban lát, tisztábban és világosabban fejezi ki a kapitalista élet rothadtságát is. Ebben a tiszta kifejezésben benne van az eredeti tőkefelhalmozódás minden könyörtelensége, harca.

Bulicsov : Az igaz. Az igazi igazság. Én kimondom egyenesen. Az én dolgom a pénzt púpozni, a paraszté gabonát aratni, árut venni. Van még egyéb igazság?
»... Mindenki tudja, hogy a lopás jogos, nincs ezen megsértődni való.
A szegénytől nem leszel jobb, rosszabb leszel. És nem te lopsz, a rubel lop.
A rubel maga a legnagyobb tolvaj.«

Az eredeti felhalmozódás nagy írói, Fielding, Swift, kiemelték azt a *nyíltságot*, azt a szemtelen és szemérmetlen természetességet, mely az eredeti felhalmozódás tökeszerzésével együtt járt. »Moll Flanders hosszú kalandos út után jut el ide, melynek szinte minden állomása a lopás és csalás, amit azonban a legnagyobb természetességgel hajt végre. Ez a természetesség éppen onnan adódik, hogy alulról küzdik fel magukat, minden eszközt a sors kezéből kell kicsikarniok, és így ennek a küzdelemnek jogos babérjaként tekintik az eredményt. Jegornál nem látjuk ezt a felhalmozási *folyamatot*, de az író érzékelteti ezzel a néhány mondattal ennek a folyamatnak meglétét. Gorkij hangsúlyozza is, hogy ez régebbi folyamat még most is megnyilvánuló jelensége. Ugyanis kiemeli, hogy Dosztyigájev és a többi tőkés már messzebb tart :

Báskín : Dosztyigájev úgy megtollasodott, hogy nem bír magával, csak ezresekben beszél. És Jegor Vaszilijnek is mintha elsötétednék az esze. Nemrégibe azt mondta, félre-éltem én. ... Mit jelent ez?

Dosztyigájevék, sőt a család többi tagja is rájönnek, hogy tőkéjüket új módon kell forgaatni : részvényekben. Jegor ebből semmit sem ért az ő képzeleti a régi »világhoz« kapcsolódnak. De itt nemcsak erről van szó. Itt arról is szó van, hogy Bulicsov emberileg is idegen lett ebben a világban. Nemcsak hogy nem értette meg ezt a fejlődést, hanem halványan belátja, megérzi, hogy ez az út nem jó, hogy itt csak erkölcsi és fizikai pusztulás vár rá. Ezért mondja, hogy félreélt. Moll Flandersék a XVII. században nem bánták még meg tőkés felendülésüket — a kapitalista élet degradációja még nem éreztette hatását. Jegor alakjánál ez már döntően előtérbe kerül. Innen ered Jegor nagysága is. Az egész körülötte forgó világot megveti, patkányhadnak nevezi, lenézi. Ugyanakkor szenved, mivel a világ sem érti meg — rabnak érzi magát.

Bulicsov : (Glaфіrához) Meghalok én?

Glaфіra : Az nem lehet.

Bulicsov : Miért nem?

Glaфіra : Nem hiszem én.

Bulicsov : Nem hiszed? De barátom, az én dolgom rosszul áll, nagyon rosszul. Tudom.

Glaфіra : Nem hiszem.

Bulicsov : Makacs vagy te, na hozd a kvászt. És egy pohár narancspálinkát is iszom. (A kredenchez megy.) Becsukták ezek a dögök. Ezek a disznók vigyáznak rám. *Tisztára fogoly vagyok én. Rab... semmi egyéb.* (Kiemelés tőlem AM.)

Bulicsov rabnak érzi magát. Itt láthatjuk viszont azt a motívumot, melyet fentebb az Artamonovoknál kiemeltünk. Bulicsov is érzi maga körül azokat a börtönfalakat, melyeket Pjotr Artamonov. És ugyanakkor halványan ő is megsejti, hogy ennek a szenvedésnek ő maga, tőkés léte az oka, ezért mondja többször is, hogy »félreéltem«. Azonban Gorkij ezt a szenvedést sem az Artamonovokban, sem itt nem úgy domborítja ki, hogy mi a tőkés léttől elvonatkoztatva lássuk. Ellenkezőleg, a néző még erősebben érzi, hogy itt a tőkés világ ellen ír elsősorban az író, anélkül, hogy hőseit felmentené a tehetetlenség, a cselekményképtelenség vádjá alól.

Jegor tehát a tőkés Oroszország ábrázolásának, a forradalom közeledésének tipikus alakja lesz. Azonban úgy lesz típus, hogy egyéni vonásait szélsőségesen felnagyítja Gorkij. A típusalkotásnak ez elengedhetetlen követelménye, melyet Malenkov is kiemelt kongresszusi beszámolójában. Azonban ez az *egyénytés* mélyen történelmi alapokon nyugszik Gorkijnál, nem önkényes. Mikor Gorkij az orosz *tőkés* fejlődés egészének ábrázolására egy *plebejus* multú, nagyképeségű embert használ fel, akkor ez az egyénítés mélyen történelmi : a kapitalizmus fejlődésében mindig nagy szerepet játszottak ezek az elemek, melyek küzdőképességükkel mindig előbbre vitték a társadalom fejlődését. Ez tehát az a dialektikus kapcsolat, az egyéni és általános vonások közt : az egyéni vonások végső fokon mégis történelmileg meghatározottak, és így az egyénítés csap át a tipikusba. A történelmi meghatározottsághoz az is hozzájárul, hogy Jegor népi származása szorosan a kapitalizmus történetéhez kapcsolódik : ő az »eredeti felhalmozódás embere.« Gorkij alkotásának ez egyik legfontosabb művészi tanulsága. Ennek különösen nagy jelentősége van a drámára nézve : a Jegor Bulicsov egész dinamikáját éppen onnan kapja, hogy az egyéni motívumok hirtelen átcsapnak tipikus osztálymotívumokká és ezzel felbontják a látszólagos statikát. Ez az átcsapás természetesen az epikára is érvényes, ott is megtalálható, de ott bizonyos változtatásokkal. Hogy meg tudja közelíteni az orosz élet minden szimptomáját (ami a drámában nem cél) közelebb kell mennie az átlaghoz : anélkül, hogy az átlagot tenné meg ábrázolása mértékéül. A Klim Számgin tipizálásánál látható ez a folyamat : Számgin közelebb áll ahhoz a kispolgári értelmiségi átlaghoz, mely a két forradalom között a »szellemi elit« szerepét akarta játszani. Itt az egyéni vonások átcsapása a tipikusba észrevétlenebb, nem olyan frappáns, mint Jegor Bulicsov esetében. Az Ellenségekben, a Kispolgároknak még nem látunk ilyen tipizálást : az egyéni és általános dialektikája ott még nem ennyire dinamikus. Ennek oka nyilván abban keresendő, hogy Gorkij itt egy sokkalta nagyobb történelmi folyamatot fog át és egy ilyen folyamat lényegét kifejező típus már túl kell hogy menjen az átlagon, *a művészi absztrakció magasabb fokát kell hogy megteremtse.*

Az eredeti tőkefelhalmozásban részvevő népi elemek holtvágányra jutása természetesen nagyon finoman van érzékeltetve. Már láttuk azt, hogy Jegor nem érzi jól magát ebben a társaságban, rabnak érzi magát. Ugyanez a gondolat sokkal szélesebb értelemben tér vissza akkor, amikor az imperialista háború és forradalom perspektívái megjelennek és éreztetik hatásukat. Ekkor Jegor belső ellentmondásai mintegy a burzsoázia egész hanyatlásának tükrévé válnak. Pavlinnal, a képmutató pópával beszélget.

Bulicsov : Én földi vagyok... keresztül kasul földi.

Pavlin (feláll) : A föld csak hamu...

Bulicsov : Hamu? Hát ezt mondod? De ha hamu, akkor nektek is hamu, de terajtat arany kereszt lóg. Hamu, de ti kapzsiak vagytok.

Pavlin : Gonosz dolgokat művel, ha egy serdületlen előtt...

Bulicsov : Serdületlen, serdült, feldült ser... *minden feldült...* (Kiemelés tőlem AM.)

Jegor a paraszt szemével észreveszi Pavlin csalóka frázisba burkolt »szentenciáinak« hamisságát —, de saját életén keresztül, már az egész világ megrendült, szétesett formában jelenik meg. A többi tőkés, különösen Dosztyigájev, nem feldültnek, hanem olyannak látják a világot, amiben pénzt lehet »púpozni«. Bulicsov azonban egyre inkább inogni érzi lába alatt a talajt, egyre inkább rá kell jönnie, hogy valahol hiba volt. Gorkij egyik írói kvalitása éppen abban van, hogy a világtörténelmileg közelálló válságokat nála mindig a fejlődésben elmaradottabb elemek érzik meg elsőnek. Az Ellenségekben pl. a részeges Jákov látta meg a sztrájkokban a közeledő forradalom előszelét. Ez történelmileg is helyes: a gazdaságilag, világnézetileg lemaradt elemek, ha különben jó képességekkel vannak felruházva, elsőnek érzik meg a történelem fordulatait, mert *ez őket érinti elsőnek!* Bulicsovban tehát több dolog eredőjeként születik meg a *halálhangulat*. Először, mint kereskedő egy elmaradottabb tőkés nemzedékből maradt itt, értetlenül állva az imperializmus előtt. Másodszor mint népi, paraszti ember, elvesztette régebbi önállóságát: a tőkés viszonyok maguk alá préselték minden küszködése ellenére. Harmadszor a forradalom közeledését látja — éppen mivel parasztból emancipálódott tőkessé.

A lakásában élő Laptjev forradalmárt nem szereti, mégis sok mindenben igazat ad neki, — magában. Halványan érzi — mint paraszt —, hogy igaza van, szemben ezzel az aranyos-selymes csúrhéval. Mivel viszonylag mélyebben lát bele az összefüggésekbe — mint alulról jött — azért lenézi, megveti a körülötte levőket. S mikor ezek már tudomást sem akarnak venni róla, akkor ő ebből is a végre következtet. Ezeknek a vonásoknak eredője lesz aztán az, ami pusztulásában a forradalom szükségszerűségét jelenti. Végző fokon Bulicsov tőkés marad a Jakov Laptjevök ellensége.

Azonban ez a vég nem átlagos. Bulicsov hatalmas paraszti energiával küzdötte fel magát oda, ahol most áll. De itt ez az energia már felesleges. Most az egyre távolodó életbe kapaszkodik görcsösen, minden áron élni akar. Azonban Gorkij ezt az élethez való ragaszkodást is rendkívül történelmien festi meg. Ugyanis Jegor egész betegségének háttere az egyre erősödő osztályellentét: a háború újabb és újabb borzalmai, az imperialista tőkések spekulációi, Laptjevök forradalmi munkája — a Februári Forradalom stb. Bulicsov nem ezeken az eseményeken kívül él. Az életért folytatott küzdelme egyre kevesebb olyan dologba kapaszkodhat, mely számára érthető, felfogható és megragadható. Ezért egyre inkább elveszti azt a nagy energiával kiküzdött önbizalmat, biztonságot. Gorkij ezt művészeileg úgy ábrázolja, hogy először kineveti a trombitával gyógyítani akaró »doktort«, majd pedig elfogadja, végül már a forgó-búgó szélhámos Propotyejt is elhivatja — tőle remélvén gyógyulást. A fizikai, testi betegség szerepe itt *másodlagos*: csak arra szolgál, hogy kiváltsa és elénk hozza, hogy a lelki összeomlás milyen tragikus kálváriáját kell Jegor Bulicsovnak végigjárnia. Ennek az útnak állomásait éppen a forradalom születésének főbb eseményei alkotják.

Hogy érzékelteti tehát Gorkij a forradalom hatalmas tényét? — erre a kérdésre kell válaszolnunk, hogy teljes egészében láthassuk Jegor alakjának művészi nagyszerűségét. A legszembeötlőbb a dráma egész felépítésében, hogy a forradalomról mi csak *hallunk*, a színen a forradalom állandóan erősödő hatását látjuk — a forradalmi erők hatását, és nem magát ezeket az erőket. Hogy ez magából az ábrázolt anyagból így következik, az világos: Jegor gazdasági helyzeténél fogva messzebb áll az eseményektől, kevesebbet ért abból, mint hogy házában ezek az osztályerők kirobbanjanak és harcukat vele és rajta keresztül megvívják. Azonban ennek éppen ebből kifolyólag művészi háttere is van. Gorkij felhasználja ezt az objektív tény, hogy Bulicsov szemlélő helyzetet foglal el az eseményekkel szemben — és így az

eseményeket rajta, az ő viselkedésén keresztül mérhetjük le, mert Bulicsov érzi, sejti, — sőt néha tudja is, hogy ezekben az eseményekben róla is szó van, az ő osztályának halálküzdelmét látja e napokban. Így végső fokon nem szemlélője, hanem résztvevője az eseményeknek. Bulicsov megérzi, hogy itt osztályáról van szó, önmagát azonban igyekszik ebből az általános helyzetből kimenetni. Nem veszi észre, hogy ez lehetetlen: amire ő *hivatkozhat*, a népi eredet, olyan híd, melyet már felégetett maga mögött, anélkül, hogy tudna róla. Nem érti meg, hogy a nép a maga útján halad, a forradalom felé és ő pedig már régen elszakadt tőle. Egy beszélgetés erre elég fényt vet:

Xénia: A mi asszonyaink okosak... De az egészséges paraszt mind elesett. Idehaza csak az ügyvédek maradtak.

Bulicsov: *Nagyon elrontották a népet.*

Xénia: De aki itthon maradt — gazdagszik...

Bulicsov: Már ez is tudja...

Bulicsov tehát nem érti meg, hogy el van szigetelve felfelé az új tőkésék felé is, népi plebejus reminiscenciáival, megvetésével, lefelé pedig azzal, hogy nem jön rá arra, hogy végleg elszakadt a néptől: tőkés lett. Bulicsov a forradalom osztályjellegéből szükségképpen semmit sem lát, de annál inkább érzi, hogy közeledik valami, ami saját létét dönti romlásba. A körülötte élők nagyjában-egészében a forradalom polgári jellegét emelik ki, de még csak nem is sejtik, hogy ez a forradalom át fog nőni szocialista forradalomba — és így véget vet e percmemberek dárvidójának.

Bulicsov állandóan hangoztatja ezt a plebejus szemléletet.

Bulicsov: (Surához) Beszélnem kell veled. Hogy megértsed, hogy más utcában élek, mint ahová való vagyok, harminc évig éltem idegenek közt. Az apám hajót úsztatott... És én látod — ezt nem tudom kifejezni.

Bulicsov egész tragikuma benne van ebben az önvallomásban. Azonban egész elkeseredett szemlélete, halálhangulata nem bírja rá arra, hogy saját pusztulását is meglássa ebben a forradalomban. Mikor az utcán az Internacionálé hangjainál mennek a tüntetők, Jegor már végső agóniáját éli:

Bulicsov: Mit énekelnek ott az utcán?

Sura: Ne kelj fell

Bulicsov: És elpusztul az egész ország, ahol a szenny az úr. Nem látok (felkel, az asztalba fogódzik, megtörli a szemét). Legyen meg a te országod. Micsoda országod? — Dögök! országod. Miatyánk... nem, nem jó, micsoda atyánk vagy, ha halálra ítélsz. Miért? *Halandók vagyunk? Mind, jó mindnyájan, de én?* (Megtántorodik). *No? Mi az Jegor, Sura! Glafira! Dögök...* Jegor Bulicsov... (Kiemelés tőlem AM.)

... Mi az, kit temetnek?

Bulicsov tragikus összeomlásában mindenkiről elismeri, hogy »halandó«, belátja e szennyes világ pusztulásának szükségszerűségét — csak a maga számára érzi ezt a sorsot jogtalannak. Összeomlása azonban egybeesik — ezt ő is megsejti — a forradalommal. Gorkij amikor látszólag távoli eseményként ábrázolja a forradalmat, valójában itt a forradalom legbensőbb szükségszerűségét tárja fel: a burzsoá osztály haláltusáját; valójában a forradalmat látjuk magunk előtt. Jegor Bulicsov a forradalommal együtt omlik össze: ez nem szimbólum. Ez történelmileg legmélyebben indokolt művészi eljárás: Jegor Bulicsov tragikus bukása, összeomlása a forradalom belső szükségszerűségét tárja fel.

Azt mondtuk, hogy Jegor Bulicsov tragikusan bukik el. Vajon lehetséges az, hogy a szocialista realista dráma a burzsoázia agóniáját tragikusan ábrázolja? Mielőtt e kérdés elvi

részére rátérnénk, röviden nézzük meg a tényeket. *Bulicsov tragédiája abban rejlik, hogy mint népi származású, nagy kapacitású ember »más utcában élt, mint ahová való«, tőkessé válása elnyomította egyéniségét, mivel végleg elszakadt attól az éltető talajtól, ahonnan elindult. Nagykereskedő lett, a burzsoá élet részesévé harcolta fel magát, de ezt a gyümölcsöt nem tudja élvezni, annak ellenére az objektív törvényszerűségek, melyek a burzsoáziát elpusztítják, őt is magukkal ragadják. Így a polgári világ pusztulásának tipikus alakja lesz, de egyben tragikus monumentális is, mivel ennek a pusztulásnak legmélyebb ellentmondásait tárja fel; a burzsoa világ emberpusztító erejét. Jegorban az eredeti felhalmozódás minden ellentmondásos energiája fonódik össze a forradalom közeledését megérző ember tehetetlenségével és halálfélelmével.*

Ismeretes, hogy a szocialista realizmus a burzsoá világ pusztulását nem ábrázolja tragikusan. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején a régi rend védőinek oldalán megvolt az a még viszonylagos jogosultság, mely a tragédiához szükséges: a kapitalizmus csak egy újabb formáját hozza a kizsákmányolásnak. A kapitalizmusban ez a viszonylagos jogosultság eltűnik a szocialista társadalommal szemben, mely a kizsákmányolás minden formáját felszámolja. A régi rend védelmezőinek oldalán tehát nem állhat jogosultság. Miért beszélhetünk mi mégis Jegor Bulicsov tragédiájáról? Úgy gondoljuk, azért, mert Gorkij itt a kapitalizmus egészének képét adta, a kapitalizmus fejlődésének lerövidített, koncentrált útját festette meg, mintegy végső leszámolást, utolsó ítéletet mondva a régi rend felett. Egy történelmi korszak ilyen monumentális ábrázolása legjobban tragikus színekkel ábrázolható: így lehet feltárni a két történelmi korszak ellentétét, különbségét, mint antagonizmust. Ezt az orosz tőkés fejlődésnek még egy sajátága segíti elő. Nevezetesen az, hogy még a nyugati tőkés országokban sem uralkodhatott a polgárság kizárólagosan, hosszú ideig. Oroszországban a forradalom lehetetlenné tette, hogy azt a pár hónapot kivéve, mely a Februári Forradalom után, a júliusi napok után következett, a burzsoázia osztatlanul uralkodjék. Engels ezeket írja a nyugati országokról: »Úgy látszik, a történelmi fejlődésnek törvénye, hogy a burzsoázia egyetlen európai országban sem tudja — legalább is nem hosszabb időre — a politikai hatalmat oly kizárólagos módon a maga kezébe keríteni, mint ahogy ezt a hűbéri arisztokrácia a középkor századai folyamán kezében tartotta«. Ez a megállapítás Oroszországra fokozottan érvényes. Az orosz burzsoázia politikailag elvetélt maradt, bár mindent megtett, hogy kizárólagos hatalomra tegyen szert. A forradalom elsöpri az egész rendet, mielőtt még politikailag kifejlesztené önmagát. Mint mondtuk, ez is hozzájárul a tragikus koncepcióhoz. Ezzel függ össze még az a fentebb kifejtett sajátosság, hogy az eredeti felhalmozódás még nem fejeződött be, hogy Oroszországban a *társadalmi* alakulatok sokfélesége, tarkasága uralkodik, mely ennek a politikai abortusnak mintegy gazdasági alapja.

A tragédiára is áll az, amit Marx a komédiáról megállapított: a tragédia is leszámolás a multtal, *búcsú* a multtól, csak nem vidám, mint a komédia, hanem komorabb színekben bővelkedik. A tragédia éppen általában lesz búcsú, hogy olyan gyökeres ellentmondásokat old fel a legmélyebb harc útján, melyek másképpen a nézők gondolat- és érzésvilágában nem oldhatók fel. A tragédia felszakítja ezeket a gennyes sebeket, gyökeréig hatol a betegségnek és így ki is irtja. A katarzis problémája éppen erre utal.

Nagy történelmi korszakok lezárására, átfogására ilyen módszerekkel törekcsenek a művészek. Shakespeare III. Richárdja nem tehetségtelen ember, ellenkezőleg, nagykéességű, ügyes, raffinált politikus, kiváló katona és egyben magában egyesíti a feudalizmus összes durvaságát, erkölcsi züllését. Shakespeare mind a két komponenst erősen hangsúlyozza. Így Richárd alakja a feudalizmus egészének, ellentmondásainak is fókuszpontja lesz bukásában az egész feudális rendet látjuk letűnni. Goethe is így jár el a Götz von Berlichingen megírásánál: a történelmi ellentmondásokat helyesen fogta át, bár alakja lovagi jellege ezeknek az ellentmondásoknak nem tud mindig hű kifejezője lenni. Éppen ezért mikor Marx Lassalle-al folytatott polémiajában kiemeli, hogy Götz egy »nyomorult fickó« (miserabler Kerl), rámutat arra, hogy a feudalizmus ellentmondását, hanyatlását, helyesen, világtörténel-

mileg tükrözi. A történelmi korszakoktól vett tragikus búcsú tehát, ha egy végső leszámolás jellegével bír jogosult, nemcsak a klasszikus polgári irodalomban, de Gorkij esetében is.

Hogy Gorkij tragikus felfogásának bonyolultságát beláthassuk, még meg kell néznünk e tragikum sajátosságait. Jegorban Gorkij olyan éles és tragikus kollíziót ábrázol, mely a kapitalizmus embertelenségét a maga meztelenségében mutatja be, ugyanakkor azonban kiemeli, hogy Jegor is ehhez a rendhez tartozik: tragikuma éppen ebben áll. Az összeomlást itt a forradalom ténye határozza meg: nem Jegor belső következetessége, bátor kiállása — ilyesmire nem is lehet képes. Nagysága inkább ott van, hogy küzdött a kapitalizmus degradáló tendenciái ellen és ebben a küzdelemben alulmaradt. Ez a bukás tehát nem a III. Richárd-féle vég. Nem katasztrofális bukás. Gorkij ki is emeli, hogy Bulicsov betegsége az, ami kiváltja az összeomlást. Ezzel Gorkij nagyon helyesen *tompítja* a tragikus kiélezettségét. Ezzel a tompítással éppen ezt emeli ki, hogy a pusztulás Jegorra nézve is szükségszerű, de nem oly kiélezetten tragikus. Jegor egész monumentalitása a körülötte levő világhoz képest nem aktív, nem olyan küzdőképes tevékenységgel harcol, mint Richárd, hanem *passzívan*, telve szkepszissel, minden felett közlegyintéssel tér napirendre. Bukásában tehát tompított tragikumot látunk, melynek alapja a szocialista realista dráma koncepciója. A *kollízió azonban megvan*. Itt nem arról van szó, hogy Gorkij elkeni az ellentmondást. Itt a történelem objektív folyamatainak helyes drámai feldolgozását láthatjuk.

Tragikuma bár nem teljes, mégis tragikus. Mint minden nagy, történelmileg meghatározott tragédia ez is olyan problémákat fakaszt fel és old meg a konfliktusban, melyek túlmennek a főhős személyes körén és a nézők tudatába is behatolnak. A polgári világgal való végső leszámolás lehetségessé válik.

Jegor Bulicsovban tehát sikerült az orosz társadalom egy hosszú korszakát művészien ábrázolni, mégpedig úgy, hogy Bulicsov tragikus, ellentmondásos alakjában felmerülnek az ázsiai kapitalizmus legsötétebb oldalai is. A művészi ábrázolás hogyanját tekintve az első pillanatban itt két dolog ütközik szemünkbe. Az egyik az, hogy a többi drámával egybevetve ez a dráma sokkal *»karcsúbb«* — sokkal inkább egy személy köré van felépítve, Jegor útját kíséri végig mint az előző művek. (E tekintetben csak a Vássa Zseleznova hasonlítható hozzá.) Hogy a hangsúly itt Jegor egyéniségén van, annak a tragikus kollízió létrehozása a művészi alapja. Ugyanis Jegor tragikus összeomlásának valóságát, történelmi helyességét csak akkor találja a néző valószínűnek, csak akkor érzi igaznak, ha a kollízióban részvevő alakot minden oldalról ismeri, ha a művész *plasztikusan* alkotta meg. A másik feltűnő jellegzetesség az, hogy ebben a drámában sokkal többet látunk az *»okurovi Oroszországból«*, mint a többiekben. Csak az Éjjeli menedékhelyben láttuk ennyire koncentráltan azokat az alakokat, melyek az ázsiai kapitalizmust jellemzik: a jósokat, sarlatánokat, pópákat, apácát stb. Gorkij nagyszerű kompozíciós képességének ismerete mellett nem tarthatjuk ezt véletlen jelenségnek. Az Artamonovok rövid elemzésénél már utaltunk arra, hogy Gorkij Tolsztoj nyomán közelebb megy az átlagoshoz, a mindennapihoz, hogy nyomon tudja követni a felbomlás, a szétesés minden etapját. A drámában sem ismeretlen ez: Csehov drámáinak éppen az a sajátosságuk, hogy az író mindennapi átlagos események *mögött* megtalálja a tragikus vonásokat, kiemeli éppen a hétköznapi közönnyel szemben az emberi szenvedések, sorsok szépségét. Gorkij itt ezt a csehovi vonalat építi messze tovább. Egyfelől konkrétan értelmet ad a hétköznapi csehovi felfogásának. Gorkijnál mindez az ázsiai Oroszország rothadó világát, a viharelőtti fejetlenséget jelenti. Ugyanakkor azonban sokkal élesebben tudja kiemelni a kontrasztot a népi energia még meg nem tört erkölcsi és emberi nagysága között. Gorkij novelláiban rengeteg példát találhatunk arra, hogy ez a hétköznapi, az okurovi Oroszország hogyan nyeli el végül is ezeket az embereket. Jegor Bulicsovnál más a helyzet. Bulicsovot nem a burzsoá világ nyeli el, csak előkészíti és összeroppantja a forradalom sodorja el. E korrupt világ bemutatásának kompozíciós szerepe abban áll, hogy kiemelje Jegor nagyságát és végső fokon *gyengeségét*: Jegort minden küzdelme ellenére szükségképpen összenyomja, megtöri ez a világ. Ez a kompo-

ziciós módszer tehát a tragikus felfogásmóddal áll kapcsolatban, ezzel emeli ki az író Jegor ellentmondásait. A csehovi tradíciót tehát magasabb fokon láthatjuk viszont. Csehovnál ez a motívum a tragikus motívumok ingadozását a komikus felé, a komikus jelenetek átcsapását tragikusba — szolgálja. Gorkij még karakterisztikusabbá teszi az orosz kapitalizmus mindennapi életének ábrázolását és ugyanakkor egy »átlagon felüli« ember tragikus küzdelmét is ábrázolja és így tragédiához jut el.

Az átlagoshoz való közeledés tehát dialektikus folyamat. Nem jelenti azt, hogy az átlagost ábrázolja, hanem csak közelebb megy hozzá. Ugyanakkor ez a közeledés a másik oldalon a típus egyéni vonásainak szélsőséges felnagyítását jelenti. Az ábrázolásmód ily dialektikus kettőssége a tragédia művészi eszköze. De ez a kettősség arra is rávilágít, hogy itt nem egyértelmű tragédiáról van szó. Ugyanis kétségtelen, hogy a forradalom ténye adja Jegor összeomlásának végső lökését, de az összeomlás már megindult, előbb is, Jegor egyéniségéből kifolyólag. A hétköznapi hangsúlyozása tehát éppen azt az ellentmondást húzza alá, amely Jegor helyzetében nyilvánul meg: a burzsoázia ellen végső fokon burzsoá eszközökkel akar harcolni. Ezek az eszközök mind abból az eszmei tartalomból nőttek ki, hogy Jegor a burzsoázia pusztulásának, a forradalom szükségszerűségének tipikus alakja.

Jegor Bulicsov tragédiájának tehát az adja meg tompított jellegét, hogy maga a burzsoá élet hétköznapija megindítja a tragikus összeomlás folyamatát — a forradalom csak befejezi ezt. Ez az alapvető művészi beállítás, mely a kapitalizmus ellen fordítja a nézők vádját, az egész dráma hangulatát is meghatározza. Ezen túlmenően éppen ez a dráma az, ahol a hangulatot, az összbenyomást Gorkij olyan élességgel hangsúlyozza. Jegor agóniája mindig valami világvége hangulatban zajlik le, mint már erre utaltunk.

Bulicsov: Fújj a fülükbe Gábiel. Itt most Gábiel arkangyal a világ végét fújja.
Ne menj el, fújd Gábiel! Ítélet napja! Világ vége! Trombitálj!

De a dráma egyéb jeleneit is átlengi ez a hangulat, akkor is, ha ezt nem fejezi ki ilyen pregnánsan. Ezek a jelenetek, és hangulatok Jegor megoldhatatlan dilemmájából nőttek ki: Jegor burzsoá, de nem tud jó polgár lenni — és most a forradalom mindent bevégez, mindennek vége lesz. A hangulat Gorkijnál is mindig szerves része a cselekménynek — mintegy legelvonhatóbb érzelmi visszhangja a hősök konfliktusainak. Hogy itt a világvége hangulat még erősebb nyomatékot kap, az onnan magyarázható, hogy itt a régi világ sírbatételéről van szó, az egész burzsoá társadalom requiemjéről.

Ami azonban a legsajátosabb, az, hogy ez a hangulat nem egyformán fatalisztikusan ugyanaz. Jegor állandóan remények közt hanyódik, összeroskad, új életre kel és meghal. Ezeknek az apró ingadozásoknak, nekifutásoknak hangulati kísérőjét láthatjuk. Ugyanis a drámának nincs meg az a lehetősége, hogy a kis ingadozásokat a maguk intenzitásában feltárja. Ez nehézkessé tenné a drámát, elvenné annak dinamikus sodrát. Éppen ezért Gorkij ezt a hangulati elemek megváltozásával érzékelteti. Az utolsó jelenetben, ahol az ablak alatt már az Internacionálé hangzik — Jegor egyik hangulatból hirtelen a másikba csap át: a lemondás és a hiábavaló remény küzdelme ez. Ezzel a művészi eszközzel tudja Gorkij helyes arányokban ábrázolni ezt a tragédiát.

Miután Gorkij művészi eszközeinek néhány jellemző vonását láttuk, mely Jegor útjának, tragikus összeomlásának művészi megelevenítését szolgálja — térjünk vissza a tragédia problémájára.

Már Hegel zseniálisan meglátta, hogy a drámában (különösen a tragédiában) a külső körülményeknek, az objektív tényezőknek kisebb szerepük van az egyén cselekvéseinek meghatározásában, mint az epikában.*

* Hegel: Aesthetik III. 365.

Végső fokon a dráma is történelmileg meghatározott egyének cselekvéseit ábrázolja, azonban nagyobb szabadságot biztosít a szereplők egyéni tetteinek és így a kollízióban pattan csak ki ezeknek a látszólag független szubjektív indítékú cselekvéseknek a meghatározottsága. Hegelnél ez a helyes gondolat úgy jelentkezik, mint az egyéni cselekvés, az öntevékenységek egész korszaka — így a dráma kifejezetten ókori művészet lesz, és csak egy Vicoi ricorsoval él Shakespeare-nél és Goethenél tovább. Gorkij frói tudatosságára jellemző, hogy ezzel a dramaturgiai sajátossággal elméletileg is tisztában volt. (V. ö. Gorkij Irodalmi tanulmányok 350. l.). Drámái alkotásaiban pedig következetesen alkalmazza. Már beszéltünk arról, hogy a Jegor Bulicsovban éppen ez az egyik sajátosság, hogy a többi drámával szemben a főhős útjának bemutatására koncentrálódik. Ez a sajátosság éppen innen érthető, a tragédia még inkább megköveteli a hősök önálló tevékenységét, cselekvését. A sajátos mármint itt az, hogy a Bulicsov — éppen mivel börtönben érzi magát, »más utcában él, mint ahová való« — nem tud úgy cselekedni, ahogy akar. Az öntevékenység tehát csak *mint potencia*, mint a magasabbrendűség érzése, vagy mint székszis nyilvánul meg. A cselekményben mi csak apró megindulásokat, ingadozásokat látunk, sokkal inkább látjuk az egyre inkább összenyomorodott embert. Azonban a dráma egészen mégis Jegor cselekvő egyénisége uralkodik. Ez a nagyvonalú önállóság beleillik abba a képbe, melyet Gorkij Jegorról mint népi származásúról, eredeti felhalmozódás emberéről ad.

Gorkij mikor megtalálja az öntevékenység ilyen rejtett, elhaló, de mégis meglévő formáit, óriási lépést tesz előre a hanyatló polgári drámától, Hebbeltől és Ibsentől. Már Hebbelnél megjelennek a drámában azok az epikus vonások, melyek a hősök öntevékenységét, önállóságát és így a konfliktust kihegyezettségét — csorbítják.

Ibsennél különösen alkotásának második fázisában ez fokozott mértékben érezhető. Művészetének főrdeme, melyet Engels emelt ki, abban rejlik, hogy olyan alakokat teremtett, akik öntevények. Azonban ahogy hozzáféljődött az európai irodalmi élethez, egyre inkább formálissá változtatja ezt az öntevékenységet. Az alakok egy milió hatása alatt cselekszenek. Legjobban látható ez a Rømersholmban, az egész konfliktus a ház különös miliójére van felépítve. Ibsen nem tudja bemutatni, hogy az egyre inkább megmerevedő polgári világban ezek a nagy egyéniségek szükségképpen összeomlanak — nem képesek az árral szemben úszni, a kispolgári hétköznapi eltapossa őket. Ehelyett a milió valami misztikusan, intuitív ható tényezője »győzi« le ezeket a nem hétköznapi embereket. Ez az eszmei és művészi hézag adott alkalmat az imperialista korszak reakciós szellemtörténészeinek arra, hogy Ibsent Nietzsche kortársává emeljék, hogy a nagy egyéniségek és a hétköznapi ellentétébe az übermensch elődjét magyarázzák bele. Ezzel a reakciós hamisítással szemben a valóság az, hogy Ibsenről teljesen lepattantak Nietzsche gondolatai. A milió-elmélettől csak egy ugrás választja el az úgynevezett sorstragédiát, mely egy absztrakt végzet beigazolódását szemlélteti passzív alanyokon. A nagy tragédiáknak éppen ez az embernevelő szerepe, hogy mindig a harcoló embert állítja az ábrázolás homlokterébe. Így az Oedipus-tragédiákban is a küzdelmen van a hangsúly, mely a küzdők legmélyebb emberi tulajdonságait is felszínre hozza. A »sorstragédia« csak passzív halott alakokat mozgat a színpadon.

A tragédia ilyen formális felfogása, a szükségszerűség ilyen absztrakt ábrázolása különösen a Hegel utáni liberális esztétikában Vischernél kelt életre. A hegeli öntevékenység elvét a tragikus bűn szorította ki, vagyis az emberi küzdelemben megnyilvánuló nagyszerű és értékes tulajdonságok helyére az eleve meghatározottság szűrkesége lépett. A forradalmi demokrata esztétika harcának egyik középponti problémája — mint azt már többször kiemeltük — éppen ennek a »sorstragédiának«, a tragikum szükségszerűségének feloldása volt. Éppen a forradalmi cselekvés oldaláról harcolt a liberális esztétika minden fennállót szentesítő szükségszerűségével szemben. Azonban ennek a tragédia-felfogásnak minden forradalmi jogosultsága ellenére megmutatkoznak korlátai: a tragikum objektív létének tagadása. Ez a művészetben megnyilvánuló korlát Csernyisevskij illúzióival, utópisztikus nézeteivel függ össze. A mi össze-

függésünkben csak annyit kell kiemelnünk, hogy a forradalmi demokrácia (de már Lessing is), mindig az egyéni öntevékenység művészi alapján állt, melyben azonban feltárta a végső fokon jelentkező társadalmi meghatározottságot. A gyakorlati és elméleti megoldások – mint Csernyisevskij esetében látjuk – problematikusak. Az egyének »szabad tevékenysége« a tragédia történelmileg meghatározott *szükségszerű* konfliktusával csak ilyen problematikus módon egyeztethető össze náluk.

Mint említettük, ez a probléma az imperialista korszakban egyre bonyolultabbá válik: az egyének öntevékenysége egyre nehezebben található meg, már magában az életben is. Az író nehezen veszi észre a pusztuló, csak nyomaiban, sajátos megnyilvánulásaiban jelentkező emberi nagyságot, önállóságot. Mint láttuk, ez a látszat, mely a kapitalizmus objektíve létező jelenségén alapul – még olyan nagy író is megtévesztett, mint Ibsen. Gorkij a marxizmus-leninizmus segítségével és a forradalomban résztvevő író szemével zseniálisan megoldja ezt a feladatot. Nyilvánvaló, hogy ennek a megoldásnak objektív történelmi alapja a Nagy Októberi Szocialista Forradalomra nyúlik vissza, arra, hogy Gorkij látta, hogy a burzsoázia hatalmának megdőlése egy minőségileg más társadalmi rend kiépítéséhez vezet. A megoldás útját tehát ez szabja meg. Bulicsov alakját szélsőséges egyéni motívumokból festi meg, melyek a dráma különböző fordulópontjain, majd az összeomlásnál tipikus osztályjellegbe csapnak át. Az egyéni vonások hangsúlyozása, az »öntevékenység« még megmaradt formáinak – lenézés, önbizalom, stb. aláhúása azonban szorosan összefügg azzal, hogy itt nem teljes tragédiáról van szó. Amikor Gorkij megoldja a Csernyisevskij által is felvetett problémát, hogy a tragédia szükségyszerűségében az emberi tevékenység a döntőbb, akkor ezt azért tudja megtenni, mert a történelmi perspektíva konkrétebb. A hangsúly mégis a *tragédián* van, ami szintén ebből a perspektívából fakad: ezzel zárja le a kapitalizmus vérrel és szenvedéssel teli korszakát, ezzel búcsúzik – marxi értelemben – ettől a korszaktól.

Ez a probléma szorosan kapcsolódik a Jegor Bulicsov kompozíciós helyéhez. Ugyanis Gorkij eredetileg a trilógia (esetleg tetralógia) első darabjának szánta. A trilógia második részét is megírta Dosztyigájev és társai címmel, mely 1917 júniusától az Októberi Forradalomig zajlik le. Mármost mi a szerepe itt a ciklusos szerkesztésnek és mi a kapcsolata ennek a »nem teljes tragédia« fenti problémájával? Véleményem szerint a ciklusdrámai forma nagy társadalmi megrázkódtatások, forradalmi átalakulások átfogóbb ábrázolásának egyik sajátos eszköze. Aiskylos Orestciájában, melynek idealista, de lényegében helyes értelmezését Bachofen adta, s melyet Engels zseniálisan állított talpra, az anyagjogi társadalom felbomlása és az apajogi társadalom kialakulása a történelmi mag. Bachofen minden idealista cafrang ellenére – véleményem szerint – helyesen mutat rá elemzése során arra, hogy a tragédia három része, mely művészileg önálló is lehet, mégis egymásra utal: az egyes tragédiák meghatározott *történelmi fázisok*. Az Agamemnon-ban még az anyagjog uralkodik, a másik rész Elektrája képezi az átmenet típusát, a harmadik rész Oresztesze képezi az apajogi társadalom győzelmét. Bachofen hangsúlyozza, hogy a harmadik tragédia történelmi és eszmei mondanivalója adja meg a helyes magyarázatát az előzőknek is: innen kapjuk meg a helyes perspektívát, mely az előzmények megértéséhez elengedhetetlen. (Bachofen: *Mythos von Orient u. Occident*. 162, 165 o.) A nagy történelmi változások nyilván nem kizárólagosan ilyen ábrázolási formát követelnek. Azonban Aiskylos esetében a történelmi fordulat ebben a formájában pasztikusabb, mint Sophokles megoldása. (Marx éppen ezért jobban kedvelte Aiskylost, mint Sophoklest). Shakespeare nagy történelmi drámái is ilyen világtörténelmi változásokat írnak le, de korántsem olyan formában, mint Aiskylos. E művészi forma tehát *nem kötelező*, de mégis alkalmas a világtörténelmi fordulópontok átfogó ábrázolására. Valószínű, hogy Gorkij éppen ezért az átfogóbb jelleg miatt fordult e forma felé. A minőségileg új e téren az, hogy már a trilógia első drámájában érezteti, hogy nincs teljes tragédia, csak egy záróakkord, majd a továbbiak komikusan alacsonyrendű burzsoá világa (Dosztyigájev sunyi alattomosága, Zvoncov eszer, az egész burzsoázia, mint patkányhad) világosan mutatja Aiskylosi értelemben az első

tragédia igazi arányait. Zvoncovék, Dosztyigájevék szemében Bulicsov már bolsevikké nőtt, pedig csak valamivel »magasabb« tökések, mint ők. E ciklus tehát egyrészt a fordulat több periódusából álló folyamatának drámai feldolgozása lehet, ugyanakkor az első dráma – Jegor Bulicsov – tragikus jellegét történelmileg konkretizálja, megvilágítja annak búcsú jellegét. Hogy itt ilyen antik formával van dolgunk, annak objektív feltétele a forradalmi átalakulás: Ennek szakaszai, e szakaszok más és más típusai egy ciklus keretén belül élhetik ki magukat. Így a legszélsőségesebb egyénítés is megkapja történelmi keretét. Jegor tragikuma igazán csak Dosztyigájev komikuma révén érthető meg a maga ellentmondásában, ahogyan az Agamemnon igazán csak az Euménések révén érthető meg.

1952. dec.

GRÉTSY LÁSZLÓ

ADY VERSMONDATAI

A köznyelv és az irodalmi nyelv között az a legfőbb különbség, hogy az utóbbi sokkal választékosabb, sokkal gazdagabb, olyan szavakat és kifejezéseket tartalmaz, amelyeket a köznyelvben költőinek, a szokottnál ünnepélyesebbnek érzünk. De nemcsak szavak és kifejezések éreztetik ezt a különbséget, hanem mondatfelépítésbeli, szerkezetbeli és egyéb stilisztikai jelenségek is. Ezzel kapcsolatban hadd idézzek néhány sort egy, a költői nyelv sajátosságaival foglalkozó műből: »Az író kötelessége, hogy folyton új legyen. Ennek stílusbeli sajátossága, hogy új és nem használt szavakat keres, új és nem várt szókapcsolatokat és szóösszetételeket. Stílusának újsága állhat újszerű mondatfűzésben.«¹ A mondatfűzés, szórend újságára ezek szerint tehát azért van szükség, hogy ezáltal mondanivalónkat szebben, kifejezőbben, hatásosabban tudjuk előadni. S e fentemlített írói eszközökre még sokkal nagyobb szükség van a költészetben, ahol a mondanivaló a vers többé-kevésbé kötött formájának korláta közé van szorítva. A költő feladata, hogy verse eszmei tartalmát összhangba hozza annak formájával, s akár a tartalom, akár a forma nyomul előtérbe a másik rovására, a vers nem lesz jó. »Nem elég a verssort úgynevezett lábak és metszetek szerint külsőleg feltagolni, azaz nem elég, hogy bizonyos helyeken végződjék a szó, hanem szükséges, hogy e külső felosztásnak megfelelően a benső, hogy a mondatnak (s így a gondolatnak is) azon részei csoportosuljanak egy ütembe, egy, a sormetszet által elkülönözött izbe, melyek egymással legszorosab kapcsolatban vannak, mert csak így lesz tökéletes a ritmus.« — mondja Arany János a magyar nemzeti versjodromról írt kitűnő, úttörő dolgozatában.² S a versnek a prózától sokszor eltérő mondatalkotását és tagoltságát, a külső- és belső-, azaz hangidomi és gondolatalkulásbeli ritmus összeegyeztetésének eszközeit, vagy ahogy Horváth János mondja: »a mondat versbeszerkesztésének módjait és formáit«³ — ezt nevezzük *versmondattan*-nak. Arany említett tanulmányában már a versmondattan néhány fejezetét is meghatározza: »A versbeli beszéd — mondja — lehány magáról minden fölösleget, mindent, ami lazává, pongyolává tehetné (milyen a névelő az, a és némely particulák); feloldja a prózai körmondathoz; a szórendet merész inverziókkal forgatja össze: a gondolatokat, nem, mint a folyóbeszéd egymásba fűzi, de egymás után sorozza, mintha azok, a tapadás törvényei szerint csak véletlenül csoportosznának együvé s kényszeríti őket, hogy bizonyos kiszabott szűk tér határain kívül ne nyújtózzanak, de egyszersmind azt, minden fölös hézagpótló nélkül, be is töltse.«⁴

¹ Erdődi József: A költői nyelv egynemely vonása, 55.

² Prózai művek, 22.

³ MNy. XXXVII, 218.

⁴ I. m. 12—3. Idézi *Fajcsék Magda* is »Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben« című munkájában.

A versmondattan tárgyát képező versmondatalakzatok létrejöttüket tekintve két indítékra mehetnek vissza. Egyrészt a költői ihlet hatására jönnek létre s a költő mondani-valóját teszik még érzékletesebbé. Ennek szép példája Arany, aki verseiben tudatosan alkalmazta évszázadok alatt hagyományossá vált versmondat-képleteinket, vagy Ady, kinek verseit ezúttal teszem ilyen irányú vizsgálat tárgyává. Másrészt viszont a kötött sorképletekben s többnyire éppen a formai megkötöttség ihletéből, vagy kényszerítése folytán kristályosodnak ki bizonyos mondatképletek. A hagyományossá vált mondatalakzatok tulajdonképpen gyökerükben mind ilyen eredetűek s ez magyarázza azt a tényt is, hogy középkori s még XVII—XVIII. századi költészetünkben is a formai megkötöttség kényszere jóval gyakrabban szerepel versmondatképletek indítóokaként, mint újabb költőinknél.

Versmondattani hagyományaink jelentős része több évszázados multra tekint vissza s a legelső ismert magyar verstől kezdve végigvonul egész költészetünkön. A XVIII. századtól kezdve észrevehetőleg gyérül a hagyományos mondatképletek előfordulása. Ennek magyarázatát abban kereshetjük, hogy ekkoriban indul meg a versformák lazulásának első hulláma — ez nem az addiginál gondatlanabb verselést jelent! — s a versírás nem állítja a költőket olyan formai nehézségek elé, mint addig. A négyesrim lassan kiszorul a sokkal mozgékonyabb és élénkebb párosrímmel szemben s Horváth János cáfolata⁵ ellenére is azt hiszem, Gábor Ignác nem minden alap nélkül állította, hogy Gyöngyösi alexandrinusainak sormetszete sokkal szigorúbb, mint a későbbieké, s hogy pl. »Arany Jánosnál a Gyöngyösi erős sormetszete már el volt gyengülve, a félsorok szorosabban fűződtek egymáshoz, a régi mély cezura tehát már annyira elsőkélyesedett, hogy a vers ritmusa már akadálytalanul, minden zökkenő nélkül siklott át rajta.«⁶ Korántsem akarom ezzel azt mondani, hogy ettől az időtől fogva könnyebbé vált a verselés; a versformák említett lazulása nem a versek értékének rovására megy, hisz nem a forma szabja meg a mondanivalót, hanem a költő maga használja fel azt gondolatai művészi kifejezésére. Az azonban kétségtelen, hogy a versmondattani jelenségeknek az a csoportja, amely a mondatok verssé formálásának kényszere következtében alakult ki, csorbát szenvedett s helyét egyre inkább a formai kényszer nélkül teremtődő s szilárduló mondatdattani alakzatoknak adja át. Dolgozatomban főleg ez utóbbit, a versmondattan újabb fejezetét akartam áttekinteni s azt hiszem, helyesen esett választásom éppen ezért Ady Endrére, akit Földessy Gyula így jellemez: »Az előtte író poéták, vagy az ő kortársai meglazították már a régi időmértéket, de Ady nem lazítja azt, hanem teljesen elveti. Ha Adynál jambusokkal, trocheusokkal, daktilusokkal találkozunk, ez nem a régi verselési reminiscenciák hatása, hanem egyszerűen annyit jelent, hogy a magyar hangzatos beszéd arányosan változtatván a rövid és hosszú hangokat kényszerűen rátérül a régi emelkedő és ereszkedő ritmusú sorok zenéjére, de hogy ez a természetszerű kényszerűség nem egyenértékű a régi prozódia szabványaiival, azt Adynak e prozódiai meghatározottságokkal való kétségtelen szembehelyezkedése bizonyítja.«⁷ Földessynek e túlzó megállapításával ilyen merev megfogalmazásban természetesen nem érthetek egyet, de annak bizonyítására — ha ez egyáltalán bizonyításra szorul —, hogy Ady a versek művészi megformálásában is tudatosan újra törekszik, ez is elegendő. Akinek célja »Szállani, szállani, szállani egyre — Új, új Vizekre, nagy szűzi Vizekre«, az nem fogja »az élet új dalait«, lelke szent álom-villanásait a kortársaktól elnyúlt versformában papírra vetni. Ezért állapíthatta meg róla — egy kissé túlozva — Schöpllin Aladár: »Eredetisége, hogy sohasem használ már meglévő képeket ... Hogy ez nála nem elszánás, az eredetiség keresése, hanem lényének természete, azt onnan is tudjuk, hogy a legegyszerűbb dolgokról való magánbeszélgetésben is ugyanilyen volt, önkénytelenül mindig egyéni álláspontra helyezkedett és egyéni módon fejezte ki magát.«⁸

⁵ MNy. XXXVII.

⁶ Gábor Ignác: A magyar ritmika választója, 39.

⁷ Földessy Gyula: Ady-tanulmányok, 38.

⁸ Ady Endre emléke, Nyugat, 1919.

E megjegyzések egyértelműen arra engednek következtetni, hogy Ady nem nagyon él *hagyományos* versmondattani alakzatokkal. De gyakran s még hozzá mesterien alkalmaz versmondattani *jogásokat* és *alakzatokat*, csak hogy ezt többnyire nem formai kényszer hatására teszi, hanem a vers gondolati-érzelmi összhatásának fokozására. Erre céloz már Schöpplin is, amikor Ady-könyvében arról ír, hogy Ady mesterien tudott bánni a szóval, egy-egy finom szórendi változtatással roppant hangsúlyt és kifejező erőt tudott elérni.⁹ S ezt igyekszem a továbbiakban részletesen is megvizsgálni.

Horváth János »Rendszeres magyar verstan«-ában s A magyar vers című könyvében aszerint csoportosítja a versmondattani jelenségeket, hogy azok a szótagszám, rím, sormetszet vagy versnyomaték kedvéért jöttek létre, majd külön beszél a közölségről, amely az enjambe-ment orvoslására szolgál. Dolgozatomban ez a csoportosítás az említett okok miatt nem látszik alkalmazhatónak, s ezért az ok (vagy, ha úgy tetszik: cél) megjelölése helyett inkább magát a jelenséget, a különböző versmondattani alakzatokat teszem meg felosztásom alapjává. Példáimat az Új versek-től Az utolsó hajók-ig terjedő tizenegy kötetből válogattam (beleértve a Margita élni akar-t is), de nem mindenütt egyforma gondossággal. Legalaposabb feldolgozásban A magunk szerelme kötet részesült: ennek valamennyi jellemző példáját igyekeztem figyelembe venni. A korlátozott terjedelem természetesen itt is rostálásra kényszerített.

I. Inverzió

Már a XV—XVI. század verselői igen gyakran éltek a szórend megváltoztatásának lehetőségeivel¹⁰ s a különféle inverziók számos fajtáját fejlesztették ki. Verstani értekezésében Arany is foglalkozik az »összeforgatott szórenddel«, ahogy ő e jelenséget elnevezte s ezen belül a »kötszók és visszahozó névmások« inverzióját említi meg. Újabban Gyomlay Gyula szentelt terjedelmes tanulmányt éppen Arany inverzióinak¹¹ s csoportosításában az inverziós jelenségeknek az Aranyénál jóval szélesebb skáláját tünteti fel. Szól a mondathangsúlyos határozó, a hangsúlyos részes tárgy, a hangsúlyos tárgy, hangsúlyos alany, a melléknévi s főnévi jelző, valamint az állítmány inverziójáról, majd idevonja — és sok tekintetben joggal — a közlés-féle jelenségeket. Utoljára tárgyalja azt, amit Arany az »összeforgatott szórend« egyetlen fajtájaként említett: a kapcsolósók és mondatok inverzióját. Dolgozatomban e felosztást lehetőleg egyszerűsítettem s az anyaghoz mérten módosítottam. Az *inverzió* elnevezést az egyes mondatrészek elhelyezkedéséről szólva logikai okokból kerülöm s inkább e mondatrészek *kiemeléséről*, *hátravetéséről* beszélek.

1. Állítmány kiemelése.

Tettem életemet én, nyomorult pőre,
Néha Dózsa Györgyre, néha csak egy nőre
(Hát imígyen sírok)
Frissült szerelmét úgy dobta oda,
Mintha düh-bosszun *volna* már régen túl.
(Mikor Margita visszajött)
Mink megöregedni,
Hogyha karunk ráért,
Emlék-ünnepeknek
Nem fogunk okáért.
(Ünnep a dombon)

⁹ Schöpplin Aladár: Ady Endre, 174.

¹⁰ Fajcsék: i. m. 22—5, 28—32, 57—89.

¹¹ Gyomlay Gyula: Inverziók és choriambusok Arany János tizenkettes verssoraiban.

2. *Alany kiemelése.*

Kijelentést tartalmazó főmondatokban természetesen nem fordulhat elő, mert ott amúgy is az alany áll az első helyen. Egyébként azonban van rá példa:

Igy akarod, így kell akarnod,

Minden plántáknak ültetője:

Bu és gaz hogy

Leghűbb virágod be ne nőjje.

(Bosszus, halk virágének)

3. *Tárgy kiemelése.*

Úgy kellene fürkésznem a nyomodban,

Kis életed álságát mintha bálnám

(Mert senki jobban)

Az úr-Hunnia dőzsölt hát megint

Tornyaiából bátran lekönnyökölve

S csak pribék-hadát intve úszítón

Bús lázadóit, hogy ölje, hadd ölje

(Rengj csak, föld)

Itt volna hát a szent, a várt Szélvész,

Tespedt tavát mely fenékgig zavar?

(A magyar tanítókhöz)

Akarásunkat durván az, aki

Bánatokig és átkokig gyötörte:

Ez a gazember még lakolni fog.

(Enyhe, ujévi átok)

Az utóbbi példában nemcsak a tárgy, hanem az állítmány módhatározója is szabálytalan elhelyezkedésű s a két sort úgy is felfoghatjuk, hogy az *aki* vonatkozó névmás hátravetése eredményezte az inverziót. E felfogás értelmében tehát az idézett sorok nem is ide tartoznának, hanem abba a csoportba, amelyikben — Lehr Albert kifejezése szerint — a kötőszó a »helyehagyó«. A csoportosítás — ugyanilyen okok miatt — máshol sem lehetett mindig egyértelmű, de nem is a merev kategorizálás volt a célom, hanem az Ady-versek szórendi sajátosságainak széleskörű s ugyanakkor konkrét bemutatása.

4. *Határozó kiemelése.*

Nagy éjszakába mintha hullnánk

(Este a Bois-ban)

Boldog legény, istenek párja,

Szemben ki ülhet szép szemeddel

(Sapho szerelmes éneke)

5. *Minősítő jelző hátravetése.*

Valójában nem a minősítő jelző kapott itt inverzió útján értelmezői szerepet, hanem a jelzett szó (alany, tárgy, vagy határozó) került a jelző elé, hogy ezáltal külön hangsúly essék rá. Az ilyen szó szerkezeteket mégis a jelzők inverziójaként szokták emlegetni s úgy magyarázzák, »hogy ezeknek a kifejezéseknek a tartalmát a lélek még nem appercipálja egyszerre, hanem csak asszociatív fűzi egymáshoz.«¹² Kezdetleges nyelvállapotot tekintve lehetséges is e magyarázat, a mai nyelvben azonban csak hangsúlyozó szerepe van: ezáltal nemcsak a jelzőt, hanem a jelzett szót is nyomatékkal ejtjük ki.¹³

¹² Kertész Manó, Nyr. XXXIX, 399.

¹³ Az értelmező jelzőt többen külön jelzőtípusnak tartják, így Simonyi is A jelzők mondattana című munkájában.

De bőrünk alól kisüt lobogva
Már vérünk, e *bús*, mindeddig *lomha*
(Rohanunk a forradalomba)

Aranyom, én kies parti termőfád
Akartam volna lenni.
Zengő tavaszú, őszí mámorú,
Sok virágos, bűbáj-gyümölcs-hozó
S nem lehettem, látod, semmi
(Csupán magamtól bucsuzom)

Keleti vérem, ez a lomha
Szomjuhozóan issza nyugatot
(Egy párisi hajnalon)

E példákban melléknév tölti be az értelmező jelző szerepét. Ady verseiben ennél jóval gyakoribb a melléknévi igenév értelmezői használata:

Gyertek csak új, szűrő üzentgetések,
Ti régiek s lankadni nem tudók
(Még mindig háboru)

Futó napok, kik ifjakat növesztnek,
Futó ifjak, *napjaikat fogyasztók*
(Röpülj, piros sárkányom)

Lam, mért kergetted el mosolyom,
E *szépen betanultat*
(Régi énekek ekhója)

Most ölelne meg valaki,
Szép nőstény, *könnyes és szánó*;

Bűnbánó és dalos némbor,
Víg bűnbánó.
(Most ölelne valaki)

6. Birtokos jelző hátravetése.

Ez a jelenség a prózai mondataalkotásban is eléggé elterjedt s az Ady-versekben előforduló példáknak a prózában szokásosnál nagyobb számát nem egyszer valóban a hangsúly, ritmus és rím együttes hatása magyarázza.

Megfúl a leggyönyörűbb kedv is
Hátán a vén *Sors-lépnek*
(Holnapra gyógyuló bánat)

(Az idézett versben összesen nyolc birtokosjelző szerkezetet találtam s közülük öt inverziós!)

Titokzatos, valótlan követje
A *nőnek.*

(Nőkergető, fényes hazugság)

Prózában jóval ritkább az olyan esetek előfordulása, ahol a birtokos még külön két-három jelzőt is vesz fel s ezáltal a jelzős szerkezet tagjai távolabb kerülnek egymástól:

A vén emlék-gyilkosnak add ide
Varázsát a *szent, emlékező méznek*
(Kérdés kék szemekhez)

Kúnfajta, nagyszemű legény volt,
Kínzottja *sok-sok méla vágnak.*
(A Hortobágy poétája)

Dacos arcú, vén bolyongóját
Földöntúli, titkos, és tengereknek.
(Ifju karok kikötőjében)

Találunk végül olyan sorokat is, amelyekben a birtokos jelző és a jelzett szó közé más mondatrészek ékelődtek be. Megemlítek néhányat, de azzal a megjegyzéssel — és ez a többi jelző-inverzióra is vonatkozik —, hogy csoportosítá suk igen nehéz s kissé önkényes is, mivel a példák többjében ugyanolyan joggal beszélhetnénk az alany, a tárgy stb., tehát annak a mondatrésznek kiemeléséről, amely a jelzős szerkezetben a birtok szerepét tölti be.

Aromáját számon mért ker esed
Exotikus illatú, messzi nőknek
(Ifju karok kikötőjében)

Mint most, hogy súlyos veszedelme ül
Nyakamon a vénségnek.
(Én erőszakos ifjuságom)

Mennyi rokkant sírásója s koldusa
Szolgál és hallgat itt körül a Bűnnek.
(Barangolás az országban)

Felvetődik itt a kérdés, hogy miért metszi derékba, miért tördeli szét Ady oly gyakran a szabályos szórendet? Azt hiszem, e kérdésre egységes választ nem adhatunk. A középkori verselők gyakorlatában a formai kötöttség kényszere hozta létre a szórendi eltérések jelentős részét (hiszen e versek szórendi sajátosságai mégis csak eltérést jelentenek a szabályos, prózai szórendhez képest), Adyról azonban nyilván senki sem tételezi fel, hogy a magyar nyelv sajátos, hagyományos szórendje segítségével ne tudta volna kifejezni gondolatait. Ennél sokkal nagyobb súllyal esik latba már fentebb említett újszerűsége törekvése, amely a mondatszerkesztésben is elemi erővel jelentkezik s amelynek feltétlenül része volt az inverziók alkalmazásában. Az okok leglényegesebbike azonban — úgy vélem — mégsem ez, hanem Ady tudatos versalkotó művészete. Ha valakiről, akkor róla valóban el lehet mondani, hogy versei nem öncélúak, a tartalom és forma szoros összhangjára épülnek s számos esetben legkisebb, legjelentéktelenebb formai fogásairól is ki tudjuk mutatni, hogy azok a tartalom, a mondani-való még mélyebb, még színesebb, még szélesebb megismerését szolgálják. Amikor Ady a *Még mindig háboru* című vers már idézett soraiban azt írta, hogy

„Gyertek csak új, szűrő üzentgetések,

Ti régiek s lankadni nem tudók», akkor ezzel két gondolatot fejezett ki: újra támadások érik, újra megkísérlik sárbatiporni költészetét — ez az egyik gondolat; ezek a támadások nem jelentenek újat, csak szívós, makacs, elkésett visszhangjai a már levitézlett tollhősök acsarkodásainak — ez a másik. S próbáljuk csak meg, hogy az inverzió feloldásával kifejezné-e ugyanazt az idézett két sor: eredményül egy torz, zeneietlen s önmagában értelmetlen prózai mondatot kapnánk. A *Nőkergető, fényes hazugság* című vers fentemlített jelző-inverziója (»Titokzatos, valótlan követje — A Nőnek») sem pusztán újszerűsége való törekvésből fakad: azzal, hogy Ady a hosszabb, 6—11 szótagig terjedő sorok közé odaejtett egyetlen rövid, háromszótagú sort, ez a »a nőnek« szó szokatlanul erős nyomatékra tett szert; olvasásakor önkénytelenül is olyan súlyosan s olyan lassan ejtjük, mintha időben is azonossá akarnók tenni a többi sorral. Ady ezzel az egyszerű formai fogással is ránkényszeríti gondolatát, a Nő a mi tudatunkban is olyan súlylyal, olyan alakban és megvilágításban ölt testet, mint Adyban a vers írásakor.

7. Költőszó hátravetése.

Az eddig bemutatott inverzió-típusoktól csak abban különbözik, hogy itt nem egy, hanem több mondatrész vagy szó szerkezet került inverzióval az illető mellékmondat kötő-

szava elé s ezért az ilyen kötőszavakat érezzük hátravetettnek. Pl. a két tárgyi mellékmondat közül az elsőben hiányzik a kötőszó, a másodikban helyet kap, de csak a mondat közepén :

Add, én gonosz sorsom,
Futván fűtörésszek
S nagy erdők aljain,
Bujtató lápokon,
Hogy vissza ne nézzek.

(A menekülő lovas)

Vagy a *mint* kötőszó az első sorra is vonatkozik a következő versszakban :

Eső után a buja gombák
S *mint* Florencban a májusi virágok,
Úgy születnek szent garmadával
Mostanában az új és új világok.

(A nagyranőtt Krisztusok)

8. Mondatszerkezetek inverziója.

Csak egy-két feltűnő esetet említhetek itt, mert egyébként az összetett mondat tagjainak sorrendje nem szigorúan kötött. Olyan példára gondolok itt, amikor két szószerkezet cserél helyet egymással :

Vannak visszajáró májusok
A Sohsem-Nyugvás szent nevében.

(A visszajáró májusok)

Igen érdekes az az eset, amikor Ady derékban kettémetsz két mondatot s a nem egymáshoz tartozó részeket párosítja össze :

Bajos nekem, mert úgyis fenyeget,
Lira előtt kitérni, lira vádja
(Szerelmek az őszben)

Van azután olyan szövevényes szórend is, jelző, mellékmondat, kötőszó együttes inverziója, amely már kissé erőltetettnek látszik :

Kikötőjéből édes szerelemnek,
Csodának, Szépnek, Mámornak és jónak
Nincs Isten, Erő, Csók, Csoda, Halál,
Mely kivontassa briganti-hajómat.
(Ifju karok kikötőjében)

II. Kihagyások

Az olyan jelenségeket sorolom ide, amelyeket valamely kisebb-nagyobb szófaji vagy mondattani egység (szótag, kötőszó, mondatrész stb.) hiánya jellemez. A többévszázados magyar verselési gyakorlat azt mutatja, hogy az ilyenirányú eltérések a prózai mondataalkotástól elsősorban a kötött szótagszám kényszerítő hatása alatt alakultak ki. Adynál, aki általában gondosan ügyelt egy-egy versen belül a kötött szótagszám megtartására, néhány esetben szintén számolhatunk a formai kényszerrel, az esetek legtöbbszörében azonban úgy érezzük, hogy az alkalmazott mondattani szabálytalanság, egyes mondatrészek, kötőszó elhagyása stb. nemcsak a szótagszám kedvéért történt, hanem nyomatékosító, érzelmekeltő ereje is van. Számolnunk kellene a jelenség fordítottjával is, amikor egyes szóelemek a szótag-szám vagy ritmus kedvéért kerülnek a verssorba. Mivel azonban Adynál éppen annak eldöntése igen nehéz, hogy meddig tart a formai kötöttség, és hol kezdődik a költői invenció,

e példák bizonyító ereje igen csekély. Talán a versforma eredményezte a következő szótagbővülést :

Hahogyha nem, már mindent itt hagyok.
(Politika és szerelem)

A szóismétlés is néha ilyen okokra vezethető vissza :

Patkótlanul *felénk, felénk*
Ügetnek a halál-lovak
(A halál lovai)

Nagyon érdekes a következő példa, amelyben a második mondat állítmánya a szótagszám és ritmus kedvéért az első mondathoz csatlakozik és állítmány nélkül hagyja a másikat :

De kinek nincsen más Istene, *nincs*,
S más hajtója telt, nagy sorsa felé
(A veszélyek Istene)

Ha meggondoljuk, ezek sem olyan példák, amelyekben a szóismétlés, a szótagtöbblet kizárólag, vagy akár csak elsősorban is a versforma kedvéért jött volna létre, hanem ezeknek nyomatékossító, a feszültséget fokozó, érzelem- és hangulatkelő szerepe is van s ezt érezzük fontosabbnak. E bizonytalan példáknl jóval szemléltetőbbek azok az esetek, melyek e szakasz főtárgyát képezik.

1. *Szótag elhagyása.*

Megint megverték, *kirudaltak*
(Igy szaladsz karjaimba)

Mégis csak a legszebb szín *vón* a vér
(Válasz bajnoki hívásokra)

Hol járnak *óta* császár vitézi?
(A tábornok mellett)

Nem lehet kétséges, hogy az idézett esetekben Ady tudatosan fordult a versek hangulatának megfelelő s az alapszint egy-egy árnyalattal tovább mélyítő archaikus és népi formákhoz. Itt — amint annyiszor a továbbiakban is — nem lehet szó semmiféle formakényszerről.

2. *Névelő elhagyása.*

Száll, száll fekete Hold
(Fekete hold éjszakáján)

Mert ami van, mind Te virágod
(Bosszus, halk virágének)

Dobbanását nem tartja más, csak
Te nagy, szerelmes akarásod.
(Beteg szívemet hallgatod)

3. *Kötőszó elhagyása.*

Ellentétes mellérendelő mondat kötőszava :

Nincs egyebem, egy szivarom.
És száll a füstje fölcsapódva.
(A kezek bábja)

Tárgyi mellékmondat kötőszava :

Nagy adóval, nagy kamattal,
Uram-Isten,
Akaratlan akarattal,
Add, egy kicsit visszatérjek.
(Isten drága pénze)

Néha, mert tudja, imádom a Szépet,
Elém a legszebb némben képét hozza
(Három Baudelaire szonett)

Módhatározó *hog*y kötőszó:

Ugy emelj el innen magadhoz,
Ne lássanak a magyarok.
(Csokonai Vitéz Mihály)

Megengedő kötőszó:

Száz, erős urfi esküdött meg,
Hogy ló eldől, feszült ijj szakad.
De diadalmas vággyal, szerelemmel
Állnak meg egy vár alatt.
(A Dál-kisasszonyok násza)

4. *Értelmezett* szó elhagyása.

Az alábbi példacsoporthoz látszólag a *-ként*, *-képen* ragok, a *gyanánt* névutó vagy a *mint* hasonlító kötőszó maradtak el, s az ilyen ragjukvesztettnek látszó szavakat vagy szó-szerkezeteket többen állítmánynak, mégpedig a névszó-igei állítmány névszói részének tekintik. Ennél sokkal valószínűbb, hogy e kifejezések tulajdonképpen értelmezők, csak hogy a jelzett szó — mivel személynévmás s az állítmányban bennfoglaltatik — nincs kitéve.

Gyep-trónján a Tavasz-kunyhónak,
Őreg csont, újra itt ülök
(Várás a tavaszkunyhóban)

Szegény, muszáj Herkules, állom
Győzőm a harcot bus haraggal
(A muszáj Herkules)

Csúf emlékek könnyes, vén foglya
Fölkerültem a vártoronyba
(Fogoly a vártoronyban)

Birkózó ember sohse birkóztam
(Én erőszakos ifjuságom)

S mégis sujtódottan, szédülten,
Sustorgó ázott-fák a tűzben,
Panasszal égünk hangtalan
(Valaki útravált belőlünk)

S mert annyi ajkról, *telt nadály*, leválván
Csőröcskédet kívánom egyre jobban,
Úgy kellene, hogy *Vénusz a habokban*,
Csilló testtel káprázz, mint forró bálvány.
(Mert senki jobban)

S eláztatott hőse az akarásnak
Most itt állok akaratlan dermedtje
Ezer hazug, játékos mátkaságnak
(Élet helyett órák)

Most együgyű és tehetetlen,
A Jövőért mindent odadnék
(Az igazi Messiásodás)

Arra, hogy e példák valóban egy-egy ki nem tett személynévmás értelmezői, valamelyes bizonyítékul felhozhatunk néhány olyan példát, amelyben ki van téve az értelmezett szó:

Én, beteg ember, csupán csak várok
(Csák Máté földjén)

*Én, uri Ősnek gyermeke,
Kengyelfutó beteg vagyok
(A paraszt nyár)*

5. Mondatrész elhagyása.

Már középkori verseinkben is van rá példa, hogy egy-egy szó nem fér bele a versbe, s ilyenkor a szerző egyszerűen kihagyja, ha ezáltal a szöveg nem válik teljesen érthetatlenné. Pl. Szkhárosinál :

Valaki hallgatja az Krisztus mondását,
Viseli mindenkor szorgalmatos gondját.¹⁴
(t. i. Annak ő)

Adynál nem azért hiányzik egy-egy mondatrész, mert »nem fér« a versbe, hanem azért, mert éles szemmel észreveszi s kihasználja e mondattani fogásnak sűrítő erejét :

Künn a mezőkön harsog a Tavasz,
S mi harcból harcba csapat-szemlét tartunk.
(Uj, tavaszi seregszemle)

Itt valami harcból harcba *tartván, térvén*-féle határozói igenév hiányzik, illetőleg ott érezzük a versben, bár nincs kitéve.

És lehettem valamikor
Ölelések, hársak királya
És mintha csak tegnapelőtt (t. i. lett volna).
(A hosszú hársfa-sor)

Enyém, dűnnyögtem göggel,
Ha akarnám, az enyém (t. i. lenne).
(Az elsötétült utcán)

A következő példában egy egész mondatot hagy el a költő, mégis megértjük gondolatát :

Mert a Májusok visszajárnak
S nem ifju vágyé való izük,
De ki tul van laktán a nyárnak.
(t. i. olyan emberé,)
(A visszajáró májusok)

Találunk az Ady-versekben olyan példákat is, ahol a mondat főrésze, állítmánya maradt el, erről azonban majd a mondatpárhuzamokkal kapcsolatosan szólok néhány szót.

III. Összevont mondatok

Versben általában gyakoriak a rövid részekből álló összetett mondatok, aminek magyarázata, hogy az egyszerű mondatok verssorokra tagolása, különösen, ha szerkezetiileg szorosan összetartozó részeket választ el a sorhatár, a vers zeneiségének rovására megy. Az enjambement-t általában kerülük is költőink s időnk folyamán különböző versmondat-alakzatok keletkeztek csupán azzal a céllal, hogy csökkentsek az enjambement versrontó hatását, ha már magát a sorátlépést nem is sikerült elkerülni. Horváth János említi Rendszeres magyar vers-tan-ában, hogy ilyen mondatalakzat pl. az *eltolás*, amely úgy igyekszik orvosolni az enjambement-t, hogy a szó szerkezet második sorba kerülő részét más szavak közébeékelésével elválasztja, eltolja a szorosan hozzátartozótól s így a hibát inverzióvá csökkenti. Adynál is találunk ilyen példát :

Boldog folyó, nevető tengereknek
Vig halállal vig várandósa
(Köszöntő az Őletre)

¹⁴ V. ö. *Fajcsék*: i. m. 55.

A másik, s leggyakoribb ilyen, az enjambement orvoslására hivatott mondatképlet a *közölés*. Horváth János meghatározása szerint »a közölés versbeli elliptikus mondat szerkezet, melyben egy közös mondatrész (vagy mondatdarab) a tőle függőktől közre vétetik, olyanformán, hogy míg azok egymással rímelnek, ő az utána következővel alkot szorosabb mondattani és verstani egységet.«¹⁵ Ez a mondatképlet évszázadok alatt hagyományossá vált, s nem ritkán már mint költői eszközzel éltek vele olyankor is, amikor nem az enjambement ellensúlyozása volt a cél. Kulcsár Endre A magyar stílus című művében már 1897-ben példákat idéz a közölésre, bár ő ezt ráértésnek nevezi.¹⁶

1905-ben Erdélyi Lajos¹⁷, egy évvel később pedig Lehr Albert¹⁸ említ közölés-példákat, majd 1909-ben jelenik meg Horváth Jánosnak már idézett úttörő-jellegű tanulmánya »Egy magyar versbeli mondatképletről«.

A közölés évszázadokon keresztül a legáltalánosabban használt versmondat-alakzat volt.¹⁹ A XVIII. század végétől gyérül a használata, s bár Aranytól szép példáit látjuk, egykori népszerűségét már nem nyerte többé vissza. A közölés elvesztette régi jelentőségét s előfordulása újabb költőinknél egyre ritkább, gyakran tudatos archaizálás eredménye. A népköltészetben még elég jól tartja magát e mondatképlet, aminek magyarázata igen egyszerű: a népdal mindmáig őrzi nyelvünk ősi ritmus-sajátságait s a sorhatár és mondathatár egyezését sokkal pontosabban betartja, mint költői nyelvünk. A népdalban tehát az enjambement elkerülése vagy ellensúlyozása tehát ma is csaknem olyan fontos, mint néhány száz évvel ezelőtt.²⁰

Ady ritkán él közöléssel, különösen annak ú. n. »tisztá« típusával. Az átmeneti képletek bemutatása (mondatközölés, rímtelen közölés stb.) — úgy érzem, ezúttal nem feladatom s ezért a tiszta típus mellett megelégszem két hasonló jellegű mondatalakzat ismertetésével.

1. *Közölés.*²¹

Ügyes kellner-had famulusa tán?
Éhes szemben vörös, vadító posztó?
Legyek neves hős kis kenyércsatán?
(Bucusi siker-asszonytól)

Reszket a Föld. Bus ragyogásban
Várunk valamit s szörnű lázban.
(Vörös szekér a tengeren)

Ki akarta, hogy megtagadjam,
Örök Sionát messzehagyjam
(Rendben van, Uristen)

Ki akarta, ki istenelte
Bús lényemet, így ki nevelte
(Rendcen van, Uristen)

Meleg karokban melegedni,
Falni suttogó, drága szókat,

¹⁵ NyK. XXXIX. 136.

¹⁶ I. m. I, 250—2.

¹⁷ Erdélyi Lajos: Egy érdekes mondattani jelenségről.

¹⁸ MNy. II, 425—31.

¹⁹ Fajcsek: i. m. 139.

²⁰ V. ö. Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus, 63 kk.

²¹ A közölés, mint versbeli mondatképlet, kialakulását tekintve, nem felel meg a szakasz címének (»Összevont mondatok«), hisz ilyen aspektusból szemlélve nem mondatösszevonást, hanem éppen bővülést tapasztalunk. Mégis ide sorolom, mert mai, kialakult állapotában rokon az utána következőkkel s mert Adynál tudatos archaizáláson és talán bibliai szövegek nyelvi hatásán kívül a középkori szerzőkre emlékeztető *formai kényszerrel* egyáltalán nem számolhatunk.

Jutalmazókat, csókolókat :

Milyen jó volna jónak lenni.

(Jóság siró vágya)

Rózsafa-vonóként nagy zöngésű húrhoz

Surlódjék ez irás Móricz Zsigmond úrhoz.

(Levél-féle Móricz Zsigmondhoz)

2. Ráértés.

Köznapi beszédünkben is gyakran megtörténik, hogy egy hosszabb, összetett mondat kimondásakor az előforduló közös mondatrészt csak egyszer tesszük ki s azt mindkét mondatra vonatkoztatjuk. Ezek az ú. n. kihagyásos mondatok esetében olyan megszokottak, hogy fel sem figyelünk rájuk (pl. Nem a rózsza szúr meg, hanem a tövise). Azonban nem ritkán feltűnő az illető mondattag hiánya, s illet hallván vagy olvasván önkénytelenül is kipótoljuk a hiányt úgy, hogy az egyszer kitett mondatrészt mintegy ráértjük, rávonatkoztatjuk a következő mondatra, vagy mondatokra is. A ráértést, mint mondattani jelenséget sokszor úgy is felfoghatjuk, hogy az az inverzió egyik formája, hiszen ha a közös mondatrészt az összetett mondat végére tesszük, akkor nyelvérzékünk számára gyakran meg is szüntettük az ellipszist.

Bekacagott az arcomba

S meleg mosolyt s őszi rózsát dobott reám.

(A bozót leánya)

Mindjárt az első rendkívüli eset, mert látszólag egyszerű, bővített mondatlall van dolgunk, de az állítmány egyszerre történő, egyidejű konkrét és képes használata mégis kettéválasztja a mondatot, s mi azt önkénytelenül így appericiáljuk : Meleg mosolyt dobott reám s őszi rózsát (dobott reám). A ráértésnek ezt a szójátékszerű formáját már Erdélyi Lajos találóan illusztrálta egy prózai mondatlall, melyet az egyszeri tanuló írt szüleikhez : »Megkaptam levelüket s kivettem belőle jó egészségüket és az öt forintot.«²²

Hajad, karod, szemed *tűzeljen*,

Ajkad, csipőd, isteni melled,

Bársonybőr-lábad, mindened.

(Halálvirág : a csók)

Milyen régen csupán azt keresem,

Hogy szép énemből *valamid maradjon*,

Én csodás, verses rádfogásaimból

S biztasd magad árván, szerelmesen

(Elbocsátó szép üzenet)

Mi védjük *őket*, mi : a Végek,

Gémberedett, nagy testünk óvja

S végzi, hogy másoknak legyen

Sok-sok, boldog tavaszi óra.

(Havasok és Riviéra)

Virágot nyílásba,

Folyót a tengerbe,

Valóba a tervet,

Buzát a malomba,

Nevekbe a titkot

Életet Halálba

Örök csoda kerget.

S téged a karomba.

(Játék, játék, játék)

²² Nyr. XXXIV, 385.

Ha e példák némelyikét megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy voltaképen itt is közöléssel állunk szemben, nem a Horváth János tárgyalta mondatképlettel, amelynek műszava jelentésszűkülésen ment keresztül, hanem a szó szoros, de amannál mégis tágabb értelmében közöléssel, ahol két azonos mondatrész közrefogja, közöli a harmadikat. Leginkább versekben találjuk, de prózában is előfordul, »olyanféle elrendezés ez, amely szokásos fordulata az ősi költészeteknek, a magyarnak is: közölés«.²³ A közölés ilyen példáival Csűry Bálint foglalkozott²⁴, legújabban pedig Károly Sándor, aki találó kifejezéssel »szőrendi szimmetriának« nevezi az ilyen alakzatokat.²⁵

3. Zeugma.

A ráértéstől csak abban különbözik, hogy ennél a közös mondatrészt csak némi (főleg alaki) változtatással érthetjük arra a mondatra is, melyben nincs kitéve.²⁶ Az idegen műszót jobb híján tartottam meg, rossz magyar szóval az előbbi analógiájára talán *ráalakítás*-nak nevezhetném. Ady elég gyakran él vele, néha szinte talányszerűen alkalmazza.

Fiatalon *indult* s féktelenül

S büszkén, hogy egyedül és fiatalon (t. i. indul),

Ifju, szép magzatom, az Árvaság

(Az öreg árvaság)

Add nekem azt a holt hitet,

Istenem,

Hogy nem kell ám fenékig inni (t. i. kelyhed szent borát)

S *kelyhed szent borából* elég

Egy korty: hinni.

(Imádság úrvacsora előtt)

De már honnról *piroslottak* a rózsák

S egy-kettőnkre az örökkévalóság (t. i. piroslott).

(Margita Párisba jött)

Meddig lesz még úr a betyárság

És pulya had mi, milliók (t. i. meddig leszünk)?

(Magyar Jakobinus dala)

Az eddigi példák még eléggé természetesnek tűntek fel, de vannak olyan sorok is, amelyek — Ady szándékának megfelelően — kisebb-nagyobb fejtörést okoznak. S éppen ezek a »nehéz« példák bizonyítják, hogy mennyire tudatosan alkalmazza Ady a különböző mondataalakzatokat:

Oh, *élni* bus és élni szép:

Áldott az, aki befogadja (t. i. az életet).

(A karácsony férfi-ünnep)

Akármilyen rongyos a jelen,

Prédája nem leszek a *multnak*,

Behunyom szemem s megőlelem (a jelent? Vagy a multat?).

(Vidám temetés éneke)

²³ *Pais Dezső*: MNy. XLVI, 306.

²⁴ MNy. XXIII, 170—3.

²⁵ MNy. XLIX, 165—7.

²⁶ *Fajcsék*: i. m. 125.

Lelkem csatákban összelötten,
 De lelkem és e bus magyar föld
Új Kisértetét várva-várja
 S itt piroslik előttem (t. i. az új kísértet).
 (Az új kísértet)

S fogtam legvadabb *paripád*
 S nyargalásztunk
 S ma is dobban.
 (Hajh, élet, hajh)

Ez utóbbi különösen érdekes idézet. Mi dobban? A paripa? Vagy »Minden út, amerre járunk«, s eszerint a következő szakasz első fele tartoznék ide, mely önmagában nem érthető, de ezzel összekapcsolva értelmet nyer? Adynál máskor is előfordul, hogy pontot tesz egy sor végére, s ugyanakkor a megkezdett mondat még korántsem ért véget! Még az frásjelek e szeszélyes, merész használata is adys: az eszmei mondanivaló egyedülisége mellett a formai újszerűség egyik tényezője.

IV. Mondatpárhuzamok

Ilyen címen foglaltam össze Ady versmondattanának néhány olyan fejezetét, amely részben a gondolatritmus gyakori előfordulásában, részben pedig az állítmány szokatlan funkcionális terheltségében nyilvánul meg. Már a középkori és XVI. századi verseinkben sem ismeretlenek az olyan többtagú vagy bővített mondatok, amelyeknek részei mind gondolati, mind pedig valamilyen alaki hasonlóságot mutatnak egymással. A gondolatritmus különféle megnyilvánulási formái ezek, s érthető, hogy régi, középkori verseink közül leginkább azokban az imaszerű versekben találhatók, amelyek elmélkedő voltuknál fogva egy-egy gondolat variálására kiváltképpen alkalmasak. Olyan példára gondolok itt, mint Vásárheli András éneke Szűz Máriáról, melynek szinte egyetlen tárgya a szűzanya címének felsorakoztatása, s amelyet egyik méltatója²⁷ »esedezésekkel kevert címhalmaznak« nevezett.²⁸

Adynál természetesen nem erről van szó. Ő nem a különböző földöntúli lények címeinek végnélküli felsorolásában mutat hasonlóságot az említettekkel, de az is kétségtelen, hogy az ő mondat- és mondatrész-párhuzamai ugyanolyan, vagy legalább is olyanféle költői ihletből fakadtak, mint a feudális egyház virágkorának versszerzői. Tulajdonképpen csak maga a gondolatritmus ilyenforma alkalmazása az, amely eszünkbe juttatja a középkori verselőkhöz néhány művét, s úgy érzem, e kérdés felvetésével egy kissé a versalkotás titkos műhelyébe pillantunk be. A gondolatritmus — amely a prózában sem ismeretlen — igen hatásos költői eszköz: a költő ösztönösen érzi szépségét s ezért azután tudatosan alkalmazza verseiben. S a költő ösztönnek és tudatosságnak ez az egybefonódása jóval alacsonyabb fejlődési fokon, de meglehetően és bizonytalán meg is volt már a XV—XVI. század költőinél is.

1. *Anaphora.*

Ady igen kedvelt mondattani fogása s egyben a nyomatékosításnak, egy-egy mondatrész erősebb hangsúlyozásának kiváló eszköze az a szakirodalomban anaphora néven ismert képlet, amelyben egy-egy szó, vagy nagyobb mondategység (rendszerint a sorkezdő) több

²⁷ E. Ph. K. VI, 837.

²⁸ Horváth János még idejében jövő figyelmeztetése nyomán hadd jegyezzem meg, hogy Vásárheli András éneke fenti rosszhiszemű értékelésével korántsem értek egyet, s arról már Horváth Cirill kimutatta (RMKT. I². 242. l.), hogy »teljességgel alaptalan«. Az E. Ph. K. cikkírójától vett idézettel csupán a gondolatritmus középkori verseinkben is gyakori meglétét kívánom igazolni.

soron keresztül változatlanul megismétlődik. Az Ady verseiben található számos példa közül csak néhány jellemzőt mutathatok itt be:

Mert Isten: az Élet igazsága.
Parancsa ez: mindenki éljen.
Parancsa ez: mindenki örüljön.
Parancsa ez: öröm-gyilkos féljen.
Parancsa ez: mindenki éljen.
(Az Isten harsonája)

Boldog, ki mindig újrakezd,
Boldog, kit az élet maraszt,
Boldog, aki vígan kaszál,
Boldog, aki paraszt.
(A paraszt nyár)

Nem várhatok, nem várhatok,
Nem várhatok, mert sietek,
Nem várhatok, nem várhatok,
(Akarom: tisztán lássatok)

Siratlak, mert élsz,
Siratlak, mert bőszen kutatod
Sírnyalódat,
Siratlak, mert az enyém vagy,
Siratlak, mert másként nem lehet.
Siratlak, siratlak, siratlak.
(Az éj zsoltára)

Jaj, be szép, hogy vagyok,
Jaj, be szép, hogy vagynak,
Jaj, be szép, hogy minden Való szép
Jaj, be szép a Szép.
(Szép a szép)

A bemutatott esetekben — és az itt nem említett számtalan példában — többnyire egy-egy versszakra terjed az anaphora, nem egyszer azonban eluralkodik az egész versen, vagy annak jelentős részén (v. ö. *Ruth és Delila*, *Sóhajlás a hajnalban*, vagy a *Fölszállott a páva* című verseket).

2. Az állítmány elhagyása.

Már a kihagyásos szerkezetekről szólva említettem, hogy gyakran a mondat egyik sarkpontja, maga az állítmány marad ki a mondatból. Sajátságosan adys mondattani fogás ez, amellyel szinte tetszés szerint lehet élénkíteni a cselekvést, fokozni, süríteni a költői mondanivalót. Az állítmány a mondatban mozgást vagy állapotot jelöl, azaz olyasvalamit, ami nélkül a legegyszerűbb gondolat közlése is — adott beszédhelyzetektől eltekintve — lehetetlen. Ha tehát Ady az állítmányt, a mondat e nélkülözhetetlen részét elhagyja, akkor mi — ha a verset meg akarjuk érteni — gondolatban vagy hozzátoldjuk azt, vagy pedig más mondatrészeket ruházunk fel állítmányi funkcióval. Ez persze nem tudatos folyamat, hanem az olvasó beleérzése, a költő gondolataiba való önkénytelen beolvadása. S hogy e jelenséget itt tárgyalom, nem pedig a kihagyásos szerkezetek között, annak főoka éppen itt kapcsolódik az elmondottakhoz: az ilyen állítmány-elhagyás, előre- vagy hátratólás többnyire párhuzamos mondat szerkezetekben jelentkezik, olyan mondatokban, melyekben valamiféle gondolatritmus van jelen. E szinonim tagokból álló mondatokban a főrész ki nem tétele éppen azáltal teremthet oly nagymérvű élénkséget és mozgalmasságot, hogy a ki nem tett állítmány funkcióját nem egy, hanem több párhuzamos mondatrészre ruházzuk rá.

Az elmondottak bizonyítására szolgáló példákat könnyebb áttekinthetés kedvéért három csoportra osztottam. Elsőnek olyan példákat említék, amelyekben teljesen elmaradt az állítmány :

Tíz jó évig a halálban,
Egy rossz karddal száz csatában,
Soha-soha hitese vágyban,
Soha-soha vetett ágyban.
(Bujdosó kuruc rigmusa)

Kedvelt mondattani fogása az igenevek halmozása. A *Sirni*, *sirni*, *sirni*, valamint a *Tiltakozni és akarni* 12, illetőleg 6 versszakában főnévi igenevek sorakoznak egymás után, s Ady ezzel sokkal nagyobb mozgást, feszültséget teremt, mintha igei állítmányok fejeznék ki a cselekvést. Ugyanez vonatkozik Az *ágyam hívogat* című versének legnagyobb részére is : Fölkelni, szétnézni stb. Az *Enyhe, újévi átok* szinte csupa mellékmondatból áll, ezek szórják az átkot a »geszti bolond« fejeire. A főmondat — »Azt kívánom« — nincs kiteve, csak odagondoljuk. Ismert káromkodási forma ez, nagyszerűen érzékelteti az egész vers alaphangulatát. A *legfőbb várta* című vers pedig végig megszólítás és felkiáltás vegyüléke : félmondatok sorakoznak itt, a mondatok másik felét, az állítmányt tartalmazó részét azonban sehol sem találjuk. Szándékosan hallgatta el azokat a költő s a leírt gondolatok így szinte víziószerűen elevenednek meg előttünk.

A példák másik csoportjában van ugyan állítmány, de csak két-három versszakkal lejjebb, s nem egyszer pont is elválasztja attól a mondattól, amelynek pedig tagja. A *Veszélyek istene* című versben :

Ős, bennem Góg, pogány ön-szerelmem,
Vércsíkos fényű, intő rendelés,
Ki kergés helyett hős célba tekint,
Ki nem magáért gögöli magát. (És így tovább, az állítmányt három versszakkal később találjuk meg.)

Oh, induló nők,
Szerelmes gyanakvók,
Rövid szoknyákban s iskolás könyvekkel,
Kik megálmodjátok
Gyönyörűségét a szabadulásnak,
A Mindennek, Egynek és Egyetlennek
S kik itt nőttek vén szemem előtt
Adó, nagy nőkké,
Kik csak tévedésből lehettek enyéim,
Mert nőnek az ifju férfiak is
S aki kóstol belétek,
Mások, mások, nem én.
Oh, nagyszerű Szerelmem,
Minden nőnek szerelme,
Borzasztó Lehetetlen,
Bolond álom-beszéd,
Nő, minden nő :
Szemem s derekam fázik,
Ha rátok gondolok
(Oh, nagyszerű szerelem,

Szakítani minden földi jókkal,
 Kiabálni: le a bírókkal,
 Le a Halállal, ki a csókkal,
 Nem bírkózni a bírkózókkal,
 El a tettekkel, csitt a szókkal,
 De vitatkozni a valókkal
 S fölhördülni egy sunyi bókkal.
 Ha mégis csak megtart az Élet,
De szép volna ez néha szépnek.
 (A »Dies irae«)

(v. ö. még a *Fölkelések és feledkezések* című vers első 13 sorát.)

Úgy is felfoghatjuk a dolgot, hogy a lélektani állítmány az, ami előrevetődik a mondatból, mint annak újat tartalmazó része. Persze, a »lélektani« jelzőt itt nem olyan értelemben mondom, ahogy azt az idealista nyelvtudomány értelmezte. »Hiszen ha grammatikai alany és állítmány mellett külön beszélünk lélektani alanyról és lélektani állítmányról, akkor úgy tűnik fel, mintha a nyelvben, a beszédben volnának lélektani és nem lélektani jelenségek. Holott a lélektani alany és állítmány, és a mondat materiális, fizikai valósága nem két külön valami, hanem ugyanannak az egységes jelenségnek két oldala.«²⁹

Végül harmadjára olyan példákat említhetünk, ahol az állítmány elől áll, de hatása az utána következő mondatra vagy mondatokra is kiterjed:

Sóbálványa lettem	Nagy rámszakadásnak,
Házam dulásának,	A hirtelen vésznek,
Szeretett jószágim,	Futó, riadt uton
Csüreim, táraim	Könnyben megforduló
Bús pusztulásának.	Visszatekintésnek.

(A menekülő lovas)

Mert járnom *kell*
 Most bénán is, csúszva térdem.
 Járnai, tenni, igazolni
 Híveknek tett hűség-esküt,
 Főlemelni
 Minden elem-dobott kesztyűt.
 Élni, mintha kedvem volna,
 Igérgetni úgy, mint régen
 És gyűlölni,
 Ki már nem is ellenségem.
 (Elfáraszt a várás)

S hadd utaljak még az *Álmodik a nyomor* című vers 3—4. szakára, ahol szintén több mondatra terjed az állítmány hatása.

*

Csak vázlatosan foglalhattam össze Ady versmondatainak azokat a sajátságait, melyeket rá leginkább jellemzőnek véltem. Vizsgálódásaim a versmondattani alakzatoknak csak egy részét érintették s talán nem is a leglényegesebbet. A kép sokkal teljesebb lenne, ha a tárgyaltakat más költők versmondattani sajátságaival, valamint magának Adynak a prózá-

²⁹ Elekfi László: MNY. XLIX, 72—3.

jával összevetnők, erre azonban ezúttal nem vállalkozhattam. Dolgozatom főbb eredményeit — most már általánosítva — a következőkben foglalhatom össze :

1. Ady verseinek mondattani vizsgálata a maga területén még jobban aláhúzza azt a képet, amelyet marxista irodalomtörténetírásunk Adyról alkotott : ő, a »kétlelkű forradalmár« nemcsak versei eszmei tartalmával, hanem egyszersmind azok formájával is újat teremtett. Közelebbről : a mondanivaló művészebb, hatásosabb kifejezése érdekében merész, de a legritkább esetben túlzó inverziókkal tette változatosabbá a hagyományos szórendet ; kihagyások, összevonások, mondatpárhuzamok alkalmazásával új versbeli mondatalakzatokat teremtett ; a maga egyéniségével frissítette, színezte át a nyelvtani rendszer önmagában élettelen, de páratlan lehetőségeket magában rejtő, kimeríthetetlen tartományát.

2. Hagományos versmondat-képleteink egy része Adynál visszaszorulóban van (közölés), a mondattan körébe vágó egyik-másik általános örökségünket (írásjelek használata, állítmány kitétele) tudatosan csípkedi.

3. Az újonnan keletkező mondatképletek és mondattani fogások egyre kevésbé s gyakran egyáltalán nem függnek a formai kötöttségtől s egyre inkább a költői hatáskeltés, a mondanivaló művészebb, érzékletesebb kifejezésének eszközeivé válnak.

NÉMETH G. BÉLA

HÁROM ELLENZÉKI FOLYÓIRAT A SZÁZADVÉGRŐL

(Havi Szemle, Magyar Szemle, Új Nemzedék)¹

Az 1882. év elején Rudnyánszky Gyula átvéve Bodnár Zsigmondtól az egy éve megindított Magyar Szemle c. folyóirat szerkesztését, búcsúztatásul és magyarázatként a következőket írja : »A volt szerkesztő kitűnő írók közreműködésével a Magyar Szemlét igen magas színvonalra emelte ; azonban minden áldozatkészsége dacára a pártolás még sem volt olyan méretű, hogy a munkát és érdemet megjutalmazta volna.«²

A lap azonban az új szerkesztő erőfeszítése ellenére is megbukik már a következő hónapban, mint ahogy sorra megbukott a hetvenes-nyolcvanas évek valamennyi ellenzéki szépirodalmi lapja, lapkísérlete egy-kétéves, vagy néhány hónapos küszködés, tengődés után, kiadói áldozatkészség, szerkesztői munka, írói érdem ellenére is.

A következő dolgozat e rövid életű lapok közül kíván hármat : a Havi Szemlét, a Magyar Szemlét és az Új Nemzedéket tüzetes vizsgálat alá venni. A három lap kiválasztását és tárgyalása összekapcsolását az indokolja, hogy e lapok a magyar polgárság s a magyar szellemi-irodalmi élet ellenzéki törekvéseinek a hetvenes-nyolcvanas években legjellegzetesebb, s talán legjelentősebb képviselői is.

¹ A Havi Szemle tartalmi, »műfaji« megjelölése a következő : »politikai és társadalmi, szépirodalmi és tudományos, kritikai és művészeti folyóirat.« Az első és második számon, az 1878. októberi és novemberi számon, csak a nyomda van feltüntetve (Wilckens C. és fia), a kiadó megjelölése azonban hiányzik. Az 1878. decemberi számtól az 1879. decemberi számig Ráth Mór a kiadó s a nyomda továbbra is, egészen a lap megszűntéig, Wilckens C. és fia nyomdája. Az 1880-as januári számot a szerkesztő maga adja ki, a február-márciusit pedig Kilián Frigyes, majd az utolsó, az áprilisi számon ismét hiányzik a kiadó megjelölése ; valószínűleg ezt is maga a szerkesztő adta ki. — A Magyar Szemlét végig Méhner Vilmos adta ki s Rudnyánszky A. nyomdája nyomtatta.

² Magyar Szemle (továbbiakban M. Sz.) 1882. jan. fedőlap.

Az 1881 januárjában megindult Magyar Szemle nem első szerkesztői kísérlete és bukása Bodnárnak. Ez a lap tulajdonképpen Bodnár 1878 októberétől 1880 áprilisáig megjelenő folyóiratának, a Havi Szemlének folytatása, új cím alatt való felújítása. A két folyóirat írógárdája, tartalma és iránya között mutatkozik ugyan valamelyes különbség, és magának a szerkesztőnek felfogásában, magatartásában is észlelhető némi változás. Ez eltérések azonban olyan jelentéktelenek, hogy a két lap különválasztását és külön tárgyalását nem tesszik szükségessé.

A Havi Szemle előfizetési felhívásában a szerkesztő szükséztartózkodással nyilatkozik lapjának céljáról, várható tartalmáról és jövőendő munkatársairól és éppen e tartózkodással kívánja hangsúlyozni, hogy a kor legjobb nevű lapjainak egyenrangú társa, illetőleg ellenfele. A maga és munkatársai felkészültségének s a lap színvonalának tudatában feleslegesnek érez minden ajánlgatást és kellettést. Az új folyóirat a művelt magyar közönséget óhajtja tájékoztatni, — úgymond, — a külföldön és hazánkban jelentkező új eszméáramlatokról, természettudományos kutatásokról és fölfedezésekről, szépirodalmi eseményekről és irányokról, mert ezekről legtöbbnyire külföldi lapokból értesül a magyar közönség. »Pedig ezek éppen nem vagy csak helytelenül szólnak hazai viszonyainkról«^{3a} s így nem is lehetnek a tájékozódás tökéletes eszközlői. Hasonló program olvasható a Magyar Szemle előfizetési felhívásában is.

A két folyóirat szerkesztéstechnikája ikertestvére a Budapesti Szemle szerkesztési gyakorlatának: politikai, társadalomtudományi, irodalomkritikai, természettudományos tanulmányok váltogatják egymást, egy-egy novella, néhány vers élénkíti az egyes számokat, s végül csatlakozik ehhez minden egyes számban 6—7 lapnyi könyvkritika. Akárcsak a Budapesti Szemléből, Bodnár lapjaiból is teljesen hiányzik a társasági rovat, amely pedig szinte elmaradhatatlan a korszak valamennyi folyóiratából, hírlapjából, hiszen az olthatatlan epekedéssel a nemesi, az úri életforma után vágyakozó kispolgári olvasóközönség igen tetemes része elsősorban ezeket a — mindenekelőtt arisztokrata — társasági, politikai, művészi, irodalmi pletykákat, intimításokat színesen, bennfentesen tálaló írásokat olvassa, hogy legalább ezáltal mintegy beavatottjává, részesévé legyen ennek az annyira áhított »magasabb« életnek. Nincs egyéb újdonság rovatuk sem, s nem találjuk meg bennük a szerkesztői üzenetek egyre népszerűbb rovatát sem. Néhány hirdetés ugyan rendszerint található a lap hátlapján, de ezek mindig szolidak, össze sem hasonlíthatók a kibontakozó kapitalista sajtónak »az elveszett férfierőt«, »a fiatalságot«, »a szépséget« visszaadó, csodálatos medicinákat kínáló hirdetéseivel. A két lap alakja és nyomástechnikája ugyancsak hasonló a Budapesti Szemléjéhez, (— s mindháromé a *Revue des deux Mondes*-éhoz —),⁴ terjedelmük azonban kb. egy ívvel kevesebb azénál. Hogy a kor nyomda- és szerkesztéstechnikája mellett tudatos törekvés volt a Budapesti Szemlével való ilyen jellegű azonosság, párhuzamosság szülője, világosan mutatja Rudnyánszky szerkesztői nyilatkozata, amely az átvett Magyar Szemlét a magyar szellemi élet két vezető orgánumával (nyilván a Budapesti Szemlére és a Fővárosi Lapokra gondol) egy sorba állítja, velük egyenrangúnak mondja, és éppen azt ígéri szerkesztői újításnak, hogy a lap ezentúl, színvonala megtartásával, átmenet lesz az említett két lap típusa között, több szépirodalmat ad, azaz közeledik a Fővárosi Lapok típusához.⁴

Minden bizonnyal ez a magas igény s öntudat, e »rangtartás« magyarázza azt is, hogy — jöllehet a cikkek nagy többsége vitázó — mégis meglehetősen csekély azoknak a lapoknak és szerzőknek a száma, akikkel névszerint is polémia bocsátkoznak. Ezek szinte kivétel nélkül a korszak szellemi életének elitjéhez tartoznak: Arany János, Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Paulay Ede, Szarvas Gábor, Kármán Mór, Jókai, Greguss, Arany László, Beöthy Zolt s mások, — a Budapesti Szemle, a Pesti Napló, a Nyelvőr, a Hon stb. ellen polemizálnak. Ellenük és nem velük. Ez a polémia ugyanis igen gyakran egyoldalú, mivel nem egyszer semmiféle feleletet sem kapnak észrevételeikre, támadásaikra. A hivatalos irodalom, tudomány

^{3a} Havi Szemle (továbbiakban H. Sz.) 1878. dec. fedőlap

⁴ M. Sz. 1882. jan. fedőlap

nem tekinti őket elég súlyosnak és veszedelmesnek, hogy ellenfelet, vagy vetélytársat lásson bennük. Magatartásuknak, szemléletüknek alapvetően kompromisszumos jellege (amelyet a következőkben elemzünk majd) nem készítette olyan határozott és éles ellentámadásra a hivatalos szellemi élet képviselőit, mint Vajda vagy Tolnai egyértelműen támadó, ellenzéki magatartása.

A maguk és ellenfeleik színvonala, szellemi életben elfoglalt »rangja« iránti kényes érzékenységük nyilatkozik meg vitázó írásaik hangnemszálájában, árnyalásában. Bodnár magának Aranynak kritikai-elméleti írásait is bátran bírálja, és Zrínyi-tanulmányát illetően ellenvetéseket tesz, de észrevételeit a feltétlen tisztelet, a »kiváló erős gondolkodó«-nak, »az esztetika törvényei nagy ismerő«-jének kijáró tisztelet hangján teszi. Gyulaival, Salamonnal azonban az egyenrangú fél hangján vitázik, mint ahogy az egyenrangúság tudata csendül ki Acsádnak Arany Lászlóval, Paulayval vitázó cikkeiből is. Szarvas Gáborral szemben azonban már erősebb, sőt nagyon erős hangot is megengedhetőnek tart. Bodnár, s olyan kitételekig ragadtatja magát, mint »szarvas, a Gábor«.

(Öntudatuk forrásáról, amely — különösen Bodnárnál — nem egyszer már az önteltség határát súrolja, a későbbiekben szólnunk.)

Jövendő munkatársairól ezt mondja a szerkesztő: »Sok jeles írónk támogatásával dicsekedhetünk, kiknek segítségével folyóiratunkat a kor színvonalán fönntartani, érdekessé, vonzóvá és tanulságossá tenni kívánjuk.«⁶

Csakugyan a két lap egyik legfőbb jellegzetessége az, hogy munkatársai mindenkor a korszak szellemi életének első vonalából, vagy legalábbis ismert és jónevű szerzők közül kerülnek ki; kezdő ismeretlen név szinte alig kerül elő bennük. Beksics Gusztáv, Haraszi Gyula, Medveczky Frigyes, Csengeri János, Kaas Ivor, Asbóth János, Pulszky Ferenc, Csiky Gergely, Petelei István, Tolnai Lajos, Rakodczay Pál, Vámbéry Ármin, Acsády Ignác, a két Ábrányi: Emil és Kornél, Abonyi Lajos, Balázs Sándor, Fejérpataky László, Gáspár Imre, Reviczky Gyula, Pasteiner Gyula, Böhm Károly, Barna Ferdinánd, Brassai Sámuel s másoknak a két lapban való szereplése tanúskodik erről. A szerkesztőnek ez az ismert név iránt érezhető igénye azonban, paradox módon, nem mindig jelent színvonalat is: Petelei, Csiky vagy Tolnai neve mellé olyan »ismert«, »illusztris« nevek is kerülnek, mint Beniczky, vagy Balázs Sándoré, Bodon Józsefé. Különösen a szépirodalmi részben okoz ez a szerkesztői sajátság erősen heterogén jelleget.

A szépirodalom mindkét lapban valójában csak szükséges járulék, engedmény az olvasónak, olvasócsalogatás. A szerkesztőt igazában a tudományos, az elméleti rész érdekli: a Havi Szemle és a Magyar Szemle mindenekelőtt kritikai szemle. A két lap irányvonala, világnézeti arculata, politikai, szociális szándékai a tudományos cikkekben mutatkoznak meg. Mennyire jellemző az, hogy amikor Bodnár — talán, mert nem kap megfelelő novellát — maga ír hosszabb elbeszélést, az elbeszélés inkább értekezés, s az esemény sor csak ürügy arra — még önéletrajzi novellájában is — hogy filozófiai, esztétikai, szociális nézeteit fejtegethesse.

Az egyes számoknak tetemes részét maga a szerkesztő írja. Nevével, írói álnevével (Dukay Vilmos) vagy írói jegyével (xxx) ellátott hosszabb tanulmányokat, vitacikkeket.

A két folyóirat egyes cikkei, bármilyen tárgykörből legyenek is, mindig időszerű és lényeges kérdéseket tárgyalnak (pl.: a naturalizmus, a wagneri zene, a darwinizmus, a főrendiház reformjának kérdése stb.), a divatos, fölfújt, a korszak hírlapjaira és folyóirataira oly jellemző, elsősorban társasági kérdéseket, értekező mezben tárgyaló, könnyű fajsúlyú cikkek (pl. párbajról, karitativ egyesületekről, hipnózisról, spiritizmusról, címek adományozásáról stb.) alig akadnak köztük.

Az egyes tanulmányok az egymástól eltérő, vagy éppen egymással szemben álló tudományos, politikai, filozófiai, esztétikai nézeteknek, szemléletmódoknak széles skáláját alkotják.

⁶ H. Sz. 1878. dec. fedőlap

A szerkesztő szívesen közöl a magától eltérő felfogású dolgozatokat is, ha azok színvonal tekintetében megfelelnek a lap követelményeinek. Ám ilyen esetben sohasem mulasztja el, hogy lábjegyzetben néha lapnyi, másféllapnyi terjedelemben ne nyilvánítsa a maga, a cikkíróval nem egyszer ellentétes véleményét, helytelennek ítélve a szerző felfogását. A két lapnak szinte valamennyi számában találkozunk ilyenféle, kiegészítő, értelmező, vitázó, helyesbítő szerkesztői jegyzettel.

Mindennek ellenére a két folyóiratot átlapozó olvasó előtt a korszak többi lapjától, áramlatától világosan elkülönülő, jól körülhatárolható irányzat konturjai rajzolódni ki.

A mottó, amely a cikkek alaphangját adja, amelyből kiindulnak, a konklúzió, amelyhez valóságos gravitációs erővel mindig eljutnak: a magyar liberális polgári fejlődés, berendezkedés, állam forradalmat kizáró megteremtése, illetőleg megóvása, biztosítása. Ennek nevében szállnak harcba Tisza ellen, támadják az ókonzervatív agráriusokat, viselnek hadat az egyház ellen, küzdenek a közös ügyek megszüntetéséért, ítélik el a militarizmust, harcolnak az ortológia ellen, fordulnak szembe a romantikával és naturalizmussal egyaránt, tartják szükség-szerűnek és jogosultnak az elmúlt forradalmakat, de ennek nevében követelik a nemzetiségek csekélyke jogainak még nagyobb megszorítását, s tartanak szükségtelennek és jogosulatlanak minden elővetkezendő forradalmat. A polgári liberalizmus eszménye és eszméje, valamennyiök közös érintkezési pontja, a kohézió, amely szak- és részletkérdésekben való esetleges szembenállásuk ellenére is összeköti őket.

Ámde a XIX. század kutatója tudja, hogy a »polgári liberalizmus« megjelölés olyannyira tág, hogy szinte már tartalmatlan. Hiszen elég arra hivatkozni, hogy az alig félévtized múlva az Uj Nemzedék köré tömörülő csoportnak is a »polgári liberalizmus« a varázsszava. A két csoportot mégis igen mély szemléleti és magatartásbeli különbségek választják el. A következőkben azt kell tehát megmutatnunk, hogyan érvényesíti egyik, és hogyan a másik a közös jelszót.

2.

A Magyar Szemle és a Havi Szemle két és fél évfolyamának csaknem minden cikkében megtalálható az a felfogás, hogy az ország vezetőerejének, irányító rétegének, a polgári értelmiségnek — mint Bodnár mondja — »a nemzet [ez] elit csoportjává« kell lennie.

A két szemle munkatársai, néhány kivételt nem tekintve, ehhez az osztályhoz, réteghez tartoznak. A kivételt Asbóth János, báró Kaas Ivor és Pulszky Ferenc alkotják. Ez utóbbi azonban szemlélete, műveltsége, a korszak társadalmi-politikai mozgalmában való állásfoglalása alapján bátran a kialakulófélben lévő magyar nagypolgárság — kivételesen — igen rokonszenves, nagykulturájú képviselőjének tekinthető. Asbóth és különösen Kaas úgy illeszkedik a két lap munkatársai közé, hogy e két folyóiratban megjelent cikkeikben alkalmilag szinte mintegy hasonulnak a többi cikkíró felfogásához azáltal, hogy társadalmi, politikai, művészi szemléletüknek, bírálatuknak azt, csak azt a részét hangoztatják, amely megegyezik, vagy legalább is közel áll a két folyóiratban megnyilatkozó polgári felfogáshoz, szemlélethez. Cikkeikben mintegy varázstükörben polgári munkatársaik éppen olyan képét, bírálatát láthatták koruknak, éppen azokat a visszásságokat, bűnöket láthatták tükröződni, amelyeket maguk is annyira fájlaltak, s pellengérré állítottak. Kaas és Asbóth egy-egy sorban, félmondatban utal ugyan a maga céljára, törekvéseire, politikai koncepciójára, s a figyelmes olvasó előtt hamar kiviláglik, hogy a kormány, az uralkodó párt és politika párját ritkító élességű, már-már vakmerő bírálata egészen más forrásokból fakad, egészen más célok eléréseért küzd, mint a szerkesztőnek és polgári munkatársainak cikkei.

Ez utóbbiak társadalmi szemléletét, politikai, szociális törekvéseit, de a művészieket is két dátum, két forradalom dátuma határozza meg: a 48-as polgári és a 71-es párizsi proletárforradalom dátuma. A két folyóiratról rajzolandó képet tehát e két dátum adta keretben kell felvázolnunk, a két folyóirat portréjának vásznát ebbe a keretbe kell kifeszítenünk.

A polgári forradalom ténye, elvei, eredményei, tanulságai központi helyet foglalnak el társadalmi vonatkozású cikkeikben ; természetesen, mindenekelőtt a magyar polgári forradalomé, 48-é.

A polgári forradalom szükséges, jogos és eredményes voltát nemcsak elismerik, hanem minden támadással szemben meg is védik. Acsády⁶ Taine-nek a forradalomról írt, a francia gondolkodás e kiváló szelleméhez oly méltatlan könyvről szólva »a forradalom belső jogosultságáról«, »világtörténeti szükségességéről« beszél, majd a következő, mély történeti belátásról s szenvedés nélkül való, igaz humanizmusról tanúskodó, tömör, erőteljes szavakban fogalmazza meg álláspontját : »Az új világrend forradalom nélkül sohasem jöhetett volna létre. A régi uralkodórendek sorsa szájalmat kelthet ugyan, s az emberbarát fájlalhatja a vért, mely akkor patakokban ömlött. De a történetíró a vérengzésekben is csak világtörténeti szükségességet lát, s a vérengzésekben magukat az áldozatokat is kénytelen bűnösnek mondani.« »Az átalakulások ellen azok harcoltak, akiknek kiváltságaikat félteniök kellett.« S a nagy forradalmat követő nemzedékek már »a nagy átalakulások élvezői«.

Hasonlóan egyértelmű s ellenfelénél hasonlíthatatlanul tisztább látásról tanúskodik Bodnár válasza⁷ is Salamon Ferencnek, aki azon túl, hogy haladásellenes, retrográd nézeteket fejteget a Budapesti Szemlében, rosszindulatúan igazságtalan, gyanúsítgató Kossuthal szemben s már-már a becsmélés határát súrolja. Salamon kicsinyli Kossuthot, eredetiséget, önállóságot hiányol benne. Bodnár így válaszol : »Kossuth kora szellemének mintegy megtestesülése«, majd idézi Salamon egyik mondatát : »Valami újat föl nem talált, készen kapta az eszméket.« Különös egy itélet ez, — válaszol Bodnár. — Nem volt arra szükség, hogy Kossuth új eszméket találjon fel ; az pedig nem von le semmit Kossuth érdeméből, hogy az eszméket készen kapta. Azon eszmék, melyek a francia forradalom után Európát bejárták, bizony igen régen voltak újak. De Kossuth tevékenysége folytán végre amaz eszmék a kor követelménye szerint nálunk is diadalt arattak. Merjük állítani, hogy a nemzet akkori szükségleteit ki sem ismerte jobban, mint Kossuth és a nemzet kívánságait nem tudta senki jobban kifejezni, mint ő. Ezért kell, hogy a történelem őt az akkori magyar génusz személyesítőjének ismerje el. Hazánk messze elmaradott volt a többi művelt európai nemzetek mögött. A középkori államnak át kelle alakulnia s az átalakítás munkájában nagy része volt Kossuthnak«.

Feleletének további részleteiben a történeti személyiség társadalmi fejlődésben betöltött szerepének mély értéséről tesz tanúságot : »... vajjon Kossuth atyja-e a 48-as mozgalmaknak, vagy csak egyik szülötte annak a szellemnek, mely azokat létrehozta. Könnyen lehet rá felelni : a kor és Kossuth között kölcsönös a hatás«. Salamon azt állítja ugyanis, hogy Kossuth nem tudta áttekinteni az eseményeket, nem volt ura a helyzetnek, csupán vezette magát a forradalom által. Salamon további vádjaira így felel : »Salamon azt állítja : Kossuth nem ismerte a multat eléggé és nem tudta megítélni mit lehet és mi szükséges ; maga a nép sem kívánt annyit, amennyit adtak.« Kétségkívül — feleli Salomonnak —, Kossuth ismerte az ország multját és jelenét és abban is igaza volt, hogy anyagi elmaradásunk fő oka a robot divatozása volt. A hosszadalmas átmeneti intézkedések nem vezettek volna célhoz, a teljes felszabadítás csatolhatta csak a népet a közös hazához, melynek azelőtt a nép bizony mostohagyermek volt. Az országgyűlés igazságos és méltányos eljárása öntudatra ébreszté népünk minden rétegének hazaszeretetét... Széchenyi után Kossuthnak kellett következnie. Széchenyi gazdag arisztokrata, Kossuth szegény nemes.«

S a 48-as forradalom alapvető problémáinak világos felismerése után Salamonnal szemben vallja, hogy a forradalom elkerülhetetlen volt, s hogy Kossuth útja volt egyedüljárható út. »Salamon tehát — ugymond — azon a véleményen van, hogy ama fegyveres mozgalmat kikerülhettük volna ; mi ellenkezőleg azt valljuk, hogy felette szükséges és kikerül-

⁶ H. Sz. 1878. 70.

⁷ M. Sz. 1881. 290.

hetetlen volt.« Majd gyilkos gúnnyal támadja az arisztokráciát és a magas klérust a szabadságharc idején tanúsított magatartása miatt.

Egy másik cikkében lelkesen védi Kossuth frói, szónoki zsenialitását a Budapesti Szemle egyik cikkírójával szemben, ki csupán ügyes zsurnalisztává kicsinyítené a nagy hontalant.

Beksics pedig az agráriusok ellen hadakozva a szabadságharc legnagyobb eredményének azt tartja, hogy az »széttörte a feudális földbirtok bilincseit.«¹⁰ A polgári forradalmak szükség-szerű voltáról és elfogadásáról tanúskodik Beksicsnek az ír helyzetről szóló cikke¹¹ is, s meny-nyire jellemző az, hogy a Magyar Szemle Pulszky Életem és Korom c. munkájának éppen a bécsi forradalomról írt, meglehangú, szolidaritást vállaló részletét idézi a könyv bírálataiban, a szerző dicséretéeként.¹²

Haraszi¹³ a polgári forradalmaknak s a polgári átalakulásnak az európai kultúrára gyakorolt roppant hatását fejtegeti: »Műveltség-történeti tény, hogy az emberiség nagy korszakalkotó pontjai rendesen művészeti és tudományos, társadalmi és politikai forradalmak, ezek együtt szoktak járni; legfényesebb tanu erre a múlt század óta megindult mozgalom, melyben nagy költőket, jeles művészeket, híres társadalmi és politikai reformereket tud fel-mutatni a világ.«

Végül idézzük Pulszkyt¹⁴, aki szerint 48 és Kossuth nélkül még 67 és a 67 utáni polgári fejlődés sem jöhetett volna létre, s aki 48-at a magyarság legfényesebb korszakának tekinti, »melynek nagyságát most felismerni nem szeretjük«, mert nem idézhetjük anélkül, »hogy törpéségünk érzete szégyenpírt ne idézne arcunkra«.

A 48-as forradalom számukra mindenekelőtt a társadalom polgári átalakulását jelenti s a forradalom öröksége a liberalizmust; a kiegyezéssel korszak álliberális politikája azonban megakadályozza őket, — akik az igazi liberalizmus letéteményeseinek érzik magukat s velük együtt az egész nemzetet, — hogy — Acsády szavaival élve — »a nagy átalakulások élvezői« lehessenek.

Az országot irányító kormánypárt nevében és jelszavai élén a polgári liberalizmus áll csalogató programként, megvalósítandó feladatként. Az 1875-ös választások alapján 239 mandátum van a szabadelvű párt kezén. E korszak Angliájában Gladstone liberális pártja csakugyan a polgári törekvések összpontosulása, s az arisztokrácia pártjának, a konzervatív pártnak ellenfele. Tisza Kálmán liberális emblémával ékített kormányának azonban vajmi kevés köze van a polgársághoz: A kormányban az 1875—90 között történt miniszterváltások alkalmán 34 ariszrokrata és középnemes politikussal szemben mindössze 3 polgári államférfi jutott miniszteri tárcához. S a kormányhoz hasonlóan a magas főhivatalokban is csak elvétve található egy-egy plebejus, polgári név, s e nevek viselőjének legnagyobb része is éppen úton van, hogy pénzével, befolyásával, címet, báróságot, vagy legalábbis előnevet szerezzen magának. A nagypolgárság megtalálta a maga alkuját, részesedését a kiegyezéssel korszakban. A polgárság nagy többsége, a közép- és kispolgári rétegek, az értelmiség azonban kívül rekedt a hatalom birtoklásán; nem irányítója, gyakorlója, részese, hanem csak kiszolgálója lehetett a hatalomnak.

Az uralkodó nemesi politika viszont éppen azok mögé a jelszavak, elvek, intézmények mögé rejtőzik, amelyek a polgári forradalomban váltak a hatalom forrásaivá, s amelyek szerint éppen nekik, a polgári rétegeknek kellene a hatalmat gyakorolniuk. A hivatalos magyar szellemi élet állítólag liberális képviselőitől való különállásuk legfőbb oka az a meggyőződésük, hogy a Tisza irányította politika a polgári forradalom, a polgári liberalizmus vívmányaival, elveivel

¹⁰ M. Sz. 1881. 141.

¹¹ M. Sz. 1881. 84.

¹² M. Sz. 1881. 101.

¹³ H. Sz. 1879. 290.

¹⁴ H. Sz. 1880. 47.

üzérkedik csupán, velük tartja fönn magát, holott semmi köze sincs hozzájuk. »Fordított világnak« nevezi Kaas a szabadelvű párt uralmát. A párt tagjait pedig »a liberalizmus bőrébe bujt farkasoknak«. S magát Tiszát több ízben »szédelgőnek«, s végül a magyar parlamentarizmust »színműnek három felvonásban« (t. i. választás, többség, kormány). Tiszáról, kormányáról és pártjáról, egy-két kivételt nem tekintve, gúnyos, kicsinylő, elutasító hangon beszélnek valamennyien (— Beksics az egyik kivétel, de Tisza dícséretét e két folyóiratban ő sem kockáztatja meg —), s ha a bírálat hangjának kíméletlen élességében s a támadásnak Tiszára való koncentrálásában nem is követik Kaas Ivort, minden második-harmadik számban visszatérő szemleszerű cikkeinek vádpontjaival alapjában egyetértenek, s az egyes vádakát saját dolgozataikban maguk is megismétlik, hangoztatják, ha nem is mindig konkrétan Tisza személye ellen irányítva.

Mik ezek a vádpontok? Idézzük őket.

A vezér: »ügyes, erőszakos, ravasz« ... »ki ambíciójának feláldozott mindent, amit a nagy lelkek becsben szoktak tartani: először meggyőződését, azután hazája jogait és érdekeit ... és végre polgártársai köztiszteletét és szeretetét ...«

Tisza erkölcsiségének jellemzése: »az elvtelenséget proklamálni elvnek, az alkalmazkodást tartani eszélynek«. Hatása: »ily férfiu a kormány élén demoralizálóan fog hatni korára és nemzetére, legkiváltképpen magára a parlamentre«. A vezér és pártja nem sokban különbözik egymástól. »És a szabadelvű párt? A Tisza truppja? Egy összetartó bandát képeznek, a miniszterelnök testőrségét«. Cinizmus, erkölcsi indifferenzizmus s a felelősségtudat teljes hiánya jellemzi a pártot éppen úgy, mint vezérét, a parlamentet éppen úgy mint miniszterelnökét ... az országgyűlés tele van üzérrel, s a képviselőség, úgy a megye, mint a választók, valamint a törvényhozó uraság részéről ügynökségnek tekintetik, mely sok esetben hasznos üzletté válhatik. ... a kormány megtömté a képviselőházat bukó, vagy bukófélben lévő urakkal ... akik sikra szállnak a legrosszabb törvényjavaslat mellett is.« A szavazás, valószínűs színház: »... mindenki feláll, aztán leül és Magyarország egy rossz törvénnyel gazdagabb, s több millió forintcskával szegényebb.« ... »azt sem bánják, hogy magának a parlamentnek tekintélye úgy itthon a népnél, mint szomszédainknál mélyen alásüllyedt. A képviselő urak ezt nem tartják elég komolynak arra, hogy kedélyesen ne vicceljenek felette.« S amint hiányzik az erkölcsi érzék, ugyanúgy hiányzik a párt nagy többségéből az államférfiui tehetség is: »A szabadelvű párt nullák összessége.«

Tisza ötéves kormányzásának, politikájának nemzetgazdasági eredményeképpen »már közel vagyunk ahhoz, ami a kereskedők Ausverkauf-nak szoktak nevezni. Ungarn in Concurs! fogják írni a bécsi és külföldi lapok«. A nemzetgazdaság súlyos helyzetének terhe, romlásának következménye az adózó kisembert sújtja: »... a kormány hivatalnokai által az adókat minden igazságon túl felcsigázza, a népet végrehajtóival valósággal kiszorolja.«

Elutasítja, megbélyegzi Tiszának a kiegyezéssel szemben elfoglalt magatartását is: »Tiszának jutott a feladat: megkötni az új kiegyezést úgy, mint Ausztria érdekei s a bécsi hagyományos politika érdekei megkövetelték; hogy az osztrák nemzeti bankot a magyar törvényekbe iktassa, hogy a keleti háborúk alatt Magyarországot megfékezze és Boszniát elfoglalni segítse, hogy a dualisztikus alkotmányon abszolutisztikus és centralisztikus irányban rést üssön, hogy a véderőről szóló törvényt megszavaztassa, hogy a magyar parlamentarizmust lejárassa.«

A nemzetnek éppen a felsoroltak miatt érthető módon semmi bizalma sincs a parlament iránt, s kormányra és képviselőházra egyaránt »keserű szánakozással« tekint, »egyiktől sem vár többé semmi jót, tudja, hogy ezek az ország sorsán csak rontani szoktak«. Példaként a 48-as országgyűlést állítja »... a szabadság hajnalán más szellem uralkodott az országgyűléseken s más érzések honoltak a nép szívében.«

A magyar publicisztika történetében kevesen mondtak keményebb, vakmerőbb bírálatot uralmon lévő pártról és kormányról, mint ez a tekervényes pályát futó, sok cikk-cakokban

azonban, sajnálatosan, egyre jobbra tartó, sovány erszényű báró, aki ifjúkorában olyan lelkesen tüntetett az egyetemi ifjúsággal az önkényuralom ellen, s a Forinyák Gábor megöletését követő események idején Táncsiccsal együtt raboskodott két hónapot.

Miért tűrte el a hatalom Kaas vakmerő bírálatát, mi adott Kaasnak menlevelet? A felelet minden bizonnyal egy lehet: a konkluzió, amelyet bíráló elmékedéseiből, politikai elmefuttatásaiból levont, s amely élesen elválasztotta őt Bodnártól és a lap polgári munkatársaitól, s összekötötte Asbóthtal. Mi jön azután, ha a szabadelvű szédelgésnek vége? — kérdezi. »Nem jöhet más, mint amit a Tisza-párti kormány előkészített: vagy a radikális szélső bal, vagy a konzervatív szélső jobb; a legrosszabb esetben a bekebelezés Ausztriába. De ez nem valószínű. Legvalószínűbb, hogy konzervatív uralom fog következni, melynek feladata lesz gyógyítani a sebeket, melyeket nem a liberalizmus, de ennek bőrébe bujt farkasok ejtettek nemzetünkön.«¹⁵

Kaas a megoldást tehát abban látja, hogy a hatalmat egy dzsentrí színezetű feudális csoporttól egy másik, mégpedig szintisztán feudális, arisztokrata csoportnak kell átvennie. Nem a nemesi uralkodó osztályt, nem is az uralkodó társadalmi rendszert bírálja, támadja, hanem csak az uralkodó osztály egyik csoportját, rétegét, ugyanazon uralkodó osztály egy másik rétegének érdekei alapján, s — mert bírálata elsősorban erkölcsi bírálat — ugyanazon osztály erkölcsi-világnézetű érveinek győverzetében.

Vajjon összeegyeztethető-e ez a konkluzió Bodnár és polgári munkatársainak felfogásával, szándékaival, vajjon elfogadják s támogatják-e ezt a javaslatot és jóslatot. Ugyan-ezekben a számokban utasítja vissza Beksics felháborodva az ókonzervatív agráriusok hitbizománykiterjesztő kísérleteit s hangoztatja Bodnár, hogy a születési kiváltságoknak, a nemességnek végre el kell tűnnie s bele kell olvadnia a polgárságba.

Am Kaas ilyenfajta következtetés levonásáig mindössze egyszer jut el a két folyóirat lapjain, s akkor is feltételesen, és azt a benyomást keltve, mintha a konzervatív kormányzattól éppen a liberális eszmék megvalósítása volna várható, mintha e »fordított világban« éppen ők képviselnék a haladást, 48 nagy nemzeti hagyományait. Erősíti e benyomást az, hogy konzervatívokról beszél és mindig őrizkedik a születési arisztokrácia említésétől, viszont több ízben utal az ú. n. szellemi arisztokrácia szükséges vezető szerepére s ezzel polgári munkatársai is egyetérthettek, mert ehhez az »arisztokráciához« a nemesi, különösen a dzsentrí réteg műveltségének ismeretében mindenekelőtt magukat számíthatták.

Kaas kétségkívül kora legkiválóbb publicista tehetségeihez tartozott. Erkölcsi felháborodása stílusának haragos páthoszt, ismereteinek párját ritkító bőségű tárháza tárgyilagosságot, irodalomban és művészetben való jártassága eleganciát kölcsönöz. Kitűnően ért a proporció, az arány, az elosztás művészetéhez; szinte nincs cikke, amelyben ne sorolna fel hitele fokozására statisztikát, ne említene általános nemzetgazdasági érveket, ne villantana fel világjáró utazásaiból egy-egy emléket, ne tenne utalást egy-egy új eszmeáramlatra, de sohasem válik száraz statisztikussá, tudós és unalmas nemzetgazdásszá, szenzációt találó útleíróvá, sznoboskodó litterátorrá, megmarad mindig ízig-vérig publicistának. E vonások nagyrészt megvannak Asbóthban is, akiben világnézetének, társadalmi hovatartozásának, korának külső-belső ellentmondásai minden bizonnyal nemzedékének egyik legfinomabb tollú, igen éles szemű széprőjót, gazdag árnyaltságú stilisztáját veszítették el.

Írásaikban részvevő, de a karitatív kenetességtől mindig őrzikdől hangot ütnek meg a társadalmi nyomorról szólva (— őszinte részvét-e vagy szociáldemagógia csupán a mérsékelt ellenzék példájára és visszhangjaként? —), s ezzel írásaik humanus, emberséges színt, szociális tendencia látszatát kapják. Kaas írásainak ezek a jellegzetességei minden bizonnyal növelték, érlelték azt a nagyon gyakran megnyilvánuló rokonszenvet, amelyet e korszaknak valamennyi ellenzéki frója táplált iránta, Ábrányi Emilől Bodnárig, Tolnaitól Komjáthyig. Szerepük, saját-

¹⁵ H. Sz. 1879. 284. és 1878. 168.

ságaik részletesebb elemzése éppen e rokonszenv miatt látszott szükségesnek, amiatt a rokonszenv miatt, mely minden bizonnyal nem mozdította elő, hanem akadályozta ezeknek az írónak tisztánlátását és határozott állásfoglalását.

3.

A szabadságharc, 48 s általában a polgári forradalom szükséges és jogos volta, elvei és eszméi mellett bátran szállnak harcba bárkivel, aki ezek ellen támad. Az a kérdés : mit őriztek meg a nagy örökségből és mit vetettek el, ünnepi emlék-e, vagy sürgető követelmény, tiszteltetreméltó, halott hadijelvény-e, vagy harcbanívó lobogó a polgári forradalom s a haladó polgárság eszmekincse, hagyatéka?

Először a haladás gondolatát kell említenünk. Feltétlenül hisznek az emberi társadalom folytonos és feltartóztathatatlan előbbrejutásában ; s híven »a nagy elődökhöz«, az emberiség haladásának vezérlőcsillagát ők is a szabadság, testvériség, egyenlőség hármasságában látják. Amikor a Havi Szemle egyik, a lapban csupán néhányszor szereplő, jelentéktelen szerzője, K. Király Pál azt állítja¹⁶, hogy a testvériség, szabadság, egyenlőség eszméi nem állják ki a társadalom- tudomány kritikáját, Bodnár hevesen ellene támad szerkesztői megjegyzésében : »A tisztelt, szerző dolgozatának bevezetésében azt mondja, hogy e három nagy eszmének, a szabadságnak, testvériségnek, egyenlőségnek ideális iránya nem bírja ki a tudományos vizsgálatot, mely mindent felölel és bontó görbejébe dob'. Ellenkezőleg : tetemes haladást tettünk e három eszme érvényesítésében. A múlt század embere előtt a legmerészebb álmokként lebeghetett a mi szabadságunk, egyenlőségünk, és — némileg mondhatjuk — testvériségünk.« Arra az ellenvetésre, hogy a polgári kor irányát nem e három eszme, hanem a nekik ellentmondó nemzeti gondolat szabja meg, így felel : »Eötvös még a forradalom utáni reakció korában azt hitte, hogy a szabadság, egyenlőség, és nemzetiség eszméit össze nem egyeztetni, de ma már nagyszámú gondolkodó, még olyan konzervatív és spiritualista fő is, mint Janet Pál, a párizsi Institut tagja nyilván vallja : a tudománynak elég azt tudni, hogy a szabadság és egyenlőség nem mondanak ellent egymásnak, hogy vannak általános szabadságaink, melyek együtt születtek és növekedtek a demokráciával és következésképp nincs bennük semmi összeférhetetlen'.

Érthető tehát, ha azt követeli Bodnár, éppen úgy, mint Acsády, vagy az utópia-gyártó Simonyi Iván, hogy a haladás kérdése legyen minden történeti és társadalmi vonatkozású munkának vezérfonala, sarkköve, választóvize. Gúnyosan ostromozza Bodnár Bella c. novellájában kora többségben lévő történelemtanár-típusát : »... bár¹⁷ a történelmet tanította, — mondja e típust jellemelve — nem ismerte az újabb idők történetfilozófiai elméleteit, s haladás nagy principiumait ... az eseményeket uralkodók tetszéséből és szeszélyéből magyarázta, s így a haladás nagy kérdése egészen kiesett felfogásából.¹⁷

Az emberi társadalom haladásának munkálását magától az embertől várják, az ember sorsának és társadalmának ura, s elutasítanak minden természetfölötti, akár szorosabban vett vallásos, akár filozófiai értelemben vett sorsirányító tényezőt. Leghatározottabban Bodnár fogalmazza meg ezt a felfogást Lilly c. novellájában¹⁸, már-már triviális élességgel támadva minden ellenkező vélekedést. A novella hősnője (Bodnár világnézetének tolmácsa) szeméreti Madáchnak a Tragédia befejező mondatát és megoldását : »Szabad-e így szólani egy modern költőnek? Hisz összes civilizációnk, nagyszerű haladásunk nem egyéb, mint örökös lázadás az 'Úr' ellen! A szabadság, az egyenlőség, a nemes értelemben vett szocializmus, a jövő ez elmaradhatatlan sikere, mind lázadás a múlt rabszolgaság, a régi erkölcs, az elavult hit, a képzelt aranykor, a mondai paradicsom, szóval : isten ellen!« Azóta kezd az emberiség sorsa jobbra

¹⁶ H. Sz. 1879. 131.

¹⁷ M. Sz. 1881. 48.

¹⁸ M. Sz. 1881. 121.

fordulni, világosodni, »mióta isten levétetett a napirendről, mióta az ember lett központja, összes társadalmi életünknek«.

Egy másik cikkében pedig a vallás és tudomány viszonyát fejtegetve sorra veszi e szempont szerint a német filozófia klasszikusait, s Hegelt hosszabban elemezve, Hegel és Feuerbach viszonyáról a következőket mondja : »Feuerbach betetőzte Hegel tanítását, mikor világosan kimondotta, hogy az ember önmagának az istene. Homo sibi deus.« Maga is ezt az álláspontot fogadja el ; igaz ugyan, hogy ugyanakkor David Strausst is eszményül állítja, nem téve közte és Feuerbach közt különbséget. Renanról viszont azt mondja, hogy filozófiája felemássága miatt »mosolyra gerjeszt«.¹⁹

Fanatikus hívői és tisztelői az emberi értelemnek. Különösen Bodnárra jellemző ez, bár ebben a korszakában még nem vált benne kultusszá, mitosszá az értelemnek és szülöttének : az »Eszmé«-nek tisztelete. A híres és hírhedt Bodnár-féle eszme-erő-ről és ennek már-már tragikomédiába fulladó monomániával magyarázott törvényeiről még nem esik szó. Világnézetének legfontosabb elemei ebben a korszakban nagyjából még a kor divatos, materialisztikus elemeiből tevődnek össze. Egyik tanulmányában Darwinról szólván, éppen azt tartja a nagy természettudós legfőbb érdemének, hogy az az ember eredetére, fejlődésére vonatkozó kutatásaival és eredményeivel éppen a leggyakrabban, s a tömegekkel szemben legeredményesebben fölhasznált érvet csavarta ki a vallásos világnézetek hirdetőinek kezéből. »A materialisztikus gondolkodás uralmának megalapításához pedig semmi sem járult annyi tényezővel, mint a darwinizmus« — mondja²⁰. Ellentmondás természetesen akad szemléletében már ebben a korszakában is bőven, de figyelmet érdemel munkáiban a dialektika mindig megnyilvánuló igénye és remek alkalmazása, mint ezt a 48-ra vonatkozó, már idézett elmefuttatása is igazolja. A dialektikának azonban gyakran éppen azt a szerepet szánja, hogy az összebékítsen, egységbe illesszen materialista és idealista elemeket : Feuerbach filozófiájába a Schopenhauert követő E. von Hartmann tételeit szeretné ötvözni. (Mind e kérdésekről azonban majd később szólunk részletesen.)

Hozzá hasonló materialisztikus szemléletű tudós, író nem egy akadt a kor magyar szellemi életében. Bodnár azonban, legalább is egyes területeken, így elsősorban a művelődéspolitikai területén, le is vonta e szemlélet következéseit. »Ami minket illet — mondja — nem örülünk sem a katolikus, sem a protestáns, sem a görögkeleti, sem pedig a zsidó iskolának... a felekezet az iskola terén csak akadályozza az egyedül igaz emberi és hazafias műveltséget. Az eszmék ideális világa csak egy felekezetiiséget enged meg : ez a nemzetiség, csak ez nem jöhet ellentétbe a tudománnyal«... »A népek szellemi életének közös alapja a tisztán tudományos oktatás lesz, amely teljesen együtt fog haladni a gondolkodás szabadságával... csak így érhetjük el azon nemzeti értelmiséget, mely felé korunk általánosan tör.« — határozza meg kultúrpolitikai programját.²¹

Másutt, az államra, törvényhozásra gyakorolt egyházi befolyás megszüntetését követeli, majd az egyház és állam szétválasztását sürgeti : »Nálunk a kötelező polgári házasság, szóval az egyháznak az államtól minél nagyobb elválasztása támasza lenne az értelmi fejlődésnek, melyet ugysem lehet megállítani.«²²

A felvilágosodás, a polgári racionalizmus örökségét, elveit, eredményeit a maguk fegyvereinek tekintik s Bodnár valósággal előképeinek látja Bessenyeit,²³ s annak aufklerizmusa s a maga »kozmetopolitizmusa« között szerep szerinti párhuzamot sejtet. »Bessenyei az első gondolkodó a múlt században, ... de fájdalom, nemzetünk annyira elmaradt a műveltségtől,

¹⁹ M. Sz. 1881. 60.

²⁰ M. Sz. 1881. 60.

²¹ H. Sz. 1879. 97.

²² H. Sz. 1880. 2.

²³ H. Sz. 1880. 236.

hogy meg sem értette őt és társait» — mondja, majd áttér a kozmopolitizmus és nemzeti gondolat ellentétére — erről azonban majd a dolgozat más helyén lesz szó.

Mennyire jellemző erre a felvilágosodástól örökölt racionalizmusra, hogy maga Szent István is racionalista reformátorrá formálódik Bodnár kezén²⁵, s hogy Aranyra a legnagyobb dicséret: »erős, gondolkodó fő«.

E felvilágosodás eszmevilágának szemléletére gyakorolt hatását azonban talán utalásoknál és idézeteknél jobban érzékelteti az a már-már a felvilágosodás karikatúrájának számító ötlete, javaslata, amely szerint a papság — mivel szerinte az egyházat egy ideig az általánosműveltség hiánya még szükségszerűen fenntartja — azért válhatnék a nemzeti haladás előmozdítójává, ha vallási kérdések helyett erkölcsi, szociális s főképpen természettudományos kérdéseket fejtegetne a híveknek a szószékről.

Nekrológja igen találóan mondja róla, hogy életműve jellemzését legtömörebben maga adta irodalomtörténetének első mondatában: »Az ember érteni akart«.²⁵

(Szükséges azonban már itt utalnunk arra — a dolgozat más helyén bővebben foglalkozunk majd e kérdéssel — hogy túlzó racionalizmusuk nem csupán a felvilágosodás örökségének tekinthető, hanem legalább oly mértékben a liberális polgárság forradalomellenes magatartása eredményének is.)

Vagyona, rangja, születési előjoga nincs annak a polgári értelmiségi rétegnek, amelyhez tartoznak, s a száma is csekély e rétegnek a nemzet egészéhez viszonyítva. Az ész, a tehetség s munka az, amit mindezzel szembeállíthatnak, amire a nemzeti élet első helyéhez való jogigényüket alapozzák. Ezért lesz a fejlődés eszményévé az Egyesült Államok — Pulszky, Bodnár, Beksics s mások egyaránt emlegetik — ahol »mindenkinek, még az egyszerű kétkézi munkásnak is lehet önerejéből az anyagi jólét, a szellemi tőkély és a társadalmi tekintély legmagasabb fokára emelkedni« — mint ahogy a lap állandó közgazdasági munkatársa, Joob Lajos ezt kifejti.²⁶

A korszak szellemi életének valóban liberális és személyileg feltétlenül becsületes közép-nemesi képviselői Angliát tekintik elsősorban ideálnak. Az angol fejlődés követendő példájára a Magyar Szemle és Havi Szemle szerzői is igen gyakran hivatkoznak, főképpen Beksics, de rokonszenvük érezhetően és érthetően mégis inkább a feudális elemektől teljesen ment, polgári Amerikáé, a tehetség szabad érvényesülésének ígért földjéé.

A polgári korszak ihlető nagy ideáljának: az esze, tehetsége révén érvényesülő nagy embernek delejes varázsa és reménykeltő látomása valamennyiük lelkében él. Elemzéseknél és idézeteknél többet mond erről annak a Magyar Szemlében Schliemannról írt cikknek a befejezése, amely három szóban summázza a híres régész végső nagyságát: »csakugyan *self made man* volt a szó legnemesebb értelmében«.²⁷

A liberális eszmény valóraváltásához liberális gazdasági-politikai rendet kívánnak. Bodnár »Bella« című novellájában a maga politikai-társadalmi eszményeit képviselő figurája (— egy kis ruhakészítőüzem tulajdonosnője —) jellemének essenciáját a gazdasági liberalizmus klasszikus jelmondatában: a *leben und leben lassen*-ban fogja össze: »okos asszony volt: élt és élni hagyott másokat is.«²⁸

De nemcsak a liberális társadalmi rend, hanem vele együtt a magyar városi, polgári életforma kialakítását is feladatuknak, céljuknak tekintik. A magyar város, különösen a főváros lakossága ezekben az években egyre rohamosabban nő és vele emelkedik a polgári középrétegek száma is. Hiányzott azonban az a sajátos nemzeti, helyi hagyományokkal, színekkel, formákkal rendelkező polgári életforma, amely oly jellegzetessé tette pl. a német kereskedővárosok, vagy

²⁵ H. Sz. 1280. 236.

²⁶ Irodalomtörténeti Közlemények 1908. 1.

²⁷ M. Sz. 188. 383. 1881.

²⁸ M. Sz. 1881. 88.

²⁹ M. Sz. 1881. 48.

a francia vidéki központok polgárságának életét, s amely — egyebek közt — megőrizte a nemeség utánezásától és kiszolgálásától e városok polgárságát. A legkülönfélébb elemekből össze tevődő új magyar polgári réteg előtt alig volt más »magasabb« életforma, mint a fővárosba került dzsentrié, amely makacsul próbálta tovább élni a városban is a maga nemesi életét, a hazai magyarosodó német polgárságé, amely azonban maga is éppen sajátos magyar formákat keresett magyarosodása bizonyítására, vagy a vékony kozmopolita nagypolgári rétegé, amely, már csak anyagi okok miatt is, alig lehetett követendő példa a középrétegek számára.

Ennek a kérdésnek rendkívüli fontosságát ismerte fel a kor egyik legélesebb szemű figyelője, Arany László, és bizonyára ezért ismertette hosszú tanulmányban a francia polgárság, a francia középrétegek életét.²⁹

Nyilvánvalóan ez vezeti Bodnárt is, amikor »Bella« című novellájában kiütközően propagatív céllal rajzolja a polgári ideált testesítő hősének, Berkesnének napi és társaság-életét, szembeállítva azt a dzsentri szokványos, léha életét élő műveletlen magyar »úri« társaságéval. Berkesné maga vezeti és ellenőrzi ruhakészítő üzeme ügyeit, gondoskodik alkalmazottainak nemcsak anyagi szükségleteiről, de művelődéséről is, szórakozása olvasás, színház- és hangversenylátogatás; szalonja — az idealizált francia felvilágosodáskori szalon — neves írók, művészek, politikusok, tudósok találkozóhelye, ahol csupa időszerű és fontos kérdéssről folyik a szó.

A magyar polgárság élete, életformája, problémáinak sürgető kérdése a közvetett mozgatója annak a polémiaának is, amelyet Acsády Paulay ellen indított³⁰ — a Fővárosi Lapok felületes és bántó egyszerűsítéssel Acsády sikertelen drámaírói kísérletében látja a polémia rúgóját — mert szerinte a Nemzeti Színház általa is elismert, kiváló igazgatója az idegen és klaszszikus művek mellett vajmi kevés helyet biztosít a magyar társadalmi, polgári daraboknak.

E kérdés rendkívüli fontosságát akkor értjük meg igazán, ha meggondoljuk, hogy a korszak irodalmának szavazata — Jókait, a fiatal Mikszáthot, sőt Csiky is alig véve ki — a Land und Stadt, a vidéki és városi, a polgári és nemesi életforma szembekerülése esetén, majd mindig az előbbire esik.

A polgári életforma s vele a polgári szemlélet és kultúra uralma biztosításának, a polgárság megerősítésének célkitűzése magyarázza meg Bodnárnak a zsidósággal és a nemzetiségekkel szemben tanúsított magatartását is. Míg az asszimilálódott, teljesen magyarrá vált, civilizálódott, művelt zsidóságot a polgárság — mint ő mondja — »a nemzeti értelmiség« nagy nyereségeként lelkesen üdvözli (munkatársai közül jóegynéhány ebből a rétegből való), addig a zsidóságnak ortodox, a magyarságban föl nem olvadó, külön életet élő rétegeit türelmetlenül támadja, a civilizáció kerékkötőinek, a vallási fanatizmus megtestesítőinek tartván őket. A nemzetiségekkel kapcsolatban pedig mindenekelőtt a nemzetiségi értelmiség elmagyarosodását, a magyar értelmiségbe való felszívódását sürgeti.

Az eddig idézett elvek, érvek, jellegzetességek — számtalan hasonlót sorolhatnánk még fel — közvetlenül, vagy közvetve, a két folyóirat szerzőinek a polgári forradalom hagyatéka, a liberális polgári állam és politika, a polgári világnézet és életforma, művészet és irodalom mellett való állásfoglalásról tanúskodnak.

Ha azonban a két folyóiratnak csak ezt a felét mutatnánk be, nemcsak hogy az igazságot nem látnánk, hanem meg sem értenénk, hogy ez a csoport, a magyar társadalom és szellemi életnek ez a rétege, ezek az elemei miért nem hirdettek radikális, vagy éppen forradalmi harcot a 48-at és a polgári liberalizmust semmibe vevő magyar állam és politika ellen.

4.

Szemléletük és állásfoglalásuk másik meghatározója és értelmezője a 70-es párizsi proletárforradalom. A francia kommunről névszerint ugyan mindössze néhányszor esik szó

²⁹ Ö. M. 1901. III. 164.

³⁰ H. Sz. 1879. 185.

csupán a két folyóiratban, a proletárforradalom jelenlévő lehetőségéről és arról, hogy a szocialista mozgalmak már a kapuk előtt állnak, annál többet beszélnek. Bodnár és liberális munkatársai tudták, hogy a kiegyezéssel magyar társadalomnak, államnak nem egyetlen, sőt — szerintük — nem is legsúlyosabb sebe az országnak Ausztriához való viszonya.

Kossuth turini elszigeteltségében úgy látta, hogy a magyar társadalom szociális kérdései, osztályproblémái nem égető, nem sürgető problémák. Amikor a kiváló tudós és lelkes patrióta, Hermann Ottó Bakayval szociális programú pártot akar alakítani, Kossuth »észreveszi, hogy Hermannék körlevelében »bitorló osztályokról és bitorló szabadalmakról« van szó» nem hiszi, hogy 48 óta lehetne nálunk bitorló osztályokról szólni, s helytelennek tartja, hogy »a produktív munka nevében ugyszólván had üzentetik a meddő fogyasztóknak«... Azt sem helyesli, hogy a körlevél szerint a küzdelem, amely a nemzet zömében foly, nem politikai pártok, hanem társadalmi rétegek küzdelme. »Én nem gondolom, hogy ez így van, én nem látom annak nyomát, hogy már hazánkban is osztály osztállyal már mint ellenség állna szemben. Ne is adja az Isten, hogy így legyen!«³¹

Megértik, megvédik és — részben — vállalják a 48-as Kossuthot, de nem értene, nem érthetnek egyet az emigrációs Kossuthal. Magatartásukat vele szemben Pulszky fejezte ki legtömörebben: »Kossuth nem érti többé a hazai viszonyokat.«³² S ha nem értettek egyet a nagy számkivetettel, hogyan érthettek volna egyet a demagóg »ellenzéki« 48-as párttal, amelynek képviselőivel — bár rekedtig kiáltották Kossuth nevét — maga Kossuth sem vállalt közösséget. S a pártról maga Kossuth állapítja meg, hogy sereg nélküli párt, politikai ambíciók eszköze. A párt programjában ugyanis arról, ami ezt a liberális csoportot lázasan érdekelte mégcsak szó is alig esett. »Szociális és gazdasági programjuk egyáltalán nincs.« Néhány szociális szót ugyan néha hangoztatnak pl.: »szívünkön hordozzuk a munkások sorsának javítását. De úgy, hogy a társadalom alapjai meg ne ingattassanak, különösen pedig a tulajdon sérthetlensége csorbát ne szenvedhessen.« De »mindez liberális polgári reformnak — nesze semmi fogd meg jól!«³³

Ez a liberális polgári csoport már sokat tudott a kapitalizmus elkerülhetetlen halálos, szervi betegségeiről, s e tudása arra készítette, hogy figyelmét ne csupán a polgári fejlődés és feudalizmus harcára fordítsa, hanem legalább annyira a polgári társadalom és a proletárság, a kapitalizmus és a szocialista tanok, mozgalmak viszonyára is. Legvilágosabban a pár év múltán antiszemitává züllött ügyvéd, Simonyi Iván körvonalazza a kapitalizmus szükségszerű fejlődésmenetét, bomlását és a nyomában járó eseményeket. »Arról sincsen kétség, hogy a kapitalizmus oly társadalmi viszonyokat fog teremteni a jövőben, melyben egy kis csoport tőkepénzzel szemben csupa proletáriátus fog állni.« Ekkor pedig elkerülhetetlen a proletárforradalom.³⁴

Ez a két lap valamennyi frójának közös érintkezési pontja: a proletárforradalom lehetősége, bennük rettegést keltő látomása az, ami ezek között az egyébként heterogén, sőt ellentétes elemek között (— gondoljunk csak arra, milyen szakadék választja el pl. Kaast Acsádytól —) mintegy összekötő affinitást teremt. Valamenyen úgy vélik, hogy a forradalmat el kell és el lehet kerülni. Míg az eddigi polgári forradalmak szükséges és elkerülhetetlen voltát felismerik és elismerik, most úgy vélik, hogy éppen az e forradalmak által teremtett fejlődés létrehozta azt a lehetőséget, hogy az emberiség a forradalmak további sorát elkerülje. Hasonló ez a felfogás a francia restauráció történetíróinak felfogásához, csak hogy koruk társadalmi viszonyait távolról sem érezték olyan megnyugtatónak, mint azok s ezért a katasztrófa előérzetében és annak elhárítására a viszonyok megjavítását sürgették. A katasztrófa elhárításának zálogát a józanul értő és ítélő emberi észben látták. Az emberi értelem tisztelőnek kultusszá

³¹ Szekfü: Az öreg Kossuth, Kossuth-émlékkönyv. II. 365.

³² Pulszky válasza Kossuth Cassandra-levelére idézi Szekfü i. m. 357.

³³ Szekfü: I. m. 373.

³⁴ M. Sz. 1881. 46.

növekedése bizonyítást igényel: hiszen az értelem az ellentétes osztályok harcát megszüntetheti, helyébe az ellentétes osztályok »ésszerű« kompromisszumát állíthatja. A cél és megoldás tehát az, hogy felrázzák a vakon vesztükbe rohanó uralkodó osztályokat s a forradalom veszélyének bizonyításával engedményekre, belátásra kényszerítsék azokat, hogy ezáltal megelőzzék a forradalmat, leszereljék az ellenfelet, »ésszerű« kompromisszumra kényszerítsék azt is.

Acsády a már említett Taine-polémiájában így ír: »Ahol az uralkodó osztályok idejében és saját kezdeményezésükből az emberek átalakult jogérzetéhez és a haladó idők változó szükségletéhez idomították privilégiumaikat« ott elkerülhető a forradalom. Példaként Angliát és az Egyesült Államokat említi. »A mulasztásokat drágán szokták megfizetni« — inti a társadalom vezető osztályait.²²

Az elnyomorodás és a forradalom összefüggéseiről beszél Asbóth is: »A közjólét hanyatlása, a hosszantartó és folytonosan növekvő közélégdetlenség az a talaj«, amelyen a forradalom terem. »A nyomás explozióra vezet, a demoralizálás az erkölcsi erők, az eszményi törekvések fellázadására, a csüggedést vakmerő kockáztatás váltja fel, forradalom áll elő.«²⁶

Beksics pedig Reform vagy forradalom címen²⁷ (— a cím maga a csoport-alapproblémája —) az ír helyzetről szól, de minduntalan hazai utalásokat tesz, vagy sejtet, figyelmeztetvén arra, hogy a földkérdés megoldatlansága a forradalom gyújtóanyaga lehet, s hogy a parasztság állítólagos konzervatívizmusa nem egyéb mesénél »mivel a nép nincs, nemlehet megelégedve a bérekkel, a mezei munkás proletárság, ... a földműveléssel foglalkozó nép egyáltalán nem képez konzervatív elemet Írországbán.« Majd a két fronton harcoló s kétfelől rettegő liberális polgár legfőbb kívánságát mondja ki: »A civilizáció minden barátja csak azt óhajtja, hogy ennek dacára Anglia a forradalom útján haladva ne csináljon forradalmat.«

A később sokat emlegetett protestáns filozófus, Böhm Károly peddig E. Dühringről hosszú cikksorozatot írva, azért magasztalja Engels ellenfelét, mert az szerinte, olyan filozófiai rendszert teremtett, amely megmutatja az utat, hogyan lehet a társadalom megválogatása nélkül, pusztán szellemi fegyverek, eszközök segítségével felszámolni a társadalom alsó rétegeinek nyomorát, hogyan lehet a szerinte is sürgető szociális kérdést forradalom nélkül megoldani.

A liberális polgárt a proletárforradalomtól való rettegése már a feudálisokhoz köti ugyan, de a félf feudális társadalomban szükségszerűen elszenvedett mellőzések, hátrányok, méltánytalanságok, megaláztatások s a polgárság forradalmi harcainak emléke rokonszenvét a negyedik rend felé fordítja. Nem egyszer szövetségest keres a negyedik rendben, rokonszenvet mutat törekvései iránt, de a polgári értelmiség vezető jogát mindenkor fenntartja. Bodnár elismeri a szocializmus győzelmének majdani lehetőségét, sőt szükségét, de ez tulajdonképpen a kapitalizmus forradalom nélküli, a polgári értelmiség vezette átalakítását jelenti: »... a szocializmus is hihetőleg uralomra fog vergődni, bár nem úgy, ahogyan most sokan képzelik, de a dolog magva győzni fog.«²⁸ Visszautasítja a szocialista mozgalmak ellen szórt, még a kor számottevő lapjaiban is fellelhető divatos, kispolgárt rémisztgető pletykávakadat: »Azt sem szabad mondanunk, hogy a szocializmus nőközösséget feltételez, hogy megsemmisíti az emberiség legfőbb ideális javait. Ez állna, ha Babeuf, Saint-Simon stb. tanai szerint alakulna a szocializmus, de az első reformátorok tanaiban mindig csak a mag rejlik, mely a földbe vetve egy új növény embriója lesz, mely csak részben olyan, minőről az ábrándok hősei álmodoztak. Vajjon létre jön-e a szocializmus, vagy kiírtatik, biztosan nem tudjuk; annyi azonban kötelessége minden gondolkodónak, hogy a felvilágosítást, a higgadt megfontolást előmozdítsa.

²⁶ H. Sz. 1878. 70.

²⁸ H. Sz. 1879. 153.

²⁷ M. Sz. 1881. 84.

²⁹ M. Sz. 1881. 103.

Szépen mondja Lange a jeles német bölcész : „A bekövetkező harcokat nagyon szelídíténé, ha a vezetőszelelemek magukévé tehetnék az emberi fejlődés és történeti processus természetébe való belátást és nem szabad lemondanunk a reményről, hogy a távoli jövőben a legnagyobb-szerű átalakulások történhetnek anélkül, hogy tűz és víz szennyezné be az emberiséget“.

A különböző szocialisztikus tanok állandóan foglalkoztatják, de — jellemző módon — mindig azok, amelyek a szocializmus megteremtését forradalom nélkül ígérik. Egyike az elsőeknek pl., akik a magyar irodalmi életben Brandes nevét említik, mégpedig igen nagy rokonszenven. Azt is világosan látják valamennyien, hogy a terror nem segít, csak elmérgesíti a helyzetet. Az orosz állapotokról szólva Bodnár azt fejtegeti, hogy sem kivételes törvénnyel, mint ahogy Németországban próbálják, sem kancsukával és száműzetéssel, mint ahogy Oroszországban kísérlik, nem lehet az előremorajló forradalmat kikerülni, hanem csak reformokkal. Adjanak népünknek szabadságot, s nem kell tőle tartaniok. »Szüntessék meg a militarizmust és a társadalmi osztályok antagonisztikus szembenállását és nem kell forradalomtól tartani.«

Politikai-társadalmi célkitűzésük summája tehát a következő tézisbe foglalható : míg az eddigi forradalmakat a társadalmi fejlődés kikerülhetetlen lépcsőfokainak tekintik, a haladás további útjáról úgy vélekednek, hogy a szembenálló osztályok állandóan módosuló és megújuló »érszerű« kompromisszumaival el lehet és el kell kerülni a forradalmat. E kompromisszumok, haszonélvezője azonban nem mindannyiuknál azonos : Asbothnál és Kaasnál arisztokrácia, Pulszky nál és Beksics nál a vagyonos polgári középrétegek, illetőleg a hozzájuk hasonult nemes-ség, a szerkesztőnél és polgári munkatársainál az értelmiségi polgárság. S míg Asboth és Kaas csak csekély engedményeket ért e kompromisszumon, a két lap polgári munkatársai elsősor-ban Acsády és Bodnár, mélyreható reformokat kívánnak.

5.

Az a kérdés tehát, hogy az idézett haladó és retrográd nézetek e két polusa közé feszítve, a kompromisszum jegyében milyen irodalmat kíván és képvisel a Havi Szemle és a Magyar Szemle. A két folyóirat mint említettem, mindenekelőtt kritikai szemle. A tulajdonképpeni szépirodalmi rész szerzői csupán alkalmasszerűen szerepelnek egy- vagy több írásukkal a két lapban, s új írói tömörülés, vagy éppen frontalkotás szándékáról alig beszélhetünk és így ebben — a szerkesztőtől is csak járulékosnak tekintett — részben csak erőszakoltan lehetne határo-zott irányvonalat, egységet kimutatni.

A különösen a Magyar Szemlében rendszeresen Rakodczay Pál írt színpadi szemlét nem számítva, a két lap tulajdonképpeni kritikai részét maga a szerkesztő írja. Könyvbírálatai-hoz elméleti cikkeihez járul két folytatásos nagynovellája — kisregénynek tekinthetnénk — amelybe társadalmi-politikai elvei mellett irodalmi-művészi nézeteinek is tekintélyes hely jut. A két novella azonban nemcsak megfogalmazott téziseivel, hanem tematikájával és feldolgozásmódjával is rendkívül sokat mond — szinte többet, mint kritikái, — Bodnár irodalmi-esztétikai programjáról.

Bella című novellája⁴⁰ a főváros kispolgári és munkás életét rajzolja a 70-es években. A történet Bellának, egy gőzmalom munkása lányának sorsából fonódott. A novella műfaj-jelölő alcíme bátran lehetne : Levél a fővárosi szegénységről, Körkép a fővárosi szegénység életéből, Városi problémák vagy hasonló. Valóságos leltára a városi kisember nyomorúságai-nak. A bűzhődt, egészségtelen pincelakás, a munkanélküliség, az uzsora, a nyomorúságtól testi-lelki fejlődésükben visszamaradt gyerekek, fiatalon tudóbajban elpusztuló munkás-asszony, a kétségbeesésében magát ivásnak adó munkás, az embertelen pénzhajhász orvos, a prostitúció, a városba özönlő szegények nyomorúsága, mind-mind előkerülnek ebben a novellában. Az író Balzac on és főképpen Dickens en iskolázott szeme kitűnő érzékkel látja

⁴⁰ M. Sz. 1881. 48.

meg és válogatja össze a magyar városi életből története mozaikkockáit és megrajzolando figuráit, de a novella mégis értekezés, jobb részeiben is leírás marad csupán. A társadalombíráló tudós, a nagy kultúrájú irodalmár, a problémafejtő teoretikus szemével lát, tollával ír, nem az íróéval. Valamennyi alakját kívülről ábrázolja, nem mintha nem foglalna szenvedélyesen állást mellettük, vagy ellenük, nem mintha nem érezne igaz humanista módjára mélyen együtt szenvedővel, de sohasem lép színbiozisba alakjaival, szenvedélye, haragja, gyűlölete az övé, s nem alakjaié. Nem keserűségük szólaltatja meg őket, hanem az író mondatja velük dialógusait, nem a maguk akarataira mozdulnak, hanem az íróéra, alakjaiké, az uralkodó állapotok ellen polémikus éllel, keserű ironiával, a harag felháborodásával, az elnyomott, szenvedő rétegek iránt érzett igaz részvétellel megírt szociográfiai, vagy szociológiai munka, helyzetkép, illusztráció csupán. Pedig szerkeszteni is tud, s a megírára alkalmas helyzeteket, motívumokat is jól választja ki — hiszen ez megtanulható — és sokszor igazán szellemes is, csak éppen nem író. Az olvasó szinte sajnálja, hogy Bodnárnak nem volt egy író-barátja, aki ezt a dickensi anyagot csakugyan regénnyé formálta volna.

Igen jól, élesen lát, elemez és ír le egy-egy társadalmi problémát, de ezeket a problémákat nem a szereplők sorsa szüli; az író társadalmi kérdéseket fejteget és nem sorsokat rajzol. Mihelyt elhagyja az elmélkedés, az elemzés területét, mihelyt alakjainak mozogniok, szólaniok, érezniök, élniök kell, elveszti a kritikáiban, tanulmányaiban meglévő jellegzetes egyéni hangját, s a gesztusok, a mondatok, amelyeket szereplői tesznek és mondanak, félszegül, rosszul ható, olvasmányokból megragadt irodalmi sablonok.

Egy lányalakját pl. így mutatja be: »Rózsapiros arca megtelt, melle mindjobban kifejezett s igazán összhangzó szépséget képezett.« A kisgyerek, a hősnő testvérkéje és az idegen férfi megbarátkozását így érzékelteti: »... a gyermek később már több bátorsággal játszadozott vele, még a bajuszát is megfogta és huzogatta«. A házmaster pontos recept szerint szidja a lakókat, az uzsorás dickensi rejtékhelyen tartja kincseit s Fagin módjára használja ki a hálójába került fiatal lány szépségét, s a tudóvésztes asszonyka obligát módon ünnep előestjén hal meg.

Ennek a novellának éppen úgy, mint Lilly c. sok önéletrajzi adatot tartalmazó másik rosszabb novellájának,⁴¹ nincs különösebb irodalmi értéke. Tematikájuk és a bennük megnyilvánuló írói-emberi állásfoglalás azonban megmutatja, milyen tárgykört és milyen állásfoglalást kíván Bodnár kora íróitól. A kispolgár, a munkás, a kisember sorsát, küzdelmét a városi életet rajzolja az író és mindig a kisember mellett foglaljon állást, szemben a gazdagokkal és hatalmasokkal, mert így, mint a Bella c. novellájában hagnsúlyozza, útja egybeesik a haladással s nem téveszti szem elől »a haladás nagy principiumait«.

Ebből a felfogásból következik az a kívánság — Lilly c. novellájában határozottan meg is fogalmazza — hogy az író ne csak ábrázolója, bemutatója legyen kora társadalmi, szellemi harcainak, hanem előharcosa, vezéricsillaga is: »azok a mi legkitűnőbb művészeink, akik alkotásaikban szavakba öntik forradalmi eszméinket, eltérő morálunkat, azaz más szóval: meg tudják teremteni a mai embert.«

Mindkét novellájában óvakodik attól, hogy elhagyja a valóság talaját s a két novella építőelemei, szerkezete és szemlélete a realitás engedményt nem ismerő tiszteletéről tanúskodik. De azok a tekintélyek is — Dickens, Thackeray, Balzac, Eötvös, de mindenekelőtt Goethe — amelyekre kritikáiban mint írói tekintélyekre és példákra hivatkozik, s azok a hibák, amelyeket egy-egy szerzőnek felró, az érdemek, amelyeket megdicsér a realista ábrázolás egy nemének tiszteletéről, igényéről és szorgalmazásáról vallanak. Jókairól⁴² pl. a következőket mondja: »Írt egy magyar történelmet, amelybe minden hibáját becsempészte regényeinek, a fantázia, a humor, a szellem ez ítéletnélküli termékeinek,« s bár a fantáziát alapvető követel-

⁴¹ M. Sz. 1881. 121.

⁴² M. Sz. 1881. 171.

ménynek tartja, az ítélet hiányát, azaz az élet reális szemléletét sem tudónak, sem írónak nem bocsátja meg. Az ítélet és életismeret alapfeltétele minden irodalmi alkotásnak, hangsúlyozza Váradí Antal drámaírói kísérletének elmarasztalása alkalmán.

Van azonban ennek a realizmus fogalmát nagyon is szűkre szorító és egyben eltorzító és értékcsökkentő jellegzetessége, Bodnár liberális világszemléletének sajátos esztétikai folyománya. A polgári korszakban a »józan ész korszakában« s az elkövetkezendő korszakokban a társadalmi harc eredménye s a továbbfejlődés formája a mindig újjászülető, megújuló kompromisszum kell, hogy legyen, s így az írónak — aki utmutatója és formálója korának — egyenesen feladata, hogy az elvek és osztályok harcát ne mutassa kibékíthetetlennek, hanem találja meg a kompromisszumhoz vezető utat. Itt is kiütközik a forradalommal szemben elfoglalt álláspontjának jellegzetesen liberális kettőssége. A múlt nagy forradalmi, társadalmi eseményeihez kapcsolódó, engedményt nem ismerő írói magatartást magasztalja, de korában, a megváltozott viszonyok között, ezt a magatartást már időszerűtlennek, észszerűtlennek, túlhaladottnak, sőt valóságellenesnek, irreálisnak tartja, mert ez a magatartás nem számol a társadalmi viszonyok átalakulásával, amely már lehetővé, sőt szükségessé teszi a kompromisszumon át való fejlődést.

Klasszikus tisztasággal jelenik meg ez a feldolgozás Vajda-kritikájában.⁴³ Biztos kézzel tárja fel, s mutatja be Vajda költészetének és a szabadságharcnak összefüggéseit, majd áttér kora jól meglátott alapjellegzetességének: a kompromisszumra való hajlandóságnak tárgyalására. Világosan látja, hogy Vajda szemben áll ezzel a hajlandósággal, de éppen »a valóság« nevében nem Vajda, hanem — ha bizonyos kesernyész önféltésével is — a kompromisszumos magatartás pártjára kel. Személyesen rokonszenvez Vajda magatartásával, de »objektíve« elítéli.

»Vajda — úgymond — közvetlen utóda, vagy talán szülőtte a Petőfi-érának... Úgy találom, Vajda egyik szerencsétlensége, hogy két különvált korszak közé esik szerepe. Ifjúsága a legszélsebb entuziazmus korába jutott. Türelmetlen hívő korszak volt ez, mely a szent meggyőződések mellett harcolt. Tele volt hittel, reménnyel, lelkesüléssel. Mindenki teljes szívvvel vallotta hitét, és kész lett volna vérét ontani meggyőződéséért... a haladás korszaka volt ez, mely reformálni akarta egész életünket. Egyik legszebb időszaka változatos munkunknak.« A költészet is ennek kifejezője volt: »ezért nagy Eötvös, ezért nagy Petőfi.«

»Ma más idöket élünk... sehol egy fensőbb eszme, magasabb törekvés, csak laza, napról-napra élés... Az eszmények utáni törekvés e hiányának sok máson kívül egyik kiváló oka politikai és anyagi helyzetünkben rejlik... hitetlenek vagyunk a jövőben. Örülünk, hogy megvagyunk... ha változtatunk is valamin, az oly nyomorult, magasabb principiumok nélkül való változtatás.« Nem csoda tehát, ha Vajda idegen e kor számára: »ötlet nem érti korunk, de ő sem érti korunkat«, s ezért könnyen meglehet, hogy »Vajda a közeljövőben csak veszíthet népszerűségéből«, hiszen annak a kornak — mint másutt mondja — egyik nagy eredménye az, hogy »tiszteli a mások meggyőződését«, s elutasítja a valósággal nem számoló »entuziaszta« magatartást.

Látnivaló, hogy a liberális polgár magatartását azonosítja itt a »reális« magatartással, a liberális polgár magatartását általánosítja, a realitást a liberális polgár realitására szűkíti.

A kompromisszumnak ez az ideállal magasztosítása magyarázza meg két novellájának torz befejezését: a jól látott, és mindvégig élesre állított ellentétek összezapás és tragédia helyett az utolsó fordulattal nevetséges idillbe oldódnak.

Másik, az előbbivel egy töről fakadó torzító sajátos esztétikai felfogásának különösen értelmezett racionalizmusa. Minden »észszerűtlent« kivet a költőnek nemcsak tárgyköréből, de kifejezési eszközeinek tárházából is. Bár elismeri, hogy Vajda egyik legszebb verse a Húsz év múlva, erőszakot téve önmagán »észszerűtlent« képei miatt mégis megrója a költőt.⁴⁴

⁴³ M. Sz. 1881. 284.

⁴⁴ M. Sz. 1881. 184.

Azonos fogantatású ezzel az a kettősség is, amely a pesszimizmussal, a korszak polgári világnézetének és irodalmának egyik legjellegzetesebb sajátásával, irányzatával szemben való állásfoglalásában megnyilvánul. Szenvedélyesen hisz az emberi haladásban, s így nem fogadhatja el a végső soron minden társadalmi cselekvést értelmetlennek nyilvánító Schopenhaueri tanítást. A szegény, kiskeresetű magyar kispolgárság társadalmi helyzete megalázó és nyomorúságos, s ezért távolról sem óhajtja a világot befejezettnek tekinteni, s nem érthet egyet Schopenhauer fejlődést tagadó történelmietlenségével és amoralitásával. De ugyanakkor nem vállalhatja egészében a hegeli dialektikával kiegészült feuerbach materializmust sem — bár mint látjuk, hívének érzi magát — mert ennek konzekvenciái a forradalmat kívánó szocialista tanok elfogadásához vezethettek volna. Ezért fogadja el a mester helyett a tanítványt tanítónak, E. von Hartmann, akit — mint egyik cikkéből kitűnik — személyesen is ismert. Hartmann ugyanis, jóllehet az emberi lét értékét ugyancsak pesszimistán, semmisnek ítéli, elfogad egyfajta fejlődést; a lét szenvedéseitől szerinte ugyanis a tudat és az általa létrehozott »Kulturprozess«, »Weltprozess« szabadít meg s szabadít meg egyre inkább, s ezért feltétlen híve e Kulturprozess előmozdításának és kiszélesítésének.

Maga Bodnár e »legnemesebb értelemben vett pesszimizmus« elfogadásának végokát, értelmét és jogosultságát abban a tehetetlenségben és kiszolgáltatottságban látja, amellyel — szerinte — az ember »a végső metafizikai kérdésekkel«, mindenekelőtt a halál kérdésével szemben áll. Hartmannnak abban a tételében azonban, amelyben ez a fejlődés végső eredményeként az emberiség »megváltó« öngyilkosságát jósolja, nem hisz.

Bodnár azáltal, hogy e tant szinte rátelepíti a feuerbachira és hegelire, két legyet is üt egy csapásra: a világ további fejlődését, a társadalmi harcokat politikai sikerrel kulturálisra utalja át s másrészt az értelmiségi polgárság kezébe rögzíti a vezetés szerepét, hiszen az adott körülmények között ez lehet csak e Kulturprozess előrevivője. (Igaz, azt nem téveszti szem elől soha, hogy e Kulturprozess lehetőségének gazdasági és politikai feltételei vannak.)

Ragyogóan bizonyítja ezt az a cikke, amelyben Hartmann idézve arról beszél, hogy az emberek nagyobb része valószínűleg soha sem jut el a gondolkodásnak arra a fokára, hogy birtokába jusson »e legnemesebb értelemben vett pesszimizmusnak.«⁴⁵ Ezen a ponton kapcsolódik a Kaastól — talán csupán demagógiával — emlegetett »szellemi arisztokrácia« eszméje Bodnár felfogásához.

Hasonlóképpen nem egyértelmű állásfoglalása a korszak másik nagy vitakérdésében, a nacionalizmus, sovinizmus és kozmopolitizmus kérdésében sem. Amikor e kérdéshez nyúlunk, fokozott óvatossággal kell ügyelnünk arra, nehogy egyes szavak mai jelentéstartalmát vetítsük vissza egy a maitól olyannyira különböző korba, mint ahogy ez a veszély az Irodalomtörténet⁴⁶ egyik e kérdést is tárgyaló cikkében mindúntalan kísért. Az a veszély is állandó — az említett cikkben is — hogy a valóságos történeti helyzet bemutatása és megértése helyett a kutató a kérdés vizsgálatának célkitűzésében valamely fró előre elhatározott »megvédésére« (— vajjon szüksége van-e rá? —), másoknak viszont elmarasztalására siklik át. Így mintegy előre adott konklúzióval az elemzés csupán exegézissé válhat, az frói jelszavakat, szövegeket, programokat betűjűkben bírálja, ahelyett, hogy funkciójukat értené, és ítélné meg.

A nemzeti törekvéseket Bodnár kora egyik legfontosabb tendenciájának tartja s éppen ezt a tendenciát véli alkalmasnak arra, hogy kerete egységbefogója legyen egy-egy nép (forradalmat kizáró) műveltségbeli és ennek következtében társadalmi előrehaladásának. »Az eszmék ideális világa — mondja a felekezeti oktatásról szóló már idézett cikkében — csak egy felekezetiiséget enged meg: ez a nemzetiség, csak ez nem jöhet ellenkezésbe a tudománnyal«. S végcélt

⁴⁵ M. Sz. 1881. 60.

⁴⁶ Irod. tört. 1953. 370.

⁴⁷ H. Sz. 1879. 97.

ként nem az értelmiséget, hanem a »nemzeti értelmiséget« jelöli meg: »el kell tűnnie minden társadalmi és kivált teológiai ódiumnak a tudománnyal szemben, mert csak így érhetjük el azon nemzeti értelmiséget, amely felé korunk általánosan tör.«⁴⁷

Emellett azonban a két lapnak szinte minden számában védelmébe veszi és vállalja a kozmopolitizmust. Ez a kozmopolitizmus azonban egészen világosan annyit jelent, hogy a magyarságnak ki kell nyílnia a világ, elsősorban a nyugat szellemi eredményei előtt, be kell fogadnia azokat és a magyar szellem eddigi alkotásainak értékét is ezekhez az eredményekhez kell mérni tárgyilagosan, s a megalkotandó új műveknek, kulturának és társadalomnak nem csupán a magyar, hanem az emberi haladás egyetemes alapjaira kell épülniök. »... A népek szellemi életének közös szellemi alapja a tisztán tudományos oktatás lesz, mely együtt fog haladni a gondolkodás szabadságával«, — jelöli meg az elérendő célt.⁴⁸ A nemzeti és a kozmopolita felfogásában nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő fogalmak. »Nemzeti műveltség-ről«, »nemzeti észjárásról... bátran beszélhetünk, ... használhatjuk a nemzeti nevelés kifejezését is, hogyha csak nemzeti nyelven, nemzeti nevelők által való nevelést értünk alatta, melynek egyik célja a nemzet iránti szeretet ébrentartása.«⁴⁹ De az ellen hevesen tiltakozik — s a nemzedék tagjai valamennyien — hogy a nemzeti nevében a magyarság elzárkózzék a közös emberi ideálok és értékek elől.

Mit jelent a »kozmpolitizmus« vállalása, ki és mi ellen szánták érvnek, fegyvernek, zászlónak? A nemzeti jelszavakat, a nemzeti hősokeket, szinte azt mondhatjuk: az egész nemzeti történelmet, kisajátította a nemesi uralkodóosztály. Kormánypárti és ellenzéki egyaránt az igazi magyarság, a vezetésre való alkalmasság kritériumának tartotta a nemesi származást, és öntudatának legfőbb forrása ez a származás, mely a nemzeti történelmet irányító hősokekkel mintegy közös családba, rokonságba fogta. Hiszen Széchenyi és Kossuth, Pázmány és Bethlen, Rákóczi és Zrínyi — Rab Ráby és Baradlay Richárd egyaránt nemes volt. Mi maradt a hasonlítani nem akaró polgárnak? A paraszt forradalmárokat: Dózsát, vagy Eszét érthető módon nem vállalták, Martinovics kérdése tisztázatlan. Pauler Gyula tisztelettel ír Martinovicsék törekvéseiről, de elutasítja Martinovics és társai személyét és eljárásmodját.⁵⁰ Bodnár Besse-nyei-re, Kazinczyra, Verseghyre mint elődeire tekint, de a nagy, az izzig-vérig polgári elődöt és ideált az európai polgárság nagy fiaiban Goethében és Schillerben, Kantban és Hegelben, Voltaireben és Rousseauban, Shakespeare-ben és Thackeray-ben látták.

A nemesi hősokekkel és ideálokkal őket állították szembe.

Vajdához hasonlóan azt is látja Bodnár, hogy a hivatalosan hírdetett nemzeti gondolat és hazafiság mélyén a maradiság védelme lappang. »... ma sokkal többet vétünk a nemzeti frázis, mint a nemzetietlen által« — mondja. Egy Tóth Kálmánról írt cikkében pedig határozottan elutasítja magától ennek hazafiságát⁵¹, amelynek a Bach-korszakban lehetett feladata — bár akkor is ízléstelen kritika nélküli öntömjénezésnek ítéli — de a korszak múltával csupán szópuffogatássá vált. Tóth Kálmán (s vele Jókai) hazafiságával szemben Arany és Tompa és Léway hazafiságát és Bach-korszakbeli magatartását állítja példának.

A nyugati polgári társadalom, kultúra és civilizáció s a magyar élet termékenyítő kapcsolatának kérdése állandóan érdeklődésének homlokterében áll. Szinte minden cikkéből vehetnénk a kozmopolitizmus és nemzeti gondolat viszonyát érintő részletet. Pulszkyról — akit a közéleti férfi ideáljának tekint — portrét rajzolva pl. így ír: Pulszkyra jellemző »némi kozmopolitizmus, nem az a kozmopolitizmus, mely elfelejtkezik hazájáról, hogy világpolgárrá legyen, hanem azon becsülni való kozmopolitizmus, mely a nyelvet kivéve könnyen simul a civilizált népek érényeihez, mert tudja, hogy nemzetének is el kell jutnia azokhoz, és könnyen kivetkőzik a korlátolt nézetekből, melyet igen sokan nemzeti felfogásnak szeretnek

⁴⁸ H. Sz. 1879. 97.

⁴⁹ M. Sz. 1881. 104.

⁵¹ M. Sz. 1881. 171.

keresztelni, pedig csak egy stádiumot képeznek a haladás útján». . . »Pulszky azonban egyhez mindig hű és benne folyton konzervatív marad : a haza, a nemzeti nyelv, a művészet és szabadságvágy szeretetében.«⁵²

Hasonlóképpen a maradiság tendenciáit sejtí az idillizáló, Vas Gereben-féle népiesség mélyén is : »Több olyan dolgot említ — írja Vas Gerebenről — a magyar nép dicséretére, melyek igazán az együgyűség, az ostobaság privilégiumai, vagy éppen semmi magyaros sincs bennük, hanem elmaradt civilizációnk következménye.«

Ellentmondásokkal teli szemléletének jellegzetes vonása, hogy a kozmopolitizmushoz való vonzalmával igen jól megfér a sovinizmus egy neme is. Igaz, az ellentmondást maga is érzi és keserves szofisztikával próbálja a szabadság és testvériség eszméjével e felfogást összeegyeztetni, azzal a jellemző érveléssel jogosítva a magyarság szupremáciáját »ezen a földrészén« hogy itt »nincs más állam-, társadalom- és kultúraalkotó faj, mint a magyar« s a polgárság feladatának tartja a nemzetiségi »értelmiség és vagyon felszívását«. Szemléletének ez a vonása magyarázza azt az ingerült, elutasító hangot, amelyen Gáspár Imre szlovák antológiájáról nyilatkozik.

Nem csupán Bodnárra, s nem is csupán e két lap jelentős szerzőire, hanem az Új Nemzedék köré tömörülő írócsoportra, s egyáltalán : az egész nemzedékre jellemző az irodalom és a kritika, a tudomány és a filozófia összekapcsolásának követelménye. A kor hivatalos szellemi életének képviselőitől egyebek közt éppen ez az erős filozófia-pártiság választja el őket élesen.

Bodnár írótlól, művésztől, kritikustól, tudóstól egyaránt határozott filozófiai felfogást, magatartást kér számon, mert ez szerinte elengedhetetlen feltétele, különösen az utóbbi kettő eredményes munkájának. Ezt a követelményt legtisztábban az ortológusokkal vitázó cikkeiben fejejt ki. Bár maga is elkeseredetten hadakozik Szarvas és Volf túlzó irányja ellen, mégsem csatlakozik Gyulaiék táborához, mert szerinte Gyulaiék harca eleve meddő, vagy csak részleteredményeket hozhat, s főképpen nem adhat új programot, mert Gyulaiék álláspontja nincs filozófiailag megalapozva, »nincs nyelvfilozófiájuk«.^{52a} Brassaival viszont éppen azért rokon-szenvez, mert az igyekszik elméletileg megalapozni a vitát. Maga a kiváló orientalistának, Whithneynek fölfogását vallja, hirdetve, hogy a nyelv a társadalom fejlődésével együtt fejlődik, és aki a változásnak ellenáll, megakadályozza, hogy a nyelv betöltse funkcióját a társadalomban : aki pedig e funkciót nem tartja állandóan szem előtt, az nemcsak alakítója nem lehet a nyelvnek, de történetének értője sem. Ezek a polemizáló cikkek, melyekre Szarvas csak egy-egy félmondatos oldalvágással válaszolt, nemcsak Bodnár munkásságának legvilágosabb, legtisztább, legértékesebb elemei, hanem — az elméleti kérdésektől mindig idegenkedő — magyar nyelvészetnek is becses adalékai, kísérletei. Ezekben a kérdésekben hasonlíthatatlanul tisztábban lát, mint a Müller Miksát követő, a nyelvi törvényeket természeti törvénné mitizáló ellenfelei. Bizonyára e cikkek nyerték meg számára a mindig józanul ftélő Imre Sándor rokonszenvét. E cikkek feldolgozása nemcsak adalékot, hanem bizonynyal egyben segítséget is jelenthetne nyelvtudományunknak.

Ezek a nyelvelméleti cikkek teljesen beleilleszkednek Bodnár liberális szemléletébe, s a fejlődésről vallott felfogásába. A nyelv folytonos alakulásában nem csupán változást, hanem állandó haladást, tökéletesedést is lát. Míg Gyulaiékban az orthológus túlzások ellen vívott harcát elsősorban a nemzeti klasszicizmus érényeinek aggódó féltése hevítette, Bodnárt, nemzedéke tagjaihoz hasonlóan (Palágyi M., Vajda, Ambrus, Csiky stb.), kora irodalmi nyelvének, s a városi köznyelvnek védelme s a jövő fejlődésnek biztosítása sarkalta.

Hosszan elemeztem Bodnár felfogását nemcsak azért, mert írásai a két lap alapszínét és gerincét jelentik, hanem azért is, mert működése az egész korszak szempontjából rendkívül fontos és jellemző. Működése nemcsak gyűjtőlencséje, hanem fényszóró, fénytörő, fény-

⁵² H. Sz. 1879. 318.

^{52a} M. Sz. 1881. 385.

bontó prizmája is volt korának. Kora eszméit, eseményeit, társadalmi és irodalmi jelenségeit megkísérelte a liberális polgárság szemléletének megfelelően értelmezni, valósággal e csoport ideológusának szerepét vállalta magára. Hatása ebben a korszakban a legjelentősebb. A visszatekintő utókor, mivel hosszú életének csak utolsó felét látta, amely már-már tragikomédiába és teljes eszmei zűrzavarba fulladt, alig vette számba ezt a keserű, annyszer megalázott embert. Bodnár, ez a szatmári szegény parasztgyerek nem kisebb céllal indult el, mint hogy feljusson az európai filozófia ormaira s a nagy németek, franciák és angolok egyenrangú magyar társa legyen.

Egyénisége, sorsa Vajdával és Tolnaival rokonítja sokban: mérhetetlen becsvágy, olthatatlan szenvedélyesség, félelmet nem ismerő bátorság lobogott benne is — bár tehetsége, jelentősége, alig mérhető azokéhoz. Julien Sorelként kezdte pályáját (— előtte sem állt más út a fölemelkedésre, mint az egyházi élet, amelyet, mihelyt tehette, sietve elhagyott —) s Don-Quijote-ként fejezte be.

Roppant tudást gyűjtött össze azzal a céllal, hogy olyan önálló filozófiai rendszerré gyúrja azt, amely nemcsak a történelem s a jelen világ tényeit magyarázza meg, hanem megmutatja a majdani haladás útját is. A 90-es évektől kezdve egyre erősebben Taine és Stuart Mill hatása alá kerül, bár önállóságát mindvégig igyekszik megőrizni. A nagy heurékához csak a 90-es években jut el. A megváltó fölfedezést — az ideál-reál elméletét — ünnepélyes levélben közli Lombrosóval, Bruntiére-rel, M. Bréallal, A. Fouilléval⁵³ s már többé alig szabadul erőszeme búvköréből, amelyet egy próféta megszállottságával s egy grafomán lázával, anyagi tönkrejutásával mítsem törődve, kísérrel terjeszteni.

Pulszkyt éppen azért tartja ideáljának a 80-as években, mert szerinte az mindvégig hajlandó volt tévedéseit mindig újra belátni s nem habozott korábbi álláspontját a helyesnek megismert újért feladni. Bodnárnak azonban éppen ehhez nem volt ereje: amikor úgy vélte, hogy annyi keserves küszködés után végre megtalálta az igazságot, nem tudta, nem merete, nem akarta belátni annak talmiságát, talán, mert élete munkáját, álmát látta volna füstbenmenni. Se származása, se rangja, se vagyona, egyszerű szürke tanár, ismeretlenségből induló és ismeretlenségbe visszahulló parasztgyerek, aki a paraszti nyomorúság tömlőcéből kiszabadult s eljutott a könnyebb, érdemesebb élet kapujáig, hogy soha be ne juthasson azon — ez ellen a sors ellen kellett megvédenie az Eszmének, amely — úgy vélte — a társadalom hierarchiája fölé emelte s kárpótolta mindazért, amit a társadalom megtagadott. Utat vesztett; útvesztése a polgári individualizmus útvesztése (— Reviczkyé, Komjáthyé s talán az egész nemzedéké is együttal—).

A Havi Szemle és a Magyar Szemle szerkesztése idején azonban még ismert, elismert és félt alakja a magyar kritikai életnek. Ellenzék és hivatalos irodalom egyaránt figyelemmel kísérte írásait. Tolnai lapja az Irodalom fegyvertársi melegséggel »nagyon okos ember«-ként említi,⁵⁴ akitől éppen esze miatt rettegnek a hivatalos nagyságok. A századvég kiváló nyelvésze, Gyulai Pál jóbarátja, Imre Sándor pedig Szarvas Gáborral vitázva hivatkozik Bodnár egyik bátor cikkére, Bodnár szavait fordítva Szarvas és Volf ellen.⁵⁵ Eszméi, elvei közül jónéhánynak a közvetlen rokonságát (pl. a kozmopolitizmust, a pesszimizmust, a kritika és filozófia viszonyát illetőknek) nem nehéz Reviczky, Palágyi Menyhért és főképpen Komjáthy írásaiban fölfedezni.

Tévedések és helyes felismerések, haladó és retrográd eszmék váltakoznak Bodnárnak a Magyar Szemlében és Havi Szemlében írt cikkeiben. Szubjektív becületességében azonban nincs okunk és jogunk kételkedni. Aki olyan keserű szatírával tud írni a proletároknak maltusianizmust prédikáló háziúrról, a magyar dzsentri társaság műveletlenségéről, a magyar állam korrupszágáról, a szabadságharc alatt Béccsel paktáló arisztokrata származású papról,

⁵³ Irod. tört. közl. 1908. 1.

⁵⁴ Irodalom 1886. 2. sz. 6.

⁵⁵ M. Nyelvőr 1876. 360.

akit a néppel kapcsolatban csak a párbér érdekel, s aki annyi meleg szeretettel szól a magára-hagyott parasztságról, szolidaritással a városi szegénységről, annak szándékai tisztaságát nincs okunk kétségbevonni. A teóriává fogalmazott világnézet azonban igen gyakran torzító tükrre a társadalommal szemben elfoglalt érzelmi, személyes, emberi magatartásnak: teoria és magatartás nem mindig fedik egymást. Ez azonosság hiányának lehetősége mindenekelőtt az oly sok különféle hatást magábafogadó, de — ereje híján — teljesen önmagába nem olvasztó egyéniség esetében nagy, mint Bodnár. Elméleti írásainál többet mond e legszemélyesebb, tevékenységre sarkaló magatartásáról az Assomoireról írt bírálatának befejező mondata; bár nem lelkesedik a naturalizmusért, megérzi, megérti s azonosítja magát Zola emberi magatartásával: »... az egész a való rendkívüli ismeretével van írva... Aki e sötét, szennyes histórián keresztül vergődik, a rútnek művészi feldolgozását élvezhette, melynek legközelebbi erkölcsi tanulsága kifogástalan: de egy kissé távolabb menvén egy fontos főtanulság következik belőle, az hogy a szegénység a legnagyobb szerencsétlenség és csak a jómódúak lehetnek boldogok.«⁶⁶ A legnagyobb szerencsétlenség a szegénység — ez ellen a szerencsétlenség ellen küzd végső soron Bodnár.

A két folyóirat kritikai-elméleti részének a szerkesztő mellett Haraszti Gyula, Acsády Ignác, Rakodczay Pál és Pasteiner Gyula legnevesebb szerzői. Esztétikai felfogásuk természetesen sok kérdésben eltér a szerkesztőtől, de valamennyien a liberális polgári felfogás különböző árnyalatainak képviselői. Valamennyien egyetértenek abban, hogy a magyar művelődést sokkal szorosabban kell a nyugat polgári kultúrájával összefűzni. Hogy a kritikának mindenkor határozott (persze polgári) filozófiai, világnézeti alappal kell rendelkeznie s végül, hogy a magyar kultúrának polgári jellegűnek kell lennie. Acsády a magyar polgári dráma mellett száll síkra⁶⁷, Pasteiner a naturalizmus kérdéseit elemzi cikksorozatban,⁶⁸ elvetve a tárgy »természethű« ábrázolását, Bacon felfogását fogadva el: »Homo additus naturae« — a valóság a művész egyéniségén és szemléletén átszűrve. Haraszti kora modern pszichológiájának és szociológiájának eszközeivel boncolgatja Arany és Csokonai művészetét. Rakodczay állandóan támadja a hivatalos, általánosságokban maradó, konvencionális-formális szabályok alapján ítélező kritikát, a hagyományos patetikus-modoros játékmódot; pszichológiai hűséget követel, s részletekbemenő, pontos elemzést. Éberan figyeli a nyugati színjátszást és dramaturgiát és sürgeti a nyugati színjátszás értékeinek hazai felhasználását. Hosszú lelkes ismertetésekben foglal állást pl. a meiningeniek bátor kísérletei mellett s védi őket a Budapesti Szemle és Pester Lloyd támadása és kicsfnylése ellen.⁶⁹ Rakodczay munkásságának jelentősége azonban sokkal nagyobb annál, semhogy e dolgozat keretében érdemlegesen szólhassunk róla. A hagyományokban meglehetősen szegény magyar dramaturgiának egyik sürgős feladata Rakodczay írásainak feldolgozása.

Nyugat felé tekintenek, de emiatt nem lesznek hűtlenek nemzetükhöz nemzetük kultúrájához. Acsády például a kor felszínesen, hitetlenül játszó színészeitől éppen Arany és főképpen Gyulai Katona-tanulmányainak és egyéb dramaturgiai munkáinak ismeretét kéri számon.⁷⁰ Haraszti pedig éppen azért dicséri Aranyt, mert a magyar karaktert világirodalmi nívón ábrázolta és mutatta meg a világnak.

Mellettük alkalomadtán, néhány jóval kisebb kultúrájú, látókörű és judiciumú kritikus is helyet kap a két folyóiratban. Irmei Ferenc Gobineau Renaissance-áról ír lelkesen, Darwin mellé emelve s a történetírás forradalmáraként magasztalva a szerzőt, nem látván meg, hogy a darvinizmus retrográd eltorzításáról van szó s az újítás csupán formai újítás. A debreceni

⁶⁶ H. Sz. 1879. 219.

⁶⁷ H. Sz. 1879. 292. és 167.

⁶⁸ H. Sz. 1879. 113.

⁶⁹ M. Sz. 521.

⁷⁰ H. Sz. 1879. 292. és 167.

⁶¹ H. Sz. 1879.

Déliab szerkesztője, Dengi János pedig Dalmadyról szólva azt fejtegeti, hogy a házaseletnek milyen káros, ihletapasztó hatása van a költészetre.⁶²

A két folyóirat kritikai cikkeiben mutakozó — ha még oly laza — egységnek az eredeti szépirodalmi munkákban semmi nyoma nincsen. Neves, de csak közepes, vagy mégcsak nem is közepes írók gyengécske munkái ezek az írások.

Dalmady Győző ebédutáni unaloműzésből, pipatőriumi szórakozásként fabrikált lapos érzelmeket és elnyűtt bölcseségeket éneklő versei, melyeknek költőiségét néhány finomkodó nyelvújítási szó s néhány népszínműves vadvirág biztosítja, jelentik ez írások átlagszintjét. Beniczkynek⁶⁴ az északnémet polgárság életét rajzoló novellája az írónő megszokott szintje fölé emelkedik valamelyest, dicsérve be nem vallott forrásának, a Soll und Haben-nak, ha talán nem is mély, de elvitathatatlan művészi értékeit. Bodon József⁶⁵ egy örökség történetét mondja el a szokásos népszínműves recept szerint, s bizony nem tartozik szerzője szerencsésebb alkotásai közé Abonyi Lajosnak⁶⁶ hosszú vagy inkább hosszadalmas elbeszélése sem, amely az ijedékeny zsidó szatócstól, az agyafurt cigányokon át a mulatós falusi bírósíig s az akkurátus törvényszéki hajdúig a népszínmű jónéhány figuráját sorakoztatja föl az érdekesség, s főképpen az elmaradhatatlan humor biztosítása céljából.

Ábrányi Emil és Ábrányi Kornél, Gáspár Imre és Jakab Ödön néhány versét már a két folyóirat java írásai közé kell számítanunk. Ábrányi Kornél⁶⁷ romantikus balladákat ír, amelyekben az Arany-balladák reminiscenciái, heinés satíra és ironia keverednek bürgeri rémségekkel és Victor Hugo-i páthosszal. Ábrányi Emil⁶⁸ exotikus, spanyol tárgyú románcokat ír, operaszínpadi érzelmekkel és történettel, olyan virtuóz bonyolítással, amely már inkább mutatóvány, mint vers. Jakab Ödön a Tengerihántás mását, utánzatát adja Tuba Lidi című népies balladájában.⁶⁹

A lap írógárdája mint az eddigiekből látható a Petőfi Társaságba tömörült szerzőkből tevődik össze s ugyanúgy jellemző az egység hiánya ez írógárdára is, mint magára a Társaságra.

Mindezen írások sivár reménytelenségéből üdítő oázisként emelkedik ki Petelei Istvánnak⁷⁰ Árva Lotti című finom hangulatú novellája. Tárgy és stílus egyaránt Petelei legjellegzetesebb írásai közé sorolják. A színpad, mint legtöbbször, itt is a kisváros. Árva Lottit, a mohó vágyakozással az »igazi« úri, a dzsentri élet után sóvárgó polgárlánykát elcsábítja a vidék garázda nagyvőru dzsentri hősszerelmese s természetesen minden további nélkül sorsára hagyja. Lotti, szülei elhalván, pártában marad és eszelős makacssággal ragaszkodik rögeszmévé vált öncsaló vigaszához: vissza fog térni a csábító. És csakugyan visszatér: évek múlva egy vásáros napon részegen, csupán azért, hogy tivornyázó társainak mulatságot szerezzen, hogy kedvükre kacagjanak a szerencsétlen vénlány hibbant hűségén.

Keserű vád és elégikus nosztalgia rezgi át az egész novellát: vád azok ellen az erők ellen, amelyek szétrombolják a kisváros polgárának egykor idilli szépségű, csöndes, meghitt életét s nosztalgia — e talán valaha is csak az író álmaiban létező — tisztes, nyugalmas, szép élet után.

Prózában írt ballada vagy még inkább szomorú románc benyomását kelti ez a novella. Az író közvetlenül csak az utolsó mozzanatot, a részeg gavallér visszatérését rajzolja, a többit az előtörténetet részint maga a vénlány mondja el a vásár hajnalán öreg vak szolgájának

⁶² H. Sz. 1880. 50.

⁶³ H. Sz. 1878. 72.

⁶⁴ M. Sz. 1881. 201.

⁶⁵ H. Sz. 1880. 100.

⁶⁶ M. Sz. 1881. 50.

⁶⁷ H. Sz. 1879. 53.

⁶⁸ H. Sz. 1879. 50.

⁶⁹ H. Sz. 1879. 53.

⁷⁰ Sz. 179 H. Sz. 1879. 53.

a vásáros szekerek zörgésétől nem tudván aludni. Halk recitálás, hosszú-hosszú mondatok, de nem szónokias körmondatok, nem alárendelő mondatok, csupa mellérendelés és csupa kijelentő mondat; kötőszó alig akad, írásjel annál több. Kevés íronál fordul elő annyi és annyi-féle írásjel, mint ebben a novellában. Nem valamiféle dikció biztosítása a feladatuk, hanem az emlékezés meg-megakadásának, újrendülésének hullámzó intenzitásának a jelzése. Az emlékezés szála fűzi össze az egyes momentumokat, nem az események logikája. Ezért nincs szükség kötőszóra, alárendelésre, ezért a csupa kijelentőmondat. Az emlékek végtelen leltára: ruhák, szalagok, helyeztek, vágyak, remények emlékei. A hallgató — az olvasó — nem tudja pontosan: vajjon az emlékezés, hangulata szüli-e ezt a különös leltárt, vagy ez a sajátos leltár az emlékezés különös hangulatát, vajjon a tárgyak, események emlékképei merülnek-e fel az elbeszélő lelkében, vagy a hozzájuk fűződő hangulatok.

Valójában azonban ezek az események és emlékek nagyobbrészt öncsaló illúziók csupán. Kitérően megéreztetni ezt az író: az egyes emlékek mindúntalan fonákul ellentmondanak egymásnak tényeikben, de a mesélő vénlány észre sem veszi ezt. Fokozza ezt a fonákra-állítást az ügyefogyott vak szolgáló ügyetlen szekundálása, a környezet finoman érzékeltetett szűkös, nyomorúságos volta s mindenekelőtt a befejező mozzanat torz kegyetlensége: álommal épített gavallér részeg visszatérése. —

Ezekhez az eredeti szépirodalmi munkákhoz csatlakozik néhány fordítás. Legjelentősebb köztük Vigny Eloa-ja⁷¹ Hegedűs István fordításában s néhány költemény Swinburne-től⁷² és egy Lamartine-fordítás.⁷³ Vignyt bizonyára pesszimizmusa, Swinburnet pedig, akiről szabadságszeretetét és szabadelvűségét magasztaló, angolból fordított tanulmány is jelenik meg a Magyar Szemlemben, liberális magatartása, újtókedve tehetné rokonszenvesse a szerkesztő előtt: a forradalom minisztere, Lamartine iránt érzett rokonszeve pedig aligha szorul külön magyarázatra.

6.

1882-ben Rudnyánszky veszi át a Magyar Szemle szerkesztését. Rendkívül ügyes szerkesztőnek látszik: kitűnő írógárdát ígér:⁷⁴ Mikszáth, Tolnai, Kiss József, a két Ábrányi, Reviczky, Komjáthy, Kaas, Asbóth, a Pálágyiak, Petelei, Gozdsu stb. stb. s az első szám valóban gazdag, friss és érdekes: novella Mikszáthtól és Tolnaitól, vers Kiss Józseftől, és Ábrányi Emiltől, Zola-bírálat Reviczkytól, Gyulai- és Gregus-kritika anonim szerzőtől és publicisztikai cikk Korodától. A lapot azonban nem tudta megmenteni, mindössze csak ezt az egyetlen számot szerkeszthette és ezzel a lap meg is szűnt. Ez a szám tehát már nem esik igazában a két folyóirat Bodnár megszabta irányába, s így nem is kell tekintetbe vennünk, amikor a két lap mérlegét felállítjuk.

Bodnár két folyóirata elsősorban kritikai-elméleti célokat tűzött maga elé: a magyar liberális polgárság ideológiájának megteremtését. A két lap köré csoportosuló liberális szerzők centrális kérdése (Beksics szavával élve): reform, vagy forradalom. A magyar társadalom polgári átalakulását, polgári reformokat sürgettek, de a forradalmat határozottan elutasították s reformokkal igyekeztek megelőzni és meggátolni azt. A Tisza Kálmán-féle nemesi szabadelvűséggel szemben polgári liberalizmust sürgettek, a nemesség elsőbbsége helyébe polgári vezetést. Mindkét lap megbukott s bukásuk éppolyan szükségszerű volt, mint öt évvel később a náluk jóval radikálisabb Új Nemzedéké. A magyar polgárságnak ugyanis ezekben az évtizedekben még sem a mérsékeltliberális, sem a radikális szárnya nem volt olyan erős, hogy egységes hadsorra álljon követelései kivívására, céljai megvalósítására. Ezért nem tudott sem írógárdát, sem olvasóközönséget teremteni e két folyóirat. Mindazonáltal nem csupán

⁷¹ M. Sz. 1881. 2

⁷² M. Sz. 1881. 14

⁷³ H. Sz. 1880. 286.

⁷⁴ M. Sz. 1882. jan. borítólapp.

kísérőjelenségei voltak e folyóiratok, hanem szorgalmas munkálói is a magyar közép- és kis-polgárság magakeresésének és magáratalálásának s így haladó és retrográd — de mindenképpen a magyar polgárságra e korban jellemző — törekvéseikkel, hozzájárultak ahhoz, ha még oly távolról is, hogy egy negyedszázad múlva a polgárság a Nyugat megjelenésével végre ténylegesen kezébe vehette a magyar szellemi-irodalmi élet fejlődésének irányítását, meghatározását.⁷⁵

⁷⁵ A címben említett harmadik folyóiratnak, az Új Nemzedéknek elemzése a dolgozat második felében kerül sorra.

HORLAI GYÖRGYNÉ

HOZZÁSZÓLÁS M. FÖLDES ANNA:

ARANY JÁNOS ESZTÉTIKÁJA C. TANULMÁNYÁHOZ*

Nagy és fontos feladatra vállalkozott Földes Anna Arany esztétikai elveinek felvázolásával. Ilyenfajta úttörő témaválasztás már önmagában érdem; emellett a tanulmány gazdag, érdekes anyagot hoz felszínre, nem egy részleteiben új összefüggéseket világít meg. Viszont van a tanulmányban felületesség is, mégpedig hangzatos, »elvi« kijelentésekkel párosult felületesség, amit nem lehet szó nélkül hagyni.

Főleg az Arany népiességével foglalkozó részhez akarok hozzászólni. Földes Anna vitába száll Barta Jánossal, aki már a 49 előtti korszakban különbséget tesz Petőfi és Arany népiessége között. Elismeri a tanulmány, hogy »Arany politikai tudatosság terén mindvégig elmaradt Petőfítől, de úgy véli, hogy »negyvennyolc előtti esztétikai nézeteikben ez igen minimális mértékben jut kifejezésre«. Jó lett volna, ha Földes Anna kifejti ezeket a különbségeket, még ha mégoly »minimális mértékben« jutnak is kifejezésre. Szerinte nem jelent elvi különbséget, hogy Petőfi számára a népköltészet a végcél, Arany számára átmenet a nemzeti költészethez. Pedig ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy Petőfi a nemzetté válás útját az arisztokrácia pokolba küldésében és a nép uralomra jutásában látja; Arany pedig nem tudott megküzdeni a nemzetté válás forradalmi útjával; a már megvalósult végcél: az egységes nemzet és nemzeti költészet lebegett szeme előtt, nem akart tudomást venni arról, hogy ez csak harc, kíméletlen harc útján valósulhat meg. Nagyon jellemző ebből a szempontból a népi hősköltemény tárgyválasztása. Nem véletlenül köt ki a Csák, Rákóczi, Dózsa-témák felvetése után a fejedelemskori eposz gondolatánál. Csák, Rákóczi, Dózsa harcos témák, a fejedelemskori eposz a még *meglévő* nemzeti egység ábrázolásának terve volt. Földes Anna szerint Barta János könyve »némileg indokolatlanul, mostohán bánik Arannyal«, amikor különbséget tesz Petőfi és Arany között a népköltészet funkciójáról vallott elvek terén. Bizonygatja Bartával szemben, hogy Arany sem a nemzeti hagyományok folytonosságának megteremtésében látta a maga költői feladatát, hanem tisztában volt a költészet társadalmi funkciójával. Szerintem ezt Barta János sehol sem tagadja ennek a fejtegetésnek a során, sőt megmutatja, hogy Arany a nemzeti hagyományok folytonosságát a népnél keresi — és ennek komoly társadalmi, politikai jelentősége volt ezekben az években. Azzal, hogy bebizonyítja: Aranyban élt a költészet társadalmi szerepének tudata, nem cáfolta meg Földes Anna azt, hogy a népköltészet funkciója felől vallott nézetek terén is különbség van Petőfi és Arany között. Arany eljutott annak a megértéséig, hogy a legszebb költői feladat a forradalmi harcot vívó milliók számára írni, azt akarta, hogy a nép vallja költészetét »szívvéréből szakadtottnak«, de kétségtelen, hogy elég ritka nála a politikai harcokba való közvetlen költői beavatkozás, és még 48–49 legforróbb napjaiban is elkísérte az a gondolat, hogy a magasrendű művészi élmény önmagában elég a nép nevelésére, felemelésére. Összefoglalva: szerintem a tanulmány hiányosan és felületesen próbálja megcáfolni Barta János nézeteit, és megkerüli azt a rendkívül lényeges, de tényleg nagyon nehéz kérdést, hogy milyen különbségek vannak Petőfi és Arany népiességről vallott elvei között.

Miután a tanulmány túlértékelte Arany 49 előtti népiességét, szükségszerűen túl hamar lát nála megalkuvást 49 után. Szerinte a Pákh Alberthez írt 53-as levélben Arany elmaradt Petőfi és a saját régebbi népies programja mögött, és a népiesség harcosából a népiesség védelmezőjévé vált, védekező magatartásba szorult. Pedig ez a levél olyan védekezés, ami fölér egy támadással. Leleplezi Arany, — mégpedig élesen és gúnyosan — hogy azok a hangok, ame-

* M. Földes Anna tanulmánya az Irodalomtörténet 1953. 3—4. számában jelent meg.

lyek a népiességet teszik felelőssé azért, hogy nálunk nem születnek nagy művek, és amelyek a külföldi irodalom tanulmányozását ajánlják, vissza akarják vetni a magyar irodalmat oda, ahonnan az a 40-es években éppen a népiességgel kiemelkedett. »Ha az Atridák ragyogó dagályát mosolyogva nyögöm a tarka pórazon«, akkor tudós költőnek kiáltanátok, ha írnek a »hajnali kellemű fényről«, mely »hinti mosolyogva sugárát, s melyre az ifjú remény rakja le fellegi várát« nem lenne panasz »lelki szegénységem« ellen: de minthogy értem a bakancsosok indulóját: »a mit loptál, jól eldugd« bezzeg kell hallanom ezt és amazt. Földes Anna maga is idézi Aranyt az e mondatát: »Hanem mikor azt kezdem sejtetni, hogy talán nem is a rossz költemények, de általában a népies modor vagy elv ellen készül a harc és a háború (pedig okom van azt sejtetni) már akkor nem tudom, mit keresek lapod mellett...« Szerintem ez nagyonis öntudatos kiállítás a népiesség mellett. Földes Anna szerint Arany ezzel »becsületesen, de a kérdés lényegét megkerülve utasítja vissza Pákhéknak a népiesség ellen irányított hajszeját.« Miben látja tulajdonképpen Földes Anna »a kérdés lényegét?« Arany felfogásának sajátos ellentmondását» fedezi fel ebben a mondatban: »A népiességre nézve is nem a bundát kéne ütni, hanem a ki benne van, legyen az bárki, én vagy más.« — és úgy véli, hogy ez »bizonyos mértékig Gyulaiék esztétikáját igazolja, akik nem a népiesek, hanem a népieskedők elleni harcot írták ugyan lobogójukra, de valójában az igazi népiesség csíráinak megfojtására törekedtek.« Az idézett mondatban én Arany felfogásának semmiféle »sajátos ellentmondását« nem látom, viszont kétségtelen, hogy itt is és másutt is a népieskedők elleni harcban Arany Gyulaiék és tegyük hozzá Erdélyi János esztétikáját igazolja. Azt kell hinnem, hogy Földes Anna nem ismeri a 49 utáni népieskedők »műveit«, a korabeli folyóiratokat, különben nem tekintené megalkuvásnak, ellentmondásnak, hogy Arany nem védte meg őket. Az »igazi népiesség csíráinak megfojtására« törekvő Gyulai jól látta, — Földes Annával ellentétben — hogy míg »Petőfi népköltő volt, hivatása és élményei, a lángelme és szív jogainál fogva, ma már minden dandy pitykés dolmányt szabot fejére mellényéhez, s népdalt énekel sonett helyett.« (Petőfi Sándor és lyrai költészetünk. Új Magyar Múzeum, 1854). Hol vannak Földes Anna szerint ebben a korban »az igazi népiesség csírái«, amit Gyulaiék megakartak fojtani és Aranyt meg kellett volna védeni? Talán Lisznai »Csinos gazda«-jában (Dalzongora, 1858.), aki »tőzgyökeres magyar gazda, teli van a verme, pincéje, és így kiált fel:

Udvaromban uramfia!
Nem parancsol senki fia!
Nem parancsol a szent, az áll:
Hej, csak én — no meg a király!

Vagy talán Tóth Kálmán »Huszárcsalád«-jában (Hölgyfutár, 1850)? Ennek a költeménynek hőseiből ezeket a szavakat váltja ki a világosi tragédia, amit ő egyébként a »nagy komédia« végének nevez:

Mért is kezdtük, hogy ha ilyen lett a vége!
Ej!... Ej!... azt a lelkit, ni hogy jön a muszka!
No a magyar ugyan a lutrit kihuzta!...

Esetleg Szelestey verseit tartja »az igazi népiesség csírájának«, az ilyen sorokat

Rozmaring szál a sőgön,
Szinak rövid sürge szárból
S marakodnak az ögön.

(Falu pacsirtája c. kötetből »Lakodalom lesz«)

Vajda, akit gondolom Földes Anna sem számít »Gyulaiékhöz«, így ír a 49 utáni népieskedőkről és műveikről: »Ezek azok a szellemiszülemények, melyekben a vízhullámok tűzlángból vagy épen aranyból vannak, a csillagok feketék, a nap megfagy, a hold kigyullad, a délibáb szikrákat hány; ezek azok a poéták, akik tótágast állatnak a szivárvánnyal, belehelik estében a harmatot, ezek az óriások, akik csak úgy játszanak a menykövekkel, megnyergelik a felhőket s bruderschaftot isznak Jupiterrel; aki előtt nem is kavics, ha nem gyémánt, nem is gyémánt, ha nem kavics; szóval akik, ha tőlük függne, kifordítanák az egész természetet mostani formájából, mint valami hálósüveget; mintha öntudatlanul is éreznék, hogy természetlen, képtelen szüleményeik csak akkor tetszhetnek, ha a világ fenekestől felfordul.« (Széptani levelek, 1861.)

Nem hiszem, ezek után, hogy megalkuvásnak lehetne tekinteni Arany részéről, hogy ezeknek a »népieseknek« nem kelt a védelmére. Különösen ha meggondolom, hogy az igazi népiességet, Petőfi és az ő népiességét, nagyon is öntudatosan megvédte.

A tanulmány írója ugyan csak az elvek vizsgálatát tűzte ki célul, de az elveket nem lehet a művészi gyakorlattól teljesen elszakítva vizsgálni. Ha figyelemmel kísérte volna, hogy Arany 49 után milyen küzdelmet folytat a forradalom előtti népies epika folytatásáért, akkor sokkal világosabban látna volna Arany népiessége megváltozásának útját. Itt ugyanis hosszú és küzdelmes útról van szó, amelynek a végén (kb. az 50-es évek végére) Arany nál valóban formai célkitűzéssé válik a népiesség programja — nem pedig közvetlen 49 után bekövetkező változásról. A tanulmány egybemossa az egész 49 utáni korszakot, egymás után idéz 53-as és 63-as megnyilatkozásokat. A kérdés nem ilyen egyszerű. Nehéz, szinte lehetetlen nyomon követni Aranyt, míg eljut a népi közönségről való lemondásig, hadd tegyem hozzá: kényszerű, fájdalmas, rezignált, egyáltalában nem arisztokratikus lemondásig — de mégsem szabad ez elől így kitérni.

Földes Anna úgy lá szik túlságosan szűken értelmezi Aranyt, hogy a néptől kell tanulni írni. Szerinte ugyanis Arany ezekben az években keveset beszél arról, »hogy nemcsak a nyelv erejének és bájának, de az érzelmek közvetlen megnyilatkoztatásának és az igazi pátosznak is a nép a letéteményese.« Amikor Arany formáról beszél, amit a néptől kell tanulni, akkor az nála mindig belső formát jelent, és ez sokkal több, mint nyelv és stílus.

Végül szeretnék még néhány kisebb, részletkérdéshez hozzászólni. Földes Anna szerint Arany már 1860-ban attól félt, hogy a reakciós irodalomtörténet ki fogja őt sajátítani. Az idézet, amit ennek bizonyosságául ad, szerintem arra vonatkozik, elsősorban, hogy Aranyt — mint a népiesség úttörőjét — különösen bántja a népiesség eltorzulása. »Az én törekvésem is komoly volt, de a követő nemzedék balul értette azt, s én, ki a forma és eszme harmóniáját akarám kiküzdeni, idomtalan szörnyeket látok nyomdokimom — ezek a sorok legalábbis arra mutatnak.

Földes Anna Aranyt ezt a feljegyzését: »Hanem azért én nem tudom micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes ember és jó hazafi, magát Deákot sem véve ki)« annak a bizonyosságául idézi, hogy Arany úgy érezte a Szent István-rend elfodadásával »méltatlan lett a walesi bárdokhoz, méltatlan a Szondi apródjaihoz.« Ez a feljegyzés keserű gúny, de éppen azokkal szemben, akik őt emiatt árulónak tartották.

A tanulmány azt írja, hogy Arany »Az elnyomatás korszakában az egyszerű parasztgubás mesélők szavát hallgatva körükben találta meg a költészet megújulásának forrását. Ez nagyon szép és hangulatos, de hát mégis hol hallgatta Arany 49 után az »egyszerű parasztgubás« mesélőket? Talán Körösön, ahol mindig idegenül érezte magát, és amelynek hivalkodó kasztszemléletéről nem győz panaszkodni? Vagy Pesten a szerkesztőségekben? Úgy gondolom, hogy egy jól hangzó mondat kedvéért nem szabad feláldozni az igazságot, hogy Arany 49 után — a szó fizikai értelmében is — eltávolodik a néptől.

Összefoglalva: a többhelyütt megmutatkozó felületesség, a kor viszonyainak nem kellő ismerete, nehéz kérdések megkerülése, fölényes elvi deklarációk módszeres bizonyítás helyett, idézetek önkényes magyarázata, — sokat levon a tanulmány értékéből.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

PÉTER LÁSZLÓ

JÓZSEF ATTILA-TEXTOLÓGIA

I.

BEVEZETŐ

E sorok írója 1952 januárjában azt a föladatot kapta, hogy szervezze meg a makói múzeumot, melyet József Attiláról neveztek volt el. Az újonnan létesült múzeum törzssanyagát az a régészeti anyag jelentette, amelyet a főlzabadulás előtt működött Csanádvármegyei Régészeti és Történeti Társulat a szegedi egyetem régészeti intézetével ásatott Makón és környékén. Miután ebből az anyagból még márciusban állandó kiállítás nyílt, a következő föladatnak egy hagymatermesztési kiállításhoz, valamint egy József Attila-émlékkiállítás megrendezéséhez szükséges anyag összegyűjtését jelöltem meg magam számára. Anélkül ugyanis, hogy fölöttes hatóságaimtól utasítást kaptam volna, a múzeum rendeltetését a helyi hagyományok föltárásában és közzétételében látva, természetesen ismertem föl Makó múltjának és jelenének arculatában, »profiljában«, ami jellegzetes. Kutatásaim során rá kellett jönnöm arra, hogy Makónak — a vidéki magyar mezővárosok viszonylatában páratlanul gazdag irodalmi hagyományai vannak, melyek részben elfeledettek, részben még föltáratlanok. Éppen ez késztetett arra, hogy a vezetésem alatt álló múzeum jellegét úgy formáljam meg: tükrözze a város e sajátos gazdagságát, mely sokkal jellemzőbb rá, mint például népművészete, melyet a hagymatermesztés polgárosító hatása már évtizedekkel ezelőtt kipusztított. A makói múzeumnak tehát éppen a sajátos helyi adottságokból logikusan következően, a legsürgetőbb, legszükségesebb tudományos föladatok helyes fölismeréséből fakadóan *irodalmi jelleget* is adtam, természetesen a régészeti, különösképpen a középkori falukutatással kapcsolatos, valamint a hagyma néprajzával összefüggő teendők mellett. Sikerült nemcsak József Attila-verskéziratokat is fölkutató nom, közzétennem¹, s a kritikai kiadás számára rendelkezésre bocsátanom², de lépésről-lépésre kiszélesítve a gazdagon kínálkozó kutatási területet, Juhász Gyula makói kapcsolataira, működésére³ is találtam új adatokat, s mindezek betetőzéséül sikerült rálelnem e két nagy költő makói pártfogójára, Espersit Jánosra, akiről, bár szól valami keveset az életrajzi irodalom⁴, nagyobb szabású tanulmányt készítettem, melyben jelentőségét, költőinkkel való termékeny kapcsolatát még ismeretlen József Attila- és Juhász Gyula-írárok, levelek és versek közlésével akarom irodalomtudományi köztudatunk számára elfogadtatni, kellőképpen megindokolni.⁵ Ugyancsak külön tanulmányban dolgoztam föl mindazt a kutatásaim melléktermékeként fölgylt adalékokat, melyek a József Attila kritikai kiadáshoz helyesbítést, pótlást jelentenek, s melynek csak egy részét közöltem a kritikai kiadás bírálatában⁶. Végül itt, most adom közre azt a néhány, újabban előkerült ismeretlen verset és versváltozatot, amelyek a kritikai kiadásban még nem szerepeltek.

E szubjektívnek ható bevezető szavakra azért volt szükségem, hogy múzeumpolitikánk egyes irányítóinak szűk látókörére, a helyi adottságoknak az íróasztal mellőli »múzeológia«

¹ A makói múzeum József Attila-kéziratai. Szeged, 1952. (A makói múzeum füzetek 1. sz.)

² József Attila összes művei. Bp. 1952. I. kötet: 352—3. 11.

³ Juhász Gyula elfelejtett makói verseiből. Makó, 1953. (A makói múzeum füzetek 3. sz.)

⁴ *József Jolán*: József Attila élete. Bp. 1947. 3. kiad. 177—190. 11.

⁵ Espersit János (1879—1931). Ismeretlen adatok József Attila és Juhász Gyula életéhez, költészetéhez. (Kéziratban.)

⁶ József Attila életműve. Tiszatáj. 1953: 57—62. 11.

Prokrustes-ágyába gyömöszölő szemléletére, s vidéki irodalomtörténeti kutatásaink ebből származó nehézségeire rámutassak. A népművelési minisztérium múzeumi főosztálya ugyanis azt a kutatómunkát, amelyet fentebb vázlatosan ismertettem, nem volt hajlandó »múzeumi munkának« tekinteni, s folytatásához csak »terven fölül« volt hajlandó jóváhagyását adni. S mindennek tetejébe, Makó városának is, de a József Attila-kutatásoknak is teljes lebecsülése-képpen a makói múzeumot fejlődésében mesterségesen »megszűkítette«, az eddigi főfoglalkozású munkaerő helyébe mellékfoglalkozású tiszteletdíjasként helybéli tanárembert állított a múzeum élére, akinek sem ideje, sem érdeklődése nem futja a megkezdett kutatómunka folytatására. Ezzel a múzeumi főosztály nemcsak a makói múzeumot, de a makói József Attila-kutatások további lehetőségeit is megölte.

II. Ismeretlen József Attila versek és versváltozatok

1.

ESIK ESŐ MAGYAR FÖLDRE...

Ad notam: Kossuth Lajos azt üzenté

Esik eső magyar földre
Kossuthnak is hull a könnye,
Hull a könnye keserűen,
Kossuth Apánk sír a mennyben,
5 Magyar népén, árvaságán
Elveszett honán.

Szétszaggatott édes honunk
Kebeléről síró jajunk
Kossuth szívét hasogatja:
10 Hejh, nem vigad a magyarja!
Magas mennyből magyar földre
Hull a Kossuth könnye.

Ha majd egyszer Kossuth lejön —
Átrohanunk vizen, tűzön!
15 A Magyarhon ismét szép lesz,
Méltó Kossuth véreihöz,
Csak ne csüggedj édes Hazánk:
Jön Kossuth Apánk!

J. A.

Megjelent a makói *Dongó* c. satirikus hetilap 1922. október 22-i (III. évf. 41.) számának 3. lapján. A költő első zsengei közül való lehet, talán épp egyike azoknak, amelyeket Galamb Ödönnek megmutatott, s melyről ő így ír: »Elég ügyes hazafias versek voltak...« (Makói évek, Bp. 1941. 13. 1.).

2.

A HIT BOLDOGIT

Belép a szép nő páholyába,
Csupa arany, fény, ragyogás,
Mosolygva bókol erre, arra —
A jobb körökben így szokás.

5 És a mosoly egy sugárkája
A karzatig föl érkezik,
És egy diák ott elfelejti,
Hogy rongyos és hogy éheznek.

Név nélkül jelent meg ugyancsak a *Dongó* 1922. november 5-i (III. évf. 43.) számának 2. lapján. Épp az előbbi vers miatt, továbbá bizonyos verstani megfontolások alapján tartom József Attiláénak, végül, de nem utolsósorban, a versikében kifejezett helyzetet érzem a fiatal diákköltőre rendkívül jellemzőnek. Semmi valószínűsége, hogy ebben az időben Makón ilyen szituáció és ebből fakadó élmény egy másik diákkal is megessék; úgy értem, olyannal, aki ezt ilyen remek kis versikében művészi módon is tudja fogalmazni. Ez a diák az adott időben és helyen — csak József Attila lehetett. A 3. sor »mosolygva« szavát én javítottam át az eredetiben nyilván sajtóhibás »mosolyogva« alakról.

ÁLDOTT LÉGY, JÓ MAGYARORSZÁG!

- Te voltál áldott menedékünk
Mikor ránk zúdult száz baj és gonosz
És most szívünk hálára békül
Ma felköszönt az elfáradt orosz :
5 Üdvözlégy, áldott légy, jó Magyarország!

- Szegény, kifosztott Hungária
Magadhoz vettél az árva gyermeket
S jószágodért nem adhatunk mást
Csak forró, hálás, áldó szíveket :
10 Üdvözlégy, áldott légy, jó Magyarország!

József Attila

Nyomta ásbán megjelent »A második nagy orosz hangverseny műsora« c. négyoldalas hírnem utolsó oldalán. A hangverseny 1923. február 18-án volt Makón, a »szegény orosz artisták támogatása javára.« A műsor 6. pontjaként Sztrahoff »Áldott légy, jó Magyarország!« c. szerzeménye szerepelt (énekli Kondratenko és a kar, kíséri Sztrahoff); ehhez jegyzi meg a műsor kétszavas jegyzetben a lap alján: »Szövegét lásd túloldalt.« A műsorlap egy eredeti példánya gyűjtéséből a Makói Múzeum Adattárában 82/11. sz. alatt van. A szövegen ceruzával pótlások és helyesbítések vannak, így mindkét versszakban az utolsó előtti sorok végén lévő kettőspont ceruzával van kitéve, s a 2. versszak 2. sora így van átjavítva: Magadhoz vettél árva gyermeket.

Kétségtelen, hogy egy megrendelésre írott alkalmi költeményről van szó, melyet az ideológiai szempontból még bizonytalan, tizennyolc éves költő az emigráns oroszok és a helybeli középosztályi rendezőség kívánsága szerint írt meg. »A zseniális író műveiben minden sor, minden szó drága nekünk« — mondja Blagoj szovjet irodalomtörténész, s ez teszi szükségessé, hogy a kritikai kiadás teljességéhez, bármennyire is problematikus művészi és politikai szempontból egyaránt, hozzátégyük ezt a versikét is.

ALEGUTOLSÓ HARCOS

- Valami forró nyári éjszakán
Gyárfüst ölelt át lomha földszagot
S a legnagyobb lélek szökkent belém:
Az Ucca és a Föld fia vagyok!
- 5 S még soha olyan csodaliliom!
A szívem illatos, piros virág
S mohón szíjja boldog, boldogtalan
Világlengő szeretet-illatát.
- 10 Világzabadság-zengő Messiás
Szemét, szavát nem fogja semmisen,
Börtön, kaszárnya, templom — sz Krisztus is
Liliomszive kelyhiben pihen.
- Ha én sírok — a Krisztus vére hull,
Ha káromkodok, minden trón remeg,
15 Ha nevetek, az Isten is örül
És mámorosak akkor a szelek.
- Világzabadság, — Világszerelem!
Világbékeesség! lavinás igék
Szentháromságát zuhantom ma le
20 Május-fülekbe ezt zugatni szét:

Ember, ne csüggedj, sorsod teljesül!
Minden forrás végül tengerbe ér
S mint Krisztus asztalánál egykoron,
Mindenkinek lesz egyaránt kenyér! —

- 25 S milljó fohással felfohászkodom :
Szívbeli Krisztus, tégy még egy csodát —
Kaszárnyát, börtönt romboljanak el
A lelkes, forró igelavinák!

- Könnypára, vérgőz ne marja szemünk,
30 S a legutolsó harcos én legyek —
Nekem mennem kell, ha szülém sikolt
S az Igazság megy, hogyha én megyek!

- Mert egyszer forró nyári éjszakán
Gyárfüst ölelt át lomha földszagot
35 S a legnagyobb lélek szökkent belém :
Az Ucca és a Föld fia vagyok!

1923. ápr. 27.

József Attila

Eredetije a Makói Múzeum Adattárában, gépirat. Teljes terjedelmében való közlését az ismertektől való jelentős eltérések miatt tartottam szükségesnek. Fontos adat a költő kezétől származó keltezés, amely a kritikai kiadás által ismert legkorábbi változat (1924. május 18.) elé helyezi a verset, több mint egy évvel!

5.

KARÁCSONY

Legalább 20 fok hideg van
A vén hóhányó jeget izzad
Az ég olyan mint a megfagyott vér
A jégpályáról most jön el a banda
5 A korcsolyázók sose fáznak	A lányok is fáznak a sarkon
20 Nekem csak meleg kellene
Hideg van és beszélek a szélnek
Tán megenyhül lehetemtől
S nem borotválja bőrebbig a fagy
A vak koldus meg a gyerek arcát
A farkasok már régen kipusztultak
Helyettük is ordít most egy rikkanás
Mindkét öklét szájába venné
S szeretne összébbhúzni magán egy télikabátot	25 Jó most ahol nem vágtak ablakot
Fa nélkül is befűl az emberektől
De hova teszik majd a muskátlikat
10 Meleg ételt is enne
De mindezt csak jövőre kap majd
A tüdőbetegek otthonában	Aki magyar az nem fázik
De a hidegben mindenki ember
30 Aki fázik melegedni akar
Nem adom senkire gummiköponyegem
Ostobaság is volna
15 Nem ér semmit és én meghúlnék
(Most lehetne padon aludni
Nem vennének észre a rendőrök
Reggelre befagy a szemük)	Minket nem éget halálra a láng
Csak a hideg sorvaszthat össze
Hiszen magunk is tüzek vagyunk
Ne hamvadjunk széjjel hát hiába
35 Melegítsük az éghetetlen embert
Gyűjtsuk fel a fagyott századok
Eszendőktől jégcsapos hodályát

Az eredeti gépirat, címnélküli, a Makói Múzeum Adattárában a 82/8—1. szám alatt. Az ismert versnek jelentős változata. Espersit János hagyatékából előkerült ezzel együtt a versnek két másik példánya is, amelyek szó szerint megegyeznek egymással is (lévén egyik a másiknak indigós másolata) és a kritikai kiadás jegyzetében felsorakoztatott változatokkal. Ezek egyikén a költő sajátkezü datálása : Makó, 1924. január 4. A () jelek közti három sor (16—18) ceruzával erősen át van húzva.

A SPENÓT

Nagy, méla bánat alvad a szívemben
A tányér fenekén meg a spenót,
Mint vén kisasszony, nyugovóra hajlot
Porcellán-álmú kínos enyhületben

- 5 Bús gőze száll, mint sóhajtság ha lebben
Vánnyadt ajakról várva a hajót,
Melyről a(z) irigy, szűk szavú derőt
Húsz éve adott hírt, csóknál is szebben.

- Azóta vár szegény a sír-gyomorra,
10 És lassan süllyedeznek a napok,
Ó szerelem, tejföl, tojás és orja!

Kit szalvétámba titkon kaparok,
Mig szívemről verejték-csöpp alá hull,
Mint bús magad a szenvedő kanálrúl.

Tréfás, groteszk szonett. Ceruzával, hanyagul firkált kézirata formában teljesen meg-
egyezik »Az örök Polyphémosz« című hasonlóan humoros szonett kéziratával, s így valószínűleg
azzal egyidőben, 1924 január elején írta. A vers alatti kézjegye egy nagy J, mely firkálásban
folytatódik. Több szót áthúzott és átírt a költő, így a 3. sorban a »nyugovóra« alatt olvashatat-
lan szó van, a 4. sorban az »álmú« és »kínos« szavak végződése is átírtak, s az »enyhületben«
szó helyén is egy fölismerhetetlenségig áthúzott másik volt. A 7. sor »irigy« szava helyén
»hitvány« volt, azért maradt el a névelő z-je. A 8. sor így kezdődött: »Már rég adott hírt...«
A 10. sorban a sorkezdő »És« helyén »Mig« állott, a 11. sorban az »orja« szóban először két r volt,
de az egyiket kihúzta. A kézirat a Makói Múzeum Adattárában 82/6. sz. alatt.

y.

7.

ROKKANTAK

Roncstolt lábaikról
Leamputálták az ásót... Nem veri
Színek meleg essője többé
Szemük szárazságát.

Gránátokba törte
Karcsú gerincük acélobeliszkjét
A sátános tankokká vedlett
Harangok ütése.

Áttört tüdejükön
Tajtékos borzalmak marsolnak nyögve
És lány agyukra internáltak
A Szibériákat.

Ők azok, akikből
Még visszakaptak valamit az anyák
Amaz emberebb gödrök vámján,
Hol most meszesednek

Egy-bőrszörűvé át
Munkások, polgárok, brittek, németek,
Bushmanok, magyarok, emberek
S gummilábú csikók.

Hiányzó karjukon
A kenyeres tenyér megöklösödött
És szívükben égve harangoz
Az új Idők elé.

József Attila

Gépirata egy teljes és két másik, indigós másolattal készült, de csonka példányban
a Makói Múzeum Adattárában 82/5—1, 82/5—2 és 82/5—3. sz. alatt. A kritikai kiadásban
közzétettől jelentősen eltérő változat. Keltezése ismeretlen, de valószínűleg 1924-es makói
tartózkodása alatt írhatta.

JÓZSEF ATTILA

- József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még anyámtól örököltem,
 áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott
 5 Az életet hiába hasonlítjuk cipőhöz vagy
 vegytisztító intézethez, mégiscsak
 másért örülünk neki
 Naponta háromszor megváltják a világot,
 de nem tudnak gyufát se gyújtani,
 ha így megy tovább, nem törődöm velük
 10 Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önmagunk-
 hoz, hogy bennetek lakik, az bizonyos
 Minden reggel hideg vízben fürdetem gondolataimat, így lesznek frissek és épek
 A gyémántból jó, meleg dalok nőnek, ha elültetjük a szívünk alá
 15 Akadnak olyanok, akik lovon, autón és repülő-
 gépen is gyalog vannak, én a pacsirták
 hajnali énekében heverészek, mégis túl-
 jutottam a szakadékon
 20 Igazi lelkünket, akárcsak az ünneplő ruhákat gondosan őrizzük meg, hogy tiszta
 legyen majd az ünnepekre.

József Attila

Eredeti kézírata Raffai János volt makói, jelenleg budapesti nyomdásznál van, aki a huszas évek közepétáján a költőtől kapta a makói nyomdában. A makói múzeumnak fényképmásolata van róla. A 12. sorban a »fürdetem« helyen elírásként »fürdem« van. A költő kézírása alapján 1925-ből származónak vélem.

III. Adalékok József Attila összes verseinek kritikai kiadásához!

József Attila összes verseinek kritikai kiadását (József Attila összes művei, I—II. kötet, Akadémiai Kiadó, Bp. 1952.) az elsőik között ismerttettem, s egészítettem néhány adattal ki (József Attila életműve. Tiszatáj, 1953 : 57—62. II.). Komlós Aladár alapos, a szerkesztőtől minden kifejezett szót szöges gonddal számonkérő bírálata (MTA nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei, III. kötet, 1953 : 415—422. II.) hívta föl a figyelmet arra, hogy nem lenne haszontalan közzé tenni azokat az apró helyesbítéseimet, pótlásaimat, melyeket József Attila-kutatásaim során találtam. Bármilyen száraz »adattár« is lesz ez, nyilván hasznosan járul hozzá József Attila költészetének megismeréséhez, teljesebbé tételéhez, s újabb téglákat hordhat a kritikai kiadás bizonyára hamarosan időszerű második kiadásához.

A rövidség okáért minden »föloldó« szöveg nélkül, töményen az adatokat adom, a kritikai kiadás reudjében. Anyagom természetsszerűen zömében az első kötetre, ennek is főként az első részére, tehát a makói és szegedi évek alatt írott versekre vonatkozik.

Mindjárt a jegyzetek bevezető szövegével kapcsolatban szóvá kell tennem egy formásgot, nevezetesen a makói múzeumban lévő kéziratok idézését. A kiadás a Makói Múzeumot legalább első ízben teljes nevén idézhetné (makói József Attila-múzeum). Abból a célból, nehogy ez összetéveszthető legyen a budapesti József Attila-múzeummal, célszerű lenne a budapestit »József Attila-émlékmúzeumnak« nevezni (Vö. I. : 353).*

Az »Aratás előtt« és »Aratásban« c. versek egészen biztosan Kiszomboron fródtak. (359—360). »A Népnap dícséret« jegyzete megemlíthetné, hogy Márta-nap július 29-én van, tehát nyilván azokban a napokban (1922-ben) írta a költő (360). A helyi nyelvérzék szerint a helyes : nem »Kiszomborban«, hanem »Kiszomboron« (361). A »Szeged alatt« c. vers eredeti kézírata a Juhász Gyula-hagyatékban megmaradt, jelenleg a szegedi Somogyi-könyvtár

* Ez időközben, a Petőfi Irodalmi Múzeum létesítésével — másként, de kielégítően — megoldódott.

tulajdonaként a makói múzeumban van. Ezen pontos kelet van: 1922. aug. 14. S bár ez a »Szépség koldusában« Espersit Jánosnak szóló ajánlással jelent meg, a kéziraton Juhász Gyulához írott dedikáció olvasható: »Juhász Gyula Bátyámnak nagy szeretettel.« (361). A »Részeg a síneken« c. vershez a jegyzet említhette volna a József Jolán közölte élményalapot is (József Attila élete. Bp. 1947. 3. kiad. 177. l.), még ha csak föltevés is az összefüggés (362). Az »Éhség« jegyzetében szintén helyesen: Kiszomboron. (362). »A gép elkapta« jegyzetéből a »valószínűleg« szó bátran törölhető, s odaírási: Kiszomboron. (363). A »Szent Jobb ünnepén« verset Juhász Gyulának Kiszomborról küldte (363). Az általam közölt (A makói múzeum József Attila-kéziratai. Szeged, 1952. 5. l.) verscímjegyzéket a költő nem Espersit Cacának (azaz Árva Józsefné Espersit Máriának!) adta 1923-ban, hanem Espersit Jánosnál maradhatott, s az ő hagyatékából szerezttem meg a makói múzeum számára leányától. Nem egészen pontos a datálás sem: meg kellene magyarázni, hogy a versek címeiből (főként az »Ének 1923-ban« verscíméből) következően a címjegyzék valószínűleg 1923-ból való; de hogy az mikor került Espersithez, nem tudhatjuk. (364). A »Falak« gépirata (mely a közöltől csak központosításban tér el) megvan Raffai János makói nyomdásznál. A makói múzeumnak fényképmásolata van róla. (365.) A »Tél« című vers először nem a »Szépség koldusában«, hanem a Makói Reggeli Újság 1922. november 12-i számában jelent meg (365). A »Tanulmányfej« c. versnek ugyancsak Espersit hagyatékából újabb gépirata került elő, mégpedig egy papírlapon a »Szerelmes kiszólás« és a »Vers a szemedről« szövegével. Ez megegyezik a g₁ kézirat-tal és a Makói Friss Újság első közlésével, éppen csak a 14. sor végén a Medvetánc-beli szöveg-gel egyezően pont van: »tántorog.« A kéziratra külön-külön mindhárom vers alá odairta a költő nevét, s odajegyezte: »Mgj: Makói Friss Ujs. 22. karácsony.« (368.) Az újabban előkerült gépirat »Vers a szemedről« c. versszövege nem tér el a g₁-től, csupán keltezésben: »Budapest, 1922. dec. 28.« Egy nappal előbbi keltű tehát, mint amaz. Érdekes, hogy Scheiber Sándor közlésében (József Attila kiadatlan makói költeményeiből, Bp. 1946., 4. l.) szintén 28-a szerepelt, ami arra engedne következtetni, hogy Scheiber (aki ugyancsak Espersit leányától kapta a kéziratot) talán erről a példányról másolta az általa közölt változatot. De akkor miért nem közölte a »Budapest« jelzést, s még inkább: az ugyanazon a lapon lévő másik két verset? Föltehetően tehát mégsem ez volt a kezében. A versnek és főként a keletnek egyébként életrajzi jelentősége is van. A jegyzet tévesen hozza ezt kapcsolatba Espersit Máriával (akiről már előbb, a 364. lapon szót ejt, de csak itt, a 369. lapon magyarázza meg, kicsoda), mert Espersit Mária saját emlékezete szerint 1923. március 1-én, a »Lányszépség dícsérete« megírásának napján ismerkedett meg József Attilával. Nem szólhatott a vers Saitos Valériáról sem, amire egyszerű azonosítás miatt (»Nagy, mély szemed. . . . sötéte«) joggal gondolhattunk, mert a vele való ismeretsége még későbbi. A budapesti megírás az jelzi, hogy a versnek nem Caca, nem Ria, hanem valaki más lehetett a tárgya, aki 1923 karácsonyán, az érettségi utáni napokban, bármilyen futólagosan is, de benyomást gyakorolhatott a költő érzésvilágára. (368—369). A »Proletárok« c. vers címe az általam közölt címjegyzéken (itt is tévesen Espersit Cacának adott jegyzékéről beszél a jegyzet) fölkiáltójellel szerepel, s ezt a vers tartalma, mondanivalója is logikussá teszi. Helyes lenne így kodifikálni, minthogy a vers nem a proletárokról, hanem a proletárokhoz szól, így a fölkiáltójelnek jelentős funkciója van. (369).

Az »Igaz, őszinte búcsú« keltezése csak a g₁ gépiratra vonatkozik (370). A »Magyarok« jegyzetében az Espersit Cacának adott verscímjegyzékéről szóló szöveg az eddigiek alapján módosítandó (370). A »Szerelmes vers« egy újabb gépirata is előkerült Espersit hagyatékából a makói múzeumba (Adattár, 82/9). Csupán központosításban (5. sor: *győltörsz én*) és géphibában (3. sor: *Sörnyü*) tér el a közöltől. Annál problematikusabb a datálása: »Budapest, 1922. jan. elején«. A lilabetűs gépelés is, a kritikai kiadásnak egy más úton adódott következtetése (a »Petőfi tűzével« egy kéziratban való előfordulása) arra mutat, hogy 1923 január elején íródhatott, A 22 tehát az újév első napjaiban szokásos elírásként kerülhetett a gépiratra. (371). A »Távoli ének« keltezett példányán nem »Szeged«, hanem »Makón« szerepelt, így közöltem én is (A makói múzeum József Attila-kéziratai, 7. l.), nyilván tehát a kiadás sajtóhibája (373). A »Szerelmes kiszólás«-t a kiadás a Csönd c. folyóiratból, illetőleg az én közlésemből (i. m. 4. l.) vette át. Most, mint már említettem, a »Tanulmányfej« és a »Vers a szemedről« gépiratával egy lapon megkerült ez is, s a Makói Múzeum Adattárában 82/7. sz. alatt hozzáférhető. A szöveg mindenben megegyezik a kritikai közléssel, de a helye jóval előbbre való, a másik két vers közé, amint a gépiraton is ez a sorrendjük (373). Az »Asszonyvárás« asszonyzóbor mellett c. vers jegyzetéhez — Espersit Caca szóbeli közlése alapján — megemlíthetjük, hogy a versben szereplő szobor Pásztor János szobrászművésznek Espersit János lakásában lévő nőaktja (373). A vers keltezésébe sajtóhiba csúszhatott, mert helyesen: febr. 19. (373). A »Hűség« jegyzetében módosítandó a verscímjegyzékre vonatkozó szöveg (374), s ehhez hasonlóan az az utalás is, amely szerint a Sacrílegium példányát a költő Espersit Cacának adta volna. A »Leányszépség dícsérete« c. vers egy kéziratoss példányán kívül minden

más vers Espersit Jánosé volt, a költő neki adta, s leánya csupán apja hagyatékaként jutott hozzájuk (375). A »Lányszépség dicsérete« c. vers jegyzetéből hiányzik a dedikáció: »*Esper-sit Cacának.*« Megjegyzendő, hogy Árva Józsefné tulajdonában megvan egy ötödik variáció is, az egyetlen kézirat, az első, amelyet a költő találkozásukkor rögtönzött. Fényképmásolata van belőle a makói múzeumnak. Teljesen megegyezik az eddigiekkel (375). A »Meg-faradt ember« c. versnek is előkerült első kézírata, egy Espersit Jánosnak szóló keltezetlen, de minden bizonnyal 1923 decemberében írott levél hátulján. A levélben utal is a költő a versre; az utóiratban: »*Egy verset küldök a másik oldalán a Friss karácsonyi számba.*« A vers valóban meg is jelent, a kézirattal egyező szöveggel a Makói Friss Újság 1923. dec. 25-i számá-ban, »*A jó makóiaknak*« ajánlással. Az ajánlás természetesen a kéziratot is rajta van. (376.) Nincs eléggé megokolva, hogy a kritikai kiadás miért tartja 1923 tavaszáról valónak? (377.) Egyetlen betűnyi helyesbítésem van az »Elköszöntő szelid szavak« c. vershez, amelynek meg-mentése, a költő életművébe való visszaiktatása — a kritikai kiadás érdeme. Egyetlen közlése ismeretes csupán, de ott a cím helyesen így szól: »*Elköszöntő szelid szavak.*« Tehát *t* nélkül, ami természetesen logikusabb is. Tehát e szerint kell helyesbíteni a címben is (108), a jegyzet bevezetőjében is (352), a jegyzetben is (383), sőt sürgősen a válogatott kiadásban is (Magyar Klasszikusok, 1952, 88, 431), nehogy így vándoroljon kiadásról-kiadásra a fölületes másolás-ból vagy elírásból támadt hiba. Az »Uram!« jegyzetében megemlíthető, hogy Homonnai Zoltán, akinek a verset a költő ajánlotta, Homonnai Nándor híres makói fényképésznek fia, aki iskolatársa volt a költőnek. (Lásd: Makó monografiája, Bp. 1929. 381. l.) (385.) Ugyan-esak ennek a versnek, illetve egy részének még egy kézíratos változata ismeretes, amelyről szintén nem tud a kritikai kiadás, s amely szintén a »Kiáltvány Istenhez« eredeti, profánabb, bátrabb, harcosabb címet viseli. Ez a versrészlet a »Szépség koldusa« ajánlásaként szerepel Scheiber Sándor tulajdonaként a makói múzeumban lévő példányon. Az ajánlás a verset a kiadás-al azonos szöveggel közli a 9. sortól a 19-ig. Utána »Bp. 1923. dec. 15.«-i kelettel, teljes aláírással így zárja: »*Majdnem egyetlen pesti barátomnak, Gerentsér Jóskának nagy szeretet-tel.*« Gerentsér József a »Bosszúság« c. vers ajánlásában is szerepel, bár ott Gelentsérnek írva (409).

A »Lázadó Krisztus« keltezett gépirata Tettamanti Béla tulajdonaként a makói múzeumban van, s dátuma (1923. ápr. 29.) több lappal előbbre helyezi a verset. (A »Pünkösöd előtt« c. vers elé, 379. l.) A »Tanítások« közül a »Jövendő férfiak« először a Makói Friss Újság 1924. január 1-i számában jelent meg »A tanításokból« címmel, »Most a jövőendő férfiakról szölok« alcímmel s a közölthöz képest a következő változásokkal (386):

3 *lelkét,*
12 *óceánok,*
14 *terítettnek*

Az »Üvegöntők« c. vers először, a közölttel egyező szöveggel a Makói Friss Újság 1923. dec. 30-i számában jelent meg. (386.)

A »Kiáltunk Istenhez« c. versnek kézírata a Galamb Ödön közléséből már ismert Tettamantihoz írott levél (Makói évek, 48—50) hátulsó oldalán van. Ma is Tettamantié, s jelenleg a makói múzeumban van. Érdekes, hogy ezt a kritikai kiadás is tudja, mégsem hasz-nálta föl az eredeti kézirat tanulságait. Ebben ugyanis az első sor egyetlen megszólító szava után, a közölt 2. sor előtt, áthúzva a következő sorok olvashatók:

*Lélekbaftárs a szándékolásban,
Kormos mozdonyok sikitásával,
Az eke nyomán kiforduló földdek
Meg a csákányok tompa dobajában
Kiáltunk Hozzád
És a füledig hajigáljuk magunkat:
Ó, légy a mi érző meleg bőrünk,*

A mostani 25. sor után, ugyancsak áthúzva, még egy sor van

*A mezőkön kutyatej sem érik
És a dolgok kegyetlenül fájnak.*

A »Karácsony« c. versnek újabban három gépiratos változata került elő Espersit hagyatékából, s most a Makói Múzeumi Adattár 82/8. száma alatt hozzáférhető. Egyikük olyannyira elütő változat, hogy teljes terjedelmében, külön közöltem, míg a másik kettő tanulságairól itt adok számot. E két változat egymással szó szerint megegyezik, minthogy

— úgy látom — egyik a másikkal indigó útján készült másolata. Mindkettőt ellátta a költő sajátkezű aláírásával, s egyikre (az indigós másolatra) ugyancsak saját kezével ráírta a keltet is: »Makó, 1024. január 4.« Ez azt jelentené, hogy a kritikai kiadás közlési helyénél néhány lappal későbbre lenne helyezendő, ámbar kétségtelen, hogy a vers élménye (s talán a kelet nélküli, cím nélküli ceruzás fogalmazványának megírása is?) 1923 karácsonyához köthető. (390.) Változatai a következők:

- 1 20 fok
- 3 megszületett Jézus,
- 4 Az ember magvető hitéről
- 6 szeretettel
- 7 Bellehemeseket vezetnek,

A 7. sor után a gépirat így folytatódik:

*Varjak ülnék az ágakon,
Szívek pihennek a kereszten
És Krisztus rügyező ágakkal
Lángot rak a fázó homlokok mögé.*

Ezután, új bekezdésként folytatódik a kritikai kiadás közlése szerinti 8. sorral (»Csak a szomorú szeretet...«) egészen a 10. sor végéig, azonos szöveggel (csak a szokásos sorkezdő nagybetűkkel), majd ismét külön versszakként a kiadás jegyzetében (390) idézett nyolcsoros rész (»A fák elájulnak a hidegtől...«) következik. Érdekes, hogy ennek a résznek 5. sorában a sorkezdő »Hát« szó pótlólag van a sor elé szúrva, továbbá a 6. sorban az »el nem égő« részt a költő tintával írta rá az eredeti gépelt »éghetetlen« szóra, amely a főntebb között, nyilván legrégebbi változatban is így szerepel. A középső versszak (a vers 8—11. sorai) mellett az aláírással, kelettel, átjavítással egyező színű tintával kúpos zárójel és nyíl jelzi, hogy a költő ezt a részt átcsoportosította, beszúrta a mostani 7. sor után, s a főntebb idézett, a későbbi végleges szövegből kimaradt sorok (»Varjak ülnék...«) közé. Így lett tehát az eredetileg három versszakos költeményből, a másodiknak az elsőbe való beolvasztásával, s a harmadiknak elhagyásával: egyetlen szakaszos.

Az »És keressük az igazságot« c. vers legkorábbi közlése, a már ismert gépirat kelte utáni második napról való: a Makói Friss Újság 1924. január 6-i száma közölte, a következő változtatásokkal (392):

- cím: ... És keressük az igazságot.
2 Hej haj,
4 Nem találunk seholse.
9 Isten
11 Hogyha tél van hát didergünk,
18 Hogyha veszünk, ugys nyerünk,
19 bír
23 kezünk,
33 Hej haj
34 szó-malasztal

A »Miért mondottál rosszat nekem« első nyomtatásos megjelenése négy nappal későbbi a makói gépiratnál: a Makói Friss Újság 1924. január 27-i számában jelent meg először. (Nyilván sajtóhiba, hogy a Népszavában 1925. január 8-án jelent meg; helyesen: 18-án!). A kritikai kiadásban közölthöz képest változatai ennek az első megjelenésnek a következők (393):

- 3 haragszol
- 9 Hűs
- 10 Ahol meg bárányfelhők lombosodnak.
- 12 olyan-igen
- 14 hogy ha
- 15 oda hallik
- 16 egy másról (Ez nyilván sajtóhiba!)

A »Lázadó szentek« c. vers jegyzetében az egyik gépirásos példányon szereplő megjegyzéssel kapcsolatban (»L. halálára«) meg kell jegyezni, hogy Szabolcsi Gábor szóbeli közlése szerint, József Attila barátja, Kormányos István neki elmondotta: Attila tudomása szerint Lenin halálára verset írt. A költő ebben az időben Makón tartózkodott, ahová Lenin halálá-

nak (jan. 21.) híre pár napos késéssel jutott el, így a vers 28-i keltje még nem tartható késeinek. A kérdés csupán az, a vers mondanivalója hogyan függ össze — még József Attila ekkori zavaros, olykor vallásos képekbe öltözködő világnézetének betudásával is — Leninnel, mozgalmával. (394.)

A »Lopók közt a szegény ember« c. verset közli még a Makói Friss Újság 1924. dec. 24-i száma is (395):

1 szegényember,
2 fél,
3 félne, szíve, lelke,
8 De még így is elvetél
9 szegényember,
10 kapanyél.

A »Tavas van! Gyönyörű!« c. verset ugyancsak közli a Makói Friss Újság 1925. ápr. 12-i száma (399):

1 tavasz.
2 A vén Duna karcsu
8 józű
9 gyönyörű
11 szived

»A legutolsó harcos« c. versnek előkerült legkorábbi gépirata olyan jelentős változatot képvisel, hogy teljes terjedelmében, közöltem. Sok sajtóhibával közöltem már a Tiszatáj c. szegedi folyóiratban (1952 : 224. l.). Itt csak a keltjét idézem (1923. ápr. 27.), ami a verset több mint egy évvel előbbinek mutatja a kötetbeli helyénél. A »Lázadó Krisztus« c. verssel együtt (amellyel teljesen megegyezik a gépirat papírja, betűtípusa és gépszalag-színe is!) a »Pünkösöd előtt« c. vers előtt a helye (401).

A »Nyolcesztendő lányok« c. versnek ugyancsak új helyet követel első közlése a Makói Friss Újság 1924. febr. 10-i számában, ahol »Falábú Theácskának« ajánlással jelent meg. Falábú Theodóra (ma, úgy tudom, Perc Ernőné, budapesti középiskolai tanár felesége) a költő tanárának, Falábú Jenő matematika-fizika szakos tanárnak leánya, aki a költeményből kiteszően akkor lehetett nyolc éves. (408.) Változatai :

1 Hosszu
5 Hosszu
6 ugy
7 flukat
9 Hosszu
10 sirnak
12 vidám csillagok.

Az »Éjjel« c. vers is korábbra kívánczik, mint ahogyan a »Nem én kiáltok« kötetben való egyetlen megjelenés alapján a kiadás elhelyezi. A kritikai kiadás által ismert gépirat ugyanis egy levél hátulján van (A levelet közöltem : A makói múzeum József Attila-kéziratai, 6. l.), amelynek kelte : 1923. február 10. Ez azt jelenti, hogy a versnek időrendi helye az »Ad sidera« c. vers után van. (409.)

A »Riának hívom« c. vers jegyzetéhez (417) helyesbítés szükséges. Saitos (s nem Sajtos) Valéria nem »fogadott leánya«, hanem féltestvére, húga Saitos Gyulának, a Makói Friss (s nem a Reggeli) Újság szerkesztőjének.

Az »Érik a fény« c. szabadverssel kapcsolatban (418) rámutattam (»Adatok József Attila életéhez, költészetéhez«, Tiszatáj, 1954 : 74. l.) hogy ez a vers olyan alkotóelemekből épült föl, amelyek a Galamb Ödönnek és a Kemény Sándornak írott ajánlásokból már ismertek. Ez egyben tanulság arra nézve is, hogy a kritikai kiadásnak a versek vagy kötetek dedikációt is szó szerint kellene közölnie.

A »Mikor az utcán átment a kedves« c. vers (421) először a Makói Friss Újság 1925. június 11-i számában jelent meg, tehát helye a kötetbelinél kissé előbb lenne. Itteni változatai :

4 Bokája messze, sugárral fénylett.
6 fiucska
7 Mikor befordult s táncolt a kis bluz,
8 Kinyújtózott a sarkon a koldus.
9 Mindenki nézte, senki se bánta,

- 11 *Karcsu szél hajlott utána hüsen,*
 12 *Mindenki ámult, nézte derűsen.*
 13 *Aggódott szívem, derűjük rászállt,*
 14 *Kettétört ott egy irigy virágszállt.*
 15 *Mikor az uccán átment a kedves,*
 16 *Tisztán jutottam, tiszta szívekhez.*

»A tavi torony harangozója« jegyzetében (422) első ízben fordul elő Kesztnér Zoltán neve, mégis a kiadás nem itt, hanem jóval később, a II. kötetben (445) magyarázza meg, ki e név tulajdonosa. Helyes lenne már itt utalni József Jolán életrajzának megfelelő helyére, ahol Kesztnéréről szó van.

A »Melled két pólusa...« c. versnek (425) nem ez a címe. Ez a vers először a Makói Friss Újság 1926. április 4-i számában jelent meg »Csak a tenger jött el...« címmel. Kétségtelenül ez tekinthető igazi címnek. Változatai a kézírathoz képest :

- 3 *elfoszlott*
 4 *kerestelek —*
 5 *Nyugodt mély*
 7 *legmagasabb* *kinőttek*
 12 *végén...*
 15 *fáradt, kedvesem —*

A vers alatt itt is szerepel a jelzés : »Bécs.«

A »Kertész lesznek« c. vers (428) megjelent a Makói Friss Újság 1928. augusztus 26-i számában is. Változatai :

- 1 *nevelek*
 3 *mással*
 6 *virág áron*
 10 *jó híremre*
 13 *nagyon*
 13 *napkeleten-napnyugaton*
 16 *világ (sajtóhiba)*

A »Rokkantak« (435) újabb gépirásos változata került a makói múzeum birtokába az Espersit hagyatékából. A jelentős eltérések miatt teljes terjedelmében közöltem.

A »Gyöngy« c. vers (445) megjelent a Makói Friss Újság 1928. aug. 12-i számában is. Változatai :

- 1 *csillag úgy*
 6 *gyöngy,*

A »Nyár« c. vers (II. kötet 377. lap) megjelent a Makói Friss Újság 1930. február 16-i számában is. Változatai :

- 1 *golyahir, —*
 4 *ring az ég.*
 6 *szál, —*
 8 *még karcsu száron ing a nyár.*
 9 *De megvastagszik s hadonász.*
 11 *kalász,*
 12 *vihar*
 13 *Ily gyorsan mulik el nyaram.*
Ördögszekéren hord a szél,
egy pillanat és odavan,
amit egy nemzedék remél.

Az »Ajtót nyitok« (más címen : Múlhatatlan) c. vers (II : 401) megjelent a Szegedi Híd 1942. decemberi számának 3. lapján is, a Radnóti-félével azonos szöveggel.

»A Dunánál« jegyzetei közt (II : 408) meg kellett volna említeni, hogy Bánya László szerint (Négyszemközt József Attilával. Bp. 1943. 252—3. 11.) a 14. sornak volt egy ilyen változata is : »*mintha mindegy volna, hogy ha el is áll.*«

A »Juhász Gyulának« szóló ajánlás (II : 444), illetve az egész szonettkoszorú csak volt az Espersit-hagyatékban, ma nem tudni, hová lett, a sok »kutató« széthordta. Egyébként

e vers utolsó versszakát (II : 318) Espersit János is közölte idézetképpen (Három költő. Csanád vármegye tíz évvel Trianon után. Gyula, 1929. 133. l.)

[Kemény Sándorra vonatkozóan (II. : 444), néhány fontosabb adatot idéztem (Tiszatáj, 1953 : 62. l. 10. jegyzet.)]

»Az örök Polyphemos« keltezése (II : 445) pontatlan. Helyesen : *M[akó]*. 24. l. 29.

A töredékekkel kapcsolatos jegyzet, József Jolánra hivatkozva azt állítja, hogy a makói gimnázium önképzőköri József Attilát »ledorongolták« verseiért (II : 453). Ez így nem felel meg a valóságnak, mert a nyomtatott gimnáziumi értesítők tanúbizonyossága szerint V. osztályban 50. VI. osztályban 100 korona jutalmat kapott önképzőköri főlolvasott verseiért. Annyi kétségtelen, hogy mind diáktársai közül, mind tanárai közül voltak ellenségei, gúnyolói.

Az »Elveszett versek« jegyzetében (II : 453) föltétlenül módosítandók a címjegyzékek kapcsolatos félreértések, mind a dátum jelentősége (ebből az időből való), mind a személy (Espersit János) terén.

A »Nem én kiáltok« előszavának újraközlésekor (II : 460), s már előbb, az »Érik a fény« jegyzetében (I : 418) meg kellett volna jegyezni, hogy a költő időmegjelölése (1924 karácsony szombatján) nem szabatos. Ő ezen nyilván dec. 24-ét, a karácsony előtti napot értette (az »öröknap« szerint abban az évben ez szerdára esett), tehát a kiadásnak ezt a dátumot kellett volna föltüntetni.

A »Nincsen apám, se anyám« megjelenésének (II : 460) napját is tudjuk : 1929. február 17.

*

IV. PÓTLÁSOK

Az eddigiek megírása (jan. 10.) és a nyomdai levonatok javítása (júl. 15.) közötti időben néhány újabb adalékra találtam. Nem lenne értelme ezekkel mindaddig várni, míg újabb önálló tanulmányig gyarapodhatnának, ezért pótlólag még most közlöm őket.

Mindenekelőtt sikerült — ha csonkán is — megglelnem József Attila első nyomtatásban megjelent versét. József Jolán közli a költőnek 1922 november 4-én kelt levelét, amelyben lelkes szavakkal számol be a fiatal diák első költői sikereiről. »A szegedi lapok közül — írja (vö. József Attila élete, 1947, 172. l.) — vagy négy, a »Szeged«, a »Szegedi Híradó«, a »Színház és Társaság« és a »Színházi Ujság« kér verseket. Nagyon keveset fizetnek. Még a »Színház és Társaság« fizet legjobban, szeptemberben adott két versért 200 koronát.« Eszerint tehát a Keck-féle antológia megjelenése előtt (nov. 1.) és a »Szegedi Híradó« első versközlései előtt (nov. 5.), már szeptemberben jelentek meg József Attilának nyomtatásban versei. A József Attila-kutatás mindeddig nem ismerhette ezeket a verseket, minthogy a »Színház és Társaság« példányai sajnos még legnagyobb nemzeti könyvtárunkban, a Széchenyi Könyvtárban is nagyon hiányosan maradtak fönn. A szegedi Somogyi-könyvtár őrzi e kis folyóirat 1922 évi első, szeptemberi számának ma ismert egyetlen példányát. Ennek 22. lapján a következő vers kezdődik :

Sivatagban

Ennyi az egész : Ébren almodás,
Pásztortüzeknél égrebámulás.

A sivatagban járkálni sokat
És kérdezgetni néma szobrokat.

A sivatagban, hol sok fájdalom
Tálálható arasznyi utakon.

Kiáltó szó — és senki sem felel,
Vendégek — kik korán köszönnek el.

Edények — mikből elcsorgott a bor,
Menyegző — végén bús halotti tor.

Eddig a vers. Itt véget ér a 22. lap, s hiába keressük az egyetlen példányban is a folytatást : barbár kezek kitépték a folyóiratból az ezután következő 23—24. és 25—26. lapokat. Az utánuk következő lapokon nincs már vers, tehát — a levél idézett tanúbizonyossága szerint — egészen bizonyosan a kitéptett lapokon volt József Attila mindkét nyomtatásban először meg-

jelent verse! Az imént idézett töredék lehetett az egyik; erre vall az erősen Juhász Gyulához mutató formai és tartalmi megoldása is. A másik — hacsak később másutt újra nem közölte a költő — teljesen elveszett már számunkra. Hacsak a »Színház és Társaság« e példánya valahonnan még elő nem kerül!

A »Napszonett« jegyzetében sajtóhiba csúszott a keltezésbe (359): helyesen *július* 28. Hasonlóan a »Várlak« jegyzetében (366) a Színház és Társaságban való megjelenés helyes kelte: 1924. augusztus 18. Bár kronológiai jelentősége nincs, közlöm még, hogy »A szemed« (368) megjelent még a Színház és Társaság 1926. szept. 6-i (8. évf. 36. száma) első oldalán is.

Megvan az »Olyan bolond vagy« című versnek eredeti kézirata a debreceni egyetemi könyvtárban, Kovács Máté igazgató dolgozószobájában falán bekeretezve. Az ő szíves beleegyezésével közlöm a kézirat tanulságait. A jegyzet ezt Németh Andor közléséből ismertnek jelzi csupán, s az ő nyomán azt mondja róla, hogy »Szeged, 1924« a vers születésének adatai. A kézirat mást mond: a vers alatt a költő saját kezével ott áll: »Wien, 1925.« A kézirat a közölttől mindenekelőtt abban tér el, hogy minden sor nagy kezdőbetűvel kezdődik. További ortográfiai és szövegkülönbségek:

1	vagy (vessző nincs!)
3	szél (pont nincs!)
8	akarod (vessző nincs!)
10	Egyszerű
12	Szegénységemhez, aki szereti téged
13	És az Úr is szereti nagyon
14	És engem is szeret az Úr
18	téged (pont nincs!)
19	És nagyon szépen néznek majd terád
	Ha visszajössz
20	Vigyázva foglak megcsókolni (vessző nincs!)
22	tréfa (vessző nincs!)
23	azóta (vessző nincs!)
25	elpirulsz (vessző nincs!)
27	Hangosan, hogy behallatszik
	szomszédunkba
	A szóltan, komoly napszamosokhoz (!) is be-
	hallik
	És járadt, összetört...

A kézirat egyébként dr. Bertók Lajos egyetemi könyvtári osztályvezető, volt neves debreceni antikvárius tulajdona (volt?); ő egy Lantos-aukción vásárolta még a felszabadulás előtt.

»A tüzek éneke« egy évvel korábbi, mint a kritikai kiadás adja (419). Névelős címmel (»A...«) először a Színház és Társaság 1924. augusztus 24. számában (7. évf. 34. sz. 7. l.) jelent meg, egyébként az ismertektől nem eltérő szöveggel. »A rák« jegyzete (423) pontatlan; írja ugyan, hogy megjelent a Színház és Társaság 1926. május 3. számában, de nem jelzi, hogy a cím változott: »Fiatal rák«.

Végül a »Kertész leszek« című vers, melyről fentebb már közöltem egy megjelenési adatot, ugyancsak egy évvel korábbinak bizonyul a kritikai kiadás kronológiájánál. Először a Színház és Társaság 1925. június 30-i. számában (7. évf. 26. sz. 3. l.) jelent meg, ennyi változással:

6	Enyém marad virágáron
7	sem

*

Ezek azok az adalékok, amelyek kutatásaim során eddig helyesbítésül, pótlásul kínálkoznak József Attila összes versei kritikai kiadásához. Bármennyire is aprók, a maguk helyén mind a költő életművének hézagtalanebb megismeréséhez visz bennünket közelebb. Ezért tartom szükségesnek közreadásukat.

ILLYÉS GYULA: HETVENHÉT MAGYAR NÉPMESE

Szántó Piroska rajzaival, Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1953.

Már a második kiadását is hamarosan szétkapkodták a magyar paraszttmesék ez újabb gyűjteményének. A kötet jó hírét bizonyára csak emelte, hogy a címlap mintegy Illyés Gyula írói munkáját ígéri, aki így a magyar népmese történetében annyi névtelen paraszti mesemondó méltó örököseként újramondja ezeket a tündéri és tréfás, furlangos és varázsos történeteket. De nem is csak paraszti mesemondók örököse. Íróink, folklóristáink is mindegyre kötelességüknek érezték, hogy a magyar népmesét hol hiteles, hol átdolgozott formában közreadják. Ezt tette Erdélyi János is, ezt Arany László s napjainkig akad követőjük. Közülük is kiemelkedik Benedek Elek, mindnyájunk »Elek-apó«-ja, akinek népmese-kiadásain (több százezer példányról beszélhetünk!) a magyar ifjúság nemzedékei tanulhattak igaz magyar hazaszeretetet és jó magyar beszédet. A székely fi, a kisbaconi Benedek Elek Kriza iránti rajongását hozza magával, az ő példája nyomán akar a népköltészet gyűjtője lenni. Tudományos igényű gyűjtőmunkáját még Arany László és Gyulai Pál gondozza a Magyar Népköltési Gyűjteményben. Az Illyés Gyula által gondozott magyar paraszttmesék ismertetése során hadd emlékezzünk meg Benedek Elekről is, jó okunk van erre. Népköltársaságunk parlamentjében komoly figyelmeztetés hangzott el, hogy könyvkiadásunk foglalkozzék jobban, érdeme szerint végre népköltészetünkkel. (Többünk hiába elhangzott véleménye kapott végre határozott megerősítést.) Egyszer már megtörtént a magyar parlamentben, hogy a népmese, az ifjúsági irodalom kérdéseit feszegették. 1887-ben a közoktatásügyi tárca költségvetési vitája során egy fiatal székely képviselő állott fel a szabadlövűpárt sorából, hogy elmondja képviselői szűzbeszédét. A harmincadik életévét még be sem töltött Benedek Elek ezzel a beszéddel fölöttébb meghökkentette a közjogi harcokba, sérelmekbe pártintrikába belebonyolódott képviselőtársait. (Még a meséket annyira szerető

nak kiadott kötetében sem történik megemlékezés Benedek felszólalásáról, pedig ott ugyancsak szélesen leírja éppen ezt a vitát.¹ Benedek ebben a beszédében rámutatott arra, hogy magyar szellemű ifjúsági irodalom nincs s a kedves »Flóri könyvét« kivéve idegen, ártalmas tákolmány mindaz, amit a kiadók a kis gyermekek s az ifjúság kezébe adnak — egyik súlyos ártalma ez a magyar köznevelésnek. Benedek ekkor már jogosan beszélhetett minderről s követelhetette a magyar népmesék, népdalok fokozott kiadását, hiszen ekkor két éve szerkeszti a »Székely Tündérország« kötetét, amelyben a székely népballadák, népmesék válogatott gyűjteményét adta közre. Ezután képviselői programjához híven a képviselőségből kibukott író megvalósítja terveit: sorra-rendre megjelennek a Magyar mese- és mondavilág kötetei s ezek a kötetek egynehány hivatalos statisztikai kimutatás szerint az olvasók legkülönbözőbb csoportjaiban mindjárt Jókai után következtek népszerűségben hosszú évtizedeken át. S hogy nem vezette valami rosszindulatú sovinizmus, hanem az alkotó nép s az igazi irodalom szeretete, azt bizonyíthatja az is, hogy ifjú magyar nemzedékek egyebek között Benedek Elek magyarosításán át ismerhették meg az Ezeregyéj mesekincsét, a Grimm-meséket s a világ népmesekincsének még annyi más értékét. Ezért is ítéltük érdemesnek az emlékezést Benedek Elekre, aki méltatlanul elfeledett íróink közé tartozik, akinek kimondhatatlanul sokkal tartozik a magyar irodalom is, a magyar közgondolkodás is. Nemcsak szóval, hanem maradandó tettekkel mutatta meg a magyar művelődéspolitikai egyik legelhanyagoltabb területén, a gyermekirodalom területén, hogy mi a teendő. Úgy hisszük, Illyés Gyula munkáját is azért kell nagyra becsülnünk, mert azt az utat járja könyvével, amelyet Erdélyi, Arany László, Benedek Elek mutattak. Íróink mostanság

¹ Mikszáth Kálmán: Országgyűlési Karcolatai, Budapest, 1892: 147. kk.

egyre többen fordulnak a magyar népmese felé s költői, regényes feldolgozásokban, szindarabokban, sőt Grandpierre Emil eléggé nem méltatott, bár elég sokat vitatott történeti regényében egyetlen népmeséből bontja ki kötete gazdag, színes anyagát. Illyés népmese-kötete tehát valósággal beleillik a magyar irodalom egy új, a népmese-felé forduló korszakába. A népmese folklorista kutatója csak örömmel szemlélheti ezt az új áramlatot.

Azt csak közbevetve említjük meg, hogy a legújabb kritikái irodalom egy némely megjegyzése arra vall, hogy van aki úgy véli, őröink tán a történeti témák mellett most a népmese területét is olyannak ítélik, ahová az író visszavonulhat a mai élet, a politikai állásfoglalás vállalása elől. Ezért tehát a népmese feldolgozása, mint irányzat, alkalmas lehet politikai visszavonulásra. Az irodalom és a folklór viszonyának néhány kérdését szeretnők közelesen vizsgálóra venni, ezért hadd tegyünk itt csak két megjegyzést. Kár lenne — s ez az első megjegyzésünk, — ha a népmese felé fordulás első pillanatában nyomban gyanúperrel fogadnók azokat, akik mondanójukat »szép mesésőba« foglalják. A népmese hazai hamupóke-sorsa hozza tán magával, hogy új »divatának« első alkotásait annyi bizalmatlanság fogadja. A népmese, Petőfi példája is igazolhatja, Gorkij is így mondja, az egyik legdemokratikusabb műfaj (ha valahol, itt van értelme a műfaj ilyen meghatározásának), leggazdagabb erezzel kapaszkodik az európai irodalom történetében a plebejus hagyományokhoz, magához a szenvedő néphez. Viszont arra is ramutathatunk — s ez lenne a második megjegyzésünk, — hogy népmeséink gyűjtői és feldolgozó írói irodalmunk történetében, nagyon kis kivétellel, mindig a dolgozó nép oldalán állottak. Maradjunk Benedek Elek példájánál, pedig hozhatnók a további példákat is. Benedek Elek a *szegény magyar nép* és a magyar ifjúság szolgálatának szentelte életét, s nemcsak ifjúsági könyvek szerkesztésével, hanem határozott politikai állásfoglalásával is; egy pillanatig sem szolgálta a kizsákmányoló uralmi rendszert. S a két világ-háború között is, öregen, törődötten, nem ügyelve a magyar és román sovinizmus csapdáira, az erdélyi magyar kultúra ügyét szolgálta — soha, egy pillanatra sem akart valami álnok mesemondói együgyűség; »jelképesség« mögé menekedni. (Különben a jó mesemondó sohasem együgyű, csak az, aki nem érti meg varázsló és játékos szavainak értelmét.) Benedek Elek a maga egyszerű tiszta életében bátran, világosan felelt a történelem adta kérdésekre s felelete mindig az elnyomott, szegény nép igazságát hirdette. A népmese nem jelentett

számára ürügyet a hazugságra, vagy a mellébeszélésre.

De szóljunk az Illyés Gyula által gondozott kötet anyagáról, kiadási elveiről is. Az első megjegyzésünk pusztán külsőségesnek tűnhetik minem Illyést, hanem a kiadót hibáztatjuk miatta. A meséket a magyar parasztság nemzedékei mondták, ezek a nemzedékek az alkotói ennek a kötetnek is. Illyés Gyula szerető gonddal, a továbbbméselő író szeretetével igazított itt-ott a mesék kiadására került szövegén. (Erről a munkájáról később szólnunk.) Magukat a meséket Katona Imre válogatta össze s erről az olvasót igazán mellékesen a kötet utolsó oldalának utolsó sora világosítja fel. Nem valami kicsinyes céhbéli hiúság kéri számon, hogy annyit tán megérdemelt volna a tehetséges fiatal kutató munkája, hogy a kedves illusztrációkat készítő Szántó Piroska neve mellé az övét is a megillető helyre tegyék. Ez a megjegyzésünk csupán külsőségre vonatkozik, mégis, kissé jelképesnek érezzük, akkor is, ha feltétlen igazság, hogy a szakmai válogatás nem tekinthető egyenértékűnek az írói munkával. Nem is egyenlő mértéket, de illő megbecsülést kérünk itt számon.

Nem tudjuk, hogy a kötet anyagának összeválogatása kizárólag Katona Imre felvágását, vagy a kiadó bizonyos kikötéseit is tükrözi-e? Akárhogyan is van, az összeválogatással nem lehetünk teljesen elégedettek. Elsősorban azért nem, mert a kötet anyagának összeválogatása nem bővíti eléggé a magyar népmese ismeretét ifjúságunk körében. A tudományosan gyűjtött és kiadott magyar népmesék alig teszik felét az eddig gyűjtött magyar népmese-anyagnak. Legalább fele népmeséinknek még különböző kéziratárakban lappang, no meg a gyűjtők asztalfiókjaiban. A múlt század elején gyűjtő Gaál György meséinek is több mint fele kiadatlan — az első komoly mesegyűjtőnk volt, de ismerünk kiadatlan Kriza-kéziratokat s ettől kezdve a kiadatlan kéziratok sorát napjainkig. Ha ez a helyzet, már pedig ez, akkor egyre inkább törekednünk kell arra, hogy ifjúsági gyűjteményeinkbe, a feltétlen klasszikus meséink mellé, amelyeknek minden nagyobbigenyű gyűjteményben ott a helyük, a kiadatlan mesék közül is válogassunk, ismertebb meséknek ismeretlen változatait közöljük. (Hiszen eddig is főként a szak-könyvek egyrészt használta fel a népszerű irodalom.) Így tárulna fel az ifjabb-öregebb olvasók előtt a magyar népmesék gazdagsága. Az előttünk fekvő kötet 77 meséje közül 42 mese a legutóbbi 10—15 év nem tudományos, hanem népszerűsítő igényű, több kiadást megért kiadványaiból került ide s ezek közül is 17 mese egy 1952-ben megjelent kötetben már szerepelt. Még a tudományos kutatás is hálás lenne, ha

szépirodalmi ifjúsági kiadónak az ismeretlen, kéziratosságból adnának közre s nem elégednének meg unos-untalan ugyanannak az anyagnak a variálásával. Más az eset, ha a magyar népmese egészét bemutató válogatásról van szó: ebben az esetben a legszebb, légepebb típusokat s lehetőleg minden típus legszebb darabját kell bemutatnunk, mindenekelőtt a már akár közismertté is vált legklasszikusabb népmeséinket. Azt is a válogatás hibájának kell felrónunk, hogy néhány esetben egymással közeli rokon mesék változatait közli a kötet, ill. olyan meséket, amelyekben rokon főmotívumok teszik a mese gerincét (pl. A tizenkét elátkozott gyermek és A hét holló, Este, Éjfél, meg a Hajnal és a Fanyűvő, Vasgyűrű, Hegyhengető), holott inkább más típusokra kellett volna gondolnia a válogatónak: van éppen elég! Akad olyan mese is, amely nem gyerekek számára való, hiszen a mese nemcsak a gyerekek és anyókák műfaja. Az eféle mesét ne a kifejezetten ifjúsági kiadó adja ki!

Van néhány szavunk a népmesék irodalmi nyelvre való áttételével kapcsolatban is. Ezt a munkát Illyés Gyulának köszönhetjük. Nehéz feladat a népmesék átírása, néha a legkisebb változtatás (hozunk példát erre!) a mesemondói stílus sajátosságaitól foszt meg bennünket, néha meg egyenesen kívánatos, hogy az író ne sajnálja a munkát és irtsa a tudományos igényű szövegközlésben megőrzött lomposságokat. Ugyanis a tudományos szempontok szerint gyűjtő kutató (s ezt értik félre sokan) nem esztétikai szempontok alapján gyűjt és közöl. Néki az élő szájhagyományt kell megőrkítenie, hogy abból megismerje a népköltészet jelenlegi állapotát s esetenként következtethessen a népköltészet múltjára. Bartók Béla, Kodály, Lajtha is hanglemmezre, fonográfra vett öreges hangú, rossz előadású énekestől is a dallamot s kinos gonddal örökítették meg előadásmódjuk legkisebb botlását, csúszását is, mert kutató munkájukat csak az ilyen hű megőrkítés segíthette elő. A szépítgetés a dallamok kórus- stb. művekké való feldolgozóira vár. Ugyanígy áll a népmese-gyűjtés kötelessége is. A mese-folklorista úgy jegyzi le a mesét, ahogy öreg, fiatal elmondói tudják s néha bizony töredékes, zavaros szerkezetű szövegeket, vagy közepes elmondású szövegeket is lejegyzünk, mert a szövegben akad egy értékes mozzanat, ami érdekes bepillantást enged a népköltészet alkotásának történeti-társadalmi folyamataiba. Jó mesemondótól is lejegyzünk közepes, rosszul elmondott mesét, történetet is, mert egész mesemondói tudása érdekel bennünket. Másrészt a szájhagyomány természeténél fogva lazább, kötetlenebb, mint az irodalom szövegei. A mesemondó nem papírra fogalmaz, nem töröl, nem javít,

s ezért bizony nem egyszer ismételi, sorjázza az »azt mondják-kat, néha téved meséjének szerkezetében, egy kis részletnél megzavarodik stb. A kutató sem lejegyzés közben, sem utólag nem törölhet, a közlés eredeti alakjában (a nyelvészek nem jogtalanul lehetőleg hangzásszerinti pontosságot követelnek!) kell szövegeinket megőrkítenünk.

A jó mesemondók előadásának csodálatos varázsa van, és sokszor a mesék hosszú sora hibátlan előadású, de a fokozódó pontosságú szövegközlések sokszor megzavarják az irodalmi szövegekhez szokott olvasót, vagy a fölületes dilettánsokat, akik a népi alkotások szépségeit holmi kifényezett s hamisított »gyöngyösbökrétás« módra képzélik el.

Illyés Gyula régibb mese-átdolgozásaiban és e mostani kötetében is az a legfőbb erény, hogy bátran rövidít, változtat ott, ahol az eredeti szöveg terjengőssége, helyenkinti lompossága ezt megköveteli s ugyanakkor igyekszik megőrizni az eredeti szöveg minden szépségét a népnyelv fordulatait, színeit, páratlan gazdagságát, kifejező erejét. Ahol Illyés egyszerűsít a szövegben, összevonásai indokoltak, a szöveg szépsége, frissége nem megy veszendőbe, másutt a rövidítés, illetőleg változtatás politikailag indokolt, amikor pl. az egyik esetben az eredeti mese nagyzását szegény emberré változtatja (Fábólfaragott Péter), bár itt a kihagyások révén a mese néhány szép mozzanata is elmaradt, szükségtelenül — igaz, magunk az egész mesét ebből a válogatásból kihagynánk. Van meséje (A két borsökröcske) ahol bizonyos vallási utalásokat hágy el átkötéseivel stb. Felelőtünk azonban néhány példát, amikor úgy érezzük, hogy a szinte jelentéktelenné tűnő rövidítés a népi előadásmód sajátosságát, kedves-ségét törölte el. Lehet, hogy tévedünk, lehet, hogy a folklorista filológiai aggálya szólal meg itt — ám vitassuk meg ezt a kérdést, hiszen a magyar népnyelvről esik itt szó, s legjelentősebb élő íróink egyik munkájáról szólnunk s tudjuk, hogy Illyésnek éppen nem közömbös ez a kérdés. Így az idézett Fábólfaragott Péterben olvassuk (19. l.) — »No, itt van nyolc krajcár, mert az első munkát meg kell fizetni.« Az eredeti szövegben ez áll: »... mert az első munkát is meg kell fizetni.« A szövegből aztán kitűnik, hogy az is-nek a mondatban jelentősége volt. A szűcs meg az ördög meséjében az eredeti szövegben az ördög is, meg a szűcs is a rézostorral rittent, Illyés kötetében durrant van, szerrintünk szükségtelen változtatással s pl. ugyanebben a mesében az eredeti szövegben Egyik napon-nal kezdődik a mondat, az átírás így kezd: Egy nap... Másutt az eredeti szöveg (MNGY. III. 351.) Meggondolkozik igelakkal kezdődik, Illyésnél (454) Gondolkozik kerül a helyébe, szerintünk

kifejezőbb az eredeti népi igekötős szóhasználat, kár volt elhagyni, ahogy mi nem hagytuk volna el a székes abiz a fordulatot az »az bizony« kedvéért, vagy az eredeti »Aj! megbusulja magát a szegény ember« — mondatából nem hagytuk volna el az Aj! kedves mesemondói felkiáltást. Szándékkal emeltünk ki, ilyen kis egészében jelentéktelennek tűnő kifogásokat, hogy ezzel is igazoljuk, hogy milyen nehéz, hálátlan munka az eleven meseszó írói áttétele. Nem is említettük a tájszavak megtartásának, illetőleg köznyelvi szavakkal való helyettesítésnek kérdését. Véleményünk szerint Illyés a helyes arányra ügyel, igyekszik minél több tájszavunkat megmenteni, de attól sem riad vissza, hogy indokolt esetben kiemelje a szövegből a nehezebben érthetőket. Viszont van változtatása, ami szükségtelen. Csak egy példát: A kiskondás c. mesében az eredeti szövegben a kiskondás hasa »morgott, mint egy láncos kutya.« Illyésnél (24) »...morgott, mint egy láncos kút.« Lehet, hogy véletlen elírásról van itt szó.

Nem akarjuk a példákat szaporítani, inkább, ha terünk engedné azokat a példákat sorolni fel, amelyek azt bizonyítják, hogy Illyés milyen féltő gonddal, milyen aggályos szeretettel vigyáz népünk nyelvi kincseire, mennyire tiszteli a nép névtelen mesemondóinak fordulatait, ötleteit, mennyire tapintatosan háttérbe marad ő maga. Változtatásainak, rövidítéseinek java, mint írtuk volt, szinte mindig indokolt, helyes — s ennél nagyobb dicséretet aligha mondhatnánk munkájára. Bár mindazok, akik a magyar s más népmesék népszerűsítő kiadására vállalkoznak Illyés felelősségével, komolyságával és alázatával közelednének feladatukhoz. Gyermekeink magyar tudása, beszéde s nem utolsósorban gondolkodásmódja nem kis mértékben ezeknek a köteteknek is a következtetése. A magyar irodalom s a magyar köznevelés érdeke, hogy Illyés is, java íróink is szeretettel forduljanak a magyar népmese s a világ népeinek meséi felé s tolmácsolják azokat ifjúságunknak.

Ortutay Gyula

MEGJEGYZÉSEK NAGY PÉTER MÓRICZ ZSIGMOND C. MONOGRÁFIÁJÁHOZ*

Az írók, miközben létrehozzák életműüket, nem gondolnak arra a monográfiára, amely alkotásaikat szép rendszerbe szedve fogja magyarázni, értelmezni, elemezni. Különösen nehéz feladat elé kerül az életrajzíró, az irodalomtörténész, ha az a kor, amelyben az író él és alkot, bonyolult, összetett kérdéseket tesz fel (írónak, költőnek). A század elejének demokratikus törekvései, az első világháború vérözöne, a Tanácsköztársaság reményteljes napjai, az ellenforradalom sötétsége, a fasizmus embertelensége — ezek a fények és árnyak ott váltakoznak, ragyognak és komorulnak Móricz könyveinek lapjain. Ilyen korban élni és ilyen korban mérni meg a művészet mérlegén az igazi emberi értékeket nem kis feladat. És nem kis felelősséget jelent a monográfia-író számára annak ellenőrzése, hogy a művész ítélete helyes és biztos volt-e.

Móricz Zsigmond művei a felszabadulás után jutottak el a legszélesebb tömegekig. Az író szavai, tanítása most verne visszhangot egy ország dolgozóinak szívében. Ez a példátlan népszerűség arra figyelmezteti az irodalomtörténészeket, hogy Móricz műveiben az idő próbáját kiállott értékek törnek felszínre, szakítják szét azokat a gátakat, melyeket a Horthy-korszak művészetellenes-

sége emelt és jutnak el minden igazi művészet méltó örököséhez: a dolgozó néphez. Ez a példátlan népszerűség egyszersmind azt is jelzi, hogy Móricz nagy művész, akit bátran hasonlíthatunk századunk legnagyobbjaihoz. (Mellékesen: még annál is nagyobb művész, mint ahogy ez Nagy Péter könyvéből kiderül.)

A megnövekedett olvasótábor igényeinek kielégítésére szolgál Nagy Péter terjedelmes, alapos monográfiája. Nagy Péter kettős feladat megoldására vállalkozott: ismertetni kívánja Móricz művészetét széles körben s ugyanakkor tudományos rendszerezést akar adni. Indokolt ez a célkitűzés, hiszen az irodalomtudomány tudatosítja az irodalmi értékeket s ezáltal visz közelebb az értékek igazi, elmélyült, önálló felismeréséhez. A jó monográfia felerősíti azt a hatást, amelyet az író művei váltanak ki. Nagy Péter könyve nagy nyeresége tudományos életünknek és megfelel azoknak a követelményeknek, melyeket a szerző kielégíteni törekedett.

Móricz Zsigmond művészetének elemzésekor az egész magyar irodalom fejlődésének számos kérdése bukkan elő. Nagy Péter élénk színekkel, szemléletesen rajzolja fel azokat a körülményeket, melyek Móricz művészetét pályája kezdetén befolyásolták. A tárgy szeretete, Móricz életének és alkotásainak alapos ismerete azonban elfogulttá tették azokkal a nagy irodalmi törvényszerűségekkel szemben, amelyek Móricz indulását és

*Nagy Péter: Móricz Zsigmond. Művelt Nép Könyvkiadó Bp. 1953.

későbbi kibontakozását is sajátos módon befolyásoltak. A mű eddigi bírálói (a disszertáció vitájának opponensei, valamint Révai József) joggal vetik szemére Nagy Péternek, hogy nem kapcsolja be eléggé Móríczt alkotásait a magyar irodalom folytonosságába. Amikor pl. Nagy Péter futó megjegyzések keretében »Mikszáth-epigonizmus-ra, »anekdotizmus-ra utal, az olvasó szeretne megálljt kiáltani, mert ez a kérdés tüzetesebb vizsgálatra szorul.

Azt, hogy egy író milyen mértékben tud a valóság leglényegébe behatolni, nemcsak tehetsége és nem is pusztán világnézetének tisztasága határozza meg. Itt jelentősen közrejátszanak azok a társadalmi viszonyok, amelyek bizonyos műfajok kialakulását elősegítik, vagy gátolják. A magyar társadalom fejlődésének sajátosságai magyarázzák azt, hogy a magyar irodalom reprezentatív műfaja hosszú időn keresztül a líra volt. A realista epika, a regény fejlődésének buktatóit Eötvös után végső fokon a polgári fejlődés felemás volta magyarázza meg. A szabadságharcotól az első világháborúig terjedő időszakban szinte minden tehetséges regényíró művészete, harc volt a kritikai realizmussal; vagyis a valóság lényegét leginkább megközelítő alkotásaik, bármilyen sok irányból tapogatóztak feléje a kritikai realizmus felé mutattak.

A széleskörű társadalomábrázolás igényével megirandó regények útjában azonban szamtan csapda rejtőzködött. Ott ólálkodott pl. a naturalizmus, a romantikus illúziók, az anekdotizálás veszélye. Ezek a zsákutcák azonban szükségképpen együttjártak a kedvezőtlen fejlődéssel és nem egy jószándékú művészi kezdeményezésnek szegtek útját. A magyar regényirodalom történetének egyik sajátossága azonban éppen az, hogy ezek a tendenciák, melyek objektíve nem a realista kifejezést segítik elő, a realista epikáért folyó művészi küzdelemben időlegesen értékeket tudtak felvillantani. Gondoljunk a Jókai-féle viszonylagosan jogosult illúziók körül kikristályosodó, élettől duzzadó mellékalakokra, a Mikszáth-anekdotákból kiszűrődő általánosító igényre, vagy a Bródy-féle naturalizmus mögött kicsendülő társadalomkritikára.

Amikor Móríczt tollát próbálgatta, ezek a problémák még igen elevenen éltek, hiszen ő volt hivatva arra, hogy a magyar regényt nagy lépéssel előrevigye és lerázza a romantikus illúziókat, az anekdotizmus és a naturalizmus nyűgét. De azt a küzdelmet, amelyet nagy elődei folytattak, neki is meg kellett vívni. Ennek szemléltetésére elegendő lenne a Sárarany és a Harmatos Rózsa összevetése. Ha pedig ezt az esetleges összevetést kiegészítenénk a Kerek Ferkóval, vagy Az Isten háta mögött-tel, rendkívül termékeny szem-

pontokat nyernénk. Ezekben a művekben az egymást keresztező, hol itt, hol ott nagyobb erővel érvényesülő hatásokban Móríczt írói útkeresése játszódik le előttünk. Itt birkózik meg a kor irodalmi áramlataival, időlegesen dekadencia szűrődik művészetébe, itt dolgozza bele művészetébe Jókainak és Mikszáthnak azokat a jelentős teljesítményeit, melyek eredményesen fejlesztették tovább. Ugyanakkor Móríczt sajátos, egyéni látásmódja és stílusa is jelentkezik már, tehát útkeresésének eredményei is megjelennek, éppen a hagyomány és a korabeli irodalmi áramlatok elmélyült feldolgozásának következtében. Ennek a feldolgozásnak mikéntjét az szabja meg, hogy Móríczt már a Hét krajcárral új mondanivalót hoz, hogy keresése nem egy pusztán egyéni stílus kialakításának síkján mozog, hanem kényszerítő erőként a benne feszülő demokratikus mondanivalók sarkalják. Ady harcostársa ő, aki, ha kevésbé következetes módon is, ugyanannak a társadalmi erőnek kifejezője, mint Ady volt. »Ady Endre tudatosabb forradalmár volt, politikai hitvallása érettebb és kiforrottabb volt Mórícznál, de Móríczt közelebb állt a nép igazi életéhez, a mindennapi valósághoz» — mondja Révai József. A néphez való közelség, mely demokratikus törekvésekkel egyesül, ilyen intenzitással Móríczt elődjeiben nem volt meg s életük, művészetük és a kor tanulmányozása alapján nézve nem is lehetett. Móríczt Zsigmond műveiben azonban éppen ennek a két tényezőnek együttes jelenléte okozza a végleges áttörést a realizmus felé. Érdekes megfigyelni, hogy novelláiban viszonylag hamar szabadul meg az anekdotikus szerkesztésmódtól (pedig Jókainál és Mikszáthnál éppen az anekdotizmus volt a realista kifejezés mellékutcaja). A novellák életteli gazdagsága, a mondanivaló súlyossága és — a regénytől eltérően — itt könnyebben kialakítható szemléleti egység hamarosan szétfeszítette az anekdota ötletre épített, zárt kereteit.

Móríczt »általános demokratikus« korszaka a Fáklyával zárul s első korszakának egész fejlődése itt éri el csúcst. A Fáklya Matolcsy Miklósa egyben ennek az »általános« demokratizmusnak bírálata is. Matolcsy Miklós vívódásai, tüprengései mintegy összegezik Móríczt eddigi fejlődésének problematikáját. Nagy Péter elemzésében a Fáklya jelentőségét érzésünk szerint indokolatlanul kisebbiti: »Összefoglaló munka, de nem utatnyitó, mert az utat nem látja és éreztetni nem tudja.« Való igaz, hogy a regény megoldása nem mutat közvetlenül a polgári demokratikus forradalom felé. De ha arra gondolunk, hogy a Mórícznál sokkal sokkal tudatosabb világnézettel rendelkező Ady is menyire elvontan tudta csak megragadni

Irájában a forradalom gondolatát, akkor realisabban, Móricz fejlődését megvilágító eredmények szempontjából mondjuk ki **sommázó ítéletünket**. Ady tragikus magányossága, mely a Halottak élén verseiben kiált, a demokratikus erők gyengeségének eredménye. Ezeknek az erőknek gyengesége a művészi alkotás alapját adó valóságban súlyos akadályt jelent a realista regényben, még akkor is, ha az író Móricznál kiforrottabb világnézettel rendelkezik. Hiszen az epikus műnek a kiút lehetőségét sorsokban, jellemekben, eseményekben kell érzékeltetnie, ezeket pedig a társadalmi fejlődés alakulása dobja felszínre. A Fáklya a magyar irodalomban addig példátlan nyíltsággal ábrázolja a vérben gázoló félféudális társadalom válságát, és hogy ez jól sikerült, hogy a csapás odavágott ahová az író szánta, bizonyítja az ellene induló hajsza. És ez nem kis eredmény. Új szint jelent a magyar regényirodalomban a regény hősének filozófikus töprengése, nagy világnézeti kérdések kiélezett felvetése (amit nagyszerű művészi érzékkel éppen egy fiatal kálvinista pap alakján keresztül fokoz a végsőkéig Móricz). Persze nem problémátlan ez a mű, de jelentősége nemcsak korszakzáró, hanem azon túlmutató is, amennyiben itt jelennek meg először éles megvilágításban azok a kérdések, melyeket Móricz későbbi korszakában fog elmélyültebben, következetesebben ábrázolni (amiről egyébként Nagy Péter is beszél, bár nem tulajdonít ennek a ténynek kellő jelentőséget).

Az itt érintett kérdések az irodalmi fejlődéssel és Móricznak elődeihez való viszonyával kapcsolatosak. A jogos szemrehányás mellett feltétlenül ki kell domborítani azokat az erőnyeket, melyek egyébként az egész monográfiára érvényesek. A könyv a lelkiismeretes pontos életrajz mellett a kor történelmi eseményeit is érzékelteti (bár a történeti adatok és idézetek nyers beillesztése néha elüt a mű egyébként színes, szép stílusától). Különös örömet szerez az olvasónak az alapos elemzések sorozata, melyeket számos szellemes és találó megállapítás fűszerez. Nagy Péter könyve jó útmutató a szakmabeli és »nem céhbeli« olvasó számára egyaránt. Majdnem minden elképzelhető kérdést számbavesz. Néha szinte az az érzésünk, hogy kevesebb több lett volna, mert az ismeretek özönbe sokszor belekábúl az olvasó s időnként maga a szerző is, s pillanatokra elvesztvén arányérékét a leselkedő kritikusokat támadásra ingerli.

A monográfia legkiemelkedőbb, legtöbb tanulsággal szolgáló része az Erdély trilógia elemzése. Ennek a műnek értelmezése sokáig volt vita tárgya. Nagy Péter elemzése meggyőző a könyvben vázolt felfogás igazságáról. A regény célzatát így foglalja össze: »nem a

forradalmi és reformista utat állítja szembe Móricz egymással Btáhorý és Bethlen ellentét-párjában, hanem a sovínisza usztást, az országban élő nemzetiségek és a szomszéd országok leigázására törő kalandor-politikát, a józan és a tényeket latra vető s a társadalmi és gazdasági haladás útját valóban megnyitó politikai vonallal.«

Az ellenforradalom győzelme után Móricz mérlegre teszi az elmúlt idők tanulságait és belőlük következtetve próbál programot kialakítani a megváltozott viszonyok között. Új forradalomra nem látszik lehetőség, az adott, járható utak közül igyekeznek megtalálni a legrealisabbat, legmegfelelőbbet. Hogy ez a nagyhorderejű kérdésfelvetés történelmi köntösben jelentkezik, a kor nyomasztó, a nyílt szótól rettegő diktatúrájával magyarázható. De nemcsak ezzel. Amint Nagy Péter végkövetkeztetéséből is kiderül, a regény voltaképeni mondanivalója az ország vezetésének módszere, célkitűzése körül összpontosul. A mű tartalma tehát a legközvetlenebbül politikai. Maga a probléma felvetése olyan mértékben helvezi középpontba a történelmi személyiségeket, hogy a mű alapkoncepciójánál fogva *történelmivé* válik. A Móricz feladta kérdésre csak az egész társadalom sorsát meghatározó politikai cselekvések ábrázolásával lehet válaszolni. Az Erdély témája, problematikája érintkezik a történelmi alak középpontosságának kérdésével. »A Tündérkertben Móricz a Báthory-Bethlen ellentéppárral zseniális szituációt teremtett saját művészete számára, hogy a két főalakon keresztül az akkori népelet s politikai helyzet alapvető tendenciáit erőszakolász nélkül mutathassa meg« — írja találóan Nagy Péter. A történelmi alakok szerepeltetésének ez a megoldása bizonyos értelemben eltérés a klasszikus történelmi regénytől, ami azt jelenti, hogy Móricz kétségtelenül jogosult problémafelvetésre, amely a történeti személyek ilyen sajátos középpontba helyezését követeli, művészileg nem feltétlenül terméketlen. Ebben az értelemben is rokon a regény Heinrich Mann IV. Henrik-jével, amire más vonatkozásban Révai József utalt Nagy Péterhez intézett levelében. Gondoljunk IV. Henrik és Guise viszonyára, persze azzal a megszorítással, hogy ott az ellentéppár súlya a kompozícióban kisebb, a főhős inkább van előtérben. A trilógia másik két kötetét erősen befolyásolják azok a káros tényezők, melyeket Lukács György elemez a történelmi regény c. művében. A Tündérkert sem mentes ezektől a veszélyektől (mint ahogy Heinrich Mann regénye sem), de a megoldás sikerei, még ha problematikus részletekbe ágyazva jelentkeznek is, a klasszikus történelmi regény kompozíciós módszere mellett új lehetőségeket sejtetnek.

Nem véletlenül tér vissza Móricz történelmi témához utolsó regényében. Az Erdély nyújtotta megoldás nem bizonyulhatott véglegesnek, hiszen a mű megírása közben és utána olyan alkotások születtek, mint a Rokonok, a Boldog ember, a Betyár, melyekben a kritikai realizmus kibontakozása, sőt az azon való túlmutatás jelei nyilatkoznak meg. Nagy Péter elemzései szemléletesen illusztrálják a folyamat állomásait. A Rózsa Sándorban megnyilvánuló »népforradalmi útkeresés« a népelet széles ábrázolásan keresztül nyert kifejezést. Sehol sem sikerült Móricznak a népelet ilyen színes, eleven, bensőséges és ugyanakkor nagyvonalú ábrázolása, mint itt. A regény atmoszférájában ott borong az elnyomott életek minden keserve, de megjelenik a nép sanyarú sorsa ellen fellazadó népi hős. A betyárok, akik dacolni az urak érdekeit védő hatóságokkal, beloptak magukat a nép szívébe, odaiba. A betyár-alakoknak a magyar prózairódalomban nagy hagyományuk van. Móricz elődei között a realista Eotvös az, aki humanisztikus együttérzéssel tudja megmutatni a társadalmi kitaszitottságot előidéző szociális inéitásokat. Móricz nál ez a népelet intenzív ábrázolásává növekszik. Am a betyár-hős keserű lázadása, melyet a nép szimpatizálja kísér, egyszerre magyarázza a regény erényeit és fogyatékosságait. Egyrészt: a népmesei vonásokkal felruházott Rózsa Sándor a nép életének gazdag bemutatásan keresztül, az azzal való életszerű összefonódottság ábrázolásan át valódi pozitív hőssé tud válni a történelmi realitás talaján, másrészt, amint Nagy Péter megjegyzi: »amikor a történeti események (kiemelés tőlem (W. A.) talaján próbálja pozitív hőssé növesztetni, megolthatatlan ülemméba kerül.« A második kötet ellentmondásossága kétségtelenül a középneveltség és a honrációrak szerepének félreismeréséből ered végső fokon (melyet saját korának nyomása alakított ki az íróban), de valamely történelmi korban egy cselekvő pozitív népi hős megalkotása, aki nem válik politikai mozgalom vezetőjévé, bar funkciója kétségtelenül több a »fent« és »lent« kapcsolatát megmutató középszerű hősnél, érdekes művészi probléma.

Nagy Péter könyvének erényei leginkább az egyes művek elemzésében mutatkoznak meg. Minden egyes művet annak sajátos arculatahoz idomulva elemez s így nemcsak ítéleteket kapunk, hanem felidéz a fejtegetés a Móricz-művek hangulatát, világát is. A jó elemzéseknek ilyen sorozata már egymagában is időtállóvá tesz egy monográfiát. A könyvből érződik az író műveinek szeretete. Mégis, néha úgy érezzük, Nagy Péter

túl szigorú Móricccal szemben. Számonkér, de nem mindig indokoltan. Az extenzív totalitás téves követelményére már az eddigi bírálók rámutattak. Bizonyos elvont követelmények azonban akadályává válhatnak Móricz egyes sajátos művészi újításai megértésének. Az Árvácska esetében Nagy Péter a mű hőst körülvevő szereplőkről azt írja, hogy »alakjuk nem tud az osztálytípus hiánytalan ábrázolásává emelkedni.« Másutt ezt a megjegyzést teszi: »nem teljes értékű típusai osztályuknak, mert a gyerekekhez, Árvácskához való kapcsolatukban éppen egy olyan vonásukon keresztül ábrázolja őket szinte kizárólag az író, amely inkább a fasiszta állam atmoszférájára, mint az osztályra jellemző. Ez a vonásuk az embertelenség, a kegyetlenség.« Persze azért ezek az emberek reálisak maradnak, nem valnak szörnyetegekké, ezt Nagy Péter is leszögezi. Móricz Zsigmond valóban a fasiszta államban, a gyermekeket is eltipró embertelen társadalomban akarta felemelni az igazi humanizmus szoltárosan áradó, forró líraiságtól átfűtött szavát. Nem is regény talán ez a komor mű, hanem már mesebe áthajló elbeszélés, melynek meleg, bensőséges líraisága, a tiltakozás érzelmi ereje feloldja a szigorú formákat. Az ilyenfajta mű létjogosultsága kétségtelen egy nagy író életművében, igazgítja azt. Nem kérhetjük számon a tárgya: abb, zártabb konpozíciókon keresztül megvalósítható sokoldalúan bemutatott típusokat, (bar egyes lényeges jegyeitől itt sem tekinthetünk el), ha az író igénye, számdéka és mondanivalója ebben a líraisabb, mesebb, szoltáros formában tud a legmegfelelőbben kibontakozni.

Talán lehetne még sorolni egy-két kiegészítő igényű, vagy bíráló megjegyzést. De végezetül inkább kérem szeretnénk tőle valamit. A mi írók c. fejezetben összegezi Móricz művészetének azokat a vonásait, amelyek műveit nemzeti kultúránk kincsévé teszik. Móricz azonban nemcsak abban az értelemben a mi írók, hogy műveit olvasuk, hanem új magyar prózairódalunk számára számtalan tanulsággal szolgáló kiapadhatatlan forrás. Nagy Péter, amint könyve tanúsítja, alapos ismerője Móricz Zsigmond művészetének és élő irodalmunk ismert kritikus. Ritkán van irodalomtörténész ilyen kedvező helyzetben, ritkán tud ennyire közvetlen segítséget adni az élő irodalomnak. Móricz Zsigmond életműve eredményeinek feldolgozása új prózánk szükségleteinek szempontjából, nagy segítséget, komoly értéket jelentene. De erre talán már gondolt Nagy Péter. Talán már írja is.

Wéber Antal

LENAU VÁLOGATOTT VERSEI

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Turóczi-Trostler József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1954.

I.

Alig van költő, akit nehezebben lehetne bárminféle kategóriába besorolni, mint Lenaut. Kora, a XIX. század első fele, szükség-szerűen meghatározza emberi és költői egyéniségét, de éppen ez a kor túlságosan terhes volt olyan ellentétekkel, melyek kételkedésre, ingadozásra készítettek Lenau-nál szilárdebb lelki alkatú egyéniségeket is. A század szinte a megelőző három évszázad szellemi hagyatékát számolja fel, illetve rangsorolja, de ugyanakkor a romantika formájában magával hurcolja és — nem forradalmi, hanem reakciós vetületében — új életre kelteni igyekszik mindazt, aminek halalos ítéletét kimondta és aminek megterhelésével a modern ember útját előre, a jövő felé nem folytathatja. És éppen a jövő egyre határozottabban kibontakozó körvonalainak láttán a pusztuló feudalizmus minden — nem éppen lebecsülendő — erejével támogatja azt a látszólagos zűrzavart, amely a szellem embereit nyugtalanítja és állhatatlanná teszi. Kevesen vannak a Shelleyk, Puskinok, Petőfik, Heinek, akik nem tántorodnak meg soha, akik emberhez, élethez, világhoz ízüdő kapcsolatukat szilárdan látják, akik minden leírt sorukban szívet vetnek a költő és a XIX. századbeli ember kötelezettségeivel. Lenau nem tartozott e kevesek közé.

Útját nem könnyítették meg sem származásának adottságai, sem általános élet-körülményei. Magyar földön születése és német költővé válása nyilván a legkevésbé okozott belső konfliktust Lenau egyéniségében; magyar vonatkozású versei azt mutatják, hogy népünket mindvégig kívülről nézte, s csak annyira azonosult vele, amennyire később az elűzött amerikai indiánokkal, tehát minden olyan néppel, amelyet a természetes emberi szabadság hordozójaként tekinthetett. A német nyelv a XIX. század eleji Magyarországon természetesen anyanyelve lehetett, legalábbis azokban a körökben, amelyekkel a fiatal Niernbsch von Strehlenau érintkezett. Életének súlyosabb tehertétele volt azonban Ausztriába való elszármazása, abba az országba, amely politikai elmaradottság tekintetében bizvást vihette el a győzelmi pálmát a korabeli Európa más országai előtt. Az a »történelmi« levegő, amit a Habsburg-dinasztia pusztá léte árasztott, megfojtott minden szellemi kezdeményezést, s midőn előle egy rövid fellobbanás Amerikába viszi a költőt, nyugtalansága, ki nem elégített vágykozásai onnan is gyors visszatérésre kényszerítik.

Emlékezzünk rá, ez az Amerika-csalódások kora, amikor az Óceán tulsó oldalára látogató költők, írók (Chateaubriand, Moore, Lenau, Dickens) sorba azzal térnek vissza, hogy a szabadság hazája helyett az üzleti tolongás, a könnyeket sajtoló spekuláció hazájára létek, s csak egyetlen bölcs, higgadt amerikai vándor — Washington Irving — kél útra, hogy Európában — ha mást nem — történelmi multat, csiszoltabb kultúrát és a társadalmi érintkezés kellemesebb formáit kutassa. Ő legalább — várakozásához mérten — nem is csalódott.

Amerikai útja után Lenau szinte teljesen egy esztétikailag is tetszetős reakciós szellemvilág bűvkörébe jut. Az út, melyet kiszabadulása érdekében meg kellett tennie, nem volt könnyű, de legyűrésében segítette a költőt érzéke kora technikai felfedezései és politikai eseményei iránt. E kettő kölcsönhatását Lenau pontosan felismerte, amint erről 1838 tavaszához írt verse is tanuskodik :

Áldást zúgysz, tavasz, ha a
vonat itt liheg?
Vagy csalódás bánata
rázza majd fejed?

Nem! mosolygón látod itt
a fejsze művét,
jobb jövőnk int tán, amit
a vasut igért.

Lenau viszonylagosan késői szellemi fejlődésének célkitűzése teljesen egyértelmű és világos; ha nem is osztjuk a kötet bevezető tanulmányának azt a meghatározását, mely a költő »eredendő optimizmusáról« beszél, kétségtelenül hiszünk abban, hogy Lenau eredendően hitt a szabadságban, mint az emberiség fejlődésének végső állomásában, következésképpen hitt abban is, hogy minden akadályt — dinasztikusát, egyházit, szellemi és anyagit — le kell rombolni ahhoz, hogy az emberiség e rég óhajtott állomásához — s útjának végső megnyugvásához — elérkezzék. Hitt-e abban is, hogy ezt a rombolást, ha kell, erőszakkal, forradalom útján is végre kell hajtani? Utolsó verseinek antiklerikalizmusa, materializmusa, merészsége arra vallanak, hogy igen. De a diadalmas, egyértelmű választ a költőbe fojtotta szörnyű betegsége, s az örület, mely 1844-ben hatalmába kerítette, 1850-ben egy minden szellemi tevékenységre képtelen embert taszított sírjába.

II.

Lenau ránkmaradt életműve nem túlságosan terjedelmes. Egy vaskos kötet tartalmazza mindazokat a lírai és epikai alkotásokat, amelyeket a költő szeszélyes keze papírra vetett. Ezek az alkotások értékükben is, jellegükben is eléggé egyenletlenek; alapmondanivalójuk — ha nem fejlődésükben, hanem tömegükben nézzük őket — a szomorúság, ez a szomorúság variálódik úgy, amint a romantika megfogalmazásában, vagy a költő sajátos táj- és természetélményében jut kifejezésre. Olykor — különösen a költő késői verseiben — valami egyénien modern hang űti meg a fülünket, a századvég, vagy még inkább a századforduló hangja. Miből táplálkozott vajon e hang feltűrésének él-ménye?

A lírikus Lenau útjának kezdetén minden-esetre *romantikus* Lenau. A költői kifejezés-mód sőt forma sajátos kelléktárába születik bele, nem csoda, ha első versei élnek a kész lehetőségekkel, anélkül azonban, hogy ezzel a költő jellegtelen epigonná válnék. Mert Lenau mindig meghatározott karakterű költő — még meghatározhatatlan változatos-ságában is —, és míg a német romantika időnosztalgijára a *multba* való menekülésben nyilvánul, Lenau időproblémája az elfutó idő, tehát tulajdonképpen a *jövőből* el-morzsolódó idő elvesztésének fájdalma. Ez ismét jellegzetesen modern attitűd, újabb költőink közül Kosztolányi alapélménye, s azonkívül milyen jellegzetes megformálást talál Lenaunál!

Hörbar rauscht die Zeit vorüber
An des Mädchens Einsamkeit.

(Nach Süden)

A múltó idő természetesen a közeledő halál szimbóluma. A halál morbiditása megint romantikus kellék, de többnyire színpadi külsőségek között jelenik meg, a fogalmi telítettségnek abban a megoldásában, amely a végletek, tehát a megtört szív, a gyász, a könny és a környezet összehangolásával kíván megfelelő hatást elérni. Lenau ezek közül elsősorban a környezet hatására épít; szívesen használja fel az őszit a halálérzés kifejezésére, de ezzel nem sok újat mondana. Az új ott kezdődik, amikor a dehumanizált természet visszhangtalansága tragikussá fo-kozódik; szinte az örület csap meg ezek-ből a sorokból:

Ha voltál pusztán ily vad-egyedül,
tudod, emberre oly nyugőzve hat,
hogy egy követ karolni földre dől;

majd, mint akit magánya megvadít,
merev kövéről szőke felriad
s a szél felé lendíti karjait —
(Magányosság)

Kevés költő vágyott még úgy társra, emberségre, mint Lenau. Nem véletlen költészetében az az echőszerű ismétlődés, amellyel közismert Három cigány c. verse is zárul, s amely ugyancsak népszerű Der Postillon c. versében is megtalálható:

Lang mir noch im Ohre lag
Jener Klang vom Hügel.

Ez a visszhang mintegy jelképe annak a tágabb igénynek, mely minden mondani-valójának visszhangjáért rokonlelkekhez fordul. S amikor nem akad ember, aki e visszhangot jelentse — ami több, nem akad nő sem Lenau szerencsétlen szerelmi életé-ben —, a költő a természethez fordul, nem-csak romantikus attitűdből, mint számos kevésbbé jelentékeny kortársa tette, hanem annak a kettőségnak a kivetítésére, mely lelkét feldarabolja. Ime, ezért dől »követ karolni földre«, ezért lendíti karjait »szél felé«, aki »Isten s jó szív nélkül« (Lieblos und ohne Gott) él, annak egyetlen menedéke a ter-mészet, de az ember-nélküli természet valami olyan démonikus hatalom, mely, mint a természeti hatalmak működésének színtere, alapjábanvéve nem érez sem azonosságot az emberrel, sem könyörületet iránta. Ezt a gondolatot érzékelteti Hölderlin, amikor így ír:

Es schwinden, es fallen
Die leidenden Menschen
Blindlings von einer
Stunde zur andern,
Wie Wasser von Klippe
Zu Klippe geworfen
Jahrlang ins Ungewisse hinab.
(Hyperions Schicksalslied)

Lenau örök nosztalgijára emberi vonatkozások után — milyen lehetőségeket csillogtatna meg korunk e vágyakozás kielégítésére! — nyilvánul a Reggel a tengeren c. vers végső soraiban:

A hideg zajban, idegen
ég s fény alatt haladva,
csöndes melegével milyen
öröm egy ember arca

S megint e nosztalgia kielégítetlenségét idézik az alábbi sorok:

Trotz allem Freundeswort und Mitgeföhl-sgebärden
Bleibt jeder tiefe Schmerz ein Eremit auf
Erden.
(Täuschung)

Segítséget a magányos ember — Lenau fel-fogása szerint — a természetől kap. Sűrűn használt megszégyesítéseinek értelme nem az, ami a Petőfi megszégyesítéseié. A magyar költő tájverseiben *leír*, megszégyesítései eleve ennél teszik azt, amit ábrázol. Lenaunál a természet *jelel*; állandó párbeszéd tanui vagyunk az én és a természetbe kivetített én között, amely csak akkor válik tragikussá, ha az én nem kap választ, ha a természet néma marad.

Nem kétséges, hogy a természetélmény ilyenfajta felhasználása a költőt elszigeteli, önmagába zárja, egyfajta dekadenciába hajszolja. A környezet keltette visszahatás, a tanulmányunk elején felvázolt történeti és társadalmi háttér bőven felel a dekadenciáért, de egymagában azért mégsem magyarázza meg. Az öreg Arany pl. a kapitalizálódó Pesten nyilvánvalóan nem élt jelentősen kedvezőbb szellemi légkörben, mint Lenau Bécsben vagy a német városokban, de valami egészségesebb alapérzés távoltartotta őt — minden szomorúsága, csalódottsága ellenére — attól, hogy az Őszikék a fájdalmas kétségbeesés olyan hangjait szólaltassák meg, mint amilyeneknek a megszólaltatására a viszonylag fiatal Lenau képes volt. Kettőssége egyetlen versében — Der einsame Trinker — az embernek és árnyékának párbeszédévé válik, anélkül, hogy ez az attitűd hasonlítana Chamisso Peter Schlemihl-jének hasonló, de jellegzetesen romantikus megoldásához.

A Lenau módján megszégyesített természet állandó szimbólum is, szimbóluma lehet örömnak, bánatnak — s ebben az ugyancsak inkább dekadens, mint romantikus látásmódban válik rokonává A fekete tó c. verse:

Magas fenyvesek a mély tavat körülzárják
s a tóba öntik az erdők fekete árnyát —
Babits Fekete ország c. versének:

Fekete országot álmodtam én,
ahol minden fekete volt,
minden fekete, de nem csak kívül:
csontig, velőig fekete.

Az az általános ideológiai tisztulás, amelynek eredményeképpen Lenau előtt rövid életútjának végén más horizontok bontakoznak ki, megtalálja megnyilvánulását Lenau természetlírájában is. Az Erdei dalok ciklusának utolsó sorai a változás megkérdőjelező gondolatát idézik, minthacsak jeleznek azt, hogy a természettudományos gondolkodás még a költő számára is elcsitultatást hoz abban a démoni küzdelemben, amelyet lelkében éppen a tisztulatlan, meg nem világított lelki folyamatok összecsapása okoz:

S míg szól a fák finom zenéje,
egy halk sugallat hinni készlet,
hogy minden mulás és enyészet
a lét titkos, boldog cseréje.

Lenau emberi és költői állásfoglalásának erről az utolsó, számunkra legjelentősebb korszakáról e sorok nem azért ejtenek kevesebb szót, mert nem becsülik kellőképpen, hanem azért, mert a magyarul megjelent Lenau-kötet, s kiváltképpen annak kitűnő bevezető tanulmánya elsősorban ezt, a politikai Lenau-t mutatja fel. Azok a hangok, amelyeket a költő lírája ebben a vonatkozásban hallat, éppen egész életművének és pályájának ismeretében meglepőek. A szatíra, a gúny eddig nem ismert komponensei egészítik ki a politikai Lenau arcképét, mintha a megvetés, a gyűlölet, de mindenekelőtt a klerikális szellemi leigázottság állapotából történt felszabadulás új érzelmi motívumokkal gazdagítaná azt a talán helyenként egyhangú költői attitűdöt, amellyel az eddigiekben Lenau előttünk megjelent. S ha ez az egyhangúság formai változatlanúságban is megnyilvánult, a politikai Lenau formailag is, rímtechnikájában is gazdagodik. Mintha az igazi szenvedély, a politikai gyűlölet hangja talán a Lenau lírájából alapjában hiányzó szerelmi szenvedély hangját és hevét is pótolni akarná. Az ördög dala a főrendről, a Kitérőt kereső, de a magyar kiadásban meg nem jelent Protest, Die Frivolen, Schade! stb. c. versek annak a mérhetetlen gazdagodásnak és kiteljesedésnek beszédes tanubizonyságai, amit a költő számára a szabadsággal való találkozás élménye jelent.

III.

Lenau epikus műveit a kötet keletkezésük sorrendjében közli. A dolgok természetéből folvik, hogy — az egy Sziszka kivételével — csak részleteiben. A részletekben való közlést Lenau epikus komponálási módja megkönnyíti: az ábrázolt eseménysorozatnak egyes, színpadszerű jeleneteket ragadja ki, s az összehatás e jelenetek egymásmellé állításából adódik.

Kérdés, hogy az epikus komponálásnak ez a formája valóban epikus-e? De ehhez a kérdéshez szorosan kapcsolódik az a másik is, amely azt veti fel, vajjon Lenau — egész költői habitusát tekintve — epikus volt-e?

Nem volt az. Lazán szerkesztett meséit epikájában nem annyiira a lírai, mint inkább a beleszórt elmélkedő elemek szaktíjára, alakjaira nem válnak élővé, plasztikussá, költői nyelvre nem elbeszélő nyelv. Hogy ennek ellenére epikájának miért van mégis nagy jelentősége egész költői életművében, azt nem ilyenmű alkotásainak kiválósága, hanem észmei tartalma magyarázza és indokolja.

Lenau első nagy epikus művének már hő- és témaválasztása is sajátos. Alig néhány esztendővel azután, hogy Goethe a Faust

második részével befejezte hatalmas, gondolatvilágát kora ifjúsagától késő öregségéig foglalkoztató életművét, a 31 éves Lenau berekezd és 1830-ban kiadja a maga Faustját. Mire mutat ez? Egyrészt arra a nagy és maradandó hatásra, amit Lenau a goethei Faust gyakorolt — hogy szinte sajátjának, önmaga élményének tekintette —, másrészt arra, hogy a témával kapcsolatban érzése szerint még voltak új mondanivalói.

Valóban, Lenau Faustja Goethe Faustjának sem nem szolgai másolása, sem nem továbbfejlesztése. Formájában ugyan ragaszkodik a parosímú tisztszöveges verssorokhoz, még ennél is kirívóbb a rimtechnika utanzása; ami groteszk hatás Goethénél pl., főleg Mephisto beszédeiben a latin és német szavak összecsendítésével nyilvánul, az hasonló technikai fogással jelentkezik Lenau-nál is. De már lényegileg mind Faust, mind Mephisto alakja alapvetően különbözik Goethe elgondolásától.

Goethe Faustja tulajdonképpen az ipari korszaknak, a XIX. század második felének, vagy éppen a XX. századnak gyermeke. Goethe előremutató zsenijére vall, hogy középkori hőst a modern élet hordozójává teszi meg, hogy a XVIII. században — amelynek egyik legnépszerűbb regénye, Goldsmith Wakelfield papja gonosz és bukott hőst azzal bünteti, hogy csak szerény évjadarékot biztosít neki anélkül, hogy a munka szükségessége, vagy éppen kényszere akarcsak fel is merülne — a XVIII. században olyannak képzeli és alkotja Faustot, az égi és földi hatalmakkal harcoló hőst, hogy hosszú küzdelme után az élet értelmét, a mennyből földivé vált megváltást a munkában találja meg. Ezzel szemben Lenau Faustja öngyilkos lesz, nem tudja elviselni azt a gondolatot, hogy csak teremtnény, s nem tud beilleszkedni a természet számára is megszabott rendjébe. A dehumanizált, visszhangtalan természet ad kezébe gyilkos tört, s míg ide eljut, Faust kalandok során vergődik át, főleg szerelmi természetű kalandokon, minthacsak Lenau a Margaréta-motívum megokszorozásában látta volna a magányát, csalódását a világ örömeiért felcserélő ember legfőbb problematikáját. Az kétségtelen, hogy míg a goethei Faust örök emberi, a lenau-i jellegzetes XIX. századi emberi vonásokra utal — a hit megdöntése nem mindenből váltotta ki egy újajta biztonság újjongó érzését, bőven voltak olyanok, akik Strauss, Feuerbach művei nyomán csak egy rettenetes űrről néztek szembe, amely lelkük mélyéig felkavarta, nyugtalanra tette őket, s nem kívánt mértékben a század gyermekeivé. Még egy olyan látszólag biztonságban mozgó költő, mint az agg Tennyson, szinte szüntelen kétségek közt hányódik (v. ö. Hugh J'Anson Fausset: Tennyson, J. Cape,

London, 1929. 277—78. lap.), nem mer lépni a hagyomány kijelölté hit útjáról, hogy továbbhaladjon azon, amelynek követésére eszének tisztánlatása ösztökéli. A Krisztus isteni mivoltába vetett hit megingása nemcsak a túlvilág, hanem kultúránk fejlődésének egész kérdését is felveti, olyan értelemben, hogy szükséges volt-e — s főleg áldásos — a zsidó messianizmus behatolása az ember és a természet közvetlenebb viszonyába, amint az a hellén-római életformában nyilvánult. S vajjon a természet — ime a lírikus Lenau állandó problémája epikusi felvetésében — erősebb-e, mint az ember, ki lehet a győztes kettejük emészto harcában, amelynek költői tükörképe a Faust magyarrá is lefordított vihar-jelenete?

S ha Faust retrograd Goethe Faustjához viszonyítva, úgy Mephistopheles egyenesen érthetetlen. Goethe ordóga az isteni lényeg ellenpólusa, a mennyekben meginduló cselekménynek — s itt a középkori hagyomány átvétele alkalmas a dráma emberi mondani- valója egyetemességének megcsillogtatására — éppen a jót, tehát az isteni princípiumot kiegészítő s egyben ellentétével meghatározó része, akinek léte az isteni létből tapallkozik. Lenau azonban nem hisz, Mephistophelese csak kreatúra, az isteni lényeknek sem emanációja, sem ellenpólusa. Egy hitetlen világban Mephistonak nincsen szerepe, egyszerűen nincs, ami feltételezze őt. Következésképpen figurája halvány, szavai a goethei dikció szellemében, de nem a goethei élmény hitelével hatnak. Csak a drámai költemény végén feltűnő Görög magabiztos hitetlensége mutatja, hogy Lenau kutató tekintete végül megiscsak megtalálta azt, akiből a jövő diadalmaskodó embere lesz, ha éppen nem is tudta műve hősné megtenni.

Még a Fausthoz viszonyítva is hatrább visz az ideológiai fejlődés útján Lenau második nagy epikus műve, a Savonarola. A szerkesztés eléggé egyszerű: kezdetben a szerzetes életútját követi nyomon, majd — amikor ez a renaissance más jelentős személyeinek bevonásával teljeseedik ki —, Gobi-neau-szerűen egy-egy jellemző képben mutatja be ezeknek eszméi vagy valóságos egybefonódását Savonarola sorsával.

Kétségtelen, hogy Lenau azért választotta Savonarolát hőséül, hogy benne egy népi mozgalom letéteményesét ábrázolja, aki a firenzei tömegek harcát irányítja a korrupt pápaság ellen. Ebből a szempontból hő- és tárgyválasztása dicséretreméltó, csak hogy a történelmi adottságoktól nem tud elszakadni, de nem is szakadhat el. Ha pedig így áll ez a dolog, önkéntelenül felvetődik a kérdés: kit képvisel a harcoss Savonarola VI. Sándor pápával, a velejég romlott Borgiával szemben? A haladást, az emberi gondolkodás tisztaságát, az őt magát is megemészto

máglyát mindörökre száműző szellemet? Vagy megtorlva: azt a szellemet, amely a máglyát, az inkvizíciót csak azért akarja kisajátítani, hogy azon és azzal a maga veit vagy valóságos ellenségeit pusztítsa el? A történelmi tények azt mutatják, hogy Savonarola ezt az utóbbi irányt képviselte, hogy a pápa, a Medicek zsarnoksága alól felszabadult Firenze tartósan körülbelül olyan szerepre jutott volna, mint a Servet Mihályt megegető Kalvin Genf, hogy Giordano Brunot Savonarola inkvizíciója sem kímélte volna meg, mint ahogyan ittú hívei, a »pignoni«-k nem kímélték Leonardo kepit, a firenzei nők világi hívságnak bevezetett ekeségeit sem. Ha az igaza tuatában martiromságot is vállaló ember harca tiszteltetneltő is, mindenestre alaposan meg kell vizsgálnunk ezt az igazságot, miért az emberi állásfoglalás túlmenő tiszteltetésben kívánjuk részesíteni.

Hogyan történt az, hogy a Savonarolában Lenau jó szánaka ellenére bizonyosmeretű csapuba esett? Úgy, hogy az adott történelmi helyzethez és eseményekhez kötött hőst választott. Ime, Petőfi Apostolának hőse, Szilveszter, a forradalmar őstípusa, nem all egy ilyen eleve meghatározott történelmi kor vagy környezet középpontjában. Ami Szilveszterrel történik vagy amit ő tesz, gonol egész egész királyi korszakáig, a XIX. századi forradalmar sorsának, eszmévilágának tipikus ábrázolása, anélkül hogy egy megszabott történelmi háttér vagy kor eleve korlátok köze szorítana. Ha nem így volna, hogyan jutna Petőfiinek lehetősége arra, hogy alakját oly bőven teltse egy magasrendű eszméiség tartalmával, hogy mozgását, cselekedeteit a saját igényeinek megelégedésére irányítsa, hogy alakját olyan típusa tegye, mint amilyen típusként Savonarolát csak egy, Lenau szánakánál sokkal rosszabb értelemben foghatjuk fel!

Nem kétséges, hogy Lenau Savonarolája, a *civitas dei* bajnoka, nem a nép fia, nem igazi felszabadító egyéniség. A közte és Mariano papai legatus között a költeményben kirakuló hitvitában meg csak nem is képviseli a rokonszenvesebb álláspontot, hiszen Mariano az egyház világiasságának védelmében Krisztus emberégre, Savonarola pedig istenségére hivatkozik, Mariano — s vele, mögötte Lorenzo Medici is — a tudást, a művészetet partfogolja, Savonarola mindenekelőtt a hitet. A hitetlen, istentelen Ce. are Borgia azt az isszonyatot testesíti meg, amellyel a hívő az istentől elrugaszkozotttra tekint. A pestisjárvány leírása meg nem vall a rémségek romantikusan gyakorlott ábrázolójára, mint amilyenek Lenaut az Aibigenekben megismerjük, képzelőerejének realitása meg sem közelíti Manzoni híres ábrázolását a Jegyesekben, viszont sem a

kivégzés előtti álom szabályos, hitelvek szerinti mennyországa, sem a máglyahalál nagy, de kihaszalatlannul hagyott lehetőségeinek ábrázolása nem mutatja azokat a tulajdonságokat, amik egy nagy epikus anyagkezelésre utalának.

Ha a történelmi hő választása Savonarola esetében helytelenül kötötte meg a költő kezét s elhibázottá tette még jószándékát is, egy másik történelmi hőse, Zsizska, Lenau interpretálásában ugyanúgy valik széles néptömegek nemzeti jellegű felszabadító mozgalmanak szószólójává, mint ahogyan hazai történelmünkben Dózsa György alakja mindörökre egybefonódott azokkal a szegény-parasztokkal, akik kaszát-kapát ragadva ezerszám követték őt. A huszita háborúk jellege, vallásos megalapozottságuk ellenére, sokkal közelebb áll a népi-nemzeti felszabadító háború jellegéhez, mint Savonarola minden pápaellenes tette vagy dogmatikus okoskodása.

»Kerüljön csak pap előmbel«
vasat bele, sirba véle»

Így Zsizska. Ez már felszabadult s egyértelmű hang. Hogy mégsem hat olyan mértékben az egész mű, mint egyes kiragadott részletei, annak oka, hogy a hő ábrázolása túlságosan patetikus, színpadias; fények villanása, harci zaj, robogás, valami szüntelen extázis, ami líraivá lagyítja az egész epikus alkotmányt, nem hagy időt és helyet a magvasabb mondanivaló kibontakozására. A romantikus lehetőségek — a szerelmét feláldozó Zsizska, a megvakult Zsizska, a pestisben haldokló Zsizska — valahogyan túlsokat takarnak el, a hősi külsőségek kedvéért a hősi lélek és a hősi kiállás Zsizskájából.

† Kétségtelen, hogy az epikus Lenau legfőbbkétebb alkotása az Albigenek. Sajátos — de Lenau egész eszmévilágát tekintve, nem éppen indokolatlan — módon, itt is a hit tiszta értelmezése körül folyik a küzdelem, csak hogy már az emberi gondolat szabadságának jegyében, egy olyan elvért, amely a Habsburg-Ausztriában nem volt kevésbé időszerű, mint a XIII. századi Franciaországban. III. Ince pápához hasonló zsarnokok, akik végiggondolták azt, hogy a dogmatikus kötöttségek alól feloldott gondolkodás nem fog a hittételek kikezdésénél megállni, Európaszerte akadtak a XIX. században is.

Wagt über seinen Gott der Mensch zu denken,
So wird er's auch an seinem Fürsten wagen,
Er wird nicht blind sich ihm zu Füßen senken,
Woher dein Recht? und gilt es? wird er fragen.
(Die Führer)

De az Albigenek mondanivalója korántsem áll meg ennél a felvetett és igenlő értelemben nyitvahagyott kérdésnél. A szabad vizsgálódás és bírálat nyilván nem csak az eretnekiséget szűli, hanem a hitetlenséget is; a megváltás tana, az eredendő bűn, a feltámadás, a sírontúli élet — mindezek a tantételek, melyeken nemcsak az európai keresztény civilizáció, de az európai társadalmi rend is épült, túlságosan érzékenyek ahhoz, hogy a kutató ész irgalmatlan világításában is igaznak tűnjének. És végül: hol az igazság, amikor az igazság minden korban más? Ugyanannak a kereső tapasztalatnak a hangja szólal meg az Albigenekben, amely Madách Ádámjának lépteit is ingadozóvá teszi. A homerosi kegyetlenséggel dúló csaták hullahegyecinek láttán, a földült városok üszkös falai között felvetődik a kérdés: nem örült rögeszme csupán az istenség gondolata, nem agyrem, mese a feltámadás a testi halál valóságának tükrében?

Hosszú út vezetett odáig, amíg Lenau ezeket a gondolatokat 1842-ben papírra vetette. S ábrázolása még mindig nem volt mentes a belső ellentmondásoktól. Mint a XIX. század haladó gondolkodásának bajnoka vívja szörnyű harcát a középkor ittmaradt, öslény-kísérteteivel (a metafora Lenaué, Józán pillantás c. verséből), s ugyanakkor ebben a harcban fegyvere a romantika, pontosabban a romantikus ábrázolás, de mindenképpen annak az irányzatnak egyik kelléke, mely éppen német értelmezésben a középkort kívánja visszahozni a XIX. századba. Hogyan tudott ebből az ellentmondásból szabadulni? Az ábrázolás jellegének és a mondanivaló eszmeiségének ellentétét tekintve, schogyse. Talán csak ott és úgy, hogy az ábrázolás olyankor, amikor a mondanivaló heve elragadja, a legjobb értelemben vett forradalmi romantika pátoaszává válik. Ahol nem, ott menthetetlenül a hugói romantika operaszerű külsőségeinek vagányára tér, aminek talán legnyilvánvalóbb példája a tetszhalálából felocsudó lavauri lány esete, vagy Jacques-é, az örült szabóé, aki az Antikrisztusnak vair szemfedele.

Hogy az őrjögésnek, öldöklésnek ebben a paroxizmusában mégis van bizonyos tervszerűség — azon a tervszerűségen kívül, amivel III. Ince keresztesei az albigenes eretnekeket irtották —, azt az a kontraszthatás mutatja, amellyel a csatazajjal szemben a rémület csendje hat az egész mű végén. Az ilyen kontraszthatások iránt egyébként a lírikus Lenaunak, mint a zene igen nagy kedvelőjének, erős hajlama volt, ennek emléket őriz négy szonettje, amelyekben a szél, eső, harang és a gyermek hangja jelentkezik megkapó módon, éppen az emltett ellentét művészi felhasználása révén.

Az Albigenek záróéneke azonban olyan

egyértelműen utal a mű mondanivalójára, ami semmi kétséget nem hagy Lenau szándékait illetően. Az albigen mozgalom csak egyik láncszeme volt annak a nagy történelmi folyamatnak, amelynek állomásai az emberi szabadság kibontakozása felé vezető úton a reformáció, a francia forradalom és — magyar fordításban — »a többi«, az ennél többet mondó eredetiben azonban: und so weiter — és így tovább, ami határozottabban utal jelenre és jövőre, arra, hogy az albigenek mozgalma forradalmi jellegével kapcsolódik be mindenfajta forradalmi mozgalom örök egységébe. Kezdetén áll egy történelmi sornak, aminek lezáródása túlnő a költő életének emberi mérték szerint megszabott keretén, de ez mitsem változtat azon a bizonyosságon, hogy eljő.

Zerfallen sehen wir in diesen Tagen

Die alte feste Form —

írja Schiller a Wallenstein prológusában, és ezzel a kor emberének hitét szöszaltatja meg abban, hogy a múlt romjain új élet kezdődik; s megint ugyanez a gondolat Lenaunál, prózai megfogalmazásban: »Van valami szép ezekben az időkben, amikor minden, amiben évezredek hitték, s amit évezredek építettek, kérdésessé válik« (1842. szeptember 27. Idézi Max Löwenthal; i. L. Lenau und die Familie Löwenthal von E. Castle, Max Hesse, Leipzig, 1906. I. 231. l.)

Lenau utolsó epikus alkotásának, a drámai költeménynek nevezett Don Juannak hőse a szenzualizmus szentje. Kérdés, mivé lesz ez az optimista, életigenlő és élvező hős Lenau megformálásában? Valamilyen másfajta Fausttá s erről már a drámai költemény közepe meggyőző bennünket, ahol Don Juan egyre változó nők szerelme után eljut egy nő szerelmének megkínálásához, ami Don Juan-i mivoltának ellentmond, s csak Faust-i mivoltával egyezik. Még feltűnőbb lesz ez az egyezés a mű befejezésében: Don Juan — a maga módján — szintén öngyilkos lesz; életunalomból, valamilyen oktan dachból átengedi magát ügyetlen, jelentéktelen ellenfele halálos szűrésének.

Sajnos, a drámai költeménynek éppen ezt a befejezést motíváló közepe hiányzik. Az eleje a hagyományos Don Juant mutatja be, azt a hőst, akit a népi képzelet a nők meghódításával szimbolizált életöröm képviselőjeként emelt piedesztálra s akit — egy másfajta Faustként — a keresztény morál kárhozatos megvetése, a földi örömek meg nem engedett élvezése miatt ragad végül is a pokol magához. Lenau hőse nem győz meg arról, hogy az élet érzéki élvezése egymagában elegendő cél az élet kellő értékelése szempontjából, mert hiszen ha Don Juan nem is jut pokolra, de nem jut messzebb az öngyilkosságnál sem. Ezzel szemben művének

elején a költő kiválóan felhasználja azokat a lehetőségeket, amiket Don Juan helyzete és állásfoglalása a klerikalizmus elleni harcban nyújt: apródnak öltözött nők kíséretében bevezeti egy kolostorba, ahol később a nők-ként lelepleződő apródok alapos felfordulást okoznak, míg nem a prior rájukgyújtja az egész épületet. Az igazi határ — mondja Lenau — valahol a keresztény aszkézis és az élet egyéb teendőink rovására túlhajtott életöröm között van.

IV.

Nehéz, de hálás feladat volt Lenaut, ezt a sokrétű és éppen magyarországi születése és magyar vonatkozású versei miatt hazánkban sok tekintetben félreértett és mesterségesen félremagyarázott költőt a magyar olvasóknak bemutatni. Feladatának első részét Türoczi-Trostler József, a kötet szerkesztője, hibátlanul oldotta meg. Bevezető tanulmánya rövidségében is alapos, stílusának és okfejtésének világossága Lenau életének és munkásságának egyetlen pontját sem hagyja homályban, amellet a pályá, az életmű és a társadalmi-történelmi környeztet szoros egybefűzésével hozzásegíti a hiányosabb ismeretű olvasót is a költő teljes, minden vonatkozásban meggyőző megértéséhez, amiről egyébként a kötet végehez illesztett időrendi táblázat is gondoskodik.

A dolog természeténél fogva nem sikerülhetett ilyen jól a válogatás kérdésének megoldása. Türoczi-Trostler József itt is gonddal járt el; nyilvánvaló célja volt elsősorban a politikus Lenau megismertetése. A válogatás ezen a téren a legsikerültebb, de azért nem érvényesül a természetköltő bemutatásának rovására, talán inkább csak a költő korai romantikus korszakából kapunk keveset.

Az epikus szemelvények válogatását — mint erre már utaltunk — megkönnyítette Lenau laza epikai szerkesztési formája. A viszonylag rövidebb Zsizska teljes egészében szerepel a magyar Lenau kiadásban, ezzel szemben kár, hogy a Faust viharjelenetén kívül nem szerepel a kötetben legalább még az a jelenet, amelyben Faust és Mephisto az udvarban tárgyal, egy Metternich-szerű miniszterrel, s Mephisto nagy elismeréssel fogadott tanácsokat ad a népnéyzásról és a cenzúra bevezetéséről.

Az Albigenekben a Fulco-epizód — ez a trubadurból lett püspök volt az eretnekek egyik legkegyetlenebb gyilkosa — lefordításának szükségessége csak annyiban nyerhet igazolást, hogy Fulcoban Lenau a szerelmi csalódás okozta őrjöngés és téboly transzponálását ábrázolja vallási síkra, mintegy igazolva ezzel minden fanatizmus aberrációs hasonlóságát. De ha az Umsonst c. résznek ki kellett maradnia — nyilván hely-

szűke miatt —, akkor ez az érvelés nem elegendő a lényegesen hosszabb Fulco-epizód közlésének indokolására.

A kötetben szereplő fordítások értéke egyenetlen. Nem kétséges, hogy modern költőink közül Áprily Lajos hatolt be leginkább Lenau megértésének és megértetésének szellemébe. Saját költészetének formái és metrikai adottságai is alkalmassá teszik arra, hogy Lenaut interpretálja. Egyébként általában a régi magyar — Kerényi, Reviczky, Vajda — fordítások hangvétele áll közelebb a romantikus Lenauhoz, viszont az újabb fordítók hangja utal arra, ami Lenauban előremutató, mai, modern.

Lenau epikus alkotásai közül nem kielégítő az Albigenek fordítása. Ki hinné el, hogy ezek a sorok:

Gyáva kéjben senyved a föld sarja,
mely a szívnek erejét kimarja;
kóros bűne meg csak úgy gyógyulhat,
ha a régesrégi seb kigyullad —

(Éji dal 2.)

elsősorban értelmileg egyeznek Lenau mondanivalójával? S ki hinné el, hogy mai fordításban a félmult használata, vagy az ilyen szavaké, mint »sajó kebel«, »levente«, »tusa«, »ara«, »szent frigy« meggyőző, hogy a legszebb Mécs Lászlóra emlékeztető »szeretethorog«-ról ne is beszéljünk!

Ugyancsak kevésbé sikerültek Lenau magyar vonatkozású verseinek fordításai is. A kötet szerkesztője Magyarország címen ezeket a verseket külön részként egyesítette, s kérdéses, hogy ezzel jó szolgálatot tett-e a költőnek? Nem azt akarjuk vitatni, hogy Lenau magyar volt-e, mert nem volt az, hanem azt, tudott-e magyarul gondolkodni, érezni? Nem tudott. Magyar táj- és népielménye bár maradandó volt, de mindig csak felszínes maradt. Alakjai betyárok, cigányok, huszárok, nemes urak, tájai az Alföld ősvidékei, úgy, amint a XIX. század elején gulyák, ménesek legelőjeként, betyárok menedékeként léteztek. De hogy igazában milyenek voltak, azt nem Lenau, hanem Petőfi leírásaiból tudjuk, aki magyaroként és belülről látta ezeket a tájakat és lakóit, nem pedig cigányzenével paprikázott romantikus külsőségeikben, mint Lenau. Hogy így látta, nem az ő hibája, de hogy éppen költészetének ez a vitatható értékű része került szinte csorbítatlan teljességgel a kötetbe, az legalábbis gondolkodásra késztető. Azután még a fordítás is megszépít, elkendőz; pl. ahol Lenau azt írja:

Doch die Zigeuner blieben hier,
Die feurigen Gesellen,
Und spielten alte Lieder mir
Rakoczys, des Rebellen —

(Die Heideschenke)

magyarul :

A pár cigány maradt csak itt,
ezek most tovább húzták :
s Rákóczi népét, harcait
éltették tüzes nóták ...

Az osztrák Lenau nem megrovó értelemben nevezte Rákóczit rebellisnek, erről egész élete, minden műve meggyőző. Mi értelme volt akkor a magyar fordításban ezt az elnevezést elhagyni? De a magyar vonatkozású versek fordítása más tekintetben sem szerencsés. A fordító itt is nem helyeseltető módon használja a félmultat, sőt — ami ennél nagyobb hiba — a sortöltő és magyartalan

»ő« névmást, azután az ilyen szavakat és kifejezéseket : »élve«, »futamnak a hangok«, »rezg«, »nemesfi«, »dübög a folyó«, »resvedt«, »gazfi« és »leüledednek«, olyan értelemben, hogy : leültek.

Mégis, a magyar Lenau kötet jellegét nem ezek a hibák adják meg, hanem az az egy-
sleges benyomás, amit a kötet olvasója annak elolvasása után magában megőriz. Kultúr-
politikánk egyik újabb sikere ez a könyv,
mely lehetővé tette, hogy a magyar közönség széles rétegei találkozzanak a németnyelvű líra egyik legkiválóbb képviselőjével, Nikolaus
Lenaual.

Szobotka Tibor

BESSENYEI GYÖRGY VÁLOGATOTT MŰVEI

Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Szauder József. Magyar Klasszikusok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1953.

Bessenyei az a klasszikusunk, akinek eddig soha nem jutott hely a klasszikusok díszes sorozataiban. Művei egyrésze még ma is kéziratban van, másik részét több, mint másfélszáz éves, igen nehezen hozzáférhető kiadások őrzik, s a modern kiadásban megjelent harmadik részhez sem könnyű ma már hozzájutni. (Jellemző példaként említem, hogy a több, mint 30 000 kötetes kecskeméti megyei könyvtárból olyan fontos művei hiányoznak, mint a Magyarság, A magyar néző és a Tariménés.) Ezért a megszokottnál teljesebb értelemben mondhatjuk, hogy a válogatott művek most megjelent kötete hézagpótló.

Irodalomtudományunk a multban sem hanyágolta ugyan el Bessenyeit, de művei olvasásától inkább elriasztott, mint kedvet ébresztett hozzá. A pozitivisták jóformán csak művei külföldi forrásait nyomozták, s ezzel mintegy elszigetelték attól, amivel való kapcsolata által a szélesebb közönségben érdeklődést ébreszthetett volna, kora magyar valóságától. A szellemtörténetészek, amellet, hogy ezt az elszigetelést megőrizték, inkább csak Bessenyei egyéniségét tartották figyelemre méltónak, megalkotván belőle a »bihari remete« misztikus szimbólumát. Bessenyei műveivel szemben mindkét oldalon egészen a lekicsinylésig menő hangot engedtek meg maguknak irodalomtörténetészeink. Pintér ezt írta : »... verses munkáinak olvasásához a tudós türelme szükséges.« A magyar irodalomtörténet kézikönyve, 1942-i kétkötetes kiadás, I. 448.) Szerb Antal így nyilatkozott : »... amit írt, nem egészen érdemtelen feledésbe sülyedt.« (Magyar Irodalomtörténet, 1943-i kiadás, 201.)

A legutóbbi időben megjelent Bessenyeivel foglalkozó könyvek (Gálos Rezső életrajza és

Szauder József kisebb monográfiája) legjelentősebb újítása az, hogy Bessenyeit nem a külföldi hatások, hanem a magyarországi politikai-társadalmi élet felől közelítik meg. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy tagadják a hatásokat, eredetnek kiáltják ki a fordításokat és átdolgozásokat. Azt jelenti csak, hogy nem elégszenek meg a hatások kiderítésével, hanem azt is igyekeznek megmutatni, miért fordult Bessenyei azok felé az eszmék, írók, művek felé, amelyek felé fordult, mi és hogyan készítette erre, s a hatásokat hogyan módosította, s milyen hazai szükségletek kielégítésére fordította. Úgy jártak el, ahogy Lukács György tanácsolta az Irodalomtörténeti Társaság elnöki székfoglaló beszédében : »Az összehasonlító irodalomtörténetnek... azt is kell látnia, hogy minden igazi irodalmi jelenségnek, legyen az író, irány vagy műfaj, alapja a hazai társadalmi szükséglet, Magyarország akkori gazdasági szerkezete, társadalmának fejlődési iránya, osztálytárgozódása stb. Csakis ezek magyarázhatják meg, hogy valamely külföldi irány vagy író Magyarországon kire, miért és hogyan hatott.« (Ifj 1949, 8.)

A Lukácsról felvetett s fentebb idézett szempont nemcsak Bessenyei egész életműve megértésében és megítélésében bizonyult hasznosnak, hanem egyes művek értelmezésében is. S most, a szélesebb közönség igényével készült válogatott művek jelentőségének felmérésénél, számunkra ez különösen fontos. Mert — hogy egy példát vegyünk — ha az olvasó Ágis tragédiájáról csak annyit tud meg, hogy az ókori Spártában játszódik, közben feldolgozták külföldön a felvilágosodás korában, s Bessenyei vagy egy ilyen feldolgozást, vagy Plutarchost használta forrás-

ként, nem nagy érdeklődéssel fog bele olvasásába. De ha azt mutatják meg neki, hogy a spártai osztályharc kereteiben a magyarországi osztályharc problémáit veti fel a költő, hogy azért csapott le az olvasmányai-ból adódó sok téma közül épp erre, mert ebben a maga, nemzete legfontosabb kérdése kifejezésének lehetőségét látta, egyszerre felébred benne az érdeklődés, amely a legközvetlenebb, a hazai hagyománynak, a jelenben is tovább élő és ható történelemnek szól.

Szauder József bevezetése igen alkalmas arra, hogy felkeltsé, válogatása pedig, hogy kielégítse az olvasó Bessenyei művei iránti érdeklődését. A bevezetésben általános áttekintést ad Bessenyei életéről és műveiről, s azokat a műveket, amelyek a kötetben helyet foglalnak, részletesebben, alaposabban is elemzi. Mivel ezek a művek amúgyis Bessenyei legjelentősebb alkotásai, részletes elemzésük nemcsak a kötet sajátos szempontjából, hanem Bessenyei írói arcképe legjellemzőbb vonásai kidomborítása érdekében is szükséges.

Nem célom, hogy a kötetet vagy akár csak a bevezetést aprólékos részleteséggel ismer-tessem. A bevezetésnek csak azokkal a fontos részeivel foglalkozom, amelyek a kötetben helyet foglaló művekre vonatkoznak. Itt is főként arra töreksem, hogy Szauder vezető s a köztudatban élő Bessenyei-képpel szemben újszerű szempontját, az egyes művek magyarországi helyzettel, eseményekkel való kapcsolatát megmutassam.

Szauder Bessenyei fellépését, a magyar felvilágosodás kezdetét a XVIII. század ötvenes-hatvanas éveinek parasztfelkeléseihez és az ezek következtében az udvar és nemesség között — főként az 1764-i országgyűlésen — kiéleződő ellentétekhez kapcsolja. Ezekben az eseményekben már a magyar felvilágosodás későbbi problematikája táruul fel: a feudalizmus elleni és a nemzeti függetlenségért való harc szükségessége. A kétféle harc még nem egy fronton folyik, a haza és a haladás hívei gyakran még ellenségei egymásnak: ebből származnak a magyar felvilágosodás sajátos nehézségei, tisztázatlanságai. Az út mégis 1848 felé tárult fel.

Bessenyei első nagyjelentőségű, e kötetben is helyet foglaló műve az *Agis tragédiája*. Két problémát vet fel benne Bessenyei: a jobbjágvédelmét és az uralkodóval szemben való bizalmatlanságát. Az utóbbi kérdés felvetését különösen erőteljessé teszi az, hogy Bessenyei Mária Teréziának ajánlotta művét. Ajánló levelében ilyeneket írt: »A Bécs alatt fekvő nemzeteknek legfájdalmasabb sebei-ke okozza talán az, hogy a királyi pálcá, melvtől vezéreltetnek, belső részeikben min-denkor nem hathat. E pálcának az igazságtól kellene vezéreltetni: már pedig semmi az halandók szájakba oly hirtelen nem olvad,

mint az igazság...« Mint már előző tragédiáiban is, itt is a gaz tanácsadókat okolja Bessenyei azért, hogy hamissággá válik az igazság, mire az uralkodó fölébe jut. Szauder ezzel kapcsolatban utal arra, hogy a gonosz tanácsosok elítélésének motívuma általános volt a felvilágosodás irodalmában. Hozzátehetjük ehhez azt is, hogy az udvarral szembenálló magyar nemesség egy olyan illúziójának adott itt hangot Bessenyei, amely hosszú időn át, még Petőfi egyik versében is visszhangzik. (V. ö. V. Ferdinándhoz c. versével!) Szauder Agis tragikus sorsát abból eredezteti, hogy »egyformán szembenáll az uralkodóval, bár királytisztelő és a gazdagokkal, bár közü-lük való. Olvan jobbjágvédelmet akar, mely mind a királyi adóktól, mind a főnemesek terhektől megkíméli a népet.« Ez a magyarázat igen tetszetős, de azt hiszem, túlzott. A tragédiából kitetszően Bessenyei nem mutatta meg, legfeljebb célzást tett rá, hogy a jobbjágság a királyi adók és a nemesi szolgáltatások kettős malomköve közt őrlődik. Agis — ahogy Bessenyei ábrázolja — nem azért bukik el, mert a király által végül is teljesített követeléseknél többet akar, hanem azért, mert az udvar Agezilaus-féle rágalma-zói ellen hátrán és nyíltan felemeli a szavát. (L. — többek között — a negyedik játék ötödik jelenését!)

Agis tragédiája eszmei mondanivalójának elemzésében is jelentős szerepet kaphat, hogy a mű milyen mértékben függ forrásától. Az irodalomtörténeti köztudat egy ismeret-len francia dráma több-kevesebb szabadság-gal való fordításának tartja, melybe a költő — mint egy helven maga említi — eredeti részeket is iktatott. E mellett a felfogás mel-lett foglalt állást Gálos Rezső is Bessenyei-élettrajzában. Jó lett volna, ha a jegyzetben Szauder kitért volna rá, miért nem fogadja el Gálos véleményét, miért tartja forrásnak Plutarchost, amelyből természetesen egészen szabadon kellett megalkotnia Bessenyeinek drámáját. Véleményünk szerint a tragédia szerkezeti-formai megoldásának a francia klasszikus drámával való rokonsága és a tanácsosok elítélésének a francia felvilágo-sodott irodalomban is általános motívuma arra enged következtetni, hogy a francia példa-kép lehetőségét nem zárhatjuk ki, ha nem is beszélhetünk forrásról vagy átdolgozásról.

Agis tragédiája csak eszmeileg kapcsoló-dott a kor Magyarországnak problémáihoz, talán azért is maradt olyan nagy mértékben elvont, eszmei. A második alkotó korszak nagy művei: A filozófus, Magvarság, A ma-gyar néző és a Jámhor szándék épp azzal emelkednek túl rajta, hogy ezekben már konkrét kapcsolatot talál Bessenyei a magyar valósággal: ábrázolja, s gyakorlatilag igek-szik beleavatkozni sorsa formálásába. Mikor ezeket a műveket írta, már nem volt testőr.

A protestánsok ügyvivőjeként szoros kapcsolatba került hazájával, ha Bécsben élt is. Többször hazatogott Pestre s Beleznay Pest mellett kastélyban, a pesti írőkkel baráti kapcsolatba került. S míg ilyenformán mind több szál kapcsolta hazájához, szemé előtt, épp az általa képviselt protestánsok között zajlott a régi és új, a maradiság és a haladás szenvedélyes csatája, a kultúra terén, az 1777-ben kiadott *Katio Educationisszal* kapcsolatban. A társadalmi haladást keresztező nemzeti függetlenségi törekvés miatt a szembenálló felek egyike sem képviselhette a teljes igazságot, nem képviselte Bessenyei sem. Ő azonban műveiben mintegy továbbgondolta a felvetődött problémákat, s neki, mint Szauder írja: „osztálykoralatai között sikerült összekapcsolnia a nemzetállam kialakításához nélkülözhetetlen nemzeti nyelv programját a polgarosult irodalmak haladó világnézeti tartalmainak ismertetésével.»

A *filozófus* kétirányú bírálatot tartalmaz. Az előbb említett harc szembenálló feleit tekintve — mind a Bécshez húzó előkelők, mind a maradi debreceniek megkapják benne a magukét. A Bessenyeit képviselő Parménio a nagyúri társaság és Pontyi között áll. Szauder igen alaposan elemzi alakját. Megmutatja, hogy ismeretelmélete, történet-filozófiája és etikája teljesen a felvilágosodásé. Megmutatja azt is, hogy etikája, erkölcsé biztos és erős, ismeretelmélete és történet-filozófiája ugyanazokat a korlátokat mutatja, mint Bessenyeié. Épp filozófiájának új tartalma emeli őt a másik „filozófus”, az unatkozó és szeszélyes nemeskisasszony, Szioalisz fölé. Szauder azonban igen finom érzékkel azt is megmutatja, hogy Parménionak s rajta keresztül magának Bessenyeinek is kijut a gúnyból, mert bizonyos mértékig ő is a szalonvilág gáláns alakjai közé tartozik. Részletesen elemzi Pontyi összetett alakját is, ramutat tipikus vonásaira s arra, hogy a patriarkális népiesség és a reformkor írói hogyan támasztották fel újra és újra figuráját, idők haladtával hogyan vetközte le mindjobban Bessenyeinél még meglévő pozitív vonásait, s hogyan vált Petőfi korára Pató Pallá.

A magyar valósághoz való hazatalálás útján a kultúrpolitikai röpiratok jelzik a legmagasabb pontot. Esméileg azért, mert Bessenyei ezekben nyújt legátfogóbb és legkonkrétabb programot, formailag azért, mert a pontos és tömör kifejezést, a közhírhöz és a tettekhez hívó érzelmi bátást ezekben egyesíti legtökéletesebben.

A *Magyarságot* Zrínyi Áfiumával veti egybe Szauder. Megállapítja, hogy a két nagy röpirat érvelésének módja hasonló. „A belső változások szükségszerűségét mint kényszerűséget állítják a nemzet elé, és azt a belső vál-

toztatást, megújulást a magyar nemzet fennmaradásával, az európai népek közötti helyének betöltésével kotik össze.» A röpirat további elemzése során két fontos megállapításra jut Szauder. Egyik az, hogy Bessenyei az „egész nemzet” fogalmába a parasztokat is beleérti, másik, hogy megmutatja a nemzet és nyelv szoros kapcsolatát. Ez utóbbi igen jó cáfolat a Habsburg-barát polgári történetírás ama állítására, hogy a Magyarországon érvényesülő felvilágosult nemzetfogalom szerint a nyelvet nem tekintették a nemzet ismérvének.

A *magyar nézőt és A holmi* című tanulmánygyűjteményt, amelyből a kötet 35 lapnyi szemelvényt közöl, rövidebben ismerteti Szauder. A magyar nézőből a profán irodalom megteremtésének szükségességét emeli ki, A holmi ismertetése kapcsán főként Bessenyei materializmus felé közeledő deizmusára és parasztszemléletének korlátaira mutat rá. De ugyanebben a műben olyan gondolatokra is felhívja a figyelmet, amelyekben túljut Bessenyei a Magyarság eszméin: a hazafiság szép megfogalmazására, a nemzeti függetlenség iránti vágy — igaz, még elég burkolt — kifejezésére és a tudós társaság, az Akadémia megalapításának szándékára.

A *Jámor szándék*, amelyben az Akadémia felállításának tervét rendszeresen kifejti, bécsi korszaka utolsó műve. (Azok közül is utolsó, melyek életében nyomtatásban megjelentek.) Ennek írása idején már egyedül áll. Protestáns hitfeleivel összekülönbözött, a királyné, aki kedvéért, kegyei megtartásáért katolizált, meghalt. Magára maradva, tervével a főrendekhez fordult. Most jutott el ahhoz a későbbi íróinktól is oly sokszor s mind reménytelenebbül hangoztatott felfogáshoz, hogy új irodalmunknak a köznemes-séghez, a „középrendű” közönséghez kell ugyan szólnia, de támogatóul a főnemességet kell megnyernie. Próbalkozása visszhangtalan maradt, műve megírásakor meg sem jelent. Révai Miklós adta ki az 1790-i felbuzdulás idején, akkor is sikertelenül. Mégis Bessenyeinek ez a műve ért el legtöbb konkrét hatást: 1825-ben elővették, s felhasználták az Akadémia megvalósításához. Az előző röpiratok vitázó, érzelmi színezetével szemben a Jámor szándék érdemét felépítésének rendszerességében, célkitűzése pontos-ságában, érvei logikájában látja Szauder. A mű egyik egyszerű megállapításaként emeli ki a társadalommal együtt változó tudományról és a tudománnyal együtt változó nyelvről szólót. Bessenyei érveit elemmezve a következő fontos megállapításra jut: Bessenyei azzal, hogy a tudományt nemzeti nyelven akarja művelni, törekvései demokratizmusát mutatja meg, azzal pedig, hogy a tudományok és kézi mesterségek a nyelvvel kapcsolatos fejlődését hangsúlyozza, pro-

grammja nyelvművelésen túlmutató, nagyobb méreteit fejezi ki.

Bessenyei bihari remeteségének első szakaszát nem mutatja Szauder olyan elzártnak, amilyenként az irodalmi köztudatban él. Résztvesz a megye politikai életében, bejár Varadra, találkozik Kazinczyval és Szentjóni Szabóval is. Az igazi elszigetelődés számára is — mint egész akkori irodalmunk számára — a Martinovicsekát eltemető 1795-tel kezdődik. Bessenyei ezentúl kevesebbet szerepel a közéletben, s ezentúl jobban asszimilálódik a vidéki nemesi életformához.

De csak mint ember, nem mint író. A 90-es évek végén és az 1800-as évek elején egymásután írja előző korszakai termésével vetekedő nagy műveit. A kötet ezek közül A természet világából, A bihari remetéből és a Tariménésből közöl részleteket.

Ezek a művek már nem az élet sodrában keletkeztek, inkább összegező jellegűek. De így is sok új szemléleti, élményi anyag jelenik meg bennük, olyan szemlélet és élmény, mellyel a bihari tartózkodás, a »magány« ajándékozta meg az író. A *természet világa* a kötetben is, a bevezetésben is kellőképpen kidomborított legérdekesebb részei: egy nagyszerű természetleírás, néhány léha nemes (Kunkoródi, Hasadi, Venedoszi, Tergenyédi) rajza és a tolyóparton heverésző kaifer boldogságával szembeállított, rendkívül találoán és szuggesztíven bemutatott jobbagnyomor.

A *bihari remetéből* közölt részletekből kitűnik, hogy ez Bessenyei filozófiai tartalmú művei közül a legértetesebb, stílusát tekintve a legkevésbé csapongó, legjobban olvasható. Szauder a bevezetés idevágó részében nagyszerűen foglalja össze legtöbb gondolatait: »a lélek nem más, mint az anyag értelme, gondolkodása«, »az igazi megismerés alapja az érzékelés, a tapasztalás«, »küzdeni kell minden készen kapott, hagyományos tanítással«, »az ellentétek, a szüntelen való mozgás tartják a világot«, »az ellentmondások szükségesei, hogy a világ egyensúlyban maradjon«, »mindennek, természetnek és társadalomnak egyaránt újulnia kell«. Ezeknek a gondolatoknak csak a felvetése is meggyőzhet bennünket, hogy Bessenyei ezzel a művével »a modern filozófiai gondolkodást« vezet be irodalmunkba, hogy joggal írhatta műve végén: »Soha magyarul nyomtatott írással még ily formában okoskodni nem kívántak«.

A kötetben helyet foglaló utolsó mű a *Tariménés utazása*. 120 lapnyi terjedelemben a regény lényegét kapjuk. Az egyes részek kiválasztása olyan szerencsés, hogy nemcsak eszmeileg, de az alakokat és a cselekményt tekintve is szinte teljesnek érezhetjük a szemelvények-nyújtotta képet.

A bevezetésben Szauder a mű gazdag eszmei mondanivalójából először az osztálytársad-

alom kirakades szájából hangzó kritikáját emeli ki. Csokonai hasonló helyeire utal vele kapcsolatban. De azt is igen helyesen mutatja meg, hogy Bessenyei tudja, nincs visszatérés az ős állapotokhoz. Ez igen lényeges, s véleményem szerint gazdagabban is dokumentálhatta volna, nemcsak a kirakades további élete folyására való utalással. (Bessenyei sok helyen ír róla, hogy a jelen hibái ellenére is jobb a múltnál. Magában a regényben is többször derül rá fény, hogy a kirakadesnak igaza van ugyan a totoposzi állapotok bírálatában, de nincs igaza a kirakaduhui állapotok dicséretében.)

A kirakades bírálata az osztálytársadalom ellen irányult. A mű további részében — az országyűlés bemutatásával — a feudális állapotot bírálja és hibáit javítja Bessenyei. A társadalmi szerződésen alapuló alkotmányos monarchia, a már az Ágásban felvetett jobbagyvédelem és főként az antiklerikalizmus eszméi mutatkoznak itt meg. Tehát nincs itt szó a feudalizmus megszüntetéséről, csupán kirívó hibái korlátozásáról, megjavításáról. A klerikalizmus elleni támadás azonban igen erőteljes, későbbi irodalmunkban is alig találhatjuk párját.

A következő részben — a Totoposz és Jajgádia közti háborúval kapcsolatban — a nemzeti szabadság és a gyarmati elnyomás problémái kerülnek elő. Jajgádia ugyan az események rendjében Poroszországnak felel meg, a jajgádiaiak aggodalmában azonban, hogy Totoposz fennhatósága alá kerülnek, a gyarmati sorba süllyesztett Magyarország helyzetét írja le Bessenyei. Szauder a bevezetésben igen szép részleteket idéz ennek megmutatására, én megkísérlem a mű alapján összefoglalni, milyen jelenségekben látja Bessenyei a gyarmati sorsot: a nemzetet kiforgatják szokásaiból, életmódjából, erkölcséből, nyelvéből, öltözetéből, vallásából; adóját idegen országba viszik, azt gazdagítják vele; neve sem szerepel a nemzetek közt; előkelőbbjei az idegen elnyomókhoz pártolnak, átveszik nyelvüket, hozzájuk költöznek, lányaikkal házasodnak össze, lenéznek, megvetik saját fajtájukat; a nemzet véres belső háborúba bonyolódik; idegenből és idegenek igazgatják az országot; ipara, kereskedelme nem fejlődhet, szabad vadászterület az idegen ipar és kereskedelem kizsákmányolásának. Nincs sok helye irodalmunknak, ahol ilyen kevés szóval ilyen sokat mondtak volna Habsburg-rabságban töltött évszázadaink keserűségéről.

A Tariménés eszméit igen alaposan elemzi Szauder a bevezetésben. Kár, hogy az alakok elemzésében nem mélyed el. Bessenyei jellemzése persze még kezdetleges, de az alakok kulcsszerűsége is hozzásegít ahhoz, hogy ábrázolásuk módját, a jelképi jelleg és a tipikus vonások arányát megpróbáljuk felmérni.

Amennyit Kukumedóniásról mond, mutatja, hogy lennének meglátásai ezen a téren is.

Az említett főműveken, ill. a belőlük vett szemelvényeken kívül helyet kapott még a kötetben Bessenyei három verse és egy levele. A versek közül kettő (A Tiszának reggeli gyönyörűsége és a Bécs 6. márti 1777. 9 órákor reggel) a leíró Bessenyeit dicséri, a harmadik vers (Bessenyei György báró Orczy-nak) és a Kazinczyhoz írt levél életrajzi anyaga miatt érdekes.

Talán indokolatlan, hogy végére hagytam, de külön szeretném kiemelni azt, amit Szauder Bessenyei egyes művei stílusáról ír. Ha Bessenyei általában mostohagyermek volt irodalmunknak, stílusa különösképpen azzá tette. Kazinczy tudvalevően nem szeret- te stílusát, s a nyomán támadt nyelvújítás elidegenítette írónk stíluseszmenyét az övé- től. Irodalomtörténészeink sem igen tudtak mit kezdeni stílusával. Pintér pl. ezt írja róla : »Ódon, magyarsággal verselt... Íróink lát- ták, hogy műveiben új stílus alakul ki. (1942-i kétkötetes kiadás, I. 443.) Az ódon és az új szót én húztam alá. Pintér ítéletének ellentmondása ezúttal nemcsak rá jellemző. Bessenyei stílusa csakugyan ódon is, új is egyszerre. Új, hiszen tudatosan törekszik erre, tudatosan határolja el magát stílusban is a régi magyar irodalom »Ferenc deákjaitól«. De ódon is, mert nyelvünk népies és régies fzeivel sokkal kevésbé szakít, mint Kazinczy s főként az utána következők.

Nagyobb távlatokba ugyan nem állítja Szauder Bessenyei stílusát, egyes művei nyelvéről azonban sok finom, találó észrevétele van. Helyesen állapítja meg, hogy pályakezdő művei közül a leíró versek stílusukban is töké- letesebbek, mint a tragédiák. Ezek legkivá- lóbbjában, az Ágásban is csak némi szándék, törekvés fedezhető fel a drámai dialógus kiala- kítására, am azok viszont a reális látást pontos, árnyalatokat is kifejező stílussal egyesít- tik. Költeményei régi énekhagyománytól el- szakadt szövegvers jellegében s a költő a fogalmak meghatározásával sokat bibelődő, gondolkodó voltában látja Szauder ennek okát. A filozófusban megjelenő szatirikusan használt »stíluseszmenyek« (az udvarbíró és az ügyvéd levele) közismertek, Szauder ezek elemzésében nem hoz újat. A Magvarság stílusában a többes első és egyes második személyű igealakok használatát, az ebből támadt közvetlen és vitakozó hangot és a szenvedélyességet emeli ki. Nem tudjuk, nem járnánk-e jó nyomon, ha a hitvitázó irodalom hasonló stílusfordulatai a és hasonló szenvedélyességére (gúnyol, szid, kinevet, ok- tat — sorolja Szauder) utalnánk. A magvar néző és A holmi stílusa is alapos elemzést igényelt volna, azért is, mert épp a bennük foglalt kritikákból tetszik ki leginkább Besse- nyei stíluseszmenye. A Jámor szándék

stílusát a szigorú hang, a nyelvében is jelent- kező csupasz logika jellemzi. Kár, hogy A természet világa és A bihari remete stílu- sának elemzése teljesen hiányzik. Az elsőben Bessenyei humorának nyelvi eszközeit, a má- sodikban filozófiai műnyelvének saját- ságait mutathatta volna meg. (Ez utóbbiról értékes gondolatokat vetett fel már Halász Gábor A bihari remete c. tanulmányában.) Mint eszmei szempontból is, a stíluselemzés tekintetében is a Tariménésről írt rész a leg- alaposabb. Különösen találó az a megfigye- lése, hogy a Tariménés stílusában az egyes mondatokban is ott feszül az ellentét a fővá- rosi élet iránti nosztalgia és a vidéki élet han- gulata között. Totoposz leírásához a hason- latok a Berettyó partjáról kerülnek. Végső sommázásban ezt írja Szauder a Tariménés nyelvről : »...velős, plasztikus, ízes ma- gvarságú ; de erősen rányomja bélévegét a küzdelem, amit a filozófiai és szépirodalmi kifejezés pontosságáért vív az író. Emiatt sokszor nehézkes, bonvolult. Igaz ez az ítélet, s nemcsak a Tariménés, hanem álta- lában Bessenyei nyelvről. Nagyonb össze- függésbe állítva mégis fel kell vetnünk, hogy ez a sokszor nehézkes és bonvolult nyelv nem inkább biztosította volna-e irodalmunk népiességét és gazdagságát, mint a Kazinczy nyomán támadt.

A bevezetés igen érdekes része a 4., ebben Bessenyei utóéletét, hatását vizsgálja Szauder. Régebbi irodalomtörténészeink meglehetősen elszigetelték Bessenyeit utókorától is. Szauder Kazinczyt, Batsánvit, Ánvost és Csoko- nait jelöli meg utódaiként. Véleményem szer- int Kazinczy kevésbé az, mint Batsánvi. Csokonai Bessenyeihez való viszonyát pedig — bár nem kétséges — az eddiginél alaposab- ban meg kell vizsgálni. A kultúrpolitikai rő- iratok eszméinek — a felsoroltakon kívül — Kármán is jelentős örököse.

Ebből a fejezetből azonban hiányzik valami. Annak erőteljesebb, hangsúlyosabb meg- mutatása, hogy ha voltak is Bessenyeinek utódai, ezek munkásságának csak egyes rész- leteit folytatták. Leginkább rőpirataiban fel- vetett eszméit vették át, s legfeljebb még leíró költészetét követték. Életművének egé- sze követő nélkül maradt. A filozófia, az erő- teljes és merész gondolati jelleg csaknem tel- jesen hiányzik irodalmunkból azóta is. Nem követték gazdag eszmei tartalmú történelmi drámáit sem. Tariménés-típusú regényt sem írtak utána. (Ha nem jelent is meg nyomta- tásban, nem volt teljesen ismeretlen. Egy-egy része kéziratban sokak kezén megfordult.) Követő nélkül maradt írói modora is, ez a gondolat születését szemünk előtt lejátszató, nehézkessége ellenére is rendkívül közvetlen és szuggesztív stílus. A XIX. század elejére szabályosabb műfajokba, kimértebb monda- tokba rendeződött, ami Bessenyeinél sokszor

még alakatlan forrongás volt — de sok minden kimaradt belőle. 1795. politikai és szellemi életünk nagy eltiprója ennek az oka: ez eredményezte, hogy jóformán csak a nyelvművelővé szegényült Bessenyei élhetett, hatott tovább.

A kötet igen jó válogatása miatt is, új

szempontokat érvényesítő bevezetése miatt is alkalmas arra, hogy házagptóló hivatásának megfeleljen. De mindaz, ami szükségszerűen kimaradt belőle, figyelmeztet, hogy mennyire hiányzik Bessenyei összes műveinek kritikai kiadása.

Orosz László

MEGJEGYZÉSEK A LÉGY JÓ MINDHALÁLIG KIADÁSAIHOZ

1.

Ha bárhol is szóba kerül Móricz Zsigmond Légy jó mindhalálíg című munkája, gyakran megdöbbenet néznek egymásra a beszélgetők, mert hamarosan rájönnek arra, hogy nem mindig értik a másoknak a műre vonatkozó megjegyzéseit, utalásait. Ennek az az oka, hogy ki a szindarabot ismeri, ki a regény régi kiadású, teljes szövegéről beszél, mások — főleg a fiatalabbak — az ifjúsági kiadásból, sőt esetleg az utóbbi években megjelent ismételt módosított kiadásból ismerik Móricz remekművét. Az eredeti kiadás óta ugyanis egy-egy epizód, szereplő, eseményfonal, beszéd-részlet ki-kimaradt a szövegekből a rövidítők, átirók jóvoltából.

Hogy az eligazodás most már valóban eléggé nehéz, azt az is mutatja, hogy Durkó Mátyásnak az Irodalomtörténet 1953. 3—4. számában megjelent regényelemzésében is található egy ilyen kitétel (Misi erkölcsi fölényéről van szó): »Elég a Böszörményi-féle bicska-jelenetre utalni, amikor annak vállalásával, hogy »inkább higgyék tolvajnak, minthogy az legyen« — visszaküldi tulajdonosának a véletlenül hozzakerült bicskát.« (369. l.) Itt Durkó Mátyás a XII. fejezetre utal, amikor Misi, Géza bátyja karjaiban, búcsúzik a debreceni kollégiumtól és eszébe jut a Böszörményi bicskája, amelyet annak idején a nagy, nehéz szeméttáda mögé csúsztatott be félelmében. Lássuk közelebbről ezt a részt. (Az idézetben szereplő három pontok nem kihagyást jelentenek; a könyv szövegében találhatók így.)

Az eredeti szöveg:
(Egyszerűség kedvéért az 1950-ből való — Füsi József utószavával ellátott kiadás lapszámaival közöljük a továbbiakban. L. 273. l.)
Most hirtelen szemébe tűnt a nagy szeméttáda, a sűrű óriás tölgyszekrény, amely mögött örökre ott lakik a Böszörményi bicskája... s megrándult a karja s szeretett vón oda- t érdepelni, mint a temp-

lomban s a homlokát a földre tenni a bűnbánattól bűneiért és... kikotorni... s elvinni a bicskát... emlékül, hogy ő volt debreceni diák.

Az ifjúsági kiadás szövege:
(Ehhez az Ifjúsági Kiadónál megjelent, Kelemen János utószavával ellátott kiadást használjuk. Lásd: a 205. l.)

Most hirtelen szemébe tűnt a nagy szeméttáda, a sűrű óriás tölgyszekrény, s megrándult a karja és az egész teste; halott-sápadt lett és szinte összerogyott és iszo-

nyúan összeszorult a szíve: tolvajnak fogják mondni. És az egész kollégium meg fogja tudni... De összeszorította apró fogait: inkább higgyék tolvajnak, mint az legyen...

Az eltérés, amely a fentebb idézett tévedést is okozta, abból ered, hogy az ifjúsági kiadásokban közvetlen az idézett rész előtt Misi hirtelen levelet ír Böszörményinek s bevallja, hogy hol van a bicska. Az eredeti szövegekben ennek nyoma sincs: azok szerint örökre a láda mögött marad a bicska; így a Durkó-idézte sor ott nem is található meg.

Természetes, hogy Misi alakjának, az író jellemábrázolásának elemzésekor ezek az eltérések nagyon zavarnak, hiszen más-más következtetéseknek, egymásnak ellentmondó megállapításokhoz adnak alapot.

A továbbiakban röviden azt az utat szeretnénk követni, amelynek során a Nyugat 1920. évfolyamában megjelent első szöveg — elsősorban idegenek közreműködésének eredményeként —, a szó szoros értelmében lényeges változtatásokat szenvedett. Nem foglalkozunk a műfajilag máshová sorolandó színpadi feldolgozással, amelyet egyébként is Móricz maga végzett el 1929-ben. Az egyszerűség kedvéért nem térünk ki az apróbb változtatásokra, eltérésekre s a részletesebb szöveg-dokumentációra sem.

2.

Lássuk először az ifjúsági kiadás kérdését.

Móricz Virág a következőket írja: »Készült 21-ben egy rövidített ifjúsági kiadás a regényből. Ezt Roboz Andorral huzatták meg, apám nagy sérelmére. Pólya Tibor rajzolta hozzá a képeket, de apám rettenetesen utálta mindet. Rosszaknak találta ezeket és művésztlennek. Pólya két-három éves gyerekeket rajzolt, aztán az író kifogása után pár vonással kicsit megvénítette őket, de suták, buták, idétlének voltak. Apám szerette Pólyát — de ezekbe a rajzokba nagyon keserűen nyugodott csak bele.

Mit ért, hogy szerződésileg biztosítva volt, hogy beleszólása van a könyv kiállításába... a rajzoló a kiadó alkalmazottja volt, s az író nem tehetett semmit. Se az ellen, hogy egy idegen szabja ki az ifjúság számára a szöveget, se az ellen, hogy egy másik torzra tolja az olvasó gyerekek fantáziáját. A könyv megjelent...¹

Nehéz lenne ennek a rövidítésnek a vezető szempontjait meghatározni, márcsak azért is, mert többnyire következtetlen és felületes az ifjúsági átdolgozás. Mert nem is egyszerű huzasról, rövidítésről van itt szó, hanem bizonyos mértékű átirásról — mint például a lentebb összehasonlítás is mutatta. Ezen kívül azonban sor kerül egy-egy alaknak következtetlen kihagyására, vagy a szerepeknek az író eredeti elgondolásaitól eltérő torzítására. Ilyen például a Bella kisasszony iránt érzett vonzalom aggodalmaskodó elhallgatása, — ugyanakkor sokhelyen bennmarad egy-egy érvevonatkozó utalás. Az ilyen eljárás természetesen lehetetlenné teszi a tájékoztatlan olvasó számára az összefüggések megértését. Általában elsőrendű szándéka lehetett a rövidítőnek a szerelem bimbózó, nagyon artatlan, félenk megnyilatkozásainak száműzése.

Másik »szempontja« lehetett a tanári tekintély megőrzése. Hogy t. i. minél kevesebb bíráló megjegyzés maradjon a szövegben a tanárokról. Nem is beszélve arról, hogy az egész Légy jó mindhalálig megírásának belső eredetét, lényegét »felismerve« járt el így az átdolgozó, egyébként is hamis ez a tekintélyörző, aulikus eljárás. Mert ez az egész hazugul történik. A valóban nagy fegyelmegtleniséget mutató diáksínyek sorozata bennmarad a szövegben. Csak ahol az író elvi ítélete hangzik keményen a pedagógusok felett (s az újabb eredmények alapján tudjuk, hogy itt lényegében Móricz ellenforradalmar üldözőiről van szó!), akkor ül át nagyobb szövegrészt a kiadó bértollnokának piros ceruzája. Ilyen szövegrészekre gondolunk, például a 11. fejezetből. Az egyik tanár »nem is sokat törődött a számítással, eszében sem volt, hogy a számtan törvényeit megfigyeltesse, megérttesse, megszerettesse, hogy a gyermeki lelkeket felnyissa, mint a drága kis kapukat a tudás számára« (1950. kiadás 29. l.); a másik »oly halálos közönnnyel foglalkozott a tananyaggal, mintha kukoricát morzsolna volna, szakmányba« (id. kiadás 30. l.). Ugyanebből a fejezetből ez is hiányzik az ifjúsági kiadásban: »a tanárok a diákok közt úgy járnak, mint felsőbb lények: nem nevelnek, nem tanítanak, csak szerepelnek.« (id. k. 31. l.). Az itt ábrázolt tanárok tekintélyét helytelenül védi Roboz Andor, mert ezeknek a »pedagóg-

gusoknak« ettől nem javul meg a munkatermékük. Az ilyen pedagógus: rossz munkás, tehát nem art neki a pellengér. Ezeknek a huzásoknak azonban már itt megmutatkozik az ideológiai hatterük: nyilván érezte a kiadó, hogy itt nem szorosan az iskolai élet urairól van szó a regényben. Ezért is hagyta bent a csak iskolai kereteken megtörténhető durva, goromba diaktrefákat, hogy ezzel is tompítsa a mondanivaló élet.

Riasonló céllal szűrkitette el az átdolgozás a kollégium autonómiáját oly keményen védő, a Misihez eredetileg oly közel álló rideg, de igazságos igazgató szerepét, — többek között azzal is, hogy kihagyják a rendőrök előtt elmondott kitérőjét: »Fütyülök a belügyminiszterre és fütyülök a külügyminiszterre és ha tudni akarjak az urak, fütyülök Deák Ferencre és az egész kiegyezésükre« (id. k. 241. l.). És a következő jelenet-rész? (A fegyelmi értekezleten az egyik tanár faggatja Misit):

»...Eladtad gazember! Ne hazudj a szemembe, kis gazember! mert úgy váglak pofon, hogy kibicsaklik a nyakad! Hogy mersz nekem itt szemtől-szembe hazudni... Miféle gyerek vagy te! Mi az apád?

Misi hallgatott:

— Nem hallottad? Mi az apád?

— Ács.

— Na, meglátszik. Így nevelni rá a hazugságra... Ez bele van trenirozva a hazudozásba. Miféle anyja, apja van az ilyennek.

Misi erre a szóra merev lett s a fogát összeszorította s úgy nézett izzó pillantással a tanarra, hogy majdnem felszúrta azt. S a tanár, aki néhány perccel előbb még édeskés pillantással akarta lekenyerezni a gyereket s mézes szavakat keresgált, hogy önmaga ellen tanúságra bírja, most parasztdühvel kelt ki magából s a gyerek pillantásától felbőszítve felugrott a helyéről:

— Te alávaló! Nem reszketsz előttem, te gazlélek! kitépem a füled, te!...

De Misi már úgy állt, mint egy vas-cövek, állkapcsát összeszorította s orrcimpái kitágultak, mint a lihegő lőe, fakó arca még fakóbb lett s úgy nézett ki, mintha egy pillanat múlva kész volna nekimenni a tanárnak.« (id. k. 261—2. 11.)

Talán nem szükséges tovább bizonygatni, hogy ezek a huzások milyen célzatúak s hogy oka volt Móricz Zsigmond tehetetlen dührohamainak. Csak az marad még mindig nagy kérdés, hogy miért kell még a felszabadulás után megjelent »ifjúsági« kiadásokból is kihagyni ezeket a részeket?

De kihagyja az átdolgozás a Misi ugráló fantáziájának szécske képzetkapcsolásait: az állandó utalásokat, párhuzamokat az otthoni és a Debrecenben tapasztalt állapo-

¹ Móricz Virág, Apám regénye 224. l. Az eredeti szövegben nincs kiemelés.

tok, helyzetek között. Pedig ezek az összehasonlítások nagyvonalúan jellemzők a gyermekre s Misi ábrázolásának talán legfontosabb eszköze. Egyébként ez ugyanaz a becsületlen »rekapitulálási« hang, amely a forradalom alatti írásaiából, különösen pedig az Új földesurakból ismerős. Ugyanígy kimaradt a dzsentri lecsúszásáról szóló utalások túlnyomó része, a könnyelmű, léha életmód elítélését tartalmazó részletek serege is, — és sorolhatnánk a részleteket, motívumokat, célszavakat tovább, melyek mind kimaradtak.

Tévedés ne essék: nem azt akarjuk bizonygatni, hogy bizonyos esetekben nincs létjogosultsága a szövegrövidítésnek. De a rövidítés közben nem veszhet el az eredeti írói szándék, nem változhat meg a teljes műben kifejtett eszmei mondanivaló. Még kevésbé jogosult azonban a szövegbe való beírkálás, vagy akár a szövegbe illesztett áthidalások sorozata. Ezt azért is említjük, mert van ilyenekről is szó ebben a regényben. Erre már fentebb is utaltunk. Különösen gyakori ez a Pólya-féle illusztrációk aláírásával kapcsolatban: az átdolgozó és a kiadó rajzolója megbeszélte, hogy milyen kép lenne jó a szöveghez, s ha elgondolásukhoz nem volt megfelelő szövegrész, akkor azt beleírta Roboz Andor a szövegbe s ezzel elhárult minden nehézség. (De ha már valaki vesz is ehhez bátorságot, akkor legalább írja oda a nevét, vagy legalább a kiadó jelezze, hogy nem az eredeti szöveget kapja, az olvasó, mert például a legutóbbi két kiadáson csak az »Ifjúsági Kiadó« ielzés sejtetheti ezt.)

Az 1922-ben először megjelent rövidített, »ifjúsági« kiadás után a többi következő kiadás is tartalmazza ezeket a szövegbeli és illusztrációs ferdtéseket. A Móricz Virág emlegette panaszok tehát még ma is kifakadhatnának nagy írónkból. Végül: az író leánya azt is említi, hogy Móricz később javíttatott az idegen rövidítésen; ezek a változtatások azonban a megszabott terjedelem miatt nem lehettek lényegesek.

3.

Vessünk egy pillantást azonban a »teljes« kiadásokra is. A régebbi kiadásokhoz képest az 1950-ben megjelent (Füsi J. utószavával ellátott) kiadásban változtatások vannak. A kisebbekre most ki sem térve, egyedül a VIII. fejezetben levő, Misi és Nagy úr beszélgetését érintjük.

Durkó Mátyás idézett cikke több ízben emlegeti Móricz világnézeti korlátait. A 366. lapon példaként idézi Nagy úr szavaiból a következőket: »Azért lehet bízni csak a jövőben, mert sehol a világon még nem volt olyan forradalom, mint a miénk 48-ban,

hogy a főurak és a főnemesség* önként ajánlotta fel a parasztságnak a nemesi jogokat: ha ezt keresztül tudja csinálni az egész nemzet testében, akkor a magyarság olyan erős várr lesz, amelyhez nem hasonlítható a legnagyobb birodalom sem.« Durkó a Nyugatból idézi a szöveget. A mai olvasó azonban hiába keresi ezeket a sorokat az 1950-i kiadás 175. lapján, — ahol lenniük kellene. Egyébként is több hasonló kitétel, hosszabb-rövidebb megjegyzés maradt ki ebből a legutóbbi »teljes« kiadásból, — következésképpen az utána következő ifjúsági kiadásokból is.

Nem egyszer megállapították már vezetőink, hogy régebbi irodalmunk nagy íróit meg kell ismernünk, úgy és olyanoknak, amilyenek voltak, de csak azt tanuljuk meg tőlük, ami ma is előremutat. A Nagy úr-féle beszélgetésben megmutatkoznak Móricz korlátai, de Móricz Zsigmond ezekkel a korlátokkal együtt Móricz Zsigmond. A sematizmus Csímborasszója az, ha egyszerűen kihagyjuk az új kiadásokból a »meg nem felelő« részeket. Könyvkiadásunknak jóvá kell tenni az ezen a területen elkövetett hibákat.

Meg kell azonban itt említeni még valamit: a sokféle kiadás, húzás, rövidítés, beleírkálás mellett is maradt azonban a regényben néhány olyan hiba, ami nyilvánvaló elírás (éppen azért, mert eredetileg folytatásokban jelent meg a mű), amelyeknek javítása egyszerű lektori munka lenne — anélkül, hogy sérthetné az író —, hiszen ezeket már az író életében el kellett volna végezni. Ilvenekre gondolunk például: a III. fejezet címösszefoglalása így hangzik »amelyben a kisdíák szorgalmasan dolgozik, tanul, jelesekre felelget, két barátja tesz szert, lutrira pénzt kap, végre nevelő lesz s olyan gazdag legénv, hogy mikor az apja egy forintot küld neki költőpénznek, ő kettőt küld vissza.« Ebből: a lutrira tevés a IV. fejezetben történik, a nevelőség az ötödikben kezdődik, az a bizonyos pénzküldés pedig a X. fejezetre maradt. Hasonló a Misi nagyságára vonatkozó gyermek-i gondolkodású utalás is: a regény első lapjain még a sorban hátulról a harmadik, pár fejezettel arrébb már az ötödik. És ilveneket is sorolhatnánk még tovább. Ezeket is szem előtt kell majd tartani egy újabb kiadás, a valóban integráns kiadás során.*

* Móricz szövegében »köznemesség« van.

* E sorok korrigálása idején kitudt, hogy ez a vágyunk nem vált valóra. 1954 júniusában megjelent a régvárt újabb kiadás (M. Zs. Összeváltott Művei. Légy jó mindhalálig. Szépirodalmi Kiadó. 1954. Sajtó alá rendezte Durkó Mátyás). Azok a hibák azonban, amelyeket itt említettünk, illetve amelyekre itt céloztunk, — ebben a kötetben is megtalálhatók, bár a kiadás a teljes szöveget tartalmazza.

Mindezt pedig azért kellett így részletezni, hogy két tanulságot hangsúlyozhassunk. *Kiadóink több tisztelettel viseltessenek klasszikus íróink és műveik iránt.* Tehát csakis az eredeti szöveget, az író életében megjelent ill. általa véglegesnek tartott szöveget terjesszék az újabb figyelmesen gondozott kiadásokban. Különösen fontos ez így Móricznál, főleg egyes műveinél, hiszen olykor ő maga is lényegesen változtatott az előzőleg megjelent szövegen (a

Légy jó mindhalálig azonban nem ez az eset). A másik tanulság pedig az, hogy *soha többé* ne adják ki a Légy jó mindhalálig úgynevezett ifjúsági változatot, amely a reakciós könyvkiadás tipikus terméke volt és amellyel az író sem értett egyet. Egyébként is nagyon ügyeljünk a klasszikus műveknek úgynevezett *ifjúsági átdolgozásaira*. Ennek a fontos kérdésnek a kifejtése azonban most már nem fér bele ezeknek az amúgyis hosszabbra nyúlt megjegyzéseknek szűk keretébe.

Margócsy József

GORKIJ : HÁRMAN

Fordította : Havas András Károly. — Gorkij válogatott művei. IV. Budapest, 1953. Új Magyar Kiadó.

Végzetlen és nyomasztó világot tár elénk Gorkij forradalom előtti életműve, s a nyomorban vergődő emberecskék tragédiái felett csak távolról, lassan világosodik a láthatár. »Gyermekeim« c. regényében ezt a valómást olvashatjuk : »Mikor a műveletlen-arcú élet ez ólomsúlyú szörnyűséget életre hívom emlékezetemben, azt kérdelem néha, édesem-e ezekről a dolgokról beszélnem. És ilyenkor teljes bizakodással felelem magamnak: igenis édesem, mert még mindig eleven, szomorú valóság, amit itt leírok, olyan valóság, amelynek durvasága ma sem vesztett erejéből, amelyet gyökeréig meg kell ismernünk, hogy gyökerestül kitéphessük a nép lelkéből, a mi eltompult, szégyenletes életünkéből.« — Ezt a valóságot, a cari Oroszország fojtó, ember-telen légkörét súrít három fiatal küzdelmei köré a »Hárman« c. regény is (korábbi magyar fordításának címe: Három ember), amely először 1900 novemberétől 1901 áprilisáig jelent meg folytatásokban és befejezetlenül a »Zsizny« (Élet) c. folyóiratban, s amelyet később az író többször átdolgozott.

E mű születése idején Gorkij már híres, népszerű író volt, országszerte előadásokat tartottak róla, könyveit számos idegen nyelvre lefordították, Rjepin megfestette arcképét. 1901-ben, ugyancsak az Élet c. folyóiratban jelent meg a március 4-i kazáni diáktüntetés alkalmából »A viharadár dala«, ez a híressé vált próza-költemény, amely Gorkij számára megszerezte a forradalmárok barátságát. A rendőrség is fokozottan ellenőrizt ettől kezdve az író működését, levelezését. Egyhelyütt így ír róla a rendőri jelentés : »Gorkij ez év telén Pétervárott lakott, állandóan érintkezett a radikális, ellenzéki írőkkel s résztvett a közönség felbujtásában. Amikor március 4-én a kazáni székesegyház előtt a tüntetést erőlyesen elfojtották, Gorkij is alá-

írta az orosz írói szövetség tiltakozó feliratát.«

Leonid Andrejev egyik (a rendőrség által elkobzott) levelében ezt írta : »Őn nemcsak az eljövendő vihart hirdeti, hanem hívja és elő is készíti a vihart.« Világos felismerése ez Gorkij forradalmár-küldetésének s ebben a korszakban Gorkij maga is egyre öntudatosabb íróvá fejlődik, egyre jobban látja és tudja, mi az író szerepe és feladata a társadalomban. A novellák kezdeti tapogatózása és eredményei után ez az idő »A kispolgárok« s egy évvel később »Az éjjeli menedékhely« alkotásának kora.

A »Hárman« c. regény főalakja Ilja Lunyev. Nemcsak azért, mert két barátja, Pável Gracsev és Jakov Filimonov kevésbé áll a cselekmény középpontjában, hanem azért is, mert az új élet vagy Iljában forrong leghevesebben. Gorkij is szinte kizárólag az ő szájába adja a társadalom legélesebb kritikáját. Nemcsak szóban persze: Ilja egész élete és halála önmagábanvéve is vad és ítélet. Ahogy ez az indulatos fiú szenvedélyes élni-akarasában először a kiábránduláshoz, az emberek megvetéséhez, majd a gyilkossághoz s később az undorhoz jut el, — ahogy ez a jobb életre, tisztaságra, nyugalomra törekvő szennybe és zűrzavarba fullad : abban a lélekrajz művészi biztosságán kívül az ügyész mesterien felépített vádberzédét is észrevehetjük. Gorkij meztelenre vetkőzteti a nyers barbárságot és a látszólag békés polgári életet egyaránt, minden szava ostorként suhog, közben azonban a mesterégeről sem feledkezik el : verbő, eleven életet ábrázol, típusokat teremt, és néhány drámai jelenetben a láttatás, a megjelenítés ritka csúcseit éri el.

A regény végén Ilja Lunyev, menekülve a rendőrök elől, az éjszakai sötétben egy zsákutcába téved, a falnak rohan és összezúzza

fejét. Ez a halál, — bármilyen kegyetlenül realis — jelképesnek is tekinthető. Ilja vakon rohanó életére, menekülésére a régi, megutált világból legalább annyira jellemző, mint kortársai egy részére, akik szintén itt vesztettek a jószandékú keresés közben. Ha végigutunk Ilja történetén, az okokat is megtaláljuk. Természetesen itt minden fontos: az örökös hajlamok, a körülmények, az élmények és vagyak, a hétköznapi robotja és a könyvek álmvilága. — Ilja nagyapja, »egy makacs természetű gazdag paraszt« ötvenéves korában otthagyta családját és elment remetének az erdőbe, hogy »leveze kelje bűnait. Az apa, Jakov Lunyev, — itálos és garazda ember — elpreda a gazuaságot s végül gyújtogatás vádjával Sziberiába száműzték. Nagyatyjával, a püpos Tyerentyijjal, Ilja a kormányzóság szeknyére költözik, egyik távoli rokonukhoz, Filimonov kocsmárhoz. Összelelőve a másik két itüével — Ilja Lunyev története voltaképpen itt kezdődik.

Szinte menekülve távoznak: félnek a falu rosszindulatától. Most ebred fel Iljában először a szankivetettek tehetetlen keserűsége, hogy később egyre kinzőbb és személyesebb vaggya novekeűjék, bosszúvágya az egész élettel szemben. Milyen hatások juttatják odaig, hogy gyilkossa valik, és a társadalom iránt érzett iektelen gyűlölete végre is saját életet taszítja romlásba? Gorkij sokoldalúan, a legbonyolultabb tényezők nyelvében vetetvevel rajzolja Ilja pályafutását. Mi csak néhány erősen szembeütő motívumot emelünk ki, s ezek is összefoglalhatók egyetlen megállapításban: Ilja csupa aljasságot lát maga körül az életben. Az iskolában csúfolják társai, mert együtt jár Jeremij apóval, a koldussal, rongyot szedni. (Ez különben egyik fajó, egyéni élménye Gorkijnak: az önéletrajzában is szó van róla!) Részeg és tragar emberek, piszokban hentergő családok, tolvajok és gyilkosok között él, s a vallásos képmutatás felhaborítja. Gracsev, a kovács, agyonüti feleségét, s Ilja így találkozik szembe a halállal: »Mégolték egy embert... sürgölődnek, szaladgálnak... mindenfélét beszélnek... De senki sem sír... senki sem sajnálja... « Amikor az öreg és beteg Jeremij apó meghal, Ilja nagyatyja és a kocsmáros a szalmazsákjából lopják ki összekuporgatott pénzét (Tyerentyij ebből a pénzből indul »szent« zarándoklatra!); Jakovot, a barátját, semmiségekért félholtra veri az apja; Pavel, a kovács fia, csavargó lesz. — Ilyen tapasztalatok növelik a fiatal fiú undorat, teszik zarkóztottá, barátságtalanná s gyanakvóvá. Gorkij arra is rámutat, hogy ebben a világban a munka sem menekvés: Iljat azért bocsátja el főnöke, a halkereskedő, mert becsületesnek találja. »Semmi rosszat nem tettél« — közli vele, (Ilja ugyanis bevádolta az egyik

segédet, hogy lop) — »tanult gyerek vagy nem is lusta... becsületes és egészséges Ezek a te ütökartyaid. Csakhogy ezekkel az ütökartyakkal nincs rád szükségem.« — Akik tobben vannak, azoké az igazság. Ezt a rideg tanulságot vonja le Ilja, s hozzá még azt is, hogy a gazemberek vannak többen. Nem teóriakból kiindulva, nem raszkolnyikovi kísérletezésből gyilkol: a kapitalista társadalom teszi gyilkossá, a razúduló elvisei lehetetlen élmények. Mert folytathatnánk még tovább: Gorkij a legsötétebb szépiába marta tota ecsetjét és csak annyi világos színt rakott a vászonra, amennyi a komor körvonalak éles kieneléséhez szükséges. Ilja a szerelmet is utcalányok csókjaból ismeri csak, barátai sora is csupan a gyűlöletet táplálja benne. Monthatnók azt is, hogy ez a regény mintegy összefoglalása annak a teljes tematikának, ami már előző novellaiban is megvolt. Mert elbeszéléseinek hősei, amint *Guzdjev* megállapítja (Gorkij élete és művészte): »nem találják helyüket a társadalomban... de képtelenek arra, hogy sorsukat jobbrafordítsák... vagy óvnak az élet javai és szépségei után... Olyan hangulat aradt ezekből az elbeszélésekből, amely a jobb szebb, emberségesebb életre biztatott. Megjelenésük egybeesett a társadalom szociális fejlődési lendületével, ezért alapoztak meg ezek a művek Gorkij népszerűségét. Guzdjev megfogalmazása, mint végső tanulság, a »Hárman« c. regényre is érvényes: az emberségesebb életre biztat, mert mindaz a sötét szín, amelyet felsoroltunk, nem öncélúan sötét. Gorkij regényében — egy diáklány alakjában — feltűnik már a munkásmozgalom közeledő fénye is. Ez a diáklány, Ilja inasának nővére, összehasonlíthatatlanul különb ember Iljánál és Pavel Gracsevnél is, útkeresése már céltudatos, néhány megnyilatkozása a marxista ideológia hatásáról tanuskodik. Erős és tiszta alakja azt is példázza a maga puritán szigorúságában (amely Iljára olyan lesújtóan hat), hogy az a jövő, amelyet Ilja és társai nem találnak meg, — nem lehet a gyengéké és önzőké. A gyengék elhullanak. Jakov, a kocsmáros fia, a beteg, türekeny fiú, aki apja brutalitása elől a könyvek káprazatába húzódik vissza, és mindenki, aki tétlenül, passzív alázattal tűri sorsát, vagy aki fogcsikorgatva akar előnyöket zsakmányolni a maga számára, mint Ilja. Pavel Gracsev, a másik barát, már keményebb fiú. Csavargásai megedzik s a költészetben is vigaszt talál. Róla a regény végén tudjuk, hogy a diáklánnyal együtt meglelte az utat a munkásmozgalom felé. Világos színek ez kevés, de gondoljuk meg, hogy 1894 óta óriási mértékben fejlődött a cári Oroszország ipara, kiéleződött a válság, napirenden vannak a sztrájkok és a kormány megtorló intézkedései, forrongó hangulat van az egész országban. Gorkij mintegy leltárát adja az

okoknak, amelyek majd a forradalomhoz vezetnek, és a sötét sorsok éles hangsúlyozásával is szinte lökést akar adni az eseményeknek. Ekkoriban teremtet kapcsolatot a szociáldemokratáknak azzal a gárdájával, amely Lenin »Iszakra« c. újságja körül csoportosul s igyekszik őket erkölcsileg és anyagiilag is támogatni. Áprilisban le is tartóztatják — nem először — röpiratok sokszorosításának vádjával és számúzik, először Arzamaszba, majd a Krimbe, Jalta mellé. Személyes körülményei, emlékei és tapasztalatai — amelyeknek sokféle tükröződését látjuk ebben a regényben, olykor a Gyermekkoromra emlékeztetve, szintén közrejátszanak abban, hogy a Hárman talán legvigasztalanabb könyvének tűnik, ha először olvassuk.

Ilja életét értelmetlennek ábrázolja Gorkij. Miért? Iljában, noha eleinte nyomorúságos gyermekkorra, osztálygyűlölete szembefordítja az elnyomókkal, úrrá lesz a kispolgári vágyálom: »hogy pár év múlva kicsiny, tiszta bolt tulajdonosa lesz... este, amikor bezárja az üzletét, tiszta, világos szobában ül, teát iszik és olvass. Abból a mélységből nézve, ahol Ilja él, ez úgy tűnik, mint az igazi élet gyönyörű magaslata. A gyilkosság után el is éri ezt a célt, s tragédiája ott kezdődik, hogy nagyon nagy árat fizetett érte és csalódnia kell: az élete így is üres marad és senki sincs, aki méltóbb célt mutatna lázas, kielégítetlen vágyakozásának. Azaz: egyvalaki volna, s arra talán hallgatna is Ilja. A diáklány. Azonban a lány megvetéssel nézi Ilja foglalkozását, naplopásnak tartja a kereskedést. Nem veszi észre az Iljában lévő pozitív lehetőségeket, nem próbálja meggyőzni, vagy nevelni s így megvetése dacot vált ki Iljából, semmi többet. Gyilkosság árán jutni el a legigénytelenebb kispolgári életszintig — van ebben valami megdöbbentő. Mintha az orosz nép mélyseges nyomorának ábrázolását akarná még jobban fokozni az író ezzel a kiáltó ellentéttel is, kimondhatóvá tenni a kimondhatatlant: az állati sorban élő milliók jajszavát. S hogyan jut el Ilja a gyilkosságig! Benne nincs Raszkolnyikov gögijéből annyi, hogy intellektuális magyarázatot, megszépítő elméletet találjon önmaga igazolására! S nincs megalázóbb egy értelmetlenül elkövetett bűnnél, amelyet maga a tettes is bűnnek tart. Dosztojevszkijnél a gyilkosság komplikáltabb lelkivilágból ered s következményében is bonyolultabb: lényegében tisztítóvíz, amelyből Raszkolnyikov úgy kerül ki, hogy leborul az emberiség szenvedése előtt s jövője valami ködös bizonytalanságba vész. Ilja hiába nyugtatgatja magát, hogy az öreg kereskedő, Polujektov halála jótétemény másoknak. Élete mögött mindig ott marad a gyilkosság árnya. Egy nyilvánosházbeli nő miatt öli meg az öregot s voltaképpen itt is a szennyitől való undorra tör ki rajta, ugyan-

akkor azonban azt is érezzük, hogy elnyomottsága, ösztönös gyűlölete is levezetődik ebben a tettben. A gyilkosság minden előzetes szándék nélkül esik meg és fordulópontot jelent Ilja életében, noha nem derül ki, hogy ő volt a tettes. Polujektov pénze segíti hozzá terve megvalósításához, de soha egy pillanatra sem tud megfeledkezni tettéről. (Nagyszerű az a jelenet, amikor séta közben véletlenül a temetőbe vetődik és meglátja Polujektov fejfáját. Kitűnően érzékelteti Gorkij, hogy Ilja egész benső egyensúlyát felborította a gyilkosság és soha többé nem tér magához.) Ő, aki a tisztaságot kívánja, újra és újra a szennybe botlik.

Tatyána, a csinos polgárasszonyka telíti csordulásig az émelelytő poharat. Ilja, aki odaköltözik Avtonomov rendőrfelügyelő házába lakónak, egyideig úgy érzi, hogy tisztelt ezt az asszonyt, »aki semmiségekből tisztává és kellemessé tudta varázsolni az életet«. De ez a tisztelet csak addig tart, amíg a békés, tiszta családi életet látja, — csak addig, amíg az asszony fel nem kínálja magát, szeretője nem lesz. Akkor azután Tatyána egész aljas szemérmertlensége napfényre kerül és Iljának az az érzése támad, hogy »az élet személgödör, amelyben az emberek úgy nyúzsognak, mint a férgek«. Sokféle undora, keserősége és izgalma — s kiábrándulása is a polgári életből — Tatyána születésnapja vacsoráján robban ki belőle. Ez a vacsora drámai tetőpontja a regénynek. Ilja kedvetlenül megy el, s amikor már ott van, legalább zavarba akarja hozni a kérdődő, önelégült társaságot. Olyan igazságokat vág a fejükhez, hogy már-már kitör a botrány. Tatyána, mint háziasszony, igyekszik elterelni a vendégek figyelmét Iljáról, akit közben a férj durván megsért. Iljának fejébe tódul a vér és felindultságában Tatyánára ürítve poharát, egy szép »pohárköszöntőben« az egész vendégsereg előtt leleplezi az asszonyt, hogy szeretője. Amikor a botrány csúcspontját éri el, most már semmivel sem törődve, közli azt is, hogy ő gyilkos. Ekkorra már felülkerekedett benne a mérhetetlen utálat és gyűlölet az egész álszent, mások munkájából élő, korrupt és rothadt kispolgári banda ellen és nem bánja, hogy mi lesz: fejjel rohan a falnak. Élete végleg zsákutca futott.

Kritikai realista mű ez inkább még, mint szocialista, s még ebben az esetben sem számíthatjuk Gorkij erői közé, hogy szinte teljesen hiányzik a műből az emberi kapcsolatok bizonyos melegsége, a társadalom nyomott komorsága ellenére is mindig létező életöröm és derű, ha más nem, hát a jövő szépségének némi sejtetése. Pável Gracsev alakját igyekezett ilyen értelemben pozitívabbá tenni Gorkij az átdolgozások során, de nem sok sikerrel. A diáklányról is inkább csak érezzük, hogy derűje és mosolya is le-

het. A »Hárman« c. regényben nem akadt hely a szépség és az öröm számára. Helyenkint monumentális komorságával a nagy mementók közé tartozik. Tragikus és sötét, mert benne feszül kora minden megoldatlan problémája s három, lényegében magányosan küzdő fiatal elbukását mutatja meg. Gorkij is érezte, hogy hiányzik valami a regényből, s ezért mentette ki végül is Pávelt a három közül a jövőnek. Pável erős, egyenes jellem s a könyvet azzal az érzéssel teszi le az olvasó, hogy Pável megtalálja

majd az utat azokhoz, akik tudják a megoldást. Tudják, mert gyűlöletük éppoly tudatos, mint szeretetük: gyűlölik a multat, amely Gorkijnak ebben a regényében intőjelül marad fenn csupán, és szeretik a holnapot, azt a holnapot, amely mintegy feleletképpen Ilja Lunyev kérdéseire, néhány évvel később 1905 forradalmában hajnalodik, hogy majd végkép elsöpörve az Avtonomovok és Filimonovok hazug világát, 1917-ben elindítsa útjára a nagy, tisztító vihart.

Szabó Ede

MÓRICZ ZSIGMOND : BETYÁR

Móricz Zsigmond összegyűjtött művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1953.

Eötvös József Violája óta hagyomány a magyar irodalomban a betyár alakját társadalmi kérdések középpontjába állítani. A társadalomnak sokáig legnincstelenebb tagja, a földhözragadt szegényparaszt a betyárkodással rúgta szét a feudális társadalomnak számára még életlehetőséget sem nyújtó, szűk kereteit. Ezzel ugyan még a maga számára sem vivta ki azt a lehetőséget, hogy az élet javait elnyomóival egyenrangúan élvezhesse, de kivívta magának a legtöbbet, amit egy elnyomott ember kivívhat: a szabadságot. »Most csak ilyen futó betyár vagyok, de azért szabad embőr.« Mondja Rózsa Sándor Tömörkény István Betyárlegendák¹ című művében.

Legnagyobb írónk megértették a betyáréletnek ezt az alap-indítékát. Különösen a szabadságharc után igazolódott be a betyárkodásnak a társadalmi igazságtalanságok elleni harccal való összefüggése: a Viólák egycsapásra szabadsághősökké váltak. Rózsa Sándornak, a szabadságcsapatszervező önkéntes szabadságharcosnak alakja szimbólummá vált. Azokban az esztendőkből, mikor az utolsó betyárokat, (jórészt már csak rablótútonállókat) számolta fel kíméletlenül a kormány, és mikor a Betyár cselekménye is lejátszódik, Tömörkény már említett művében nem mulasztják el a betyár-világnak ezeket a haladó és értékes hagyományait a közönséges haramia-vonatkozásoktól elválasztani. »Az igaz jószág« című fejezetben Rózsa Sándort mutatja be, mégpedig családi legenda keretében. A történet szerint az író nagyapja maga is öreg negyvennyolcas, egy este Rózsa Sándorral találkozik. Mint régi ismerősök, sőt bajtársak beszélgetnek egymással; mint ha a »forradalom« szó valami regebeli varázsigeként eltüntetné az úr és zsvány közötti különbséget.

»Jóestét, őrnagy úr!« — köszön Rózsa

Sándor a nagyapára. Tehát a *honvédtisztet* becsüli meg az öregúrban. Az viszont így felel:

»Derekasán szolgálta hazáját.«

Később így emlékezik vissza a találkozásra: »Nagyon derek ember volt ő... Együtt szolgáltuk a hazát... Mikor aztán a német elől bujdosunk, akkor is sok honvéden segítettek a Rózsa Sándor emberei.«

Ez a kötetkében szinte elbujtatott kis novella annál is érdekesebb, mert az előző írásokban Tömörkény egy újságírói riport könyörtelenségével ír néhány valóban közönséges haramiáról. Móricz előtt tehát itt, Tömörkénynél jelentkezik legvilágosabban az a gondolat, hogy a betyár a paraszti szabadság-gondolat megtestesítője is. Nem véletlen ez. Tömörkény is, akárcsak Móricz, a nincstelen parasztság szószólója irodalmunkban, neki kellett tehát meglátnia a betyárt ebben a megvilágításban. Mert a betyárnak még inkább csak meghocsátó Eötvös óta Jókai, Mikszáth több kisebb írásában ugyan fellelhetjük ezzel a szabadságért harcoló betyárral való rokonszenvet, de Tömörkény már a szabadsághóstit magát fedezi fel. Móricz Betyárjában ebből a szabadsághósból már tudatos forradalmár lesz.

A Betyár a Tömörkény által megütött hangot szélesíti hatalmas szinfóniává.

A betyárra irodalmunkban tehát a szabadság szeretete és a szabadságnak ha kell, erőszakos úton való kivívása jellemző. Ezért történt, hogy Móricz, aki már a Rokokban kíméletlenül feltárta az uralkodó osztály hibáit, a következtetést — népi, paraszti forradalom szükségességét — a Betyárban vonja le. Ameddig egy mégoly jószándékú városi tisztviselő, Kopjáss nem tudott eljutni, addig magátólértetődően jut el egy betyár, Avar Jani. Találónan írja Nagy Péter, hogy a Betyár az a regény, »amely a

¹ Szeged, 1898.

legmesszebb ment el a paraszti forradalom aktualitásának meghirdetésében.²

A Betyárban Móricz, hogy a társadalmi igazságtalanságok ellen küzdők igaz és töltetlen ügyét még jobban kihangsúlyozza — voltaképpen már nem is betyárt szerepeltet, ami a »foglalkozást« illeti. Avar Jani nap-számos ember, akinek a könyvben leírt kalandja az első és utolsó betyárkaland életében, és aki ezt a kalandot is magasabb célok érdekében követi el. Avar Jani önmaga előtt vállalja legkevesebb a zsvány Szörnyű Jóska életmódját. Móricz nagy művészetével az »in medias res« elmondott betyárkaland után mutatja be az olvasónak azokat az iszonyú társadalmi és életkörülményeket, ahonnan Avar Jani jött, úgy, hogy az olvasó érzi: egyáltalán nem biztos, hogy ő Avar Jani helyében ilyen, csak igazán nagy egyéniségekre jellemző önfegyelméssel járt volna el a kastélyban...

Avar Jani jelleme tehát következetesen megalkotott és az író által minden lépésében indokolt jellem. Mégis van jellemének, illetve a regény cselekményének egy vitatott oldala, azaz fonala és ez Dea grófnő iránti szerelme. Pedig ez a szerelem a regénynek fontos és értékes motívuma: ez bizonyítja be Avar Janinak és az 1936-os olvasónak, hogy semmi értékes, semmi Avar Janiék számára hasznos és maradó nincs a kastélyok világában. Éppen az a szerelem bizonyítja azt be, hogy még olyan, talán Avar Jani számára is társadalmi vonatkozásoktól függetlennek látszó dolog, mint a szerelem is mennyire függ társadalmi vonatkozásoktól. Dea alakja megfelel az Uri Muri, a Rokonok öngyilkos földbirtokos és »középosztálybeli« alakjainak. Móricz igen sok jelentékeny hőse végzi életét úgy, mint a Betyárban Dea, éppen ezzel mutatva meg, hogy ezekre az emberekre nem az élet, nem a jövő vár: halálra vannak ítélve. Dea, az egyetlen ember, akinek szemét a betyárkaland felnyitja, felméri a maga társaságát és a betyárhoz képest üresnek, értéktelennek találja. Dea életének értelmét veszíti el a felismerés által. Azért van szükség arra, hogy Avar Jani feleségül kérje őt, bármily furcsa és kétségkívül nem mindennapi ez a szituáció (de vajjon a betyárkaland mindennapi-e?), hogy Dea a *végző következtetésekig* legyen kénytelen elmenni. Mert Dea Avar Jani munkás életének útján újra megtalálhatná az élet értelmét; de ez a cselekvésre képtelen, csupán a pusztá felismerésig eljutó urinő nem vállalja, mert nem tudja vállalni ezt az utat. Ez a szép hölgy, aki sokkal kevesebb, semhogy egy dolgos parasztember felesége lehetne, a sír szélén áll. Úgyis,

mint világának képviselője. Móricz tehát — mint mondtuk, több más művében is — halálra íteli Dea egész társadalmi osztályát. Viszont meg kellett nyílni Dea előtt a lehetőségnek, hogy új életet kezdhessen — csak így bizonyosodhatott be, hogy nem tudja vállalni a telkialt új életet.

Ki kívánja ezt az új életet? Avar Jani, a »betyár«. Avar Jani mint férfi, megnyerő egyéniség, sokkal megnyerőbb, mint a regényben szereplő összes arisztokrata együttvéve. Boldogga tudna tenni egy asszonyt. De Dea nem őt, a férfit nem vállalja — hiszen sokkal különbnek látja völgyenyénél — hanem az életformát. Nagyon fontos, hogy Dea feltétel nélkül beleszeretne Avar Janiba, ha — társasagához tartozó lenne. Mikor a harmadik ének elején a történetről ábrándozik, a betyárt, aki tetszik neki, a naga képére idomítja. Abban reménykedik, hogy talán áruháas gróf és úgy csoportosítja érveit, hogy elringatja magát ebben az illúzióban. Egyszerűen nem tudja elképzelni, hogy ilyen intelligencia, ilyen politikai öntudat, parasztemberben is lehessen. Mikor azonban az igazság kiderül, ezt mondja:

»Én nem vagyok az, akinek maga gondol... Magának olyan feleség kell, aki együtt tud dolgozni magával. Egy derék, egészséges, jóra való nő... Én, legnagyobb sajnálatomra nem vagyok egy ilyen nagyszerű, hősi emberhez való... Mindenkinél annyit jelent a világ, amennyit abból magának meg tud szerezni... Én semmit sem tudok...«

És elpusztítja magát.

De hát kit szeretett meg ez az Avar Jani? Üres grófi szépséget? Nem egészen. Ő azt a nőt szerette meg, *akiről remélni merte, hogy vállalja az ő életét*. Csalódott reményében. De vajjon lehetetlen-e az, hogy egy gatlásokat és korlátokat nem ismerő férfi egy kíváncsú szép nőt megszeressen, még ha az — horribile dictu — egy grófnő is? Semmi esetre sem lehetetlen. Avar Jani nem emészt el magát reménytelen szerelme miatt, tudomásul veszi és napirendre tér fölötte. Most legalább látja, hogy a gyűlölt társadalmi osztálynak még ez a legértékesebbnek látszó tagja is mennyire értéktelen. A regény végén semmi illúziója nem maradt Avar Janinak. Még ez sem. De nemcsak neki: az olvasónak sem.

Mindezt azért szükséges tisztázni, mert van olyan elgondolás is, mely szerint ez a szerelem pusztán hibás írói fogás Móricz részéről.

Nagy Péter ugyanis a következőképpen vélekedik:³

»Avar Jani története azonban nemcsak politikai öntudata akcióbalépésének, hanem egy ember érzelmeinek az útja is: s ez az,

² Móricz Zsigmond, Művelt Nép Könyvkiadó, 1954. 301. l.

Idézett mű 299. l.

ahol a regény erősen félrecsúszik, ugyanis mindjárt a kastélyban tett »látogatásakor« beleszeret Deába. . .»

»Ez a szerelem egyik oldalról sem valószínűsíthető; az író minden erőfeszítése ellenére sem. . .»

»Ezek a korlátok tulajdonképpen már az érzelmek születését sem teszik lehetővé. . . Csinált érzelmek s nem szolgálnak mást, mint az író céljait: a valóságot tükrözni nem tudhatják. . .»

Felmerül a kérdés: vajjon miért lett volna célja Móricznak, aki oly gyűlöletesnek mutatta be a kastélybeli arisztokráta társaságot, egymashoz erőltetni a tüzet és a vizet? Egyébként sem tételizhetjük fel olyan íróról, mint Móricz Zsigmond, hogy 224 oldalon keresztül erőlködik, hogy Deából és Janiból egy part csináljon, amide mert ez eleve lehetetlen, nem sikerül neki, a regényhősök mégsem lehetnek egymáséi. Móricz nem is akar egy párt csinálni belőlük — ha akart volna, csinált volna — ő azt mutatja meg Avar Janinak Dea iránt érzett szerelmében, hogy, mint mondtuk, Dea és egész világa a múlté, a jövővel semmi kapcsolata nincs és *Avar Jani éppúgy nem számíthat rá, mint a zsarátnoki szegények Kopjássra vagy a magyar mezőgazdaság Szathmáry Zoltánra.*

Indokolatlannak tartja Nagy Péter, hogy a regénynek és Avar Jani életének nagy fordulópontján, a paraszttüntetéskor, amikor hősünk a nagy szót kimondja: a föld azé, aki megműveli — gondolatai méltatlan szerelméhez, Deához kalandoznak. Avar Jani azonban nem árulója mégsem e gondolataival a nagy ügynek. Azért jut eszébe éppen most Dea, mert érthető és nagyon is indokolt kíváncsiságból az újságokat tanulmányozza, melyek szenzációként tárgyalják kalandját. Feltétlenül tudnia kell, vajjon nyomra jutott-e a csendőrség, vagy nem,

hiszen az élete függ tőle. Az újságcikkből értesül, hogy *Dea nem árulta el*, holott már megkapta küldeményét, a rojtot. . . Ez az öröm igazán érthető egy orszagszerte üldözött ember részéről. Természetes, hogy ez a *közös titok* szerelmét, vágyait és ábrándjait csak szítja, sőt *hiú reményekbe ringatja.*

Móricz tehát következetesen és művészi formálta meg regényének jellemeit. A Betyár — mint ahogyan már Nagy Péter rámutatott — valóban a Rózsa Sándor mellett Móricz legmesszebbmutató regénye. De nemcsak a mű egész koncepciója, hanem művészi megírt részletei is kincsei irodalmunknak. Így különösen jelentős Avar Jani falusi otthonának döbbenetes valószínű leírása: szinte érzi az olvasó a kis, földes szoba, fojtó levegőjét. Móricz meggyőzi olvasóit, hogy így élni lehetetlen, hogy ez az élet furdoklas. Hasonlóképpen művészi az ellenpólus: a grófi világ ábrázolása, különösen a grófi ebéd leírása. A hullafoltos fácán »magas illatú« és »finom ízű« taglaló csak jól megfigyelt típusai ennek a világnak.

Mindez feledteti az olvasóval a regény kompozíciójának fogyatékságait: hogy nem derül ki az intéző többször sejtetett kapcsolata a betyárral, illetve társával, a bizonytalanul megrajzolt volt vendéglős-agitátorral. Ugyanígy nem tisztázódik Dea főlegényének csúfos megveréssel végződő kalandja sem.

A Betyárnak ez a negyedik — Szász Imre gondozásában megjelent — kiadása az elmúlt év könyvkiadásának jelentős eseménye. Mind az irodalomtörténet, mind pedig az olvasóközönség nyert azzal, hogy hozzáférhető lett számára az a mű, mely Móricz Zsigmond művészetét és harcos állásfoglalását egyaránt jól mutatja meg.

Nemeskürty István

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: SCHILLER

(A Kultúra Mesterei) Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

»Ami a Don Carlost illeti, az mindent felülmúl. . . Itt van például az a hely, ahol a király sírt, mert Posa márk megcsalta őt. . . pedig a márk csak a herceg érdekében csalta meg, érted, akiért feláldozza magát. És most az előszobában megtudják, hogy a király sírt. »Sírt?« »A király sírt?« Az udvaroncok rettentően megörökönyödnek, és mindenkét megrendít, hisz a király borzasztóan kemény és szigorú ember. Mégis olyan jól meg lehet érteni, hogy sírt, és én tulajdonképpen jobban sajnálom őt, mint a herceget és a márkot együttvéve. Mindig egyedül van, senki se szereti

őt: most azt hiszi, hogy talált végre egy embert, és az elárulja. . .» Ezekkel a lelkis szavakkal Thomas Mann Kisregényében egy német iskolásfiú igyekszik meggyőzni társát arról, hogy Schiller művei milyen gyönyörködtetőek, milyen nemes, felemelő gondolatok ragadnak magukkal olvasásukkor. Társa a német imperializmus neveltje és nem érti ezt. Tonio Krögernek, a nemes emberi eszményekért rajongó kisdíáknak éreznie kell, hogy áthághatatlan szakadék tátong közte és a német imperializmus szellemében nevelt társai között. Ugyanakkor a felnőtt Thomas Mann fájdalma csendül

ki a sorokból; látja, hogy osztálya megtagadja a német nép nagy szellemi örökségét, hogy kíméletlenül és vakon törjön céljai elérésére és ezzel pusztulásba döntse mindazt, amit népe nagyot és nemeset alkotott.

Thomas Mann Schiller mély eszmeiségét állítja szembe a német imperializmus pusztító szellemével, de nemcsak ő fordul Schillerhez a reakció elleni harcban. Schiller halála óta eltelt 150 év alatt nagy haladó mozgalmak, az elnyomottak felszabadításáért küzdő irányzatok képviselői láttak szövetséget Schillerben, találtak támogatást a nagy német költő műveiben.

Schillernek a boldog, szabad életért küzdő alkotásai, a reakció sötéttségében világító alakja a mi mai harcunkat is segíti: ezért jelentős Vajda György Mihálynak Schillerről megjelent monográfiája: Lessingről és Heinerichről szóló művek megjelenése után a magyar olvasóközönség most Schiller életművével is megismerkedik.

Vajda György Mihály nehéz feladatra vállalkozott a monográfia megírásával. Utórró munkát végzett Schiller teljes életművének napjaink fejlődési fokán való marxista értékelésében és ábrázolásában. Munkája során természetesen felhasználta mindazokat a forrásokat, amelyek marxista szempontból közelítik meg Schiller alakját és műveit, így Mehring most már félvéyszázados Schiller-életrajzt, a szovjet tudomány eredményeit, a mai demokratikus német irodalom és tudomány által szolgáltatott adatokat és értékeléseket. Az egyetlen összefoglaló jellegű marxista Schiller-életrajz, Mehringé, azonban már több pontján túlhaladott. Vajda többi forrása pedig nem törekszik teljességre: az általános társadalmi képhez, Schiller életművének áttekintéséhez megfelelő alapot nyújt, több részlet kidolgozása azonban a magyar szerzőre várt. Vajda György Mihály megfelelő felkészültséggel fogott ehhez a feladathoz és így tudományos tekintetben is értékes művet alkotott. Ezen túl Vajda György Mihálynak más nehézségeket is le kellett győznie: könyvét nemcsak szakértők, hanem a legszélesebb olvasóközönség számára is írta: teljes képet igyekszik nyújtani Schillerről úgy, hogy az mindenki számára érthető legyen. A tudományosság és teljesség igénye azt követeli, hogy könyve Schiller egész életművét felölelje, működésének azokra a területeire is fényt vessen, amelyek elsősorban az irodalomtörténészt érdeklik, ezeket a részeket azonban színesen illeszti bele Schiller élő műveinek magyarázatába és értékelésébe, a költő alakjának megrajzolásába. Így a könyv ismeretterjesztő jellege és a tudományosság igénye nem kerül szembe egymással. Ennek a harmóniának a megteremtése komoly feladat volt: sokszor elvont, a mi

számunkra már idegen filozófiai nézeteket kellett világossá tennie: elsősorban csak az irodalommal hivatásosan foglalkozók számára ismeretes szellemi, irodalmi irányzatokat és ezek képviselőit kellett a művek teljes megértése érdekében a tárgyalásba belevonni, hogy az olvasó teljes és hű képet kapjon Schillerről. Ugyanez az igényesség jellemzi a szerző által felhasznált forrásokat is, — a marxista irodalmon túl felhasználta az orosz forradalmi demokraták hagyatékát, a polgári jellegű tudományos irodalomból is azt, ami közelebb visz Schiller megértéséhez, hatásának felméréséhez. Ennek ellenére, mint ahogy már fent említettem, — műve nem válik egyszerű összeggé: forrásainak anyagát önállóan válogatja ki és kezeli, mind az egész képet tekintve, mind pedig a részletekben újat is tud adni, egyéni vizsgálódáson alapuló eredményekhez is eljut.

A szerteágazó, több helyen súlyos filozófiai és történelmi anyagnak az egybefonása úgy, hogy pillanatra ne veszítsük el az élő, kora társadalmával, a mindennapi élet problémáival és műveivel küzdő költőt, hogy teljes egységben álljon előttünk az alkotó és az ember, nem csekély szerkesztési feladat: a szerző tollát fegyverező, a tényeket, jelenségeket mérlegelő, elmélyült munkát követel. Ezt a feladatot Vajda György Mihály az egész monográfiát tekintve jól oldotta meg. Emellett külön dicséretünk kell tudatos törekvését arra, hogy műve ne csak alapos és igaz, hanem érdekes is legyen. Ennek megfelelően stílusa is pozitív irányban tér el a szokványos értekező stílustól.

A munka helyesen méretezett, világos képet adó társadalmi-történeti megalapozással kezdődik, — erre Schiller sok problémát felvető életművének tárgyalása előtt különösen szükség van. Nagyon szerencsés, eredeti és különösképpen szemléletes az általános társadalmi helyzet ismertetése után beiktatott második fejezet: ez magának Schillernek a műveiből ad rendkívül meggyőző, láttatóerejű képeket a korabeli társadalmi helyzet legjellemzőbb tényeiről; így Vajda György Mihály nemcsak Schiller életéhez és műveihez vezeti át közvetlenül az olvasót, hanem már előjáróban rámutat Schiller művészetének mélyen reális alapjaira. A továbbiakban aztán a költő életrajzába bekapcsolva tárgyalja műveit és adja meg azokat a kiegészítő magyarázatokat, amelyek feltétlenül szükségesek alkotásai megértéséhez. A költő életét is csak ennek a szempontnak, a művek értékelése szempontjának alárendelve tárgyalja: az adott keretek között ez az egyetlen helyes módszer, hisz a monográfia célja az, hogy Schiller műveit sokoldalúan tárgyalja, ismer-

tesse a magyar olvasóközönség előtt. A legsebésebb teret Schiller drámáinak juttatja, hisz ezek élnek leginkább az utókor számára is Schiller műveiből. Nem hanyagolja el a német költő lírai és epikai verseit sem; a fontosabbakat elemzi, a kevésbé jelentősek közül sokat felhasznál az életrajzi részek illusztrálására.

Az utókor számára elsősorban Schiller művei fontosak, — életének eseményei, életrajzi adatok csak annyiban, amennyiben közelebb visznek művei eszmei mondani- valójának megértéséhez. Ezért helyes az is, hogy Vajda György Mihály a költő fejlődésé- nek vonalát elsősorban művekre tekintve rajzolja meg. Milyen fejlődés bontakozik ki előttünk művei tartalmi és formai elemzése alapján? — Erre a kérdésre kell választ adnia Vajda György Mihálynak, hisz a költő valóságos élete a mi számunkra az, amiről művei tanúsognak. Az igazán nagy költők műveiben több van annál, mint amit a pusztai életrajzi adatok mondani tudnak, csak érteni kell a művek nyelvén. Különösen akkor fontos ez, amikor a monográfia terje- delmét megírásának célja többé-kevésbé előre meghatározza. Ezért helyes az, ha Vajda György Mihály a költő életrajzából csak a leglényegesebb részeket emeli ki s az ábrá- zolás súlyát a művekre fekteti. Az így ki- alakított kép alapvető vonásaiban helyes: az olvasó követni tudja Schiller fejlődését a hercegi iskola lázadó diák-rabszolgájától az »Ármány és szerelem« elnyomást izzóan gyűlölő, harcos szerzőjéig s tovább a német- országi helyzet és a francia forradalom két- oldalú és kettős értelmű hatása alatt meg- torpanó s az idealista filozófia védelmébe menekülő költőig: s a Schillerről adott kép lezárul a Tell Vilmos szerzőjének nagyszerű alakjával, aki megtorpanása ellenére, ezen bizonyos mértékben túljutva, újra bizni tud az emberi társadalom jövőjében, mert meg- találta újra azt a célt, amelyet népe, és az emberiség fejlődése határoz meg.

Vajda György Mihály teljesítette a maga elé kitűzött feladatot: alapján helyes képet adó, fontos és érdekes könyvet írt a magyar olvasóközönség és irodalommal fog- lalkozó szakemberek számára. Emellett azon- ban nem szabad elhallgatnunk műve fogya- tékosságait sem, — annál is inkább, mert ezek részben módszertani jellegűek, kissé gondosabb, elmélyültebb munkával könnyen kiküszöbölhetők lettek volna.

Legfontosabbnak tartom ezek közül a drámák elemzésének kérdését. Ez lényeges, mert a drámák értékelésének kérdése is kapcsolódik hozzá, de azért is, mert egy ilyen munka nemcsak Schiller műveit teszi ismertté, hanem igen hasznos abban is, hogy az olvasó elsajátítsa gyakorlatilag az irodalmi művek elemzésének módszerét, önállóságra tegyen

szert, irodalmi ízlésének kialakításában tuda- tossa váljék.

A drámák elemzését Vajda György Mihály különböző módon építi fel. Ez magában nem hiba, az egymástól eltérő szerkezetű, eltérő mondanivalójú művekhez való alkalmaz- kodás némileg jogossá teszi ezt a megoldást, bár ugyanakkor bizonyos módszertani bizony- talanságot is elárul. Közös vonása az elem- zésnek a drámák cselekményének részletes ismertetése; ez természetesen magában véve helyes, hisz a drámák nagy részét az olvasó egyáltalán nem, vagy csak részben ismeri.

Többször azonban a drámák cselekmé- nyének ismertetésekor a szerző nem meríti ki mindazokat a lehetőségeket, amelyeket ezek az alkotások mélyebb megértésére nyújtanak. Így például kétségkívül a követ- kezőtől elemzés rovására megy az, hogy a Haramiák cselekményének le- zárását csak az elemzés végén közli. Másutt nem ügyel arra, hogy a lényeges, a szereplők jellemzése, a konfliktus s így az eszmei mondanivaló kifejtése szempontjából fontos cselekmény-elemek kiemelkedjenek. A Don Carlos bőven és színesen ismertetett csele- kménye során Vajda György Mihály azt írja, hogy Posa márkí a király kompromittáló levelét undorral tépi szét (88. l.); itt nem ez az undor a lényeges, bár kétségtelen, hogy hozzájárul Posa jellemzéséhez, hanem az hogy Posa, a nagy összeesküvés *tudatos* szervezője vissza akarja tartani Don Carlost attól, hogy a társadalommal szembeni kötelességét elfelejtse szerelmi szenvedélye miatt. Ennek a hangsúlyozása már a csele- kmény ismertetése elején megóvta volna a későbbi elemzést a félrecsúszástól, hisz ez a jelenet remekül megvilágítja Don Carlos jellemét, helyzetét és a két férfi viszonyát.

A legjobb elemzés, mert meggyőző és a többinél teljesebb, az »Ármány és szerelem« elemzése. Az egymással szemben álló két tábor típusainak bemutatása után az olvasó valóban át tudja érezni a konfliktus és a kifejtet lényegét, a mű forradalmi mondani- valóját. Zavaró az, hogy az elemzés során Vajda György Mihály nem ügyelt eléggé állításainak megfogalmazására, így az az érzésünk van, mintha ennél a darabnál a szereplőknek külön »emberi és politikai« életük lenne. Ehelyett itt különösen jó alkalom lett volna az emberi érzelmek, tettek társadalmi jelentőségére és meghatáro- zottságára rámutatni. Vajda György Mihály ezt írja: »... az Ármány és Szerelem csak akkor érthető meg helyesen, ha e »polgári« tragédia *mindkét szálában* (kiemelés V. Gy. M-tól), az »ármányban és a «szerelemben» egyaránt felismerjük a politikai mondani- valót...« (56. l.) A mondat szerkesztés színes- ségére való törekvés viszi arra a szerzőt, hogy két szálát különböztessen meg ennél a

drámánál, amelyik különben Schiller talán egyik legegységesebb drámái alkotása: másrészt pedig ez a megfogalmazás arra enged következtetni, hogy Vajda György Mihály nem a mű alapvető témájából, a szerelemből indul ki, amikor a politikai mondanivaló, keresi. Az elemzés egy további mondata még csak megerősít ebben, mikor a szerző, szinte mentegeti ezt az emberi, azaz társadalmi — a társadalmi renddel szorosan összefüggő, abba beleilleszkedő vagy vele szembe forduló — érzelmet, mint a mű konfliktusának kiindulópontját: »Magatartásuk (a szerelmeseké) osztályharcos, és ha befelé, saját érzelmi életük felé is fordul, mégis (kiemelés tőlem S. M.) a feudális osztálytársadalom pilléreit döngeti« (62. l.). Helyesebb lett volna olyan megfogalmazás, amelynek alapján az olvasó számára természetesnek tűnik az emberi érzelmeknek és hordozóik társadalmi létének szoros összefüggése, ahogy ezt Schiller itt igen meggyőzően ábrázolja. Értékesebb lett volna az elemzés, ha a hősök jellemének mindenoldalú bemutatásán kívül Vajda György Mihály utal más formai elemekre, így a dráma szerkezetére is. Itt beszélhetett volna az expozíció tökéletességéről, amely megindítja a cselekményt, megadja a konfliktus társadalmilag meghatározott jellegét, a főszereplők jellemének alapját és állásfoglalásukat — ezzel a korabeli társadalomnak képét is. A továbbiakban kiderült volna az is, hogy a darab szinte minden jelenetének megvan a drámai szerepe a konfliktus és kifejtés felépítésében, azaz előreviszi a cselekményt, láttuk volna azt is, hogyan fejleszti Schiller az eseményeket szenvedélyes összecsapásig, hogyan szolgálja a párbeszéd a jellemzést s egyben a cselekményt. A hősöknek különben igen találó bemutatásánál sem értek egyet egy pontban a szerzővel: Vajda György Mihály közös nevezőre hozza Millert és feleségét. »Silány-nak nevezi a muzsikust, pedig az ő alakja a Vajda által idézett jelenetben (az erszény jelenet) még »silányságában is inkább tárgikus, mint aljas. Miller szenvedélyesen szereti lányát, gyűlöli elnyomóit és ki szeretne törni elnyomott helyzetéből, ha ez a kitörés nem is több menekülésnél. Hogyan várhatnánk többet a kor német kispolgárától, akinek általános típusát Millernében ábrázolta a költő. Ha ez a formai elemzés kissé mélyebb, kiderült volna a jellemzés ellentmondása is (pl. Lujza magas polgári öntudatra való fellépése Lady Millforddal szemben): itt meg kellett volna mutatni azt, hogy mit jelent az az Engelstől idézett mondat, hogy a költő szemlélőit a »korszellem pusztaszócsöveivé« változtatja: azaz olyan szavakat ad ajkukra, amelyek nem illenek bele a hősről a költő jellemzése alapján kialakított

képbe. — Az itt felsorolt fogyatékok az az tény, hogy a drámáról az elemzés helyes képet nyújt, eszmei mondanivalóját és formájának leglényegesebb vonásait is meggyőzően feltárja. Ez igaz a drámaelemzések nagyrészt, — egy-két ponton azonban az elemzés elnagyolt és itt emiatt az értékelés is félrecsúszik.

A Don Carlos bemutatásánál Vajda György Mihály elhagyja a főszereplők részletes jellemzését. Fülöp király alakjáról ugyan néhány oldallal később futólag megjegyzi, hogy felejthetetlen (104. l.), a mű elemzésekor azonban erről nem beszél, sem Fülöp király megrendüléséről akkor, mikor saját fia életét teszi le az inkvizítorok gyilkos kezébe. A királyt saját elnyomó rendszerre tőri össze, sorsában mélyebb tragédia van, mint akár Don Carlos, akár Posa márkai alakjában. Don Carlos maga aligha lehet tragikus hős, a körülményeknek, szenvedélyének játékszere, akit Posa szinte erőszakkal tart a kezében. Posa alakjának a hitelét is részben az veszi el, hogy egy ilyen hős kezébe akarja letenni világmegváltó terveinek kulcsát. Miért nem áll maga Posa a németalföldiek élére? (Akik különben nélküle is győzni tudtak.) A hősök ilyen megformálása Schillernek a német társadalmi helyzetből adódó korlátjára mutat: nem látta ekkor még annyira sem, mint a Tell Vilmos drámában a néptömegek történelemformáló szerepét. (Meg kell jegyeznünk, hogy Vajda a későbbiekben rámutat Schiller e korlátjára, amikor a Demetrius töredéket Puskin Borisz Gudonov-jával összehasonlítja 194—195. l.) Így nem érezzük teljesen helytállónak azt, hogy a »Don Carlos kicsengése... nem bukás, hanem győzelem« (100. l.) hisz a darabból egyáltalán nem derül ki, hogy a németalföldi forradalom győzött. A darab eszmei mondanivalóját Vajda György Mihály helyesen állapítja meg: a költő felejthetetlen alakok ábrázolása útján leleplezi a katolikus egyház féktelen elnyomó tevékenységét: éppen ezt támasztotta volna alá a király alakjának bemutatása.

A Tell Vilmos dráma elemzésének módszere bizonyos mértékben eltér az előzőektől: Vajda György Mihály a cselekményt végigkísérve jut el az eszmei mondanivaló kifejtéséhez. A dráma bonyolult cselekményét tekintve az itt igen alkalmas módszernek bizonyul s valóban, a monográfiának azt a részét különösképpen ki kell emelnünk. Az elemzés egy pontjával azonban nem értek egyet. A szerző Schiller iránti érthető lelkesedésből »tisztázta mosdatja« a Parricida-jelenetet. Elveti Vas István kissé éles, de alapján helyes véleményét: »Tell kép-mutató felháborodással csak azt vállalja tettéből, ami ön- és családvédelem« (187. l.); ennek ellenkezőjéről azonban Vajda nem tud

meggyőzni. Szerinte Tell azért hangsúlyozza tettének egyénit, csak családja megvédésére irányuló jellegét, mert Parricida János a közösséget hozott áldozatot úgy sem értené meg: joggal kérdezzük, hogy mennyivel erősebb a semmiféle közösséghez nem tartozás érzésénél, mikor éppen saját rokonát ölte meg. Vajda továbbá azt állítja, hogy Schiller gondossága elképzelhetetlenné teszi azt, hogy Tell jellemébe következetlenséget vigyen. Ezzel szemben azonban az a Schiller, aki alakjai jellemábrázolásába is következetlenséget visz azért, hogy felfogását harsozóan hirdesse, nyilvánvalóan a közösségi szempontot hangsúlyozta volna, ha Tellt, mint a közösség képviselőjét akarta volna ábrázolni. Itt azonban erről nincs szó. Tell szavai teljesen beleillenek a drámában kialakított jellemzésbe, de véleményem szerint éppen ellenkező értelemben, mint ahogy Vajda György Mihály véli: a Parricida-jelenet a schilleri mondanivaló lényeges kiegészítése: a szabadság kivívásakor nem szabad vérnek folynia. Ha ez mégis megtörtént, a gyilkosságot el kell határolni a nemzeti ügytől, az önvédelem kényszerével kell megbocsáthatóvá tenni, — így a Parricida-jelenet csak a legélesebb kifejezése ennek a schilleri véleménynek a forradalom elvetéséről. Ennek a darabban igen következetes megalapozása van. Az V. felvonás I. jelenetében Schiller Walter Fürst szavaival boldognak tartja a svájciakat, hogy »nem gyalázták meg vérrel a tiszta győzelmet« (»Wohl euch, dass ihr den reinen Sieg Mit Blute nicht geschändet.«)

Magának Tellnek a monológja a tett előtt szintén a gyilkosság számunkra és a forradalmi érzelmű kortársak számára amúgy is teljesen világos jogosságát hivatott bebizonyítani. Ebben a monológban — amelyről Vajda nem beszél — egyetlen szó sincs a közösségi ügyről, annál több Tell házi nyugalmának biztosításáról. A monológnak és a dráma más részeiben tükröződő forradalomellenes állásfoglalásának betetőzése a Parricida-dialóg. Tell alakja, — haláltmegvető bátorsága, gyengéd szeretete és izzó gyűlölete — valóban megragadó, de ugyanakkor Schiller utolsó korszakának forradalomellenességét, a hatalom előtti meghajlást is megtestesíti. (Tell még a császárt is megvédi: Gessler — Tell szerint — urának szándékát meghamisította, mert annak »jogos, szigorú ítéletmondása« helyett a maga gyilkolási kedvének engedett szabad utat.) — Tell alakjának ez a jószerű túlértékelése nem változtat a Vajda által megállapított eszmei mondanivaló helyességén: a Tell-dráma haladó mondanivalója: a külföldi hatalom elnyomása ellen győztesen harcbaszálló nemzeti egység Schiller korához szóló dicsőítése:

s bár ez az egység patriarchális jellegű, létrejöttében Schiller döntő szerepet tulajdonít a történelem szükségszerűségének (Attinghausen jóslata: ezt Vajda részletesen ismerteti) és a parasztság erélyes fellépésének, amely előtt a nemesség kénytelen meghajolni (erre példa Melchtal és Rudenz párbeszéde a IV. felv. 2. jel-ben; ezt nem említi a szerző). Tell alakjának ez a vonása nem jelenti azt, hogy maga a darab és benne részben Tell alakja is elvesztené értékét és lelkesítő jellegét: hisz mi sem vetjük el Vörösmartyt azért, mert nem látott tisztán a forradalom kérdésében és keserves-kínos kételyei voltak az emberiség fejlődéséről, pedig mi Petőfivel mérhetjük össze. (Jellemző különben az, hogy a Tell Vilmosról készített haladó olasz filmben Parricida-jelenet nincs és Tell vezére a közösségi harcnak is.)

Egyetlen olyan drámaértékelés akad a monográfiában, amellyel alapvetően nem tudok egyetérteni: ez az Orleánsi Szűz értékelése. Vajda szerint Johanna a néptömegek erejének a képviselője: szerintem ez csak igen kis részben igaz. Johannát első fellépésétől kezdve valójában nem a nép szenvedése, hanem égi hatalmak indítják tetteire, — ha közben szó is van az idegen elnyomók pusztításairól. A darab részletesebb formai elemzése elvezetett volna a tartalom és forma — ezúttal negatív előjelű — egységének a bemutatására is: így pl. Johanna az égi hatalmakkal kerül »konfliktusba« és ez alakját minden drámai jellegtől megfosztja. Meg kellett volna említeni azt is, hogy itt reagál Schiller a legnyíltabban a francia forradalomra (III. felv. 4. jel.). Jó kiegészítés lett volna ez a Tell Vilmos dráma forradalomellenességének a megvilágításához is: Schiller utolsó befejezett alkotása azért válhatott remekművé, mert mondanivalójában háttérbe szorult a forradalomtól való félelem a nemzet szabadságáért harcoló népi egység dicsőítése mögött.

Hogy mit tud nyújtani Vajda György Mihály a művek elmélyülő formai elemzése terén, azt ragyogóan megmutatja a Don Carlos két változatának stílusbeli összehasonlítása során. Sajnálhatjuk, hogy ezt nem terjesztette ki bizonyos mértékben a munka többi részére is. A túlságos részletezésnek természetesen a monográfia keretei is határt szabtak; de a könyvet további értékkel gazdagította volna, ha Vajda György Mihály ezt az elemzést a drámák közötti különbségek bemutatására is kiterjeszti. Nyilvánvaló, hogy nemcsak a stílusban, hanem a mondanivaló harcosságban és egyértelműségében, ennek folytán a szerkezeti tisztaságban és a belső drámaiságban is különbség van az Ármány és Szerelem és a Don Carlos, meg az ez után következő drámák között. Ferdinánd és Lujza és ellenfeleik két valóban szemben-

álló osztályfelfogás képviselői és a két tábor összecsapása magával ragadja a nézőt; de Wallenstein nagyszerűségével (hisz lenyűgöző tulajdonságai is vannak) és aljaságával szemben ellenpólusként a saját és Schiller korában még inkább hitelt veszített Habsburg császár áll, aki még híveket is csak ajándékkal, megvesztegető ígérettel szerez. Ferdinánd és Lujza szerelme politikai tett is egyben, de Stuart Mária és Erzsébet politikai harca majdnem teljesen női problémává és részben vallási kérdéssé zsugorodik, ahol megcsodáljuk a költő emberábrázoló erejét, de alig valamit látunk abból, mit jelentett Erzsébet győzelme és kora az angol társadalom fejlődése számára.

Ha Vajda György Mihály az elemzésekben mélyebbre hatol, alaposabban tárja fel a különböző drámák között lévő tartalmi és formai különbségeket, világosabb lett volna Schiller fejlődése a forradalmi — harcos Ármány és Szerelemtől, tartalmilag és formailag legjobb alkotásától, a Tell Vilmos drámaig.

A drámaelemzések igen értékes kiegészítője a történelmi tárgyú drámák történelmi alapjának az ismertetése: mélyebbé, alaposabbá teszi a művek megértését: még hasznosabbak lettek volna ezek az utalások, ha Vajda György Mihály levonja a következtetéseket abból, ahogy Schiller a történelmi anyagot kezeli, a drámaiság és a mondani-valója érdekében megváltoztatja.

A monográfiába beillesztett verselemzések szemléletesek, meggyőzőek, sokban hozzásegítik az olvasót Schiller alakjának, életművének a megértéséhez. Különösen a balladák ismertetését szeretném kiemelni: a szerző önállóan, magabiztosan, jól átgondolt elvi alapon tárja elénk a maradandót és mutat rá arra, ami múlandó: helyesen állapítja meg helyüket Schiller költészetében. Versértékelései közül csak egyet nem értek egyet: Vajda az »Öröm himnusza« idealizmusa mellett forradalmiságot is megállapít (85. l.). Ebben a versben forradalmiság helyett inkább csak lázadó elégedetlenséget lehet találni.

A monográfiában legfontosabb, leglényegesebb nyilvánvalóan a művek, ezek között is a drámák elemzése. A magyar életrajzíró ezen a területen adhat legfőképpen újat és önállót: a monográfia célja, jellege is ezt követeli meg. Itt nem tartunk még határozottan kialakult megállapításoknál (az irodalmi műveknél egyszer s mindenkorra megállapított elemzést-értékelést nem is adhatunk), így úgy érzem, itt különösen helye van a vitának. Ezért foglalkoztam a monográfia eme részeivel ilyen hosszasan, talán érdemtelenül hosszasan, mint a szerző munkájának kiváló, s épp ezért kevésbé problematikus részlete. Néhány részletet

azonban a mű egyéb, — életrajzi, irodalomtörténeti — magyarázó részei közül is érthet bírálat.

Vajda György Mihály túlhangsúlyozza a gyermekkori apa-fiú viszony és protestáns vallásos nevelés hatását a költőt későbbi éveiben ért társadalmi hatásokkal szemben. A gyermek és ifjúkor benyomásai nyilvánvalóan döntőek lehetnek egy egész életre: Schillernél is megadhatják gondolkodásának, érzelmi világának alapjait, de ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk arról, hogy a költő világnézete a későbbiek során őt erő hatások alatt igen lényegesen megváltozott. Vajda szerint Schillernek és apjának egymáshoz való viszonya a darabjaiban megjelenő hasonló kapcsolatra erősen hatott. Az általa felhozott példákra (Ferdinánd és apja, Thekla és Wallenstein) ugyanannyi ellentépet is hozhatunk akár ugyanazokból a drámákból is (Miller és lánya, Oktávio és Max Piccolomini). Azt, hogy a költőt a »végső következtetések levonásával mindig visszatartja valami félelem« (21. l.), a szerző az ifjúkori protestáns vallási nevelésnek tulajdonítja. Ezzel szemben az Ármány és Szerelme Schillere társadalomszemléletében sokkal következetesebb, határozottabb (pedig itt valóban a gyermekkori vallásosság erős nyomai látszanak) mint a későbbi drámáké, vagy verseké. Az, hogy ez a protestáns vallásosság még nyomokban is alig van meg az érett Schillernél, azt a katolikus szellembe való beleélési készség is bizonyítja (Stuart Mária, Orleansi Sztíz); a klasszikus világot dicsőítő, Kant tanítvány Schillerben már nem igen lehetett semilyen vallásosság sem. Hogy visszatérjen a végső következtetésektől, az mással magyarázható s Vajda György Mihály is mással magyarázza a könyv további lapjain.

Az életrajz egy másik pontján nyilván az érdekes szerkesztésre való törekvés ragadta el a szerzőt és ez itt a világosság rovására megy; a IX. fejezet első részében a költő Lipcsébe való megérkezését úgy jelenti be, mintha arról előzőleg már szó lett volna, majd pedig Schiller lipcsei éveinek tárgyalásába háromszor is belefog (a 79., 80. és 82. lapon), miközben kétszer visszatér Schiller mannheimi tartózkodásának ismertetésére. Itt egy vastagbetűs sajtóhiba is megzavarja az olvasót: a fejezet élén 1785 helyett 1758. áll.

Említettem már, hogy a monográfia komoly értékei közé tartoznak a tárgyalásba iktatott irodalomtörténeti megjegyzések, magyarázatok is. Ezek közül egynek a megfogalmazása nem eléggé pontos: Hegedűs Gézától vett idézetten alapuló szentimentalizmus-magyarázatról van szó (27. l.); a harcos szentimentalizmus nem közös területet keres a nemességgel, hanem a nagy emberi

érzelmeket fegyverként fordítja a feudalizmus korlátai ellen. A könyv későbbi megjegyzései alapján (pl. a 62. lapon) kiderül, hogy ezt Vajda György Mihály is így véli.

Ki kell emelnünk még az utolsó fejezetet és a Függelékét is. Ez a két rész hasznos útmutatásokat ad Schiller helyéről a múlt és a mai társadalomban, világviszonylatban és nálunk.

Nagyobb helyet adtam cikkemben a bírálatnak, mint a dícséretnek: ez távolról sem jelenti azt, hogy a mű értékeinek és vitatható pontjainak aránya megfelel annak a terjedelemnek, amelyet a két oldal a kritikában elfoglal. Vajda György Mihály mongráfiája

elbírja azt, hogy kevésbé sikerült részeit ilyen részletességgel tárgyaljuk: Schiller értékelésének kérdése megerdemi, hogy műveivel részletesen foglalkozunk.

Hasznos könyvet adott Vajda György Mihály az olvasók és szakemberek kezébe, alkalmasat arra, hogy bevezetőül szolgáljon a költő színpadi műveinek felújítására. Emellett hangsúlyoznunk kell tudományos értékeit is: jogos büszkeséggel tekinthetünk erre a könyvre, amely elősegíti Schiller marxista értékelésének ügyét nemzetközi viszonylatban is.

Salyámosi Miklós

TÁRSASÁGI HIREK

GULYÁS JÓZSEF
(1885—1954)

Hasznos élet volt a Gulyás Józsefé, egész pályáját magas munkaerkölcse jellemezte. Tanítványai szerint minden óráját megtartotta, pontosan csöngetéstől-csöngetésig, akkor is, ha sütött róla a láz. Debrecen fia, az Eötvös Kollégiumból hamarosan Sárospatakra került. A százezerkötetes könyvtár lett az otthona. Valóságos aranybányák ezek a mi régi gyűjteményeink, szinte minden lépés jutalmazza a kutatót. Gulyás József fáradhatatlan hűvvel vetette rá magát a pataki Kollégium kincseire, bőven hozott föl belőle értékeket.

Típusa volt a szerény vidéki tudós. Nem tűzött maga elé nagy feladatokat, megelégedett Harsányi István mellett a munkatárs szerepével. Kivételes helyemlékezettel gyorsan tájékozódott a kötetek légiói közt, s élete végéig gondozta a könyvtárt, kalauzolta látogatóit. Nem utasított vissza semmiféle megbízást vagy szolgálatot; a kisparosok épúgy számíthatnak egy-egy előadására, akár a református egyház. Magántanár lett a debreceni egyetemen, — úgy osztotta be óráit, hogy soha ne menjen pataki tanrendje rovására. Állandóan dolgozott, publikált, kisebb-nagyobb tanulmányt, adatközléseket, mégis egyre inkább az »otftelejtett ember« hatását keltette. Szinte csak véletlen elszólásaiból derült ki, mekkora területét utazta be Európának s mennyire otthonos a világirodalomban. Diákjai egyre inkább hiányolták, hogy alig jutott Adynál tovább. A felszabadulás után a marxista irodalomszemlélettől még távolabb maradt. Egy ideig ugyan dolgozott, hiszen alapjában haladó gondolkodású volt s mindig vonzotta a népköltészet. De azt már elhárította, mikor be akartam vonni Csokonai kritikái kiadásába. Számítani azonban lehetett rá egy-egy részletproblémában, míg csak futotta az erejéből.

Legnagyobb érdeme, hogy Harsányi Istvánnal együtt ők ketten tették hozzáférhetővé Csokonai csaknem teljes hagyatékát. Ezzel is a polgárosodás frontját erősítették, az ellenforradalom kezdetétől fogva. Ehhez képest elenyésző hibájuk, hogy nem ellenőrizték Toldy Ferenc és Ferenczi Zoltán időrendjét, szétdobálták Csokonai hátrahagyott verseit. A tőke hajszolta őket ennél gyorsabb munkára, nem is dolgoztak mindig a leghitelesebb kéziratokból. Így is belőlük táplálkoznak 1922 óta mind a Csokonai-tanulmányok, mind az újabb kiadványok. Gulyás József tovább folytatta a költő alkotásainak föl kutatásait Harsányi halála után is (1928). Ő ásta elő a legkurucabb versét (*Óh szegény országunk*) s a legradikálisabb prózai műveit (*A számár és a szarvas*, *A természeti morál*). Névtelen hőstettek voltak ezek Szűz Mária országában: Horthy m. kir. köztársaságában.

Juhász Géza

Választmányi ülés

1954 március 15-én kibővített választmányi ülést tartott a Társaság, amelyen a Vezetőség és a Választmány tagjain kívül megjelentek az idősebb irodalomtörténész-nemzedék meghívott tagjai.

Barta János ügyvezető elnök bevezető beszámolójában többek közt a következőket mondta:

»Társaságunk az újjászervezés óta eltelt öt esztendőben megalkotta azokat a szerveket és eszközöket, amelyek képessé teszik

a magyar klasszikus irodalom hagyományainak feltárására és gondozására. Folyóiratunk — a megjelenésében előadódó zökkenők ellenére is — fontos tényezővé lett, főként elvi elméleti tanulmányaival és a fiatal, kezdő kutatók számára nyújtott első nyilvánossággal. A Magyar Klasszikusok sorozat új utakat tör a népszerű kiadványok terén, s ma már a dolgozók tízezrei felé közvetíti irodalmunk nagyjait. A Nagy Magyar Írók sorozat több kötete túlmenően a népszerűsítő feladaton, szaktudományunkat is lényegesen előbbre vitte.

Társaságunk újjászervezésének és működésének legfőbb eredményét abban látom, hogy megadta a magyar irodalomtörténeti kutatásnak a szilárd egyértelmű világnézeti alapot. Az elmúlt néhány év irodalomtörténeti produkciója, a munkaközösségekben, egyetemen és az Akadémián folyó munka bizonyítja, hogy szaktudományunk marx-lenini szemlélete kiállotta a próbát.

Ötéves működésünknek azonban hibái és mulasztásai is voltak.

1. Ahogy újjászervezett Társaságunk munkája megindult és első eredményei nyilvánosságra kerültek, kutatóinkban és közönségünkben az izgató kérdéseknek egész sora merült fel. Nemcsak a középiskola és az egyetemi oktatás sürgetett bennünket bizonyos alapvető kérdések tisztázására, de nélkülözhetetlennek látszott ez a tisztázás a marx-lenini elmélettel legbensőbb mértékben megismerkedett kutatók munkájának továbbfolytatásához is. Az a kérdés- és problémaövezet, amely *Révai József* és *Horváth Márton* tanulmányai nyomán, majd saját kutatóink és közönségünk körében feltámadt, önmagában maga is egyik bizonyítéka a marx-lenini irodalomszemlélet termékenyítő erejének. Konkrét munkánkban azonban elszakadtunk ezektől a széles körben felmerült igényektől. Könnyű lenne felsorolni azokat a problémákat, amelyeknek megoldását évről-évre egyik beszámoló a másiknak hagyományozza tovább anélkül, hogy maga a konkrét megoldáshoz hozzálátna. Nagyobbigenyű munkáink egyrésztben folytonosan kénytelenek vagyunk fenntartásokkal élni; megállapításainkat ideigleneseknek jelentjük ki mindaddig, amíg sor nem kerül bizonyos alapvető kérdések tisztázására.

2. Ha másodikként az irodalmi hagyományok leszűkítését említjük, ez a vád a mi munkánkra csak bizonyos korlátozott értelemben vonatkozhat. Felszabadulás utáni irodalmi eszmélkedésünknek az a stádiuma, amikor a három forradalmi költő: *Petőfi*, *Ady*, *József Attila* személyében merült ki irodalmunk minden haladó hagyománya, voltaképpen még az újjászervezésünk előtti időre esik, s talán rámutathatunk arra, hogy ennek a kis körnek a bővítése nem kis részben a Társaságunkba tömörült kutatók érdeme volt. *Kazinczy*, *Csokonai*, *Arany* és mások elismertetése felé mi tettük meg az első lépéseket. Az azonban már mindenesetre a mi fogyatkozásunk, hogy jöideig csak eszmei hagyományt ismertünk, s behunytuk a szemünket a nyelvi és formai hagyományok előtt. *Petőfinak*, *Arany*nak és a többi nagy klasszikusunknak műveit sem elemeztük ebből a szempontból. De elmulasztottuk azoknak az íróknak tanulmányozását is, akiknek műveiben a nyelv és stílus különleges szerephez

jut. Elég ezzel kapcsolatban *Pázmányra*, *Berzsenyre*, *Babitsra* és *Kosztolányira* utalni. Jóval nagyobb és súlyosabban hibáztatandó a hagyományok iránti közömbösségünk multbeli nagy irodalomtörténészeink és kritikusaink esetében. Az ő műveket egyszerűen meg se próbáltuk mérlegre tenni, — azt mondhatom: rövid úton, válogatás nélkül elutasítottuk. Az is előfordult, hogy eredményeikre támaszkodtunk, de róluk magukról nem mertünk véleményt nyilvánítani.

3. Az egyetemen dolgozó kartárak alighanem valamennyien tapasztalták, hogy hallgatóink, szakdolgozóink legkedveltebb munkaterülete a huszadi század. Furcsa ellentétben áll ezzel az a tény, hogy valamennyi munkaközösségünk közt éppen a huszadi századi működik a leggyöngébben. Igaz, hogy az erre a területre merészkedő kutatót is a nyílt kérdések, a megoldatlan értékelések vermei fenyegetik elnyeléssel — elég csak a *Nyugatra* és különböző vezérkaraira hivatkozni. Már közgyűlésünk utalt arra, milyen jelentős feladat volna a még elérhető kortárs-emlékek összegyűjtése.

Huszadikszázadi munkánk általános gyöngeségének van aztán még egy súlyosabb velejárója: az, hogy alig van valamelyes kapcsolatunk a jelen irodalmával. A mi részünkre felróható, hogy folyóiratunk vagy felolvasásaink az utóbbi években élő íróink-költőink-kritikusaink közt sűrűn zajló vitákban egyáltalán nem foglalnak állást, sőt nem is regisztráljuk ezeket a vitákat. A másik rész felé már közgyűlésünk leszögezte, hogy az fröszövétségben nem él az igény az Irodalomtörténeti Társasággal való együttműködésre; a maguk vitáiban nem tartanak számat az irodalomtörténészek közreműködésére. Élő íróink nagyrésze nem érdeklik az irodalomtörténet és az esztétika iránt; nem mélyülnek el irodalmunk nagy alakjainak műveiben. Évek óta hangoztatott panasz ez is; nem tudom, szolgálhat-e némi mentségül az a körülmény, hogy az Akadémia első osztályát szintén erős elszigetelődés és közöny jellemzi a jelen irodalma iránt.

4. Annak, hogy Társaságunk a szocialista Magyarország-ára gazdag munkalehetőségeket nem tudta teljes mértékben kihasználni, nem utolsó oka volt szűkkeblőségünk és helytelen magatartásunk a nemmarxista irodalomtörténészek iránt. A fordulat éve és Társaságunk újjászervezése az addig nem valami homogén magyar irodalomtörténésztáborban erős polarizációt idézett elő. Értékes kutatóink egyrésze félreállt, elhallgatott, egyrészt a multban tanúsított magatartása kényszerűen állította félre. Másrészt úgy tudta, hogy a marx-lenini világnézet irányában tanúsított fenntartásai már eleve kizárják azt, hogy velünk együtt dolgozhasson. Társaságunk ismételtén bírálta saját

káderpolitikáját, meg is próbált különböző utakon-módokon új kadereket felszínre hozni, de ugyanakkor elhanyagolta a félreállók és visszahúzódkók problémáját. Ezek jórésze mindmáig megőrizte kutató kedvét és irodalmunk iránti szeretetét; — egyikük-másikuk jelentős munkákat alkotott, s olykor olyan mulasztásokat pótoltak, amelyek pótlását mi magunk nem szorgalmaztuk. Nem használta fel Társaságunk azokat a nagy értékeket, amelyek *Horváth Jánosnak*, mindannyiunk tanítómesterének munkásságában találhatók. Horváthot annakidején a Császár Elemér-féle öncélú, tartalmatlan filológia egyszerűen szellemtörténésznek titulálta; ma már tisztán kell látnunk, hogy éppen ő volt az, aki a szellemtörténeti irány divatja idején a maga hatalmas filológiai tudásával, a tények iránti tiszteletével az eszmei magyarázat mélységére irányuló igényével irodalomtörténetírásunkat az elsőkélyesedéstől megőrizte. Rendszerező elvei, szintetikus alkotásai közt számos olyan van, amelyre ma is építhetünk.

Általában a félreállókkal és visszahúzódkókkal kapcsolatban elköveltük azt a hibát, hogy nem bízunk a fejlődésükben, nem tulajdonítottunk kellő értéket megjelenő műveiknek, egy némelyiküket nem a mai munkája, hanem a bizonynyal ma már maga által sem vállalt multja alapján ítéltük meg. Nem próbáltunk meg olyan közös alapot keresni, amelyen velük együttműködhetünk. Így aztán eljutottunk oda, hogy Társaságunk nem lett igazi otthona a magyar irodalomtörténészeknek.

Most pedig, miután Társaságunk munkájának legfőbb eredményeit és fogyatékoságait felvázoltam, próbáljuk meg legalábbis néhány javaslat útján kijelölni azt az utat, amelyen hibáinkat megjavíthatjuk. Hogyan kell tehát a jövőben munkánkat irányítaniunk?

1. Törekednünk kell arra, hogy ne csak szervezetiileg fogjuk össze irodalomtörténészeinket, hanem szervezzük a megoldandó feladatokat is. Legfőbb fegyverünk, a magunk marxista-leninista szemlélete mindaddig csonka marad, amíg éppen a magyar irodalom fejlődésének alapvető kérdéseire is nem alkalmazzuk, s nem igyekszünk eltüntetni azt a hézagot, amely világnézetünk alapjai és gyakorlati munkánk között még mindig fennáll. Azzal számolnunk kell, hogy a közönség részéről fölmerülő elvi igényekkel a jövőben sem tudunk teljesen lépést tartani; de nem szabad belenyugodnunk munkánk elvi-elméleti színvonalának további stagnálásába. Vannak kérdések, amelyek megoldásában segítséget tud adni a szovjet irodalomtudomány; pl. a naturalizmusról igen értékes tanulmány jelent meg az Irodalomtudományi Értesítő egyik multévi számában, de az így kapott

szempontokat sem vehetjük át mechanikusan.

Javaslatom tehát a következő: a nagyszámú tisztázásra váró elvi kérdést munkaközösségeinkben, vitaüléseinkben és folyóiratunkban fokozatosan napirendre kell tűzni, mégpedig előre történő felkérések és megbízások alapján. 1954—55-ös vitaülési naptárunkat már ilyen szellemben kell összeállítanunk; folyóiratunk szerkesztősége is bővítsé ki terveit ilyen irányban.

2. Az élő irodalommal való kapcsolatunkat, mint általában többi célunkat sem lehet pusztá határozatok révén megvalósítani. Legcélszerűbbnek látszik, ha munkaközösségeink és vitaüléseink műsorra tűzik időnként az éppen aktuális irodalmi kérdéseket. Folyóiratunk (miután rendszeres időközökben való megjelenését biztosítottuk) kísérje figyelemmel azokat a vitákat, amelyek élő irodalmunk kérdéseiről, az Irodalmi Újság és a Csillag hasábjain folynak, igyekezzék állástfoglalni, s a vitakérdéseket irodalomtörténeti és esztétikai szemszögből is megvilágítani. Ennek a tevékenységnek legfőbb irányítását pedig vállalnia kell huszadik századi munkaközösségünknek.

3. Bővíteni és fejleszteni kell munkaközösségeink, folyóiratunk és vitaüléseink programját abban az irányban is, hogy fokozatosan beiktatjuk irodalomtörténetírásunk és kritikánk hagyományinak értékelő felmérését. Azt hiszem, ennek a célnak megvalósítására közelebbi kapcsolatot kellene létesítenünk azokkal a kutatókkal, akik a tervezett egyetemi tankönyv egy-egy részének kidolgozására kaptak megbízást.

4. Személyi vonalon törekednünk kell arra, hogy kialakítsuk a magyar irodalomtörténészek szélesebb közösséget. Társaságunk munkássága a marxi-lenini társadalom- és irodalomszemlélet alapján áll, s ezt az alapvetőt a jövőben, mint már említettem, még inkább mélyítenünk és fejlesztenünk kell. Ez kétségtelenül megkülönböztet bennünket azoktól a munkatársainktól, akiknek a marxizmus-leninizmus világnézetével kapcsolatban még fenntartásaik vannak, s így azt nem tudták magukévá tenni. Ez a tény azonban nem lehet közöttünk válaszfal, és nem lehet az együttműködés akadálya.

Azt hiszem, van egy olyan közös alap, amely marxista és nemmarxista irodalomtörténészek együttműködését nemcsak hogy lehetővé teszi, de határozott eredményeket is ígér: nemmarxista irodalomtörténészeink jelentős része elismeri és helyesli hazánkban a néphatalmat, elutasítja a hódító háborúkat és a békében látja az emberiség fejlődésének zálogát, vállalja a részvételt a szocializmus építésében, tehát maga is részt kér a mi kultúrforradalmunkból, irodalmunk haladó hagyományainak feltárásával és tudatosítá-

sával, és egész működését a demokratikus hazaiság őszinte érzése irányítja. Társaságunk ehát mindenkit, aki ezt vallja és vállalja, kér és vár a közös munkára. Nem hiszük, hogy ezen az alapon még lehetnének visszahúzódkók, akik a fent körvonalazott közös alapot nem vállalják. Ilyen együttműködés eddig is néhány esetben már konkrétan létrejött; olyan feladat, mint a Rákóczi-kor irodalmának feltárása, a maga nemzeti jelentősége révén már eddig is több marxista és nem-marxista irodalomtörténészt hozott össze közös munkára. A fent vázolt alapon nyitva áll a közeledés útja a polgári korszak olyan jelentős irodalomtörténetirői számára is, akik annakidején a vallásos-egyházias irányt képviselték irodalomtörténetírásunkban.

Nemmarxista kartársaink legtöbbjének megvan a maga jólismert önálló kutatási területe, amelynek további művelésével hasznára tud válni közös céljainknak. Azt kérjük tőlük, hogy a fent kifejtett elvi alapon vegyenek részt Társaságunk munkájában, vállaljanak feladatokat az irodalomtörténet öt éves terében, látogassák munkaközösségeinket, írjanak folyóiratunkba, vállaljanak előadást és hozzászólást vitaüléseinken. Ily módon többek között felvehetik a kapcsolatot fiatal irodalomtörténeti kutatóinkkal, a maguk nagy szakmai gyakorlatával támogathatják őket. Munka és feladat jut mindenkire bőven, s előrelátható, hogy köreinkben viták is fognak kialakulni. Meg vagyok azonban győződve, hogy ezek a viták minden esetben építő jellegűek lesznek.

A választmány valamennyi tagját és a meghívottakat pedig együttesen arra kérem: egészítsék ki szerény beszámolóim adatait és járuljanak hozzá ahhoz, hogy Társaságunk további munkájában a felsorolt hibákat és hiányosságokat ki tudja küszöbölni.

Barta János beszámolóját vita követte. A vita során elhangzott hozzászólásokból az alábbiakat emeljük ki:

Hegedűs Géza: Az előadás leglényegesebb pozitívuma, hogy olyan területeket kell egyre nagyobb arányokban bevonni az irodalomtörténeti kutatómunkába, amelyeket eddig elhanyagoltunk. A dráma- és színház-történet kutatása kicsit mostoha gyereke volt minden fajta tudománynak. Nem volna-e helyes a különböző munkaközösségek mellé megszervezni a magyar színház- és drámatörténet-kutató munkaközösséget, annál is inkább, mert itt sokkal nagyobb teljesen felkutatatlan anyag van, mint bármelyik rokontudomány-ágban.

Zolnai Béla: Barta János beszámolója kiemelte az irodalomtörténeti kutatás néhány gyakran előforduló hibáját. Hasonló jelenségekkel magam is találkoztam.

Általánosan elterjedt módszer például, hogy egy régebben írt szakmunkát teljes

egészeben elutasítanak anélkül, hogy állításait pontról pontra megcáfolnák.

Elhanyagolta a marxista irodalomtudomány a határterületek művelését. Van az irodalomtörténetnek és a nyelvtudománynak közös területe, amely sok kutató számára könnyebben járható lett volna. Nagyon hasznos lett volna az irodalmi eszméknek kutatása. Gazdag anyagot lehetett volna feltárni a kódexirodalomtól kezdve, ahol irodalomról, nyelvről történnek nyilatkozatok a 16. században, de később is, egészen napjainkig, Adv Endre és József Attila ars poeticájáig. Ezeket mind össze kell gyűjteni, hogy legalább lássuk, hogyan gondolkoztak az irodalomról. Az irodalomról való gondolkodás, az irodalombülcselet, az irodalom szempontjából való magatartás minden költőnél megelőzi az alkotást, ha nem is mindig tudatosan. A nagy költők mindig elmondják nézeteiket az irodalomról, eszmékről, a tárgyhöz való kapcsolatukról.

Tolnai Gábor javasolta, hogy a Társaság rendezzen mélyreható elvi vitát a szellem-történetről, és az irodalomtudomány egyéb elvi kérdéseiről. Vitázott azzal a fogalmazással, hogy »kényes kérdésekkel« kell szembenéznünk. Sem a Pázmány, sem a Babits kérdés, sem az ezekhez hasonlóknak nem kényes kérdések. Legfeljebb azért látjuk így, mert elhanyagoltuk őket. Zolnai Béla szavaihoz kapcsolódva kiemelte az irodalmi nyelvre vonatkozó kutatások fontosságát. Pais Dezsőnek a szegedi nyelvészkonferencián elhangzott előadását az irodalomtörténészek nagy haszonnal tanulmányozhatják. Tovább kell jutnunk ebben a tárgyban Pais Dezső kezdeményező lépése után.

Hozzászólásának végén a következőket mondta Tolnai Gábor: Irodalomtörténet-írásunkat az utóbbi években fenyegeti a provincializmus veszedelme. Folyóiratainkban nagyon ritkán olvashatunk külföldi könyvekről megjelent bírálatokat, ismertetéseket. Mi magunk is mind kevesebb külföldi szakirodalmat olvasunk. Az Irodalomtudományi Értesítő fontos feladatot tölt be, a szovjet és népi demokratikus, de nyugati országok haladó irodalmának ismertetése területén is. Barta János azt mondta, hogy kevésbé használják fel irodalomtörténetjeink az Irodalomtudományi Értesítőt. Ha ez így van, rendkívül megdöbbentő, de megdöbbentőbb, ha csak ezt használjuk fel. Nem lehet külföldi eredményeket, élen a Szovjetunió irodalomtudományának eredményeit egyszerűen csak magyar fordításokban, egy negyedévenként megjelenő Értesítő által közvetíteni a magyar irodalomtörténetírás számára. Bizonyos értelemben az igény sincs meg bennünk külföldi munkák megismerésére, megismertetésére, a figyelem felhívására. Fontosnak tartjuk, hogy a nagy szovjet eredményeken túl nyugati

haladó kísérletekkel is foglalkozzunk, eredményeiket felhasználjuk, de hibáikkal vitatkozunk.

Turóczy-Trostler József: Nagyon örülök annak, hogy itt is felvetődött a provincializmus ügye. Nemcsak az a súlyos baj, hogy nem olvassuk a dokumentációs kiadványokat, s nem olvasunk német, francia, angol haladó munkákat. Nagy veszedelem fenyeget abban, hogy al-problémákat vetünk fel neha azért, mert nem veszünk tudomást arról, hogy a problémák egy része el van intézve. A provincializmus ellen, a hatáskutatásnak primitív fajtája ellen harcolunk s nem foglalkozunk elege a haladó eszmék kutatásával.

Bóka László: Minden irodalomtörténésznek feladata, akarmilyen korrall foglalkozik is, hogy az élő irodalommal meglegyen a kapcsolata. Azokra, akikre legjobban számítunk azok lassanként az élő irodalom területéről, kisebb-nagyobb fázisokkal — mindig visszacsúsznak. Diakjaink viszont szívesen foglalkoznak huszadik-századi témákkal ugyanakkor, amikor mi elfordulunk tőle. A fiatalok között keressük meg munkatársainkat. Közülük igen sokan rendszeresen, komolyan foglalkoznak nemcsak a huszadik század irodalmával, hanem a most születő új irodalommal is.

Hankiss János: Kíváncs voltam, hogy a szerkesztők a lektoralást ne bürokratizálják. Lehetőleg a szerzőre bízzák a felelősséget. Helytelen, hogy egy-két sor miatt, amiért senki sem vállalja a felelősséget, nem jelenik meg sok munka. Ha valaki egyszerű témáról ír cikket, javításokat lehet javasolni. De ha hallgatunk róla, nem batorítja a szerzőt. Azt hiszem, az sem fenyeget ma már, hogy a cikk egészen másként jelenik meg, mint ahogy a szerző megírta. De a folyóiratok munkatársaival való foglalkozásban még mindig sok a javítanivaló.

A választmányi ülés vitája alapján a Társaság Vezetősége a következő határozatokat hozta:

1. Irodalomtörténeti tanulmány sorozatot indítunk a Művelt Nép Könyvkiadó kiadásában, Sötér István szerkesztésében. A sorozatban kéthavonként jelenik meg egy-egy nagyobb tanulmány a magyar irodalomtörténet minden korszakáról, különösen a XX. század területéről.

2. Az Irodalomtörténet szerkesztőbizottsága negyedévenként, az új szám megjelenése után ülést tart. Megvitatja a megjelent számot és a szerkesztő beszámolóját a készülő cikkekről.

3. A Társaság őszi vitaüléssorozatában foglalkozni kell huszadik századi irodalmunk és irodalomtörténetírásunk fontos elvi kérdéseivel. A következő előadások megtartását tervezzük:

Juhász Géza: A népies írók mozgalma.

Kardos Tibor: A pozitívizmus.

Tolnai Gábor: A szellemtörténeti irány.
Nagy Péter: Irodalmi életünk fejlődése a felszabadulás után.

Ünnepségek Jókai Mór halálának 50. évfordulóján.

Május 4-én délelőtt megkoszorúzták az író síremlékét a Kerepesi temetőben, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében Baróti Dezső egyetemi tanár, az irodalomtudomány kandidátusa, a Társaság alelnöke helyezte el koszorút.

Délben Jókai Mór szabadsághegyi, a Normafa-út és az Eötvös-út sarkán álló szobrát koszorúzták meg. A magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében Vargha Balázs szervezőtitkár helyezte el koszorút.

Május 5-én délelőtt koszorúzási ünnepséget rendeztek a Jókai-téri szobornál. Az ünnepségen Veres Péter Kossuth-díjas író mondott emlékbeszédet. A Társaság koszorúját Földessy Gyula Kossuth-díjas egyetemi tanár az irodalomtudomány doktora, helyezte el.

Május 5-én délután ünnepélyes keretek között megnyitották a Nemzeti Múzeumban a Jókai halálának 50. évfordulója alkalmából rendezett emlékkiállítást. Bóka László egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja nyitotta meg a kiállítást, majd a megjelentek megtekintették a kiállítást, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár, az Országos Magyar Történeti Múzeum, a Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság munkatársai rendeztek.

Május 5-én este a Magyar Írók Szövetsége, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat és a Budapesti Városi Tanács emlékestet rendezett a Magyar Nehadsereg Színházában. Az emlékestet Jánosi Ferenc, a népművelési miniszter első helyettese nyitotta meg. Hangsúlyozta, hogy 1954-ben Jókainak már tizenhat művét adjuk ki csaknem 320 000 példányban, a következő három évben pedig az íróknak mintegy harminc műve jelenik meg 700 000 példányban. »Népünk szívébe fogadta Jókait — mondotta. Napjainkban a népkönyvtáraktól az országházakig megújult erővel csendül fel szerte a hazában Jókai neve és fénylőn ragyog íróknak és olvasóknak egyaránt példamutató művészete. Hiszünk benne, hogy a mutatott példa — követett példa lesz íróinknál is, olvasóinknál is. Magának vallja Jókait egész népünk: tanul mélyeséges humanizmusából, leggyűrhetetlen bizakodásából, tanul hőseitől mind előbbre, mind magasabbra törni, tervezni és végezni. Legjobb, legszeretettebb fiait megillető tisztelettel és hálával hajtja meg előtte fejét az egész nemzet! Ezután Sötér István Kossuth-díjas egyetemi tanár,

az irodalomtudomány doktora mondott ünnepi beszédet. Az est második felében művészi műsorra került sor. Antal István zongoraművész előadta Liszt: XI. rapszodiáját. Palotai Erzsí részletet mutatott be Jókai Mór önéletrajzából. Ilosvai Katalin Jókai: »Jaj, be olcsó minálunk a föld« című írását adta elő. Szabó Sándor »Egy kis tréfa a Cabinet Noir-ban« címmel részletet mondott el az »Új földesúr«-ból. Gordon Zsuzsa, Horváth Jenő és Pataki Jenő Jókai Mór—Földes Mihály: »A köszívű ember fia« című színművéből játszottak el részletet, majd Petőfi Sándor: »Jókai Mór« című versét Horváth Ferenc adta elő. A nagysikerű műsort Molnár István, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze »Magyar képeskönyv« című népi táncképe zárta be a SZOT népi együttesének előadásában.

Május 9-én Jókai szülővárosában, Komáromban megnyitották a Jókai-szobát, amelyben az író komáromi ifjúságának dokumentumait, korának, életének és munkásságának emlékeit állították ki. Este a járási kultúrótthonban műsoros ünnepséget tartottak.

Tardonán, a Bükk rengetegében fekvő kis községben, Jókai szabadságharc utáni bujdosásának színhelyén rendezett emlékünnepegen Szabó Pál Kossuth-díjas író mondott ünnepi beszédet. Felavatták az iskola falán elhelyezett új emléktáblát. Sokan zarándokoltak el ahhoz a kis földszintes házhoz, amelyben Jókai rejtőzött a szabadságharc leverése után.

Kecskeméten emlékkiállítás nyílt meg május 9-én, amelyen Jókai festményeit, leveleit, könyveit mutatták be. Este az új kollégium dísztermében rendezett emlékünnepegyen Nagy Miklós egyetemi adjunktus ismertette a nagy író munkásságát.

Ünnepi ülés Móra Ferenc emlékére

A Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közösen rendezett ünnepi ülést Móra Ferenc születésének 75. évfordulóján. Koczogh Ákos Móra írói pályájáról, Balint Sándor a néprajzi működéséről, Banner János pedig a régészeti kutatásairól beszélt. Palotai Erzsí előadta »A család« c. elbeszélést. Az ülés Ortutay Gyula összefoglalójával ért véget.

Helyreigazítás

1. Az Irodalomtörténet 1954. 1. számában »Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdés e«

c. tanulmány szerzője egy téves mondat helyreigazítását kéri. Az 53. lap e mondata helyett: »A Hon nyomdájában nyomják a Tancsics szerkesztette Munkások Ujságát«. A helyes szöveg: »A Hon nyomdájában nyomják a Budapesti Munkásegylet hivatalos lapját, a Munkások Ujságát.«

2. Az Irodalomtörténet 1954. 2. számában, a Möricz Zsigmond: Elbeszélések III. c. szemleciikkben, a 234. lapon található következő mondat szövege hibás: »Két háborús írás, a már említett Sic itur és a kissé *mérsékelt* Unalmas nap a fronton, mely váratlanul érdekesen végződik. vagy Argilus és Tündér Ilona, egy Vörösmarty soraival bókoltató hadapródról.« A mondat helyes szövege: »Két háborús írás, a már említett Sic itur és a kissé *mesterkelt* Unalmas nap a fronton, mely váratlanul érdekesen végződik, vagy Argilus és Tündér Ilona, egy Vörösmarty soraival bókoltató hadapródról.«

Munkaközösségi ülés

A XIX. század második felének irodalmi folyóirataival foglalkozó munkaközösség 1954. május 13-án megvitatta Németh G. Bélának a Havi Szemle és a Magyar Szemle című folyóiratokról írt tanulmányát. Németh G. Béla tanulmányában röviden ismertette a folyóiratok jellegét, majd részletesen bemutatta világnézeti arculatukat. Ismertette Bodnár Zsigmond polemikáját Salamon Ferencel az 1848-as forradalom és Kossuth személyét illetően, a folyóiratban található Tisza-Kálmán ellenes támadásokat, a folyóirat köré tömörültek félelmét a proletárforradalomtól, a munkas probléma megoldásában elfoglalt álláspontjukat. A folyóiratok irodalmi és kritikai rovatáról megállapította, hogy csak másodlagos szerepet játszottak. Néhány novella elemzésével és kritikai cikk bemutatásával bizonyította állítását. Foglalkozott a folyóiratok munkatársainak a kozmopolitizmus kérdésében való állásfoglalásával. Az előadást követő vitákban Bikácsy László, Dezsényi Béla, Horváth Zoltán Komlós Aladár, Rába György, Rejtő István és Sziklay László szolt hozzá. A hozzászólók legtöbbje értékelte Németh G. Béla tanulmányát és kisebb részletkiegészítéseket tettek. Legtöbben túlméretezettnek tartották a folyóirat világnézeti arculatát bemutató részeket és inkább az irodalmi és kritikai rovatának részletesebb bemutatását kérték.

A Magyar Tudományos Akadémia Jókai-pályázata

A Magyar Tudományos Akadémia Jókai Mór halálának 50. évfordulója alkalmából pályázatot hirdet Jókai életével és munkásságával kapcsolatos nagyobb tanulmányokra, értékekre, ötezer, háromezer és kétezer forintos díjakkal.

Pályázni lehet bármely, Jókai életművét érintő témával, de előnyben részesülnek azok a munkák, melyek a nagy író életpályáját, irodalmi és politikai szerepét összefoglalóan értékelik, továbbá, melyek eddig ismeretlen anyagot tárnak, illetve dolgoznak fel.

A pályaművet — két példányban — 1954 december 31-ig kell a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályához benyújtani.

A pályázattal kapcsolatban az I. osztály titkársága ad felvilágosítást, (V., Akadémia-u. 2.).

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályázata

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályázatot hirdet felszabadulásunk tízéves évfordulóján a huszadik század irodalomtörténetével foglalkozó nagyobb tanulmányra a következő témakörökről: 1. Mai irodalmunk egy jelentős alakjának ismertetése és méltatása. 2. Egy XX. századi magyar író ismertetése és méltatása. 3. Irodalmi irányok harca 1919 és 1954 között (egy időszak, vagy egy részletprobléma feldolgozása). A pályaműveket gépfírásban, név, cím megjelölésével kell beküldeni a Magyar Irodalomtörténeti Társasághoz (Budapest, XI., Ménesi-út 11—13.). Beküldési határidő 1955. április 4. A pályázat eredményét 1955 július 1-én teszik közzé. Első díj 5000 forint. Két második díj 3000—3000 forint. Két harmadik díj 2000—2000 forint. A legjobb publikálásról a szokásos tiszteletdíj biztosítása mellett gondoskodnak. A pályázattal kapcsolatban a Társaság irodája ad felvilágosítást.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó Budapest, V., Alkotmány u. 21.

Távbeszélő: 111-010

Felolós kiadó: Mestyán János.

Terjeszti a Posta Központi Hirlapiroda Budapest, V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850.

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat.

Budapest, V., József nádor tér 1, üzlethelyiség: Telefon: 183-922.

IRODALOMTÖRTÉNET

1954

3. SZÁM

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya vezetésének határozata a legújabbkori magyar irodalom kutatásáról	257
Lator László : Radnóti Miklós költői fejlődése	259
Eckhardt Sándor : Jegyzetek a Balassi-verskézirathoz	274
Almási Miklós : Gorkij : Jegor Bulicsov és a többiek	283
Grétsy László : Ady versmondatai	302
Németh G. Béla : Három ellenzéki folyóirat a századvégről	319

VITA

Horlai Györgyné : Hozzászólás M. Földes Anna : Arany János esztétikája c. tanulmányához	344
---	-----

ADATOK ÉS ADALÉKOK

Péter László : József Attila-textológia	347
---	-----

ZEMLE

Ortutay Gyula : Illyés Gyula : Hetvenhét magyar népmese	360
Wéber Antal : Megjegyzések Nagy Péter Móríc Zsigmond c. monográfiájához	363
Szobotka Tibor : Lenau válogatott versei	367
Orosz László : Bessenyei György válogatott művei	374
Margócsy József : Megjegyzések a Légy jó mindhalálig kiadásaihoz	379
Szabó Ede : Gorkij : Hárman	382
Nemeskürty István : Móríc Zsigmond : Betyár	385
Salyámosi Miklós : Vajda György Mihály : Schiller	387

TÁRSASÁGI HIREK

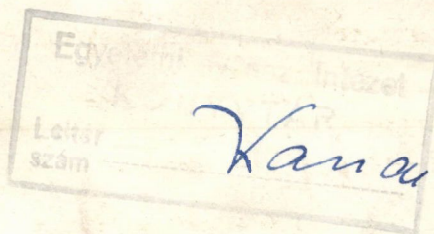
Ára: 8,— Ft

Előfizetés félére: 12,— Ft

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1954.

4. SZÁM

TARTALMÁBÓL

BARTA JÁNOS: Jókai és a művészi igazság

A. BELKIN: Csehov realizmusa

HARSÁNYI ZOLTÁN: Reviczky arcképéhez

VITA

SZEMLE

TÁRSASÁGI HIREK

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI., MÉNESI-ÚT 11—13)

(SZERKESZTŐSÉG: V., PESTI BARNABÁS-UTCA 1.)

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

Felelés szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

E szám munkatársai: Barta János egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány kandidátusa, A. Belkin szovjet irodalomtörténész, az irodalomtudomány kandidátusa, Nemeskürty István tanár, Harsányi Zoltán pedagógiai főiskolai adjunktus, Stoll Béla tudományos kutató, Tóth Dezső tudományos kutató, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Rejtő István tudományos kutató, Bessenyei György egyetemi tanársegéd, Szauder József egyetemi docens, az irodalomtudomány kandidátusa, Győry János egyetemi docens, Kardos László egyetemi tanár, az irodalomtudomány kandidátusa, Kossuth-díjas műfordító, Molnár József a Tankönyvkiadó Vállalat lektora, Márffy Károly tudományos kutató, Fodor András író, Dallos György egyetemi adjunktus, Bán Imre egyetemi adjunktus (Debrecen), Makay Gusztáv gimnáziumi vezetőtanár, Weber Antal aspiráns, Kéry László egyetemi adjunktus, Orosz László gimnáziumi tanár (Kecskemét).

A következő számok tartalmából: Juhász Géza: Csokonai zsengei, Nagy Miklós: Jókai Mór: Szegény gazdagok, Osváth Béla: Színészetünk és drámai irodalmunk helyzete a szabadságharc idején, Pirnát Antal: Forgách Ferenc, Tamás Attila: Somlyó Zoltán, Varga József: Székéssy Horvát András. *Vita:* Borzsák István: Megjegyzések a Mégis mozog a föld új kiadásának jegyzeteihez, Dobossy László: Adalék az Ember tragédiája falanszter-jelenetének magyarázatához, Kiss Ferenc: Néhány szó a Felhőkről, Zsadányi Nagy Árpád: Hozzászólás a gimnázium (III. osztály) magyar irodalmi tankönyvéhez. *Szemle:* Baróti Dezső: Gálos Rezső: Mikes Kelemen, Bikácsi László: Vajda János válogatott politikai írásai, Fekete Gábor: Illyés Gyula: Ozorai példa, Gyergyai Albert: Victor Hugo magyarul, Lator László: Sárközi György Faust-fordítása, Nemeskürty István: Goncsarov: Oblomov, Németh G. Béla: Sárosi Gyula kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése, Oltványi Ambrus: A magyar irodalom bibliográfiája 1951—1952, Poszler György: Tamási Áron újabb regényei, Rába György: Merimée: Colomba, Réz Pál: Stendhal: Vörös és fehér, Ruttkay Kálmán: Thackeray: A nagy Hoggarthy-gyémánt, Szabó Ede: Kárpáti Aurél: Kántorné, Szabó Ede: Tolsztoj: Hadzsi Murat, Szepessy Tibor: Falus Róbert: Sophoklész, Tamás Attila: George Forster válogatott írásai, Udvarhelyi Andrásné: Füsi József: Az aszódi diák, Varga József: Móricz Zsigmond: A kis vereshajú, Weber Antal: Bobrova: Mark Twain.

BARTA JÁNOS

JÓKAI ÉS A MŰVÉSZI IGAZSÁG

1.

A Jókai-probléma az Irodalomtörténeti Társaság újjászervezése és a magyar polgári irodalomtörténetírás revíziójának megkezdése után hamarosan fölmerült. 1949 őszén Hegedüs Géza már elég heves vitát keltő előadást tartott a nagy regényíróról;¹ alakjával egyetemi előadások foglalkoztak; halálának ötven éves fordulója tehát csak már régebben folyó eszmélkedések és kutatások összefoglalására és szélesebb körben való publikálására kínált alkalmat. Ez részben meg is történt Sőtér Istvánnak az országos ünnepségen elmondott beszédében.

Ezen az újabb Jókai-kutatáson, elejétől, tehát Hegedüstől, Sőtérig körülbelül hasonló alaptörekvés húzódik végig: keresni azt, ami Jókaiiban realista — minél több realista elemet mutatni ki műveiben. Elvi tájékozódásokból és útmutatásokból már annak idején nyilvánvaló volt, hogy az épülő új társadalmi rend a realizmus valamilyen fajtáját tekinti a maga kifejezőjének, s a múltból leginkább azt becsüli meg, ami reális társadalomábrázolást nyújt, vagy reálisan tükrözteti a társadalmi harcokat. Így mintegy útlevelet óhajtottunk szerezni Jókainak — s vele együtt más íróinknak is — hogy a szocialista kultúra országába átlép-hessenek.

Nem mondhatjuk, hogy Jókaiival kapcsolatban ez a munka, amelyet legnevezetesebb műveinek új kiadása kísért, teljesen eredménytelen volt. Annak, amit régebben Jókairól tudtunk, több vonása majdnem változatlanul elfogadható volt most is: a szabadságharc első szakaszában kifejtett működése és a nagy küzdelem emlékéhez való ragaszkodása, időnként élesen megnyilvánuló szabadgondolkodása és antiklerikalizmusa, állásfoglalása a háború és béke kérdésében. Aztán akadtak meglepő felfedezések: egy-egy regény, amelyben jól rátapintott, vagy ráhibázott a saját korát mozgó társadalmi erőkre, mint a Fekete Gyémántokban; az ilyesmi valószínűvé tette, hogy egyéb műveit is szorosabb szálak fűzik korához, mint általában föltételeztük. Sőtér István és Nagy Miklós egyetemi jegyzetei már a realista és a romantikus vonásokat és tendenciákat Jókai művészetében egyrangúakként tárgyalják, s a realizmus elismerésében elmennek olykor a részletekig is.

Különösebb baj nélkül sikerült Jókai műveinek társadalmi lokalizálása is. Fejtörést csak vélt vagy valóságos polgári vonásai okoztak — ezek eleinte annyira bűvöletükbe vonták Hegedüs Gézát, hogy hajlandó volt Jókait alapjában véve polgári jellegű írónak minősíteni. A valódi viszonyok végül is tisztázódtak; néhány valóban polgári vonás érthetően és megmagyarázhatóan beilleszkedett abba a képbe, amelyet Jókairól, mint a liberális magyar középnemesség képviselőjéről, a nemesi reformmozgalom örököséről alkottunk, aki negyvennyolcban egyideig Petőfiék plebejus-demokratizmusának vonzókörébe esik, 49 és 67 után pedig híven követi osztályát azon az elég kacskaringós úton, amely a passzív ellenállástól a kormányzópárttá-alakulásig vezetett.

¹ Az előadásáról szóló beszámolót I. az Irodalomtörténet 1950. évfolyamának I. 56. lapján.

Noha tehát számos részletkutatás még hátra van, úgy látszik, hogy Jókaival nagy vonalakban minden rendben van: műveinek most megindult új kiadása jogosan illeszti be őt a szocializmus kora Magyarországnak írói Pantheonjába. Vajon vesszük-e észre, hogy ez az ily módon való beiktatás némi áldozattal is járt? Nem koszorúztuk-e meg Jókait olyan vonásaiért, amelyek csak másodsorban jellemzők rá? S nem dobtunk-e el, nem tettünk-e látatlanokká jelentős értékeket, mert Jókairól a mai kor számára alkotott képünkbe állítólag nem fértek bele? Pontosan arról a problémáról van szó, amelyet Sőtér István s Nagy Miklós is érez, amikor arról beszél, hogy Jókaiiban a realizmus és a romantika egyensúlya hol létrejön, hol megbomlik. S tetézi ezt az, hogy nézetem szerint eddig ebben a kettősségben Jókai realizmusát túlértékeltük, mintegy egész életműve hordozójául tettük meg, romantikus vonásait pedig csak elég fogyatékosan méltattuk és elemeztük. Az ötven éves fordulón próbáljunk a kérdéssel közelebről szembenézni.

Jókai realizmusával kapcsolatban legelőször is felmerül egy komoly történeti probléma. Nyilvánvaló, hogy az a nemesi reformmozgalom, amelybe Jókai gyökerei ereszkednek, nem teremtett realizmust; törekvéseinek nem is a realizmus volt a művészi kifejezője. Az Eötvös-probléma megoldható, ha arra gondolunk, hogy két nagy realista regénye valósággal a mozgalmon kívül, vele némiképpen szemben is állva, egy szűk politikai csoport eszmévilágából jött létre, s már egy új kor előfutárjának tekinthető. Petőfi és Arany plebejus népiessége teremt valóban realisztikus alkotásokat — s ezek utalnak arra, hogy a realizmus mint irodalmi irány megvalósulhat népi gyökerekből, párhuzamosan a forradalmi demokratizmussal — de az európai irodalmakban nincs rá példa, hogy a realizmus ilyen alapon a múlt században tartósan létrejöhetett volna. A 49-es katasztrófák ezt az utat általában elvagták; Arany Világos utáni fejlődése és a nyomában kisarjadt epigonizmus és akadémizmus nálunk is a népi realista irány válságát jelzik.

Az európai irodalmak romantika-utáni fejlődését vizsgálva, mulhatatlan szükségét érezzük annak, hogy a »realizmus« műszó értelme és használata körül egy kis revíziót végezzünk. Ezt a szót eddig minden különös megfontolás nélkül egymás mellett két eltérő értelemben használtuk. Jelentett számunkra egy állandó írói-költői módszert, amelynek fő eszköze a tipikus ábrázolás, — s amely a világirodalom minden valamirevaló írójánál megtalálható, Homérosztól Walter Scottig. Lukács György utal ismételtén a realizmusnak erre a korok feletti értelmére; így pl. a »Nagy orosz realisták« első sorozatának második kiadásához írt előszóban, vagy »A realizmus problémái« előszavában; rendkívül élesen utasít el minden olyan elméletet, »mintha a realizmus csak egyik stílus lenne a történelem folyamán felmerült számos más között«. A történelmi szemlélet egyik alapkövetelményét is abban látja, hogy »az egyes művészek, az egyes korok, fejlődési szakaszok stílusát a realizmus-realizmusellenesség alapvető ellentétén belül« kell kutatnunk és vizsgálnunk. — Másrészt aztán ugyanennek a műszónak hol jelzőtlenül, hol különféle jelzőkkel szabatosítva volt irodalomtörténeti gyakorlatunkban egy másik, immár nem korok feletti értelme is: beszéltünk nagy realizmusról, klasszikus realizmusról, polgári realizmusról, népi realizmusról, kritikai realizmusról. Nyilvánvaló, hogy az ilyesféle szóhasználat egy bizonyos korhoz kötött irodalmi irányt, irodalmi fejlődési szakaszt jelöl, — közelebről nagyjában azt, amely az európai irodalmakban a romantika elvirágzása, helyesebben legyőzése után kialakult.

Vajon célszerű-e ezt a kettős szóhasználatot továbbra is fenntartani? Erre teljes jogot az adna, ha a szó jelentése, a szó mögött álló fogalomszövevény mindkét esetben fővonalaiban azonos volna. De éppen ez az, amiben kételkednünk kell. Értsünk a realizmuson bizonyos művészi módszereket, illetve ezek összességét, és ismerjük el, hogy ezek a világirodalom klasszikusainál általában előfordulnak, Homérosznál épp-úgy, mint Dickensnél, Danténál épp úgy, mint Balzacnál. A világirodalom valóban megvesztegető példákat nyújt ennek az álláspontnak az igazolására. A magyar irodalmárnak önkéntelenül a Szigeti Veszedelem jut az eszébe: Zrínyi remekének kiválóságait elemezve, nagyon sokszor tolul a »realizmus« szó a

nyelvünkre. Milyen remek egységben vannak a főszereplő jellemében az egyéni és az általános vonások! Milyen finoman tudja a magyar és török tábornok egész életformájának, múltjának és jövőjének totalitásában, teljes szövevényében ábrázolni! Milyen logikus és hézagtalan a motivációja! Milyen plasztikusak ábrázolásának részlet-mozzanatai! És mégis: helyén van-e a szó, ha Zrínyire azt mondjuk, hogy »realista«? A művészi módszerből vett megjelölés vajon kifejezi-e az egész Zrínyit, világnézetével, társadalmi és politikai eszméinek és tendenciáinak, művészi tehetségének és szemléletének egészével? Nyilvánvaló, hogy azon felül, amit korok feletti írói módszer gyanánt megjelölhetünk, jelentős többlet mutatkozik nemcsak Zrínyinél, hanem Danténál is, Shakespeare-nél is, a többieknél is, a maguk korából, társadalmi viszonyai-ból, nemcsak egyéniségükből levezethető többlet. Ez a meg gondolás érvényes megfordítva akkor is, ha a »realizmus« műszoát egy bizonyos korra alkalmazva használjuk. Itt a műszo már többet foglal magába művészi módszereknél: jelenti mindazt, ami egy kor irodalmát a maga teljességében jellemzi: a világnézetnek meghatározott változatát, egy bizonyos a múlt-hoz képest jellegzetesen újszerű élmény- és életanyagot, s az ezekből kinövő jellegzetesen korhoz-kötött műfaji és forma-elemeket. Mindez így együtt a történelemben csak egyszer fordulhat elő — de természetesen nincs kizárva az, hogy egyes, akár jelentős elemeit is nem találhatjuk meg a megelőző társadalmi formák egyes nagy íróinál és költőinél. A kérdés csak az: helyes-e ezeket a korfeletti elemeket ugyanazon megjelöléssel egyszerűen realizmusnak nevezni? Úgy vélem, hogy az irodalom jellegének alapvetően történeti volta azt követeli: tisztázzuk és szüntessük meg ezt a kettős szóhasználatot, s elismerve bizonyos művészi módszerek állandó, korfeletti érvényét — a »realizmus« műszoát ne ezen módszerek egyikének foglaljuk le, hanem nevezzük így azt az irodalmi irányzatot, amely a kapitalizmus korában bontakozik ki és a modern burzsoázia irodalmi törekvéseinek kifejezője, esetleg kulturális felépítményének része. Ilyen szűkítést eddig már több esetben végeztünk. Leszögeztük, hogy örök romantika nincs, ellenben van egy irodalmi és művészeti áramlat, amely meghatározott társadalmi viszonyok között a XIX. század első évtizedeiben keletkezett. A »forradalmi romantika« jelenségét eleinte kortól függetlenül felismerni vélték irodalmáraink, míg végre tisztáztuk, hogy ez a jelenség a szocialista kor sajátja, és csak a szocialista realizmussal kapcsolatban van értelme.

Történeti szemmel nézve a dolgot, annyit el kell ismernünk, hogy valamennyi korban van a szigorúan vett felépítmény-jellegű irodalom mellett egy másik réteg: lehet ez olykor népi jellegű, az elnyomott osztályok köréből származó — vagy az uralkodó osztály kiemelkedő, kívülálló sarjadékainak alkotása, — amelyben éppen azért, mert az adott társadalmi-gazdasági állapotot támadja, sőt annak kulturális felépítményét tagadja, hiteles valóságábrázolásra-törekvés található, tehát a realizmus bizonyos, olykor je lentős elemei előfordulnak. Mindez azonban még nem realizmus mint művészi irányzat. Ugyanezen értelemben tartom vitathatónak azt a megállapítást, hogy minden igazi művészet, vagy irodalom — realista, vagy legalábbis útban van a realizmus felé. Hogy ezt végiggondolni mit jelentene, azt talán nem is kell fejtegetni. Annyit azonban könnyű belátni, hogy a valóság hiteles és teljes tükrözésének föltételei bizonyos korokban elvileg nem lehetnek meg.

Tekintsük tehát a realizmust a marxi szemlélethez híven történeti kategóriának, s kapcsoljuk, mint mondtam, a polgári korszakhoz. Egyelőre ne fűzzünk hozzá jelzőt, a »kritikai«-t se. Elégedjünk meg azzal, hogy néhány jellegzetességét meghatározzuk. Úgy gondoljuk: rendkívül fontos itt a világkép immanenciája, az emberi életnek a természetes, a tapasztalati világ határain belüli okokból való magyarázata. Hozzá tartozik ehhez a motiváció hézagtalansága (tudjuk, milyen nagy szerepet játszik ez a realista írói elveket valló Gyulai Pál bírálataiban), hozzátartozik a tapasztalás, a megfigyelés mint anyaggyűjtő módszer; az anyag maga az ember, vágyaival, szenvedélyeivel, ösztöneivel és erkölcsi eszméivel — a maga korába beállítva. Természetesen jellemző a realizmusra ennek az élményi anyagnak az a bizo-

nyos sűrítése, elvonása, törvényszerű, lényeges mozzanataira való visszavitele, amit típusalkotásnak nevezünk. Következik ebből az is: ha az immanens mozgatóerőket akarjuk átérzeni, el kell jutnunk az adott társadalom törvényszerű összefüggéseinek és mozgási irányainak felismeréséig. Összevetve adódik ebből a realizmus mivoltának olyan meghatározása, amely magában foglalja azt, hogy az író az embert és a társadalmat önmagából, saját törvényei alapján akarja megérteni, és annak egy darabját a maga természetes összefüggéseinek szövevényében ábrázolni. Benne van ebben a polgári kor transzcendencia-nélkülisége, okozatisága, tudományban a természettudományos irányulás és a szociális szempont bizonyos érvényesülése.

Nyilvánvaló, hogy fejlődéstörténeti szempontból Jókai még elébe esik ennek a — rövidség okáért polgárinak nevezett — realizmusnak. Még innen van a nagy világnézeti fordulat, bár tudja, hogy ez a fordulat másutt már végbement. Elég utalni nemcsak világnézetének, hanem írói világképének is transzcendens elemeire; a XIX. század nagy realistáinak »üszítőns materializmus« vagy a század második felének elszánt metafizika-ellenessége több esetben tagadást, támadó nyilatkozatokat kelt fel benne. A polgári realisták is ismernek és szerepeltetnek eszmei, erkölcsi erőket (egyikük-másikuk ezekbe sűríti össze metafizikus hitének maradványait) — Jókai az eszmei erők alapján tiszta idealisztikus világképet épít fel magának; eszmei erő és anyagi erő összeecsapása nála végső fokon minden esetben az eszmei erő diadalát jelenti. A polgári kor jellegzetes világnézete idegen tőle; tud róla, hódítását észre is veszi, de mindig pontosan elhatárolja magát tőle. Írói módszere ma már, noha a filológiai kutatás nem végzett teljes munkát, eléggé fel van tárva. Tudjuk, hogy közvetlen, reális forrásból végzett anyaggyűjtése nemigen volt több, mint az élet valamely darabjával való gyors, mohó, olykor rajongó érintkezés; egyébként azonban igen nagy arányban használt fel másodrendű, olykor már ponyvajellegű élményforrásokat: népszerű tudományos cikkeket, bűnügyi és szerelmi krónikákat, és más efféleket. A megfigyelés rendszerességéig, a tapasztalatok sűrítéséig és tipizálásáig alig jutott el.

Szó volt történetírásunkban arról, hogy nemességünk a reformkorban polgári funkciót töltött be. Ezt a tételt annak idején már Szekfű Gyula felállította. A társadalmi funkció lényegét nézve ez igaz is, de a funkció betöltése nem volt teljes, sem következetes — és éppen világnézeti téren haladt a legkevésbé előre. Az irodalomnak az a bizonyos leleplező funkciója a mi forradalom-előtti irodalmunkban is eléggé szélesen kibontakozik, de — az egy Eötvöst kivéve — éppen nem a nemesi származású írók azok, akik igazi nagy arányban gyakorolják. Jókai a forradalom előtt eléggé távol van tőle, 67 után is alig-alig emelkedik ide. Írói magatartása a társadalom iránt mindvégig megmarad azon a fokon, amelyet már a Hétköznapiak egyes részleteiben kialakított: egy bizonyos kissé naiv színezetű bizalom és megértés ez, amely felfelé jóindulatú kíméletet fejleszt ki, s a konfliktusokat ritkán helyezi az osztályok közé — helyesebben nem megy túl azokon a konfliktusokon, amelyeket a reformkor liberális-nemesi orientációjú írói megláttak.

Mindezek a fejtegetések nem azt kutatják: mennyire realista Jókai — hanem azt, mennyire képes egyáltalán a realizmusra. Feleletünkben nem lehetünk eléggé tartózkodóak. Eszmei magatartásának mindenestre van egy olyan rétege, amely kifejleszthet bizonyos realizmust: már említett radikális-demokratikus-racionalista hajlama, amelyet Petőfiék szomszédságából, 48-ból hoz magával, s amely magatartásának egészét később is színezi, sőt olykor erőre is kap benne. Hozzájárul ehhez 67 után időnként erősödő kiábrándulása a Bach-korszak illúziós nemzeti romantikájából. Abban a világban, amely a valóságban a nemesi illúziókat fölváltotta, lehetetlen volt meg nem sejtenie, meg nem látnia legalábbis olykor, a kort mozgató valódi társadalmi erőknek legalábbis egy részét. Hogy Jókai mélyen átélte illúzióinak összeütközését a valósággal, az kiviláglik egyre keserűbb panaszaiából; hogy a csalódás nem okvetlen realizmust fejleszt ki benne, azt késői műveinek túlnyomó része bizonyítja.

A történeti helyzet tehát úgy fest Jókai körül, hogy ő egész mivolta szerint realizmus-előtti jelensége irodalmunknak.

2.

Mindez azonban még jobban kiélezi Jókai életművének művészi problémáját. Éppen a Jókai-típusú írók keltik fel bennünk azt az — egyébként bővebb kifejtést igénylő — meggyőződést, hogy realizmus és művészi igazság nem azonos fogalmak. A művészi igazság szélesebb körű, tágabb valami, ami, egyik változata gyanánt, a realizmust is magába foglalja. Ez nem áll ellentétben a marxista esztétika alapvető tételével: a tükrözési elmélettel. A művészet a valóság tükrözése, és az lehet akkor is, ha nem realista művészet, csak éppen a valóság és a tükrözés mibenlétét kell helyesen felfognunk.

Kezdjük talán a tükrözéssel; innen könnyebb lesz a megoldást megközelítenünk. Esztétikusaink nagy gondot fordítanak arra, hogy meghúzzák a határvonalat a tudomány és a művészet valóságtükröztetési eljárása között — helyesebben: hogy az amúgy is nyilvánvaló határt, különbséget a tudomány nyelvén is megfogalmazzák. Azt az egyszerű megállapítást, hogy a tudomány fogalmakon, a művészet képeken át tükröztet, számos esztétikusunk próbálta már tüzetesebben kifejteni. Magára a kérdésre még más összefüggésben visszatérünk; szögezzük le előljárójában azt, hogy az igazi műalkotásnak, egy író életművének az élet totalitását kell tükröztetnie éppen a maga konkrét életszerűségében. Talán éppen Jókai regényeinek olvasásakor érezzük leginkább, hogy belekerülünk egy, a miénktől idegen élet- és világfolyamat teljes sodrába, kellős közepébe, úgyannyira, hogy magunkról elfeledkezve mi is ezeknek az idegen embereknek az életét éljük, szenvedjük és örvendjük végig. Ebben az értelemben tükrözés voltaképpen az életszerűség sugalmazását, a valóságélmény közvetlen fölkelését jelenti, — azt a voltaképpen megfoghatatlan erőt, amely eléri azt, hogy az igazi író három-négy sorának olvasása után már ott élünk abban a világban, ahova ő vezet.

Ezzel adva van a művészi igazság első, bár legformálisabb ismérve: igaz az az irodalmi mű, amely valóban és teljesen fel tudja kelteni bennünk a valóság illúzióját. Ide kapcsolódik — de ezúttal csak utalunk rá — a polgári esztétika látszat-valóság-problémája.

Továbbmenve: a tudományos tükrözés azt jelenti, hogy a tudós a valóságot fogalmakra, folyamatokra, törvényszerű összefüggésekre redukálja — s ezeknek a rendszerén keresztül ábrázolja. A tükrözés itt valóban jelent bizonyos röntgenképszerű hitelességet, állóképjellegű másolatot vagy reprodukciót. Jól tudom, hogy a tudománynak sincs semleges, passzív szerepe az emberi társadalomban — ne beszéljünk most arról, hogy maga a megismerés mennyire lehet aktív folyamat, — a tudománynak élet-, természet- és társadalomátalakító funkciója mégis nem magukban a tudományos művekben van meg; ezeknek valóban az a funkciójuk, hogy híven, hitelesen tükröztessenek; ami ennél több, az már az emberben van benne, aki a tudományt létrehozza. Úgy érzem: itt van gyökéres különbség tudomány és művészet között. A műalkotás a maga sajátos társadalmi funkcióját a maga egészében feloldva, a részleteket áthatva önmagában hordja — nemcsak a totális élet él a műben, hanem ott hat elrejtve és fogalmi tisztaságra nem emelve az a funkció is, amely a művet végső fokon élteti. A műalkotás tehát tükröztet, de sohasem állóképszerűen, vagy mondjuk fényképszerűen, hanem meghatározott társadalmi funkción keresztül, mintegy ennek a funkciónak a szolgálatában.

Az irodalom társadalmi funkcióinak elmélete még kidolgozatlan, de elemei benne vannak eddigi irodalomelméleti elgondolásainkban. — Ez alapon: művészileg igaz a műalkotás, az irodalmi mű akkor, ha igaz az a funkció, amelyből keletkezett. Az előbbieket során már említettük, hogy forradalmakat előkészítő időszakokban a művészetben a leleplező funkció az uralkodó. Változatos a kép a társadalomfejlődés egy-egy szakaszán, egy társadalmi forma éle-

tének hosszsmetszetében. A valóságfeltáró funkció erősödhet leleplezéssé; megmerevedett, kimerülő, vagy túlszabályozott, leszűkített világú szakaszokban szólal meg a felszabadító funkció. Nem szabad elfelednünk, hogy állandóan megnyilvánul a művészet esztétikai funkciója: a gyönyörködtetés, a »szépség« élményének fölkeltsége. A »felszabadítás« más oldalról élménybővítésként, életgazdagításként nyilatkozik meg. Jegyezzük meg, hogy amit funkciónak nevezünk, nem azonos az ún. írói szándékkal; mélyebb nála és megalapozta.

Valamennyi funkció mögött ott van mint legmélyebb értelmük: az emberformálás igénye. Ebből a szempontból nézve világos, hogy van hamis írói szándék és van hamis művészi funkció is. Hamis a művészet mint életpótlék; ha a társadalomtól való elszigetelődés szolgálatában áll; ha nem ösztönöz arra, hogy miután hullámaiból fölmerültünk, keményebben vegyük az életharcot; ha olvasása után nem érezzük azt, hogy gazdagodtunk; ha esetleg romlott társadalmi viszonyok közepette csak kábítószernek vagy méregnek használható. Egyszerűen: igaz az a művészet, amely betölti a legtágabb értelemben a maga emberformáló funkcióját.

Már az eddigi két ismérv is kizárja azt a hamis föltételezést, hogy az irodalmi mű pusztán ideológia. Hiszen az életnek, lehetőleg az élet totalitásának az élményét kell fölkeltenie, hogy műalkotásként elfogadjuk. De az élet, a társadalmi funkció felől meginduló folyamat mégis csak a kész műben teljesedik be, akkor, ha megtalálja a maga művészi kifejezőeszközeit. A művészi kifejezőeszközök az irodalmi életnek viszonylag merev, hagyományos eszközei; az átöröklés éppen ezen a téren a legerősebb, amit a nyelv maga is elősegít. Másfelől azonban éppen ezen a téren nyílik tág mező az írói teremtetevékenységnek, hiszen azt szoktuk mondani, hogy minden nagy író megalkotja a maga sajátos, egyéni művészi kifejezőeszközeit. Nyilvánvaló, hogy ezek az eszközök nem önmagukban és önmagukért jönnek létre, hanem mint a kifejezendő mondanivaló megtestesítői. A folyamat mégsem olyan egyszerű, és egyáltalán nem automatikus. A forma nem mindig nő ki organikusan a mondanivalóból; a tartalmat képekbe, jelenetekbe, mondatokba önteni: ezért bizony küzdeni kell. Küzdeni a költőietlen, de készen kínálkozó hétköznapiság és az ugyanúgy készen kínálkozó sablon ellen. A műalkotás nemcsak azért sikerülhet gyöngén, mert nincs valódi mondanivalója, hanem azért is, mert kudarcot vallott a megformálásban.

Ebből adódik harmadik tételünk: igaz a műalkotás, ha megtalálta a funkciójának megfelelő művészi kifejezőeszközöket. Mint láttuk, szó lehet itt sablonról és eredetiségről, de lehet szó arról is, hogy diszharmonia van funkció és kifejezőeszközök között. A kifejezőeszközöket a legtágabb értelemben kell vennünk; még talán olyan alapvető szempont is idetartozik: a tapasztalati, a reális valóságon keresztül akar-e az író megszólalni, — vagy más anyagot, más lehetőséget keres magának? A művészi lehetőségek tere elég tág, de beválik az ellentét, illetve a kizárás elve: bizonyos funkció, bizonyos téma nem tűr el bizonyos kifejezőeszközöket.

Ez azonban elvezet bennünket egy olyan esztétikai-kritikai elvhez, amelyről a múlt és jelen íróival kapcsolatban elég sokszor megfigyelünk: hogy egy író és művét — legalábbis első lépésként — saját igénye szerint próbáljunk megítélni. Úgyhogy utolsó tételünk, bár kissé formális irányba elmozdítva és kibővítve, így is hangozhatik: művészileg igaz az írásmű akkor, ha valóban azt mondja, amit akar, az olvasóban azt az élményt kelti, amelyet akart. — Ez utóbbi tételhez elemzendő példának erősen kínálkoznak Tolnai Lajosnak még a jobb regényei is; rajtuk lehet demonstrálni, hogyan üthet el egymástól az írói szándék és a kész mű.

Amiket fentebb elmondtam, régi igazságok, csak kissé elfeledkeztünk róluk, legalábbis nem alkalmaztuk őket. Így lassan odajutottunk, hogy egy szűk, a magyar és a világirodalom történeti teljességére nem alkalmazható irodalomesztétikát alakítottunk ki. Így aztán értetlenül álltunk irodalmi örökségünk számos remek darabja előtt. Csak a Csongor és Tündét említtem meg, de említhetném Az ember tragédiáját is.

A sok megrészegült Jókai-olvasó és a magunk személyes emlékei is azt bizonyítják: Jókai művészetének, művészi erejének sarkpontja éppen az, amit fentebb az életszerűség sugalmazásának, a művében ábrázolt világba való közvetlen, vitathatatlan belemerítésnek neveztünk; mondjuk mindezt röviden az elhitetés művészetének.

Nehéz ennek a titkát közelebbről elemezni. Az élményfölkeltésnek és a sugalmazásnak megvannak a maga apró eszközei; bizonyosan a nyelvnek, a szavak és mondatok erejének is jut itt jókora szerep. Hozzájárul a jelenetezés — az a Petőfi zsánerképeire emlékeztető művészet, ahogy egy-egy regénye elején egyáltalán nem kezd el »elbeszélni«, hanem egy életteli, feszültséggel-mozgással teli helyzet kellős közepébe állítja az olvasót. Az első mondatok révén már valami folyamat indul meg, mintha valami jármű indulna meg velünk, a szemhatár hátrafelé indul körülöttünk — mint például A köszívű ember fiai, Az új földesúr vagy a Szegény gazdagok legelején. Ahhoz a sugalmazó hatáshoz, amelyről beszéltünk, nagymértékben hozzátartozik az, hogy Jókai egyszerű eszközökkel tud várakozást kelteni. Ahogy beszél, mindig az az érzésünk, hogy valamit tartogat még, — s amikor ezt már megmutatta, további búvészkedéssel újabb várakozás-érzést tud kelteni bennünk. Ilyen művészetet drámai jelenet nélkül, pusztá leírásban is véghez tud vinni, — mint például Az aranyember első sorában, ahol az ige nélkül odadobott első mondat (Egy hegylanc, közepén keresztültörve...) minden ízülete pontos célratöréssel viszi az olvasót a szemlélet új meg új elemei felé. Az eszközöket még tovább lehetne fürkészni, — de azt aligha szükséges bizonyítani, amit az olvasók mindig tudtak: hogy Jókai nem unalmas.

Ehhez azonban már valamivel több kell, mint az a bizonyos elhitetés. Aki Jókait olvassa, az nemcsak hogy benne él egy idegen életben, hanem mélyebben, intenzívebben is él, mint például a hétköznapi valóságban. Sokat keresünk-kutatunk a romantikus irodalom sajátosságai körül. Én egyik főjellegzetességét látom abban, hogy az életélményt, az átélést intenzívebbé teszi. Jókai erre is szinte iskolapélda. Az életnek a felszínét, az átlagát mintegy lehántja. Azt az életet, amelyet feltámaszt, téltetté tudja tenni nagy emberi szenvedélyekkel, amelyek hőfoka gyakran jár közel az exaltációhoz, — természeti képekkel, tájakkal, amelyeknek megvan a maguk különleges, érzékelhető atmoszférája. Aki olvassa, nem a kicsinyes napi érdekek világában jár. Jókai önmagát is adja akkor, amikor Timár Mihályt (a befagyott Balaton láttán) úgy jellemzi: »Mindig sejtette, mindig imádta azt, ami nagy élet a természetben.« Ebben a világban mindennek különös színe, kifejező értéke van. Ha az elektromosság nyelvén szólánk, azt mondanánk: az az áram, amely ezeken a regényeken végigfut, a szokottnál magasabb feszültségszámokkal mérhető csak.

Jókai gondoskodik róla, hogy az olvasó ne csak a mélységét, a telítettségét érezze, hanem a sodrát is. Tudjuk, hogy Jókainak megvan a maga különös cselekményalkotási módja. Éppen ez az, amiért Gyulai és mások is annyira ostromozták. A modern realizmus alapelve: a valóságos erőkkal való motiváció, egy folyamatnak, jellemfejlődésnek, eseménysorozatnak tapasztalati okokból és körülményekből való kibontakoztatása nincs meg nála. De azt ma már tudjuk, hogy ezt nem kérhetjük tőle számon; nála a cselekmény egészen más szerepet tölt be. Legalábbis tekintélyes részben azt célozza, hogy azt az életet, amelybe magunkat beleéljük, intenzívebbé, lüktetőbbé tegye. Valósággal öröme telik benne, hogy az olvasóra ilyen irányú befolyást gyakoroljon. Valamelyik szereplőjét különösen nehéz feladat elé állítja. A kedves hős köré emberfeletti veszedelmeket csoportosít. Az olvasóban aggodást és kételyt ébreszt, hogy például Ankerschmidt Eliz eléri-e látatlanban megszeretett Aladárját, Adorján Manassé élve megszabadul-e a felkelők kezéből, tiszta marad-e Evila a nagyvilági életben? — hogy csak találmányra ragadjunk ki példákat. Az aggályokat növeli azzal, hogy a veszedelmeket és akadályokat halmozza. Aladár fogságban van, s amikor kiszabadul, a kő-

kemény apa leányát teszi kastélyuk foglyává. Wundt Vilmos, a császári kor német filozófusa elemezte az érzelmi életet aszerint, hogy lefolyásában a feszültség és feloldódás (Spannung-Lösung) s a felajzottság és kielégülés (Erregung-Befriedigung) ütemei váltakoznak. Ez a dinamika valóban hozzátartozik az élethez, de hozzátartozik az életet tükröztető művészethez is, legalább az irodalomhoz és a zenéhez. Jókai ábrázolásának lényeges vonása az, hogy az életnek ilyen irányú, sűrített tükrözésére törekszik; virtuóz módon kezeli a feszültség felkeltésének és a megoldódás, a boldog megnyugvás kibontakoztatásának eszközeit.

Hogy ezzel aztán növeli-e vagy csorbítja a művészi igazságot — az már ennek az eszköznek a mélyebb funkciójától, eszmei telítettségétől függ. Számos esetben, különösen a hanyatlás-korabeli műveiben mintha csak akadályversenyt akarna rendezni. Olykor lestülylyed addig, hogy az olvasó elképesztését akarja előidézni. Ezt a ponyvához közelítő változatot találjuk A Damokoszok-ban: a hírvívő, akit II. Rákóczi György tatár fogságba esett hadai Erdélybe küldenek, a kalandregények hőseit megszégyenítő bravurok árán, fantasztikus csapdákban menekülve jut el hazáig. Technikai szempontból ugyanez a motívum jelenik meg, amikor Baradlay Richárd huszárjaival hazaszökik; az eseménysorozat élet-tükrözés szempontjából ugyanúgy irreális, — de itt az olvasó már nem a pusztá kaland szorongató kockázatát érzi, hanem a nagy, országgraszoló vállalkozás hősiess, szenvedélyes pátoszát is. — Ha úgy vesszük, a Rab Ráby is egyetlen nagy akadályverseny: vajon sikerül-e annyi álnokság és aljasság ellenére az igazságnak a vármegye börtönéből kiszabadulnia — de ezt az akadályversenyt az igazság és a gonoszság, a nép jogának és a népelnyomók sátáni erejének harcává tudja felemelni a költő.

Tehát Jókai tehetségének ez az oldala: az elhittetés, az élet szenvedélyes, magasabbrendű tartalmasságának, a feszültség és megoldás játékának felidézése — hol magasabb, hol alacsonyabb szinten érvényesül. Ez átvezet bennünket a művészi igazság előbb már kifejtett mélyebb fokához: a mű funkciójának igazságához. De mielőtt erre rátérnénk, előbb le kell vonnunk egy fontos következtetést az elmondottakból, — ami félig-meddig már a funkció elemzéséhez tartozik. Jókai egyik-másik művében, olykor nagy műveknek is egyik-másik részletében olyan irányba siklik le, hogy műve nem az igazi esztétikai hatás érdekében működik; nem embert formál, hanem pusztá életpótlékká válik. A műalkotás ilyenmű funkcióját már a polgári kor igazi esztétikusai sem fogadták el. Csernisevskij »A művészet esztétikai viszonya a valósághoz« című értekezésében, éppen abból az alapelvől, hogy a művészetnek az élet teljességét kell tükröztetnie, levonja azt a következtetést, hogy az ember, a szemlélő vagy olvasó számára a művészet csak pótlék olyan esetekben, amikor szubjektív vagy objektív okokból hozzáférhetetlen a természet szépsége. Maga Csernisevskij is leírja ezt a kifejezést: a művészet alkotásai »a valóságot nem javítják, nem ékesítik, hanem reprodukálják, pótlékaul szolgálnak«. De nem szabad Csernisevskijt félreérteni. Az értekezés végén, a tétel között határozottan kimondja: »A művészet egyáltalában nem az ember ama szükségletéből fakad, hogy a valóság szépségének hiányait pótolja«. Kissé tágabb értelemben éppen ez az, amiről Jókainál szó van: műveinek olvasása bizonyos olvasóknál lehet hiányok pótlása, menekülés saját életük vékonyan csordogáló erecskéjéből, vagy éppen posványából a Jókai-világ hatalmas sodrású folyamába. Azt a bizonyos nehezen rögzíthető határvonalat, amely az irodalom mint az élet gazdagítója, és az irodalom mint az élet pótléka között megvan, a további hatás érzékelteti: az első esetben impulzus válik a mű olvasásából; való életünkbe visszatérve gazdagabbaknak s éppen ezért erősebbeknek is érezzük magunkat — a másik eset csak az üresség, az unalom érzetét teszi még nyomasztóbbá. Persze, az olvasótól függ, mit jelent számára Jókai: életerőt-e, vagy kábítószert — de függ számos esetben magától Jókaitól is. Nagy népszerűsége örvendes és érthető, de nem áll teljesen arányban emberformáló hatásával. Van életkor és van olvasó, aki nem ezt az ösztönzést olvassa ki belőle, s vannak művei, amelyekből nem is lehet kiolvasni.

A művészi funkció igazsága és őszintesége felfogható pusztán formálisan is. Eszerint művészi igazságot kellene tulajdonítanunk az olyan irodalmi műnek is, amely csak szórakoztatásra vagy szenzációk révén elért izgalomra törekszik, de ezt őszintén megvallja és következetesen, más nagyobb igények színelése nélkül keresztül is viszi. A világirodalom bohózatai és detektívrégényei részesülnének ily módon rangemelkedésben. Nyilvánvaló azonban, hogy éppen ez az a pont, ahol a pusztán formális szemléletet át kell törnünk, és a funkciókat éppen tartalmi-eszmei értékük és mélységük szerint rangsorolnunk. A funkciók egyikének-másikának hiánytalan teljesítése lehet egyformán igaz, — de az értékeesebb funkció mégis csak az lesz, amelynek révén az irodalmi mű mélyebben hat, mélyebben formál, mélyebben nyúl bele az olvasó személyiségébe.

A kapitalista kor irodalmának jellemző betegsége, hanyatlási tünete nemcsak az alacsonyabbrendű funkciók térhódítása, az olvasó alantas ösztöneire való számítás, — hanem a magasabb funkciók affektálása is. Herczeg Ferencről nemcsak emlékiratai, hanem annak-idején nagy sikert elért bohózatai és novellaciklusai is azt hirdetik, hogy a szórakoztató műfajokra termelt, s még arra is képes volt, hogy egy-egy művébe a bohózatok elemek közé egy csipetnyi társadalmi szatírt vegyítsen. De amikor a hont akarja menteni, vagy nemzeti tragédiát akar írni, minden hangját hamisnak érezzük (A honszerző, Árva László király, A híd, stb.). A hiba jórészt az övé, de jut belőle a hivatalos magyar társadalomnak is, amely ezeket a műveket igyekezett halálosan komolyan venni, ugyanúgy, mint pl. a pesti nagypolgárság Molnár Ferenc drámáinak »mélységét«, vagy Földi Mihály felpuffeszített regényeit.

Jókai olyan éveket élt át a magyar történelemből, és többször is olyan közel került a történelem kerekéhez, hogy a korszellem, a magyar nép sorsa föltétlenül edzőleg és tisztítólag járta át írói szándékait és alkotóerejét. De tartozunk annak a megállapításával is, hogy a magyar társadalom másfelől a színarany mellett igen sok talmiit kifejlesztett, igen sok vadhajtatást nagyra növelt jókaiban. Írói szándékait, műveinek funkcióját tekintve nem mérhető sem Arany János aszkéta puritánságához, sem a nem alkuvó Petőfihez.

Ez annyit jelent, hogy Jókainak még legjobb korszakában is vannak hamis hangjai. A fentebb említett két hibába beleesik ő is. Egyrészt abba, hogy olcsó hatásokra vadászik, s minél kevesebb az igazi mondanivalója, annál inkább törekszik a hatáskeltő eszközök fokozására. Különösen 1875 után vehető ez észre; maguk az eszközök külsőlegesebbé válnak, és mesterkeltségük is szembetűnően fokozódik. Van e tekintetben a pálya kezdete és vége között bizonyos rokonság, de van hatalmas különbség is; hiszen a korai novellák legvadabb motívuma mögött is ott erjedt, ott dolgozott egy fiatal nemzedék lázongása a megmerevedett magyar feudalizmus ellen. A kései Jókai hatáskeresésének megvannak a jellegzetes változatai (amelyek legalább csíraszerűen már az előző korszakban is jelentkeztek). Széles ecsettel, de persze a polgári fantázia görögtüzénél ábrázolja azokat az életkörüket, amelyek a kispolgári tudatra ingerlően, csábítóan hatnak: arisztokraták és milliomosok nagyúri passziói és csillogó életmódja, előkelőségek botránykrónikája, lóverseny, párbaj, házasságtörés, vagyoni bukások (A lélekidomár, Gazdag szegények). A különleges életkörü közé tartozik a művészek és a szemfényvesztők világa (Magnéta); nagyszabású bűnügyek visznek el olykor a ponyva közelébe (A kik kétszer halnak meg); a borzalom és a rút kultusza mellett megjelenik a leg-hízelgőbb, de legmérgezőbb eszköz is: az erotika (Magnéta, Rákóczi fia). Még a 40-es évek romantikájából öröklődött át az exotikum, a képzelet-izgató tengerentúli tájak és őskori vidékek kultusza.

Akad aztán másfajta visszaélés is a költészet funkciójával: hamis, nem őszinte, affektált költői szándék. Megint olyan ponthoz értünk, amely körül Gyulai vádjai és szemre-

hányásai zajlanak, ezúttal némi joggal. Sokszor szólal meg Jókainál bizonyos hamis meghatottság, naiv érzelgősség. Éppen ez az érzelgősség sokszor támaszkodik arra a mondvacsinált becsületfogalomra, amely legszembetűnőbben Az új földesúrból tombol. A derék Ankerschmidt kiszabadítja a börtönből a derék Aladárt, és a két derék ember aztán csupa derékségből nem akar többet találkozni egymással. Nagyobbarányú hamisjáték megy a Felfordult világban, ahol megható társadalmi összelelkezés folyik, vagy megint Az új földesúrból, ahol Ferenc József németjei és a szabadságharc magyarjai ölelkeznek össze. Sűrűn ejti meg Jókait a kor betegsége: a nacionalista ellágyulás, különösen, ha idegent magyar környezetben, vagy magyart külföldi környezetben ábrázol (a német herceg Az élet komédiáisaiban, vagy A lélek-idomár Lándoryja Franciaországban). Mindez gyökerében művészietlen, mert nem őszinte. Úgy értem ezt, hogy nem fakad az író legmélyebb élményéből, hanem felszínes, naiv ellágyulásból vagy múló érdekek szolgálatából. Funkciója nem a valóság feltárása, nem társadalmi hazugságok és illúziók leleplezése, inkább ilyenek meggyökereztetése. Ezek a részletek és motívumok nem céloznak az emberi személyiség mélyére, hogy azt megrázzák és gazdagítsák — csak naiv érzékenységet vagy, nacionalista hiúságát akarják léprecsalni.

Az igazi Jókait nem is szabad az efféle részletekben keresnünk. Nem naiv szándékai és felszínes hatásai teszik őt szemünkben értékesé, hanem azok a tendenciák, azok az erők, amelyekben keresztül valódi emberformáló hatást tud kifejteni, valóban alakítani tudja az olvasó társadalmi tudatát.

Cselekményalkotásának drámai mozgalmasságát már említettük. Mélyebb funkciót és eszmiséget kölcsönöz a Jókai-típusú cselekménynek az, ha ez a cselekmény a regény központjában álló nagy vállalkozást, nagy harcot, közösségi akciót elevenít meg. A legkiválóbb Jókai-művek valóban kapnak ilyen tartalmat: a reformkor, a század első évtizedeinek kultúrateremtő mozgalmait, aztán mindenek fölött a szabadságharc, majd a kibontakozó kapitalizmus problémái kerülnek sorra. A nagy társadalmi erők harca (amely ott van olykor a közelebbi közösségi eszmét ki nem fejező regényekben is) növeli meg, ahogy mondani szokták, Jókai regényeinek világképét eposzivá, olykor meseivé. De a jónak és a gonosznak sokszor epikus méretű harca nemcsak erkölcsi tudatunkat és érzetünket mozgatja meg — hiszen nem elvontan tűnik szemünkbe — hanem belénk oltja a koreszméket, az új és régi küzdelmet, ezen keresztül is megmozgatja közösségi érdekelttségünket. Így aztán kettős arca van ennek a világképnek: az a világ, amelyben Jókai a nagy történelmi erők, birodalmak, népek, osztályok harcát elképzei, előbb egy utópisztikusan nagyarányú, valóban eposzba és mesébe illő világ lesz, — de részletvonásaival mégis azt a tudatot sugalmazza, hogy az író a mi közelmúlt korszakunkat növelte meg olyan nagyarányúra, s a Jókai művészete nyomán mi magunk is mintha belenőnének ebbe a szélesebb szemhatáru, szabadabb levegőjű világba. Van ebben valami nemes, emberi értelemben vett felszabadító és öntudatra ébresztő funkció — Jókai hatásának mintegy legnemesebb alkateleme.

Növelik, kibontakoztatják ezt a hatást Jókai különleges emberalakjai. Annak idején a hősök körül zajlott a leghevesebb vita; Gyulai és Péterfy az európai kritikai realizmus sokoldalúan, de immanensen jellemzett, cselekvésükben lélektanilag megokolt emberalakjait kérték számon Jókaitól. A mi szemünkben is a Jókai-hősök azok, akiket demonstrálható, hogy a realizmus és a művészi igazság nem találkozik mindig össze.

Ezek a szereplők jórészt nagy vállalkozások hősei, emberfeletti, valóban eposzi mértékű hivatás hordozói. Jókai úgy teszi őket erre a hivatásra alkalmassá, hogy kiszűri, kivonja belőlük az ember testi mivoltával szükségképpen adott biológikus-naturális tényezőket, s egyéniségük főmozgatóiul magasrendű eszmei és erkölcsi erőket tesz meg. Veszítenek ezek a hősök elég sokat az egyik oldalon, azáltal, hogy a hétköznapi, a sokoldalú realitás és az elhíhető lelki alakulás, jellemfejlődés hiányzik belőlük, — de a másik oldalon annál többet nyernek: megtelnek az eszmei erőnek, a nyers fizikai elemek fölé kerekedő morális hősiességgel olyan fokával, hogy szinte önmaga fölé emelik az életet és az olvasót is. Ez az önmegtagadó, magával ragadó

heroizmus a Jókai-regények másik nagy értéke. Ezzel tud ő a nagy nemzeti mozgalmak és a haladó társadalmi törekvések örökérvényű szószólójává válni.

A kiemelkedő, központi Jókai-hősök művészi hitelessége tehát erkölcsi nagyságukban van, — s az erkölcsi nagyság iránti rendkívül kifejtett érzék s az erkölcsi nagyság konkrét ábrázolásának képessége az a pozitívum, amely a reális megfigyelés és emberábrázolás helyét jogosan elfoglalja. A kedves, nagy Jókai-hősök mind valami eszmei tisztaságú szenvedély megszállottjai, hősök és aszkéták egyszerre ; a szabadság, a tudomány, a munka és az országépítés harcosai. Eszünkbe juthat az érdes, puritán Berend Iván, a tudása révén felmagasztaluló Tatragi Dávid ; de természetesen, hogy az igazi televénytalaja ennek a heroikus ember-típusnak és a nagy eszmék fölé emelkedő hősiességnek a reformkor, különösen pedig a szabadságharc története. Amikor a maga tudósait ábrázolja Jókai, a tiszta demokrata humanizmusát sugározgatja az olvasóra ; de ennél is magasabbfokú hatóerő az az acélos hősiesség, amely nagy szabadságharcos-alakjait, valamennyi közt leginkább a Baradlay-fiúkat eltölti.

Jókai művészi hatóerőinek kutatása közben új terület gyanánt bukkan fel előttünk természetábrázolása, természetérzékének buján sarjadó gazdagsága. Ebben a tekintetben is érvényes az, amit már megállapítottunk, hogy íróművészetének java még az európai irodalmak nagy realista fordulatai előtti világképből és társadalmi tudatból alakult ki. Az ő »természet-e nem polgári szemmel nézett természet. Megőrizte érintetlenségét a modern természettudományoktól, nem mechanizálódott, nem száradt ki ; de odáig se süllyedt, hogy egy szűk polgári-városias létnek pusztá háttére legyen. Az emberhez simuló, »átszellemített« természet ez, amellel konkrét és érzékletes ; mintegy szimbóluma hatalmas, élő, emberfeletti erőknél és folyamatoknak, — főként pedig a szépség számos változatának kimerít-hetetlen tárháza. Így pl. ebből a szempontból legérdekesebb regényében, Az aranyemberben. Minél inkább megismerjük ezt a regényt, annál erősebb az a meggyőződésünk, hogy művészi szempontból különösen kiemelkedő jelentősége van Jókai életművében. Ezt a jelentőséget pedig nem utolsó sorban a természeti környezet ábrázolásának köszönheti. A kertészkedő, a Balatont imádó Jókai tobzódik itt a Senki szigete és a téli Balaton szépségeiben, valami különösen kifinomult érzékenységgel. Nem véletlen, hogy ennek a regénynek »szereplői« közt két állat is van — de szinte azt mondhatnánk : szereplő maga az egész sziget, teljes páratlan növényvilágával. »Az állat megérti, ha úgy beszélünk hozzá, mint az emberhez, s én azt hiszem, hogy a fák is hallgatják és nézik azt, aki őket szeretettel ápolja, s megértik titkos óhajításait, és büszkéek rá, ha ők is örömet szerezhetnek annak.« Sugalmazó erővel írja le a sziget éjszakai csendjét, tavaszi virágpompáját, vagy nyári-ősi lombjának sokszínű lángolását. Az olvasót elkapja a természet hatalmas életének sodra : szinte nyújtózik egyet, és érzi, hogy vele növekszik ezzel az áradással.

A műalkotás esztétikai funkciója tehát nem jelent pusztá »gyönyörködtetést«, vagy pedig a gyönyörködtetés értelmét kell bővebben felfognunk. Jókai nemcsak gyönyörködtet, még akkor sem, amikor a szépségélményt kelti föl bennünk — hanem gazdagít, kiszélesíti az életünket. Nála fokozottan igaz az, hogy »a szép : az élet« ; az ily módon felfogott életet varázsolja az olvasó elé hallatlan bőkezűséggel. Olyan művészi eljárás mód nyilatkozik meg itt, amely megint nem azonosítható a polgári realizmussal. Jókaiiban megvan a nagy fogékonyság az élet gazdagsága iránt — csak hogy ő nem absztrahál, nem tipizál, többnyire nem is kritizál, hanem konkretizál — az egyszeri élményt, az egyedi mozzanatot teszi minél teltebbé és elevenebbé. Így aztán jórészt le kell mondanunk arról, hogy a társadalom mozgató erőinek reális meglátásáig mélyítse elszemléletünket — de kapunk helyette valamit, ami művészi szempontból mégis igaz : ráébredünk az élet gazdagságára. Ismeretes, hogy Jókai önmagát mindig realistának vallotta, és megsértődött, ha ezt nem hitték el neki. Gyulaiék szemében nem is az, a polgári-kritikai realizmus szemében sem. De ő maga — szubjektív szempontból némi joggal — realizmusnak érezte a saját szemléletében azt, hogy meg tudja látni és halmozottan ki tudja fejezni azt, ami az életben szép és érdekes. Az ő szeme erre volt beigazítva. »A művészet

köre nem korlátozódik a szépre és úgynevezett mozzanataira, hanem felölel mindent, ami a valóságban (a természetben és az életben) az embert érdekli — nem mint tudóst, hanem egyszerűen mint embert; az általánosan érdekes az életben: ez a művészet tartalma.» (Csernisevskij.) Tipizálás helyett élénkítés, a minőség túlhangsúlyozása, létszerű jellegzetességek halmozása: az ilyesmire való törekvés számtalan apró mozzanatban megnyilatkozik. Néhány példa A köszívű ember fiaiból: Edit szeme »csillagszóró«; Richardnak odanyújtja »az egész tiszta, őszinte, meleg kezét«; — később meglátja annak szemében »a kétségbeesés, a gyönyör, a fájdalom és a felmagasztaltság csillagcseppjeit.« Noémi hangja Az aranyemberben: »a hang leányé volt, benne valami szemrehányás, sok szeretet és igen sok féltékenység.« Amikor anyja megfeddi, »lángrózsává pirul«. A rianásba zuhant Krisztyán kiáltása: »E rémségés éji zene közepett úgy tetszik Timárnak, mintha a távolból egy ijedelmes ordítás üvöltene a szélzugás közé. Olyan ordítás, amilyenre csak emberajk képes: kétségbeesés, vészkiáltás, istenkáromlás hangja, az éjszakát felverő, alvókat felébresztő, csillagokat megreszkettető kiáltás.« Persze ennek az ilyen értelemben vett valóságfeltárásnak és bővítésnek is megvannak a maga fokozatai. A skála alsó fokán valami olyasféle szemlélet áll, aminővel pl. Arany A lacikonyhában a téli vásár falusi mulatozóiban gyönyörködik: t. i. az életjelenség és az emberek friss, egészséges eredetisége ragadja meg; így nézhetett Petőfi is egyikét-másikát a maga zsáneralakjainak. A kései Sárga rózsá mellett a korábbi művekben is számos példa akad; a sor alighanem Sonkoly Gergellyel kezdődik. A legfelsőbb hangnemet aztán a naiv gyöngédségnek, a bájnak, az érzelmeknek, az erkölcsi nagyságnak, vagy a felzaklatott indulatoknak elragadtatott, exaltált megszólaltatása adja: »A zöld pagonyból eljövő alak olyan, mint egy idilli tünemény. Arcának finom inkárnátja a fehér rózsá gyöngéd testszínét leste el, mikor komolyan néz, s a piros rózsáét veszi fel, mikor elpirul, s akkor aztán a homloka is elpirul. S annak a gömbölyűen boltozott tiszta homloknak kifejezése a jóság maga, összhangzó a finoman hajlott selyem szemöldökkel s a kifejezésteljes kék szemek ártatlan tekintetével, vékony ajkain figyelmezés és szemérmesség.« (Noémi első megjelenése Az aranyemberben.) Baradlay Ödön levelét olvassa otthon anyja és menyasszonya: »Mikor partra vontak bennünket a halászok, nem távoztam mellőle, míg meg nem kérdeztem tőle: ragyognak-e még csillagaid? Ő mosolyogva felelt: mind a négy. — (E szónál mind a két hölgy érezte a másik villanyos rándulatát: a bűvös szikra egyszerre ütött át idegeiken.)« Így halljuk az első örömrivalgást, amely a Pestre bevonuló magyar huszárokat üdvözlí: »Egy rettenetes éjlen-ordítás, mely kezdődött a Kerepesi-úton s végighangzott az indóházig, hosszan az egész Dunasoron végig, be a legszűkebb utcák mélyébe, s mentül tovább, annál magasabbra emelkedett fel a szent őrzöngés egetrázó riadaláig; százezernyi börtönből kiszabadult rabnak frenetikus démonkardala volt az! A rab titánok üdvordítása volt az, kiknek sikerült ledobni melleikről a Péliont és az Osszát.« De ugyanilyen halmozott élességgel jelenik meg a groteszk, a torz is, olykor a visszataszító, a rút is; mint a bécsi forradalom leitatott csőcseléke, vagy az adminisztrátor bérélt vármegyei csatlósai.

Ezeket a jelenségeket nem mozaikokra szétszedve, hanem összefüggésükben kell szemlélni. Jókai eljárás módja nem a szó szigorú értelmében vett valóságtükrözés, de bizonyos szempontból sokkal több annál: ő a természeti szép, a naiv emberi szép, a jellegzetes, az emberi erkölcsi fenség és az eszmei erők hallatlan bőségben való feltáráásával formálja, eszméletti, gazdagítja olvasóit. Olyan világba helyezi őket, ahol az emberi erőt nagynak és szabadnak, az életet jónak és virágzóznak érezhetik. Több ez, legalábbis adott esetben több lehet, mint amit a polgári kor fróí adni tudnak az olvasónak. Ez az optimizmus és hit fordul visszájára olyankor, amikor Jókai, különösen öregkorában, a körülötte felsarjadó új világ, új emberek, új erkölcsök ellen tiltakozik. Ha igazat adunk Csernisevskijnek abban, hogy a legnagyobb művészet is csak megközelíteni tudja az objektív valóság végtelen gazdagságát — Jókai a világirodalom elsői közt van ebben a megközelítésben; de ott, ahol igazán megközelíti, oly tisztaságban fejezi ki, hogy ezzel már önmaga fölé is emeli a valóságot.

Jókai kifejezőeszközeit Zsigmond Ferenc elemzi monográfiájában. (Az »Előadóművésze« című fejezetben, és szétszórta másutt is.) Ismertetéséből kiviláglik, milyen nagy szerepük volt éppen e formák kialakulása terén a romantikus kor irodalmi példáinak. Hugo, Dumas, Sue formai megoldásai sűrűn bukkannak fel a jelenetezéstől kezdve egészen a nyelv jellegzetes fordulataiig. E tekintetben tehát Jókai nagyon erősen benne úszik a kor áramlatában. Ez kb. annyit is jelentene, hogy formateremtő tehetsége elmarad átélésének ereje és bősége mögött. Azok a kisebb és nagyobb formai sablonok, amelyeket nem maga fejleszt ki, hanem készen vesz át és hosszú pályáján keresztül megőriz, olykor természetes keretétől szolgálnak mondani-valójának; máskor viszont meghamisítják vagy maguk lépnek a mondanivaló helyére.

Minket elsősorban az érdekel: hogyan tudja Jókai forma-technikájának eszközeit (akár örökölte, akár maga alkotta őket) a fentebb kifejtett funkciók szolgálatába állítani. Annyit nézetünk szerint fentebb már tisztáztunk, hogy Jókainál a valóság tükrözése jórészt, egyenlő a valóság önmaga fölé való emelésével; a művészi tendencia a polgári értelemben vett tapasztalati világkép mellőzése által jellegzetes túlhangsúlyozottságban érvényesül. Ennek megfelel az, hogy az élményalakítás mozzanatai között ott szerepel Jókainál első lépés gyanánt az anekdotikus ritkaság, egyszerűség kultusza, az élet fiziognómiáján az egyedien jellegzetes vonások keresése. (A ritka, a magábanálló tünemény mindig kiválóan alkalmas a túl-intenzív tendencia kifejezésére; ez Jókainál annyira ismert, hogy példa se kell rá.) A következő lépés: az egyszerű kiragadott, önmagában is esetleg bizarr mozzanat megismétlése, halmozása, sorozattá növelése. Persze, kétélű művészi fegyver ez Jókai kezében. Olykor csak hatáskeltő bűvészmutatvány lesz belőle, mint Az elátkozott család ál-Kadarkuthy-bárájának esetében, aki a serdülő vagy még fiatalabb korú olvasók nagy gyönyörűségére jogászokon, művészekon, vívókon, birkózókon és bűvészekon tútesz egy rövid látogatás keretében. Másutt éppen ezen a réven tudja megalkotni Jókai a maga nagyarányú, ideális szenvedélyekkel teli férfialakjait, aminő Kárpáthy Zoltán, a tizennégy éves árvízi hajós, vagy Berend Iván, aki ugyanilyen sokoldalú lángész, de sokoldalúságának mégis van erős köze a regény eszmei mondanivalójához.

Kiválóan érvényesül ez a halmozó tendencia akkor is, amikor Jókai valamely alak vagy életkör ábrázolásában nevetséges vagy groteszk hatást akar elérni. »A szerencsétlen szélkakas« alapötlete az, hogy a loyális kispolgár opportunizmusa rosszul sül el; ez az alapötlet négyféle változatban kerül elő. Halmozott kifejezése az alattvalói loyálisnak Kolompi szerkesztő ruházatának leírása: minden ruhadarabján vallásos vagy nemzeti jelvény van, még a csizmatalpán is a nemzeti címer. (Az élet komédiásai.) Ami a környezetrajzot illeti, Jókai szereti a nagy, szinte már önálló betétnek számító leírásokat; Maszlaczkzy ügyvédi irodája a Kárpáthy Zoltán-ban, Salamon régiségboltja, vagy Mindenváró Ádámék konyhája A kőszívű ember fiaiban. Írói tehnikáját mindegyik jól szemlélteti: valami telhetetlen ösztönrel zsúfoli össze egyetlen helyre mindent, ami jellege szerint odatartozhat. A zsidárús boltja mintha a févilág lim-lomját gyűjtötte volna össze; a hasát szerető kismemes konyhája edényeivel, személyzetével és készülő ételével elláthatna egy kisebbfajta megyegyűlést.

Az erősen átélt eszmei tendenciákat már nem az ilyen jellegű halmozás fejezi ki, hanem — ismert eszköz — a szokatlan erejű felnagyítás, amely szinte már a szimbólum zártságáig és tömörségéig emelkedik. Megint nem az ún. típus-alkotásról van szó; hiszen az író például az erkölcsi nagyság, a hazafiság, a nő tisztaság, stb. élményét mintegy elszigeteli, kiemeli életbeli környezetéből, megtisztítja és megnöveli — és így alkot számára önálló, áttetsző kifejezőeszközt. A legbeszédesebb példa: Baradlayné alakja és szerepe. Senkisémet áltathat bennünket azzal, hogy itt Jókai a szabadságharc-korabeli főrangú anyáknak afféle típusát akarta megrajzolni. Egy aulikus főispán felesége, aki szembeszáll férje politikai végrendeletével; pártolja fia házasságát a szegény papleánnyal; az októberi napokban zöldséges

kofának öltözve, puttonnyal a hátán, legyőzve a halálos veszedelmet, kétszer megjárja Bécs-et; egyik fiát ráveszi arra, hogy századával hazaszökjön, a másikat menyasszonya karjaiból hozza haza, mielőtt árulóvá lenne. Könnyen meglehet, hogy ilyen főispánné egy sem volt 48-ban. Az alaknak mégis művészi igazságot ad az, hogy a szabadságharc-korabeli »édesanyák« óriásira növelt jelképét érezzük meg benne. Jókai a nyelv és az ábrázolás minden eszközét felhasználja, hogy ezt az alakot irreális, fenséges arányokra növessze. Férje végakarata elleni harcát, amely már a halál pillanatában elkezdődik, a jó és a gonosz mitológiai harca gyanánt tünteti fel; amikor kórházzá alakított kastélyában a szabadságharc sebesültjeit ápolja, így mutatja be: »Hanem annak a nőnek is köszíve legyen, aki ezt teszi! — Kőszív, de gyémántszív! A gyémánt az a kő, amelynek lelke van. Baradlayné helyt állt e rémesen magasztos feladatnak. Nem nő volt, nem asszony: egy szent volt. Szent, akihez a haldoklók imádkoznak, akiről a felgyógyulók dicsérő zsolozsmát zengenek, akinek ujjai érintésétől a mártírok fájdalma gyönyörre válik.« ... »Egymás szeme közé nézünk: én és a halál... Aki megretten tőle, midőn megmondja neki a nevét, annak mint szörny jelenik meg; aki üdvözlő őt, annak mint angyal...« Legfenségebbre abban a jelenetben nő, amikor a bécsi táborban Richárd fiának beszél a »lélekfordító idők«-ről; itt már nemcsak a »kétszázezer anyát« jelenti számunkra, hanem a legnagyobbat: a »szuronyerdők« anyját, »akit úgy híznak, hogy haza«.

Hasonló példa (a művészi eljárás szempontjából) — bár kivitelben gyöngébb, de éppen hibáiban tanulságos: Evila alakja a Fekete gyémántokban. Jogosan lehet kifogásolni, hogy ez a leányalak is, mint Jókai főbb teremtményei általában, szinte légmentesen el van szigetelve a környezet behatásaitól. Az író kétszer dobja át az előzőtől merőben idegen, vele ellentétes környezetbe: meg se érzi, marad az, aki volt. A realizmus szemszögéből nézve képtelenség; művészileg megérthető, ha ezt a leányt úgy fogjuk fel, mint szimbólumát Jókai élményének — a gyermeteg női bájról, naiv gyöngédségről és éteri tisztaságról. A szerkezeti hiba nem az alakban van, hanem a »fehér« házasság ponyvajellegű motívumában, s abban, hogy Evila alakjának csak a bányász-környezetben van meg az elhíhető creje, a Kaulmann-féle léha, cinikus életkörüben azonban teljességgel hiányzik. A szabadságharc igazibb kerete Baradlayné félisteni alakjának.

Különös, kedvelt, de szintén nem a realizmus, hanem a romantika kelléktárából való művészi eszköz Jókainak az, amit »motivumlánc«-nak nevezhetnénk. Az aranyemberben, Timár sorsának fordulói a hold (eleinte »vörös félhold«) motívuma jelenik meg. Éppen abban a regényben sokféle szerepe van ennek az ismételt felbukkanásnak. Föl lehet fogni akár realisztikus művészi eszköznek is: az író a hős szubjektív állapotát, sejtelmét, félig öntudatlan vágyait vetíti ki a környezetbe. Szerepe van egy megfoghatatlanabb valamiben: a hangulat-teremtésben; a romantikus művész szokta tárgyát ilyen módon a realitás szférájából kiemelni, s valami misztikus-rejtelmes hangulattal előnteni. Timárnál azonban ennek a motívum-ismétlődésnek még mélyebb, szimbólikus értelme van. A hold képe előbb a kincsek, majd a szerelem, végül a halál vágyával kapcsolódik. Timár beszélget a holddal, kísértő, csábító hangokat hall belőle; saját lelkiismerete pöröl velük és tolvajnak nevezi. Ahogy válsága növekszik, a hold lassan az öngyilkosság, a gyöttrő konfliktusoktól való erőszakos szabadulás szimbóluma lesz — helyesebben szimbóluma annak a néma nyugalomnak, a semminek, ahová az arany és az akaratlan, kénytelen tolvajlások elől menekülni lehet, s ahova szegény Timár menekülni szeretne: »Jövök, jövök! — mondá Timár. Nemsokára megtudom, mit beszéltél hozzám. Ha hívtál, ott leszek.« Van ennek valami szavakba nehezen foglalható szimbólum-értéke; a pénz, a szerelem és a halál kísértése csatlakozik ahhoz az életpályához, amelyet Timár a semmitől a milliókig és a társadalom hangos elismeréséig megtesz.

Áttetszőbb a szimbólikus motivumlánc a kőszívű ember fiaiban: Baradlayné ismétlődő beszélgetése elhalt férje arckévével, arkangyali pörlekedése a sírbaszált akaratlansággal, majd végül megbékélése világosan a regény eszmei harcát fejezi ki. Az ismétlődő arcképjelenet ezt a harcot jellegével összehangzóan valami bibliásan zord, magasztos hangulatba burkolja.

Jókai ezt az eszközt más regényeiben is alkalmazza, rendszeren úgy, hogy sejtetésekből, jóslatokból, anticipációkból fejleszt ki a regényen végighúzódo motívumsorozatot. (Az élet komédiásai : a koporsó a gúla tetején.)

Jókai legjellegzetesebb kifejező eszköze : a cselekménynek nagy csomópontokba, nagy drámai jelenetekbe való összefogása. Nagy példaképek állanak ezen a téren előtte : a francia romantika regény- és drámaírói ; nagy erővel és hatással alkalmazza ezt az eszközt — de éppen itt követi el legnagyobb botlásait is, itt mutatkozik meg művészetének legkevésbé elleplezhető gyöngye oldala. Gyulai jut eszünkbe, aki Jókai emberalakjaival kapcsolatban »középszerű színészek szerepléséről« beszél. Jókai, a maga közvetlen módján, maga is odavet olykor egy-egy megjegyzést ezeknek a nagy jeleneteknek a margójára, így pl. A köszívű ember fiaiban. Amikor a megyei közgyűlési terem ajtaján a megrendelt pandurok helyett Baradlay Ödön, az új főispán lép be, teljes hivatalos díszben, ezt fűzi hozzá : »Egyike volt ez a sors véletlen, emberi ész által ki nem gondolt intézkedésének, amik ha nem élő, emlékező emberek szemeláttára történtek volna, a szépségszisz azt mondaná rájuk, hogy „Theater coup“.« A kivégzettnek hitt Baradlay Richard belép a halálhír gyönyörét élvező Plankenhorstékhoz : »Ha mindez valóban, historice így nem történt volna, azt mondanák rá : „csatány“.« (Ez a nyelvújítási szó ugyanazt jelenti Jókainál, mint a »Theater coup« — hatásos, mesterkélt, színpadi jelenetet.) Ismerjük Jókainak azokat a hivatkozásait, amelyekben egy-egy hihetetlen történet hitelességét bizonygatja ; itt is mintha az írói lelkiismeret elfojtott tiltakozását éreznénk mögötte. Éppen ez a regény, A köszívű ember fiai, a legtanulságosabb példatára annak, mikor igazak ezek a nagy jelenetek, s mikor válnak, írójuk szavát használva, divatos drámákra emlékeztető színpadias »csatány«-nyá.

Láttuk, hogy Jókai regényíró művészetének végső mozgatói közt milyen nagy szerepe van az emberi erkölcsi nagyság élményének, a nemes szenvedélyek s az életben megnyilvánuló eszmei igazság erejének. Jókai tudja azt is, hogy ez a nagyság és ez az erő nagy ellenségeken, nagy harcok árán diadalmaskodik. Ennek a harcnak és ennek a diadalnak kifejezésére, megörökítésére, valóban természetes művészi eszköz a nagyarányú, olykor a végletekig feszített drámai jelenet. Ezért nem érzünk színpadiasságot Baradlayné két nagy jelenetében, (amikor fiait megtéríti) ; elhiszük azokat a csodákat is, amikre a félig gyermek Edit képes vőlegényéért. Abból a bénítón komoly jelenetből, amikor Lánghy Bertalan az égi jelek közepette, csapata élén meghal, kihalljuk a nagy vereség megrázó gyászindulóját. De a megyei közgyűlés — minden mentegetés hiába — valóban csak kiszámított színpadi jelenet, aminek papíralakjait az író szándéka mozgatja, hogy a közönségnél hatást elérjen. Szintén a meglepetés és elérékenyülés játékára van szabva Richárd említett megjelenése Plankenhorstéknál. Példák halmozása helyett, amelyeket más művekből is szaporíthatnánk, hadd említsünk csak egy tanulságos párhuzamot. A kis Edit kétszer mondja el úgy azt a bizonyos éjszakai látogatását Richárd táborában, mintha katonák közt mulatott és züllött volna. Először akkor, amikor az apácaától el kell titkolnia, hogy rájött kémkedésükre — és amikor el kell rejtenie a menekülő magyarok minden nyomát. Másodszor akkor, amikor Plankenhorsték kényszerítő házassági ajánlatát akarja visszaverni. Az első jelenetet — nem mondom? realisanak, de művészi szempontból még igaznak érezzük. Benne van a titkolt szerelem és a nagy eszméért vállalt áldozat askétizmusa. A jelenet megismétlése, az oktan szenvedélykitöréssel és a kapott sebek mutogatásával már giccsnek hat : az eszköz, a kifejezőmód túlméretezett, talán üres is — a karzat biztosan meghatódna és tapsolna neki. Szép számmal akad itt is, másutt is olyan jelenet, amely borotvaélén jár az őszinte, eszme- és szenvedély-diktálta drámaiság és a giccs között ; ilyennek számítom azt, amikor Richárd magában találja Editet Plankenhorstéknál, vagy amikor az ostromlott zárdában az apákák közt pillantja meg. — A hatásos jelenet általában gyöngéje Jókainak, sokat elront a kedvéért — így aztán még legjobb műveiben is nyitva áll az út a hamis hangok belopakodásának. Művészi igazságnak ez ejti a legnagyobb csorbát.

Azt is tudjuk azonban, hogy Jókai-olvasók, még a deresfejük is, olvasás közben, ha nem is mindig szívesen, de ezekről a csorbákról megfélekednek. Sok okát lehetne adni ennek: olyan értékeket, amelyeket már eddig említettünk, mint az életszerűség és elhithetőség művészete, az élet szépségének és gazdagságának bőséges felidézése, az erkölcsi nagyság sugallata. Még egy, közelebbről formai természetű okot kell megneveznünk: Jókai kompozícióját, regényszerkesztő művészetét, amely a maga különös technikájával a művészi kerekesség és egész benyomását tudja kelteni ott is, ahol ez nincs teljesen meg.

Jókai regénykompozíciója jellegét nézve megint romantikus. Nálunk egy igazi elődje van: Vörösmarty (gondolok a Csongor és Tünde szerkezetére), egyébként azonban a maga tökéletességében nála bontakozik ki. Ő nem komponál az eseménysorozat és az eszmei tartalom motivált egysége szerint. Nem vezeti végig a cselekményt egy megadott alap-helyzetből realis indítókok alapján, nem mutatja meg a jellemeket fejlődésükben. Másfajta egység az, amire ő törekszik; leghelyesebben esztétikai kompozíciónak nevezhetjük. Főelve az, hogy az író egy műben különféle, egymástól elütő, változatos esztétikai hatású elemeket vegyít össze, mintha sötét és világos színeket, komor és derűs zenei akkordokat fűzne tarkán, mégis bizonyos számítás szerint össze. Nála egy mű akkor kerek egész, ha ezek az egymás mellett sokszor diszsonánsnak, rikítóan érzett színek mind megvannak benne. E tekintetben is van írói pályáján fejlődés és hanyatlás: a korai művekben a csokor még valóban rikítóan tarka, az érett alkotásokban jobban érvényesül az uralkodó vagy összefogó egységes tónus. A korai stádium jellegzetes példája a Magyar nábob. Adva van itt a bizarr elem a hindu nő alakjában, a mély emberi tragikum Fanny boldogtalan szerelmében; ugyanezt a Mayer-apa sorsában már mély humor festi át; bús, de lehiggadt érzelmesség jellemzi János úr halálát, Boltay és Szentirmay látogatását Fanny sírjánál; a csárdajelenetek komikuma, Abellino és az aranyifjak léha grotesksége, a pünkösdi királyság zsáner-jelenete, a mulatozások burleszkje adja mindezekhez a derűsebb, olykor csipős, pezsgő, könnyed hangnemeket. János úr halálának megható jelenete után iktatja be »A világ nyelve« című fejezetet, a nemes holtakra szórt rágalmak özönével. Figyeljük meg: a nagy kompozíciókban általában így vegyül Jókainál a tragikum, a fenség, az elégikus búsongás, az érzelmes pátosz, a komikus, torz, groteszk, fantasztikus, irónikus, izgalmas, festői jelenetekkel. Példának nem rossz A kőszívű ember fiai — a nagy szereplők mellett Tallérossy Zebulonjával, Mindenváró Ádámjával, Boksa Gergőjével. Az említett szerkesztésmódnak jó illusztrációi a regény utolsó fejezetei: Richárd megtalált boldogsága és a Baradlay-család megnyugvása befejezhetné a regényt, de az író fülének még egy akkord hiányzik: ezért iktatja be a sunyi, torz figurává sikerült Palvicz Károlynak és anyjának történetét, s csak aztán üti meg a »Végző« bizakodóan derűs, idilli hangját. Az aranyembert itt is különleges hely illeti meg: a Sárga rózsát kivéve nincs Jókainak még egy ilyen egységes tónusú alkotása. A tarka színek romantikus polifóniáját itt már majdnem klaszikus harmónia váltja fel; amit esetleg toldaléknak éreznénk: az utolsó rész bűnügyi története, annyira elő van már készítve Athalie alakjával és addigi szereplésével, hogy nem üt ki az összhangból; az idilli és a tragikus hangok túlsúlya, Krisztyán groteszk alakjának tragikusságnövekedése, a komikum változatainak szinte teljes hiánya nemcsak az alkotóerő tetőpontjáról, de az élmény mélységéről is vall.

Maga a tipikus Jókai-kompozíció pedig, éppen tarkaságában és elemeinek sokszerűségében nemcsak művészi hatást ér el, hanem megint az élet szépségét, gazdagságát, optimista egyensúlyát sugalmazza.

6.

Jókai életművének művészi oldala fenti vázlatos áttekintésünkkel bizonynyal nincs kimerítve, — de legalább a kiemelkedő mozzanatokra igyekeztem rámutatni. Szembetűnő, hogy azok a szálak, amelyeket fejtegettem, mind néhány nagy csomópontba futnak össze.

Ezeket a csomópontokat igyekeztem előadásom során külön kiemelni. Úgy vélem, ezek összegezéséből irodalmárok és olvasók előtt egy, az eddiginél hitelesebb Jókai-kép bontakozik ki. Ennek a teljességéhez természetesen hozzátartoznak a realista tendenciák és kezdemények is, amelyek Jókaiiban kétségtelenül megvannak, de csak mint másodrendű, időnként megerősödő jelenségek, amelyek nem változtatnak azon, hogy ő tehetségének és íróművészetének javával még az irodalmi fejlődésnek a realizmust megelőző szakaszához tartozik. Éppen ezért fejtegetéseimnek főcélja az volt, hogy felmutassam és elemezzem Jókai íróművészetének nem-realista vonásait. De ennél többet is akartam: megmutatni azt, hogy ezek a vonások, ezek a nem-realista elemek művésziek — s hogy Jókai ott is nagy művész, ahol nem realista. Ezzel igyekeztem nemcsak a félévszázada halott nagy regényíró képét új oldalról megvilágítani, hanem az ő művére támaszkodva marxista esztétikánk egyik fontos kérdésének tisztázásához is hozzájárulni. Cikkem visszhangja győzne meg leginkább arról: sikerült-e ez a vállalkozásom.

A. BELKIN

CSEHOV REALIZMUSA

Csehov művészete nagy elődeinek és kortársainak, az orosz kritikai realizmus lángelméinek tanulmányozásán alapul. 1822-ben, az orosz realizmus születésének hajnalán, Puskin ezt írta: »Pontosság és rövidség — ez a próza alapfeltétele. A próza eszmei tartalmat követel meg, anélkül mitsem érnek a ragyogó kifejezések.«¹

E puskini tanács jegyében fejlődött orosz realista prózánk. Legfőbb jellegzetességei az egész XIX. század folyamán nem »ragyogó kifejezések«, tehát nem a stílus külső szépsége és csillogása voltak, hanem eszmei mélység, szociális, pszichológikus és filozófikus tartalom.

Gogol óta az orosz próza a bírálat erejével gazdagodott, feltárta a »bárgyú ember bárgyúságát«, mégpedig a leghatározottabb, gyakran hiperbolikus formában.

Valamennyi Gogol utáni orosz író — Turgenyev és Goncsarov, Scsedrin és Lev Tolsztoj — típusokat ábrázolt, mégpedig úgy, hogy tekintetbe vette alakjainak történelmi, nemzeti sajátosságait és társadalmi helyzetből fakadó életkörülményeit. Lev Tolsztoj lángelméje az orosz prózában a lélektani elemzésnek oly mélységeit tárta fel, amilyeneket addig a világirodalom nem ismert. Csernisevskij azzal jellemezte Tolsztoj lélekábrázolását, hogy az fel tudja tárni a »lélek dialektikáját«. Csehov elsajátította az orosz irodalom klasszikusainak nagy hagyományait, betetőzte a kritikai realizmus fejlődését a XIX. század végén és a szó művészetét magasabb fokra emelte. Ez a lángeszű elbeszélő a novella pontos és rövid formájában bonyolult és mély társadalmi-lélektani tartalmat tudott kifejezni.

Csehov művészetének nagysága nemcsak a prózában, hanem a drámában is megmutatkozik. A drámában a klasszikus orosz színmű, elsősorban Turgenyev és Osztrovskij drámai stílusa volt példaképe.

Csehov előfutára Turgenyev volt, annak a lélektani drámának megteremtésével, melyben az úgynevezett »rejtett szövegnek« (podtekszt) döntő szerepe van és amelyben a gondolatok és érzések belső áramlása fontosabb, mint a külső események vagy mint a látható szcenikai konfliktusok. Turgenyev volt az első, aki darabjait lírával szötte át és ebben a tekintetben Csehov lírai színműveit készítette elő.

Osztrovskij, kinek műveit nemzeti és társadalmi tartalom hatja át, Csehov előtt alkotta meg gazdag emberi jellemeit a színpadon. Osztrovskij drámái, mint általában a klasszikusok, megmutatták, hogy drámai konfliktus nélkül nincsenek színművek és hogy a

¹ Puskin, Összes Művek 7. köt., 15—16. l. Akadémiai Kiadó, 1949. Moszkva

drámai konfliktus tartalma nem lehet más, mint valamilyen, magában a társadalmi valóságban gyökerező ellentmondás.

Az orosz realista színmű hagyományaira építő Csehov a XIX. és XX. század határán olyan drámákat alkotott, melyek az orosz, sőt a világ drámairodalmában új korszakot nyitottak. K. Sz. Sztaniszlavszkij és V. I. Nemirovics-Dancsenko — a zseniális orosz rendezők — megértették a drámaíró Csehov újításának jelentőségét és olyan új színpadi eszközöket találtak, melyek lehetővé tették e színművek realista előadását. Csehov drámaírói elveinek a moszkvai Művész Színház színjátszási elveivel való szerencsés találkozása azt eredményezte, hogy Csehov drámái új korszakot nyitottak mind az orosz, mind pedig a világ-irodalom történetében.

II.

Miben rejlik hát Csehov újítása, művészi módszereinek sajátossága?

Csehov realizmusának új sajátosságait legjobban Belinszkij szavai fejezik ki: «...ha a koroknak eszméi vannak, úgy formái is vannak.»²

Csehov prózájában is, drámaiban is megtalálta a maga korának, a kor embereinek, azok gondolatainak és érzéseinek megfelelő művészi formáit. Csehov műveiben egyrészt tökéletesen tükröződik a »felszabadító mozgalom« második — Raznocsinyec — fejlődési korszakából a harmadik — proletár — korszakba való átmenet, — másrészt kifejezésre jutnak a múltszázadvégi orosz társadalom haladó képviselőinek legjobb, demokratikus törekvései. Az írónak sikerült meglátnia a politikai reakció korában az élet szürke hétköznapijai mögött az éles társadalmi konfliktusokat, a nép és a haladó orosz értelmiség tragédiáját.

Kitűnik ez Csehov műveinek műfajából, elbeszéléseinek témájából és kompozíciójából, darabjainak drámai konfliktusaiból, típusalkotási elveiből, valamennyi művészi megnyilvánulásából (tájrész. és emberábrázolás, az apró részletek művészi kidolgozása), valamint az író nyelvi sajátosságaiból és stílusából.

Csehov realista művészetének alapvető sajátossága az, hogy egyszerűen, pontosan és röviden tudja elénk tárni — *a hétköznapi, sivár, látszólag semmi különösét nem nyújtó élet igazságát, az állagos, szürke emberi jellemeket*, mégpedig úgy, hogy a hétköznapiság és az élet kicsinyes megnyilvánulásai mögött *mély szociális és történeti eszme* rejlik. Csehov *meglátta az élet apróságai mögött azok általános emberi jelentőségét*, meg tudta mutatni, hogy minden egyes művészi részlet mögött bonyolult pszichológiai, szociális és filozófiai jelentőség rejlik. Ez a zseniális kortársak által is megcsodált csehovi egyszerűség titka.

Csehov realista művészetének egyszerűségét lelkes szavakkal dicsérte legelmélyültebb kritikusa: Makszim Gorkij. Gorkij sok pompás és mélyenszántó megfigyelést hagyott ránk Csehov műveiről. Ezt írta Csehovnak: »...senki sem tud olyan egyszerűen írni egyszerű dolgokról, mint Ön. Legkevésbé jelentékeny novellájának olvasása után is, durván tűnik minden más novella, mintha nem is tollal, hanem éppenséggel doronggal írták volna. És — ami a legfontosabb — egyik se egyszerű, tehát nem a való.«³

Szépen tükrözi az orosz társadalom haladó rétegeinek Csehov művészetéhez való viszonyát I. E. Repin egyik levelének következő része is (»A hatos számú kórterem«-mel kapcsolatban). »Érthetetlen, hogy ebből az egyszerű, keresetlen, sőt tartalmi szempontból szegény novellából végül is ilyen megdönthetetlen, mély és hatalmas gondolat bontakozik ki az emberiségről... Micsoda hatalmas ember Ön!«⁴

² Belinszkij, Összegyűjtött Művek 1. köt. 116. 1. 1948.

³ Gorkij és Csehov levelezése 61. 1. Goszlitzdat, 1951.

⁴ Csehov, Összes Művek 8. köt. jegyzetek 529. 1. Goszlitzdat

Az emlékirók visszaemlékezéseiből tudjuk, mit értett Csehov egyszerűsége: »Azt kívánják, hogy hős és hősnő szcenikai effektusok között szerepeljenek. Csakhogy az életben nem párbajoznak, nem akasztják fel magukat, nem vallanak szerelmet minduntalan az emberek. De még csak nem is mondanak bölcs dolgokat minden pillanatban. Inkább esznek, isznak, udvarolnak és ostobaságokat beszélnek. És ez az, amit ábrázolni kell a színpadon. Olyan darabot kell írni, melyben az emberek jönnek-mennek, ebédelnek, az időjárásról beszélgetnek, kártyáznak.«⁵

»Legyen a színpadon is minden olyan bonyolult és mégis olyan egyszerű, mint magában az életben. Az emberek ebédelnek, semmi mászt nem csinálnak, mint ebédelnek, de eközben boldogságuk dől el és életük omlik össze...«⁶

Ezek az elvek teljes mértékben vonatkoznak Csehov prózájára is. Az egyszerű, hétköznapi, eseményekben szegény élet ábrázolása újfajta alkotásmódot kívánt meg. Csehov novellái és darabjai általában eseményekben, váratlan fordulatokban, feszült helyzetekben szegények; se viharos szenvedélyek, se bonyolult lélektani fordulatok nincsenek bennük.

Csehovban zseniális képesség volt a jelenségek lényegének, apróságok lélektani és társadalmi jelentőségének feltárására, annak megmutatására, hogy a tipikus — a jelentéktelennek látszó dolgok mögött húzódik meg.

Gogol tette meg az első lépést ebben az irányban. »Minél hétköznapibb a tárgy, annál inkább feladata a költőnek, hogy megmutassa benne a *rendkívülit* és azt, hogy ez a rendkívüli vonás, melleleg *maga az igazság*« — írja Gogol.⁷ Tolla az élet apróságait és kicsinyes jellemeit mint rendkívülieket ábrázolta. Manilov édeskés finomkodását, vagy Korobocsksa fősvénységét éles, hiperbolikus vonásokkal rajzolta meg.

Gogol megtanította az orosz írókat a művészi részletek olyan kiemelésére, hogy azok tipikusakká váljanak. Ilyenfajta portrékat, részleteket találunk a »Holt lelkek«-ben, a »Köpeny«-ben és egyéb műveiben. Goncsarov »Oblomov« című regényében a háziköntösnek és a papucsok leírása is, a szó gogoli értelmében vett tipizálás.

Lev Tolsztoj újabb lépést tett előre a realiztikus művészi részletek felhasználása terén. Gogolnál ezek a részletek elsősorban az emberi jellem tipizálásának céljait szolgálják, L. Tolsztojnál viszont főleg a jellem egyénítése a cél. Példaképpen említhetünk olyan részleteket, mint Anna Karenina vállára omló hajfürtjei, Alekszej Alekszandrovics Karenin elálló fülei, Katjusza Maszlova szem- és arcszíne.

Csehov tovább fejleszti Gogol tipizáló és Tolsztoj egyénítő módszerét. Ezeket a módszereket a maga realizmusának jellegzetességeihez és típusalkotási módszeréhez idomítja. Meglátja a hétköznapi események társadalmi hátterét, és így Gogol szavaival élve, *nem a »rendkívülit*, hanem éppen a közepszerűséget ábrázolja. Ez az az új lépés, amit Csehov az élet igazságának lehető legegyszerűbb ábrázolási módja felé tett.

Az élet legszerűebb jelenségeinek feltárásában megmutatkozó, csak érett művész által elérhető rendkívüli egyszerűség minden egyes sort, minden szót megfontoló hatalmas munka eredménye. Csehov valamennyi novellájában megfigyelhető művészetének az a vonása, hogy az élet apróságainak, pontosan megfigyelt részleteinek segítségével fejez ki nagy általánosításokat. E művészetnek köszönhető, hogy »A pöszmétebokor« című elbeszélése a kispolgári életforma laposságának általánosításává vált, a savanyú pöszméte pedig az a művészi részlet volt, mely által ez a laposság általánossá, tipikussá vált. Ugyanígy maga az a bizonyos hatos számú körterem és Nyikita ápoló a régi Oroszország és az önkényuralmi rendszer abnormális, igazságtalan viszonyainak megtestesítője.

⁵ »Bírzsevie vedomoszti« újság 1904. 364. szám.

⁶ »Teatr i iszkusstvo« 1904. 28. sz. 521. l.

⁷ Gogol, Összegyűjtött Művek 6. köt. 37. l. Goszlitizdat, 1950.

A laposság és az önző, kicsinyes érdekek tipikussá emelésének eszközei az olyan művészi részletek, mint az Anna-rend középkeresztje az »Anna a nyakában« című novellában, vagy az »Őn nem olvasta Lessinget!« kifejezés »Az irodalomtanár«-ban.

Csehov realizmusának fent említett sajátosságai a művészi kifejező eszközökkel való rendkívüli takarékoság eredményei.

Csehov röviden, de egyszersmind igen magvasan ír.

Csehov művészetének, kritikai realizmusának másik jellemző vonása az a mód, ahogyan az emberi jellemek fejlődését ábrázolja. A művésznek általában széles háttérre van szüksége egy jellem fejlődésének ábrázolásához. A jellemek fokozatos fejlődését zseniálisan ábrázolta ilyen széles háttérrel Lev Tolsztoj. Elbeszélés vagy novella keretében azonban Csehovon kívül senki nem tudta ugyanezt megtenni. A »Jonics« című elbeszélésben például Dmitrij Jonics Sztarcev körorvosnak egész élete elének tárul. Ifjúkorában még lelkesedett hivatásáért, kereste az általa becsült emberek társaságát. Ezt az első korszakot Csehov egyetlen művészi részlettel ábrázolja: »Az orvos gyalog járt, nem sietősen (lovai akkor még nem voltak) és lépten-nyomon dalra gyűjtött«. Egy év múlva az orvosnak már egy pár lóva volt és kocsisa, Pantyelejmon, de Sztarcev azért még nem adta meg magát. Eszményi szerelemről, házasságról álmodozott. A sikertelen leánykérés és kikosarazás után három év telt el. Csehov, hogy az orvos jellemének változását bemutassa, az előbb már felhasznált részletre tér vissza: »Most már nem kettő, de három csengős ló húzta kocsiját. . . meghízott, elterebélyesedett és mert hamar kifulladt, nem szívesen járt gyalog.«

Az orvosnak jöllakott kispolgárrá, igazi »burzsoá«-vá válását Csehov ismét az előző, immár Sztarcev jellemét végigkísérő részlettel fejezi ki: »Amikor puffadt, vörös arca feltűnik a csengős trojkan és az ugyancsak vörös és hájastarkójú Pantyelejmon a bakon ülve előre-nyújtja famerevségű két karját és rákiált a járókelőkre: »Jobbra tarts. . .« — ez a látvány oly lenyűgöző, mintha nem is ember, de valami pogány isten tartaná bevonulását.«

Igy tárul föl előttünk egy egész élet története, egy ember pusztulása, akit a XIX. század végi orosz élet viszonyai tettek tönkre.

Nem kevésbé művészi részleteket talál Csehov annak kifejezésére, hogy mint leli meg valaki ismét az emberi méltóságba vetett, de addig elvesztett hitét.

Vegyük szemügyre »A kutyás hölgy« című elbeszélést, melyben arról van szó, hogy egy léha fráter, Gurov, Anna Szergejevna iránt érzett őszinte szerelmének hatására mint válik emberi módon érző lénné. Mielőtt Anna Szergejevna-val megismerkedett volna, Gurov léha fecsegések között élte le életét, nem vette észre, hogy a nőkről alkotott véleménye kétélű fegyver. De most elragadta a nagy szerelem és egyszeriben megérezte élete léhaságát. Csehov a következő epizódot írja le: »Egy este, mikor játékpártnéval, egy hivatalnokkal kilépett az orvosok klubjából, nem tudta tovább türtőztetni magát és kitört belőle:

— »Ha tudná, milyen bájos asszonnyal ismerkedtem meg Jaltában!

A hivatalnok már felült szánjára és elindult, de hirtelen visszafordult és odakiáltott neki:

— Dmitrij Dmitrics!

— Tessék?

— Mégis igaza volt. Szaga volt már annak a toknak!

Ezek a szavak, melyek oly mindennapiak voltak, nem tudni miért, fellázították Gurovot, úgy tűnt neki, mintha megalázták, beszennyezték volna. Micsoda durva modor, micsoda emberek! Micsoda ostoba éjszakák, micsoda értelmetlen, egyhangú nappalok. Ádáz kártyacsaták, dinomdánom, ivászatok, mindig ugyanegy téma körül forgó beszélgetés.«

Ez a meglepő lélektani igazságot feltáró epizód Csehov pontos megfigyelőkészségéről tanúskodik. A semmitmondó feleletre (»szaga volt már annak a toknak«) támadt ellenhatás azt bizonyítja, hogy Gurov felfogása megváltozott. Csehov a korlátozott kispolgári, nyárspolgári orosz élet negatív oldalainak leleplezésére új módszert alkalmazott. Használati tárgyakat,

addig figyelembe nem vett kiszólásokat, sablonos, hétköznapi kifejezéseket írt meg. Egy esernyő egy kalucsni, kutya, szamová, pöszmétebokor, arckifejezés, hanghordozás, edénycsörömpölés, ételbűz, egy ruha színe, beszéd közti szünet, hangok, mind-mind olyan művészi részletekké váltak Csehov számára, melyek segítségével feltárhatta egy-egy ember jellemének vonásait, viselkedését, pszichológiáját. Csehov az általa ábrázolt alak iránt rendkívüli rokon- vagy ellenszenvet tudott kelteni az olvasóban vagy a nézőben.

A művész a régi Oroszország társadalmi viszonyainak olyan negatív oldalait látta meg, az emberi élet hazugságainak és csalásainak olyan megjelenési formáit vette észre, melyek párijkukat ritkítják az addigi szépirodalomban. Csehov meglátta a tragédiát ott is, ahol eddig nem is keresték. Felfedezte a különöset a semmitmondóban és megmutatta, hogy a különös, a tragikus, a szociális szempontból ártalmas jelenségek az életben legtöbbször nem a gonosz-tettekben, nem a nyilvánvaló hibákban, sem az utálatos szenvedélyekben, hanem apróságokban, köznapi viselkedésben, lényegtelennek tűnő beszélgetésekben, jellemtelen emberek se jó — se rossz magatartásában nyilvánulnak meg.

Csehov kritikai realizmusa azt a gondolatot érlelte a társadalom tagjaiban, hogy a közömbösség és léhaság, cinizmus és passzivitás, szenvtelenség és szűklátókörűség társadalmi szempontból nem kevésbé ártalmas jelenségek, mint bűncselekmények, utálatos szenvedélyek és aljas viselkedés, sőt még ártalmasabbak, mert kevésbé feltűnőek, mikroszkopikus adagokban vannak mindenütt elhintve, megszokottakká válnak. Gorkij ebben az értelemben írta Csehovnak: »Hatalmas dolgot művel ön kis elbeszéléseivel — utálatot kelt az emberekben ez iránt a szendergő, félig halott élet iránt...«⁸

III.

Csehov realizmusának másik sajátossága, hogy nemcsak azt tudja megmutatni a *külső jómegjelenés* és szépség *torz belsőt* és laposságot takar, hanem fordítva, azt is, hogy *közönséges* és jelentéktelen *külső*, belső szépséget és nemességet rejt. Csehovnak, a művésznek ez a sajátossága demokratizmusából és humanizmusából fakad. Az egyszerű, figyelemre sem méltatott, különösképpen fel nem tűnő kisemberben, a szerény értelmiségi dolgozóban, a nép egyszerű fiaiban Csehov meglátja az erkölcsi tisztaságot, a világos értelmet, az önálló, alkotómunkára való képességet, bölcs türelmet, igazságosságot, magasabb célok felé törekvést, eszmék iránti lelkesedést: egyszerűval az orosz nemzeti jellem legjobb tulajdonságait.

Csehov ideálja egyesíti az esztétikai és etikai eszményeket, ezt az ideált örökké kutatja és a demokratikus társadalomban találja meg. A belső szépség, Csehov szerint, csak a tökéletesen őszinte, becsületes emberek sajátja, akik minden hamisságtól, csalástól mentek. Őszinte, becsületes, tehát szép emberré azonban csak az alkotó, hasznos munka tehet. A szépségnek ezt a felfogását, ezt a kritériumát nagyszerűen fejezi ki Csehov a »Ványa bácsi«-ban, Asztrov szavaival. Jelena Andrejevna szépségére gondolva, Asztrov azt mondja: »Egy emberben minden szép kell, hogy legyen: az arca, a ruhája, de a lelke, a gondolkodása is. Ő szép, ez nem vitás, de... csakhogy ő csupán eszik, alszik, sétál, elbúvól mindannyiunkat szépségével — és semmi több. Nincs semmiféle elfoglaltsága, mások dolgoznak rá... Vagy nem? A tétlen élet nem lehet tiszta.«

Csehov gyakran formál a külső és belső szépség ellentétére épített alakokat. »A mezzaninos ház«-ban a csúnya, esetlen Miszusz az igazi ember. Varázsa a minden előítéllettől való mentesség, a világ helyes megértése, eszmények utáni törekvés, az érzések frissessége, emberek iránti érdeklődése. Ligijja, Miszusz nővére, külsőleg szép, szabályos arcvonású, tevékeny és energikus nő, mégis ellenszenves keményszívűsége, az emberek iránti közömbössége miatt.

⁸ Gorkij és Csehov levelezése 62. 1.

A »kikapós feleség« című elbeszélés ugyan eszerint az elv szerint állítja szembe Rjabovszkij festőt és Dimov doktort. A »Kikapós feleség« című elbeszélés igen fontos Csehov esztétikájának és az ő »hétköznapi« kategóriájának megértéséhez. Az egész elbeszélés úgy van meg szerkesztve, hogy megértesse az olvasóval az író szellemében vett hétköznapi szépet. Az expozíció-jellegű első részben »hétköznapi«, átlagos és átlagon felüli emberekről van szó Olga Ivanovna sekélyes és korlátozott emberekből álló társaságában. Maga Olga Ivanovna és barátai a nem éppen átlagos emberek közé sorolják magukat. A szőke tájképfestő Rjabovszkij, a színész, az operaénekes, a földbirtokos, dilettáns rajzoló, mind így vagy úgy, de rendkívüli embereknek képzelik magukat. Dimov viszont, Olga Ivanovna férje, ebben a társaságban nagyon is hétköznapi, figyelemre nem méltó embernek tűnik. Csupa prózai dologgal foglalkozik, — orvos, naphosszat gyógyít két kórházban, saját prakszisa alig van, keveset keres.

A cselekmény a továbbiakban úgy alakul, hogy az igazi emberi értékre mutat rá. A történet folyamán Olga Ivanovnáról és barátairól kiderül, hogy léha, üres emberek. Felszínes tétlen, a társadalom szempontjából haszontalan életet élnek. Rjabovszkij festő szép, nem mindennapinak látszó életre csábította Olga Ivanovná, de a szenvedély igen hamar elmúlt, ők pedig egymás terhére voltak. A »nagyszerű« férfi »nem mindennapi« szerelme léha, sablonos, a nő méltóságot lealázó kalanddá vált.

Dimov, aki diftériát kapott, mert egy beteg kisfiúból kiszívta a fertőzött gócot, meghalt. És ekkor derült ki, hogy éppen ő, Dimov, a fáradhatatlan munkás, a tudomány harcosa, a külsőleg érdektelen ember volt az igazán nagyszerű férfi, a megtestesült szépség.

Az elbeszélés utolsó részében, mikor Olga Ivanovna elmélkedik, megszólal magának Csehovnak hangja: »Egyszerre megértette, hogy ez volt az igazán átlagon felüli, ritka és nagy ember...«

IV.

Annak ellenére, hogy sem külső fordulatokban, sem nagyobb bölcselkedésekben, vagy lélektani analízisben nem bővelkednek Csehov novellái és színművei, mégis kitűnnek szellemes, finom filozófájukkal.

Csehov életművének mélységét finoman érezte meg Gorkij. A »Sirály« felolvasásának meghallgatása után azt írta Csehovnak: »Az Ön darabját hallgatva, elgondolkoztak a bálvány-nak áldozó életről, a nyomorult emberi életben a szépség jelentkezéséről és még sok más fontos és alapvető dologról. Más darabok nem terelik az ember figyelmét a valóságtól a filozófiai következtetéseikig — de az ön színművei igen.«⁹

Jellemző Csehovra, hogy a társadalmi problémákat nem maga az író, nem a szerzőnek az elbeszélés anyagába szőtt bölcselkedései vetik fel, mint Tolsztojnál, Turgenyevnél, vagy Dosztojevszkijnél. A társadalmi-bölcséleti problematika Csehovnál mintegy mellesleg, apránként, esetlegesen megszokott, mindennapi motívumokban jelentkezik. Ilyen fokozatosan vetődnek fel az emberi boldogságnak, az élet értelmének, a világ sorának, a történelmi haladásnak, az átöröklésnek problémái a pásztorok közbeszólásaiban a »Boldogság« című elbeszélésben, vagy a szeminarista elmélkedéseiben »A diák« című novellában.

Csehov a tájleírást is felhasználja társadalmi és filozófiai gondolatok közlésére. Csehov tájrajzai realiztikusan pontosak, magukkal ragadóan kifejezők. Csehov nem úgy írja le a természetet, mintha az ember felülről nézné, közelit és távolít egyszerre pillantva meg, minden részletében egy időben ismerve meg és írva le a tájat (amint azt gyakran Turgenyev teszi), Csehovnál a természet fokozatosan tárul fel, mintegy az erdőn, mezőn, vagy úton járó ember haladása, előrejutása szerint. Ilyen módon nyilatkozik meg a táj például a »Boldogság« című elbeszélésben: »A nap még nem kelt fel, de már látszott minden kurgán és a távoli,

⁹ Gorkij és Csehov levelezése 28. 1.

felhőkbe takart Szaur-Mogila hegyes kis csúcsa. Ha az ember felkapaszkodik erre a Mogilára, onnan már látszik a síkság, mely egyenletes és határtalan, mint az ég, látszanak az urasági porták, a németek tanyái, látszanak a falvak, sőt, az élesszemű kalmuk látja a várost is és a vasutakat.»

Figyelemre méltó a tájképbe illesztett élesszemű kalmuk alakja a Szaur-Mogila dombon, aki nélkül nem lett volna lehetséges realisztikusan visszaadni a távoli látóhatáron elterülő várost a vasúttal. A természet Csehovnál mindig az emberrel együtt jelenik meg, aki látja és érzi ezt a természetet. Ezért teremt Csehov tája — akárcsak Levitáné — olyan varázslatos hangulatot.

Egyetlen részlet megelevenítésével, nem pedig valamennyi sajátosság részletes leírásával kelt a művész hangulatot. »A furulya« záró-tájképe megfelel az intéző borulató, nyomott hangulatának: »Minden annak a boldogtalan, elkerülhetetlen időnek közeledtét hirdette, amikor a mezők elsötétednek, a föld sáros és hideg lesz, s a szomorúfűz még csüggedtebben lógatja ágait és törzsén könnyek peregnek végig. Csupán csak a darvak menekülnek meg az általános pusztulástól, de ők is mintha félnének megbántani a vigasztalan természetet boldogságuk hangjaival, mélabús, szomorú dallal töltik be a levegőget.«

A zene, a melódia által keltett hangulatot is gyakran használja fel Csehov tájleírásaiban. »A furulya«-ban olvashatjuk ezt a mondatot: »A legmélyebb hangok valahogyan a ködre, szomorú fákra, a szürke égre emlékeztettek!« A táj keltette hangulat Csehovnál nem mindig csak érzelmi (mint leginkább Turgenyevnél és Goncsarovnál), hanem filozófiai jellegű is, miként Tolsztojnál is. Rendkívül jellemző ebben a tekintetben »A völgyszakadéokban« című elbeszélés tája, melyet Lipa és édesanyja érzékelnek: »... úgy tűnt nekik, mintha valaki letekintene rájuk a magas égből, a kékségből, onnan, ahol a csillagok vannak és mindent lát, ami Uklejevóban történik, vigyáz rájuk. És bármilyen hatalmas is a gonoszság, csöndes és pompás az éjszaka és van és lesz igazság ezen a teremtetett világon, ilyen csöndes és gyönyörű és mind az egész világ csak arra vár, hogy egyesüljön az igazsággal, amint a holdfény is egyesül az éjszakával.«

Mély szociális-filozófiai gondolat rejlik »A kutyás hölgy« című novella tájrajzában is, amit ismét nem az író, hanem maga a novella hőse él át: »E fiatal asszony mellett ülve, aki a hajnali világításban olyan szépnek látszott, Gurov — megnyugodva és elbűvölten a tündéri táj: a tenger, a hegyek, a felhők, a határtalan égbolt nyújtotta látványtól — arra gondolt, hogy tulajdonképpen minden gyönyörű ezen a világon minden, kivéve azt, amit mi magunk gondolunk és cselekszünk, mikor meglefedkezünk a lét magasabb céljairól, emberi méltóságunkról.«

Csehov magas színvonalra emelte az emberek belső világának ábrázolását, a lélektani elemzést. Ebben is megmutatkozik újító volta. Tolsztojjal ellentétben, aki gyakran élt a belső monológgal, mint az ember belső világának feltárási lehetőségével, Csehov a hősök belső állapotát külső *jelenségekkel* világítja meg, egy gesztus, egy gyors megnyilatkozás bemutatásával.

»A Polinyka« című novellában például a hősnő izgatottsága a szaggatott beszédben, reszkető hangban nyilvánul meg. A »Boldogság« című novellában a pásztor lelkiállapotát mozgólatait tükrözik (posszankodva igazgatja ingét.) A szerelem nagyságát »A vadász« című novellában a következő részlet világítja meg: »A nő lábujjhegyre állt, hogy egy pillanattal tovább láthassa szerelmét.« Csehov gyakran csak mintegy mellesleg tesz egy-egy odavetett megjegyzést alakjairól, mellyel azonban találóan jellemzi lelkiállapotukat.

Csehovnak éles megfigyelőképesége, pszichológiai éleslátása volt. Ezek a képességei műveiben rendkívül tartózkodóan és a legtárgyilagosabb formában nyilatkoztak meg. Magának Csehovnak szavaival élve, azt mondhatjuk, hogy alkotásmódja tele volt bájjal, báj fogalmán értve a művészi eszközökkel való gondos takarékossgot, de úgy, hogy azért a pszichológiai, társadalmi és filozófiai tartalom is a maga helyén van.

Így fogalmazta meg a »bájt«, a »gráciát«. »A szenvedést úgy kell kifejezni, amint az az életben kifejeződik, tehát nem kézzel-lábbal, hanem hanghordozással, tekintettel, nem handa-bandázással, hanem bájjal, »gráciával.«

Csehov művei minden külső tartózkodásuk és tárgyilagosságuk mellett is telve vannak belső lírával. Sztaniszlavszkij ezt a líraiságot »belső vízalatti áramlásnak« nevezte és rendkívül finoman éreztette színháza Csehov-előadásain. Csehov belső líraisága prózájában gyakran az elbeszélő hős beszédében nyilvánul meg. Például »A tokbajbujt ember« című novellában így beszél Burkin a szabadságról álmodozva : »Ah, szabadság, szabadság! Már a pusztá említése, már a lehetőségnek halvány reménye szárnyakat ad a léleknek!« . . .

Csehov elbeszélései gyakran végződnek finom érzelmi kicsengéssel, módot adva ezzel elgondolkozásra és hangulatot adva az egész novellának. Ilyen befejező mondat : »Miszusz, hol vagy?« — »A mezzaninos ház-ban; vagy : »És az ajtót senki sem csukta be« — a »Száműzetésben« című novellában. Ez a lírai hangulat néha izgatott felkiáltásban nyilvánul meg. Így a »Menyasszony« című elbeszélésben a vacsorához való mindennapos előkészület leírása után Csehov felkiált : »Minden azt hirdette, hogy itt a május, az édes május! Nánya mélyen lélezgett és arra gondolt, hogy — nem itt, hanem valahol az ég alatt, a fák fölött, messze a városon túl a mezőkön, erdőkben — most bontakozik ki a tavasz gyönyörű, szent és dús élete, titokzatosan, a gyarló, bűnös ember értelme számára felfoghatatlanul.«

V.

Csehov ugyanazokkal a művészi módszerbeli sajátosságokkal újított a dráma, mint a próza területén.

De a drámaíró Csehov előtt olyan feladatok is álltak, melyeket a prózaíró Csehov nem ismert. Legelső feladat volt olyan műfaj megteremtése melynek keretében események egész láncolatát lehet ábrázolni; sokféle jellem szövevényét kell feltárni; továbbá megteremteni a konfliktust, ami nélkül nem lehet drámai mű; harmadszor pedig megtalálni a lírai megnyilatkozások lehetőségeit egy kimondottan objektív műfaj keretein belül, ami pedig nem tűri az író közvetlen, szubjektív kapcsolatát az általa ábrázolt eseményekkel.

Helyesen vélekedik A. Roszkin :¹⁰ »Csehov színművei — mondhatnánk — nagy regények« rövidre sűrítve. Egyesül bennük a »drámai forma a regény anyagával, a széles elbeszélőkedv és aprólékos elemzés a drámai szemléletességgel.« Csehov színművei úgy vannak megszerkesztve, hogy azokban több cselekmény szövődik össze, a szereplők egymáshoz való viszonya bonyolultabb, nincs a mondanivaló egyetlen cselekmény köré összpontosítva, mint például Osztrovsz-kij legtöbb darabjában. A »Három nővér«-ben egy Csehov előtti színmű számára négy dráma anyaga is egyesül : Masa, Versinyin és Kuligin kapcsolata ; Irina, Tuzenbach és Szolenij sorsa ; Andrej, Natasa és Protopopov kapcsolata ; végül pedig mindhárom Prozorova-nővér viszonya Natasához. Csehov számára azonban nem az a fontos, hogy elbeszélje e négy színmű eseményeit, az intrikák fejlődését (ez különben egyetlen drámán belül nem is lehetséges), hanem hogy mindezeknek a drámai sorsoknak együttes kapcsolatát, egymásrahatását feltárja.

A drámaíró Csehov élet szövevényének új, realista kifejezési formáit találta meg. Színműveiben, akárcsak az életben, látszólag jelentéktelen események (mint Szerebrjakov professzor, Versinyin, Ranyevszkij megérkezése) bonyolult emberi kapcsolatokat hoznak létre, melyek azonban nem jutnak el a beteljesülésig, nem változtatják meg döntően a hősök sorsát, hanem lehetővé teszik emberi jellemek feltárulását, és ami a legfőbb: megmutatva a hősök belső tragédiáját, napvilágra hozzák az élet, a valóság ellentmondásait.

¹⁰ Roszkin : »A három nővér« A Művész Színházban. 1946. VTO kiadás.

A drámának ez a fajta felépítése újfajta konfliktusokat is feltételez. Ha a Csehov előtti drámairodalom feltételeiből indulunk ki, ha Csehov színműveit Gogol, Osztrovszkij, Tolsztoj színműveivel hasonlítjuk össze, ki lehet mutatni, hogy Csehov drámaiban nincs is konfliktus. Ez azonban nem igaz. Csehov újító volta abban is megnyilvánul, hogy a drámai konfliktus más síkra, belső síkra terelődött. Az események külsőleg nem változtatják meg a hősök sorsát, a jellemek nem a darab »tetőfokán« nyilatkoznak meg, nem vívnak élet-halál küzdelmet egymással. Ványa bácsi pisztolylövése mondhatni mit sem változtat élete külső folyásán, Ványa bácsi, Versinyin megérkezése (Három nővér), sem hat külsőleg Masa sorsára. Nem, mintha nem lenne drámaiság Csehovnak ebben a két megrendítő igazságú darabjában — csak hogy a drámaiság itt belső, nem pedig külső, nem valami rendkívüliben, hanem éppen hétköznapi dologban nyilvánul meg, nem a hősök küzdelme folyik, hanem derék, de gyenge emberek ütköznek össze a maradi, a mindennapok semmiségeirek hinárjába süllyedt étellel.

Csehovnál a drámai konfliktus ideál és valóság, költői ábránd és szürke élet, szépség és zord egyhangúság összeütközéséből ered. Ennek megfelelően a jellemeket sem tetteik, hanem érzelmeik, gondolataik, egymással való kapcsolatuk feltárásával ábrázolja. Színműveiben nincsenek nagyfontosságú külső események, nagy párbeszéd, szóharcok, de van valami belső összekötőkapocs, amit Sztaniszlavszkij »vízalatti áramlat-nak« nevezett.

Így tehát Csehov színműveiben van egy reális életszerű és egy társadalmi-filozófiai mondanivaló. E kettő összehangolásából áll Csehov sajátos realizmus. Olyan Csehov-előadások, melyek csak az első szempontot veszik figyelembe, elsekélyesítik a darabot és melodramatikus kicsengésű családi drámát eredményeznek. Ezért bukott meg a »Sirály« bemutatóján az »Alekszandr-színházban. Viszont csak a társadalmi-filozófiai mondanivaló kihangsúlyozása szimbolisztikus hangulat-előadáshoz vezet. Csak a Művész-Színház kiváló rendezőinek és színészeinek sikerült igazán realizisztikusan és harmonikusan színre vinni Csehov színműveit.

Csehov valamennyi színművét át- meg átszövik, akárcsak egy nagy szimfónia témái, a jövő Oroszországnak szépségéről, boldogságáról, alkotómunkájáról és álmairól írott motívumok. Ezek a motívumok az utolsó, az 1905-ös forradalom küszöbén írott darabokban: »A három nővér«-ben és »A cseresznyéskert«-ben egyre szaporodnak. Különös erő sugározni ezek a szavak a szovjet korszakban, mikor a szovjet rendszer győzelme után Csehov álmai valóra váltak.

Asztrov, Tuzenbach monológjaiban a jövő Oroszország képét költőien széppé varázsoló kertekről és erdőkről, Masa, Irina és Olga Moszkváról szóló szavai, mikor majd ott szabad, alkotó, munkáseletük álma valóra válik — mind Csehov ideáljairól tanúskodnak, melyek megvalósítására új formát, a Művész Színház pedig új módszert talált.

A »Sirály« varázslatos tava és lelégt sirály; A »Ványa bácsi« éjszakai vihá; a »Három nővér« fehér nyírfái, napsütése, a tűz visszfénye; a »Cseresznyéskert« fája és végtelen messzesége — mindez nemcsak a darab líraiságát fokozza, hanem elősegíti az író alapgondolatának megértését is, mégpedig egészen új formában, az orosz ember számára annyira kedves orosz természet felhasználásával.

A világon először orosz színpadon kapott a táj ábrázolása ilyen bonyolult, tartalmi jelentőséget.

VI.

Csehov a népnyelv hatalmas kincsestárából merített, és az irodalmi nyelv nagy mesterévé fejlődött.

Csehov stílusát igen nagyra becsülte Gorkij. Valahányszor a fiatal írókat az orosz klasszikusok stílusának tanulmányozására ösztönözte, Csehovot is mindig ajánlotta. »A völgy-

szakadékbán» című elbeszélés ismertetésekor Gorkij rámutatott: »...nyelve csodálatosan szép és egyszersmind a naivságig egyszerű; mindez csak fokozza stílusának jelentőségét. Csehov, mint stílusművész hasonlíthatatlanul nagy és a jövő irodalomtörténésze az orosz nyelv fejlődéséről szólva azt fogja megállapítani, hogy ezt a nyelvet Puskin, Turgenyev és Csehov teremtették meg.«¹¹

Csehov maga azt mondogatta az íróknak, így a fiatal Gorkijnak is: »...szép és kifejező természetleírást csak egyszerűséggel érhetünk el, olyan egyszerű tömondatokkal, mint »felkelt a nap«, »besötétedett«, »eleredt az eső«...»¹²

Csehov nemcsak egyszerűsége, de rövidsége is törekedett. Egy másik Gorkijhoz írott levelében így ír: »A korrektúra olvasásakor ahol csak lehet törölje a jelzőket és határozókat... Ha azt írom: 'egy ember leült a fűbe', ez érthető, mert világos és nem köti le fölöslegesen a figyelmet. Viszont nehezen érthető és az agy számára fáradságos, ha ezt írom: 'egy magas, beesettmellű, középtermetű, rőt szakállu ember zajtalanul leült a zöld, a járókelők által már letaposott fűbe, szorongva, félénken körülnézett... 'Az agy azt nem fogja fel azonnal, márpedig a szépirodalomnak azonnal, egy szempillantás alatt érthetővé kell válnia.«¹³

Csehov nagyon szerette az orosz nyelvet, küzdött a benne elburjánzott idegen kifejezések ellen. Azt írja Gorkijnak: »Az idegen, nem tősgyökeresen orosz, vagy ritkán használt szavaknak nem éppen otrombaságáról, hanem nehézségéről írtam Önnek. Más szerzőknél az olyan szavak, mint például »fatális«, fel sem tűnnek, de az Ön írásai zenei lejtésűek, harmónikusak, bennük a legapróbb érdekesség is kiáltóan kirívó.«¹⁴

Csehov meg is valósította az irodalmi nyelv egyszerűségéről, rövidségéről, tisztaságáról vallott nézeteit írásaiban: a tájleírásban, a jellemrajzban, a lélektani ábrázolásban.

Csehovra az ilyen leírások jellemzőek: »Komor, borús reggel volt« (A furulya); »Hideg volt, borzongató, kellemetlen nedvesség« (Borús idő) »A nap már felkelt és a folyó felett, a templomkerítésnél és a gyárak körüli réteken sűrű, tejfehér köd gomolygott.« (A völgyszakadékbán.) Érzelmi megnyilvánulásai számára Csehov igen szerény kifejezési formákat használt, melyek mögött azonban mindig ott érződik a belső élmény.

Gyakran használ személytelen kifejezéseket, személytelen igéket (Hallatszott; arra kellett gondolni, hogy...) határozatlan kötőszavakkal (valami okból.) Ez Csehov prózájára általában jellemző, semlegesíti, kiküszöböli a szerző egyéni »beleszólásának« látszatát. Az író nem a maga saját véleményét és érzéseit, hanem a hős élményeit írja le. Ez fokozza a világ ábrázolásának objektív voltát.

Képeket és hasonlatokat Csehov mértékkel használ, azok mindig találóak és kifejezőek. Metaforákat és megszemélyesítéseket úgy használ, hogy azok közérthetőek legyenek és általánosan ismert asszociációkat ébresszenek. Például: »A széles, még hideg fénypázmák fürödtek a harmatos fűben, vidáman szétnyújtóztak, mintha csak azt mutatnák, hogy ez igazán nincs terhükre és lassan ellepték az egész földet... a föld tarka pompában ragyogott fel, s a napfényt a maga saját mosolyának tartotta.« (Boldogság). »Felzokogott a harang, felkacagtak a csengetyűk« (A posta).

Csehov rendkívül finoman egyéníti alakjainak nyelvét. Nyelvüket pszichológiai, társadalmi sajátosságaihoz idomítja. Alakjainak megszólaltatásakor gyakran megnyilatkozik Csehov humora, néha ironiája.

»A Három esztendő«-ben Laptjev fősegéde például mindig nehezen érthetően, cikornyásan fejezi ki magát: »Minden a hitelkeret hullámsásától függ.« »Az ön részéről ez a bátorság diadala, tekintettel arra, hogy a női szív az Scsamil'«. Beszédében műveletlenség, a magát

¹¹ Gorkij és Csehov lev. 124. l.

¹² Gorkij és Csehov lev. 30. l.

¹³ Gorkij és Csehov lev. 54. l.

¹⁴ Gorkij és Csehov lev. 30. l.

fontosnak és műveltnek tudó lakáj modora és a benső gondolatait gondosan elrejtő ember lelkivilága mutatkozik meg.

»A gonosztevő« Gyenisz Grigorjev beszédében a paraszt megfélemlítettsége, tudatlansága, a felsőbbség előtti megalázottsága, korlátoltsága nyilvánul meg: »A csavarnál nincs jobb. . . Nehéz is, lyuk is van rajta. . . Hát hiszen azért tanult ember a tekintetes úr, hogy egyetmást megértsen. . . Tudja az Űristen, hogy kinek adjon ész és értelmet. . .«

»Nőuralom« című elbeszélésében Csehov sikerrel ábrázolta Liszevics ügyvéd beszédével annak léha, ponyvaregényeken nevelkedett ízlését, aki kicsapongását, karrierizmusát szép frázisokkal leplezi. Így beszél. »A lélekben a legfinomabb, leggyengédebb rezdülések váltakoznak erős, viharos kitörésekkel, az ön lelke negyvenezer atmoszféra nyomással telítve fogadja be még egy halvány rózsaszín anyag leghitványabb darabkáját is, melyet, ha szavakba öntve próbálnánk érzékletessé tenni, szerintem csipős, kéjes ízűnek nevezhetnénk.«

A szerző erről a burzsoa »értelmiségről« való ironikus véleményét az effajta emberek tipikus frazeológiájával fejezte ki.

Akár itt, akár más esetekben, Csehov mindig finoman nevetségessé teszi a nyelvi képmutatást, azoknak igyekezetét, akik látszatra kifejezésteljes, keresett beszédmóddal akarják leplezni belső ürességüket, tartalmatlan rutinjukat, sablonos gondolataikat. A szerzőnek a rutinírozott irodalmi nyelvről alkotott véleményét fejezi ki Trepljov a »Sirályban«: »Plakát intett a palánkról. . . Sötét fűrtökkel övezett hófehér arc. . . fűrtökkel övezve intett — . . rémes. . . és a reszkető fény, és a csendesen sziporkázó csillagok és a zongora távoli hangjai, amint elhalnak a csendes, illatdús légben. . . — borzalmas. . .«

Csehov művészi stílusa rendkívüli egyszerűségével, frissességével sőt, amint Gorkij írta, naivságával a 90-es évek polgári belletrisztikájával ellentétben állott. Így tehát Csehov az irodalmi nyelv területén is harcolt az ízléstelenség ellen, mert a banális kifejezések, elcsépelet szövegek szintén az ízléstelenségnek, a semmittevésnek, a belső ürességnek és képmutatásnak a kifejeződései.

A kitűnő nyelvi érzék segítette a művészt abban, hogy a nép és a polgári értelmiség társadalmi körülményeinek minden sajátosságát érzékeltetni tudja egyik-másik szó többféle értelmezésével. »Az új villa« című novellában arról van szó, hogy egy mérnök villatulajdonos, minden áron jó viszonyt szeretne teremteni a parasztokkal és ezért ezekkel a szavakkal fordul hozzájuk: »Én és a feleségem egyenrangú félként, emberekként kezeltünk benneteket, ti pedig? Eh, kár is beszélni róla! Előbb-utóbb azzal fog ez végződni, hogy lenézünk titeket. Nem marad más hátra!«

Hazafelé menet az egyik paraszt, Rogyion, így adta vissza az úr szavait. »Mendégélünk, találkoztunk Kucserov urasággal. . . Én, azt mondja, a feleségemmel együtt lenézek hozzátok. . . Földig szerettem volna hajolni, de félttem is. . . Adjon az Űristen neki erőt, egészséget. . . 'Lenézünk majd' — leginkább ezt ígérte. . . legyen boldog öreg napjaira. . .« A szerző bölcs, bánatos humora a *lenézni* szó eltérő értelmezésében nyilvánul meg.

Csehov gyakran felhasználja a népnyelv gazdagságát a legkülönbözőbb nézetek és gondolatok kifejezésére, de csak olyan szavakat és kifejezéseket használ, melyek nem állanak ellentétben az irodalmi nyelv követelményeivel. Az író nem rontja el műveinek stílusát tájszavakkal vagy vulgarizálásokkal.

Az »Életem« című elbeszélés Retek mázolója mindig ugyanazt a kedvenc kifejezést ismétli: »A levéltetű megeszi a fűvet, a rozsda a vasat, a hamisság a lelket.« Ebben a szólásban benne van a nép bölcsessége, a népnyelv hajlékonysága és kifejezésteljes rövidege. Alapgondolata igen közel áll magának Csehovnak meggyőződéséhez, egész életművének mozgató gondolatához: a hamisság megeszi a lelket.

Ugyanebben az elbeszélésben a liberális értelmiségre jellemző ironikus és találó népi szólás is van: »Kicsi Haszon.« Nem lehetne találóbban leleplezni a »kis dolgok« elméletét.

A népnyelvet felhasználó, rövidségében is találóan ironikus jellemzést olvashatunk »A furulya« elbeszélésben is. Hogy az úri világ hanyatlását jellemezze, az öreg pásztor az »uraság« főnév után mindig *semlegesnemű* névmást használ.*

Láthatjuk tehát, hogy Csehov mind a maga elbeszélő stílusában, mind pedig alakjainak megszólaltatásakor következetesen megvalósítja azokat a módszerére jellemző elveket, melyek segítségével rendkívüli lakónikus rövidséget ér el. Ez a tartózkodó, »tárgyilagos« stílus megindító, finom líraisággal párosul, és ezt a szépséget a népnyelvből meríti Csehov.

Irodalmi nyelvére a művészi eszközök gazdaságos, mértékkel való felhasználásának ugyanaz a törvénye jellemző, melyet általában célul tűzött ki magának, s melyet ő maga egyetlen szóval fejezett ki: *báj, grácia*.

Ennek a bájnak, gráciának tiszteletben tartását (mint a hadonászás, ágálás ellentétét) mind a rendezésnek, mind a színészeknek (O. L. Knyipper-Csehovához írott leveleiben), mind pedig a szépirodalom művelőinek figyelmébe ajánlotta. Azt írta Gorkijnak: »Ha valaki a lehető legkevesebb mozdulattal hajt végre valamilyen cselekvést, az a grácia.«¹⁵

*

Elődeinek realista hagyományait tovább fejlesztve, Csehov megvalósította műveiben azt, amit a XIX. század minden orosz realistája számára legjelentősebbnek tartott: »Ne felejtsek el, hogy azoknak az íróknak, akiket mi halhatatlanoknak, vagy egyszerűen jó íróknak nevezünk, és akik iránt lelkesedünk, egyetlen közös és legfőbb ismertetőjegyük van: mind haladnak valamerre és Önöket is hívják magukkal, és Önök nem is értelmükkel, hanem egész lényükkel érzik, hogy céljuk van.... A legjobbak közülük realisták és olyanok festik az életet, amilyen, de azonkívül, hogy minden soruk át van itatva a cél tudatával, azonkívül, hogy olyanok látják az életet, amilyen, még azt az életet is érzik, amilyennek lennie kellene és ez lelkesedéssel tölti el Önöket.«

Csehov realizmusának erőssége, hogy a XIX. és XX. század fordulóján az első orosz forradalom előkészítésének korszakában zajló orosz élet lényeges ellentmondásait helyesen tükrözte. Műveiben a sajátos orosz nemzeti kultúra, az orosz nyelv művészete és az író — a demokrata, a humanista és a hazafi — emelkedett eszméi testültek meg.

Ford.: Nemeskürty István

HARSÁNYI ZOLTÁN:

REVICZKY ARCKÉPÉHEZ

(A költő világképe. Kritikai-esztétikai munkássága)

I.

Iványi Ödönnek, a századvég korán elhalt, nagy tehetségű írójának egyetlen számottevő regényében, »*A püspök atyafisága*«-ban szereplő *Kengyel Valér* újságíró alakja egy kicsit összefogja a kiegyezés fiatalabb irodalmi ellenzékének egész nemzedékét.

Kengyel Valér a regény főszereplőjének, *Bacsó Kanut*nak a féltestvére, apjának házasságon kívül született gyermeke, és míg Kanut, az ún. »törvényes gyermek« sikeresen úszik

* Az itt következő néhány sor ebből a szempontból lefordíthatatlan, mivel a magyar nyelvben nincsenek nemek. (Ford.)

¹⁵ Gorkij és Csehov lev. 30. l.

a dzsentri-hatalom szennyes vizein, *Kengyel Valér* ismeretlenül, támogatás nélkül, alkalmi munkákból, korrektorságból tengődik, elkényeztetett, puhává, akaratlanná tevő, züllesztő nevelés után. A hatalomból kirekesztve nemcsak sikert sikerre halmozódó féltestvére ellen fordul dühös gyűlölettel, hanem sorsában közel jutva az elnyomottakhoz, szembekerül az egész uralmon lévő társadalmi rendszerrel.

Kengyel Valér életrajzában vannak önéletrajzi vonások *Iványi Ödön* saját neveltetésének adataiból, motívumok az ugyancsak kallódó gyermekkorú *Gáspár Imre* sorsából, házasságon kívüli születése, újságíró sorsának nyomorai pedig kétségtelenül *Reviczky Gyula* életére utalnak. *Iványi Ödön* és *Reviczky Gyula* jól ismerték egymást. Ismeretségük minden valószínűség szerint még Aradon kezdődött, ahol *Reviczky* 1883. dec. 23-tól 1884. május 1-ig tökéletes közömbösséggel a helyi kormánykörök iránt és *ellenzéki szellemben* igyekezett szerkeszteni a kormánypárt lapját, az *Aradi Hírlap*-ot és ahol újságírói minőségében *Iványi Ödön* is megfordult. Szomorú körülmények között mélyült el aztán barátságuk 1888-ban, amikor együtt voltak Arcóban, azon a déltiroli üdülőhelyen, amelyiket úgy látszik, az osztrák-magyar monarchia tüdőbetegei ebben az időben szívesen látogattak, gyógyulást keresve. *Reviczky* többször ír leveleiben *Iványi Ödön*ről. A *Pesti Hírlapban* megjelent arcói beszámolóinak egyikében pedig nagy szeretettel említi a jóétvágyú *Iványi Ödönt*, aki a tüdőbetegekre kötelező evés dolgában túlesz mindenkin.¹

Nagyon érdekes ennek a fiatalabb ellenzéki nemzedéknek a kérdése. Valóban, ahogy a *Palágyi Lajos* és *Varsányi Gyula* által 1887-ben szerkesztett *Új Nemzedék* című folyóirat »Irodalmi harc« című egyik cikke meghatározza, »szabad írók laza csoportja« ez, amelyik a jól fegyelmezett uralkodó klikkel szembenáll.²

Csoportot kezdetben tulajdonképpen csak néhány fiatal költő alkot, akik barátilag is együtt haladnak, egymással sűrű levelezésben állnak, részben együtt is laknak stb. Később, a 80-as évek közepe táján kapcsolódik aztán a nézetek, a magatartás, az uralkodó rendszerrel való szembenállás azonossága révén pályájuk mindazokhoz, akik friss levegőt akarnak beereszteni a kiegyezéskor poshadt, mérgező levegőjű szellőztetlenségébe. Azokhoz, akik új életet akarnak itt. Túlnyomóan az irodalmi és általában a művészeti viszonyok megváltozását sürgetik ugyan, művészeti nézeteikben sok zavarral küzdve, hiszen állandóan fertőznek a korszakot elárasztó mesterségesen tenyésztett téveszmék, tudják azonban, hogy a művészetek fejlődését, szabad kibontakozását csak a *politikai helyzet megváltozása teheti lehetővé*. »Amíg a politikai életünkben valamely fordulat be nem áll, addig javulás az irodalom ügyeiben sem várható« — írja az említett *Új Nemzedék*-beli cikk.³

Nagyon fontos a századvég bonyolult, de mindenesetre a magyar életben még új, polgári követelmény felé fejlődő viszonyainak a kibogozása érdekében *ennek az egész nemzedéknek egységesen utána járni*.

Szembefordulásuk a kiegyezéskor viszonyaival, világosan körvonalazható ellenzéki csoportulásuk még akkor is jelentős, ha nézeteik nem voltak is tisztázottak, ha lépéseik tapogatódzók, bizonytalanok is, ha szándékaik eltorzultak a viszonyok következtében, ha jellemükből adódóan különböző fokon állottak is ellent a hatalmon levők támadásainak.

Kik voltak ennek a nemzedéknek a tagjai? Hogyan alakult ki szembefordulásuk a kiegyezéskor uralkodó rendszerével? Mikor történik meg, ha lazán is, de széles fronton a fellépésük? Ezek a főkérdések. *Komlós Aladár* *A kozmopolita költészet vitája* című tanulmányában azt fejtegeti, hogy az »új nemzedék« már a 80-as évektől készen áll és éppen a 80-as évek elején lezajlott kozmopolita-vita egyik felismerhető tünete az új városi-polgári

¹ A Garda-tón. *Pesti Hírlap* 1888. ápr. 18.

² Irodalmi harc. *Új Nemzedék* 1887. május 15.

³ I. h.

igényű nézetek és a feudális irodalmi felfogás összecsapásának.⁴ Ezt a nézetet látszik bizonyítani az »Új nemzedék« már többször idézett *Irodalmi harc* című cikke is. Az 1887-ben írt cikk az újért vívott harcot már néhány évtized óta tartónak mondja (természetesen az elnyomás és a kiegyezés viszonyai között). Így ír: »Két-három évtized óta foly már váltakozó szerencsével, hol ellankadva, hol ismét friss erővel megújulva az a nagy irodalmi harc, mely szépirodalmunkat és ezzel együtt kulturális életünket egy önző és maradi klikk áldástalan uralma alól felszabadítani akarja. Nincs jelenleg egyetlen egy neves és elismert írónk sem, ki ebben a harcban részt nem vett volna, mert minden igazi tehetségnek, mely tért akar hódítani, ama klikkel gyűlt meg a baja, mely az írói önállóságot semmiképp megtúrni nem akarta, és melynek az eredeti költői vagy írói tehetség szálla volt a szemében.«

»E harc legújabb irodalmunk történetének igen érdekes fejezetét képezend. Nagy szolgálatot tenne az irodalomnak, aki e történet megírására vállalkoznék.«

»A közönség láthatná, mily kétségbeesett küzdelmet kellett itt vívni mindazoknak, akik nem voltak pusztá irodalmi napszámosok, hanem benső hivatás érzetéből ragadtatva tévedtek a legelhátlanabb pályára. Érdekes volna látni, mennyi jeles fiatal erő pusztult és veszett el abban a nehéz lélekemésztő tusában, mennyi »stréber« használta fel a harcot, hogy annál biztosabban konchoz juthasson, mennyi kitartó ember vívott ki magának annyi elismerést, amennyi éppen az adott viszonyok között elérhető volt. Bizony szomorú kép tárulna fel előttünk, ha a harcot áttekinthetnők, mert kimondhatatlan sok szép veszett el benne vagy nem fejlődhetett ki kellőképpen.«

A cikk egyébként tulajdonképpen abból az alkalomból íródott, hogy az akadémiai nagyjutalmat megint Szász Károlynak és Lévy Józsefnek adták, holott Vajda János is pályázott rá legutóbbi verskötetével. Miután ezt a tényt az Akadémia tipikus eljárásaként bélyegzi meg, mint a közvélemény újabb arculását, így folytatja: »A tisztelt akadémia tegyen, amit akar. Mi vele sem fogunk nagyon foglalkozni. A helyzet ma már annyira tarthatatlanná vált, hogy önmagától kell fordulatnak beállnia. Az a nagy befolyás, mellyel az akadémiai klikk rendelkezik, csak látszólagos. Nincs meg az a szellemi és erkölcsi tőkéje, mely uralmát valóban biztosíthatná, de annál több ama szellemi és erkölcsi deficitje, mely tekintélyét végképp aláásta.«

Természetesen téves az az állítás, hogy a helyzet magától megváltozik és amit ebből kiindulva a továbbiakban fejteget, hogy tehát az irodalmi harc is feleslegessé vált, jellemző azonban a cikk az »új nemzedéknek«, tehát az új városi-polgári-irodalmi csoportnak a magabiztos öntudatára már 1887-ben. Ekkor tehát az új nemzedék már egyenesen győztesnek érezte magát és nemcsak most készült fellépni.

De vajon vannak-e előzőleg kísérletek egységes fellépésükre?

A Reviczky—Komjáthy—Gáspár—Rudnyánszky—Koroda csoportnál a nyomok erre mutatnak.

Reviczkynek a Temes megyei Dentán eltöltött nevelői éveiből van egy levele Komjáthy Jenőhöz. Ez olyan, mint egy harci riadó.⁵ »Úgy látszik — írja — közel állunk egy nagy háborúhoz. Nem a keleti háborút értem, de a szellem harcát a közvilág ellen, melynek előjeleit én már világosan látom, másszóval a magyar költészetbe új hangot, új eszmét hoz be a fiatal nemzedék. — Sokan vannak, akiktől sokat várhatunk, de nem mind fogják elérni a dicsőséget... De aki erőt, ambíciót érez magában, az csoportosuljon a küzdelem zászlója alá; még ma nem tudhatni, ki lesz a győzelmes hadvezér. — Temessük el a holtakat, ápoljuk a sebesülteket... Nem utolsó sors elvérezni a szellem csatájában.«

»Hallottam, hogy Ön is táborunkhoz tartozik. Tegyen fogadást, hogy hív marad zászlójához. A jövő győzelmet vagy dicső halált hoz.«

⁴ Irodalomtörténet 1953. 1—2., 178—193. 1.

⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelek Komjáthyhoz. 1876. dec. 10.

Ugyanebben az évben, szeptember 2-án, így ír Koroda Pálhoz, rokonához és barátjához: »Ha valamikor, talán nekünk lesz lapunk; mi — tudom — megmutatjuk, hogyan kell a filiszterekbe belerúgni.«⁶

Lapalapítások is történek. 1877-ben indítja meg Komjáthy Jenő Balassagyarmaton a *Röpke íveket* és Dengi János Debrecenben a *Délibábot*. Mind a két lap a fiatalok tömörítésére törekszik. A Délibáb beköszöntőjében minden olyan fiatal tehetség felkarolását hirdeti meg célkitűzésként, akit a fővárosi sajtó mellőz.

Gáspár Imre leveleiből is, amelyeket Reviczky szerint nem is ír, hanem napokig »gyárt«, egészen korán a fiatalok összefogásának szándéka bontakozik ki. Gáspár jut el egyébként közöttük legmesszebbre. A nemzetiségek elleni uszítás orgiái között tót költőkből fordít, ismertetéseket közöl a tót irodalomról, általában bátran állást foglal a nemzetiségek mellett. Később a Népszava munkatársa lesz, ő írja a *Munkás-Marseillaise* magyar szövegét, előadásokat tart a munkásoknak. Az irodalomtól a *kizsákmányolt néprétegek ábrázolását követeli*. Övé tulajdonképpen az egyetlen aktív politikai állásfoglalás az »Ifjú Magyarország«-ból, ahogy minden valószínűség szerint a »Junge Deutschland« mintájára Reviczky nevezgeti magukat, sajnos azonban Gáspárt az ellene indított hajszá hamar megtöri és bértollnökká züllik. Eddig még adós alakjának megrajzolásával irodalomtörténetünk. Sziklai László rövidesen megjelenő monográfiája, amely e nemzedék történetéhez is bizonyára igen sok fontos adatot szolgáltat majd, tisztázni fogja, hogy áll Gáspár Imre, Reviczky fiatal éveinek legjobb barátja, a nemzedékben és a magyar irodalomban.

Reviczky kétségtelenül a legtehetségesebb tagja a nemzedéknek. Alakjához, mint a többiekéhez is, hamisítások, félremagyarázások, és félreértések tapadnak. Az idősebbeket: Vajdát és Tolnait kitűnő tanulmányok már a valóságnak megfelelően bemutatatták, lemosva róluk a rágalmak iszapját. Ideje, hogy a fiatalabbak is sorra kerüljenek.

Jelen tanulmányunk egy eddig elhanyagolt, jelentőségében egyáltalán nem ismert területnek, Reviczky kritikai-esztétikai munkásságának bemutatásával kíván adatokat szolgáltatni a költő alakjának helyes szempontú megrajzolásához és természetesen a kiegyezési korszak fiatalabb ellenzéki nemzedékének történetéhez. Egyúttal tisztáznunk kell a költő világnézetének kérdését is.

II.

Reviczky 1874-ben, 19 éves korában kerül Pestre. Tulajdonképpen Vadnay Károly egy levele adja a döntő lökést ahhoz az elhatározásához, hogy elhagyja rokonának, Koroda Pálnak garamújfalusi házáat és Pestre jöjjön, — az irodalomból megélni. Vadnay Károly a Fővárosi Lapok c. irodalmi újság szerkesztője ekkor. A kortársak szerint szeret fiatal tehetségeket felfedezni. Ez szép vonás benne, a kortársak nyilatkozatai azonban még azt is sejtetni engedik, hogy a fiatalok felkarolása nem mindig önzetlen szándékból fakadt nála. Vadnay a magyar sajtó történetében eddig egyedülálló kezdeményezést visz sikerre: Fővárosi Lapok néven irodalmi napilapot szerkeszt és tart fenn hosszú évtizedekig. Azonban gondosan építgeti újságja révén is egyáltalában nem rokonszenves kiegyezési pályafutását; az országgyűlési képviselőség és ezen a révén még sok minden felé. Felfedezései is tehát előszeretettel olyanoknak szólnak, akik az uralkodó társadalmi osztályból származnak. Annál is inkább, mert ezeknek az eltartásáról sem elsősorban neki kellett gondoskodnia, így a fiatal »tehetség« felfedezésével olcsón jó kapcsolatokat lehetett kiépíteni és ápolni. Valószínűsíthetően a szinte gyermekifjú Reviczky tehetségének meleg elismerésében is az volt az egyik ok, hogy a fiatal szárnypróbálgatóban az arisztokráciával is rokonságban levő dzsentri csa-

⁶ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelek Koroda Pálhoz 1876. szept. 2. (A rúgás pontos helyét is meghatározó kifejezés némi enyhítésével.)

lád egyik sarját vélte felfedezni. Közli lapjában Bürger »Lenore« című versének fordítását a fiatal költőtől és igen szép, bizalmat keltő levelében dicséri az 1874. július 30-án az egyik napilapban először megjelent tanulmányát a humor pszichológiájáról.⁷ Tegyük hozzá, csak egyik ok lehetett a költő első munkáinak elismerésében a vélt gazdag dzsentri családból származás. Vadnay elég jó szemű ember volt ahhoz, hogy meglássa, különösen *A humor pszichológiá*-jában a komoly tehetség felcsillanását. Tegyük hozzá még azt is, hogy talán maga sem gondolta meg különösebben, milyen következménye lehet meleg dicsérő elismerésének. A költő ugyanis, szinte megrészegülten Vadnay dicséreteitől, otthagy mindent és néhány forinttal a zsebében rohan Pestre. Hol van ő már ekkor a gazdagságtól! Korodáéknál, Garamújfaluban kegyelemkenyéren él, úgyszólván máris elszakadva társadalmi osztályától. Nemrég meghalt apja, ez a tipikus dzsentri, rég elszórta nemcsak a saját vagyonát, hanem túladdott a nevelőanyjától örökölt birtokrészen is.

A költő *Apai örökség* című kitűnő regényében alkot típust az apjából, a volt bécsi testőrtisztból, aki nem tudott semmit és egész életében nem is csinált semmit a legköltségesebb szórakozásokon kívül.

Sőt hamarosan a neve is kétségessé válik. A katonasághoz szükséges iratait összeszedve kiderül, hogy nem az apja felesége, Zmeskál Judit az édesanyja — őt legelősebben visszatérő emlékei fehér ruhában már csak a ravatalon fekvé hozzá elébe — hanem az a tót parasztlány, aki egyszer egy délelőtt, amikor már rokonainál nevelkedett, egy patak partján feléje jött a réten át. Batyú volt a hátán a lánynak és amikor hozzáért, melléje térdelt, sirva ölelgette, mezei virágot szedett neki és vadonatúj krajcárokat nyomott a kezébe. Azt hajtogatta szegény: »Én vagyok a maga anyja, én vagyok a maga anyja.« Ez az egyetlen elmosódó emlékü találkozása anyjával, Balek Veronikával, a kis tót cselédlánnyal, akinek a költő Reviczky Kálmántól való gyermeke. Zmeskál Judit Balek Veronikát még jótettében is bizonyítva osztályának önzését, elüldözi, miután elszakította tőle gyermekét. Balek Veronika beleőrül fájdalomba, és mint kóbor falubolondja járja az országot, míg egyszer végleg eltűnik az emberek szeme elől.

A néhány forinttal Pestre kerülő Reviczky nemcsak tehetséget érez magában, hanem már ekkor, amint Gáspár Imrével folytatott sűrű levelezése bizonyítja, hatalmas irodalmi műveltség birtokában is van. Bízik magában, de egyébként is meggyőződése, hogy amit Vadnaytól nagy lehetőségeiről hallott, az mind igaz, és általában amit az emberek mondanak, azt mind úgy is érzik. Óriási csalódás éri azonban. Ráömlik minden szennyével az a hazugság-tenger, ami a kiegyezési korszakot jellemzi. Valóban úgy van, hogy a kiegyezés, a nagy hazugság, ezer és ezer apró hazugságot termelt az élet minden területén.

Vadnay a hozzá forduló és biztatására hivatkozó költőnek azt válaszolja, hogy szívesen közli továbbra is munkáit, de más kereseti lehetőséget nem tud számára nyújtani, mint a megjelent cikkekért vagy versekért általában járó díjat, azaz soronként két krajcárt. A költő csalódása óriási. Csak ezzel magyarázható, hogy öngyilkossággal fenyegeti Vadnayt, ha megfelelő alkalmazást nem nyújt neki. Hazudik mindenki, akihez fordul. Még legőszintébb az, aki durván elutasítja. Kultúráról beszélnek, de alig jelenik meg könyv. Írásból megélni nem lehet. Tegyen le minden reményről az, aki költő akar itt lenni. A legszörnyűbb nyomor zuhan rá ekkor, ami tulajdonképpen élete nagy részének kísérője, végül korai halálának is okozója. Ennek a nyomornak az ismeretében különösen megnő előttünk kitartása, a maga által is vallott konok, hajthatatlan akarata és formálja acélossá a jellemét, amint az éhhalál szélén is bátran vívja harcát a kiegyezési rendszer ellen: művészetet akar és egész rövid életében félelem nélkül bélyegzi meg a korszak kultúraellenességét.

⁷ Reform.

1874. december 28-án írja Gáspárnak :⁸ »Fizetésem 20 forint havonta, ami igen elég arra, hogy éhen haljak. Decemberben még nem váltottam fehéreneműt (mert bőröndöm fizetetlen régi szálláson zálogban maradt) és minden darab ruha, ami rajtam van, rongyos, szennyes, lyukadt, úgy nézek ki, mint egy koldus. — Tudja, hol töltöttem az ünnepeket? — Betértem a Rákócziába (mert szállásom nincs). Ott töltöttem egy kínos álmatlan éjjelt, faragtam két verset, másnap beteg voltam és úgy néztem ki, mint a halál és egész nap hánytam. — Ez volt az én boldog ünneplésem.«

Az ilyen, vagy néhány árnyalattal különb nyomorgást háromszor szakítja meg 1889. július 11-ig, haláláig valamivel jobb sors: 1875—1877. között a Temes megyei Dentán nevelőskodik, 1878—1882 között havi 80 forintért Jókai lapjánál, A hon-nál dolgozik. Külföldi táviratokat »adjusztál«, délutántól hajnalig. 1887-ben megint »révbe jut«, amint életrajzírói boldogan feljegyezték — ismét havi 80 forintért a Pesti Hírlap-nál.

Ilyen a meg nem alkuvó költő sorsa a kiegyezés korában.

III.

Aligha túlzás annak a megállapítása, hogy a múlt század második felének és különösen a századvégnek az irodalmi képe eddig még ismeretlenebb, kevésbé tisztázott, mint a középkoré. A század első felében, a nagyszerű reformkorban minden világos, félreérthetetlen. A társadalmi harc egymással szembenálló frontjai élesen kirajzolódnak. Barát és ellenség könnyen felismerhetők a harcmezőn éppen úgy, mint az eszmék harcában. A haladó erők bázisa, mindenki előtt tisztázottan az önmagára eszmélő nép a maga mérhetetlen erejével. A nép nagyszerűségének a tudatában, erejét maguk mögött érezve, láthatják törpének a reakciós rétegeket a reformkor harcosai és tépik szét megsemmisítően fölényes gúnnyal elvi tákolmányaikat, amelyeknek haladásellenes osztály-eredete egy pillanatig sem kétséges. Ahogy távolodunk a reformkortól, a szabadságharctól és általában az Európa-szerte fordulatot jelentő, mert a polgárság reakcióssá válását bizonyító 1848-as esztendőktől, a kép egyre jobban összezavarodik. A haladás erőinek lehanyatlása, illetőleg annak az osztálynak, a polgárságnak reakcióssá válása, amelyik addig a haladásért folyó küzdelem vezetője volt, értelmetlen helyzetet teremtett. Sokakban megrendítette az emberiség haladásába vetett hitet, amely bennük azelőtt olyan ragyogó optimizmussal szárnyalt. A megdöbbenés keserűséget szült és a fájdalmas kiábrándulás sokaknak pesszimiztikus világképet eredményezett. Fokozta a zavart, hogy a polgárság nemcsak reakcióssá vált, hanem egyenesen élére állt a reakciónak, átvette a feudalizmustól a kizsákmányolás megszervezését. Mesterségesen téveszméket hirdetett, amelyek közül talán legrombolóbb volt az emberi élet értelmetlenségének bizonyítása, az a sötét schopenhaueri pesszimizmus, amelyik a társadalmi viszonyok romlása miatt elkeseredett jóhiszeműek közül is sokakat félrevezetett, megerősítve őket sötét világlátásukban, világmegvetésükben.

Reviczky világnézetéhez is különösképpen az a megállapítás tapad, hogy Schopenhauer tanítványa, pesszimizista világnézetének a megszólaltatója.

Schopenhauer a reakcióssá vált polgárság ellenforradalmi világnézetének filozófiai rendszerbe foglalója. Fő művének (*Die Welt als Wille und Vorstellung*) címében szereplő, a világot létrehozó és mozgató akarat az ő meghatározása szerint tulajdonképpen a vak, állati ösztön, amelyik végül is önmaga ellen fordul, elpusztítja önmagát, tehát az embert, akinek része. Ebből következőleg az ember, az emberiség útja végső fokon az öngyilkosság felé vezet. A világról vallott felfogása emellett teljesen szubjektív idealista: a világ — szerte — tulajdonképpen csak annyiban létezik, amennyire vágyainknak a kivétítődése.

⁸ Közli Gáspár Imre. Ország-Világ, 1893. 1. sz.

Nem véletlen, hogy különböző misztikus tanításokat ünnepel filozófiájában: a kereszténységet és a mindenbe beletörődést, ha lehet, még jobban megtestesítő buddhizmust. Mérgező, öntudatölő, a kizsákmányolást ideológiailag alátámasztó filozófia ez.

1877-ben a költő alaposabban ismerkedik meg vele, amikor a két éves dentai nevelősködés után visszakérül Pestre és újra kezdi keserves nyomorgását. Néha hetekig egyetlen alma jelentette napi táplálékát. Egy hajdani osztálytársával, Tocsek Sándorral találkozik ekkor. Tocsek Sándor dúsgazdag semmittevő volt, aki találkozásuk pillanatától kezdve — úgy látszik — arra törekedett, hogy a nyomorgó költőt a legdurvább tréfákkal gyötörje és közben megismertesse kedvenc filozófusával, Schopenhauerrel. Esténként a legdrágább pezsgőt fizette neki, de ennivalót egy falatot sem hozatott, pedig a költő napokig nem evett; szédelgett az éhségtől. Nyáron télikabátot csináltatott neki, télen pedig, minthogy kabátját el kellett adnia, nagykabát nélkül hagyta dideregni. Reviczky hónapokon át Tocsek előszobájában aludt, néhány összetolt széken stb.

Már előzőleg is ismeri Schopenhauert, 1878-ban egy Gáspárhoz írt levelében szerepel Schopenhauernek egy könyve. Ebben a korszakban ismerkedik meg mégis behatóbban filozófiájával.

Természetesen felvetődik a kérdés, hogy milyen hatással volt világnézetére Schopenhauer filozófiája, egyáltalában mit jelent számára a burzsoá-dekadens-irracionalizmus első filozófiai képviselőjének a pesszimizmusa: Valóban *filozófiailag* volt-e pesszimista?

Schopenhauer filozófiájának különlegesen nagy hírneve akkor kezd elterjedni Európaszerte, hatása akkor bontakozik ki, amikor az 1848-as forradalmak után a burzsoázia hanyatlóvá válik és hanyatlásának ütemével egyre inkább reakcióssá, elnyomóvá, imperialistává lesz. A hanyatlás érzése, amint ezt Lukács György megállapítja,⁹ szükségszerűen magának a hanyatló osztálynak, a polgárságnak egyes tagjaiban is felmerül. A hanyatlás érzése egyfelől, az uralom mindenáron való fenntartásának szándéka, másfelől — ez volt az a társadalmi helyzet, amelyben az élet teljes értelmetlenségét és az ember eredendően önző voltát hirdető schopenhaueri filozófia kapóra jött a burzsoáziának. Világos bizonyítéka ennek, hogy éppen az ötvenes években fedezték fel Schopenhauer »zsenialitását«, holott alapvető művét, amelyet később tulajdonképpen csak bővítgetett, már éppen negyven évvel előbb megjelentette. Jellemző az is, hogy főműve, a *Die Welt als Wille und Vorstellung* megjelenése után még évtizedekig nem kellett senkinek sem, hiába ajánlgatta a szerző, legfeljebb humorizáltak felette, mint maga a kötet első kiadója is. Az ötvenes években aztán összetalálkozva a korhangulattal, tetszeleghetett a korát megelőző, a sokáig meg nem értett, félrenyomott zseni szerepében. A kapitalizmus undok viszonyai közt vergődő írók közül sokak előtt tűnt példaképnek mint félreismerett, de azután még életében diadalmaskodó zseni. Ez a művészekre gyakorolt hatásának egyik titka. Reviczky rokon-lelkeket kereső szemében is, mint azt részletesen fejtegeti Schopenhauerről írt ismertetésében¹⁰ a »frankfurti mester« a kora által nem méltányolt, félretaszított, de azután annál bőségesebben elismert lángészként tűnt fel. A kiegyezés sivár, művészetellenes viszonyai között szinte élete egész folyamán nyomorgó költő Schopenhauer pályájában a rokon-lángész-sorsot látja. Ugyanezt tapasztalhatjuk Komjáthynál is. Komjáthy így fejezi be »Schopenhauer« című költeményét:

»Dicső előkép! ihlesd homlokunk!

Az a cél int nekünk, mi egykor néked intett:

A célnál ott leszünk! Találkozunk!»

⁹ Lukács György: Az irracionálisizmus alapvetése a két forradalom közötti korszakban. (1789—1848). Filozófiai Évkönyv I. évf. 1952. 343. l.

¹⁰ Schopenhauer Arthur, Szemle, 1884. dec. 15.

Egyébként említsük meg itt, hogy Komjáthy olyan egyértelműen dicséri Schopenhauert, mind ebben a versében, mind másutt, pl. a még szóba jövő »Kritikai szempontok« című 1887-ben írt nagy tanulmányában, ahogy azt Reviczky sohasem tette. Schopenhauerrel szemben még annak különlegesen erős hatása idején is fenntartásai voltak, amint látni fogjuk majd, *végkövetkeztetéseit pedig teljes egészében elutasítja magától.*

Schopenhauer általános, elsősorban a művészekre gyakorolt hatásának másik magyarázata, hogy egész filozófiáját bizonyos művészi jelleggel ruházza fel. Reviczky is főként esztétikai vonatkozásban ismerkedhetett meg vele. Vajthó Lászlónak van egy találó megjegyzése a költőnek Schopenhauerhez fűződő viszonyáról. Azt mondja, hogy ha kezünkbe kerülnének azok a Schopenhauer-kötetek, amelyeket Reviczky tanulmányozott, egészen biztosan felvágatlan oldalakat is találnánk bennük, rettenetesen gyűrött, aláhúzgált és jegyzetekkel sűrűn teleírt lapok mellett, amelyek az esztétikáját tartalmazzák.¹¹ Persze ez magában véve még nem csökkenti Schopenhauer hatását Reviczkyre, hiszen tudjuk, hogy az esztétikai látás szorosan együtt halad a társadalmi látással, és éppen Schopenhauer esztétikája mutatja egyik legjellegzetesebb példáját, sőt az alapvetését a társadalmi tényektől elszakított, légüres térben mozgó öncélú művészetszemléletnek. Pusztán csak magyarázatul szolgálhat ez nála is, mint általában igen sok művésznél, arra a tényre, hogy különlegesen esztétikai érdeklődése vitte közel Schopenhauerhez. Tulajdonképpen azonban filozófiájának nemcsak esztétikával foglalkozó része keltett sajátos módon művészi benyomást. Thomas Mann írja Schopenhaueréről szóló tanulmányában, hogy filozófiáját mindig úgy tekintették, mint par excellence művészfilozófiát.¹² Szerinte ez a művészfilozófia-jelleg nem elsősorban esztétikájának aránylag nagyobb terjedelméből származik (összes írásainak több, mint negyede szól a művészetről), még magábanvéve az sem döntő tényező, hogy előadásmódja színebb, érdekesebb, szellemesebb és világosabb, mint általában a német filozófusoké, hanem különösképpen azzal hat művészekre, hogy szenvedélyes kifejezőmódja az átélt, átszenvedett igazság művészi hevületű megszólaltatásának a benyomását kelti. Tudjuk, ez Schopenhauer gyakran igen ügyes félrevezető módszereinek egyike. Szinte azt mondhatnánk, hogy egész filozófiai rendszere erre a látszatra van felépítve. Megjátssza a szenvedélytől fűtött igazságkeresést és az »átéltségből«, a »szenvedésből«, a »vívódásból« fakadó mély igazság művészi hevületű kifejezésének látszatát keltve meghamisítja az igazságot. Látszat-igazságokat, féligazságokat tüntet fel valóságnak és belőlük a semmi, az értelmetlenség világát építi meg. Lukács György hasonlata szerint: »Schopenhauernek formális-architektonikusan, szellemesen és áttekinthetően felépített rendszere mint egy szép, minden kényelemmel felszerelt modern szálló emelkedik a szakadék, a semmi, az értelmetlenség szélén.«¹³

Ez a »művész-filozófia« művészi álcája révén sok művészre hatott a XIX. század második felében. Thomas Mann pl., amint maga mondja, ifjúkorától nagy »tisztelője« Schopenhauernek.¹⁴ Ő említi Wagnerre tett nagy hatását is, akinek viszont Herwegh hívta fel rá a figyelmét. Tolsztoj is különleges megbecsüléssel beszél róla.¹⁵ Reviczky és Komjáthy tehát nem különös esetek Schopenhauer tiszteletében. Nyilvánvaló azonban az is, hogy amint Tolsztojnak, Thomas Mannak és Wagnernek, Reviczkynek a gondolatvilágában sem pusztán »művészi« megjelenési formája, tehát »művészfilozófia« jellege révén ver fészket a schopenhauerizmus. Valószínűleg egyikük sem jutott volna különösebb kapcsolatba vele, ha nem játszik közre mindnyájuk fejlődésében mélyebb, társadalmi ok is. A tartalom sem-

¹¹ Vajthó László: Reviczky Gyula. Magyar Írók. 5. k. Bp. 1939. 70. l.

¹² Thomas Mann: Adel des Geistes Bermann—Fischer Verlag, Stockholm, 1945. Schopenhauer 339. l.

¹³ Lukács Gy.: i. h. 368. l.

¹⁴ Thomas Mann: i. h. 379/80.

¹⁵ Thomas Mann: i. h. 340. l.

milyen körülmények között nem választható el a formától és bármilyen ügyesen, sokszor szellemesen színes stílusban fejt is ki Schopenhauer sötét tanait, a Thomas Mann, Wagner, Tolstoj-szerű nagy alkotók az első pillanatban beleütköztek volna a forma színes szövetébe burkolt tartalmi ellentmondásba, ha pályájuk válságai nem hozták volna őket bizonyos mértékben kapcsolatba ezzel a válság-filozófiával. Éppen így volt ez Komjáthynál és Reviczkyknél is. Ha végig vizsgáljuk Reviczky életpályáját, kiderül, hogy Schopenhauer hatása különösen élete nagy válságainak idején jelentkezik: az 1874–75-ös első pesti éhezésének a korszakában, a már említett Tocsek Sándorral való kapcsolatakor 1877–79 között és a Szemle című folyóirat szerkesztésének idején 1884–85-ben, amikor a végzetes tüdőbaj jeleit először tapasztalja magán. Olyankor hatnak tehát gondolkodására az emberek féktelen önzését természetes állapotként feltüntető és az emberi élet teljes értelmetlenségét hirdető schopenhaueri »végokok«, amikor a kiegyezéssel társadalom uralkodó osztályainak valóban féktelen önzése, embertelensége miatt a költő az éhhalál szélén áll és végül megkapja az éhezést, a nyomor tipikus betegségét, a tüdőbajt. A schopenhaueri filozófia áligazságai tehát, amelyek a társadalmi okokról elterelve a figyelmet az ember természetében rejlő okokra hivatkoznak, mint a világ bajainak a forrására, hatalmas felismerésként tűnhetnek fel előtte. Ugyanakkor »nevetséges össze-visszá«-nak¹⁶ is látja a körülötte nyüzsgő, önző érdekektől hajszolt, a becsület mezében tündöklő semmittevő gazemberek világát, akik lenézik, megvetik, becstelennek tartják, de azért véresen kizsarolják azokat a halálba görnyedő dolgozókat, akiknek a munkájából élnek — ez pedig az élet teljes értelmetlenségének a tanát látszott előtte igazolni. Néha ilyen lelkiállapotban mintha a schopenhaueri pesszizmus által táplált egy fajta szektáriánizmus is erőt venne rajta, a magad vagy nyomorúságodnak az oka, egyébként a tolsztojanizmussal is egybehangzó elméletének formájában, amint ezt néhány levele és a Szemleben megjelent egy-két cikke tanúsítja.¹⁷

Természetesen, rövid életének nemcsak ebben a különösen válságos korszakaiban szerepelnek gondolatvilágában a schopenhaueri nézetek bizonyos elemei. Egyszer-másszor kora legnagyobb filozófusának is nevezi. A Szemleben a már említett hosszabb Schopenhauer-tanulmányban összegezi filozófiájának fő irányvonalait és sürgeti az Akadémiát, hogy fordítsa le és adja ki Schopenhauer műveit. Átveszi meghatározásait a »folyó« és »állandó« irodalomról.¹⁸ Schopenhaueri zűrzavar mutatkozik az ambícióról írt tanulmányában,¹⁹ a zseni fogalmának a meghatározásában,²⁰ a jellemről²¹ írt egészen fiatalkori fejtegetéseiben. Schopenhauer káros hatása jelentkezik költeménye nem egy versének szubjektív-idealista ki-sengésében, aminek legjellegzetesebb példája a Magamról című — ezért is hirdette éppen ezt a versét a költő legjellegzetesebb megnyilvánulásának a burzsoá esztétika. A buddhizmus »mélysegeinek« magasztalását szintén Schopenhauertől veszi át.

Mindezek a schopenhauerista tünetek gondolkozásában azt mutatják, hogy egész életpályájának válságába belecsapott a schopenhaueri filozófia a maga áligazságaival, romboló szellemével és a lelkében dúló válságot még csak elmélyítette. Nevetséges lenne azonban azt állítani, hogy a schopenhauerizmus a legjellegzetesebb Reviczkyre. Annál kevéső, mert Reviczky nemcsak, amint már említettem, szinte mindig érezte csodálata mellett is bizonyos fenntartást Schopenhauer egyes tételeivel szemben, hanem végkövetkeztetéseit félreértelmenül, kereken elutasítja. Vizsgáljuk meg ezt egy kissé a tények világánál.

Mindenekelőtt: Reviczky tagadja azt a világgépet, amelyik az ember kegyetlenségét, álnokságát mint megváltoztathatatlan tény, mint törvényszerűséget hirdeti, amelyik az

¹⁶ Levele Gáspár Imréhez. Debrecen, 1889. 139. sz.

¹⁷ Levele Koroda Pálhoz. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára 1886. dec. 2.

¹⁸ Folyó és állandó irodalom P. T. L. 1878. 5. sz.

¹⁹ Az ambícióról. Röpke ívek 1877. 6, 7, 8, 9.

²⁰ Szenvedély és világtájdalom Figyelő, 1876. febr. 27.

²¹ A jellemről. Új Idők 1875. 4. és 5. sz.

emberi önzést megmásíthatatlannak jelenti ki, amelyik szerint az ember kiirthatatlan alapjellemtörvényeinél fogva csak hibában tud élni, hiszen arra született, még a jóság és hűség is csak önzés, a gyávák önzése; elutasítja magától azt a nézetet, hogy mindezek miatt legjobb nem élni, legjobb nem születni, de ha már megszülettünk, ne tegyünk ellenük semmit, mert az emberen változtatni úgysem lehet. A *Schopenhauer olvasása közben* című versében, amelyben ennek a filozófiának összefoglalását adja, ezt mondja befejezésül:

»Sötét lapok; mély komor eszmék!
Takarjon el most rózsafátyol.
A boldogságban én hiszek még,
Bár tőlem minden perce távol;
S lelkem bár szomorú halálig,
Örömré, boldogságra vágyik

S bár könnyem látja minden óra,
Szivem rajong, szeret, remél még,
S illatlehelő, mint a rózsza,
Bár eltaposták, összetépték.
S ha nem leszek is soha boldog;
Szeretek, álmodom, rajongok!»

Még erőteljesebben utasítja el a schopenhaueri filozófia pesszimizmusát a Justh Zsigmondhoz írt *Iffjú pesszimiztának* c. két versében. Az első levél kíséretében el is küldte kéziratban Justh Zsigmondnak, annyira fontosnak tartotta. Ebben már szinte gúnyos megvetéssel beszél Schopenhaueréről.

A költemény Reviczky egyik legnagyobb lélekzetű verse. Tömör, erőteljes, szilárd megállapításokat formába öntő megszólalás. A véglegesen leszűrt, bizonyára sokat érlelt gondolatok érezhetően pontosan a szándéknak megfelelő formába öntése bizonyítottá ennél. Összefoglalás ez a vers, felépítésben hasonló a *Schopenhauer olvasása közben*-hez. Azzal kezd, hogy lemorzsolta már felét életének és sok mindent vallott, sokszor vitatva azt is, hogy az ember nyomorult, a sors kegyetlen »Az ember bűnre, bajra születik«, de rájött, hogy mindazok, akik az életet elhibáztoknak tartják, »Szidják, szapulják ezt a szép világot!» élni maguk nagyon szeretnek.

»Mert élni szép, mert élni jó, hiába!
A száraz bölcselők bármit fecsegnek;
Nincs köztünk, akinek ne volna vágya
Sokáig élni, mint — Schopenhauernek.«

Ezután néhány tömör, pontos képet adó versszakban élénk villantja azt is, hogy kik tagadják az életet. Még azok is, akik már érzik az élet visszavonhatatlan elmúlását, az öregséget, mindent elkövetnek, hogy életüket minél jobban meghosszabbítsák. A ráncosképű dáma, akinek udvarlóit örökölte a lánya, azon mesterkedik, hogy toldhatná még meg éveit, az öreg Timonok pedig, akik dörmögnek, mint a medve és elégedetlenek az élettel — az orrukát sem merik kidugni sál nélkül a szobából, hogy egészségük kárt ne szenvedjen, valahogy náthát ne kapjanak.

»És kik tagadnak mindent vakmerően...?» Kérdezi tovább haladva a felsorolásban; kik azok, akik

»Gyanakszanak, köpködnek a világra,
Mert lelkük tükre torzképet mutat.«

Az tagad mindent, amint a következő versszak tömör foglalatoként az utolsó verssor mondja:

»Akinek belső szívvilága rút.«

A pesszimizták, mutat rá félreérthetetlenül, csak azért tartják hitványnak a világot mert magukhoz hasonlónak képzelik:

»Mások hibáit gúnyolják, leszidják,
De envétük lomhán dédelgetik.«

Az utolsó három versszakban saját sorsát hasonlítja össze, saját sok szenvedést mutató életét *Justh Zsigmond* életével és különösen nem érti, hogy a gazdag földbirtokos, aki élhet kedvtelésként a költészetnek, gazdagon és függetlenül, pesszimizmusról, az élet értelmetlenségéről fecseg. (Az *Ifjú pesszimistának* című második *Justh Zsigmond*hoz intézett költeményében ez egészen éles gúnnal fejeződik ki.)

»Távol maradt a gondok réme tőled,
Ne idézgesd fel hát ocsmány alakját !
Vagy bölcsei e nyavalyás időnek
Álmodni már az ifjakat se hagyják...?

Eszményed eddig tán föl nem találtad,
Tanulj keresni, bízni, küzdeni !
Van még talán, mely nincs eloltva, vágyad?..
Adj hálát : nem fogsz megcsömörleni !

Szép, szép az élet, ifjú kételkedő te !
Penész bűzét elűzi rózsaillat.
Szép lány szemétől meg leszel bővölve,
Sötét éjjel legtündöklőbb a csillag.
Még ifjú vagy, jövőd sok szépet ígér ;
Ragadd meg, mit a röpke perc kínál,
Ne légy jelen, ne vergődéseimnél !...
Engem már nem bocsát ki a hínár.

Tanulj meg élni ! A jót ne keresed
Rideg könyvekben, elszáradt szívekben. (Kiemelések tőlem — H. Z.)

Ezzel a verssel kapcsolatosan levélváltás indult közöttük. Reviczky viszontválaszában felismerni látszik a schopenhaueri filozófia pesszimizmusának társadalmi eredetét. Így határozza meg, hogy honnan származik ez a pesszimizmus, amelyik ellen ő tiltakozik :

»Nem szeretem ... azt az úgynevezett modern, ásitó, unatkozó poézist, amely most divatját éli és Önnél is fájdalommal tapasztaltam, hogy felette kultiválja. Úgy végelemzésben talán versem megírására is ez adott alkalmat. Úgy tűnnek fel nekem ezek a modern francia pesszimisták, mint az ember, aki már ebéd után van és sajtot eszik, kukacos sajtot. Jóllakott, de kedélytelen szellemek. Ásitó, unalmas, színtelen, — fád egy világ, ahová bevezetnek. A legszebb melódia elveszti báját, mihelyt ők éneklék rekedt, venerikus hangjukon, s ha még volnának fájdalmaik, ha tudnának szenvedni ! De csak ásitóznak, unatkoznak, s a hisztériát, a raffinériát tartják érzékenységnek.«²²

Említjük meg, hogy Schopenhauernek Franciaországban a század második felében olyan nagy kultusza van, amilyenben eddig francia földön megközelítőleg sem részesült német filozófus. Ennek a társadalmi okai nyilvánvalóak : a francia burzsoázia dekadenciájának és rabló ösztöneinek filozófiai kifejezőjét látja benne.

²² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára.
Levelek *Justh Zsigmond*hoz 1886. aug. 22.

Igen sok idézetet lehetne felhozni Reviczky műveiből bizonyítékaul annak, hogy a burzsoázia hanyatlásából származó és az egész emberiségre átvitt, mesterségesen tenyésztett pesszimista-dekadens világképet milyen megvetően utasítja el.

Egy Véka nevű író *Lajos pap* c. történeti elbeszélését bírálva pl. a Petőfi Társaság Lapjában (nyolc évvel a Justh Zsigmondhoz írott versek és levelek előtt, ami nézeteinek körülbelül egész életében ugyanolyan mértékű hullámmzására, illetőleg bizonyos pontokon már kezdettől mutatkozó kijegecesedésére is adalék) így ír: »Általában szívesen olvassuk a regényt oly korban, melyben a pesszimizmust széltében affektálják, s csak azért nyavalyognak az élet hiúsága, nyomora, búja fölött, mert ez most divat, s vagy fogadatlan, blazírt, beteges morál-prédikátorokká lesznek, vagy a nyegleséget, cédaságot, ledérséget hirdetik ezzel az örökös refrainnel: »Íme mily nyomorult az ember.« — »Véka elbeszélésében nincsenek lélektani nuance-ok, nincs routinos meseszövés, a helyzetek (pedig itt-ott igen hatások) sincsenek eléggé kizsákmányolva; de igenis van e munkában történeti érzék, egészséges felfogás, mely nem nyavalygással, hanem erős — ha nem is eléggé megrázó — vonásokkal festi a lélek harcait, s elolvasása után nem érezzük azt a zsibbasztó, bénító hatást, melyet annyi modern schopenhauerizmus gyakorol ránk, s negatív érdemnek ez is érdem.« (Kiemelés tőlem — H. Z.)

Végül így összegez: »... nem tanúskodik ugyan nagy tehetségről, de legalább nem hat a lélekre betegítőleg, mint annyi sok jelesnek híresztelt modern novella és regénye.«²³

Vértessy Arnold: *Fényes házasság* c. regényéről ugyancsak a Petőfi Társaság Lapjában ezt mondja: »A regény pesszimizmusa se kelt rokonszenvet, mert ez nem az a mély, az emberi lélekből s világrendből közvetlenül eredő pesszimizmus, mely jogot ad a nyomornak, mint Turgenyevnél vagy akár Tolnai Lajosnál is, hanem pusztán a XIX. század divatos hangja. Amily kapós volt egykor a wertherizmus, oly kapós most az ily pesszimizmus.«²⁴

Ebben az utóbbiban már benne van a különbségtevés a pesszimizmus különféle meghatározásai között. Nagyon sokszor igyekszik a pesszimizmus pontos filozófiai meghatározását megtalálni. Dóczy Lajosnak élete utolsó heteiben még nyílt levelet akar írni a pesszimizmusról, mert úgy találja, ő is a világrehddel elégedett »optimisták« között van.²⁵ Említsük meg itt, hogy Dóczyt igen értékes írónak tartja. Ez egyetlen komolyabb tévedése kritikusai munkásságának. Természetesen a pesszimizmussal kapcsolatban az *optimizmus* fogalmát is pontosan meg akarja határozni. Az elszórt megjegyzésekből, cikkekből, tanulmányokba beszórt elmélkedésekből az optimizmusról és pesszimizmusról külön kis kötet kerekedne ki.

Nála, mindenekelőtt, az *optimizmus* és *pesszimizmus* gyakran mást jelent, mint az általánosan elfogadott szóhasználat. Az optimizmus általában egyértelmű előtte azzal, hogyha valaki a világrendben mindent jónak, helyesnek talál. Az optimista alakja azonos szemében a hatalom hájas élvezőjével, kora hivatalos életének, irodalmának irányítójával. Optimista szemében pl. Greguss Ágost. Greguss legnagyobb bűne, amint *Shakespeare élete* c. könyvéről írt hatalmas terjedelmű bírálatában kifejti,²⁶ hogy saját »optimizmusának« színvonalára süllyesztte le a nagy alkotót. Ez pedig a korlátolt, hatalmával elfelt, társadalmi helyzetében bizakodó nyárspolgár szintje. »Hisz a pesszimizmus éppen a nemesebb, fennköltebb lelkek tulajdonsága, s azt mondani Shakespeare-ről, hogy optimista volt, annyi mint őt köznapisággal vádolni, amelyről Heine azt mondta, hogy »erény, amely jóllakott«. A tiszta vágyak, nemes törekvések, ragyogó álmok és a hideg, közönyös kaotikus valóság harcából ered a pesszimizmus...«

²³ Petőfi Társaság Lapja 1873. 21. k.

²⁴ Újabb elbeszélők. Petőfi Társaság Lapja. 1878. 13. sz.

²⁵ Koroda Pál: Reviczky Gyuláról. Magyar Szalon. 1889. aug.

²⁶ Greguss új műve. A hon. 1879. dec. 28.

A pesszimizmus tehát ebben a meghatározásában a világ társadalmi valósága ellen fellázadó ember elkeseredése lesz.

Még erőteljesebben fejeződik ki a pesszimizmus, optimizmus fogalmi meghatározásának ez a jellege: *Optimizmus, pesszimizmus*, című cikkében.²⁷ Érdemes megfigyelni az időpontokat is: a Greguss-ról írt kritika 1879-ből, a Justh-hoz írt levél 1886-ból és ez a cikk 1887-ből való.

A pesszimizmus fogalmáról adott nem egészen világos okfejtés után az optimizmust így határozza meg: »Minden úgy van legjobban, ahogy van. Teljesen észszerű dolog, hogy vannak urak és szolgák, gazdagok és szegények, hatalmasok és elnyomottak, egészségesek és betegek; a tavaszra bölcsen nyár, a nyárra őszi és az őszi tél következik; rendjén van, hogy reggel felöltözködünk és este levetkezzünk, hogy amit megettünk, azt újra kiadjuk; a természet bölcs előrelátásáról tanuskodik, hogy mindenre akad ember, Don Juanra és trappistára, hóhérra és irtószóra, diplomátára és cirkuszi lovasra; borura derű, nappalra éjjel, gyönyörre fájdalom, élvezetre nélkülözés következik, hogy az ember magát el ne unja, mert »delectat varietas«; különböző koroknak különböző gyönyöreik vannak, ha az embernek van pénze, szép felesége, jó egészsége és kellő kényelme, boldog lehet a jég hátán is. E végső feltételes mondatból látható, hogy ez az optimizmus is tulajdonképpen *csak a kiváltságosok világnézete lehet*. Mert bizony nagy többségben vagyunk mi, akiknek se pénzünk, se szép feleségünk, se jó egészségünk, se kellő kényelmünk nincs, vagy legalább egyike-másika hiányzik e boldogság feltételeinek.«

A példákat sokszorozni lehetne, hiszen a pesszimizmus-optimizmus kérdése szinte minden cikkében szerepel. A példák azt bizonyítanák azonban, hogy ezeket a fogalmakat társadalmi vonatkozásokban használja és sokszor a mai szóhasználat szerint felcserélt értelemben. Sokat gondolkozik róluk. Szinte előttünk, írás közben alakulnak ki a gondolatai (ezt egyébként gyakran tapasztalhatjuk). Érti, hogy a pesszimizmus meghatározása így kétértelmű lesz: egyrészt jelenti az élet teljes tagadását, a sötét schopenhaueri világgépet, másrészt az ő meghatározásában *a világ fennálló rendjével szembeni elégedetlenséget*. Így a pesszimizmus szó helyett a világgal való elégedetlenség okozta keserűség kifejezésére hamarosan a *világbánat* szót használja.

Egyik utolsó levelében, 1889. április 14-én Arcóból így ír Koroda Pálnak erről: (Másodszor van már Arcóban, betegsége teljesen elhatalmasodott rajta, ha a gyógyulás reménye utolsó pillanatáig nem fogy is el benne, valószínűleg maga látja legvilágosabban állapota súlyosságát.) »A ... szomorúság és pesszimizmus nem egyértelmű szók, pl. Figaróban több a pesszimizmus, mint Hamletben. (Egyébiránt, hogy mit értek pesszimizmus alatt, megírtam a Magyar Szalonban 1884-ben Alexander Bernát könyvéről írt cikkemben.)« Ebben a »Századunk pesszimizmusa«²⁸ című tanulmányában, amelyikre levelében hivatkozik, már éles különbséget tesz a *világbánat* és a pesszimizmus között: »... elhamarkodottság volna ... az elégedetlenséget a világrenddel vagy önmagunkkal pesszimizmusnak bélyegezni ... mert valódi pesszimizmus az igazi nihilizmus. — A nemes kedélyek ... tragikuma nem pesszimizmus, hanem világbánat, a kifolyása annak a csalódásnak, amely a világhoz és emberekhez fűzött várakozásunkat érte...« (Említsük meg, hogy a »nihilizmus« szót Reviczky nemcsak itt, hanem teljesen összevágó értelemmel többször pontosan az anarchizmus fogalmára használja.)

Pesszimizista — mondja még fejtegetései során később — az, aki mosolyogva hirdeti, hogy a világ huncut, és ha boldogulni akarsz, muljad felül huncutságban. Erre itt is, mint levelében, Beaumarchais Figarójának a példáját hozza fel, a példa azonban itt nem jó, hiszen Beaumarchais a feudalizmus ellen támad.

²⁷ Pesti Hírlap, 1887. júl. 24.

²⁸ Magyar Szalon, 1884. 4. k. (363—368. 1.)

»A világbanat ellenben optimizmusból keletkezett és lehetne a csalódott optimizmus reakciójának nevezni.« Ezt a gondolatmenetét így fejezi be: »... nagy tévedés volt Karthauzi költőjéről azt mondani, hogy pesszimista. Hát van-e a magyar irodalomban nagyobb optimista Eötvösnél? És bizony, Lenau, Leopardi, Turgenyev, a méla Arany, a harsogó Vörösmarty sem pesszimisták«.

Határozottan elutasítja tehát, újra és újra visszatérve, azt a pesszimizmust, amelyet Schopenhauer képvisel, tehát az emberi boldogság eleve tagadását, az emberről célzatosan állított szörnyűségeknek azt a halmazát, amelyet olyan tömör foglalatban tár elénk *Schopenhauer olvasása közben* című költeményében.

A »világbanat« tehát a költőnek a kor viszonyai miatt érzett fájdalomát jelenti. Elégedetlenséget, szembenállást jelent korával. Az ember boldog akar lenni, mondja, de neki is, mint Faustnak állandóan a fülébe rikácsolják: Entbehren musst du, du musst entbehren! (Nékülöznöd kell, nélkülöznöd kell.) A költő szenvedélyesen gyűlöli a kor hitványságát. Szenvédeyes haragja azonban bánattá, mélabús fájdalommá oldódik. Humor-elméletének is ez a lényege: a világrend, azaz a társadalmi rend elleni szenvedélyes harag, a felháborodott igazságérzetből fakadó megvető undor az igazságtalanságok láttán — bánattá szelidül, sírássá enyhül, hogy azután kacagjon saját fájdalmán. A humorról vallott felfogása már kora fiatalságában kialakul. Említettük, hogy első műve, amellyel magára irányítja a figyelmet, egy hosszabb tanulmány: *A humor pszichológiája*. Humorelméletét még három tanulmányában fejtegeti: *Arany mint humorista*,²⁹ *A művészetek humora*³⁰ és *Humor és materializmus*³¹ címen. Mind a négy tanulmány az irodalomba való belépésének legelső idejében keletkezett: az első kettő 1874-ben, *A művészetek humora* 1875 januárjában, a *Humor és materializmus* 1876-ban. Később, ha a humor fogalmáról beszél, ezeknek a fejtegetéseinek a végkövetkeztetéseit ismétli. Minden megnyilatkozásának a lényege azonban az, hogy a humor-elmélet Reviczky világnézetét tartalmazza sűrített formában.

Részletesen kifejti már humor-elméletét életének első jelentős művében, *A humor pszichológiájában*. A humor lélektanának a meghatározását azzal kezdi, hogy elkülöníti a humort a humorisztikus-tól, amelyet az esztétikusok hibájából — mint mondja — már kénytelen ő is azonosítani az élceléssel, mert általában, a pontatlan meghatározás miatt a közvélemény ennek értelmezi, sőt még a szatirikust is ez alá az elnevezés alá foglalja. A humor azonban egészen más és amint nem kis igénnyel és bátorsággal és mondjuk meg, komoly tájékozottsággal a korabeli esztétika és világirodalom területén bejelenti, éppen a humorról vallott téves nézeteket szándékozik tisztázni. Kiválóan világos, könnyen követhető okfejtéssel és már ekkor szellemes, hajlékony, sima, fordultatos stílusban valósítja meg szándékát. Azzal kezdi a bevezetés után, hogy a humor a szívből, a kedélyből, a moralitásból fakad és azzal végzi, amit a többi, humorról szóló tanulmányában még erősebben aláhúsz, hogy *a humor tehát nem pusztán esztétikai fogalom, hanem világnézet. Reviczky szerint a legmagasabbrendű világnézet. A humoros lelkiállapotnak, azaz ebben a humoros lelkiállapotban jelentkező világnézetnek az összetevőit Addison nyomán így szemlélteti:*

	Igazság	
Jóság		Harag
	Humor	

»Alapszíne tehát a humornak s első ismérve — mondja — a föltétlen őszinteség és igazságszeretet...« — A hízlegés, farkcsóválás, csúszás-mászás, kéz- és tányérnyalás gyű-

²⁹ Fővárosi Lapok, 1874. 281. sz.

³⁰ Új idők, 1875. 8. sz.

³¹ Figyelő, 1876. 24—26. sz.

lőletes dolgok lévén a humorista előtt, mindenütt józanul, pápaszemetlenül látja az egész világot s vértetetlenül, a napi léhaság, simanyelvű udvariasság s galantéria cicomája nélkül fogja föl mélyen érző lelke a benyomásokat... »... a *harag*, ez a fájdalmas kacagás, mely e világ-komédia láttára keblében támad... a második lépés a humorhoz s egyszersmind a humorista pesszimizmusa vagy, ha úgy akarjuk, nihilizmusa. De ő mégse pesszimista, mégsem nihilista, mert ő *jó*... Igazságot szerető lelke csak léhaságot talál e világon s haragja a legmélyebb, legérettebb undorból származik. De a forrongás nem tart sokáig; a természeti jóság előtérbe lép s a haragot, az undort szelíd, könnyező bánatba ringatja a szánalom és az általános nyomornak közös, nyomasztó érzése.« Ez Reviczky humorelméletének váza, ez világnézetének a kerete. Alapja tehát a kor társadalmi viszonyai miatt érzett keserű harag, amely a legmélyebb, legérettebb undorból származik.« Ez a humorelméletének nagy pozitívuma és minthogy maga azonosította humor-elméletét világnézetével, ez *világnézetének nagy pozitívuma*. Humorelméletének azonban vannak még más összetevői is. *Arany, mint humorista* című tanulmányában azt mondja a *költő*, a *lángész legnagyobb erényének, hogy kerüli a bombasztot, az érzelmi kitöréseket, a gondolatok túlcsapongását, a föllengzést*. Ez jellemzi Aranyt is, mint a legnagyobb költőket, »ez a művészi, isteni nyugalom, ez a fenséges rezignáció.« Ő nem őrjöng, zordonkodik sehol, sőt a jogosult szenvedély pátosza is ritkán ad nála tiszta hangokat.« És éppen ezért páratlanul humoros költő: »Kacag az emberiségen és megsíratja az egyes embert«. A humoros világnézet lényege ez a kacagó sírásban való feloldódás. Arany egyéniségének a mélysége is a méla borongásban nyilatkozik, Reviczky szerint, mert ez a humor megnyilvánulása, »amikor lelkének nagy harmóniájával szól hozzánk«. Arany ebben utólérhetetlen.

De ő *nem az érzelem, hanem a nép és az emberiség egoistája ott, ahol humoros*«. S hogy mily sokszerű, kiaknázhatatlan az ő humora, nemcsak alaphangban, hanem a tárgyválasztásban és koncepcióban is: „A világ», »Családi kör», »Rablelleke», »Kertben», stb. egyenként humoros s egymástól mégis egészen elütő kedélygazdag költeményei eléggé mutatják. Mert abban is hasonlítható a lángelme a tengerhez, hogy a legkülönbözőbb mélységeket hullámozza be. A »Családi kör« egyszerű, naív, népies humorával egy csöndes kis öböl, s nem messze tőle az »Őszel« vagy »Kertben« a feneketlen Óceán. Még *balladáinak némelyike is humoros hatással van ránk, »Ágnes-asszonnyal« élükön valamennyi a nép esdeklő szava.*»

Egészen világos ebből, hogy Reviczky humorelméletének az alapját képező igazságszeretetből fakadó, szenvedélyes harag a világrend, értsd: társadalmi rend ellen, a nép sorsa miatt önti el a humoristát. A humorban síró fájdalom a nép sorsa fölött érzett fájdalom, amely meggyötört keserűségében kacag. A nép sorsa tehát az, ami a humorban megnyilatkozó világnézetet meghatározza, *olyan mértékben, hogy igazi humorista nem is lehet más, csak a nép fia*. »A lángelmének ... természetében fekvő s az élet problémáit is mélyen megérző nyugodtsága, csöndes, de annál mélyebb gyökereket hajtott érzelme már maga közeledés a humorhoz, és valóban a kor, születés, és más körülmények közreműködtével éppen ezekből a természetekből váltak ki a legnagyobb humoristák, egy Shakespeare, egy Béranger vagy egy Arany. Mindhármán a nép fiai s így születésüktől a szívükben volt a humor egy másik csírája: a ragaszkodás önfajukhoz, a nyomor s küzdelem között szerzett büszkeség a nagyok irányában, s mély szánalommal párosult együttérzés az elnyomottakkal. Ki tudja, nem bírnánk-e most Goetheben egy nagy humoristát, ha parasztviskóban születik? (Kiemelés tőlem. — H. Z.) Nagyon jellemző az is, ahogy Aranyt Byronnal összehasonlítja: »Arany többnyire a humornál állapodik meg, Byron a legsötétebb világfájdalom skálájáig felzokog. Byron is azt kiáltja: »közönyös világ!« De egészen más értelemben, mint Arany. Ennél a nép, az elnyomott, kis köznapi emberek panaszkodnak így. (Kiemelés tőlem. — H. Z.) Byronnál egy mindent átfelvezett, az emberi társadalomtól már szinte elundorodott roué, egy világi, meg egy bárszonyruhás főúr ... Arany a népnek, nem a szalónvilágnak Byrona... Az ő »Harold«-ja nem a világlátott palotabirtokos úr, hanem a cigányszedett, vándorkomédiás Istók«, kiről épp-

úgy, mint Haroldról okunk van gondolni, hogy a költő önmagát festi néhol hőseben. És »*Bolond Istók*« — ha elkészül — a nép könyve lesz, ahogy Arany a nép költője, miről nemcsak számos kisebb költeménye és balladája, hanem valamennyi nagy műve tanúskodik.« (Kiemelés tőlem. — H. Z.)

Szándékosan hosszasan idéztük Reviczky saját szavait, amellyel a nép szánandó, fájdalmas sorsát szerinte legmélyebben kifejező, legkedvesebb költőjéről, Arany Jánosról szól a legnagyobb szeretet hangján. És éppen arról a művéről, amelyik a legmegrázóbban festi a magyar nép szörnyű nyomorát, a *Bolond Istók*-ról. »Arany a *Bolond Istók*-ban inkább egyéniségéhez láncol bennünket, mint akármely más művében« — mondja — pedig a rá annyira jellemző remek lényegmegmutató összefoglalással áttekinti szép tanulmánya végén Arany legnagyobb műveiben megnyilvánuló következetes népi tendenciát, megállapítva, hogy *A nagyidai cigányok* is »a nép keservének, fájdalmának a visszhangja«.

Humor-elméletének legmélyebb része, tulajdonképpeni lényege tehát a nép mélységes szeretete, és ebből fakadóan keserves sorsának az átélése. Ez a szeretet, amely olyan gyönyörű szavakban nyilatkozik meg humorról írt tanulmányaiban, a hitvány kizsákmányolók iránt érzett harag, a tőlük való undorodás nagy pozitívuma elméletének és — világnézetének. A negatívuma, és ezzel Reviczky egész pályájának negatívumát megmondottuk, abban van, hogy szerinte ezen a szörnyűségen, amit igazságtalanul elkövetnek a néppel, csak kacagva sírni lehet; a nép sorsán, feltárva azt, csak szánakozni lehet. Bizonyos mértékig tévesen, ilyennek látja Arany művészetét, ilyen borongón szánakozónak, ilyen sírva kacagónak, ezért humorosnak. Abban a költő-eszményben, amelyet Aranyban lát, rajongva szeretett és dicsért költőjében, a humor megtestesítőjében, még ott van hangsúlyozottan a *realista költő eszménye* is. A lángész irtózása a bombasztoktól, a fellengzéstől, a természetellenestől, szóval az irreálistól, ezt fejezi ki. *Világos ebből, hogy kora ifjúságában kidolgozott humorelméletében, amely pontosan világnézetét tartalmazza, ott van a kritikusí-esztétikusí magatartását meghatározó legfontosabb szempont, amint azt a következőkben látni fogjuk, a realitás-követelmény.* Végül a *Humor és materializmus* című tanulmányában, nem egészen tiszta okfejtéssel ugyan, azt mondja, hogy a társadalmi rend igazságtalanságának a felismerését, és így az elnyomott nép sorsa fölött érzett szánalmat, a materialista szemlélet teszi lehetővé. Maga mutat rá tehát, hogy a humorban megnyilatkozó, szerinte legmagasabbrendű világnézetnek alkotói elemei között ott van a materializmus is.

A *Humor és materializmus* című sok zavarral küzdő tanulmánya egyébként azt a kérdést is felkelti bennünk, hogy vajon a filozófia iránt erős hajlamot mutató költő milyen mértékben kerül érintkezésbe a materialista filozófiával. A kérdés több szempontból igen fontos, nem beszélve alapvető fontosságáról önmagában véve is. Fontos az eddig tipikusan szubjektív-idealistának hirdetett Reviczky világnézetének valódi képére vonatkozóan, de fontos az egész korszakot tekintve, amelyiknek a materializmushoz való viszonyáról igen keveset tudunk.

Nézzük meg ezt a problémát közelebbről.

Tény, hogy semmi nyomát nem lehetett mindeddig fellelni annak, vajon hozzájutott-e kora alapvető materialista műveihez, ismerte-e Marxnak, Engelsnek valamelyik munkáját. A kérdés annyiban is érdekes, mert hiszen Marx és Engels művei korában már közkezen foroghattak. *Jászai Mari*, a nagy színésznő, Reviczky »Rezeda« néven megénekelte utolsó nagy szerelme említi két, 1869-ben írt levélben, hogy bizonyos Balássy úrnak két Engels-könyve van nála.³²

A XIX. század materialista filozófusai közül az adatok szerint, a még csak részlegesen materialista, a materialista világnézet fejlődésében egy Marx és Engels előtti fokot képviselő, a demokratikus burzsoázia ideológiáját jelentő Feuerbachot és a mechanisztikus materialista

³² Jászai Mari: Levellei 20. és 25. l.

Büchnert ismerte. (*A humor és materializmus* c. tanulmánya utalásaiból valószínűsíthetően Feuerbachnak *Das Wesen des Christentums* c. művét is olvasta.)

Már ezek a kezdetlegesen materialista művek is komoly hatással voltak rá. Abban, hogy a materializmus zavaros és ellentmondásos, igazságokat és súlyos tévedéseket egyaránt tartalmazó képletté vált benne, többek között része van a megismert materialista tan korlátainak is. Humorelméletében kifejezett nézetei szintén azt a véleményünket támasztják alá, hogy *a materializmus megismerése erős hatással volt a gondolkodására*. 1880-ban írja a »Tót atyafiak« bírálatában a következőket: »Ha a népnél a bűn tudatlanság vagy kényszerűség, az uraknál a rossz hajlamok felburjánzása, melyeket nem gyomlált ki senki. A tisztességes úri ember parasztnak talán gonosz volna; de akinek homlokáról a verejték se törölte le az erény tiszta fényét, ez szalónban még jobban ragyogna.«

»Ez a modern világfelfogás, mely a materializmusból hajtott ki, és a humorban kulminál (Kiemelés tőlem. — H. Z.), úgy vélekedik, hogy alapjában minden halandó egyforma, mind-egyikben megtalálhatók az összes emberi indulatok csírái, csak az egyiknél széles sudarat eresztenek, míg a másiknál ki kell azokat ásni, mint a szarvasgombát.«³³

Az a nagy tanulmány, amelyik *Humor és materializmus* címen Feuerbachot idézi, amint már említettük, 1876-ban, tehát négy évvel a Mikszáth-kritika előtt jelent meg. A tanulmányban sok a téves következtetés. Forrongó és különböző hatásoknak kitett szemlélete nem mindig tudja különválasztani a helyest a helytelentől, bugyborékol és kavarg benne minden, mint az erjedő mustban, ismét idő és alaposabb ismeretek kellettek volna a tisztuláshoz. Végeredményben azonban azt a tant, amelyik a világot mint elsődleges anyagi valóságot szemléli, a legigazságosabb világnézetnek nevezi.

További nagyon fontos szempontként jelenik meg ebben a cikkben is, mint a Mikszáth-kritikában, *a materialista világnézetnek és a társadalmi fejlődésnek a kapcsolata*.

Élesen támadja benne a kereszténységet, amelyik pusztán arisztokratikus politika, egyetlen célja: a hatalom megtartása. Ezt szolgálják a sötét középkori dogmák. »Elnyomták a kedélyt és a gondolat szabadságát, és képmutatókat neveltek a társadalomnak. A tudós nem írhatott meggyőződése szerint, a költő nem lehetett közvetlen. A Napnak továbbra is a föld körül kellett forognia, hogy Mózes elavult meséit ne lehessen megcáfolni, és a költőre, aki opponálni mert rövidlátó korának, halál vagy száműzetés várakozott.«

Feuerbachtól vett következő idézettel fejezi be fejtegetéseit: »Ha a materialistáké lenne a világuralom, hamarosan nem lehetne arról a betegségről hallani, amelyet éhtifúsznak neveznek; nem a büntetőintézetek lennének a társadalmi mechanizmus hajtókerekei, és nem látnánk nap mint nap a társadalmi élet felszínén olyan jelenségeket, amelyeken a nyomor és elesettség végtelen mélységébe pillanthatunk.«

Reviczky világnézete tehát, amelyet ő maga foglal össze humorelméletében, nagyjából nézve valóban egy különlegesen »összevágott« világnézet. Sokkal több van azonban a mélyén, mint ide-oda kapkodó eklekticizmus, mint kialakulatlanság, forrongás, tisztázatlanság. A nagy pozitívum benne: a kiegyezéskor társadalmi viszonyaival való elégedetlenség, sőt határozott szembenállás. Ez félreérthetetlen módon tör ki belőle. 1877-ben bátor, erőteljes hangon ismerteti Gáspár Imre verskötetét.³⁴ »Valóban századunk több, mint a történelem! De a történelem gyilkolás, vérontás. Századunk ebben is több. Haladunk, de sziszifuszi munka minden messiási erőlködés, ha az ágyúk most is zengenek, a vér most is foly; árvák most is zokognak, a falvak most is földig égnek; ha a nép most is hallgat, és gyáván, szótlanul hull el; ha az emberek gyűlölet nélkül ölik egymást... De a fejedelmet sem őrzi égi bűbáj... Az ő paizsa a törvény. De mi a törvény? Törvény az árvák zokogása,

³³ A Tót atyafiak. A hon. 1881. aug. 19.

³⁴ Dalok az időnek. Délbáb, 1875. aug. 17.

a gyengék nyomora, a szegények gyalázata, és a királyok koronája... Körülbelül ez a tartalma Gáspár Imre füzetének. Mélyérzelme, itt-ott erőteljes, eszmés forradalmi versek. Tendenciája az örök téma s a düh, mellyel a költő a háború vérontása ellen kikel, tehetetlen düh. Az emberiség örök gyalázata, hogy ezen nem bír, nem akar változtatni. Már a bírálóknak szokatlanul rövid, éles csattogó mondatai is a költő igen aktív felháborodását jelzik. Az ilyen saját korának megvetését és gyűlöletét kifejező idézeteknek, mint »Beteges, törpe kort élünk mi és magunk is liliputiak vagyunk«, vagy »Azt az aljasságot, törpeséget, melyet mindenütt találok, szívemből gyűlölöm«, »... milyen nevetséges össze-vissza« — se szeri, se száma. Társadalomkritikája lépten-nyomon előtör. Szinte azt mondhatnánk, hogy mihelyt egy kissé szabadabb levegőhöz jut, nemcsak kritikáját érezteti, hanem a hangja élesen támadóvá is válik, ami elűt a humorelméletében foglalt világnézeti kiengesztelődéstől. A csak »halkszavúnak«, csak »bánatosnak« hirdetett, egyhúruan a szenvedést dicsőítő, kiengesztelődést megéneklőnek bemutatott Reviczky sok egészen más megnyilatkozására utalhatnánk, amelyek éppen a korával félreérthetetlenül elutasító, sőt néha harcosan is szembe forduló költőt mutatnák meg, erre azonban ebben a tanulmányban nincs helyünk. Így foglalkoznunk kellene három jelentősebb regényével, illetőleg hosszabb elbeszéléssel, amelyek kiváló realista leleplezései kora társadalmának, és idéznünk kellene költészetéből; az idézetekből világossá válna, hogy saját korának megvetése egyet jelent a mindenféle, az egyéni, nemzeti elnyomás gyűlöletével. A költő szabadságra, igazságra, nemzeti függetlenségre vágyik, de csak az osztálytársadalom, a kiegyezési kor viszonyai tűnnek szemébe.

»Hogy hajszolódnak, lökdösődnek
Szegény felebarátaim!
Hogy kapnak hajba, nézem őket —
Az élet bábjátékain.
S ha egy gyámoltalant leverve,
Végső falatját elveszik;
Örvendve hogy tapsolnak erre,
Gyengék bukását, oh, hogy élvezik.«
(Szabadság)

Meghamisítva, eltorzulva jelenik itt meg minden. Van március 15-e, de hol a régi! A szelíd hangúnak ismert, világbánatos magatartású költő így idézi vissza a reformkor, a szabadságharc nagy idejét:

»Csak vissza a sivár korból ! Nem ég itt
Emberméltóság tiszta ihlete !
Álmodjunk, hívjuk vissza a régit
S ha van még a magyarnak istene :
Őt kérjük, adjon még egy csodakardot,
Bűvös csapásaitól hadd hulljanak
A léhűtők, kik mint a barmok,
Csak ettek-ittak és meghíztanak.«
(Március tizenötödikén.)

És a tehetetlenségében magát a megbocsátás, a belenyugvás tanával mérgező költő, a nirvánába menekülni vágyó költő, a »szanzára« örök körforgását mély bölcsességgnek nevező költő éppen a *Szanzára* című versében száll szembe ezzel az elmélettel és dobja el magát a beletörődés, a lemondó belenyugvás nagyon is világos célzatú, burzsoá-dekadens tanát:

»Gyűlöltek, bántottak, kínoztak
És megaláztak érdemetlenül,
Üllője voltál a gonosznak,
Csapásait túrted védelem nélkül.

Oh, légy erősebb valahára.
Töröld le gyáván omló könnyeid,
Ne hajts a bölcs tűrő szavára,
Gyűlölni ellenséget emberibb.«

Ezekből a megnyilatkozásokból az is világossá válik előttünk, hogy nemcsak az elutasítás, a kritika erős a költőben, a fennálló társadalmi rendszerrel szemben hanem a harc szándéka is megvan benne. Mit jelent tehát ez a könnyes, lemondó engesztelődés, ez a méla borongás, ez a keserű fájdalmas kacaj, ami a humor-elméletében foglalt világnézetének végkövetkeztetéseit jellemzi? Nyilvánvaló, hogy a tehetetlenség érzése, a harc reménytelenségének az érzése fejeződik ki ebben. Ez a torzulás, amelyik Reviczky humorelméletében, és ami ezzel azonos, a végső magatartást tekintve, világbánatában jelentkezik, más-más módon megfigyelhető az egész nemzedékben. *Gáspár Imre* bértollnokká válása után bármiről és bárkinek ír, aki megfizeti. *Komjáthy Jenő* miszticizmus-sal mérgezi és homályosítja el csillogó öntudatát, *Rudnyánszky Gyula* kivándorol, szinte menekül, Reviczky pedig sokszor filozófiává teszi a viszonyok szenvedélyes gyűlöletét bánattá vagy humorra szelídítő meggondoltságot, lemondást, hiszen a helyzetet változtatni úgysem lehet.

Nem lehet, mert a Párizsi Kommün utáni reakciós ellentámadás időszakában a régi, a meglévő rossz megsemmisítésére törekvő tömegmozgalmak hiányában nem mutatkozott megoldás. Egyébként sem ismerte fel a haladás bázisaként a kizsákmányolt tömegek harcát. Nem ismerte fel, mert ebben osztályhelyezete és a burzsoá filozófia megakadályozta. *A dolgozó osztályok, elsősorban a munkásosztály jövőtformáló harcának a felnemismerése okozza elméletének, világnézetének negatívumait.*

Aki azonban becsületesen törekszik az igazság megismerésére, az előbb-utóbb rátalál a helyes útra. Nagyon érdekes és jellemző, hogy a költő milyen jó megérzéssel, ami nyilvánvalóan egy lappangó, még ki nem jegecesedett tudatot takar, fordul a jövő felé abban is, hogy minden nagy nép iránti csodálatát és szeretetét messze felülmúlóan csodálja és szereti az orosz irodalmat, az orosz népet. »Nincsen remény« című cikkében így ír Oroszországról:³⁵ »... hogy Oroszország Puskinnal és Turgenyevvel dicsekszik, arra mutat, hogy az orosz nép kezd hatalmas és virágzó lenni«. Élete utolsóelőtti évében nagyon megértő és szép elemzését adja a Petőfi Társaságban tartott előadásában Tolsztoj főművének, a *Háború és békének*.³⁶ Irodalmi példáiban nagyon sokszor szerepel Puskin, Gogol, Tolsztoj, de különösen Turgenyev. Turgenyev az ő számára a legtöbb, Turgenyev az eszménykép. Szubjektív túlzással Tolsztoj elé helyezi előbb említett tanulmányában. Minden valószínűség szerint része van ebben hangulattal telített egyéniségének is, amely rokonlélekre talált a nagy íróban. A *Pán halálát*, ahogy ezt többen is megállapították, egészen biztosan a turgenyevi *Költemények prózában: A nimfák* című remek részletének a hatása alatt írta.³⁷ Két hatalmas versben emlékezik Turgenyevre a nagy író halála alkalmából. Így hozza rokonságba önmagával *Turgenyev* című költeménye első szakaszában:

³⁵ Szemle 1885. ápr. sz.

³⁶ Tolsztoj főműve. Magyar Szalon, 1887. november.

³⁷ Elek Oszkár: Pán halála, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1909. 204—207. l.

»Vádoltak, hogy sivár vagy és rideg.
 Én megbámultam érzékeny szived.
 Ami ábránd kísér az életben :
 Hűség, hevülés, első szerelem ;
 Ifjuság álma, mely ringat szeliden ;
 Mind feltaláltam a te műveidben.«

Második versében, *A Volkov-temetőben* a legélesebb felháborodással kel ki a cári rendszer ellen, hogy Turgenyevet Pétervár egy elhagyott temetőjének egyik ronda zugában temették el, ahova csak rablógyilkosokat szoktak temetni. Itt fekszik Belinszkij is a nagy orosz írók közül. A költő felsorolja az orosz irodalom nagy alakjait, akiket mind a cári zsarnokság pusztított el:

»Elöl ziláltan Dosztojevszkij mégyen,
 Aztán Gogol, ki úgy veszett el éhen.
 Lermontov honjából kiűzve ég el ;
 Puskin bosszút liheg piros sebével ;
 S látom bús arcát Csernisevszkijnek,
 Kit cári zsarnok-önkénté számkivet.«

Nagyon figyelemreméltó és az oroszországi események ismeretére utal, hogy tud a nagy forradalmi demokrata, *Csernisevszkij* sorsáról is. *Csernisevszkij* neve egyébként ebben a korszakban csak még Iványi Ödönnek, (Reviczky déltiroli üdülésében betegtársának) kiváló regényében, *A püspök atyajisága*-ban fordul elő. *Csernisevszkij* regényét, a *Mit tegyünk*-et itt a főszereplő nagybátyja, az utópista-szocialista *Bacsó Péter* olvassa.

Iványi is nyilvánvalóan az »új nemzedék«-hez tartozik. Véletlen volna pusztán, hogy nála is feltűnik Csernisevszkij neve, még hozzá olyan formában, ami kétségtelenné teszi a »Mit tegyünk« alapos ismeretét? A »Mit tegyünk« pedig nem tartozott a nagy orosz realizmus reprezentatív alkotásai közé ebben az időben, legalábbis ha a gogoli, turgenyevi, tolsztoji vagy akár a dosztojevszkiji regények világviszhangjával mérjük a hírnevét. Ha még magyarul is Csernisevszkij Iványi regényében való feltűnését az a tény, hogy Reviczkyvel együtt voltak a szomorú emlékü Arcóban, és tőle kapta az adatokat a nagy orosz forradalmár-demokrata sorsára és művére vonatkozóan, a »Mit tegyünk« bizonyíthatóan olvasáson alapuló ismeretét már nem magyarázza ez a találkozás. Reviczky Csernisevszkij szomorú sorsára hivatkozik ugyan, de művére sehol, Iványinak tehát Reviczkytől függetlenül kellett ismernie a nagy orosz forradalmi demokratát. De ha mindez véletlenek összecsátása volna is, az már nem lehet véletlen, hogy *Gáspár Imre*, amint ezt nagyon szépen világítja meg *Sziklay László* kiadás alatt levő monográfiája, különösen attól az időponttól kezdve, amikor a munkásmozgalommal kapcsolatba kerül, szintén nagy figyelemmel fordul a nagy orosz irodalom, az orosz nép felé. *Gáspár Imre* kimondja a nyolcvanas években, hogy a cárt és az orosz népet külön kell választani. Csak a cár ellensége a magyar népnek, az orosz nép: barátja, testvére. A cárt az orosz nép tartja vissza más országok leigázásától.³⁸ Nem véletlen ez.

Vagy: itt van közöttük a cikkeiért többszörösen börtönbüntetést szenvedett radikális újságíró, Pongrácz Béla. Az a Pongrácz Béla, akiről Krúdy szintén ír,^{38/a} sőt »A vörös postakocsi« c. regényében is szerepelteti Bonifác Béla néven. Pongrácz Béla Reviczky egyik legkedvesebb barátja volt. Az egyetlen ember, akinek többször elpanaszolja édesanyja, a kis tót cselédlány, Balek Veronika sorsát. Ez a Pongrácz Béla jóval túlélte barátját és az 1904-es forradalmi mozgalmak hírére Oroszországba ment, ahol hat évet töltött.

³⁸ Sziklay László: *Gáspár Imre* (Kézirat).

^{38/a} Krúdy Gyula: *A bujdosó* P. B. Nyugat, 1911. I. 47.

Az új nemzedéktől Ady felé egyenes út vezet. Köztudomású, hogy Ady nemcsak Vajdát nevezi ősenek, hanem Reviczkyt is. De ugyanígy kimutatható, hogy Komjáthy hangja is visszacsendül az első kötetek Ady-jában. (Gondoljunk csak pl. Komjáthy: Szeretnék sírni... és Ady: Sírni, sírni, sírni c. versére.) Nem hisszük ezért túlzott következtetésnek, ha a századvég fiatalabb ellenzéki nemzedékének az orosz nép felé fordulásában is annak az Ady által kifejezett nézetnek az érlelődését látjuk, hogy a forradalmaktól terhes Oroszország sorsa példamutató nagy hatással lehet a magyar nép sorsának alakulására.

IV.

»Ha azt mondom, nincs bennem költői tehetség, nem fogok felette vitatkozni, de mint kritikus-esztétikus nem hagyom magam sarokba szorítani, és meg vagyok győződve, hogy olyan esztétikus válhatik belőlem, amilyen még nem volt a magyarok között» — írja 1875-ben Korodának. Nem sokkal ezután már egy kötetre való esztétikai tanulmányt gyűjt össze kiadásra, és *Az eszmék országából* címen akarja megjelentetni még mielőtt költeményeinek összegyűjtésére komolyan gondolna.

Egész életében kitartóan foglalkozik irodalomelméleti kérdésekkel. Kritikai-esztétikai tanulmányai több vaskos kötetet töltenének meg. Sajnos azonban életének kétségbeeső nyomorgásokkal szétszaggatott ziláltsága megakadályozta forró törekvésében, hogy önálló tanulmánykötetet adjon ki, amelyben összegyűjtve elmondhassa csodálatát a nagyokról, igazságot szolgáltatson az igazságtalanul bántottaknak, a tehetséges lelkisínyelteknél, és kérlelhetetlen legyen a tehetségtelenséggel, az üres pöffeszkedéssel szemben. Milyen önfelédrt rajongással tudott elmerülni a nagyok tanulmányozásában! *Olvasottsága óriási*. Már 17—18 éves korában meglepően elmélyedt tájékozottságot mutat a világirodalomban Gáspár Imrével váltott leveleiben. A tanulás — olvasás mindvégig elv nála. Rendszeres tanulmányozás nélkül el sem tudja képzelni az irodalommal való foglalkozást. Komjáthy Jenőt is azért dicséri mindjárt levelezésük elején, mert az irodalom rendszeres tanulmányozását tapasztalja nála. »Uram«, — írja neki a Temes-megyei Dentáról, — »becsülök Önben valamit. Úgy látszik, Ön tanulmányoz, amit a többi fiatal óriásról nem igen lehet mondani. Az is, aki szép tehetségnek született, azt gondolja, hogy Minervához hasonlóan jött a világra. Egyik sem gondolja meg, hogy a kavicsot nem köszörülük, de a gyémántot igen.«³⁹

Kritikai magatartását talán legjobban jellemzi a Szász Károly kisebb költeményéről írt bírálatának bevezetésében: »... bizonyos vagyok, ha akad egy őszinte kritikus, aki csak a verseskönyvet látja, és nem egyszersmind a szerző óvatosságát és csúrést-csavarást parancsoló címét, korát és irodalmi befolyását... aki hangot ad ama csak lappangó, de nyíltan rukkolni nem merő közvéleménynek, hogy Szász Károly csak középszerű költő... jobb lett volna neki némán születnie, mert meggyőződése nyílt kimondásáért ugyancsak elverik a port az istenadta páráján... És mégis! *Félelmem, hogy lehurrognak, nem oly erős, mint vágyam, hogy őszinte legyek.*«⁴⁰

Kritikai munkásságának alapvető magatartása tehát a kérlelhetetlen igazságkeresés, bárkivel szemben és bármilyen történjék is. De lehet-e igazságos valaki, mondhat-e szíve szerint őszinte véleményt a kiegyezési korszakban az, aki mint Reviczky, konok elhatározással felteszi magában, hogy ő semmi más nem lesz, csak költő? Reviczky pályájában az éppen a nagyszerű, hogy egyike a keveseknek, akik ebben a »kéz, kezet mos« korban, amikor a kétségbeeső irodalmi viszonyok között már az is merészség, hogy valaki *csak* költőként akar megélni,

³⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelek Komjáthyhoz. 1876. dec. 21.

⁴⁰ Koszoru. 1883. szept. 1.

alig enged külső befolyásnak, ítéleteit nem szabja meg »a kenyér utáni hajsza«, »a nyomor okozta meglapulás«. ⁴¹ Tisztánlátását, amint ezt kifejtettük, sokszor elveszti a viszonyok és a rossz hatások következtében, de külső befolyásra ítéletei nem módosulnak. Erről később azokkal a lapokkal kapcsolatban, amelyekben kritikai-esztétikai cikkei megjelentek, bővebben is szólnunk.

Valóságra törekvés természetesen igazságot kifejező világnézet nélkül nem lehetséges. Reviczky világnézetét, filozófiáját azért igyekeztünk részletesebben megvilágítani, hogy bemutassuk a végkövetkeztetés tévedése mögött ott rejtőzködő igazság-magot, amelyik, ha lebontjuk róla a tévedéseket, a maga bátor, szép valóságában áll előttünk.

Világnézetének alapját alkotó igazság-mag, a valóság megmutatásának a vágya magyarázza azt a tényt, — ezt szeretnénk bemutatni dolgozatunk következő részében —, hogy kritikai-esztétikai nézetei közül a legfontosabb a realitás elve. Az irodalmi műtől elsősorban mindig a valóság-hűséget követeli. Filozófiájának pozitív lényegére, szóval a haladás irányába mutató világnézetének és művészi elveinek az összefüggésére mutat az is, hogy a műalkotás tartalmának mellőzésében nem követi Schopenhauer esztétikáját. Ez megint azzal van kapcsolatban, amit világnézetéről szólva mondtunk, hogy Schopenhauer végkövetkeztetéseit nemcsak fenntartással nézi, hanem határozottan el is utasítja. Schopenhauer esztétikája lényegéből eredően harcol a haladó, realista művészet ellen. A Filozófiai Lexikon meghatározása szerint: »a cselekvő, haladó eszmei tartalommal telített művészi alkotással a közönyös, céltalan szemléletű művészi intuiciót állítja szembe«. ⁴² Jellemzők Schopenhauer valóságellenes voltára a Hegel elleni polémiajában ilyen kifakadásai: »Ami végül azt a törekvést... illeti, amely különösen a mindenütt szellemrontó és butító hegeli álfilozófia által támadt, hogy a világtörténelmet tervszerű eszkézként fogjuk fel: annak alapja tulajdonképp egy nyers és lapos realizmus, amely a jelenséget a világ magánvaló lényegének tartja, s azt hiszi, hogy rajta, alakjain és folyamatain múlik valami.« ⁴³

Tapasztalni fogjuk, milyen éles ellentétben áll ezzel az irracionalista szemlélettel Reviczky egész esztétikája. Schopenhauerrel való szembefordulása az esztétikai nézetek terén különösen azért érdekes, mert mint mondtuk, őt is éppen Schopenhauer filozófiájának művészi álarca ragadta meg.

Esztétikai nézeteit azonban még néhány korabeli nevesebb burzsoá esztétikustól is kölcsönözte, sokszor jóhiszeműen, téves nézeteket is átvéve. Sokat idéz *Jean Paul*, *Gottschal*, *Lemcke*, és *Vischer Theodor* esztétikai műveiből. Kétségtelen, hogy a felsorolt esztétikusok munkái, amint ezt Komjáthy Jenő megállapítja, a burzsoá esztétikai szemlélet kártyaépítményei, azonban nem egyértelműen és természetesen nem azonos színvonalon. Különösen *Vischer Theodort* kell kiemelni közülük, főképp azért, mert benne érezhető leginkább az a lelkiismeretfurdalás, ami a polgárság forradalmi múltja és reakciós jelene közötti ellentmondás következtében a valamennyire is lelkiismeretes emberben megvan, de azért is, mert Vischer nagy hatású, európai érvényű esztétikus, míg a többiek, száraz, szűk körben mozgó katedratudósok. Vischer lelkiismerete is eléggé tág azonban és szépen elfogadja a polgárság reakciós jelenét, mint szükségszerűséget, és alátámasztja esztétikai elméleteivel. Vischer álláspontja minden némileg tapasztalható ingadozása ellenére egészében, jellegében tipikusan polgári magatartást mutat. A kezdetben hegelianus Vischer »a 48-as forradalom hatása alatt segít előkészíteni az újkantianizmus irracionalista-imperialista irányzatát, mely a szubjektív idealizmust az irracionalizmus irányában fejleszti ki«. ⁴⁴

⁴¹ Nincsen remény. Szemle. 1885. 11. sz.

⁴² 525. l.

⁴³ Lukács György: Az irracionalizmus alapvetése a két forradalom közötti időben. I. k. 367. l.

⁴⁴ Lukács Gy. Adalékok az esztétika történetéhez. 6. l.

Maga Vischer is igen sok helytelen esztétikai nézetet sugalmazhatott Reviczkynek a többiek, a kisebb, szellemtelenebb utánpótlás még inkább. A realista művészeteket megvető, a céltalan szemléleti intuíción hirdető Schopenhauer, meg az irracionális felé haladó vischeri esztétika tanulmányozása széles lehetőséget nyújtott az eltévelyedésre. Ha világnézetének realista magja nem lett volna olyan erősen ható, bizonyára beletévedt volna ő is az irracionális posványába. Az esztétika területén érték azonban olyan hatások is, amelyek megerősítették abban a felfogásban, hogy a műalkotás művészi mértéke a valóság-hűség. Nagy hatással voltak nézeteire, amint már említettük, az általa szinte rajongásig szeretett nagy orosz kritikai realizmus alkotásai. Ezeket nemcsak meg tudta különböztetni a naturalizmus képében magát realistának hirdető másolástól, ferdítéstől és a mindenféle válfajú nyugati álrealizmustól, hanem tudatosan szembeállította velük őket. Gyönyörű tanulmányokban mutatta meg a nagy orosz írók minden igaz művészi törekvés számára példaként álló hatalmas realista művészetét. Rendkívüli következetességgel tartotta magát azonban még egy esztétikai irányjelzőhöz. Ez az irányjelző Arany esztétikai iránymutatója volt.

Arany hatása lépten-nyomon felbukkan esztétikai fejtegetéseiben. Szinte megható az a rajongás, amellyel egész életében Arany felé fordult.

Amikor először kerül fel Pestre 1874 őszén, már az első napokban ezt írja Korodának: »Szeretnék elmenni Aranyhoz. Mástól nem kell se protekció, se semmi a világon!« 1875. december 7-én, már dentai nevelősködése idején szokatlanul zavart, naív, »Kegyelmes Uram!« megszólítású levél kíséretében elküldi hozzá 21 versét.⁴⁵ Koroda Pál úgy látszik szerencsésebb volt, mert Reviczky 1876. január 28-án Dentáról kicsit fájdalmasan írja neki: »Arany levele csakugyan büszke lehetsz; irigyellek« — és kéri tőle a levelet elolvasásra. Nagyon szép tanulmányt ír azután Aranyról, mint említettük, *Arany mint humorista* címen. Ír Arany *Rozgonyiné* című balladájáról egy finom elemzést⁴⁶ és az *Arany Jánosnak* c. vers után, amely a kozmopolita költészet vitájában születik Arany irodalmi hagyatékának megjelenése alkalmából, még egy szép *Arany János* című költeményben felháborodottan tiltakozik az ellen, hogy Aranyt valaki bántani merészelje. (Valószínűleg azokra a »malkonteur hadarókra« céloz ezzel, akiket minden este hall a Kammon-kávéházban és akiknek Arany János is »marha«, — amint, erről egyidejűleg egy Korodához írt levélben is beszél.⁴⁷ Ezenkívül még számtalanszor hivatkozik Aranyra. Idézi és példaképként állítja, mértékül tekinti, a költői tökéletesség elérhetetlen ragyogó csúcsaként mutatja mindenkinek. Nem csodálni való tehát, ha átveszi Arany esztétikáját is.

Arany realitáselmélete szakadatlanul visszhangzik Reviczky esztétikai felfogásában. Helyesebben az »ideál-reál« elmélete, amelyik a valóság tényeinek egy bizonyos eszményített magasba emelését követeli a költőtől és amelyet a *Vojtina Ars poétikája* című költeményében így határoz meg:

S amit tapasztalsz, a concret igaz,
Neked valóság, egyszersmind nem az.
Állok Dunának szélén, a pesti parton,
Előttem a kép, színdús, üde karton.
Felleg s hegy által a menny kékje csorba;
A nap most száll le a városmajorba;
Büszkén a Gellért hordja bársonyát,
S fején, mint gondot, az új koronát;
Lenn a Tabánban egy toronytető
Gombjának fénye majdnem égető;

⁴⁵ Irodalomtörténet, 1938. Adattár, Közli Vajthó László.

⁴⁶ Magyar Szemle, 1889. 36. sz.

⁴⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára.
Levelek Koroda Pálhoz. 1886. márc. 13/14.

Mig fönt a Mátyás ódon temploma
 Szürkén sötétlik, mult idők roma ;
 És hosszú rendje apró sűrű háznak
 Fehérlik sorba', mint gyepen a vásznak ;
 Alant a zölden tiszta nagy folyam,
 Mint egy smaragdtó bércek közt, olyan.
 Meg nem legyinti szellő 's fecske szárnya,
 Csak mélyén lüktet forradalmas árja ;
 Felszine tükör, és abban, mikép
 Tündéri álom, az előbbi kép
 Tisztára mosdva, felfordítva ring,
 Mint lenge kárpit, a merő fal ing...
 Ábrándos lelkem a hullámba mélyed,
 Vágyban elúszva búvárlom a mélyet,
 Itt, itt a nimfák ! itt a cháriszok !...
 Az utcán por, bűz, német szó, piszok.
 Nem a való hát, annak égi *mása*
 Lesz, amitől függ az ének varázsa.
 E hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít,
 Sulykot, bizony, nem egyszer elhajít.

Ugyanezt tanítja fordított értelemben a *Sárkány* című költeménye is. Ebben a való talajától való elszakadást gúnyolja.

Felfogása szerint, mint közismert, a realitás sem a való puszta rajzát nem jelentheti, sem a valótól való elrugaszkodást. Ahogy a *Sárkányban* mondja :

»Valahol a kettő között
 Keressétek az igazat !«

Aranynak ebben a művészet-felfogásában egyrészt kétségtelenül a típusalkotás követelménye szólal meg, mint a valóságghú ábrázolás elengedhetetlen feltétele, másrészt az, hogy az irodalomnak a valóság tipikus rajzán keresztül mély emberi eszményeket kell az olvasó elé tárnia. Csak akkor, ha ez az eszmény felé mutató eszmei tartalom vezeti a valóság ábrázolásában a költőt, lehet műve igazán költői.

Arany *A sárkányban* talán még pontosabban fejezi ki, mint a *Vojtina Ars poétikájában*, hogy sem az egyik, sem a másik oldalát nem szabad elhanyagolni ennek a művészi követelménynek, mert ha az egyensúly megbomlik, akkor a művészet károsodik. Arany ez a mélyértelmű meghatározása kiterjed az átlagos és a tipikus közti különbségre is, ezzel együtt a tárgyválasztás fontosságára. Volt azonban Arany meghatározásának egy gyöngéje is, ami annak a következménye, hogy elmélete nem tudatosan materialista talajon nőtt, sőt Arany az eszményt, a »való égi mását« már maga is idealista irányba tolta el... Még jobban eltolták azok, akik szándékosan idealista, reakciós álláspontot akartak kovácsolni a költészet számára ebből az ideál-reál elméletből. A századvég hivatalos irányzatai is általánosan átveszik és hangoztatják Arany elméletét, de úgy, hogy a valóság elfedésére is használják. Nem kétséges ugyanis, hogy milyen társadalmi valóságra törekszik, és milyen »égi másra« gondol a Katholikus Szemle egyik tanulmányírója a 90-es évek közepén, amikor ugyancsak ezt az elvet hangoztatja.⁴⁸

⁴⁸ Zoltvány Irén : Zola naturalizmusa és Lourdes c. regénye Bp. 1895. (Külön lenyomat a »Kath. Szemle« IX. k.-ból 53 l.)

Reviczkynek alig van esztétikai vonatkozású cikke, amelyekben ne hivatkoznék valamilyen módon Aranyra, mint példaképre. Arany nézetei azonban felfedezhetők Reviczky olyan írásaiban is, ahol nem is hivatkozik Aranyra. Erre az esetre jellemző egyik legnagyobb szabású tanulmánya, az *Anyag és forma*, amely A hon-ban jelent meg.⁴⁹

A tanulmány Csiky Gergely esetéből indul ki, akit már többször plágiummal vádoltak. »Irodalmi körökben régen tere-fere tárgyát képezi, hogy Csiky Gergely magáévá tette Molière vallomását: »C'est mon bien, et je le prends partout, ou je le trouve«, s hogy jobb szeret anyagot készen találni, mint teremteni» — írja. Hivatkoztak az Ellenállhatatlan Diegójánál és a Csiky fordította Pry Pál ezredesnél közösen található családi vonásokra; felhozták, hogy a spanyol Szép Diego Rodrigo név alatt inkognito szerepel a mi színpadunkon; kisütötték, hogy Mukányi nem más, mint a megmagyarosított Perrichon (a két hős jellemrokonosságán kívül véletlenül mindkét darab első felvonása pályaudvarban játszik), hogy a Proletárok meséje is kölcsönzött s a Mosolygó vásott kis tanítványa is már »dagewesen« a Benoiton-család egyik reményteljes sarjadéka személyében. Rossz nyelvek azt is sugdosták, hogy elbeszéléseinek egy részével amerikai humoristáknak adósa Csiky Gergely...» Aztán azt fejtegeti, hogy az újabb irodalomnak is csaknem minden kimagasló tehetsége részesült a plágium, tolvaj, csempésző titulusokban. Fényes tudását bizonyítva végighalad a világirodalom korszakain és kitűnően válogatott példákkal mutat ki igen sok híres átvételt. A plágium kérdését elvileg is megvizsgálja, »A plágium olyasvalami, amit csak esetről esetre lehet kimutatni, de a határt, amelynél kezdődik és végződik, lehetetlen megállapítani. Plágiumot követ el, aki ítélet és ízlés, saját egyéniségéhez való alkalmazkodás nélkül tulajdonít el idegen tárgyat anélkül, hogy változtatna rajta vagy eszméinek ragaszával forrasztaná a többfelől vett anyagot egygyé.« — »Még nem plágium, amikor idegen író egy másiknak csak eszmét ad, mely mint szikra esik lelkének gyulékony anyaga közé s azt lángba borítja.« — »Már nem plágium, mikor a költő a kölcsönzöttet saját lelkének kohójában felolvasztja, s azt egészen áthasonítja saját vérévé. Arany Bajuszának a tárgyát is olvastam már németül (ha jól emlékszem Castellinél), a Jókai ördögének szakasztott mása megtalálható Caballero egy elbeszélésében. Ugyane mese párja megvan Karandzsics »Szerb nemzeti mesék« című gyűjteményében.« — »Csak a biblia meséli, hogy isten a világot semmiből teremtette. *Mi közönséges halandók azt szoktuk mondani, hogy semmiből semmi sem lesz, s a költő sem isten a maga világának megteremtésében.* (Kiemelés tőlem. — H. Z.) Az alkotó fantáziáról ugyan sokat fabuláznak, pedig ennek ereje sem az önkényes invencióban, hanem a meglelt és az egyéniséghez szabott tárgy kihímezésében nyilvánul. A fantázia csak a költői prizma, mely a meglévő fényforrást megtört színeiben ragyogtatja.«

Hogy vélekedik erről a kérdésről Arany? A *Zrínyi és Tasso* c. nagyszerű tanulmányában ezt mondja:

»Az eredetiség, feltalálás, amennyiben nem csupán lírai mozzanatra, hanem az életviszonyok oly szövődékére vonatkozik, mely elbeszélő, vagy drámai költemény, alapvázát — egészben vagy epizódokban meséjét képezve, sohasem volt nagyon közönséges. A legtermékenyebb alkotó lángész ereje is, úgy látszik némi megszorításnak vala e részben alávetve.«⁵⁰ Ezután Arany is végighalad korszakonként a világirodalmon és bemutatja, hogy Homérosztól Byronig mennyi kölcsönzés történt. Ugyanúgy magyarázza az ismétlések okát, amelyek abból is erednek, hogy az emberi kapcsolatok számtalan ismétlésben újultak már fel az emberiség történelme folyamán, mióta az »első és legnagyobb inventor, a nép először formába öntött egy-egy eseményt« és végül ő is arra a következtetésre jut, hogy »végre jó a lángész«, alkotó étert lehel a mondavilágba, s az eposz meg van teremtvén. Ez az Arany-féle felfogás Reviczky igen sok cikkében visszhangzik.

⁴⁹ A hon 1881. jan. 21, 23, 27.

⁵⁰ Zrínyi és Tasso. Arany összegyűjtött prózai munkái. (Franklin kiadás) 142. l.

Amint rámutattunk már, humorelméletének kidolgozása közben is Arany művészete lebeg előtte. Az elmélet lényegéből következők, hogy Arany-képébe általában keveredik egy kis félrecsúsztató rezignációs, melancholikus vonás — különösen szereti Arany őszies hangulatú, borongós verseit — a nagy költő életművének komoly, józan, egészséges, üde lehellete azonban sok schopenhaueri és egyéb fertőzést kitisztított lelkéből.

Arany János esztétikai nézeteire utaló tiszta, józan megállapításainak a művész és a mű, a művész és az alkotás kapcsolatára vonatkozóan se szeri, se száma. Arany tudatos realista művészettelfogása villan fel előttünk Reviczky ilyen megjegyzéseinek olvasása közben: »Sokan, a laikusok majdnem kivétel nélkül, azt hiszik, hogy a tisztán látó, nyugodtan ítélő józanság megbénítja a művész alkotóképességét. Nincs helytelenebb felfogás ennél. *Fegyelmезellen, tántorgó elmével éppoly kevésé lehet szépen írni, mint remegő kézzel.* (Kiemelés tőlem. — H. Z.) A legnagyobb költőnek is teljesen egyformán kell éreznie az épelméjű, józan gondolkodású sokasággal. *A felfogás ereje, a látás köre, az érzés intenzitása, állítja fel a korlátokat, szabja meg az arányokat.*»⁵¹ (Kiemelés tőlem. — H. Z.)

A dentai nevelői évek alatt írja Koroda Pálnak a *Büszkék* c. színműve írása közben: *Az ihletés csak olyan mese, mint az, hogy az ember csak akkor tud írni, ha bort iszik.* (Kiemelés tőlem. — H. Z.) A láztól a művésznek óvnia kell magát. Én is lázzal írtam a Jobábot, de nem is kerekedtem tárgyam fölé. Nyugalom, hidegség, ez a valódi. Darabomat olyan nyugalommal írom, mintha egy cikket fordítanék valamely bécsi lapból és most már csaknem biztos vagyok benne, hogy sikerül; prózában lesz írva, egészen modern. A műzsának az ember csak barátja lehet, és nem udvarlója, szeretője. Nem szabad a műzsát csak ölelgetni, csókolgatni a helyett, hogy vezetgetni engednők magunkat általa.»⁵²

V.

Ugyancsak Koroda Pálnak írja: »Tudod, miből állnak a magyar bírálatok?

I. Milyen kiállítású, mi az ára a könyvnek, ki adta ki, hány lap, hány éves a szerző, emelkedik-e, stb.

II. Nagyjából elmondják a tartalmát.

III. Citálnak egy csomót.

Különböző helyeken és kapcsolatokban ugyanígy állapítja meg, hogy kora kritikusai műveletlenek, szűklátókörűek, hogy a »vad poéta cincogásaira és a költő ragyogó álmaira« egyforma mértéket alkalmaznak, hogy nincs kritikus, aki különböztetni tudna érték és értéktelenség között.

Komjáthy Jenőnek Kritikai szempontok című, már többször idézett tanulmánya, amely egy nagyszabású és az *Új Nemzedék* című folyóirat megszűnése miatt tulajdonképpen befejezetlenül maradt kísérlet az ellenzék kritikai álláspontjának világos, programmszerű megfogalmazására, fejezetről fejezetre pontosan kimutathatóan főleg Reviczky kritikai-esztétikai tanulmányaira épül, akit névvel vagy név nélkül többször idéz is. Persze az álláspont közös volt már ekkor teljesen, ugyanazokat mondják szinte szó szerint a Palágyiak, Bodnár Zsigmond, vagy akár a kiváló színházi szakértő, Rakodczay Pál, hogy csak éppen kapásból említsünk néhány nevet, ami az új nemzedék kialakulását világosan mutatja. Nem kisebbíteni akarjuk tehát Komjáthy Jenő érdemét azzal, hogy nézeteit ilyen szorosan a Reviczkyéhez fűzzük, legfeljebb ismét arra szolgál ez adatul, hogy az egész korabeli kritikai-esztétikai irodalomból mennyire kiemelkedtek a Reviczky-kritikák fölényes felkészültsé-

⁵¹ Berczik Árpád: a *Svihákok* című drámájának bemutatójáról. Pesti Hírlap 1889. január 12.

⁵² Közli Koroda Pál. Magyar Szemle 1891. 25. sz.

gükkal, finoman elemző szellemes, könnyed stílusukkal, — Péterfy Jenő műveit nem számítva — nincs is Reviczkynek ebben versenytársa a nyugatosok fellépéséig. Nos, ebben az összefoglalásban Komjáthy így határozza meg, hogy mi ellen kell harcolniok az irodalmi életben: »A szörnyek, melyek ellen nekünk teljes erővel küzdenünk kell ... cinizmus, obskurantizmus, indifferenzizmus és pedantéria... Ezek ellen a leghatásosabb eszköz a kritizmus, e jótékony vihar, mely a levegőt a miazmáktól megtisztítja.«⁵³

Komjáthy ezzel tanulmánya végén a hivatalos irodalom fórumai elleni harc elvi irányát foglalja össze. Cikkét az akadémiai főhatalmasságok, *Gyulai és Greguss* ellen intézett személyszerinti támadással kezdi, többször idézve Reviczky megállapításait.

Reviczky a szörnyek közé még egyet sorol: *a hivatalosan dédelgetett kontárságot*. Ez ellen indítja leggyilkosabb támadásait.

Már zseni-elméletében korán kidolgozza kritikusi magatartásának irányvonalait. Ennek az a lényege, hogy a zseni kérlelhetetlen a művészet területére illetéktelenül betolakodókkal, a kontárokkal szemben, gyengéd, segítő és megértő azonban a támogatásra szoruló tehetségek iránt. Később így tömöríti ezt egy versébe:

Szabályként álljon mindenféle kornál,
Ostort az ellen, ami léha, kontár.
De az igazi érzelem, feltörő tehetség
Ily sors alá soha, soha ne essék.

Néhány akadémikus kis tehetséget bizonyító művéről írt kritikája szellemesen maró gúnnyal, kérlelhetetlenül, félelmet nem ismerő őszinteséggel mutat rá a cinikus, állandóan kéz-kezet-mos jutalomban részesített kontárságra a hivatalos irodalmi hatalmasságok műveiben. Az igazi művészetet kéri számon tőlük kritikáiban. Reviczky kritikái annyiban különböznek általában az irodalmi ellenzék kritikáitól, hogy írójuk mindig igyekszik megtartani a hang, a szemlélet körütekintő tárgyilagosságát. Éppen ezzel, valamint szellemes könnyedségükkel, az érvek villanó pengekezelésével találnak legjobban elevenbe.

A Kísfaludy Társaság humoristája címen így kezdi Beöthy Zsolt *Rajzok* című kötetéről írt kritikáját: »Aligha foglalkoznánk e könyvvel ily hosszasan, ha első szépirodalmi társaságunk nem volna cégér, mely e fanyar bornak kínálgatóul szolgál.«⁵⁴

Majd sorra veszi az egyes rajzokat, és kimutatja, hogy együgyűek.

»Úgy látszik« — írja — »Beöthy egyáltalában humoristának tartja magát. Vajjon barátai hitették el vele?... Elég az hozzá, hogy egyre humorizál, fárad és izzad.« — *Egy távoli ismerős* című rajzának a hőse Tóth János vármegyei tisztviselő. Ezzel ilyen verejtékes humorral végezteti munkáját: »Sohasem ismerkedem meg vele, mert oda lenne a nyugalomam... Nézzük csak ... a bakarasztí előljáróság alázatos instanciája mint tűzi kárvallott szerencsétlennek az adó ellen ... Nem. A nyugalom az első a világon ... Ripsz, ropsz ... Ez megvan ... Hát ez mi? ... Békavári lakos, Kuha Mátyás folyamodványa »katonasorozástól való felszabadítása iránt, minthogy csak egy apja él a világon«. Megadatik. Ripsz, ropsz ...« — »Ha szerzőnek nincs valódi tehetsége a novella kívánta előadáshoz, — folytatja Reviczky — ne ripsz-ropszoztassa tollát olyan téren, amely nem az övé. Foglalkozzék irodalomtörténettel, ott műveltségénél és intelligenciájánál fogva lehet szerencséje.« Így fejezi be: »Ha már most látjuk a mindenáron írni, jobban mondva feltűnni akarás e vergődéseit, méltán bámulhatunk azoknak ízlése fölött, akik Beöthy Zsoltban kiváló humoristát keresnek, sőt a magyar stíly egyik mestere gyanánt emlegetni eléggé szemérmetlenek. Bámulatunk azonban csakhamar eloszlik, ha látjuk, hogy ugyanazon jó urak, kik Beöthy Zsolt számára

⁵³ I. k. 150. l.

⁵⁴ Koszorú, 1883. 52. sz.

ily magas polcot jelöltek ki szépirodalmunkban, Jókai Mórt ma már rossz írónak tartják, s vele szemben vége-hossza nincs kifogásaiknak. Legyen tehát ízlésük szerint.»

Szász Károlyt a legkiválóbb formaművészek híresztelik — ezért példák sorozatán bizonyítja hibás, ritmustalan, pongyola verselését.⁵⁵

Greguss Shakespeare könyvéről írt ⁵⁶ bírálatában bebizonyítja, hogy a szerző a költő-óriást saját korlátolt értelmi színvonalára és nyárspolgári világnézeti szintjére akarja leszállítani, ezért erőszakkal belemagyaráz műveibe és életébe ott nem lévő dolgokat. Minden felesleges részlettel foglalkozik ezenkívül, ami Shakespeare körül van. Még azzal is, hogy halála előtt közvetlenül, leánya lakodalmi alkalmából, a borkereskedő vőlegény milyen finom borral kedveskedett neki és erre az alkalomra Stratfordba rándult két íróbarátjának, Ben Johnsonnak és Draytonnak. Szóval lényegtelen apróságokkal és az ezekhez koholt naív magyarázatokkal töltötte meg könyvét, teljesen elhanyagolta azonban a költő megértését és megértetését, esztétikai méltatását.

Gyulairól, aki központja, megtestesítője volt már ekkor ennek a kéz-kezet-mos, feudális-patriarchális, fejlődést gátló akadémiai szellemnek, verseinek megjelenése alkalmából szintén van egy szellemes, gúnyos, éles bírálata.⁵⁷ Tegyük hozzá, hogy ebben, ha gúnyos és metsző is néhány jelzőjében, *lényegesen kevesebb szubjektivitással eresztí szabadjára felháborodását, önti ki haragját az akadémiai diktátor ellen, mint Tolnai, Komjáthy, a Palágyiak vagy egészen Mikszáthig bárki az új nemzedék tagjai közül.* Igyekszik megtalálni a helyes mértéket Gyulaival szemben. Így a kritika minden élessége mellett is megmarad a tárgyánál, de éppen ezért annál meggyőzőbb. Nem sérteni akar, hangoztatja, nem akarja jó tulajdonságait sem elhallgatni a megbírált műnek, de a legjobb akarattal sem bír benne, a költőben, derekas középszerűségnél többet felfedezni. Egyetlen húrja van, amelyen szép hangokat tud kicsalni, a szelíd elmélázás. Miért nem ezen játszik? Egy nagy kritikusnak azt is le kellene tudni mérni, hogy neki magának mihez van legjobban tehetsége.

Jellemzően egyforma szenvedéllyel hangzik fel az ifjabb ellenzék, az »új nemzedék« valamennyi tagjának megszólalásaiban a Vajda háttérbeszorítása, lebecsülése, mellőztetése fölött érzett felháborodás. Reviczky is a szellemesen, élesen gúnyos megjegyzéseknek egész sortűzét irányítja a nagyhatalmú kritikus ellen Vajda makacs mellőztetése miatt. Összehasonlítja Gyulai kritikai működését Bajza, Vörösmarty, Eötvös korszakával. Ezek a nagyok nem azzal akarták kritikusit voltukat bizonyítani, hogy nagytehetségű költőket nem engedtek érvényesülni, vagy elnyomtak érdemes fiatal tehetségeket, hanem azzal, hogy buzdították, segítették a szépek ígérkező költői törekvések kifejlődését.

Kétségtelen tény, hogy Gyulainak, hibái ellenére is nagyjelentőségű kritikusit működésében nem az egész új nemzedék által egyértelműen és jogosan támadott feudális irodalompolitikai szempontok a figyelemreméltók, »derekas középszerűségnél« jobbat pedig mi sem fedezünk fel költeményeiben.

Az irodalomban folyó osztályharc természetesen legélesebben a kritika területén jelentkezik. A nyolcvanas évek új nemzedékének egyértelmű kritikai szembefordulása a ki-egyeződéses irodalmi nagyságokkal világos kifejezése ennek.

Reviczkynek vannak Gyulairól másutt elismerő megjegyzései is.⁵⁸ Egyetért néhány megállapításával, sőt hivatkozik is rá, a művelt ízlésű műbírálot felismeri benne.

Mikszáth is sokmindent helyreigazított »Mikor a hóhért akasztják«⁵⁹ című Gyulairól írt híresen vitriolos első bírálatának megállapításai közül a nagy kritikus nyolcvanadik szüle-

⁵⁵ Szász K. Kisebb költeményei I. h.

⁵⁶ I. h.

⁵⁷ Gyulai Pál lírája. A hon 1881. dec. 25. Melléklet.

⁵⁸ Német könyv Petőfiről. Pesti Hírlap 1888. szept. 13. Dicséri Gyulai: Arany és Katona tanulmányait.

⁵⁹ Mikszáth K.: Írói arcképek. Művelt Nép, 1953. 101. l.

tésnapjára írt cikkében egy évtizeddel később, kivéve a következőt: »A természet nem adta meg neki a talentumot, követni tudni a folytonosan fejlődő irodalomnak röptét, méltányolni tudni az új formákat, felösmerni az új hangokat és megérezni az új zamatokat«.

Még egy kritikáját emeljük ki ebből a csoportból.

Komjáthy azt mondja a kor leküzdendő kritikai-esztétikai szörnyűségei között felsorolt pedantériáról, hogy »nem egyéb, mint korlátoltság, mely nem látja a fától az erdőt, a kicsiségektől a nagyot«. ⁶⁰

Szellemesen gúnyolja ki ezt a hivatalosan tudálékos, korlátoltsággal azonos pedantériát egy bizonyos Erődy Dániel költészettanáról írt bírálatában. ⁶¹

Erődy Dániel Józsefről azt mondja Szinnyi, ⁶² hogy »gymnasiumi tanár és lapszerkesztő, Laforch Miklós fia«. Költészettanáról pedig, hogy »középtanodai és magánhasználatra« 1878-ban már második kiadásban megjelent.

Érdemes néhány idézettel bemutatni Reviczky kritikájának a tükrében a »költészettant« is, melyet valószínűleg igen jónak tarthattak hivatalos körökben, hiszen az első kiadás után négy évvel újra megjelentették.

Adalék ez arra is, hogy milyen szörnyetegekkel kellett harcolniok Reviczkyéknek.

»Az iskolák — írja kritikájában — »azt a szabályt követik, hogy csak az a jó, ami régi.« Ugyanezt a szabályt követi Erődy Dániel is költészettanában — állapítja meg — mert »az újabb költők közül a példatárban csak egy név szerepel — az Erődy Dánielé... Pedig az újabb költők, ha egyébben nem, legalább verselés, technika dolgában szolgálhatnának példaul... »Tisztelet, becsület a régieknek, de csak ha igazi költők voltak, s ha nem akarnak az újak rovására magasztaltatni. Különben ez másutt is így van. Heinét, Lenaut szintén több német tankönyv nem tárgyalja. Azok új poéták, tehát kisebbek, mint Tiedge, Hölty, meg a többi halvány német »empfindler«.

Ezután néhány magvas definíciót mutat be a könyvből. A tragikumban pl. Erődy szerint »az erkölcsi világ harcait látjuk, hol a tévessé vált szenvedély, a bűn, az aljasság, a szennyes önérdék kívánja legyőzni az erélyt, a jogot és igazságot, a fenkölt eszményiséget; áttörni és átváltoztatni a fennálló társadalmi és erkölcsi rendet«.

»Borzasztó« — fűzi hozzá. »Erődy szerint minden tragikai hős aljas gazember, minél csak az furcsább, ahogy a realizmust definiálja: »A realizmus a való, érzékelhető tárgyaknak tulajdonít létezését és életet, ellentétben az eszmékkel, melyeket mint üreseket és nem létezőket, megtagad.« *»Eszerint«* — folytatja — *»legtöbb nagy költő realista lévén — eszmetagadó volt, még Shakespeare, Molière, Goethe is, Garay, Kunos, Császár pedig mintaköltők.«* ... »A romanticizmust is kedvesen interpretálja: »A romanticizmus éltető eleme a szerelem és a szerelmi hűség, mely a nőben, különösen a boldogságos szűz lovagi és vallásos tiszteletében tetőzik.« »Majd adna neki Heine! Ezt a szabályt is sokan köszönnék meg: »A valódi népköltészet a jellemző, de alszerű kifejezéseket is használja. A népies műköltészet azonban sohasem veheti föl azokat.«

- »Erre azzal az »alszerű« kifejezéssel felelünk, melyet Hugo V. használ a waterlooi csata leírásában. Olvassa el Erődy Shakespearet, Goethét, Dantét vagy Aranytól a Nagyidai cigányokat s meg fogja látni, mennyire lehet ezeket az »alrendű« kifejezéseket használni, ahol helyükön vannak.«

Az idézetekhez hasonlóan szellemesen, mulatságosan mutatja be végig a hivatalos pedánságnak ezt a ritka ostoba tákolmányát. Ebből a kritikából is, amelynek néhány fontos megállapítására még más helyütt visszatérünk, kiderül, ami az uralkodó irodalmi fórumok elleni támadásainak vezérszólama, hogy a kor hivatalos tényezői művészetellenesek.

⁶⁰ I. h.

⁶¹ Petőfi Társ. Lapja 1878. 18. sz.

⁶² Magyar Írók

A hivatalos irodalompolitika művészetellenességét, amint már többször tapasztaltuk, a halkszavúnak, szelíd-bánatosnak ismert költő éles gúnnyal teszi nevetségessé. Ha nem ömlik is ki belőle lávaszerűen a szubjektív indulat, az elvek kéréllhetetlen szilárdsága azonban annál inkább jellemzi.

Szorosan kapcsolódik ehhez az a kérdés, hogy vajon a korszak uralkodó rendszerével való éles szembenállás, a magyar polgári haladásnak világnézeti követelése, a változás állandóan jelenlévő igénye, ami Reviczky kritikai-esztétikai munkásságából kibontakozik, miért nem ölt nála aktív politikai tartalmat is.

Kora aktív politikai életéhez való viszonya ismét ellentmondásokat mutat. Általában ellentmondásos a politika és a művészet viszonyának meghatározása esztétikájában. Többször hangoztatja politikai közömbösségét, de ha ezt nem tenné, akkor is feltűnnék, hogy milyen kevés az olyan megnyilatkozása, amelyik egy-egy konkrét politikai eseményre vonatkozik. Amikor *A hon* és az *Ellenőr* egyesül és 1882 szeptemberében megindul a *Nemzet*, csak mint parlamenti tudósítót vennék át, a régi munkatársak közül. A *hon*-nál az irodalmi rovatot szerkesztette, és a parlamenti riporterséget nem hajlandó vállalni, inkább végkielégíteti magát és nekivág a teljes bizonytalanságnak, — egyenes úton a halál felé. A *hon* három évvel ezelőtt megmentette az éhenhalástól, öt év múlva a *Pesti Hírlap*, ahol egy fél évtized nyomorúságai után révbejut (havi 80 forintért), már nem tudja megmenteni a végzetes betegségtől, amelyet álltalanságainak éve alatt szerzett.

Mi magyarázza ezt a közönyt?

Az érthető, hogy az uralkodó politikát elutasítja magától és nem hajlandó résztvenni a kiegyezéssel uralkodó parlamentjében még szemlélőként sem, hiszen az ellenzék politikájában sem láthatott sok biztatót. Könnyen lehetséges, hogy ebbe, az uralkodó osztályok politikájától tartózkodó közömbösségbe (a politikai érdektelenség hangsúlyozása sokszor a fennálló politikai rendszer, a hivatalos politika ellenzését jelenti) beleépültek a művészet és politika összeférhetetlenségét hangoztató *l'art pour l'art* elméletek. Van néhány olyan megnyilatkozása, amelyben egyrészt a művészet magasabbrendűségével, másrészt a politika művészetellenességével indokolja, hogy művészet és politikai tendencia nem egyeztethetők össze. A *politika művészetellenességéről* szóló megállapításaiban nyilvánvalóan saját korának az igazi művészetet háttérbe szorító hivatalos ténykedései lebegnek a szeme előtt, ezt általánosítja helytelenül. A politikai költészetről mondott véleményeinek túlnyomó többsége is afelé mutat, hogy nem a politikai tartalmat kifogásolja általában, hanem a politikumnak is, mint mindennek, a művészi formában való megszólalását követeli a költészetben.

Azonban az aktív politikai tartalom kifejezését, a kor haladó erőinek harcában való részvételt mint a művészet feladatát is hangoztatja néhányszor, ellentmondva előbbi megállapításainak. Elismeréssel beszél pl. Arany politikai költeményeiről, amelyeket örökbecsű művészi alkotásoknak nevez, habár itt még azt hangsúlyozza inkább, hogy csak azért halhatatlanok, mert a politikumot is a nagy Arany művészetével súrítki verssé. Gáspár Imre *Dalok az időnek* című kötetéről azonban, amint már szólottunk róla, a háborúk vérontása elleni harcra mozgósító verskötetéről, a »mély értelmű, eszmés, forradalmi versek« füzéről tüzes hangú, lelkes beszámolót ír, tovább fejlesztve a versek riadó-hangját, ami Gáspárnak csak »itt-ott« sikerült teljesen. *Barabás Miklósnak* című szép költeményében így látja nagy-szerűnek a művész hivatását:

»Öregnek hívnak, de ne bándd, hogy az vagy!
Dicső napokról tud beszélni ajkad.
Midőn te ifjú voltál, drága néped
Áldásos korra, új eszmékre ébredt.
Boldognak mondalak, mert láthatád
Széchenyi, Vörösmarty korszakát !

S megértél többet is, nagyobbat is még !
 Midőn a zászlót lobogtatva vitték
 S felzúgott győzedelmes harci ének :
 Irigylendő művész, ezt is megérted,
 S e nagy idők számos nagy emberét
 Te színről színre láttad, ismeréd.

*

Nem fegyverrel, nem is gyújtó beszéddel,
 Mégis közöttük álltál ifjú hévvel.
 Együtt küzdöttél az egész hazával,
 Ecsettel kézben és szivedbe' lánggal.
 És hogy csodálják késő unokák :
 Megfestéd korod arcképcsarnokát.

A költőnek a politikai események iránti közömbössége és harcának kizárólag a művészet területére való elhatárolása tehát szintén több összetevővel magyarázható.

Az egyik összetevő nyilvánvalóan saját társadalmi helyzetének a tisztázatlansága is. Az uralkodó osztályból származva, deklasszáldva és az általános válság hatására *világnézeti*-leg szembefordul ugyan saját társadalmi osztályával; nem tudja azonban, hogy ennek hol adjon politikailag kifejezést. Csak elutasítás van benne mindennel szemben, ami uralmon van — politikában és művészetben egyaránt. Gyűlöli a hitvány kort, amelyben nem lehet élni, mert undorával fojtogat. De hát hol az az ízlésének megfelelő politikai mozgalom, amelyik ennek a gyűlöletnek képes a gyakorlatban is következetes kifejezést adni? Nem lát ilyent. És hogy nem látja meg, hogy nem ismeri fel az előretörő munkásmozgalom jelentőségét,⁶³ azt egész pályáján tapasztalható osztálykötöttsége is magyarázza. Amikor a fiatalabb ellenzéki nemzedékből pályája kezdetén legmesszebbre jutó, szintén dzsentrí származású Gáspár Imre lelkesen csatlakozik a munkásmozgalomhoz és előadásokat tart tót munkásoknak, nem kifogásolja ugyan, de nem érti barátja lépését. És jegyezzük meg, amint erre már előbb is utaltunk, hogy Gáspár is milyen mélyre bukott erről a nagyszerű magaslatról!

A másik összetevője, a döntő oka az aktív politikától való tartózkodásának, annak, hogy a haladás bázisait fel nem ismerte, a saját osztálykötöttségén túlmenően ismét csak a kor magyar fejlődésében található meg. Itt minden elferdülten, torzzá váltan jelentkezett egyrészt, másrészt pedig a munkásmozgalom erői ebben a korszakban még viszonylagosan gyengék voltak.

VI.

Kritikai-esztétikai munkásságában töretlenül következetes, és állandóan visszatérő motívum a *realizmus* követelése. Arany János hatásával kapcsolatban már beszéltünk ennek a realizmus-követelésnek az Arany ideál-reál elméletéből való eredetéről; most vizsgáljuk meg közelebbről, hogy milyen tartalommal jelentkezik ez Reviczky kritikáiban.

Mondottuk, hogy alig van esztétikai cikke, amelyben Arany költészete ne szerepelne valamilyen hivatkozásban vagy utalásban bizonyítást alátámasztó példaként. Körülbelül ugyanezt állíthatjuk a *realizmusról* is. A realizmus megvalósításától teszi függővé a mű sikerét. Ezt kéri számon az írótól, elsősorban ennek a körülhatárolásával foglalkozik, mint alapvető követelménnyel.

⁶³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelek Koroda Pálhoz, 1879.

Realitásszemléletének a kibontása, megvilágítása fontos feladat. Először, ha a művészet egyenlő a valóságábrázolással, tehát minél mélyebben, minél teljesebben tudja valaki visszaadni a valóságot, annál nagyobb művész, ez pedig elvitathatatlan, és ha Reviczky a valóság reális ábrázolását követeli a művészettől, akkor nyilvánvaló, hogy művészi követelménye igen magas. Másodsorban fontos annak a kérdésnek a tisztázása szempontjából, hogy meddig jutott el a realizmus igénye a század végén irodalmunkban. Ennek a problémának a megoldásához feltétlenül komoly adatokkal visz közelebb egy ilyen terjedelmét tekintve is jelentős méretű kritikai életműnek az összegereblyézése és megrostálása, amilyen a Reviczkyé.

A jelentőség kérdésének a tisztázása a maga teljességében mindaddig nem történhetik meg, míg az a kötet, legalábbis alapos válogatás formájában, amelyet Reviczky közel 80 éve tervezett, nem jelenik meg. Kritikai-esztétikai munkásságának legkörültekintőbb elemzése sem teheti azt a hatást, amelyet tanulmányainak folyamatos olvasása kelt finoman elemző, szellemes stílusával, hatalmas tudást bizonyító széles látókörével, hangulati gazdagságával, a felszínt állandóan fodrozó iróniájával, kicsattanó gúnyjával, a tehetségnek kijáró lelkes csodálatával, a tehetségtelenséget könyörtelenül lesújtó bunkójával. A századvég kritikai képének a körvonalai pedig csak akkor válhatnak világossá előttünk, ha a folyóiratokat sikerült feldolgozunk. Hiányzik egyébként még az olyan kiemelkedően nagy és eléggé közismert alakok arcának a megrajzolása, jelentőségének a tisztázása is, mint amilyen Péterfy Jenő. (Nem is beszélve arról, hogy mennyi tisztázni való van az ő szerepe körül is.)

Kritikai jelentőségére utal az a tény is, hogy korában »rettegett« kritikus volt, írásainak a korszak kritikai-esztétikai terméséből kiemelkedő mintaszerű megformálására pedig az, hogy cikkei díszai voltak azoknak a lapoknak, amelyekben megjelentek.

•

»A legtöbb nagy költő realista« — mondja Reviczky.⁶⁴ Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy egész, mennyiségre is jelentős kritikai termésében nem találtunk komolyan veendő méltatást másról, mint *realista* nagy költőkről, így ez a szabály egészen úgy módosítható, Reviczky szemléletének megfelelően, hogy a nagy költő az realista.

A nagy orosz realisták: Tolsztoj, Turgenyev; Shakespeare, Goethe és természetesen Arany azok, akikre legtöbbször hivatkozik, mint az élet teljes igazságának legnagyobb ábrázolóira.

Az igazi élet ábrázolását követeli a regényíróktól, a költőktől, ez hangzik ki drámaírátaiban is: »Valóban ez a mindennapi, a közönséges élet, mindennapi, közönséges embereivel...« mondja többek közt Tolsztoj *Háború és béke*-jéről írt tanulmányában. Igen sok példán mutatja meg ezt az életszerűséget ebben a tanulmányában, bizonyítva Tolsztoj realitásának a teljességét. A nagy orosz író — állapítja meg újra és újra — az élet igazságának tipikus jelenetekben való ábrázolásában utolérhetetlen. »Melyik regényíró festett igazabb, drámaibb, változatosabb, s ha úgy tetszik, mondjuk, naturalisztikusabb képet, mint amilyen az öreg Bezuhov gróf halála. Mennyi élet e haldoklás leírásában! Megelevenedik előttünk az egész palota, folyosóin, előtermekben az orvosokkal, a cselédséggel, a végredeletről suttogó kapcsi rokonokkal, a ravasz, kifent, közönséges Vazul herceggel és a mindebből semmit sem értő, naív, esetlen Péterrel, akit mint egy kisgyereket egy édeskés, szemforgató, kikopott hercegő igazgat. Vannak-e Turgenyevnél üdőbb kedvesebb lapok, mint a Rosztov-ház fiatalságának, Szónyának, Rosztov Miklósnak, Drubeczkoj Borisznak és tizenhárom éves Natasának a rajza! S mily édes álmokba ringatja a lelkeket az otradnoi éjszaka, melyen André herceg véletlenül tanúja lesz Natasa szeszélyes ábrándozásainak a nyitott ablaknál.

⁶⁴ Erődy Dániel költészettanáról írt kritikája I. h.

A pszichológia mesterműve az öreg Bolkonszky herceg; megrázó realizmusú André herceg nejének halála gyermekágyban épp akkor, midőn férje, aki a dicsőségért hagyta el családját, az auszterlitzi csatában kapott sebéből kigyógyultan, de egyszersmind kiábrándultan, a nyugodt családi élet után vágyakozva visszatér. A francia naturalisták talán sohasem értek el olyan megrázó hatást, mint Tolsztoj néhány lapon, midőn leírja, hogyan találkozik a borodínói csatában halálosan megsebesült, tátongó sebével a rögtönzött tábori kórház véres és mosatlan boncoló asztalára fektetett André herceg halálos ellenségével, a még nyomorultabb állapotban lévő Kuragin Anatollal. Ez a Kuragin Anatol egy üresfejű, léha, hazug, jellemtelen, csinos piperkőc, akibe Natasa, André herceg jegyese beleszeretett, úgy, hogy csak véletlenül lehetett megakadályozni, az elámtott fiatal leánynak vele való szökését éjnek idején. Natasát később felvilágosítják, hogy Anatol egy becsstelen, hazug ember, és már nő, amit annyira szívére vesz, hogy mérgezési kísérletet követ el. Anatol, nem sikerülve terve, elpárolog, s André bosszúját szerencsésen kikerüli, míg végre a két férfiú, mint a boncasztalon fekvő sebesült, egymás mellé kerül. André herceg akkor ismer Kuraginra, midőn ez siránkozó hangon kéri, hogy látni akarja a lábát, mire felmutatnak neki egy térden felül levágott láb-szárat, melyről még a véres csizmát sem húzták le. Annál erősebb hatású ez a realizmus, mert az egész terjedelmes munkában nem találkozunk csak egy némileg kiemelkedő alakkal, aki nem tartozik a felsőbb körökhöz, s ez a *Karatajev Platon paraszt, az orosz becsületesség, jószívűség, őszinteség típusa.*» (Kiemelés tölem. — H. Z.)

Ez a tanulmány, amelyet 1887 szeptemberében a Petőfi Társaságban is felolvasott,⁶⁵ az első nagyobb szabású ismertetése Tolsztoj nagy művének a magyar irodalomban. Jellemző, hogy az író milyen fontosnak tartotta Tolsztoj művészetét éppen realizmusa alapján. *A korabeli magyar Tolsztoj-kritikák és ismertetések nem mérhetők Reviczky tanulmányához sem a tolsztoji művészet lelkes felismerésében, sem Tolsztoj jelentőségének le mérésében, sem a tanulmány plasztikus kidolgozása tekintetében.* (Péterfy Jenőnek a *Háború és béké*-ről szóló egykorú ismertetése nem jelentős munka.)

Reviczky tanulmányaiban az élet igazságának követelése, a való világ ábrázolásának igénye kiterjed a tárgyválasztásra, a jellemzésre, a környezetrajzra, a cselekmények megokoltságára és a beszédmodorra. Nem tűr kritikáiban állandulatokat, megokolatlanságot, a bonyodalomnak a véletlen által való megoldását vagy továbbbőtkéntését. Nagyon sokszor kel ki élesen kritikáiban a rosszul megválasztott témák ellen. Olyan tárgyak feldolgozását kívánja, olyan helyzeteket akar látni, olyan cselekményt követel az irodalmi műben, amelyek a való életre jellemzőek. Csiky Gergely 1880-ban kiadott elbeszéléseiről igen éles kritikát írt.⁶⁶ Csikynek később is inkább csak jó ítéleteiről van elismerő véleménnyel, költői erejét sokszor kifogásolja. *»A hová csak éles szem, értelmes gondolkodás kell, ott ő nagyon helyén van.»* (Kiemelés tölem. — H. Z.) *»A költőnek látnoki szellemével, fájdalom, nem rendelkezik...»* mondja négy év múlva.^{66a} Remek összefoglalásban közli az elbeszélések témáját. *Pl. A 233-ik szám* (szól egy iskolavégzett hordárról, ki protekció híjából kénytelen magát hordárságra adni, de mosóné anyjával éveken át elhiteti, hogy miniszteri fogalmazó s a miniszter lányát szereti, amiért a mosóné mindig imádkozik, hogy fia mielőbb tanácsossá legyen); *Hervadt koszorúk* (szerepel benne egy azelőtt híres, de vénségére kikopott hegedűművész, ki fogadott lánya kedvéért cigánybandához szegődik első hegedűsnek, később beleszeret fogadott leányába, de erős küzdelmek között lemond róla és szeretője karjai közé vezeti...) stb. »e többnyire már magukban véve kevésbé alkalmas tárgyak, melyekkel azonban nagyobb elbeszélő mégis megbírkózott volna, Csiky tehetségét egészen a porba terítették.«

⁶⁵ L. Szünet után címen Pesti Hírlap, 1887. szept. 19. számában.

⁶⁶ Csiky Gergely elbeszélései. A hon 1880. ápr. 26.

^{66a} Koszorú 1884.

Kifogyhatatlan szellemességgel gúnyolja a valószerűtlen cselekményt, az erőszakolt helyzeteket, a *kivételezt és a nem tipikusát*. Egy példát erre a sok közül, Feuillet Oktáv *Egy párisi regény* című színműve kritikáját.⁶⁷ Ez egyébként arra is szép példa, hogy melyek egy Reviczky-bírálat erőnei. Mindenekelőtt a nyugodt, a legkisebb elietettség nélküli részletezés. Annyira szereti, annyira élvezi az irodalmat, hogy a legparányibbnak látszó irodalmi jelenségről is, ha az valami módon érdekesnek látszik, részletesen szól. Bemutatja a művet plasztikus világossággal, szinte domborműszerűen, kiemelve belőle a fontosat, háttérbe szorítva fokozati megvilágítással a kevésbé jelentőset. *Tartalomelmondásai az anyagelrendezés, tömörítés, lényegkiemelés stilisztikába illő remekei*. Legrövidebb kritikáján sem érzik elietettség. Szinte feltűnni igyekszik azzal, hogy milyen alaposan elmélyedt anyagában, legyen az egy zavaros könyv a naturalistákról, egy siralmas Dante-fordítás Angyal János prépost-kanonoktól, sivar novellák gyűjteménye bizonyos Brankovics Györgytől, vagy egy verses-könyv. Ha tudományos mű fekszik előtte, annak a legfőbb megállapításait félreérthetetlenül világos csoportosításban tárja elénk; ha verskötet vagy versfordítás, idézeteinek kifogyhatatlan sorát csak nyilvánvalóan a lap vagy folyóirat terjedelme szakítja meg; ha novellákról ír, kivétel nélkül ismerteti rövidebben vagy hosszabban, de mindig úgy, hogy az olvasó képet kapjon róluk, a novellák témáját, cselekményét. Ezután ízekre szedi, felboncolja a művet, hogy semmi folt nem marad azon megvilágítatlanul, egyetlen részlet sem megmagyarázatlanul.

Csiky elbeszéléseiről írt, már említett bírálatában, mintha csak össze akarná foglalni azokat a szempontokat, amelyekkel egy irodalmi műhöz közeledik, így ír: »Nincs ezekben az elbeszélésekben se kidomborodóbb egyéniség, se világnézet, se műgond, se vonzó előadás vagy irány, se kedély, se melegség, se fantázia, se szenvedély, se kompozíció, se lélektan, se emberismeret, se típus, se hangulat, de még csak routine se, mellyel pedig még Ponson és Gaborieau is bírnak.«

Minden bírálatában következetesen az egész élet valószerű bemutatását követeli. Maróan szellemes gúnnyal teszi nevetségessé a Feuillet-darab cselekményének valószerűtlenségét is. A darab arról szól, hogy Targy nevű főszereplőjének felesége megszökik, mert a férj hirtelen elveszti vagyonát. Az asszony egy olasz opéra-impresszárió társaságában és társulatával Amerikába vitorlázik. A *véletlen* azonban — egy matróz ügyetlensége — felgyújtja a hajót, mindenki elég a nyílt tengeren, kivéve az asszonyt, aki ezután nagy nyomorában visszatér férjéhez. Amikor azonban megtudja, hogy férje nem hajlandó visszafogadni, öngyilkos lesz. A véletleneken kívül még hallgatódzások is szerepelnek a cselekmény továbbvitelében.

»Éppenséggel semmi sincsen az egész két felvonásban, ami csak némileg is sejtetné, hogy vajon mi lesz a drámai összeütközés alapja. Már pedig ez nagy hiba. Azoknak az indulatoknak, melyek a cselekvő személyek tetteinek motívumaként szerepelnek, úgyszólván előttünk kell feltámadniok ...« — mondja róla. A fülénél-farkánál fogva előráncigált morálizálást, amellyel Feuillet egészen visszatetszően léha darabját elfogadhatóvá akarja tenni, így gúnyolja: »A negyedik felvonás nemcsak, hogy felesleges, de nem is tartozik szorosan véve a színműhöz. Lazán hozzája csapott epizód, mely tisztán arra van szánva, hogy egy jó színész bravuroskodhassék benne. Chevrial báró, az a kicsapongó milliomos, aki szörnyen udvarol Terpszichoré egy keményszívű papnőjének, vesz ennek számára egy palotát, melyet dús lakomával avatnak fel. A báró éppen toastot mond az aranyvirágra, amikor egyszerre rosszul lesz s a másik percben már halott. Kétségkívül igen szép tanulságot vonhat le belőle a kicsapongásra hajló fiatalság. Lám, ti jó fiúk, szól hozzájuk az erkölcsi Feuillet. Így jár, aki mindig bort iszik, mert a sírba korán kiviszik... Épületes dolog...«

Számonkéri a darabtól az alakok életszerűségét. Az alakok közül az egyetlen Chevrial sikerült. »Az életből van véve; minden szín, minden egyes árnyalat, mellyel a szerző festi,

⁶⁷ Koszorú 1882.

való; igazi művészettel van megalkotva. Mellette csak a kis táncosnő alakja érdemel figyelmet, míg a tulajdonképpeni főszerepek, mind vagy határozottan *el vannak hibázva* vagy *sablon-szerűek*».

Nagyon fontos Reviczky realizmusának vizsgálatában a naturalizmussal szemben elfoglalt álláspontja.

A naturalizmus a reakcióssá vált francia burzsoá társadalom viszonyai közepette keletkezett a XIX. sz. második felében. A naturalizmus filozófiai tartalma a pozitívizmusból származik, amely az ember fiziológiai ábrázolását követeli a művészetektől, mindent ennek a fiziológizmusnak rendelve alá. A fiziológizmus így az élettani megokolásokat szembehelyezte a társadalmi okokkal, az embert vadállatként így kezelt feltüntetni, végső fokon sőtét, reménytelen, pesszimista világképet alakított ki.

Sok jószándékú író is áldozatul esett ennek a tannak a XIX. század második felében, így az e század első felének hatalmas kritikai-realista alkotása, Balzac, Stendhal életművének erőteljes társadalmi bírálata nem folytatódott töretlenül. A XIX. sz. második felében fellépő nagy kritikai realisták művészetén több-kevesebb nyomot hagyott a naturalizmus. Elsősorban Zola volt az, akit megtévesztett a naturalista szemlélet annyira, hogy egyenesen kidolgozójává lett a naturalista elméletnek, amely az ő meghatározása szerint »az élet egy szeletének az ábrázolása egy temperamentumon keresztül nézve», természetesen a fiziológiai jelenségek hangsúlyozása közben.

Zolának azonban nem az volt a célja, hogy a burzsoázia szándéka szerint a valóságot meghamisítsa és a dolgozó tömegek kedvét elvegye a harctól, akaratukat megbénítsa, a boldogabb jövőbe vetett hitüket megsemmisítse. Ellenkezőleg, Zola a francia burzsoá társadalom teljes leleplezésével a dolgozó tömegek harcának a jogosságát akarta tudatosítani.

A zolai társadalmi szándékból és a zolai írói magatartásból, amely egyrészt támadást jelentett a burzsoá társadalom ellen, másrészt naturalista volt, származott sok kétértelműség a naturalizmus körül. Sokan a haladás hívei közül is Zolát követve azt hitték, hogy a burzsoá társadalom leleplezése naturalista eszközökkel történhet legerőteljesebben, ezért társadalmi törekvéseiket naturalista módszerű művekben szóltatták meg. Világossá válik előttünk ennek ismeretében az, hogy miért indul ki a naturalizmus elleni általános támadás a század végén a reakciótól. (A francia kritikában Brunetiére ennek a főképviselője.)

A reakciós irodalomszemlélet is »realizmusról« beszél ekkor, és a »realizmust« helyezi szembe a naturalizmussal. Csakhogy ennek a »realizmusnak« éppen a zolai leleplezés nem tesz szik, azért szándékozik a zolai művészet hitelét általában megingatni, — Zola tévedéseit kihasználva. Az ideál—reál-elmélet is így jön kapóra nálunk a század végén a reakciónak.

Reviczkynek a naturalizmus elleni fellépése élesen elüt ezektől a *főként Zola-ellenes reakciós támadásoktól*. Ő úgy harcol a naturalizmus ellen, hogy annak éppen a valóság meghamisítása révén reakcióssá váló pesszimista tartalmát támadja. Zolát nagy művésznek tartja, naturalizmusától eltekintve. A könyvcímekről írt kis cikkében pl. azt mondja, hogy Turgenyev után neki vannak a világirodalomban a legkifejezőbb könyvcímei. Más helyen, mintegy mentgetve, így ír róla: »Szennyos, alávaló és a sárban fetrengő alakjai iránt ő nem akar rokonszenvet kelteni, hanem csak lerántja a takarót a társadalom undok kinövéséről.^{67/a} Zola naturalizmusát azonban súlyos tévedésnek tekinti és néhol úgy tűnik, érthetetlennek tartja egy nagy művész ilyen eltévelyedését.

Reviczky állásfoglalása és a reakció naturalizmus-ellenessége közti különbségre jellemzően világít rá a Katholikus Szemle tanulmányírójának, Zoltvány Irénnek műve: *Zola naturalizmusa és Lourdes című regénye*. Szerinte Zola naturalizmusa semmi egyéb, mint

^{67/a} Meztelenségek a költészetben. A hon, 1880. márc. 31.

tizenhárompróbás materializmus»,⁶⁸ és Zola méltán keresi elődeit a »hírhedt« Diderotban és Balzacban, aki »valóságos« sátáni gyönyörrel válogatja össze a legéktelenebb és undokabb alakokat.⁶⁹ Persze a Katholikus Szemle írója szerint azok a korszak legfőbb materialista bölcselei, akik a naturalizmusra hatottak, Auguste Comte, Sainte-Beuve, Taine. — Annyi igaz, hogy a pozitívizmus a naturalizmus szülőanyja. Az is, hogy a Taine és társai által képviselt vulgár-materializmus a naturalizmus szerves tartozéka. Ez többek közt éppen a naturalizmus súlyos hibája, az ebből levont következtetései a jellemző ferdítések az élet valóságáról. A klerikális-reakciós tanulmányíró azonban sietve ragadja meg az alkalmat, hogy a materializmust általában azonosítva a torzító vulgarizálással és kiaknázva a lehetőségeket, megbélyegezzon minden materialista álláspontot. A legjellemzőbb éppen az, ahogy a naturalizmus és a benne megnyilatkozó vulgár-materializmus ellen támad; természetesen nem azért kifogásolja, mert meghamisítja a valóságot, hanem mert az életet egyáltalában anyagi valóságnak fogja fel. »Zola naturalizmusa az ideális légkörből a legdurvább anyagiság körébe vezet, ahol szívnyemesítő élvezet helyett lelkünket teljesen el akarja fásítani s kiölni belőle minden hitet, minden erkölcsi eszmét, minden nemes és magasztos érzést»⁷¹ mondja. Reviczky azonban éppen azért támadja a naturalizmust, mert az anyagi valóság álarcát hordozva, meghamisítja a való életet. Zoltvány Irén szerint természetesen Zola regényeiben azért nincs költészet, mert »az anyagelvűség megöli a költészetnek és általán minden művészetnek».⁷² Reviczky szerint azért válik költőietlenné, amint ezt a *Mouret abbé vétkéről* írt tanulmányában⁷³ mondja, mert hiányzik belőle az élet igazsága. Zoltvány Irén szerint Zola azért nem reális, mert »a legsötétebb színekkel festi Lourdes erkölcsi romlottságát, amely szerinte zsufolva van mindenféle legfeszettebb népséggel; ahol a vásáros bódéktól kezdve az apácák és a barlang papjainak aljas üzletéig minden ember csak anyagi haszonra les».⁷⁴ Reviczky szerint azért igaztalan, mert Mouret abbé ténykedései és minden, ami vele és Albine-nal történik, súlyos lélektani ellentmondásokat mutat, így irreális, a regény tendenciája pedig érthetetlen.

Már bizonyítottuk, hogy az általában szelfidnek ismert Reviczky elveit egyáltalában nem »szelfiden« védelmezi. A korlátoltság, tehetségtelenség, a mindenféle hamisítás ellen kemény ökölcsapásokat osztogat. Kritikái közül azonban különös élességgel válnak ki azok, amelyekben a Zolából csak a tévedéseket megtartó, sőt továbbfejlesztő naturalisták ellen harcol.

Reviczky képzőművészeti kritikái között — ezekkel érdemes egyszer külön is foglalkozni — van egy Arnold Böcklinről szóló, abból az alkalomból írt kritika, hogy megnyílt a svájci festőnek egy hat festményből és néhány reprodukcióból álló kiállítása.⁷⁴ Böcklint rendkívül hevesen támadja. Nagyon jellemző azonban, hogy a böcklini természetellenességet, a vad színek kultuszát, a delfinek, najádok, faunok, tehát félállati-félembéri alakok világát a korszak kifecajomodott ízlésével és ennek egyik megnyilvánulásával, a naturalizmussal hozza kapcsolatba. Nem a pontosan körülhatárolható naturalista vonásokat keresi rajta, hanem a torzítást, a valóság meghamisításának a szándékát látja és ezt tipikus naturalista megnyilvánulásnak tekinti. Azt fejtegeti, hogy az új, divatos művészeti iskola nemcsak a festészetben vagy az irodalomban, hanem általában minden művészi megszólalásban a legszentebb szót írta zászla-jára: az igazság jelszavát. »Persze, ha az igazságot ezen az úton kell keresni, akkor a nemesebb ambíció által sarkalt művész nem léphet más útra. De még hiúsága is kielégí-

⁶⁸ I. h. 20. l.

⁶⁹ I. h. 15. l.

⁷⁰ I. h. 54. l.

⁷¹ I. h. 64. l.

⁷² Milton prózában. Magyar Szemle (szerk. Rudnyánszky Gyula) 1882. január.

⁷³ I. h. 74. l.

⁷⁴ Pesti Hírlap, 1888. január 18.

tésre számíthat a naturalizmus táborában. A naturalizmus szót használok, *nem mintha ez az elnevezés találó volna* (Kiemelés tőlem, H. Z.), hanem mert a zolai evangélium óta a természetesség példátlan kigúnyolásával naturalizmusnak szokás nevezni *az igazság örve alatt összehordott piszkot, rütságot, sivárságot, a természettel ellenkező bűnöket és mindenféle változatait a torzképeknek.* (Kiemelés tőlem, H. Z.) Mert bármennyire hangoztatja igazságszeretetét a naturalizmus iskolája, nem riad vissza a beteges fantázia kicsapongásaitól se...» — »Minden toll vagy ecsetvonásnál azt kérdik maguktól, nem volt-e ez már megírva vagy megfestve, s ha rájönnek, hogy »schon dagewesen«, oly formát keresnek, amely még »nie dagewesen«. Ezért az igazság apostolai, a naturalisták a leghazugabb művészek.« (Kiemelés tőlem, H. Z.)

Miután szokott szellemességével elemzi Böcklin témáit, rikító színeit (»kékítőhöz hasonló folyók«), kiszámított raffineriával csinált helyzeteit, végül így összegezi meggyőződését: »... ez a faunszerű művészet, mely Böcklint jellemzi, se fog soha oda emelkedni, ahol a szép, a nagy és maradandó alkotások vannak; mert az igazi művészet egyszerű, természetes, keresetlen, összhangzatos lesz és marad most és mindörökké.« (Kiemelés tőlem, H. Z.)

Egyszerűség, természetesség, keresetlenség, összhangzatosság — a Reviczky-esztétika mottója.

A naturalizmust tehát az elnevezésben szintén benne rejlő és valóban megtévesztő hazugság miatt is támadja, mert éppen mindannak ellenkezőjére törekszik, ami természetes. Meglátja ennek a betegségnek a jelentkezőjét az irodalmon és a képzőművészetben kívül a művészi ízlés egész vonalán, ezzel ismét rátapintva a tünetek társadalmi eredetére, felfedezi a színjátszásban is. A színpadon Sarah Bernhardtnek, a kiváló francia színésznőnek pesti fellépésével kapcsolatban elemzi ezt a jelenséget két cikkben is.⁷⁵ A művészetek szoros összefüggésének felismerésével egyidejűleg a kor és a művészet elszakíthatatlan kapcsolatának tudatosulását is mutatja a Sarah Bernhardt-tanulmány Reviczky szemléletében. Sajnos, a korból itt is csak a rothadást látja, és nem az új kibontakozó erejét, amelyik ezt a hitvány, magát már túlélte és éppen ezért csak a betegesben, a természetellenesben, a perverzben, a nyakatekertben gyönyörködő társadalmat elsöpri. Ez egész szemléletének nagy korlátja.

»Ha a művészet nagysága arányban áll a teljesség ama fokával, mellyel korának kifejezést ad, akkor Sarah Bernhardt a művészet legmagasabb csúcsát foglalja el. Mert Sarah Bernhardt mindenben korát fejezi ki: nyugtalan vándoréletében, idegességében, sokféle kapkodásában, reklámhajhászatában éppúgy, mint különcködéseiben és toilettetifitogtatásában. Ugyanaz ő a színészetben, ami az irodalomban Zola vagy a festészetben Verescsagin. Hasonlíthatatlan művésznő, aki azonban mégsem áll a művészet legmagasabb csúcsán, valaminthogy Zola és Verescsagin is csak világhírű és nagytehetségű emberek, de a kevésbé hangzatos, egyszerű »nagy« jelzőt nem adhatjuk meg nekik.« — »Úgy kell lennie, hogy vagy a kor teljes művészi kifejezése nem jelent még nagyságot, vagy, hogy vannak korok, melyek éppen a képmásukra termett egyéniségekben bizonyítják be, hogy valódi nagyságok nemzésére képtelenek. A történelemből tudjuk, hogy vannak időszakok — egész századok — amelyek a költészetben, a művészetben egy nagy embert se mutatnak fel. Sarah Bernhardt és Zola — ha csakugyan ők képviselnék a mai művészet non plus ultráját —, azt sejtetik, hogy megint egy ilyen hanyatló, lejtős korból jutottunk.« (Kiemelés tőlem, H. Z.)

Aztán arról beszél, hogy Sarah Bernhardt hét évvel előbb, amikor először járt Budapesten, tragédiában is fellépett. »Pédrája azonban azt a hatást keltette, mintha egy ember, akit a nehézség gyötör, szobornak állna mintául.«

Könyörtelenül éles szeme tehát mindig kíméletlen biztonsággal különfti el az igazgyöngyöt a hamistól. A »nagy« jelzőt pedig csak a valóban nagyok kapják tőle. Egész kriti-

⁷⁵ Sarah Bernhardt, 1888. nov. 15. és Utóhangok (S. B. és művészete) 1888. nov. 22.

káját tekintve is tehát különösen becses és jelentős, hogy minden fenntartás nélkül megadja a nagy jelzőt a kortársi orosz kritikai-realista irodalomnak, amint már előbb is hangsúlyoztuk.

Tolsztoj-tanulmányában pl. az író művészetének nemcsak igazi realitását állítja szembe a naturalistákkal, *állandóan rámutatva a köztük lévő hatalmas különbségre*, hanem Tolsztoj »objektivitását« is elkülöníti a naturalista »impassibilité«-től. Nem a naturalisták »impassibilité«-je ez, hanem valami egészen öntudatlan, naív objektivitás. »Tolsztoj a világot és az embert leírja úgy, ahogy van, anélkül, hogy bizonyos tartózkodó tudatosság vezetné, mely megakadályozná egyéni nézeteinek szabad nyilvánításában. A homéri naivitás egy neme ez, nem emlékszünk, hogy találkozunk volna vele más elbeszélőnél is.«⁷⁶ (Kiemelés tőlem, H. Z.)

Egyébként Haraszi Gyula *A naturalista regényről* című zavaros könyvéről írva szintén tiltakozik az ellen, hogy a nagy orosz kritikai realistákat is a naturalisták közé sorolja az író. »Az is kissé merész dolog, hogy Daudet-t, sőt Mérimée Prosper-t is a naturalisták közé számítja, nem is említve Turgenyevet, Tolsztojt, Gogolyt s a többi kiváló orosz regényíró.«⁷⁷

Reviczky, amint az eddigi idézetekből is világossá vált, meglátja a naturalizmus szerepét, amelyik a hanyatló burzsoázia terméke lévén, a rothadásnak, a miázmaít terjeszti, az élet reménytelenségének érzésével metelyezve meg az emberek gondolkodását. A fiziologizmusról szóló egyik remek hasonlatával így fedi fel a naturalizmus szándékát: »Valamikor olvastam« — írja — »egy bolondos népregét, mely mindég eszembe jut, ha Zola nagyképekódéseit olvasom. Volt egyszer egy gyanakvó, kegyetlen király, aki nem hitt semmi szépen, képtelen volt a megindulásra. Egyszer mégis beleszeretett egy bájos, arany-szőke hajadonba. Udvara örömmel látta, hogy a királynak is megmozdult a szíve. Ez azonban, következetes akarván maradni rideg valójához, megparancsolta, hogy a szép hajadont elevenen nyúzzák meg és vágják fel a hasát, Mikor aztán meglátta beleiben a sarat, gyomrában a félig megemésztett eledelket, diadalmasan kiáltott fel: »Látjátok, ez is csak olyan utálatos, ronda állat, mint a többiek.«⁷⁸ Éppen olyan erővel és határozottan utasítja el ezt a sötét világképet magától, mint ahogy elfordul Schopenhauer pesszimizmusától. Következésképpen, sőt indulatosan küzd azok ellen, akik »a művészetet a jóllakott nyárspolgár szórakoztatásának eszközévé« változtatták, amely arra szolgál, hogy kielégítse a tőkés társadalom urainak kifecamodott ízlését. Gondoljunk a pesszimizmussal kapcsolatban Justh Zsigmondhoz írt levelére. Ugyanerről a beteg ízlésről beszél többek között a *Háldatlan kor*⁷⁹ című tanulmányában, vagy a *Meztelenségek a költészetben*⁸⁰ címen is. »Az egészséges gyümölcs nem kell nekik, ha kissé poros vagy sáros, de kapkodnak a férgese után, csak legyen piros a külseje. Mennyire egészségesebb vör kering a borissza Falstaff ereiben, mint aminő a Gauthier Margitok és Alfonz urak romlott vére« — mondja az utóbbiban. És — még csak egy idézetet. Munkácsy nagy realista művészetét többször értékelte nagy szeretettel és lelkes csodálattal. Az igazi művészet példaképének tekinti. Szembeállítja egészséges életszerűségét, egyszerűségét a betegessel, a hamissal, a nyakatekert cifrával, a hanyatló művészetben elburjánzott mindenféle mérges dudvával. »Időnként hallva egy-egy Párizsból hazatérő hazánkfiának jóbhíreit, hogy Munkácsyt odakint korántsem tartják olyan nagy festőnek, mint mi képzeljük, elszomorodva bizony hajlandók vagyunk ezt elhinni. Mit is keresne Munkácsy nemes, nyugodt, egyszerű nagy művészete ebben az ideges, blazirt, ásító, kapkodó században«⁸¹ — hangzik fel kissé önvallomásszerűen is.

⁷⁶ Tolsztoj főműve. I. h.

⁷⁷ Magyar könyv a naturalistákról. Függetlenség, 1886. dec. 25.

⁷⁸ Magyar könyv a naturalistákról. I. h.

⁷⁹ A hon. 1880. okt. 27.

⁸⁰ A hon. 1880. márc. 31.

⁸¹ A Verescsagin-kiállítás. Függetlenség, 1886. jan. 30.

Említsük meg végül, hogy Reviczky realista követelménye, és ezzel lesz teljes a kép, amelyet rajzolni akartunk róla, kiterjed a nyelvre is. »Örök szabály — írja —, hogy a költőnek minden személyét a saját gondolat- és érzélemvilágában kell feltüntetnie.«⁸²

VIII.

Áttekintve kritikai-esztétikai alkotását, úgy érezzük, sikerült bizonyítanunk, hogy mindvégig a művészi realizmus követelése alkotja esztétikájának főszempontját. Az életszerűség, a való élet reális ábrázolása esztétikájának alapkövetelménye. Realizmusának tartalmát megvizsgálva előttünk áll ismét az a probléma: eljutott-e tehát komoly, őszinte, következetes realitás-igénye közben a kritikai realizmus követeléséig. A nagy orosz kritikai realisták művészetét minden más kortársi irodalom fölé emelte, a magyar fiatalabb nemzedékből Mikszáth *Tót atyafiak*-járól és *Jó palócok*-járól írta a legnagyobb elismerést kifejező kritikáit⁸³ és éppen a nép rajzában megnyilvánuló realizmusuk miatt, Tolnait rendkívül megbecsülte.⁸⁴ Ezek a tények azt mutatják, hogy jó irányban haladt, a kritikai realizmus, mint elv előtt, azonban megtorpant. Nem jutott el odáig, hogy következetesen számonkérje az irodalomtól az életszerűségen kívül a társadalom teljes, éles körvonalú leleplezését. Helyesen tartotta ezt a leleplezést, a társadalmi háttér pontos megrajzolását, de nem követelménynek. Sőt, amikor követelésként merül fel a társadalmi szempontok érvényesítése, magatartása határozatlan, bizonytalan, válik. Nem egyszer mellébeszél a kérdésnek. Mi ennek az oka? Nyilvánvalóan világnézetének korlátja. A kiüttalanság világában kizárólag a művészi területre való visszavonulásban látott megoldást, és gondolkodásába éppen ezért beékelődhetett bizonyos fokig a burzsoá esztétika vesszőparipája a művészet öncélúságáról. Még idő kellett volna, hogy kiforrja ezt magából. Művészetszemléletének állandó erjedésére azonban ezen a téren is komoly tények mutatnak.

Először is ő mindvégig világnézetet követelt a költőktől. »En csak moralitásomban, világnézetemben érzem magam költőnek, és itt nagy vagyok. Te is e cél felé kiáltsd az excelsiort« írja már igen korán, 1874-ben Koroda Pálnak.⁸⁵

Szász Károly költeményeiről szóló, már tárgyalt bírálatában jó néhány évvel később ezt mondja: »En ugyan kíváncsi vagyok, hogy a szép versnek formája is tökéletes legyen; de azért mégis a lírikus esszenciája mindig a világnézet, egyéniség, hangulat, eszme és az u. n. belső forma. — A külső forma elavul, változik, de a költő egyénisége, eszméi, világnézete mindig szószólói maradnak az utókor előtt.« (Kiemelés tőlem, H. Z.)⁸⁶

És ismét öt évvel későbből, 1888-ból egy adat: Az őszi tárlattal kapcsolatban Munkácsyról ír.⁸⁷ »Munkácsyt — mondja — a mi szemünkben számos európai hírnevű pályatársa fölé helyezi az az érdeme, hogy minden alkotásán, a magyar népeletből vett ifjúkori festményeitől kezdve ... az »Egy pillanatnyi felhevülés«-ig, a mostani tárlat gyöngyéig, nemcsak ábrázoló, hanem kifejező művész is. Nincs műve, amelyben ne volna tanulság, tartalom, amely a gyönyörködtetéssel ne egyesítené az oktatás etikai hatását.« »És a divattól független, az utókorra is átszálló művészet itt kezdődik ... Hiába fest valaki virtuóz élethűséggel lovakat és embereket, havat és tengert, vizet és szárazföldet; hiába mester a színhatásban, a távlat és a levegő festésében: ha az élet és a természet e magábanvéve semmitmondó jelenségeibe

⁸² Meztelenségek a költészetben. I. h.

⁸³ A Tóth atyafiak, I. h. és Rajzok. A hon, 1882. jan. 15.

⁸⁴ Tolnai Lajos, Koszorú 1881. évf. 385. l. (Tolnairól írt kritikái még: Tompa Mihály költészete. P. T. L. 1878. 15. sz. és Az arisztokraták ellen. A hon, 1882. július 9.)

⁸⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelek Koroda Pálhoz.

⁸⁶ Szász K. kisebb költeményei I. h.

⁸⁷ Őszi Tárlat Pesti Hírlap, 1888. nov. 21.

bele nem festi az élet filozófiáját, minden virtuózkodása és technikai tökélye dacára se lesz nagy festő soha.» (Kiemelés tőlem, H. Z.)

»A képek is nemcsak gyönyörködtetőleg, hanem oktatólag is kell hozzánk szólni! Mert azt, hogy a valóság reprodukálása öncél legyen a festőnél (kiemelés tőlem, H. Z.), nem ismerhetjük el, bár sok híres mesternél nem látunk tényleg egyebet. De Munkácsy minden képén nemcsak hangulat dereng, hanem ennél is több: eszme.»

Ezek az idézetek tizennégy év távlatából valók, tehát átölelik a költő egész pályafutását. Az első, pályája legkezdetéről, amikor először utazik fel Pestre, hogy körülnézzen az irodalmi berkekben, és elhelyezze első, pesti lapban megjelenő esztétikai tanulmányát, A humor pszichológiáját, az utolsó rövid élete végéről.

Az igazság a sarat is bugyborékolgató erjedés közben időnkint tiszta borként ülepszik le benne.

Ezek a nyomok arra mutatnak, hogy a költő előtt kibontakozhatott volna a kritikai realizmus magaslata. Elérte volna-e, ha tovább él, ezt a művészi magaslatot? Ezen meddő dolog volna töprengeni. Fejlődése további lehetőségeinek van azonban egy érdekes felvillanása. Beszéltünk már arról, hogy Csiky az irodalom »okos emberének« tartotta, akinek éles észre valló józan ítéletei ritkán öltenek megfelelő költői ruhát. 1888 októberében ír Csiky *Divatkép* c. színművének bemutatójáról a Nemzeti Színházban.⁸⁸ A darab tartalma: Malvin, egy »társaságbeli« asszony, mindent elkövet, hogy úgy tűnjék fel, mintha rendszeresen megcsálná férjét, mert ezzel sokkal érdekesebbé tudja magát tenni a »társaságban«. A végén némi bonyodalom után kiderül, hogy ártatlan, »csak játszott a tűzzel« és kevésbé érdekes, de boldog asszony lesz. Reviczky bírálatában is kifogásolja már a darab tételének, hogy a társadalom az »elsekélyesedett érzelmek, a meglazult szenvedélyek, a végre nem hajtott tettek divatját éli«, következmények nélkül hagyását, főképfogásai azonban megint a költői ábrázolóerőnek szólnak. Szembeállítja Csikyvel a spanyol Echageray *Galeotto* c. darabját, amely egy hasonló tételt »nagy erővel és megragadó realizmussal« vitt színpadra, és végül azzal zárja bírálatát, hogy »van benne minden, csak a színdarab hiányzik belőle«.

A darabot azonban három napi előadás után levette műsoráról a Nemzeti Színház. Az esetről szóló cikkében⁸⁹ élesen kikel a hírvérés ellen, hogy a darabot azért kellett volna beszüntetni, mert csapnivaló. Világosan érezteti, hogy azért vették le a darabot a műsorról, mert túlságosan elevenbe vágott, a leleplezett társadalom magára ismert benne. »A közönség lidércnyomás alatt ült a színházban mindvégig ...« mondja visszatérve a bemutató hangulatára. Második cikkét tehát kifejezetten azért írta, hogy félreértések elkerülése végett némileg magát is helyreigazítva hangsúlyozza: ő igenis értékesnek, szükségesnek, fontosnak tartja a darab társadalmi tendenciáját. Kritikája éppen nem ez ellen szólt. A támadások viszont az egyébként nagyon kedvelt, sőt szerinte túlbecsült szerző ellen egyszerre ezért indultak meg.

Ennek a kritikai-realista szemléletnek, amelyet még mindig csak részlegesen ugyan, de *határozottan felismerhetünk* a *Divatkép* esetével kapcsolatban, már nincs folytatása

A költő hamarosan ismét Arcóba utazik, hogy onnan meghalni jöjjön csak haza néhány hónap múlva Budapestre.

IX.

Az az érzésünk, amikor a Reviczky-kritikákban elszórt megjegyzéseket olvassuk, hogy egy meg nem valósult egységes esztétikai építmény törmelékei hevernek előttünk. Vannak közöttük kész téglák, színes mozaikkockák, erős vasvázak, és van sok érdekesnek látszó, de értéktelen cserépdarab. A költő sokmindent összehordott olvasmányaiából vagy

⁸⁸ Pesti Hírlap, 1888. okt. 27.

⁸⁹ Egy szerencsés bukás. Pesti Hírlap, 1888. nov. 26.

röpke ötleteiből, sokszor válogatás nélkül, és építés közben bizonyára alaposabban megrostálta volna anyagát. Sajnos azonban ez az épület, a mű, amelyre egész életében vágyott, nem épülhetett meg életének kegyetlen viszonyai közepette. Pedig úrt akart betölteni ezzel, a magyar művészeti élet nagy hiányosságát. »A magyar költészetnek van néhány, a világ-irodalomban is számottevő alakja, de az első magyar esztétikus még mindig várat magára. Nincs még magyar irodalomtörténet és egyes monográfiák sincsenek fölös számmal« — mondja 1888-ban.⁹⁰ Bizonyára saját művére is gondolt, amikor ezeket a sorokat írta.

Emeljünk ki még néhányat esztétikájának épületanyagából. Mindenekelőtt a költő viszonyának kérdését nemzetéhez, ami a »kozmozopolita vita« révén vált Reviczkyvel kapcsolatban különösképpen is tisztázásra váró problémává. Komlós Aladár *A kozmozopolita költészet vitája*⁹¹ c. tanulmányában részletesen megvizsgálta Arany versének és Reviczky válaszáának körülményeit. Fejtegetéseiben arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a tulajdonképpen Arany halála után, a nyolcvanas évek közepén felcsattanó vitában lobogtatott nézetek mögött, amelyek helytelenül tükrözték a szembenálló csoportok igazi törekvéseit, a konzervatív, »népies nemzeti« nemesi irány és az új polgári, városi irodalom harca húzódik még.

Az adatok valóban ezt a nézetet erősítik, amint erre már céloztunk is.

A haza és az általános emberi viszonyának meghatározása, amint ez Reviczkynek a *Kozmozopolitikus irány a költészetben*⁹² c. cikkében szerepel, mutat zavarokat, mint sok minden más is, állandóan meg nem szűrt hatásoknak kitett, erjedő gondolatvilágában. Fischer Sándornak német nyelven megjelent nagy Petőfi-életrajzát azonban így dicséri: »Nekünk magyaroknak különösen a művön átvonuló meleg hazafias hang esik jól.«⁹³ És tisztán cseng a művész hazája iránti köteleességéről szólva a *Barabás Miklóshoz* c. már idézett versnek ez a szakasza:

»S egyet mondok még. Légy ezért is áldott!
Nyakadba nem vevéd a nagyvilágot.
Itthon maradtál zajtalan, szerényen;
A honfiról is elmondhatjuk: éljen!
A magyar úgy ismert, mint hű fiát,
Kinek hazája nem a nagyvilág.« (Kiemelés tőlem, H. Z.)

Általában milyen magatartást várt a költőktől? *Megkövetelte, és ebben soha semmiféle ingadozás nézeteiben nem tapasztalható, hogy a költő sziklaszilárdan, mindhaláláig tartson ki meggyőződése mellett.*

Csokonairól írva, Haraszti Gyula Csokonai-életrajzával kapcsolatban nem tudja elnézni a szegény költőnek, hogy mecénásokat keresett és »érzékeny szótömjént füstölt az orra alá mindenkinek, akitől néhány forintot remél.« És föléje emeli a közepes Bürgert, mert ennek »van elég büszkesége, ereje és bátorsága,« sich aus der Welt herauszuhungern.⁹⁴ Megint csak magára gondolt.

Kiket értékelt még a magyar kortársak közül? Vajdát, mint az *Aradi Hírlap* szerkesztője, munkatársul kéri fel. Vajda vállalkozik is rá, azzal a kikötéssel, hogy szabadabban írhat Reviczky lapjába, mint máshova. Meg is jelenik két hatalmas támadása az arisztokrácia ellen, de a polgárság ellen is, amely behódol az arisztokráciának. Első cikkéhez a költő csillag alatt azt a megjegyzést fűzi, hogy külön nagy büszkeséggel tölti el a Vajda-cikk, mert a nagy

⁹⁰ Német könyv Petőfiről. I. h.

⁹¹ Irodalomtörténet I. h.

⁹² Szemle, 1885. 18. sz.

⁹³ Német könyv Petőfiről I. h.

⁹⁴ Költészetünk egy előharcosa. A hon, 1880. szept. 15.

költő először fr életében vidéki lapba.⁹⁵ Nagyon szerette és túlértékelté Endrődi Sándort hangulati elemei miatt.⁹⁶ Petelei Istvánt is igen megbecsülte.

Kiváló elbeszélőnek tartotta, mert az igazságra törekszik a szegény emberek közt játszódó történeteivel, hibájának azt mondja azonban, hogy alakjai nem küzdenek, hanem tétlenül várják, míg a sors kereke elgázolja őket.⁹⁷

*

Összefoglalva Reviczky kritikai munkásságának áttekintése után kapott eredményeket, azt látjuk, hogy sok fontos kérdésben ismeri fel az igazi művészet elvi alapjait. *Különösen jelentős egész esztétikai szemléletét meghatározó realitás-igénye* a művészi ábrázolással szemben, világnézetének korlátai azonban megakadályozták, hogy látóköre a kritikai realizmus felé is kibontakozhassék. Példaadó törhetetlenül bátor magatartása is, amellyel az »elfogult, ítéletnélküli, nagypipájú, kevésdohányú, tanulatlan és szűkbőrű eunuch-kritikusok«⁹⁸ korában mindig az igazságot kereste és fejezte ki, a legnagyobbakhoz mért művészi színvonalat követelve. Kritikáit formailag is gondos kidolgozás, szellemesség, és a kornak átlagos prózáját jóval meghaladó, fordultatos, könnyed, közvetlen hangú, színes, csillogó stílus teszi kiemelkedővé. Stílusában is előre mutat egy új korszak felé.

⁹⁵ Aradi Hírlap, 1884. január 17.

⁹⁶ »Egy költő« címen, Délibáb, 1877. július 20. és Koszorú, 1883. 50. sz.

⁹⁷ Rajzok. A hon. 1882. január 15.

⁹⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár,
Tolnai Lajoshoz írt levele. Kelet nélkül (valószínűleg 1886-ból)

VITA A MAGYAR IRODALOM KORSZAKHATÁRAIRÓL

A készülő egyetemi tankönyv előmunkálatai szükségessé tették a magyar irodalom korszakhatárainak és alperiódusainak kijelölését. Ezt a munkát széleskörű vita előzte meg. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság négy munkaközössége vitatta meg a maga korszakára vonatkozóan a periodizációs problémákat. A vitákra készült tervezeteket és a viták anyagát egy-egy munkaközösség beszámolója alapján az alábbiakban ismertetjük:

I.

A régi magyar irodalommal foglalkozó munkaközösség ez év márciusában foglalkozott a kezdetektől 1790-ig terjedő korszak periodizációjával. Kardos Tibor a kezdetektől 1604-ig, Klaniczay Tibor az 1526—1790-ig terjedő korszak beosztására tett előzetes írásbeli javaslatot, a munkaközösség ezeket az összeállításokat vitatta meg. Az alábbiakban a megbeszélés folyamán kialakult korszakbeosztást ismertetem, az egyes korszakok tematikáját, illetve jellemzését az előzetes javaslatok nyomán közlöm, röviden jelezve a vita során elhangzott véleményeket.

I. Ősköltészet (Az ősközösség korától 1001-ig.)

1. Költészet a pásztortársadalom és katonai demokrácia korában. (Ősköltészet korától 896-ig.) Mitoszok, mondák. Istenidéző énekek, epikus sirató, elsőszemélyű hősdal, munkadal. A honfoglalás mondája és epikája, elsőszemélyes hősdal, ráolvasó énekek.

Megjegyzések. Kardos Tibor eredeti javaslatában az 1001-es évszám egyáltalában nem szerepelt, az I. főkorszak lezárásaként 1061-et javasolta. A vitaülésen először maga Kardos Tibor javasolta 1001-nek mint alkorszakhatárnak felvételét. Számos hozzászóló azonban amellett foglalt állást, hogy az államalapítás éve főkorszakhatár legyen. Gerédy Rabán utalt az írásbeliség megindulásának döntő fontosságára, Geréb László Gellért Deliberatio-jára és Mór legendájára hivatkozott. Kardos Tibor nem fogadta el ezeket az ellenvetéseket, legfeljebb az 1061-es főkorszakhatárt néhány évvel korábbra, a XI. sz. közepére helyezné. A korszak tematikájához Ortutay Gyula megjegyezte, hogy nincs elég alap arra, hogy az epikus siratót és az elsőszemélyes hősdalt éppen ebbe a korba rögzítsük. A munkadal nem egy határozottan elkülönülő típust, a dalok egy meghatározott csoportját jelenti, hanem csak munka alkalmával énekelt dalt. Felvétele tehát indokolatlan.

II. A klerikus és lovagi irodalom kora (1001—1279.)

1. 1001—1061. A keresztény irodalom kezdetei. Himnuszok, István király Intelmei, Pannonhalmi évkönyvek.

2. A feudalizmus megszilárdításának irodalma. (1061—1116.) Az utolsó pogány felkeléstől Kálmán király haláláig terjedő korszak kettős elvének, népi és feudális irodalom kölcsönkapcsolatának kérdése. Népies feudális epika. Mondák. Gesta Romanorum. Törvények. Himnuszok. Legendák. Liturgikus játékok.

3. Udvari-főúri irodalom a széttagolódás korában. (1116—1228.) Az idegen befolyás és széttagolódás korának irodalma ez, Béla ifjabbik király döntő fellépésének évéig. A Gesta Hungarorum folytatásai. Újabb legendák, himnuszok. Halotti Beszéd. Eretnék-ellenes irodalom. A magyar lovagregény keletkezése: Nagy Sándor regény, Trója regény, Tristán regény. A regényes Gesta. Az udvari líra nyomai.

4. Irodalmunk a széttagoltság elleni küzdelem korában. (1228—1279.) IV. Bélának és utódainak küzdelme a Budai Zsinatig, melyet Kun László blokádnál helyez. A belső széttagoltság ugyan csupán 1320 körül szűnik meg, de az irodalmi karakter-változás (a korábban javasolt 1300 helyett) a XIII. sz. 80-as éveit követeli meg mint legkésőbbi korszakhatárt. Planctus. Hun-magyar krónika. Vágánsköltészet. Biblia-fordítás. Magyar szentek élete. Antifeudális irodalom kezdetei. A flagellánsok.

Megjegyzés. E korszakbeosztással a hozzászólók alig foglalkoztak. Néhányan megjegyezték, hogy az irodalmi anyag viszonylag kisebb mennyiségéhez képest a korszak túlságosan fel van aprózva. (Koltai-Kastner Jenő, Geréb László.)

II. Az antifeudális irodalom kora (1279—1416.)

1. A társadalmi forrongás irodalma. (1279—1350 körül.) Kézai Simon művének jelentősége. Ó-magyar Mária siralom. Margit-legenda. Gyulafehérvári glosszák. Königsbergi töredék. Újabb flagelláns mozgalom.

2. Az Anjouk udvari irodalma. (1350 körül—1382.) A gesta-irodalom folytatása. Kálti Márk. Küküllei. János minorita. A lovagregény. Toldi-monda. Krizsáfánia György. Zsoltárfordítás. A misztika egyéb jelei. Asszisi Ferenc virágoskertje.

3. Új irodalom felé. (1382—1416.) Az előbbi dátum Lajos király halála, az utóbbi a Huszita Biblia naptárkerekének kezdőpontja. A humanizmus jelei a kancelláriában és a pécsi egyetemen. Lorenzo de Monacis. Translatio. Tar Lőrinc: Pokoljárás. Prehuszita iratok nyomai. A patarén irodalom fellendülése.

Megjegyzés. Az írásos javaslatban ebbe a fő-korba tartozott az 1416—1445-ig terjedő patarén-huszita irodalom is. A vitaülésen Kardos Tibor javasolta, hogy 1416 főkorszak-határ legyen. Ezt a javaslatot a munkaközösség elfogadta.

IV. A humanizmus és renaissance irodalma (1416—1523.)

1. Patarén-huszita irodalom. (1416—1445.) Patarén-huszita Biblia. Huszita kanti-lénák. Huszita vitairodalom. Huszita ének Zsigmond királyról. László-himnusz. Nemzeti epika. A humanizmus erősödése a kancelláriában. Pier Paolo Vergerio.

2. A Hunyadiak korának irodalma. (1445—1490.) A humanizmus kibontakozása. Vitéz János és köre. Janus Pannonius. Udvari történetírás. Új természettudomány. A színház megújulása. Az énekmondók kérdése. Hósi epika. Devotio moderna. Báthori László Bibliája.

3. Előreformáció és polgári humanizmus kezdetei a Jagellók korában. (1490—1526.) A devotio moderna diadala. Misztika. Plebejus humanizmus és Dózsa György háborúja. Polgári humanisták. Szabadgondolkodás. A Janus-kultusz. A dráma kezdetei. Népi nyelvű líra.

Megjegyzések. Kardos Tibor írásos javaslatában a renaissance és reformáció irodalma 1445-től, illetve a vitaülésen elhangzott módosító javaslatot elfogadva 1416-tól 1604-ig, egyetlen főkorszakként szerepel, míg Klaniczay Tibor 1526—1602-ig külön főkorszakot vett fel. A kérdés körül élénk vita indult meg. Többen megjegyezték, hogy 1526 után az előző korszakhoz képest minőségileg új jelenségek kezdődnek: magyar nyelvű, széles tömegekhez szóló, nyomtatott irodalom indul meg. (Nemeskürty István, Gerézi Rabán, Pirnát Antal.) Klaniczay részletesen indokolta azt a véleményét, hogy közvetlenül Mohács után jelentkeznek irodalmunkban a polgárosodás tendenciái, a tudatos magyarnyelvűség és a korábbiaknál jóval erősebb honvédő gondolat. A jelenlévő történészek, Heckenast Gusztáv és Elekes Lajos szintén nyomatékosan hangsúlyozták, hogy 1526 körül a feudalizmusnak egy új szakasza kezdődik; a reformáció döntő jelentőségű tömegmozgalom és az irodalomban is merőben új jelenségek kezdetét jelenti. Kardos Tibor ellenérvei: a nemzeti gondolat már Mátyásnál jelentkezik, a városi mozgalmak irodalmi visszhangja és az ezzel kapcsolatos elvilágiasodás már a XV. század elején megindul, ezek a tendenciák érik el a legmagasabb fokot a XVI. században. Számos jelenségre emlékeztetett, melyek azt bizonyítják, hogy a reformáció korának irodalma és a megelőző kor irodalma között szétválaszthatatlan kapcsolat van.

Bár a jelenlévők többsége amellett foglalt állást, hogy 1526-tal új főkorszak kezdődik a magyar irodalomban (és mint a munkaközösség többségének álláspontját adtam a fenti beosztást), a kérdés még nincs lezárva és további megvitatásra szorul.

V. 1526—1602

A korszakot a javaslattevők két részre osztották. Kardos Tibor 1526-t, a debreceni hitvallás időpontját vette fel alkorszakhatárként, mint amelyik a feudalizmussal való végleges kompromisszum és megmerevedés határpontja. Az 1526—1604-ig terjedő korszakot mint a magyar renaissance legfényesebb korszakát vette egy alperiódusba és e korszakot a plebejus-humanizmussal, a széphistóriákkal, Balassi Bálinttal és a nagy humanista történetírással jellemezte. Klaniczay Tibor a korszakot az 1570 előtti és utáni periódusra osztotta, mert ez megegyezik a történeti periodizációval és egyúttal elválasztja egymástól a reformáció irodalmát és a század utolsó évtizedeiben kivirágzó világi irodalmat.

Megjegyzés. Kisebb vita alakult ki akörül, hogy az alkorszakhatár 1562 vagy 1570 legyen. Révész Imre írásbeli hozzászólásában 1565-öt, Dávidnak az antitrinitárius irányba fordulását javasolta, 1562-öt azért helytelenítette, mert a Debreceni Hitvallás Méliusznak a reformáció plebejus irányai ellen való harcában csak egy átmeneti, s nem is jelentős állomás. Klaniczay Tibor és Pirnát Antal azzal érveltek 1570 helyessége mellett, hogy ekkor kezdenek megjelenni a széphistóriák nyomtatásban és a szerelmi költészet uralkodóvá válik. — Az 1602 vagy 1604 körüli kisebb jelentőségű vita Magyarai könyvének értékelése körül forgott. A hozzászólók egy része (Geréb László, Pirnát Antal, Révész Imre stb.) kifejtette, hogy Magyarai könyve a hitvitázó irodalom legmagasabb foka és a reformációhoz kapcsolódik.

VI. 1602—1703.

Az új korszak kezdetét a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek megindulása képezi. Az e küzdelmeket támogató irodalomban a nemzeti öntudat elemei már fejlettebben jelentkeznek, mint a XVI. században. Egyúttal a polgárosodás, illetve a polgári jellegű irodalom szempontjából is új, fejlettebb jelenségek törnek felszínre. (Szeneci Molnár) E főkorszakban belül a 1640-es években kell periódushatár vonni. Zrinyi és Apáczai fellépése vezetődik be az új periódust, amely a világtörténet korszakolásához (angol forradalom) is igazodnék. Zrinyi és Apáczai munkásságában együttesen a polgári és nemzeti törekvések erősebben jelentkeznek, mint a század első felében.

VII. 1703—1790

A hagyományos 1711-es korszakhatárral szemben a Rákóczi-szabadságharc kezdetének, az 1703-as évnél korszakfordulóként való felvételét a következők indokolják: A szabadságharc irodalma, irodalmi törekvései, Rákóczi irodalompolitikája nemcsak betetőzése a XVII. század irodalmának, hanem minőségileg is újnak a kezdete, a nemzeti törekvéseknek minőségileg magasabb fokon való jelentkezése. Igaz, hogy a szabadságharc bukása után nagy visszaesés következik, de ez a visszaesés nem nagyobb, mint az az ugrás, amely a szabadságharc elején megfigyelhető. Ebben az esetben pedig a keletkező újra kíváncsatos tenni a hangsúlyt, s a Rákóczi-kortól nem elszakítani a kései kuruc költészetet, a Rákóczi-nótát, Mikes Kelemt, sőt az emingráns Rákóczi munkásságát.

Az 1772-es hagyományos korszakhatár helyett a magyar történelem korszakolásánál alkalmazott 1790-es határ felvétele kívánatos. Ez a nemzeti mozgalom megindulásának éve és egyúttal kapcsolódik a francia forradalom időpontjához. Az 1772-es határ számos jelenséget természetellenesen vágott ketté (iskoladráma fejlődése stb.) Batsányi, Kazinczy, Csokonai fellépése, a Martinovics-mozgalom megindulása, az első színtársulat megalakítása stb. az új jelenségeknek sokkal nagyobb arányú és jelentőségű koncentrációját képezik, mint Bessenyei fellépése.

E korszak alperiodizációja: 1711 alkorszakhatár; a fennmaradó időszakot két részre kell osztani: 1772, vagy talán inkább 1764, vagy az 50-es évek osztanak ketté a XVIII. század irodalmát.

Megjegyzés. Az 1703-as évnél mint főkorszakhatárnak felvételét a jelenlévők általában helyeselték. A javaslat ellen Geréb László és Elekes Lajos hoztak fel inkább történeti jellegű érveket. Szerintem az évszám felvételét a költészet fejlődése sem igazolja, úgyhogy a javaslat további megvitatásra szorul.

1772 elvetését és helyette 1790 felvételét szintén általában helyeselték a hozzászólók. Ellene csak Oltványi Ambrus és Szauder József (írásban) foglalt állást. Szauder kiemelte, hogy az 1772-es korszakhatár a magyar irodalomtörténetírás haladó hagyománya, az 1790-es korszakhatár kitörőné a felvilágosodást irodalmunk történetéből. Bessenyei mint író típus minőségileg elválik minden korábbi író alakjától, Batsányi és Kazinczy fellépése már a 80-as évek derekán megtörtént. Téves Szauder szerint a javaslat azon állítása is, hogy 1790 a nemzeti mozgalom megindulásának éve. A nemesi nemzeti ellenállás az irodalomban már a 80-as évek legelejétől kezdve kimutatható. — A kérdés tehát nincs lezárva, különösen Waldapfel József: A magyar felvilágosodás irodalma c. monográfiájának megjelenése után további viták várhatók.

(Összeállította: Stoll Béla)

II.

A felvilágosodás- és reformkori munkaközösség a periodizáció kérdését 1953. december 15-i ülésén vitatta meg.

A vita Szauder József által előterjesztett periodizációs javaslat alapján indult meg. Szauder József az 1772-es és 1848-as korszakhatárokon belül az 1790-es, 1795-ös, 1823-as

és 1841-es esztendőknék mint alkorszakhatároknak felvételét javasolta. Már magának a terminológiának (felvilágosodás, reformkor) kérdése körül vitát indítottak Geréb Lászlónak megjegyzései, aki helytelenítette a felvilágosodás elnevezést, azt a franciából való sematikus és idealisztikus átvételnek tartva. A korszakot inkább — tagadva a magyar felvilágosodás lényeges polgári tartalmait — reakciós, de nemzeti mozgalom korának nevezné, s nem felvilágosodásnak. A reformkor elnevezést sem fogadta el. Lukácsy Sándor, Vargha Balázs s mások szerint használható e terminológia, ha megfelelő konkrét tartalommal töltjük meg. Történt olyan ellenvetés is, amely helytelenítette, hogy alapos anyagkutatás nélkül új anyagfeltárás híján látunk hozzá a korszakhatárok megvonásához (Szimonidesz Lajos). Különösen az írók politikai hitvallásának, bizonyos ideológiai kérdések (pl. atheizmus, materializmus) vizsgálatának volna nagy jelentősége (Szimonidesz Lajos), s a 18. századi publicisztika, közéleti irodalom kutatására kellene több figyelmet fordítani (Geréb László). Ezek a kutatások sürgősek és szükségesek ugyan, de a részletkutatások elvégzéséig lemondani a periodizációról, helytelen volna (Kiss József).

Az 1772-es korszakhatár ellen két ellenvetés hangzott el. Terbe Lajos az irodalmi élet igazi megindulásának, megpezsdülésének évét, 1777-et javasolja korszakhatárnak, Geréb László pedig az 1784-es esztendőt, a nyelvrendelet évét jelzi döntőnek, szemben Bessenyei fellépésével, aki már csak tanítvány. Ezek a vélemények azonban elszigeteltek maradtak, Szauder József a vita összefoglalójában változatlanul 1772 mellett foglalt állást. Hiba volt, hogy a régi magyar irodalmi munkaközösségből, amelyben erősen vitatták 1772-t mint elsődleges korszakhatárt — senki nem volt jelen, s így e fontos kérdés körül érdemi vita nem alakulhatott ki. Mint másodlagos korszakhatárt jelölte meg Geréb 1774-et amely szerinte az első »reformországyülés« éve, s amitől kezdve az irodalom mondanivalójában, társadalmi tartalmában változás állt be.

Abban a kérdésben, hogy Petőfit hol kell tárgyalni, nyomatékot kapott az az álláspont, hogy a felvilágosodás és reformkor irodalomtörténetét Petőfivel kell végezni, mert a felvilágosodás és reformkor minden szála Petőfi felé vezet, ha az ő költészete minőségileg már mást jelent is. (Horváth Károly, Lukácsy Sándor, Terbe Lajos). Az 1823-as, 1841-es másodlagos korszakhatárokat elfogadták. Az 1815-ös év jelentőségét Szauder a politikai, gazdasági, katonai illúziók szétfoszlásában, a kompromisszum felbomlásában, Katona és Kőlcsey szabadságharcos motívumainak jelentkezésében jelölte meg.

(Összeállította: Tóth Dezső)

III.

A XIX. század második felével foglalkozó munkaközösség 1954. március 18-án a készülő egyetemi irodalomtörténeti tankönyv 3. kötetének előkészítő munkái során megvitatta Komlós Aladár periodizációs javaslatát. Komlós Aladár javaslatában az 1849—1905 közötti irodalmi korszakot három alkorszakba bontotta: 1. 1849—1867, 2. 1867—1880 és 3. 1880—1905 terjedő időszakokra.

Az alkorszakbeosztást a következő indokokkal támasztotta alá:

I. 1849—1867

»... Az irodalmat most bizonyos csüggedtség jellemzi, szembefordulás — a valóság nevében — az »álmokkal«, értsd a forradalom merész céljaival; de másfelől szilárd kitartás a nemzet jogai mellett. Politikai közélet híján minden szellemi erő az irodalomba torkollik, mely ezért nagy értékeket teremt. A lírában virágozik a hazafias allegória. Részben a csüggedt nemzet bátorítására, részben mert a jelent nem szabad hűen ábrázolni, az irodalom szívesen fordul a múltba s felvirul a verses epika, a történelmi regény és dráma. Az évtized legnagyobb erejű kifejezője Arany János, aki most emelkedik művészete legmagasabb csúcsára. Az irodalmi Deák-párt kezébe veszi az irodalom szervezeti vezetését s feltétlen hatalommá lesz. Az irodalmi alkotások tükrözni kezdik szelleme uralmát: az elfordulást az igazi népieségtől, a kiegyezés hajlamát, a forradalmiságnak álommal bélyegzését. Megjelenik az első ellenzéki író, Vajda, aki a 48-as hagyományok alapján szembefordul a vezető köznemességgel. Erőszakkal elhallgattatják.«

II. 1867—1880

»Míg 61-ben a nemesség csak a demokráciával szakított, de a közjogi követeléseket fenntartja, most már megalkuszik ezekben is. 1871-ben a párizsi kommun, 1877-ben a vámháború s az általános európai reakció hatása alatt még jobban megerősödik a reakciós szellem; 75-ben (fúzió) még szélesebb rétegek fogadják el a kiegyezés közjogi megállá-

podásait is. A köznemesség egyelőre még annyira vezető osztály, hogy aki lázadni mer ellene, elbukik». Az irodalomban »az eredmény: eltekintve az első évek múltó fellendülésétől, mely Jókai és Szigligeti új kivirágzásában, Arany László és Toldy István fellépésében tükröződik, e kor a magyar irodalmi élet mélypontja, igazi vákuum. A könyvkiadás pang, burjánzik a füzetes ponyva, a költők meghasonlanak (Vajda), öngyilkosok lesznek (Dömötör János, Indali G.), vidékre, alantás állásokba zuhannak (Kiss József, Reviczky). A tudomány, főképp a nyelvészet és történettudomány fellendül ugyan, s virul a politikai éclap, de a költészet lehanyatlak. Az eszményített realizmust — talán menekülésként a kapitalizmus elől — a romantika divatja váltja fel: Jókai, az újromantika és a népszínmű népszerűsége formájában. Divatos a versesregény, mely az idejétmúlt eposszal szemben a félmúltat ábrázolja, a hírlapi tárca és a rajz. A biztosnak tetsző állami létben elhal a hazafias líra, s helyére a szerelmi; filozófiai és a 70-es évek végén némileg a szociális líra lép. A kor legnépszerűbb írója Jókai, kiváló alkotása Arany László: Délibábok hőse.»

III. 1880—1905

»Eddig mellőzött, rendkívül fontos korhatár, itt kezdődik az újabb magyar irodalom, az, amely már nem a feudális Magyarországból nő ki. Alig van írója a századfordulónak, aki ne jelentkezne a 80-as évek elején: 1880 a Proletárok bemutatója, 1882 Mikszáth országos sikereinek éve, a 80-as évek Tolnai regényírásának virágkora, 80 körül bontakozik ki Reviczky, lép fel Komjáthy, Bródy, Iványi Ödön, a Palágyiák stb. Az új nemzedék tudatában is van, hogy vele új szellem lép a porondra és szembeszáll a hivatalos irodalommal. Irodalomtörténetünk eddig 1890-ben jelölte meg a 67 utáni legközelebbi korhatárt, ez évben látva az imperializmus kezdetét. De a keresett korhatár részben 90 előtt van, részben utóbb. Már az imperializmus betörése előtt tanúi vagyunk ugyanis egy fontos folyamatnak: hogy a birtokos osztályt felváltja a polgárság, s 1880-nal ezt kívánjuk megjelölni; az imperializmus irodalmi tükröződése pedig még nem észlelhető 90-ben, csak 1900 körül. A 80-as évek társadalmi életének nagy eseménye a nemzetet addig vezető birtokososztály összeomlásának láthatóvá válása és a polgárság erőteljes jelentkezése. »Az uralkodó osztályok e belső ellentéte mellett megerősödik ellentétük a paraszttal, illetve a munkással is. A kapitalizmustól, illetve a haladó eszméktől fenyegetett nagybirtok és klérus most nyíltan a reakciót képviseli, a pusztuló dzsentri és a megtévesztett paraszt antikapitalizmusa pedig a tisztaeszlári perhez fűződő, 1882—87-ig tartó hatalmas antiszemita mozgalomban robban ki.« Mindez tükröződik a szellemi életben is: az irodalom korábbi nemzeti egységének vége; nyilvánvalóvá válik az irodalmi front kettészakadása. »Míg a 48 előtt kifejlődött nagy írók (Jókai, Vajda, Gyulai) a várost és a falut egyaránt a nemzeti élet részének tekintik, most a falut egyedül egészségesnek, erkölcsösnek és magyarnak hirdető írók idillizálva vagy harcosan szembenállnak egy másik csoporttal, mely viszont csak a városban lát értéket. Megkülönböztethető az epigon népiességtől a századvég divatos regionalizmusa, mely egy-egy sajátos vidék és nép érdekes szokásainak hű rajzában mintha a terjedő városiasodástól akarná ezek emlékét megmenteni (Mikszáth, Petelei, Tömörkény, Kiss József, Papp Dániel). Az irodalom fő témája a dzsentri anyagi és erkölcsi pusztulása. Némelyek részvétellel vegyes humorral nézik (Csiky, Reviczky, Mikszáth), mások haraggal támadják (Tolnai, Vértesi Arnold). »Irodalmi ellenzékünk, mely jórészt a polgárságból származik, egyelőre főként esztétikai síkon vagy épp személyi sértettségből áll szemben a hivatalos irodalommal. A 70—80-as években több kísérlet történik ellenzéki folyóirat indítására, de valamennyi árnyalatot egybefogó orgánusot csak Kiss Józsefnek sikerült teremtenie A Hét-ben, mely a benne olykor található nyeglegségének ellenére a Nyugat útját készítette elő.« A 80-as években jelentkeznek, bár még nem mentes a romantikus elemektől, az Eötvös Józseffel abbamaradt kritikai realizmus (Tolnai, Csiky, Reviczky, Mikszáth); kezd beszívárogni a naturalizmus is, s mindez magával hozza az irodalom tárgyterületének kiszélesedését, a város elesettjeire, szegény kisembereire való kiterjedését. »De noha 1880-tól majdnem minden új tehetség a haladás frontján lép fel, a nyomor mélységét, a kizsákmányolás embertelenségét megmutató forradalmi élelítés csak 1900 felé jelentkezik. (Bródy, Thury). A század végén már együtt van sok eleme annak az új irodalomnak, mely a mi századunk elején virágzik ki. Vajda, Tolnai, Reviczky, Komjáthy, Thury, Bródy a kor legértékesebb írói mintegy főpróbát tartanak a Nyugatból. De egyelőre még üldözött előfutarak.»

A vita elején többek (Szilágyi Péter, Hont Ferenc, Sötér István stb) hozzászólása után a nézet alakult ki, hogy a korszakhatárok ill. alkorszakok megállapításánál hiba volna mereven ragaszkodni a nagy történelmi események alakulásához. Elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy milyen időpontban válik a gazdasági és társadalmi alap változása az irodalomban — új iskolákban, irányzatok jelentkezésében, egy-egy nagy alkotóművész stílusában — érezhetővé. Kisebbit vitára adott alkalmat az a kérdés is, hogy mennyiben lehet egy-egy nagy író fejlődésének bizonyos korszakát általános periodizációs korszakhatárrá ill.

alkorszakhatárrá megtenni. Szabényi Géza például a javasolt 1880-as alkorszak helyett Mikszáth írói fejlődésében bekövetkezett fordulatot javasolta periódus-határul. Szabényi véleményével szemben többen (Komlós Aladár, Nagy Miklós) utaltak a városi polgári irodalom fontosságára ebben az említett korszakban. A periodizációs javaslat részletes megvitatása előtt még felmerült a már 1849 előtt jelentős munkásságot kifejtő írók alkotó útja elhelyezéseinek ill. hovátartozásának kérdése. Ti. Arany, Tompa, Szigligeti, Erdélyi János, Kemény írói pályája még jelentős mértékben átnyúlik az 1849-utáni korszakba, sőt Arany Jánosé még a következőkbe is. A munkaközösség tagjai ezzel a problémával kapcsolatban helyesnek tartották azt a megoldást — mely a XX. század irodalmával foglalkozó munkaközösség periodizációs vitáján merült fel —, hogy ezeket az írókat alkotó erejük kibontakozásának megfelelő kötetben kell tárgyalni, kevésbé jelentős alkotói periódusuk pedig kapjon helyet a másik kötet összképében. Aranytól, Szigligetnél, Erdélyinél azonban még ez sem ad teljes-értékű megoldást; Komlós és Sötér szerint ezekben az esetekben nem lehet elzárkózni az írók munkásságának két kötetre való szétosztásától sem.

A korszakbeosztás alapvető szempontjaként a munkaközösség egyhangúan elfogadta azt a követelményt, hogy elsősorban a kritikai realizmus kibontakozását kell figyelemmel kísérnünk.

Az időhatárok tekintetében a munkaközösség hosszú vita után végül is magáévá tette a Komlós Aladár javasolta korszakolást. A kezdet — 1849 — és a végpont — 1905 — körül alig merültek fel ellentétek. Az 1848-cal való kezdést és Petőfinek korszakunkba való sorolását a munkaközösség elvetette. Ügyszintén figyelmen kívül hagyta azt a javaslatot is, hogy korszakunk 1905 előtt záródjék, hiszen a korábbi években nincs olyan jelentős íróegyeniség, aki Ady és a Nyugat előtt a századvéghez képest újat jelentene.

Behatódóbb vitát váltott ki a javasolt 1880-as alkorszakhatár. A javaslattal szemben többen (Németh G. Béla, Somogyi Sándor, Harsányi Zoltán) 1875-öt, vagy még korábbi időpontot ajánlottak. Érvelésünkben a városi-polgári ellenzékiesség, a »filozófiai líra« első jelentkezését vették alapul. Ezzel szemben — mint erre mások utaltak — ennek az újabb, polgárabb irodalomnak zöme csak később, a nyolcvanas évek elején jelentkezett. Ezekben az években sorra jelentek meg Reviczky, Iványi, Acsády, Vértesi, Bródy alkotásai, amelyek mind a városi ember hangját, a dzsentri újszerű, elitélő ábrázolását nyújtották. A nyolcvanas évek elején, a polgári irodalom erőre kapása idején vált erősebbé a naturalista áramlat behatolása irodalmunkba (Rejtő), a kozmopolita költészet vitája is csak 1880 körül lángolt fel (Komlós). Végül is általában egyetértenek a vita résztvevői abban, hogy a korhatár körülbelül 1878—1882 között van, 1880 felvételét bizonyos fokig »középarányos« volta és Csiky »Proletárok«-jának ekkori bemutatása indokolja.

A munkaközösség tehát a vita után magáévá tette Komlós Aladár javaslatát és ezek szerint az 1849-től 1905-ig terjedő irodalmi korszakon belül alkorszakhatárként elfogadta az 1867, az 1880-as éveket. Az utóbbit azzal a megszorítással, hogy mint a változást jelentő 1878 és 1882 közötti középarányost.

(Összeállította : Nagy Miklós és Rejtő István)

IV.

A XX. századi munkaközösség 1954. március 16-án vitatta meg a század magyar irodalmának periodizációs problémáit. Az értekezleten Bóka László ismertette erre vonatkozó tervezetét, majd a munkaközösség megvitatta a javaslatot. A tervezetet és vitát az alábbiakban ismertetjük.

1. 1904—1919

Ez a korszak öleli fel a munkásmozgalom forradalmi fejlődésének és a magyar imperializmus kialakulásának leglényegesebb időszakát. Ebben a korszakba tartozik bele teljes egészében Ady Endre és Kaffka Margit életműve. Ebben a korszakban indulnak meg a polgári demokrácia pozitív törekvéseinek irodalmi mozgalmak (Hét, Új Figyelő, Magyar Géniusz, Jövőndő, Figyelő, Szerda stb.). Ekkor indul és jut el csúcspontjára legjelentősebb folyóiratunk, a Nyugat. Ebben a korszakban indul útjára a nagy költőgeneráció, Babits Mihály, Juhász Gyula, Tóth Árpád és Kosztolányi Dezső, a prózában pedig Móricz Zsigmond.

Vitakérdés volt annál a pontnál, hogy 1905-től számítsuk-e a korszak kezdetét. A vita résztvevői úgy döntöttek, hogy 1905 lényegesebb dátum, korszakhatárnak jobban megfelel, mint 1899. A polgári irodalom kialakulása, a folyóiratok megjelenései, s általában a XX. századra jellemző irodalmi törekvések a századforduló éveiben kezdenek csírázni, de lényege-

sebben és erőteljesebben 1905-ben jelentkezik nagyobb változás, ekkor erősödnek meg a forradalmi mozgalmak, az első igazi Ady-kötet (Új versek 1906) megjelenésének időpontja is ennek az esztendőnek a jelentőségét erősíti.

II. A Magyar Tanácsköztársaság bukásától a felszabadulásig

Ez a korszak felöleli a Magyar Kommunista Párt antifasiszta harcát, másrészt az ellenforradalmi restauráció s a fasizmus előretörését.

Ebben a korszakban működtek emigráns kommunista íróink, ebben a korszakban kezdte és fejezte be egész életművét József Attila. Ekkor indul a korszak legjelentősebb írói mozgalma, a népi írók mozgalma. Ekkor jelentek meg a különböző ál-forradalmi formalista irányzatok, az un. izmusok.

III. Irodalmunk fejlődése a felszabadulás után

Ez a korszak 1945-től napjainkig felöleli a párt harcát a népi demokrácia megszilárdításáért és a szocializmus építéséért, és legújabb irodalmunk kialakulását.

Ezekben a kérdésekben a jelenlévők többsége megegyezett, néhány probléma azonban megoldatlan maradt:

1. Hol kerüljön megtárgyalásra Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula és Tóth Árpád életműve, az I. vagy a II. korszakban?

Ezek az írók működésüket az első korszakban kezdték, kialakulásuk, írói arcuk megformálásának leglényegesebb (ha terjedelemtre nem is a legnagyobb) része az I. korszakra esik, elválaszthatatlan és kitörölhetetlen részei, sőt alkotói a Nyugatnak, úgyszólván mint mozgalomnak. Ezzel szemben ha az I. korszakban tárgyaljuk ezeket az írókat, akkor a II. korszak fontosabb elvi kérdéseinek ismerete nélkül érthetatlenné válik pályájuk II. szakasza.

2. Az élő írók (pl. Déry Tibor, Illyés Gyula) a II. vagy III. korszakban tárgyalassanak-e?

A résztvevők ebben a kérdésben nem tudtak dönteni, abban állapodtak meg, hogy a fent említett íróknál esetenként és személyenként döntenek el, melyik író, melyik korszakban kerül tárgyalásra.

3. Az irodalomtudomány és az irodalomkritika a korszakon belül kerüljön megtárgyalásra vagy függetlenül, korszakoktól függetlenül egységesen, vagy pedig a következő megosztásban: 1899—1945-ig és 1945-től napjainkig?

A kritika és irodalomtudomány eddig méltatlanul elhanyagolt nagyon lényeges része az irodalomtörténetnek. A korszakbeosztáshoz való ragaszkodás mellett az szól, hogy ez is hozzásegít ahhoz, hogy alaposabban megismerjük a kor szellemi arculatát. A második elgondolás pedig azt támogatja, hogy a kritika fejlődésvonala a kritikán és az irodalomtudományon belüli áramlatok harca könnyebben és egységesebben kimutatható.

Vitakérdés volt még a következő: van-e szükség a fent jelzett korszakokon kívül alkorszakok közbeiktatására?

Az esetleges alkorszakok a következők lennének: 1905—1912-ig; 1912—1919-ig; 1919—1930-ig; 1930—1945; 1945—1948-ig 1948-tól máig. A résztvevők többsége tagadó választ adott erre a javaslatra. A javaslatot indokoltta tette az, hogy ezek a dátumok történelmünk nem lényegtelen időpontjai, de ellene szól az, hogy a túlságos eldarabolás nehézkessé tenné az anyagban való eligazodást.

(Összeállította: Bessenyei György)

V.

A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Irodalomtörténeti Főbizottsága 1954. májusában megvitatta az egyes munkaközösségeknek a periodizációs vitákról szóló jelentését. A Főbizottság igyekezett egyes vitás kérdéseket tisztázni s arra az álláspontra helyezkedett, hogy a főkorszakok kezdetei lehetőleg egybeessenek a magyar nép történetének legjelentősebb mozgalmával, forradalmával. A Főbizottság tagjai elfogadták azt a nézetet, hogy az irodalmi korszakok kezdetétől ne a forradalmak, szabadságharcok bukása, hanem azok megindulása jelöltessék meg. Ennek alapján a Főbizottság helyenként más álláspontot foglalt el, mint a munkaközösségek. A munkaközösségek jelenlévő vezetői elfogadták ezeket a változtatásokat. A Főbizottság feladata volt az is, hogy a négy munkaközösség javaslatait rendszerezze, mivel a munkaközösségek nem tettek mindig világos megkülönböztetést a főkorszakok és alkorszakok között.

Mindezek után még mindig több eldöntetlen kérdés maradt. Legtöbbjük kisebb jelentőségű és a tankönyv tematikájának vitája során könnyen megoldható. Egyetlen olyan probléma maradt, amely külön részletes vizsgálatot igényel: a XVIII. századvégi főkorszakhatár. A régi magyar irodalom képviselői az 1790-es, a felvilágosodás korának kutatói viszont az 1772-es korszakhatár mellett foglaltak állást. A Főbizottság határozata szerint ezt a kérdést külön vitán kell tisztázni.

Az alábbiakban rögzítjük azt az álláspontot, amely a Főbizottság ülésén kialakult, feltüntetve a vitásnak ítélt mozzanatokot. Az egyes korszakoknál használt elnevezések kérdésével a Főbizottság nem foglalkozott, ezért az alábbi címek kizárólag tájékoztató jellegűek.

I. *Ősköltészet* (Az ősközösség korától 1001-ig.)

II. *Egyházi és lovagi irodalom, az antifeudális irodalom kezdete* (1001—1416-ig.)

Alkorszakok : 1001—1061
1061—1116
1116—1228
1228—1279
1279—1350
1350—1382
1382—1416

(Megjegyzendő: a Főbizottság szükségesnek tartja az alkorszakok csökkentését, nagyobb egységek kialakítását.)

III. *A huszítizmus és a renaissance első szakasza* (1416—1530.)

Alkorszakok : 1416—1445
1445—1490
1490—1530

(Megjegyzendő: az 1530-as évszám még nem végleges, lehet 1533 vagy 1535 is, de semmi esetre sem 1526.)

IV. *A reformáció és a renaissance második szakasza* (1530—1604.)

Alkorszakok : 1530—1570
1570—1604

(Megjegyzendő: az 1570-es és az 1604-es években még nincs végleges megállapodás, kisebb eltolódás lehetséges.)

V. *A Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalmak irodalma* (1604—1703.)

Alkorszakok : 1604—1640
1640—1703

VI. *A Rákóczi szabadságharc és a Habsburg gyarmatosítás korának irodalma* (1703—1790.)

Alkorszakok : 1703—1711
1711—1760
1760—1790

(Megjegyzendő: Az 1760-as alkorszak- és 1790-es főkorszakhatár még nem végleges. számosan az 1772-es főkorszakhatár megtartását kívánják.)

VII. *A felvilágosodás és a reformkor irodalma.* (1772—1848.)

Alkorszakok : 1772—1795
1795—1823
1823—1848

(Megjegyzendő: Az 1795-ös alkorszakhatár szükségessége vitatható.)

VIII. A kapitalizmus korának irodalma (1848—1905.)

Alkorszakok : 1848—1849
1849—1880
1880—1905

IX. A munkásmozgalom forradalmi fellendülése korának irodalma (1905—1919.)

X. A proletárdiktatúra és az ellenforradalmi restauráció korának irodalma (1919—1945.)

XI. A felszabadulás utáni irodalom (1945-től napjainkig.)

(Összeállította : Szauder József.)

GYÖRÝ JÁNOS

KARDOS LÁSZLÓ VÁLOGATOTT MÛFORDÍTÁSAIRÓL*

Különbséget szoktunk tenni színész és színész között s úgy mondjuk, hogy az egyik önmagát játssza minden szerepében, míg a másik a szerep közvetítõje, szolgája. Hasonló ellentét jellemzi a mûfordító két típusát is : költõ az egyik, interpretátor a másik. Önnön lírája színeire fokozza fel vagy le a verset az elõbbi, amidõn kénye-kedve szerint válogat az idegen anyagban, közvetít az utóbbi, amidõn alázattal rendeli alá magát a tolmácsolt mûnek. A két típus persze keveredhet ugyanabban a költõben. A Baudelaire-fordító Babits csak a maga érzelem- és formavilágát ápolta az idegen mûben, míg a Dante-fordító Babits csak a mûvet tolmácsolta, azt a mûvet, amelyben tudósként mélyedt el.

A másban is csak önmagát imádó polgári típus helyébe szocialista kultúránk a tolmácsfordító mûvészt iktatja, aki ilyen módon a fordítást nem öncélként úzi, hanem népek tolmácsává válik, közösségekért él, testvér-népekért munkálkodik.

A nagy szerepek így rendeli alá magát Kardos László, amidõn gazdag mûfordítói gyakorlatában a feladathoz igazodik, mûvészi rátermettségével, mûvelt ízlésével legjobb hagyományaink folytatójaként és oly sokoldalúsággal, melyhez foghatót polgári korszakunk fordítás-irodalma alig ismer. Sokoldalúságát nemcsak a nagy terület, népek és nyelvek sokfélesége mutatja, hanem az a hatalmas idõbeli távlat, melyet több évtizedes mûfordítói pályája befutott. Terjedelmes kötet a Sophoklestõl Tyihonovig válogat s azon túl is, a legfiatalabb grúz, bolgár, szlovák, albán és lengyel líra legszebb darabjaiból.

Szép és színes kötetével kapcsolatban, melynek nem egy verse máris a tömegek szívéhez nõtt, egyetlen elvi természetû kérdést szeretnék megvizsgálni, amely úgy érzem, fontosabb most, mint a részletekbe menõ elemzés. De nem is volna itt hely a gazdag anyag beható taglalására. Pedig egy sereg izgató filológiai kérdés merül fel több fordítása kapcsán, olyan is, amilyennel szakirodalmunk még egyáltalán nem foglalkozott. Így többek közt a mûvészi próza kérdése, azé a metrikailag és ritmikailag tagolt prózáé, melynek bemutatására Kardos egy remekül lefordított Livius-részletet közöl. A francia próza még az élõbeszédben is mûvészileg megformált próza, a verstõl legfeljebb rímtelenségében különbözik. Nem véletlen, hogy a franciák foglalkoznak legtöbbször ezzel az íróink számára feltétlenül hasznosítandó jelenséggel, amelynek magyar ága még feldolgozásra vár. Kardos László kötetének mûvészi és elvi értékét bizonyítja, hogy nem egy ehhez hasonló és az irodalom egészét érintõ gondolatsort indít meg. Ezúttal csak a legfontosabbal kívánunk foglalkozni.

A fentebb vázolt nézetet a polgári és a szocialista fordítóról nagyjából Kardos László is magáévá teszi a kötethez írt utószavában. Sõt, világosan kimondja : a mûfordítás lényegét abban pillantja meg, hogy az »valamely néprõl hírt hoz egy másik népnek«. Egyéb céljai a mûfordításnak szerinte csak ezen fõrendeltetése mellett lehetségesek. »Az irodalmak történetében ismerünk mûfordításokat, amelyek arról nevezetesen, hogy segítettek fejlõdésében egy-egy pangó vagy nehezen induló irodalmat. A mûfordítás néha mûfaji és formai tanulságokkal, újszerû témákkal gazdagítja a befogadó irodalmat, néha a nehézkes, merev nyelvet készíti frissítõ tornára, finom hajlékonyságra. Olykor termékeny eszmék sarjadását segíti, olykor csak az idegenre kíváncsi sznobok dekadens szomjúságát elégíti ki. Van úgy, hogy a fordítás mindössze a fordító életveteg, öncélú játéka«. (402. l.)

Nos, a fordításirodalom múltbeli szerepének éppen legfontosabbikáról feledkezik meg Kardos László s vajon nem éppen a leghaladóbb európai hagyományról? A mû (akár

* Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1954.

fordítás, akár eredeti), amely egyik népnek hírt visz a másikról s ezen felül semmi emelkedettebb funkciót nem tölt be, nem irodalmi mű még. A legjobb esetben olvasmány, de nem örök értéke a költészetnek s a legtöbbször nem egyéb mint puszta dokumentáció. Mai fordítás-irodalmunk nagyjából ilyen jellegű, közönségünk is ilyenként fogadja: irodalmi életünk információs rovata.

A műfordítás igazi haladó hagyománya, bármily furcsán hangzik, nem a Kardos László követelte mondanivalóbeli hűségben, hanem a hűtlenségben rejlik. Csak a fordító, hirdeti egy olasz közmondás. Il traduttore traditore. Nem is az általunk agyonsematizált és iskolás tartalom és forma egyensúlyában vagy egyensúly-bomlásában keresendő a mű problematikája, hanem egészen másutt. Irodalom akar-e lenni a fordítás vagy dokumentáció? S ha irodalom igényével lép fel, akkor az eredetiség rangjára kell emelkednie.

Vajon melyik népről adott hírt az Osszián-ciklus másfélszázaddal ezelőtt a polgári racionalizmus kátyujába jutott Európának? Téren és időn kívüli hőskorról, alig meghatározható régi dicsőségről szolozmázott, lírával áttüzesített, de alig rögzíthető epikus mondánivalójával, exotikus neveinek mágiájával, lelkendező tájképeivel. Elgomolygó pillanatfelvételei a klasszicizmus merev formáit bomlasztották végtelenné, komplex motívumai az egész európai romantikát segítették hozzá a világirodalom utolsó nagy kísérletéhez; visszatérni a művészet osztatlan ősforrásához, ahol a műfajok még nem váltak el egymástól, a próza vers még, a vers pedig próza, az ember még egy a természettel, a leírás a cselekménnyel.

És ugyanez a romantika fedezi fel Dantét, szólaltatja meg Shakespeare-t a kontinensen, de legkevésbé sem az olaszt vagy az angolt látja bennük. Sőt, mégcsak nem is az igazi Dantét, és korántsem az igazi Shakespeare-t. Hanem önmagát, önnön romantikus énjét, helyesebben azt, ami abból hiányzott még, de szervesen beleillett. Egyetlen Shakespeare-fordításunknak sem volt oly termékeny hatása a magyar lírára, mint Vörösmarty bűbajos Lear-jének, mely mindmáig fordításiirodalmunk csúcspontja. Pedig nagy a valószínűsége, hogy Vörösmarty nem is angolból fordította s egy mai kontrollszerkesztő kritikáját semmiképpen sem állta volna ki.

S vajon hírt hozott-e a XIX. századi orosz regény az orosz népről Európának? Kétségkívül igen. De ezt a híradást hitelesebb művek jobban végezték el, mint Gogol, Turgenyev és Tolsztoj művei. Az orosz regény hivatása messze túlnőtt a puszta információ keretein s aki hatását ismeri, joggal kérdezheti: vajon egyáltalán képes lett volna-e Európa 1850 után regényt írni, ha nem áll mögötte az orosz irodalom?

Itt kell megpillantanunk a műfordítás központi szerepét: az idegen remekmű behatolását és erjesztő hatását kell lehetővé tennie, a műremek diktatúráját. S ha e remekmű még nem született meg, a fordítás-irodalomnak már akkor is egyengetnie kell a várva-várt nagy mű útjait. A múltból elsősorban ilyen tanulság vonható le s helytelen volna mindezt nem tekinteni haladó hagyományunknak.

Az irodalmakat elsősorban a remekmű diktatúrája viszi előre, ez fejleszt ízlést, változtat szemléletmódot, gerjeszt rajongást, képzeletet. A meglepetésként megjelenő remekmű, a nem várt és nem sejtett Vörösmarty-féle Lear-király, a Babits-Tóth Árpád-Szabó Lőrinc-féle Baudelaire, Bérczy Károly Anyeginje ezt a szerepet vitték és szerves tartozékaivá váltak nemzeti irodalmunknak.

Mi is biztosak vagyunk abban, amit Kardos László önmagáról érez: most nyílnak meg műfordító tervei és képességei előtt a legszebb távlatok. Fordítás-kötete egyik legkedvesebb ajándéka felszabadulás utáni könyvtermésünknek. Kívánjuk, hogy művészetének delelője a nem sejtett remekmű legyen, csak másodsorban tolmácsolás és mindenek fölött reveláció. Erre a rejtélyes pillanatra van szükségünk, amely ha elmarad, elmondhatjuk a költővel: »Csak egy lény hiányzik és minden néptelen«.

KARDOS LÁSZLÓ

NÉGY ÉSZREVÉTEL GYÖRY JÁNOS CIKKÉR E

Győry János szép cikkével sok mindenben egyetértek. Néhány ponton azonban ellent kell neki mondanom.

1. Azt írtam könyvem utószavában, hogy a műfordítói gyakorlat feladata és jelentősége időnként módosul, de az a mozzanat, hogy a műfordítás valamely népről hírt hoz egy másik népnek, a művészi alkotásnak ebben az ágában nagyjából állandónak látszik. Győry János ehhez a mondathoz ezeket a megjegyzéseket fűzi: »A mű... amely egyik népnek hírt visz a másikról s ezen felül semmi emelkedettebb funkciót nem tölt be, nem irodalmi mű még...

a legtöbbször nem egyéb, mint pusztá dokumentáció. Mai fordításirodalmunk nagyjából ilyen jellegű, közönségünk is ilyenként fogadja: irodalmi életünk információs rovata. Itt két ellenvetésem van. A művészi alkotás, ez esetben a műfordítás nem olyan értelemben visz hírt egyik népről a másiknak, mint pl. a Magyar Távirati Iroda jelentései. Szükségképpen olyan funkciót is végez, amelyet Győry »emelkedettebb«-nek mond, — másképp nem volna mű-fordítás. Hogy a művészi fordító az irodalom síkjában tükrözi egyik nép számára egy másik nép életének valóságát — »hírt visz« egyikről a másiknak — ez semmiképp sem süllyeszti ezt a művészi munkát »információs rovat«-tá. Másik ellenvetésem más természetű. Győry egész mai fordításirodalmunkat — »nagyjából« — ebbe az információs rovatba utalja. Azt hiszem, téved. Élő fordításirodalmunk súlypontját nem volna szabad olyan harmadrendű munkákban keresnie, amelyek talán valóban alig többek sietős és pontatlan információnál. Élő fordításirodalmunk sokkal, de sokkal több ennél. Ennek az irodalomnak a súlyát Homéros, Sophokles, Shakespeare, Lope de Vega, Racine, Molière, Puskin, Turgyev, Tolsztoj, Csehov, Gorkij és Solohov új tolmácsolásaiban kell keresnünk s az ezekhez hasonlóknak. Miféle »információs rovat« elég hatalmas ezeket az értékeket befogadni?

2. Győry ezt írja: »A műfordítás igazi haladó hagyománya... nem a... mondanivalóbeli hűségben, hanem a hűtlenségben rejlik.« Azt hiszem, itt Győry nem fogalmazott elég szabatosan. A »mondanivalóbeli hűség«-gel nem szabad játszanunk. A »mondanivaló« az alkotásnak magja, lényege, s ha ezt meghamisítja a fordító, akkor minden elveszett. A részletekben, a formai megoldásokban — éppen azért, hogy a »mondanivaló« minél teljesebben érvényesüljön — tehet engedményeket, lehet »hűtlen« a fordító. De a lényegben soha.

3. Győry azt írja, hogy »hitelesebb művek« jobban tájékoztatták Európát az orosz népről, mint Gogol, Turgyev és Tolsztoj művei. Ezt nem hiszem. A művészi tükrözésnek azon a fokán, amelyen a klasszikus orosz regény áll, ez föltöbb kockázatos kijelentés. De a tények is mást vallanak. Amit a 19. század orosz viszonyairól tudunk, azt — túlnyomó nagy részben — az orosz irodalomból tudjuk.

4. Legkevésbé Győrynek ezt a mondatát tudom elfogadni: »Az irodalmunkat első-sorban a remekmű diktatúrája viszi előre, ez fejleszt izlést, változtat szemléletmódot, gerjeszt rajongást, képzeletet.« Eszem ágában sincs tagadni a remekmű roppant szerepét, azt, hogy rajongást tud kelteni, felzaklatja a képzeletet, fejleszt az izlést és módosíthatja a szemléletet. Mégis, Győry tétele — »az irodalmunkat első-sorban a remekmű diktatúrája viszi előre« — hamis. Ez a »diktatúra«-fogalom csak egy idealisztikus gondolat-rendszerbe illenék bele, hiszen megfosztja primer irodalom-formáló jelentőségétől a társadalmi erők összességét. A »remekmű diktatúrája«-nak elmélete az irodalmat elszakítja a valóságtól, és mindenestül s végképpen egy sajátos irodalmi mozzanattá, a kormányzó-formáló, mindenható irányítása alá rendeli. Ha hiszünk a »remekmű diktatúrája«-ban, nem hihetünk a társadalmi valóság döntő szerepében. Gondolom, a lényegben itt nem lehet köztünk komoly különbség, s voltaképpen csak arról van szó, hogy Győry János ezt a diktatúra-formulát a kelletténél jobban kiélezte.

MOLNÁR JÓZSEF:

A MAGYAR KLASSZIKUSOK SOROZAT ARANY EMBER KIADÁSÁNAK FILOLÓGIAI PROBLÉMÁI*

Jókai Mór halálának 50. évfordulójára jelent meg a Magyar Klasszikusok legújabb kötete, amely *Az arany embert* juttatta 10 000 példányban olvasóközönségünk kezébe. Mint értesültünk, ez a példányszám pár hét alatt el is fogyott. Nagy örömmel és lelkesedéssel lehet üdvözölni ezt a kultúrforradalmi eseményt s ez egyúttal arra kötelez bennünket, hogy vizsgáljuk meg ennek a kiadásnak pontosságát és lelkiismeretességét.

Jókai regényének ez a kiadása, amint a *Jegyzetek*-ből megtudjuk, »az 1925-ben megjelent Centenárius kiadás nyomán« készült s nagy ellenőrző apparátussal készítette elő a Szépirodalmi Könyvkiadó, ha nem is a legalaposabban.

*Jókai Mór: *Az arany ember*. Az utószót és a jegyzeteket Lengyel Dénes írta. Sajtó alá rendezte Fónagy Iván. Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1954.

Jókai regényeinek jó része a korabeli napilapokban jelent meg először folytatásokban, így *Az arany ember* is. A napilapokban való megjelenés után készítettek belőle könyvformát. Az ilyen kiadványok sokszor nem voltak elég pontosak s egy kritikai kiadásnak számító (mert a Magyar Klasszikusok köteteit a közvélemény »kritikai« kiadásnak tekinti mindaddig, míg újabb és jobb kritikai kiadás nem jelenik meg) új kiadásban több pontosságra és lelkiismeretességre lett volna szükség. A centenáriumi kiadás ebből a szempontból nem megbízható, s nem vehető alapnak egy új Jókai-kötet megjelenésekor. Az 1894-ben tervezett jubileumi kiadás (100 kötetes) szövege az egyetlen megbízható és irányadó ebből a szempontból. Ezt a kiadást a Révai Testvérek adták ki s a Franklin társulat nyomta példamutató precizitással és nagyon komoly igényekkel.

Amikor 1893-ban felvetődött Jókai Mór ötvenéves írói munkásságának megünneplése (az ünneplés 1894. január 6-án ment végbe), elhatározta a rendező bizottság, hogy Jókai összes műveit 100 kötetben ki fogja adni. Eötvös Loránd volt ennek az elnöke s a Jókaitól kért beleegyező levélre az író így válaszolt: »A legőszintébb örömmel vettem méltóságod nagybecsű levelét, melyben arról értesít, hogy jó barátaim méltóságod elnöksége alatt számomra ötven éves írói pályám végén azon kitüntetést szándékoznak megszerezni, hogy összes műveimet egy egységes összkiadásban a hazai közönség kezébe juttassák. Életemnek legfőbb vágyát látom ez intézkedésben teljesülni: a minő élő trónnak még alig adatott meg, s hogy ez létre jöhessen, ahhoz nemcsak szerzői beleegyezéssel járulok, de az egész vállalat megszerkesztését, rendezését, szakszerű beosztását s irodalomtörténeti jegyzetekkel és felvilágosító korrajzokkal ellátását vállalom magamra.« (Jubileumi kiadás 100. kötet 16—17-lap.)

Ugyanekkor a Révai Testvérek kiadvállalatnak ezeket írta: »... ígérem, hogy ezen összes kiadást úgy fogom rendezni, hogy az hibáktól menten szigorú önbírdolat után, illő jegyzetekkel jusson a közönség kezébe« (uo. 17 l.).

Jókai nagy gonddal és fáradhatatlan munkával készítette elő ezt a kiadást, közölve a rendező bizottság elnökével, hogy »ilyen nagy falmaz munkába a hiba is sok. Azt senkinek sincs joga kiigazítani: egyedül magának a szerzőnek. Én magam helyreigazíthatom a nagyobb hibákat, tévedéseket, kiostálhatom a vadócot a mit kivülem senki más nem tehetne, az irodalmi egyéniség-meghamisítása nélkül.« (uo. 18 lap.)

A 100 kötetes kiadás 5 év alatt készült el, minden évben kétszer megjelenve egy tíz kötetből álló sorozat »amelynek végső revízióját maga Jókai végezte« (uo. 25 lap). 1898 karácsonyára pontosan együtt is volt a hatalmas Jókai-könyvtár.

Mindezt el kellett mondani, illetve fel kellett eleveníteni, mivel Jókai halála után 50 esztendővel mégsem ehhez a kiadáshoz fordult a Szépirodalmi Könyvkiadó, hanem a sokkal rosszabb és hitelesnek egyáltalában nem mondható centenáriumi kiadást vette alapul.

Ez csak részben érthető. 1925-ben az új Jókai-kiadás előkészítésekor úgy látszik nem volt elég idő, s nem volt elég szakértő, hogy a jubileumi kiadást helyesen irassák át. Átjavításra pedig feltétlenül szükség volt, mert a jubileumi kiadás helyesírása akkorra már elavult (pl. *Narciszsa, tavasszal, pincze, czél, bérczfal, kukoricza, Oczeán, Aszszán stb.* vagy *a mint, az, a ki-, a ki-; S a ki, az a ki; a míg; illyr; kisasszony nyál stb., stb.*)

Ez nyilvánvalóan a forrása a sok zavarnak, tévedésnek és elírásnak, no meg félreértésnek, ami most a centenáris kiadás újrayomásával tovább él és zavarja közönségünk művészi elmélyedését.

Nagyon érdekes, hogy a jegyzetek legnagyobb része a jubileumi kiadás alapján készült, ez filológiai pontossággal megállapítható, s éppen ezért a jegyzetek és szövegkiadás írása és helyesírása között eltérések is vannak. Csak mint érdekességet említünk meg néhányat:

Mostani kiadás	A mostani kiadás jegyzete	Jubileumi kiadás
137. lap. Carthágója	472. lap. Carthágója	Carthágója
291. « Ariadné-fonalát	473. « Ariadne-fonál	Ariadne
327. « Meduza-fő»	476. « Medusa	Medusa
362. « Polikrates	476. « Polycrates	Polycrates
417. « Kleopatra obeliszkja	474. « Cleòpatra obeliszkje	Cleopatra obeliszkje
408. « Holofernesznek	476. « Holofernes	Holofernes
397. « szibarita életmód	473. « szibarita és Sybaris	sybarita
389. « predestináció	473. « predestináció és alatta predesztináció	praedestinatio

A *Jegyzetek*-ben olvassuk, hogy »a helyesírást a sorozat kiadási elvei szerint modernizáltuk, tiszteletben tartva az író nyelvhasználatából folyó sajátosságokat.« (471. lap).

Azt hiszem a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzata feltétlenül kötelező s ezt ez a kiadás nem mindenben tartja meg, hiszen mit lehet szólni *Az arany ember* mostani kiadásában az ilyenekhez?

játszék (46. l.), higgye, higgyen (156., 267., 276. l.), rémületel (213. l.). Párisban (220. lap), tárgaly (283. l.); éjszaka, ; Komárommegye (445. l.).

Vagy minek tekintsük az ilyen formulákat? elszokták hordani (48. l.), megszokták látogatni (58. l.). előtudná adni (90. l.), felfogja adni (123 l.), kiszokta önteni (198. l.).

Másfélék: ébrenlenni (77. l.), rátoktalálhason (87. l.), továbbbocsátja (287. l.). rámbizta (263. l.), otllenni (275), otffeledte (106), kezealatt (82), nagypusztá tér (11. l.). földbetenni (90), résztvett (272), ágybafeküdt (298), hátatfordított (114), éjjel járó (214), édes anyja (198), alabástrom szobor ((193), vénasszonyt, (140), vénember (319), gyermekarca (99), tisztítóvizeskorsó (131), minden nap (261, 391).

Nem érti az olvasó miért közli a regény Athalie határozóragos alakjait kötőjellel (Athalie-nek [100] Athalie-nak [161], Athalie-vel [175], Athalie-val [136], Athalie-hez [170] Athalie-hoz [449], Athalie-ra [144], Athalie-ról [166]). Arról nem is beszélve, hogy hol magashangúnak, hol mélyhangúnak fogja fel az Athalie és Noémi neveket. Itt végre lehetett volna hajtani a következetes használatot »az író nyelvhasználatából folyó sajátosságok« megsértése nélkül.

Az író sajátosságainak megváltoztatására amúgy is találunk elég sok példát a kötetben:

Mostani kiadás	Jubileumi kiadás
7. l paraziták	parazitok
7. « közepette	közepett
12. « ütemre	ütenyre
21. « lapátjain	lapátain
22. « egyenként	egyenkint
313. « lassanként	lassankint
23. « megérdemelni	megérdemleni
44. « ruháján	ruháin
51. « elfelejtettem	elfeledtem
53. « lány	leány
55. « kettejük	kettőjük
59. « emlékszik	emlékezik
65. « aztán	azután
71. « teknősbéka	tekenősbéka

Mostani kiadás

Jubileumi kiadás

82. 1. meztelen	meztelen
109. « tanácslom	tanácsolom
135. « felcserepedett	felcseperedett
135. « százezret	százezeret
144. « tréfálkozék	tréfálózék
147. « behajthatatlan	behajthatlan
157. « vásárolással	vásárlással
169. « lefüggönyözött	lefüggönyözött
172. « feloldva	földoldva
173. « felnyitott	fölnyitott
182. « tolonganak	tolongnak
185. « mosolyogni	mosolyodni
199. « csendjében	csemdében
303. « felállt	fölállt
227. « briliánsot	briliántot
236. « marasztalni	marasztani
250. « fiókjában	fiókában
250. « miniatűr	miniatur
269. » fennkölt	fenkölt
281. « szegletét	szegletet
313. « honlétét	honnlétét
315. « eridj	eredj
320. » alól	alul
321. « testetlen	testtelen
324. « leglegyőzhetlenebb	leglegyőzhetlenebb
330. « közül	közöl
343. « megtörölte	megtörülte
343. « törölne	törülne
348. « megcsalást	megcsalatast
351. « gondterhes	gondolatterhes
352. « előbb	előbb
355. « megmondhatatlan	megmondhatlan
379. « megháboríthatatlansága	megháboríthatatlansága
382. « okvetlenül	okvetlen
386. « hörpinté	hörpenté
389. « öblében	öblében
399. « címzeteik helyére	címzeteik helyére
423. « ágasbogas	ágbogas

A sajtó alá rendezés közben feltétlenül észre kellett volna vennie az illetékes felelős szerkesztőknek, hogy komoly hibák vannak a szövegben s vissza kellett volna keresni néhány helyet a jubileumi kiadásban. Akkor nem kerültek volna be e hibák. Hiszen az olvasó megbízik a kiadást előkészítő komoly fórumok tekintélyében s el sem akarja hinni, hogy ilyen hibák előfordulhatnak. Ebben a kötetben pedig komoly hibák vannak. Ezt bizonyítja az a különös kettősség, hogy míg a megmagyarázott szavak esetében a jubileumi kiadás alapján helyes szöveg került a *Szavak magyarázata* címszó alá, addig a mű szövege rossz.

Pl. *sák* (kanálalakú merítőháló) a szövegben mindkét helyen »*sák*« alakban szerepel (375., 376. lap.) Egészen meghökken az olvasó, amikor *hegylapo* helyett *hegyalapo*, *oda elől*

helyett *oda dől*, *utasok* helyett *utazók*, *manna* helyett *maggal*, *körületét* helyett *kövületét*, *rémek óriása* helyett *kémek óriása*, *szikladóm* helyett *szikladomb*, *falszekerény* helyett *faszekerény*, *ott hált* helyett *ott állt*, *admiralitás* helyett *admirális*, *névnapi köszöntő* helyett *köznapi köszöntő*, *nemes háziszárnyas* helyett *nemesi háziszárnyast* olvas. Bőséges példa van ilyenekre:

Mostani kiadásban

Jubileumi kiadásban helyesen

6. 1. 1. sor	hegyalap	hegylap
6. « 13. «	emberlakatlan	emberlaktalan
6. « 13. «	gyanútlanul	gyanútlan
8. « 1. «	falat	falakat
8. « 9. «	mint	minden
8. « 28. «	partól	partról
10. « 23. «	szélzúgásokon	szélzúgáson
10. « 26. «	mennydörgésekből	mennydörgésből
11. « 4. «	főtakaró	főtakaróval
11. « 12. «	feltüntetve	feltűzve
11. « 22. «	visszahang	visszhang
12. « 19. «	ütemre	ütenyre
14. « 29. «	fohászkodott	fohászkodék
15. « 14. «	oda dől	oda elől
15. « 28. «	olvashat ki belőlük	olvashat belőlük
16. « 30. «	összeomló	összeömlő
18. « 8. «	habozott	habzott
20. « 24. «	erősen szorítá	erősen m gszorítá
24. « 4. «	a világon minden hajósrá	a világ menden hajósára
24. « 14. «	veszélyes fenekű	veszélyesi szirtfenekű
28. « 6. «	alattságokat	alattságot
31. « 3. «	volt hátra	hátra volt
32. « 16. «	jelről	jelből
33. « 9. «	utazók	utasok
34. « 9. «	mindegyik	mindenik
35. « 9. «	ki azt már	azt ki már
36. « 31. «	sok is annak	sok is az annak
37. « 4. «	mindannak, mi	mindannak, ami
38. « 20. «	a kabinba nem ment	a kabinba be nem ment
40. « 29. «	osztovai	osztrovai
42. « 34. «	mélyedt le	mélyed le
43. « 3. «	maggal	manna
43. « 3. «	földnek	földegnek
43. « 16. «	gongollyal	gomollyal
43. « 19. «	kövületét	körületét
47. « 14. «	mivel	milyen
49. « 19. «	szűk szobánk van	szűk kis szobánk van
51. « 22. «	Elfelejtettem	Elfeledtem
52. « 5. «	hajóról	hajótól
52. « 11. «	ellenértékét	egyenértékét
54. « 28. «	egy kis alacsony fapad	egy alacsony fapad
55. « 30. «	elfogadta	eltfogadja
56. « 14. «	percek alatt	perc alatt

69. 1. 32. sor sátorinak, talán	sátorinak, takarónak talán
71. « 4. « terített	terített
71. « 19. « Énnálam	És nálam
75. « 13. « rejtették	rejték
75. « 24. « s hirtelen el tűnni	s hirtelen megint eltűnni
77. « 32. « Khazinár	Khazniár
79. « 5. « kémek óriásai	rémek óriásai
82. « 2. « érintették	érinték
82. « 18. « kísértéstől	kisértettől
82. « 35. « meztelen	meztelen
85. « 14. « te is rá	rá te is
88. « 22. « szégyen sírni	szégyel sírni
103. « 19. « árvereztetni	árverezni
103. « 30. « ne tintázzátok be	be ne tintázzátok!
104. « 22. « valami nagy	valami nagyon nagy
111. « 3. « gabonára	gabonája
114. « 9. « ígértetett	ígérgetett
114. « 35. « italt-ételt	ételt-italt
116. « 13. « rejt magában	rejt még magában
119. « 13. « szikladómnak	szikladómnak
125. « 23. « már nem volt bolond	nem volt már bolond
134. « 38. « elég volt az idénre ez	elég volt ez az idénre
143. « 1. « bevágta az ujját	bevágta az utát
148. « 9. « bizonyára Brazovics volt	bizonyosan Brazovics úr volt
152. « 7. « szorongatni	szorongattatni
155. « 26. » egyszer fognak hozzá	egyszerre fognak hozzá
174. « 33. « kis kapu ajtaján	kapu kis ajtaján
175. « 10. « bútorokkal	bútorral
183. « 6. « kicsiny hely	kicsiny kis hely
187. « 9. « faszekrénybe	falszekrénybe
190. « 12. « úrnak hajadon leányát	úrnak árva hajadon leányát
201. « 32. « Ön jól tett	Ön jót tett
201. « 38. « Ön visszatér	Ön ismét visszatér
202. « 4. « poklot szenvedtem	poklot szenvedem
203. « 16. « Így kellett most tenni.	Így kellene most tenni.
205. « 32. « másnak korán	másnap korán
215. « 27. « megint csak visszakapta	meg csak visszakapta
236. « 28. « marasztalni	marasztáni
245. « 3. « undorodás volt eddig e szó	undorodás volt eddig előttem e szó
264. « 19. « félmillió forint árú	félmillió forint ára
275. « 24. « körmei hegyig	körmei hegyéig
279. « 33. « mint szokás	mint szoká
282. « 11. « új élet előtte	új élet áll előtte
286. « 23. « Szakállt növesztett	Szakállt növelt
287. « 16. « továbbbocsátja	odább bocsátja
289. « 17. « kísérte le	kísérte el
293. « 18. « küszöbön	küszöbben
301. « 7. « egyre lisztel	egyszerre lisztel

Mostani kiadásban

Jubileumi kiadásban helyesen

301. 1. 12. sor ott állt	ott hált
302. » 2. » egész idő alatt	ez idő alatt
303. » 12. » az ideglátásnak	az ideglázásnak
305. » 20. » kezdte gyötörni	kezdte el gyötörni
321. » 15. » nincs már kijárás	nincs más kijárás
341. » 22. » Szótlanul ültek egymással szemben	Szótlanul ültek egymás mellett, egymással szemben.
347. » 18. » meg fog tudni ön	meg fog ön tudni
361. » 10. » körülhajózza	körülhajókázza
362. » 34. » egy kis alabástrom szobor	egy alabástrom szobor
363. » 2. » zsebre tette	zsebébe tette
375. » 24. » zsákkal	szákkal
376. » 5. » zsákja	szákja
387. » 33. » rézparagöngyöleg voltak	rézparagöngyölegek voltak
390. 32. » volt szerencsénk	volt szerencsém
391. » 15. » admiralistól	admiralitástól
391. » 21. » megéitetnek az asszonyok	megégetnek az asszonyok
399. » 7. » hol vagy olyankor	hol vagy te olyankor
400. » 35. » És ura akarok lenni a makrancos tündérnek.	És ura akarok lenni ennek a makrancos tündérnek.
406. » 25. » a kunyhóig	a kunyhótól
410. » 9. » lehetett követni kilétére	lehetett következtetni kilétére
423. » 8. » kikocsizott	kikocsikázott
425. » 20. » majd szorítani	majd szorítani, majd tágítani
430. » 10. » jól látta azt	látta jól azt
440. » 20. » hogy el ne bomoljanak	hogy fel ne bomoljanak
446. » 37. » »olvassuk fel a köznapi köszöntőket«	olvassuk fel a névnapi köszöntőket
453. » 18. » nemesi háziszárnyasok	nemes háziszárnyasok

A pontatlanságra jellemző az is, hogy a jubileumi kiadás szövegéből itt-ott szövegrészek is maradtak ki. Ezek nem zavarják meg a mű élvezését, de feltétlenül a kiadás értékét rontja az ilyen pontatlan közlési mód.

Kimaradt szövegrészek:

- 42. lap, 31. sorban »a halásos méreg« után betoldandó: *Olyan, mint a pöffeteg;*
- 48. lap, 31. sorban »Amit kíván ön, azt választhat« után *Azért természetjük.*
- 58. lap, 33. sorban »megköszönte, s azzal« után *leült Timéa üresen hagyott helyére és*
- 77. lap, 8—9. sor helyesen így: *»dugót húznak ki egy üvegből, mintha kalánnal forgatnak valamit egy pohárban, mintha valaki a kezét összecsapja, mintha éjjel mosdani kezdenek;*
- 106. lapon 17. sorban »mulatságból is megteheti« után *És nem fog a cselédszobában hálni, hanem Athalieval egy szobában.*
- 127. lapon 32. sorban »nem adhattak semmit« után *az albérlők a főbérlőknek nem fizettek semmit,*
- 167. lap, 23. sorban »Timéa és Brazovics úr.« után *Timéát senki sem sürgette utána nem kérdezősködtek;*
- 276. lap, 28. sorban »olyan helyre« után *ahol egy rokonszenves alak sincs körülötte,*
- 283. lap, 8. sor után *Körüljárta az egész szigetet és töprengett magában a jövődjéről.*
- 384. lap, 23. sorban »sokat lopott;« után *akinek kevés van, kevesett lopott;*

389. lap, 38. sorban »Magam kiúsztam a partra,« után *Ebből is láthatod, hogy énnekem még van valami dolgom a világon.*

A kötet háromirányú jegyzetapparátusa nem mutatkozik szerencsésnek, hiszen vannak benne lapszámra hivatkozó *Szóvegmagyarázatok*, s ezekből is még több kellene, hiszen nemcsak Ábrahám és Hágár története szorul magyarázatra, azt igényel a Jób próféta, József és Putifárné, Nőé, Jákob, Lea, és Ráchel, Sára, Mikhál, Paltiel, Bethsabé, Uriás, Salamon stb. is (145. stb. lapokon). A mohamedán vallás angyal-tömegét is meg kellett volna magyarázni (187—188. lap), nem beszélve a fa fajták magyarázatáról (227., 228. lap).

A másik csoportban a *Nevek magyarázata* alatt sem találunk meg mindent, amit keresünk. S érthetetlen, hogy ha az Allgemeine Hofkammer stb. itt van, miért került *Szavak magyarázata* részbe az Oberstfinanzegeheimrat? Vagy ha Holofernes ott szerepel miért nincs ott Prokop is? Magyarázni kellene az ilyen szavakat, mint Gígászok, Árgus, Diána, Bachánsnő, Julius Caesar, Sisera, Ovid Amorum liber, Hafiz, Heine is.

A szómagyarázatból egész csomó olyan szó hiányzik, aminek benne kellene lenni, hiszen olvasóközönségünk jórésze nem ismeri már a latinos szavak jelentését, de nem ismer egész sereg népi eredetű szót sem, amelyből a jegyzetekbe kevésnek a magyarázatát vették fel. Itt mind a magyar, mind az idegeneredetű szavak magyarázatára vonatkozóan közlünk összeállítást:

babaj, bökle, burnót, ciherre vetették a boszorkányokat, csatányos alkalom, diván, dobasz, drabant, font, garas, garda, geszt, göbecs, güzül, gyutacs, gyürke, haricska, harmatkása, hátahoporjás, iszamodva, iszák, icce, kapubálvány, karát, kölyü, lapdacs, (öreg) legény, liceumkerítés, őn, pagony, padmaly (padmalypart, lépcső padmaly), pákosz, porkoláb, puncs, sáfár, serpenyő, sulyom, szatyma, szironták, toportyán féreg, túső, tűzszerszám, vaskoronarend, vargatallér, váltókrajcár, várta, vihadar, zucsma, zsinat stb. stb.

aeolhárfa, admiralitás, akkor, ambició, amphiteatrum, akvamarin, almárium, anisetta, apanázs, apportiroz, arzenál, arabeszk, archimandrita, aszpektus, avandzsíroz,

bigámia, bizar, bulla

calo, celebritás, ceremonia, (ki)cirkalmaz, citadella, consol, creve-coeur

démon, dezentor, deputáció, derogál, diakón, diakónus, dóm

eklézsia, elementum, etikett, excellenciás, őexcellenciája

fátum, fauna, fantom, ferblizni, fatalizmus, fiskális, filiszteusok, fiziologia, figaró, filozof, flora, formalitás

gentleman, geolog, giraffe-fésű, gouvernante, grippe, groteszk, grácia

hazárdjáték, Hackbrett, hárem, hipochondria, hipomaklion, hidriota, honorácior, huri, invitál, instancia, ispán

karbunkulus, kabinet, katokomba, kalkulál, kancellária, kaució, katekizmus, káté, kajmán, klenodium, kontó, konvent, kolna, kolossz, kommandáns (vár), kompromittál, komorna, korrekt, konfirmál, kubik fa, kurátor, kvaterkázás, kvittel, latakia, légio, limfatikus

mappa, masinéria, martir, mágnás, márki, major, melankolikus, medaillon, meteorolog, migrén, miniatűr, misztérium, mitosz, müzümán

neglizsé, nektár, nobel piano

obester

padisa, partie, patronus, patriarcha, percent, perorál, perfid, perjel, pirata, porció, polipusi, pópa, pomolog, planeta, prédikatum, produkálni, predestináció

profanálni, prófunt, prince-Albert

racionalis, regálpapír, recepissze, refraktor, reszort, respektus, rorate

sinus (cosinus), sligovica, spiritus, spleenes, spekuláns, spekuláció, solitaire, staffirung, studiroz, stádium, strapaciroz

senátor, szisztéma, szerafimok, szférák, székszis, szuperintendens

tabella »Haben«, tantième, tara, talentum, temperatura, térime, tornado, toilette,
tortura, tunique, trapézium
uniformis
valkűrök, vicispán, virtuóz, virtualitás
yankee, yankeetrik

Magyarázatra szorulna a Goszpodi Pomiluj, pietra D'Egypto, pyrop, unkiars-skelleni békekötés (115) is. No meg a Fi donc! (105) és a Sie trägt, wenn ich nicht irre, ein schwarzes Camisol (223).

Mindezt nem gáncsoskodásul, hanem segítő szándékkal állítottuk össze, mert a cél minél hitelesebb és minél hibátlanabb mű közzététele. Természetesen mindennek a kötet nyomdába adása előtt kellett volna végbemennie, s ezért csodálkozunk azon a nagy előkészítő apparátuson, amely nem végezte el azt a munkát, amit most a bírálónak kellett elvégeznie.

E hibák észrevétele és feltárása reméljük segítséget nyújt a következő kötetek kiadásához s egyben figyelmeztet bennünket arra, hogy Jókai gyűjteményes kiadását nem a centenárius, hanem a jubileumi kiadás alapján kell előkészíteni.

Az olvasóközönség megtette kötelességét, azonnal megvásárolta Jókainak ezt a regényét. Az, hogy komoly hibák vannak a kiadásban s hogy nem eléggé alaposan jártak el az előkészítés körül a megbízottak, aligha fog tudomására jutni, hiszen aligha van módjában szakfolyóiratokat olvasni, éppen ezért van szükség arra, hogy ezekre a fogyatékokra a lehető legkorábban hívjuk fel legalább a szakemberek figyelmét.

A THÁLIA TÁRSASÁG FÉLÉVSZÁZADOS ÉVFORDULÓJA

A századforduló idején szinte reménytelenül mély kátyúba jutott a magyar színészet szekere. A válság azonban nem elszigetelt magyar jelenség volt. A dekadenciába fulladt kapitalizmus szükségszerűen hozta magával, hogy szerte Európában mindenütt léleklelenül szürke akadémizmusba merevedtek az állami színházak, — a tőkés magánkézben lévő műintézetek pedig üzletszerűen szolgálták ki a közönséget, az uralkodó osztályok léha mulatságra vágyó tagjait.

Az állami színházak színpadán — kevés kivételt nem számítva — még mindig a kothurnusos tragédiák jambusait dörögtek a fejlődésükben végképp megtorpant színészek, a magánszínházakban pedig a malackodás, a higromantikus rémdráma, a családi háromszögről szóló megszámlálhatatlan változat járta. — Úgy tetszett, végképp elhallgat a jövőbe mutató művészet a századforduló színházi világában. S amikor a helyzet már szinte kilátástalannak mutatkozott, váratlanul megjelent Párizsban egy szerény gázgyári tisztviselő — André Antoine-nek hívták — színházat alapított, mely céljaul a valóság művészi ábrázolását tűzte ki. S nyomában Berlinben Otto Brahm irodalomtörténész is létrehozta Új Szabad Színpadát, melyben először rendeztek előadásokat az ipari munkásság számára.

A hatásos s jövőt munkáló egészséges kezdeményezéseket azután Moszkvában Konsztantín Szergejevics Sztaniszlavszkij tetőzte be, akinek szocialista-realista munkamódszere ma már mindenki előtt világos, egyedül lehetséges útja a színház művészi fejlődésének.

Ennek a realista színjátszásnak a vonalán áll az a néhány haladó magyar fiatalember akik 1904 őszén megalapítják a Thália Társaságot. A lelkes ifjú gárda élén három egyetemi hallgató áll: Lukács György, Benedek Marcell és Bánóczy László. Egyikük sem töltötte be még huszadik évét sem. A vezető triász tagjaiból már csak a két előbbi van életben, akik ma, a letűnt 50 év távlatából bizonyára meghatódottan gondolnak vissza művészi forradalmi álmuk félszázados évfordulóján a Thália megnyitásának küzdelmekkel teli ünnepi estjére.

Az érlelődés lázában felkereste a három ifjú diák a Nemzeti Színház fiatal rendezőjét, Hevesi Sándort és elhozták neki kész tervüket, hogyan akarják az elaggott magyar színjátszást megfiatalítani, hogyan lehetne Budapest színházi életében is megindítani azt a folyamatot, amely már Londontól Moszkváig mindenütt megrázta a színházakat és amely nélkül a színpadnak okvetlenül el kellett volna csenevészenednie. Ők a berlini mintára gondoltak, a Brahm-Harden-féle egykori Freie Bühne-re, amelynek művészi és adminisztratív fénkszere az volt, hogy különböző színházak színészeinek alkalmi együttesével színrehoztak olyan újfajta műveket, amelyeknek előadására az úgynevezett »rendes» színházak nem akartak, de nem is mertek vállalkozni. A Freie Bühne helyzete azonban könnyű volt, sokkal egyszerűbb, mint a magyar fiataloké. A Freie Bühne Gerhart Hauptman-nal jött, egy új, nagyszerű német íróval, — szakasztott úgy, mint Sztaniszlavszkij Csehovval és Antoine Courtelin-nel és másokkal s valamennyien Ibsennel, Tolstojjal és Strindberggel. A Tháliánál ezzel szemben abban az időben hiányzott a kilátás, hogy új magyar drámaírókat állíthassanak be munkatervükbe.

Hevesi, a kitűnő színházi szakember, a fiatalok tervét elvben nagyszerűnek találta, csak gyakorlati vonatkozásban voltak aggodalmai, mert úgy látta, hogy az ilyenfajta színház aligha lenne Budapesten életképes. Meggyőződése szerint a berlini módszert nem lehetett átültetni az akkori magyar színházi viszonyok talajába. Hivatásos kész színészekkel itt nem lehetett volna dolgozni, akiknek kialakult és megmerevedett rutinja nem is lett volna engedelmes anyag az új szándékok és célok szolgálatára. A Thália alapítóinak célja ugyanis az volt, hogy egy teljesen új együttest neveljenek ki s a budapesti színházak játékrendjéből kirekesztett darabokból állítsák össze repertoírjukat. Gyökeres módon akartak szakítani a hagyományos, avult játékmóddal, amely nemcsak a színházakban uralkodott; a színiakadémia ifjúságát is ebben a szellemben nevelték s ezzel mindig jobban és jobban megrögzítették és megmerevítették a régi rutint, amely már megérett a likvidálásra.

Egyetlen út látszott járhatónak, — amit Sztaniszlavszkij tört; tehetséges kezdők kiművelése, tehetséges és megfelelő műkedvelők bevonása, intenzív foglalkoztatása, ami Antoine módszerének is magva volt. E kétféle elemnek egyesítése oly módon, hogy ne csak próbákon dolgozzanak, tehát azokkal a darabokkal, amelyek a közönség elé kerülnek, — hanem ezen kívül is állandóan tanuljanak és gyakoroljanak.

Első pillanatra vakmerőnek látszott a Thália vezetőinek terve, hogy Budapest színházainak népszerű és ünnepektől drámai együtteseivel szemben, ismeretlen kezdők és műkedvelők társaságával próbáljanak utat törni és sikert kiharcolni, nem is népszerű darabok számára. De ők nem riadtak vissza sem a bizalmatlanság, sem a közöny többszörfől elhangzott megnyilvánulásaitól, mert meg voltak győződve, hogy szándékukat keresztül is fogják vinni. Meg voltak szentül győződve róla, hogy a feladatot, amit maguk elé tűztek, meg is fogják oldani: a magyar színművészet megrekedt szekerét kiemelni a kátyúból. Égbekiáltó anomáliák dúltak Budapesten az akkori idők színpadi életében. Színházi kultúránk szégyenletes jelensége volt pl. hogy a XIX. század egyik legnagyobb remekműve — Ibsen *Vadkacsa*-ja — még megírása után húsz esztendővel sem jelent meg magyarul, sem könyvben, sem színpadon. A Thália céljául tűzte ki, hogy az ilyen mulasztásokat helyrehozza, ezeket a hiányokat pótolni fogja.

A »Vadkacsa« és társai, a »Reménye«, az »Éjjeli menedékhely«, a »Mária Magdolna«, — Gorkij és Ibsen, Hauptmann és Hejermans, Hebbel és Balzac, a szocializmus útjait járó írók és műveik, ezek voltak azok a kész tervek, amelyeknek megvalósítására a fiatalok szövetkeztek.

Közvetlenül megindulásuk előtt jött a hír — ami valóságos lázba ejtette őket —, hogy Csehov »Sirály«-ának grandiózus moszkvai előadása milyen átütő színpadi sikert aratott. És ez kizárólag Sztaniszlavszkij műve volt, aki a színjátás merev klasszikus hagyományait szilánkokra törte.

1904 tavaszán kezdődtek meg az előkészületek a Thália Társulat összeállítására és megszervezésére. Eszmei vonalon már készen állottak és tudták, milyen világnézettel induljanak harcba. Műsoruk irányvonala is le van rögzítve: a drámairodalom olyan értékeivel, illetve műveivel akarták megismertetni a magyar közönséget, amelyeket a kapitalista beállítottságú színházigazgatók nem voltak hajlandók műintézeteikben színpadra hozni. Olyan drámákat akartak bemutatni, amelyek a művészi igazságot szolgálják, bármilyen legyen is a dráma formája vagy stílusa. Ennek élő bizonyosságául mindjárt

a legelső estén, a színházavató megnyitó előadásán Goethe »Die Geschwister« című egyfelvonásos színművét játszották el. A naturalizmus éppen abban az időben tűnt le a külföldi színpadokon, — mi sem állott távolabb a Tháliától, hogy ezt újra feltámassza. Programjuk röviden összefoglalva ez volt: *igazság a drámaírásban, igazság a színjátásban*. Ehhez híven másorra tűzött darabjaikat is a maguk stílusa, hangja, színe szerint akarták előadni.

Éjjel-nappal folytak a próbák, fáradtságot nem ismertek és hatalmas lendülettel igyekeztek az elinduláshoz szükséges pénzt előteremteni. Társulati alapszabályaikkal tartak kaput minden színház iránt érdeklődő előtt, hogy a társaság pártoló tagjai közé lépjenek.

Élénken folyt a toborzás és sok művészbarát segített a Tháliának új tagokat szerezni. Sikerült is összegyűjteniök néhány ezer koronát. Annnyit, amennyivel szükségös körülmények között is megindulhattak.

Hivatalos támogatást, — amiben a többi színházak dúslakodtak, — a Thália sehonnan sem kapott. Sőt, a fővárosi színházak igazgatói egyre-másra gáncsot vetettek a Thália működésének, megtiltották tagjaiknak, hogy a Tháliánál vendégszereplést vállaljanak. Vidéki színészi erőket a vezetőség az egyelőre bizonytalan sorsú színházhoz nem mert lekötöni. Ily módon háromféle elemből tevődött össze a Thália első színjátszó társulata: egy-két végzett, de éppen a fővárosi színházak nivótlan műsorpolitikája miatt szerződés nélkül maradt ú. n. »kész színész«-ből, — aztán egy-két, a művészet más területén már kitűnt »dilettáns«-ból, végül pedig és javarészt kezdő színésznővendékekből.

Aki a magyar színművészet történetének lapjaiba beletekint, megállapíthatja, hogy milyen kiválóságai lettek későbbi színjátásunknak azok, akik a Thália hőskorában, mint az első gárda tagjai szerepeltek: Somlay Artur, Törzs Jenő, Gellért Lajos, Kürti József, Forgács Rózi, Bánóczy Dezső, Dajbukát Ilona, Herczeg Jenő, Forrai Róza, és még néhány élvonalbeli kiváló művésznő volt a Thália neveltje.

Lukács György, Hevesi Sándor, Bánóczy László és Benedek Marcell szellemi brigádja mindjárt a mozgalom kezdetén kibővült Balázs Béla, Márkus László, Moly Tamás és még több író részvételével, — de zenei vonalon is kaptak segítséget, az akkor ugyancsak huszadik éve körül járó Kodály Zoltántól is. A Thália szereplői érezték, hogy Kodály milyen szeretettel támogatta már a megalkulás első napjaiban a társaság kulturmunkáját értékes tanácsaival, nemcsak zenei, de irodalmi és esztétikai vonalon is.

Hamarosan eldöntötték a színházavató megnyitó előadás idejét és műsorát. 1904. november 25-ére esett az új forradalmi színpad megnyitásának a napja.

A bemutató műsora drámairodalmi szempontból is érdekes volt, amennyiben négy különböző darabbal, a színpadi művek négy fájával ismertetett meg, színházpolitikái szempontból pedig rendkívüli jelentőségű volt az új vállalkozás, mert egyszerre négy olyan művet hozott, amelyet a magyar közönség még nem ismert, mivel a tőkés magánszínházak nem akarták ezeket a darabokat előadni.

A megnyitó előadás színhelye a Feld-féle gyermekszínházban, ütött-kopott színházi helyiségben, egy bérkaszárnya udvarán, az akkor még periferiának számító Rottenbiller utcában zajlott le. Azok a polgári elemek, amelyek nem jó szemmel nézték a Thália forradalmi megmozdulását, persze, lekicsinyelték és már születése pillanatában halálra ítélték az olyan mozgalmat, amely egy külbelki gyermekszínházból indul el. Amde a haladó értelmiségiek és különösen a munkáosztály tájékozott tagjai megérezték, hogy a külvárosi »starthely« a vállalkozás igazi célját és útját hangsúlyozta mindjárt kezdetben.

Egyetlen magyar színtársulat sem próbált és tanult be egyetlen darabot sem annyi ideig, — még pedig szünet nélküli folyamatos-ságban — mint a Thália. Gorkij Éjjeli menedékhelyéből pl. két álló hónapon keresztül próbát tartottak és minden próba a munka forró lázában, a rendezés szigorú ellenőrzésének hideg fényében pergett le.

Sztaniszlavszkij rendszerének első alkalmazása volt ez Magyarországon. Ez a módszer a tanulásban és a szerepfarmálásban segítette át a nehézségeken a színészeket és egészen bizonyos, hogy a későbben nagy hírű rendezővé lett Hevesi Sándor, vagy pl. a Tháliával elindult és magasba emelkedett Somlay Artur, valamint a többi kiváló színész nagyság ebből a forrásból szívta magába azt a tudást és művészi készséget, amely titka és egyben tükörképe is volt művészetüknek.

A Thália Társaság nevét, harcos csapata teljesítményét szárnyára kapta a hír. A nagytőkével, állami és városi szübvenciókkal dolgozó színházak mellett felágaskodott a kicsiny Thália, komoly alkalmi előadásaival, időszaki jelentkezéseivel.

Hamarosan drámai tanfolyamot is nyitott tagjai részére, nemcsak a színjátszás elméletéből, hanem a színpadi gyakorlatból is. A tanfolyamot Hevesi Sándor vezette. Érdekes és a krónika számára különösen följegyzésre méltó, hogy a Thália Társaság drámai tanfolyamának hallgatói között nem

is egy, de jó néhány azoknak a száma, akik már érett fejjel, valamilyen más foglalkozás művelőjeként állottak be a sorba, hogy vagy régi, vagy a Thália hatására föllángolt új színpadi ábrándjukat váltsák valóra.

A Thália győzelmes indulása felkelti a hallgatóság figyelmét. Észreveszik a hatást, amit a Thália bevonulása és első lépései jelentenek a haladó rétegre, de különösen a munkásszervezetekben tömörült munkásságra. Ezért igyekeznek megakadályozni, hogy a teljesen alkalmatlan gyermekszínház helyett új játszóhelyiséget s e címen működési engedélyt kapjanak. Egy-két előadásra (Strindberg: Apa és Hebbel: Mária Magdolna) a Várszínházra még kapnak concessziót, de rövid időn belül ezt is elgáncsolják a vetélytárs színigazgatók. Végül a Révai utcai Folies Caprice-ban köt ki a vállalkozás. Ebben a trágár, hécsi malacságokat játszó mulatóban tartotta irodalmi nivójú előadásait vasárnaponként délután a Thália fiatal gárdája. Felújították itt a »Mária Magdolnát«, amelynek kirobbanó sikere visszhangra talált a közeli Nemzeti Színház előkelő színésznagyságainak köreiben is. Erre a repizre eljött Prielle Kornélia és virágokat hozott a fiataloknak, annak az ifjúságnak, amely valóra váltotta művészi ideálját, »... Gyönyörű jelenet volt, amikor a fiatal együttes könnyekig meghatva, hódolattal fogadta a legnagyobb magyar művésznő gratulációját« — írta Márkus László a »Hét«-ben megjelent kritikájában.

Magyar szerzők műveivel is híven szolgált a magyar színházi kultúrát a Thália Társaság, — így Mohácsi Jenő, Lengyel Menyhért műveit, de mindenekelőtt Szemere György »Siralomházát« mutatta be elsőnek, amely olyan nagy művészi sikert hozott, hogy a következő évben már a Nemzeti Színház átvitte saját színpadára. A »Siralomháza«-ról írta a Magyar Szemle (1906. II.): »... Valóságos remeke a pszichológiának. A magyar paraszti lélekbe olyan bepillantást nyújt, amintőre Gárdonyin kívül nincs példa a magyar irodalomban. A halálra ítélt rab utolsó óráinak egyszerű, közvetlen rajzából kiérinteti az egész drámát, amely a börtönön kívül játszódott le, — tisztán művészi eszközökkel, amelyek között nem utolsósorú a zamatos, tiszta, eleven magyar beszéd...« A rab paraszt szerepét, amelyet a Tháliában Kürti József alakított, később a Nemzetiben Pethes Imre játszott.

Ezután rövid kényszerű szünet következett. S utána jött Hejermans »Remény« című darabja, mely szocialista irányú dráma volt és ezzel szélesebbre nyílt a Thália útja — a munkásság felé. A Folies nézőterét tömegesen keresték fel a munkások vasárnap

délután, amikor a Thália előadását hirdették. A Thália azonban nemcsak várta a munkásokat, hanem elébük ment. Megállapodást kötött a szakszervezetekkel, hogy 1906 tavaszától kezdve külön előadásokat rendez a munkásság részére. Rövidesen meg is indult a zártkörű munkáselőadások sorozata és türtelészzerű volt a lelkesedés, amivel a munkásság minden alkalomra lecsapott, hogy végre igényének megfelelő szórakozásra adja garasait. Boldogan látták a Thália vezetői, hogy igyekeztük nem volt hiábavaló és elérték valódi céljukat: így lett a Thália az első magyar munkásoknak játszó színház.

Megbeszélések folytak Lessing »Emilia Galotti« és Honoré Balzac »Mercadet« című darabjainak bemutatójáról s még négy-öt darabról, amelyek mindegyike a munkásság világfelfogásának, kultúrtörékvéseinek lesz tolmácsa. A »Remény« után az »Éjjeli menedékhely« következett. »Jelenetek az élet mélységeiből« — ahogy Gorkij szocialista drámáját jellemezte. Hatalmas volt a feladat és nem volt könnyű a dolguk. Reinhardt híres német előadásának felkészültségével kellett versenyre kelniök. Reinhardték húzásokkal és kisebb változtatásokkal játszották a drámát, viszont a Thália a vandál rendezői kezeket eltoltva magától, megszerezte az eredeti orosz rendezőpéldányt. Hevesi Sándor ebben a szenirozásban a még soha nem látott igazi »Éjjeli menedékhely«-jel ismertette meg a magyar közönséget és óriási hatást ért el vele. A nagy proletárról minden szava, minden jelene lenyűgözte a munkáshallgatóságot.

Közben a hatóságok — látván a Thália sikersorozatát — elérkezettnek látták az időt, hogy elindítsák az üldözést ellene. A Folies helyiségét rendes, illetve befejezett cselekményű színdarabok előadására »tűz-veszélyes«-nek deklarálták, úgy, hogy a fiatal társulatnak más helyiség után kellett néznie. Találtak is hamarosan ilyen, a Sándor-téri Guttenberg-palotát. Az épület tulajdonosa, a Nyomdászok Szakszervezete, kész örömmel tárta ki előttük otthonát, amelyben jól megépített kis színpad is volt. Erre a Thália vezetősége kibővítette társulatát és neves írókkal lépett összeköttetésbe, akik szorgalmasan hozzákezdtek a világirodalom remekműveinek átültetéséhez.

Andrássy Gyula belügyminiszter megígérte a színjátszási engedély megadását, de titkok kezek közrejátszottak és a hatósági végzés egyre késett. A Thália ezalatt rendületlenül dolgozott, új tagokat verbuvált s elsősorban a munkásoknak tartott előadásokat, ahol csak alkalom adódott erre, üzemek nagytermeiben és egybeült. Ezekre az alkalmi

munkáselőadásokra azonban szűken méri engedélyeit a hatóság, annál is inkább, mert ezeket az előadásokat tüntetésszámba menő tetszésnyilvánítások kísérik.

Budapest rendőrfőkapitánysága végül is nem adott engedélyt a Tháliának arra, hogy a nyomdászok vendége legyen a Sándor-téri színházban. Be kellett tehát szüntetni előadásait a fővárosban. S elindultak vidékre. Elmentek ragyogó műsorukkal olyan helyekre, ahol eddig komoly, magasabbrendű színművészetet még nem láttak. A haladó szellemű magyar színészet felejtethetetlen diadalútja volt a Thália vándortruppjának országjárása. Szeged, Nagybecskerek, Szombathely, Nyíregyháza, Zalaegerszeg, Eger, Pécs, Veszprém és a többi vidéki város sajtója rajongó tárcákban számolt be a nagy művészi eseményről. A Thália előadásai-ból tudta meg a vidéki városok közönsége, hogy a világ nem végződött be Sardounál és Sudermannál. A Thália közölte velük először, hogy olyan igazi költők és igazi frók is vannak, akik az élet aktuális kérdéseire is felelnek. Ez a kis lelkes csapat megtanította a vidéki közönséget Ibsenre, Gorkijra, Molièrre és az emberek — művelt és tanulatlan egyaránt — boldogan fogadták az ifjú színészek tanítását.

A Thália művész társulata újra megjelent a fővárosban. Hazatért otthonába — a hajléktalanságba, a reménytelenségbe. Próbálkoztak a Várszínházzal — de nem kaptak engedélyt. Végére kikötöttek ott, ahol bölcsőjük ringott — a gyermekszínházban, amelynek színpada szűk volt, felszerelése primitív. Játszani akartak, programjuk volt, betanult és előadásra szánt darabjaik már előkészület alatt állottak: Aischylos »Perzsákja«, Csehov »Sirály«-a, Ibsen »Hedda Gabler«-je, Hoffmanstahl »Elektrákja« s egy új magyar darab, Mohácsi Jenő »Ígérlet földje« c. színműve.

1908 november végén megint felgyűltak a Rottenbiller utcai gyermekszínpadon a Thália rivaldálompái, hogy bevilágítsák a kis színpadot, amelyen Hauptmann Henschel fuvarosát mutatták be. A nézőtérén áhítatos csöndben csaknem mindenütt munkások ültek. Hírét vitték a gyárakba, műhelyekbe, hogy a Thália újra él és lélegzik. Evvel a bemutatóval megkoronázza sikereit. A lapok szembeállítják a Nemzeti Színházzal, amely nem vesz tudomást arról, hogy a Crampton mesteren kívül, — amit a Nemzeti már régebben játszott — Hauptmannak még más remekművei is vannak. A dráma és pompás előadása valósággal szétroppantja a primitív kis színpadot. Igazi esemény lett a Hauptmann-bemutató és egyben harci eszköz is.

Más részről éppen a Henschel fuvaros diadalmas estéje bizonyította a rideg és

szomorú valóságot, hogy ebben a rossz akusztikájú, rozoga teremben nem lehet komoly színházat játszani. Ezért maradék erejükkel még egyszer, utoljára megpróbálták a lehetetlent: visszavonni azt a rendeletet, amely nem engedélyezte a nyomdászok színpadán az előadásokat. — Nem

sikerült, a miniszter elutasította a kérelmüket.

Meghalt a Thália, de bevonult a magyar színháztörténelem Pantheonjába, — ahol azóta több kiváló magyar színész földi maradványai is porladnak, akiket a Thália indított el tündöklő pályájukra.

Márfy Károly

AZ ANYEGIN ÚJ FORDÍTÁSA*

Puskin legjelentősebb művét, az Anyegin-t, idestova kilencven éve ismerjük magyarul. A közben eltelt időszak egymást követő nemzedékeinek közvéleménye szinte vita nélkül megállapodott abban, hogy az 1866-ban megjelent első magyar Anyegin, egyike irodalmunk legsikerültebb fordításainak. Csakugyan, Bérczy Károly munkája megközelítően tárta fel az eredeti mű értékeit, követni tudta a nagy orosz költő hangjának frissességét, leírásainak eleven színeit, fordításában elhihetően mutatkozik meg Puskin rendkívül erős valóságérzéke; s az általa rajzolt orosz élet körképszerű gazdagsága. Kétségtelen az is, hogy Bérczy fordításának külön erénye a sajátosságosan egységes stílus, mely mögött folyton ott érzünk valamiféle korhoz kötött hangulatot, melyet szívesen azonosítunk az eredeti mű hangulatával.

A költőiség, hangulatosság, a nyelvi fordulatokban megnyilatkozó báj miatt, lassanként valósággal a felülmúlhatatlanság legendája szövődött Bérczy fordítása köré. Ez a dicséret azonban sok mindent megbocsátott. Elnézte például azt, hogy Bérczy megoldásai nem annyira az eredetihez hasonlítanak, mint inkább Bodenstedt német fordításához; továbbá azt is figyelmen kívül hagyta, hogy Bérczy nyelvhasználatában rendkívül sok a menthetetlenül avuló modorosság. Pedig ezt az utóbbi hibát nem magyarázza csupán a közben eltelt kilencven év, hiszen Arany János Hamlet-fordításának nyelve máig is friss maradt. Bérczy viszont általában éppen nem ezt a népi forrásokból meggazdagodott aranyjánosi nyelvet használta, hanem igen gyakran a korabeli biedermeier izlés Reviczkyre emlékeztető; kissé szentimentális, kissé »negyenes« hangját.

Bérczy fordítása tehát értékei ellenére sem az a kongeniális mestermű, amelyhez nem volna szabad hozzányúlni, amelyet nem lehetne újra, tökéletesebben megcsinálni. Tudomásunk szerint Képes Géza

mutatott rá először a Bérczy fordítás alkati hibájára, majd Horváth Márton hangoztatta 1950-es Puskin emlékbeszédében Bérczy művének érzélgősségét, a realizmus terén való fogyatékosságát — ösztönzést adva ezzel egy új, Puskinhoz méltóbb Anyegin-fordítás lehetőségére.

A sikerebb átültetés gondolata vezethette Mészöly Gedeont, amikor egy évtizeddel ezelőtt nekifogott az Anyegin újrafordításának. Mészöly elkészült munkája bevezetésében helyesen mutat rá arra, hogy Puskin realizmusa és népköltészetéről, népi nyelvről való felfogása között szoros a kapcsolat; hiszen éppen Puskin az, aki a Ruszlán és Ludmilla és az Anyegin-t ért támadásokat avval utasítja vissza, hogy az orosz nyelv teljes ismerete nem lehetséges a régi dalok, regék tanulmányozása nélkül. S bármennyire kifogásolják a kritikusok Puskin népies epikával való kísérleteit, ő mégis arra biztatja a fiatal írókat, hogy olvassák az egyszerű népmeséket, mert benne láthatják meg az orosz nyelv valódi szépségeit, sajátosságait.

Ma már köztudomású, hogy Puskin a történelmileg kialakult orosz irodalmi nyelvet a népi nyelvből újította meg. E tekintetben Puskin jelentősége nagy mértékben hasonlít Arany Jánoséra. Bizonyára ez ösztönözte Mészöly Gedeont, amikor arra a nézetre jutott, hogy Puskin Anyeginjét az aranyjánosi stílus-eszmény elvei szerint kell magyarra fordítani. Mészöly megállapítása a részletek realisztikus rajzát és a népies epizódokat illetően feltétlenül igaz, de az egész verses regényre nem alkalmazható. Hiszen a fordítónak követnie kell Anyegin-t, a legváltozatosabb helyzetekben, a korabeli orosz élet arisztokrata, városi és földbirtokosi világában egyaránt s ennek során Puskin előadásmódjának elegáns könnyedségét semmi-féle népiesség címén sem nehezhetheti el a fordító, nem lehet vaskosan neveltető ott, ahol Puskin folyéNyesen gúnyoros.

Mészöly — bár bevezetőjében óvakodik ettől a veszélytől, — nagyon sokszor átlépi a

* Puskin Jevgenyij Anyegin-verses regény. Fordította: Aprily Lajos. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest 1953.

puskini verselés törvényeit. Fordítása sikerületlenségének mégsem elsősorban nyelvi, hanem kifejezetten költői okai vannak. Erején felüli feladatra vállalkozott. Az általa tolmácsolt Anyegin néhány igen izes, talpraesett strófától eltekintve, tele van sután és erőltetetten megoldott sorokkal. Mészöly munkája mégis dicséretet érdemel, mert az eredeti mű Bérczynél hívebb átültetésére törekedett, stílus-értelmezésével pedig segítette tisztázni a korszerű Anyegin-fordítás problémáit.

Áprily Lajos nemrég megjelent új Anyegin-fordítása, rendkívül elmélyült, lelkiismeretes munka gyümölcse. A részletekig menő pontosságnak köszönhető, hogy ez az új magyar Anyegin tartalmi és formai hűség tekintetében csaknem minden ponton felülmúlja Bérczy teljesítményét. Áprily szövegértelmezésében szinte nincsenek vitatható helyek. Ha az eredetivel összeolvassuk Áprily művét, néhány túlfeszített határeset-től és néhány nem egészen pontosan visszaadott russzicizmustól eltekintve, alig találunk olyan sorokat, ahol arra gyanakodhatnánk, hogy a fordító nem érti meg Puskind. A magyar szöveg megbízhatósága, elsősorban Áprily kitűnő orosz tudását dicséri, de része lehet a dicséretben annak a gondos ellenőrzésnek is, mely a kiadásig kísérte a készülő művet.

De nemcsak az érthetőség, hűség dolgában jelentős Áprily munkája, hanem költői, nyelvi szempontból is vetekszik Bérczyével.

Áprily maga is költő, aki alkatánál fogva különösen fogékony Puskin költészetének bizonyos sajátosságai iránt. Bizonyára innét erednek például azok a jól sikerült természet-leírások, melyek Áprily fordításának kétségtelenül legjobb részletei.

Ahhoz azonban, hogy Áprily fordításának értékét, rangját igazságosan megállapíthassuk, természetesen nem hagyatkozhatunk pusztán róla alkotott benyomásainkra. Leghasznosabb módszernek a Bérczy és Áprily féle fordítás összevetése kínálkozik. Ennek során ugyanis meggyőzőbben bizonyosodhat be, hogy csakugyan szükség volt-e az új magyar Anyeginre, — továbbá az is világossá válik, mennyire tudott megbirkózni Áprily a Bérczy utáni új fordítás nehéz feladatával.

Nézzük mindenekelőtt a hűség problémáját. Áprily teljesítménye etekintetben a lehető legnagyobb. Szinte sorról-sorra igyekszik visszaadni az eredetit. Még a cselekmény szempontjából közömbös, szabadabban kezelhető felsorolásoknál is ragaszkodik Puskin szövegéhez.

Jellemző példa erre a sok közül Tatjana álmolátomása, mely az eredetiben így hangzik :

Опомнилась, глядит Татьяна :
Медведя нет ; она в сенах :
За дверью крик и звон стакана,
Как на больших похоронах ;
Не видя тут ни капли толку,
Глядит она тихонько щелку,
И что же ! видит ... за столом
Сидят чудовища кругом ;
Один в рогах с собачьей мордой,
Другой с петушьей головой,
Здесь ведьма с козьей бородой,
Тут остов чопорный и гордый,
Там карла с хвостиком, а вот
Полу-журавль и полу-кот.

(Гл. V. 16.)

Ha most Áprily fordítását összevetjük az eredetivel, kiderül, hogy Áprily minden helyhatározót, jelzőt és képet igyekszik a maga helyén megtartani. A kissé változott értelmű ötödik sort nem számítva, még a különben nyugodt lelkiismerettel összekeverhető mozzanatok egymásutánja is vigyáz.

Feleszmél s hát egy pitvaron van,
S a medve nincs a pitvaron.
Benn pohár cseng a vigalomban,
Mint nagy halott után, toron.
Elképed és elhül egészen,
Titkon bekandikál a résen
És mit lát ott? ... Asztal körül
Szörnyetegek csoportja ül :
Kutyafejen két szarv, be rémes,
Boszorkány, állán bakszakál,
Ott egy kakasfej kiabál,
Ott egy csontváz, groteszk, negédes,
Amott farkincás törpe fu,
Itt kandur, mely félig daru.

Bérczy jóval kötetlenebbül fordít. Ha kell, fölcseréli az egymás utáni mozzanatokot, egyet-egyet ki is hagy, s beiktat helyette olyasmit, ami az eredetiben nem szerepel.

Feleszmél a lány és körülnéz,
A medve nincs mellette már.
Benn a szivaly zúg, mintha gyűlvész
Nép ülne tort, cseng a pohár.
A fény kihat az ajtóreszen
S mit lát? Egy asztalt, mely körül
Rémszörnyek társasága ül.
Ökörfejú eb, szarva görbe,
Szakállas rút boszorka ez
Egy döllyős csontváz meredez,
Ásit a macskaképű törpe.
Gyik volna ez, de feje sas,
Ez itt félkecske, félkakas.

Látszólag nem veszélyes itt a szabadabb értelmezés, mégis helyeselnünk kell Áprily felfogását, hogy ilyen esetekben is tiszteletben tartja a puskinsi strófa szorosabb értel-

mét, fölépítését. Annál is inkább rendjénvaló ez a szigorú hűség, mert amint láttuk nem szükséges miatta áldozatot hozni a költőiség rovására. A kötetlenség viszont elkerülhetetlenül szélsőségekre csábít. Nem egyszer találunk Bérczynél rim kedvéért beiktatott sorokat, kifejezéseket, amiknek semmi közük sincsen az eredeti szöveghez. Milyen zavaró például a III. fejezet első versszakának ötödik, hatodik sorába beiktatott felkiáltás: »Óh szent Sebestyén,— ott ülni minden áldott estén!« Puskinnál a Szent Sebestyén helyén mindössze ez áll: »Vot eto csudno!« Áprily egyszerűen és pontosan így fordítja: »Hát ezt csodálom!«

Gyakran látható Bérczynél az ellenkező hiba is: az indokolatlan kihagyás. A nyolcadik fejezet 14-ik versszakának két utolsó sorát például lefordítatlanul hagyja, nem tudván kellőképpen tömöríteni az eredeti strófa szövegét. Áprilynál ilyesmit nem találunk, mert erősen vigyáz a hűségre és tömörségre. S láthatóan gondja van ugyanakkor a magyarul visszaadott puskinai versszak értelmi világosságára, jóhangzására. Bérczy gyakran összegubancolódo, erőltetett sorai nála kisimulnak. Jellemző példát láthatunk erre az V-ik fejezet harmincegyedik strófájában, ahol Bérczy »A tragikai idegvette, Ájulódozó, bus, jelenet-et láttatná meg Anyeginnal; Áprily ugyanakkor »Idegdrámát, bus női képet, Sírást és ájulásokat« említ.

Mégis, ha valahol hiba van Áprily fordításában, akkor itt van az, a tömörség és világosság körül. A mindenáron való hűségre törekvés helyenként, öncélúvá válik. Ilyenkor úgy érezzük a fordító túlzott lelkiismeretessége többet árt, mint használ. Kétségtelen, hogy elsősorban a fordító képes eldönteni, hogy a lehetőségek és korlátok közt mit engedhet meg magának; de olyan esetekben joggal emelhet óvást az olvasó is, amikor a túlságos pontosság kedvéért nyilvánvalóan elvész az eredeti szépség.

Ezt érezzük például az I. fejezet negyvennyolcadik versszaka utolsó két sorában, ahol a szép Névaparti leírás után az eredeti sorokhoz és különösen a stanza jelentésű »oktáv« szóhoz ragaszkodva ezt írja Áprily:

»De éjben van báj edesebb,
Torquato ottavája szebb.«

Föltétlen szükség lett volna itt, a versszak végén a természetesebb, tisztább kihangzásra. Nem is lett volna nehéz, a szabadabban fordító Bérczynek könnyen sikerült:

»Bár ott szebb éji dal eseng,
Hol Tasso édes rime cseng.«

Másutt a túlságos tömörség a jóhangzás rovására megy. Megfigyelhető ez ebben az amúgyis zsúfolt alábbi versszakban, ennek is különösképpen a kilencedik sorában:

»Csitt! Zord bírálók hangja búst,
Kemény szavakkal intenek:
Elégiáink koszorúit
Hajítsuk el. S így feddenek:
»Mit ér, ha mindig keseregték,
Mindig csak egy nótát brekegték,
Mit érnek régi bánatok?
Elég volt! Mást daloljatok!
Tör, álarc, harsonák tehát mi?
Értjük, mit feddedes tanít:
Te holt világ holt tárgyait
Szeretnéd feltámasztva látni.
»Dehogy, — bírálónk így felel —
Uraim óda, óda kell!« (IV. 32. vsz.)

Milyen örömdetes, hogy Áprily az ötödik, hatodik sorban szinte hangutánzó pontos-sággal adja vissza Puskin rímét, amit Bérczy figyelembe sem vett:

Кричит: »да перестаньте плакать,
И все одно и то же квакать, ...«

De milyen kár, hogy a kilencedik sorban annyi mindent összetömörít, hogy még a sután hátravetett »mi« szónak is fontos szerepet szán. Így aztán a versszak második részének van valami erőltetett íze. Ugyanez Bérczynél sokkal közvetlenebben, világosabban hangzik:

»Igaz, jól mondd, ott az álarc,
Ott a gyilok és harsona,
Az eszmék pangó táborá,
S te minket nemde arra utalsz,
Hogy ezt támasszuk újra fel,
»Epen nem, nekünk óda kell!«

Még egy veszélye van a mechanikusan hű fordításnak. Az, amikor az ember inkább ragaszkodik egy az eredetivel minden ponton érintkező, de vele nem egyenértékű megoldáshoz, minthogy a visszatükröztetett tárgyszerűség külsőleg hibátlan rendjét megbontsa valamilyen beiktatott magyarázó szóval.

Pontosan ez az eset a VI-ik fejezet huszonhatodik versszakának elején, amikor Áprily szó szerinti fordításában megelégszik avval, hogy a malomkő jelentésű »zsornov« szót »kő«-vel helyettesítse. Így aztán legfeljebb csak az előző versszakban említett malompaták igazíthat el bennünket, miről van szó a négy tömör sorban:

»A gátnak dölve várja régen
Türelmetlen ellenfele,
Zareckij gépész-szemmel éppen
A kő forgását szólja le.«

Jóval lazább, költőietlenebb, de magyarázóbb jellegű Bérczy fordítása :

»Rég várt a malomgátnál Lenszky,
S míg nyughatlan járt fel-alá,
A parlagi gépész Zareczky
A malmot ócsárolgatá.«

Lehetne még néhány szemléltető példát idézni, különösen a bonyolultabb, nehezebb strófáknál, amikor a kevesebbet markoló Bérczynek sikerül többet fognia, de ez fölösleges, hiszen jóval több az olyan eset, ahol Áprily hűsége, tömörsége törekvése a puskini szépséget csillogtatja meg. Kitűnő például ebből a szempontból Tatjana báli környezetének leírása. Csupa mozgás, csupa élet. Érezzük belőle az orosz Anyegin társadalmi világának atmoszféráját :

»S viszik a híres Vigadóba,
Fülledtség, láz, zsúfolt tömeg,
Zeneszó, lángok légiója,
Villódzó, táncos fergeteg.
Szép hölgyek lenge öltözeke,
A karzatok sokszínű népe,
Eladólányok iv-sora, —
Mind szemnek, szívnek mámora ;
Hirhedt piperkőcök forogva
Fitogtatják mellényüket
S monoklis hetykeségüket.
Pár szabadságos tiszt ragyogva
Belép, győz, sarkantyúja peng,
S nyalkán, huszárosan kileng.« (VII. 51. vsz.)

De Áprily fordításának legszebb részei — amint már említettük, — a természet-leírások. Ezek, a téma kíváncsága szerint telítve vannak gyengédséggel, vagy erőteljes komorsággal. Csupa szín, csupa hangulat egy-egy ilyen 14 sorba foglalt természeti körkép. A széphangzású, könnyedén áradó, de szigorú formai törvényhez igazodó strófákban az igazi puskini hang szóval meg szépzengésű magyar sorokban.

»Tavaszi fény űzi s fogytja
Hegyek havát köröskörül,
Zavaros hó-levek patakja
A vadvízes rétekre dül.
Az álmos föld ünnepre várva
Mosolyog az év hajnalára ;
Ragyognak már a kék egek,
Átlátszó még erdő, berek,
De már pelyhedzik zsenge zölden.
— Viasz-cellájából a méh
Portyázni száll a rét felé.
Szikkad s tarkul a föld a völgyben ;
Nyáj bög ; az éjben valahol
Már fülemüle panaszol.« (VI. 1. vsz.)

Idekívánczik illuziókeltő szemléletes-ségével, pasztikus képeivel s remek lezárt-ságával az orosz ősz leírása is :

»De itt észak felé a kis nyár,
Mint egy torz déli tél olyan.
Egyet-kettőt villan s fut is már,
Bár ezt be sem valljuk sokan.
Ősz leng a szellő hűvösében,
Ritkábban van részünk a fenyben,
Kurtul a nap, zordul az ég,
A titkos erdő-sűrűség
Vetkőzik már búsan zizegve,
Hervadt mezőkre köd borul,
Kiáltó vadlúd-raj vonul
Délibb vidékre, más vizekre,
Nehéz évszak jön, unalom,
November áll az udvaron.« (IV. 40. vsz.)

Különösen jók Áprily fordításának azok a pontjai, ahol valami félelmetes, romantikus elem megragadására kerül sor. Ismét Tatjana álmának rémlátomásaiból idézem azt a helyet, amikor a medve üldözi a leányt.

»Nem nézne vissza semmi áron,
Sietve és loholva lép,
De a makacs, lompos lakájon
Nem tud kifogni semmikép.
Jön, jön s nyög is : kibíratatlan,
Már itt az erdő, mozdulatlan,
Komor-szép fenyves-rengeteg,
Gallyát hó-súly terhelte meg ;
Hárs, nyírfa, nyírfa áll a szélén,
A puszta ághegyek között
A csillagfény átütöközt ;
A szurdok és cserjése mélyen
Szélfúttá hó alá került,
Út nincs, az út is elmerült.« (V. 13. vsz.)

Nemcsak a természeti részeknél, hanem általában a hangulatok újratерemtésében is megnyilatkozik Áprily költői érzékenysége, formáló leleménye. Az árnyalás finomságát és a szuggesztív láttató készséget egyaránt dicsérhetjük ezekben a sorokban

»Szürkül. Az asztal szamovária
Meg-megragyog s zümmögve szól,
Gomolyog már a könnyű pára
Az áthévuIt fedő alól.« (III. 37. vsz.)

Ha megnézzük ugyanezt a kiragadott részt az eredetiben, azt látjuk, hogy Puskin egyszerűbb mondatokban beszél, kevesebb színt használ, de lényegében azt mondja ő is, amit Áprily magyarul visszaad. A hangulatsmegragadás átható költőiségben nincs különbség.

Смеркалось ; на столе, блистая,
Шипел вечерний самовар,
Китайский чайник нагревая ;
Под ним клубился легкий пар.

Bérczy átültetése ezúttal egészen gyengén sikerült :

»Szürkül, a terem asztalára
Helyezve már a szamovár
Felgőzölög a könnyű pára,
Mormolva forr a víz hamar.«

A »szamovar« — »hamar« rim egyik példája azoknak a visszaéléseknek, amiket Bérczy a puskinsi formával szemben elkövet.

Legnagyobb elismeréssel említhetjük Áprily fordításában azokat az apró »telitalálatokat« is, ahogy Puskinnak egy-egy képét, jelzőjét költőien, bátran szóalattalja meg magyarul. Ha ezeket a sorokat olvassuk :

»Két ér kígyóz a fák előtt,
A szomszéd völgy szelid patakja.
A szántó sokszor nyugszik itt,
Az arató lány itt merít
Megkonduló korszót a habba ;« (VI. 40. vsz.)

A hangulatos, szép leírásból külön megragad bennünket ez a kifejezés : »megkonduló korszó«. Még teljesebb lehet az olvasó öröme, ha tudja, hogy az eredetiben lévő »Звонкий куvsin«-nak pontosan megfelel a kitűnően hangzó »megkonduló korszó«.

A költői hangzásra való törekvésnek is van azonban egy veszélye, amikor a fordító többnyire öntudatlanul és mindenképpen jószándékúan »szebbé«, »költőibbé« igyekszik tenni az eredeti szöveget. Ebbe a hibába időnkint Áprily is beleesik.

A »jóból is megárt a sok,« egyszerű igazságot érezzük az első fejezet során a Néva parti éjszaka leírásának cizellált szépségében :

»Hányszor tanunk a nyári éjjel,
Mikor Névánk felett dereng
Világos, áttetsző egével
S üvegszín hab, mely lengve reng
Lunának nem ringatja fényét,« (I. 47. vsz.)

Elsősorban ezt a sort érheti kifogás : »S üvegszín hab, mely lengve reng« Mert a »lengve rengés« az ehhez hasonló kifejezések fölöslegesen díszessé, ebből következően nehézkessé teszik Puskin verselését, mely pedig eredeti formájában annyira könnyed, hogy valósággal a természetes beszéd közvetlenségével hat.

Nagyon valószínű, hogy Áprily fordításának ez a helyenkénti gyengéje a szöveg-hűséggel kapcsolatban már említett túlzott precizitásból ered. Annál is inkább így lehet, mert olykor megtaláljuk nála ugyanennek az oknak másik elmaradhatatlan következményét is, hogy előadásmódja kissé kimerített, költőietlené válik. Vonatkozik ez sajnos Tatjana levelére is, mely

nem tartozik Áprily fordításának legjobb részei közé.

A pontosság és tömörítés áraként az egymásra torlóó mondatok mögött elsikkad Tatjana érzelmi feszültsége, lelkiállapotának folytonos hullámlása. Az első bekezdés végén a »Mondják untatja kis falunk« elé például feltétlenül kellene az eredetiben meglevő, sokat mondó »De« szócska. És a továbbiakban is Tatjana szívből áradó mondatainak lendülete minduntalan megtörik a grammatikailag és formailag erősen kötött magyar fordulatok szűk zeg-zugaiban :

»Mért jött el? Békességesen
Rejtőzve mély vidéki csendbe,
Tán meg sem ismerem sosem,
S a kint sem, mely betört szívembe ;
Tudatlan lelkem láza rendre
Enyhülne tán s leszállana,
S akit szívem kíván, kívárva
Lennék örök hűségű párja
S családnak élő, jó anyja.«

Az első három sor ellen nem lehet komolyabb kifogás. Talpraesett kifejezés az is, hogy : »Családnak élő, jó anyja« Mégis a közbülső sorok olvasásakor tagadhatatlanul érződik valami kényszerű élettelenység, megcsináltság. Bizonyára nagyon nehéz a fojtottan szenvedélyes, változékony hanghoz alkalmazkodni és ugyanekkor a puskinsi gördülékenységgel visszaadni Tatjana levelét. Hozzájárulhat a feladat nehézségéhez, hogy ez a sokat emlegetett rész, éppen közismertségénél fogva eleve gátlással, skrupulusokkal tölti el a fordítót.

Az Anyegin fordítás formái, nyelvi problémáira térve, előrebocsáthatjuk, hogy etekintetben volt Áprilynak az előző fordításokhoz viszonyítva legtöbb helyrehozni valója.

Bérczyt gyakran rajtakaphatjuk egészen durva formái hibákon. Amint már láthattuk is egy előző példán, nem ritkák nála az ilyen kénrimek : »az igaz« — »pikk-asz«. Sőt azt is megengedi magának, hogy egy-egy szigorúan megkomponált Anyegin-strófa végén lévő sorait megcserélje a következő versszak elején levőkkel. (VII. fejezet, 31, 32-ik versszak.) Pedig Puskin csak egyetlen egyszer lépi át két versszak határát, a III. fejezet 31, 32-edik strófájában, akkor is nyilvánvaló szándékkal. Bérczy a puskinsi sorok mindenütt szabályos ritmusára sem ügyel eléggé. Ha még legalább az utolsó, illetve az utolsó-előtti versláb tiszta lüktetésére vigyáznál De nem egyszer találkoznak nála ilyen nehézkes sorral : »Melyet az ifjú divatrab« (I. 23.) vagy »Előkelő rab s dandártiszt!« (II. 36.) »De franciául ékesen írt« (III. 26.) Bérczy munkájának egyhangú dicsérete közben ki vette észre, hogy éppen a sokat

idézett Tatjana levele ilyen gyarló lüktetésű sorokkal kezdődik :

»En írok Önnek e lépéssel
Mondhatok e még egyebet?»

Próbáljuk meg jambikusan olvasni, sehogyse megy. Ugyanekkor Puskin ritmusa milyen feszesen lendül, hullámszik :

Я к вам пишу -- чего же боле?
Что я могу еще сказать?

Áprily viszont igyekszik minden tekintetben hű lenni a puskin formához. A puskin versszak bonyolultán ölelkező sorai ellenére is tiszta rímekkel dolgozik. Tudatában van annak, hogy a byroni eredetű Anyegin-strófa két utolsó, párosan rímelő sorának a lehetőséghez képest könnyednek, szellemesnek, szinte epigrammatikus kicsengésűnek kell lennie. Nem ritkák Puskinnál az ilyen bravúrosan, szójátékszerűen megoldott befejezések :

Все так же смирен, так же глух,
И так же ест и пьет за двух.
(Гл. VII. 45.)

Áprilynál is gyakoriak az ilyen ötletes, könnyed lezárások :

»Új grandison volt, de a whist
S más kártya rabja, gárdatiszt.« (II. 30, vsz.)

Vagy egyszerűbb esetben is milyen gördülékeny, jóhangzású ez a két sor :

»Ki látná azt a drága lányt,
Kit érte égő lángja bánt.« (VIII. 28 vsz.)

Nem egyszer sikerül megbirkóznia Áprilynak Puskin orosz nyelvhez kötött, nehezen visszaadható szó és rímjátékaival is.

A IV-ik fejezet negyvenkettedik verszaka így kezdődik Puskinnál :

И вот уже трещат морозы
И серебрыя средь полей...
(Читатель ждет уж рифмы розы;
Ha, вот возьми ее скорей !)

Áprily a »morozi — rozi« rímet nem tartja meg, de fordításában meg tudja őrizni Puskin természetesen könnyed fordulatát s nem töri meg az általa alkalmazott »zordul« szóval az egész strófa hangulatát sem :

»Az ős csikorgó fagyba fordul
A dér ezüstös takaró...
(Most azt várod rímemre : zordul,
Itt van ni, kapd el olvasó!)

Ugyanezt két szép sorral kezdi, de aztán mondva csináltan, indokolatlan fordulattal oldja meg Bérczy :

»A fagy ezüstlő zuzmarája
Csikorg s erdőt, mezőt behint
(E rímet várod tán : arája?
Legyen tehát kedved szerint!«)

Számos példát lehetne idézni arra is, hogy mennyire sikeresen tolmácsolja Áprily a természetes folyamatosság szempontjából rendkívül nehéz párbeszédes részeket.

Általában el lehet mondani, hogy az új Anyegin-fordítás formánívója igen jó. Hiszen többnyire még a puskin enjamement-k, közbeiktatott felkiáltások is tükörszerűen azon a helyen vannak Áprily fordításában, mint az eredetiben. Egyébként ebből a szempontból fontos tanulságokkal szolgálnak s a fordító mű iránti felelősségtudatát pontosan megmutatják azok az értékes műhelyvallomások, amiket Áprily a Csillag 1953 júliusi és 1954 márciusi számában közölt (Anyegin-fordításom margójára ill. Anyegin első versszakának műfordítói problémája).

A régi és új Anyegin-tolmácsolás között nyelvi tekintetben ugyancsak nagy a különbség Áprily javára. A legmakacsabb Bérczy-méltató sem tagadhatja, hogy a régi Anyegin-fordítás hangja kissé ódon, nem is annyira a régies szólásmód, hanem a korában is erőltetett, kordivattal csak részben magyarázható kifejezései miatt. Ehhez járul még az a bizonyos negéyesen modoros biedermeier stílus, mely eleitől végig érezteti hatását Bérczy fordításában. Az előbbi inkább szóösszetételein, az utóbbi kifejezéseiben észlelhető.

Hogy milyen szembekösző hibákról van szó, azt bizonyíthatja ez a néhány kiragadott idézet is :

»A kéjgyönyör sivár lese
Lelkét betöltni képes-e?»

továbbá: »hevélyes perc«, »Akadém szótár«, »Érzékeny sóhaj«, »Malvin címűet«, »halhatlanítja«, »pirosító regg«, »felléhlzik«, »küzd-tér«, »míg léhle fogy«, »fesz« stb.

Erőltettség érződik nem egyszer Bérczy névhasználatában is. Ha a rím úgy kívánja, »Moszkovát« ír Moszkva helyett ; a Tatjana helyett pedig számtalanszor használja a rendkívül bántó »Tjana« és »Tjanett« névkreációt :

»Tjanához fordul és harsányan
De hamisan kezd dallani.« (V.33. vsz.)
vagy : »Mi baj Tjana?...

Most már öreg vagyok Tjanettem!« (III. 17.)

Áprilynál kirívóan hibás szó, vagy névhasználat ritkán akad. Mindössze azt említhetjük kijavítandóként, hogy egy-két ízben »Tatjana« szót úgy szerepelteti rímhelyzetben, hogy a név második »a« hangját kény-

telenek vagyunk a különben szabályos ritmus miatt inkább »a«-nak ejteni. »...szavától —...Tatjanától« (IV. 24). Továbbá megjegyzendő az is, hogy a »Tanja« írásmódja nem egészen indokolt. Az orosz kiejtéshez sokkal közelebb áll a »Tánya«. Az itt kíváncsító rendbontó ékezet nem volna olyan zavaró, mint a »Tanjában« levő »j« hang, melynek a hú fonetikai leírásban értéke úgy sincsen.

A fordítás általános taglalásától függetlenül, esetenként lehetne vitatkozni arról, mennyire sikeres Áprilynál egy-egy részlet-megfigyelésektől zsúfolt versszak Puskin realizmusának visszaadása. Többnyire igen kitűnő ábrázolását kapjuk a Puskin által látott valóságnak. Itt van például a szánkóról megfigyelt Moszkva leírása. A vegyesen pergő képek mögött pontosan érezzük a szán futását és a szemlélődő Tatjana ide-oda-pillantó idegenkedését. A fordító itt nemcsak a lehető legügyesebben használja az adódó nyelvi, formai lehetőségeket, de érzékelő ereje segítségével épp úgy éli át az egyes mozzanatokat és Tatjana lelkiállapotát, mint maga Puskin :

... »Tovább! Sorompó int fehéren,
Lám, már a Tverszkáján vagyunk ;
A szánt gödör zökkenti, rántja ;
Asszony, kölyök-had, utca-lámpa,
Bódé, szatócs, egymás után
Palota és park, zárda, szán,
Patikák és pipere-boltok,
Kozák s bokharai alak,
Kunyhó, muzsik, toronyfalak,
Bulvárok, konyhakerti foltok,
Erkély, orosz-lán-kapu, zaj,
Kereszteken sok csóka-raj.« (VII. 38. vsz)

Egy másik, hasonló, képekben gazdag rész, a hajnali Pétervár mozgalmasságának leírása kevésbé sikerült Áprilynak. Tanulságos itt összevetni a három meglevő fordítást. Puskin kedélyesen közvetlen hangját ezuttal, érzésük szerint, — néhány kisebb hibát leszámítva —, Mészöly Gedeon találta el leginkább :

Что ж мой Онегин? Полусонный
В постелю с бала едет он ;
А Петербург неутомонный
Уж барабаном пробужден.
Встаёт купец, идет разносчик,
На биржу тянется извозчик,
С кушинном охотка спешит,
Под ней снег утренний хрустит.
Проснулся утра шум приятный,
Открыты ставни, трубный дым
Столбом восходит голубым,
И хлебник, немец акуратный,
В бумажном колпаке, не раз
Уж отворял свой васисдас.
(Гл. I. 35).

Bérczy fordításában így hangzik ez a versszak

»S Eugén? Fáradtan hazatérve
A bálból reggel ágyba lép.
Éppen midőn a dobpergésre
Ébred s munkára megy a nép.
A droskék már helyükön állnak,
A házalók s üzerek járnak
A tejes asszony ropogó
Lépte alatt csikorg a hó.
A boltok tiszták, fényesek benn,
A sürgő, forgó nép zajog
A légbe kék füst kanyarog,
A német pék hálósüvegben
Sokszor nyitott már ablakot,
S ezen sok zsemlyét kiadott.«

Áprily a következőképp ültette át ugyanezt :

»S Anyegin? Álmos, nyűtt a báltól,
Most indul, hívja vánkosa
Ébred s mozdul a dob szavától
Pétervár munkás városa.
A boltost, árust várja dolga,
A bérkocsis kihajt a sorba,
Egy ohti asszony visz tejet,
Friss hó ropog, hol elsiet.
Reggel zajától zsong a város,
A táblák nyílnak, száll a füst,
A színe halványkék s ezüst.
A német pék, az akkurátos,
Papírcsákós, többször nyitott
Tolós vazisztasz ablakot.«

S nézzük végül Mészöly fordítását :

»Hát Eugént hol, merre hagytam?
Bálból félalva hazaszáll,
Szentpétervár a nyughatatlan
Már dobpergésre falpraáll.
Boltos nyit, házaló kibaktat,
Fiákkerős standjára hajtat,
Ochtyenka köcsögöt cepel,
Friss hó ropog, amint megy el.
A reggel kedves zajja éled,
Táru fatábláknak sora,
Kél kéményfüst kék oszlópa.
És zsömlét oszt a pék, a német,
Papírsapkás fővel korán
A bolt vaziszdasz ablakán.«

Néhány még tökéletesíthető résztől eltekintve, kétségtelen azonban, hogy Áprily helyesen érzi és érzékelteti Puskin realista szemléletét. Nemcsak ott látszik ez, ahol helyreigazítja Bérczy hamisan megszépítő finomkodó kifejezéseit. Elvileg is tisztában van Áprily a nagy orosz költő közvetlen emberiségével, nép iránti szeretetével. Bérczy felfogása Puskinról e részben sem volt elég világos. Hiszen az I. fejezet huszonnyolcadik versszakában a bálba igyekvő Anyegin leírásába nyugodtan beleszővi a töltelék-sort :

»Ez ime hősünk éppen most jön,
Útat nyit a sok, csűrhe nép«

Az eredetiben szó sincs
erről. A jelenetet Áprily írja le hűen :

»A márványlépcsőkön nyílalva
Fölszáguld, igazít haján«

Még súlyosabb tévedésre mutat Bérczy
fordításának az a helye, ahol Puskin a
Tatjana név hangulatát magyarázva ezeket
mondja :

»..... оно приятно, звучно,
Но с ним, я знаю, неразлучно
Воспоминанье старины
Иль девицы. —«

Bérczy mindezt a következőképpen fejezi ki

»... Hangzatos egy név ez
Csatolva sok édes emlékhöz,
S gyerekszobánkból ismerős.«

Ezúttal is Áprily igazítja helyre Puskin
Tatjana nevére vonatkozó szavainak értel-
mét :

»HALADÓ HAGYOMÁNYAINK«

A román Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó magyar nyelvű sorozata.)

A felszabadult román nép hatalmas gaz-
dasági eredményei mellett nagy lépéseket
tett a kultúra közkinccsé tétele terén is. Az
új életre kelt román irodalom veteránja,
Mihail Sadoveanu köré felsorakoztak a fia-
talabb nemzedékek képviselői is. Az élő
irodalom széleskörű népszerűsítése mellett
jelentős eredmények tanuskodnak a marxista
román irodalomtörténészek eddigi munká-
járól. A múlt nagyjairól készült tudomá-
nyos monográfiák mellett (pl. Iosifescu : Cara-
giale, Popper : Cosbuc stb.) a múlt irodalma
népszerűsítése terén is sokat tettek a román
irodalomtörténészek. A »Biblioteca pentru
toti« c. sorozatban közrebocsátották az el-
múlt korok nagy íróinak válogatott műveit.
A bukaresti Irodalom és Folklor Intézet —
a román irodalomtudományi intézet — meg-
alakulása után a román irodalomtörténészek
munkája még tervszerűbb lett. Az egész
román irodalomtörténeti kutatást átfogó
terv fontos feladatokat tűzött az erdélyi
magyar irodalomtörténészek elé is. A kutá-
tási terv létrejötte előtt a romániai magyar
irodalomtörténészek eredményeit bizonyítják

»... Báj van benne, dallam,
Bár érzem, elválaszthatatlan
A névtől régi múlt szaga,
Cselédszobánk hangulata.« (II. 24. vsz)

Nem az édes emlékeken van tehát a hang-
súly és a »gyevicsja« nem gyerekszobát,
hanem kizárólag cselédszobát jelent.

Összegezve az elmondottakat, minden-
képpen nyilvánvaló, hogy szükség volt az
új Anyegin-fordításra.

Bérczy művének értéke, sorainak ma is
megejtő bája kétségtelen ; tanuskodik emel-
lett az elmúlt évtizedek csaknem egyhangú
elismerése is. Viszont az is bizonyos, hogy
Bérczy fordításának többnyire azok voltak
fenntartás nélküli magasztalói, akik nem
ismerték az orosz Anyegin-t nem tudták,
hogy lehetséges, sőt kívánatos egy az eredetit
jobban megközelítő magyar átültetés.

Áprily fordítását elsősorban azért kell
nagyrabecsülnünk, mert közelebb visz ben-
nünket az igazi Anyeginhez. Áprily művében
a közvetlen puskinsi hang, a korabeli orosz
élet színesen eleven rajza, a leírások költői
gazdagsága minden eddiginél hívebb formában
jelenik meg.

Mindez föltétlenül elegendő ahhoz, hogy az új
Anyegin-fordítás sokáig maradandó értéke
legyen irodalmunknak.

Fodor András.

az »Utunk«-ban, a »Irodalmi Almanach«-
ban megjelent tanulmányok és az itt ismer-
tetésre kerülő »Haladó Hagyományaink«
című sorozat kötetei. A nemrégiben kidol-
gozott tudományos kutatói tervnek a romá-
niai magyar kutatókra eső feladatait Jancsó
Elemér ismertette (Irodalomtörténészeink
munkájából. »Utunk 1953. 47. sz.). Az erdélyi
irodalomtörténészek leglényegesebb felada-
tuknak a két testvéri nép közös hagyomá-
nyai gazdag anyagának összegyűjtését tek-
intik, emellett kutatásaik középpontjában
az erdélyi magyar felvilágosodás és reform-
kor anyagának feltárása állott. »E kötet
előkészítése során — írja Jancsó Elemér —
a munkaközösség foglalkozott az akadémikus
törekvésekkel, a jakobinus mozgalommal, a
nyelvújítási törekvésekkel, az erdélyi színe-
szet kialakulásával.« Jancsó Elemér cikkében
röviden ismerteti a kolozsvári munkaközösség
eddigi eredményeit és megemlíti munkájuk
fogyatékosságait is.

A romániai irodalomtörténeti kutató-
munka eddigi eredményei is bizonyítják, hogy
csak most — mikor a hatalmat kezébe

vevő magyar és román nép kizsákmányolásmentes társadalmát építi — válhatott lehetővé, hogy valóban megismerhessék egymás kulturális örökét. A volt uralkodóosztályok eltávolítása tette lehetővé, hogy a román nép megismerhesse a magyar nép nagy íróinak alkotásait. Így egymás után jelentek meg román fordításban Petőfi, Mikszáth, Ady, Móricz Zsigmond és József Attila művei. Nálunk Magyarországon is csak a felszabadulás tette lehetővé, hogy népünk igazán megismerhesse a román irodalom legkiválóbbjait: Eminescut, Creangát, Caragiale-t és Sadoveanut.

A bukaresti Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó gondozásában Gaál Gábor szerkesztésében megjelenő magyarul fordított »Haladó hagyományaink« című sorozat a román és a magyar nép barátságának egyik bizonyítéka. Első kötete 1951. májusában jelent meg és 1952. végéig 9 kötet látott napvilágot. A sorozat megjelenési sorrendben a következő szerzők műveit tartalmazza: 1. *Fel szállt a páva...* Szemelvények a magyar népköltészetből. Összeállította és bevezette Faragó József. 1951. 170 l.; *Costache Negruzzi*: Megtiport ország. Bevezetőjét Marian Șora írta. 1951. 64 l.; 3. *Vörösmarty Mihály* Válogatott költeményei. Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Gaál Gábor. 1952. 160 l.; 4–6. *I. L. Caragiale*: Válogatott művei. Előszóval ellátta: *Silvian Iosifescu*. 1952. 276., 210., 184. l.; 7. *Ady Endre*: Földrengés előtt. Válogatott kiadatlan novellák. *Szentimrei Jenő* bevezető tanulmányával. 1952. 162 l.; 9. *Ion Creangă*: Válogatott novellák. Előszóval. 1952. 376 l.; 10. *Korvin Sándor*: Éber lélekkel. Versek. Összeállította és az előszót írta: Szász János. 1952. 72 l.

A közben elkészült irodalomtörténeti kutatási terv részben módosította a sorozat jellegét. Előterbe kerültek az erdélyi szerzők életművét (I. Korvin Sándor-kötet) és a felvilágosodás képviselőit bemutató válogatások (I. az időközben megjelent Bessenyei válogatást).

* * *

A »Haladó hagyományaink« sorozatban eddig megjelent román írók alkotásai a román irodalom kibontakozásának és kifejlődésének három nagy alakja, *Negruzzi*, *Creangă* és *Caragiale* műveit szövegezik meg és teszik hozzáférhetővé a magyar dolgozók számára.

A »Megtiport ország« című kötet *Costache Negruzzi* két történelmi elbeszélését tartalmazza. Az előszóíró Mariana Șora ismerteti *Negruzzi* (1808–1868) írói pályáját és kiemeli úttörő érdemét a román nemzeti

irodalom kialakításában. *Negruzzi* egyik legnagyobb érdeme, hogy a román irodalmat a realizmus útjára vezette. Munkássága során több új irodalmi műfajt honosított meg. Puskin hatására — kit személyesen is ismert és alkotásait elsőnek tolmácsolta román nyelven — megteremtette a történelmi novella műfaját; úttörő munkát végzett a román színház kialakításában, színházi leveleiben a dramaturgia kérdéseit boncolta, megindította a román népmesék gyűjtését is. M. Șora tanulmánya világos képet ad *Negruzzi* újító szerepéről, de ugyanakkor nem hallgatja el, hogy az író bojár származása következtében nem tudta végig járni a megkezdett utat. Az 1848-as forradalomnak már csak távoli szemlélője, később pedig az azelőtt haladó szelleméért üldözött író az uralkodóosztály szolgálatába lép: sajtócenzor lesz. M. Șora élesen két korszakra osztja *Negruzzi* pályáját: az első a haladó szellemű íróé, a második a régi társadalmi rendszerhez ragaszkodó, osztályához hű, magasrangú tiszviselőé. E második korszakban kifejtett irodalmi tevékenysége kevésbé jelentős, ekkori írói magatartása zavaros. (i. m. 10–11 l.)

Első, haladó korszakában írta a sorozatban közölt *Megtiport ország* és *Szobieszki és a románok* című történelmi novelláját. *Negruzzi* a történelem lapjából merített témáival kora társadalmát ostromozta. A *Megtiport ország* főhőse, Alexandru Lăpușneanu vajda tevékenységének azt a jellemző vonását emeli ki, hogy fejedelemsége idején erősen korlátozta a bojárság hatalmát. A novellában feltárja a bojárság aljasságát, szolgálatteljeségét és elsősziben szólaltatja meg a román irodalomban a forrongó tömeget. A *Szobieszki és a románok* című elbeszélése pedig egy XVII. századbeli román vár helyőrségének hősi ellenállását írja le és emléket állít a román katonák hazafiasságának.

Helyesen járt el a sorozat szerkesztője, amikor *Negruzzi* pályáját értékelő tanulmányt és az író két legkiválóbb novelláját kiadta, mert ezzel világosan megcáfolta a reakciós irodalomtörténetírás kohanmányait, mely szerint a román irodalom kizárólag csak a nyugati irodalmak hatására alakult ki. *Negruzzi*, *Creangă* és *Caragiale* alkotásai azt bizonyítják, hogy a román nemzeti irodalom éppen az uralkodóosztályok kozmopolitizmusa és idegenimádata elleni harc során bontakozott ki.

A román nép alkotó szellemét idézik *Ion Creangă*nak a parasztság sorából származó kiváló írónak a sorozatban megjelent válogatott művei is. *Creangă* élete végéig megmaradt a nép, a moldvai parasztság nehéz, küzdelmekkel és szépségekkel teli élete ábrázolójának. Önéletrajzában, el-

beszéléseiben, meséiben mély realizmussal, költői szépségű nyelven szólaltatta meg a román nép mindennapi életét. A korabeli reakciós kritika nem tudta agyonhallgatni Creangă műveit, azért a hamisítás másik eszközehez: az író nevetségessé tételéhez folyamodott. Legendákat szőttek arról, hogy élete végéig »műveletlen«, »faragatlan«, »primitív paraszt« maradt, jelentősége csupán az, hogy hitelesen írt át népmeséket és néhány »örök emberi« gyermekcsínyt mondott el. E reakciós legendával sikerült háttérbe szorítani realizmusát, mély művészi tudatosságát.

Creangă műveit 1944 után újabb kiadásokban tették hozzáférhetővé és megkezdtek örökségének tudományos tanulmányozását. A »Haladó hagyományaink« sorozatban közreadott alkotásai előtt az anónym tanulmányíró Creangă önéletrajza nyomán ismerteti az író gyermekkorát, nehézségekkel teli ifjúságát. Mint annyi sok tehetséges parasztfiatal, ő is a papi pályával próbálkozott. De itt nem volt sokáig maradása. Állásából a felettes egyházi hatóságokkal szembeni bátor magatartása miatt elbocsátották. Sőt még abban is megakadályozták, hogy mint tanító működhessek.

Creangă aránylag későn, közel 40 éves korában kezdett el írni. Írói munkájához bátorítást Eminescutól kapott, akihez meleg barátság fűzte. Első irodalmi alkotásai a gyermekkorában hallott népmesék irodalmi feldolgozása. Meséivel nagy feltűnést keltett. A »Junimea« reakciós irodalmi kör tagjai »tréfás mesemondót láttak benne, aki néhány kellemes, mulatságos pillanatot szerezhet hallgatóinak« (i. m. 12 l.). Creangă meséi korántsem üres, csupán csak szórakoztató írások, hanem a román falu, a román paraszt életének mély realizmussal meglevenített ábrázolása. Meséiben a jó, az igaz mindig győzedelmeskedik a rossz, a hamis felett (*Fehér Szerecsen, A kecske és a három gida*). Mese-hősei nem valami elvont, az Operenciás-tengeren túli világban élnek, hanem a román faluban, és a bojárok, a zsíros parasztok és egyéb kizsákmányolók ellen harcolnak.

A mese-író Creangából nőtt ki később a népi életet immár közvetlenül bemutató elbeszélő. Elbeszéléseiben még világosabban nyilvánul meg az író állásfoglalása. *Ion Roată apó és a fejedelemségek egyesülése* című novelláját a néhány évtizeddel azelőtt lezajlott Moldva és Munténia fejedelemségek egyesülésének korába helyezi. Roată apó, az elbeszélés paraszthőse kimondja a nép véleményét: »eddig, mi, parasztok egyenként egy-egy kisebb vagy nagyobb követ cipeltünk a hátunkon; most pedig az urak azt kérik tőlünk, bocskorosoktól, hogy együt-

tesen az egész sziklát vegyük a vállunkra.« Egy másik elbeszélésének hőse egy egyszerű, becsületes pap, aki szabadabb gondolkodása miatt a hatóságok állandó zaklatásának van kitéve. Duhu pápa nem torpan meg, éppen úgy, mint Creangă annakidején pap korában, ő is kemény szavakkal ostromozza a főpapok álszent magatartását.

Creangă egész élettapasztalatát szűrte le a már csak halála után megjelent »Gyermekkorom emléke« című önéletrajzában. Meséinek és elbeszéléseinek alakjai újra meglevenednek visszaemlékezése lapjain. Bemutatja a román paraszt nyomorúságát, az államgépezet kegyetlenkedéseit, a népet szipolyozó papokat és a gyermeki értelmet eltompító iskolarendszert. E sok nyomorúság ellenére mégis ott lüktet frásában a paraszti élet szépsége, ott él édesanyja szeretettel megrajzolt alakja, gyermekkori pajtása és a mesemondó Bodrangá apó.

Creangă írói öröksége nem terjedelmes. Műveinek teljes összegyűjtése még a román irodalomtörténetírás előtt áll. Irodalmi munkásságának jelentősége azonban már az eddig ismert műveiből is világosan kitűnik.

Míg Creangából a reakciós román polgárföldesúri kritika csak egyszerű mesemondót igyekezett faragni, addig I. L. Caragiale azok közé az írók közé tartozott, akiknek alkotásait e kritika minden eszközzel agyonhallgatta, illetve meghamisította. Már életében arra törekedtek e kritikusok, hogy »magyarázataikkal« kiforgassák az író mondanivalóját. A polgárság és a földbirtokosok metsző élességgel megrajzolt alakjait a színpadon a kispolgárok és lumpenproletárok karikatúrájává hamisították. Nem különben járt el Caragiale-val a magyar polgári irodalomtörténet sem. Drámái közül csak a *Megterés-t* mutatták be »Anca« címmel 1904-ben a Budapesti Népszínházban. Novellái, karmolatai csak elvétve jelentek meg a folyóiratok hasábjain, kötetbe összegyűjtve egy sem került kiadásra.

Csak népeink felszabadulása hozta meg a változást Caragiale örökének megítélésében. A megújult Román Tudományos Akadémia post mortem tagjává választotta. Színdarabjairól lehántották a torzításokat és az addig »gondosan« agyonhallgatott novelláit, karmolatait nagy példányszámú kiadásokban juttatták a dolgozó nép kezébe. Az író születésének 100. évfordulóját — 1952-ben — szövegkiadások, tanulmányok, színházi előadások egész sorával ünnepelte a román és vele együtt a magyar nép is. A magyar dolgozók is csak 1945. után ismerhették meg az igazi Caragiale-t. A budapesti színházak bemutatták a *Viharos éjtszaka* és az *Elvesztett levél* c. vígjátékait; novelláit és karmolatait pedig két kiadásban adták közre.

Az 1952-es évforduló alkalmával a »Haladó hagyományaink« sorozatban megjelent háromkötetes Caragiale-kiadás az 1950-ben megjelent románnyelvű kiadás alapján készült. Ez az egyik legteljesebb magyarra fordított Caragiale. Az első kötet az író *Viharos éjszaka*, *Az elveszett levél*, *Leonida naccsás'úr és A reakció* c. vígjátékait, a *Farsang* c. bohózatát és a *Megtorlás* c. parasztdrámáját tartalmazza. A második és a harmadik kötetben kaptak helyet válogatott novellái, karcolatai és bírálatai. A háromkötetes szövegkiadást Silvian Iosifescu részletes tanulmánya vezeti be.

S. Iosifescu tanulmányában szembeáll a korábbi reakciós torzításokkal. Caragiale műveinek marxista elemzésével és az író saját nyilatkozataival cáfolja a hamisításokat. Így már azonnal tanulmánya elején szétzúzza az író és a reakciós írókat tömörítő »Junimea« kör kapcsolatáról terjesztett hazugságokat. Az író korabeli alkotásaival bizonyítja, hogy Caragiale már akkor is, amikor még résztvett e reakciós írói kör munkájában »kigúnyolja a korabeli társadalom legfontosabb intézményeit« (i. m. 10. l.) és bírálatában nem kíméli a »Junimea« fő ideológusát Titu Liviu Maiorescu-t sem. Velejég hamis az a beállítás is, mely szerint Caragiale alakjai »egy időtől és társadalomtól független, politikus-típust« képviselnek. 1890-ben az író szakít a »Junimea«-val. Önálló élcslapjában, a *Moftul Român* címűben, a többi élcslaptól eltérően »egyformán kigúnyolja a tőkés-földesúri pártokat és magát a rendszert is, amelyet azok képviselnek« (i. m. 14. l.). Szatíra-írói elveit Caragiale így fogalmazta meg: »... a legmélyebb keserőséggel írjuk a legmulatságosabb dolgokat, szívünk tüzeit öntjük beléjük s nem az édeskés tréfálkozás rózsavizét...« A *Moftul Român* hasábjain jelentek meg a román uralkodósztályok sovínizmusát leleplező karcolatai és a »Május 1« című cikke, amelyben a munkásosztály harcának megértéséről tesz bizonyosságot. A 90-es években közkerült a munkásmozgalomhoz — a Munkások Klubjában több előadást tartott, de szorosabb kapcsolatai nem voltak a mozgalommal.

A reakciós irodalmi klikkek acsarkodásai arra késztették Caragiale-t, hogy elhagyja hazáját. Berlinbe emigrált. Életének itt eltöltött utolsó nyolc évében egy percre sem felejtette el szülőföldjét. A szabadabb légkörben éles szavakkal ostromolta a monarchia korhadt intézményét és az 1907 *tavasztól őszéig* című cikkében egyértelműen állást foglalt az 1907-es parasztlázadás mellett. Ez méltó folytatása korábbi írásainak, amelyekben feltárta a parasztság szörnyű helyzetét.

S. Iosifescu tanulmánya további lapjain részletesen elemzi Caragiale életművét. Bemutatja, hogy ezek a művek milyen izzó szenvedéllyel leplezik le a tőkés fégyverési szövetiséget és a »tisztá alkotmányos« rendszert. (*Viharos éjszaka*, *Elveszett levél*). Leonida alakjában (*Leonida naccsás'úr és a reakció*) Caragiale a szatíra maró fégyverével leplezi le a köztársaságról szőtt kispolgári ábrándokat. S. Iosifescu elemzései porrázúzzák az íróra szőtt reakciós rágalmakat, és a valóságnak megfelelő képet adnak Caragiale-ról.

Caragiale műveinek három kötetnyi válogatása plasztikusan mutatja be az író életművének sokoldalúságát. Átfogó képet ad a nagy szatirikus író szemléletének óriási távlatairól, mely művészi megfigyelőképességéről, a részletek olyan ábrázolásáról, amely tipikus helyzetek és jellemek bemutatásához vezet. A bevezetőben S. Iosifescu nem érinti Caragiale írói fejlődésében a klasszikus orosz irodalom hatását. Ion Vitner Caragiale tanulmányában (I. L. Caragiale születésének 100. évfordulója. *Lupta de Clasă*, 1952. 1. sz. 67—88. l. — magyarul I. Irodalomtudományi Értesítő, 1952. 2. sz.) utal arra, hogy a nagy szatíra-író cikkeiben és leveleiben többször megemlíti Gogol, L. Tolsztoj, Turgenev, Csehov és Gorkij nevét. Vitner megállapítja, hogy »az *Elveszett levél* szerzője a népünk jobb életére irányuló eszmék megvalósításáért folytatott harcot szolgáltatta és ennek a harcnak az összefüggése révén rokon vonásokat állapíthatunk meg Caragiale műve és Szaltikov-Scsedrin, Gogol és Csehov műve között.«

»A nevetésben van valami forradalmi. — írta Gercen — A nevetés az egyik legerősebb fegyver az ellen, ami elavult, de még — isten tudja miképpen — tartja magát; a súlyos rom ellen, ami akadályozza az új élet fejlődését és megfélemlíti a gyengéket.« Ez a »gyilkos nevetés« hatja át Caragiale vígjátékait és karcolatait, a nevetés fegyverével harcol az elavult ellen. Az ilyen szatirikus ábrázolásról írta Scsedrin, hogy ez »nem a valóság felnagyítása vagy eltorzítása lesz, csupán leleplezése annak a másik valóságnak, amely szeret elrejtőzni a mindennapi tény mögé és csak igen állhatatos megfigyelés számára hozzáférhető.« (Kiemelve tőlem. R. I.)

Eppen ezért ki kell emelni, hogy a szatirikus típusalkotás és ábrázolás elvének gogoli és scsedrini módszere jellemző Caragiale művészetére is. Kora feudális maradványokkal terhelt polgári társadalmában sikerült megragadnia a leglényegesebb vonásokat. Maró kritikája egyaránt sújtja a kormány oszlopait, a konzervatívokat és a velük »látzatellenzékként« szembenálló liberálisokat. Az *Elveszett levél*-ben, ebben a válasz-

tási visszaéléseket leleplező vígjátékban a bonyodalom nem is a választások *lezajlása*, hanem a jelöltek *kiválasztása* köré csoportosul. A kormánypárti Farfurdí kortesbeszéde éppen úgy hemzseg a levegőbe puffogatott frázisoktól, mint a liberális Cațavencu szónoklata. Caragiale e vígjátékával világosan megmutatja, hogy nem *elvek* összeütközéséről van szó, hanem csupán csak arról, hogy személy szerint ki fogja képviselőként élvezni e tisztséggel járó előnyöket. Mikor még a Cațavencu-nál is ügyesebben csalo Dandanachét választják meg, Cațavencu a frissen megválasztott képviselőt üdvözlő tömeg élére áll, mert »elvégre nem ez volt az utolsó képviselő-választás«. A liberálisoknak kormánypártivá vedlését mutatja be az ifjú Coriolan Drăgănescu alakjában, aki mint egyetemi hallgató az ifjúság vezérszónokaként harcolt a kormány ellen, de amikor befejezte tanulmányait, rendőrprefektus lesz és erőlesen megszabályozza a »túl heves« fiatalokat. (*Tempora...*)

A román polgári fejlődés alapvető ellentmondásain túl Caragiale felismerte, hogy a dolgozó nép elnyomására szövetkezett uralkodóosztályok a nacionalizmus és sovinizmus hangoztatásával akarják elterelni a kizsákmányolt osztályok figyelmét saját nyomorúságos helyzetükről. Vígjátékaiban és karcolatai egész sorában bemutatja, hogy ez a nacionalizmus mint párosul a nyugat előtti hajbókolással, a kozmopolitizmussal (*A Román »Honji, Honfiné önagsága, A hazafias tudós, Fajtszta románok*).

Caragiale hosszú évek során mint újságíró dolgozott. Így alkalma nyílt, hogy jól megismerje a konzervatív és burzsoá újságírás rothadságát. Műveiben állandóan gúnyolja, ostromozza az újságok hamis frázispuffogatásait, patetikus semmitmondásait (*Téma és változatai*). Már a *Zürzavaros éjszaká*-ban megteremti a fellengzős stílusú újságíró alakját. Ebből nőtt ki később a burzsoá újságírás szülőtte: Caracurdi úr, aki minden »belső kormánytitokról« előbb tud, mint bárki más. Mikor Caracurdi hírforrá napfényre kerül, ti. kiderül, hogy nagyszerű, »bizalmas« híreit egy pohár bor mellett fundálja ki, szerkesztője nem csapja el, sőt további tevékenységre serkenti, mert szenzációi biztosítják a lap kelendőségét. (Tudósítás).

Caragiale kora életének sokrétű típusait alkotta meg. Mint ahogy Manilov, Hvosztakov, Golovjov Juduska neve az orosz irodalomban a nemzeti tétlenség és züllés kifejezői lettek és e neveket közszóként is használják, úgy Caragiale alakjai: A Farfurdí, Dandanachek, Cațavencu, a román feudál-kapitalista rendszer rothadságának képviselőivé váltak. A caragialei jellemzés igen

lényeges eszköze írásainak változatos, a lényegyet mindig leghathatósabbán kifejező karcolat-formái. A *román árendás* című rövid, alig 90 sornyi karcolatában nagyszerűen mutatja be a kisemmizett parasztot, akit a bérlő agyba-főbe vert, de panaszára sehő sem kap orvoslást, mert a gazdag bérlővel a közigazgatásban senki sem mer újat húzni. A karcolat így nemcsak a parasztság helyzetét mutatja be, hanem a panaszával hiába kilincselő paraszt alakján keresztül feltárja a közigazgatás korruptségát is. Más helyen csupán párbeszédekkel, vagy táviratok egymásutánjával jellemez.

Szatiráinak igen lényeges eleme az, hogy alakjai beszédmodorával fejezi ki az egyes típusok gondolkodását és jellemét. Éppen ezért Caragiale nyelvének ereje még a fordításon is áttör. A kötet fordítóinak sikerült érzékeltetniük az író alakjainak nyelvi eszközökkel való jellemzését.

* * *

A »Haladó hagyományaink« eddigi kötetiben a magyar irodalom örökségéből, Vörösmarty válogatott versei, Ady forradalmi novellái, a fiatalon meghalt erdélyi Korvin Sándor versei és egy népköltészeti alkotásokat tartalmazó gyűjtemény jelent meg.

A Vörösmarty-kötet anyagát Gaál Gábor válogatta és látta el magyarázó jegyzetekkel. Ugyanő írt a válogatás elé részletes, három ív terjedelmű bevezető tanulmányt is. Gaál Gábor tanulmányában az elmúlt korok feudális-burzsoá irodalomtörténetírásának bírálatából indul ki. Rámutat, hogy ez a szemlélet »Vörösmarty korlátaiból csinált eszményeket, nem pedig az erényeiből«... (i. m. 15. l.) Az írói arckép vázolásakor összegezi a magyar társadalom alakulását a Martinovics-mozgalom vérbefojtásától a negyvennyolcas forradalomig, majd röviden végigvezeti az olvasót Vörösmarty írói pályáján. Az írói fejlődés megrajzolásánál röviden utal az írónak a megyei élettel való találkozására, ennek hatására kialakuló szemléletére. Kitér a 20-as évek végén és a 30-as évek elején bekövetkezett világnézeti megtorpanására is. Ennek okát az ellenforradalmi Habsburg-rendszer ellentámadásában és a reformmozgalom megtorpanásában látja. Vörösmarty pályájának további elemzésében bemutatja, hogy a reformmozgalomból elinduló író hogyan jut el a negyvennyolcas forradalomig. Hangsúlyozza, hogy Vörösmarty végig hű maradt a szabadságharchoz. Ezt nemcsak az abban az időben írt művei hanem a forradalom vérbefojtása utáni alkotásai is bizonyítják. Gaál Gábor külön fejezetben elemzi Vörösmarty viszonyát a

parasztsághoz, a jobbágyfelszabadításhoz. Részletesen kitér nyelvi sajátosságaira. A bevezetőnek ez a fejezete különösen sokatmondó a hazai Vörösmarty-kutatásunk számára is. Alakulásában vizsgálja az író nyelvi eszközeit és a fejlődést abban látja, hogy Vörösmarty „ifjúkori, romantikus nyelvezete reálisabbá válik és számos költői darabjában megközelíti az őssznépi nyelv egyszerűségét.» (I. m. 38 p.) Gaál Gábor hangsúlyozza, hogy ez csak *tendencia*, mert Vörösmarty nyelve nem egyszerű, hanem jó értelemben vett, de magas értelmiségi nyelv a reformkorszakból... Betetőzése a legjobb nemesi kezdeményezéseknek... Petőfi előtt a magyar nyelv művészi kifejező lehetőségeinek a leg szebb diadala. (I. m. 39 l.) Vörösmarty nyelv-művészetének egyik eleme a magyar nyelv és ezen belül a költői nyelvvel való tudatos foglalkozás. Nyelvünket számtalan, ma is eleven szóval gazdagította. Költői nyelve gazdag, meglepő képekkel teli. Vörösmarty pályája elején azt vallotta, hogy »nem a száraz, üres vázolat, hanem annak öltöztetése, a szerencsés dolgozás ad maradandó érdemet a költészetnek. Gaál Gábor »A magyar költő« című vers elemzésén keresztül bemutatja, hogy az »öltöztetés«, amikor védekezés a cenzúra önkénye ellen, ugyanakkor azonban »az öncélú öltöztetés homályba morzsolja szét a gondolati mondanivalót«, nem is említve, hogy a mondanivalót elszakítja a valóságtól. Gaál Gábor megvilágítja Vörösmarty »öltöztető módszerének« az író egyéniségéből, az adott társadalmi, politikai körülményekből származó jellegzetességeit és vitába száll Babits és Szerb Antal véleményével, akik ezt csak Vörösmarty romantikájának tulajdonították és lélektani magyarázatokat szöttek megoldására. Gaál Gábor bemutatja, hogy Vörösmarty művészi és politikai fejlődése során Vajda Péter egyik verséről írott bírálatában (1840) maga ítélte el az »öltöztetés« módszerét. Az »öltöztetés« felhagyása további lépés Vörösmarty realizmusának fejlődésében.

Gaál Gábor tanulmánya az egyes műveket az író világszemléletével és az adott társadalmi viszonyokkal világítja meg. Bár bevezetésében többször utal a tőkés-földesúri kritika torzításaira, bizonyos kérdésekben azonban mégsem tudott teljesen megszabadulni a burzsoá kritika hatásától. Ez leginkább Vörösmarty és a parasztság kérdésének elemzésénél nyilvánul meg. Gaál Gábor joggal állapítja meg, hogy Vörösmarty írói tevékenysége elején »vagy aggodalommal teli a »föld népe« lázadásával szemben (*Zalán futása*), vagy kilátástalannak minősíti a szociális kérdés megoldását. (*A rom*)« (i. m. 24. l.) De ebben a kérdésben Gaál Gábor nem látja meg Vörösmarty további

fejlődését. Néhány lappal később az idézett gondolatot tovább folytatva a következőket írja: »Sehol eposzaiban a népnek nincs szerepe, drámáiban viszont, ahol sűrűn szerepelt népi alakokat, ezek mindenütt elégedettek társadalmi sorsukkal, mint ahogy népi tárgyú versei, valamint elbeszélései sem adnak hangot a nép akár régi, akár korabeli társadalmi elégedetlenségének« (i. m. 34 l.). Ezzel a kategorikus megállapítással magyarázza a galíciai parasztfelkelés hírére keletkezett »Az emberek« című költeményét, sőt még a forradalmi sodrású »Országgháza«-ban sem tudja meglátni a nép jogainak követelését. Annyit elismer, hogy a vers »nagy igazságokat« mond ki, de hiányolja a programot. Pedig a versnek van programja: éppen az, amit Vörösmarty ostorozva hiányol.

Hazai marxista irodalomkutatásunk rámutatott arra, hogy Vörösmarty a parasztfeladatától való kezdeti rettegéstől fokról-fokra eljutott a parasztság szörnyű helyzetének felismeréséig. Ennek bizonyítékai éppen Gaál Gábor által ebből a szempontból negatívan értékelt népi tárgyú regéiben (*A holdvilágos éj*, *A kecskebőr*), drámáiban (*Kincskereső, Árpád ébredése*) és több, a harmincas évek közepétől keletkezett verseiben (*Honszeretet, Himnusz*, stb.) találhatjuk meg. Az emberek pesszimista, kilátástalan hangulatát irodalomtörténet-írásunk nem a korai népi megmozdulásoktól való rettegés egyenes folytatásának, hanem csak átmeneti megrendülésnek tekinti.

Ugyancsak Vörösmarty és a parasztság kérdésének egyoldalú szemléletéből következő Gaál Gábornak népiességéről vallott túlzó nézete is. Helyesen állapítja meg a népköltészetnek írói kibontakozására gyakorolt termékeny hatását és igaza van abban, hogy Vörösmarty népiessége legmagasabb elődje Petőfi népiességének. A népiességet azonban csak a nép irodalmi ábrázolására korlátozza. Nem veszi figyelembe, hogy az irodalmi népiesség a költői gondolat, stílus, általánosabb, közérthetőbb kifejezését is jelenti. És ez a vonás Vörösmarty népiességére is jellemző. Ennek figyelmen kívül hagyásával nem veszi észre Vörösmarty népiességének lényegét, azt hangsúlyozza, ami elválasztja Vörösmarty népiességét Petőfietől. Így jut annak megállapításához, hogy Vörösmarty népies verseiben a nép társadalmi kérdéseit nem érzékelteti, népi figurái szigorúan magánemberek. Valamennyit a magánélet kérdésében ábrázolja, akik a fennálló társadalommal nem kerülnek összeütközésbe» (i. m. 36 l.).

Gaál Gábor tanulmányában igen érdekes, de ugyanakkor vitatható Vörösmarty roman-

tikájának magyarázata és megoldása is. Ezt Gorkijnek a romantikáról kifejtett gondolataival magyarázza. Gorkij »Hogyan tanul-tam írni« című tanulmányában a romantiká-ban két élesen elkülönülő irányt különböztet meg: »Egyik a passzív romanticizmus: ez vagy ki akarja bekíteni az embert a való-sággal, megszipitva azt, vagy pedig el akarja vonni az embert valahova a valóságtól. Elvonja a saját benső világában való termé-ketlen elmélyülésre az élet végzetes rejtélyei-ről, szerelemről, halálról való gondolatok-hoz — olyan rejtélyekhez, amelyeket spe-kulatív, szemlélődéssel nem lehet megoldani, csak tudományos úton. Az aktív romanticiz-mus viszont erősíteni igyekszik az ember életakarátát, lázadást szít benne a valóság, s annak mindenféle nyúga ellen«. (Gorkij: Irodalmi tanulmányok, Bp. 1950. Szikra, 180. l.) Gorkij alapvető megállapításainak Vörösmarty fejlődésére való alkalmazása az első pillanatra igen kézenfekvő. Az 1830-as évek körül találhatunk Vörösmartynál is »az élet végzetes rejtélyeit« boncoló al-kotásokat. (Csongor és Tünde, A rom, stb.). Ezt a korszakot nevezi Gaál Gábor Gorkij nyomán *passzív romantika* korának, míg a 30-as évek közepével kezdődő újabb fordulatot, a forradalom szükségességének egyre világosabb felismerését, a feudalizmus élesedő bírálatát tekinti *aktív romanticizmusnak*.

Horváth Márton éppen Vörösmartyról mondott emlékbeszédében felhívta figyel-münket, hogy mint minden romantikus irány, a magyar romantika is a nemzet sajátos problémáiból fakad. Tehát nem lehet mechanikusan alkalmazni más irodalmak romantikájáról az illető irodalom szempont-jából helyesen kifejtett gondolatokat. A ma-gyar nemzet a múlt század első felében — éppúgy mint a megelőző századok folyamán — a Habsburg abszolutizmus elnyomásával állt szemben. »Ennek megfelelően — írja Horváth Márton — nálunk a romantikában és elsősorban Vörösmarty költészetében tel-jes erővel érvényesül a haladó, nemzeti, hazafias elem«. (Társadalmi Szemle, 1950. 12. sz. 492. l.) Már ez jellemzi Vörösmarty költészetének korai korszakát, ezt a hangot találjuk meg még az 1929–30-as években is és a későbbiekben szintén ez a haladó hang tölti el teljesen írói munkásságát.

Vörösmarty költészete romantikus voná-sainak Gaál Gábor adta értékelése és magya-rázata azért problematikus, mert nem ke-resi a magyarázatát, hanem csak bizonyos hasonló jeleket találva jut el ahhoz a gondo-lathoz, hogy Gorkijnek a romantika két *tendenciájáról* kifejtett *elvi* megállapításait Vörösmartyra alkalmazza. A gorkiji gondolat merev alkalmazásának eredménye, hogy Gaál Gábor nem tud mit kezdeni Vörösmarty

korai költészetével. (Ti. okvetlenül arra a megállapításra kellene jutnia, hogy Vörös-marty írói fejlődésében a korai *aktív roman-tikát passzív romantika*, majd újból *aktív romantika* váltaná fel. Ez azonban nem helyes.) A tanulmány egészéhez képest igen röviden érinti a korai korszakot, kevésbé emeli ki a nemzeti öntudatra való ébresztés jelentőségét. Bár nem mondja ki, de a bevezető társadalmi rajzból következik, hogy a nemzeti múlt felidézésében főleg csak a köznemesség nacionalizmusát látja. Nem fejt ki részletesen, hogy az osztrák abszo-lutizmus elnyomásával szemben a nemzeti múlt felé fordulás főleg a nemzeti érzés és a nemzeti függetlenség gondolatát állítja elő-térbe.

Gaál Gábor tanulmánya már azért is érdekes, mert sokszor más úton próbálja megoldani a Vörösmarty-problémákat, mint a mi irodalomtörténetírásunk. Éppen ezért szükséges, hogy e tanulmánnyal még bőve-ben foglalkozzék hazai szaktudományunk. A tanulmányt követő válogatás világos képet nyújt Vörösmarty írói fejlődésének legjelen-tősebb állomásairól. Helyes lett volna azon-ban szemelvényeket közölni Vörösmarty epikus alkotásaiból is, mert ezek szervesen hozzátartoznak a költőről kialakított képünk-höz.

Vörösmarty válogatott verseinek kötete mellett úttörő jelentőségű Ady kiadatlan novelláinak Szentimrei Jenő előszavával és válogatásában megjelent kiadás. Ady művei, versei, újságcikkjei a felszabadulás után több kiadásban is megjelentek, novelláiról azon-ban — a Fórum 1948 júniusi számában kö-zölt öt kiadatlan novellán kívül — mintha megfeledkezett volna irodalomtörténetírá-sunk és könyvkiadásunk.

Földessy Gyula az 1939-ben kiadott »Ady Endre Összegyűjtött novellái« című szövegkiadásának utószavában addigi kuta-tómunkája alapján számot adott Ady hatal-mas novella-hagyatékáról. A mintegy 305 Ady-novella közül a költő életében kiadott öt gyűjteményben csak mindössze 59 jelent meg. Az idézett kiadásban Földessy Gyula még 162 novellát adott ki, a többi 84 közre-bocsátásától politikai okok miatt el kellett tekintenie: ezekben olyan élesen és kímélet-lenül vádolta Ady kora társadalmát, hogy ezeknek kiadása lehetetlen volt a Horthy-rendszerben.

A »Haladó hagyományaink« sorozatban Szentimrei Jenő ebből az »eltagadott örök-részből« válogatta ki a közölt 25 novellát. A kötet elé írt előszavában Révai József alapvető Ady-tanulmányából kiindulva rész-letesen elemzi Ady állásfoglalását és harcát az 1900-as évek első évtizedének társadalmi és politikai harcaiban. Szentimrei Jenő

előszavával nem szándékozott teljes képet adni Ady egész írói fejlődéséről, csak a novellák keletkezési körülményeit akarta megvilágítani és az író életművében elfoglalt helyükre akart utalni. Igen helyesen hangsúlyozza, hogy »a politikus-publicista Ady akárcsak a költő Ady, együtt vannak jelen Agyban, a novellistában is«. (i. m. 17. l.) Erre maga Ady is utal egyik novelláskötete előszavában: azokat a témákat, amelyek szétfeszítették a »líra fegyházát«, novellában írta meg. E gondolat jegyében Szentimrei a közölt novellák tárgyköréből adódóan öt kérdést érint előszavában. Ír Ady klérus elleni harcáról, az uralkodóosztályoknak és az őket kiszolgáló rétegek rothadságának leplezéséről, a polgári erkölcsről kialakított véleményéről és végül a nacionalizmus elleni küzdelemről. Az egyes témakörök bemutatásakor Ady publicisztikai írásaiiban kifejtett gondolataiból indul ki, majd elemzi a kérdéshez csatlakozó novellákat. Az előszó végén összegezi az Ady-novellák sajátosságait, megállapítja, hogy »megformálásában, szerkezeti felépítésében... nem a klasszikus novellaformát követi... legtöbbször novella-szerű riport, vagy riportszerű novella, máskor vezércikk-szerű novella«. (i. m. 45—46. l.) Kiemeli, hogy Ady novelláiban nemcsak az élet egy-egy epizódját szövegezte meg, hanem egész életfolyamatokat sűrít 80—100, sorba. Egy-egy ilyen novellája olyan nagy téma, melyből többkötetes regényt lehetne írni. (*A püpos, A Lázárgyarmat, Türi Sándor.*)

Szentimrei Jenő előszava üttörő jelentőségű a novellista Adyról írott tanulmányok sorában. Joggal hangsúlyozza, hogy »mi a teljes Adyt akarjuk megismerni, és mindazt, ami belőle haladó érték, birtokba venni«. (i. m. 8. l.) Éppen ezért sajnálatos, hogy a novellairó Adyt bemutató tanulmányában csak az általa közölt 25 novellára, Ady novellahagyatékának alig egy tizedét mutatja meg. Ez azért kár, mert egyrészt az elemzésből kirekesztett novellák között számos olyan van, amely alátámasztotta volna Szentimrei elemzését, másrészt a novellákban éppen úgy, mint Ady versei és publicisztikai írásainak egy részében az író mondanivalóját a szimbolumok mezébe öltözteti. A szimbolista novellák mellőzése azért helytelen, mert az olvasók így egyoldalú képet kapnak a novellairó Adyról.

Maga a szövegkiadás és az előszó tanulságos figyelmeztető hazai irodalomtörténet-írásunk számára: addig is, míg a teljes Ady-életművet magába foglaló kritikai kiadás megjelenik, okvetlenül pótolni kell az eddigi mulasztást és ki kell adni Ady válogatott novelláit.

A »Haladó hagyományaink« sorozatban a múlt nagy irodalmi értékei mellett helyet

kapott a közelmúlt egyik elhallgatott értéke is. Szász János válogatásában és előszavával megjelent Korvin Sándor: Éber lélekkel című verskötete. Korvin Sándor nem volt proletárvé, de költészete a proletariátus harcát segítette. A munkásosztály 1933-as nagy megmozdulása érlelte költővé, első verseivel 1934-ben jelentkezett. Érezte, hogy neki, a munkanélküli értelmiséginek a munkásosztály mellett a helye:

»Oh fivéreim, ti küzdő férfiak! Nővéreim, kínlódo asszonyok! Vegyétek át: vigyétek, daloljátok... E korban csak tiétek vagytok, — hogy értetek szálljanak fel szívből e lüktető, nehéz munkásdalok... (Géptájon). Korvin legelső verseiben a külváros képét idézi (*Részegek a periferián, Géptájakon*). Bár nem jut el József Attila »A város peremén« című versének mélységéig, de a periferiáról rajzolt képe kiáltóan vádolja az uralkodóosztályokat. Szász János hangsúlyozza, hogy »a magyar és a román irodalomban (a magyar moszkvai emigráns irodalomban nem számítva) csak József Attila, Salamon Ernő, A. Toma tudtak még akkoriban ily költői remekléssel szólni a munkásosztályról, harcairól, és eljövendő győzelméről...« (i. m. 9. p.)

Az 1934-es és az azt követő években Korvin Sándor versei újra meg újra vádolják a kizsákmányoló osztályt, amely az embert gépnek tekinti. A *Gépvilág* című versében az emberi viszonyokat eldologiasító kapitalizmus jellemzésére még a természetet is »mechanizálja«. Ilyen képeket fest: »Mint karbid-lámpa ég a hold«; »a...szél, mint órájás körfűrész sivít«; »Az éj vetítő-gépezet gyanánt pergeti képeit«. E vígasztalan, csupa gépvilág bemutatása után biztatón szól a munkásosztályhoz: »De éléd sötétjében forr a kép, mely holnap kilobog, s e gépvilágra fénylő kor acélos rendje felragyog!«. A jövő »acélos rendjéért« küzd műfordításaiban és publicisztikai írásaiiban is. Magyarra fordítja a Szovjetuniót járt Aragon »Mag-nitogorszk« című hatalmas versét, amelyben Aragon megénekli az épülő szocializmus országának hatalmas építkezését és az új világot, ahol a »gép szolgája hatalomra vált«.

A fasizmus előretörése megtorpanítja Korvin Sándor kibontakozó költészetét. Míg Salamon Ernő és A. Toma költészete egyre élesebbé vált, addig Korvin elhallgatott. Nem vett részt a munkásmozgalomban, nem látta a kivezető utat. Mikor a fasizmus szörnyűségeit közvetlen közlelő látta, akkor döbbsen rá jóvátehetetlen tévedésére. A *gyáva* című versében nagy önmarcangolással tört pálcát azok felett, akik nem vettek részt a fasizmus elleni harcban: »Nem fojtja őt és nem temeti sir: a magamegvetésére nincsen

ír, nem erre nincsen balzsam Gileádba...» A munkaszolgálatban szerzett halálos betegség ágyba döntötte és hamarosan, alig harminckét éves korában véget vetett életének.

Szász János bevezető tanulmánya világos képet ad Korvin Sándor költői fejlődéséről, költészete értékeiről és gyengeségeiről. Ellenben nem fejt ki, csupán csak érinti József Attila költészetének hatását. Pedig Korvin egy-egy költeményének alaphangja (*Részek a periférián, Géptájakon*), egyes képei erre utalnak.

A bevezető a költő fejlődésének megrajzolása mellett bár vázolja Korvinnak a Korunk hasábjain folytatott publicisztikai kultúrharcát, részletesebb ismertetésére azonban még sem tér ki, sőt a költő életműve legjavát tartalmazó válogatásba egyetlen egy prózai írását sem iktatta be. Pedig ezek is szervesen hozzátartoznak Korvin életművéhez.

Korvin Sándor a Korunk hasábjain a rendelkezésére álló eszközökkel ismertette a Szovjetunió eredményeit. Néhány soros bevezetőt írt Ilja Erenburg egyik regényrészlete elé. *Aragón küzdelme a realizmussal* címen (Korunk, 1935. 974—977. l.) tanulmányt írt Aragón bontakozó szocialista költészetéről, részletesen beszámolt arról a hatásról, amely a nagy francia költőt a Szovjetunióban érte. *A szellem és a tervgazdaság rögeszméi* című vita-cikkében (Korunk, 1936. 557—560. l.) a szocialista társadalomban élő fiók »alkotási kényszeréről« szóló burzsoá fecsegéseket cáfolja. Ugyanakkor harcol a burzsoá dekadencia ellen is. *A humanizmus kérdéséhez* című cikkében (Korunk, 1934. 846—848. l.) vitába száll Stefan Zweig Erasmus-könyvében kifejtett pszichológizáló nézeteivel és az új, az igazi, a szocialista humanizmus nevében harcba szólít a fasizmus ellen. Vagy »Az öngyilkos« című, az öngyilkosságot mint pszichológiai folyamatot tárgyaló tanulmánykötet bírálatában írja: »Nincs e könyvben egyetlen tanulmány, mely az öngyilkosság társadalmi okaival... foglalkozna. Pedig mennyi az egyenesen társadalmi tenyésztű öngyilkosság! Ki nem hallott az örvöngésig elkeseredett családirtó munkanélkülről, vízbeugró, állástalan hivatalnokokról, lúgkőoldatot ivó szegénybeesett cseléd lányokról...« (Korunk, 1935. 211—212. l.)

A fasizmus áldozatává vált Korvin Sándornak méltó emléket állít e válogatás és nagy várakozással várjuk műveinek újabb, teljesebb kiadását.

»A dolgozó nép igazi története ismeretlen marad a népköltészet ismerete nélkül« — írja Gorkij. Ennek a megállapításnak a fényében állította össze Fodor János a »Felszállott a páva...« című népköltészeti gyűjteményt, amely öt évszázad népköltészetének

termését adja az olvasó kezébe. Fodor János a szovjet folklorisztika tanításait magáévá téve a gyűjteménybe nemcsak a parasztfolkloort, hanem az újabb keletű munkásfolkloort is bevette. A kötet anyagát nagyrészt a Magyar Népköltési Gyűjtemény kötetiből, Kálmány Lajos, Bartók Béla és Kodály Zoltán gyűjtéseiből merítette. De vannak a kötetben olyan alkotások is, amelyek a Folklor Intézet kolozsvári gyűjtőközpontja, valamint a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem folklorista munkacsoportjának friss gyűjtéséből származnak.

A köztölt anyagot — a költemények témája szerint — négy csoportra osztja: 1. Jobbágyvilág; 2. Kifelé a jobbágyvilágból; 3. A tőkés-földesúri rendszer kora; 4. Utban a szocializmus felé. A szövegközlést megelőző bevezetőben Fodor János a népköltészeti gyűjtemény összeállítása módszertani kérdésének ismertetése után röviden utal arra, hogy az egymás mellett élő román és magyar nép költészetében számos hasonlóság van. Hol témában, hol szövegben is szinte azonosak ezek a dalok. Ennek magyarázatát egyrészt a két nép társadalmi rendszerének hasonlóságában, másrészt a két nép szoros együttélésében látja, amiből önként adódott, hogy egymás dalait saját anyanyelvükre lefordították. A bevezetés további lapjain röviden összefoglalja a magyar nép ötszázéves történetét, hogy ezzel megvilágítsa a köztölt népköltészeti anyag politikai-társadalmi mondanivalóját. A bevezető nem érinti az irodalom és a népköltészet termékeny kölcsönhatását, nem érinti egyrészt a népköltészetnek íróinkra gyakorolt hatását, aminek pedig irodalmi népiességünk kialakulása szempontjából igen nagy a jelentősége. De másrészt nem szól nagy íróinknak népdallá vált alkotásairól sem.

A válogatás anyagát illetően Fodor János megjegyzi, hogy népünk nagy forradalmi megmozdulásait (Dózsa-féle parasztháború, kuruc-kor, 1848, 1919.) tükröző dalok igen kis számmal szerepelnek a gyűjteményben, mert az összeállítás alapját képező régi gyűjtések ezekre kevés figyelmet fordítottak. A kötet megjelenése óta (1951) hazai néprajzkutatásunk nagyrészt pótolta ezt a hiányt, így a kötet újabb kiadásakor az összeállító már ebből az anyagból is meríthet. Az eredeti gyűjtésből származó munkásfolklor és parasztfolklor közzétételükor hiányolhatjuk, hogy Fodor János jegyzetben nem közli az egyes alkotásokra vonatkozó adatokat — megelőgzik csupán a lelőhely közlésével. Bővebb adatközléssel még értékesebbé tette volna az így is nagyjelentőségű kezdeményezést.

*

A Román Népköztársaság alkotmánya kimondja »A Román Népköztársaság nemzeti kisebbségei teljesen egyenjogúak a román néppel«. A népi demokratikus államhatalom által biztosított politikai-kulturális egyenlőség felvirágoztatta a nagy haladó múlttal rendelkező erdélyi irodalomtörténetírást. Ennek bizonyítéka az Utunk, az Iro-

dalmi Almanach és a romániai magyar nyelvű sajtó hasábjain megjelent magas színvonalú irodalomtörténeti tanulmányok és kritikák. Ezt bizonyítják az ismertetett, sok szempontból úttörő kezdeményezést jelentő »Haladó hagyományaink«-sorozat eddig megjelent kötetei is.

Rejtő István

TURGENYEV: EGY VADÁSZ FELJEGYZÉSEI

Fordította: Áprily Lajos Új Magyar Könyvkiadó, Budapest 1953.

Az Orosz Remekírók sorozatának izléses köteteként jelent meg Áprily Lajos fordításában I. SZ. Turgenyev első jelentős alkotása, az *Egy vadász feljegyzései*. A magyar olvasók előtt eddig sem volt ismeretlen ez a mű, hiszen, már 1885-ben olvashatták Csopai László fordításában (*A vadász iratai*), s azután is több részletét tették közzé új fordításokban. Az egész mű 1950-ben jelent meg újra Révai kiadásában, Áprily Lajos fordításában, *Egy vadász feljegyzései* címen. A mostani kiadás ennek a szövegét közli a fordító néhány módosításával.

Az Új Magyar Könyvkiadó fontos feladatot teljesített, mikor hatalmas példányszámban (12 000) tette ismét hozzáférhetővé Turgenyev remekművét.

Újra el kell olvasnunk, hogy lássuk, mennyire fogyatékos volt az a kép, amelyet polgári esztétikusaink terjesztettek Turgenyevről. Reviczky Gyula két versében még bátran vallotta, hogy Turgenyev a gyilkosok Oroszországában »csalárdok közt az igazság-hoz áll« (*A Volkov-temető*), s »A jobbágyok hideg napu hazája Benned vigasztaló fiát is áldja.« (*Turgenyev*), de Babits Mihály már nem a harcos író, hanem a »tisztá művészt« csodálja benne. Szerinte a *Vadász iratai* sem iránymű, hanem »pasztelképek« gyűjteménye: halovány, méla tájrajzok s époly finom és méla tájrajzai a lélek tájainak.« (Babits Mihály: Az európai irodalom története XIX. és XX. század.) Szerb Antal szerint Turgenyev a »bűnbánó nemes«, »előkélő, halk, tartózkodó, mindvégig úgy viselkedik, mint egy nagyúri műkedvelő. (Szerb Antal: A világirodalom története III. k.). Voinovich Géza a »szláv szomorúságot« s az »életközönyt« emeli ki Turgenyev egyéniségéből. (Voinovich Géza: Regényírók.)

Valóban, amit Turgenyev maga körül látott, csak szomorúságot ébreszthetett

benne. 1818-ban született Orjol városában Apja elszegényedett nemes, nyugalomba vonult tábornok, de anyja óriási birtok tulajdonosa volt. Kisgyermekkorát a negyven-szobás családi kúriában töltötte Szpasszkójában, ahol tanúja lehetett, hogyan keseríti meg anyja féktelen zsarnokságával családjának és jobbágyainak életét. A szívtelen nemesasszony két szolgáját száműzette csak azért, mert azok nem hajoltak meg-tisztelettel előtte. Egy napon pedig valameny-i kertészét megfenyítette, mert valaki egyik virágágyáról letépett egy szál tulipánt.

Turgenyev otthona kicsinyített képe volt a cári Oroszországnak, a népek börtönének. A jobbágytartó urak mindenütt kegyetlenül kizsákmányolták a parasztokat. Adhatták — vehették őket, mint akármilyen más portékát, ítélezhetettek felettük, ver-ték, kínozták őket. A jobbágyparasztok-nak saját használatukra lehettek ugyan kis telkeik, de sokszor hetenként 5 napot is a földesúri földeken kellett dolgozniuk, s még saját gazdaságuk terményeiből is kötelesek voltak obrokot (dézsmát) fizetni uraiknak.

Turgenyev igen hamar öntudatra ébredt, s tisztán látta az orosz élet embertelenségeit. Szentül megfogadta, hogy egész életében az orosz nép felszabadításáért fog harcolni. Kélcéves volt, amikor családjával együtt Moszkvába költözött, s középiskolái elvég-zése után először Moszkvában, majd Péter-váron és Berlinben folytatta egyetemi tanulmányait. A legnagyobb hatással Hegel és Belinszkij volt rá.

A kor haladó orosz értelmisége az ország fejlődésének kerékkötőjét a jobbágy-ság intézményében látta, s harca céljának éppen a parasztság felszabadítását tűzte ki. A nagy cél megvalósításának elképzelése azonban két táborra szakította őket: a Belinszkij

mögött felsorakozó forradalmi demokratákra (Dobroljubov, Gercen, Nyekraszov, Csernisevskij) és a reformpárti, liberális nemesi csoportra (Lev Tolsztoj, Goncsarov, Dosztovjevskij).

Turgenyev sokat tanult Belinszkijtől, de osztályának korlátait sohasem sikerült teljesen áttörnie. Már ifjúkorában a liberális nemesi irányhoz csatlakozott s élete végéig megmaradt »a fokozatos fejlődés hívének« — ahogyan saját magát nevezte. Lenin szerint »Turgenyev irtózott Dobroljubov és Csernisevskij paraszti demokratizmusától«.

A két tábor közötti ellentét a 40-es években és az 50-es évek elején még nem éleződött ki. Maga Turgenyev is első nagy leleplező írását, az *Egy vadász feljegyzései*-t, a Nyekraszov által szerkesztett *Kortárs* (Szovremennik) c. folyóiratában tette közzé folytatásokban 1847—51-ig. Írásai sikerén felbuzdulva 1852-ben külön könyvben is megjelentette a *Kortársban* Rözölt elbeszéléseket *Egy vadász feljegyzései* címen, sőt még a 70-es években is folytatta kedvenc témáját, s (halála előtt három évvel) 1880-ban újra kiadta könyvét. Ez a kiadás 25 elbeszélést tartalmazott, köztük az újonnan készült *Csertophanov vége*, *Élő eréklye* és *Zörög!* címűeket.

Az új magyár fordítás az *Egy vadász feljegyzései* 1880-i kiadásának 25 elbeszélését tartalmazza. Olvasása közben széles körképben tárul fel előttünk az 1840-es évek Oroszországának vidéki élete. Szinte megszámlálhatatlan sorban, színes változatosságban vonulnak fel előttünk a különböző alakok, akiknek mindegyike egy-egy életsors hordozója.

Külső szerkezeti szempontból a sok apró képet a vadász alakja foglalja egységbe. A Vadász maga az író, aki annyira telítve van mondanivalóval, hogy belemarkol élményei gazdag tárába, és pazarolva szórja ki megfigyelései gyümölcseit. S az író minden szava egyre irányul: az orosz élet sivárságának feltárására. Eppen ez a művészi szándéka biztosítja a mű igazi egységét. Nem akar hosszabban elidőzni egy-egy alakjánál, gyorsan felvázolja őket s már megy is tovább, mert újabb alakok várják, akik más oldalról világítják meg mondanivalóját.

A vadász alakjának megrajzolásával nem is sokat bibelődik az író. Csak annyit tudunk meg róla, hogy Pjotr Petrovicnak hívják, s földbirtokos. Nagypapja hatalmaskodó ember volt, aki nyomta a szegény jobbágyot. Gyermekkorában francia nevelője volt, Szpasszkojban nőtt fel édesanyja nemesi kúriájában. Kísérőjét Jermolájnak, kutyáját pedig Diankának hívják. Furcsa egy vadász.

Meglehetősen rosszul lő. Főként szalonkára, nyírfajdra vadászik, s csak a legrosszabb esetben vadkacsára. Azt várnók tőle, hogy izgalmas vadászkalandjairól beszél, s megelégedve tapasztaljuk, hogy ezt a vadászt inkább az ember és a táj érdekli.

A könyv egy kicsit hasonlít Gogol »Holt lelke« c. regényéhez. Ott Csicsikov, itt a vadász járja az orosz vidéket s írja le élményeit. Szándékban is közel áll egymáshoz a két író: mindketten a feudális Oroszország elmaradottságát akarják feltárni. De míg Gogol inkább a földesurak gazdálkodásában mutat rá az elmaradottság okaira, addig Turgenyev figyelmé elsősorban az orosz jobbágyparasztság életére irányul, s a földesurakkal is csak azért foglalkozik, hogy bemutassa bennük a jobbágyság elnyomóit. Ezért írta a könyvről Belinszkij: »A szerző olyan oldalról közelíti meg a népet, amelyről eddig még senki sem közelített felé«.

Az alakok színes galériájában ott találjuk a vidéki orosz társadalom minden képviselőjét: parasztokat, cselédeket, földesurakat, egytelkes gazdát, kereskedőt, iparost, ispánt, kancellistát, járási orvost, nyugalmazott cári katonatisztet s — tehetőségtelen művészt. Férfiakat, nőket, gyermekeket. A könyv igazi hőse a sokszínű orosz ember.

A szereplők ilyen nagy tömegét az író főként a közvetlen jellemzés eszközeivel mutathatja be. Alakrajzai a leglényegesebb vonásokra szorítkoznak: életkor, arc, külső, jellem. Mintha festő volna, nem hagyhatja kétségben olvasóját az alakok külseje felől. Még a legfutólagosabban megjelenő alakokra is van gondja: lássuk magunk előtt pontosan legalább a külsejét. »Petja, egy körülbelül negyvenéves szolga, barna, himlőhelyes arcú, kiugrott az istállóból egy szürke, meglehetősen jóformájú csöddörrel.« (*Lebegyany.*) Egy mondat, egy jelenet: kész genrékép, meg is lehetne festeni.

Ez a sok színes alak mind a könyv eszméi mondanivalóját van hivatva kifejezni: az egyszerű orosz emberben hatalmas értékek rejlenek. Az orosz muzsik nem hitványabb uránál, sőt, sok tekintetben különb nála. De az orosz jobbágy élete embertelen. Mintha Belinszkij Gogolhoz intézett levelét illusztrálná a könyv: Oroszország »olyan ország borzalmas képet mutatja, ahol emberek emberekkel kereskednek... ahol nincs semmiféle személy-, becsület- és vagyonbiztonság, sőt még rendőri rend sincs...« S a könyv olvasása után ugyancsak Belinszkijjal együtt vonjuk le a végső tanulságot: Oroszország legéletbevágóbb problémája a jobbágyság eltörlése.

S hogy a kortársak éppen ezt a tanulságot vonták le a könyvből, azt mi sem bizonyítja.

jobban, mint hogy a kinyomatás engedélyezése miatt L.vov cenzort elbocsátották hivatalából, s magát Turgenyevet másfél évre családi birtokára száműzték. Fennmaradt az akkori népművelési miniszter titkos feljegyzése, amely szerint Turgenyev könyvének »jelentős része határozottan arra irányul, hogy lealacsonyítsa a földesurakat, akiket általában vagy neveltséges és torzított vagy még gyakrabban becsületüket sértő módon mutat be... A földesurakra vonatkozó ennyire kedvezőtlen vélemény elterjedése kétségtelenül arra szolgálhat, hogy kisebbitse a nemesi rend iránti tiszteletet a többi renchez tartozó olvasók részéről».

Eszmei mondanivalójának kidomborítására főként azok az elbeszélések és rajzok alkalmasak, amelyekben szembeállítja a parasztokat a földesurakkal: *Hor és Kalinics*, *Lgov*, *Az ispán*, *Két földbirtokos* stb. Az író vigyáz arra, hogy ki ne fárasza olvasóit, s ezért a »meglehetősen érdekes« esetekről számoltatja be vadászát. Ezek az »esetek« azonban nem egyediségükben érdekesek, hanem éppen tipikus jellegüknél fogva. A vadász — látszólag — nem foglal állást, élményeiből nem von le semmiféle tanulságot, de igazi állásfoglalását elárulja előadásának hangja, amely a lágy lfraiságtól a keserű szatíráig minden változatot feltüntet.

A kötet első elbeszélése, *Hor és Kalinics*, annak köszönhetette nagy népszerűségét, hogy benne az író páratlan művészettel állította egymással szembe a haszontalan orosz jobbágytartó ur és a kiváló jobbágy alakját. Az elbeszélésnek alig van cselekménye, csak annyi, hogy a vadász megismerkedik egy földesúrral és két jobbággal, s mégis felejthetetlenül emlékeztetükbe vésődik mind a három alak. Polutikin kisbirtokos földesúr. Mikor őt mutatja be az író, hangja egyszerre gúnyos csengésűvé válik. »Szenvedélyes vadász, tehát kitűnő ember« — kezdi el jellemrajzát. Kitűnősege illusztrálására azután nem is tud egyebet felhozni, viszont annál részletesebben tárja fel azt a »néhány gyarlóságot«, »számot igazán nem tevő fogyatkozást«, amely aztán megadja ennek a »kitűnő« orosz arisztokratának igazi arcképét. Polutikin hozományvadász, a kormányzóság minden vagyonos leányának megkérte már a kezét. Műveletlen, csak fércműveket olvas. Keresetten beszél, s bevezette házába a francia konyhát, amelynek az a fő titka, hogy minden ételt ki kell vetkőztetni természetes ízéből. Mennyivel más emberek Polutikin jobbágyai! Mikor róluk beszél az író, hangja megtelik őszinte érdeklődéssel és csodálattal. Hor igazi bölcs. Már arca is Sokratesra emlékeztet. A tények és a gyakorlat embere, racionalista, aki még a jobbágyelnyomás szörnyű helyzetében is ért ahhoz,

hogyan lehet ügyesen gazdálkodni, háza táját rendben tartani s tisztességben felnevelni népes családját. Érdekesen egészíti ki Hor vonásait barátja, Kalinics. Szelíd természetű, mosolygós, világoskék szemű muzsik. Idealista, romantikus, szépért-jóért lelkesedő és álmodozó. Igazi művészlelek, aki énekel, balalajkázik, s még olyan finomságok iránt is van érzéke, hogy barátját meglepje egy csokor mezei eperrel. »Kalinics közelebb állt a természethez, Hor pedig az emberekhez, a társadalomhoz« — foglalja össze az író a két muzsik összehasonlítását.

S ennek a három alaknak a megmintázása nem egy »nagyúri műkedvelő« öncélú művészkedése, hanem egy igazi művész mértéktartó, de annál hatásosabb leleplező munkája. Éppen az író hangja az, amely gúnyból meleg együttérzésbe váltva át — minden száraz moralizálásnál világosabban domborítja ki az elbeszélés eszmei mondanivalóját: Milyen jogon uralkodnak a silány Polutikinok a náluk sokkal különb és értékesebb Horokon és Kalinicsokon?

Vagy itt van *Az ispán* c. elbeszélésének két főalakja: Penocskin és Szofron. Az ő bemutatásukban már a legkíméletlenebb szatírától sem riad vissza az író. Penocskin földesúr háza francia építész terve szerint épült. Embereit angolosan öltözteti. Szigorú, de igazságos, törődik alárendeltjei sorsával, meg is bünteti őket — de mindig javukat tartva szem előtt. »Úgy kell bánni velük, mint a gyermekekkel, — szokta mondani — tudatlanok.« — Kifogástalan modorú, választékosan öltözködik, s arca majd kicsattan az egészségtől. Kerüli a heves mozdulatokat és a hangos beszédet. Nem szeret olvasni, de a kártyajátékban mester. Egyszóval a kormányzóságban a legműveltebb nemesek és a legirigyléreméltóbb vőlegényjelöltek egyike. Mikor egyik szolgálja a reggelihez elfelejtette megmelegíteni a bort, csak annyit mondott tökéletes önuralommal: »Fjodor dolgában intézkedést várók«. A botozásnál már nem kívánt jelen lenni. Vagyis tökéletes gentleman, »igazi humanista« à la Heyden, ahogyan Lenin mondja majd róla.

Mikor ez a földesúr megjelent egyik birtokán, tüzes riadalom futott végig a falun. Mindenki menekült, bújt előre. Még a tyúkok is gyorsított ügetéssel iramodtak neki a kapualjnak, s a vitéz kakas, félbehagyta a kukorékolást, s zavartan futásnak eredt.

Pedig még nála is van veszedelmesebb ember a faluban. A birtok tulajdonképeni gazdája nem ő, hanem az ispán, Szofron. Úgy gazdálkodik az uraság földjén, mint a maga birtokán. Minden paraszt az ő adósa, neki dolgozik mindenki zsellér-sorban. »Eszes, nagyon eszes és gazdag is a bestia« — mondja

róla az egyik muzsik. Veri az embereket. »Állat, nem ember. Kutya, valóságos kutya.« A földesúr szemet húny gazságai fölött, mert mindent behajt, hátralék nincs. S neki csak ez a fontos.

Viszont meleg líraiság ömlik el Turgyenyev sorain, mikor az orosz paraszt szépség utáni szomjúságát s művészi tehetségét tárja fel. Az *énekesek* c. elbeszélésének két főalakja, a bandagazda és Jakov, versenyt énekel s énekével magával ragadja a korcsma egyszerű közönségét. Ahogy Jakov hangja zengőn és édesen ömlik, az egyik muzsik lehorgaszta fejét, a másikelfordul, a harmadik ellágyulva, ostobán eltátozt szájjal áll, a negyedik csendesen zokog a sarokban. Az ének hangjaira a durva parasztokból előbújik nemesebbik énjük. — De csak rövid időre. Amikor néhány óra múlva a vadász betekint a kocsmá ablakán, vígasztalan látvány fogadja: mindenki részeg, durván ordít, táncol. Az énekes Jakov is részeg, s berekedt hangon valami olcsó utcai táncdalt énekel. Hiába, az élet sivár, a durva valóság elfojtja a szépet, a nemeset. Ezen a társadalmon nem segíthet az ének, — mintha ezt mondaná a megszorodott fró.

Az a körkép, amelyet Turgyenyev a 40-es évek Oroszországról megrajzolt, sivár, örömtelen. S mégsem kétségbeesítő. A könyv bemutatja az orosz táj gazdagságát és szépségét, az orosz népben rejlő értékeket: a szépség utáni vágyát, erejét, jóságát, s mindez bizakodással töltötte el az olvasót. A sok komor kép láttára is a könyv első elbeszélésének tanulsága csengett az olvasó fülébe: »Az orosz ember annyira bízik a maga erejében és szívósságában, hogy sokszor büszkén a mellét veri, keveset törődik a múlttal, merészen előretekint. Ami jó, tetszik neki, amit értelmesnek lát, magáévá teszi, az, hogy honnan ered, tökéletesen mindegy neki.« S hogy ez Turgyenyev őszinte hite volt, azt éppen egyik 1847-ből származó nyilatkozata bizonyítja. A *Hor és Kalincics* megjelenésével egyidőben írta egyik recenziójában: »Az orosz emberben nagy tettek, nagy népi fejlődés csirája rejlik és érik.« A könyv pozitív hatása éppen abban nyilvánult meg, hogy ezt a fejlődést siettetette.

Az elbeszélések szerves tartozékai a tájképek. Ahogy emberalakokban változatosan sorakoztatja fel előttünk az írő az orosz ember különböző típusait, úgy vonultatja el szemünk előtt a középorosz tájak jellemző képeit. Látjuk az erdőt és a sztyeppét tavasszal, nyáron, ősszel és télen, hajnalban, délben, este és éjszaka. A táj az események háttérre s a könyv hangulati tartalmának gazdag forrása. Mert a vadász érzelmileg viszonyul a tájhoz: nem közömbös neki a természet. A nyárfát pl. nem szereti, s

ezért nem áll meg pihenni a nyárfásban, tovább megy kedves nyírfáihoz s azok tövében heveredik le. (A *találka*.)

A tájat nem úgy nézi, mint valami műkedvelő arisztokrata vadász, hanem mint maga az orosz nép. A táj fogja össze szemében az orosz jelent és múltat. »Szabad, széles, vadvízes, dűsfüvű rónaság vett körül: rengeteg kisebb rét, tavacsok, ercskék, holtvizek, telenőve fűzfákkal és bokros füzesekkel, tisztán orosz, az orosz ember szemének drága vidékek, hasonlóak azokhoz, amelyekre ősi mondáink hősei lovagoltak ki fehér hattyút és szürke rucát löni« — mondja *Zörög*! c. elbeszélésében.

Tájképei megalkotásában elsősorban festő. Főként a szín- és fényhatások érdeklik: hangulatának megfelelően hol az élénk, hol a szelíd színek és fények. Felejthetetlenül szépek A *Bezsín Lug* tájképei. Az elbeszélés a júliusi reggel leírásával kezdődik, majd éppen az ég színeinek alakulásával mutatja be a napszakok változását.

Hogy mennyire képekben lát az írő, azt szépen igazolja Az *énekesek* c. elbeszélésének az a részlete, amelyben Jakov énekének a vadászra gyakorolt hatását akarja szemléltetni. »Eszembe jutott: láttam egyszer estefelé, apály idején, a messziről mélyen és fenyegetően morajló tenger homokos, sík partján egy nagy, fehér sirályt; mozdulatlanul ült, selyemtollú mellett kivetette a biborszínű alkonyi fénynek s csak néha terjesztette ki lassan hosszú szárnyait az ismerős tenger és az alatt úszó bíbros arcú nap felé.« A hanghatásokat is vizuálisan tudja érzékeltetni.

De ennek a különös képzetársításnak mélyebb oka is van. Turgyenyev számára a táj és az ember egyet jelent. Az orosz muzsik dala az orosz tájat juttatja eszébe. Jakov dalának »mindegyik hangjából megszapott egy lelkünkkel rokon, beláthatatlan térség fuallata, mintha az ismerős sztyepp tárult volna ki előttünk, amely belevesz a végtelen messzeségbe« — mondja. Ez a mindent egybe foglaló érzés, az orosz népnek és az orosz földnek ez a mélyeséges szeretete az az érzelmi tartalom, amely az észmei mondani-valóval egybeolvadva biztosítja az egész könyv egységes hatását.

Tájképei sokszor az impresszionista festők foltzerű ábrázolásmódjára emlékeztetnek. Figyeljük meg a *Kraszivaja Mecs menti Kaszjan* c. elbeszélés egyik finom képét: »Az idő gyönyörű volt, a tegnapinál is gyönyörűbb, de a hőség csak nem akart alábbhagyni. A kristályos égen csak néha lebegett át egy-egy magasan úszó felhő, sárgásfehér, mint a maradozó tavaszi hó, lapos és hosszú, mint a leeresztett vitorla. Cífrán foszladozó, puha és könnyű, gyapot-

finom szegélyük lassan, de észrevehetően változott minden pillanatban: szétolvadtak a levegőben ezek a felhők és árnyékot nem hullattak a földre.»

A szín- és fényhatások mellett azonban Turgenyevnek van érzéke a hang- és mozgáshatások iránt is. A *találka* c. elbeszélésének elején gyönyörűen érzékelteti az évszakok váltakozását a falevelek suhogásával. »Már a suhogásukról is meg lehetett ismerni, hogy melyik évszakban vagyunk. Nem a tavasz jökedvű, nevető remegése volt ez, nem a nyár puha zsongása, hosszú beszélgetése, nem is a késő őszi félénk és hűvös regeése, hanem alig hallható, álmosan suttogó beszéd. A fatetőket alig horzsolta a gyenge fuvalom.«

Áprily Lajos fordítása igazi művészi munka. A fordító kitűnő stílusérzékkel és lelkiismeretes műgonddal igyekszik visszaadni az orosz szöveg minden szépségét. Űde képei, ízes, sokszor székelyes kifejezései gyönyörűen tolmácsolják az eredeti nyelv minden zamatát. Áprily költő, aki felfedezi

Turgenyev prózájának rejtett zeneiségét is. Figyeljük meg pl. a *Künn az erdőn, künn a pusztán* c. részlet következő tavaszi képét. Az orosz szöveg annyira dallamos, hogy szinte versbe kívánczik, így

Как вольно дышит груь,
Как быстро движутся члены,
Как крепнет весь человек,
Охваченный свежим дыханьем весны

Áprily fordítását így szedhetnők versbe!

Milyen szabadon lélezkzik a mell,
Milyen fürgén mozognak a tagok,
A tavasz friss leheletétől átölelve
Hogy edződik az egész ember!

Az izléses gonddal kiállított könyv (csak néhány sajtóhibát fedeztem fel bennel) értékét teljessé teszik a D. P. jelzéssel megjelent ügyes és tartalmas ismertetés s a könyv végén közölt s így a szöveg élvezésében nem zavaró jegyzetek.

Dallos György

MAKKAI LÁSZLÓ: A MAGYAR PURITÁNUSOK HARCA A FEUDALIZMUS ELLEN

Akadémiai Kiadó, Bp. 1952.

Makkai László a magyar történetírás nyomasztó adósságát törleszti a puritánizmus igen jelentős mozgalmának monográfikus feldolgozásával. Zoványi Jenőnek 1911-ben megjelent iránymutató könyve, polgári liberális szemléletű, de tökéletesen elhanyagolja a társadalmi összefüggések megvilágítását, ilyen törekvés inkább a puritánizmus modern kárhoztatóinak bukkan fel, amikor a mozgalmat az angol forradalmi eszmék magyarországi szálláscsinálójaként jellemzik. (PL. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Bp. 1904—1905 c. művében.) Bodonhelyi József kísérlete (*Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatása*, Bp. 1942) teológiai nézőpontjánál és szellem-történeti módszerénél fogva nem alkalmas arra, hogy a magyar puritánus mozgalomról világos képet rajzoljon. Makkai László azt tűzte ki feladatául, hogy a történelmi materializmus módszerével társadalmi összefüggéseiben vizsgáltsa meg e bonyolult kérdést, melynek tisztázása irodalmunk fejlődésére nézve sem közömbös, hiszen a puritánus mozgalom csúcspontján olyan fróri egyéniség áll, mint Apáczai Csere János.

A szerző széleskörű és alapos anyaggyűjtésre építette fel művét, s ez az anyaggyűjtés

nem volt könnyű az eddigi kutatás hiányos volta és a feltárt anyag rendkívüli szétszórtsága miatt. Makkai könyvében a legapróbb adalékok is megtalálják helyüket: a kutatás alapossága és módszeressége tekintetében műve mintaszerű. A puritanizmust először angol viszonylatban veszi szemügyre, s mint az angol polgári forradalom ideológiáját jellemzi, majd rámutat arra, hogy Anglián kívül csupán Hollandiában és Magyarországon van puritánus mozgalom: a társadalomfejlődés csak itt hozott létre olyan helyzetet, hogy az angol eszmék, megfelelő adaptálással, ideológiai felépítményként jelentkezhetnek. A magyar puritánus mozgalom osztályalapját a szerző jórészt és mezővárosi jobbágypolgárságban s a szabad városok céhpolgárságában találja meg (Gönc, Tállya, Tokaj, Nagyvárád, Marosvásárhely, Kolozsvár), amellyel a külföldet járt, művelt református papi réteg vérégi és érdekközösségi kapcsolatban is áll. A puritánus mozgalom kibontakozását és lefolyását meghatározzák, és természetesen bonyolítják, a nemesi jus patronatus, valamint az erdélyi fejedelmi centralizáció államegyházi törekvései: hol a rendiség, hol a fejedelm látszik a puritánus mozgalom átmeneti pártfogójának, sőt egy

ízben, a szatmárnémeti nemzeti zsinaton (1646) még az »orthodoxus« államegyház képviselője, Geleji Katona István is kompromisszumot köt velük a fejedelem egyházi túlhatalmának elhárítása érdekében. Lényegében azonban a feudális erők a demokratikus polgári mozgalom megbénítására, sőt teljes felszámolására törekednek. Makkai László a mozgalom lefolyásának három szakaszát látja: az előkészítő szakaszt Tolnai Dali János vezérkedésével (1630—1646), a »presbiteriánus« szakaszt Medgyesi Pál tevékenységének előtérbe lépésével (1646—1652), végül az »independens« szakaszt (1652—1661), amelynek csúcspontja Apáczai Csere János munkássága. Az önálló Erdély bukása után, az 1660-as évekbe a mozgalom elenyészik, illetőleg veszélytelen teológiai irányzattá szelidül.

Makkai László könyvének e dióhéjba szorított összefoglalása is mutatja a mű kitűnő szerkezetét, de azt a néhány pontot is, ahol ellentmondást vált ki. Nagyon csábító a magyar puritán-presbiteri mozgalmat az angol mintájára rajzolni meg, ennek azonban — úgy érezzük — a magyar történelmi és társadalmi valóságban kevés alapja van. A szerző sehol sem mondja meg, mit ért magyar »independens« magatartáson. Ismeretes tény, hogy a magyar puritánusoknak nincs *szektás* teológiája, ahogyan Amesiussnak sincs, a legfőbb independens elvet — a zsinat supremáciájának kétségbevonását — pedig Medgyesi Pál, »a megalkuvó presbiteriánus« képviseli leghangosabban. (Vö. pl. Medgyesi Pál: *Isteni és Istenes Synat*. Sárospatak, 1655. RMK. I. 904.) Az »államnak az egyháztól való elválasztása«, amely a szerző terminológiájában sűrűn előfordul, szintén túlságosan modern kifejezésnek látszik a XVII. századi lényeg megragadására. Egyelen olyan magyar puritánus nyilatkozatot sem tudnánk idézni a Makkai-tárgyalta korszakból, amely a világi hatóságok egyházi ügyekre való benyúlásának jogát *elvileg* visszautasítaná vagy kárkoztatná. Révész Imre Martonfalvi Tóth Györgynek később kifejtett ilyenirányú intranzigens álláspontját (*Tanító és cáfoló Teológia* 1679) kora egész egyházi gyakorlatával való szembe-helyezkedésének nevezi (*Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban*, Bp. 1948. 10. 1.). Közbevetőleg jegyezhetjük meg, hogy az angol puritánusok, főleg az independensek, el akarták ugyan választani az egyházat a *feudális* államhatalomtól, de egyáltalán eszükbe sem jutott hogy Cromwell *independens* elveken alapuló köztársaságában az állam és egyház separációját *elvileg* kimondják. Igaz, hogy a római katolicizmuson kívül minden felekezetnek szabad vallásgyakorlatot biztosítottak, de

éppen ez a korlátozás mutatja, hogy az államnak kötelességévé tették az »igaz hit« jogain való örökösét. Az kétségtelen, hogy az ellenfelek (a két Miskolczi Csulyak vagy az 1654 februárjában kelt puritánellenes vádirat) szinte kéjjel nevezik a magyar puritánusokat independenseknek, de ebben a vádaskodásban Tolnai, Medgyesi, Magyarai vagy Apáczai egy kalap alá kerül. Egyébként is a gondolkozásmód radikalizmusában (ha ezt akarjuk independenzizmusnak nevezni) Tolnai és Apáczai Csere között nincs sok különbség. A szerző kénytelen is Tolnait Medgyesivel szemben minduntalan independensnek minősíteni (pl. a 124. lapon), holott az »independens« szakasz csak 1652-ben kezdődnek. Tisztázandó volna az is, hogy a nagypolgár és a megalkuvó Bisterfeld minő alapon nevezhető independensnek. Nem akar ez szörszálhagogatás lenni, pusztán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az »independens« megjelölés magyar viszonylatban meglehetősen tisztázatlan. Érdekes az is, hogy Apáczai az emlékezetes 1655. szeptember 24-i vitán az independens minősítést nyilvánosan visszautasítja, s ez a magatartása őszinte: nem érzi magát independensnek, vagy ahogy akkoriban szintén nevezgették »brownistának«. Itt említem meg azt az észrevételemet, hogy a szerző társadalomtörténeti tények igen pontos elemzése közben feltűnő módon elhanyagolja a a puritánusok *vallási* ideológiájának elemzését. Nyilván arra gondolt, hogy Zoványi vagy Bodonhelyi e téren megtette a megteendőket. Eltekintve attól, hogy e két szerző megállapításai a modern olvasót aligha elégtik ki, az osztályharc tényeinek és az ideológiának összekapcsolása rendkívül fontos lenne, mint arra pompás példát nyújt Szmirin Münzer-monográfiája. Ne essék félreértés! Nem azt hiányoljuk, hogy a szerző nem részletezi pl. Tolnai Dali János és Váczi András vitáját a Miatyánkról, vagy nem tárgyalja a kétszeri elevációról folyó papi disputát, de helyesnek tartanók a legnagyobbak (Tolnai, Medgyesi, Apáczai) teológiai nézeteinek felvázolását is. Igaz lehet másfelől az az ellenvetés, hogy e vizsgálatot az irodalomtörténetnek kellett volna elvégeznie.

A »presbiteriánus« és independens elnevezések, mint ismeretes, az angol forradalomban pontos társadalmi rétegződésnek és politikai felfogásnak (szinte pártoknak) felelnek meg. A magyar fejlődésben ennek nyoma sincs. Makkai könyvének legnagyobb érdeme, hogy komoly kísérletet tesz a puritánus mozgalom osztályalapjának megállapítására, s ezt jórészt a mezővárosi parasztpolgárságban, a végvári katonaságban, az erdélyi szabad városok céhpolgárságában, esetleg plebejus elemeiben

találja meg. Ez feltétlenül helyes, legfeljebb szűkkörű, s nehéz elképzelni, hogy kizárólag reá olyan jelentős mozgalom épülhet, mint a magyar puritánus szervezkedés. A szerző finom elemzések során (37—45. l.) mutat rá a prédikatori rend nagy szerepére, s ez a szerep a valóságban még nagyobb lehetett annál, mint amit adataink mutatnak. A nemesi jus patronatus, a fejedelmi centralizáció és a »papmarasztás« malomkövei között öröklődő prédikatori rend academicus (külföldön tanult) mezővárosi csoportját gazdasági tényezők, az árutermelő parasztpolgárságával összeforrott anyagi érdekeik, szinte kényszerítő erővel teszik az 1630-as évek elejétől forrongásban lévő jobbágypolgári-paraszti osztályharc (Császár Péter felkelése) szellemi vezérkarává. A református papság legjobbjainak a mozgalomhoz való csatlakozása azonban nem csupán anyagi érdekük volt — s ezt Makkai is nagyon jól tudja —, hanem dolgozott bennük az »egyház reformációja« eszméjének lelkesítő hatása is. Ez az agitativ erő azután magával ragadhatta nem egy nemesi hallgatójukat is (pl. Darholz Kristófot). Megállapításunk persze nem azt jelenti, hogy a puritánus ideológia osztályalapját a nemesség felé »bővíteni« akarjuk, hanem azt, hogy nem szükséges Pirnát Antal egyébként szellemes, de vitatható feltevéséhez nyúlunk. (ItK. 1953. 380. l.), ha Lórántffy Zsuzsannának és Rákóczi Zsigmondnak a mozgalomban játszott nem jelentéktelen szerepét magyarázni óhajtottuk. Pirnát ugyanis arra utal, hogy a kibontakozó abszolútizmus korában az árutermelő főnemesség legjobbjai szintén képviselhetnek haladó eszméket, mint pl. Zrínyi vagy Bethlen Miklós. Azt hiszem, erősen zavarba jönnének, ha Lórántffy Zsuzsanna puritánus jellegű kegyessége és gazdasági tevékenysége között a legcsekélyebb konkrét kapcsolatot kellene kimutatnunk. Olyat ti., aminőt Makkai a mezővárosi parasztpolgárság gazdasági érdekei és Tolnai Dali János puritánus agitációja között valóban kimutat. Ismétlem, az ideológiának, mint mozgósító erőnek elemzéseinkben túlonként kevés jelentőséget tulajdonítunk, s minden lépten-nyomon a gazdasági tényezők *közvetlen* hatása után nyomozzunk. Úgy vélem Lórántffy Zsuzsanna szerepének magyarázatához elég a »teljes reformáció« eszméjéhez való őszinte ragaszkodás: reá — mint nyilván másokra is — nagy erővel hatott Medgyesi Pál lelkes rábeszélése a presbitérium érdekében. Igazat adok Makkai Lászlónak, hogy az özvegy fejedelemasszony a puritanizmusban »csak vallási mozgalmat látott« (166. l.), s nem tudom elfogadni Pirnát Antal éles megrovását, hogy »ez a magyarázat nem sokkal többet ér a protestáns egyháztörté-

nészek legendáinál« (id. h. 380. l.). Makkai elutasítja a fejedelemasszony alakjának osztályfelettivé idealizálását, de kellő nyomatókot tulajdonít a vallási tényező mozgósító hatásának is. Ez a helyes eljárás, s részünkről inkább azt szeretnők, ha elemzése e téren még behatósabb lenne. A nagyműveltségű Rákóczi Zsigmond esetében már inkább feltételezhetjük a polgári eszmék bizonyos fokú hatását (Bacont, Campanellát és Comeniuszt olvasott), vele kapcsolatban azonban számolnunk kell a családi ellentéttel, a második helyre szorult fiú lappangó frondeur hajlamaival is, e tekintetben is Makkai László okfejtését érezzük helyesnek (118. l.).

Eddigi megjegyzéseinket abban foglalhatjuk össze, hogy a puritánus mozgalom megindulását, majd időnkénti fellobbbanását valóban a mezővárosi polgárság, a végvári katonaság, a városi plebejusok feudalizmus elleni osztályharca teszi lehetővé, de kiterjedt hatása van a prédikátorok rendjére, s rajtuk keresztül a nemesség nem egy tagjára is; a mozgalom lefolyásának Makkai által megkísérelt periodizációját azonban némileg merevnek érezzük, bár úgy véljük, hogy e periodizációnak maga a szerző sem tulajdonít döntő jelentőséget.

Szerettünk volna részletesebb elemzést olvasni a dunántúli presbitériumok megalakulásáról, osztályalapjáról, annál is inkább mert a Kanizsai Pálfi János szervezte pápai és kiskomári presbitériumok szabályzata a tiszai mozgalmakban is bizonyos mértékig mintául szolgált. Meglepetéssel látjuk, hogy a szerző a bevezető szakaszban (a 47—48. lapon) röviden összefoglalja a történeti kutatásnak a dunántúli presbitériumokról szóló eddigi megállapításait, de műve további részében a dunántúli példádt elejti. Nincs szó Nagymarácsi Balázs kiskomáromi lelkésznek Lórántffy Zsuzsannához intézett és 1650. szeptember 28-án kelt híres leveléről, s arról sem, hogy Pokoly József a pápai presbitérium teljes szervezési szabályzatát Fogarason, a fejedelemasszony hajdani birtokán találta meg. (V. ö. Prot. Sz. 1901.) Medgyesi Pál elképzelései a presbitériumról sokkal világosabbak lesznek a *Dialogus* mai olvasója szemében, ha ismeri a Nagymarácsi kiskomáromi presbitériumnak összetételét. Ennek tagja Könczöl Mihály fősolgabíró, Bornemissza András assessor, egy Batthány, Csabay György százados vajda (birtokos nemes), három gazdag kereskedő, a sereg bírja (tehát jogi tanultságú értelmiségi, aminő Gyöngyösi István volt) és más magisztratuális személyek voltak. Pápán »vitélő rend«-ből és »városi rend«-ből állott a presbitérium, Körmenden pedig nemesi, vitézi és városi tagokból. Az ilyen presbitériumot nyugodtan ajánlhatta Medgyesi a keletmagyar-

országi uraknak (»Maguk vegyék fel az főrendek ez méltóságos tisztet...« L. Révész Imre *Dialogus*-személyenei között, Református Egyház, 1950. nov. 15-i sz. 29. l.), s ezért is tanácsolja, hogy a presbitériumok előbb mindenhol városokban alakuljanak meg (id. mű. id. h.). Ismeretes, hogy Kanizsai Pálfi presbitériumát heidelbergi mintára szervezte meg, de azok a történelmi és társadalmi erők, amelyek a dunántúli presbitériumokat évtizedekig életben tartották, egyáltalán nincsenek tisztázva: az ellenreformációra való általános utalás nem elég megnyugtató. Szerettük volna, ha a puritánus mozgalom kitűnő kutatója több teret szentel ennek a jelentékeny kérdésnek, sőt kísérletet tehetett volna Szilvásfalvi Anderkó Imre mozgalmának újszempontú megvilágítására is.

A Tolnai Dali János személye körül kavargó, indulatokban gazdag és nagy erőket mozgósító harc eseményeinek áttekintését helyesnek és meggyőzőnek érezzük, mert a tények hitelesítik. Különösen jól mutatkozik itt, mennyire ura Makkai az anyagnak, és — amint erre már utaltunk — mily ügyesen tudja értékesíteni legapróbb adatait is. Sajnáljuk azonban a Novissima Tuba elemzésének elmaradását.

A II. fejezet központjában álló Medgyesi Pál szerepének rajza — bonyolult ellentmondásaival — már nehezebb feladatot rótt a szerzőre. Okfejtése szerint ez a szerep főleg a puritánus mozgalom forradalmi erejének leszerelésében és opportunistá megjegyzések keresésében merült ki. Ennek ellenére mégis igaz, hogy a puritánus mozgalom legnagyobb és figyelemre legméltóbb művét, a *Dialogus ecclesiastico-politicus*-t (1650) Medgyesi Pál írta. Sajnálatos, hogy Makkai László e művel nem foglalkozik részletesebben, aminthogy tüzetesebb elemzését Zoványi is elhanyagolta. Nagyon érdekes például a műnek csaknem mindenütt merész és támadó hangja; figyelmet érdemel az az okoskodás, amellyel Medgyesi az angol példát hasznosítani óhajtja: a király kivégzésének éppen az az oka, hogy megtagadta »e méltóságos isteni rend«, a presbitérium bevezetését (v. ö. Révész Imre id. szövegközlésével, Ref. Egyh. 1950. nov. 15., 20. l.). Arra fentebb rámutattunk, hogy Medgyesinek a presbitériumról kialakított elképzeléseit mennyire befolyásolják a dunántúli példák: e téren tehát nem beszélnek minden fenntartás nélkül »mezővárosi kapcsolódás«-ról (126. l.), legalábbis nem oly értelemben, ahogy ezt a Tolnai Dali képzelte. Medgyesi megalkuvó egyházpolitikája a szerző meglehetősen szigorú bírálataban részesül, s nem is alaptalanul. Meg kell azonban gondolnunk azt is, hogy Medgyesi Pál, mint udvari predikátor, eléggé tisztában lehetett a társadalmi-politikai erőviszonyok-

kal s a forradalmi út járhatatlanságával, talán innen vannak makacs próbálkozásai, hogy a hatalom támogatásával hozza létre Kelet-Magyarországon is a legfontosabb puritánus reformot, a presbitériumot. Ha a Dunántúlon sikerülhetett, egyházi és világi főhatóság támogatásával, mi az akadály a Keleten? — gondolta. Nyilván tévedett, de ez az elv számára nemcsak politikai mérlegelés eredménye, hanem őszinte vallásos meggyőződés tárgya is volt, s — érzésünk szerint — nem jellemezhető oly terminológiával, mint mondjuk, az orosz liberálisoknak Szaltikov-Scsedin vagy Lenin által ostromozott politikai elvtelensége (»Medgyesit elvakította opportunizmusa...« 107. l., »Medgyesi nem tanult a nemzeti zsinaton elszenvedett vereségből...« 117. l., »Medgyesi opportunistá politikája megint vereséget szenvedett...« 123. l.). Legyen szabad felvetnünk azt a kérdést: mi lett volna, ha Medgyesi egyszer »tanul az elszenvedett vereségből«, s nyíltan a Tolnai-féle harci taktikát teszi magáévá? Nyilván előbb dobják ki az állásából és a szerinte legfontosabb reform, a presbitérium ügye, egy lépést sem halad előre. Igen helytelen volt a puritánizmus olyan szemlélete, amely a mozgalomban csupán a külföldi »teológiai tudományosság« hazai hatását látta (Zoványi id. m. 3. l.), vagy benne pusztán a »kálvini kegyesség« újjáéledését szemlélte (Bodonhelyi id. m. 2—3. l.), de azt sem tudjuk egészen magunkévá tenni, ha úgy beszélünk róla, mintha *kizárólag* politikai mozgalom lett volna. Hogy Medgyesi Pál milyen őszinte vallásos meggyőződéssel képviselte a presbitérium ügyét, ezt szépen bizonyítják késői predikációinak egyes részletei. Az 1657 után Erdélyre szakadó nyomorúságokban önmaga igazolását látta, s úgy érezte, hogy e csapások a vezetők bűnei miatt szakadtak a magyarságra. Az *Igaz Magyar-Nép Negyedik Jajja S Siralma*, Sárospatak 1657 c. művében (RMK. I. 922) így ír: »Az igazság hirdetőinek az egynehány esztendőben való gyalázatos sorsok s mindenféle keserves bántódások jusszon akárcsak itt eszedben. Ami nagyobb a Krisztusnak az Ecclesiák idvességes igazgatására kiadott ama szükséges szép rendelese minémő rettenetes rut szidálomban forga ez egynehány esztendőnk alatt; köte tartódott sok része az igazságnak csak az egy szabados életnek féltéséből. Mely szörnyű pártütésnek s a lelki király Krisztus ellen való trekedésnek részessi, cselekedőji nemcsak a politicus rend, hanem még azok is, akiknek fejek betörésével is kellett volna az igazságot terjesztetni, s állatni. Mindezek pengi estenek nem annyira tudatlanságból, mint tudva, lelkiesmeretnek bizonyágtétele ellen s felémelt kézzel. (Num. 15, 30.). Sűrőven tétettek

ugyan főbetöréssel is az Isten haragjával való fenyegetések, de csak szél volt a propheta: Im valóban meg kezd a fogunk belé vásni» (20. l.). Nyilvános számonkérése és vádolója ez a »politicus-rend« és az egyházi hatalmasok presbitérium-ellenes tevékenységének. — Ime egy részlet *Ötödik faj és siralom*, Sárospatak 1658 c. művéből (RMK, I. 936): »Bétört sok uttal az igazmondóknak feje! Szájok a sok gyalázatoktól s veszedelmektől való félelem miatt bédugódott! Megkötődött a szent mennyei tudományban való öregbülésnek s annak terjedésének és az élet megjobbításának sok szép hasznos útja, sőt a kemény törvény-csinálásokkal, végzésekkel, reversálisokkal tisztból kihányásokkal, arestumokkal s több sok eféle sovány penitenciázásokkal ugyan 'le is kötődött.« (38. l.) Ezek a sorok is világosan bizonyítják, hogy Medgyesi nemcsak az egyházpolitikus, hanem a maga igazáról meggyőződött hívő szemével nézi a presbitérium ügyét. Medgyesi gondolatvilágának feldolgozásához nélkülözhetetlenek művészi felépítésű és nyelvilag is kiváló prédikációi.

Makkai László könyvének szép részlete az, amely a reformista puritanizmus, főleg Bisterfeld külföldi kapcsolatait, külpolitikai tevékenységét ismerteti (128—136. l.). Műve sok új adat felsorolásával teszi világosabbá Kelet-Magyarország és Anglia kapcsolatait. Erdély egy időre ismét a világpolitika érdeklődésének előterébe kerül, s az összeköttetés szálait nem kisebb emberek szövögetik, jórészt Bisterfelden keresztül, mint Hartlib Sámuel, Dury (Duraeus) János, Comenius és Milton. Makkai kétséget kizáróan igazolja, hogy Comenius magyarországi szereplése szervesen beleilleszkedik a puritánusok iskolai programjába.

A puritánus mozgalom harmadik, »independens« szakasza jórészt Váradon és Erdélyben játszódik le. Kolozsvárt már 1649-ből erős puritánus megmozdulásokról olvassunk, s ezt Gidófalvi János és Fogarasi Ferenc prédikátorok vezették. A váradi puritánus kör nagyszabású és szervezett tevékenységére Makkai László mutat rá először megfelelő nyomatékkal, kitűnően magyarózva az eddig szétszórt adalékokat (141—145. l.). Kiterjedt irodalmi munkásság, jelentős tudományos művek (Amesius logikai kézikönyveinek fordítása) kapcsolódnak e váradi kör tevékenységéhez; innen nő ki Martonfalvi Tóth György, a puritánus teológia legnagyobb magyar rendszerezője. E szakasz legjelesebb író és kultúrpolitikus munkásai azonban Mikolai Hegedűs János (nevét a magyar irodalomtörténetnek is nagyobb súllyal kellene számonartania) és Apáczai Csere János. Ez utóbbiról adott szép elemzéssel (154—159. l.) mindenben egyetértünk, leg-

feljebb egyetlen pontján kell megkorrigálnunk, s itt is lényegében önkritikát végzünk. Makkai Apáczai Csere zsarnokölési elméletéről — egy akkor még kéziratossá tanulmányunkra hivatkozva — azt állítja (158. l.), hogy ez nincs meg Althusiusnál *)Politica methodice digesta*, Herborn 1603 vagy 1610. c. művéről van szó). Kéziratunk e ponton tévedett, újabb kutatásaink megállapították, hogy ez a szövegrész is szószerint althusiusból való (vö. Irodalomtörténet 1953, 154—156. l.). Az átvétel természetesen semmiben sem kisebbíti Apáczai merész úttörésének érdemét.

A puritanizmus fejlődésének e harmadik szakaszát kísérő tömegmegmozdulások kérdésénél még egy percre el kell időznünk, nem Makkai felfogásának kritikája, hanem bírálójával, Pírnát Antallal való némi polémia céljából. Idézett könyvismertetésében (ItK. 1953, 381—82. l.) az 1649-es kolozsvári puritánus forrongást az unitáriusok 1638-as megrendszabályozásával és a szombatosok elnyomásával magyarázza, helyesebben arra a következtetésre jut, hogy az idézett megmozdulásban a kálvinizmusra visszakényszerített magyar plebejus elemek más vallási köntösben kiújuló osztályharcáról van szó: Makkai könyvének egyik hibája tehát, hogy ezt nem veszi észre, hanem megmarad a református egyháztörténetírás által kialakított confessionális szemléleténél. Felfogását így formában nem tudjuk magunkévá tenni. Az persze elvileg igaz, hogy az osztályharc különböző vallási köntösben jelentkezhetik: délvideki patarénjaink jelentékeny része huszitává lesz a XV. század első harmadában. Hol vannak azonban erre a kolozsvári adatok? Ami van, az mást mutat. Kolozsvár gyökeres polgársága a XVII. század első harmadában még mindig száz unitárius, bevándorolt plebejus elem pedig nagymértékben magyar és református (v. ö. Jakab Elek: *Kolozsvár története* Bp. 1888, II. köt. 588. l.). Az természetesen nincs kizárva, hogy számos magyar unitárius és szombatos is kerül a városba, a szombatosok elleni országos nyomozás sok ilyen hitelvűt talál a kolozsvári unitáriusok között (id. m. II. köt. 647. l.). Kétségtelen az is, hogy az erőszakos visszatérítés a református egyház javára történik. Kolozsvár református lakossága azonban *nem* a dési complanatio és a szombatos visszatérítés után nőtt meg, hanem erősen gyarapodik már a század eleje óta. Az meg egyenesen közismert, hogy templomot *nem* 1638-ban, mint Pírnát állítja, hanem már 1609-ben Báthory Gábertól kaptak, mégpedig az óvárit (Jakab id. m. II. 505. l.). Kevés valószínűsége van tehát annak, hogy a jellegzetesen református kegyességi formák között lefolyó puritánus mozgalom éppen az 1638 után erőszakkal

kálvinistává lett elemekre támaszkodott volna : ezeknek a száma a többiekéhez képest nem lehetett túlságosan nagy. Névszerint tudomásunk van a dési pörben szerepelt hat kolozsvári polgárról (vö. Kohn Sámuel : *A szombatosok...* Bp. 1889, 224. l.), ezek azonban a vagyonosok közül valók, hiszen a pörük a többiekétől (akárcsak Borsos Istváné, Kendeffi Zsófiáé, Kornis Borbáláé vagy Péchi Simoné) elkülönítettett. Az is köztudomású, hogy az áttértettek nagy része titokban makacsul kitartott szombatos hitelvei mellett, úgy, hogy II. Rákóczi György 1652. szeptember 19-én újabb kemény rendeletet adott ki a »judaizánsok« ellen, s az *Approbatæ Constitutiones* (Pqrs I. Tit. 4. sz.) szintén kodifikálja a szombatoság tilalmát (Kohn id. m. 319. l.). Egészen lehetetlennek tűnik fel előttem az a feltevés, hogy az 1638-ban kálvinistává kényszerített unitáriusok és szombatosok tűntettek volna a gyűlölt reformátusok papjai mellett. Ne feledjük el azt sem, hogy a puritánusok dogmatikailag éppoly orthodox álláspontot képviseltek a szentháromság kérdésében, mint Geleji Katona. Tudunk például Apáczai Csere Jánosnak egy nyilvános vitájáról az ateisták, pogányok, törökök, zsidók, római katolikusok, lutheránusok, unitáriusok, armianusok, anabaptisták» ellen (Neményi Imre : *Apáczai Csere János* (Bp. 1925, 75. l.). A mű nem maradt ránk, de érveiben bizonyára éppúgy Geleji *Praeconium* (evangelicum-ára (RMK, II. 521) támaszkodik, ahogyan címében az ő művét visszhangozza, A nagyhatalmú püspök ugyanis a református dogmákat éppúgy »contra Rabbinos, Samaritanefanos, Socinianos, Francisci-Davidis-as Anabaptistas, Lutheristas etc.« oltalmazza,

mint a magyar puritánusok legöntudatosabb képviselője. Makkai László nagyon jól tette, hogy adatok híján nem teremtett mesterséges és erősen vitatható kapcsolatot a kolozsvári puritánizmus és a megelőző osztályharcok vallásos jellegű megnyilatkozásai között.

Nagyjából ugyanígy vagyunk a puritánizmus Pírnát követelte távolabbi hazai és külföldi kapcsolatainak nyomozásával is. Az vitathatatlan, hogy Ramus filozófiája a puritánizmus egyik előzménye, de Ramus nem »Apáczaival érkezett meg Gyulafehérvárra«, hanem ott volt már Bisterfeld tanításában ; ezt pedig Makkai szépen kimutatja (54., 61. l.). A cseh-morva testvérek egyházi szervezetének a magyar protestantizmusra gyakorolt hatása szintén nem új kérdés, de eléggé tisztázatlan (vö. Miklós Ödön : *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása...* Pápa, 1942, 187—189. l.). Nem összefoglaló monográfia feladata ilyen részletproblémák felderítése, az effajta vállalkozás a mű szerkezetének helyes arányait borítaná fel.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy Makkai László a magyar puritánizmus történeti kibontakozásának, fejlődésének, bonyolult társadalmi összefüggéseinek feltárásával és marxista szempontú értékelésével magas színvonalú, igen jó munkát végzett. Egyedül komoly hiánynak az ideológiai — köztük a bennünk első rendben érdeklő irodalmi — mozzanatok elemzésének háttérbe szorulását érezzük, ez azonban olyan feladat, amelyre majd az irodalomtörténeti kutatásnak kell vállalkoznia. Az eljövendő kutatások során Makkai könyve az irodalomtörténész becses *vade mecum*-ja lesz.

Bán Imre

ARANY JÁNOS VÁLOGATOTT MŰVEI.

(Magyar Klasszikusok) Sajtó alá rendezte és bevezette Barta János. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1. kötet, 1952, 2—4. kötet, 1953.

Az első kérdés, amely válogatott műveket tartalmazó szövegkiadással kapcsolatban felvetődik : volt-e értelme, létjogosultsága, társadalmi jelentősége a kiadásnak? A Magyar Klasszikusok Arany-kiadását illetően különösen jogosult ez a kérdés, mert hiszen ezzel a négykötetes kiadással párhuzamosan jelentek meg az Akadémia tizegynehány kötetre tervezett kritikai kiadásának első kötetei, amelyek nagyjából ugyanazt a szöveganyagot adják közre, mint a válogatott kiadás. A két sorozat terjedelembeli különbsége egymagában még nem indokolná a válogatott kiadást, amely

a nagyobb műveket szintén teljes egészükben közli, a kisebb költői műveket is csaknem mind felöleli, — csak a töredékeket és a fordításokat hagyja el, és a prózai művekből, a levelezésből markol kevesebbet. A két kiadás hasonló anyagot nyújtó kötetek között a legfőbb különbség jóformán csak abban áll, hogy az akadémiai kiadásban bővebb a filológiai és szövegkritikai apparátus, amelyre a nagyközönségnek szóló válogatott kiadásban nincsen szükség.

Mégis hasznos, sőt szükséges volt a Magyar Klasszikusok válogatott gyűjteménye. Már maga az a tény is indokolja kiadását, hogy

nagy költőink közül éppen Arany Jánossal hánt a legmostohábban könyvkiadásunk. A Toldi-trilógián és néhány nagyobb művének többszöri kiadásán kívül a legkevésbé jutott el az irodalmunk klasszikusai iránt érdeklődő nagyközönség kezébe. A régi szép (de tegyük hozzá: hiányos) kiadások már rég elfogytak, az antikváriumi forgalomban méregdrágák. A Franklin-féle kétkötetes kiadásból legfeljebb a prózai kötet kapható néhanapján. A Szépirodalmi Könyvkiadó 1951-es válogatott költeményes kötete 280 kistükrű lapon édeskeveset tudott népszerűsíteni a nagy költő dús kincsestárából. Az Akadémia új kritikai kiadása viszont időrendi és filológiai szempontokat érvényesít elsősorban, terjedelmes teljességre tör, és már eddig megjelent kötetivel is meghaladja anyagi hozzáférhetőségben a széleskörű olvasóközönség teherbíróképességét. Semmiképpen sem lehetett tehát fölösleges egy olyan kiadás, amely mindenekelőtt ennek a széleskörű művelt olvasóközönségnek az igényeit tartva szem előtt, eredményesen járulhat hozzá Arany népszerűsítéséhez. Aranyból sohasem lehet túl sokat adni, — s főként olyankor nem, amikor az irodalomtörténeti felfogás azóta már levedlett szélsőségei után magukkal a művekkel kell megmutatni a legszélesebb olvasóközönségnek Arany költői nagyságát, haladó értékeit. S ha semmi másra sem gondolunk, csak arra, hogy ez a válogatott kiadás — a Magyar Klasszikusok közismert szép kötetekben — két éven belül, gyorsan az olvasók kezébe juthatott, és az Akadémia kiadásában megjelent első hat kötet árának feléért kapható: máris indokoltnak látjuk a kritikai kiadással párhuzamosan futó válogatott gyűjteményt.

A válogatott kiadás persze még így is jelentős terjedelmű. De csak dicsérni lehet a kiadó és a szerkesztőbizottság elgondolását: hogyha már Arany-válogatott kiadására szánja el magát, nem adja négy kötetben alul. A nagy lírikusokat könnyű egy kötetben válogatni (akár két költőt is egy kötetben); az olyan hatalmas, lírát, epikát és értekező prózát egyaránt magában foglaló írói életműből azonban, amilyen Aranyé, még a széles olvasótömegek számára szóló kiadás is csak több kötetben válogathat. Elhibázott lett volna egy olyan korszerű kiadás, amely a nagy művekből (Toldi-trilógia, Buda halála) is csak »szemelvényeket« közöl! (Külön, mondhatnánk »demokratikus« érteke a kiadásnak, hogy kötetenként is megvásárolható: mindenki azt veheti meg belőle, ami érdekli.) A fél-ezerlapon 1. kötet tehát — Aranyról szóló, közel százalpos bevezető tanulmány után — a teljes *Toldi-trilógiát* közli. Bár a triló-

gia egyes részei különböző időszakból származnak, és *Az elveszett alkotmány* szerzetésének időpontjával megelőzi a *Toldi*-t, nagyközönségnek szóló kiadásban természetesen egységben kell bemutatni a három Toldit, mégpedig a főhős életpályájának természetes sorrendjében. Ehhez a 428 lapos 2. kötetben természetszerű logikával kapcsolódnak időrendben a válogatott nagy epikus művek: *Az elveszett alkotmány*, *A Katalin*, a *Bolond Istók* (ez a mű töredék-voltában sem maradhat ki egy komoly gyűjteményből), *A Jóka ördöge*, a *Furkó Tamás* (a harmadfél lapnyi töredék közlését indokolja az erős társadalomkritikai érték), *A nagyidai cigányok*, a *Keveháza* és a teljes *Buda halála*. A 3. kötet — az Arany-kiadások hagyományait követve — a kisebb lírai és epikai költeményeket gyűjti egybe időrendben, 440 lapon, bő válogatással a töredékekből és a rögtönzésekből is. Nyilvánvaló, hogy itt fölösleges lett volna a lírai és az epika verseket esetleg különválasztani. Végül a hatodfélszáz lap terjedelmű 4. kötet a prózából válogat: »Arany János önmagáról« címmel az ismert önéletrajzt és néhány önéletrajzi érdekű levelet közöl, azután valamennyi jelentősebb nagy-tanulmányt, jónéhány bírálatot és kisebb cikket, s végezetül közel 70 levelet és levélrészletet.

A beosztás már átvezet a válogatott kiadással kapcsolatban felvetődő második kérdéshez: *milyen a sajtó alá rendezés?* Ezt a munkát Barta János végezte, — és tegyük hozzá már előjáróban, hogy jól, gondosan, általában sikerülten.

Mindenekelőtt a Barta János tollából származó *bevezető tanulmányról* szóljunk! Ezt a tanulmányt nem lehet csupán a szokványos bevezető tanulmányok mértékével értékelni, amelyeknek csak az olvasók népszerű tájékoztatása a céljuk az eddigi forrásmunkák alapján: Keresztúry Dezső terjedelmében kisebb és bizonyos részleteiben már felülvizsgálatra szorult Arany-archépe után Barta írása úgyszólván az első olyan tanulmány 1945 óta, amely tömör összefoglalásban, az életrajzba ágyazva teljes egészében és *fejlődésében* értékeli Arany írói életművét. (Barta János az 1. kötet megjelenése óta már nagyobb terjedelemben, külön kötetben is feldolgozta anyagát a Nagy Magyar Írók sorozatában.) Amilyen megoldatlannak tűnt, és kielégítetlenül hagyta az olvasót Bartának a gimnaziumi III. osztály ma is használatos tankönyve számára írt Arany-fejezete, éppolyan megnyugtatóan rendezett ez az új tanulmány. Barta nem a hatásvadász, szenzációan »új« (és gyorsan avuló) megállapítások embere, és az irodalmi alkotások merev, sematikus megítélése helyett (ez haladó, — az nem

haladó) jobban kedveli a gondos elemzést, a történeti-társadalmi alap és a pszichológiai háttér figyelembevételén alapuló, megértő jellemzéseket; de amit mond, az megbízható, kimerítő, meggyőző eredmény. Ma kétségek nélkül ő a legkiválóbb Arany-szakértőnk, aki a legapróbb részletekig befésúrtta magát a költő életművébe, és fölünyesen uralkodik anyagán, biztos kézzel fejti fel minden összefüggést.

Nem könnyű bevezetést írni egy ilyen, nagytömegeknek szánt és mégis magas igényű kiadvány számára. Barta János kitűnően oldja meg ezt a feladatot: világos és mégis művészi gondos megfogalmazásban jól megmagyaráz mindent a nemirodalom-szakértő olvasó számára is, és frása ugyanakkor teljes mértékben tudományos igényű, sokban tisztázó jelentőségű. Ez például az első mű, amely végre *világosan* megmagyarázza Arany sokat vitatott származását és osztályhelyzetét. Ifjúkorában Arany »a feudális társadalom peremén« helyezkedik el: kollégiumi diák, vándorszínész, ideiglenes tanító. Ifjúkori nyugtalanságával kapcsolatban Barta érdekes módon éppen a korlátok közé szorított életvágyat emlegeti, későbbi versekből merített idézetekkel. Szépen jellemzi Arany házasságát, vagyunkporgató hajlamában paraszti vonást lát. Részletes, találó elemzést ad *Az elvesztett alkotmány*-ról, amelyet oly sokáig elhanyagolt az irodalomtörténeti értékelés. Barta végső megállapítása: »minden realiztikus elemével is csak előkészítője a magyar realizmusnak«.

A *Toldi* főjelentőségét abban látja, hogy vele a Toldi-Arany-féle népi realizmus — a János vitéz kezdeményezése után. — iránynyá válik, és így új korszakot nyit meg irodalmunk fejlődésében. Meggyőzően fejtegeti Barta — az ismert Lukács György-tanulmány alapvető megállapításainak, elfogadásával — a *Toldi* eszmei tartalmát. Véleményem szerint azonban Miklós alakjának szimbolikus jelentésében fölösleges azt bizonygatni, hogy paraszt (hiszen nemes, *testvére* Györgynek); az a fontos, hogy paraszti sorban, paraszti életformában él György jóvoltából (a két testvér viszonya ugyanaz, mint Shakespeare *Ahogy tetszik*-jének testvérpárjáé), és ebből akar kitörni, nem a nemességhez vonzó vágytól hajtva, hanem őszinte becsvágyból, — abban a tudatban, hogy nagy erejével és értékes tulajdonságaival többre képes, másra temett. A továbbiakban Barta is azt fejtegeti érdekesen, hogy Arany szándékos bemutatása szerint »hogyan nő ki hőse az események gyámsága alól«. A *Toldi estéje* eszmei mondanivalóját a tanulmány úgy tisztázza, hogy Toldi nem a haladni nemtudás, nemakarás

képviselőjeként bukik el Lajossal, a haladás képviselőjével szemben, hanem az idegent majmoló, elpuhult udvari néppel csap össze, bár az előbbiből is van benne valami.

Arany a Petőfivel kötött barátság és a történelmi események hatására megindul *Az elvesztett alkotmány* liberalizmusából a forradalmi demokrázizmus felé. Új szempont a barátság elemzésében az, hogy »Petőfi ébrentartja Arany egyéniségének azt az oldalát, amelyet annakidején a szinészkaland már-már eltemetett, s amely azután 49 után megint elhomályosul: az optimizmust, a derűt, a szabadon megnyilvánuló aktivitást«. Világosan, tömören tisztázza Barta a két nagy költőnek a költészetről alkotott felfogása között mutatkozó párhuzamokat és eltéréseket. Találó a közös irányukról szóló megfogalmazása: »egy formájában nemzeti, tartalmában népi realizmus«.

Barta műelemzései mintaszerűen mutatják a tartalom és a forma egységét. Kiválóan tudja a *művészi fejlődést* megrajzolni, párhuzamosan a költő emberi életútjával. Különösen esztétikai megjegyzései értékesek. Gyönyörű pl. a *Toldi estéje*-ről szóló hangulatalemzése, amely annak is meggyőző bizonyossága, hogy a humor Arany János-i felfogása még mindig, ma is eleven. A *rodostói temető*-t nagyra értékelésével szinte fölfedezi számunkra a tanulmány. Arany 49 után bekövetkezett válságának főokát most már Barta is abban látja, hogy a költő »elvesztette társadalmi bázisát... elszakadt a néptől«. Általában hasznosan használja fel, nagy jelentőségűnek mutatja be a költő és a közönség viszonyának szempontját. Ez nyilván Horváth János-i útmutatás, és egyáltalában nem a szellemtörténeti irány kisajátított szempontja, hanem összeegyeztethető a reális adottságokat ugyancsak értékelő marxista irodalomelmélettel. »Arany alkotás és tervezgetés közben érzékenyen figyel a közönségre, a társadalomra, s ugyanolyan érzékenyen veszi észre az irodalmi élet, a közízlés időszakai változásait is.« Általában nagy értéke Barta újabb írásainak az, hogy minden valódi részletértéket hasznosítani tud irodalomtörténetírásunk haladó hagyományai-ból, szervesen beleágyazva a marxista irodalomszemléletbe: az adatszerűséget, az életrajz nyomonkísérésének fontosságát, az ésszerű feldolgozás használható értékeit, a pszichológiai momentumok és a közönség figyelembevételét, a műelemzés korszerű szempontjait. Ezzel az apparátussal meggyőzően mutatja ki, hogy Arany »nemcsak politikátlan költő nem lett 1849 után, de művészi alkotóerejének legjavával közönségi lírát alkot most is«. Viszont: »egész 50-es évekbeli epikai működésén végighúzódik a romantikus-realista kettősség, és 1858

tájékan valóban lelki és alkotói válság áll be nála.

Látható, hogy Bartá János tanulmányának hőstét őszintén, hitelesen, mégis tapintatosan tudja bemutatni. Nem titkolja, nem hallgatja el gyengeségeit, vívódásait, de nem is élezi ki negatívumait. Egy nagy alkotóművész bontakozik ki írásából, akinek magatartását és művészi vonásait éppen ember-volta magyarázza, teszi természetessé. Így érteti meg *A nagyidai cigányok*-at is, de erről szóló, terjedelmében is túlszerű, óvatos elemzése — a többi nagy mű megnyugtató értékeléséhez képest — azt bizonyítja, hogy ennek a műnek az értékelésével még mindig nem tudunk dűlőre jutni. Lényegében Bartá János is csak arra törekszik, hogy emberileg, lélektani szempontból megértesse és menthetővé tegye a művet bonyolult érzelmi alapjának felfedésével, — és ez sikerült már Aranynak is (a *Bolond Istók* 2. énekében). A *nagyidai cigányok*-at azonban semmiesetre sem lehet pozitívan értékelni csupán annak alapján, hogy közvetlenül megszólaltatja a forradalom és a függetlenségi harc problematikáját. Bartá János a tanulmányhoz képest bővebb Arany-könyvében jogosnak mondja: »a magyarság és a szabadságharc elleni bírálatot, a mű azonban — egészében véve, az adott történelmi körülmények között — a költő szándékától függetlenül a szabadságharc kifejezésének, eltelésének hatott a maga korában. Ezt a hatást a mai olvasóban átszínezi Arany János utólagos magyarázata, a költőben a katasztrófa után felgyűlt érzelmi tartalom és az erősen »áttételes« megnyilatkozási forma teljes megértése, — és az is igaz, hogy *A nagyidai cigányok* magában véve szellemes, jól kidolgozott alkotás, — jelképes eszmei mondanivalója azonban ma is nagyon vegyes hatást kelt az olvasóban.

Igen érdekesen ismerteti Bartá, történeti alapon, a ballada műfaját és sajátosságait. »A ballada a népköltészet legrealistább műfaja« — mondja, és kimutatja, hogy »Arany az új műfaj kereteiben közelebb kerül az élethez, a népelethez is«. A ballada-forma az ő kezén korszerűbb eszmék hordozójává válik. Bartá itt — s ez ritka jelenség nála, — vitába száll azokkal, akik Arany balladáköltészetét egyoldalú pszichologizmussal vádolták, s meggyőzősen bizonyítja, hogy »Arany balladáiban a realizmusnak magasabb fokára jutott el, mint előző alkotásaiban«. A balladák elemzése ismét példamutató!

Újszerű a tanulmány fejtegetése Aranyról mint irodalomszervezőről. Az 1859/61-es, jórészt nemesi jellegű nemzeti fellángolás nyomában Arany »alkalmasnak vélte a

magyar nemesi társadalmat arra, hogy egy népi alapon kifejtendő nemzeti irodalmi kultúra hordozója legyen«. Ebben az elgondolásában azonban nemsokára súlyosan csalódott, éppen szerkesztői minőségében. A tanulmány igen gondosan, nagy körültekintéssel, dokumentáltan mutatja meg azt az utat, amelyen Arany 49 után eltért a népiességről, a népi-nemzeti irodalomról vallott régi felfogásától, az »igazi« költészet igényéből kihagyva mindennemű politikai-társadalmi funkciót. S Bartá nem habozik kimondani, hogy itt bizonyos mértékig elvfeledásról van szó. Jelentős megállapítása (amely az iskolai irodalomtanításnak is útbaigazítást ad): Aranynak a realizmussal kapcsolatban alkotott »központi fogalma, az eszményítés, azonos azzal, amit ma tipizálásnak nevezünk«, — tehát nagy költőnknek a realizmusról vallott felfogása közeljár Engels elméletéhez.

Remeklő, a tartalom és a forma egységét mintaszerűen feltáró elemzést kap Bartá tanulmányában a *Buda halála* is, Arany »eddig legkevésbé magyarított műve. Lehet, hogy Bartá némileg eltűlozza a mű eszmei mondanivalójának összefüggéseit a költő saját-korával, de ez mindenesetre még ki nem merített, termékeny szempont az előző Arany-kutatásnak a *Buda halála*-ra vonatkozó, meglehetősen bizonytalan tapogatódzásai után. S a tanulmány csakugyan izgalmas új tartalmi és művészi értékeket szűr ki ebből a nagy alkotásból. Ilyen pl. az, hogy »a két testvér-uralkodó magatartásában és sorsában Arany a népi erők és a vezetés, a néptől elszakadó és a néphez kapcsolódó, a népre építő hatalom jellegzetességeit akarja bemutatni«.

Arany 1865 utáni tízévi hallgatásának okát Bartá — a kiegészéssel kialakult új politikai és társadalmi rendszeren kívül — az akadémiai titkárság 12 évi börtönében látja. Gondosan és politikai mértéktartással veszi számba Arany 1867 körüli megnyilvánulásait, és bár nem tarja eléggé határozottnak a költőnek a kiegészésre adott válaszát, bizonyosként mondja ki, hogy Arany »a 67 nyomán kialakult politikai, társadalmi és gazdasági rendszert a maga egészében igen rövid idő alatt megutálta«. »Arany számára ez a világ (t. i. a kapitalizáló Magyarország), amelytől gyökeresen idegennek érezte magát, nem nyújthatott semmiéle hozzá méltó költői szerepet.« Az *Őszikék* egyik ihlető forrása is »a társadalommal való szakítás, az elbűvés, a megszabadultság érzése«. A *Toldi szerelmé*-vel kapcsolatban is hozzáfűzi Bartá Riedl Frigyes magáévá tett véleményéhez, hogy a mű főfogatkozása az egységes, korszerű eszmei mondanivaló hiánya.

Befejezésül a polgári irodalomtörténet-írásnak a betegesen érzékeny, válságokkal küszködő, passzív Aranyról rajzolt arcképpel szemben Barta rámutat a tagadhatatlan válságok főokára: »Nem a szubjektív oldalon van a hangsúly, hanem azon, hogy Arany elszakadt a néptől, nem érzett maga körül megértő közönséget, hiányzott a fejlődő közönség magávalragadó ereje — ezért érezte Arany magát betegnek és öregnek, tehetségét kimerültnek.« Alapjában nem pesszimista lélek.

Talán túlsokat foglalkoztunk Barta bevezető tanulmányával, de ismétlem: ezt a tanulmányt jelentősnek kell tartanunk az egész további Arany-kutatás szempontjából. A nagy olvasótömegeknek szánt válogatott művek bevezető tanulmányai már csak azért is fontosak, mert jórészt ezek megállapításaitól függ a nagy alkotókról kialakuló közvélemény. Barta tanulmánya megnyugtató ebből a szempontból is. Külön bravúrja: úgy tudja meggyőzően átélelni az olvasóval Arany költői nagyságát és művészi értékeit, hogy úgyszólván egyetlen patetikus jelzőt sem használ százlapos tanulmányában. Mint írásaiban általában: itt is inkább plasztikára, mint festőiségre tör.

Ami most már a sajtó alá rendezés munkáját és megoldásait illeti: a *kötetek beosztásának* ésszerűségéről, a beiktatott művek sorrendjének a kiadás céljához alkalmazkodó természetességéről már szólottam. Az akadémiai kiadáshoz képest, amely az I. kötetben a kisebb verseket közli, ésszerűbbnek, helyesebbnek tűnik ennek a kiadásnak a megoldása, amely szerint a *Toldi-trilógia* került az élre, — az a nagy epikai mű, amelynek első része megalapozta Arany költői érvényesülését és tehetségének kibontakozását, és amely — egészében — kétségtelenül leghatalmasabb és legismertebb alkotása a nagy költőnek. A *válogatást* illetően is inkább csak a kisebb költemények rostálását vethetjük kritika alá, mert az aligha vitatható, hogy a gyűjteménybe felvett nagy epikai művek közül — a *Toldi-tól* a *Buda haláláig* — egy sem lett volna elhagyható, a kimaradtak közül viszont legfeljebb a népszerű *Szent László fűve* és az első-sorban irodalomtörténeti szempontból fontos *Murány ostroma* kiszorulása sajnálható. Bartát az epikai művek válogatásában láthatóan az a helyes szándék vezette, hogy az Arany-művelte műnemek mindegyikét képviseltesse egy-egy vitathatatlan remekművel.

Vitathatóbb a kisebb — főként a *lírai költemények válogatása*. Az akadémiai teljes kiadásához képest — a fordítások és átdolgozások legtöbbször kívül — alig több mint negyedszáz vers maradt ki a nagyobbak közül. Jelentéktelen szám — gondolnánk —

Arany hatalmas életművéhez vagy akár csak a kötetben helyet kapott, 230-nál több költeményhez képest. A kis szám is jelentőssé válik azonban, ha a kihagyásban bizonyos elvszerű szándékosság játszik szerepet. Valóban jelentéktelen költeményeken és egy-két, politikai szempontból érthetően kihagyott versen kívül főként azok a költemények maradtak ki a válogatásból, amelyek Arany csüggeteg, pesszimizmusra hajló természetével és ritkán megnyilatkozó filozófikus hajlamával vagy vallásos hangulatával vannak összefüggésben, pl. az 1849-ben írt *Karácsony éjfélszakáján* (»Lelkem pusztaságos éjjelen keresztül — Kétes ködvilággal egy sugárka rezdül. . .«), az 1850-ből származó *Reményem* (»El, el a bizonytalanba! Rengj, hajóm, szabad hullámon, És ne tudjam, így rohanva, Meddig halál, meddig álom!«) és A *hajótörött*, a kétségtelenül pedagógiai szándékú, de Arany akkori felfogására valló és értékes gondolatokat is bőven tartalmazó *Domokos napra* (»Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, — Ember lenni mindég, minden körülményben. . .«), az 1877-ben írt *Ex tenebris* stb. Ezeknek a verseknek a hiánya nem önmagában súlyos (egyikük-másikuk valóban nem jelentős önmagában), hanem azért, mert Arany költői egyéniségének és eszmevilágának teljessége csönkul meg vele. Kimaradhat-e Arany teljes képéből olyan vers, mint pl. a *Juliska sírkövére* vagy, az *Őszikék* közül, a *Honnan és hová*, amely a költői halhatatlanságról vall megkapóan, és a költőnek a mechanikus materializmussal való elégedetlenségét fejezi ki? Ma, amikor a teljes életmű tükrében már a maga hitelességében látjuk Arany felfogását, világnézetét, — és tudjuk, hogy pl. a vallásos élmény egyáltalában nem játszott benne fontos szerepet, — azt hiszem, aggály nélkül közölhetjük azt a néhány verset, amelyben alkalmosszülte csüggedés vagy vallásos vigasz jelentkezik, — éppen a költői arckép és eszmevilág teljességének kedvéért. Ezeknél a pszichológiai vagy eszmei szempontból jelentős verseknél jónéhány kevésbé fontos vers kapott helyet a válogatásban. Amivel azonban egy nagy költő válogatott gyűjteménye több mint a legszükségesebb, arról nem érdemes vitatkozni: csak örülni lehet annak, hogy Arany kisebb költeményeinek túlnyomó része bekerülhetett a válogatott gyűjteménybe is.

Terjedelmet a válogatott kiadásban jóformán csak a prózai kötetrel lehetett nyerni, abban is főként a levelezés megrostálásával. Nem mondom, hogy nem hiányzik a válogatásból néhány olyan levélrészlet, amelyet szívesen láttunk volna itt is; de ilyen alapon valamennyi levelet közölni kellett volna.

A Petőfihez szóló levelek mind helyet kaptak így is, valamint az Arany egyéniségére, magatartására, felfogására világot vető legfontosabbak. A tanulmányokban pedig mindig akadnak olyan részesetek, amelyek azt Aranyt jól ismerő olvasót is újra meg újra meglephetik a költő tudós alaposságával, józan ítéleteivel.

A sajtó-alá-rendezésnek még két problémája van: a *szövegközlés* és a *jegyzetelés* megoldása. A szerkesztők és a kiadó dicséretére váljék, hogy ezekben a verskötetekben végre nem hemzsegnek a szinte már megszokott sajtóhibák. Az akadémiai kritikai kiadásához képest azonban bőven akadnak bennük kisebb, helyenként mégis zavaró eltérések, főként az írásjelhasználatban, valamint a szavak egybe- és különírásában. Hogy melyiknek van adott esetben igaza a két kiadás közül, nem dönthetem el; néhány eltérést azonban — a helyenkénti összevetés eredményeként — megemlítek a tanulság kedvéért. Van valami árnyalatnyi eltérés a jelentésben, ha azt olvassuk: »Hogy drága *jobb kez*ed osztályosa vagyok...« (Válasz Petőfinek), vagy ha azt látjuk (az akadémiai kiadásban), hogy: »*jobbkez*ed»; vagy: »Eltépték fűz~~er~~em fél elkészültében...« (az akadémiai: fél elkészültében). A *Nemzetőr-dal*-ban: »Szülő anyám, te szép Magyarország...« (az akadémiai: Szülő-anyám). Az *Itthon*-ban: »Ki mindnyájunk édes atyja...« (az akadémiai: édes-atyja). A *Visszatekintés*-ben: »És egynehány tized évet jól, rosszul leküzdeni...« (az akadémiai: jól-rosszul). A *vén gulyás temetése*-ben: »Mögötte bezárul más világ kapuja...« (az akadémiai: *másvilág*!). A *Híd-avatás*-ban: »...ő vándor útnak indul a késő éjtszakán...« (az akadémiai: vándorútnak). Olykor az egybeírás kellemetlen »helyesírási hiba»; pl. a *Czakó sirján* c. versben: »Ki *elbirs* jeledni egy hitvány mosolyért...« (el *birs* jeledni helyett).

Egyes esetekben csak sajtóhibás írásjelhasználatról van szó, de nem egyszer az is értelmezavaró. Pl. az *Eldorádó* c. versben: »De ki bolond, innék vizet?« (A vessző hibás.) A *tudós macskájá*-ban: »Nem tanyáz ám ott egér, hol — Üres, minden kamra...« (Ugyanaz.) A *rodostói temető*-ben: »Hazájok szerelmét, ezt az örök mécsét. Kebelők mélyében ápolgatták szentül...« (Itt a pont a hiba.) Az *Évnapra* c. versben: »A vérnek és könyűnek tengere. Mind, mind ahhoz tapad...« (Ugyanaz.) A *Családi kör*-ben az »Ajtó előtt hasal egy kiszolgált kutya« sor után pont van (az akadémiai: vessző). A *hamis tanu* 3. verszakában Márkus szavai végén zavart okozhat az idézőjel elmaradása. A *walesi bárdok* utolsó versszakában a 2.

sor végén kettőspont helyett pontosvessző van (mint a felületes diákok dolgozatában!).

Más helyeken egy-egy betű különbsége is fontos lehet költői szempontból. Pl. a *Családi kör*-ben: »Visszajő a *lyányka*, az utast behíván« (az akadémiai: *lyánka*). A *walesi bárdok*-ban: »Ti urak, ti urak! hát senkisé — *Kocint* értem pohárt?« (Az akadémiai: *kocint!*) A *Tengerihántás*-ban: »Vagy mint csoportos madarak Föl-fölröppenve szállanak...« (az akadémiai: föl-fölreppenve!) A ballada szerzői jegyzetében: »Mezőkön háló emberek...« (az akadémiai: Mezőn háló...) A *Toldi* I. énekében: »Mentek-e tatárra? mentek-e törökre?...« (az akadémiai: Mentek-e tatárra? mentek-e törökre...) A *Halvani* c. vers alcíme: Népmonda (az akadémiai: népmonda után). A *nagyidai cigányok* II. éneke 112. sorában: (az ágyu) »mindenik kerekét *tasztítsa* egy század!« A *walesi bárdok* öreg bárdjának énekét mindkét kiadás így közli: »Itt van, király, ki *tettidet* Elzengi...« Vajjon nem a *tettidet* a helyes itt mindkét esetben? Ugyancsak értelmetlen mindkét kiadás *Toldi*-jának elején az Ilosvai-idézet: »Nyomó rudat félkezével kapta vala, Buda felé azzal *utát* mutatja vala«; az *utát* nyilván *utat* akar lenni.

Határozottan értelemszavaró szövegrontás csak elvétve található a kötetekben. Ilyen pl. a *Háziuraság*-nak ez a két sora: »Csak jöjjetek be *bátran*: Lehet nyugodnotok...« (Helyesen: »Csak jöjjetek be: *nálam* Lehet nyugodnotok...«) (Komoly sajtóhiba egyébként az akadémiai kiadásban is van; pl. a *Fiamnak* utolsó versszakában: »Kis kacsóid összetéve szépen, *Imádkoztál*, édes gyermekem!« — *imádkoztál* helyett.) Tudjuk: nincsen könyv sajtóhiba nélkül, s azt is elismerjük, hogy a válogatott kötet nem szövegkritikai kiadás. Mégis: nagy költőink versesköeteiben — még a művelt *nagyítőtteknek* szántakban is — minden erővel, a legnagyobb gondossággal arra kell törekedni, hogy egyetlen betűvel, egyetlen írásjel eltévesztésével se szenvedjen csorbát a klasszikus szöveg!

A válogatott kiadásnak a szövegekhez fűzött *jegyzetei* gondosak, megfelelnek a kiadás céljának, olvasóközönségének: nem túlságosan terjengősek vagy aprólékosak, de nem is »népszerűen« felületesek vagy hiányosak. Nagy hiba azonban az, hogy a sokféle jegyzet túlságosan szétesik a kötetekben: próbára teszik az olvasó figyelmét. A verseskötetek *négyféle* jegyzetet fűznek a szövegekhez: 1. Lapalji jegyzeteket; ezek Aranytól származnak. 2. Tárgyi és adatszűrő magyarázatokat az egyes versekről, versenként, egy sereg név és különlegesebb szó értelmezésével, a kötet végén. (Ezek

pl. a kisebb költemények kötetében 33 lapot tesznek ki apró betűkkel.) 3. A szövegekben előforduló nevek magyarázatát, szintén hátul, betűrendben (8 lap). 4. Szavak magyarázatát; a szövegek idegen és tájszavai, ugyancsak hátul és betűrendben. (Az 1. kötetben 14, a 2-ban 11, a 3-ban 5, a 4-ben 7 lap.) Ezek közt számtalan olyan szó bukkan fel, amely már a versenkénti jegyzetekben magyarázatot kapott. Vegyük hozzá ehhez, hogy az Arany-szövegek jórésről már az 1. kötet bevezető tanulmányában is szó esett, bár — a sajtó alá rendező szerint — a versről-versre haladó jegyzetek csak olyan adatokat közölnek, amelyek a bevezetőben nem kaptak magyarázatot. Aligha akad olyan olvasó, aki hajlandó hol ide, hol oda lapozni a szövegek olvasása közben, egy-egy értelmezés kedvéért! Az akadémiai kiadás megoldása sokkal szerencsésebb: a költőtől származó lapalji jegyzeteken kívül a kötetek végén minden jegyzet együtt található versről-versre. Annak csakugyan nincs értelme, hogy a »nevek« és »szavak« magyarázata külön-külön sorakozzék fel; az ilyen csak arra jó, hogy nehezen kezelhetővé tegye a kötetet.

Persze, a jegyzetekben is vannak hiányosságok. Hogy csak egy-kettőt említsék, próbapozás alapján: az olyan sorok, mint a »Nem nehéz helyen áll a koldus beszéde« (*Családi kör*) vagy *A magányban* c. versben: »míg vetetlen a szörnyű csont, ha rajta mindenünk«: valahol magyarázatot igényeltek volna. A *hamis tanú* szerzői jegyzetének *mentalis reservata* kifejezése vagy a *Tetemrehívás*-ban a »kánoni pap« nincs sehol megmagyarázva. Azt, hogy a *Lepke*-vel az *Ószi*kék csoportja kezdődik, valahol jelezni kellett volna; ezt a tartalomjegyzék sem tünteti fel. Általában: a kisebb költemények kötetének könnyebben kezelhetőségéhez az időrendben közölt verscímek mellett okvet-

lenül kellett volna egy *betűrendes címmutató* is, főként széles olvasótömegeknek napi használatra szánt kiadásban.

Ezek a megjegyzések esetleg már egy újabb kiadásban hasznosíthatók, de tanulságul szolgálhatnak más szerzők kiadásában is.

A négy kötet a Magyar Klasszikusok ismert, szép melegbarna vászonkötéses sorozatában jelent meg. Betűtípusa sokkal jobban megfelel verses szövegek zavartalan olvasására, mint pl. az akadémiai kiadás merev betűi. Az 1. kötet elejét a fiatal, nagybajszú Arany Jánost ábrázoló Barabás-kép nyomán készült reprodukció díszíti, a 3. kötet bevezető képe az Aranyról készült Petőfi-rajz, alatta Arany ismert kis versével és aláírásával. A Magyar Klasszikusok sorozata nem képes kiadás: de éppen ez a két kép eszmélteti rá az olvasót, hogy szívesen látna itt-ott még néhány képet. Apróság: de ilyen szép kiadásban még arra is ügyelni kellene, hogy a különböző időben kiadott kötetek kötése egyforma nagyságú legyen. Az én példányomban a 4. a legkisebb, a 3. viszont alig fér be a könyvespolcba.

*

Minden összevéve: Arany János válogatott műveinek kiadása jól sikerült a Magyar Klasszikusok sorozatában; a kisebb hibák könnyen kijavíthatók egy esetleges újabb kiadásban. A négy kötet alkalmas annak a kettős feladatnak a szolgálatára, amelyet a kiadás sajtó alá rendezője tűzött ki bevezető tanulmánya végén: egyrészt hogy széles körben megismertesse és feltárja Arany János nagyszerű költői örökségét, másrészt hogy a maga részéről is alkalmat adjon a költő páratlan bőségu művészi eszközeinek tanulmányozására, népünk új, szocialista költészetének javára is.

Makay Gusztáv

NAUMOV: FURMANOV

Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest 1954.

»A valóság monumentális, ezért azt hatalmas vásznakon kell megörökíteni, átfogó általánosításokban kell ábrázolni« — írta Gorkij. A polgárháború viharai, véres harcaiközepette is alakuló, fejlődő új társadalom, a megpróbáltatások tüzeiben edződő harcos tömegek, a nélkülözéseket, az ellenség erejét legyűrő önfeláldozás — hősi, monumentális eposzokat kívánnak. Szerafimovics Vasáradatában az embertelen szenvedésektől sújtott tömeg egygyé kovácsolva hömpölyög célja felé, megállíthatatlanul,

mint a történelem. Fagyeev Tizenkilencének szereplői csodálatos életközelségben jelenítik meg a nagy harcok hőseit. A polgárháború éveinek eseményei, azoknak az éveknek a mindennapjai kétségkívül sajátosak, rendkívüliek voltak; rendkívüli embereket, hősöket szültek, rejtett emberi lehetőségeket bontottak ki. Nem hiába tér újra meg újra e korszakhoz a szovjet irodalom. A polgárháború éveit ábrázoló legjobb alkotások nemcsak az események liuktetésében, a nagy tömegmozgalmakban

keresik a monumentalitást, hanem elmélyítik, hitelesítik ezt az emberi jellem, az emberi tudat változásainak rajzával. A tömegek életébe belenyúló történeti eseményekre való reagálás milyensége mennyire elárulja az emberi lélek rugalmasságát, erejét, értékét!

Dimitrij Furmanovnak nagy szerepe van abban, hogy úttörő kezdeményezésével, *Csapajev* c. regényével »megteremtette a szovjet prózában a polgárháború történelmileg hű, művészi ábrázolásának leglényesebb előfeltételét«. Naumov kismonográfiája gazdag anyagra támaszkodva vizsgálja Furmanov életútját, s művein keresztül elemzi az írónak a szovjet irodalom fejlődésében betöltött szerepét. A könyv szerzője érdekes feladat elé került. Köztudomású, hogy Furmanov élete és alkotásai milyen szoros egységbe fonódnak, nemcsak a szokványos értelemben, hanem oly módon is, hogy a műveiben megformált életanyag általában az író legszemélyesebb tapasztalataira támaszkodik. Események, melyekben résztvett, személyek, akiket ismert, a művészi alkotás általánosító igényeinek megfelelő, de az alapvető személyes élmények határain belül megmaradó transzponálás útján kelnek életre.

Míg Furmanov a »forradalom művésze« lett, ahogy Szerafimovics nevezte őt, végig kellett járnia azt az utat, melyen a század elejének társadalmi átalakulásért sóvárgó ifjúsága haladt. Furmanov azok közé a fiatalok közé tartozott, akiknek az Októberi Forradalom nyitotta fel a szemét, ez adott lelket, de ködös, olykor tévedésektől sem mentes elképzeléseiknek határozott körvonalat, cselekvési területet. Már fiatalkori verseiben is egyre erősebb, súlyosabb a szó, olyan mértékben, ahogy a forradalmi válság élesedik. Nem véletlen, hogy Nyekraszov és Gorkij hatása jelzi eszmei fejlődésének állomásait. Még a februári forradalom előtt írt egy verset, melyben Nyekraszov költeszétének motívumai csillannak fel (a népet jelképező alvó óriás ébredszik):

Csendesen! Szívetek teltse most a hit:
akit roppant erő és bölcs lélek hevít
az óriás nép ébred!
Keljetek fel, derűs, ünnepi csend legyen,
és nyissatok utat, tündöklő vörösen
új erő tart felétek.

A versben megálmodott sejtelem valóra vált.

Naumov, bár kissé szűkszavúan, de meggyőzően mutatja be az ifjú Furmanov fejlődését. Ennek a fejezetnek a szűkszavúságát azért említjük, mert az egész könyv az adatok bőségéről tanúskodik, s mégis a

fiatal író jellemének, törekvéseinek, egész emberi és írói arculatának hiányos bemutatása folytán egyénisége a későbbiekben kissé elvonttá válik. — A szerző részletesen leírja könyvében, milyen lendülettel veti magát Furmanov a forradalmi munkába. Az irodalmi foglalatosság, melynek vágya állandóan a szívében él, látszólag másodrendű kérdéssé válik. Képességeit azoknak a feladatoknak a szolgálatába állítja, melyeket a legfontosabbnak tart. A fiatal ország létét fenyegető ellenség fogcsikorgatva támad. Óriási területeken hullámszik át a harc, vér, füst, pusztulás fakad nyomában. Furmanov a hősiesség csodáit látja, a kegyetlenség rettentő példái elől hőköl vissza. Most válik nagy íróvá, amikor látszólag távolabb kerül az irodalomtól. Marxista világnézete, mely egyre szilárdul az események forgatagában, hatalmas segítséget nyújt neki abban, hogy a nagyszerű jeleneteket, melyeknek résztvevője és szemtanúja, a művész értő szemével lássa.

Furmanov művészi látókörének tágulása, eszmei fejlődése a realistát erősíti benne. Naumov idézi egyik naplőjegyzetét: »A valószínű Csapajev rajzoltam-e le, minden aprósággal, hibával, emberi gyarlósággal együtt, vagy rajzoljak-e — szokás szerint — fantasztikus, tehát ragyogó, de sok tekintetben nemtelen figurát? Inkább az első megoldást választom.« Ez a megoldás, mely Csapajevet minden hibájával együtt állítja elének, megfogható közelségbe hozza alakját. Tetteinek gondosan motivált ábrázolása, mely a realitás apró elemeinek felhasználásával válik szemléletessé, a paraszti forradalmi tömeg erejét és gyengeségét egy személyben összpontosítva illusztrálja. Furmanovnak sikerült elkerülnie azt a buktatót, hogy hőse alakját mitizálja, s így túlrajzolva elveszítsze szeme elől a történelmi korszaknak azokat a sajátosságait, melyek megismételhetetlenek: »Csapajev csak azokban a napokban voltak — más napokban Csapajevnek nincsenek és nem is lehetnek: őt az a tömeg, *abban* a pillanatban és *abban* a helyzetben szülte«. Naumov fejtegetései kiemelik ennek a mély történelmi belátásnak a fontosságát. Fjodor Klicskov alakjával kapcsolatban a kismonográfia szerzője részletesen elemzi az önéletrajzi mozzanatok és a művészi megformálás közötti — Furmanov esetében döntő — kapcsolatot. A naplóból vett idézetek és a regényre való utalások szemléletesen mutatják a nyers élmény felhasználásának módszereit, az alkotás genezisést. Ez a rendkívül termékeny irodalomtörténeti eljárás azonban, azáltal, hogy a szerző összehasonlítja többnyire csak apró jelenetekre vonatkozik és nem az egész mű szempontjából ragadja meg a problémát, nem bizonyít kellően,

sőt helyenként az állítások ellenkezőjét bizonyítja. A Csapajev elemzésével foglalkozó fejezet egyébként a legjobban kidolgozott része a könyvnek, koncepciója és érvelése méltó a témához, s fő gondolata, a Csapajev és Klicskov barátságában megnyilvánuló tudatos bolsevik hatás a hősies, de sokszor anarchisztikus hajlandóságú parasztmozgalomra — alapos, átgondolt elemzésekre épül. Hogy Csapajev és Klicskov viszonyának regénybeli ábrázolása mennyire tudatos elgondoláson alapul, azt Furmanov egyik cikkéből vett idézet is bizonyítja: »A mi erőnk éppen abban rejlik, hogy harcunkat mély tudatosság hatja át, hogy eszméink az idők folyamán egyre érthetőbbeké válnak, egyre közelebb kerülnek a dolgozók millióihoz«.

A regény eszmei és művészi erényei méltán szereztek hatalmas népszerűséget az írónak, hiszen Furmanov volt az első, aki magas művészi színvonalon ábrázolta a polgárháború témáját, a harcban születő új társadalmat. Írói egyénisége a forradalom harcaiban bontakozott ki, műve kiváló prózai alkotások sorozatának volt elindítója. Másik elkészült regénye, a Lázadás című, a turkesztáni ellenforradalmi agitáció csapdájába esett tömegek felvilágosításának folyamatát, a maroknyi bolsevik győzelmes küzdelmét írja le. Harmadik regényéből

már csak egyes töredékek maradtak fenn. Ez a regény a 20-as évek irodalmi világát keltette volna életre. Naumov könyve alapján úgy érezzük, hogy Furmanov félbemaradt munkája igen érdekes és tanulságos mű lett volna, ha íróját fiatalon, tehetsége virágában el nem ragadja a halál.

Furmanov művészte, főként a Csapajev című regény és a belőle készült film Magyarországon is rendkívül népszerű. Népszerűségét Naumov könyve csak növelheti. Megérdemli ez a kismonográfia a gondos tanulmányozást, mert alapos munka eredménye. Naumov feldolgozza Furmanov naplóját, feljegyzéseit, gondosan elemzi kisebb munkáit, cikkeit, elbeszéléseit (melyekből egyébként Felejtethetlen napok címen magyarul is megjelent egy gyűjtemény). Érdekes az író lektori, irodalomszervezői munkásságával foglalkozó fejezet is. Meg kell azonban említenünk, hogy a könyv stílusa kissé fárasztó, időnként szürke, a mű felépítésében és megfogalmazásaiban a szerző gyakran él szokványos irodalomtörténeti fordulatokkal. Naumov könyvének alapvető érdemeit, az életrajz pontosságát, az elemzések biztonságát azonban ezek a — főként a mű olvasmányosságát érintő — kisebb-nagyobb hiányosságok nem befolyásolják.

Wéber Antal

LUTTER TIBOR : JONATHAN SWIFT

Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest 1954.

Régi adóssága irodalomtörténetírásunknak egy terjedelmesebb Swift-tanulmány, de talán soha jobbkor nem érkeztetett volna ez a törlesztés, mint éppen napjainkban, amikor annyi szó esik a születő és születendő szocialista szatíráról. Az irodalomtörténész, ha jól végzi dolgát, nemcsak a klasszikus értékek kommentátora lehet, hanem az újak babája is, s aki ma Swiftől ír könyvet, hozzáértően és meglelevenítően, nem pusztán általános világirodalmi tájékozottságunkat növeli, hanem élő irodalmunk ügyét is támogatja a legközvetlenebb módon. De felfér itt nagyon a »puszta« tájékoztatás is. Mert bármennyire furcsán hangzik: nincs talán még egy szelvényben emlegetett és olvasott jelse a világirodalomnak, akit oly kevésbé ismernének nálunk, mint Swiftet. A *Gullivert* sokan olvasták — de hányan értették meg? És mit tett irodalomtudományunk eddig a helyes megértés érdekében? Marxista ismertetés, egy rövid *Gulliver-előszón* kívül tudomásom szerint nem is látott napvilágot, a polgári irodalomtörténet

utolsó szava pedig az volt, hogy »Swift kiemeli magát az emberfajta közösségéből, hogy megmutassa az egész fajta eredendő és javíthatatlan gyengeségét, gonoszságát és ostobaságát. Olvasása közben az ember mélyen szégyeli, hogy ember.« (Szerb Antal; *A világirodalom története*, Bpest 1943. II. k. 100. l.)

Ha a közismert *Gulliver* esetében ekkorát lehetett tévedni — s a fentiek egyáltalán nem Szerb Antal különvéleményét fejezik ki, hanem a burzsoá kritika szinte általánossá vált végkövetkeztetését — mi a helyzet a swifti életmű többi részével, amelyet nálunk nem is nagyon ismernek? Hogy mennyire nem, erre megint a művelt és az angol irodalomban tájékozott Szerb Antal szolgáltatja a példát, aki Swift második legnagyobb művének, a *Tale of a Tub*-nak még a címét sem idézi pontosan. Mert Swift nem egykönnyű író, ahogy eddigi magyarországi pályafutása alapján képzelhetnők, s ha a világ érdeklődését a *Gulliverrel* keltette is föl elsősorban, ennek a

szatírának biztos megértését sem lehet elképzelni egész életművének és természetesen frói, politikai, emberi harcainak ismerete nélkül.

Egy magyar Swift-könyv szerzője előtt tehát kettős feladat áll: egyrészt kiemelni Swiftet az ismeretlenség homályából, amely a mi közönségünk tudatában a világirodalom egyik legizgalmasabb, legihletőbb alakját máig is övezi, másrészt eloszlatni körülötte a hamisításnak azt a ködét, amelybe burzsoá irodalomtörténészek nemzedékei burkolták. (Tisztelet persze azoknak a jószándékú polgári irodalomároknak, akik a swifti életmű feltárásával és kiadásával, sőt interpretálásával is, a nagy szatíráró arcképének kialakításán fáradoztak.) Mindezt úgy kell elvégeznie, hogy egyszerre feleljen meg a tudományosság és a népszerű tájékoztatás követelményének, amit nem csupán az az esetlegesség ír elő, hogy a tanulmány a Művelt Nép Könyvkiadó sorozatában jelenik meg, hanem az a nagyon helyes tervező elgondolás is, hogy a részletes tudományos elemzésnek — amely bizonyára még évekig fog várni magára — igen hasznos és majdnem elengedhetetlen előmunkálata a főkérdéseket felölelő, tömör, népszerű ismertetés.

Lutter könyve általában megfelel ezeknek a kívánalmaknak: igen alkalmas bevezető és kalauz, amely Swift munkásságának részletekbe menő, elmélyült tanulmányozásával, a hozzáférhető filológiai és kritikai irodalom alapos felhasználásával készült. Marxista összefoglalás, amely revelálóan és lényegyet megmutatón tudja felfedni a swifti életmű és az egykorú társadalmi harcok összefüggéseit. Pedig ezeknek feltárása a XVII—XVIII. századi Angliában különösen próbára tevő feladat, hiszen az 1688-as kompromisszummal hatalomra jutott »földbirtokos és tőkés többletszínalók«, a diadalmas angol burzsoázia berendezkedésének időszaka ez, a kezdeti korszakok minden lendületességével, összevisszaságával, zavart keltő tarkaságával. Forradalom utáni kor, amely a megkaparintott hatalom, a kivívott jogok megszilárdításának jegyében zajlik. Egy féltőn megtorpant forradalom konszolidálása, a népforradalmat eláruló burzsoázia berendezkedése hosszantartó uralomra, az igazi forradalom győzelmének, sőt lehetőségének egyelőre minden távlata nélkül. Bonyolítja a helyzetet, hogy akik ebben a korban a haladást képviselik, azok is szilárdan az 1688-as kompromisszum alapján állnak — maga Swift is. És a rendszer megbuktatására irányuló kísérletek 1715-ben és 1745-ben, jellegzetes módon, ellenforradalmiak, a legyűrt feudalizmust akarnák feltámasztani. A burzsoá hatalmat biztosító alkot-

mány megvédése, amely államjogilag a korlátozott monarchiában ölt testet, az ország belső békéjének fenntartása, minden erőszak elutasítása — kivéve ha a polgárság létérdekeinek megvédéséről van szó —, ezek Swift nyíltan vallott politikai nézetei. Innen érthető ellenszenv mindenfajta szekta és frakció iránt, innen magyarázható tevékeny anglikanizmusa. Az államvallás egységében a polgári berendezkedés egyik fő biztosítékát látta, az uralom fenntartásához elengedhetetlen rend és békesség zálogát. Hű fia volt korának és osztályának: a társadalmi lét a zseni tudatát is meghatározza. Az életrajzírónak és a művek magyarázójának azonban alkalmá van megmutatni, hogy ez a társadalmi meghatározottság nemcsak korlátokat jelent. A lángező birtokában van azoknak a hatalmas felszabadító eredményeknek is, amelyeket az emberi haladás az ő koráig elért. Ezek a nagy teljesítmények éppen űbenne összegezõdnek, sehol az egyes emberben ilyen magas fokon elő nem fordulnak, ezért tud élbe vágni kora átlagának. A társadalmi tudat mindig benne jelentkezik a legmagasabb, legtisztább, leghaladóbb szinten. Ez adja meg végső soron a lángeleme élelátását, erkölcsi biztonságát, merészségét, azt a szilárd alapot, amelyről bátran és biztosan ítélni lehet elevenek és holtak felett. Így összegezõdtek Swiftben a haladó emberi gondolatnak azok a vívmányai, amelyeket e korban a felvilágosodás gyűjtőfogalmában szoktunk összefoglalni. Ez tette képessé arra, hogy a korabeli párharcok zűrzavaros frontjai közt megtalálja azt a hadállást, amelyből az egész nép érdekeit lendülhet támadásra — jölelten mindig valamelyik uralkodó csoport lobogója alatt, whig vagy tory, vagy anglikán színekben —, hogy pap és politikailag meggyõzõdéses anglikán, még a deizmust is elutasító vallásos idealista létére megírja a korszak és minden idõk egyik legmegsemmisítõbb egyházellenes szatíráját, hogy be ne mocskolódjék a hatalmi túlekedés, a pártpolitikai csetepaték szennyétõl, hanem a nép szemében már életében a szabadság védelmezõjeként magasodjék a törpe kortársak fölé, hogy meg tudja alkotni a *Gullivert*, amelyben nemhogy mizantrópként leplezõdnék le, hanem mint az elnyomottak egyik legszenvedélyesebb szószólója áll elõtünk. Swift nemcsak nagyon hasonló volt korához, hanem nagyon különbözött is tõle, ettõl a szemérmetlen, mohó, kéméletlenül fõltetõ kortól, amely úgy indult virágzásnak, hogy a nyomorúság soha nem sejtett szakadékait nyitotta meg az emberiség talpa alatt. Ebbõl az ellentétességbõl, a legmagasabbfokú humanista követelmények és a hatalmat konszolidáló burzsoá világ alantasságának ellentétébõl szüle-

tett meg a swifti szatíra. Nem egy ember állt itt szemben az egész emberiséggel, hanem az író, a népharag és a népiélet megtestesítője, az elnyomókkal.

Szatíraírói programját már első nagy művében a *Hordómesé*-ben világosan megfogalmazta — és meg is valósította —, csak le kell fordítanunk, a szó szoros értelmében visszajára fordítanunk, a szatíra madárnyelvét:

»az a bölcselő vagy feltaláló, aki a természetben jelentkező repedéseket és szakadásokat össze tudja forrasztani és félcelni, sokkal nagyobb szolgálatot tesz az emberiségnek és hasznosabb tudományra tanít bennünket, mint az ... aki feltép és leleplez minden hibát ... Aki tehát beéri azokkal a hátyákkal és képekkel, amelyek a dolgok felszínéről hatolnak érzékeibe, igazi bölcs: leföli a természetet és ott hagyja a savanyú üledéket, hadd nyalja föl a filozófia és az értelem. Ez az a fennkölt és ritka boldogság, amelyet a kellemes csalatás fennforgásának nevezünk. Az a csendes, békés állapot, hogy gazemberek közt bolondok lehetünk.«

Ő maga nem volt hajlandó a bolond szerepét vállalni a gazemberek társadalmában. Értelme, lelkiismerete, lángoló igazságszeretete meggátolta ebben.

A dolgok lényegéig való lehatolás eredménye az is, hogy szatírája nem egyik vagy másik vallás kigúnyolása, hanem a történelmi egyházak szerepének leleplezése általában, annak az ellentétnek felmutatása, amely az ősi keresztény gyülekezetek egyszerűsége, testvériessége és az egyházak »elfajzása« között fennáll. Swift a hitrendszereket, a legfőbb dogmákat, az ezekhez való makacs ragaszkodást esztelen és nevetséges dolgokként mutatja be, egyúttal élesen világít rá az egyházi hatalmaskodásra, haszonlesésre, az egyházak üzleti versengésére. A *Hordómesét* a kortársak egyöntetűen egyházellenesnek értelmezték, az anglikánok csakúgy, mint a másvallásúak vagy a deista Voltaire, aki örvendezve állapította meg, hogy a Swift-szatíra nevetető képzetei »csökkentik tisztéletünket a kinyilatkoztatás iránt«. Maga Swift persze tagadta, hogy a vallást akarta volna nevetségessé tenni — ő csak a visszaéléseket ostromozta —, s akadtak is olyanok a későbbi korokban, akik hajlandók voltak a szatírárt úgy értelmezni, hogy az az anglikán egyházzal szemben viszonylag kíméletes. Lutter Tibor helyesen mutat rá a swifti bírálat *teljes* egyházellenességére, de egy pontatlan

megállapításával mintha maga is az anglikán-kimélet legendáját táplálná. A 32–33. lapon ezt olvassuk: »Márton történetét — amely lényegében az ő egyházát, az anglikán egyházat jelképezi — Swift nem folytatja tovább...« A megállapítás kétszeresen is helytelen. Abban az időszakban, amelyben Lutter szerint Márton története megszakad — a reformáció korában — Márton még a lutheri egyház megtestesítője a swifti allegóriában; később valóban az anglikanizmus jelképes alakjává válik, mert — s ez a második és lényegesebb pontatlanság — Swift igenis folytatja a történetet, s Márton kedvezőtlen jellemvonásai főleg ebben a folytatásban bontakoznak ki. Igaz, ez a toldalék némileg különvlik a főtörténettől, eltűnik belőle a kabát-allegória, kidolgozása vázlatos, egyes kiadások nem is foglalják a *Hordómesé* cím alá, hanem közvetlenül a *Mese* után közlik. Mint kiderül, e rész fontosságával Lutter is tisztában van, mert könyvének 34. lapján, — élénk ellentmondásban a fent idézett megállapítással — már helyesen ezt írja: »A mese lényegében elmondja az angol vallási harcok történetét VIII. Henrikől egészen Swift napjaiig...« Hogyan lehetné ezt, ha éppen Márton, tehát az anglikán egyház története hiányoznék belőle?

A swifti élelátás és humanizmus együttes eredménye, hogy az egykorú hódító, harácsoló és gyarmatszerző háborúk már ebben a korai írásban leálcázódnak: ez a háborúellenesség mindvégig egyik legdemokratikusabb, mert a nép álláspontját híven kifejező vonása maradt a swifti kritikának.

A *Gullivert* három évtized választja el a *Hordómesétől*. Swift közben az »augusztusi kor« elismert nagy írójává emelkedett, sőt a politikai élet magaslatait is megjárta, éveken keresztül a legbefolyásosabb miniszterek tanácsadója volt, de a politikai ambíciók kudarcbaütlésének idejét is meg kellett érnie, az írországi visszahúzódás, az ellenzékbe vonulás éveit, amikor csak távolról szemlélte a világ egyik legszélhámosabb politikai rendszerének, a Walpole-rezsimnek londoni tevékenységét, de annál közelebből az ír nép szenvedéseit. Politikusi pályája valójában ekkor, a szabadságot áhítózó ír nép szolgálatában ívelt igazán magasra.

Lutter kiemeli a swifti szatíra egyetemességét, pártokfölöttiségét a *Gulliverben*, de nem mutat rá elég nyomatokkal — jóllehet idézi — a műnek arra a megrendítő két mondatára, amely pedig a legpontosabban jelzi, milyen mélyre tudott hatolni Swift a társadalmi szerkezet titkába:

»A gazdagember élvezi a szegényember munkájának gyümölcsét, pedig az utób-

biak ezer az egyhez arányban viszonylanak az előbbiekhöz. Népünk javarésze nyomorultul kénytelen élni és alacsony bérért dolgozni nap mint nap, hogy néhányan bőségben élhessenek.»

A swifti szatírának ez a tétel a kulcsa, még akkor is, ha Swift látomása a jövődő társadalomról nem terjed túl az értelmes lovak szigorúan osztályokba rendeződő, meglehetősen kedélytelen patriarkális demokráciáján, amelynek megvalósíthatóságában maga sem nagyon hisz. Egyedül ez a kulcs képes valamennyi kérdés igazi értelmét feltárni, a többi közt a sokat hangoztatott mizantrópiát is. Lehetett-e embergyűlölő, akit éppen az emberiség túlnyomó többségének nyomora és elesetése háborított föl s aki kifogyhatatlan volt az elnyomók bűneinek sorolásában? Igaz, a *Gulliver* negyedik részében mintha általános emberi — vagy méginkább állati — tulajdonságokra vezetné vissza ezeket a bűnöket. Ez a törekvés nem itt jelentkezik először. Már a *Hordó-mesében* azt írta, hogy a háború emberi kiváltság, forrása az emberi mohóság kielégíthetetlenlensége, s már ott azt ígerte, hogy »dicső himnuszt« fog zengeni az emberről. S a *Gulliver* második részében az óriáskirály, mikor értesül az angliai állapotokról, nem tud más tanulságot levonni, mint hogy »dicső hazád szülötteinek zöme a nyomorult és visszataszító férgeknek egyik legkártékonyabb fajtája.« Az a szenvedélyes és megsemmisítő támadás tehát, amelyet Swift a jehuk ellen intéz a *Gulliver* negyedik részében, csak szatirikus kifejezése mélységes felháborodásának, amelyet az egykorú állapotok, az emberi méltóság korabeli lealjasítása fölött érzett. Keserű író volt és nagyon sokszor kétségbeesett is, de végeredményében nem veszítette el hitét az emberben. A szatíra formanyelvét értik vagy magyarázzák tudatosan félre, akik a »mizantróp« megnyilatkozások alapján mint embergyűlölőt, mint a korlátlan pesszimizmus hirdetőjét leplezik le — vagy magasztalják.

Swift egész életművéből, életének nagy harcából és magából a *Gulliver*-ből érvek seregével bizonyítható a burzsoá irodalomtörténészek Swift-képének tarthatatlansága. Kár, hogy Lutter ennek a polemikuskérdésnek — mint általában a vitás kérdéseknek — nem szentelt kellő figyelmet. Swift mizantrópiája közhellyé vált nálunk is: ennek a tévhítnak szétfoszlata, a polgári irodalomtörténészek érveinek cáfolata olyan feladat, amelyet nem szabadna megkerülnie egy marxista Swift-tanulmánynak.

De nem érthetünk egyet azzal sem, ahogyan Lutter megmagyarázza Swift »mi-

zantrópiá«-ját. Szerinte »... ez a bizonyos mértékig affektált embergyűlöllet Swift számára kibúvó: az előző részekben ugyanis annyira kegyetlenül ostromozta, gúnyolta az uralkodó osztályt, hogy lesújtó bírálatának 'általános emberivé' szélesítése, vagyis annak bemutatása, hogy a leleplezett hitványságok nem egy-egy társadalmi osztály bűnei, hanem az *Ember* veleszületett természetének következményei, Swiftet bizonyos értelemben felmentik szatírja várható következményei alól, s ugyanekkor a mű morálját valamelyest összhangba hozzák az egyházi tanítással, amely szerint az ember a bűnbeesés óta alapjában rossz.« (96–97. l.)

A magyarázat több ponton sántít. Lehet-e affektálásról és kibúvóról beszélni olyan író esetében, akinek szenvedélyes igazmondását Lutter is hangsúlyozza, s akinek éppen *Gulliver*-ével kapcsolatban idézi Kirpotyin megállapítását: »az ingadozó, csűrő-csavaró, nem őszinte 'szatíra' már nem szatíra? Swift valő kirohanásai a jehuvá aljasodott emberek ellen nagyon is őszinték s — bármennyire paradoxul hangzik is — határtalan emberszeretetéből, az emberiség jövőjén való aggodásából táplálkoznak. Ez és csakis ez magyarázhatja éppen kíméletlen őszinteségét, azt a könyörtelenséget, amellyel leleplezi az emberben levő állatot — léptenyomon félreérthetetlen hangsúlyai utalva arra, hogy ez az elaljasodás, az állat fölülkerekedése az emberben a korabeli gazdasági, társadalmi stb. viszonyok közvetlen következménye és megnyilatkozási formája. És helytelen Lutternek az a megállapítása is, hogy Swift csak »az előző részekben ... ostromozta, gúnyolta az uralkodó osztályt«, hiszen a negyedik rész e tekintetben is igazi betetőzése a szatírának: Swift sehol nem támadja szenvedélyesebben a hódító háborúkat, a gyarmatosítást, a törvényes csűrő-csavarást, sehol nem beszél nagyobb gyűlölettel a pénz mindenhatóságáról és sehol nem világít rá pontosabban a kizsákmányolók és kizsákmányoltak ellentétére, mint éppen itt. Végül azt a feltevést, hogy Swift a mű morálját az egyház tanításával akarta volna »valamelyest« összhangba hozni, a szatíra egyetlen legapróbb részlete sem támasztja alá, az egészek minden vallási kötöttségtől mentes, szabad szelleme pedig teljes-séggel kizárja.

Lutter egyébként igyekszik Swift főművét sokoldalúan megvilágítani, a tartalmi-formai elemzésen kívül felveti a szatíra általános kérdéseit, foglalkozik a *Gulliver* regénytörténeti helyzetével, kiadástartóztatásával stb. Mégsem szabadulhatunk attól a benyomástól, hogy ez a fejezet a tanulmánynak talán leginkább vázlatzerű része, ezt sikerült a szerzőnek legkevésbé egységre olvasztania.

Bizonyos kérdések — pl. a *Gulliver* világitradalmi hatása —, csak futólagos említés formájában merülnek fel, a *Gulliver* magyarországi fogadtatása pedig még így sem, pedig nem ártott volna megvizsgálni a hazai véleményeket s nem utolsó sorban a fordításokat, fölvetve azt a kérdést, hogyan igyekeztek nálunk, mintegy a keserű és »mizantrop» Swift ellensúlyozásaként, a világ egyik legnagyobb szatirikusát — ifjúsági kiadások örve alatt — ártalmatlan mesemondóvá szelídíteni?

Általában jobban sikerültek az életrajzi, mint az elemző fejezetek. Szerencsés megformálásával kiemelkedik a Swift—Stella, Swift—Vanessa kapcsolat ismertetése, a *Stellához írt napló* példásan mértéktartó és mégis sokatmondó felhasználása.

Lutter egészében helyes, arányos fejlődésképet és megbízható korpéket ad. Kiterjeszkedik számos, nálunk teljesen ismeretlen Swift-műre, beszámolója mégsem válik sehol száraz katalógussá. A *Könyvek csatájáról*, a *Szövetségesek magatartásáról*, a *Káromkodás bankjáról*, a *Posztókereskedő leveleiről* és Swiftnek még egész sor prózai írásáról olyan tájékoztatást kap a magyar olvasó, amely bizonyára felkelti vágyát, hogy ezeket a műveket egy Swift-antológiából közvetlenül is megismerhesse. A könyv filológiaiag megbízható, legfeljebb azt a fogyatékkosságot említhetjük, hogy bizonyos adatok problematikusságára — pl. Swift és Stella házas-

ságának megtörténte — nem figyelmezteti az olvasót. Mint olvasmány közvetlen, a nem szakemberek számára is megnyerő. Az ilyesfajta művek igazi hangját azonban mégsem találta el Lutter, s ez a fogyatékkosság felhívja figyelmünket az irodalmi tárgyú népszerűsítő könyvek stílusának kérdésére. A szárazság, az áltudományos nagyképűség kerülése helyes dolog, erre szemmel láthatólag törekedett Lutter is. De a közvetlenségnek nem szabad olcsóságba, a könnyedségnek lazaságba és hanyagságba átsapnia. S ezeket a veszélyeket Lutter nem tudta mindenütt elhárítani. Már egyes fejezetcímeinek megválasztásában érvényesült némi sablonos »regényesség» — »A szegény rokon», »Politikai harcok tüzeiben», »Tory vízekben» — s ez a hangütés aztán szükség-szerűen csúszott át egy-egy óvatlan pillanatban az elköptatott frázisok dallamába: »A győztes toryk bosszúért lihegték» (46. l.), »a politikai berkeiben» (48. l.), »Vanessa kijátszotta utolsó kártyáját» (170. l.).

Mindent összevéve: A Művelt Nép Könyvkiadó »Kultúra» Mesterei sorozatát Lutter Tibor érdekes, hasznos köfettel gyarapította. Kívánjuk, hogy a második kiadásban vagy méginkább egy nagyobb-lélegzetű Swift-monográfiában alkalma nyíl-lék kiegészíteni és kijavítani, ami úttörő jellegű kis könyvében még hézagos vagy nagyon is vitatható.

Kéry László

BERZSENYI DÁNIEL VÁLOGATOTT VERSEI

Válogatta és bevezette Vargha Balázs. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1954.

Berzsenyi nagyobb költőink közül a fel-szabadulás óta egyike a legelhanyagoltabbak-nak. Nemcsak kiadások, nemcsak tanul-mányok nem hívták fel rá a figyelmet, de még az iskolai tanításban is a harmadrendűek közé szorult. Ezért is örülünk, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó válogatott versei kibocsátásával szélesebb körben kívánja meg-ismerettni.

Berzsenyi költészetének értéke, jelentő-sége ugyan aligha vonható kétségbe, osz-tályhelyzetéből adódó nyilvánvaló korlátai, sőt haladáseellenes nézetei mégis proble-matikussá teszik értékelését. Épp ezért nagy feladat állt a kötet szerkesztője, Vargha Balázs előtt mind a válogatásban, mind a költőt bemutató, értékelő bevezetés meg-írásában. A válogatás volt aránylag a köny-nyebb: az irodalmi közízlés csaknem más-fél évszázad alatt kiválogatta már a feltét-

lenül időtálló Berzsenyi költészetéből, s Vargha Balázs feladata inkább csak az volt, hogy ezt a válogatást ellenőrizze, s a kötet terjedelménél mindenestre kisebb »stan-dard»-anyagot kiegészítse. Nehezebb feladat volt azonban a költői arckép megrajzolása.

Berzsenyi költői fejlődésének nyomon-követését igen megnehezíti, hogy versei időrendjének és életkörülményeinek elég hézagos ismerete, példaképeihez való, mai szemszögből nézve néha túlságosan szoros ragaszkodása és lassan érlelő költői alkotás-módja miatt csak kevés költeményénél tudjuk az élményt és a művet megnyugtató módon összekapcsolni, életét és költészetét ugyanazokkal a határkövekkel korszakolni. Vargha Balázs tanulmánya ezt a nehé-zséget igyekezett legyűrti. Arra törekedett, hogy Berzsenyi élete és kora jelentős ese-ményeit és költészetének fordulatlajelő da-

rabjaít összekapcsolja egymással. Ez azonban nem mindig sikerült — a tanulmány szűkreszabott terjedelme miatt sem sikerülhetett — kétséget kizáró módon. Hiányossága a bevezető tanulmánynak az is, hogy Berzsenyi világnézeti fejlődésének rajzát nem kapcsolja össze eléggé költészetének esztétikai értékelésével, bár ez utóbbival kapcsolatban is vannak észrevételei, mondanivalói.

*

Vargha Balázs két helyen is említi tanulmányában, hogy a »magyar felvilágosodás«, »a jakobinus per előtti magyar költészet hagyományak, amelyet soproni diákként ismert meg Berzsenyi, már fiatalkori verseiben is megjelenik. Az Esterházyhoz írt ódából idézi bizonyításul a Kazinczy tanácsára kihagyott, Angliát és Franciaországot dícsérő versszakot és A reggel-ből három olyan szakaszt, amelyekben az éjt és a reggelt a felvilágosodott költőktől megszokott módon állítja szembe. Mindez bizonyít annyit, hogy felvilágosodott szellemek meglegyintették már a fiatal Berzsenyi lelkét is, befolyásolták frazeológiáját — furcsa lenne, ha nem így történt volna — azt azonban merész következtetésnek tartom, hogy már ekkor átértékelte a nemesi szemléletmód és a felvilágosodás ellentmondását, s hogy már ekkor »készíti fegyvereit a babonás vakbuzgóság ledöntésére«.

A nemesi erő és erkölcs illúzióját nagyszerűen megszólaltató ódákról keveset s igen általánosan szól Vargha Balázs. »Eszméi zavarosak, de pátosza nem hamis« — ez a legkifejezőbb megállapítása velük kapcsolatban. Talán költői pályakezdsének lendülete, talán nemesi korlátai ellenére is őszinte hazafisága tették igazzá pátoszá. Vargha Balázs mindkettőre céloz, de egyiket sem mondja határozottan. Részletes elemzésbe természetesen nem foghatott rövid tanulmányában, pedig itt arra lenne szükség.

Költészetének idilli »korszakát« részletesebben s helyesen, némileg Horváth János Berzsenyi-tanulmányára emlékeztető módon így jellemzi: »azt a nyugalmas, boldog életet dicsőíti, amely nem adatott meg neki, s azt az életmódot utasítja el, amelyet szívesen otthagyna — ha tudna.« A probléma itt a fejlődésrajz szempontjából az, hogy tényleg »korszak«-e az idilli verseké, s hogy tényleg a Vargha Balázs által fordulópontra tett Barátimhoz című verssel zárul-e, melyben szerinte végleg leszámolt az idilli illúziókkal éppúgy, mint az aulikus-politikaiakkal. Erre a kérdésre a kronológia hiányossága miatt nem tudunk biztos választ adni, de valószínűnek tarthatjuk. Persze

a fordulatot nem egyedül a Barátimhoz című vers jelenti, hanem a benne kifejeződő szomorú, kiábrándult hang lassú eluralkodása Berzsenyi költészetén. Ez már korábban, az idilli versek idején is megcsendül lantján (néhány példát említek csak: A melancholia, A halál, Magányosság, Búcsúzás, Barátomhoz, Az élet dele), a Barátimhoz keletkezésének feltételezett idején pedig egész érzelmvilágát átjárva legszebb költeményeire ihleti (A közelítő tél, Levéltöredék barátomhoz, Búcsúzás Kemenesaljától.) Jól mondja Vargha Balázs, hogy az élet valóságára talál rá Berzsenyi ebben az időben: ez okozza költeményeinek szomorú hangulatát, de ez okozza a lélek és a táj festésében megnyilatkozó nagyszerű realizmusukat is.

Vargha Balázs Berzsenyi hangulatának ezt a fordulatát az 1805–7-es belpolitikai eseményekkel magyarázza, jelentős szerepet juttat véleményei változásában új, somogyi jobbgáynak is. Azt hiszem, kissé túlozza mindkettő jelentőségét, ámbar részletesebb tanulmányban ismeretlenebb vagy kellő figyelemre nem méltatott összefüggésekre is utalhatna esetleg ezekkel kapcsolatban. (Az uralkodóhoz — Vargha Balázs állításával ellentétben — 1807 után is volt hódoló szava Berzsenyinek, 1817-ben, Felsőleges királyunknak Keszthelyre várátásakor című, egyébként gyenge ódájában.)

Vargha Balázs Berzsenyi életének és költészetének fentebb említett fordulatát teljesen pozitívan értékeli. Ebben nyilván igaza is van. Fel kell azonban figyelniük valamine. A fentebb említett versek költői csúcspontja után, a Niklára való költözés, a Kazinczyval való levelezés megindulása után jóval kevesebbet s általában gyengébb költeményeket írt Berzsenyi, mint eddig. Annál furcsább ez, mert épp most került be az irodalom eleven áramába, s világnézete ekkor tisztult, ekkor vált haladóvá, elsősorban Kazinczy hatására. Régebben a sok rázúdoló bajnak, csapásnak tulajdonították költészetének ekkori hanyatlását, újabban — kiemelve ezen bajok egyikének-másikának, pl. a devalvációnak szemetnyitogató jelenségét — a tízes évek nagy episztoláira mutatnak, mint Berzsenyi költészetének új, talán az eddigiekénél is nagyobb tetőpontjaira. Ezt teszi Vargha Balázs is. Kétségtelen, hogy az episztolák eszmei tisztaság szempontjából a legtámadhatatlanabbak, talán az egyedül támadhatatlanok Berzsenyi költészetében, az is kétségtelen, hogy a maguk műfajában igen szépek, de korábbi költeményeivel összehasonlítva lehetetlen nem érezni bennük valami verszegénységet, helyenként kénszerűnek ható kimértiséget, lehetetlen nem érezni, hogy Berzsenyi életművének egészében a nagy ódák és elégiák

mögött csak a második vonalban van a helyük. S ha az értékkülönbséget elhanyagoljuk is, fel kell figyelniünk rá, hogy Berzsenyi ekkori költészete pusztán terjedelemben is elmarad az 1808 előtti évekéhez képest.

Esze, becsületessége s nem utolsó sorban Kazinczy segítségével elvezette Berzsenyit a felvilágosodáshoz, de nem tudta a felvilágosodás olyan méretű költőjévé tenni, mint amilyen méretű költője illúzióinak s elkeseredéseinek volt. Kazinczyék ebben az időben már — ismeretes okok miatt — nyelvi, formai, esztétizáló felvilágosodása nem kínált ódai tárgyat számára. Bátorlalanítóan hathatott rá a felismerés, hogy életmódja, műveltsége, eddigi költészete méltatlan a megismert újhoz. A polgárosodás kivívásának szűk lehetőségeihez mért kis feladatai, »aprómunkái« nem az ő egyéniségéhez illettek. Költői önbizalma megrendült, költészetét lezártnak érezte, befeszítettként szemlélte. Egyik levelében így nyilatkozott erről: »... az én hazafiúi énekeim nem egyebek, mint ifjúi hevem ömleményei, melyeket én már most gyermekségem gyengeségei közé — ámbár nemes gyengeségei közé — számlálok. Rómát, Athenát, Spártát álmodtam, a Magyarat nagynak képzeltem, mint kalpagja s fényesnek, mint ruhája, nemzeti-séget kerestem, hol tán már nemzet sincs, polgári virtusokat kívántam gerjeszteni, melyek nekünk szükségtelenek s tán leheztünkkel egészen ellenkezők. Nekünk már most egyéb nem kell, csak fabrika, manufaktúra, pénz sőt még luxus is! Ezekre pedig én ódázni nem tudok, s következőképpen hallgatok.« (Levele Horvát Istvánhoz 1811-ben.)

Berzsenyi költészete — véleményem szerint — a magyar felvilágosodás Martinovics-pör utáni »nyomorúságának« áldozata. Kazinczyék irodalmának kényszerűen szűk területén nem találta meg a helyét, a nyelvi viták jelentőségét nem ismerte fel, a felvilágosodott eszmék túlságosan elvontak maradtak számára ahhoz, hogy költői természetének megfelelő nagy költészetre ihlessék. (Kivétel saját földesúri helyzetével való elégedetlenségének tudatosodása, amelyet a legjobb episztolájában, a Vitkovichhoz szólóban fejezett ki.) Becsületére szolgál, hogy igazi helyét nem találva is, igyekezett hallatni a hangját, igyekezett szolgálni a megismert, magáévá tett felvilágosodott eszméket. Nem szándékán múlt, hogy az érzelmek és stílus teltségét, »a trombita összeszorított hangját« ezután már csak egy-egy sor, versszak vagy vers erejéig tudta elérni. Az episztolák egy-két helye és a Napoleonhoz írt óda így is mutatja, milyen szárnyalásra lett volna képes szabadabb levegőben.

A Kölcsény-kritikával támasztott új »alkotókor«, az esztétikai tanulmányok és kritikák értékelésében Vargha Balázs inkább a negatívumokat domborítja ki. Ha Kiemeli is, hogy helyesen utasítja vissza Kazinczyék csak formára néző kritikáját, ha megállapítja is, hogy jellemezni tudja saját költészetét, »középszerű«-hez való ragaszkodásában világnézeti korlátot lát, a középnemesség eszmevilágához való ragaszkodást. Véleményem szerint indokolatlanul. A »középszerű« fogalma Berzsenyi esztétikájában meglehetősen tisztázatlan, de nem azonosítható valamilyen megalkuvó középúttal. A Berzsenyi által költészete publikumaként említett »közönséges, középszerű emberiség«-en sem kell a korabeli középnemességet értenünk, még kevésbé azt, hogy Berzsenyi ennek a középnemességnek eszméit kívánja költészetében megszólaltatni. A középrendű olvasóközönség igénye a polgári, ill. polgárisult közönség igényét jelenti, s ez az igény egész felvilágosodáskori irodalmunkra jellemző. Berzsenyi esztétikai nézetei alapos elemzést érdemelnének. Erre Vargha Balásznak nem volt helye. Mégsem kellett volna szó nélkül hagynia, hogy a költészet feladatáról a maga korában, ha nem is legtisztábban megfogalmazott, de legemelkedettebb nézetei voltak.

Abban azután megint igazra van Vargha Balásznak, hogy késői kritikáiban meg helyes elveivel is korszerűtlenné vált Berzsenyi. Nemcsak Vörösmartytól fordult el, hanem — ezt ugyan Vargha Balázs nem említi — a Széchenyihez való közeledés is fullánkot tartogatott számára: A Majláth-oda néhány kitétele nem tetszett Széchenyinek, megváltoztatásukat kérte. »Igazak, bölcsök, szentek Méltóságod intései, s pirulva lép vissza az álmodó Hellenisz« írta válaszában Berzsenyi. A görög ideál, amelyet mind reménytelenebbül próbált a modernebbé vált világban képviselni, nem valósítható meg Széchenyi löversenyterén sem.

Végül még annyit — de ezt már nem Vargha Balázs kényszerűen szűkebbre szabott bevezetőjén kérve számon: tisztázni kellene már egyszer, hol a genezise, mi a tartalma Berzsenyi »görög ideál«-jának. Azt hiszem, Berzsenyi főként a Kölcsény-kritika után próbálja — legalábbis tudatosan, elméletileg is — ebben jegecsíteni ki a maga »felvilágosodását«. Utolsó nagy versét (A poézis hajdan és most) és a Poetai Harmonistát egyaránt a görög ideál keresése, az iránta való lelkesedés hatja át. Erről a két műről azonban — legalábbis egészük-ről — annak ellenére, hogy valami végsőnek, valami summázásnak tartjuk őket, még vajmi keveset mondott irodalomtudományunk.

Orosz László

TÁRSASÁGI HIREK

Földessy Gyula Kossuth-díjas irodalomtörténész, az irodalomtudomány doktora, Társaságunk tiszteletbeli tagja október 18-án töltötte be 80. születésnapját. Földessy Gyula munkásságával folyóiratunk külön tanulmányban kíván foglalkozni.

Délmagyarországi Csoportunk május 19-én vitát rendezett Szegeden Osváth Béla készülő Szigligeti-monográfiájáról. Osváth Béla ismertette azokat a problémákat, amelyeknek megoldására könyvében vállalkozik. A vitán a csoport tagjain kívül résztvett Magyar Bálint, a Nemzeti Színház főtthkára.

A XX. századi munkaközösség május 26-i ülésén Bóka László, a munkaközösség vezetője tartott beszámolót a XX. századi irodalomtörténeti kutatás feladatairól.

1953/54. évi vitaülés-sorozatunk utolsó előadását Pándi Pál tartotta május 31-én: *»A felszabadulás ábrázolása irodalmunkban«* címmel. (Az előadás szövege megjelent a Csillag 1954. 6. számában.) A vitában fel-szóalt Bóka László, Kelen Béla, Kocz-kás Sándor és Vihar Béla.

A Magyar Tudományos Akadémia 1954. évi Nagygyűlésének keretében június 18-án Sötér István Kossuth díjas egyetemi tanár tartott előadást *»Magyar romantika«* címmel. Az előadáshoz hozzászolt: Trencsényi Waldapfel Imre, Turóczi-Trostler József, Szauder József, Nagy Miklós. Az Akadémiai Nagygyűlés záróülésén adták át Barta János egyetemi tanárnak, Társaságunk ügyvezető elnökének a Szocialista Munkáért érdem-érmet.

Móricz Zsigmond születésének 75. évforduló-ján, június 29-én, Sarkadi Imre író mondott beszédet a városligeti Móricz-szobornál. A Társaság koszorúját Barta János ügy-vezető elnök helyezte el. Az Írószövetség dísztermében emlékest keretében leplezték le az új Móricz-szobrot, Somogyi Árpád alkotását. A szoboravató beszédet Veres Péter, Kossuth-díjas író mondta. Az emlék-esten szerepelt: Török Erzszi Kossuth-díjas, Palotai Erzszi és Horváth Ferenc.

A Nemzeti Múzeumban rendezett Jókai-kiállítás százezredik látogatója Jendrolovits Ferenc dunaföldvári kisipari szövetkezeti dolgozó volt. A Népművelési Minisztérium ajándékozta a Jókai-plakettet és az *»Esz mégis mozog a föld«* című regényt, július 9-én adta át a százezredik látogatónak Vargha Balázs, a Társaság szervezőtitkára.

A niklai Berzsenyi-házban a Petöfi Sándor Irodalmi Múzeum emlékszo-bát rendezett be. Az emlékszo-bát augusztus 15-én nyitották meg.

A Társaság vezetőségének tagjai június hó-napban látogatást tettek vidéki csoportoknál. Bán Imre és Vargha Balázs az egri, Pándi Pál és Szabolcsi Miklós a pécsi irodalom-történészekkel folytatott megbeszélést.

A magyar irodalom helyi hagyományainak topográfiáját a Társaság megbízásából el-készítették: Busa Margit, Kicsi Sándor, Kiss József és Nemeskürthy István. Az összegyűjtött anyagot megyénként bírálják el és egészítik ki a Társadalom és Termé-szettudományi Ismeretterjesztő Társulat iro-dalmi szakosztályai. Az anyaggyűjtés alap-ján készülő kiadvány a Tankönyvkiadónál jelenik meg 1955 elején.

Gulyás Pál halálának 10. évfordulója alkal-mából a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Keletmagyarországi Csoportja és a Magyar Írók Szövetsége debreceni csoportja 1954. május 13-án emlékestet tartott. Juhász Géza egyetemi tanár mondott bevezetőt. Tíz évvel ezelőtt halt meg Gulyás Pál. A vele egy nem-zedékhez tartozó költők és írók nagyra-be-csülték eredeti költői egyéniségét, roppant olvasottságát, noha Gulyás Pál nem tartozott egyik írói csoporthoz sem. Ez a magános költő és *»korszerűtlen«* tudós ment a maga külön útján, s egyszer csak ott állt kora irodalmának egyik legjelentősebb haladó mozgalmában, a népi írók élvonalában. Az ősi remekeket tanulmányozta, számos elemüket beolvasztotta lírájába is. A népi mozgalom számára világirodalmi távlatot keresett, s a mondanivalókhöz méltó mű-vészi kifejezést. A bevezető után Tóth Béla tartott előadást Gulyás Pálról. Tíz éve hallgattunk Gulyás Pálról. Pedig olyan sajátos ember- és költőitípust képviselt, amilyenből nincs még egy irodalmunkban, s a munkássága körüli kérdések tisztázása nagy segítséget adna olyan elvi problémák megoldásához, mint pl. a népiesség kérdése, vagy az irodalom decentralizációja. Gulyás Pál művészete kettős, egyrészt a babitsi

vonathoz tartozik, másrészt a népiesekhez. Sikertült megtörnie kora ellenállását, legalábbis a maga és egy elég tág kör számára, akik vele és művével érintkezésbe kerültek, sikerült fölébe kerülni a két világháború közti kor vad ferdeségeinek, s ha a korai halál meg nem akadályozza, talán még messzebbre is eljut, hisz azok közé a szellemek közé tartozott, akik szakadatlan iramban törnek előre az »Értől az Óceánig«. Első kötetében közelebb áll a halálhoz, mint az élethez. Ez őszinte nála. Költészete ezután abba az irányba távolul, hogy az első gyűjtemény kissé elvontnak, halványnak tűnő világával szemben közelebb kerül a jelenségekhez. Fejlődésének következő szakaszában az a legfőbb ereje, hogy a közönséget, a mindennapit frissen, elsődlegesen igyekszik átélteni. A környezet az ő számára azonban legtöbbször önmagán túlmutató csoda, melyben valami léteztűli létet kutat. Majd észreveszi maga körül a való világot is, a háború felé sodródó országot. Nagy távlatú képek fejezik ezt ki. A népi írókkal együtt halad, szembefordul a csendőrszorongók kényszerítő erejével. »Róma, győzd le Rómát!« vallja a fasisztust elítélve. Formái oldottabbak lesznek, egyre inkább előtérbe kerül a mondanivaló. Költészete ellentmondásos, de irányában haladó, a fasiszta kortól való elfordulást, sőt, a fasiszmussal való szembeszegülést példázza. *Veres Péter* Kossuth-díjas író hozzászólásában megemlékezett arról a szellemi mohóságról és frissességről, amely Gulyás Pált jellemezte. Ezt kéri számon a mai egyetemi fiataloktól. Mi jöhet akarnak egy ország nevelői, vezetői

lenni, ha nem akarnak mindig tovább és tovább jutni, ha nem akarnak fejlődni? Ne árulják el ezek a fiatalok a forradalmak, a harcok hősiességének hitelét. *Kardos Pál* egyetemi docens idézte Gulyás Pálnak Veres Péterről írott versét, annak a bizonyítékául, hogy a költő voltaképp a magyar dolgozó parasztság megtestesítőjét látta és szerette az akkor még alig ismert balmazújvárosi parasztióban. Azután hivatkozott Gulyás Pál egyik régi, ipariskolai tanítványára, aki ma, mint kiemelt munkás magasabb tisztséget tölt be. Ez a volt tanítvány úgy nyilatkozott egykori tanáráról Gulyás Pálról, hogy haladó szellemben nevelte őt és társait, s így számára is könnyebbé tette, hogy kommunista-vá fejlődjen. *Győri Gáspár* hozzászólásában nyomatékosan kiemelte Gulyás Pálnak azokat a verseit, amelyekben a fasiszta hazaárulással fordul szembe a költő. *Fegyver Irma* tanárnő Gulyás Pálról készülő dolgozatának a tételit ismertette. Végül *Juhász Géza* zárta le a hozzászólások sorát. Múltunk egyre több értékére terelődött ideig is a figyelem. — Ideje, hogy jelentőségük arányában a problematikus egyéniségekkel is szembenézzünk. Mai megemlékezésünk sokfelől hozta össze a mozaikdarabokat: régi és új irodalomtörténeti kutatók tanulmányából, harcos régi barátok hozzászólásából, s mai fiatalok vallomásaiból tevődik össze Gulyás Pál időállónak ígérkező arcképe. Haladó volt, vérbeli demokrata volt, ha nem is birt mindenben eligazodni a fasisztus világtévelyének napi jelenségei közt, ideje, hogy megjelentessünk műveiből egy válogatott gyűjteményt.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Almási Miklós</i> : Gorkij: Jegor Bulicsov és a többiek	283
<i>Barta János</i> : Jókai és a művészi igazság	401
<i>Belkin, A.</i> : Csehov realizmusa	417
<i>Eckhardt Sándor</i> : Jegyzetek a Balassi-verskézirathoz	274
<i>Esze Tamás</i> : A Rákóczi-kor irodalma és publicisztikája	10
<i>Falus Róbert</i> : Jegyzetek az Iliashoz	179
<i>Grétsy László</i> : Ady versmondatai	302
<i>Harsányi Zoltán</i> : Reviczky arcképéhez	428
<i>Jermilov</i> : A »Holt lelkek«-ről	135
<i>Lator László</i> : Radnóti Miklós költői fejlődése	259
<i>László Imre</i> : A Nyugat kérdéséhez	162
<i>Lengyel Dénes</i> : Az irodalom klasszikusai ifjúsági kiadásban	170
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya vezetőségének határozata a legújabbkori magyar irodalom kutatásáról	257
<i>Németh G. Béla</i> : Három ellenzéki folyóirat a századvégről	319
<i>Szebenyi Géza</i> : Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése	24
<i>Tolnai Gábor</i> : Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése	152
<i>Tóth Dezső</i> : Bajza József	121

VITA

<i>Győry János</i> : Kardos László válogatott műfordításairól	478
<i>Horlai Györgyné</i> : Hozzászólás M. Földes Anna: Arany János esztétikája c. tanulmányához	344
Hozzászólások Makay Gusztáv tankönyvkritikájához	71
<i>Kardos László</i> : Négy észrevétel Győry János cikkére	479
<i>Molnár József</i> : A Magyar Klasszikusok sorozat Arany Ember kiadásának filológiai problémái	480
Nagy Péter »Móricz Zsigmond« c. kandidátusi disszertációjának vitája	188
<i>Oltványi Ambrus</i> : Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa	207
<i>Szabó Ede</i> : Népszínműirodalmunk néhány kérdése	198
<i>Tolnai Gábor</i> : Az egyetemi irodalomtörténeti tankönyv műfajának kérdése	69
<i>Vargyas Lajos</i> : Hozzászólás Oltványi Ambrus bírálatához	212
Vita a magyar irodalom korszakhatáraitól	470

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Németh G. Béla</i> : A Koszorú	74
<i>Péter László</i> : József Attila-textológia	347

SZEMLE

<i>Abody Béla</i> : Erdélyi János: Válogatott esztétikai tanulmányok	101
<i>Barta András</i> : Illyés Gyula: Fáklyaláng	241
<i>Bán Imre</i> : Makkai László: A magyar puritanusok harca a feudalizmus ellen	513
<i>Bán Imre</i> : Mikszáth Kálmán: A fekete város	226

<i>Béládi Miklós</i> : Megjegyzések a Csillag 1953-as évfolyamáról	220
<i>Dallos György</i> : Turgenev: Egy vadász feljegyzései	509
<i>Fodor András</i> : Az Anyegin új fordítása	493
<i>G. Kelemen Mária</i> : Kafka Margit: Hangyaboly	103
<i>Kéry László</i> : Lutter Tibor: Jonathan Swift	526
<i>Makay Gusztáv</i> : Arany János. válogatott művei	518
<i>Margócsy József</i> : Megjegyzések a Légy jó mindhalálíg kiadásaihoz	379
<i>Márfy Károly</i> : A Thália Társaság félévszázados évfordulója	489
<i>Mlinárik István</i> : Móricz Zsigmond: Elbeszélések I. II.	93
<i>Nagy Miklós</i> : Barta János: Arany János	215
<i>Nemeskürty István</i> : Móricz Zsigmond: Betyár	385
<i>Orosz László</i> : Berzsenyi Dániel válogatott versei	530
<i>Orosz László</i> : Bessenyei György válogatott művei	374
<i>Orosz László</i> : Mikszáth Kálmán: Írói arcképek	88
<i>Ortutay Gyula</i> : Illyés Gyula: Hetvenhét magyar népmese	360
<i>Péter László</i> : Tömörkény István: Válogatott elbeszélések	253
<i>Poszler György</i> : Katona József válogatott művei	235
<i>Rejtő István</i> : »Haladó hagyományaink«	500
<i>Rejtő István</i> : Iványi Ödön: A püspök atyafisága	109
<i>Salyámosi Miklós</i> : Vajda György Mihály: Schiller	387
<i>Süpek Ottó</i> : Sós Endre: Zola	107
<i>Szabó Ede</i> : Gorkij: Hármán	382
<i>Szalai Sándor</i> : Megjegyzések Fővény Lászlóné József Attila-könyvéhez	249
<i>Szauder József</i> : Zrínyi Miklós levelei	86
<i>Szabolka Tibor</i> : Lenau válogatott versei	367
<i>Varga József</i> : Ady Endre válogatott versei	219
<i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond: Elbeszélések III.	230
<i>Wéber Antal</i> : Kardos Lajos: Lélektan és irodalomtanítás	247
<i>Wéber Antal</i> : Megjegyzések Nagy Péter Móricz Zsigmond c. monográfiájához	363
<i>Wéber Antal</i> : Naumov: Furmanov	524

TÁRSASÁGI HÍREK

Társasági hírek 116, 255, 394, 535

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

Kézirat beérkezett: 1954. IX. 17. — Példányszám: 2400. — Terjedelem: 12 (A/5) fv

33657/54 — Akadémiai nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: Ifj. Puskás Ferenc

IRODALOMTÖRTÉNET

1954.

4. SZÁM

<i>Barta János</i> : Jókai és a művészi igazság	401
<i>Belkin, A.</i> : Csehov realizmusa	417
<i>Harsányi Zoltán</i> : Reviczky arcképéhez (A költő világképe. Kritikai-esztétikai munkássága)	428

VITA

Vita a magyar irodalom korszakhatáraitól	470
<i>Győry János</i> : Kardos László válogatott műfordításairól	478
<i>Kardos László</i> : Négy észrevétel Győry János cikkére	479
<i>Molnár József</i> : A Magyar Klasszikusok sorozat Arany Ember kiadásának filológiai problémái	480

SZEMLE

<i>Márffy Károly</i> : A Thália Társaság félévszázados évfordulója	489
<i>Fodor András</i> : Az Anyegin új fordítása	493
<i>Rejtő István</i> : »Haladó hagyományaink«	500
<i>Dallos György</i> : Turgenyev : Egy vadász feljegyzései	509
<i>Bán Imre</i> : Makkai László : A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen	513
<i>Makay Gusztáv</i> : Arany János válogatott művei	518
<i>Wéber Antal</i> : Naumov : Furmanov	524
<i>Kéry László</i> : Lutter Tibor : Jonathan Swift	526
<i>Orosz László</i> : Berzsenyi Dániel válogatott versei	530

TÁRSASÁGI HÍREK

Ára: 8.— Ft

Előfizetés félévre: 12.— Ft

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályázata

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályázatot hirdet felszabadulásunk tízéves évfordulóján a huszadik század irodalom történetével foglalkozó nagyobb tanulmányra a következő témakörökről: 1. Mai irodalmunk egy jelentős alakjának ismertetése és méltatása. 2. Egy XX. századi magyar író ismertetése és méltatása. 3. Irodalmi irányok harca 1919 és 1945 között (egy időszak, vagy egy részletprobléma feldolgozása). A pályaműveket gépirásban, név, cím megjelölésével kell beküldeni a Magyar Irodalomtörténeti Társasághoz (Budapest, XI., Ménesi-u. 11—13.). Beküldési határidő 1955 április 4. A pályázat eredményét 1955 július 1-én teszik közzé. Első díj 5000 forint. Két második díj 3000—3000 forint. Két harmadik díj 2000—2000 forint. A legjobb pályaművek publikálásáról a szokásos tiszteletdíj biztosítása mellett gondoskodnak. A pályázattal kapcsolatban a Társaság irodája ad felvilágosítást.